

SZÁZADOK

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

XLVII. ÉVFOLYAM.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTETTÉK

I.

DR GOMBOS F. ALBIN

VÁLASZTMÁNYI TAG

II—X.

DR DOMANOVSKY SÁNDOR

VÁLASZTMÁNYI TAG

VIII. Sz. 7.

1913. ÉVI FOLYAM.

BUDAPESTEN, 1913.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

51593

TARTALOM.

	Lap
DR. ÁLDÁSY ANTAL.	
Zsigmond király római császári koronázása	481, 563
DR. CSÁNKI DEZSŐ	
Gróf Teleki Géza	561
DR. DÉKÁNY ISTVÁN	
A művelődéstörténelem problémájához	81, 161
DR. ECKHART FERENCZ	
Hiteles helyeink eredete és jelentősége	640
DR. ERDÉLYI LÁSZLÓ	
Az első adó elméletéhez	281
FEHÉR GÉZA	
Atelkuzu területe és neve	577, 670
DR. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	
Elnöki megnyitóbeszéd	241
DR. FRAKNÓI VILMOS	
Az első Habsburg-király trónrajutása Magyarországon	247
DR. HÓMAN BÁLINT	
Adó vagy földbér?.....	189
KÁLLAY UBUL	
Új adatok keltezetlen oklevelek időpontjának meghatározásához....	110
DR. KARÁCSONYI JÁNOS	
Világbolondító Tomko János	1
DR. R. KISS ISTVÁN	
Az 1386-ik évi országgyűlések	721
KUJÁNI GÁBOR	
A Brodariesok.....	753
DR. LUKINICH IMRE	
Az erdélyi fejedelmi cím alakulásának története	94, 177

	Lap
DR. MADZSAR IMRE	
Szent Gellért nagyobb legendájáról	502
DR. MISKOLCZY ISTVÁN	
Bajtay Antal szerepe Erdély közéletében.....	656, 736
MÜLLER FRIGYES	
A nagyobb Gellért-legendá forrásai és keletkezése	355, 419
DR. RELKOVIC' NEDA	
A felsőmagyarországi hét alsó bányaváros legrégibb közgyűlési jegyző- könyvei	518, 591
SZENTKLÁRAY JENŐ	
Dzsáfer temesvári pasa	12
DR. TAKÁCS SÁNDOR	
A kalauzok és kémek a török világban	265, 321, 400
DR. ZÁVODSZKY LEVENTE	
Székelly Miklós jajezei bánsága	339

Kisebb közlemények.

<i>Dr. Fest Sándor</i> : Lithgow Magyarországon (1616-ban)	26
<i>Kemény Lajos</i> : A legrégibb nyilvános könyvtár Magyarországon....	29
<i>Lukinich Imre</i> : I. Apaffi Mihály temetése	30

Történeti irodalom.

<i>Auner Mihály</i> : Az erdélyi szászok oklevelei a XV-ik század kezdetéig. Ism. Eckhart Ferencz	378
<i>Barbul Jenő</i> : Fejezetek a román irodalomtörténetből. Ism. Gagyi Jenő	37
<i>Berzeviczy Albert</i> : A tájképfestés a XVII-ik században. Ism. Dr. Dénes Lajos	47
<i>Csánki Dezső</i> : Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korá- ban. V. köt. Ism. Dr. Lukinich Imre	686
<i>Császár Elemér</i> : Ányos Pál. Ism. Dr. Vértessy Jenő.....	139
<i>Cserni Béla</i> : Jelentés a Colonia Apulensis területén 1911/12-ben végzett ásatásokról. Ism. Téglás Gábor	620
<i>Doumergue E.</i> : La Hongrie Calviniste. Ism. Rácz Lajos	778
<i>Emlékek</i> , Egyháztörténelmi — a magyarországi hitújítás korából. III—VI. köt. Ism. Dr. Dőry Ferencz	449
<i>Erdélyi László</i> : Az első állami egyenes adó elmélete. Ism. Dr. Iványi Béla.....	54
<i>Ernyei József</i> : I. Szerémi alatt	447
<i>Ferenczi Zoltán</i> : A magyar irodalom története 1900-ig. Ism. Glatz Ernő	381
<i>Fleischhauer-Genossenschaft</i> , Dreihundert Jahre Wiener —, 1612— 1912. Ism. Gagyi Jenő	216
<i>Fogel József</i> : II. Ulászló udvartartása (1490—1516.). Ism. Szabó Dezső	613
<i>Gagyi Sándor</i> : Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthori Istvánig. Ism. Zsinka Ferencz	617

<i>Gergely Sámuel</i> : Teleki Mihály levelezése. VI. köt. Ism. Dr. Lukinich Imre	535
<i>Gooss, Roderich</i> : Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. (1526—1690.) Ism. Dr. Lukinich Imre	132
<i>Görgei Arthur</i> : Eletem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. Ford. id. Görgei István. Ism. —v. —r.	214
<i>Hartmann, August</i> : Historische Volkslieder und Zeitgedichte. II. Band. Ism. Leffler Béla	294
<i>Horváth Sándor</i> : I. Thallóczy alatt	375
<i>Jickeli, Otto Fritz</i> : Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Ism. Kováts Ferencz	608
<i>Karácson Imre</i> : A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717—1803. Ism. —ch —e.	49
<i>Kempelen Béla</i> : Magyar nemes családok. II—VI. köt. Ism. Dr. Iványi Béla	696
<i>Khevenhüller-Metsch, Fürst Josef</i> : Aus der Zeit Maria Theresias. Bd. IV. (1742—1776.) Ism. —v.	205
<i>Komáromy Andor</i> : Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Ism. Dr. Dési Imre	34
<i>Kont I.</i> : Bibliographie française de la Hongrie. (1521—1910.) Ism. Marczali Henrik	452
<i>Kovách Ernő, Galsai</i> : Aradvár és Arad város ostroma 1848/49-ben. Ism. Knr.	550
<i>Loesche György</i> : Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Ford. S. Szabó József. Ism. Rácz Lajos	778
<i>Lüttich, Rudolf</i> : Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Ism. Dr. Domanovszky Sándor	142
<i>Novotný, Václav</i> : Česká Dějiny. Díl I. I. část I. Ism. Krajnyák Edvard	299
<i>Ortvay Tivadar</i> : Pozsony város története. IV. köt. I. rész. Ism. Dr. Dési Imre	45
<i>Ortvay Tivadar</i> : Habsburgi Mária és férje II. Lajos magyar király katolikus igazhívőségének kérdése. Ism. —ő	695
<i>Petrov, A.</i> : Materialy dlja istoriji ugorskoj Rusji I—III. Ism. Sz.	39
<i>Petrov, A.</i> : Materialy dlja ist riji ugorskoj Rusji IV—VI. Ism. n. Szkunzevits Kornél	212
<i>Pintér Jenő</i> : A magyar irodalom története Besseyei György fellépésétől Kazinczy Ferencz haláláig. Ism. Dr. Tordai Ányos	769
<i>Šišić, Ferdo</i> : Acta comitalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I. Ism. Karácsonyi János	290
<i>Sörös Pongrácz</i> : A tihanyi apátság története. (A pannonthalmi Szent Benedekrend története. XI. köt.) Ism. Karácsonyi János	203
<i>Szabó József</i> : I. Loesche alatt	778
<i>Szabó László, Bártfai</i> : A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-család története. II. köt. Ism. Gárdonyi Albert	692
<i>Szekfi Gyula</i> : Servienek és familiarisok. Ism. Hóman Bálint	540
<i>Szende Pál</i> : Magyar városok a középkor végén. Ism. Dr. Hóman Bálint	619
<i>Szentpétery Imre</i> : Oklevéltani naptár. Ism. Dr. Závodszy Levente. .	52
<i>Szerényi és Ernsey József</i> : A Majthényiek és a Felvidék. I. köt. Ism. Dr. Závodszy Levente	447
<i>Takács Sándor</i> : Török-magyar bajviadalok. Ism. Dr. Lukinich Imre. .	292
<i>Thallóczy Lajos-Horváth Sándor</i> : Alsó-szlavóniai okmánytár (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. III. köt.) Ism. Szentpétery Imre	375
<i>Tóth Zoltán</i> : I. Mátyás hadügyi politikája. Ism. Borecszky Béla ..	773

	Lap
<i>Vöröss Endre</i> : Berzeviczy Márton (1538—1596.) Ism. Dr. Erdélyi Alajos	764
<i>Vivante Angelo</i> : L'irredentismo adriatico contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Ism. Dr. Urbanek Sándor	385
<i>Wallentiny Dezső</i> : Ferenczy István levelei. Ism. Vértesy Jenő	456
<i>Zoványi Jenő</i> : Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Ism. Pokoly József	545
Új könyvek	62, 147, 216, 305, 388, 457, 552, 621, 698, 782
<i>Anisics Miksa Oszkár</i> : Az apostoli királyság eszméje világtörténelmi megvilágításban	147
<i>Balogh Albin</i> : A magyar pénz története az Árpádok idején	62
<i>Banner János</i> : Erdély leírása a XVII-ik századból	553
<i>Barts Gyula</i> : Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történeti szereplése	554
<i>Berzeviczy, Albert de</i> : Beatrice d'Aragon, reine de Hongrie. I—II. ..	305
<i>Bethlen Miklós gróf</i> : Önéletrajza. Kiadta Károlyi János	306
<i>Biró Venczel</i> : Az erdélyi fejedelem jogköre 1571—1690.	459
<i>Borbély Ferencz</i> : A keresztény Magvető I—XLVII. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke	553
<i>Bredl István</i> : Női uralom és befolyás Magyarországon	148
<i>Carlyle</i> : A francia forradalom története I—III.	216
<i>Csáki Richárd</i> : Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból	306
<i>Csanády László</i> : Telekessy István	457
<i>Dumas</i> : Napoleon élete	218
<i>Endrődi Sándor</i> : Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849. ..	460
<i>Ernyey József</i> : Természettudományi mozgalmaink a XVII—XVIII-ik században	552
<i>Farczady Elek</i> : Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437. előtt	62
<i>Farkas Zoltán</i> : Bajza József élete és művei	389
<i>Finály Gábor</i> : Magyarország a rómaiak alatt	63
<i>Fritz Artur</i> : Salamon Ferencz, mint műbíró	622
<i>Halmos Flóra</i> : A magyar és székely nemesi társadalom Erdélyben a két Rákóczi: György korában (1630—1660.)	388
<i>Horváth István</i> : Ammianus Marcellinus forrásai és hitelessége különös tekintettel a hunnokra	307
<i>Jegyzéke, A magyarországi ág. hitv. ev. egyetemes egyház levéltárának</i>	460
<i>Kassowitz Tivadar Bruno</i> : Szellemi áramlatok a XVI-ik század derekán, különös tekintettel az ellenreformációra	388
<i>Kiss Albin</i> : A középkor szelleme:	389
<i>Matskássy Antónia</i> : Halmágyi István »Naplói«-nak magyar művelődéstörténeti vonatkozásai	64
<i>Molnár Imre</i> : A cenzúra története Magyarországon 1600-ig	64
<i>Novák József</i> : A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor (1820—1821)	388
<i>Niklai Péter</i> : A kereskedelmi választmány jelntésének tárgyalása az 1843/44. évi országgyűlésen és előzményei	782
<i>Oklevelek tára, A közép- és újkori görög</i> —	699
<i>Patek Ferencz</i> : A magyarországi templarius rendtartomány felbomlása	217
<i>Pater Walter</i> : A renaissance	698
<i>Perényi József</i> : Jánosi Gusztáv veszprémi nagyprepost (1841—1911) ..	65
<i>Perslán Kálmán</i> : Kővár krónikája	218
<i>Podea János</i> : Monografia comunale Săcădate	65
<i>Pogány István</i> : Marcus Aurelius	149

<i>Rez Sándor</i> : A magyar katolikus egyház anyagi és politikai helyzete 1526-tól 1547-ig.....	782
<i>Sándor Imre</i> : Czimerlevelek. II. füz.	65
<i>Schulz Irén</i> : Női viselet a kuruczkorban. 1670—1700.	305
<i>Schustler Emilia</i> : Magyar társadalmi és családi élet 1370—1600-ig ..	66
<i>Sebestyén József</i> : Báthory Erzsébet	622
<i>A Sigray</i> -alapítvány emlékünnepe	216
<i>Szarka Gyula</i> : A váci domokos konvent története	148
<i>Székely Jolán</i> : Thököly Imre udvartartása	459
<i>Szelényi Ödön</i> : Eckehart mester élete és tanítása	460
<i>Szirmai Erika</i> : Pázmány Péter politikai pályája	66
<i>Teschler Béla</i> : Az okolicsnói szent-ferenczrendi templom és kolostor története	218
<i>Tóth József</i> : II. Rákóczi György lengyel vállalatának diplomatiai előmenyei	389
<i>Tóth Sándor</i> : Sáros vármegye monographiája. II—III. köt.	459
<i>Váradai Antal</i> : Régi magyar színészvilág	307
<i>Vargha Zoltán</i> : A Görzsönyi Vargha-család története	621
<i>Vilner Ferencz</i> : Az európai diplomácia állásfoglalása a kettős királysággal szemben	148
<i>Závodszy Levente</i> : Héderváry István és a szigetközi ellenreformáció ..	66
<i>Zibrt Csenyék</i> : Bibliografie České Histoie. V. 1—3.	217
Folyóiratszemle 59, 149, 218, 308, 390, 461, 555, 623, 700, 783	

Tárca.

<i>Angyal Dávid</i> : Adalék Széchenyi István magyar történet-philosophiájához	465
<i>Auner Mihály</i> : Válasz Eckhart F. úr bírálatára	559
<i>Balogh Alhán</i> : Válasz egy bírálatra	225
<i>Barabás Samu</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1912. évi működéséről	310
<i>Erdélyi László</i> : Az első adó elméletéhez	466
<i>Feleky Károly</i> : Eltűnt Kossuth-érmék	223
<i>ga.</i> : Eltűnt Kossuth-érmék	57
<i>Gagyi Sándor</i> : Felelet Zsinka Ferencz könyvismertetésére.....	803
<i>Gooss Roderich</i> : Megjegyzés.....	224
<i>Heltai H. István</i> : Az első királyi komisszárius a temesi bánságban..	791
<i>Hóman Bálint</i> : Az első adó elméletéhez	396
<i>Karácsonyi János</i> : Kitől hallotta Kézai az erdélyi székelyekre vonatkozó híreket?	392
<i>L.</i> : Gúnyvers Lorántffy Zsuzsánáról	56
<i>Márki Sándor</i> : Bónis és a szent korona	395
<i>Marczali Henrik</i> : A londoni nemzetközi congressusról	627
Pótlék a magyarországi latinság szótárához	67
<i>Szabó László, Bártfai</i> : Válaszul Szerémi közleményére	797
<i>Szerémi</i> : Kalászatok a Forgách-család történetéhez	703
<i>Téglás Gábor</i> : Újabb adalék a legio XIII. gemina et adiutrix prima daciai működésének történetéhez	152
<i>Weber Arthur</i> : Sagredo Zrínyi Miklós haláláról	221
<i>Zoványi Jenő</i> : Egy bírálat helyreigazítása	636
<i>Ludányi Bay Ilona</i> †	471
<i>Hampel József</i> † Irta Nagy Géza	314
<i>Kont Ignác</i> †.....	155
<i>Id. Szinnyei József</i> † Irta Vértsey Jenő	557

	Lap
Vámbéry Ármin †	634
Jutalomtétellei, A Magy. Tud. Akadémia történeti —	473
Pályázathirdetés	226
Történetirodalmi szemle	59
Vegyes közlések.....	59, 156, 317, 397, 472, 635, 716, 805
Hivatalos értesítő	72, 158, 227, 319, 399, 476, 640, 717 807
<i>Melléklet: gróf Teleki Géza arcképe.....</i>	<i>561</i>
<i>Függelékül: A magyar történeti irodalom 1912-ben. Összeállította:</i>	
<i>Hellebrant Árpád</i>	<i>1—57</i>

VILÁGBOLONDÍTÓ TOMKÓ JÁNOS.

Ki ne tanulta volna, hogy Justinian császár, a vandál és keleti gót nemzetek elpusztítója, Itália meghódítója, az örök szép Agia Szófia építője tulajdonképen szláv volt és eredetileg Upravdanak hívták! Hisz benne van az összes régi világtörténeti könyvekben, benne van a lexikonokban.

Ha azonban ez állítás valótlan, akkor az, a ki ez állítással félrevezette a világot, valóban világbolondító! S nem én, hanem egy szorgalmas angol, és egy érdemes horvát tudós derítették ki, hogy e világbolondító senki más, mint Marnavics, horvát helyesírással Mrnavić Tomkó János bosnyák püspök.

E Tomkó János neve rég ott van a magyar történetirodalomban is, mert mint a magyar szentek életiratainak közlője, mint Boldog Margit életiratának horvátra fordítója, mint Beriszló Péter, a hős püspök és bán életírója, a magyar nemzet multjának ismertetésében is tevékeny részt vett.

Kevés magyar író tudta és tudja azonban, hogy e tagadhatatlan tevékeny és eszes író sokkal többet ártott a történeti tudománynak az ő hamisításaival, mint a mennyit használt említett közléseivel. Magam is csak 1908 óta foglalkoztam jobban Tomkó János életével és működésével, midőn keresve Szent-István életíratait, rájöttem, hogy tulajdonképen Tomkó János gyártotta a magyarok előtt annyira hírhedt Sylvester-bullát.

Azóta természetesen még jobban figyelemmel kísértem a Tomkó Jánosra vonatkozó értekezéseket és bámulva vettem észre, hogy e Tomkó János sokkal nagyobb szélhámos volt, mint ahogy én gondoltam. Nem csupán bennünket magyarokat vezetett ő félre, hanem saját honfitársait, sőt a világtörténetet érdeklődéssel olvasó egész művelt világot. Együttal olyan új adatokat és új szempontokat is fedeztem fel, a melyek még világosabbá teszik a Sylvester-bulla kihilását.

Ez indított arra, hogy újra visszatérjek Tomkó János életére, irodalmi működésére és csalásaira, hogy azokat jobban megismerve, tőle még jobban óvakodjunk.

Tomkó irodalmi működése és hamisításai szorosan össze-függnek az ő életsorsával. Az erre vonatkozó és 1901-ig meg-jelent adatokat szorgalmasan összegyűjtötte s egybeállította Šišić Ferdinánd zágrábi egyetemi tanár, és mi az ő értekezése nyomán röviden előadjuk Tomkó J. életét annál is inkább, mert 1909-iki ismertetésünk kissé hiányos volt.¹

Tomkó János 1580. február 7-én született Sebenico városá-ban Fojniczá-ból odaszakadt családból. 1597-ben a sebenicói püspök Rómába küldte őt az illyr-kollégiumba papnövendékkül. 1603-ban bevégezte tanulmányait és még ez évben Sebenicóban a növendékpapok tanítójául alkalmazták. 1606 június 15-én sebenicói kanonok lett. 1610-ben megbízták őt a glagolita mise-könyvek és breviárium (papi imádságos könyv) kiigazításával. Ezzel öt éven át foglalkozott és érdekében Rómában is meg-fordult. 1615 táján e könyvek kijavítása ügyében többször érint-kezett Verancsics Faustin csanádi püspökkel és annak gazdag könyvtárát, valamint kéziratgyűjteményét használta.

1622-ben Rómában XV. Gergely pápa megalakítja a Propa-ganda bizottságot és a kath. egyházi szerkönyvek kiadását erre bízza. Ezzel megint felmerült a szándék a glagolita szerkönyvek kiadására. Tomkó most Rómába költözött, a Szent-Jeromos kollégium tagja lett és 1627. évig megint a glagolita könyvek ki-nyomatásával bajlódott. Időközben Domitrovics Péter zágrábi püspökkel megismerkedett, és ez őt 1625-ben zágrábi kanonokká nevezte ki.

Az 1626-ik év fordulópont Tomkó életében. Szeretett volna sebenicói püspök lenni, de ezt a velencei köztársaság, bár Tomkó a velencei köztársaság alattvalója volt, megakadályozta és őt csúnyán befeketítette. Elnevezték őt morlák-nak (fekete oláhnak), török alattvalónak, nyugtalannak, a jezsuiták barátjának stb.

Elkeseredve, — bár már apostoli főjegyző volt Rómában — el akart onnan távozni és csak a pápa akarataira maradt ott 1627 végéig. A velencei köztársaság szolgálatát azonban megelégte, és megnyerve a zágrábi olvasókanonokságot, a magyar király alattvalójává lett.

1627-től kezdve tehát Tomkó magyar alattvaló, de egyúttal II. Ferdinándnak — mint magyar királynak — római ügyvivője. Elhagyja a szláv irodalmat, ráadja a fejét a magyar egyháztör-ténet tanulmányozására.

1631-ben lemond római állásáról, Bécsbe megy, és ott királyi titkos tanácsos lesz. Majd 1631 november 11-én II. Ferdinánd kinevezi őt bosnyák püspöknek.

¹ Nastavni Vjesnik Knjiga IX. 395—407. II.

Ettől kezdve hol Bécsben, hol Zágrábban vagy esetleg valami diplomatiái ügyben Rómában tartózkodik. 1635 áprilisában, mivel nem tudta kieszközölni, hogy Boszniába mehessen, unokaöccse, Marnavics Tamás javára lemondott a bosnyák püspökségről, de még mindig nagyobb javadalmat remélt. 1636 szeptember 23-án megírja végrendeletét és 1637 április 1-én meghalt Bécsben vagy Zágrábban (és nem Rómában, mint előbb hibásan írtam).

Látjuk e rövid életrajzból, hogy Tomkó János életében két nagy célért küzdött: a glagolita (horvát) szertartásért és a valószínű püspökségért. Mind a két cél elérésében azonban roppant akadályokkal kellett küzdenie, és ő ezen akadályokat igyekezett is a maga módja szerint elhárítani.

A horvát (glagolita) szertartás és a szerkönyvek kinyomtatása szükségessé tette annak kimutatását, hogy a horvát, illetőleg az olaszok szemében dél-szláv (schiavone) nemzet, nem valami újkori jövevény, hanem már évezredek multtal bir ott a Balkán-félszigeten és jeles, világhírű emberek származtak belőle.

Ezt Tomkó a következőképen akarta igazolni.

Theophil, szlávul Bogomil, apát, később püspök nevére hamisítva 1619 táján készített egy életrajtot Justinianról, állítólag szláv nyelven, tele szláv személynévvel. Ezt lefordította latinra és egy kis magyarázatot csatolt hozzá, s abban e szláv neveket latinul és görögül értelmezte. E kéziratot odaadta Suares József nevű papnak, a kit 1622-ben Barberini Ferencz bíboros, az általa alapított könyvtár órévé nevezett ki. Ugyanezen időtájt élt Rómában Alemanni Miklós nagyhírű tudós, és a vatikáni könyvtár hivatalnoka. Ez akkoriban fáradozott azon, hogy Prokopiusnak Historia arcana-ját Justinian császár életéről kiadja. Épen kapóra jött ezen tudósnek azon tudósítás, hogy van Justinian császárnak még egy szlávból fordított életrajta is és az gyermekkorára nézve ismeretlen, új adatokat tartalmaz. Mivel Suares-sel jóbarát volt, ez átadta neki ezt a Justinian-féle életrajtot, Alemanni pedig az ismeretlen adatok felfedezésének dicsőségétől elvakulva, ezeket mint valami igazi Theophil értesítéseit az előszóba és Prokop művéhez csatolt jegyzetekbe belevette és Prokop híres művét ekként kibővítve adta ki 1623-ban Lyonban.

Alemanni révén értesült tehát a világ arról, hogy Justinian császár és annak atyja Istók, tulajdonképen szlávok voltak, sőt theologiai ismeretét is Theophil apáttól, tehát egy prizreni szláv-tól nyerte.

Alemanni művéből átvette ez értesítéseket egyrésről Gibbons, másrésről Schafarik, s az egyik elterjesztette, e mesét a nyugati nagy nemzetek irodalmában, a másik pedig a szlávoknál.

A későbbi kutatások bőven mutatták azonban, hogy az

Alemannitól idézett Theophil állításai a többi adatokkal nem egyeznek, sőt gyakran időrendi hibák vannak benne, de senki sem mert határozottan ellene szólni, mert mindig azt hitték, hogy Alemanni, mint a vatikáni könyvtár hivatalnokai valami hiteles kéziratból olvasta. Hiába állította a vatikáni könyvtár őre már 1783-ban, hogy az Alemannitól idézett Theophil-féle mű (Vita Justiniani) náluk nincs. A tudósok ezt nem fogadták el. 1883-ban Bryce James nevű angol tudós újra zaklatta a vatikáni könyvtárőröket Theophil kéziratáért, de hiába. Átadták neki a Prokop-féle kéziratokat, melyeket valaha Alemanni használt, de azokban sem talált nyomára. Két olasz tudós tanácsára elhatározta tehát, hogy valamelyik régi magánkönyvtárban nyomoz Theophil műve után, s tudva azt, hogy Alemanni a Barberini családdal volt barátságban, a Barberini könyvtárba ment. Rövid kutatás után kezébe került a Theophil-féle, annyira keresett Vita Justiniani. Suaresnek, az első könyvtárosnak kéziratai közé volt kötve és a könyvtár XXXVIII. 49. számával volt jelölve. A rég keresett kéziratot azután egész terjedelmében közzétette Bryce egy angol történeti szemlében 1887-ben.

A közzététel után jött a nagy kiábrándulás. A kézirat csak XVII. századbeli volt és kisült, hogy Alemanni csakugyan ezt használta. Ámde az életrajz mellécsatolt magyarázat, a szláv személynevek XVII. századbeli írása és egyéb adatok kétségtelenné tették, hogy nem csupán a magyarázat, hanem maga az egész Vita Justiniani sem készült előbb, mint a XVII. században, és a ki az egészet koholta, vele a világot bolondította, senki más, mint Tomkó János, mert hisz később maga ráírta egyik első művének, »De Illyrico Caesaribusque Illyricis« kéziratára, hogy a Justinian gyermekségéről és ifjúságáról szóló kézirat nála van!¹

Mily rettentő vakmerő és hazudozó volt e Tomkó János, meglátszik abból is, hogy 1630-ban kiadott művében, mikor már Alemanni nem élt († 1626.), rá hivatkozik, és olyat ad a szájába, a mit Alemanni nem mondott. Tomkó ugyanis Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditatis művében II. Ferdinánd királyt Nagy Konstantin utódjának és ivadékának hirdeti, mert az Alemannitól idézett Bogomil, másként Theophil előadása szerint Nagy Konstantin utódai Róma bukása után a Rajna forrása mellé (Habsburg környékére!) költöztek. Pedig erről Alemanninál szó sincs,² sőt ez magában a most felfedezett XVII. századbeli kéziratban sem olvasható.

¹ Nastavni Vjesnik IX. 215—229, 409, 561—572.

² Nastavni Vjesnik IX. 411. l.

A glagolita szertartás érdekében Tomkó látszólag ártatlannabb, de azért a tudomány terén sok kárt okozó csalással élt.

A glagolita szerkönyvek kinyomtatása előtt felmerült a római bizottságban az az aggodalom, hogy a zsoldárok kiadásával tulajdonképen a görög keleti szláv zsoldárokat nyomtatják ki, mert a zsoldárokat az első szláv fordítók nem latinból, hanem görögből ültették át a szláv nyelvre.

Tudvalevőleg a zsoldároknak a latinban kétféle fordítása van. Mind a kettő Szent Jeromos nevéhez fűződik ugyan, de mégis különböző. Szent-Jeromos ugyanis először csak megjavította a görögből készült régibb latin fordítást, és a mai latin szertartású egyház a papi szlozmában ma is ezt használja. De ezenkívül Szent-Jeromos az eredeti héber nyelvből is lefordította a zsoldárokat, mert belátta, hogy a görög többhelyütt hibás, de a fordítás nem tudott átmenni a közhasználatba, mert akkor a szertartásos könyvekben nagyon nagy változtatásokat kellett volna tenni.

Már most, midőn Rómában épen azon tünődtek, megengedhető-e az, hogy a katolikus horvátok teljesen görög eredetű zsoldárokat használhassanak, Tomkó egyszer csak előállott azon felfedezésével, hogy ő rátalált egy 1222-ben Miklós arbei paptól (clericus) írt glagolita zsoldárkönyvre és az világosan mutatja, hogy a glagolita zsoldárfordítás már 680-ban, két századdal előbb készen volt, mint a Kirill-Method-féle fordítás, és nem is a görögből, hanem egyenesen Szent Jeromos második (tehát a héber eredeti után készült) fordításából tétetett át szláv nyelvre. Oda is kölcsönözte e könyvet három hónapra Levakovichnak és ez leírta. Természetes tehát, hogy a szláv nyelvű könyvek kinyomtatásával megbízott Propaganda ezek után engedélyezte a glagolita zsoldárokat.

Persze hogy a szláv nyelvtudományra nézve roppant érdekes volt e felfedezés. Sokáig is kutattak utána, míg végre Levakovich kéziratai között megtalálták. Azonban már Miklós arbei pap előadása is nagyon gyanus volt, mert a feljegyzett személyek sehogy sem illettek össze az 1222-ben élő és Arbében hivataloskodó személyekkel. Azután pedig Jagić nem régiben (1911.) pontról pontra összehasonlította a Levakovich másolatában fennmaradt állítólag VII. századbeli zsoldárfordítást a régi glagol fordítással és kitünt, hogy az állítólag VII. századbeli fordítás tulajdonképen csak ferdítés. Pontról-pontra kimutatja Jagić, mint változtatta meg valaki a régi glagol zsoldárt, csakhogy Szent-Jeromosnak a héberből készített fordításához közelebb álljon, ámde a változtatáshoz használt szláv szavak korántsem régibbek, mint a IX. század, hanem ellenkezőleg XVII. századbeliek. A

hamisító senki más, mint Tomkó János. Helyesen írja Jagić becses értekezésében e Tomkóra nézve lesújtó, de nagyon igaz szavakat: »Még ha a szláv liturgia iránt való szeretetből tette is Marnavić e lépést, akkor sem szabad őt a hamisítás szemrehányásától felmenteni; a hamisítás hamisítás marad, ha vallásos és hazafias céloknak szolgál is.«¹

Mint említők — döntő fordulat következett be Tomkó életében 1627-ben. Előzőleg egy évig viaskodott, hogy a sebenicói püspökséget megnyerje, de a velencei köztársaság őt ettől elűtötte, sőt meggyalázta, mert valami török vámos fiának híresztelte, s atyát is megrágalmazta azzal, hogy mint kémeket kikergették Sebenicóból. Tomkó bosszúért lihegett. Kilépett a velencei köztársaság kötelékéből, a magyar király alattvalója lett és megkezdte az irodalmi működésének második szakát.

Először is, hogy magát a bécsi udvarnál behízelegje és annak kegyét megnyerje, megírja, illetőleg csak összeszedeti: »Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditatis« című művét, azt III. Ferdinándnak, a már megkoronázott, de még nem uralkodó királynak ajánlja s azon hazugsággal akarja kegyét megnyerni, hogy őt Nagy Konstantintól származtatja. Itt azután nem csupán Szent-Istvánt hívja apostoli királynak, hanem összes utódait, tehát II. és III. Ferdinándot is.

Azután megírja: »Jndicia vetustatis familiae Marnavitiae« című hírhedt művét. Ezzel akarta megmutatni, mennyire rágalmazták őt 1626—27-ben ellenfelei alacsony származásáért. Oly okleveleket sorol fel és közöl, melyekből kitűnik, hogy ő tulajdonképpen a szerb királyoktól származik és a törökverő Hunyady családdal is rokonságban van.

Hogy ez oklevelek mind hamisítványok, már 1909-ben² részletesen kimutattam. De kötelességem kijelenteni itt, hogy már előbb mint én, kimutatta ezt Šišić Ferdinánd és egyéb tölem nem említett adatokat is sorol fel az állítólagos oklevelek koholt voltának bizonyítására.³ Mivel azonban Tomkó ebbeli hamisítása már úgyis eléggé be van bizonyítva, ezeket felsorolni fölösleges.

Ezekből eléggé láthatjuk, hogy Tomkó János olyan ember volt, a ki célja elérése végett az eszközökben nem válogatott s a kinek a hazugság, a hamisítás úgyszólván mindennapi kenye-re volt.

Természetesen ily nagyarányú, úgyszólván világtörténeti fontosságú hamisítások még inkább biztatnak bennünket, hogy a Sylvester-bulla koholóját is Tomkóban keressük és felkutassuk

¹ Archiv für slavische Philologie XXXII. (1911.) III. 130. II.

² Századok : 1909. 367—69. II.

³ Nastavni Vjesnik IX. 412—15. II.

azon okokat, rúgókat, a melyek őt a bulla koholására készítették, továbbá az eszközöket, melyekkel e bullát a maga nemében páratlan ügyességgel és ravaszsággal össze szőtte.

A Sylvester-bulla elsősorban a XVII. századbeli magyar püspökök érdekeit védte. Mert ha azt Róma elfogadja, akkor a magyar királytól kinevezett püspök minden további kérdés nélkül egyházi joghatóságot gyakorolhat megyéje területén, nem kell neki megerősítésért folyamodnia, nem kell a pápai díjak elengedéseért könyörögnie stb.

De szerfölött nagy kitüntetés lett volna e bullában foglalt felhatalmazás a magyar királyra nézve is. Nem csupán az »apostoli« nevet, hanem a püspök kiválasztásában korlátlan szabadságot is nyert volna a magyar király.

Kimutattam már 1909-ben, hogy Tomkónak érdekében állott ilyenfajta Sylvester-bulla létezése, mert annak elfogadása esetén ő valóságos püspök lett volna, nevezetesen elmeheztett volna Boszniába. Nem ismertem azonban akkor még azt az adatot, pedig a bulla készítése idejére ez is fontos, hogy Tomkó János nem tudván az apostoli széktől megnyerni az engedélyt, hogy mint magyar királytól kinevezett püspök Boszniába mehessen, unoka-öccse, Marnavics Tamás javára 1635 elején lemondott a bosnyák püspökségről, de azt beszélték, hogy ezt csak azért tette, mert remélte, hogy majd Rómában nagyobbakat kap. ¹

Hasonlóképen nem tudtam 1909-ben azt sem, hogy 1633-ban Tomkó királyi titkos tanácsos lett és így a magyar király érdekeit védelmezni szintén hivatalos kötelességévé vált. ²

És még egyet nem vettem figyelembe. Azt, hogy micsoda irodalmi művön dolgozott 1634-ben. Pedig ez nagyon is közel érdeklí hazánkat és tagadhatatlanul Tomkó jelesebb művei közé tartozik. E műnek teljes címe: »Vita beati Augustini ordinis Praedicatorum ex Zagrabiensi Lucerini episcopi per Johannem Tomcum Marnavicum, Bosnensem episcopum, lectorem et Coadjutorem Zagrabiensem fideliter collecta«. Bár ez értekezés csak 1637-ben jelent meg Ferrari Zsigmond nagy művében: »De rebus Ungaricae provinciae ordinis Praedicatorum«, mégis Tomkónak a címben föl-sorolt hivatalaiból látszik, hogy azt 1634-ben készítette. Mondja ugyanis maga, hogy akkor még bosnyák püspök volt, tehát 1635 előtt írta és a zágrábi püspök helytartója volt (coadjutor), már pedig 1633-ban lett ott püspöki helytartóvá!

Régóta feltűnt nekem, hogy a Sylvester-bullában az apos-

¹ Nastavni Vjesnik IX. 407.

² Nastavni Vjesnik IX. 406. Hivatkozik: Fosco: Vita di Giovanni, Tonco Marnavić Sebenico 1890. művének 35. lapjára.

toli királyi jogok gyakorlása e feltételtől van függővé téve »postquam tu et illi (successores) corona, quam mittimus, rite iuxta formulam legatis tuis traditam coronatus vel coronati exstiteritis«.

Annak tehát, a ki a bullát koholta, tudnia kellett, hogy a magyar nemzet csak azt tartja valódi királynak, a kit a pápától küldött Szent-István-féle koronával megkoronáztak.

Arra nézve pedig, kit koronázhatnak meg a pápától küldött koronával, két kikötést tesz a bulla, az egyik: a főurak részéről történt törvényes választás, a másik az apostoli széktől való jóváhagyás (electi atque a Sede apostolica approbati fuerint).

Mind a három feltétel olyan, hogy csak olyan magyar püspök elméjében fogamzhatott meg, a ki egyrészt tudta, hogy a magyar nemzet a királyválasztáshoz ragaszkodik, másrészt tudta, hogy a szabad királyválasztást valamikor az apostoli szék jóváhagyta és azt is tudta a magyar történetből, hogy csak azt fogadta a magyar nemzet igazi királlyá, a kinek a pápától küldött Szent-István koronát tették fejére.

Már most — mint láttuk — 1634-ben Tomkó a szent életű zágrábi püspöknek, Gazotti Ágostonnak életrajzát készítette el. E Gazotti 1304-től 1322-ig volt zágrábi püspök s mint Tomkó is előadja, 1308 november 27-én jelen volt a híres pesti királyválasztógyűlésen. Sőt Tomkó ez adatot fölhasználva mindjárt nagy beszédet tartat Gazottival ott az országgyűlésen és az apostoli szék iránt való hűségre biztatja a magyarokat (a mire persze nem a XIV., hanem a XVII. században volt szükség). Jelen volt Gazotti akkor is, midőn I. Károly Szent-Istvánnak; nagy nehezen megszerzett koronájával harmadszor és végérvényesen megkoronáztatta magát.¹

Tomkó e mű írása közben komolyan tanulmányozta a XIV. század elejére vonatkozó kútforrásokat, pontosan idéz egy akkoriban Frangepán Miklósnál levő 1314-iki levelet s felhasználja Thuróczy krónikáját. Meggyőződött tehát arról, hogy a XIV. század elején a magyarok csak azt ismerték el királyuknak, a kinek fejére a pápától Szent Istvánnak küldött koronát tették.

Ha már most Tomkó ezen művét, Gazotti Ágoston életrajzát egészen végigolvassuk, világosan láthatjuk, hogy ez éppen azt hirdeti, a mi a Sylvester-bullában foglaltatik. Nyilván erősíteti Tomkó e művében, hogy az apostoli széknek joga van Magyarország királyait e méltóságukban megerősíteni, hogy a magyar király a pápa helyett az egyházakat rendezheti, hogy a magyar

¹ V. ö. Monumenta Vaticana S. I. T. II. 116., 301. II.

nemzetnek joga van a szabad királyválasztáshoz s hogy az érvényes koronázás Szent István koronájához van kötve.

Ime itt vannak Tomkó nevezetesebb nyilatkozatai s a Sylvester-bulla megfelelő helyei :

Tomkó Gazotti életrajzában írja :

»Romanus Pontifex eo iure, quo Stephanus Ungarorum apostolus a sede Apostolica coronam et regium nomen prius obtinuerat, nec non et eo, quo postea idem rex regnum sancto Petro perpetua donatione consecraverat, sacrata tuebatur autoritate« (ius Andegavensium).¹

»De autoritate Romanae sedis coram iis, quos ne quidem susurus ab obedientia et illius reverentia ausus est pertentare ab eo tempore, quo gens Ungarica adeo stricte ipsius venerationi adhaesit, ut inter omnes Christiani orbes reges, solus Apostolicus et Sedis Apostolicae a latere—ut aiunt—legatus singulari praerogativa per sanctum Stephanum in omnes successores perpetuo transfusa dicatur et habeatur, superfluum dicerem quicquam effari«.²

»Etenim habemus apud Zonaram : Anastasium non ante fuisse coronatum, quam scripto polliceretur, se *in fide catholica permansurum*«.³

A Sylvester-bulla.

»Cuncta a nobis et *Sede apostolica* expostulata, *diadema nomenque regium* concessimus *regnum quoque* a munificentia tua *sancto Petro oblatum* sub protectionem s. Romanae ecclesiae acceptantes prudentiae tuae redimimus.«

»Quia nobilitas tua apostolicum munus gerere non est dignata *singulari titulo* excellentiam tuam tuorumque meritorum intuitu heredes et successores tuos nunc et perpetuis futuris temporibus condecorare cupientes crucem ante te, apostolatus insigne, et ut ecclesias regni tui nostra ac successorum nostrorum vice dispone valeas, concessimus.

Heredes et successores tui te neantur nobis et successoribus nostris per se vel per legatos suos debitam obedientiam exhibere atque *in catholica fide perseverare*.

¹ Ferrari : De rebus Ungaricae provinciae sacri ordinis Praedicatorum. Viennae Austriae 1637. Appendix. 5. l.

² U. o. 27—28. ll.

³ U. o. 30. l.

«Ipsē sanctissimū apostolus Ungarię Stephanus a Romano Pontifice Sylvestro secundo rex est declaratus et perpetua legatione apostolica decoratus, ita tamen, ut inde libertati illi perpetuę, qua Ungari suos principes eligunt nullum pręiudiciū oriri profitear.

Qui quidem heredes ac successores sui quicunque, posteaquam per optimates legitime electi fuerint. Heredes ac successores, qui, sicut dictum est electi, atque a Sede Apostolica approbati fuerint et corona, quam mittimus, coronati exstiterint.

Vegyük még ehhez hozzá, hogy Tomkó, mint azt 1909-ben kifejtém, Szent István életrajzát 1630-ban kinyomtatá¹ és hogy a magyar királyi koronáról külön értekezést írt.²

E három művében tehát Tomkó valósággal belelovagolta magát azon gondolatokba, a melyeket azután a Sylvester-bullába foglalt. Bizonyos értelemben neki meggyőződése volt, hogy a magyar királytól kinevezett püspöknek az illető püspökség területén külön pápai megbízás nélkül egyházi joghatósága van. S mivel mások ezt tagadták, őt vélt jogainak érvényesítésében gátolták, hozzányúlt a hamisítás fegyveréhez. Olyan bizonyítékot akart előteremteni, a mi az ő álláspontját fényesen igazolná, s elkészítette a Sylvester pápa nevére költött hamis bullát. Előtte senkinek sem tudománya, sem érdeke, sem lelke nem volt hozzá, hogy a XVII. századbeli követeléseket hamis bulla alakjában az 1000-ik évből származtassa s így más nem is lehet a hamisító, mint Tomkó János.

De bármennyire érthető is ezek után Tomkó János hamisítása, azt menteni, szépíteni nem lehet. A történetíró első kötelessége: Ne quid falsi dicat ellen olyan nagyott vétett, a magyar jogi fejlődésnek és magyar történetírásnak oly nagy kárt okozott, hogy a Sylvester-bulla koholásáért őt csak kárhoztatni lehet.

Az azonban, hogy e hamis Sylvester-bullával oly sokáig bolonddá tett bennünket, reánk nézve nem szegyen, mert hiszen e bulla nagy történeti tanulmány nyúl s valóságos művészettel készült. Lám a nagy nemzetek tudósai, a görög és az egyetemes történet jeles munkásai, bár egyedül a tudományoknak élhetnek, századokon keresztül épen úgy nem vették észre, hogy egy ravasz, s a szláv dicsőséget jogtalan úton is hajhászó férfiú félrevezette őket, mint mi, s a szláv tudósok pedig csak most jöttek tudatára annak, hogy Tomkó őket az állítólag 1222-ben másolt

¹ Századok. 1909. 362—76.

² U. o. 1910. 315.

VI. századbeli zsoltárfordítással lóvá tette, holott mi magyarok a Sylvester-bulla hamis voltát már 20 év óta ismerjük.

Csak az volna reánk nézve szégyen, ha most, midőn már nem csupán a Sylvester-bulla, hamis voltát, hanem a hamisítót és a hamisítás okait is ismerjük, továbbra is világbolondító Tomkó János hazugságain kapkodnánk. Érdeklél nézhetjük a hamis Sylvester-bullát mint XVII. századbeli nevezetes. irodalomtörténeti bűnjelet, de el kell vetnünk a XI. századra nézve mint Szent-István korát elhomályosító koholmányt.

DR. KARÁCSONYI JÁNOS.

DZSÁFER TEMESVÁRI PASA.

Százhatvannégy esztendő alatt, a meddig Délmagyarországon a török hódoltság tartott, mintegy hatvan beglerbég kormányozta a temesvári pasalikot. Emlékükből alig maradt más-egyéb a pusztá nevüknél. *Pesty Frigyesnek* köszönjük, hogy kronológikus lajstromukat most már csaknem teljesen bírjuk.¹ De irodalmi emléküink éppen csak az egy *Dzsáfer* pasáról van, ki ruméliai, majd boszniai kormányzósága és belgrádi hadparancsnoksága után rövid időn belül két ízben, 1687-től 1690-ig s 1696-tól 1697-ig kormányozta a temesi tartományt.

A XVII. század alkonya I. Lipót császár és magyar király hadi szerencséjének s Budavár visszavételének kora volt. Ekkor tünt fel hazánk egén a török járomtól való szabadulásnak csillagzata. Sztambulban az ozmán hatalom vesztének előérzete arra készteté a portát, hogy magyarországi uralmának fontosabb állomásaira kipróbált hadvezéreket állítson. Károly főherczeg, Savoyai Jenő, Lajos Vilmos bádeni örgróf, Miksa bajor örgróf és Frigyes Ágost szász választó győzelmes hadjáratainak kora volt ez, mely a lankadó török hatalom legdicsvágyóbb újjáélesztőjének, a harczias szellemű Musztafa szultánnak világrengető vállalkozásait megghiúsította s a félhold megalázó, kárhozatos uralmát végleg megtörte.

Ebben a törökségre nézve válságos időszakban került *Dzsáfer* pasa a temesvári ejálet élére. Kinevezése sajátyszerű körülmények közt történt. A hedzsra 1099-ik évében vagyis 1687-ben az Akalaikból származott Ibrahim, Sziriának volt kormányzója küldetett Temesvárra pasának. De csak nagyon rövid ideig tölthette be jövedelmes és díszes állását. Megvolt ugyan a nagy méltósága és hatalma, de nem volt hozzá elég esze, hogy azt meg is tartsa. Mindjárt kezdetben összekülömbözött a főtanácsával és oly zsarnoki kiméletlenséggel bánt el nemcsak a tartomány népével, de a tulajdon katonaságával is, annyira zsarolta és sanyargatta alattvalóit, hogy a janicsárok összeesküdtek ellene, föllázították az

¹ *Magyar tört. tár.*, XII. k. 237. l.

egész helyőrséget és lakosságot s kegyetlen boszúval agyonverték a hatalmaskodó embert.

A temesvári katonai zendülések híre csakhamar eljutott Belgrádba, a hol akkor Haszán pasa, kincstartó tábornagy parancsolt. Haszán a szörnyű eset hallatára legott tanácsba szólítá hadvezéreit és hármat jelölt ki közülök a megüresedett temesvári kormányzóságra: Ahmed volt temesvári pasának Ozmán nevű fiát, Nikdei Ali pasát és Deli Omár pasát. Azonban ezek egyike sem vállalkozott a felajánlt állásra. Attól tartottak, hogy a temesvári helyőrségben elharapódzott fegyelmetlenséget és a jancsárok lázongását nem lesznek képesek lecsillapítani. Haszán akkor »csupa nyájassággal és sok kéréssel« *Dzsáfer* pasát szólítá fel a temesvári beglerbégség elfogadására. S midőn *Dzsáfer* késznek nyilatkozott teljesíteni a főparancsnok óhaját, Haszán ráadta a tartományi kormányzók díszköntösét és nagyon meg volt elégedve a választásával. Nyomban föl is terjeszté *Dzsáfert* a padisá-hoz megerősítés végett.

Dzsáfer tisztelettel elbúcsúzván a belgrádi divántól, a választását követő harmadik napon útra kelt Temesvár felé. Belgrádból Szendrőbe ment, onnan Akram nevű helységbe, a hol átkelt a Dunán és Ujpalánkán hálásra maradt. Egy nappal később Temesvárra érkezett. Noha kedvence volt Haszán fővezérnek, sőt magának Musztafa szultánnak is, még sem volt elbizakodott ember és nem vonult be új állomására fenhéjázó göggel, hanem szerény csendességben foglalta el lakását a Hunyadiak ősi kastélyában, hol a török kormányzók rendes konakja volt. Szeliden és zajtalanul lépett fel alattvalóival szemben; de azért a tekintélye és igazságosságának híre oly nagy lett, hogy a lázadó katonák már a neve hallatára is tüstént meghunyászkodtak, a főbűnösök pedig menten elbujdostak Temesvárról.

Dzsáfer pasa oldalán egy kiválóan eszes és az urához nemcsak hűséggel, de rajongó szeretettel viseltető titkár vagy — mint ő magát nevezi — *pecsétőr* működött. Ügylátszik irodalmi műveltségű, tanult férfiú volt, kinek nevét azonban nem ismerjük. Ez a névtelen pecsétőr arabbal vegyített török nyelven sok lelkesedéssel, de épp azért sok túlzással, helyenként csapongó keleti fantáziával írta meg urának, Dzsáfer pasának élettörténetét, mely »*Dzsáfer temesvári pasa történetei*« czímen nagybecsű történeti kútfő gyanánt kéziratban maradt ránk. Ez a kézirat *Temesvárnak egyetlen török irodalmi emléke a hódoltság korából*. A Bécsben őrzött eredeti kéziratnak hazánkra vonatkozó részleteit — az egész munkának harmadrészét — félszázaddal ezelőtt a M. Tudom. Akadémia megbízásából jeles orientalistánk, néhai *Repiczky János* magyarra fordította, ellátva a szöveget felvilágosító jegyzetekkel is.

Repiczky 1842—43-ban a tübingai egyetemen Ewaldtól, korának legkiválóbb orientalistájától nyerte magasabb kiképeztetését. Egyaránt jártas volt a zsidó, arab, török és szanszkrit nyelvekben. Irt arab nyelvtant (kézirat), gyakorlati török nyelvtant (1851) és a pesti egyetemen felváltva a török, perzsa és szanszkrit nyelveket tanította. Az Akadémia 1847-ben tagjává választotta őt és megbízta a török-magyar történeti kútfők gyűjtésével és fordításával.¹ Dzsáfer anonymusának emlékiratait tehát teljesen autentikus magyar szövegben egy elsőrangú nyelvtudományi auktoritás kezéből vesszük. Repiczky fordítása 124 negyedréti lapra terjed és az Akadémia könyvtárának kéziratárában van elhelyezve. Tudtommal az egy *Salamon Ferenczen* kívül, kinek fürkésző szeme mindent meglátott, más történetíró még nem használta Repiczky munkáját. En *Szily Kálmán* szivességéből férhettem hozzá, hogy annak délmagyarországi s jelesen temesvári vonatkozásait szűkebb hazám hódoltsági történetének földerítésére és kibővítésére felhasználjam.

Dzsáfer névtelenének kéziratosa műve 24 fejezetre oszlik. Már a fejezetek címe is mutatja, milyen érdekes, a nagy nyilvánosság előtt még ismeretlen följegyzéseket foglal magában ez az emlékirat. A fejezetek címei a következők: 1. Az Aristoteles kormányzói bölcsességével bíró Dzsáfer vezérnek temesvári jelölése. — 2. A Varjasra száguldó csapatok nevezetes cselekedetei. — 3. A Lippára száguldozók. — 4. Fenlak palánk elfoglalása. — 5. Pancsovára száguldozók és hogyan úsztak fel a halak a Begába. — 6. Nevezetességek Ungnádról. — 7. A keresztények fölégetik Temesvár körül a gabonát és követelik Temesvár meghódolását. — 8. Csanádra száguldó török csapatnak nevezetes dolgai. — 9. Musztafa pasa, Köprülü fia, felszabadítja a keresztényektől Nisszát, Szendrőt és Belgrádot s megbízza Szijártó Huszein béget, hogy ezt a hírt Temesvárra vigye. — 10. Az erdélyi táborozás nevezetességei. — 11. Dzsáfer pasa Boszniába küldetik és mi fordult ott elő. — 12. Dzsáfer pasa Belgrádba rendeltetvén, sürgeti a vár kijavítását és miképpen végződött az 1104 (1693) évi ostrom. — 13. A pétervárad táborozás és a keresztény sereg veresége. — 14. II. Musztafa Khán, szultán, elfoglalja Lippa várát, megveri

¹ Munkálkodásának gyümölcsei ezek: 1. A török-magyarkori történetírásra vonatkozó bécsi kéziratok lajstroma. — 2. A jászberényi török levelek fordítása. — 3. Naima török históriájának kivonata. — 4. Dzsáfer pasa névtelenének magyarországi emlékiratai. (Kézirat.) — 5. Szulejmán császár naplójának a magyar hadjáratokra vonatkozó részei. — 6. Szela-deddin keleti forrásokból és középkori keresztény tudósításokból dolgozott története. (Kézirat.) — Emlébeszédet Repiczkyról *Toldy Ferencz* mondott az Akadémiában 1855 ápr. 23-án.

Veteránit és Titel megvételére Dzsáfer pasát küldi. — 15. Az aleppói Kyrlandiz fiáról és Kara Huszein rablásairól. — 16. A patkótörő hadjáratáról és a keresztény sereg vereségéről Temesvár alatt. — 17. Nevezetes történetek Dzsáfer pasa második temesvári kormányzósága idejéből. — 18. A zentai csata körülményei. — 19. A csalfa béketárgyalás. — 20. Thököly Imréről. — 21. Sáhín Mohammed és Izmail pasák janicsárságának nevezetességei. — 22. Sáhín Mohammed pasa csatározásainak emlékei. — 23. Ugyanannak folytatása. — 24. Befejezés.

E fejezetek terjengős tartalmából álljanak itt kivonatos, szabad előadásban a délmagyarországi és temesvári epizódok, melyek eddigelé ismeretlenek lévén, új adatokkal világítják meg a hódoltság délmagyarországi közviszonyait.

Egy alkalommal — kezdi elbeszélését Dzsáfer névtelen pecsétőre — a temesvári török helyőrségnek egy szakasza kiszárgult a 10 órányira fekvő *Varjas* községbe, hogy ott prédát fogjon. Meglepetésére 80 válogatott hajdút talált Varjas előtt *Csanád* várából, kik Attila módja szerint őshajdani szokást követve, a falunál szekérvárat alkottak és abban magukat elsánczolták. A törökök nem merték őket megtámadni, mert kisebbségben valának. Hirnököt küldtek tehát Temesvárra Dzsáferhez, ki azonnal segítőcsapatot vezetett a csanádi hajdukkal szemközt álló török szárguldok támogatására. Megközelítvén a szekérvárat, feltűnt neki, hogy a hajduk egy elfogott török nőt, ki csecsemő gyermekét magasra emelé, az egyik szekérre állítottak és a törökök felé fordították. De ez nem indította könyörületre a mohamedánok szívét. Rajtaütöttek a hajdukra és nagyobb részüket leöldösték, anélkül mégis, hogy a sűrű lövöldözés és a kardokkal való vagdolkozás közben legcsekélyebb baja esett volna a czégérül kiállított nőnek és gyermekének. Mire az összecsapásnak vége szakadt, vérszomjas, éhes farkasok gyülekezének a harczmezőn és az elesettek tetemeit fölfalták.

Más alkalommal *Lippa* felé rándultak ki a temesvári martalóczok. Lippa akkor magyar kézen volt. A vár parancsnokának ménese és gulyája künn legelészett a mezőségen. A portyázók összetertelték a jószágot és 1150 darab lóból kiválasztván a legjavát, 15 paripával együtt az egész gulyát Temesvárra hajtották. Az árúba bocsátott zsákmányból 4000 tallért Dzsáfer pasa kapott, a többit Temesvár környékén részint a török zárdák és szegények, részint a martalóczok kapták. Ilyen és hasonló rablókalandok napirenden voltak akkor a temesi hódoltságban. Hol a keresztények léptek föl támadólag a török erődítmények ellen, hol az ottománok lepték meg sánczaikban a keresztényeket. Élet- és vagyonbiztonság nem létezett akkor Délmagyarországon. Valahányszor a hadakozó

feleknek pénzre, eleségre vagy rabszolgákra volt szükségük, fölkerelkedtek és fölprédálták a környékbeli falvakat. Rátörték egymásra, nem tekintvén sem az időjárás zordonságát, sem az utak járhatatlanságát, sem a halálos veszedelmeket, melyek életüket fenyegették. A martalócszáság jellemző intézménye volt a délvidéki török hódoltságnak, mely nem esett etikai elbírálás alá s melyet a kor nyers felfogása szerint a lovagi romantikával azonosítottak, noha valósággal betyárvilág volt. Mennyire ragaszkodtak a fegyveres ellenfelek e barbár szokáshoz, mutatja a következő eset:

»1696-ban — írja a pecsétőr — mikor a valódi télnek első napja volt és a hideg leirhatatlan fokra hágott, szegedi és zentai harcosok, meg szerb lovasok, mintegy ezeren, Temesvár alá száguldottak prédát felhajtani. A hideg oly nagy volt, hogy a víz a rézedényben, melyet este a kávéskandallón hagytunk, jéggé fagyott s az edény a közepén kettészakadt. Lakásunk a várban több szobából állván, minden szobaközepén lábasokba parazsat hordtunk össze, a minek azonban semmi hatása sem volt, úgy, hogy bundákba kellett takaródnunk. A várbeli őrző 25 emberének hol az ujj, hol az orra és füle fagyott el. Ezt az éjet a szegedi és zentai keresztény martalócszok künn töltötték az erdőben tűz mellett. Mindamellett mire otthonukba visszalovagoltak, 180 közülök holtta fagyott, másoknak pedig a keze és lába szakadt le. Vannak Temesvárott 80—90 éves mohamedán aggastyánok, a kik állítják, hogy ilyen dermesztő kemény hideget még sohasem tapasztaltak.«

Muzulmánok és keresztények kölcsönösen irtották és rabolták egymást s mikor elegendő zsákmányt szedtek, az eltulajdonított jószágot foglyaikkal együtt maguk előtt hajszolva, éktelen ujon-gással és fegyvereik folytonos ropogtatásával tértek vissza otthonukba.

Egy másik helyen leírja a névtelen pecsétőr, miképpen fosztották ki temesvári török martalócszok *Pancsovát*, mennyi szarvas-marhát és mekkora ménest hajtottak el onnét s milyen nyomort és siralmat hagytak maguk után.

Fenlakon, a Maros partján, 7—800 magyar és szerb hajdu táborozott. Dzsafer nem tűrte azt és elhatározta a fenlaki palánk megszállását. A török csapatok közeledtére furcsa látvány tárult Dzsafer szemei elé. Mintegy 150 keresztény nő, köztük szegények, özvegyek és gyermekek, vállukra vetett üres tarisznnyákkal, mezit-láb és borzas, fésületlen hajjal, sírva-zokogva jött ki a fenlaki palánkból a pasa elé, kijelentvén előtte, hogy készek követni a török csapatot, mert nem bírják tovább az éhséget és az irtóztató szegénységet. Ilyen megrendítő körülmények közt jutott Fenlak a törökök hatalmába.

Dzsáfer egyik elődjének, *Ahmet* pasának idejében, ki 1683-ban és 1685—86-ban kormányozta a temesi ejáletet, élt Temesvárott egy rendkívül ügyes kalandor, ki élelmességével nemcsak rangot, befolyást, és gazdagságot szerzett, de előkelő szerepet is vívott ki magának, mely őt a délvidéki hódoltság történetében nevezetessé teszi. Eredetéről senki sem tudott biztosat, senki sem tudta kitől származott, honnét jött. Ő maga azt állítá magáról, hogy a dicsőséges emlékezetű Losonczy István vejétől, *Ungnádtól* származik, a kinek nevét is viselte. Ellenben Dzsáfer pecsétőre azt állítja róla, hogy semmi összeköttetése sem volt a néhai Ungnád nemzetséggel s hogy temesvári születésű, görögkeleti vallású, szerb ember volt, ki csak meglelt korában tért át a pápista vallásra, vagyis a német hitre. Akkoriban ugyanis úgy vélekedtek a mohamedánok a temesi tartományban, hogy a görög egyház a tulajdonképpeni latin egyház; a róm. kath. hitet német hitnek, a protestáns hitet magyar hitnek mondták. Akkoriban — írja a névtelen — az a szokás uralkodott Temesvárott, hogy írástudó, nyelveket beszélő emberek, valahányszor új beglerbég jött Temesvárra, a mi elég gyakran előfordult, hozzáférközni igyekeztek az új nagyúrhoz, felajánlván neki tolmácsi szolgálataikat. Ezt cselekedte Ungnád is. Négy-öt nyelven beszélt, írt és olvasott. Ahmednek szüksége volt ilyen emberre és maga mellé vette őt. Ungnád először tolmács volt, aztán a pasa háziorvosa lett mert a gyógyításhoz is értett. De ennél is több hasznát látta csillagászati és jóslási tudományának, melynek révén szokatlan tekintélyre emelkedett a pasa udvarában. A török főúri családok ugyanis igen nagy becsben tartották a csillagokból olvasni tudó jóvendómondókat.

Igy találta Ungnádot Dzsáfer pasa, midőn 1687-ben Temesvárra jött. Ungnád nála is csakhamar be tudta magát hizelegni. Lefordította neki a keresztényektől érkezett leveleket, megfogalmazta a válaszokat és kiadta hiteles alakban a pasa határozatait. Ez által annyira megnyerte Dzsáfer bizalmát, hogy a pasa a portyázó csapatok vezérletét is reá bízta. Mint katona Ungnád szintén megfelelt a pasa várakozásának. Puskával és szablyával egyaránt vitéziül harczolt a keresztények ellen és többször tért meg Temesvárra gazdag zsákmánynyal s rabszíjra fűzött keresztény foglyokkal.

Egy napon aztán Dzsáfer és a temesvári mohamedánok arra ébredtek, hogy a tündöklő ábrázatú férfiú megszökött Temesvárról, hátrahagyva ott feleségét, gyermekeit és számos házínépét. Egyenesen Erdélybe ment *Heisterhcz*, a császári hadsereg fővezéréhez, a kinek Temesvár állapotát elárulta. Heister nagyon kegyesen fogadta a szökevényt, fölvette a császári seregbe és fölismerván tehetségét és ügyességét, a Temesvártól négy órányira fekvő

Csákova erősség parancsnokává tette. Ungnád lovas és gyalog katonasággal rakván meg a reá bízott várat, legott hozzálátott annak kijavításához és megerősítéséhez, Heisternak pedig megígérte, hogy 4—5 hónap múlva kezébe szolgáltatja Temesvár kulcsait.

Ez több volt, mint a mennyit a császári hadvezér Ungnádtól remélt. A nagyhangú ígéret annyira elszédíté Heistert, hogy nyomban ezredesi rangra emelte Ungnádot, kinevezve őt egyzersmind *Lugos*, *Sebes* és *Mehádia* várak főparancsnokává. E várak kapitányainak pedig megparancsolta, hogy bármely időben érkeznek hozzájuk parancs Ungnádtól, ne merészkedjenek ellene cselekedni, hanem siessenek gyalogjaikkal és lovasságukkal az ő szolgálatára. Miután Ungnád ezeket a határvárakat átvette, maga mellé rendelve 100 lovas és 200 gyalogos hajdut, visszament Csákovára, a honnan gyakori kitöréseivel Dzsáfer pasát folytonosan bosszantotta s Temesvárt éjjel-nappal nyugtalanította.

Dzsáfer nemcsak fájlalta Ungnád háladatlanságát, de félt is az álnok ember támadásaitól, ki apróra ismerte a temesvári várat és a lakosság inséges állapotát. Minduntalan ott termett a bástyák aljában s hajdui a kertekben dolgozó mohamedánokat vagy felkoncizolták vagy rabságra hurczolták. Sikerült neki annyi törököt elfognia, hogy azokkal cserében kiváltotta Temesváron hagyott feleségét és gyermekeit. Minthogy fortélyos ügyességével az ozmánok fölött mindig előnyben volt, népszerűsége a délvidéki keresztény lakosságnál napról-napra magasabbra hágott. Csillagászatával valósággal bámulatba ejtette a titokzatosat szerető köznépet, elhitetvén velük, hogy szerencsecsillaga nemsokára feltárja előtte Temesvár kapuit és ő győzelmesen fog bevonulni a törökök által egykoron hitszegéssel elfoglalt várba. A jóslatnak híre ment az egész temesi tartományban. Keresztény csapatok verődtek össze és rövid időn 10.000 főnyi fegyveres néphad gyülekezék Ungnád köré Temesvár megostromlására.

Mikor Dzsáfer Ungnádnak e szándékáról értesült, elhatározta őt csákovai uradalmában törbe csalni s élve vagy holtan kézrekeríteni. E végből éjnek évadján 30—40 lovast küldött Csákovára, hogy lesbe állván, Ungnádot hatalmukba ejtsék. A lovascapat észrevétlenül jutott el egész a csákovai palánkokig, hol az éji csendben füleiket Ungnád udvarháza felé irányították. Hajnalhasadtával látták, hogy Ungnád 15—20 lovas és 10 szekérnyi gyalogos kísérettel kivonult a palánkból, egy közelfekvő magaslaton valami munkát végeztetni. Ez volt a pillanat Ungnád megrohanására. Szétszalasztván embereit, a törökök a magára maradt Ungnád felé fordultak, hogy elfogják. De a fürge ember kijátszotta őket. Lóra pattant és villámgyorsan vágatott neki a

lugosi országútnak. A törökök utána eredtek és szilaj nyargalással üldözőbe vették. Három óra hosszat tartott az eszeveszett hajsza, mialatt sebes iramodásban már a lugosi országút felét is meghaladták.

Végre Ungnád lova a kimerültségtől felfordult s a gazdája szintén elterült a földön. Ungnád élve jutott a törökök kezébe, kik gúzsba kötözték és nyeregbe ültették. De Ungnád nem akart visszamenni Temesvárra s egy őrizetlen pillanatban hirtelen ledobta magát a lóról. A törökök ismét fölemelték; de ő mindannyiszor makacsul a földre vetette magát. A törökök megkérdezték tőle: miért teszi ezt? »Azért teszem — válaszolá Ungnád, — mert nem kívánok elevenen Dzsáfer pasa szemei elé kerülni; nem bírnám el a tekintetét. Őljetek meg inkább.« Felelének a törökök: »Mi nem ölünk meg téged, hanem magunkkal viszünk Temesvárra a pasa urunkhoz. A mint ő kegyelmessége akarja, úgy cselekedjék veled.« Aztán megint fölerőszakolták a nyeregbe; de ő ismét a földre dobta magát. Belátván végre a törökök, hogy lehetetlen őt Temesvárra szállítani, mit tehettek volna egyebet — mondja közömbösen a névtelen, — »minthogy elválasztották fejét a törzsétől és a nyeregkápára akasztván azt, a holttestemet eledelül hagyták a csókáknak és varjaknak.« Dzsáfer Temesvár egyik bástyatornyára tüzette ki Ungnád fejét, hogy a világnak például szolgáljon. »Igy ment teljesedésbe — mondja tovább a névtelen — a csillagászatban jártas Ungnádnak jövődölése, hogy nemsokára bevonul Temesvár várába. Bevonult ugyan, de csak a pusztá fejével. Rossz csillagász volt szegény; mert nem tudta kiolvasni a csillagokból, hogy mialatt ő künn járt a mezőn, felesége mással láttakozék a saját házában.« Idézi aztán Szádi pasa költőből ezt a strófát:

»Oh, ki az ég főpontját vizsgálod,
Miképp megtudhasd, hogy ott mi van,
Mért nem tudod inkább azt: vajjon ki
Rejtekszik saját házában?«

Ungnád halálának nemcsak Dzsáfer, hanem a temesi tartomány összes mohamedán lakossága örvendett. Úgy vigadoztak az emberek, mintha meg lettek volna babonázva. Ellenben a csákovaiak nagyon elszomorodtak és megijedtek a jövő sorsuktól. Rémületükben világga futottak, üresen hagyván a megerősített várat. A törökök aztán fölégették *Csákova* palánkkerítését, magát a várat pedig egyenlővé tették a földdel. Nem is épült az fel többé. A hajdani várnak most már csak a messzire ellátzó donjonja gyászolja a Temes partján örökre letűnt történelmi nevezetességét.

Dzsáfer névtelene a további elbeszélésében néhány olyan adatot is említ, melyekről eddigelé nem volt tudomásunk. Az 1688-ik évi hadjáratról szólva, melynek vezetését I. Lipót *Miksa* bajor herczegre azon feladattal bízta, hogy Belgrádot és *Temesvárt* a törököktől visszafoglalja, fölemlíti a névtelen, hogy a haditerv szerint *Karaffának* 15.000 osztrák és 10.000 magyar-szerb fegyveressel Erdély felől kellett volna Temesvárt megtámadnia. Karaffa a varadiai szoroson be is tört a törökök temesi területére, bekerítette *Lippát* s két napi vívás után elfoglalván e várat, Temesvár körülfoglalására szándékozott indulni, »mert — írja a névtelen — az átkozott *Pálffy* tábornagy (János v. Pál a nádor?) mindenek előtt Temesvár megostromlására sürgeté őt.« Időközben azonban parancs jött Miksa herczegtől, ki a Duna-Tisza közén táborozott a fősereggel, hogy az erdélyi had siessen a Bácskába és egyesüljön ott a Belgrád ellen induló fősereggel. Karaffa tehát nem ment Temesvár felé, a hol Dzsáferrel kellett volna megütköznie, hanem Lippáról a Maros partján vezette föl csapatait s *Arad*, *Fenlak* és *Csanád* érintésével Szegednél átkelt a Tiszán és a bácsi part hosszában menetelve, a császáriak főtáborával egyesült.

Az ekképpen együvé tömörített császári had Bajor Miksa parancsnoksága alatt 29 napi ostrom után 1688-ban aug. 7-én bevette Belgrádot és onnan egész Viddinig, Nisszíg, Nikápolyig és Szófiáig nyomult előre. A keresztény fegyvereknek győzelmei folytán megrendült az ottomán uralom a temesi pasalikban. *Temesvár*, *Jenő*, *Gyula* és *Nagyvárad* válságos helyzetbe jutottak. A temesvári törököket nagy félelem fogta el. A nép — mondja a névtelen — tömegesen tódult a főegyházba és a mecsetekbe s szakadatlanul imádkozott. Senki sem bízott többé a csekély-számú muzulmán katonaság oltalmában, mert a 4000 főnyi temesvári helyőrségből csak 1800 maradt életben. A többi részint a császáriakkal vívott harcokban, részint méreggel való öngyilkosság által pusztult el. A szegénység és éhség oly rettenetes volt Temesvárott, hogy az emberek kényszerűségükben a hadisátrak kék és piros vásznát szaggatták szét, hogy belőle felső öltönyt és nadrágot készítsenek. Szíjat és lábbelit az elhullott tevék bőréből hasítottak. Az élelmiszerek hallatlan módon megdrágultak. A hús okkáját egy talléron mérték, a borjas tehén ára 180 tallerra szökött fel. A kenyérben és sóban szűkölködő szegénység zöld fiivet evett. Egyre-másra martalócz bandák szervezkedtek, fosztogatva és égetve a keresztény községeket. Csapásaiktól vérezett és jajgatott *Lippa*, *Lugos*, *Becse*, *Becskerek*, *Csanád* és *Pancsova* egész környéke. Lippán *Diák Pál* magyar kapitány 600 huszárral védekezett ellenük, Lugost 400 magyar és szerb lovas-

sal *Semsey László* védte, Csanádon *Raduszáv* szerb kapitány 150 emberrel verekedett a török martalóc bandákkal.

Tudvalevőleg Belgrád a balkáni vívmányokkal nemsokára ismét visszaesett a porta hatalmába. Musztafa szultán 1696-ban Belgrád mezejéről támadott hazánkra. Lipót császár ezúttal a törökök által »patkótörőnek« nevezett atlétaerejű *Frigyes Ágost* szász választófejedelmet bízta meg a keresztény hadak vezérletével. A szász választó szintén az Alduna és Erdély kulcsának, *Temesvár* várának megszerzését tűzte első feladatául. A császári sereget tehát *Csanád felől* Temesvár alá vezette és minden oldalról bekerítette e várat. Musztafa viszont Pétervárad és Nagyvárad elvételére sóvárgott és a Dunán hidat vevén, tengernyi seregét négy nap alatt *Pancsovára* szállítá. Két napi veszteglés után *Jabuka* községig nyomultak a törökök, csolnakhidon átkeltek a Temesen és *Titel* irányában *Zsél* községgel szemközt telepedtek le. Itt a szász választó számára Szegedről élelmet szállító négy tiszai hajót ágyútűzzel fogadták, fölégették és a rajtuk levő császári katonaságot kardrahányva, nem mentek át a Tiszán, a mint eleinte tervezték, hanem irányt változtatva, *Temesvár* fölmentésére indultak. *Rudnán* értesült Musztafa szultán, hogy a keresztény had félbenhagyta Temesvár ostromát és csatára készen közeledik az ottomán sereg bekerítésére. A terep, melyen a császári és a török csapatok egymással szemben magukat elszáncolták, és ütegeiket felállították, az a rónaság volt, mely *Párdány, Fény, Rudna, Cseba, Parác, Csenej* és *Bobda* közt elterül. »A megütközés előtti éjjel — írja a névtelen — éber figyelemmel füleltünk az ellenség mozgolódására és órséget állítván ki, a szultán tiszteletére egész reggelig vertük a dobokat és tábori zenéhez láttunk«. Másnap délelőtt megkezdődött egymás ellen az ágyútűz, mely három napig tartott. Negyedik napén a keresztények megúnták a harcot s a Temes folyónak *Csenej* nevű gázlóján visszavonultak. Frigyes Ágost csúfos vereséget szenvedett. Serege szétszóródott és Temesvárnak a török iga alól való felszabadítása ezúttal sem sikerült.

Igy beszéli ezt Dzsáfer névtelen pecsétőre, ki mindvégig szemtanúja volt e hadjáratnak. A mit e háború apróbb részleteiről emlékiratába följegyzett, sehol másutt följegyezve nem találjuk. Ha meggondoljuk, mennyi emberáldozatba, mekkora mérhetetlen költségekbe kerültek Báthory Zsigmond 1596-ik évi első ostroma óta Temesvár visszaszerzésének most már harmadszor megismételt kísérletei, akkor fogjuk csak kellőképpen megérteni az 1716-ik évi negyedik ostromnak vagyis *Savoyai Jenő* eredményes ostromának óriási értékét.

A félhold magyarországi uralmára végzetes kimenetelű zen-

tai csatáról óvatos tartózkodással ír a névtelen pecsétőr. Ez a tárgy Arneth nagy munkájában, a bécsi hadilevéltár közleményeiben és hazai történetirodalmunk számtalan kiadványaiban úgyszólván fenékgig kimerítve levén, Dzsáfer névtelenének elbeszéléséből csak kevés új mozzanatot vehettem át. Elmondja többi közt, hogy 1697 nyarán a belgrádi »világuralmi udvarban« lefolyt haditanácskozás alkalmával ismét csak Pétervárad és Nagyvárad meghódítását tűzte czélul Musztafa szultán. Most is *Pancsovánál* vezette át seregét a Dunán és két sztratégiai vonalban igyekezett az ország belsejébe hatolni: *Titel* és *Csanád* felől. A csanádi vonalon 20.000-nyi előcsapatot küldött előre, hogy a Maroson hidat állítván, a fősereg számára az átkelést biztosítsa. A titeli vonalon ő maga ment a fősereggel előbb Pétervárad, aztán a jobb- és balparti tiszavidek elfoglalására, hogy a Nagyváradra vívó utat az ellenségtől megtisztítsa. Titelnél hidat fektetett le. A rengeteg tömeg tódult a Tisza túlsó partjára. »Oly nagy volt a tolongás, hogy a szultánnak várakoznia kellett. A hídfőnél sátort feszítettek ki, mely alatt az átmehetés idejét bevárta. Dzsáfer pasa 70—80 talpfát úsztatott a parthoz és estig e talpfákon szállítá át dandárát a titeli oldalra. A többi sereg egész éjjel másnap reggelig volt elfoglalva az átkeléssel«. A titeli torlaszt még a szultán megérkezése előtt vette be rohammal Dzsáfer és a benne talált 300 főnyi őrséget lemészároltatta.

Titelből *Kobila* helységbe tette át Musztafa a főhadiszállást. A hajóhad által támogatva, onnan akart a Duna balpartján Pétervárad alá nyomulni. Azonban a keresztény foglyok vallomásaiból megtudta, hogy *Savoyai Jenő* császári hadverér már megelőzte őt s 90.000 német és 20.000 magyar és szerb fegyveressel készül vele megütközni. Erre a szultán Elmász nagyvezér tanácsa szerint megváltoztatta az út irányát és visszament a Tiszára, melynek jobbpartján azon szándékkal vezette fölfelé seregét, hogy a *kanizsai révben* kel át a folyó túlsó partjára, a honnan Csanádra folytatja útját. Mikor az ottomán sereg *Zenta* helységbe érkezett, Elmász a szultán beleegyezésével nem a kanizsai, hanem a zentai révet választotta a had átszállítására. Mialatt a törökök Zenta határában letelepedtek s a folyó partján földsánczokat hányva, szekereik mögött pihenőre tértek, a hidászok 10 csolnakot vetettek a vízbe s hídfőkül karókat vevén le, egy nap és egy éjjel elkészítették a hidat.

»Elsőnek Musztafa szultán lovagolt át, utána a gyűrűs vezir, aztán az utócsapat parancsnoka, majd a jancsárok, vasasok és másfélék, egymást követve, kezdték podgyászaikat átszállítani. Dzsáfer temesvári pasára és az ő hadosztályára csak három nap mulva került volna az átkelés sora. Elvégre harmadnapnak éjje-

lén hírt kapván, a sátorokat lebontottuk és azt híven, hogy átkelhetünk, megindulánk. A teher sokasága és az embertolongás közt csak Safei napján érheténk a hídfőhöz. Mire átkeltünk, beállott az imaidő s reggeli imánkat elmondván, a Tisza balpartjára, a táborba mentünk, a kik pedig az álmatlanságtól ellankadtak, aludni tértek. A jobbparton visszamaradt hadosztályoknak — egyebek közt a Dzsáfer parancsnoksága alatt levő csapatoknak is — az ellenség közeledte miatt szerfölötti aggodalom szállta meg lelkét és egymásnak ijedtséget okozván, sokan a folyóba ugráltak. Az ellenség jövele kétségtelen volt ugyan, de aznapon (szept. 11-én) történendő érkezése nem volt valószínű.»

Azonban Savoyai Jenő a törökök háta mögött Péterváradnak kerülve, gyors menetekben még aznapon délután megérkezett Zentára. »A távolból már hallatszott az ágyú- és puskalövés. Dzsáfer visszamaradt csapatai tehát már megütköztek a császáriakkal.«

»Erre mi, kik a balparti táborban voltunk, lovakra kapván, lesiettünk a Tiszára. A mint száguldva a hídfőhöz értünk, a közepső csolnakokból három, a túlsó részen pedig négy csolnak a császáriak ágyúitól összezúzatván, a hídnak közepe ennek következtében a vízbe zuhant és a túlsó parton maradtak hol az árkolásokból hadakoztak, hol lélekszakadtan futva, a Tiszába ugráltak. Végre mindkét részről egyszerre 20—30.000 lövés történvén, mikor az ágyúk bömbölése, a puskaropogás és a harci zaj elnémult, világos lón előttünk, hogy a jobbparton maradtak mind leöltek és a vértanúság mézitalát kiüritették«.

A 90 éves Dzsáfer vezér is életét veszti. Pecsetőre azonban a szultán táborában a túlsó parton levén, megmenekült az öldöklésből.

»Esti ima után — beszéli tovább a pecsétőr — a sötétség fölötte sűrű levén, a Tisza mellől sok sóhajtozás és zokogás közepette a szultán táborába ballagtunk, hol sátrainkat odahagyva, Temesvár felé iramodtunk. Másnap este Temesvárra értünk.«

Savoyai Jenő zentai győzelme soha többé helyre nem hozható veszedelmet jelentett a törököknek. Mintegy 10 ezeren fúltak a hullámokba, 20 ezer vérzett el a sánczok között, kik közt volt maga a nagyvezér is négy más vezérrel, 13 beglerbég, 20 alajbég, és számos más főtiszt. Az ijedtében megfutott szultánnak ott veszett minden ezüstszere, összes löszerei, 9 ezer szekere, több ezernyi tevéje, 15 ezer ökre, 7 ezer lova és egész hadi pénztára 3 millió forinttal.

Mint hogy az angol és hollandi hatalmak közbenjárására 1699.

ben 25 évi béke jött létre a portával, melynek értelmében a temesi részek Temesvárral együtt továbbra is a szultánnak meghagyattak: valószínű, hogy Dzsáfer pasa pecsétőre Temesvárott maradt és itt gyászolta le urának elvesztét, mely idő alatt írta meg Dzsáfer történeteit is. »Mivel — úgymond — Dzsáfer kenyerén és jótéteményein annyi időn át táplálkoztam és a kegyét birtam, napról-napra a felbuzdulás tüze mindinkább hevítvén keblemet, e történeteket leírtam.« A történetek végén védelmébe veszi Dzsáfert azok ellen, a kik őt mondták a zentai csatavesztés okozójának és temesvári kormányzatát önkénykedő zsarnoksággal vádolták. Dicséri Dzsáfer igazságosságát és ügybuzgó hivataloskodását, a mit — úgymond — az is bizonyít, hogy »számos bírának törvénytelen határozatait szemeik láttára tépte szét és ő maga mondtott aztán igazságos ítéletet. A magas uralkodóházhoz küldendő leveleket maga irogatá és kérvényeit szintén a saját kezével tette föl. Tanácsfőnökre sohasem volt szüksége.«

A mi pedig a Dzsáfer zsarnokságát illeti, elmondja a pecsétőr, kiket és miért végeztetett ki.

Az első, a kit halálra ítél, *Varadia* várának parancsnoka volt. Ez az ember arra a hírre, hogy az ellenség Varadiához közeledik, engedély nélkül otthagya a várat és gyáván megfutott. — A második, a kit kivégeztetett, egy temesvári »gazember« volt, ki abban az időben, mikor a császári had Belgrádot elfoglalta és egész Szófiáig nyomult előre, tekintet nélkül Temesvár szorongatott helyzetére, éjjelenként a külváros palánkjait kihúzogatta tüzelőfának, a helyett, hogy az erdőre ment volna magának fát vágni. — A harmadik eset Pini effendi kincstári magtárfelügyelőnek az esete. A magtárfelügyelő Ahmed nevű szolgájával lyukat fúratott a deszkákból épült kincstári magtár oldalán s éjszakánként gabonát lopatott onnan a saját használatára. A tolvaj elfogtatván, azt vallotta, hogy urának beleegyezésével lopott. Minthogy Pini tagadott: felkutatták a házát s 80 temesvári kila kölest és búzát találtak nála, mely a magtárból való volt. A kincstár megkárosítása kiderülvén, Dzsáfer mind a két tolvajt egymással szemközt felakasztatta. — A negyedik halálos ítélet a mohamedán törvény szigorú rendelkezése szerint mondatott ki. Volt ugyanis Temesvárott egy Mária nevű keresztényből mohamedánná lett magyar nő, ki török férfival lépett házasságra. Később megtagadván mohamedán vallását, ismét magyar női ruhát öltött és a temesvári kuruczokkal adta össze magát. Viszonya fölfedeztetvén, minthogy keresztény női öltözetben fogták el, Dzsáfer a hitehagyottat zsákba varratta és a vár alatt elfolyó Temesbe dobatta. »Három év alatt — mondja a névtelen pecsétőr — éppen csak ezt a négyet végeztette ki Dzsáfer, több egy sincs«.

Dzsáfer dicséretét ezzel a költeménynyel fejezi be a névtelen
pecsétőr :

„Ő keble tiszta volt gyűlölet s csalástól,

—————
Zsarnokság végképp nem bírta tetszését.

Hol kormányzó volt, adakozó vala,

Kedves lelkülettel jó hírt szerze vala.

Zsarnokot nem játszván, hosszú korra jutott,

Kilenczvenen felül, százban tökélyt látott.

Igazsága által élt ő e világon

S Allah juttassa őt célhoz a másikon.»

SZENTKLÁRAY JENŐ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

LITHGOW MAGYARORSZÁGON. (1616-BAN.)

Lithgow híres skót utazót Szamota¹ nem említi. Tudtommal nem ismerteti más sem hazai irodalmunkban. Pedig könyve, mely »oly közönséges volt, mint a garas«, sokáig nagyon kedvelt olvasmány volt Angliában. Több kiadást ért egymás után, mert tartalmával, eleven leírásaival megkapta azt az olvasó közönséget, mely bizonyos naiv élvezettel tudott a messze országokból visszakérült utazó meséjében gyönyörködni. Lithgow 1616-ban — Shakespeare halálózása évében — járt nálunk Magyarországon. Sok helyütt fordult meg, nem egy kalandon esett keresztül és élénk, sőt nem egyszer ríktó színekkel festi le akkori zordon közviszonyainkat. Rajza, ha nem is hízelgő, de mindenesetre érdekes emléke régi idők régi viharainak.

Szűkkörűséggel nem lehet Lithgow-t megvádolni; az akkori művelt világot igen jól ismerte. Mintegy 19 évig utazott s a mint maga mondja, 36000 mérföldet tett meg. Hogy mi okozta ezt az utazási mániát, a mikor mindennemű utazás akkoriban ezerféle veszedelemmel járt, azt nem tudjuk. Lehet, hogy a vándorlási kedv, mely akárhány honfitársát csalta messze földre, lehet, hogy van némi alapja annak a szájhagyománynak is, mely szerint kedvesének négy testvére levágta mindkét fülét úgy, hogy azután nem volt otthon maradása. De bármi okozta is, az az egy bizonyos, hogy nagyon fiatal korában kelt útra. Három nagy útja volt. Mindhármát leírja »The Totall Discourse of the Rare Adventures & Painefull Peregrinations« című munkájában, mely 1632-ben jelent meg teljes kiadásban.

1609-ben indult első útjára Párizsból Itáliába, majd pedig a Balkán-félszigetre, Görögországba jut, három hónapig az angol követ vendége Konstantinápolyban, elzarándokol a Szentföldre, Egyiptomba, onnan Sziciliába kel át, hogy azután Itálián, Spanyolors Franciaországban keresztül 1612-ben hazatérhessen. A következő

¹ Régi utazások Magyarországon.

évben ismét vándorbotot ragad. Hollandiát, Svájcot, Dél-Olaszországot, Észak-Afrika nagyobb helyeit (Tunis, Algir, Fez) keresi fel és végül Itálián át hazánkba jut 1616-ban. Innen Moldvába, Lengyelországba vándorol s onnan vissza hazájába.

Harmadik útján szerencsétlenül járt. I. Jakab adott ugyan neki ajánlólevelet valamennyi uralkodóhoz, érdeklődött egyébként is a fáradhatatlan vándor iránt, — de a királyi sorok sem tudták kiementeni abból a veszedelemből, a melybe Malagában jutott. A kormányzó kémnek tartja és rövidesen elfogatja, majd pedig az inquisitor veszi pártfogásába és a legembertelenebb módon kínozza meg, úgyhogy Lithgow élő halott, a mire nagynehezen kiszabadul. Szenvedéseinek emléke sokáig él lelkében. Szenvedélyes, sokszor nyers hangjának, amelylyel ellenségeiről szól, ez a magyarázata.

Lithgow-nak sok kalanddal tarkított elbeszéléséből bennünket csakis az érdekelt, a mi Magyarországra vonatkozik. Könyve kilencedik részében a következőket meséli hazánkról:

Bécsben egy török követtel találkozott, a ki a Dunán Konstantinápolyba akart utazni. Ő vele és Gratianus nevű görög tolmácsával együtt hagyta el Bécset. Pozsonyba értek (ott őrzik a magyar koronát), onnan pedig Komáromba, mely »a császár« birodalmának legszélén van. Ott megvált a görög tolmáctól s egyedül utazta be az alföldet. A városok közül megemlíti Budát, Pozsonyt, melyet régente Bosonia-nak hívtak, Belgrádot, mely 1520 óta török kézen van, Valpa t, Singidum-ot, mindkettő a török birtoka, Pécsét (seven Churches), melyet 1543-ban és Sziget-et, melyet 1566-ban foglaltak el a pogányok. Megemlíti Esztergomot és Székes-Fehérvárt is. (Alberoyall—Stulvesenburg). Utóbbiról tudja, hogy a magyar királyokat ott koronázzák meg és ott temetik el.

Fehérvár közelében van Stridon, Szent Jeromos állítólagos születési helye. Kiemeli a már említett Komárom várát, melyet a török annyiszor ostromlott hiába. Tokajt és Győrt sorolja fel, majd megáttér a török hadi erejének elszámolására.

Nyolcz ezer timariot engedelmeskedik a budai beglerbég parancsának, azonkívül még 12,000 közönséges katona Magyarország, Croatia és Dacia határszélein. A basa fenhatósága alá tartozik 13 szandzsak 13 városban (eredeti helyesírással: Novaguard, Semendria, Simontorno, Zetshen, Ecclesiae, Sirmium, Capan, Zornock, Alba Regalis, Sigedin, Mucchatz, Zegedin és Sexard!!)

Magyarországon azonkívül még egy beglerbeg parancsol, kinek székhelye Temesvár (nyolcz szandzsak, hatezernél több timariot és nyolcezer gyalogos katona).

A magyar talajt nem győzi eléggé dicsérni. Megterem itt minden, de különösen a magyar bort tartja nagyra, mely oly jó, hogy a kandiai borral is vetekedhetnék.

Az ország marhaállománya pedig oly gazdag, hogy egész Európát láthatná el hússal.

Sokat tud a magyarokról. A húnoktól származnak, első lakóhelyük Scythia. A régiek lakóhelyeiket kilencz kerületre osztották (a németek Hagye-knek nevezték), húsz láb magasságú fallal vették körül azokat. A fal földből és fából épült. Két kör ilyen bekerítése pedig húsz holland mérföldnyi távolságra esett egymástól. A kerítésen belül voltak azután házak, falak, városok, de úgy, hogy a hangot egyikből a másikba át lehetett hallani. Ez volt a húnok első csodálatra méltó telepe a királyságban.

A magyarokat nem kedvelte meg. Ravaszoknak tartja őket, azonkívül oly bizalmatlanok, hogy testvér alig bízik meg testvéren. Ez a tulajdonságuk egyfelől, másfelől pedig kormányzóik, tanácsosok, hatalmaskodó fejedelmek okozták, hogy a török hatalmába kerültek. A fejedelmeket ifjú korukban rossz példák vezetik félre és ez abban az időben nagyon közönségesen eshetik meg.

Annál jobban dicsőíti ismét Magyarország talaját: Ceres pajtájának Bachus kertjének, Pan legelőjének nevezi, sehol a világon nincs oly bő és gazdag termés, mint itt. A legjobb föld különben a török kezében van, a másik keskenyebb rész a »császáré«.

A magyarmérföld a leghosszabb, egy ilyen mérföld fölér hat skóttal, kilencz angollal. Legfeljebb hat mérföldet tudott egy nap megtenni.

Nyelvük nem hasonlít semmiféle nyelvhez. Az ország legnagyobb része protestáns, a többiek árianusok és katolikusok.

Nagyszámú nemesség van e királyságban, de keveset utaztak, fényűzők, nem sokat tanultak. Sajnos, az érzékiségnek is engednek, a mi a déli országokban oly gyakori . . .

A mint az országot keresztül-kasúl járta, Granaig és azután Gatteradig, (Valechiában), mindenütt sok erdőséget látott, mely tele van rablóval (egyszer ki is rabolták és ő alig tudta életét megmenteni). Kénytelen volt tehát Tokajnak kerülni, a honnan egy nap alatt Erdélybe jutott.

Nagy hegyek veszik körül ezt az országot. Csak 5 átjárón lehet odajutni. A nagy síkságon hat csinos város terül el. Brassó, Gyula-Fehérvár, Nagyszeben (Cromestate, Juliastrad, Hermestat) a legfőbbek.

Természeti kincsekben nagyon gazdag Erdély. A hegyi lakók termékeiket kicserélik azokkal, a kik a sík földön laknak. Mindenütt barátságos népet talált.

Még a köznép is gyakran beszél latinul és általában minden magyar bírja ezt a nyelvet. A lakosok mindnyájan protestánsok, fejedelmüket (vayvodor prince), Bethlem Gabort (sic!) nem látta,

mert betegen feküdt Gyula-Fehérvárott. A tartomány szabad fejedelemség, de némi tekintetben a töröknek is van beleszólása.

A mikor ezt a vallásos országot elhagyta és az északi hegyeken (az ú. n. Borean Berger) átment, Moldvába ért. Itt pedig, a határ-erdő kellő közepén 6 rabló neki esett: magyar aranyait elszedték, török ruháját is és csak iratait hagyták meg neki. Az úttól félreeső tölgyfához kötötték meztelenül és avval fenyegették, hogy megölik, ha segítségért kiált napnyugta előtt. Megígérték azonban, hogy azután kiszabadítják.

Megfeledeztek róla és ő egész éjjel remegett farkasoktól és vaddisznóktól. Másnap reggel néhány pásztor ráakadt, valami ruhát adtak neki és egy moldva protestánsához, Starhulds báróhoz vitték, ki Lithgowt 15 napig tartotta magánál.

Nagy, de hű vonásokban — követve elbeszélése csapongó gondolatmenetét is, ez a foglalatja annak, a mit Magyarországról ír. Megemlíti azonban hazánkat könyve más fejezeteiben is. (Buda elfoglalása 104. old., magyarok és erdélyiek török fogságban Konstantinápolyban 122. old., erdélyi és magyar protestánsok (szombatosok?) azon szokása, hogy férfiak és nők istentiszteleten egészen elkülönítve ülnek, 128. old., magyarok Kairóban, 271. old.)

Lithgow ismételve hangsúlyozza, hogy csakis olyat beszélt el és írt le, a mit maga látott és tapasztalt. Szavahihetőségéhez csakugyan nem fér kétség. Ha van elbeszélésében torzítás és ferdtítés, ha elhamarkodva koczkáztat meg egy-egy véleményt — a mint elhamarkodva szólt a mi viszonyainkról is, annak egyszerű oka az, hogy a különben tapasztalt és jóhiszemű skót utazó, ki nyelvünket egyáltalában nem tudta, csak felületesen tájékozódhatott rövid magyarországi tartózkodása alatt hazánk multjáról és jelenjéről. Ez a felületesség egyfelől, másfelől pedig olvasó közönségének ízlése, mely a kalandos, némileg kiszínezett históriákat megkívánta, meghatározzák azt a nézőpontot, a melyből ennek az érdekes vándornak elbeszélését megítélnünk kell.

DR. FEST SÁNDOR.

A LEGRÉGIBB NYILVÁNOS KÖNYVTÁR MAGYARORSZÁGON.

A kassai ágostai evangélikus egyház levéltárában egy írott könyvjegyzéket őriznek, a mely annak a bizonyítéka, hogy a XVII-ik század első felében Kassán nyilvános könyvtár volt. Elárulja ezt a cím: *Catalogus librorum bibliothecae publicae Cassoviensis.*

A jegyzék alcímei a könyvtári rendszerről adnak felvilágosítást, a mely szerint a könyvek három osztályba voltak sorozva.

És pedig:

Classis I. seu repositorium maius librorum *Theologiae.*

Classis II. seu repertorium minus *Philosophia*.

Theca librorum *Philologicorum*.

A második osztály még bővebb részletezést nyert s a cím így lett :

Classis II. seu repertorium minus librorum *Philologicorum* et *Philosophicorum* id est

1. Lexicographorum.
2. Grammaticorum.
3. Oratorum.
4. Poetarum.
5. Criticorum.
6. Historicorum.

Classis III. seu repositoryum *medicum*.

A kassai nyilvános könyvtár tehát három főszakra oszlott, ú. m. theologiai, bölcsészeti és orvosi szakra.

A 2-ik osztály, a mely a nyelvtudományi és bölcséleti szakot foglalta magába, ismét hat alosztályra oszlott.

A jegyzék két példányban van meg, sajnos, mindkettőt kikezdte az idő vasfoga.

Évszámra ugyan sehol sem bukkanunk, mely a könyvtár keletkezése korára vagy a könyvjegyzék szerkesztésének idejére mutatna, azonban maga az írás a XVII-ik század első felére vall s a theologiai művek protestáns volta szintén csakis erre az időre enged következtetni. Kassa egész lakossága ugyanis az 1526—1671-ik években protestáns volt, s az a benső kapocs, mely ebben az időben a városi közigazgatást és a város egyházát összefűzte, adhatott csupán létet ennek a legrégibb magyarországi közkönyvtárnak.

A könyvek száma néhány százra rúgott s a címek változó írása mutatja, hogy a könyvtár időnként gyarapodást nyert.

KEMÉNY LAJOS.

I. APAFFI MIHÁLY TEMETÉSE.

A *Századok* 1909. évf. 190. s köv. ll. *Szádeczky Lajos* az egykorú irodalmi emlékek és saját kutatásai alapján kétségtelenül beigazolta, hogy az utolsó uralkodó erdélyi fejedelem temetőhelye az alma-keréki luth. templom; véglegesen megállapítja egyúttal a temetés napját is, mely 1691. febr. 18-ika. Magáról a temetés lefolyásáról azonban — egyidejű adatok híján — nem szólhatott; ezt a hiányt pótolják *Rhédey Pál feljegyzései*, melyeket az alábbiakban mutatunk be.

Rhédey a feljegyzés tanúsága szerint tényleges részt vett a temetési szertartásokban s így mindenről a közvetlen értesülés alapján, a részletek figyelembevételével írhatott. Tőle tudjuk meg, hogy a temetés tulajdonképen 1691 február 16-án kezdődött a fogarasi

várban, honnan a gyászmenet az udvarmestertől megállapított sorrendben, még aznap Sárosig, 17-én pedig Jakabfalváig haladt; innen »18.-a reggel . . . megindítván az testet, Almakerékig, az falu végéig« mentek, a honnan azután gyalog kísérték »be az testet az almakeréki templomban«.

A feljegyzés általában a pusztá tények elmondására szorítkozik ugyan, helyenként azonban, főleg a befejező részben, — meleg páthosz hatja át. Úgy véljük, közlésével nem végeztünk felesleges munkát.

»Erdélyi méltóságos fejedelem, idősbik *Apafi Mihály*, jó kegyelmes urunk önga hideg teteminek földben takaríttatása ily renddel ment végben, *Fogaras várából* indíttatván Almakerékre boldog emlékezetű eleinek temető helyeire.

1. Reggel az szokás szerint in *anno 1691. 16. Februarii* az gyűlőt mind az várason, mind az várban megvonván, az papi és deáki sereg az palotára feles számmal felgyülekezett, melynek az közepin volt fekete posztóval bévont két grádicsú magosságú májestás csinálva; benn az palotán jobb felől az májestás mellett állott az tanácsi rend széki és mellé közel, valamivel alább az praedikáló széki, az mellett az deáki sereg, bal felől pedig az úri, fő és nemessi renden levő asszonyok széki.

2. Az cultust, úgymint az éneklést elkezdvén, az tanácsi rend az idvezült fejedelem maga lakó házán belől való »*Csuhadár háj*« nevű kerek bástyában bémenvén, azon házban májestáson nyugott idvezült fejedelem testit felvették és ily renddel az palotára magok az urak kivítették s az majestásra fel tették.

3. Ki indítván az testet az palotára, elsőben is az audentia házból léptek ki az fekete kornyétával, utánna az fekete hosszú tafota lobogóval, utánna az ország zászlajával Jankó Péter uram, utánna fegyverderékban Horvát uram, aranyos kard az oldalán és aranyos buzogány keziben, sisak az fejiben; utánna főhopmester Naláczi István uram, utánna ifjú Apaffi Mihály kegyelmes urunk önga; utánna Bethlen Ferencz uram egy köves arany karddal, jobb felül; közbül Gulácsi Albert uram pergamenára írott familia deductiojával, kit is fekete bársony párnán fekete pántlikával megkötvé, az karján tartott ő kglme. Bal felől pedig én egy köves bottal, hárman egymás széltjárt mentünk, utánnunk pedig hozták az urak mindjárt az testet és utánna követte ki az palotára az udvari sereg, az holott is az megállapodás ily renddel volt:

4. Kegyelmes urunk önga testit feltévén az májestásra, ültették mindjárt melléje jobb keze felől ódalfélt ifjú kegyelmes urunkat öngát fekete karszékben; az felső majestáson senki más nem lévén. Az második grádicsára pedig az láb felől való végire az arany karddal Bethlen Ferencz uram, az fegyverderékkel utánna Horvát uram,

bal felől pedig ex opposito elől az geneológiával Gulácsi uram és utánna az köves bottal én felállottunk és az testnek elindításáig mind ott állottunk. Az kornytát pedig az májestáson alól lábtul, úgy az fekete lobogót és ország zászlaját lefordítva egy rendiben tartották, mellette állván az udvari sereg.

5. Az tanácsi rend az felyül említett helyen maga székeiben ült, utánna és hátmegi az több főbb renden való urak és az egész nemeség, úgy az vármegyék és székek s városok követjei, bal felől pedig az asszonyok. Az trombitások, siposok pedig az palota ajtaján kívül állván, mindaddig tiszteket követték, míg az testet letették. Ezeknek utánna :

6. Az éneklés elvégeződván, az fogarasi főpap Rozgoni uram praedikállásbéli hivatalját véghez vitte. Annak utánna Colosvári uram, az enyedi profeszor magyarul, az után pedig deákul az szász natio részürül Czabanius uram peroráltanak ; ezek végben menvén, az búcsúztató exordiumát két gyermek decántálta és így :

7. Az testet útnak indítván, az mint az testet az palotára kivittük, azon rendet követték tovább is az gyalogmenetelben, mind az Olton által, hanem ezzel többült : az öltöztetett lovak, úgymint 3 kantáros paripa, és 4 fékes lovak az vár piaczn és az gyalog praesidium is ott lévén, az kiinduláskor elsőben az sokaság kitakarodván, utánna az musikások, utánna az öltöztetett lovak, utánna pedig az gyászos sereg az 3-dik punctumban írt mód szerént (excepto az kornyéta, kit az test után az udvari sereg közt vittek). Az udvari sereget követte az test után az császár őfelsége praesidiuma és az után az asszonyi sereg az Olt partig ; az fejedelem gyalogi pedig mindenütt két felől közben véve, egymásután nyúlva, kísérték az testet. Az császár praesidiuma és az asszonyi nép az Olt parton elmaradván, az testet ily renddel indítottuk tovább való utazásra :

8. Elöl ment az mezei had, utánna az deákok, papok, vármegyék és székek választottinak szekerei ; utánna főrendek, urak és leghátul az ifjú urunk szekere. Utánna az mely öltöztetett nr. 3. paripák voltak, azokat, az bársonyos lovat és egyik fékes lovat hátra hagyván, az három fékes lovat vitték vezetéken mindjárt az ifjú urunk őnga szekere után. Ezt követte Hokmár János uram az fekete lobogóval egy fekete bársonyban földig bevont lovon ; ezt egy szerszámos paripán Jankó uram az ország zászlajával ; ezt az fegyverderékkel s bottal egy öltöztetett fékes lovon Horvát uram ; utánna két szerszámos paripán mindenütt egymás mellett Bethlen Ferencz urammal együtt mentünk, őkegyelme az arany karddal jobb felől, én az bottal bal felől menvén. Utánunk mindjárt hozták az testet, ki mellett volt az kornytával ódalul két felől és hátul az ifjúság. Azután pedig az dragonyság. Az szekér pedig, mind pedig az hat szekeres lovak, földig fekete bársonnyal voltak bévonva, úgy az koporsó is. Faluhelyeken

pedig mindenütt gyalog, énekszóval kísírte az deáki és papi sereg az testet, harangozván és eliben kijűvén az falusi lakosok és scholabeliek is. NB. Az elől vezetéken vitt 3. fékes lovakrúl pedig az kapnyikot levették az falukon s gyalog vezették ki az falubul őket és ily renddel mentünk *első nap hálni Sárostra*, az holott meghálván, másnap, úgy mint :

9. *17-a ejusdem* könyörgést tévén és perorálván Kapusi uram, az csűrbül már az udvarra kiállított test mellett mindnyájan mi is hivatalunk szerint gyalog rendet állottunk és az cultus véghez menvén, az felyül megírt mód szerint egyhúzómban *Jakabfalvára* continuáltuk az utat, az holott is meghálván, harmadnapján is, úgy mint :

10. *18-a reggel* azon felyül említett mód szerint megindítván az testet, Almakerékig az falu végéig continuáltuk az utat, az hol osztán mindnyájan leszállván, az harmadik és hetedik punctum szerint *kísirtük be az testet az almakereki templomban*, az holott is az negyedik punctumban írott mód szerint kiki tisztit s hivatalját követte és feles becsületes fő s nagy részint özvegy asszonyok is, kik már ott helyben várták, az temetőhelyre be kísírték, holott is letelepedtek.

11. Az éneklésnek elvégezése után az udvari praedikátor Nagybíró József uram praedikálásbéli hivatalját dicséretesen és emlékezetesen, utánna magyar oratóját Pataki uram és Némethi Sámuel uram deák oratóját nem alább való mértékben véghez vitték. Ezek után az majestásnak alsó grádicsára jobb felől lábtul felállván Bethlen László uram, egynéhány magyar strophából álló ritmust süveg feltéve declamált tisztességessen. Annak utánna két gyermek az búcsúztató verseket decántálván, musikák és éneklésnek harsogása alatt ritka példájú, jámbor, kegyes, istenfélő, boldog emlékezetű Josiásunknak meghidegedett teteme tétetik az ő előtte azelőtt nem sokkal előre utat irtó jó házastársának tetemei mellé, hogy az kik éltekben szerelmetesek voltanak, az halálban is egymástul el ne választassanak, az holott jüvendő feltámadásnak jó reménsége alatt mindketten csendessen nyugodjanak egész ítelet napjáig.

R. P. mp.

Kivül : Istenben boldogul kimúlt méltóságos erdélyi fejedelem jó kegyelmes urunk önagsága földben takaríttatásáru való memoriale.

(A feljegyzés eredetiye a Mikó-Rhédey család iratai közt az Erdélyi Múzeum levéltárában.)

DR. LUKINICH IMRE.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Komáromy Andor : Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. M. Tud. Akadémia megbízásából szerkesztette — —. Budapest, 1910. M. Tud. Akadémia. 8°. XXIII. 783 l.

Komáromy nagybecsű kiadványa a magyar művelődéstörténelem egyik kevésbé ismert fejezetét világítja meg. Tagadhatatlan ugyan, hogy folyóiratainkban és önálló kiadványokban, főleg az utóbbi évtizedek folyamán, számtalan boszorkánypert látott napvilágot, az azokban található adatok azonban korántsem voltak elégségesek arra, hogy belőlük a magyar boszorkányperek elterjedéséről, lefolyásáról, a követett törvényes eljárásról s a külföldiekhez való viszonyáról megbízhatóan értesülhettünk volna. A közölt forrásokból eddig inkább csak sejteni lehetett azt, hogy a magyar perek általában lényegesen különböznek a külföldi nagy boszorkányüldözési korszak pereitől, de e felfogás csak Komáromy kiadványa alapján nyert tudományos beigazolást.

Az érdemes szerző kutatásainak eredménye a következőkben foglalható össze : Minden boszorkányhitnek alapja, lényeges alkotórésze a varázslással okozható szerencsétlenségektől, károktól való félelem. Mindenütt és mindenkor megvolt az a hit, hogy bizonyos egyének a szokott emberi képességeket meghaladó, természetfeletti hatalommal bírnak, s daemonoknak támogatásával, vagy titkos tudományok segítségével mindenkit meggyógyíthatnak, vagy megronthatnak, károkat okozhatnak stb. Ismeretes, hogy Róma is telve volt a varázslás számtalan fajával ; a római büntetőjog azonban a varázslásnak csupán azon nemét vette figyelembe, mely a közhiedelem szerint ártalmakat, károkat okozott. A rómaiak nevezték el ezen ártalmakat maleficiumoknak, veneficiumoknak, s a varázslókat *mal ficusoknak*, *veneficusok*-nak ; tőlük származott át ezen elnevezés a középkorra.

A középkorban egyháziak, világiak egyaránt abban a meggyőződésben voltak, hogy efféle maleficusok, kik ördögi segítséggel különféle ártalmakat tudnak előidézni, tényleg léteznek ; ezeket

természetesen szigorúan büntették is. De a maleficium fogalomköréhez tartozó dolgokon kívül sok oly babona élt a nép között, melyeknek sem az egyházi, sem a világi hatóság nem adott hitelt; ilyen a *strigákban* való hit. Strigáknak a köznép éjjel röpködő lényeket nevezett, kik ember-, főleg gyermekvérel táplálkoztak; a bennük való hitet Rothar longobard király (643. Kr. u.) és Nagy Károly törvényei is tiltják, de eredmény nélkül, sőt a striga-fogalom idővel beolvad a maleficusoknak tulajdonított varázslás fogalomkörébe, s később a középkori eretnekekről híresztelt ördögimádással kapcsolódik egybe. Így alakult meg a középkori boszorkányhit, melynek lényeges alkotórészei a »*Malleus maleficarum*« (1486) szerint a következők: A boszorkány az ördöggel szövetséget köt, magát az ördög szolgálatára kötelezi; a szövetségkötés többnyire a boszorkányok és ördögök nagygyűlésein történik, hová a boszorkányok a levegőn át repülve, seprűkön, botokon, állatokon ülve érkeznek. A gyűléseken (*sabbat*) a sátán trónon elnököl, s a neki hűséget fogadó boszorkányt egy jellel (*stigma*) látja el teste valamely részén; itt tanulják meg mesterségüket, itt főzik a keresztelés előtt megölt gyermekek zsírából, ördögi czélokra szolgáló kenőcsöket. Fontos része a sabbatoknak a mise is, mely a keresztény szertartás paródiája, s melyet lakoma és undorító kicsapongás szokott követni; a gyűlésnek a hajnali kakasszó vet véget.

Szerző ezek előrebocsátása után rövid áttekintésben összefoglalja a magyar boszorkányperekre vonatkozó ismereteinket. Maleficusok már Szent István (II. 32.) törvénykönyvében előfordulnak; intézkedést tartalmaz róluk Kálmán törvénykönyve is (Decr. I. 60.). Korántsem lehet tehát e királyunkról azt állítani, hogy nem hitt a bűbajos varázslók, a boszorkányok létezésében; ő csupán a strigák üldözését tiltotta. Itt szerző azt az érdekes feltevést kockáztatja meg, hogy ősünk a »striga« elnevezést nem vampirszerű lényekre vonatkoztatták, mint a külföldi népek, hanem az ős pogány vallás jósnőire, papnőire; érthetetlen volna különben, hogy Szent István (Decr. II. 31.) a strigát a paphoz utasítja, hogy attól vallásoktatásban részesüljön, s azt csak harmadszori visszaesés esetén utalja bíróság elé. Szent László (I. 34.) szintén a püspök hatósága alá rendeli őket. A pogányság végleges eltűnése tudvalevőleg Szent László korára esik, ekkor tűntek el végkép a strigák is, kik ellen Kálmán király szerint törvényes eljárást már fölösleges indítani.

A magyar középkorból aránylag kevés boszorkányper-emlék maradt ránk; inkább csak a reájuk való utalások igazolják létezésüket. A XVI. századtól kezdve azonban már bő adatok és részletező perek állanak rendelkezésünkre. Komáromy kimutatása szerint 1565-től, a Kolozsvárt elégetett Boczi Klára perétől kezdve, 1728-ig, a szegedi perekig, 430 egyént vádoltak boszorkánysággal; a vád:

maleficium, veneficium, vagyis a kártékony varázslás. Ezen perekben (egy 1713-i szebeni kivételével) nem fordulnak elő a nyugaton kifejtett boszorkányfogalom lényeges alkotórészei, mint az ördögimádás, a szombatok, a stigmák stb.; a külföldi típus 1728-tól fogva már gyakrabban jelentkezik ugyan, de csak a tanuvallatásoknál alkalmazott tortura hatása alatt és sohasem olyan kifejtett formában, mint a külföldön. Kétségtelen, hogy ez az utóbbi boszorkányhit külföldről jött be hozzánk.

A boszorkányságot hazánkban is főbenjáró bűnügynek tartották; a perek ennek következtében nem kivételes bíróságok, hanem a szokott bírói fórumok előtt folytak. A bizonyító eljárás során alkalmazták ugyan a vízpróbát s a torturát, de azért a mi pereink túlnyomó részében a vádlott vallomását nem tekintették a halálos ítélet szükséges feltételének, miért is a tortura alkalmazása nálunk általában enyhébb, mint a külföldön. Az is megállapítandó, hogy pereink tanúsága szerint gyermekeket boszorkánysággal sohasem vádoltak. Mindenesetre a túlzásra nem hajlandó magyar temperamentum bizonyosága az is, hogy tömeges üldözések nálunk nem fordultak elő; a szegedi perben is csak 13 egyént égettek el. Komáromy kimutatása szerint 1565-től 1756-ig 554 terhelt közül mindössze 169-ről tudjuk, hogy máglyára került, a mi a nyugati nagy perekhez viszonyítva valóban csekélység.

Komáromy oklevéltára 461 közleményt, köztük 308, eddig teljesen ismeretlen adatot tartalmaz, melyek nagy része Bihar megye, a M. Nemzeti Múzeum, Debreczen, Kolozsvár, Ugocsa vármegye, Aranyos- és Marosszék, végül Dés levéltárából gyűlt össze. Az Országos levéltár csupán a boszorkányperek utolsó korszakára nézve nyújtott adatokat, midőn Mária Terézia a perek korlátozását elrendelte, s utóbb azokat véglegesen eltiltotta. Gyűjteménye természetesen nem teljes, főleg a dunántúli magyarságra és a palóczságra nézve érezhető a perek hiánya, miért is azok földrajzi elterjedését ma még nem lehet véglegesen megállapítani. A nyomtatásban megjelent adatokat nagyrészt szintén felemlíti, részben kivonatban adja a lelkiismeretes szerző, bár e tekintetben akad még pótolni való.¹

¹ Így pl. sajnálattal nélkülözzük a horvát boszorkányperek ismeretetését. *Tkalčić Iván* a *Starine* XXV. köt. 35 pert tett közzé 1360—1758-ig; az első három 1360—1365. és 1367-ből való, s tudunkkal a legrégibb hazai adatok a boszorkányok történetéhez. V. ö. Szászadok. 1892. 785—86. ll. — Egyéb adatok: *Kootz Gyula*: Szászsebesi boszorkányperek 1718-ból. (Szászsebesi ev. gymn. Értesít. 1882—83.). *Szilágyi Gyula*: Damián Ilona pere. »Hódmezővásárhely«, 1899. 59. sz. *Bethlen Miklós*: Die Hexe von Siebenbürgen. »Die Zukunft« 1898. sz. *Margalits E.*: Boszorkánypörök Horvátországban. *Ethnographia*. 1900. 321—26. *Zoltán Vilmos*: Győr-megyei boszorkányperek. *Budapesti Napló*. 1908. 94. sz. *Szendrei János*: A miskolczi boszorkányperek. *Magyar Nemzet*. 1905. 11. sz. *Sulyok Károly*: Egy híres magyar boszorkányról. *Új Idők*. 1905. 20. sz. stb.

A kiadványt, melyet türelmes és fáradságos munka értékes termékének kell tekintenünk, — részletes tartalomjegyzék zárja be.

DR. DÉSI IMRE.

Barbul Jenő: Fejezetek a román irodalomtörténetből. (Budapest, 1912. Különlenyomat »A Cél«-ből, 32 lap.)

Moldován Gergely egy könyvismertetésben (Századok) még 1897-ben panaszoja, hogy az oláh irodalommal mennyire nem foglalkozik senki a magyarok közül. Ma — sajnos — még rosszabb a helyzet, s a két nép közt oly csekély az irodalmi érintkezés, hogy egyetlen hírlapi cikk keretében (Budapesti Hírlap 1909.) az összes oláh-magyar és magyar-oláh fordítások, valamint az egymás irodalmában való búvárkodások címét felsorolhattam. A magyar közönség az oláh irodalmat csak az Egyetemes Irodalomtörténet II. kötetéből (írta Alexics György) ismerhetné ma meg, ennek megjelenése óta azonban több nevezetes felfedezés történt, új elméletek születtek, úgy, hogy meg voltam róla győződve a Barbul füzete elolvasása előtt, hogy ezeket akarja egy szépirodalmi lap hasábjain a magyar közönség szélesebb rétegei előtt ismertetni, annál is inkább, mert épen a régi magyar hatásra vetnek új és nagyobb fényt az újabb kutatások.

A könyv azonban kevesebbet ad s ezt is hibákkal tele — a régibb feldolgozásnál. Az oláh nyelvemlékeket és 1700-ig terjedő irodalmi — kéziratot és nyomtatott — maradványokat ismerteti Erdély, Havasel és Moldva területéről külön-külön fejezetekben, ugyancsak külön fejezetekben tárgyalja Varlaam és Dosofteiu metropolitákat. Ez a felosztás teljesen megegyezik a Jorga: »Istoria literaturii religioase a Romînilor, până la 1688« (București, 1904) cz. irodalomtörténetével, ezt a könyvet azonban a szerző nem használhatta, mert akkor nem lennének ilyen hibák dolgozatában.

Az 1—6. lapon közli a feliratokban és görög íróknál található oláh szókat. A II. fejezetben áttér a XVI. sz.-ra, mint a mikorrl első összefüggő emlékei vannak az oláh nyelvnek; sorban leközi a reformáció kapcsán szász és magyar kezdeményezésre megjelent könyveket, a nélkül, hogy valami összefüggést keresne köztük, holott Candrea és Jorga rég kimutatták, hogy Coresi nyomtatványai a Molitvelnicen kívül mind régi mármárosi dialektusú, magyarul és latinul is tudó ember huszita kéziratának kiadása, melyeken Coresi csak helyenkint változtatott valamit stílus tekintetében. Azonos eredetűek ezek a legrégibb codexekkel: a voroneczivel és skeivel, sőt a brassai zsol-tároskönyv 1570-ből ez utóbbinak egyszerű kiadása. (V. ö. Densușianu O.: Studii, 1898.)

Általában a bogumil és huszita irodalomról a szerző következetesen hallgat. A belgrádi Leviticulról is kimutatták, hogy a szászvárosi Palia kiadásra nem került kézirataiból való, tehát nem írhatták Olteniában (10. l.). A legrégibb oláh kézirat nem 1571-ből való, ennél két régebbit fedeztek fel már. Legrégibb az a levél, melyben 1521-ben egy havaseli bojár Benkner János brassai városkapitánynak a török mozgalmakról hírt ad (Hurmuzaki XI. 843. lap), azután egy jegyzet a Mircse vajda oklevelén 1543-ból. (L. Paclisán Z. : Biserica și Románismul (23. lap). Kolozsvár 1910.)

Az *Intrebarea*-ról Sbiera (Mîscări 1897. Csernovicz) kimutatta, hogy a szebeni káté fordítása, a brassai evangéliummagyarázatról (1564.) pedig Dăianu a kolozsvári *Răvasul*-ban, hogy a Heltai Agendájából készült.

Az 1640-iki gyulafehérvári kátét több ízben 1641. vagy 1642-ikinek emlegeti; Ghenadie és Jorist nem lehettek gyulafehérvári érsekek századokkal az érsekség felállítása előtt (15. l.). Havasalföldön nem Basszaráb Máté állította fel 1631-ben az első nyomdát (14. l.), hanem Radu a deali vagy bistricei kolostorban 1508-ban, s ez még 1512-ben élt. A második 1545-iki; persze még mind kizárólag szláv nyelven termelnek. Máté vajda nem vitte be az oláh nyelvet a templomokba és iskolákba 1640-ben, ez csak a XVIII. század elején történt (l. Bianu akadémiai székfoglalóját 1904.).

Az 1651. Psaltireából sok példány maradt meg (17 kl.). A sorból kimaradt a Viski János szoltárfordítása, melyről már Szilasi Gergely írt (1875. Transilvania). Az agyagfalvi Sándor Gergely énekeskönyvét csak 1911-ben ismertetik. (Sztripszky-Alexics : A Todoreszku töredék), egy XVI. századbeli magyar helyesírású dicséretfordítást ugyan csak ekkor fedeznek fel, ezek kimaradását az ismertetett dolgozattól tehát még meg tudom érteni. Kimaradt az 1694. évi Nagyszombatban megjelent katechizmus is. A Száva püspök két zsinatának végzése igaz, hogy kéziratban a fogarasi megyei levéltárban van (19. l.), de az már nem igaz, hogy »kinyomatásra nem került«, mert kiadta Cipariu az *Acte și fragmente*-ben (1855. Balázsf.). Cacavela egyik műve : a *Divanul* 1698. szintén említetlen maradt a moldvai irodalom tárgyalásánál. Számos kisebb tévedést lehetne még kimutatni, ezek helyett azonban csak egy történelmi kérdésre mutatok : »Tordas erdélyi püspök volt, de miután sehol hasonnevű erdélyi román püspökről nem hallunk, azt kell feltételeznünk, hogy nem volt tényleges püspök stb. . . .« Ez egy kicsit mégis sok ! Tordasi Pál püspök meghalt 1577-ben, utóda Tordasi Mihály, hogy mikor halt meg, nem tudjuk, de 1582-ben még él Lámkeréken (l. Boros : Unirea 1900. 38. szám). E püspökökről pedig, hogy mennyiben voltak »ténylegesek«, legegyszerűbb az erdélyi országgyűlési és zsinati végzéseket meg nézni, esetleg a Pokoly egyháztörténelmét.

Végére jutottam a könyvnek, de még mindig nem tudom, hogy milyen célból is íródott : a közönségnek nem kell feldolgozatlan könyvészeti leírás, szakembereknek pedig elavult ez az összeállítás.

GAGYI JENŐ.

*A. Petrov : Materialy dlja istoriji ugorskoj Rusji.*¹ I—VI. (Adalékok a magyar oroszok (rutének) történelméhez.) Pétervár 1905—1911.

Petrov Elek pétervári női főiskolai tanár a magyarországi rutének történetére, statisztikájára, etnographiájára vonatkozó kutatásait eddigelé hat különböző terjedelmű (31—337. l.) dolgozatban adta ki. Adalék vagy anyaggyűjtemény a közös címe a dolgozatoknak s ez meg is felel a tartalmuknak, mert megtaláljuk bennök a levéltári adatokat eredetiben, vagy fordításban, kivonatokat ritkább könyvekből, különféle excursusokat, de egyúttal az anyag feldolgozását és magyarázatát is. A szerző már 1890. óta szorgalmas kutatója levéltárainknak; hazánkban tett több utazása alatt tárgyára vonatkozólag tekintélyes új anyagot gyűjtött, mely több vitás kérdésnek tisztázását eredményezte. Ismeri a tárgyára vonatkozó külföldi és hazai nem magyar és magyar irodalmat, s hogy az utóbbihoz hozzáférhessen, nagy szorgalommal megtanult magyarul is. Egyébként neve a *Századok* olvasói előtt nem ismeretlen, mert éppen ez a folyóirat közölt tőle magyarul írt dolgozatokat.²

Ujabb időben a szláv tudósok fokozott érdeklődéssel választják tanulmányaik tárgyául a Kárpátok déli lejtőin meglehetősen elszigetelve élő rutén népet, mely éppen elszigeteltségénél fogva a történet, nyelvészet, topographia és etnographia tekintetében sok érdekes problémát vet föl.³ Ez az érdeklődés vezette szerzőnket is tanulmányi útjaiban. Kutatásainak gerinczét és kiindulópontját Mária Teréziának a ruténségre fontos és adatokban gazdag korát választotta s innen vet visszapillantásokat a régebb századok homályába.

Két dolog érdekli főképen a szerzőt : 1. a magyarországi ruténség földrajzi és nyelvhatárainak históriai alapon való megállapítása,

¹ Az »ugorskaja Rusj« (magyar oroszország, orosz föld) czímben ne keressünk közjogi sérelmet. A szerző távol áll minden politikai tendenciától; egyszerűen használja a hazájában és Galiciában már régóta közkeltű s a magyarországi rutének etnographiai hovatartozását közelebből megjelölő czímet.

² L. Századok 1892. évf. (365—70. l.) 1910. évf. (606—608. l.).

³ L. a Petrovtól citált írókat, úgyszintén a Jagicétól szerkesztett Szláv filológiai enciklopedia 2. kötetét Niederlétől, a hol az erre vonatkozó irodalom föl van sorolva.

2. *ősi hitélete* s a vele kapcsolatos kérdések: az *unio* s annak harcza az orthodoxiával a XVII-ik század közepétől a XVIII-ik század közepéig. E két kérdés körül csoportosulnak a dolgozatok; az első kérdés inkább a jelennek szól, a másik pedig a multat érinti.

Lássuk az egyes dolgozatokat időrendben.

Az első két füzet címe: *Staraja vëra i unija v XVII—XVIII. vv.* (Óhit és unio a XVII-ik és XVIII-ik században I. Pétervár 1905. 73 l. II. Pétervár 1906. 88 l.) Az első füzet főképen azon okmányokat adja eredetiben, melyek a ruténeknek a XVIII. században az ősi hitre való visszatérésének kísérletére vonatkoznak. Az adatok javarészt az Országos levéltár kézírataiból merítette a szerző, azonkívül a gróf Karolyi család levéltárából is. Új adatokat talált a két utolsó máramarosi-orthodox püspökre, Sztojkára és Dositheusra vonatkozólag; bevezetésül pedig egy névtelen írónak két levelét közli a szerző a magyarországi rutén dialektusokról és az orthodox egyházról Magyarországon, ezek azonban tudományos szempontból aligha állják meg helyüket. Az így összegyűjtött anyagot kibővítve a második füzetben (*pojasnitel'naja zapiska*, magyarázatok) dolgozta föl s nagy irodalmi apparatussal ad képet arról, hogyan állja az ostromot az óhit száz évnél tovább, melyet a katolikus egyház és más tényezők egész a legfelsőbb körökig indítanak ellene, míg az egyenlőtlen fegyverekkel vívott küzdelemben elbukik és meghódol az unio előtt.

Az unio elfogadása rendkívül mélyreható esemény volt a ruténségre nézve, de története az adatok fogyatékosága miatt nincs teljesen földerítve. Legújabban a Petrovénál nagyobb levéltári készlettel fölszerelve tárgyalja nagyterjedelmű munkájában Hodinka Antal,¹ a ki a hazaiakon kívül a bécsi és római levéltárakból is meríthetett adatokat. Hodinka elismeréssel értékeli és használja fel művében Petrov tanulmányait, de a maga álláspontjának érvényesítésére nem tartózkodik a bíráló megjegyzésektől sem. Petrov tanulmánya négy részből áll. Az elsőben vizsgálja az okokat, melyek kedvezővé tették a talajt az unióra (1—18. l.). Az uniót nem valami lelki szükség, vagy a vallási egység helyreállításának a vágya, hanem a püspököknek s a papságnak siralmas anyagi és társadalmi helyzete hozta létre. A katolikus vezető férfiak a papságot anyagi és társadalmi helyzetének megjavulásával kecsegtették, ha elfogadja az uniót. Az orthodox papok ép úgy, mint a híveik, jobbágyok voltak, a kik alá voltak vetve a földesúri önkénynek, paraszti munkára voltak kötelezve s a testi fenytéktől sem voltak mentek. De szegény-

¹ A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség Története. A Magy. Tud. Akadémia tört. bizottsága megbízásából írta Hodinka Antal. Budapest, 1910. Akad. kiadása 856. l.

ségben sínylődtek a püspökök és szerzetesek is. Milyen perspektívát állítottak a latin egyházi férfiak ezek elé a szegény emberek elé, mikor azzal biztatták, hogy a latin clerussal egyenrangúak lesznek! Az unio elfogadása évének a megállapítása némi nehézségbe ütközik, mert három versio is van (1648, 1646, 1652) különböző évszámmal. Petrov az 1652. évszámhoz csatlakozik, Hodinka pedig vizsgálván az évszám kérdését, megállapítja, hogy az egyesülés nem egységes; 1646-ban történt az ungvári, melyet 60 pap fogadott el (Ung, Zemplén, Sáros megyéből), a munkácsi uradalom papsága csak 1664-ben egyesült, míg a máramarosiak 1722-ben.¹ A második részben az egyesülés következményeit tárgyalja (18—47). Az unio elfogadása nem ment olyan símán, mint remélni lehetett volna. Mindenekelőtt a püspökség megoszlik; van egy unitus és egy orthodox püspök és az unio ügye a XVII-ik század második felében hanyatlásnak indul. De Camelis püspökkel (1689—1705) kezdődik rendezettebb élet az unitus egyházmegyében, de működése nem terjed ki Máramaros megyére, a hol az orthodox püspökök azért maradhattak meg, mert Máramaros 1733-ig Erdélyhez tartozott. Erdélyben pedig a protestáns urak inkább rokonszenveztek az orthodox egyházzal s nem igyekeztek a kath. egyház hatalmát terjeszteni. 1735-ben Dositheus halálával megszűnik a máramarosi orthodox püspökség, mert a papságnak nem engedték meg, hogy orthodox püspököt válasszon. A továbbiakban (41—59. l.) az unio kései győzelmének okait adja elő. Külső és belső okok hatottak arra, hogy az unio ügye nem haladt a kívánt lépésben előre. A gyakori háborúk másfelé terelték a figyelmet. Lipót király kiváltságlevele (1692) ugyan megerősítette a papság fölszabadulását a jobbágyi terhek alól, de a megyék nem hajtották végre. A papság socialis és gazdasági helyzete nem javult; panaszkodik, hogy a földesurak most is zaklatják, mint annak előtte s a parochialis földeket sem akarják megadni. Ebből érthető, hogy sokan csalódtak az unióban, a kik arra számítottak, hogy anyagi jólétüket fogja meghozni.

A protestánsok is támogatták az orthodoxyiát a hath. egyházzal szemben, de maguk a kath. püspökök és papok lenéző bánásmódjukkal csak elidegenítették az uniótól a papságot. Az egri püspökök joghatóságukat az egész munkácsi egyházmegyére terjesztették ki s a munkácsi püspököket csak vicarius foraneusoknak tekintették, a kiket csak az ő ajánlatukra neveztek ki. Volt idő, mikor a munkácsi szentszéki ülésen a munkácsi latin szertartású plébános foglalta el a fő helyet s elsőnek írta alá a jegyzőkönyvet; a papság a latin papságnak alá volt rendelve, a hívek a latin papságnak fizettek tizedet s a latin ünnepeket is kötelesek voltak megtartani. Ez a terhes gyám-

¹ L. Hodinka id. művének 302. l.

ság és lenéző bámásmód nem volt alkalmas arra, hogy a papságban erősítse az unio iránt a rokonszenvet, másrészt a köznépet is elkeserítette s pl. Dorogon 1765-ben az uniótól való nyílt elpártolásra bírta. A bajokon csak az egri befolyástól való szabadulás által lehetett segíteni, a mi hosszas huzavona után 1771-ben a munkácsi egyházmegye canonisatiójával meg is történt.

Az óhitű mozgalmak utolsó fellobbanását 1760—61-ben a negyedik fejezetben *Valachorum Ruthenorumque tumultus* cím alatt (59—82. l.) tárgyalja. A XVIII. század közepén csak Máramarosban maradtak óhitűek a rutének és az oláhok közt, a többi megyében már teljes uralomra jutott az unitus egyház. Az erdélyi oláhok energikusabb ellenállást fejtenek ki az unio ellen s az egyesültek is igen sokan visszatérnek az ó hitre. 1760-ban a mozgalom átsap a szatmármegyei oláhokhoz, azután visszhangra talál a rutének közt is. Fő agitátorok voltak Sophronius barát és György pap. Különben nem tudunk róluk semmit, csak annyi tűnik ki, hogy Sophronius oláh volt. Erdélyből küldözgetik szét hivatalos színezetű körleveleiket, melyekben felszólítják az igazhitű keresztényeket, hogy térjenek vissza az igaz egyházba. A hatóságoktól nem kell tartani, mert a királynő megengedte, hogy tetszés szerint választhatják vallásukat. A vallási agitation kívül a parasztság szociális és anyagi helyzetének javulását is ígérték az agitátorok, úgy hogy az óhitre való visszatéréssel a nép a szabadulás idejét is közeledni látta. A mozgalmak természetesen nem kerülték el a hatóságok figyelmét s mindenféle javaslatokat terjesztettek fel a Helytartótanácshoz azoknak megfélemezésére. Az egri püspök a katonai erő alkalmazását ajánlotta a békétlenkedő községekkel szemben. A máramarosi főispán is ezt tartaná legcélszerűbbnek, de az a politikai viszonyok miatt kivihetetlen. Ennélfogva megelégedtek a gyanus egyének szemmel tartásával, vagy elzárásával. Erdély és Lengyelország felé a kijutást megnehezítették, útlevel nélkül senkit sem engedtek ki vagy bejönni, sőt egyik megyéből a másikba is csak útlevéllal volt szabad közlekedni. Mindezeket a szigorú rendszabályokat a moldvai pestissel, a gyakori tűz- és rablási esetekkel okolták meg, hogy a lakosságot föl ne izgassák. Az agitátorok leveleit elfogták, az emissariusokat pedig elzárták s fölöttük a katonai hatóság ítélkezett. Az agitáció terjesztéséért a hivatalos körök Nenadovics szerb metropolitát s az aradi püspököt tették felelőssé. Az igaz, hogy a mozgalom idejében és előtte is unitus községekből náluk jelentkezett egyéneket orthodox papokká szenteltek fel s a hivatalos jelentések kiemelik, hogy ezt nem vallási buzgalomból, hanem haszonlesésből tesszik. A helytartótanács a királynőhöz intézett felterjesztésében szigorú eljárást ajánl a metropolitával szemben. A királynő nem késik a szigorú dorgálás-sal s a szerb hierarchia visszavonul a mozgalomtól. De ezzel nem

merítették ki a mozgalom lecsendesítésére ajánlt eszközöket. Sztáray Imre ungi főispán a leghatékonyabb eszköznek tartja, ha a püspök személyesen jelenik meg a hívek közt és felvilágosítja őket, mert »in oculis Ruthenicae gentis plus consistere in praesentia praesulis sui apostolici, quam in armata manu etiam 10000 virorum; hos scilicet violentos reputant, illos vero venerantur et audiunt pastores doctrinae suae, quod experientia teste habeo«. Ezt az eszközt alkalmazta Mánuel püspök a szatmármegyei zavargások idején 1761-ben teljes sikerrel. Ettől fogva nincs már szó a munkácsi egyházmegye területén óhitűekről s főkép Bacsinszky András áldásos főpásztori működése az unio zavartalan uralmát biztosította. És különös, hogy majdnem másfél század elmulta után Máramarosban és Beregben ismét hallunk orthodox mozgalmakról, melyek újból gondot okoznak a papságnak és a hatóságoknak.

III. Ezzel a tanulmányával egyidőben készült el egy nem kevésbé értékes dolgozata, melynek címe: *Opodložnosti gramoty knjazja Teodora Kriatoviča 1360 g.* (A Koriatovics Tódor herczeg 1360. oklevelének hamisított voltáról, kritikai megjegyzések Petrovtól és palaeographiai tanulmány Cholodnjak J.-tól Pétervár 1906. 31. l. + 4 facsimile.¹

Kevés okiratunk van, melynek hiteles vagy nem hiteles voltáról annyit vitatkoztak volna, mint erről az állítólag Koriatovics Tódor herczegtől származó 1360-ban kelt oklevélről, mely jelenleg a pozsonyi káptalan levéltárában őriztetik.

Ebben az oklevélben az áll, hogy Koriatovics lelki üdvösségére Munkács mellett Sz. Miklós tiszteletére kolostort építtetett, rutén szerzeteseket helyezett belé és őket különféle javadalmakkal látta el. Mivel ez a kolostor az oklevelek tanúsága szerint a 15. század második felében nemcsak a szerzetesek, hanem a püspökök székhelye volt, s ettől fogva három századon át egészen 1751-ig a rutének vallási és egyházi életének központjául tekinthető, fontos dolog nemcsak a kolostor, hanem a püspökség története szempontjából annak a megállapítása, hiteles-e ez az oklevél, csakugyan Koriatovics alapította-e a kolostort és ő látta-e el az oklevélben felsorolt adományokkal. A pontosabb vizsgálatok azt bizonyították, hogy az oklevél későbbi hamisítás. Azonban a szerzetesek és püspökök

¹ Ezen füzet tartalma: 1—13. l. Petrov tanulmánya, 14—16. l. Cholodnjak tanulmánya. Mellékletek: 1. Korvin hg. 1493. oklevele 17—23. l. 2. Koriatovics magyarországi tartózkodására vonatkozó oklevelek 23—25. l. 3. Koriatovics magyarországi működésére vonatkozó művek, 26—27. l. 4. Koriatovics oklevelének szövege Petrov és Bazilovics szerint. 5. Koriatovics-féle oklevél facsimiléje, az oklevél betűi és 13. és 14. századbeli minusculák; 13. és 14. századbeli erdélyi és lengyelországi oklevelekből vett írásminták.

mindig törekedtek az alapítványra való jogigényeiket érvényesíteni, de ez a törekvésük az alapítvány érvénytelen voltának bizonyítását már korán (l. Korvin János 1493. oklevelet) provokálta. Később 1569 és 1597-ben újra fölmerül az érvényesítés kérdése, míg végre I. Lipót 1692-ben önhatalmúlág hitelesnek ismeri el s az unio érdekében érvényesíti. A XVIII. században nemcsak tudományos vitákra ad alkalmat, hanem hivatalos eljárás alapjául szolgál, míg legújabbban Petrov és Hodinka tudományos alapon kimutatják, hogy az oklevél nem lehet valódi. Hodinka egy diplomatikai értekezés fásasztó-aprólékosságával 85 lapon át foglalkozik az oklevél irodalmával, történetével, kritikájával s mindazon kérdésekkel, melyek ezen oklevéllel kapcsolatban a multban valamint az újabb időben fölmerültek¹ Petrov tanulmányát nagy részletességgel ismerteti (101—106. l.) s azt mondja: »Petroffnak nemcsak a kellő készsége volt meg, hogy a hitelességében támadott Koriatovics-féle oklevél kérdéséhez hozzászóljon, hanem tényleg komoly munkát is végzett, a mely valóban megérdemelte, hogy lehető bőven és alaposan ismertessük. Petroff terv szerint, rendben és következetesen szövi az érvelést, módszertanilag rögtön felelve és czáfolva az egyes érvek nyomában támadó minden ellenvetésre. Okoskodásának menete egészen helyes.«² A lényegben Petrov és Hodinka egyetértenek, de a részletekben vannak Hodinkának kifogásai és megjegyzései, a mik Petrovot egy válasz megírására késztették.³ Mindenestre Petrov érdeme, hogy az oklevél hamisított voltát nagy tudományos készséggel és helyes kritikai módszerrel bizonyította be. De nem elégedett meg a maga ítéletével, hanem az oklevélről photographiai másolatot készíttetett s Cholodnjak moszkvai tanár szakvéleményét is kikérte, a ki paleographiai szempontból vizsgálva az oklevelet kimondja, hogy az nem származhatik a XIV. századból. Hasonlókép nyilatkozik Ottenthal bécsi tanár, a ki Jagić kérésére vizsgálta meg az oklevél facsimiléjét.⁴ Miután beigazolta Petrov, hogy az oklevél hamisítvány, a következő föltehető kérdésekre felel: 1. kitől való tehát a hamisítvány; 2. mikor s mi czélból készült, s 3. miért van 1360-ból keltezve? Az elsőre nézve az a véleménye, hogy is fecit, cui prodest, tehát kolostorbeli ember írta, de írhatta esetleg magánember is a kolostor vagy a püspök érdekében. A második és harmadik kérdésre nehéz positiv választ adni, mert hiányzanak a positiv adatok, de véleménye szerint csak akkor készülhetett, mikor Koriatovics neve feledésbe ment, azaz jóval halála után, s ha hiteles Korvin János 1493. oklevele, akkor az ott említett Ko-

¹ L. Hodinka id. műve 90—175. l.

² U. o. 106. l.

³ Századok 1910. évf. 606—608. l.

⁴ Archiv für Slav. Philologie XXXIII. 305. l.

riatovics-féle oklevél volt az első, a jelenlegi oklevél pedig már a második hamisítvány, mely 1493 és 1690 közt készülhetett. Hogy ki építette a kolostort és mikor? Erre az a válasza, hogy Koriatovics is építhette, de nem 1360-ban, hanem 1393—98 és 1414 között, bár az is lehetséges és valószínűbb, hogy a kolostor jóval Koriatovics előtt már létezett, ő csak anyagi helyzetéről gondoskodott jobban s így vált a nép emlékében a kolostor alapítójává. Azt sem lehet állítani, hogy a szerzet jogtalanul birta a kérdéses javadalmakat. Lehet, hogy Tódor herczeg maga adta, de adhatták előtte mások, vagy a halála után is, csak hogy nem foglalták írásba s a szerzet antiqua consuetudine birta. Mikor pedig vitássá vált a birtoklás, fölmerülhetett természetesen az oklevél készítésének az eszméje is. Hodinka szerint az oklevél 1396 és 1426 között készült, de az 1493-ban Korvin herczeg előtt fölmutatott oklevél és a manapság Pozsonyban őrzött példány nem azonos, a régi 1493 és 1635 közt eltűnt, a mai pedig annak 1569 és 1597 között készült második példánya. A birtoklás jogára pedig az a véleménye Hodinkának, hogy Koriatovics gondoskodott a szerzetesek ellátásáról s lehetséges, hogy a várból is juttatott nekik valamit s a mellett Bubiliska és Lauka faluk jövedelmét is utalványozta részükre. Az is gondolható, hogy erről nem oklevél, hanem csak valamelyes följegyzés létezett. Mikor aztán ő is, neje is elhaltak, tisztjei, szolgálai elszármaztak s a vár más kezekbe ment át, az árván maradt szerzetesek fölépítették fából szerény kolostorukat, s hogy megélhessenek, az említett följegyzés alapján megszerkesztették a herczeg nevében kelt oklevelet olyképen, hogy a régi följegyzésből fölvették az addig élvezett jövedelmet s nem tudva, hogy lehetséges-e vagy nem, megtoldták a tizeddel.¹ Így áll a nevezetes oklevél ügye a tudomány mai világitása mellett. Lehetséges, hogy újabb adatok napfényre kerülése tovább fogja fogni a vitának már eddig is hosszú fonalát.

Sz.

Ortvay Tivadar: Pozsony város története. IV. k. Első rész: A város politikai szereplése a XVI-ik század első felében a mohácsi véstől I. Ferdinánd király haláláig 1527—1564. Pozsony. Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár. 1912. 8°, XVI, 447 l.

Pozsony város nagyszabású monographiájának IV. kötete a város 1526—64-iki történetét tartalmazza. A fölölt korszak I. Ferdinánd uralkodásának idejével esik egybe, a minek oka abban rejlik, hogy Pozsony e korbéli politikai története (e kötet anyaga), tulajdonképen Nyugat-Magyarország politikai történetével azonos. A ket-

¹ Hodinka id. műve 174. l.

tős királyválasztással, utóbb 1541-ben Buda török kézre jutásával s Erdély különválásával Pozsony lett I. Ferdinánd s a »magyar királyság« fővárosa, a kir. helytartótanács, kamara, országgyűlések stb. székhelye, s így e város jelentősége Magyarországon is, Európában is elismertté válik azon sok diplomáciai akció kapcsán, melyek végső elemzésben Magyarország egységesítésére irányultak. 1526-tól Pozsony lett az ország fővárosa s azzá is maradt az időközben szerzett hagyományok súlyánál fogva több évszázadon át.

Az a körülmény, hogy Pozsony jelzett kori politikai története megegyezik Magyarország 1526—64. évekre vonatkozó történetével, a kötet tartalmi ismertetésétől felmenthet bennünket. Nyomatékosan ki kell azonban emelnünk azt a nagy forrásapparátust, melyvel a sokoldalúságáról ismert szerző a tárgyalt korszakot feldolgozta, s melylyel — az előmunkálatok esetleges tévedéseit mindenkor tárgyilagosan helyreigazítva, — állításait még csekélyebb jelentőségű kérdésekben is indokolja. Szerző Pozsonyból nézi ugyan Magyarország küzdelmes politikai életének változásait, — talán ezért is ellenszenves előtte Szapolyai János személye és királysága, — de nem kerül ki figyelmét az erdélyi részekben történt események sem, melyekről Ferdinánddal való vonatkozásukban, jelentőségükhöz képest, mindig megemlékezik. A dátumok szabatos megállapítását, az események logikai összekapcsolását még a viszonylag csekélyebb fontosságú mozzanatokban is (pl. János kir. halála napja) mindig bő adatkészletre támaszkodva végzi, ezzel történetírói hitelességét és tárgyilagosságra való törekvését kétségtelenné teszi olvasói előtt.

A kötetben természetesen pusztán helyi érdekességű részletek is vannak; pl. az 1529-iki készülődések, az 1561-iki pestis stb., de ezek alárendelt jelentőségűek. A kiváló író azonban Pozsony város belső és pedig vallási mozgalmairól külön kötetben kíván beszámolni, s így abban a szűkebb értelemben vett helyi történet összes részletkérdéseiről bizonyára beható és alapos képet fogunk nyerni, mint azt Ortway munkáinál már megszokhattuk.¹ A kötet jelen alakjában messze kimagaslik a helyi monographiák átlaga felett, s mint összefoglaló kortörténeti munka, irodalmunk értékes nyeresége, melyért mindenesetre köszönet illeti a kiadó áldozatkész pénzintézetet is.

DR. DÉSI IMRE.

¹ Pozsony történetének II. k. 2. része. *Ism. Századok* 1898. 936—39. 1. — Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1915. *Ism. Századok* 1907. 531—52 1.

A tájképfestés a XVII. században. Irta Berzeviczy Albert. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1910.

A magyar szellemi élet utolsó két-három évtizedében hatalmas lendülettel emelkedik a művelt nyugat kultúrniveauja felé a magyar művészet is. A művészi alkotás terén épúgy, mint a művészet iránti érdeklődés minden irányában. Ezzel, mint mindenütt másutt, nálunk is együtt járt a művészeti irodalom gazdagodása. De míg a modern művészeti problémák és irányok állandóan érdeklik és foglalkoztatják esztétikusainkat, kritikusainkat és művészeti íróinkat, addig a régi művészet és ennek történelme még mindig nagyon kevés munkásra és kutatóra talált. Épen ezért kettős örömmel kell üdvözlönnünk Berzeviczy Albert művészettörténeti műveit és ezek között első sorban ezt a művét, mely a tájképfestészet történetét ismerteti. Címe szerint ugyan csak a XVII. századnak a tájképfestészetével kíván foglalkozni, de tárgyalja — bár rövidebben — e festői műfaj kialakulását a korábbi századokban is, valamint továbbfejlődését egészen napjainkig. Hét fejezetre oszlik a mű; az első az előzményekkel és a tájképfestés kialakulásával foglalkozik, a következő öt fejezet a XVII. századnak, az utolsó fejezet pedig a XVIII. és a XIX. századnak tájképfestészetét ismerteti. Egy rövid pillantást vetve az ókori kísérletekre, a középkornak és az újkor első századainak próbálkozásaira ismerkedünk meg. Az igazi tájképfestés olyan értelemben, ahogy ma gondoljuk, csak akkor kezd kibontakozni, a mikor a perspektíva kérdései is foglalkoztatják már a festőt. Ezért tekintjük a modern tájképfestés megalapítójának a Van Eyck testvéreket. A szerző ezután az olasz nyomokat vizsgálja, a tájképeknek háttérül való alkalmazását, a fényhatások keresését és azt a módot, a hogyan az alakokat a tájképekbe belekonstruálták. Lionardo da Vinci tájképhátterei még idealizáltak ugyan, mindazonáltal ő már természet után is rajzol tájképet vagy egyes tájrészleteket. Dürer és követői realisztikusabb megfigyelők és rajzoló, de náluk a tájkép rajzbeli elemei jutnak túlsúlyba. A németalföldieknél ez időtájt jön divatba a tájkép hármás színskálája (az előtér sárgásbarna, a középtér zöld, a háttér pedig világos vagy ultramarin-kék), a mi hosszú ideig jellemző sajátysága marad a flamand festészetnek. A cinquecento nem nagyon szereti a tájképet, mégis felmutathatunk itt is fejlődési mozzanatokat. Correggio a fényhomályt festi tájképi ábrázolásain is, a velenceiek pedig már a tájkép és az alakok egységes világítására és hangulatossá tételére törekcszenek. Itt találjuk a későbbi heroikus tájkép első alkotásait (Tizian) és itt kezdik használni a tájképfestésnek kedvezőbb széles ecsetkezelést is, valamint a plein-air bizonyos kezdeteivel is találkozunk már itt (Giorgione). A század vége felé a németalföldiek

adnak nagyobb lendületet a tájképfestésnek, mely immár önálló műfajjá alakul ki.

A XVII. századnak részletes és gazdag képét adja Berzeviczy. Rámutat azokra a politikai, társadalmi és általános művelődéstörténelmi mozzanatokra, melyek a tájkép minden fájának és változatának a kialakulását előmozdították. Először a flamand festőkkel ismertet meg minket, nemcsak a nagy mesterekkel, hanem a dii minorum gentiummal is. Részletesen foglalkozik Rubens-szel és iskolájával, Van Dijck-kal, A. Brouwer és az ifjabb Teniers Dávid alkotásaival, majd az olaszos flamand tájképfestészet kezdeteivel (A. F. Boudewijns). Azután a romanizmus kialakulását fejtegeti, melynek a pásztorélet költőies imádata, az Olaszországgért való általános rajongás, a históriai és vallásos jelenetek kedvelése, a drámai és romantikus hajlam felette kedveztek. A legnagyobb az ezirányú olasz tájképfestők között Salvatore Rosa, de a vezérszerep a francziáknak jut (Poussin, Millet, Claude Gellée-Lorrain). Ők a heorikus tájképnek legnagyobb mesterei ez időben. Ez az irány elterjed az egész európai tájképfestészetben, a németeknél épűgy, mint a flandriai és hollandi, sőt még a spanyol festőknel is. A hollandi tájképfestés nagyobb lendületet akkor vesz, a mikor művészei realiztikusabb felfogással saját hazájuk földjét és életét kezdik festegetni, a mikor kialakul a tónusos tájképfestés, a légkőri fény- és színhatások ábrázolása. Jan van Góijen, Salomon van Ruijsdael, Aert van der Neer és főképen Rembrandt jelentik ez irány legmagasabb fokozatait. Ezek már a drámai hatás helyett az igazi festői hatásokat keresik. A század közepe táján igen nagy lendület vehető észre a tájképfestés terén. Kialakulnak a különböző fajai a tájképfestészetnek, a marinák mellett a tájképbe helyezett állatok festése, a pásztorélet naturalista beállítása a tájképbe (Potter, Cuijp), a tájképjellegű architekturfestés (Van de Heijde, G. A. Berckheijde, Jan Vermeer van Delft). Részletesen megismerkedünk Backhuijsen és Willem van de Velde tengerképeivel, Wijnants nagy színgazdagságú tájképeivel és fontosságával a lombfestés nehézségeinek lekűzdése tekintetében, Allaert van Everdingen zuhatagos erdőket és fenyveseket ábrázoló képeivel, Jakob van Ruijsdael hatalmas komponáló tehetségével és végűl Hobbema kedves tanyai képeivel. Mindezen kérdéseket a történész mindent meglátó és összefoglaló tekintetével, az esztétikus biztos ítéletével fejtegeti Berzeviczy. Az utolsó fejezetben a XVIII. és a XIX. század tájképfestészetével ismerkedűnk meg, az egyes irányokkal és azok képviselőivel egész a legűjabbakig.

A mű értékét emeli az a fontos körűlmény is, hogy a hol csak lehet, kiterjeszkedik minden magyar vonatkozásra. Egyrészt kiterjeszkedik a külföldi és régi mesterek azon képeire, melyek nálunk láthatók, másrészt — főleg az utolsó fejezetben — a magyar művé-

szetre is. A tárgyi ismeretek gazdagságán, világos elrendezésén, arányos felosztásán kívül ki kell emelnünk az előadás nemes egyszerűségét, mely az exaktabb előadás javára finom ízléssel kerül a művészeti irodalmunkban — sajnos — nagyon szokásossá vált »hangulatos« előadást, mely a maga rejtett értelmével a művészetet az avatatlan előtt valami különös mystikumná avatja. Berzeviczy stílusa olyan, hogy előadása mindenkre a legnagyobb mértékben tanulságos és élvezetes lehet. Csak sajnálhatjuk, hogy a könyv illusztrációi kevéssé szolgálják ezt a czélt. Kevés van belőlük és azok sem tartoznak a jobb kivitelűek közé. A könyv maga mindenesetre igen nagy nyeresége művészeti irodalmunknak.

DR. DÉNES LAJOS.

Dr. Karácson Imre: A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717—1803. A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és fordította. Az előszót írta Dr. Thallóczy Lajos. Budapest, 1911. M. Tud. Akadémia. 8° VII, 170 l.

II. Rákóczi Ferencznek rodostói tartózkodása alatt folytatott élénk diplomáciai munkássága főbb vonásaiban eddig is ismeretes volt előttünk; magánéletébe, valamint az emigráció belső történetébe azonban jóformán csak *Mikes* Törökországi levelei alapján nyerekthünk bepillantást. *Mikes* mémoiresait érdekesen egészítik ki *De Saussure Cézárnak*, a fejedelem francia udvari nemesének, a közel-múlt években felfedezett s Thaly Kálmántól 1909-ben kiadott feljegyzései, melyek az 1730—40. évekre vonatkozólag igen értékes, bár nem mindenütt feltétlen hitelességű adalékokként tekinthetők.¹ A *Karácson Imrétől* közölt törökből fordított s alább ismertetett okiratok az emigráció történetének eddig merőben ismeretlen vonatkozásait tartalmazzák, a mennyiben feltárják a bujdosóknak a török kormányhoz való viszonyát mindaddig, míg közülök valók éltek török földön. »Mikor ez okmányok közül az utolsót írták Törökországban, — írja Karácson, — akkor Magyarországon sokan már majdnem el is feledték a régen sírjában nyugovó Rákóczit, noha ugyanakkor Rodostóban még mindig Rákóczi nevéből és emlékéből éledegelt a szegény bujdosók egy-két magyar leszármazottja.«

Ismeretes, hogy Rákóczi és az emigránsok az 1716—18-iki török háborút kezdettől fogva élénk érdeklődéssel kísérték, mert a török fegyverek győzelmétől várták Magyarország sorsának jobbrafordulását. Főleg az 1716 óta Khotinban tartózkodó gr. Bercsényi fűzött vérmes reményeket a háborúhoz, s ezért ő sürgette leginkább Rákóczit, hogy Franciaországból Törökországba jöjjön; ő maga 1717 elején

¹ Ism. Századok. 1909. 772—82 ll.

külön memorandummal fordult a portához, melyben főként a Törökországba menekült kuruczoknak kétezer főnyi lovas és ezerötszáz főnyi gyalogos csapattá való szervezésére vállalkozott megfelelő anyagi támogatás mellett. A porta Bercsényi eszméjéhez, — bizonyára a memorandumban szükségelt anyagi feltételek kilátásba helyezésével, — hozzá is járult, sőt Bercsényit Drinápolyba rendelve, a szervezés munkálataival haladéktalanul meg is bízta. A Bercsényitől török pénzen fogadott csapatok, melyekhez a Khotinban tartózkodó gr. Esterházy Antal katonái is csatlakoztak, az Erdély visszafoglalásával megbízott török hadosztályokkal, — de valószínűleg a két magyar vezér közvetlen részvétele nélkül, — 1717 nyarán be is törtek Erdélybe, a nélkül azonban, hogy a Belgrádot ostromló császári csapatok hadműveleteit ezzel megzavarhatták volna.

1717 október 10-én Rákóczi fejedelem is megérkezett Gallipoliba, majd innen szultáni felhívásra Drinápolyba utazott. A porta ettől fogva Rákóczit vendégének tekintvén, utazása összes költségeit viselte, Drinápolyban pedig ötszobás lakást rendeztetett be számára. Az 1717 aug. 16-i belgrádi vereség után azonban a porta háborús kedve tűnőben volt; a Bercsényitől és társaitól összetoborzott csapatokra nézve időnként tettek ugyan intézkedéseket, s magával a fejedelemmel is tárgyaltak, de mindez csak látszat volt, mert a porta tulajdonképen a békés megegyezést óhajtotta. A pozsareváci békekötés még nem történt meg s a porta (1718 június 3.) már is intézkedett, hogy »Rákóczi király« számára »alkalmas tengerparti lakásról kell gondoskodni« s ezzel lemondott arról a szándékáról, hogy Rákóczit Magyarországra visszasegítse. Konstantinápolyba rendelte egyébként Bercsényi, Forgács, Esterházy, Máriássy, Csáky stb. tábornokok családjait is, részükre ugyancsak megfelelő napi ellátást biztosítván. Rákóczi számára pl. napi 9021 akcset rendelték.

A porta eredeti terve szerint Rákóczi és az emigráció többi tagja részére Konstantinápolyt jelölték ki állandó tartózkodási helyül; a terv a török fővárosban időközben pusztító tűzvész miatt nehézségekbe ütközvén, Rákóczi udvarával Böjükderebe, majd Jenikőjbe ment, hol 14 kisebb-nagyobb házban helyezkedtek el, melyek napi bére 323 akcséra rugott. Ismeretes, hogy a porta a bécsi udvar kívánságára Rákóczinak és társainak Konstantinápolyból való eltávolítását megigérte (erről Mikes a XXXIII. levélben ír). Rákóczi ekkor Rodostót választotta végleges lakóhelyül; a porta 1720 januáriusában már intézkedett alkalmas szállások (24 ház) bérletéről; a fejedelem mellé nyolczvan főnyi díszőrséget rendelt, s megengedte, hogy »a nevezett királynak és alattvalóinak a mennyi állatjuk csak van, azok számára a város közelében némely birtokosoknak rétjei lefoglaltassanak s azok bérlete a szokásos módon a kincstár által megadassék«. Érdekes, hogy azok az örmények és görögök, kik Rákóczi szolgálatába

szegődtek, e czímen adómentességre tartottak számot, s külön szultáni rendeletre volt szükség, hogy adójukat ezen túl is megfizessék.

Rodostóban telepedtek meg a fentemlített kurucz tábornokok is, kik közül idáig különösen gr. Esterházy Antal ment át sok hányattatáson és nélkülözésen; a kötetben számtalan okirat szól erről. A rodostói emigrációból legelőször (1722 ápr.) Csáky Mihály családja vált ki, mely a nagybefolyású rokonság közbenjárására Erdélybe visszatérhetett, maga Csáky azonban holtáig száműzetésben maradt. 1722 aug. 10-én elhalt Esterházy Antal, kinek felesége és háznépe azután a porta költségén Lengyelországba költözött; 1723 februáriusában Horváth Ferencz, a fejedelem kapitánya is elhunyt, kinek utóda Pápai Gáspár lett. 1725 nov. 6-án Bercsényit is elvesztette a fejedelem, s ugyanekkor »Rákóczi mellől negyvenhárman, férfiak és asszonyok, családjaikkal s hozzátartozóikkal Lengyelországba távoztak«. A porta 1728 szeptemberében Rákóczi napi tartásdíját a válságos pénzügyi helyzet miatt 4000 akcséra szállította le, s bár 1731-ben a régebbi tartásdíjat visszaállították, Rákóczi ettől fogva teljesen visszavonulva élt, eladta paripáit, vadászati felszerelését, s csak ritkán hagyta el palotáját.

A porta a rodostói magyarokról Rákóczi halála után is gondoskodott; a tartásdíjakat pontosan megfizette, sőt magára vállalta azon adósság megfizetését is, melyet Rákóczi hátrahagyott, a nélkül, hogy a fejedelemtől időközben Rodostó környékén szerzett ingatlanokat ennek fejében lefoglalta volna. A kiadványban több okirat szól az elhalt fejedelem fiának, *Józsefnek* konstantinápolyi és csernavodai tartózkodásáról (1737. szept. 20.—1738. nov. 21.). Józsefet a porta köztudomás szerint a III. Károly ellen újból megindult háborúban akarta felhasználni, azonban teljesen eredménytelenül. 1739 januárius 22-től gr. *Csáky Mihály* lett a rodostói magyarok básbugja, — »valamennyi között legmegbízhatóbb és legtapasztaltabb lévén«; a porta reábizta »a magyarokat illető ügyek« elintézését, a rendetlenkedők megfékezését és megfenyítését, s az elhunyt József herczeg hagyatékának kezelését. 1757 decz. 7-én Csáky is elhalt s ekkor (1757 decz. 25.) br. *Zay Zsigmond*, Mikes »Zay úrfi«-ja lett a básbug, de már 1758 november 19-től fogva *Mikes Kelemen* viselte ezt a méltóságot 240 akcse napi fizetéssel. Mikes (megh. 1761 okt. 2.) utóda *Pápai Antal* lett, kit (1775) *Szankmári András* követett. Az utolsó básbug *Szankmári János* volt 1783-tól, ki a napi 30 akcse ellátási díjat még 1811-ben is megkapta a portától. Az ez évi számadási feljegyzés egyúttal az utolsó adat az emigrációról; azontúl a porta Rákóczi nevéért és emlékeért tartásdíjat senkinek sem fizetett, mert ekkor már magyarok sem éltek Rodostóban.

A kiadvány értékét a *Thallóczytól* meglehetősen közvetlenséggel megírt Előszó kellően kiemeli: »Nemcsak a történetírást veszi majd hasznát

e leveleknek, — írja — hanem mindenki, a kiből van történeti érzés, érdeklődéssel fogja megtapasztalni ennek a különös török világnak az eszejárását, a mely e levelekben megnyilatkozik és ha érdeklő, sokat megért azoknak a gondolatvilágából, akiknek haló porai immár a hazában nyugosznak. Annál fájdalmasabb, hogy e becses kötet a páratlan szorgalmú, lelkiismeretes szerzőnek már csak posthumus műveként jelenhetett meg, mert nagyon kétséges, akad-e egyáltalában utóda abban a fáradságos munkában, melynek mindenkor értékes termékei lesznek szerzőnek a török-magyar világ homályos részleteit felderítő tanulmányai és közlései.

—ch —e.

Oklevéltani naptár. Szerkesztette: Dr. Szentpétery Imre. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1912. 135. l. Ára 3 korona.

Rég nélkülözött, hiányt pótló munka jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában: a dr. Szentpétery Imre szerkesztette *Oklevéltani naptár*. A kiadó neve és a szerkesztőnek ismert oklevél- és kortani dolgozatai biztossággal szolgálnak, hogy avatott szakember érdemes munkájával állunk szemben.

A kik csak oklevelekkel foglalkoznak, őszinte örömmel üdvözölhetik e rövid, tömör s a mellett teljes kortani zsebnaptárt. Eredményein kívül ügyes formája, könnyen kezelhetősége nagy előnyt biztosítanak neki Knauz Nándor különben érdemes, de ritka Kortana felett.

Előszó és használati utasítás után 8 lapon a középkori keresztény időszámítás elemeit (az év, a hónap, a nap) adja, majd a Gergely-féle naptárjavítást ismerteti, jelezve, mikor fogadták el hazánkban. Röviden a török időszámítással is megismertet és hozzá táblázatot ad 1526—1703 közti évek átszámítására. A zsidó számítást sem mellőzi, de a főbb elemeinek közlése után komplikáltsága miatt Knauzra utal. — Jó táblázatokat találunk benne az ismert ünnepek szerint jelölt datumok, a vasárnapi betűk, a concurrensok, az epacták, az indictiók feloldására, majd a magyar királyok »epochalis napjai« és hadoszólásaik után a pápák sorozatát 896-tól és a római naptár táblázatát kapjuk. Az egyházi ünnepek bő sorozata (38—56 ll.) a 35 naptár (59—127) és 750—2000-ik évig szolgáló naptármutató zárják be a 135 lapra terjedő érdemes könyvet.

Dr. Szentpétery Imre *Oklevéltani naptára* »kifejezetten a hazai, még pedig első sorban a középkori latin nyelvű oklevelek s egyéb történeti források időadatainak megoldására készült«. Forrásait, Brinckmeiert, Grotefendet és Knauzt jól használta, értékesítvén belőlük azt, ami legjobban megfelelt céljának és saját kutatásának eredményeivel is megpótolta. Knauzzal szemben az epacták táblá-

zatába 29 helyett O-t tesz, ami egyre megy; a naptárakban pedig római számokkal jelzi a tévedések elkerülése végett a hétköznapiakat (feriakat), az egyházi ünnepek sorozatánál Knauznak egyes téves adatait (Desiderii, Donati) helyesbíti, többet közölök, mint nem használatosakat elhagy, — másokat azonban, még pedig nagy számmal a teljesség kedvéért felvesz, bár ezek csak a német birodalmi oklevelekben voltak használatosak.

Gondosan átvizsgáltam adatait, Knauz nálunk használatos Kortanával összevetettem s az összehasonlítás után nyugodt lélekkel ajánlhatom bárkinek, mert adatai helyesek. Néhány csupán helyesbítő megjegyzést azonban nem hallgathatok el.

Mivel főleg a középkori időadatok feloldására készült a naptár, a pünkösd után következő vasárnapok jelzésénél a középkori gyakorlatot is jelezhetette volna a szerkesztő, nem csupán az újkort s az ünnepek ülésénél a hazai szokást is, nemcsak a külföldit, mert hogy például idézzek, hazánkban aug. 20-ikán nem kelteztek »in festo Bernardi abbatis«, az bizonyos. Knauz Szt. Bernát ünnepét aug. 21-re, s a XV. század második felétől márcz. 17-re teszi s ezt valószínűbbnek is tartom. Festum Henrici imperatoris nálunk nem júl. 13, hanem 14, sőt most: 15. Epiphania után csak *rendszerint*, de nem mindig a 3-ik vasárnap. Adorate Deum is és nem csak Adorate Dominum. — Andreae ap., Aniani ep. és Stephani protomart.-hoz ki lehetett volna tenni a »Translatio«-t is. — Ascensio Domini-t inkább úgy határoznam meg: Vocem iucunditatis után, nem pedig Exaudi előtt való csütörtök (40-ik nap husvét után), mert két Exaudi vasárnap van, egyik husvét után a 6-ik, a másik pünkösd után az 5-ik. — Cassianus-hoz ki kellett volna tenni ep. mart., mert helyes a Knauz-nál található is, de az ep. conf. Cipriani mellé Cypriani-t, szintúgy Cirilli mellé Cyrilli-t legalább zárójelben adnám, szintúgy Narciscihez, Narcissi-t — Hipolyti nyomdahiba Hippolyti helyett, — Pentecoste-hez hozzá tettem volna: 50-ik nap husvét után. — Stephani s. regis — depositio-ja nem aug. 20., hanem 15, s az *elevatio*-ja 20. — A római naptár-nál (14. l.) emlékeztető szó: immo helyett jobb: milmo, mert ebben legalább fel van tüntetve a július (il) is, míg immo alatt júniust vagy januárt is lehet gondolni. — Grotefend: Momjul-t említ.

Az Annunciatio Mariae és a vigilia (15. l.) magyarázatával azonban nem értünk egyet. — A középkori oklevélkiállító forum teljes tudatában volt, hogy azon a napon nagycsütörtök (Coena Domini), nagypéntek (Parasceve), nagyszombat (Sabbatum sanctum), avagy gyertyaszentelő (Annunciatio Mariae) ünnepet ülik, avagy sem. — Mindegyik ünnepnap. A mise, a templom belső díszé élénken figyelemztette az ünnepre, ezért el sem hibázhatták s igen is figyelembe vették az oklevelek keltezésénél is, főleg az egyháziak.

Hasonlóképen a vigiliáknál is tekintetbe kell venni, hogy milyen

napra esik. Téves felfogás ugyanis, hogy a profestum és a vigilia egy és ugyanaz, amint a Századok 1912. évf. 442. lapján Sz. elénk állítja: »Datum in dominica Cantate, in *profecto* videlicet beate Sophie vidue. Itt világosan van megjelölve *vigilia* gyanánt, áttétel nélkül.« Ugyanis minden festum-nak van profestuma — ez csak kortani kitétel, — de nincs minden festumnak vigiliája. — A profestumnak nincsenek azok az egyházi kellékei (oratio, ieiunium stb.), mint a vigiliának. Helyesen észrevette ő maga is, hogy »okleveleink egyébként a legtöbb esetben mellőzik a vigilia említését, ha az ünnep hétfőre, vagy más ünnep után való napra esik«, — de ebből nem az következik, hogy ne vegyük tekintetbe akkor, ha mégis használják. — Egyébként helyes az az állítása, hogy profestum és vigilia, — de ez csak rendszerint — az ünnep előtt való nap.

Ezek az észrevételek nem a csomó keresése a kákán elvből indultak ki. Az ügy érdekében írtam le, hogy kiegészítsem a derék munkát. Ha még legalább a Mária-ünnepek horvát és tót elnevezéseit — mert ezekkel is gyakran találkozunk — és a magyar dignitariusok sorozatát (nádor, országbiró; hisz' legalább érdekelnek annyira, mint a pápáké) benne találhatnók, sokkal büszkébbek lennénk reá és jobban kidomborodnék a mű forrásai mellett hazai jellege. — Hogy ez a második kiadásban — az első gyors fogyta után — teljesüljön, őszintén kívánjuk.

DR. ZÁVODSZKY LÉVENTE.

Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 3. szám. *Az első állami egyenesadó elmélete.* Irta: Dr. Erdélyi László. 65 lap. 1912. Ára 1.50 K. — Kapható a kolozsvári egyetem magyar művelődéstörténelmi szemináriumában.

A magyar történetírásnak mindig ünnepe van, valahányszor dr. Erdélyi László tollából egy-egy dolgozat vagy értekezés megjelenik. Azon kevesek közé tartozik ő, a kik a kritikus éles szemével megrostált adatokból vaskövetkezetességgel állapítják meg a történelmi igazságokat és a mi Erdélyit ezenfelül jellemzi, hogy az igazságot nem száraz, élettelen, hanem szemléltető és élvezetes formában örökíti meg, gondolatait elegáns és gördülékeny stylusban jelenti meg.

Erdélyi főerőssége az Árpádházi királyok korszaka. Ezzel a korról foglalkozik a legszívesebben. A jelen esetben — a mint azt művéből látjuk — Eckhardt és Hóman dolgozatai, illetve az ezekben észlelt tévedések indították őt arra, hogy az Árpádok korának irodalmát egy újabb, becses dolgozattal gazdagítsa. Voltaképen tehát Eckhardt és Hóman tagtársaink iránt is hálásaknak kell lennünk, mert részben nekik köszönhetjük Erdélyi értékes és hasznos dolgozatának létrejövetelét.

A mi már most magát a dolgozatot illeti, a szerző tizennégy ponton keresztül fejtegeti és a történelem megdönthetetlen értékű adataival megvilágítva be is bizonyítja, hogy az Árpádok korszakában ismeretes csöböradó, sertésvám, vagy tized, ököradó, a Kálmán korabeli dénárszedés, a nehezékadó, az ünnepi dénárok stb. stb. mind földesuri jövedelmek voltak, nem pedig állami egyenes adók és »csak a rendkívüli collecták, a hadi segély és a kamarahaszon fejlődtek később rendes állami egyenes adókká«. Csak a szövegek és szavak meg nem értése, a források helytelenül kikapott részeinek hibás idézése, a dolgok lényegével való nemtörődés okozta az eddig felszínen volt, sőt általánosan elfogadott félreértéseket.

Erdélyi dolgozatának ez a sarkalatos eredménye, vannak azonban még — hogy úgy mondjuk — mellékeredmények is, melyek nem kevésbbé fontosak s a melyekre a szerző kutatásai s vizsgálódásai közepette jött rá. Ilyen fontos mellékeredmény pl. : több Árpád-korabeli (sőt tatárjárás előtti) oklevél hiteles voltának megingása, köztük főleg a II. András-féle 1214. évi leleszi oklevél hiteles volta képezi behatóbb tárgyalás anyagát. Azután nem kevésbbé fontos eredmény, a mi sok félreértésnek és tévedésnek fogja a jövőben elejét venni, az Árpád-korabeli társadalom világi részének rendszeres és szabatos schémában való megállapítása. (38. l.) Nagy előnye e schémának, hogy világos és könnyen áttekinthető. Ez utóbbi kérdés tisztázása már csak azért is fontos, mert eleddig meglehetősen homály, zűrzavar és kapkodás uralkodott ezen a téren. Legnevesebb történetíróink sem voltak ezekkel a fogalmakkal tisztában.

Folytathatnók még az eredmények felsorolását és méltatását, de azt hisszük, hogy az érdeklődő már az eddigiekből is meggyőződést szerezhet arra nézve, hogy milyen nagyértékű és fontosságú munkát végzett Erdélyi László, mikor az első állami egyenes adó elmélete czíme alatt az Árpádkor annyi homályos és eldöntetlen kérdését oly fényes sikerrel megoldotta.

A kolozsvári egyetem magyar művelődéstörténelmi szemináriumára csak büszke lehet, hogy ilyen dolgozat került kiadványai sorozatába !

DR. IVÁNYI BÉLA.

TÁRCZA.

GÚNYVERS LORÁNTFFY ZSUZSANNÁRÓL.

Ismeretes, hogy 1642 elején egy magyar nyelvű névtelen gúnyirat jelent meg »Nova Transylvanica« czímen, melynek éle a hitvitázó irodalomban¹ résztvevő Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony ellen irányúl, ki az előző évben »Moses és az Propheták« czímen² egy bibliai idézettárral, anthológiával vett részt a vitában. A könyv megjelenését a gyulafehérvári udvar mindenesetre túludvariasan fogadta; a katolikus ellentábor azonban, melyet a fejedelemasszonynak személyes beavatkozása kellemetlenül érintett, a »Nova Transylvanicá«-ban kíméletlenül megtámadta a fejedelmi írónőt s alantas hangon, durva szójátékoktól sem riadva vissza, igyekezett a Rákóczy-házat nevetségessé tenni. A könyvnek egyetlen példányát sem ismerjük ugyan, de egyes részletekből sejtjük tartalmát; így tudjuk, hogy a Lorántffy név kezdő szótagját a fejedelemasszonyra vonatkoztatták s kapcsolatban említették I. Rákóczy György gúnynevével, a »kocsis«-sal, a hogyan különben már előbb Homonnai nevezgette volt a fejedelmet.³

Valószínűleg a Nova Transylvanicából való, vagy legalább is annak hatása alatt jött létre az alább közlendő vers is, melyet XVIII. századi írással egy könyvtábla belsejére írva találtam; tartalmilag teljesen egyező azzal a részlettel, melyet Kazy Ferenc történetíró tartott fenn munkájában.⁴ A vers így hangzik:

Hajdon Frigyládáját borjas téhen vitte,
míg ígíret földin megtelepítette.

¹ V. ö. Szabó K.: RMK. I. 306—307. ll.

² Könyvészeti leírása Szabó K.: RMK. I. 311. l.

³ Illésy János: A Nova Transylvanica etc. Magyar Könyvszemle. 1891. 222—23. ll. Szalárdy: Siralmas magy. krón. 146. h. Szilágyi S.: Rajzok és tanulmányok I. 301—302. és I. Rákóczy György élete. 350—51. ll.

⁴ »Prima cognominis Lorantffiae sillaba Hungaris equum significans, auctorem admonuit, ut illam equam appellaret; in prolusione arcam Dei e terra Philistaeorum in Judaeam duabus fordis revectam induceret, per id tempus una taura eandem vehi duceret, pluribus aliis locis modum non teneret«. Kazy F.: Historia regni Hungariae lib. V. (Kolozsvári kiadás. 1742.) 54. l.

Terhe alatt bögve csendesen léptete,
 a mely úton Isten angvala vezette.
 Már a hit szekeirit egy kanczaló rántja,
 a konty alatt nagy haj s rövid elme hajtja.
 Viszi, de nem tudja, gyeplőt asszony tartja,
 szedjétek löcseit, szegét. — porrá rontja.

Megemlíthető, hogy Illésy János kutatásai szerint a Nova Transylvanica szerzője Széchenyi György esztergomi kanonok, a későbbi esztergomi érsek volt.¹ L.

ELTÜNT KOSSUTH-ÉRMEK.

A kiegyezés előtti utolsó forradalmi próbálkozás Nedeczky István, Almássy Pál és még néhány forró vérű, de messze nem látó hazafi nevéhez fűződik. A hadbíróság 1865. márcziusában oly oktalan szigorúsággal ítélkezett felettük, hogy a teljesen szervezetlen és minden tekintetben jelentéktelen készülődés lármás elnyomásával csaknem újabb, a kormányra veszedelmesebb mozgolódást támasztott.

Nedeczky Istvánék kísérletét még nem tisztázta a történetírás. Meg nem állapítható, hogy mit terveztek Kossuth Lajos hozzájárulásával és mit Kossuth Lajos hozzájárulása nélkül, de az ő nevében. Ezeket a dolgokat vizsgálva, néhány olyan mozzanatra akadtam, amelyek azt a látszatot keltik, hogy Nedeczkyék elfogatásával korántsem ért véget az a tervezgetés, amely valamelyik idegen nagyhatalmasság segélyével remélte a magyarságot ismét fegyverbe állítani. Bismarcknak a minket illető titkos intézkedéseiből is tudunk már annyit, hogy nem épen rajta mult, hogy a porosz—osztrák háborút nem kísérte valamelyes magyar belső mozgalom.

Nem tudtam megállapítani, hogy az alábbi kis episod, amelyet Pehovits Ágoston megbízható naplója alapján beszélek el, milyen összefüggésben van a Nedeczky-féle mozgolódással, Bismarck terveiivel (tárgyalásai a háború kitörése előtt Komáromy Györggyel), és Kossuth Lajossal, a ki, emlékirataiból úgy látszik, távol állott a háború előtti mozgalmaktól.

A bécsi kormánynak 1866 tavaszán már ismét biztos értesülései voltak, hogy egyik-másik megyében valami titkos készülődés észlelhető. De ezeknek sem az eredetével, sem a céljával, sem a súlyával nem voltak tisztában.

Báró Sennyey Pál főtárnokmester kapta azt a magasabb megbízást, hogy lehetőleg csendben járjon a dolog végére. A főtárnokmester, jól ismervén a viszonyokat és az ország hangulatát, a hír

¹ Illésy I.: i. dolg. Magy. Könyvszemle. 1891. 231. l.

szárnyán nagyra nőtt, titkos készülődéseket nem vette valami komolyan. Nehány esetben azonban súlyos besúgások alapján mégis kénytelen volt a vizsgálatot elrendelni. Így május végén Füleky György zempléni első alispánt bizalmasan arról értesítette, hogy egynémelyek újabb nemzeti felkelést akarnak támasztani. Zemplén megyében Bujanovich Rudolf dobrai nagybirtokos a Kossuth Lajos megbízottja. Rengeteg fegyvert és Kossuth-pénzt rejteget. Feladata : a megyéből 10.000 honvédet talpra állítani.

Elrendeli tehát, hogy az alispán katonai karhatalommal nyomban házkutatást tartson Bujanovichnál Dobrán. A kassai 15. hadosztályparancsnokság ez irányban már megkapta a szükséges útasítást.

Bujanovich Rudolf meggyeszerzte tisztelt és tekintélyes hazafi volt. Hogy ezekre menő fegyvereket rejtegetne ? Abban az alispán hitt legkevésbé. »Veszedelemes« levelezése azonban van s ez épen elegendő arra, hogy bajba kerüljön. A hivatalos komolyságot tehát valamiképen össze kellett egyeztetni a hazafiúi kötelességgel !

A házkutatás megejtését Szilágyi Pál rákóczi szolgabíróra bízta, aki 1849-ben szinte az életével fizetett honvédi mivoltáért. Szilágyi, a ki már nem értesíthette barátját, Bujanovichot, a veszedelemről, a katonaság kíséretében éjnek idején érkezett Dobrára. De módját ejtette, hogy a »beteges« házigazdát gyengéden ő kelthesse fel álmából. Az az egynehány őrizetlen pillanat épen elegendő volt arra, hogy a gazda veszedelmes iratai a kandalló tűzébe kerüljenek.

A katonaság az egész udvarházat fenekestül felforgatta, ám a rettegett fegyverkészletet sehol sem találta. Találtak azonban két láda pénzt. Erről leltárt vettek fel két példányban. Az egyiket a vezénylő tiszt vitte magával, a másik a ládákkal együtt Füleky György alispánnak adatott át.

Füleky és bizalmasa, Pehovits, nagyon kíváncsiak voltak a ládák tartalmára (ők nem vettek részt a házkutatásban), s így aztán hamarosan felfedezték, hogy a szolgabírói és a katonai pecsétek a fedőlapok egy-egy szeletét mindkét ládán szabadon hagyták és hogy épen e szeletek oly erőltlenül teljesítik kötelességüket, hogy aligha bírják ki a budai utazást. Meg kellett igazítani, azaz előbb még gyengéden fel kellett azokat emelni.

Az egyik ládában vadonatúj nyomású papírpénz volt különféle értékben. Sajnos, a »bankó-pénz« leírásával nem bajlódik Pehovits. Azt mondja, hogy Kossuth-bankók, de nem 1848/49-ből, hisz azokat jól ismerte. Maga a naplóíró is azon nézetének ad kifejezést, hogy valószínűleg a londoni (1860) Kossuth-bankókból valók voltak.

A másik láda nagyságban a mai ötkoronásra emlékeztető, fényesezüst érmekkel volt tele. Így írja le : »A remek kiállítású, finom dombornetszésű ezüst érem egyik lapján felül félkörben : *Egy istenünk,*

egy koronánk, egy honunk, e háromnak hódolunk. A középen remek dombormetszésben a vánkosra kiterített Szt. István paláston a szent korona, előtte a kard s a kormánybot, közöttük az aranyalma a kettős kereszttel. Az érem másik lapján szintén felül félkörben: *Kossuth Lajos Magyarország vezérje* (így!). Középen a pajzs a négy csikkel, hármás halommal s kettős kereszttel.

A ládák a leltárral s a különféle jelentésekkel együtt Budára küldettek báró Sennyey Pál főtárnokmesternek. Bujanovichot azonban e pénzek miatt sohasem háborgatták. A hirtelen, néhány hét múlva bekövetkezett nagy események az ilyenféle ügyeket leseperték a napirendről.

Ez az eset tehát kétségtelenül bizonyítja, hogy 1866 tavaszán az ország egyik-másik vidékén csakugyan volt valamelyes készüldés. A Bujanovich-ügy szálain elindulva most, a mikor még élő tanúk is segíthetnék a kutatót, sok olyan részletet menthetnénk meg a történetírás számára, amelyek idők multával okvetlenül elvesznek. Erdemes volna továbbá az említett pénzek sorsának is utána nézni. Ezek nyomtalanul el nem tűnhetek főtárnokmester uram budai hivatalában. Ha a bankót elégették, az ezüstöt beolvasztották, azt írásban is meg kellett örökíteni.

A jelzett érmékből egyetlen egy példányt sem találtam nyilvános gyűjteményekben.

ga.

VEGYES KÖZLEMÉNYEK.

ERDÉLYI SZÁSZ TÖRTÉNELMI NÉPSZINMŰVEK. A nép lelkében a történelmi érzék fejlesztésére érdekes kísérletek történnek erdélyi szász községekben. Előbb Hermányban, aztán Kelneken színműben mutatták be a község történetének egy-egy fontosabb mozzanatát. Kelneken (»Der letzte Graf von Kelling«) Jánosnak, a hatalmas középkori kelneki comes-család utolsó tagjának életét adták elő a műkedvelő szász parasztok Antoniné feldolgozásában. A sikerült kísérlet hatása alatt más községek lelkészei is követni készülnek a jó példát.

TÖRTÉNETIRODALMI SZEMLE.

Gagyi Jenő az »Olteanul« cz. fogarasi lapban *Date referitoare la istoria bisericii române din Făgăraș* czímen a Brancovan Konstantin vajdától 1697-ben, s a görög kereskedőtől 1783-ban építtetett fogarasi görög keleti templomra vonatkozó adatokat közöl az Országos Levéltárból, valamint a bécsi volt udvari kamarai levéltárból. A Brankován-templomot Bucow tábornok véglegesen a gör. katolikus egyháznak adta át (már előbb Pataki

g. kath. püspök is karhatalommal foglalta el), s most is ez egyház hívei használják.

Horánszky Lajos »Napoleon Ier et la Hongrie« czímen a Revue de Hongrie 1912 szeptemberi és októberi számában ismerteti I. Ferenc viszonyát hazánkhoz, József nádor szereplését és a francziák aspirációit. Ennek kapcsán egy részt közöl francia fordításban Davoust 1805-i proklamációjából (a Nemzeti Múzeum kéziratából). Vázolja az 1808-i diéta hangulatát s az 1809-i napoleoni proklamáció hatását. Hogy ez az ügyes felhívás oly hatásalanul hangzott el, annak okát abban keresi, hogy a nemzet jobbjai nem bíztak Napoleon szándékában, a rendek pedig feudális kiváltságait féltették. A proklamációhoz csatolt röpirat (az egyetlen ismeretes példány után közli teljes egészében) szerzőjét Napoleon közvetlen környezetében keresi s nem Bacsányi személyében, mint Sayous.

Kováry Ernő »Árpádkori sírok Vajdahunyadon« czímmel három darab XI-ik századi sírról adott hírt. A bejelentésre az Erd. Nemz. Múzeum régiségtára a lelőhelyen ásatást végeztetett, melynek eredménye Szt. István korától Szt. Lászlóig 54 sír feltárása lett. (Dolgozatok stb. 1911. 312—13.).

Lécussan János »Francia királyság Albániában vagy egy francia herceg kalandja a Balkánon a XV-ik században« czímen Henri de Bourgoggenak, Erdély agájának kalandos élettörténetét mondja el, a ki többek között »Hunyad fiának, Mátyásnak, a kit Corvinnak vagy véres Hollónak neveznek, nővérét, Magdolnát vette feleségül.« (Paris — Journal, 1912. december 12.)

Marczali Henrik nagy vonásokkal a magyarországi boszorkánypereket ismerteti. A részletek elkerülésével inkább azon jellegzetességek kidomborítására törekszik, a melyek más nemzetekkel szemben némileg eltérő, eredeti kialakulást mutatnak. (Ungarische Rundschau, 1912. I. sz.).

Márki Sándor eleven színekkel egész kis korrajz keretében mutatja be Fábián Gábornak, a szerény tudósnek nemes alakját, irodalmi munkálkodását s annak hatását. (Akadémiai Értesítő, 1912. okt. sz.).

Melich János »A legrégibb magyar nyelvű nyomtatványok«-ról értekezik és bevezetesképpen megvilágítja a magyar szellemi törekvések fejlődésének azt a korszakát, a melynek művelői Rotterdami Erasmust vallják mesterüknek. Figyelmeztet, hogy a reformatiónak nálunk a magyar erasmisták az előkészítői s így némileg módosítani kell majd azt a megcsontosodott nézetet, hogy a reformatio tanainak első ismertetői német kereskedőink voltak és velük kapcsolatban először a határszéleken, Szepességen s a szász királyföldön terjedtek el. (Akadémiai Értesítő, 1912. okt. sz.).

Melichár Kálmán folytatja az »Egyház és véderő« cz. tartalmas és érdekes tanulmányát. (Katholikus Szemle, 1912. nov. sz.).

Miklós Ferencz az Encyclopédie universelle du XXe siècle ránk vonatkozó botlásait ismerteti. (Revue de Hongrie, 1912. márcz. sz.) Hogy milyen termékeny, de hamis képzelőtehetséggel ismerteti Magyarországot ez az egyébként kiváló gyűjtemény, arra Miklós megdöbbentő szemelvényeket

idéz. Földrajzi ismereteit XVII. és XVIII. századi útleírásokból veszi és pl. ilyesmire oktatja a francia olvasót: »Magyarországot Erdélytől az a fákkal borított hegylánc választja el, mely magában foglalja a Kilsera-Mikulujt, a Plopissaberget és az Uzeblesberget« stb. Képzeltető, hogy a magyar fajnak, mely állítólag jazigok, kvádok, dákok, avarok, kunok s németek egyesüléséből állott elő és szellemi életünknek történetéről mi minden olvasható ezekben a szemelvényekben. Miklós a hibás adatokat ki is javítja, hogy a szerkesztők a gyűjtemény egy esetleges újabb kiadásában hasznát vehessék.

Pajdussák Máté a szocializmus történetét, fejlődését tekinti át Plato és Aristoteles görög bölcsek ilyen irányú tanításain kezdve egészen napjainkig. Ebben a tágas keretben aztán felveti a kérdést, hogy a nagy problema hogyan volna megoldható a keresztényetika alapján. (Scepusia. Első évf. 1912.) — Ugyanő az iglói régi városi kórház történetével kapcsolatban összefoglalóan Szepesség középkori kórházait is ismerteti. A már publikált anyag mellett az iglói levéltár egy némely adatát is felhasználta (Scepusia, Első évf. 1912.).

Pirhalla Márton elbeszéli, hogy a czéheknek a XIX. század második felében két nagy ellensége támadt: az egyik a szabadköltözőködés, a másik a szabad iparoskodás eszméjét írta zászlájára. És az iparosok a hatvanas években egy napon arra ébredtek, hogy a czéhek megszűntek létezni. A szerző, a ki még ismerte a régi világot, a saját tapasztalatai és — messzebb visszamenőleg — tört. adatok alapján párhuzamot von a régi s az új élet között, kimutatni igyekeztén, hogy melyik s mennyiben volt előnyösebb az emberi társadalomra. (Scepusia. Első évf. 1912.).

Szádeczky Lajos a *Gyergyó* névről nyelvtörténeti analógiák alapján megállapítja, hogy az eredetileg a *György-jó* (György-folyó) nevével azonos. (Erdély, 1912. 33—35.)

Szalkai Horváth Béla gondos utánjárással, az adatok kellő csoportosításával mutatja be a Kossuth és Széchenyi között kifejlődő nagy küzdelmet, a melynek folyamán Széchenyi a Pesti Hírlap óriási hatását s ezzel a Kossuth rohamosan növekedő tekintélyét »A kelet népe« cz. munkájával próbálja ellensúlyozni, ha lehet: megbénítani. (Katholikus szemle, 1912. nov. sz.).

Szász Ferencz »A szeghegyi (Bács-Bodrog m.) Árpád-kori temető« cz. alatt tizenkét sír leleteit ismerteti a XI. század második feléből. (Dolgozatok stb. 1911. 301—309.)

Tronchon Henrik a Revue de Hongrie 1912 augusztusi és szeptemberi számában »La découverte d'une littérature France et Hongrie« czímen a hazánkra vonatkozó szépirodalmi és tudományos érdeklődés történetét írja le. A nagyon későn megindult érdeklődés összeállítása nem bibliographiai (és nem is teljes), hanem Tr. kitér azokra a szellemi áramlatokra is, melyek ezt felkeltették és ébren tartották.

Wlassics Gyula a *Revue de Hongrie* januári számában »Apponyi gróf Tezner és iskolája ellen« czímen újra csoportosítja s erősíti Apponyi érveit az osztrák fölfogással szemben abból az alkalomból, hogy főleg Apponyinak amerikai szónoklataival szemben az Österreichische Rundschau ismételtén megtámadta a magyar elméletet. (L. Steinacker cikkét és Apponyi feleletét: *Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn.*)

Wlassics Gyula báró Plener Ernő, a jeles osztrák államférfiú, báró Eötvös veje emlékiratának most megjelent első kötetét ismerteti. (*Erinnerungen von Ernst Freiherr von Plener. Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart—Leipzig*). Az októberi diploma, a februári patens és a kiegyezés történetére tartalmaz érdekes följegyzéseket. (*Revue de Hongrie* 1912 november).

* * *

Balogh Albin: A magyar pénz története az Árpádok idején. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 1. sz.) Budapest, 1912. Az értekezés célja tulajdonképen az, hogy az Árpád-kori magyar pénz fizetőerejét mutassa ki mai pénzértékben, illetőleg a mai pénzértékkel való összehasonlítással. A részleteket mellőzve, kiindulásában találunk egy legalább is vitatható tételt, azt, hogy a pénz belső értékének megállapításában az ezüstértéket a néhai osztrák értékű forintosok 180 koronás névértékével határozza meg — 1912-ben, a mikor egy kilogramm finom ezüst ötkoronásokban $231\frac{13}{27}$ koronát, egy kilogramm ezüst pedig kb. 80. koronát ér, a »koronaérték« pedig nem ezüst, hanem aranyérték. Így jut aztán olyan eredményre, hogy pl. egy mm. búza ára Szt. István havában 90 fillér, ma pedig 25—30 (így írja B. a 25. lapon, pedig csak 20—22) korona, az arány pedig 1 : 25. S ha ez adat mellé odaallítjuk az 55. lapon olvasható adatot, hogy egy páncél értéke = 10 márka ezüst = 450 korona, mai értékben = 250—300 kat. hold akkori vételára, akkor azt a különös dolgot látjuk, hogy 1 kat. hold föld 1 K 50 f-be került, tehát olcsóbb volt mint 2 mm. búza! Ime egy másik példa (57. lap): 1 liter bor ára a szerző számításai szerint az Árpád-korban 0·90—1·00 korona »s így éppen nem marad el a mai áraktól«, holott inkább az volna a számítás eredménye, hogy egy mm. búzával lévén egyenlő, ára a mainak legalább is 20-szorosával ér fel. De itt nincs helye ilyen elmefuttatásnak. Lám, maga a szerző is óvakodik összefoglaló eredmény kimondásától. Úgy hiszszük, hogy ha adataiban a számszerű értékeket az időpont és a hely megfigyelésével csoportosította volna, sokkal több fáradsággal ugyan, de értékesebb eredményeket ért volna el.

Farczady Elek: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi únió, 1437 előtt. Budapest, 1912. A czímben megjelölt kérdés tárgyalásának előzményeképpen rövid vázlatát adja az erdélyi vajdaság történetének 1437-ig. A vajda név már Constantinos Porphyrogenetosnál is megvan, oklevélben pedig először 1176-ban fordul elő. A vajdai hatalom akadálytalanul emelkedik Nagy Lajosig, a ki már megszorító

intézkedéseket léptet életbe ellensúlyozására. Ugyanígy jár el Zsigmond is, mikor két vajdát állít Erdély élére, hogy hatalmukat megoszssa. A vajda bírói hatásköre alá az erdélyi magyar nemesség tartozott, továbbá azok a magyarországi főurak és főpapok, a kiknek Erdélyben birtokuk volt. Felsorolja a szerző a vajda bírói hatásköre alól való exemptiókat, szól az alvajdai intézményről, hatásköréről, az erdélyi bírósági szervezetről, a vajda előtt tárgyalt perek természetéről. Befejezésül a kérdés irodalmának összeállítását adja.

Finály Gábor: Magyarország a rómaiak alatt (Forma Partium Imperii Romani Intra Fines Regni Hungariae. Invenit et delineavit Dr. Gabriel Finály De Kend). Mellékletül: »Magyarország a rómaiak alatt« című fali térkép-magyarázata névmutatókkal. Budapest, 1912. A fali térkép is, a magyarázó-fűzet is a Magyar Földrajzi Intézet kiadása. — Futólag már megemlékeztünk Finály Gábor munkájáról (Századok, 1912. VIII. f. 633. l.), a mely az itáliai egység félszázados évfordulójának megünneplésére Rómában rendezett világiállítás magyar osztályának egyik díszje volt. Ebben a szűk keretben azonban most sem részletezhetjük és mérlegelhetjük a derék munkát a maga érdeme szerint. A mi dicsérni való van benne az eddigi feldolgozásokkal szemben, azt szinte egészen mellőzzük és csak néhány olyan dologra mutatunk rá, a melyek a szakembereket első sorban érdekelhetik. Jó gondolat volt a mai határok helyett a külföldet szürke alapnyomással megkülönböztetni. Az is helyeselhető, hogy Peutinger táblájának megfelelő részét a térkép mellé tette. Hogy a tábla szerzőjét Castoriusnak nevezi, abban talán egy kissé merészen követi Millert; de ha nincs is igaza, az antik térképhez mindenesetre jobban talál az esetleg téves antik név, mint a véletlenül hozzáragadt német név. — A térkép kivitele jó, bár a segmentumok összeilleszkedése nem egészen kifogástalan.

A pannoniai limes magyarázatára a Commodus-féle felirat tanulságos és hiteles adatot nyújt, a (szerző saját ásatásaiból ismert) *Castra ad Herculem* v. *Pilismarót* helyszínrajza pedig ugyanezt a dolgot világítja meg. A magyarázó szöveg bevezetése szerint F. nem ment vissza régebbi szerzőre, mint Kiepert és Kuzsinszky. Kuzsinszkynek e folyóirat kinyitott kettős lapjánál csak némileg nagyobb térképe alig nyújt valamit a szerzőnek; Kiepert önálló és a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetéhez csatolt térképei voltak szerző fő támogatói. De feltűnő, hogy F. helyesebb és a már részben ki is szárított mocsarakat is mutató vízrajza, valamint a hegyrajz mennyire könnyítik az antik helyek és útvonalak elhelyezésében való tájékozódást. — Régebbi előzőire F. nem hivatkozik, csak annyit mond róluk a sorok közt, hogy ma már szóba sem jöhetnek. Ha a Rosty és Latkóczy-féle térképeket mellőzi is, kár volt Rómer térképét legalább is a Kuzsinszky (újabb, de nem értékesebb) térképéhez hasonló módon a magyarázó szövegben fel nem dolgoznia.

A térkép részleteinek megbeszélése most még korai. Ha az ország egyes vidékeire nézve olyan megbeszélés tárgyává tesszük, mint a hogy pl. Laczkó-

Dezső Veszprém vidékére nézve (Balácsa cz. könyvében), akkor lehet majd méltatni a munka igazi értékét.

Épen a Dunántúlra nézve van Pannonia helyrajzának legtöbb kétes és vitás kérdése, t. i. a pannoniai úthálózat elhelyezése, a melynek döntő pontjai Floriana, Valcum és Mogentianae elhelyezése. F. egy korábbi dolgozatára való hivatkozással intézi el a kérdést. Amennyiben azóta, hogy ő a térképen rajzolt elhelyezést ajánlotta, sem kétségtelenül döntő felirati szöveg, sem az *egész* úthálózatra vonatkozó dolgozat nem szólt ellene (Fenék pusztának Valcummal vagy Mogentianaeval való azonosítása is csak hozzávetés, de nem bizonyított dolog), talán igaza is lehet. Mindenesetre óhajtható volna, hogy a dunántúli római úthálózat térképre rajzolható pontjai legyenek a döntés kiinduló pontjai, mert döntő feliratszövegek találásának várása csak a véletlen útjára terelné a vitát. — Daciában a limes Dacicus, illetőleg a határ kérdése tűnik fel, mint eldöntetlen F. térképén; a magyarázó szöveg már arról értesít, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum kutatásai (dr. Buday Árpád) a kérdés egy részét eldöntik. — A római birodalmon kívüli eső területén F. határozta meg Celamantia nevét Ptolemaeus alapján. Feltűnő, hogy a társországekban a Dráva-Száva közén csupa bizonytalanság látszik, holott Siscia és Sirmium nevezetes, nagy városok voltak.

A térkép mindenesetre alkalmas arra, hogy Pan. és Dac. függő kérdéseit elének tárja s így a kutatásoknak az eddiginél rendszeresebb folytatását tegye kívánatossá.

Matskássy Antónia: Halmágyi István »Naplói«-nak magyar művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1912. A dolgozat Halmágyi István naplójának (megjelent *Szádeczky Lajos* szerkesztésében a M. Tud. Akadémia kiadásában, 1906.) lelkiismeretes tartalmi elemzése, a napló anyagának bizonyos szempontok szerint való gondos csoportosítása. A módszer a »Művelődéstörténeti értekezések«-ben eddig követett módszerrel azonos. Bevezetésül adja Halmágyi életrajzát, naplójának méltatását és jelentőségének megállapítását; majd áttér Erdély és Magyarország politikai viszonyának rövid jellemzése után az Erdélyben lakó nemzetiségeknek, a magyar társadalom különféle osztályainak, szokásainak ismertetésére; tárgyalja a közállapotokat, a vallási ügyek, sérelmek, intézmények körül felmerült jelenségeket, eseményeket; a hadi viszonyokat, különösen a székely határ-örvidék szervezésével kapcsolatosan, s végül az erdélyi hivatalnoki rendszert. Halmágyi naplói tulajdonképpen néhány évre (1752—53, 1762—69.) terjednek ugyan, de azokat anyaguk gazdagsága, a naplóíró jelentős egyénisége és Erdély közéletében betöltött szereplése a XVIII-ik század egyik elsőrendű forrásává avatják.

Molnár Imre: A cenzúra története Magyarországon 1600-ig. Budapest 1912. E könnyed modorban megírt értekezés a cenzurára vonatkozó intézkedések történetét foglalja össze 1600-ig. A XVI. sz. első felében a cenzúra történetére vonatkozó adatok száma igen kevés és így a szerző sem marad a cenzúra fogalmának keretén belül, hanem helylyel-közzel kiter-

jeszkedik a véleménynyilvánítási szabadság történetére is. Az első állami cenzurairól rendelkező 1524. márcz. 9-én kelt és Nagyszeben városához van intézve. Az egész országra vonatkozó első cenzurairól szólva, melyről Hanuy a Katholikus Szemle 1906. évf.-ban fölteszi, hogy az szintén márcz. 9-én kelt és csekély különbséggel azonos a szebeniekhez küldött rendelettel, megállapítja, hogy annak kelte nem márcz. 9., hanem július vége. Részletesen leírja a könyvelkobzások lefolyását. Külön tárgyalja a magyarországi: főleg katolikus irányú és erdélyi: főleg protest. befolyás alatt álló cenzura intézkedéseit. A Régi M. Kvt. adatai alapján a Magyar- és Erdélyországban működő nyomdák számát, az eddigi megállapítását kijavítva, 24—25-re teszi. Felsorolja a XVI. sz.-ban indexre került magyar szerzők munkáit, úgyszintén megemlékezik azokról az intézkedésekről is, amelyek a protestánsokat a XIII. Gergely által eszközölt naptárreform elfogadására rákényszerítették.

Perényi József: Jánosi Gusztáv veszprémi nagypüspök (1841—1911). Veszprém, 1912. — A nagy szeretettel megírt életrajz nemcsak a költői lelkületű jeles műfordítóról, hanem a róla a milieúról és korról is érdekes képet ad, amelyben e renaissance-főpap élte harmonikus életét. Jánosi a veszprémmegyei múzeum egyesület elnöke volt s áldozatkészen támogatta ez egyesületnek főleg balácsa-pusztai ásátásait; évről-évre ismételt olaszföldi utazásaiban főképen ezért kereste-kutatta az antik emlékeket, s boldog volt, ha kedves Balácsájával összehasonlítható régiségekre, mozaikokra akadt. Emlékét híven és igazán örökíti meg Perényi könyve. — A munkát Hornig Károly veszprémi püspök adta ki.

Podea János: »Monografia comunei Săcădate.« Nagyszeben, 1912. — A szebenmegyei egyetlen régi magyar község, Szakadát multját és jelenjét írja le. Könyvében annyi valótlanlás van, hogy a szakadati magyarság nevében András János lelkész czáfolatot adott ki ellene. (»Válasz.« Nagyszeben, 1912.) A válasz megállapítja: hogy a község irattárában levő összes okmányokon a (legrégibb 1326. évből) »Szakadath« név szerepel; hogy a legrégebb (1746. év) anyakönyv már 44 magyar családot mutat ki; az egyház birtokában levő Öreg Gradualét már 1650-ben használták. Az 51 ismert községi bíró közül 36 magyar volt, s csak a XVIII.-ik században is egyfolytában 92 évig magyar bírója volt. A magyarság ma is a falu közepén lakik, a mi mindig őslakosságra mutat. Nyelvük pedig a századok óta tartó elszigeteltségben külön nyelvjárássá fejlődött.

Sándor Imre: Czímerlevelek. II. füzet. 1629—1660. Kolozsvár. 1912. A Kolozsvárt megjelenő »Genealogiai füzetek« érdemes szerkesztője több munkatársa segítségével már évek óta gyűjti első sorban az erdélyi vonatkozású czímerleveleket s hiteles czímerleírásokat. Fáradozásának értékes gyümölcse az eddig két füzetben szép czímerrajzokkal közzétett 291. cz. merleírás, melyeknek csaknem mindegyike erdélyi fejedelmi adomány. Közülök 13 drb Brandenburgi Katalintól való, s így az ő armálisai nem tekinthetők ritkaságnak; ilyenekül inkább Baresay Ákos armálisait tarthatjuk. A gyűj-

temény több czímerlevelében az adományozás indító oka is (hadjáratok, egyházi, udvari és közsszolgálat stb.) meg van jelölve; ezek közül a szerkesztő is kiemeli Egerházi János festőművész és Kertész-Szempezi Ábrahám nyomdász működésének beszédes emlékeit. Két okirat tömeges nemesítést tartalmaz; egyikök, II. Rákóczy György 1658. febr. 10-i armalisa, Nagyenyed város lakói közül Boltos Mihályt és 317 vitéz társát emelte nemessé. A közölt czímerrajzok legnagyobb részt K. Sebestyén József festőművész avatott kezét dicsérik.

Schustler Emilia: Magyar társadalmi és családi élet 1370—1600-ig. Budapest, 1912. Ez az értekezés, mely a »Művelődéstörténeti értekezések« 65-ik száma, bő levéltári adatgyűjtés alapján készült lelkiismeretes összeállítása a czímbelei tételnek. A szerző a legnagyobb buzgalommal hordja össze adatait a rendelkezésére álló levéltárakból a társadalmi élet, szórakozások, a házasságkötés, keresztelés, betegségek, végrendeletek, temetések stb. számtalan vonatkozásaira nézve, hogy azokból összefüggő képet alkosson. Törekvése általában sikeres, bár — talán adatainak bősége miatt — sokszor nem tud különbséget tenni a lényeges és a lényegtelen között. A 16. lapon Thurzó Szaniszló könyvtárkatalogusában hibák vannak; a boszorkánygyereknél jó lett volna Komáromy Andor kiadványát, a levelezésnél pedig Mikó Pál dolgozatát (a székelyudvarhelyi áll. főreális. 1896/97. évi Értesít. 72. l.) lapozgatni. A korszak czímbelei elhatárolását ötletszerűnek tartjuk; kifogásunk van az idézés módja ellen is, mely túlságos rövidítéseivel rendkívül zavarólag hat.

Szirmai Erika: Pázmány Péter politikai pályája. Budapest, 1912. Nagy igyekezettel, tárgyi ismerettel és kevés írói készséggel megírt értekezés. Ez a kifogás azonban csak azt jelenti, hogy a szerző máskor több gondot fordítson az anyag rendszeres feldolgozására. Pázmánynak részletesebben csak a Rákóczi Györgyhez való viszonyát tárgyalja. Figyelemre méltó, hogy Szirmai használja fel először azt az anyagot, amit Hanuy Ferencz Pázmány levelezése kiadásában nyújtott. A kisterjedelmű dolgozat függékében elfogadható alapon megállapítja, hogy a Diatriba Theologica című munka, a melyet eddig Pázmány művének tartottak, nem Pázmánytól ered, hanem Brenner Frigyes dissertációja, melyet Grázbar egy oly bizottság előtt tartott, melynek elnöke Pázmány volt. — A szöveg között indokolatlanul sok a latin idézet. A füzet első száma a »Történeti Értekezések« cz. gyűjteménynek.

Závodszy Levente: Héderváry István és a szigetközi ellenreformáció. Budapest, 1912. — A Héderváryak gazdag levéltárából merített adatok alapján beszéli el a szerző Héderváry Istvánnak ellenreformátorkodását a Győr-, Mosony- és Pozsonymegyéhez tartozó Szigetköz-ön. Az áldatlan harcban Héderváry István ellenfele, a protestáns Czobor Imre bizonyult gyengébbnek, a mennyiben a kérdéses községek már nem szerepelnek abban az összeírásban, a melyet 1661-ben készítettek a dunántúli ág. hitv ev. egyházakról.

PÓTLÉK A MAGYARORSZÁGI LATINSÁG SZÓ- TÁRÁHOZ.

Bartal úttörő szótárának egy igen érezhető hiányát kísérlem meg némiképen pótolni azzal, hogy a XI. és XII. századi oklevelek és törvények Bartalnál föl nem sorolt vagy tévesen értelmezett — szavainak jegyzékét közlöm. A magyar értelem megállapításánál a legújabb kutatások eredményeit vettem figyelembe. Az egyes szavaknál hosszadalmas és szükségtelen volna hivatkoznom, ezért itt emlitem meg, hogy elsősorban *Erdélyi László, Fejérpataky László, Hajnik Imre, Nagy Gyula és Pauler Gyula* értelmezéseit használtam fel, saját kutatásaim eredményei (v. ö. *Történeti Szemle* 1912. 161. l. és *Békefi Emlékkönyv.* 1912. 61. l.) mellett.

Rövidítéseim értelme a következő:

- D. St. = Decretum S. Stephani. Lib. I. II. } *Závodszy Levente* ki-
D. Lad = Decretum S. Ladislai. Lib. I—II. } adásában (Budapest,
D. Col. = Decretum Colomanni. Lib. I—II. } 1904).
Bartal = *Bartal A.* A magyarországi latinság szótára. Bpest, 1901.
Baumg. = *Baumgarten F.* A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyar-
országgal. Századok, 1906. (Somogyvári alapítólevél).
Du C. = *Du Cange.* Glossarium mediae et infimae latinitatis. 1883.
Fp. K. = *Fejérpataky L.* Kálmán kir. oklevelei. Bpest, 1892.
Fp. II. I. = *Fejérpataky L.* Oklevelek II. István korából. Bpest, 1895.
Fp. III. B. = *Fejérpataky L.* III. Béla kir. oklevelei. Bpest, 1900.
Fp. Kvsz. = *Fejérpataky L.* A Gutkeled-biblia. *Magyar Könyvszemle.*
1892/3. (Csatári oklevelek).
Kar. = *Karácsonyi J.* Szent István oklevelei. Bpest, 1891.
Kn. = *Knausz N.* Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii, 1874.
Ph. = A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Története, szerk. *Erdélyi*
László. I., VIII., X. kötet. Bpest, 1902. 1910.
Vár. R. = Váradí tüzesvaspróba lajstrom. Kiadták *Karácsonyi* és *Borovszky.*
Bpest, 1903.

* * *

- actum* (est): az oklevélben foglalt *cselekmény és annak időpontja* [szem-
ben az oklevélkiállítás idejét jelentő *datum*-mal.] Fp. II. I. 18. l.
(1116—31. k.): »*Quod actum est, his testibus.*»
archiabbas: *főapát.* Ph. I. 602. 604. (1153. k. és 1157.) V. ö. Bartal: 44. l.
archipresbiter: *főesperes.* D. Lad. I. 4. Col. I. 6. Bartal. 45. l. helytelenül:
főáldozár.
armarius: *könyvtáros.* Baumg. 405. l. (1091).
augustus: *császár.* D. St. I. Praefacio.
aurum coctum: aurum ad purum excoctum: *tiszta arany.* Baumg. 405. l.
(1091): »*quingenta marcas cocti auri persolvat.*» Du. C. 490. l.
beneficium regale: *királyi adomány.* D. St. II. 2. Bartal 74. l. más érte-
lemben.
blastus: *cubicularius*: *kamarás, komornyik.* Ph. I. 599. l. (1146): »*Bacha*
blastus regis.» *Thesaurus Linguae Latinae.* Vol. II. Lipsiae, 1900—906.
2048 hasáb: »*blastus* = *cubicularius.*» V. ö. Bartalnál 94. 186. és 398.
l.: *camerarius* (4), *cubicularius* (2), és *magister cubiculariorum,* Du
C. 677. l.: *blasto* czímszavakat.
bullā regia: *királyi pecsét.* Fp. III. B. 16. l. (1182—84. k.).

- calendae* : sodalitates, confraternitates : *kalandos társaság*. [vallásos célú társulás.] D. Lad. I. 14. »De subtraccione *calendarum*...« I. 39.
- camera regis* : *királyi kamara, kincstár*. Fp. III. B. 30. l. (1186): »in *cameram domini regis*.«
- capella regia* : *királyi kápolna*, [a kancelláriai testület neve III. Béla koráig.] Fp. III. B. 28. l. (1157—8.): »per Nicolaum *capelle sue* comitem«. Bartal 101. l. helytelenül: *királyi levéltár*.
- carpentarius* : *ács, kerékgyártó*. Fp. K. 34. l. (1109.) Bartal 107. l.: *kocsi-készítő*.
- cartula* : *oklevél*. Ph. I. 599. 601. l. (1146. és 1152.) »huius *cartulae* scriptor«. Bartal 108. l. csak más értelemben.
- castellanus* : *castrensis, civilis* : *várnép*. D. Col. I. 81. tc. és Fp. K. 57. l. (1113.) Bartal. 109. l.
- castellensis* : *castrensis, castellanus, civilis* : *várnép*. Fp. K. 57. l. (1113.): »media (pars terre est) *castellensium*«. Bartal 110. l.: *várbeli*.
- centurio servorum* : *rabszolgák előljárója, századosa*. Kn. I. 96. l. (1138.).
- centurio udvornicorum* : *udvarnokszázados, udvarnokok előljárója*. Ph. X. 501. l.: »Pancrarius *centurio cum sibi subditis udvorniciis*.«
- chroaticus* : *horvát*. Fp. III. B. 31. l. (1193.).
- civiles hebdomadarii* : *hetes várnépek* [csoportonként egy-egy hétig szolgálatot teljesítő várnépek]. D. Col. I. 45.
- civilis* : *castrensis* : *várnép*, [a civilekhez tartozó]. — D. Col. I. 45. Esztergomi I. zsinat. 69. tcz. Vár. R. 79. eset. (1219.).
- (1) *civis* : *miles castri* : *várkatona, vitéz* [a későbbi várjobbágy; a XI. században mindig ebben az értelemben]. D. St. I. 8. Lad. III. 2. Col. I. 35., 38., 45. V. ö. Bartal 131. l.: *cives castri*.
- (2) *civis* : *castrensis, civilis* : *várnép*. V. ö. Vár. R. 133., 360., 366., 367. esetek. (1234., 1229., 1221.). [A XII. század végén már ebben az értelemben.].
- (3) *civis* : *hospes* : *városi polgár* [a XIII. sz. végén általánosan ebben az értelemben].
- colonus* : *rusticus, plebeius* : *pór, paraszt*. D. Col. I. 19. Ph. I. 612. l. (1186). Bartal: 142. l.
- comes civilatis* : *comes castri* : *várispán, megyés ispán*. D. Col. I. 28. a Turóczy codex jó variánsa szerint: »a *comite civilatis*.« Fp. K. 43. l. (1111.).
- comes confinii* : *várispán, megyés ispán* a határszéli megyékben. D. Lad. II. 16. 17. 18. Bartalnál 143. l. tévesen: *marchio* : *országispánja*.
- comes ducis* : a *herceg udvarispánja, nádora*. — D. Lad. III. 3. tc. »palatinus comes ... similiter et *ducis comes*« ...
- comes ecclesie* : *az egyház népeinek ispánja*. Ph. VIII. 278. l. (1206).
- comes palatii* : *comes palatinus* : *nádor-ispán*. Ph. X. 495. l. (1055.): »Zache *comitis palatii*.«
- compages* : *comitatus, pagus, mega* : *megye, vidék, határ*. Ld. *mega*. *comitatus* : *mega* (L. ott).
- condicio* : *kötelezettség, szolgáltatás*. Fp. II. I. 19. l. (1116—31): »liberos, qua mihi *condicione* ministrabant, delegaverim ...«
- coniobagionatus* : *jobbágytársaság*. Vár. R. 253. eset »de *coniobagionatu* ... impetiissent«. V. Bartal. 162. l. Coniobagio.
- consciis* : *testis* : *tanu*. Fp. III. B. 27. l. (1157): »Huius facti *conscii* sunt: Mico archiepiscopus ...«
- curia nobilium* : *nemesi udvar*. D. Lad. III. 12.
- custodes v. custodes confiniorum* : *őrök, határőrök*. D. Lad. II. 17. »*custodes confiniorum*, qui vulgo *eurii* vocantur«.

- cyrographum* : oklevélpár. Fp. III. B. 29. l. (1181.). Bartal. 193. l. téves értelmezéssel.
- debitor* : condicionarius : szolgalmányosok, úrbéreszek. Fp. Kvsz. 18. l. (1141—61.): »5. vinitores, quorum 2 servi sunt, 3 vero *debitores*«.
- dompnus* : dominus : ur. Baumg. 404. és 405. l. (1091.).
- domus* : mansio, mansus, familia : háznép, család. Baumg. 406. l. (1091.). »domum 300 servorum et 100 militum *domus*« — Fp. Kvsz. 14. l. (1141—61.): »12 *domos*, qui secant fenum et alia operantur in curia«.
- dux exercitus* : maior exercitus, princeps exercitus, hodnogio : a várjobbágyok hadnagya. Vár. R. 329. eset. V. ö. Bartal. 524. l.: princeps exercitus.
- episcopus parochianus* : megyés püspök Ph. I. 603. l. (1157): »Gervasii Geuriensis *episcopi parochiani*«.
- equites* : servientes cum equis : lovasszolgák, [előfogatos urbéreszek]. Ph. X. 493. l.
- ewrii* : custodes : örök, határörök. D. Lad. II. 17. »custodes confiniorum, qui vulgo *ewrii* vocantur«; D. Lad. III. 1: »qui vulgo *ewrii* vocantur«.
- familia* : mansio, mansus, domus : háznép, család. Ph. I. 592. l. (1083—95): »131 mansiones ministrorum, 140 *familie* servorum, 30 mansus piscatorum«.
- honor* : birtok, vagyon. Baumg. 398. és 404. l. (1091.) D. Col. I. 15.: »ubi prestat nos et venientes copiam *honoris* invenire«. Bartal. 309. l. más értelemben.
- inpetrator* (impetrator) : proloquutor : közbenjáró, kérelmező [oklevélkiállításnál]. Fp. II. I. 19. l. (1116—31): »*Inpetrator* istius rei Ysaac«.
- insertor* : pristaldus : beiktató, poroszló. Ph. X. 495. l. (1055): »signum *Preca insertoris*«.
- institores fisci regii* : királyi vámszedők. Fp. K. 42. l. (1111): »*institores fisci regii*, quos hungarice caliz vocant«.
- iobagio non ignobilis* : nemes jobbágy; v. ö. minister (1) — Fp. II. I. 17. l. (1116—31.): »Acha vespremensis *iobagio non ignobilis*«.
- iocuscidiarius* v. *ioccedeth* : joch-szedő, a bitang jószág szedője. D. Col. I. 44: »Si quis *iocuscidiarius* vagum, quem tenet...« D. Lad. III. 13. tc. Bartal 353. l.: jokergech, jocorydech és jokuscidiarius téves czimszók alatt fordítás nélkül.
- iudex regius* : királybíró. Fp. II. I. 18. l. (1116—31). V. ö. Bartal 77. l.: bilochus.
- iugerum* : hold. Fp. III. B. 15. l. (1174—78. k.) »300 *iugera* terrae«.
- liber hospes* : szabad telepes, szabad vendég. D. Col. I. 80. l. Ph. I. 598. l. (1146.).
- liberaliter* : szabadon. Ph. I. 598. l. (1141.): »cuicunque voluerint, *liberaliter* serviant«.
- liberi* : szabad parasztok, félszabadok [servivel szemben]. D. Lad. II. 11. III. 2. Ph. I. 601. l. V. ö. Történeti Szemle 1912. 175.—6. l.
- liberti* : libertini : szabadosok. D. St. I. 18.: »De *libertis*«. Ph. I. 595. (1131—41) Fp. Kvsz. 14. l. (1141—61.).
- maior exercitus* : dux exercitus, princeps exercitus, hodnogio : a várjobbágyok hadnagya. Vár. R. 110. 111. eset.
- maior hospitum* : maior villae : falusi bíró [a hospes közösségekben]. Fp. III. B. 29. l. (1181.).
- maior preconum* : archipreco : a preco-k tisztje, főporoszló. — Vár. R. 323. Bartal 401.: maior praeconio alatt tévesen.
- mancipium* : cseléd, szolga. D. St. II. 1., 5. Col. I. 74., 75. Fp. III. B. 28. l. (1177.). Ph. I. 612. l. (1186.).

- (1) *mansio* : domus : ház. D. St. I. 32. »De incendiis mansionum. Si quis ... edificia igne cremaverit«. V. ö. Du C. 225. l. : *Mansio* : maison.
- (2) *mansio* : domus, familia, mansus : háznép, család, [egy háztartásban élő családtagok összessége.] Ph. X. 493. l. (1055.) : »inter omnes sunt servorum ecclesie mansiones 140.« Ph. I. 592. l. (1083—95. k.) »131. mansiones ministrorum, 140 familie servorum, 30 mansus piscatorum ...« Ph. I. 592. l. (1091. k.) : »5 mansiones et terram cum 3 aratris.« V. ö. Du C. 226. l. : »*Mansio* : familia ; quomodo maison dicimus etiamnum pro familia«. Bartal 406. l. : házhely, telek, holott a XI—XII. sz.-ban sohasem használatos ily értelemben.

mansiunculus : mansio, mansus : háznép, család. Ph. I. 603. l. (1157) : »cum quatuor aratris et octo mansiunculis hominum«. Bartal 406. l. más értelemben.

- (1) *mansus* : domus : ház [földdel?]. D. St. II. 1. : »duobus mansis, totidemque mancipiis dotent«.
- (2) *mansus* : mansio, domus, familia : háznép, család. Ph. I. 592. »131 mansiones ministrorum, 140 familie servorum, 30 mansus piscatorum, 88 mansus vinitorum ...« Bartal 406. l. más értelemben.

mega : comitatus, compages, pagus : megye [vidék, határ értelemben]. D. Col. I. 37. »in civitatis megam«. Kar. 58. l. (1109 ?) : »in compage civitatis«, »in comitatu civitatis«, »in pago civitatis«. Bartal 415. l. : vármegye [mint közigazgatási szerv], holott ez a XI. sz.-ban : civitas.

miles : vitéz [a nemesek után követk. társadalmi osztály tagjai : 1. miles castri ; 2. földesúri vitéz.] D. St. I. 23., 25. II. 9. 17. Lad. II. 5. 11. Col. I. 40. Baumg. 406. l. V. ö. Bartal : 420. l.

miles castri : civis : várkatona. vitéz [a későbbi várjobbágy]. Vár. R. 10. eset : »militēs castri essent ad belligerandum«.

miles regis : miles castri. Vár. R. 79. eset : »dixerunt se esse de genere equestri, scilicet militum regis«.

- (1) *minister* : jobbágy, jobbágyúr [a. m. előljáró, főtisztviselő, tisztt.] D. Lad. : III. 21. Col. I. 11., 12., 38. Ph. I. 596. l. (1137) : »Fanzal palatinus comes ... Huddis comes alique quamplures ministri nostri«. D. Col. I. 9. : »ministri maiores regis vel ducis«.

- (2) *minister* : jobbágy [urbéres földesúri nép]. Ph. I. 592. l. Vár. R. 96., 212., 364. eset.

ministerialis regis : minister : jobbágyúr, kir. főtisztviselő. Ph. I. 606. (1177. k.). »Dionisius comes ... et alii quamplures ministeriales regis«.

ministerium : condicio : szolgálat, állapot. Ph. VIII. 272. (1131) : »a servicio ecclesie subtrahere ... et in ministerio udvornicorum subiugare«. Bartal 422. l. csak más értelemben.

miseri corditissimus : misericordissimus : nagyon könyörületes. Ph. I. 599. l. (1146) : »miseri corditissimū regis Geize«.

naucerus : révész. Fp. K. 34. l. (1109.). Bartal 436. l. : hajósgazda, hajómester.

naulum portus : rév(pénz). Fp. K. 34. l. (1109.).

officinaris : officialis, condicionarius : szolgálmányos, úrbéres. Kn. I. 85. (1134.) : »eidem ecclesie officinarios ordinavit«. Bartal 453. l. : kézműves.

officium : szolgálat. Ph. I. 599. l. (1150) : »ad officium piscationis«. Bartal 453. l. más értelemben.

pannonii : magyarok. Kar 57. l. (1009. k.) és Ph. X. 487. l. (1055) : »Pannoniorum rex«.

pauperes : coloni, rustici, plebei : pórok, parasztok. D. St. I. 27.

pincinatici : picinatici : besenyők [franciás alak]. Baumg. 405 l. (1091) :

- «villa Pincinaticorum». V. ö.: Ademarnál: »Pincenates«... *Monum. H. Germaniae*. Scr. IV. 130. l.
- plebeius*: colonus, rusticus: *pór, paraszt*. D. Lad. III. 21.
- porcio festivalis*: *ünnepi ajándék*, [adó jellegű úrbéres szolgáltatás.] Kn. I. 92. l. (1138): »Omnes isti in festo b. Margarete dant *porcionem festi-valem*...«
- predium*: *birtok, fekvő jószág* [»mely lehet népes falu is« (Erdélyi L.)]. Fp. II. I. 19. l. (1116—31): »*predium* (... Ursu...) cum servis et liberis, domibus ac vineis«.
- prefectus urbis*: prefectus castri, varnógio: *várnagy*. Vár. R. 79. eset. V. ö. Bartal 513. és 689. l.: pr. castri és varnógio címszavakat.
- princeps Ultrasilvanus*: *erdélyi vajda*. Fp. K. 44. és 62. l. (1111., 1113.).
- principes*: optimates, primates, nobiles: *nemesurak*, D. Lad. II. l. III. 15.
- pristaldus*: preco: *poroszló*. [bíróági és más hivatalos aktusoknál szereplő tisztí segédszemély.] D. Lad. I. 40. »*pristaldus* regis et comitis«, »episcopi *pristaldus*«. Col. I. 28—31. »*pristaldus* iudicis«. Lad. III. 12. »*pristaldus* eius (t. i. domini nobilis)«. — Fp. K. 43. l. (1111.) »eiusdem cause *pristaldus*«. Ph. I. 600. l. (1150): »*pristaldus* eiusdem rei«. Bartal 525. l. nem magyarázza meg eléggé.
- proloquutor*: executor, inpetrator: *közbenjáró, kérelmező*. Fp. III. B. 28. l. (1177): »Farcasio... *proloquutore* vel *executore* negociis presentis existente«.
- receptor*: *elfogadó, átvevő*. Baumg. 405. l. (1091.): »*Receptores* vero istius doni vel precepti sunt«...
- reuccio*: *ellátás, élelem*. Fp. II. I. 8. l. (1079—80): »ut inde *reuccio* nem per singulos annos haberent«...
- rusticus*: *plebeius, colonus: pór, paraszt*. D. Lad. III. 1.
- servi curiales*: *házi cselédek, udvari rabszolgák*. Kn. I. 94. l. (1138).
- servientes cum equis*: equites: *lovasszolgák*, [előfogatos úrbéreszek]. Fp. III. B. 29. l. (1109).
- servitium*: *szolgálat*, Fp. II. I. 8. l. (1079—80.): »non ad *servitium* episcopi sed fratrum dedi...« Ph. I. 601. l. (1152): »liberum... cuius *servitium* non aliud sit«. — V. ö. Hegedüs I. *Symbolae*... *Egyet. Philol. Közlöny* 26. évf. 217. l.: *servitium* filiorum jobagionum.
- teloneum fori*: tributum fori: *vásárvám*. Fp. K. 33. l. (1109.).
- textus legalis*: textus legis: *törvény, törvénytöveg*. D. Col. Praefacio: »S. Stephani legalem textum recensuit«.
- tributum*: *vám* [a XI—XII. sz.-ban sohasem adó]. Ph. X. 493. l. (1055): »terciam partem in Thelena cum portu (rév) et *tributo*«. D. Col. I. 25: »De *tributis* autem et vectigalibus«.
- tributum mercati*: tributum fori: *vásárvám*. Ph. X. 495. l. (1055): »Bez-prenensis mercati tributum«.
- udvornici* v. *udvornich*: *udvarnokok*, [a kir. v. földesúri udvar (háztartás) ellátására rendelt szabadosok]. D. St. II. 21. Ph. I. 772. l. (1240. k.): »*udvornici* ecclesie«. V. ö. Bartal 681. l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1912. évi okt. hó 24-én d. u. 5 órakor tartott rk. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnök és dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök elnökelete alatt dr. Fejérpataky László másod-alelnök, dr. Angyal Dávid, dr. Békefi Remig, dr. Bleyer Jakab, dr. Császár Elemér, dr. Domanovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos Albin, a *Századok* ideigl. szerkesztője, dr. Hóman Bálint, Horváth Sándor, dr. Illés József, dr. Iványi Béla, dr. Komáromy András, dr. Lukesics József, dr. Ortway Tivadar, dr. Reiszig Ede, dr. Szabó László, dr. Szendrei János, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, dr. Bathó Béla ügyész, Barabás Samu h. titkár és jegyző.

Csánki Dezső dr. ügyv. alelnök a vál. tagok és a hallgatóközönség üdvözlése után az ülést megnyitja s jegyzőkönyvhitelesítőkül dr. Ortway Tivadar és dr. Iványi Béla vál. tagokat felkérvén, —

67. Napirend előtt a veszteség egész nagyságától áthatott melegséggel emlékezik meg a nyár folyamán elhunyt egyszerű, szerény, sőt igénytelen, de a mellett buzgó, lelkiismeretességre példás, tudományában alapos, rendszeres és széles látókörű dr. Mangold Lajos vál. tagról. A vál. a megleghangú megemlékezést egyhangulag magáévá tévén, ügyv. alelnök indítványára a megboldogult emlékét személyéhez való ragaszkodása és nagyrabecsülése jeléül mai ülése jegyzőkönyvében megörökíti, hátramardott özvegyéhez részvétiratot intéz s az elnökséget megbízza, hogy valamelyik tagtársunkat emlékbeszéd-tartásra felkérvén, az eredményről annak idején tegyen jelentést.

68. Helyettes titkár-jegyző felolvassa az új tagajánlásokat, mely szerint 1912-től évd. r. tagokul ajánlatnak: Balanyi György dr. kegyesr. tanár Szegeden, Beyer Theophil ág. hitv. evang. lelkész Kőszegen (mindkettőt aj. a jegyző), Dóczy Lajos vármegyei főlevéltárnok Székelyudvarhelyen (aj. Gombos Albin), Fülöp Kálmán dr. középiskolai tanár Maros-

vásárhelyen (aj. Dékáni Kálmán), Gödri Ferencz polgármester Sepsiszentgyörgyön (aj. Csutak Vilmos), Majthényi Miklós dr. árvaszéki ülnök Székelyudvarhelyen (aj. Gombos A.), Osváth Gyula dr. vármegyei levéltárnok Magyaróváron (aj. a jegyző), Paál Árpád dr. vármegyei főjegyző Székelyudvarhelyen (aj. Gombos A.), Petró Kálmán dr. alapítványi ügyész Egerben (aj. Madzsar Imre), Szőnyi László orsz. magyar iparművészeti muzeumi őr Budapesten (aj. Csánki Dezső), Thienemann Tivadar dr. tanárjelölt Budapesten (aj. Bleyer Jakab), a bonyhádi ág. hitv. ev. főgymnasium, a felsővisói áll. polgári fiuiskola tanári testülete (mindkettőt aj. a jegyző), a temesvári városi polgári fiuiskola (aj. Cserhalmi Sámuel).

Megválasztatnak.

69. Iványi Béla dr. vál. tag felolvassa Karácsonyi János dr. vál. tag: *Világboldondító Tomkó János cz. tanulmányát.*

A nagyérdekű s osztatlan figyelemmel hallgatott magvas felolvasás köszönettel fogadtatván, a *Századok*ban kiadatik.

70. Jegyző előterjeszti a pénztárnok 1912 évi június—szeptember havi kimutatását, mely szerint a jelzett négy hónapban.....
 összes bevétel volt 4523 kor. 31 fill.
 összes kiadás 3764 kor. 73 fill.
 maradvány 758 kor. 58 fill.

Ehhez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó-
 számlán levő 20106 kor. — fill.
 követelést, 1912. szept. 30-án összesen 20864 kor. 58 fill.
 készpénz állott a társulat rendelkezésére. Ezen összegben az év folyamán
 tőkésített alapítványokból fenmaradt 79 kor. 03 fill., és a Kregar Mária.
 által föl nem vett 22 kor. írói tiszteletdíj is bennefoglaltatik.

A kimutatás tudomásul vétetvén a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

71. Jelenti, hogy az elnökség a belügyminiszter kétrendbeli sürgős leiratára a társulatnak az orsz. községi törzskönyvbizottságban való képviseletével, a miniszter értesítése mellett, az ig. vál. utólagos jóváhagyásával dr. Iványi Béla vál. tagot bízta meg.

Helybenhagyólag tudomásul vétetik.

72. Bemutatja a) a II. Béla alatt tartott véres aradi gyűlés színhelye ügyében dr. Angyal Dávidtól, dr. Domanovszky Sándortól, dr. Erdélyi Lászlótól, dr. Karácsonyi Jánostól és dr. Márki Sándortól, b) a Dobozy Mihály hősi halála színhelyének megállapítása ügyében pedig dr. Sörös Pongrácztól beérkezett véleményeket és javasolja, hogy a szakkörök mellett a nagyközönséget is érdeklő tudományos fejtegetések tétessenek közzé a *Századok* hasábjain és a folyóirat illető száma egy-egy példányban,

levél kíséretében küldessék meg az érdekelt Ungvármegyei közművelődési egyesületnek, illetve a Pilismaróti Dobozy-emlékbizottságnak.

A vál. Angyal Dávidnak, Domanovszky Sándornak, Erdélyi Lászlónak, Karácsonyi Jánosnak, Márki Sándornak és Sörös Pongrácznak fáradozásaikért jegyzőkönyvileg köszönetet mondván, a javaslatot elfogadja.

73. A jövő 1913. ápr. 18-án lesz Szalay László születésének századik évfordulója. Ennek folytán a vál. elhatározza, hogy a nagytőlténetiírc emlékét emlékbeszéd-tartásával meg fogja ünnepelni.

74. Jelenti, hogy a néhai Mika Sándorról mondandó emlékbeszédre felkért dr. Szekfű Gyula a megbízatást elvállalta.

Helyeslőleg tudomásul vétetik.

75. A Terray-féle pesti magyar kereskedelmi banki részvény dolgát illetőleg előterjeszti, hogy a Magyar Tört. Társulattal közös tulajdonos Orsz. Régészeti és Embertani Társulat elnöksége a hozzá intézett kérdésre kijelentette, hogy készségesen belényugszik az ig. választmánynak a részvény kezelésének módját, esetleg eladását elrendelő határozatába. Ezzel kapcsolatban a Magyar Tört. Társ. elnöksége a részvényt eladandónak véli, azonban tekintettel a pénzpiacz mostani kedvezőtlen viszonyaira, annak eladását ez idő szerint nem javasolja.

A javaslat elfogadtatván az elnökség felkéretik, hogy a pénzviszonyok jobbra fordultával a részvény eladását illetőleg annak idején javaslatot tenni szíveskedjék.

76. Bemutatja dr. Bathó Béla társ. ügyésznek a néhai Horváth Lajos 600 koronás hagyománya ügyében kelt beadványát, mely szerint a kassai kir. ítélőtábla 1817—1911. polg. sz. végzésével követelt alapító levél bemutatását a magyar kir. curia 5740—1911. polg. sz. végzésével szükségstelennek ítélvén, az ügyre vonatkozó iratoknak irattárba helyezését javasolja.

A vál. a javaslatot elfogadja s az ügyész urnak fáradozásáért jegyzőkönyvileg köszönetét nyilvánítja.

77. Felolvassa a nevezett társ. ügyész levelét, melyben jelzi, hogy a néhai Görgey István által minden különösebb rendeltetés nélkül a társulathoz hagyományozott 200 kor., a hagyatéki ügy bonyolultságához képest hihetőleg csak hosszabb idő multán válik a társulat javára esedékessé.

Tudomásul vétetik.

78. Jelenti, hogy a nyári szünet alatt többrendbeli meghívó érkezett a társulathoz s ennek következtében az elnökség felkérésére a zombori Rákóczi-szobor felavatásán s a Hunyadmegyei tört. és rég. társulat közgyűlésén dr. Márki Sándor vál. tag, a Földrajzi társaság debreceni vándorgyű-

lésén gróf Teleki Géza elnök és dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök, a Vasvár-megyei műtörténeti kiállítás megnyitásán dr. Iványi Béla vál. tag, a Bod Péter születésének 200-ik évfordulója alkalmából Magyarigenben tartott emlékünnepe Török Bertalan r. tag, az Erdélyi múzeum-egyesület gyulafehérvári vándorgyűlésén dr. Szádeczky Béla r. tag s végül a Múzeumok és könyvtárak orsz. egyesületének budapesti közgyűlésén dr. Domanovszky Sándor vál. tag képviselték a társulatot.

Tudomásúl szolgál.

79. Felolvassa Zólyom szabad kir. város tanácsának átiratát, melyben a városi közkönyvtár számára ajándékozott társ. kiadványokért hálás köszönetét nyilvánítja.

Tudomásúl vétetik.

80. Bemutatja a prágai egyetemi könyvtár igazgatóságának átiratát, melyben a történetirodalmat a könyvtárban gyéren képviselt magyar nyelvű történelmi művek gyarapítására a társulat kiadványainak ajándékba való megküldését kéri.

Az elnökség felhatalmaztatik, hogy a fölösebb számban rendelkezésre álló társulati kiadványokból egy-egy példányt az egyetemi könyvtárnak megküldhessen.

Zárt ülésen —

81. A *Századokban* közzeendő történettudományi bibliographia,

82. a társ. titkárság,

83. a Julián Egyesület tagsági és előfizetési díja,

84. a Tört. Életrajzokra vonatkozólag az Athenaeummal kötött egyezség ügyében határozott a választmány.

Több tárgy nem lévén gróf Teleki Géza elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök.

Hitelesítjük:

Dr. Ortway Tivadar s. k.
vál. tag.

Dr. Iványi Béla s. k.
vál. tag.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1912. évi decz. hó 5-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésnek

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnök és dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök elnöklete alatt dr. Fejérpataky László másod-alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Ballagi Aladár, dr. Császár Elemér, dr. Dománovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, Horváth Sándor, dr. Illés József, dr. Lukcsics József, dr. Szabó László, Tagányi Károly vál. tagok, dr. Bathó Béla ügyész, Barabás Samu helyettes titkár-jegyző.

Elnök a díszes és válogatott közönségtől látogatott ülést megnyitja s jegyzőkönyvhitelesítőkül dr. Angyal Dávid és Horváth Sándor vál. tagokat kéri fel.

85. Helyettes titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *év. r. tagokul 1912-től*: dr. Ányos Lajos orsz. levéltári tisztviselő Budapesten (aj. Iványi Béla), ifj. gróf Bethlen Bálint földbirtokos Marosgezsében (aj. Szádeczky Lajos), dr. Sárkány Erzsébet székesfővárosi tanárnő Budapesten (aj. Szegő Pál), a budapesti VIII. ker. községi főreáliskola, a budapesti VI. ker. községi polgári fiúiskola, a budapesti VIII. ker. közs. polgári fiúiskola, a budapesti IX. ker. közs. polgári fiúiskola (mind a négyet aj. Cserhalmi S.), a nagyszalontai közs. polgári leányiskola (aj. Barabás S.), a szabadkai felső kereskedelmi iskola (aj. Cserhalmi S.); *1913-tól*: Magyar László tanárjelölt Budapesten (ajánlja Cserhalmi S.), Miskolczi-Simon János nógrádmegyei főlevéltárnok Balassagyarmaton (aj. Szendrei János), dr. Stiassny József ügyvéd Budapesten (aj. Illés József).

Megválasztatnak.

86. Horváth Sándor vál. tag felolvassa: *A magyar állam címere és az osztrák kétfejű sas* cz. nagyrdekö tanulmányát.

A mindvégig osztatlan figyelemmel hallgatott fejtegetések köszönettel fogadtatnak.

87. Helyettes titkár előterjeszti a pénztárnok 1912 évi október és november hónapokról szóló kimutatását, mely szerint a jelzett két hónapban

összes bevétel volt 2.877 kor. 76 fill.

» kiadás » 2.216 » 91 »

maradvány 660 kor. 85 »

Ehhez hozzáadva a P. H. E. Takaré-

pénztárnál folyószámlán levő 20.710 kor. — fill.

követelést, 1912 nov. 30-án összesen..... 21.370 kor. 85 fill.

kézpénz állott a társulat rendelkezésére. Ebből azonban a f. évi 70. jk. p. alatt már kimutatott 79 kor. 03 fill. alapítványi összegén kívül a Thaly-alap gyarapítására ludányi Bay Ilona úrnótól adományozott 200 kor. is tőkésítendő.

A kimutatás tudomásul vétetvén a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

Az elnökség utasíttatik, hogy a tőkésítendő 200 koronán vásároltasson annak megfelelő névértékű 4%-os magyar koronajáradékkötvényt a Thaly-alap gyarapítására.

88. A *Szilágyi Sándor-alapítványból* a végéhez közeledő öt éves (1908—1912.) időköz alatt a *Századokban* megjelent s »szép feldolgozás vagy magasabb felfogás, vagy tudományos kritika által« kitűnt legjobb történelmi dolgozat utólagos megjutalmazására kitűzött pályadíj esedékessé válván, —

a bíráló-bizottság tagjaiúl egyhangulag dr. Fejérfarkas László másodalelnök, dr. Angyal Dávid és dr. Domanovszky Sándor vál. tagok választatnak meg, azzal, hogy véleményes jelentésüket az alapítványi szabályzat értelmében (1898. évi 32. jk. p.) a jövő február havi vál. ülésre elkészíteni szíveskedjenek.

89. A jövő 1913-ik évi számadások megvizsgálására kiküldendő bizottság tagjaivá —

dr. Reiszig Ede és dr. Illés József vál. tagok egyhangulag újból megválasztatnak azzal a kéréssel: szíveskedjenek a f. 1912. évi számadásokra vonatkozó jelentésüket olyan időben a titkár kezeihez juttatni (1896. 15. jk. p.), hogy az a jövő évi költségvetés tárgyalása előtt a gazdasági bizottság rendelkezésére bocsátható legyen.

90. Napirenden van a jövő 1913. évi hat r. vál. ülés napjának a megállapítása. (Ügyr. 6. §. e.).

A jövő évi vál. ülések jan. 9., febr. 13., ápr. 17., május 15., okt. 16. és decz. 4. napján fognak megtartatni.

91. Az alapszabályok módosítása ügyében kiküldött bizottság által készített alapszabály-tervezet tárgyalása következtén, elnök felkérésére dr. Döry Ferencz vál. tag mint bizottsági előadó ismerteti a főbb irányelveket, melyek a bizottságot a tervezet elkészítésében vezették s a módosított alapszabály-tervezetet elfogadásra ajánlja.

A vál. a tervezetet pontonként tárgyalás alá veszi s többek hozzájárulása, valamint az előadó felvilágosításai után a javasolt módosításokhoz hozzájárulván, az új alapszabályokat a jegyzőkönyvhöz csatolt alakjukban megállapítja, melyek megerősítés végett a jövő jan. 9-én tartandó rk. közgyűlés elé fognak terjesztetni.

Dr. Dóry Ferencz vál. tagnak a tervezet elkészítése körül kifejtett odaadó buzgalmaért jegyzőkönyvileg köszönet szavaztatván, a vál. helyeslőleg tudomásul veszi, hogy az elnökség dr. Gombos Albin ideiglenes szerkesztőt felkérte, hogy a *Századok* jövő jan. havi füzetének nyomdai gondozását magára vállalni szíveskedjék.

92. Az elnökségnek a Szalay László születése századik évfordulója alkalmából tartandó ünnepélyre vonatkozó újabb bejelentése — tudomásul vétetik.

93. Helyettes titkár-jegyző jelenti, hogy a 158.678—1912. b. ü. min. leirat szerint az orsz. községi törzskönyvbizottságnak a társulatot képviselő tagjává dr. Iványi Béla vál. tag neveztetett ki.
Tudomásul vétetik.

94. Felolvassa a Torda-Aranyos vármegyei alispán 8821—1912. sz. átiratát, mely szerint a törvényhatóság 1893 óta »Magyar Történelmi Társulat« néven 18 forint 70 krajczárt kezel, mely összeg időközi kamataival 137 kor. 73 fillérre szaporodott. Az összeg rendeltetését és elhelyezésének körülményeit azonban az iratok elkallódása miatt nem lehet megállapítani. Ennélfogva a belügyminiszterium utasítására felvilágosítást kér azon hozzáadással, hogy a mennyiben a pénz rendeltetését illetőleg a vál. sem szolgálhatna felvilágosítással, járuljon hozzá, hogy az összeg a tordai Kulturház céljaira fordíttassék.

A kérdéses összeg eredete és elhelyezésének körülményei a társulat előtt is ismeretlenek. Mindazonáltal a vál. valószínűnek tartja, hogy az 1890-es évek elején fennállásában anyagilag megrendült Magyar Történelmi Társulat felhívására országsszerte megindított gyűjtés alkalmával, hihetőleg az akkori alispán buzgólkodása folytán gyűlt a vármegye területén össze. Ez a rendeltetése különben magából a letét címéből is megállapítható. Ilyen körülmények között a vál. felkéri Torda-Aranyos vármegye nemes közönységét, hogy az ide s tova 50 éves fennállása alatt hazafias és kulturális téren nem csekély eredménynyel fáradozó Magyar Történelmi Társulatot munkálkodásában támogatandó, a kérdéses 137 kor. 73 fill. összeget 200 koronára kiegészítve, a többi vármegyei és városi köztörvényhatóság példájára a társulat alapító tagjai sorába lépni szíveskedjék.

95. A m. kir. központi statisztikai hivatal f. évi okt. 26-án kelt körlevelében arról értesíti a társulatot, hogy Magyarország és Belgium között a magyar és belga tudományos és irodalmi társaságok kiadványainak kölcsönös kicserélése iránt kötetendő szerződést illetőleg tárgyalások folynak s ennek kapcsán azt a kérdést intézi a társulathoz, hogy hajlandó lenne-e a tervezett magyar-belga könyvcsereszolgálatba belépni?

Az ig. vál. a felhívást köszönettel fogadja, de mivel a társulatnak

saját külön helyisége és saját könyvtára nincsen, sőt kiadványai számára is bérelt raktárhelyiséggel kell beérnie, sajnálattal kijelenti, hogy a jelek szerint különben üdvösnek ígérkező magyar-belga könyvesere-szolgálatba nem léphet be.

96. Az aradi kir. járásbíróság a néhai Nyáry Béla aradi lakos hagyatéka ügyében hozott 1912. Öh. 11/4. sz. végzése szerint tudomásúl vette, hogy Nyáry Vilmos végrendeleti végrehajtó a Magyar Tört. Társulatnak hagyományozott 200 koronát kifizette.

Szíves véleményadás végett kiadatik Bathó Béla dr. társ. ügyész: úrnak.

97. Az újonnan alakult Nagyváradi városi nyilvános könyvtár beadványa szerint kész a társulatba belépni, ha részére az ig. vál. lehetővé teszi, hogy a társulat kiadványait kedvezményes áron megszerezhesse.

Ha a Nagyváradi városi nyilvános könyvtár a társulatba tagúl belép, a *Századok* borítékán olvasható összes társulati kiadványokat kedvezményes áron megkaphatja.

98. Jelenti helyettes titkár, hogy özvegy Mangold Lajosné úrnő az elhunyt férjéről kegyeletes szavakkal megemlékező társulatnak köszönetét nyilvánította.

Tudomásúl vétetik.

99. Ludányi Bay Ilona úrnő bemutatott levele kapcsán előadja, hogy a nevezett úrnő által a Thaly-alap gyarapítására adományozott s a társ. pénztárába tényleg befolyt 200 koronát a társ. nevében hálásan megköszönte.

Tudomásúl vétetvén a vál. a társulat iránti jótékonyságában kifogyhatatlan Bay Ilona úrnőnek legújabb kegyes adományáért jegyzőkönyvileg is mély köszönetét fejezi ki.

100. Következik dr. Szádeczky Béla r. tag jelentése, hogy az Erdélyi múzeum-egyesületet gyulafehérvári vándorgyűlése alkalmából a társulat nevében üdvözölte.

Szolgál tudomásúl.

101. A Hunyadmegyei tört. és régészeti társulat elnöksége levélileg köszönetét fejezi ki a kollégialis üdvözlétért, melyet a társulati közgyűlés alkalmával a Magyar Tört. Társulat részéről dr. Márki Sándor vál. tag volt szíves tolmácsolni.

Tudomásúl vétetik.

102. Kondor Lajos beregilosvai járásbíróági díjnak megvételre ajánlja Thurzó György nádornak 32 óbégányi és fornosi jobbágytelekről Halábori Miklós részére 1610-ben kelt adománylevelét.

A társulat oklevelek vásárlásával nem foglalkozván a vál. figyelmezteti folyamodót, hogy ajánlatával forduljon a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságához.

103. Helyettes titkár jelenti, hogy Hellebrant Árpád hajlandó a magyar és magyar vonatkozású külföldi történetirodalmat évenként felölelő és a *Századokban* közzepteendő repertóriumot elkészíteni, sőt a jelen év anyagának feldolgozásához már hozzá is fogott.

Örvendetes tudomásul szolgál.

104. A Tört. Életrajzok ez évi folyamának első kötete gyanánt hirdetett Ányos-életrajz megjelenése — örvendetes tudomásul vétetvén, a folyóirat szerkesztője felkérte, hogy az előfizetők megnyugtató véget az ígért Tinódi-életrajz megjelenését is siettetni szíveskedjék.

Zárt ülésen —

105. a pénztárnok beadványa —,

106. Thurzó Ferencz r. tag felszólalása —,

107. a tagdíjhátralékosok ügyében határozott a vál.

Több tárgy nem lévén, az elnökösködést időközben átvett Csánki Dezső ügyv. alelnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök.

Hitelesítjük :

Ortvay Tivadar s. k.
vál. tag.

Horváth Sándor s. k.
vál. tag.

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM PROBLÉMÁ- JÁHOZ.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Annak a mozgalomnak, a mely már több mint két évtizede foglalkoztatja a methodikusok vizsgálatait, hogy a történelem tudományos létjogát igazolják a skeptikus természettudományi kritika támadásaival szemben, a művelődéstörténelem a közép-pontjában van. Lamprecht műve hatalmas kritikai áradatot terelt e problema körébe, és valóban meglepő, hogy rövid időn belül minő kiterjedt irodalom keletkezett e kérdésben.¹ Az újabb irodalom mégsem jutott megállapodásokhoz, a melyek e kérdésre fordított munkával arányban volnának. Úgy véljük, nagyon különböző szempontból indultak ki és igen gyakran lehetetlennek mutatkozott még a problema közös megállapítása is, nemhogy megoldása. Három élesen elváló csoportnak kellett megérteni egymást, a historikus szakembernek, a sociologus-dilettánsnak és az éles distinctiókat kívánó logikusnak. De vannak ez irányok közepette kétfelé tekintő típusok is, az első kettő között maga Lamprecht, az utóbbiak között Barth. Innen magyarázható, hogy sajátságos ellentmondások jöttek létre, úgy hogy a historikusok egymást ép oly kevésbé értették, mint a logikusok.

Egy másik nehézség volt magának a problémának sajátos helyzete. Köztudomású, hogy a *művelődéstörténelem* sokáig azoknak a problémáknak complexuma, felhalmozódása volt, a melyeket a *politikai* történelem mellőzött. A ruházat története pl. ezek közé tartozik; de van viszont oly problema is, a melyet mind a kettő tárgyalt, bár különböző nézőpontból, s a melyet ma a legfontosabbnak tekintenek: a *gazdaságtörténelem*. A társadalom története, a szokások, intézmények leírása is sokkal inkább a művelődéstörténelem tárgya volt, mint a politikai történelemé. Így a határok elmosódtak s a művelődéstörténelem

¹ Bibliographiai összeállítás a Revue de synthèse historique III. köt. 355—7. és IV. 107—9. l.

körét megállapítani nem lehetett. Hozzájárult azután a modern psychologia, a mely psychologiai analysist, a sociologia, a mely a collectiv jelenségek összehasonlító vizsgálatát követelte, bár a historikusok helyett e téren gyakrabban analogiákat kereső sociologusok jelentek meg. Véleményünk szerint a problémát ily módon megközelíteni sem lehet, mert mindennél fontosabb legelső sorban a kérdés helyes föltevése és ép e téren a könnyen félreérthető tételek egész sorozatával találkozunk. Csupán vázlatosan jelöljük meg azokat a főbb problémákat, a melyeket az irodalom tekintélyes része distinctiók nélkül remélt tárgyalhatni.

Már maga a *történet* szó kettős jelentésű lehet. — 1. Jelentheti maguknak az elmúlt tényeknek, jelenségeknek sorozatát, összegét, mint Lacombe mondja, *l'histoire-fait*. E kérdésbe azonban állandóan belejátszik *korunk érdeklődése*, a mely kiválólag a társadalomban élő egyén, a társadalmi szervezetek, intézmények felé fordul és történelem alatt legtöbbször a társadalom fejlődését érti, azaz »dynamikus« sociológiát. — 2. Más vizsgálatokban a történelem egyetlen szaktudomány, *l'histoire-narrée*, miht Lacombe megjegyzi, de egy árnyalattal: ez a félig krónikás történelem csupán fél-tudomány. Rickert viszont ennek megismerésmódjával foglalkozik, és logikailag értékes tudományként igazolja.¹

Ezekben a kérdésekben is foglalkoznak értékeléssel, de a történelmi *értékelés* súlypontja ma egy egészen elütő problémán van: 1. *egyének* jelentősek-e, mint régebbi történetírók s Lehmann, Below stb. állítják, vagy 2. tömegek, azaz *collectiv* jelenségek, mint Lamprecht. E kérdéssel Rickert egyáltalán nem foglalkozik, de mivel az individuum szót használja, úgy vélik, ő *egyed* embereknek tulajdonít nagyobb értéket a történetben (*l'histoire-fait*).

Ismét újabb vizsgálatokban nem látjuk határozottan az *ismerettani* problémát; 1. a ma meglévő ismerettan csupán egy lényeges logikai műveletet ismer, a *generalisatiót*. Lamprecht, bár historikus, úgy véli, hogy más művelet nem is lehetséges. 2. Windelband kimutatta, hogy a generalisatió kivül más logikai művelet is van, Rickert pedig részletesen megvilágítja: az *individualisatio*, a mely épen a *történelmi megismerés sajátossága*. Rickert nem foglalkozott az individuummal, mint sociologiai jelenséggel, s így nem mondott semmit a történetről, magáról a valóságról, hanem csupán a történelmi *megismerés* módjáról, formájáról a nélkül, hogy viszont az ellentétes megismerésmód,

¹ Nagy műve Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, 1896—902., a melynek ismertetésére még visszatérünk.

az általánosítás *értékéről* szólt volna. Kevéssé emelte ki, hogy nincs tény, a mely ne volna általánosítható, a mi által *értékes* ismeret jó létre, valamint nincs tény, a mely ne volna sajátyszerűsíthető¹ (*Monod*: particularisation), a midőn szintén *értékes* ismeret jó létre. Többen úgy vélték, hogy egy új megismerésmód kiemelésével az általánosítás jelentőségét, *értékét* óhajtotta² kétségbevonni.

Végül még egy ingadozó nyelvhasználat szokott zavarólag hatni, maga a *módszer* fogalmáé. Ma valóban többet értünk módszeren: a kérdés fogalmazását, az irányítúezést, sőt a leg-theoretikusabb, *ismerettani* alapvetést, míg régebben csupán *technikai* kérdésekre gondoltak. A kettő között azonban egy ponton roppant eltérés van: a tisztán theoretikus módszer kérdése független az illető szak egyes részletkérdéseitől, külön tudomány, a logika vagy ennek része, a methodologia foruma elé tartozik. E szerint érthető, hogy a történelmi megismeréssel logikus, Rickert foglalkozik. A technika azonban tisztán az illető szaktudós problémája, vagyis ez esetben magáé a historikusé; a technikában az egyes részletkérdések irányadók. A most lefolyt controversiákban tapasztalnunk lehetett, hogy vagy csupán alárendelt technikai kérdéseket substituáltak logikai problémáknak, vagy a historikus nem is tudta logikailag formulázni a maga gondolatát.³

Felmerül tehát a kérdés, tekintetbe véve a fent vázolt distinctiókat, megoldható-e közelebből a művelődéstörténelem problémája? Úgy véljük, a megoldás, bizonyos helyes logikai irányban megindulva, nem volt oly nehéz, mint az irodalom tekintélyes része vélte. Az alábbiakban kísérletet teszünk, nem ugyan arra, hogy technikai útmutatásokat fűzzünk vizsgálódásunkhoz, hanem hogy helyes formulázással a problema néhány főpontját megvilágítsuk. Mi a művelődéstörténelem forrása, első kérdésünk, a melyben megvitatjuk Bernheim tagadhatatlanul gondos művének egy tételét; végül mi a művelődéstörténelem tárgyköre, a melyben kiindulunk minden történelmi megismerés saját formájából, a művelődéstörténelem közelebbi meghatározásából, és néhány példában megvilágítani, avagy legalább

¹ Így próbáljuk meg az individualisatiót fordítani, hogy sociológiai jelentésével össze ne legyen téveszthető.

² *Tönnies*: Zur Theorie der Geschichte. Archiv für systematische Philosophie. N. F. VIII. 1. s. köv. II. — *P. Lacombe*: L'histoire comme science. A propos d'un article de M. Rickert. Revue de synthèse historique. III. k.

³ M. Lehmann, Ed. Meyer, Below, Lamprecht, Monod, Seignobos-Langlois stb.

logikailag helyes formába foglalni törekedünk néhány közkeletű fogalmat, így a differentiatio és Lamprecht ú. n. diapason elméletét, a mi által közelebb jutunk amaz újabb problémához, a mely egy új tudomány fejlődése által felmerült: a psychologia és történelemtudomány viszonyának kérdéséhez.

1. — A művelődéstörténelem forrása lényegében ugyanaz, mint a politikai történelemé, tanította a régebbi methodologia, csupán a nézőpont, az értékelés különböző; mind a kettő ugyanama forrásnak különböző oldalát dolgozza fel. A művelődéstörténelmi kutatás egyszerűen történeti »forrásból« indúl ki, volt a problema conventionalis megoldása. De nem egyszersmind methodologiai megoldása is, mert első tekintetre feltűnik, hogy a *forrás* csupán kép, hasonlat s ezzel egy szorosabb, ismerettani vizsgálódásban be nem érhetjük. Mielőtt megvilágítanók, mit jelent e fogalom, leghelyesebb beszámolnunk arról, mit nem jelent, azaz a determinatiót legcélszerűbb negatívval kezdenünk. Ranke természetesen vélte, hogy a forrás írott mű, bár ezzel a nagyon szűk korlátozással pl. az archeologus be nem érheti. Nem szükséges mindenütt írásos mű, bizonyos jelek halmaza, a melyet értelmezünk, új tartalommal töltünk meg; egy oszlop, faragvány is kétségtelenül forrás — és a fenti kiemelést is csupán annak tulajdonítjuk, hogy a forrásfajok *értékéről* szoltak akkor, a midőn nem *technikai*, hanem *methodologiai* problémáról volt szó. Ebből a szempontból a *forrás lényege abban áll, hogy ránk maradt*, tehát maradvány.

Az irodalomban ellenkezőleg Bernheim nyomán az a felfogás erősödött meg, hogy a *maradványok* (Überreste) nem a források összességét, hanem csupán egy részét teszik ki, jobbára nem írásos részét és szembe helyezik ezt a hagyománnyal. De e distinctio korántsem volt keresztülvihető, mert egy krónikás összeállítása egy hadsereg állományáról Bernheim szerint »hagyomány«; ha *ugyanaz* egy élelmezési számadáskönyvben található, »maradvány«. Viszont ha a maradványt ama legtágabb jelentésében vesszük, ismét újabb nehézségek keletkeznek, mert e fogalomnak sokféle jelentése lehet. Maradtak ránk a multból *szókások* is, ezeket a methodologia nem szokta maradványnak tekinteni, ellenben a törött fegyvert annak vesszi. Ha tehát minden forrást distinctio nélkül maradványnak tekintünk, úgy látszik, veszélyeztetjük a fogalom közelebbi körülírhatóságát; azonban eme látszólagos következmény helyett ép ezzel véljük elejét venni egy újabb egyoldalú felfogásnak.

Bernheim azt állítja, hogy az írott forrásművet a maradványtól élesen meg kell különböztetnünk azért, mert az előbbi a multnak »nem közvetetlen maradványa«. Meghatározása sze-

rint: ¹ »a források *emberi tevékenységek eredményei*, a melyek történeti tények ismeretére és kimutatására *vagy* eredetileg szánvák, *vagy* erre meglátjuk, keletkezésük és egyéb viszonyok folytán kiválóképen alkalmasak«. Azaz ama krónikás, a ki a hadseregről tudósít, hagyományt közöl, mert közölni *akar*, míg a számadáskönyvnek nem volt célja a tudósítás.

Ha *Bernheim* meghatározása pontatlan is, ha teljesen bizonytalan is az, hogy mi teszi »kiválóképen alkalmassá« aényt, hogy történeti forrásul szolgáljon, rámutat az alapvető fontosságú tényre: a forrás tudattal bíró emberi lény tevékenységének »eredménye«. E látszólag jelentéktelen vizsgálatokkal azonban nem *technikai* kérdést kell eldöntenünk; a ma sokat vitatott történeti *ismerettannak* oly pontja e kérdés, a melyet sem a historikus, sem a logikus nem tudott eléggé megvilágítani. A kérdés ezután az, mire *következtetünk* amaz »eredményekből«? A művelődéstörténelemre nézve ebből lényeges distinctiónak kell következnie: következtethetünk magukra a megtörtént cselekményekre, mint tényekre, avagy magára a tudatállapatra, a mely külső jelben jut kifejezésre és itt a maradvány egyenrangú avagy inkább *azonos* a hagyománynyal. Mondhatnók a régebbi technika értelmében, hogy amaz a tudatállapot tényekben kifejeződő eredményeire veti a fősúlyt s ezzel eljut a politikai történelem fogalmához, emez a tudatállapatra magára s eljut a művelődéstörténelem fogalmához. Itt ismét egy fontos különbségre akadunk, a melyet *Bernheim* is kiemel: »Nem alaptalanul választjuk a *forrás* elnevezést specialisan a történelmi disciplinák anyagára, mert ez, mikép más tudományok, így az ásvány-, növény- és állattan tárgyánál, *nem egyszersmind a megismerés tárgya is*, hanem csak eszköz hozzá: az emberi tevékenységek azok, a melyeket a források által megismerni akarunk«. A forrás egy szóval csupán alapul szolgál a történelmi *reconstructionnak*, ez a forrásból indul ki. De hogyan? Hová vezessen a reconstruction? Ettől a ponttól kezdve *Bernheim* fejtegetéseit hézagossnak, sőt ellentmondásokkal átszóttnek találjuk. »Minden esetre, mondja, ez (emberi) tevékenységeket közvetlenül *is* megismerhetjük, a mennyiben ugyanis az egykorú tarú azokat (t. i. forrásokat, emberi cselekményeket) közvetlenül ² *szemlélettel* maga vezzi észre«. Azaz ebben implicite teljesen új tényrt mond ki: a historikus megfigyelheti a *saját korát* s ezzel *is történelmi ismerethez* jut, a jelenkor »történelmi« ismeretéhez,

¹ Lehr.b d. geschichtlichen Methode u. d. Geschichtsphil. 1903. 227. l.

² Itt természetesen *Bernheim* nem pszichológiai megfigyelésről szól; eme fogalmon ő egyszerűen érzékletet ért.

a minnek sokkal nagyobb a jelentősége, mint Bernheim feltűn-
teti. »Ez azonban, mondja, mindig *csupán* az illető kor öntör-
ténelmére (zeitgenössische Ereignisse) érvényes«, tehát csak saját
korunk történelmének megírásához használhatjuk az így szer-
zett ismereteket »és ebből is csak elenyésző csekély rész az, a
mi a kortárs (közvetlen) észrevételének hozzáférhető, míg az
egyres ember ismeretének legnagyobb részénél mások híradá-
sára van szorulva. Bár így a szó tágabb értelmében véve a
(közvetetlen) *szemlélet, mint* minden történeti *hagyomány alapja*,
fontos forrás, sajátos jellege miatt rendszeren mégsem számí-
tjuk *technikai* értelemben a történeti források közé«. Bernheim
nyilatkozata e pontban igen jelentős, mert nem csupán egyéni
vélemény kifejezése, hanem a methodologia álláspontja annak
mai stádiumában. E felfogás közelebbi vizsgálata annyiival is
inkább szükséges, mert nem csupán ismerettani érdekű és biz-
tos megállapítás nélkül benső ellentmondás marad a gyakorlati
technikában is.

Bernheim ama nyilvánvaló tényről szól, hogy a jelenkor
szemlélője korunknak csak csekély, sőt úgy zólva elenyésző
részét vizsgálhatja saját tapasztalata alapján; így a jelenkor
történeti ismeretéhez jut, ez ismeret azonban csak mint a traditio
alapja fontos s így csak technikai értelemben vesszük vizsgálat
alá. Nem lehet azonban e ponton megállnunk. Amaz ismeretek
nem csupán mint a *forrásíró*nak szükséges alap bírnak fontos-
sággal, hanem mint a *történelemíró*nak szükséges alap is. A tör-
ténétíró a *jelenből* indul ki és korösszehasonlítással jut történelmi
ismerethez.¹ Így fogva fel a kérdést, kettős forrással dolgozik a
historikus, a mely, mint két folyam, egyesül benne: a marad-
vánnyal, beleértvén a főtebbiek szerint a hagyományt is,
és a jelenkor történelmi ismeretével. Egy történelmi műben szük-
ségszerűleg egyesül az a hatalmas ismerettömeg, a melyet a tör-
ténétíró saját korának történelmi megfigyeléséből szerzett és az,
a mely a forrásművek analysiséből keletkezik. Mint egy alkalom-
mal megjegyeztük,² a forráskritikán kívül a második problema
a történelmi megismerésnél — a történelemíró maga. A termé-
szettudós vizsgálja a jelenleg előtte lévőt, a botanikus pl. a növény
előtte végbemenő életnyilvánulását, oszlást stb. A historikus
nincs ebben a kedvező helyzetben. A multat akarja megismerni,
de az elmúltat csak *reconstruálnia* lehet. E reconstructio teljeses,
elűtő eljárás a természettudóséval szemben. A természettudón

¹ A következtetés sajátos módját alább kifejtjük.

² A történelmi materialismus mint történetbölcséleti kérdés, Magy.
Társ. Tud. Szemle, 1908. évf.

mondhatnók, a jelen tényre alkalmaz multból ismeretes állítmányokat, a historikus úgyszólván fordítva, a multa alkalmaz jelenből szerzett állítmányokat. Valósággal azonban a historikusnak is meg kell figyelnie, ismernie a jelent, másképp reconstitúciója fogyatékos lesz. A jelen történelmi ismerete, Bernheim szavával, a »közvetlen szemlélet« a történelmi reconstitúciónak a maradvány mellett is igen fontos — forrása. A historikus azonban nem marad meg a (jelenre vonatkozó) megfigyelésnél; sokkal tovább kell mennie, hogy a mult egy tényét reconstituálhassa, a mint hogy a természettudós munkájának is tovább kell folytatódnia egy törvény felállításáig. Mind a kettő megfigyel, de mondhatnók, ezen túl teljesen ellentétes irányba induló tevékenységgel foglalvák el: amaz a mult egészének reconstitúciója, ez általános törvény felállítása felé halad.

A régi forráskritikai iskola azt mondta: a történelem a források, hagyomány és maradvány felkereséséből, bírálatából és feldolgozásából áll; ebből indul ki és ebben merül ki; a művelődéstörténelem elmélete e ponton azt látszik mondani: a jelen történelmi megfigyelése a kiindulópont. Ez utóbbit a forráskritika *hallgatagon feltételezte*, a historikusok öntudatlanul alapúl vették, alapúl kellett venniök, mert *lehetetlen lett volna saját (jelen) tudatállapotuktól elvonatkoznio*; csupán annak methodikai jelentőségére nem eszméltek.¹ A lényeges e kérdésben annak kiemelése, hogy a reconstitúciónak kettős az alapja, a mult maradványa és a jelen tudata. A művelődéstörténelem forrása is kettős, mindennemű maradvány és a jelen megfigyelése. A jelen megfigyelésének nem csupán az a jelentősége, hogy belőle ered a »hagyomány«. Az írott források is, mint a tárgymaradványok, maradványként szerepelnek, bár egy másik szempontból. Kérdés, *közvetlen* maradványok-e a »hagyományok« (Bernheim), s e szerint methodikai szempontból különálló helyük van-e?

2. — Bernheim methodikájának az a sajátossága, hogy nem lát *közvetlen* maradványt a »hagyományban«, s így methodologiai szempontból *értékét* csekélyebbnek véli, bár rendesen gazdagabb ismeretanyagot tartalmaz a hagyomány, mint a maradvány. Az újabb discussiókban hasonlóképp nem a források mivoltával, hanem *értékével* foglalkoznak. Hogy magának a

¹ A methodikában szerepelt e téren a *subjectivitás és objectivitás* kérdése. Egy nem egyszer tévesen szembeállított fogalompár, a melynek megvitatásánál előkerült a történelmi megismerés tudományos joga általában. Más alkalommal kifejtini reméljük, miért nem tarthat ide e kérdés, a melynek előzményei az irodalom tekintélyes részének figyelmét absorbeálják. E fejtegetéseinkbe különben sem czélszerű idézeteket közbeiktatni, csupán néhány tipikus műre leszünk itt tekintettel.

methodologiai vitának jelen sajátyszerű természete előttünk álljon, meg kell kísérelnünk e viták nézőpontjait röviden vázolni.

Volt kor, a midőn a történetírók, az »orthodoxok«, mondják a modernnek, az ifju-Rankianusok, epigonok, mondja kicsinylőleg Lamprecht, a források milliónyi adatának, hihetetlen halmozásának »fullasztó légkörében« éltek — így mondták akkor, midőn a historismus jelszava, mint vád először lépett fel. Ez volt a részletkutatások kora, a bámulatos szorgalomé. Idők multával a történelem irodalma megváltozott annyiban, hogy a rengeteg forrás mellé hasonlóképp hatalmas tömegű forráskritika, részletkutatás járult. A történelem hatványozá anyagát; de nem hódítá meg. Sőt évtizedeken át lemondással nézhettük képtelenségünket, hogy ezek alapján egy egységes történelmet, ösztörténelmet állítsunk össze, mert lexicalis összeállításokat, vagy collectiv munka mozaikját nem nevezzük történelemnek, azaz a »történelmet magát« megírjuk. Ilyesféle volt pl. a *Revue de synthèse historique* álláspontja. Még most is, örvendetes jelenség egy szempontból, a történetkritika stádiumában vagyunk, a mint hogy az *sohasem szűnhet meg* nézetünk szerint. Új anyaghoz új kritika mindig szükséges. De a sociologiai propaganda ezzel kevésse törődve annak átlátását hangoztatja, hogy az *emberi tudás egysége mást is követel, mint részleteket*, szélesebb összehasonlítást, synthesist. Fontosabbá váltak nagy összefüggések, a melyekkel szemben a források részletei más értéket nyernek. Felhangzott a jelszó: fel kell szabadítani a történelmet a *források tömeguralmával szemben* és közelebb a történelem pontos logikájához, de egyszersmind merészebb reconstitúciókhoz. A midőn a történelem »emancipatiója« lesz célunk, midőn általánosabb összefüggés alkottatik a legtávolabbi és legújabb történet között, akkor a mult története a jelenig ér és ép oly összefüggőleg áll szemünk előtt a mult, mint áll a jelen, egyszersmind lehetséges az is, hogy a multból a jelent megértsük ép úgy, mint a jelenből a multat, mert a kettő egységgé lesz. A forráskritikusnak az tényleg kevésse tűnt fel, hogy a kútfőíró más értékelő szempont vezérli, mint a történetírót. A források írói előtt minden »akkor«, vagyis »egyszer« fordul elő s így azt »úgy« írják le minden változatával. A történetíró is egyszer lefolyó ösztörténetet talál, és nem a hasonlót keresi, hanem szintén az egyszerit, a tény mint unicumot,¹ s így némi hasonlóság van a kettő között, bár az *értékelés* szempontja teljesen különböző.

¹ Bővbben megvilágítottuk A természettudományi módszer befolyása a modern történelem-filozófiára cz. értekezésünkben. 1910. II. rész.

A történetíró a szeme előtt lejátszódó jelenségeknél nem ugyanazok a vonások érdeklik, mint a krónikáirót. A történetíró elsősorban az *eredmény* érdekli a szerint, *a mint a fejlődés összefolyamatában értékes tagként tűnik fel*. Az egyszer történő, a mozzanatot a legtöbbször *quantité négligeable*, a mely az egész képén mit sem változtat. De mi sem tévesebb, mint e részletmellőzést szabályul állítani fel, s e tekintetben a Historische Zeitschrift hagyománya egy Revue de synthèse historique-nál logikai szempontból helyesebb. Ed. Meyer jelszavát, a historikus hivatása »ins Detail hinabzusteigen« sokszor ismételték azóta, és sokszor félreértették.¹ Ez a jelszó a kérdés lényegének sejtelmét tartalmazza, de logikai szempontból azt eltakarja. Viszont az is kétségtelen, hogy részletet eliminálni a hiba lehető minimumával a legnehezebb, s ezért nehezebb egységes² történelmet írni, azaz nehezebb az összefoglalás avagy inkább egységes *áttekintés*. A XVIII. század racionalistáiról könnyebb részletesen írni, mint néhány fogalomban irányukat jellemezni; Rousseau, Smith vagy Széchenyirol biographiát könnyebb írni, mint a filosofáló politikusok és nemzetgazdák irányát *egy* jelenségként fogni fel.

Az egyes adatnak az *egész* szempontjából kétségtelen más értéke van. Művelődéstörténelmi szempontból értékmérő az, *mennyiben tükrözteti vissza jellemzetesen a mult tudatát*.

Művelődéstörténelmi szempontból tehát az illető forrásmű más *érték* nyer. Ebből a szempontból tekintve a források tana nem egy ellentmondást tartalmaz. Történelmet ma, kétségtelen, nem írhatunk másképp, csupán a *mult* tudata alapján. Minden Bernheim szerint közvetetlen maradvány a *mult* része a jelenben, de tárgymaradványok alapján történelmet írni nem lehetséges. Egy újabb nehézség az, hogy írott forrásnál a *mult* történeti (tényleges) folyamatai és a jelen történelme közé állandóan egy idegen, *közbeneső tényező* nyomul: a *mult* tudata. A *mult* tudatát nem foghatjuk fel magának a *mult* történeti folyamatai összességének, mert kétségtelenül minden kor tudata hiányos önmagáról. A politikai forráskritika úgy vetette fel a kérdést, *hogyan lehet e közbeneső tényezőt eliminálni*; a modern ismerettan felvetette: *egyáltalában lehetséges-e*; a művelődéstörténelem: *szükséges-e*. Véleményem szerint ez utóbbi kérdés fölvetése az egyedül helyes; a *mult* történetének legjellemzőbb adata maga a *mult* tudata. Fustel de Coulange pl. a görögség tudatállapotában, a vallásos »azaz« az ősről való tudatban, életnézetben találta a fő magya-

¹ Historikusok is.

² A természettudományok mintájára egy nem tökéletes megjelöléssel így is találjuk: a történet »rendszere«.

rázó elvet és kiválóan képes volt elibénk állítani, minő elhatározó befolyást gyakorolt e világnézet a kor tetteire. Egy kor tudatának gondos rajza teszi az ő művét művelődéstörténeti jelentőségűvé. *A mult tudata jelekben, a forrásművekben ép úgy előttünk van, mint kortársaink tudata, hasonlókép jelekben.* A mult tudatának látása okozza azt a közvetetlen eleveniséget, a melyet források olvasásakor érzünk, a midőn *elmúlt korok sajátos jelenségeit ugyanazon kor sajátos tudatállapotában szemléljük.* A szemléltető¹ történelem előnye mindenekfelett éppen ez. Sőt, a mi a fizikusra nézve a kísérletezés, az a historikusra nézve a forrásolvasás: a tudomány empirikus alapjaihoz vezet mind a kettő.

Vizsgáljuk meg Bernheim felfogását. Szerinte vannak a multnak »egyenest« maradványai, az írott források pedig a multnak ismeretét »csupán ezzel közvetítik«, de nem maguk a multnak a jelenre fennmaradt részletei. Bernheim számos helyen hangsúlyozza e distinctio lényeges voltát, mindenütt élesen megkülönbözteti a hagyományt (Tradition) a maradványtól (Überreste). »Mindent, a mi közvetetlen a (történeti) eseményekből fennmaradt és megvan, maradványnak nevezünk; mindent, a mit közvetetlen az eseményekből *reánk hagytak*, átmenvén és visszaadván *emberi felfogás* által, nevezünk hagyománynak.«² E distinctióval szemben, vegyük a fentebbi példát, Fustel de Coulange művét, a mely a forrásműveket nem tartalmuk, hanem »felfogásuk« szempontjából elemezte. Az *írott forrásokat is*, a mennyiben egykorúak, a mult *egyenest maradványainak* kell tekintenünk, mert az egykorú források *az illető kor tudatállapotát közvetlenül* elibénk tárják jelekben, tehát a mult közvetetlen maradványai, a jelen részei ép úgy, mint a hogy a korunkbeli tudatállapot kifejező jelei is a jelen részét alkotják.³

3. — A mult tudata egy, mint láttuk, főképp technikai okból a történeti megismerés kevésbé értékes tárgyául tüntettetett föl, a melynek eliminálása szükséges. A kérdés ilyen felállítása azért sem helyes, mert az eliminálás csupán kép volt, a mely helyett sokkal világosabb a klasszikus hasonlat, a megismerés sajátossága, mint tükrözési refractio. A források értéke a tükrözés helyes-

¹ Barth: *darstellende Geschichte*.

² Bernheim i. m. 1903. 230. l.

³ Egyes methodikusok homályosan bár, de kifejezik a fentebbi felfogást. *Monod*, De la méthode dans les sciences, Paris 1909. fejr. Histoire 335. l. On ne doit pas oublier, que tout *document* historique est en lui-même un *fait* historique, que les document sont même les seuls faits historiques susceptible d'observation directe et permanente, que *s'ils ne nous renseignent pas toujours avec certitude sur les faits de l'histoire*, ils nous renseignent toujours sur ce que leurs auteurs et le plus souvent aussi les *contemporains* savaient et croyaient sur ces faits.

ségének kifejezése. Ebből a szempontból sokáig azt az ellenérvet használták, hogy a historikus megismerése ép azért tökéletlen, mert forrásműveiben pótolhatatlan hiányok rejlenek, s ezért magát a történelmi megismerést szigorúan tudományos értelemben lehetetlennek mondták. Ebben kétségtelen túlzást kell felismernünk. Mert az esetben, ha a mult tudatában nem voltak meg a fejlődés oly elemei, a melyek számunkra mai ismeretüket elegendőképen lehetségessé tennék, a mult tudatának vizsgálatáról le kell mondani, a mi még nem jelenti minden történeti megismerés felfüggesztését. Mert különböző szempontból a források értéke teljesen különböző és források nem léténél az értékelő szempontok fontosabbak és vezető irányelvül, normául mindig a *reconstructio szükségé és nem a források lehetősége marad*, a cél pedig mindig a *reconstructio egésze*. A források esetleges hiánya csupán azt jelenti, hogy a *reconstructio* fáradságos munkája egyre nehezebb lesz. Kétségtelen viszont az is, hogy ha mellőzzük a kizárólagos forrásismertetést, a *reconstruction*nak maradnak mindig új lehetőségei.

Ez ismerettani kérdésnél sokkal inkább szoktak hivatkozni a *retrospectio*¹ *eliminálásának nehézségére*. Lehet-e megalkotnunk a mult képét a nélkül, hogy a jelen a mult véghatása lévén, a jelen és mult e szoros viszonyából kiindulva, ne induljunk retrospectiók könnyen tovavezető fonalán, a mi a mult félreismeréséhez vezethet? Ma kétségtelenül sok anachronismussal találkozunk; hallunk a görögség socialismusáról, a mely voltakép a XIX. sz. második felének sajátja, korszakról-korszakra osztályharcokat vihetünk bele a történelembe; hallunk már az assyrok statistikájáról, sőt talán moralstatistikájáról és a cserépfeliratok sociológiájáról, Thukydides tömeglélektanáról stb. Lehetséges-e kívül helyeznünk magunkat a mult vizsgálata közben a jelen tudatállapotából? Az előbbivel szemben arra is találunk esetet, hogy a mult tudatállapotát substituálják a jelenbe, a midőn ma és mégsem a mai jelen tudatösszetételben élő egyénnel találkozunk. Eme tapasztalati tények azt mutatják, hogy lehetséges egy korunkkal nem congruens össz-tudatállapot, a mely igazolja, hogy a *retrospectio* eliminálása nem oly túlzottan lehetetlen. Ellenkezőleg, nem látunk legyőzhetetlen pszichológiai nehézségeket egy korszakoktól relative független, mondjuk korok fölötti tudat képződésére, a mely nem retrospectiál, hanem az objectiv szükségyszerűség bizonyos ideális magaslatain viszonyokat szemlél.

A művelődéstörténelemre nézve nem ez a prob lema lényeges

¹ Bernheimnél *substitutio*; példák (1908. 787. l.) jellegzetesek.

hanem a melyet fõntebb említettünk: a mult szemléletét közvetítõ tudatállapot (jelekben), a mely a mult és jelen történelmi ismereteinknél egyaránt szükségszerû közbenesõ tagként jelentkezik. A multnak mindig sajátos a tudata, a mûvelõdéstörténet ebbõl indul ki. A legelemibb igazságként elõttünk álló tétel, a mult tudatának különbözõségénél a legtõbször ismeretanyagra szoktunk gondolni; ez viszont egyénenként olyannyira eltérõ, hogy ez ismeretanyag vizsgálata jórészt csupán biographiákban van elõttünk (Dahlmann-Waitz), s a régebbi methodologia ennek ismeretébe vezetett be. A collectiv jelenségek szempontja sem világítá azonban meg teljesen, hogy az emberiség életének különbözõ századaiban a *tudatfunctiók*, a tudat formái, tényleg jellegzetesen különbözõk. Már maga annak legáltalánosabb értelmében intensitása is rendkívül változik; a középkor hadviselése már a XV—XVI-ik században tudományyá válik. A XVII-ik századtól a vámszerzõdések már a XIX-ik századig tudományos, gazdaságpolitikai elvek alapján álló megfontolások eredményeivé válnak. A tudatfunctiók mélyülést mutatnak; ezért a legnehezebb része a történelmi reconstitciónak, mai intensív tudatfunctiókat vissza *nem* vinni a multba; reflexio eliminálása újabb reflexiók árán roppant nehézségekkel vezet vissza a mult naivitásához.¹ Jogtörténeszek subtilis jogi fogalmakban tükröztetik a középkori fejedelem megfontolásait; így lesz a középkor hatalmas kezû és praktikus érzékû embereibõl a krónikairó jámbor életnézetének megfelelõen kegyes, szentéletû, sõt aszkéta király, így a középkor jámbor kalmarából mai gazdaságtörténelemben raffinált »economista«. Így viszzük gyakran viszsza a fogalmi analysis és általánosítás mai csodás gyakorlatát a kezdõ görög gondolkozókra. Az emberi tudat minden korban kétségtelenül bizonyos sajátos természetû kifejezésre jut az emberi cselekedetekben s ép ezért a mult cselekedeteinek pszichologiai megértése és magyarázata a mûvelõdéstörténelem tárgya, *egyszersmind a politikai történelemnek logikai feltétele is*. Ebbõl a szempontból valóban helyesen mutattak rá, hogy mûvelõdéstörténelem nélkül politikai történelem valóban nem képzelhetõ, s így szükséges a forrásokból kiindulva, nemcsak a mult tudatának anyagát, hanem annak formáit is kutatnunk, azaz *functionalis sajátosságát*, mert az ismeretanyagnak csak ezzel való egybevetése által leszünk képesek ismereteinkkel összhangzó, congruens ítéletet alkotni. A mûvelõdéstörténelem sajátos feladata *megérteni a mult tudatának sajátos formáit*, s ezért

¹ V. ö. Wundt kiváló mûvét: Über naiven und kritischen Realismus. Philos. Studien. XII. és XIII. köt.

helyes *irányba* induló kezdeményezésnek tekintjük Lamprecht diapason-elméletét, de nem megoldását. Az ő korszakai (typismus, individualismus stb.) valóban nem egyebek, mint annak *a korszaknak tudatbeli fő sajátosságai*. Ezzel azonban a problema nincs megoldva. Nem az eredmény a fontos, ama korszakok de facto sorozata, maga a módszer sem, csupán a kiinduláspont: a mult tudatának sajátos formáit kell kutatnunk, ez a feltétele minden történelmi kutatásnak. Hogy visszatérjünk a hasonlatra, a tükör előtt álló tárgy képe függ a tükör formájától, a visszaverődés sajátosságától, azaz, helyes törekvés kiemelni, hogy nem csupán egyéni tudatközi lényeges különbségek vannak, hanem korszakok közöttiek is. Ennyiben a collectiv elmélet behatása a történelmi megismerés tanába helyes volt, de nem a következő lépés, a mely a módszertan lényeges actusa, az *általánosítás*.¹

DR. DÉKÁNY ISTVÁN.

¹ E problémánál az ismerettani vitának egy tipikus termékére leszünk tekintettel: *Lamprecht* vitairatára: *Die historische Methode des Herrn von Below*. Berlin 1899.

AZ ERDÉLYI FEJEDEMI CZÍM KIALAKULÁ- SÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Az 1540 szeptember havában tartott rákosi országgyűlés óta, a melyen a János-párti magyar rendek az elhunyt király két-hónapos fiát, János Zsigmondot, királyukká választották,¹ János Zsigmond jogosan nevezhette magát Magyarország »választott királyá«-nak.² Kétségtelen, hogy a választás ténye, ha nem is követte megkoronáztatás, ellenkezett a nagyváradi békével,³ a melyet I. Ferdinánd mindenkor végérvényes államszerződésnek tekintett, jöllehet végrehajtása mind ez ideig függőben maradt. De ellentétbe jutott a királyválasztás a Magyarország területi egységének helyreállítására irányuló törekvésekkel is, a mennyiben a tényleges földrajzi elhelyezkedés állandósulását czélozta, ámbár indító oka nem a területi megosztás véglegesítése, hanem esetleges új tárgyalási alap megteremtésén kívül a porta hatalmi törekvéseivel szemben való védekezés kényszerűsége. Fráter

¹A rákosi országgyűlést Verancsics említi: *Munkái* VI. 150. l. A királyválasztás helyére nézve a XVI—XVII. századbéli történetírók közt eltérések vannak. Bethlen Farkas (III. tom. I. p. 343—45.) szerint aug. 15-én (szept. 15-ike helyett) Székesfehérvárt történt, hol egyúttal meg is koronázták volna. Ugyanígy Paulus Jovius is: II. 2. p. 235. Ezekkel a helyre nézve Somogyi Ambrus is megegyezik (I. p. 184. Eder kiad.). V. ö. egyébként Jakab Elek: *János Zsigmond élete. Keresztény Magvető.* II. 165. l. Általában azonban Verancsics tudósítása szolgál alapúl. *Magy. Orsz. Eml.* II. 280. l. *Erd. Orsz. Eml.* II. 15. l. Veress E.: *Izabella királyné.* 39. l.

²Fraknoi szerint (*Magy. Orsz. Eml.* II. 280. l.) »a gyűlés nem bírt a törvényes országgyűlés jellemével és a királyválasztás nélkülözötte az érvényesség összes feltételeit«. Fráter György 1540 július 18-iki és Choron András aug. 24-i levelei azonban (u. ott II. 279. l.), a melyek az országgyűlés összehívásáról tudósítanak, mutatják, hogy a királyválasztó gyűlés alakításait megtartották. Másrészt pedig ismeretes, hogy Ferdinánd joghatósága ebben az időben osztatlanul csak 13 dunántúli és északnyugati vármegyére terjedt ki; az északnyugati és északkeleti felföld többi megyéiben állandó volt ugyan a joghatósági határok ingadozása, de azért a megyék nagy többsége feltétlenül elismerte János király fennhatóságát. (1540-iki *dic. conscriptio.* M. N. Múzeum. Fol. Lat. 1088. Vol. I.) A megjelent rendek állásfoglalása tehát a többség politikai felfogását jelentette.

³Art. X. Bethlen Farkasnál: *Hist. lib.* II. tom. I. p. 246—47.

György az ország jövőendő sorsával, a melyet a nagyváradi béke teljes végrehajtása esetén a porta fegyveres beavatkozása alapjában fenyegethetett, nem akart kísérletezni, mert a legutóbbi évek bizonyára jelentős tanulságaként nyilvánvaló volt, hogy Ferdinánd még az egységes Magyarország erejére támaszkodva sem kísérelheti meg az ellenállást a siker reményében.

Buda török kézre jutása azonban azt mutatta, hogy a porta a statusquo változatlanságát csak a tőle egyidejűleg János Zsigmondnak adományozott Kelet-Magyarország földrajzi határaitra vonatkoztatta, de nem terjesztette ki egyúttal Magyarország egész területére is. A túlhatalmas félhold hódító politikája ellen való védekezés szüksége teremtette meg, — mint ismeretes — a gyalui (1541 decz. 29.), majd a nyírbátori (1549 szept.) szerződéseket s az utóbbi, illetőleg az 1551 július 19-iki szászsebesi egyezség végrehajtásával az annyira óhajtott területi egységesítést is. Mindezen egyezmények a nagyváradi békepontokon nyugodtak, a melyek Magyarországot János király halála után Ferdinánd vagy utódai osztatlan királysága alá utalták, a melyek ennél fogva mindennemű területi osztozkodással, leginkább pedig János Zsigmond királyságával merev ellentétben állottak. A helyzet azonban 1556 óta lényeges változást szenvedett. Ferdinánd ugyanis kénytelen volt az időközben már megszerzett Erdély birtokáról lemondani,¹ de ennek ellenértékeként feltétlen lemondást követelt úgy a »választott király«-i címről, valamint az Erdélyen kívül fekvő magyarországi megyék nagyobb részéről is, — megjelölván ezzel családja erdélyi politikájának irányelveit.

A cím kérdése s részben az azzal összefüggő közjogi vonatkozások körül forgó diplomatai tárgyalások ismertetése dolgotom tárgya.

I.

Mint ismeretes, I. Ferdinánd és Izabella közt már 1559 májusa óta folytak egyezkedési tárgyalások, a melyek eredménye a királyné halála előtt létrejött következő tervezet: Ferdinánd János Zsigmondot fiául fogadván, nőül adja hozzá egyik leányát; de ezzel szemben a »választott király« címéről köteles lemondani, más címet választván magának; Abaúj megyét teljesen átengedi és megelégszik Munkács és Huszt várak, Máramaros megye, Alsó-Magyarország és Erdély birtokával. Bereg és Ugocsa megyék közös birtokok lesznek, a mennyiben mindenféle jövedelmükön osztozkodni fognak.² Ez az egyezség azonban, a mely János Zsig-

¹ 1556 június 15-iki utasítása. *Verancsics*: *Munkai*. VI. 198—199. l.

² *Forgách F.*: *Commentarii*. p. 185. — *Katona Steph.* XXIII. p. 340.

mond joghatóságát az északkeleti felföldről jóformán teljesen kiszorította, törvényerőre nem emelkedhetett, mert Izabella a ratificatio előtt, 1559 szept. 15-én elhalt, a tanácsurak pedig, a kik tudomást szereztek a legutóbbi megállapodások kedvezőtlen tartalmáról, a tárgyalásokat egyelőre beszüntették.¹

Az alkudozások megszakítása, az adott viszonyokat tekintve, feltétlenül indokolt volt. Az erdélyi államrendszer, a mely a belsőleg is kiépített fejedelemség joghatósága alá vonta az azonos érdekeltségű magyarországi megyéket, az alkotmányváltozásokkal együtt járó forradalmakat nagyrészt már kiállotta, sőt oly hagyományokat teremtett, a melyek politikája jövő irányát is meghatározták. E hagyományszerűség lényege az volt, hogy Erdélynek, mint politikai államnak, biztosítania kell a vele területileg közvetlenül érintkező magyarországi részek birtoklását és pedig hatalmi szempontokon kívül első sorban gazdasági érdekből. Innen van az, hogy míg Izabella bizonyos érzelmi momentumok hatása alatt jelentős gazdasági előnyöket is kész volt feláldozni, az erdélyi rendek és az ő befolyásuk alatt maga János Zsigmond is, csak olyan alapon kívánták a tárgyalások folytatását s a megegyezés sikerét, a mely Erdély gazdasági érdekeit nem sérti.

János Zsigmond követei: Csáky Mihály kancellár és Hagymási Kristóf huszti kapitány 1560 januáriusában érkeztek Bécsbe a lengyel király követeivel együtt, hogy az Izabellától megkezdett és már befejezettnek tekintett diplomatiái alkudozások figyelembevételével, új alapon kezdjenek tárgyalásokat az udvarral. A fejedelmi előterjesztések szerint: Ferdinánd feleségül adja János Zsigmondhoz kisebbik leányát s vele együtt »nászajándékul« Magyarország dunáninneni részét Erdélylyel együtt; a fejedelmet fogadja fiává s egyezzek abba, hogy Ferdinánd törvényes utódainak kihalása esetén egész Magyarország a hozzátartozó részekkel János Zsigmond törvényes utódaira szálljon; a házasságkötés alkalmával a fejedelem és jövődöbéli felesége a szent koronával megkoronáztassanak s ne csak ő, hanem utódai is élhessenek a magyar királyi czímmel és mindazon jogokkal, a melyek a magyar királyi czímmel és hatalommal együtt járnak.²

¹ Bethlen Farkas : IV. tom. I. p. 627—28.

² »Ut die nuptiarum princeps noster sermo una cum futura sponsa sua sermo, corona Hungarica solenniter ornetur; ut sermo dominus Joannes Secundus, eiusque posteri et haeredes, titulo et nomine regis Hungariae gaudeant et fruuntur et vere in litteris et extra litteras Rex Hungariae passim honorifice appelletur, vocetur, nominetur, ipse et eius posteri atque haeredes et eo jure, autoritate et potestate habeant et pos-

1560. január 15.

A magyar tanácsosok véleménye szerint a János Zsigmond-tól előterjesztett feltételek alapján egyáltalában nem lehet tárgyalni, mert ilyenekkel sem János király, sem Izabella, de még a török szultán sem állott elő; a jelen előterjesztések oly kihívók, hogy inkább alkalmasak háború felidőzésére, mint békés megoldás létesítésére.¹ Ferdinánd is ilyen értelemben döntött s visszatartva az erdélyi követek javaslatait, a maga részéről a következő békefeltételeket állította fel: János Zsigmond elégedjék meg csupán Erdélylyel, mondjon le a magyarországi megyékről s a királyi czímról s érje be a hercegi, fejedelmi, esetleg a nádori czímmel; ismerje el fennhatóságát és Ferdinánd, valamint utódai örökösödési jogát Erdélyre abban az esetben, ha János Zsigmond fiúága kihalna.²

János Zsigmondot érzékenyen érintette a bécsi udvar visszatartó álláspontja, a mely királylyá választásának törvényes alapjait tagadva, őt mint János király fiát, legfeljebb csak hercegként volt hajlandó elismerni.³ Követei útján nem is késett nyomtatékosan figyelmeztetni Ferdinándot és tanácsosait, hogy őt és esetleges leszármazottait a királyi czím jogosan megilleti, nemcsak azért, mert a rendek királylyá választották s annak tartják jelenleg is, hanem azért is, mert a királyi czím örökségül szállott reá atyjáról; királynak tekinti a porta, sőt tőle a királyi czím használatát egyenesen meg is követeli. Épen ezért elhatározott szándéka felségjogainak minden irányban való érvényesítése; ha királyi czíméről lemondana, abban az esetben felségjoga gyakorlásának tulajdonképeni jogalapjait is elvesztené, azok nélkül pedig nem volna mire hivatkoznia adományzaiban, az igazságszolgáltatásban stb. Ha Ferdinánd a czím kérdésében nehézségeket támasztana, úgy az a tárgyalásokból legalább addig kikapcsolandó, míg a lengyel király erre vonatkozó felfogásáról nem értesülnek. János Zsigmond egyébként a Ferdinándtól javaslatba hozott feltételek közül csupán az örökösödésre vonatkozó utolsó pontot tartotta elfogadhatónak, de azt is azzal a megszorítással, hogy Ferdinánd a fejedelem esetleg születendő

sideant regnum, sicuti praedecessores veri reges Hungariae habuerunt». etc. A követek részére adott utasítás értelmében beterjesztett első javaslatból. (Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.).

¹ A tanácsosok véleménye 1560 márczius 5-ről. (Bécsi áll. ltár. Hung.).

² János Zsigmond 1560 április 1-én kelt okiratából. Közölve *Bethlen*-nél: V. tom. II. p. 2., 7. — *Katonánál*: XXIII. 386—89. l.

³ V. ö. pl. az 1560 július 12-iki fegyverszünet okiratában: »Illustrissimus dux Joannes Sigismundus, Ser^mi quondam regis Joannis filius«. (Bécsi áll. ltár. Hung.) 1570-ig ez volt János Zsigmond hivatalos czíme a bécsi udvarban.

leánygyermekeiről méltányosan gondoskodik s megfelelő kárpótlásban részesíti akkor, ha kénytelen volna országából menekülni.¹

A tárgyalások eddigi menete kétségtelenül beigazolta, hogy a két álláspont között áthidalhatatlan elvi ellentétek vannak, a melyek kiegyenlítése a közel jövőben nem várható. A követek tehát az alkudozások alapjául szolgáló feltételek további tárgyalását egyértelműen mellőzték s csak a János Zsigmondtól kért fegyverszünet idejének megállapítására szorítkoztak. A magyar tanácsosok ugyan itt is nehézségeket támasztottak, de Ferdinánd 1560 július 12-én mégis hathónapi, 1560 december hó végéig terjedő fegyverszünetet kötött János Zsigmonddal.² Ugyanez a merev álláspont vonúl végig az 1561 áprilisban megindult tárgyalásokon is. Jellemzi a helyzetet, hogy jóllehet az alkudozások kizárólagos tárgya ez alkalommal csupán a fegyverszünetnek újabb két évre való meghosszabbítása volt,³ a magyar tanácsosok a cím kérdését is be akarták vonni a tárgyalások körébe. Véleményes javaslatukban ugyanis első sorban arra hívták fel Ferdinánd figyelmét, hogy a király az erdélyi követeknek adandó válaszában a további tárgyalások feltételül kösse ki, hogy János Zsigmond követei a »választott király« címet sem írásban, sem szóban használni nem fogják; jelentse ki, hogy a címről való lemondást a jövő alkudozások alapfeltételül kívánja tekinteni, mert a jelzett cím használatát jogsérelemnek tartja. Ferdinánd azonban nagyobb mérsékletet tanúsított, mint tanácsosai s a cím kérdésétől eltekintve⁴ csupán a János Zsigmondtól beterjesztett feltételek elbírálása mellett maradt, a melynek eredményeképp június 7-én kiállítatván a kétévi fegyverszünet okiratát,⁵ azt haladék nélkül elküldette a gyulafehérvári udvarnak is.

János Zsigmond válasza a Ferdinándtól végérvényeseknek tekintett feltételekre sokáig késett. A késedelmet — úgy látszik — a magyar országgyűlés egybehívása okozta (aug. 20-ra), a melynek kimondott célja az ország védelmét és javát illető ügyekről való tanácskozás volt ugyan, valójában azonban Miksa

¹) János Zsigmond id. 1560 április 1-én kelt okiratából. *Bethlen*: V. tom. II. p. 2—7.; *Katona*: XXIII. p. 386—89. Ugyanez az okirat hibás dátummal *Pray*: *Epist. proc.* III. p. 166—69.

² A fegyverszünet okiratának eredetije és fogalmazványai a bécsi áll. ltár. Hung.

³ V. ö. János Zsigmondnak Miksa főherceghez intézett 1561 ápr. 3-iki levelével. Bécsi áll. ltár. Hung.

⁴ *Opinio consiliariorum Hungarorum*. 1561 április 22-ről. Bécsi áll. ltár. Hung.

⁵ 1561 június 7-ről. Fogalmazványban bécsi áll. ltár. Hung.

főherczeg királylyá választatásának hosszan vajudó ügyével fogott össze olyan közjogi kérdések kapcsán, a melyek János Zsigmond fejedelemségének jogalapjait igen közelről érintették. A magyar tanácsosok ugyanis, mivel Miksa megválasztatása és megkoronáztatása országgyűlési feladat volt, nemcsak az összes magyarországi megyék, hanem Erdélynek és a János Zsigmond joghatósága alatt álló magyarországi megyék nemességének meghívását is szükségesnek tartották, azzal az indokolással, hogy a királyválasztás érvényességét csak így lehet biztosítani; továbbá, mert azon megyékben igen sokan vannak, kik a királysághoz hívek maradtak, s végül mindettől eltekintve főleg azért, mert Ferdinánd az erdélyi rendeket a hűség esküje alól soha fel nem oldotta. Igaz ugyan, hogy a király Erdélyt átengedte János Zsigmondnak, de ezzel a magyar korona fennhatóságáról még nem mondott le s így az erdélyi rendek csak ideiglenesen vannak külön fejedelem alatt; ha tehát azok a királyválasztó országgyűlésre meghívást nem kapnak, jogosan lehet feltételezni azt, hogy Ferdinánd véglegesen lemondott Erdélyről, János Zsigmond fejedelemségét és királyi címét elismeri s ez esetben számolni kell azzal az eshetőséggel, hogy Erdély, a melyet minden időben Magyarország kiváló alkotórészének tekintettek, végkép elszakad és külön királysággá szervezkedik.¹ Ferdinánd, bár a maga részéről beismerte, hogy az 1559-iki oklevélben, a melyben Erdélyről lemondott, semmiféle jogfenntartásnak nyoma sincs,² tanácsosai javaslataihoz annyiban mégis hozzájárult, hogy a királyi meghívóleveleket a János Zsigmond joghatósága alá tartozó magyarországi megyék nemességének elküldötte.

János Zsigmond az udvar ezen állásfoglalásából jogosan következtethette, hogy a június 7-ki okiratban feltételül szabott területi (Bereg és Ugocsa megyékre vonatkozó) átengedéssel az Erdélyen kívül fekvő magyarországi részek birtoklásának ügye véglegesen nem lesz rendezve, mert csak idő kérdése, mikor állítják eléje feltételül az összes magyarországi megyékről való lemondást. Válasza azért a június 7-ki királyi resolútióra elutasító volt,³ még Miksa főherczeg október 6-iki felelete után is, ki a tanácsosok újabb előterjesztésének megfelelően⁴ János Zsigmonddal csakis a június 7-én kelt tervezet alapján volt hajlandó fegyverszünetre lépni.⁵ A fejedelem álláspontjában észlelt, egyéb-

¹ *Magy. Orsz. Eml.* IV. 372. s köv. II.

² *Magy. Orsz. Eml.* IV. 381. I.

³ 1561 szeptember 4-ről. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

⁴ 1561 szeptember 19-ke után. Ú. o.

⁵ 1561 október 6-ról. Fogalmazványban u. ott. János Zsigmond október 19-iki felelete eredetiben u. ott.

ként indokolt merevség, a mely a tárgyalások sikeres befejezését valószínűtlenné tette, Miksát végre mégis arra készítette, hogy Bereg és Ugocsa megyéket illető kizárólagos birtoklási jogigényeit a tanácsosokkal ellentétben¹ egyelőre elejtse s belényugodjék abba, hogy a felek a tőlük megszállva tartott részek birtokában a fegyverszünet leteltéig megmaradhatnak, de mégis annyi meg-szorítással, hogy az így János Zsigmond joghatósága alá eső terü-letek nemességét a magyar királytól hirdetett országgyűléseken való megjelenésében akadályoznia nem lehet.²

Az így létrejött fegyverszünet³ nem hozta meg az óhajtott békét. Zay Ferencz kassai főkapitány azon hírek hatása alatt, a melyek szerint János Zsigmond támadásra készül s ezért a hódolt-sági törökök fegyveres közbelépését is sürgeti, a fegyverszünetet nem tekintette magára nézve kötelezőnek, meggyőződése lévén, hogy az ellenfél akadálytalan fegyverkezése és felkészülése vég-zetes lehet a királyi ditióra.⁴ De ugyanerre az álláspontra helyez-kedett most már Balassa Menyhért is, a ki elérkezettnek látta az időt arra, hogy Erdélytől nyíltan elszakadván, Ferdinándhoz csatlakozzék. Zay támadásának s Balassa egyidejű elpártolásá-nak valóban nagyjelentőségű következményei lettek. Az észak-keleti felföld és a tiszántúli megyék különben is ingadozó nem-sége ugyanis ezek hatása alatt tömegesen pártolt Ferdinánd-hoz, úgyannnyira, hogy 1562 elején Munkács várán, Máramaros és Bihar megyén kívül jóformán az összes magyarországi részek veszendőbe mentek Erdélyre nézve.

A válságot Erdély belpolitikai életében ugyanekkor mutat-kozó forradalmi törekvések is fokozták, a melyek az 1562 már-czius 4-ki szerencsétlen hadadi ütközet hatása alatt megerősöd-vén, leplezetlenül János Zsigmond megbuktatására irányultak. Az elégtelenség márczius végén Kolozsvárott tartott titkos értekezletükön a Ferdinándhoz való csatlákozás szükségességét tényleg ki is mondták, sőt az Óvári mellett táborozó Zayt és Balassát haladéktalan fegyveres közbelépésre szólították fel.⁵ A mozgalom támogatásától sem a két vezér, sem a bécsi udvar

¹ 1561 november 30-ról. Eredetiben u. ott.

² Miksa főherczeg felterjesztése 1561 december 12-ről. (Eredetiben u. ott.) Ugyanaz János Zsigmondhoz december 17-ről. (Fogalmazványban u. ott.)

³ A fegyverszünet tényleges megkötésére vonatkozik Miksa decem-ber 26-ki levele Zayhoz: »in quibus mihi M. V. S. generose injungit, ut a violatione induciarum cum filio quondam regis Joannis habitarum... abstineri facere curarem«. Zay 1562 januárius 5-ki levele Miksához. (Ere-detiben u. ott.)

⁴ Zay Ferencz id. januárius 5-ki levele. (U. ott.)

⁵ Zay 1562 márcz. 30-ki levele Miksához. Eredetije bécsi áll. ltár.

nem idegenkedett,¹ úgy hogy János Zsigmond csak a Zayjal és Balassával hirtelen megkötött fegyverszünet árán tudta a fenyegető veszedelmet elhárítani.²

János Zsigmond a fegyverszünet megkötése után azonnal megkezdte a tárgyalásokat a bécsi udvarral is, a mely kezdetben csak azzal a feltétellel volt hajlandó esetleg két évre terjedő fegyverszünetet kötni, ha a fejedelem Bereg és Ugocsa megyéken s a királyi seregektől elfoglalt részekén kívül fenntartás nélkül lemond a királyi czímról is ;³ utóbb azonban a fejedelmet terhelő azon kötelezettséggel, hogy a segítségére érkezett török haderőt visszavonulásra bírja, vele a tényleges birtoklás alapján egyévi fegyverszünetre lépett (ápr. 12.),⁴ függőben hagyván úgy a királyi czím, mint a két vármegye tulajdonjogának kérdését.

Az április 12-ki fegyverszünet nagy területi veszteségeket jelentett ugyan Erdélynek, de mégis volt annyi előnye, hogy az országot az addig nyugat felől fenyegető fegyveres beavatkozás ellen biztosította s ezzel alkalmat adott arra, hogy János Zsigmond az ugyanakkor kitört székely lázadás elfojtásával a belső ellentéteket végkép kiegyenlítse s a fejedelemsége ellen irányuló törckvéseknek véget vessen. Érthető tehát, hogy a fejedelem elért sikerei után a fegyverszünet feltételein enyhíteni szeretett volna s nem az abban megállapított földrajzi elhelyezkedés, hanem a mult évi területi viszonyok alapján akarta folytatni a béketárgyalásokat, mert a megegyezés valószínűségét így nagyobbak látta. A területi statusquót sürgető előterjesztéseit azonban, a melyeket követte Brassai János útján június 29-én⁵ Miksának küldött, nem találta az udvar elfogadhatóknak, jóllehet bennök a fejedelem a királyi czímról való lemondást is kilátásba helyezte és kijelentette, hogy azzal csak addig kíván élni, míg a béketárgyalások le nem végződnek.⁶ A fejedelem, úgymond a július 13-iki királyi resolutio, a királyi czímet jogtalanul használja, épen azért az udvar nem hajlandó az arról való lemondás feltételeiről tárgyalni ; a király felfogása,

¹ Miksa főherczeg javaslatai Ferdinándhoz, 1562 ápr. 3-ról. Eredetije u. ott.

² Szerdahelyi Máté 1562 október 26-ról kelt követi előterjesztéséből. Eredetije u. o. Említve *Erd. Orsz. Eml.* II. 148. l. is.

³ Miksa javaslata 1562 ápr. 3-ról és Ferdinánd ápr. 7-én kelt válasza. Eredetiben bécsi áll. ltár. Hung.

⁴ Miksa javaslatai 1562 ápr. 10-ról. Eredetiben u. ott. Miksa levele ápr. 14-ről János Zsigmondhoz. Egykorú másolatban u. ott. A fegyverszünet okirata *Erd. Orsz. Eml.* II. 199—201. l.

⁵ Megbízólevele 1562 június 29-ről. Bécsi áll. ltár. Hung.

⁶ Brassai memorialéja július 7-ről és 12-ről. *Tört. Lapok.* 1875. 760. és 775—76. ll.

a mely egyáltalában nem módosult, különben is ismeretes. Általában véve az egy évre szóló április 12-iki fegyverszünet értelmében a feltételeken való változtatás indokolatlan és szükségtelen, az elől azonban nem zárkozik el, hogy a fegyverszünet ideje alatt méltányos alapon béketárgyalásokat folytassanak egymással.¹ Erre a gyulafehérvári udvarban megvolt a hajlandóság, mert a Ferdinánd és a porta közt nyolcz évre kötött béke (aug. 2.) a határkérdések végleges elintézésének szükségességét határozottan kimondotta;² de Miksa merev magatartása, ki túlzó és Erdély részéről teljesíthetetlen követelésekkel állott elő, főleg az imént elszakadt öt vármegyére vonatkozólag,³ a közeledést egyelőre meghiúsította.

A helyzet a következő esztendő kezdetén sem változott, habár az április 12-én egy évre kötött fegyverszünet lejárófélben volt. A bécsi udvar, a melynek visszautasító álláspontját a portával megkötött béke fedezte, állhatatosan ragaszkodott a status-quo fenntartásához, s mikor János Zsigmond 1563 februáriusában a lengyel király közvetítésénél az alkudozások fonalát újból felvenni készült,⁴ csakis a múlt évi fegyverszünet legalább egy évre kötelező teljes fenntartásával volt hajlandó folytatni a béketárgyalásokat. A fejedelem ezen feltételt is teljesítvén, ápr. 17-én kiállította a fegyverszünet megújítására vonatkozó okiratot,⁵ s azzal egyidejűleg somlyai Báthory István váradi kapitányt is Bécsbe küldte teljhatalmú követeként⁶ a címre vonatkozó következő előterjesztéssel: Minthogy János Zsigmond jól tudja, hogy »választott király« czíme visszatetsző Ferdinánd előtt, arról a béke érdekében és a király iránt érzett hódolata kifejezésül kész lemondani, habár kénytelen hangsúlyozni, hogy a lemondás különféle körülmények miatt komolyan megfontolandó. Feltételül szabja azonban, hogy a joghatósága alá tartozó területek feletti felségjogait továbbra is gyakorolhassa, s hogy a királyi címet a jelenleg uralkodó szultán haláláig viseltesse, mert az arról való lemondás a portán könnyen gyanút kelthet.⁷

¹ 1562 július 13-ról. *Tört. Lapok.* 1875. 776—77. ll.

² *Rozsnyai Dávid: Tört. maradványai.* 36—37. ll. Bethlen: V. tom. II. p. 26—30.

³ V. ö. Szerdahelyi Máté október 26-iki követi előterjesztésével és nov. 26-a után kelt külön jelentésével. Eredetiben bécsi áll. ltár. Hung. Ismertetí *Erd. Orsz. Eml.* II. 157 és 160. l.

⁴ János Zsigmona 1563 márczius 3-án kelt levele Katalin lengyel királynéhoz. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

⁵ *Történeit Lapok.* 1875. 791—92. ll.

⁶ Megbízólevele 1563 április 27-ről Brassóból. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

⁷ 1563 július 6-ka előtt. *Tört. Lapok.* 1875. 805. l.

Különös súlyt adott e javaslatoknak azon körülmény is, hogy Báthory azokra nézve az erdélyi rendek hozzájárulását biztosította, a mi a június 6-ki tordai országgyűlésen meg is történt,¹ s így Miksa, bár Ferdinánd Bécsbe érkezését egyébként bevárta,² a tárgyalások folytatását a javasolt alapokon feltétlenül szükségesnek vélte.

Az előterjesztések fontosságát a magyar tanácsosok is felismervén, a maguk részéről is nyomatékosan kiemelték, hogy János király fiának ajánlatai elfogadhatók, mivel csakis így jöhet létre az annyira óhajtott béke. Felfogásuk szerint azonban nem elegendő a lemondó okiratnak egyedül János Zsigmond nevében való kiállítása, hanem ahhoz a fejedelmi tanácsosoknak és főbb rendeknek is hozzá kell járulniok, az okirat továbbá ünnepélyes és végleges lemondást tartalmazzon a királyi czímről Ferdinánd és gyermekei javára. Mivel János Zsigmond azzal a feltétellel hajlandó lemondani, hogy felségjogait Erdélyben és a hozzátartozó magyarországi részekben továbbra is gyakorolhassa, arra kell törekedni, hogy a fejedelem elégedjék meg egyedül Erdély birtokával, a magyarországi megyéket ellenben bocsássa vissza. Erdély így is jelentékeny és számtalan külföldi országnál nagyobb terület marad. Ez ellen a portától való félelem sem hozható fel ürügyül, mert a törökkel kötött legutóbbi béke a területkiigazítást a felek kölcsönös megegyezésére bízta. Megjegyzendőnek tartják végül, hogy Erdély átengedése is csak bizonyos feltételek mellett történhetik; János Zsigmond megtarthatja ugyan országát, de csak mint a magyar királyság és korona egyik tagját és ott teljes joghatósággal uralkodhatik, halála után pedig Erdély Magyarországhoz bármikor visszacsatolható legyen.³ Ferdinánd egészben véve osztozott tanácsosai felfogásában; örömmel fogadta János Zsigmond elhatározását, de kívánta, hogy a lemondás azonnal, s ne csak a jelenlegi szultán halála esetére történjék. Keresztülvihetetlennek tartotta a fejedelem azon kérését, hogy királyi beleegyezéssel királyi címet viselhessen, mert hiszen arról Ferdinánd eddig sem akart tudni és hallani. Mindettől eltekintve azonban képtelenség, hogy egy országban egy időben három király uralkodjék. A mi végül azt a megoldási módot illeti, hogy János Zsigmond a joghatósága alatt álló területek felett királyi beleegyezéssel királyi jogokat gyakorolhasson, Ferdinánd bővebb magyarázatot kér arra vonatkozólag, hogy mit ért János Zsig-

¹ *Erd. Orsz. Eml.* II 1.62. 1.

² Miksa június 16-ki levele Ferdinándhoz. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

³ 1563 július 7-ről. *Tört. Lapok.* 1875. 825—27. 1.

mond saját ditiója alatt, s melyek azok a jogok, a melyek gyakorlására igényt tart.¹

Mint látható, a két álláspont közt némi közeledés észlelhető; a feleket már nem választották el egymástól áthidalhatatlan elvi ellentétek, mert hiszen úgy látszott, hogy János Zsigmond véglegesen elhatározta a királyi címről való lemondást. Kérdés tárgya tehát csak az lehetett, mennyiben teljesíthetők a lemondáshoz kötött feltételek. Báthory a megegyezés siettetése végett már július 11-én benyújtotta második előterjesztését, a melyben pontosabban körvonalozta álláspontját s egyúttal feleletet kívánt adni mindazon részletekre, a melyekre nézve a királyi resolutio magát tájékoztatlannak mutatta. Mindenekelőtt azonban kötelességének ismerte kijelenteni, hogy ura nem hiúságból ragaszkodik azon kívánságához, hogy a szultán életében királyi címet viselhessen, hanem azért, mert kétségtelennek tartja, hogy a lemondás nagy zavarokat idézne elő, sőt esetleg Magyarország romlását okozná. Ezek tekintetbevételével most is kívánta, hogy János Zsigmond a királyi címet legalább a portával való hivatalos érintkezés alkalmával használhassa, egyébként pedig a következő címhez való hozzájárulását kérte:

»*Joannes, Ser^{mi} Joannis regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius, Dei gratia princeps Hungariae et Transsylvaniae*« etc.

Megjelölte végül azt a területet is, a melyre János Zsigmond igényt tart és ez: Erdélyen kívül az egész Tiszántúl, azonfelül Munkács, Huszt, Tokaj, Szerencs várak, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék. Mindezen részek felett teljes királyi joghatóságot akar gyakorolni a birtok- és törvénykezési ügyekben.²

A magyar tanácsosok Báthory előterjesztéseit egyáltalában nem tartották teljesíthetőknek. Szerintök ugyanis abból, hogy János Zsigmond magát kifejezetten »néhai János király fia«-nak kívánja neveztetni, hallgatagon bennfoglaltatik Magyarországra vonatkozó örökösödési igénye is; ezen törekvését megerősíteni látszik a cím második része: »Magyarország és Erdély fejedelme« is, mert a jogi felfogás szerint csak az lehet Magyarország fejedelme, a ki egyúttal királya is. A spanyol királyok fiai tényleges uralkodásuk előtt magukat tudvalevőleg Spanyolország fejedelmeinek szokták nevezni. Javasolják tehát, hogy János Zsigmond a királyi címről fenntartás nélkül mondjon le és elégedjék meg egyedül Erdély hercege, vagy fejedelme címével; a királyi

¹ Hivatalos válasz Báthorynak 1563 július 9-ről. *Tört. Lapok.* 1875. 806—7. l., hol azonban a dátum hibás, mert az eredetiben és a fogalmazványban is július 9-ke áll. (Bécsi áll. ltár.) A királyi resolutio részben kiadva: *Praha: Epist. proc.* III. 170., 176—78. ll. jegyzetben.

² 1563 július 11-ről. Eredetiben bécsi áll. ltár. Hung.

címet még a portával való hivatalos érintkezésben se használ-
 hassa, hanem helyett olyant válaszszon magának, a minőt akar
 és jónak lát. Magyarország fejedelme címét azért nem tartják
 engedélyezhetőnek, mert csak Magyarország királyai lehetnek
 egyúttal Magyarország fejedelmei is.¹ Ferdinánd teljesen azono-
 sítván magát tanácsosai álláspontjával, a javaslatokat mindenben
 elfogadta és ennél fogva nemcsak a királyi czímről és az Erdélyen
 kívül fekvő összes részekről való lemondást, hanem a magyar
 királynak tartozó hűségeskü letételét is megkívánta, sőt jogot
 formált ahhoz is, hogy János Zsigmond fiágának kihalta esetén
 Erdély reá, illetőleg utódaira szálljon. Ezen feltételek elfogadása
 után örömmel létesít János Zsigmonddal rokoni kapcsolatot.²

Bár mindinkább nyilvánvalóbbá vált, hogy az udvar nem
 bízik a követi előterjesztések őszinteségében s azokban rejtett
 czélokat s leplezett hatalmi törekvéseket keres, Báthory még
 egyszer megkísérelte álláspontja újabb kifejtésével legalább
 második javaslata elfogadtatását kieszközölni. A magyarországi
 megyékről való lemondást lehetetlennek tartotta ugyan, mert
 azok jelentős anyagi erőforrásokat nyújtván, az Erdélyre nehe-
 zedő terhek fedezésére feltétlenül szükségesek, de a czím kérdésében
 némi változtatást még lehetőnek vélte. E végből az udvar és a taná-
 csosok megnyugtatóására a következő formát hozta javaslatba :

»*Joannes, serenissimi Joannis regis Hungariae, Dalmatiae
 Croatiae, etc. filius, Dei gratia princeps Partium Regni Hungariae
 et Transsylvaniae*« etc.³

Báthory javaslatait azonban a tanácsosok és Ferdinánd
 véglegesen visszautasították.⁴ A tárgyalás utolsó szakában külön-
 ben is a területi elhelyezkedés kérdését tolták előtérbe, azzal
 a számítással, hogy az e tekintetben való megegyezés a czím kér-
 désének kielégítő megoldására is hatással lesz. Ha ugyanis János
 Zsigmond joghatóságát sikerül Erdély hagyományos határai
 közé szorítaniok, akkor önként elesnek a Magyarországra, vagy
 annak egyes részeire vonatkozó czimbeli kifejezések is, a melyeknek
 az udvar túlzott közjogi jelentőséget tulajdonított.

Minthogy a tárgyalások oly irányt vettek, a mely azok sikeres
 befejezését kedvezőtlenül befolyásolta, János Zsigmond új utasí-
 tással, új alapon kísérelte meg a helyzet végleges rendezését.
 Augusztus elején tehát udvari orvosát, Blandrata Györgyöt

¹ 1563 július 16-ról. *Tört. Lapok.* 1875. 841. l.

² 1563 július 18-ról. *Tört. Lapok.* 1875. 853—56. *Bethlen* : V. tom. II. p. 33—36. *Katona* : XXIII. p. 784—87.

³ 1563 július 20-ról. *Tört. Lapok.* 1875. 870—72. II.

⁴ A tanácsosok aug. 4-ki véleménye és Ferdinánd aug. 7-ki válasza Bithorynak. Eredetiben és fogalmazványban bécsi áll. ltár. Hung.

Bécsbe küldötte¹ Báthory mellé magánemberként ugyan, de azzal a megbiztatással, hogy mindenekelőtt a fejedelem és Ferdinánd leánya Johanna közt létesítendő házasság kérdésében történjék meg egyezés, ² s ha Ferdinánd ez ellen nem emel kifogásokat, János Zsigmond a legmesszebbmenőleg kész a bécsi udvarnak egyébiránt újból körvonalazandó feltételeit elfogadni és az erdélyi rendekkel is elfogadtatni.³ A fejedelem kilátásba helyezett engedékenysége azonban az udvar eddigi álláspontján csak annyiban idézett elő változást, hogy Ferdinánd a Johanna, vagy valamelyik unokája és János Zsigmond közt kötendő házasság létesítésétől most már nem vonakodott, de azt a július 18-ki, illetőleg augusztus 7-ki resolútióban részletezett feltételek elfogadásától tette függővé, azzal a kötelezettséggel, hogy az így létrejött szerződéshez Erdély rendei hozzájáruljanak.⁴ A tárgyalások ezzel egyelőre véget is értek, mert János Zsigmondnak, ha egyébként a legutóbbi királyi válasz tartalmával általánosságban és a részletekben egyetértett volna is, a rendek hozzájárulását meg kellett szereznie. Követi október vége felé — utasítására — valóban el is hagyták az udvart.⁵

János Zsigmond azonban nem sietett válaszolni a Ferdinándtól és tanácsosaitól véglegeseknek tekintett javaslatokra. Az erdélyi közvélemény érdeklődését inkább lekötötték a moldvai események, Heraclides Jakab vajda bukása, a kinek helyét az Erdélytől segített Tomsa foglalta el,⁶ mint az imént befejezett diplomatiai tárgyalások, a melyek végeredményben Erdély nemzetközi helyzetére, területi integritására nézve jelentékeny veszteséget jelentettek. A fejedelem törekvéseit a házassági kérdésben való egyezés sem elégítette ki, mert ezt az eredményt az udvarnak a többi vitás részletben elfoglalt rideg álláspontja teljesen ellen-

¹ 1563 aug. 7-ki levele. *Pray: Epist. proc.* III. 174. l.

² Báthory 1563 szept. 9-iki válasza Ferdinánd aug. 7-ki resolútiójára. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

³ «Idem ill^{us} dux adhuc in pristina sua petitione firmiter persistat, videlicet, ut ei C. S. Mattis filia ser^{ma} domino Johanno, superioribus annis promissa, matrimonio jungatur, pollicendo, si huiusmodi petitioni suae locus relinquatur, se omnia ex voluntate C. S. Mattis et redditurum Mattis S. C. ac, quaecumque sibi reddi postulaverit.» Az 1563 szept. 22-én Blandrata részére adott válaszból. *Tört. Lapok.* 1875. 886. l. *Forgách: Comment.* p. 268.

⁴ A Blandrata részére adott válasz 1563 szeptember 22-ről. *Tört. Lapok.* 1875. 886—89. ll.

⁵ János Zsigmond visszahívó levele Báthory István részére 1563 október 9-ről. *Pray: Epist. proc.* III. 175—76. ll.

⁶ V. ö. *Forgách: Comment.* p. 259—67. *Sigler: Chronológiája.* (Bél M. Adparatus.) 87—88. ll. *Istvánffy: XXI.* 263—67. *Katona: XXIII.* 776. s köv. ll.

súlyozta, úgyannyrá, hogy János Zsigmond a szeptember 22-ki resolútiót nem is terjesztette a rendek elé s e miatt természetesen az udvartól várt felelet is elmaradt. A fejedelem hallgatása érthetetlennek tűnt fel a bécsi udvar előtt, mely e miatt 1564 márcz. 26-án Albany Györgyöt Erdélybe küldte azon okok megismerése végett, a melyek a tárgyalások folytatását, illetőleg befejezését eddig késleltették.¹ Mikorra azonban Albany Gyulafehérvárra érkezett, János Zsigmond a Bécsben székelő lengyel követek részére válaszát a mult évi szeptember 22-ki királyi határozatra már megküldötte. Az oratorok: Carnkovszky Szaniszló és Volsky Szaniszló mindamellet a tárgyalások megkezdését Albany visszaérkezéséig elhalasztották, abban a reményben, hogy a gyulafehérvári udvar Albany követségére esetleg módosítani fogja előbbi utasításait; de minthogy ez nem következett be, Miksa sürgetésére János Zsigmond (április 12-én kelt) előterjesztéseit május közepe táján mégis benyújtották.²

E javaslatok szerint: János Zsigmond feltétlenül ragaszkodik a Johannával való házassághoz; kívánja a következő címhez való hozzájárulást is: »*Joannes Sigismundus, sermi Joannis regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius, Dei gratia princeps Transsylvaniae et partium regni Hungariae.*» A vitás területeket illetőleg magának követeli Bereg és Ugocsa vármegyét, Munkács és Huszt várakat, nemkülönben Tokajt a kiskorú Serédi és Némethi Ferencz birtokaival, Szerencset, Zétényt tartozékaival; kívánja, hogy Csicsva várát összes jözságaival adják vissza Báthory Györgynek. Mindezen területek felett a kiskorú Serédi és Némethi Ferencz birtokaival, Szerencset, Zétényt tartozékaival; kívánja, hogy Csicsva várát összes jözságaival adják vissza Báthory Györgynek. Mindezen területek felett a szabad fejedelmet megillető jogkörrel uralkodhassék. A római császárt a kereszténység fejének elismeri ugyan, de magát alattvalójának, vagy hűbéresének tekintetni nem akarja.»³

A lengyel követektől a fejedelem nevében előterjesztett pontokban voltak ugyan engedmények, így János Zsigmond a Balassa elpártolásával elszakadt részekről lemondani látszott, egészben véve azonban nem különböztek az eddigi javasolt fel-

¹ Albany részére adott utasítás fogalmazványban 1564 márcz. 26-ról bécsi áll. ltár. Hung. Ugyanilyen feladattal bízták meg Kerecsényi László gyulai kapitányt is, ki Báthory Istvánnal tárgyalt. Kerecsényi 1564 máj. 22-iki levele Ferdinándhoz. Eredetiben u. ott.

² Albannak igen becses és részletes jelentése ápr. 24-én kelt. (Egyidejű másolatban u. ott.). Az elmondottakra, valamint a lengyel oratorok neveire vonatkozólag l. a bécsi udvar 1564 máj. 14-ki végzését. Eredetiben u. ott.

³ 1564 április 12-ről. Eredetije a bécsi áll. ltár. Hung.

tételektől. Ferdinánd környezetében természetesen még kevesebb készség volt engedményekre, mert eddigi álláspontjához következetesen, de a legutóbbi javaslatok tartalmától függetlenül, most is azt követelte, hogy János Zsigmond és törvényes leszármazottai elégedjenek meg Erdély birtokával és az erdélyi hercegi címmel; ismerjék el a magyar korona fennhatóságát, kötelesek legyenek hűségeskü letételére; ha János Zsigmond fiutód nélkül halna el, Erdély Ferdinándra és utódaira szálljon stb.¹ A lengyel követek joggal kifogásolhatták, hogy a május 19-iki válasz oly területre kalandozott, a mely ez idő szerint teljesen kiesett követi megbízatásuk hatásköréből; épen ezért a további tárgyalások ideiglenes felfüggesztését s csak félesztendei fegyverszünet kötését javasolták, hogy a statusquo mindaddig biztosítva legyen, míg János Zsigmond részéről újabb utasítás nem érkezik.² A bécsi udvar a javaslatához hozzájárulván, a fegyverszünet december elsejéig tartó érvényességgel valóban létrejött, de azzal egyidejűleg a tárgyalások is megszakadtak.³

Az a bizonytalanság, a melyet az évek óta eredménytelenül húzódo béketárgyalások nemcsak Erdély közjogi helyzetében, hanem magában a közvéleményben is létrehoztak, főleg azonban az újból meginduló egyezkedési kísérletekkel egyidejűleg napfényre jutott Valkai—Forró-féle összeesküvés, a mely Ferdinánd érdekében és János Zsigmond ellen akart hangulatot teremteni,⁴ a gyulafehérvári udvar külpolitikájában váratlanul változást idézett elő. Az időnként megújuló forradalmi törekvések okát János Zsigmond abban kereste, hogy Erdély és a magyar királyság viszonya közjogilag nincs rendezve, viszont kétségtelennek vélte, hogy a békés fejlődés és megerősödés alapfeltétele a közjogi helyzet végleges rendezése, ha kell, akár engedmények árán is. Innen van az, hogy a június 18-án a lengyel követeknek küldött újabb javaslataiban körvonalozott mérsékelt feltételek közt a királyi címről való lemondás is helyet foglal, a melynek ellenértékeként János Zsigmond mindössze a következő címhez való hozzájárulását kívánta:

»*Joannes, sermi Joannis, regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius, Dei gratia Princeps Transsylvaniæ*».

Ferdinánd azonban kötelezze magát arra, hogy János Zsig-

¹ 1564 május 19-ki válasza a követekhez. Fogalmazványban u. ott.

² 1564 május 27-én ugyanazok részére adott válasz. Fogalmazványban u. ott.

³ A Ferdinándtól 1564 május 26-án, János Zsigmondtól június 18-án a fegyverszünetre vonatkozólag kiállított okiratok eredetiben és fogalmazványban a bécsi áll. ltár. Hung.

⁴ *Erd. Orsz. Eml.* II. 170 és 233—36 ll.

mondról és családjáról illendően gondoskodik abban az esetben, ha a porta Erdély trónjától megfosztaná; megelégszik továbbá Munkács és Huszt várak, valamint Bereg és Ugocsa megye birtokával, a melyeket Johanna hozományául tekint s a melyek a fejedelem halála után Ferdinándra szállnak vissza.¹ Mivel a bécsi udvar az 1563 szeptember 22-ki pozsonyi resolútiótól egyáltalában nem akart tágitani, s ennek alapján János Zsigmond részére legfeljebb az »Erdély hercege« címet tartotta engedélyezhetőnek,² a követek a fejedelem nevében a kérdéses két vármegyéről és az egész tiszántúli területről való lemondást is megajánlották, János Zsigmond, illetőleg hívei részére csupán néhány tiszáninneni vár (Munkács, Huszt, Tokaj stb.) birtokát kötvén ki.³ Miksa azonban, jóllehet eddig az alkudozások lényegét inkább a cím és a területi viszonyok szabályozása képezte, most Erdély és Magyarország közjogi helyzetének kérdését tolta előtérbe, azt kívánván, hogy János Zsigmond a maga és utódai nevében Ferdinánd és utódai fennhatóságát s az utóbbiaknak Erdélyt illető örökösödési jogát a fejedelem fiágának kihalta esetén ismerje el s e pontokat Erdély rendeivel is fogadtassa el. Az udvar csakis ezen utóbbi feltételek teljesítése után volt hajlandó a házasság kérdésében végleges megállapodást létesíteni János Zsigmonddal.⁴

A követek ezen feltételekre fontos közjogi vonatkozásaik miatt nem válaszolhattak; de különben is megbízatásuk értelmében a legutóbbi (júl. 23) válaszukban foglalt engedményeken túl nem léphettek s így a további eljárást a gyulafehérvári udvar elbírálására bízták. Ferdinánd július 25-én bekövetkezett halála⁵ s egyéb események miatt azonban a közjogi viszonyok rendezésének szükségességét most már itt sem látták sürgősnek s ezzel a tárgyalások ismét megszakadtak.

DR. LUKINICH IMRE.

¹ 1564 június 18-ról a követeknek küldött levél mellékleteként. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

² 1564 július 3-ki és 13-ki válasza, eredetiben és fogalmazványban u. ott.

³ 1564 július 23-ról. Eredetije u. ott.

⁴ 1564 július 27-ről. Fogalmazványban u. ott.

⁵ Forgách Fer.: *Comment* p. 272. *Erd. Orsz. Eml.* II. 171. l.

ÚJ ADATOK KELTEZETLEN OKLEVELEK IDŐPONTJÁNAK MEGHATÁROZÁSÁHOZ.

Mióta Karácsonyi munkája a hamis, hibáskeltű és-keltezetlen oklevelekről megjelent, én is előszeretettel foglalkoztam ilyen tanulmányokkal. Pár év munkájának eredményei jelen sorok, a melyek — úgy vélem, — a keltmeghatározásokkal kapcsolatban középkori köztörténelmünk némely eseményeit is közelebbről megvilágítják és a történelmi segédtudományoknak is bizonyos fokig hasznára válhatnak.

I.

Utazás Várday Aladár és Káta Tamás surányi birtokperének periratai körül.

(A) A surányi birtokper időpontja. B) Perbeli bírságok az Árpádok korában. C) János, István és Olivér alországbírák.)

A.

A Zichy-okmánytárban négy oklevél maradt fenn azon perirataiból, a melyet Várday Aladár Káta Gábor fia Tamás ispánnal Surány birtoka miatt folytatott:

I. A váradí káptalan oklevele (*Zichy Okmt.* I. 45—46. ll. 47. sz.).

II. Egy Bátorkerekiben kelt oklevél (*Zichy Okmt.* I. 46—47. ll. 48. sz.).

III. Az egri káptalan oklevele (*Zichy Okmt.* 57—58. ll., 59. sz.).

IV. Egy Szíhalmon kelt oklevél (*Zichy Okmt.* 58—59. ll. 60. sz.).

Mind a négy keltezetlen, sőt kettőnek a kiállítóját sem ismerjük. A kelt meghatározása tehát a történelmi kritika érdekes feladata.

Ez iratok *sorrendjére* nézve a következő adatok vetnek némi világosságot: a váradi káptalan oklevelében bírságokról nincsen szó, a bátorkeszii oklevél és az egri káptalan kiadványa öt bírságról beszél, a Szíhalmon kelt háromról. A valószínű sorrend tehát ez: 1. a váradi káptalan kiadványa, 2. a szíhalmi oklevél, 3. a bátorkeszii oklevél, 4. az egri káptalan oklevele. — De ha a bátorkeszii és egri oklevél tartalmát élesebben vesszük szemügyre, akkor minden kritikai felszerelés nélkül is meggyőződhetünk arról, hogy az egri oklevél a bátorkesziinek közvetlen előirata; tehát időrendben az elé teendő.

Az egri oklevél keltét pontosabban is megállapíthatjuk. Az egri káptalan ebben O. alországbírónak tesz jelentést. O betűvel kezdődő alországbíró nevet ezen időszakból csak egyet ismerünk: Olivért; már Wertner is reávonatkoztatta ezen adatot.¹ Ez az Olivér ugyancsak Wertner szerint 1281 szeptember 16. és 1282 április 7-ike között működött. De a Wertner idézte Károlyi okmánytár I. kötet 11—12. l.-on közölt oklevélből megállapítható, hogy Olivér már 1281 szeptember 16-ika előtt is állított ki ítéletlevelet. »Secundum continenciam priorum literarum nostrarum« írja 1281 szeptember 16-ikán.²

Ezen oklevél tehát az 1281, vagy 1282-ik évben kelt.

Am az egri káptalan leveléből megtudjuk, hogy Tamást a káptalan »ad quindenam diei citacionis« idézte meg Olivér alországbíró elé; az idézés pedig »tercia feria . . . ante Natiuitatem beati Johannis baptiste« történt. A bátorkeszii oklevél pedig, a melynek az egri káptalan e levele — mint már jeleztem, — közvetlen előirata, bizonyosságot nyújt arról, hogy Tamás »in octauis sancti Johannis baptiste« nem jelent meg. Ez a terminus július 1-re esik; ha a 15 napot visszafelé számítjuk, az idézés napjából június 17-ikét állapíthatjuk meg. Június 17-ike pedig 1281-ben keddi napra esett. *E két oklevél pontos kelte tehát 1281, még pedig az egri 1281 június 20-ika körül, a bátorkeszii 1281 július 7-én kelt.*

A váradi káptalan oklevele János ispán alországbíró egyik ítéletlevelére hivatkozik. János alországbíró 1280 körül ösmerjük. ³ *Ezen oklevél keltét tehát 1280-ra tehetjük.*

Ezek alapján most már meg-zerkeszthetjük a per iromány-jegyzékét.

1. János alországbíró oklevele (említve *Zichy Okmt.* I. 45—46. l.) 1279 vége vagy 1280 (márczius 15 előtt).

¹ Turul 1901. 71. l. 3. jegyzet.

² Károlyi oklevéltár I. 11. l.

³ *Fejér* VII/2. 205. l. V. ö. *Karácsonyi Magy. nemz.* I. 186. l. Wertner (i. h.) János alországbíró ezen időpontról nem említi.

2. *A váradi káptalan jelentése IV. László királyhoz 1280. márczius 25-ike körül* (I. szám).

3. *IV. László király ítéletlevele* 1280 április 3-ika körül (említve *Zichy Okmt.* I. 58. l.).

4. *Egy ismeretlen kiállító oklevele* 1280 november 22 (= IV. szám. István alországbíró nem lehet a kiállító, mert ezen oklevél Szíhalmon, november 22-ikén kelt; István alországbíró pedig november 23-ikán Bátorban állít ki oklevelet. *Zichy Okmt.* I. 45. l.).

5. *István alországbíró oklevele* 1281 márczius 26-ika körül. (Említve *Zichy Okmt.* I. 46. l., v. ö. *Zichy Okmt.* I. 58. l. 60. sz. oklevél).

6. *Olivér alországbíró ítéletlevele* 1281 április 1—június 10 között (Említve *Zichy Okmt.* I. 46. és 57. l.)

7. *Az egri káptalan jelentése* 1281 június 20-ika körül (= III. szám).

8. *Olivér alországbíró ítéletlevele* 1281 július 7 (= II. szám).

Mielőtt azonban az ezen eredményekből megállapítható apróbb tanulságokat levonnám, kötelességemnek tartom megjegyezni, hogy némi nehézséget is látok ezen megoldási módozat mellett fennforogni és ez az, hogy a 4-ik számú oklevél még csak *három* bírságról beszél, míg az 5-ikben már *öt* bírságról van szó. Épen ezért ki kell térnem az Árpád-kori perbeli bírságokra is.

B.

Hajnik¹ előadásának azon részéhez, a mely az Árpádok korát érinti, némi szó fér. Lássuk tehát az ő általa idézett adatokat és pár, ezen tárgyra vonatkozó esetet, a melyet alkalomadtán úgy hevenyészve, jegyeztem ki, *lehetőleg ott, a hol a tények ellent nem mondanak, Hajnik szavaihoz ragaszkodva.*

1. §. Azt a peres felet, ki a peres eljárásból folyó kötelességeket elmulasztotta vagy megszegte, azért a bíró pénzbeli fizetésben marasztalta el, melynek neve bírság (judicium², birsagium³, *pena*⁴ volt.

2. §. *Már a XIII. század közepétől a perbeli bírságoknak állandóan két főnemét különböztetjük meg, ú. m. az egyszerűt (judicium)⁵*

¹ A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. 442—450. l. V. fejezet. Perbeli bírságok.

² A legtöbb esetben, l. alább.

³ 1243. *cause vsque fertonem judicande cum earum birsagijs—cause supra fertonem judicande cum tercia parte judicij.* Wenzel VII. 146.

⁴ Különösen ily összetételben: *pena dupli*, de 1235—1270 közötti »*pene trium marcarum subiacebit*«. Wenzel VII. 3.

⁵ Úgy látszik, mintha csak egyszerű bírságról volna szó: 1235—70 között (Wenzel VII. 3.); 1236 (Wenzel VII. 25—26.); 1243 (Wenzel VII.

és a királyit (judicium regale).¹ Amaz az elmarasztaltat három, emez hat márkával sújtotta.² *Nem áll tehát Hajnik azon állítása, hogy : »a bírság nemeit és ezek súlyát az Árpád-korszakra vonatkozólag tüzetesen nem ismerjük. A tizennegyedik század elejétől fogva azonban állandóan» stb. (i. h. 442. l.).*

3. §. Az Árpádok korában az alperest perbeli mulasztásaiért csak egyszerű bírsággal rótták meg: az idézésre való meg nem jelenése esetében³ csak úgy, mintha a kitűzött határidőben okmányait felmutatni elmulasztotta; *még akkor is, ha tévedésből más, nem a perre vonatkozó okleveleket hozott magával,⁴ ha a fizetési határnapot elmulasztotta,⁵ vagy ha a felperest éppen ilyen*

146.); 1255. (*Fejér IV/3. 284., 285.* — A keltre nézve l. Karácsonyi a hamis stb. okl. 100—1. ll. 69. sz. — *Turul* 1904. 82. l. 1. j.); 1257. (*Wenzel VII. 470.*); 1260. (*Wenzel VII. 539. Hazai Okmt. IV. 40.*); 1271. (*Zichy Okmt. I. 77.* A keltre nézve l. Karácsonyi i. h. 122—123. ll. 192. sz. — *Zichy Okmt. I. 79.* A keltre nézve u. ott 191. sz.); 1273. (*Hazai Okmt. VII. 306.* A keltre nézve u. ott 134—135. ll. 254. sz.); 1277. (*Fejér V/2. 421.*); 1278. (*Zichy Okmt. I. 59.* A keltre nézve l. u. ott 112—113. ll. 130. sz.); 1280. (*Zichy Okmt. I. 58.*); 1281. (*Zichy Okmt. I. 46., 47., 56.*); 1289 körül (*Zichy Okmt. I. 37.*); 1291. (*Hazai Okmt. VII. 217.*); 1291—1300 között (*Hazai Okmt. VII. 305.*); 1294. (*Wenzel V. 103.*); 1299. (*Wenzel V. 241., Hazai Okmt. VI., 437., 349.*); 1300. (*Hazai Okmt. VII. 289., Zichy Okmt. I. 101.*)

¹ 1255. (*Fejér IV. 3. 285—286.*); 1270. (*Hazai Okmt. I. 44.*); 1276 (*Hazai Okmt. VI. 162.* A keltre nézve l. *Turul* 1905. 123. l.); 1278. (*Zichy Okmt. I. 67.* A keltre nézve l. *Turul* 1908. 33.); 1279. (*Wenzel IX. 251.*)

² 1235—70 között: pene trium marcarum (*Wenzel VII. 3.*); 1255: unam marcam cum tercia parte iudicii (*Fejér IV/3. 285.*); 1257: additis insuper tribus marcis (*Wenzel VII. 470.*); 1289 körül: soluet tres marcas (*Zichy Okmt. I. 37.*); — 1255: duas marcas pro tercia parte iudicii regalis (*Fejér IV. 3. 285.*)

³ 1266—78 között: qui non comparuerunt, nec miserunt; vnde tenetur in iudicio (*Wenzel XII. 678.*); 1271: qui nec venerunt, nec aliquem pro se miserunt. Vnde tenetur in iudicio (*Zichy Okmt. I. 77.*); qui nec uenerunt, nec miserunt, vnde tenetur in iudicio (*Zichy Okmt. I. 79.*); 1273: qui non venerunt, nec miserunt, unde tenetur in iudicio (*Hazai Okmt. VII. 306.*) 1281: recessit fugitiue, vnde tenetur in iudicio (*Zichy Okmt. I. 46—47.*); — 1291—1300 között: qui non uenit, nec misit, vnde ... iudicio ... persoluto (*Hazai Okmt. VII. 305.*); 1299: in quinque iudicijs et totidem terminis non comparendo, nec mittendo, comperimus ... remansisse (*Hazai Okmt. VI. 437.*); racione quinque iudiciorum ... iterato citati ... non venerunt, nec miserunt, propter quod in sexto iudicio sunt conuicti (u. ott 439.); 1300: qui non venerunt, nec miserunt per eundem legitime expectati, vnde tenetur in iudicio (*Zichy Okmt. I. 101.*)

⁴ 1294: dixit, quod ignoranter secum alios litteras apportasset ... decreuimus, vt deberet dare vnum iudicium ... pro eo, quia in primo termino assumpto litteras et instrumenta sua ... exhibere non potuit. (*Wenzel IV. 103.*)

⁵ 1278: si diem crastinarent, cum iudicio (*Zichy Okmt. I. 59.*); 1291: cum iudicijs si terminum omitteret in soluendo (*Hazai Okmt. VII. 217.*); de itt a iudicium többes számából azt következtetem, hogy »bírság általában értendő, tehát lehet királyi is«.

bírság fejében alperes fekvő javainak egy részébe be kellett volna iktatni, és az alperes ezen iktatásnak ellentmondott.¹ Ha több alperes szerepelt, mindegyiket külön-külön² bírságolták.

Egyszerű bírsággal sújtották egyes esetekben azt a félt is, a ki a választott bíróság ítéletének magát alá nem vetette,³ vagy az elvállalt szavatosságnak eleget nem tett.⁴

4. §. De királyi bírsággal sújtották az alperest, ha a felperes okleveleit hamisaknak állította és ezen állítása valótlannak bizonyult, még akkor is, ha a vádat visszavonta; ⁵ ha a már megítélt bírságokat nem fizette és ezért a bírságok fejében ingatlanai egy részébe kellett felperest iktatni,⁶ — valószínűleg tehát per analogiam — akkor is, ha ilyen beiktatásnak ellent mondott (l. 3. §.), egyáltalában — egyes esetekben, — ha fizetési határnapot mulasztott.⁷

Felperest, ha ok nélkül perelt.⁸

Mindkét félt pedig, ha az ítélethez nem alkalmazkodott.⁹

5. §. Mindezen bírságok részben a bírót, részben az ellenfelet illették; ¹⁰ ezen részből 1236-ban fele a bírónak, ¹¹ de már az Árpád-korban legtöbb esetben két harmadrész jut a bírónak, így már 1239-ben is.¹²

¹ 1277: debuisset ... Gregorium ... introducere in quendam possessionem ... Matie ... pro iudiciis, quibus dinoscitur remansisse, vnde ... Matias probuit ... ob hoc ipsum indicio decreuimus. (*Fejér* IV. 2. 421.) De itt kérdéses a »iudicium« nem általános értelmű kifejezés-e és nem kelle-e alatta királyi bírságot érteni. L. 4. §.

² 1294: decreuimus, vt ... deberet dare vnum iudicium pro se et aliud pro ... fratre suo ... pro eo, quia in primo termino ... litteras ... exhibere non potuit. (*Wenzel* V. 103.)

³ 1235—70 között: pars, que de ... arbitrio resilierit, pene trium marcarum subiacebit (*Wenzel* VII. 3.); 1289 körül: si qua pars arbitrium ... non acceptaret, ante responsionem suam soluet tres marcas. (*Zichy Okmt.* I. 37.)

⁴ 1257: defendere tenerentur, qui si negligentes existerent in tuendo ... additis insuper tribus marcis. (*Wenzel* VII. 470.)

⁵ 1255: litteras asseruit falsas esse ... ad hec dicta substitit nichil contra ipsas litteras de cetero proponendo ... soluet duas marcas pro tertia parte indicii regalis, quia litteras ... falsificauerat. (*Fejér* IV. 3. 285.)

⁶ 1255: extunc ... in possessionem introduci faciemus cum iudicio regali, quia solutionis terminum pretermisit. (U. ott.)

⁷ 1278: penam iudicii Regalis incursumus, si ... terminos omisit in soluendo. (*Zichy Okmt.* I. 67.)

⁸ 1270: *Hazai Okmt.* I. 44.

⁹ 1276: pars uero de arbitrio ... resiliens, iudicio regali subiacebit. (*Hazai Okmt.* VI. 162.); 1279: qui dictam institutionem excesserit, iudicio Regali condempnetur. (*Wenzel* IX. 251.)

¹⁰ 1253: nobis ... iudici et aduersario satisfecit, sicut requirebat ordo iuris. (*Wenzel* VII. 356.)

¹¹ medietatem iudicii iudicem contingentis ... solueret, residua uero medietas [felpereseknek] cederet persoluenda. (*Wenzel* VII. 25—26.)

¹² 1239: terciam partem ... parti soluit aduerse, duas vero partes

6. §. A bírságot az azzal megrótt fél, ha csak mulasztását alaposan nem menthette,¹ a következő bírósági határidőben, a tárgyalást megelőzőleg² volt köteles lefizetni, ennek elmulasztása a bírság duplázását vonta maga után sok esetben már a tizenharmadik században is.³ Hajnik tehát téved, mikor így állítja fel a tételt:

»azonban az Árpád-korszakban még nem, akkor a bírságot mindig csak egyszerűen rótták ki, tehát csak az Anjou-korszak óta«. (I. h. 443. l.). »Bizonyítja ezt, hogy Árpád-kori okmányokban mindig csak a per alatt kirótt bírságok számáról és sohasem azok duplázásáról és ennek útján felszaporodott nagy összegekről van szó. (I. h. 13. jegyz.).

Igaz ugyan, hogy az Árpád-kori oklevelekben legtöbbször, (»de nem mindig«, mint Hajnik véli), csak a per alatt kirótt bírságok számáról van szó,⁴ — de a »iudicium« nagyon sok esetben

... nobis tamquam iudici. (Wenzel VII. 78.) Ez ugyan nem bírság, de ezen adatból következtethetünk a bírságokra is. — 1255: unam marcam cum tercia parte iudicii... duas marcas pro tercia parte iudicii« fizet alperes ellenfelének. (Fejér IV/3. 285.) — 1299: due partes... in manus nostras... deuolute. (Hazai Okmt. VI. 452.)

¹ 1266—78 között: tenetur in iudicio, nisi se rationabiliter poterint excusare. (Wenzel XII. 678.) — 1271: tenentur in iudicio, si rationabiliter non poterint se expedire. (Zichy Okmt. I. 77.); tenentur in iudicio, si se rationabiliter non poterint excusare. (Zichy Okmt. I. 79.); 1273: tenentur in iudicio, si se rationabiliter non poterint excusare (Hazai Okmt. VII. 306.); 1300: u. így (Zichy Okmt. I. 101.); in iudicio decreuimus remansisse, si se rationabiliter non poterint excusare. (Hazai Okmt. VII. 289.)

² 1255: habendo..., soluto regali iudicio, redimendi... facultatem (Fejér IV/3. 286.); 1278: iudicio... comparabit coram nobis (Zichy Okmt. I. 61.); 1280: ante Responsonem eorum... soluere tenentur (Zichy Okmt. I. 58—59.); 1289 körül: ante responsonem suam soluet (Zichy Okmt. I. 37.); 1291—1300 közt: non audiatur in accionibus suis, nisi iudicio prius persoluto (Hazai Okmt. VII. 305.); 1294: soluet ante litem (Zichy Okmt. I. 76.); 1299: ante eorum responsonem satis faciant de... iudicijs... alioquin huic negocio finem debitum inponemus (Hazai Okmt. VI. 438., 439.) év n.: decernimus... in iudicio, ut cum... coram nobis comparuerint soluant iudicium (Wenzel XII. 674.); ipso die... expediet se de iudicijs (Wenzel XII. 680.).

³ 1255: soluet terciam partem duppli (Fejér IV. 3. 285.); 1272—75: penam duppli incursum, si aliquem pretermittent terminorum (Zichy Okmt. I. 37.); 1277: si diem solutionis obmitteret, ipso facto poenam duppli incurret (Fejér V/2. 421.); 1278: si terminum solutionis obmitteret duplo soluere tenentur (Zichy Okmt. I. 59.); 1299: si primam solutionem non faceret, incurret penam dupli (Zichy Okmt. I. 96.); duplum incursum, si terminum omiserunt insolutum; év. n.: pene duplici iudiciorum, quibus... conuictus extiterat, subiacebunt (Wenzel XII. 671.).

⁴ 1260: duo iudicia (Wenzel VII. 539., Hazai Okmt. IV. 40.); 1280: tria iudicia (Zichy Okmt. I. 58.); 1281: quinque iudicia (Zichy Okmt. I. 46., 58.); 1299: quinque iudicia (Hazai Okmt. VI. 437.); sexto iudicio (ott u. 439.); sex iudiciorum (u. ott 451.); vndecim iudicijs (Wenzel V.

csak általános kitétel és nem szabad, sőt nem is lehet, más adatok híján, annak egyszerűen vagy királyi voltára, vagy épen össze-
gének nagyságára következtetni.

Biztosan csak egyszerű bírságok a következők: 1235—70. (Wenzel : VII. 3.); 1255. (Fejér : IV./3. 284., 285.); 1257. (Wenzel : VII. 470.); 1271. (Zichy Okmt. I. 77., 79.); 1273. (Hazai Okmt. VII. 306.); 1291—1300. (Hazai Okmt. VII. 305.); 1294. (Wenzel, V. 103.); 1300. (Hazai Okmt. VII. 289.).

Ott azonban, a hol aránylag nagyobbösszegekről van szó, vagy több bírságról (3, 5 stb.), egyszerű és királyi bírság vegyesen értendő. Ott, a hol esetleg meg igazán nagy összegekkel találkozunk, duplázásról van szó.

7. §. Mint duplázták a bírságot, mint osztották fel a dupla összeget, erre jellemző példa az 1255-iki Panyit ispánnak törvényes ítélet alapján húsz márkát és egy bírságot (egy márka) kellett volna fizetni Iharos fia Gergelynek. De Panyit azt állította, hogy az ítéletlevél hamis, a mely állítása — maga is visszavonta — valótlannak bizonyult. Erre a következőkre ítélték : »soluere . . . viginti marcas . . . item unam marcam cum tercia parte iudicii (az első ítéletlevél értelmében) . . . soluet terciam partem duppli de viginti marcis et una : septem marcas, item duas marcas pro tercia parte iudicii regalis quia litteras . . . falsificauerat (F. IV/3. 285). Gergely tehát kapott 20 márkát (minő alapon, nem tudjuk ; kártérítés? kötél = vinculum?) + 1 márka bírságot + 7 márkát $\left(= \frac{20+1}{3} \right)$ márka + 2 márka királyi bírság, összesen 30 márkát ; a bíró 2 márka egyszerű bírságot + 14 márkát $\left(= \frac{2 \cdot (20+1)}{3} \right)$ márka) + 4 márka királyi bírság, = összesen 20 márkát.

8. §. A per folyamában felhalmozódott bírságok bírói behajtására mindig csak akkor került a sor, ha az azokkal megterhelt peres fél a fizetést a per utolsó határidejében sem teljesítette. Fizethetett pedig vagy pénzzel, vagy könnyen pénzzé tehető ingó javaknak visszaválthatólag átengedésével (lásd az 1298 : LVI. t.-cikket).« (Hajnik : id. h. 444. l.). A fizetésnek teljesnek,

241.). — De összegben is : 1277 : quatuordecim marcas (Fejér V/2. 421.); 1296 : in iudicijs . . . XX marcas (Wenzel X. 229—230.); XX marcas racione iudiciorum (u. ott 230.); — év. n. decem marcas pro decem iudicijs (Hazai Okmt. VII. 331.). Ezen utolsó adat teljesen igazolja, hogy sok esetben a »iudicium« általános kitétel és alatta egyszerű és királyi bírság vegyesen értendő. Mert ha nem így volna, nem lenne értelme hangsúlyozni : decem marcas pro decem iudicijs !

vagyis a bírság összegével felérőnek kellett lennie.¹ A bírságösszegnek felét azonban a legtöbb esetben készpénzben kellett fizetni.² De van az ellenkezőre is adat.³

9. §. »Bírságügyben a bírói végrehajtás sohasem irányulhatott a terhelt személye ellen; azt a bírót, a ki e miatt nemest személyében letartóztatna, az 1298 : XXXIV. t.-cikk hivatalvesztéssel sújtotta. »Statuimus etiam, quod Iudex Curiae vel alii quicunque iudices nobilem aliquem possessionatum ratione iudicii vel iudiciorum captivare non praesumat. Quod si fecerint, honore vel iudicatu, quo funguntur, ipso facto sint privati« mond e törvényezikk. (Endlicher : Monum-ban ez 28. cikk. V. ö. Kovachich : Syll. I. 39.). A végrehajtás tehát a bírságban elmarasztalt-nak csak vagyonát érhetette.» (Hajnik id. h. 444. l.) Ez már az Árpádok korában a terhelt fél birtokának a bírságok értékéig való lefoglalásával és a bíró és az ellenfél kezéhez való adásával, de ezektől visszaválthatólag ment véghez. (Hajnik, id. h. 444—5. l., 1298 : t.-cz. Sylloge.)⁴

Az eljárás a következő volt : az ellenfelet az elmarasztalt birtokba királyi⁵ vagy más bírósági (pl. nádori)⁶ ember hiteleshelyi ember jelenlétében⁷ — a szomszédokat is megidézve⁸ — határozott időre⁹ iktatta be, azon kikötéssel, hogy a birtokot sem pusztítani, sem kizsarolni nem szabad¹⁰. Az ellentmondókat meg kellett idézni

¹ 1255 : solucionem autem fieri volumus de totali . . . pecunia (Fejér IV/3. 286.).

² 1255 : partem in denariis . . . sicut tunc current, et partem in estimacione condigna (Fejér IV/3. 285.); 1277 : partem in denariis, prout in regno currit, partem vero in estimacione (Fejér V/2. 421.).

³ év. n. : debeat soluere . . . pro . . . iudicijs in quibus poterit, rebus condigne estimatis (Hazai Okmt. VII. 331.).

⁴ 1255 : nisi in ipso termino simul et semel persoluerit, ex tunc ipsum . . . in possessionem ipsius introduci faciemus (Fejér IV/3. 285—286.); 1277 : introducere in quandam possessionem pro iudiciis (Fejér V/2. 421.); 1281 : introduceret . . . in possessionem ratione quinque iudiciorum (Zichy Okmt. I. 57—58.); 1299 : ratione iudiciorum introducat in possessionem (Hazai Okmt. VI. 437., 439.); pro iudicijs . . . legitime introducti (Wenzel V. 241.).

⁵ 1281 : (Zichy Okmt. I. 57.); 1299 : (Hazai Okmt. VI. 437., 439—451.).

⁶ 1277 : (Fejér V. 2. 421.).

⁷ 1277 : (Fejér V. 2. 421.); 1281 : (Zichy Okmt. I. 57.); 1299 : (Hazai Okmt. VI. 437., 439.).

⁸ 1299 : (Hazai Okmt. VI. 451.).

⁹ 1255 : continuis quadraginta diebus in possessione . . . debeat commorari (Fejér IV/3. 286.); 1281 : ad quintum decimum diem perman-surum (Zichy Okmt. I. 58.); 1299 : vsque quintum decimum diem perman-surum (Hazai Okmt. VI. 439.); per quindecim dies a die introductionis . . . permansurum in eadem (Hazai Okmt. VI. 451. — kétszer is).

¹⁰ 1281 : sine diminucione et destruccione . . . possessionis (Zichy Okmt. I. 58.); 1298 : (L. és LI. t.-cz.); 1299 : absque eiusdem possessionis

az eljáró bíró színe elé.¹ Ha azonban alperes mondott ellent, úgy látszik, királyi bírsággal rótták meg (l. 4. §.).

Van eset red, hogy már az első ítélettelvé kimondja: ha alperes a kiszabott idő alatt kötelezettségének eleget nem tesz, a birtok átszáll ellenfelére²; de ismerünk adatot arra is, hogy az ellenfelet a kérdéses birtokba kétszer,⁴ sőt háromszor is bevezették.³ Általános szabályt erre nézve nem állíthatunk fel.

Ha az elmarasztalt makacsul még se tett eleget kötelezettségének, akkor a birtok átszállott ellenfelére..⁵ De előbb az ingatlant a bíró által kirendelt becsűsök királyi és hiteleshelyi ember jelenlétében megbecsülték; a becsűről jelentést kellett tenni.⁶

10. §. Mint osztozkodtak az egyes bírák a bírságon, nem tudjuk; annyi bizonyos, hogy ha a főispán a nádor parancsára ítélkezett, a bírságból a nádornak, a főispánnak is jutott rész⁷; az arányt azonban nem ismerjük.

11. §. A fél a bírságot el is engedhette.⁸

12. §. »A bírságok« nagysága, »azok behajtásának és az azokban való részesedésnek szabványai az egyes városok, kiváltságolt népek és kiváltságolt földesúri, de különösen soltészszégi községek külön joga szerint sokfélekép változtak. (Hajnik i. h. 448—9. ll.)

Igy például a Szepességen — legalább is az Árpádkorban — a soltészszégi községekben a bírságokra való tekintettel⁹ megkülönböztették a pereket »usque fertonem« és »supra« vagy

dampno permansurum (Hazai Okmt. 451.); sine destruccione ... possessionis permansurum (Hazai Okmt. VI. 451.).

¹ 1281: (Zichy Okmt. I. 58.); 1299: (Hazai Okmt. VI. 437., 451.).

² 1255: nisi redemerit infra datum sibi spacium ... ex tunc ... possessio (felperesnek) ... perpetuabitur (Fejér IV/3. 286.).

³ 1299: secundario introduceat (Hazai Okmt. VI. 439., 451.).

⁴ 1299: semel, bis et tercio introducti fuerunt (Wenzel V. 241.).

⁵ L. 20. jegyz.

⁶ 1299: mittatis hominem (hiteleshelyi) vestrum ydoneum pro testimonio, in cuius conspectu ... homo Regis, item ... estimatores accedant super faciem possessionis ... videndo et considerando utilitates, ad demum estiment eandem cum utilitatibus et pertinencijs ... uniuersis iusto modo et posthec seriem estimacionis, videlicet pro quanta sumpna pecunie ipsa possessio estimata fuerit ... Regi fideliter rescribatis (Wenzel V, 241—242.).

⁷ 1249—54: Lóránt nádor Csák tárnokmesterhez és soproni főispánhoz: cum ... litteras nostras vobis miserimus, ut actoribus de populis in comitatu uestro existentibus, qui coram vobis remanserunt, iudicia nostra exigeretis et aduersariis satis faceretis ... partem, que nos pro nostris iudicijs contingit, nobis mittatis, partem vero, que vos contingit, recipiatis vobis, sicut debetis (Wenzel VII. 306., Hazai Okmt. I. 26.).

⁸ 1260: duo iudicia ... relaxauit (Wenzel VII. 540., Hazai Okmt. IV. 40.).

⁹ Illetve helyesen »a bírságokra való tekintettel« is. De itt most csak a bírságokról van szó.

»ultra fertonem«. Azokban a bírságok kizárólag a soltészt,¹ ezekben pedig két harmadrészben a földesurat, egy harmadrészben a soltészt illették. Valószínű azonban, hogy mindenütt csak a bírságok *bírói* részéről, nem az egész bírságösszegekről van szó. 1243-ban már — a mi a bírságokat illeti — soltészségi jogszokásokra hivatkoznak.²

*

Idegen területre — a jogtörténelem területére tévedtem. Az adatokat is csak sebtében szedtem össze — némelyiket már Hajnik is idézi. Mégis hiszem, hogy valamit ismereteinken a perbeli bírságokról bővíthettem. *Legalább is bebizonyítottam, hogy ily irányú kutatások még az Árpád-korra nézve sincsenek végleg lezárva, sőt hogy nyomtatásban rég megjelent okmánytáraink sincsenek egészen kiaknázva.*

C.

Most pedig már visszatérhetek a surányi perre.

Láttuk, hogy már az Árpádok korában megkülömböztették az egyszerű és királyi bírságokat, láttuk, hogy nem minden »iudicium« alatt szabad és lehet egyszerű bírságot érteni. Tehát most már az a tény, hogy az 1280 november 22-iki oklevél még csak három bírságról intézkedik, István alországbíró 1281 márczius 26 körül kelt ítéletlevele pedig már ötről, mint komoly ellenvetés az általam helyesnek vélt keltezés ellen fel nem hozható. Az első alkalommal (János alországbíró ítéletlevelével?) Tamást egyszerű bírságra ítélték, másodszer (IV. László király ítéletlevelével?) és harmadszor, István alországbíró ítéletlevelével királyi bírságra (= 2 egyszerű bírság). Ez kitesz összesen öt bírságot ($1 + 2 + 2$ egyszerű = 1 egyszerű + 2 királyi bírság).

Igy megnyugodhatunk az általam ajánlott keltezésben. Lássuk tehát azon apróbb eredményeket, a melyeket e négy oklevél alapos kiaknázása mellett megállapíthatunk.

¹ Az 1295-iki oklevél szerint úgy tűnhetne fel a dolog, mintha ezekben a perekben a községi bírót illetnék meg a bírságok. De az 1243-iki oklevél (l. 49. jegyz.) ezen felfogást eleve kizárja: »more solito per scultetos et observatos«.

² 1243: cum causis usque fertonem iudicandis (a soltész értendő) cum earum bírsagijs ex integro percipiendis ac causis supra fertonem iudicandis more solito per scultetos et observato cum tercia parte iudicij earundem causarum percipienda (*Wenzel* VII. 146.); 1295: causas ultra fertonem ... (földesúr és soltész együttesen) iudicabunt; de quarum iudicio due partes (földesúrnak), tercia vero (soltésznek) cedet; causas vero vsque fertonem ... villicus. (*Wagner Anal. Scep.* I. 443. — *Bárdosy Suppl.* 295. — *Katona* VI. 1142. — *Fejér* VI/1. 373.).

I. János alországbíró tehát már 1279 végén vagy 1280 márczius 15-ike előtt szerepel.

Igy a Fejér VII/2. 205. l.-on említett oklevele 1280 október 28 előtt kelt, még pedig ezen említett oklevél nem más, mint a Wenzel IX. 291—2. ll.-on, 209. szám alatt közölt, 1280 június 8-ikán kelt oklevél, az ebben említett »littere nostre memoriales« pedig = a *Magyar történelmi tár* VI. kötetének 178—9. ll.-jain, I. szám alatt közölt, tehát 1280 április 27-iki oklevéllel. Ezek alapján meghatározhatjuk a *Zichy Okmt. I. 47-ik lapon 49. szám alatt közölt oklevél keltjét is* : 1280 július 16-ikán kelt.

János alországbíró eddig ismert kiadványai tehát a következők :

1. 1279 végén vagy 1280 márczius 15-ike előtt kelt ítéletlevele (l. előbb).

2. 1280 április 27-ikén kelt ítéletlevele (Magy. Tört. T. i. h., említve Wenzel IX. 291. l.).

3. 1280 június 8-ikán kelt ítéletlevele (Wenzel IX. 291—2. ll. ; említve Fejér VII/2. 205. l.).

4. 1280 július 16-ikán kelt ítéletlevele (*Zichy Okmt. I. 47. l. 49. sz.*).

Eddigi adataink szerint tehát 1279 végétől vagy 1280 márczius 15. előtti időtől 1280 július 16-ikáig működött.¹

Egy személy-e ezen János az 1266-ban működő Bél nemzetségbeli Károly fia Jánossal,² vagy az 1291-ben működő Jánossal,³ nem tudjuk, valamint azt sem, nem ő volt-e azon 1281-ben szereplő János országbíró, a kit Wertner Csáknak tart.⁴

Ezen adatokból megtudjuk azt is, hogy János alországbíró 1280 április 27-ikén Budán, június 8-ikán Budán, július 16-ikán Budán tartózkodott, hogy azon két oklevél, a melynek eddig kibocsátóját nem ismertük (*Magy. Tört. Tár* VI. 178—9. ll. ; Wenzel IX. 291—2. ll.), az ő kiadványa.

II. Megismerkedtünk IV. László király egy elveszett, 1280 április 3-ika körül kelt oklevelével.⁵

III. Nyomát találtuk István alországbíró egy elveszett, 1281 márczius 26-ika körül kelt oklevelének.

Eddig ismert kiadványai tehát :

1. 1280 október 12-ikén kelt ítéletlevele (*Zichy Okmt. I. 47. l. 50. sz. v. ö. uott 45. l. 46. sz.*).

¹ Wertner ezen oklevelek némelyikét — mint láttuk, tévesen ! — az 1291-ben ítélkező János alországbíró kiadványaival azonosítja (*Turul*, 1901. 71. l.).

² I. h. 68. l.

³ I. h. 71. l.

⁴ I. h. 58. l.

⁵ Említve *Zichy Okmt. I. 58.*

2. 1280 november 23-ikán kelt ítéletlevele (*Zichy Okmt.* I. 45.).

3. 1281 márczius 24-ikén kelt ítéletlevele (*Wenzel* IV. 236., említve *Wenzel* IV. 234.).

4. 1281. márczius 26-ika körül kelt ítéletlevele (említve *Zichy Okmt.* I. 46.).

Alországbírói működését tehát 1280 október 12—1281 márczius 26-ra tehetjük.

1280 október 12-ikén Budán, november 23-ikán Bátorban, 1281 márczius 24-ikén Budán tartózkodott.

Ezek által a *Zichy Okmt.* I. 47. l.-on 50. sz. alatt közölt oklevél ismeretlen kiadóját is meghatároztuk.

Wertner szerint abból, hogy 1280-ban a szabolcsvármegyei Bátorban tartózkodott, arra lehetne következtetni, hogy Bályok-Semjén nembeli Istvánnal azonos.¹ Nem mintha apodiktikus következtetést akarnék a mondandóból levonni, csak felemlítem, hogy 1280 szeptember 10-ikén Aba Péter az országbíró ² és hogy István fivérének, Péternek Aba nembeli Gagyí Kinga volt a felesége.³

István alországbíró 1280 november 23-ikán kelt kiadványán levő pecsétje: szívalakú paizsban két vízszintesen fekvő szelemen.⁴ Vajjon csakugyan szelemen-e? Nem a Kállayak hala-e?

Vajjon ez István alországbíró egy személy-e az 1269—70, 1274-ben ⁵ vagy az 1298—1301-ben működő ⁶ István alországbíróval, nem tudjuk.

IV. Olivér alországbíró már 1281 június 11-ike előtt ítélkezett, idáig ismert működési ideje tehát 1281 június 11-ike előtt-től 1282 április 7-ike előttig terjed.

Eddig ismert kiadványai:

1. 1281 április 1—június 10-ike között kelt ítéletlevele (említve *Zichy Okmt.* I. 46. és 57. ll. Wertner ezen oklevelet tévesen 1282-re teszi. *Turul* 1901. 71. l.).

2. 1281 július 7-ikén kelt ítéletlevele (*Zichy Okmt.* I. 46—7. ll.).

3. 1281 szeptember 10-ike előtt kelt ítéletlevele (említve *Károlyi Okl.* I. 11. l.).

4. 1281 szeptember 16-ikán kelt ítéletlevele (uott 11—12. ll.).

5. 1282 április 7-ike előtt kelt ítéletlevele (említve *Wenzel* IV. 246. l.).

Megtudtuk ezekből, hogy a *Zichy Okmt.* I. 46—47. ll.-on

¹ *Turul* 1901. 71. l.

² l. h. 58. l.

³ *Karácsonyi*: *Magy. nemz.* I. tábla a 180—181. ll. között.

⁴ *Zichy Okmt.* I. 45. l. — *Turul* 1901. 71. l.

⁵ *Turul* 1901. 69. l.

⁶ l. h. 72. l.

48. szám alatt közölt oklevél kiállítója *Olivér alországbíró*, és hogy *1281 július 7-ikén Bátorkerekiben tartózkodott.*

Wertner szerint neve arra enged következtetni, hogy a Rátót nemzetség sarja.¹ Én a Rátótokkal összekötni nem tudom. Esetleg a következő adatok szolgálhatnak meghatározására: Olivérrel körülbelül egy időben alországbíróskodik Balduin.² A Balduin név is hagyományos a Rátótoknál.³ 1283-ban Hermán nembeli Ruben az országbíró.⁴ A Hermánoknál is hagyományos a Balduin név, de a Rátót név is.⁵ Talán Hermán nembeli e két alországbíró??

És ezzel be is fejezhetjük azon kacskaringós körutat, a melyet a négy oklevél körül megtettünk.

II.

A mároki 1284-iki birtokper.

Egy év nélkül, de április 24-ike körül kelt oklevél⁶ azon perről számol be, a melyet Várday Aladár Káta Gábor fiai ellen Márok birtoka iránt folytatott.

Mint már láttuk, Aladár 1285 előtt meghalt. A surányi per iratai⁷ pedig a mároki perről mit sem tudnak (tehát még akkor aligha kezdődött), viszont pedig ez az oklevél egy szót sem szól a surányi perről (tehát ezt már valószínűleg bevégezték). Nagyon valószínű tehát, hogy az 1282—1284-ik években kelt. De 1283-ban nem kelhetett, mert akkor »dominica ante festum sancti Georgy« épen husvét vasárnapjára esett, nem lett volna tehát semmi értelme a keltet így fogalmazni. 1282-ben pedig a »tercia feria post quindenas beati Georgy« a pünkösöd vasárnapja előtt való szerda volt, tehát természetesebb lett volna így keltezni. *Marad tehát 1284, a mikor is e vasárnap épen szent György napja elé, az említett szerdai nap meg épen közvetlenül György napjának tizenötöde után esett. Így a valószínű kelt 1284.*

Karácsonyi a hamis stb. oklevelek jegyzékében erről az oklevélről nem szól, de a magyar nemzetségekről írott művében⁸ szintén 1284-re teszi.

¹ *Turul* 1901. 71. l.

² I. h. 71. l.

³ *Karácsonyi: Magy. nemz.* III. 4.

⁴ *Turul* 1901. 58. l.

⁵ *Karácsonyi: i. h.* II. 165. l.

⁶ *Zichy Okmt.* I. 65—66. II.

⁷ L. ezen értekezés I. részét.

⁸ III. kötet 69. l.

III.

Aba Amadé lengyelországi követsége.

Egy év nélkül »feria quinta proxima ante festum beati Barnabe apostoli« kelt oklevélben,¹ a melynek keltét Nagy Imre az 1293 év körüli időre teszi, olvassuk: *causam propter preceptum domini Régis eo, quod ipse Ladislaus vnacum domino suo magistro Omodeo in legacione dicti domini regis esset iturus in puloniam.*

Ez esemény minden esetre 1284 után történt, mert már Várday Aladár fia László szerepel. Bár úgy látszik, ez az egyetlen pont, a melybe belekapaszkodhatunk, az oklevél keltét mégis egészen pontosan meghatározhatjuk.

Ezen² és egy megelőző oklevelet³ *István*, Szabolcs vármegye alispánja állítja ki *Semjénben*. E két név összetalálkozása valószínűvé, sőt majdnem bizonyossá teszi. — *mint már Wertner is állította*,⁴ — hogy Bályok-Semjén nembeli Ubul fia Mihály fia Istvánnal van dolgunk. István személyének megállapítása döntő súlylyal bírván a kelt meghatározására, *Wertner* érdeme, hogy *Aba Amadé lengyelországi követségének időpontját tisztázhadjuk*. Mihály fia István 1291-től 1298-ig száműzve volt,⁵ 1298-tól pedig egészen Amadé haláláig nem ítélkezhetett *Semjénben*, mert *Semjént* éppen Amadé tartotta elfoglalva.⁶ De azért sem tehetjük 1290 utánra, mert *Lászlónk* a 90-es években már oly nagy úr, hogy nem vállalná Amadét »dominus«-ának. Tehát az oklevél 1285 és 1290 között kelt.

Lássuk tehát egyelőre az 1286—90-es éveket, vajjon össze tudjuk-e e két oklevél adataival egyeztetni?

1. 1286. Ez évben Orbán pápa ünnepe május 25-ikére, az utána való csütörtök — az első oklevél kelte⁷ — május 30-ikára, a Barnabás apostol napja előtt való csütörtök — a második oklevél kelte⁸ — június 6-ikára esett. De éppen közbe esett — június 2-ika — pünkösd vasárnapja. Sokkal egyszerűbb lett volna tehát a második oklevelet így keltezni: a pünkösd vasárnapja után való csütörtökön. Ez évet így figyelmen kívül hagyhatjuk.

¹ *Zichy Okmt.* I. 81.

² *Zichy Okmt.* I. 81—82. II. 91. szám.

³ *Zichy Okmt.* I. 81. I. 90. szám.

⁴ *Tört. Tár* 1898. 106. I.

⁵ *Karácsonyi: Magy. nemz.* I. 182—183. II.

⁶ I. h.

⁷ I. 81. I. 90. szám.

⁸ I. 81—82. II. 91. szám.

2. 1287. Orbán pápa ünnepe épen pünkösd vasárnapjára esett. Ez évet is — ugyanabból az indokból, mint fent — melőzhetjük.

3. 1288. Az első oklevél kelte úrnapijára esik (május 27). A másodiké június 10-ikére. Ez az év sem jöhet számba, egyrészt a fenti indokból, de már azért sem, mert IV. László június 5-ikén Esztergomban tartózkodik,¹ és május 27-ike és június 17-ike között teljes lehetetlenség, hogy még a »preceptum domini Regis«² is megjöhetett volna, vagyis Várday László megtehetette volna az utat Semjénből Esztergom vidékére és vissza.

4. 1289. Az első oklevél kelte 1289 június 2-ikára, vagyis a pünkösd után való csütörtökre, a másodiké úrnapijára esnék. Ez az év sem vehető figyelembe.³

5. 1290. Az ismeretes történelmi események zárják ki. Aba Amadé hűtelen!

Maradna az 1285-iki év. Lássuk, összhangba tudjuk-e hozni a két oklevél adataival?

Ellenérveket ez év ellen naptári szempontból nem lehet felhozni. Tehát ha más, ismert adatok sem mondanak ellent, ez évet bátran elfogadhatjuk.

1285-ben a »feria quinta post festum orban pape« május 31-re, a »feria quinta . . ante festum Barnabe apostoli« június 7-ikére esett. Rövid, nagyon rövid idő, tekintettel a »preceptum domini Regis«-re. Igen ám, de IV. László ez évben június 13-ikán Hortobágyon tartózkodik,⁴ tehát június 5-ikén, vagy 6-ikán is már e vidék környékén tartózkodhatott, mert május 27-ikétől, a mely napon Gyula-Fehérvárt állíttat ki oklevelet,⁵ június 5-ikéig vagy 6-ikáig — 9 vagy 10 nap alatt — eljuthatott a Hortobágyra vagy valamely közel eső vidékre. Ezen szempontból tehát szintén nem emelhetünk kifogást.

De mit szól mindehhez a köztörténelem? Én csak röviden Paulert idézem.

»Krakó és Sandomir a kujaviai fekete Leszkóra . . szállt. Alattvalói azonban fellázadtak ellene, elkergették és rokona, masoviaai Konrád lépett helyébe. Leszko IV. Lászlónál keresett segítséget. Oltalmára ment ki Simonfia György. A két sereg 1285 május 7-ikén találkozott . . Konrád seregét tönkre verték.«

». . . IV. László Erdélyben meglátogatta »ájtatosságából«

¹ Wenzel IX. 471.

² Zichy Okmt. I. 81. l. 91. szám.

³ Indokok mint I-nél.

⁴ Zichy Okmt. I. 63. Wertner szerint »in Siebenbürgen«. Vjestnik. 1902. 220. l. téved! L. Pauler II. (2. kiad.) 389. l.

⁵ Hazai Okmt. VIII. 237. l.

Fehérvárt (1285 máj. 27); sereget gyűjtött... E sereggel a Hortobágyon keresztül visszament — augusztusban — a Felvidékre, a Szepeességbe, hogy lakosságát, a mely már a mult években gyakran zavargott és most »a hűség útjáról letérve, szíve kegyetlenségét és makacsságát mutatta a királyi fenség ellen«, vagy — ha a kancelláriai virágokat jól értjük — IV. László rendeleteinek nem engedelmeskedett, »megzabolázza«. A szepesiek már készen várták; fegyverben állottak...¹

Pauler előadását szépen kiegészíti, élesebben világítja meg a mi parányi adatunk, úgy hogy az 1285-iki keltezés helyességében most már semmi kétségünk sem lehet.

A »kancelláriai virágokkal« most komoly eseményeket takartak el, komoly lázadásról volt szó. Erre utal Pauler előadása is. »A szepesiek már készen várták; fegyverben állottak.«

Május 27-ike körül kaphatja IV. László a hírt e lázadásról. Ekkor Gyulafehérvár környékén tartózkodott. Nagy sietve hagyja el Erdélyt. Eszébe jut Leszkó — vagy tanácsosai juttatják eszébe: »Mi is segítettünk rajta, segítsen most ő is«. Követség küldését határozzák el. Követnek ki volna alkalmasabb, mint a hatalmas Amadé, ki mint abauj- és sárosvármegyei birtokos a lengyel nyelvet ha nem is beszélte, de legalább is törte. Elment-e e küldöttség tényleg, nem tudjuk. Legalább én erre nézve adatokat nem ismerek, illetve tárgyam keretéhez képest ilyenek után nem is kutattam.

A Zichy-Okmánytár I. 81. l. 90. szám alatt közölt oklevél tehát 1285 május 31-ikén, az ugyanott 81—82. ll. 91. szám alatt közölt pedig 1285 június 7-ikén kelt.

IV.

Az 1291-iki residencia exercitus.

A Pauler által az 1291-iki hadjáratra idézett adatok ² között mindössze is csak egyet találtam, a mely e hadjárat residenciájára vonatkozik. 1291 június 12-ikén kelt levelében Miklós nádor egy ügyet június 7-ikéről »ad quindenas residence presentis exercitus propter imminens regni negocium« napol el. Az oklevél Fövény mellett kelt.³

Két keltezetlen oklevelet azonban nem lehetett az 1291-iki hadoszúlásra vonatkoztatnunk. Vegyük őket egyenkint szemügyre.

¹ I. h. 388—389. ll.

² I. h. 575—576. ll. 319. jegyz. A *Soproni okl. I., Győri Tört. Füv. I., Deutsch és Kubinyi II.* nem volt kezeim között.

³ Wenzel XII. 513. l., 423. sz. Idézve Knauz *Kortan* 255. l. is. De természetesen ma már tudjuk, hogy e residencia pünkösöd körül nem lehetett.

A)

A Komoray—Csicsery per.

Pauler szerint ¹ a *Hazai Okmánytár* VII. 310. l.-ján említett hadoszlás alkalmasint az 1296-iki hadjáratra vonatkozik. Szerencsére ismerünk még két oklevelet (közölve *Zichy-Okmt.* I. 121. l. 141. sz.; és u. ott I. 124. l. 145. sz.), a mely ezen ügygyel kapcsolatos, tehát könnyebben megítélhetjük, igaz-e?

A *Hazai Okmt.*-ban közölt oklevél elmondja, hogy a perlekedőknek — a per tárgya 20 márka és egy földdarab — augusztus nyolczadikán párbajt kellene vívniok, a hadoszlás tizenötöd napján okleveleket kellene felmutatniok, de ez ügyet a hadoszlás tizenötöd napjára halasztják.

A *Zichy-Okmánytár* I. 141. számú oklevél pedig ugyanazon peres feleknek pünkösöd nyolczadjáról »ad quindenas residence exercitus« halasztást ad okleveleik felmutatására. Tehát egyik közvetlen előirata a *Hazai Okmánytár* oklevelének, a mely augusztus 6-ikán kelt.

Ha tehát az augusztus 6-iki oklevél 1296-ban kelt volna, akkor már május 20-ikán tudták volna, hogy hadba kell szállani és a 141. sz. oklevél május 24-ikén kelt vala.

A 145. számú oklevélben megint a húszer márkáról van szó. Úgy látszik, az augusztus 6-iki után kelt. Mert az utóbbi intézkedik úgy, hogy Komoray Sándor a leleszi konvent előtt esküdni tartozik, míg ebben az oklevélben már arról van szó, hogy Sándor tanuit a leleszi konvent elé már előállította. Ez oklevél tehát 1297 június 10-ike előtt kelt volna. Kibocsátója Amadé nádor. Amadé nádorságára 1297-ből csak az év végéről vannak ada-taink.² Azonban 1297 június 19-ikén Csák Máté a nádor.³

Ha pedig a 145. sz. oklevél mégis az augusztus 6-iki előtt kelt, a mi majdnem lehetetlen, akkor ez oklevél 1295 június 1 előtt kelt. 1295-ben ismét csak az év végén nádor Amadé,⁴ június 6-ikán Héder Miklós.⁵ Tehát az 1296-iki kelt sehogy sincsen támogatva; Paulernek nincs igaza.

De másként áll a dolog, ha az augusztus 6-iki és az I. oklevél hadoszlását az 1291-iki hadjáratra vonatkoztatjuk. Először is okleveles bizonyítékunk van arra nézve, hogy Csicsery Jób e hadjáratban részt vett.⁶ Továbbá tessék csak egybevetni, mily

¹ I. h. 579. l. 342. jegyz.

² *Hazai Okmt.* VII. 262., Wenzel X. 255. l.

³ *Turul* 1898. 123. l.

⁴ I. h. 121. l.

⁵ I. h. 119. l.

⁶ *Hazai Okmt.* VI. 365—366. l.

pompásan egyezik e két oklevél az 1291-iki háborúval és III. András utazásával. 1291-ben a quintus dies octavarum Pentecostes június 21-ikére esett (I. oklevél) s mivel más oklevelek szerint 1291 június végén gyülekeztek a hadak, a »presens exercitus« miatt adott halasztás 1291 június 21-ikére nagyon is ráillik.

Tehát a 141. sz. oklevél 1291 június 21-ikén, a Hazai Okmt. VII. 310. l.-on közölt oklevél 1291 augusztus 6-ikán, a 145. sz. oklevél 1292-ben, június 10-ike előtt kelt.

A 145. számú oklevél keltezésére nézve azonban kötelességemnek tartom megjegyezni, hogy Amadé 1292-iki nádorságára nézve adatot nem ismerek. De Wertner érdemes dolgozatában¹ az 1292-ik évre nézve egyáltalában nem találok adatot; csak Héder Miklósról írja, hogy »1292-ben — úgy látszik — csak címzetes nádor.«² Tehát Aba Amadé lehetett bátran nádor. De az ellen sem volna kifogásom, ha valaki ezen keltet aggályosnak találná, — hiszen a per el is húzódhatott, — ha az 1293-ik évhez sorozná be, mert Amadé 1293 július 11-ikén tényleg nádor, és akkor ez oklevél 1293 június 2-ika előtt kelt.

Ezen kelt meghatározás alapján még azt is megállapíthatjuk, hogy III. Endre 1291 augusztus elején Schwechattól³ pár napra — nagyobb kísérettel, a kísérők között Csicsery Jób, Komoray Sándor — Győrrre tért vissza s míg Bécs ostromzára tartott, augusztus 6-ikán Győrről, augusztus 24-ikén Fertőfőn⁴ tartózkodott.

Megállapíthatjuk továbbá, — ez azonban vitás kérdés is lehet⁵, — hogy 1292-ben, június 10-ike előtt Aba Amadé nádor volt.⁶

A)

Részt vettek-e a »hűtlen« Semjéniek az 1291-iki hadjáratban?

Híven szolgálták Semjéni Mihály és fiai IV. Lászlót, buzgó hűséggel csatlakoztak III. Endréhez is.⁷ De nagyot fordult IV. László halála óta a sors kereke. Aba Amadé, a »hűtlen«, III. Endre benső embere lett, míg Mihály fia István ellen 1291 január 5-ikén, Bihar, Szabolcs és Kraszna megyék közgyűlésén felhangzott a »közvád«, — a közvélemény ma is nagyon állhatatlan, — hogy nyilvános gonosztevő. Ellenségeik rájuk törtek, István eleinte

¹ Turul 1898.

² I. h. 119. l.

³ L. Pauler i. h. 428. l. — Augusztus 2-ikán »prope castrum Wolter« állíttat ki oklevelet. Hazai Okmt. VIII. 298—299. ll.

⁴ Pauler i. h. 576. l. 319. jegyz.

⁵ L. fent.

⁶ Arra, hogy ez adatokat az 1291-iki hadjáratra vonatkoztassam, Karácsonyi János figyelmeztetett.

⁷ Erre nézve l. Turul 1903. 138—139. ll.

fogságban szenvedett, majd Lengyelországba menekült, Pál és László Oroszországban keresett menedéket. Várukat romba döntötték, jószágokat elfoglalták; Mihály kis fiával Micskkel 1292-ben Esztergomba húzódott.¹

Ezek után majdnem nevetségesnek tűnhetek fel, ha e kérdést merem felvetni: részt vettek-e a Semjéniek az 1291-iki hadjáratban? De fel kell vetnem, mert alapos okom van rá.

1291 június 20-ikán Mihály ellenfeleivel egyezkedik.² Így Rafain fia Pállal is.³ Kötelezi magát, hogy augusztus 27-ikén Pálnak hat márkát fog fizetni; *ha a fizetési határnapot elmulasztaná, bírságot köteles fizetni.*

De a Kállay család levéltárában van egy másik, keltezetlen oklevél is,⁴ a melyet Nagy Imre 1313 körülre helyez, s a melyben a nagyváradai káptalan bizonyítja, hogy Mihály a királyi parancs és a káptalan oklevele értelmében a hat márkát »in quindenis residencie exercitus« lefizette. Bírságról egy árva szó sincsen.

Ha Mihály nem tartotta volna meg az 1291-iki egyezséget, alig hihető, — mert a szegényt az ág is húzza, Mihály pedig, az egykori hatalmas úr, szegény, nagyon szegény volt, — hogy Pál a bírságot nagylelkűen elengedte volna. Tehát e hadoszlást is az 1291-iki hadjáratra kell értenünk.

Igaz, hogy mind a két oklevélben Mihály »fiai« nevében is eljár — de hol lehettek azok már! Mihály maga csak 1292-ben menekül. Csak gondos előrelátás, hogy fiait is beveszi az egyezésbe.

És ne feledjük, hogy háborúról van szó, hol a vitéz, bátor emberre szükség van, — pedig hogy Mihály tudott verekedni, előbbi működése bizonyítja.

Igy bátran állíthatjuk, hogy Semjéni Mihály — egymaga — az 1291-iki hadjáratban részt vett — de bátran részt is vehetett, nem állott hűtlenségi per alatt — és csak Aba Amadé növekedő befolyása után volt kénytelen — 1292-ben — menekülni. Továbbá megtudjuk azt is, hogy Szabolcs vagy Szatmár vármegye közönsége csak 1291 június 20-ika után tudta meg, hogy hadba kell szállania. A keltezetlen oklevél tehát vagy 1291-ben — szeptember 15-ike után — vagy 1292 legelején kelt.

¹ Karácsonyi: *Magy. nemz.* I. 182. l.

² *Hazai Okmt.* VII. 216. l. 174. sz. 217. l., 175. sz.

³ I. h. 217. l.

⁴ *Hazai Okmt.* VII. 371. l. 344. sz.

V.

A mároki és surányi 1298-iki birtokper.

(A) *A per időpontja.* — B) *Miklós fia Péter alnádor nemzetsége.*
A Szalók nemzetség ősi czímere? — C) *Rátót Lóránt nádorsága.* —
 D) *Az alnádorok beosztása.)*

A)

A Zichy-Okmánytár I. k. 90—91. ll.-jain 103. szám alatt (1299 márczius 11-ikén kelt) és 91—93. ll.-jain 104. szám alatt (1299 május 1-én kelt) közölt oklevél egy pernek két utolsó irata, a melyet Várday László és Pelbárt Káta Gábor fiai ellen, Márok és Surány birtokok iránt folytatott. *Okvetlenül ezek előtt kelt a 98—99. ll.-on 110. szám alatt közölt oklevél,* — csak tartalmát kell figyelmesen elolvasni, — a melyben Várday László mellett Miklós fia Péter alnádor is szerepel. *Péter alnádor pedig 1298 november 24-ikén ítélkezik.*¹ *A kérdéses oklevél tehát 1298 május 11-ikén kelt.*

B)

Ezen Miklós fia Péter alnádor nemzetségét is meghatározhatjuk. Márok és Surány vidékén ebben az időben csak egy Miklós fia Péter volt birtokos: *Péter, a Szalók nemzetségből.*² *És ezen megállapítással talán a Szalók nemzetség ősi czímerére is fényt vethetünk, mert ez alnádor pecsétje is ismeretes*³: háromszögű »pajzsban egy fejét fölfelé nyujtva (czímertanilag) balra néző kiterjesztett szárnyú stilizált sas«.

»A gyöngysorokba zárt pecsét feliraton belől, a pajzs felett és két oldalán egy-egy hársfalevél.«

*Ezen hársfalevél pecséttanilag nagyon is érdekes! Mert Péter alnádorsága egy időre esik Rátót Loránt nádorságával, ki előtt 1298 október 6-ikán, Gáva mellett, panaszt is emel.*⁴ *Tehát urának czímerét is felvette pecsétjébe.*

Ezen Péter tehát már 1298 május 11-ike előtt alnádor.

Kiadványai:

1298 november 24 előtt kelt ítéletlevele (említve Hazai Okmt. VIII. 383. l.).

1298 november 24-ikén kelt ítéletlevele (Hazai Okmt. VIII. 383—84. ll.).

Alnádorságára tehát 1298 május 11 előtt-től 1298 november 24-ig vannak adataink.

¹ *Hazai Okmt. VIII. 383—384. ll. 318. szám.*

² *Karácsonyi: Magy. nemz. III. 52. l.*

³ *Turul 1883. 13. l.*

⁴ *Zichy Okmt. I. 89.*

C)

De abból, hogy Péter alnádor pecsétjébe Rátót Loránt hársfaleveleit is felvette, más következtetést is vonhatunk le, t. i. hogy *Loránt már május 11-ikén is nádor volt*. Wertner¹ július 29-ikét említi, mint első keltet. *Ezek alapján a Hazai Okmt. VIII. 385—86. ll.-on 320. sz. alatt közölt oklevelet is 1298 május 11 és deczember 31 között keltezhetjük*. Miután a *Hazai Okmt. VI. 431—5. ll. 322. szám alatt közölt oklevél Endre király kilenczedik évében kelt, Amadé, kit nádornak említ,*² *csak* címzetes nádor.

D)

És a nádori hivatal szervezetére is vonhatunk le következtetést ezen oklevélből. Azt mondja t. i. »petrus . . . vicepalatinus Bude residens«. Tehát — legalább időnként, talán csak esetről-esetre, és legalább is már 1280 óta — két vagy több alnádor volt; ebben az esetben az egyik állandóan Budán ítélkezett, míg a másik — vagy a többi? — a vidéken.

»1280 óta« írtam, mert feltűnő, hogy János alnádor állandóan Budán állítja ki ítéletleveleit.³ De már István felváltva, hol Budán, hol a vidéken⁴ (talán csak egyedül volt alnádor?).

VI.

Baktay János és Hetjey, másként Bereghy Makó hatalmaskodása.

Egy év nélkül, de szeptember 8-ikán kelt oklevélben az ország egyik főbírája Csapon, Ung és Bereg vármegyék nemesivel közgyűlést tartván, Baktay János és Bereghy Makó hatalmaskodásai ügyében szeptember 22-ikére tanukihallgatást rendel el.⁵

Egy másik év nélküli, de Semjénben, szeptember 22-ikén kelt oklevélből meggyőződünk, hogy e tanukihallgatás megtörtént. Tehát az előbbi oklevél közvetlen előírata ezen oklevélnek.

Ezen két oklevél Karácsonyi János értesítése szerint 1299-ben kelt. »Mert másutt is nyoma van, hogy ez év őszén Amadé nádor Zemplén megyében gyűlést tartott (*Hazai Okmt. VIII. 398.*), tehát tarthatott Ung, Bereg, Szabolcsban is.«

Nekem — az igazat megvallva — némi kételyem van ezen keltezéssel szemben. A szeptember 22-iki oklevélben a tanuk

¹ *Turul* 1898. 124. l.

² 434. l.

³ Lásd ezen értekezés 23. l.-ját.

⁴ U. ott 24. l.

⁵ *Zichy Okmt. I. 136. l. 162. szám.*

között Hontpázmány nembeli Gergely fia Petry András is szerepel. Gergelyre 1280-ban, András fivérére, Lőrinczre 1325 (helyesebben 1319)—1341 között akadunk. Én Andrásra nézve az 1299-iki keltet túlkorainak tartom. Ezzel szemben Karácsonyi azt veti ellent, hogy András nem mint birtokos, nem is mint bíró, hanem mint *tanu* fordul elő s ez lehetett már 18 éves korában is.

Ha az 1299-iki évszám megáll, akkor a szeptember 22-iki oklevél egy érdekes száma lesz majdan — mikor?! — a Kállay család oklevéltárának, mert bizonyosság volna arra nézve, hogy Aba Amadé 1299-ben már nemcsak befészkelte magát a Kállay család őseinek birtokába, Semjénbe, de otthonosan be is rendezkedett.

Ha ez évszám tarthatatlan volna, én elfogadom Nagy Imre keltezését: 1311 körül, és 1312-re tenném, mert 1312 május 9-ikén írja Károly király: »kopoz palatinus... congregacionem generalem in comitatibus de Wynar et Zemlyn... ex voluntate nostra et precepto... celebrasset.¹

VII.

Komoray Sándor és Csicsery Jób fainak pere.

A nagyvárad i káptalan jelenti 1311 februárius 20-ikán Károly királynak, hogy Martonos fia Benedek fia László² és Jób fiai: Domokos, Moko és Miklós³ Komoray Sándoron hatalmaskodtak.

Ezen két oklevéllel függ össze I. Károly királynak egy év nélkül, pünkösöd vasárnapja előtt való szombaton, Patakon kelt oklevele.⁴

Az előbbi két oklevél jogi tárgya: egyszerű tudományvétel.⁵ »Oly esetekben..., melyekben kereset tárgyról tudományt venni lehetett, felperes, mielőtt keresetét megindítaná, kérhette annak részére való elrendelését.«⁶ Tehát e két oklevél a pernek két első irata. Viszont a harmadik oklevél már a per utolsó szakából való, mert Jób fiai már elégtételt ígérnek. Károly király ez időtájtban csak 1312-ben tartózkodott Patakon.⁷ Az oklevél tehát 1312 május 13-ikán kelt.

KÁLLAY UBUL.

¹ *Anjoukori Okmt.* I. 256. l.

² *Zichy Okmt.* I. 130. l. 155. szám.

³ I. h. 131. l. 156. szám.

⁴ I. h. 135. l. 161. szám.

⁵ *Hajnik* i. h. 286—292. ll.

⁶ I. h. 287. l.

⁷ *Anjoukori Okmt.* I. 259. stb.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Roderich Goos: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. (1526—1690.) (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. 9.) Wien. 1911. Adolf Holzhausen. 8°. XI. 974. l.

A »Kommission für Neuere Geschichte Österreichs« tervszerű munkásságának kiváló értékű termékei azok a kiadványok, a melyek a Habsburg-házból származó uralkodókkal 1526 óta kötött államszerződések hiteles szövegkiadását és magyarázatát tartalmazzák. A programmot *Ludwig Bittner* 1903-ban részletesen kifejtette, sőt egyúttal az eddig megjelent kiadványokból és a bécsi állami levéltárból a felhasználandó adatokat előmunkálatként össze is gyűjtötte.¹ Ebben a programmban Erdély is helyet foglal, mert Bittner az Erdélyre vonatkozó bécsi államilevéltári anyagot (államszerződéseket) mind felsorolja, azonkívül *Dogiel*,² *Dumont*,³ *Lünig J. Ch.*,⁴ *Bernard J.*⁵ gyűjteményeinek oklevélközléseiről is tájékoztat.

Míg azonban Bittner említett művének Erdélyre vonatkozó adataiban (1527 márczius 26. Prága — 1688 május 9. Szeben) a magyar történetirodalom teljes mellőzése következtében mindössze csak 35 államszerződést tud felmutatni, addig *Roderich Goos* már 94 okiratról számol be, s azokat, a mennyiben megszerezhetők és felkutathatók voltak, eredetiből, vagy hiteles másolatból közli. Gyűjteménye ezért az erdélyi fejedelemség és a magyar királyság közt folyt diplomatiai vonatkozások nélkülözhetetlen forrása, a melyet méltányos, tárgyilagos kritika, kellő irodalmi tájékozottság s a magyar történet-

¹ Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge. I. 1526—1763. Wien. 1903.

² Codex diplomaticus Regni Poloniae etc. Vilnae. 1758—59. I—V. k.

³ Nouveau recueil de traités d'alliance etc. depuis 1648 jusqu' à 1709. Amsterdam. 1710. I—II. Supplément etc. Amsterdam. 1739. I—V. k. és Corps universel diplomatique du droit de gens. Amsterdam. 1726—31. I—VIII. k.

⁴ Teutsches Reichsarchiv. Leipzig. 1710—22. 24 kötet, és Codex Germaniae diplomaticus. Frankfurt a. M. és Leipzig. 1732—34. I—II.

⁵ Recueil des traités de paix etc. Amsterdam. 1700. I—IV. k.

irodalom eredményeinek figyelembevétele jellemez. Főforrása a Szilágyi Sándortól szerkesztett *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* 21 kötete, a nélkül azonban, hogy Szilágyinak egyébként bő utalásokkal támogatott megállapításait mindenkor és mindenben magáévá tette volna; alkalmilag ugyanis (pl. 173., 283., 476. l.) őt is, s másokat, mint Katonát (294., 618., 718. l.), Prayt (484., 494. l.), Fessler-Kleint (40., 189. l.), Huber Alfonzt (113. és 173. l.) stb. is helyreigazítja, illetőleg közléseik hiányosságát, pontatlanságát konstatálja.¹ Az a körütekintés, a melylyel az egyes államszerződések létrejöttének történeti előzményeit rajzolja, s az a pontosság, a melylyel az okiratok szövegének közlését végzi, indokoltá teszi a kiadvány behatőbb ismertetését s olykor talán aprólékosaknak látszó megjegyzéseink megtételét.²

A Goostól összegyűjtött államszerződések Erdély és a magyar királyság közjogi viszonyának, illetőleg a Habsburgok Magyarország területi egységesítése címén Erdély beolvasztására irányuló törekvéseinek legfontosabb emlékei. Ez a törekvés a bécsi udvar részéről mindvégig következetes volt azon felfogás alapján, hogy János király tulajdonképen csak szepesi gróf volt, a ki törvénytelenül választotta magát Magyarország királyává.³ E jogi felfogás szükségszerű következménye egyfelől Erdély külön államisága törvényességének merev tagadása, másfelől pedig a birtokaért diplomatai úton és harcztéren folyt küzdelmek hosszú sorozata. Ezzel szemben Erdély, a mely kelet és nyugat ütközőpontjain hagyományoktól nem irányítva és támogatva kezdte meg állami életét, önvédelemre lévén utalva, némi ingadozás (Martinuzzi, Báthory Zsigmond) után, Bocskay fejedelemségétől kezdve állandóan portai protectióra támaszkodott, s bár maga Bethlen Gábor és I. Rákóczi György is hívei voltak a területi egység helyreállításának, azt vallásos és politikai szabadságok és jogok feláldozásával mégsem kívánták. A bécsi béke fontossága Erdélyre nézve épen abban áll, hogy biztosította a fejedelemség területi integritását s joghatóságának a speyeri békében megállapított magyarországi részeken kívül az egész Tiszántúlra és Kelet-Magyarország megyéire való kiterjesztését, s hogy

¹ Ezt Mangold Lajos is megállapítja. Hist. Vierteljahrschrift. 1912. 443. l.

² Ismertetések e műről: Mangold Lajostól: Historisches Vierteljahrschrift. 1912. 442—43. és Hadtört. közlemények. 1912. 465. l. Deutsche Literaturzeitung. 1912. 1202—203. l.

³ V. ö. a Kastelláni testvérek részére 1546 januárius 4-én (Bécs) kiállított adománylevél szavaival: »Quae alias quondam Joannis de Zápolya, comitis Scepusiensis prae-fuisset, sed per notam infidelitatis eiusdem, quam idem ex eo, quod contra iura et consuetudines antiquas huius regni Hungariae in regem se creari fecisset, incurrisset.« (Lib. Reg. Ferdinandi I. Tom. I—II. p. 123. Orsz. levéltár.)

egyelőre véget vetett az udvar imperialisztikus törekvéseinek is, a melyek értelmében Bécsben Erdély beolvasztását történelmi szükségnek tartották. Ennél többet — eltekintve a területi bővülésektől — a nikolsburgi, sőt a linczi béke sem eredményezett, bár ez utóbbi közjogi vonatkozásai szabatosságánál s a területi bővülés legalább részleges (Szatmár, Szabolcs m.) állandósításánál fogva Erdélyre talán a legfontosabb békekötés. Mindezen sikerek a bécsi udvar hagyományos politikáján mit sem változtattak; az udvar mindenkor csak a viszonyok kényszerítő nyomásának engedett, de a nélkül, hogy az új jogállapotot a maga részéről véglegesnek tartotta volna. Innen van az, hogy a tizenhatéves török háború első sikerei után azonnal felmerült Magyarország területi egysége helyreállításának, illetőleg Erdély beolvasztásának eszméje, a mely tudvalevőleg ellenállás nélkül meg is valósult. A balázsfalvi szerződés tulajdonképpen Erdély megszüntetésével egyértelmű.

A mi magát a kiadványt illeti, arra nézve *általánosságban* a következő észrevételeink vannak. A Bittnertől megállapított program az 1527 márczius 26-i okiratot jelöli meg az Erdélyre vonatkozó első államszerződésnek; Goos is azzal kezdli meg a sorozatot, holott az 1526 esztendő még nem jelenti Erdély különválását. A János király és I. Ferdinánd közt folyt diplomatiái tárgyalások említik ugyan Erdélyt, de csak mint Magyarország kiegészítő részét; János király címei közt Erdély neve elő sem fordul, mert joghatóságának Erdély felett való érvényessége »magyar király«-ságából önként következett. Felfogásunk szerint az államszerződések sorozatát a váradi béke érintésével a gyalui szerződéssel (1541 decz. 29) lehetett volna megkezdeni. Ugyancsak a Bittner-féle programhoz (28. l. nr. 138.) való ragaszkodás jele az is, hogy az államszerződések közt Báthory Istvánnak Szatmár és Nagybánya birtokáért Rudolfal folytatott tárgyalásai is (1585) helyet foglalnak (204—218. ll.), ámbár e tárgyalások teljesen magánjellegűek. Nem tartozik ide a szatmári kapitulatio (1644) okirata sem (705—714. ll.). Túlságos részletesen, némileg Erdély rovására foglalkozik a bécsi és a nikolsburgi békét megelőző tárgyalások magyarországi vonatkozásaival, bár tagadhatatlan, hogy főleg a nikolsburgi tárgyalásokat (516—544. ll.) rendszeresen és világosan ismerteti.

Említettük, hogy Goos a szükséges irodalmi apparatusnak birtokában volt a tájékoztató bevezetések megírásakor; *tárgyi tévedéseket, felfogásbeli eltéréseket* alig vettünk észre. Így (2. l.) a budai országgyűlésről (1527 márcz. 17-től) nem lehet azt állítani, hogy János király pártjának gyengülését mutatta, ellenkezőleg, ezután történt Ferdinánd pártjának megfogyatkozása.¹ Goos szerint (93. l.) »solgte

¹ *Ortway T.* : Pozsony város tört. IV. 1., 110. és 112—16. ll.

Johann Sigismund Siebenbürgen und das Land jenseits der Theisz behalten, aber nicht als selbständiges Reich, sondern als Sandschak.¹ Az 1542. januárius 26-i marosvásárhelyi országgyűlésről szóló tudósítás azonban a Goostól említett fenntartásról mit sem tud, s csak a Petrovicznak részül jutott temesi részekről említi azt, hogy szandzsákságul nyerte a szultántól.² Léta vára (134. l.) nem Kislétával, hanem a biharmegyei Nagylétával azonos, a melyet 1552-ben már Báthory András kezében találunk.³ Szerző *Szakácsiban* (Szilágy m.) 1562. április végén létrejött fegyverszünetet említi (163—64. l.), a melyet Báthory István és Zay Ferencz kötöttek; a tényt a Szerdahelyi Máténak 1562. okt. 26-án (Kassa) adott utasítás említi, idejéről április végét, helyéről pedig »Zakazy«-t jelölve meg.⁴ Ezt a »Zakazy«-t olvassa Goos Szakácsinak. Szerintünk azonban ez az értelmezés nem helyes; itt nem Szakácsiról, hanem a *szatmármegyei Szakas*-ról van szó. Zay Ferencz már a márczius 4-i hadadi ütközetet követő napon azt jelentette Miksa főhercegnek, hogy a hír szerint Szatmár felé nyomuló törökök ellensúlyozására, a veszélyeztetett vár felé való vonulást már elhatározták;⁵ a visszavonulás legtermészetesebb útja pedig a Kusaly-Kraszna völgy mellék, majd Szatmár irányában a Bélték—Szakas—Erdőd útvonala. A Szakácsi felé való kitérés teljesen érthetetlen lett volna. Zay menetirányát pontosan megállapítani nem tudjuk ugyan, de kétségtelen, hogy márczius végén seregével már Óvári (Szatmártól ny.) mellett táborozott;⁶ április elején Eperjesen találjuk,⁷ honnan visszatérve, átvette a töröktől 22 napon át ostromlott Szatmár vár védelmét, a mely csak május 4-én végződött eredménnyel.⁸ Ez utóbbi körülmény kizárja azt, hogy Zay és Báthory közt *április végén* Szakácsiban, vagy máshol is béketárgyalások folytak; valószínű, hogy Szerdahelyi idézett utasításában dátumhiba van, s így legfeljebb az 1562. márczius végén kötött szakaszi fegyverszünetről lehet szó.

¹ Ezt Hammer is említi. (Pest. 1834.) II. 174. l.

² Erd. Orsz. Eml. I. 77—78. ll.

³ 1552. évi dic. conscriptio. Orsz. levéltár.

⁴ »Induciae primum ad Hadad tractari inceptae, demum in castris ad Zakazy sub finem mensis Aprilis anni praesentis conclusae« etc. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung. Ugyanez a részlet Erd. Orsz. Eml. II. 148. l. is.

⁵ »Paululum versus Szatmár retro cedere decrevimus, ut quid moliri conarentur (t. i. a törökök), circumsiceremus, eorumque conatibus divina ope resistamus.« Márcz. 5-ről. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

⁶ 1562. márcz. 30-i levele Miksához. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

⁷ Április 6-iki levele Miksának. Eredetije u. o.

⁸ L. erre Zay 1562. ápr. 23., május 1. és május 4. leveleit. Eredetiben u. o.

Tévedés van a szatmári vár visszavételéről szóló részletben is (176—177. l.), mert Báthory István a várat nem 1564 október 3-án foglalta el, mint Goos¹ írja, hanem szeptember 3-án.² Csakis a Szatmár elfoglalása miatt valószínűvé vált háború indokolja a szeptember 22-i kolozsvári országgyűlés hadikészületeit.³ Mindezen eseményeket a Goostól is felemlített nagyszöllősi értekezlet megelőzte, (1564 július) és éppen ez értekezlet eredménytelensége élesítette ki a helyzetet. Megjegyzendő, hogy Atya vára nem Szatmár, hanem Bereg vármegyében feküdt; a Schwendi-féle hadjáratban Csejte vára hibásan szerepel⁴ Cseh helyett. Hibásan ír (389. l.) »Johann Erdélyi István volt.⁵ A Mátyás és Báthory Gábor közt 1613 április 11-én létrejött titkos egyezség tartalmát Szilágyi adja;⁶ hogy abban a töröktől való elszakadás meglehetett, arra Báthorynak 1612 okt. 1-én Thurzóhoz írt leveléből is következtethetünk.⁷ A 463. lapon bécsi tárgyalásokról ír, holott a tőle felhasznált tárgyalási iratokból nyilvánvaló, hogy a tárgyalások székhelye Prága volt.⁸ »Stephan Törös«-t ír (701. l.), Törös János,⁹ »Andreas Daróczy«-t (438. l.) Daróczy Ferencz helyett, »Abafi« Gergelyt (639. l.) Apaffi G. helyett.¹⁰ Radzivil munkácsi látogatása nem 1648 augusztusában (796. l.), hanem két évvel azelőtt, 1646 aug. 22—29 közt volt. A köztük folyó tárgyalásokról Grondski műve tudósít;¹¹ a lengyel korona megszerzésének eszméje is ekkor merült fel határozottabban a gyulafehérvári udvarban;¹² Désen 1657 szept. 2-án nem volt országgyűlés (812. l.), mert az ide egybehívott országgyűlést Rákóczi Szamosújvárra tétette át.¹³ A páulülései ütközet (814. és 816. l.) 1658 július 6-án, s nem 5-én volt.¹⁴ Szapolyai

¹ Bizonyára az Erd. Orsz. Eml. II. 240. l. után.

² Zay 1564 szept. 4-i levele. Eredetije bécsi áll. levéltár. Hung. Erre vonatkozik a magyar tanácsosok szept. 18-i véleménye és az udvar szept. 23-i tiltakozása a lengyel királynál. (U. ott.)

³ Erd. Orsz. Eml. II. 240. l.

⁴ Az Erd. Orsz. Eml. II. 244. l. után.

⁵ Erd. Orsz. Eml. VI. 41. l. és Szilágyi S.: Báthory Gábor tört. Budapest. 1882. 314. l.

⁶ Báthory Gábor tört. 234. l. Erd. Orsz. Eml. VI. 71. l.

⁷ Hadtört. Közlemények. 1896. 432. l.

⁸ Erd. Orsz. Eml. VII. 425—30. l.

⁹ Erd. Orsz. Eml. X. 242—43. l.

¹⁰ Erd. Orsz. Eml. VIII. 87—88. l.

¹¹ Historia belli Cosacco-Polonici. Vác. 1799. 310—17. ll.

¹² I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Budapest. Akadémia. 1907. cz. dolgozatom.

¹³ Erd. Orsz. Eml. XI. 256. l.

¹⁴ Márki Sándor cikke: Hadtört. Közlemények IX. 123—25. és Aradmegye tört. I. 106—108. ll.

megkoronáztatása nov. 11-én,¹ halála pedig valószínűleg július 22-én történt.²

Goos kiadványáról szóló rövid ismertetésében már Mangold is rámutatott a vonatkozó irodalom egy s más tekintetben való fogyatékoságára; pótlásul, de a teljességre való törekvés nélkül, mi is felhívjuk szerző figyelmét repertoriuma hiányaira. Így Smolka Szaniszló értekezése mellett³ *Jászay* művét is felemlíthette volna. A váradi béke *Marczali*: *Enchiridion*ájában is ki van adva (394—406. l.); a gyalui szerződés is megjelent a *Történeti Lapok* 1875., 1124 s köv. ll. János Zsigmond 1563 április 17-i fegyverszünetére vonatkozó okirat kiadva: *Történeti Tapok* 1875., 791—792.; ugyan-csak kiadva Brassai memorialéjának kivonata Miksa 1562 július 7-i leveléhez mellékelve: U. ott 1875., 760. l.; Brassai július 12-i memorialéja: U. ott. 775—776. és Ferdinánd július 13-i válasza: U. ott 776—777. ll. Az 1563. áprilistól kezdődő tárgyalások irataiból: a magyar tanácsosok július 7-i véleménye: *Tört. Lapok* 1875., 825—27. A július 9-i királyi válasz: U. ott 806—807. A magyar tanácsosok július 16-i véleménye: U. ott 840—843. Ferdinánd július 18-i határozata: U. ott 853—856. Báthory július 20-i válasza: U. ott 870—872. A Blandratának szept. 22-én adott válasz: U. ott 886—889. ll.

A speyeri szerződésnél több egykorú író sorol fel (189. jegyzet), nem említi azonban *Szamosközyt*, ki a szerződést röviden ugyan, de lényegileg helyesen adja (IV. k. 8—9. l.). A szerződésnek későbbi, de jó másolata a budapesti országos levéltárban is (acta publ. fasc. 45 nr. 65.) megtalálható. A hajdúk ináncsi kibékítése elbeszélésénél (372. l.) *Majláth Béla* művét említhette volna fel. A szatmári kapitulatio okirata (705—714. l.) ki van adva *Szilágyi Sándortól* is a Hadtört. Közleményekben V. (1892) évf. 147—156. l. Az ebesfalvi 1685 nov. 27-i szerződés megjelent *Alvinczy: Okmánytár* I. 34—37. ll. is.

Lényegesebb kifogás alá esik a kiadványban előforduló magyar tulajdonnevek írásmódja. Szerző a *helyneveket* csaknem kivétel nélkül német alakjában írja; pl. Modern (Modor), Pösing (Bazin, ámbár az 536. lapon s az indexben Bazint ír), St. Georgen (Szentgyörgy), Altenburg (Óvár), Altsohl (Zólyom), Neusohl (Besztercebánya), Blasendorf (Balázsfalva), Bartfeld (Bártfa), Bistritz (Besztercze), Kronstadt (Brassó), Broos (Szászváros), Ofen (Buda), Erlau (Eger), Neuhausel (Érsekújvár), Freistadt (Galgócz) stb., stb., a mit szí-

¹ Az adatok egybeállítása és a fenti dátum megállapítása Ortway-nál: Pozsony város tört. IV. l., 78—79. l. jegyzet.

² Goos az Erd. Orsz. Eml. I. 4. után július 21-et ír. Július 22-ét vitatja Ortway: IV. l., 273—74. l. jegyzet.

³ Ferdinand des I. Bemühungen um die Krone v. Ungarn. Archiv f. österreichische Geschichte. Bd. 57. 1—172. ll.

gorúan tudományos műben helyeselnünk nem lehet. Ha már a német helyelnevezést semmiképen sem akarta mellőzni, tette volna azt zárjelbe, mint pl. Visegrádnál (Plintenberg). Ingadozás és következetlenség észlelhető a magyar tulajdonnevek kiírásában is. Pl. »Tokay« (67., 113. l.) és Tokaj; Petrovics neve: Petrowyth (91. és 94. l.), Petrowith (111. l.) és Petrovith (115., 117., 144. l.). »Johann Barlabás von Szentpál«-t ír (109. l.) Barlabási helyett; egyszer »Pográny« Benedeket (284., 287. l.), másszor »Pogrányi«-t (286., 287. l.); »Paul Appony«-t (326., 336., 467. l.) és »Apponyi«-t (332. l.); »Andreas Ostrosyth«-ot (326., 336. l.) és »Ostrosyth«-ot (332. l.); »Nicolaus Segnyei«-t (326. l.) és »Pancratius Sennyei«-t (334. l.); »Simon Pécsy«-t (388. l.) és »Simon Péchy«-t (389. l.); »Franz Nagymihály«-t (414. l.) és Nagymihályi-t (415. l.) ír; majd »Tedelj«-t (385. l.) Tedej helyett. »Achiod« helynevet Acsódnak veszi Acsád helyett; így van az indexben is. A 445. lapon az aláírások közt »Stephano Erdeli« áll; a 456. lapon »Emericus Gellei (?)« helyett »Emericus Ghellien« tehető, így van az Erd. Orsz. Eml. VII. 258. l. is. Továbbá Michael és Ádám »Károly«-t ír (612. és 820. l.) Károlyi helyett; Tholdalagi (565. l.) nevét »Tholdalagy«-nak (613. l.) is írja. A 785. lapon Stephan Aszalai és Stephan Aszallay található; »Stephan Körössi de Várad« (721. l.) és »Stephan Körös von Várad« (786. l.), Kászonyi helyett »Kászony« fordul elő stb. Különösen a *nevek ékezése* van tele hibákkal; az ilyen alakok, mint pl. Verböczy, Diósgyőr (66. l.), Nadásdy (116. l.), Lonyai (326. l.), »Ecséd vára« (395., 396. l.), Stephan Kábos (264. l.), Almosd Álmosd helyett (282. l.); Vámospercs (385. l.), Georg Lazár (817. l.) és Lázár's (818. l.), Nyáradtő (822. l.), Erdöd stb. nem ritkák.

Míg a kiadvány latin nyelvű okiratainak közlési módjáról észrevételeink nincsenek, a fentebb elsorolt kifogások sok tekintetben vonatkoznak a közölt magyar nyelvű okiratokra is; így hiányos a pontozás és ékezés is, sőt előfordulnak értelmetlenségek is. Az 1608 aug. 20-i kassai egyezés (376—78. ll.) 3. pontjában ezt olvassuk: »melyet... azoknak adtuk cserébe«. 4. pontban: »tovajóktól«; »difficulná«. A 380. lapon: »elgazottására«; 381. l.: »kötöttve«. 382. l.: »arrul költ kötéslevelet subscribáltak és meg is pecsételték«; »megerősítetttek«. A 383. l.: »és az és confederatus országok«; »az bécsi pacificatiot is megtartjunk«. 394. l.: »elegendedő«. 395. l.: »igaszága és jusa és egyéb interessatusoka is«. 396. l.: »igaszág«. 397. l.: »onét«. 398. l.: »megbántanná«. 405. l.: »nem is vesztet annyi nemzetségünkben«; ugyanez az Erd. Orsz. Eml. VI. 211. l.: »nem is vesztet annyi nemzetségünkben«. Goosnál: »mind magunk inviolate megtartatjuk«; u. ez Erd. Orsz. Eml. VI. 211.: »mind magunk inviolate megtartjuk«. Goosnál: »generalis gyűlésnek terminusát éretvén«; u. ez az Erd. Orsz. Eml. VI. 212.: »generalis

gyűlésnek terminusát értvén. Goosnál: »az magunk biradnában«; u. ez Erd. Orsz. Eml. VI. 212.: »az magunk birodalmában«. Mind-ezen eltérések egy és ugyanazon okirat alapján.

A szatmári kapitulatio (1644) okiratában (705—714. l.), a melyet az Orsz. levéltárban lévő példánnyal is (Tört. Emlékek. Belügy. 1644 május 16)¹ egybevetettem, a következő másolási hibák vannak: »czekey« »czepey« helyett; a »Czayberth« külön névként szerepel, míg az eredetiben Markus Vaydenfelder után vessző nélkül áll; Goosnál: »Forgác Ádám urok«, az eredetiben: »F. A. uronk«. Goosnál: »maga személyes«, az eredetiben: »maga személye és«. Goosnál: »némethinek«, az eredetiben: »Némethinek«. A 708. l. alul 3. sor: »alkalmaztatjuk reversalisunknak«; míg az eredetiben az előbbi szó után pont áll, az utóbbi szó pedig nagy kezdőbetűvel új bekezdést nyit. A 709. lapon: »Vájj Mihály«, az eredetiben: Vajj Mihály. Goosnál: »országházát«, az eredetiben: »ország házát«. stb. stb.

Az előbb részletezett hiányok észlelhetők az egyébiránt gondosan összeállított *névmutatóban* is, a hol ilyenféle nevek olvashatók: »Czekey Zoltán«, csepei Zoltán Józsa helyett; Zoltán Józsa különben külön is fel van véve. »Laposvidék« Laposvidék helyett; »Nyakázó« »Nyakazó« helyett; »Szepese Paul« Szepesi Paul helyett; »Tedelj« Tedej helyett; »Törös István« Törös János helyett; »Várkóczy Miklós« Varkocs Miklós helyett. Zólyomi Miklós neve nincs külön feltüntetve.

A *tárgymutató* a kiadvány anyagáról jól tájékoztat.

A becses kiadványt, a melynek értékéből aprólékos megjegyzéseink természetesen mit sem vonhatnak le, — s a melyet az érdemes szerző elismerésre méltó buzgalommal és tudással állított össze — szívesen ajánljuk az erdélyi történelem iránt érdeklődők figyelmébe.

DR. LUKINICH IMRE.

Császár Elemér: Anyos Pál. Magyar Tört. Életrajzok. 1912. 1—3. füzet. Bpest. Athenaeum. 8°, 255 l.

Az életrajz első lapjain a szerző röviden beszámol elődeinek munkásságáról, a kik Anyos Pál érdekes alakjával foglalkoztak s arra az eredményre jut, hogy a róla adott képek részint túlzottan erős, részint nagyon is halvány színekkel vannak festve. Bár komoly és alapos irodalomtörténészek is foglalkoztak vele, a hagyomány Anyosát, a hogy a köztudatban élt, a poéta tolla alkotta meg, az

¹ Megjegyzendő, hogy Goos az orsz. levéltárból vett okiratokat a tájékoztatás végett szükséges helyi utalás nélkül közli.

Endrődi Sándoré. Ez az arczkép szenvedélyes ifjat mutat, a ki gyermekes sértődöttségéből és szeszélyből, a mely mellett férfias makacssággal tart ki, ölti magára a szerzetesi csuhát, már megbánva teszi le fogadalmát s szilaj szenvedélyei kitörésre készítik lázongó vérére s szinte érzelmei hevesességében vész el, mint a csepegő fáklya. E szenvedélyhez járúl a másik: a hazafi szenvedélye, a mely a »Kalapos király« lázító soraiban nyer kifejezést. Ez az alak lehet költői és tragikus, de a valóságnak nem felel meg. A mint hogy a Petőfi-legendák és anekdoták is kiforgatták valójából legnagyobb lyrikusunkat s csak a Ferenczi Zoltán nagy munkája adta neki vissza igazi alakját. Nekünk, a kik jobban szeretünk reális alapon mozogni, az igazság többnyire szebb és érdekesebb szokott lenni a képzelet alakjainál. Jobban szeretjük az igazi Petőfit, a ki szertelenségei mellett is egész ember, a réginel, a ki már-már a félbolond szomszédságába került. S úgy találjuk, hogy az az Ányos, a kit Császár Elemér nekünk oly részletesen bemutat, a ki józan fővel áll be pálos barátnak, a ki nyögi ugyan fogadalma súlyát és érzi a szerelem szenvedéseit, de Szent Pálként »megharczolván ama nemes harcztot«, lehiggad s keresztényi magamegadással fogadja a természetokozta korai halált, van olyan érdekes és rokonszenves, mint az Endrődi vad szerzetese. S ez az eredmény magában is nagy érdeme Császár könyvének.

De dicsérmünk kell azt a nagy philologiai apparátust is, a melylyel a szerző dolgozik. Igyekszik nemcsak Ányos, hanem az egész akkori kor szellemi műveltségének színvonalára állani s abból a nézőpontból nézni szét. A könyv elolvasása után körülbelül tisztában vagyunk vele, hogy mit ismertek és mit olvastak abban az időben.

A míg levelekről s más ilyen őszinte megnyilatkozásokról esik szó, teljes biztosan lehet ítélni. De a mikor már csak a versek és mendemondák következnek (a mely utóbbiak még nem is teljesen egykorúak), a talaj süppedékessé válik. Jól meg kell fontolni minden lépést s csak lépésben lehet előre haladni. Az I. könyv III—V. fejezetében látjuk a léptenként való haladást s az író gondos megfigyelés után jegyzi le az eredményeket. A XVIII. századvége lyráját általában nem jellemzi az őszinteség. Nagyon keresett volt az, bár Ányosé — nem sokkal, de valamivel — őszintébb volt kortársaiénál. Ányos életének problémái közt a szerelem a legérdekesebb s Császár teljes részletességgel tárgyalja ezt a kérdést. Végre is egyformán hibás álláspont álszeméremből szemet húnyni e kérdés előtt (mint-hogy papi emberről van szó) vagy valóságos regényt alkotni. Császár maga is bevallja, hogy teljes bizonyosságra nem lehet jutni, mert csak lélektani úton deríthetni föl a kérdést a teljes pozitív adatok hiányában; de ez a pszichologiai elemzés a könyv egyik legtanulságosabb részlete, a mit legjobban az bizonyít, hogy bárha

egyenként törli le az arckép eddigi színeit, mégis marad belőle annyi, hogy van róla valamelyes fogalmunk: ez lehetett Ányos Pál, az ember.

És az ember jól jellemzett alakját nem ragadja ki környezetéből, a mely hibába annyi életrajzíró beléscik. Ez az életrajznak, mint olyannak, elveszi jogosultságát, mert senkinek sincs külön magányos élete. Császár elkerüli a másik szokásos hibát is, mikor a biographus a maga hőseiből óriást növel s szétrepeszteti vele a kereteket. Ányos Pál itt nem több Ányos Pálnál, a kinek történeti szerepe jóformán semmi sem volt, de a maga korának érdekes és jellemző alakja s a kornak plasticus képét olvassuk életírásában. Különösen érdekes a »Kalapos király« elemzése és történeti jelentőségének megállapítása. Ányosban a magyar ember, a nemes ember s a papi ember lázad föl II. József ellen s e hármas szenvedély korbácsolja föl olyan erősen a különben is indulatos természetű költőt.

Hogy azonban a költő nem olyan érdekes Ányosban, mint az ember, azt érezzük Császár sok szeretettel megírt könyve után is. A minthogy irodalmunk e korban sok érdekes embert mutat, de nem annyi érdekes költőt is. A levegőben van valami vágy a cultura és az irodalom iránt, a mely lelkesedni, tanulni és írni készíti a kor legjobbjait; de szinte érthetetlen, hogy annyi mély és lelkes ember közt nem akadt egyetlen igazi tehetség sem. Ez Ányosnak, a költőnek, is problémája s nem kevésbé érdekes, mint az emberé volt. S e pontban nem értünk egyet Császár ítéletével, a ki magasabbra helyezi az író értékét. Császár kitűnően ismeri a kort s megvilágítja minden oldalról. A kortársaival való összehasonlítás tanulságos s az írónak igaza van, a mikor Ányos lyráját őszintébbnek, lelket költőibbnek, formaérzékét fejlettebbnek találja, mint kortársaiét. Az irodalomtörténeti szempont helyes, de Császár aesthetikai szempontból is értékesnek tartja Ányos liráját.

Ez ugyan egyéni nézet dolga s részletes kifejtésére nagyobb tér volna szükséges. Mindenek előtt Ányos költői pályáját lezártan tekintjük. Kora halála nem mond ellene, a lyrikus érzése javát kiadhatja fiatal korában. Kortársai hibáitól, az elnyújtottságtól, a keresettségtől, az affectatiótól nem ment Ányos sem. Egyes sorai hirtelen föl-fölvillanással valódi költői eret mutatnak, de egy-egy ilyen helyre a sekélyes verssorok árja tolul. A »Kalapos király« is tagadhatatlanul megkap egy-egy erővel teli sorával, de csak sorokról lehet szó. Túlnyomó része csak nyers, erő nélkül s jó rímek igaz költészet nélkül. A Császár gondos munkája se költi föl bennünk a kedvet, hogy Ányost újra elővegyük a könyvespolcra, ha már régebben olvastuk.

Császár ügyesen és hatásosan végzi munkáját, a mikor Kölcsey ítéletét idézi Ányosról. Ez az ítélet szép és meleg. Nem ismerünk,

se az aesthetikában, se más tudományban, csalhatatlan bírót. De a mélyen látó és kiváló ember nem szokott üresen beszélni s e jól választott idézet nem is vall arra, mintha Császár is a tekintély elvére hivatkoznék. De ez az ítélet ha megállhatott a Kölcsy idejében, ma nem áll meg. A fiatal Kölcsy ugyan Berzsenyit oly szigorral bírálta meg, a mely anachronismus volt a maga korában is, azonban a »Nemzeti hagyományok«-ból már a teljesen kiforrott, lehiggadott, nagyeszű és szépen író Kölcsy beszél. Valószínű, hogy szerencsésebb körülmények között Ányos több lett volna annál, a mi így lett. De Kölcsy nem azt értette ez alatt, hogy Ányosnak az volt a szerencsétlensége, hogy olyan valódi csináltvirág-költészetben született, a melyből csak lángész szabadíthatta volna ki magát. Kölcsy itt Ányos szerencsétlen életére célzott. Az embert sajnáljuk; de azt hiszem, ha a költő él, szeret és szenved, mint szerelmes és mint hazafi, ha megértő baráti környezetben él s szabadon kifejezheti minden érzését és gondolatát — ezek még nem szerencsétlen viszonyok a lyrai költő számára. De nem folytatjuk. Az aesthetika is rendelkezik bizonyos mértékig bizonyító eszközökkel, de bizonyosságai többnyire mégis csak subiectiv bizonyítékok.

A mi az egész könyvet illeti, kellemes olvasmány. Némely helyen — p. o. Ányos zsoltár-fordításainak tárgyalásakor — kissé hosszas; legszebb Ányos ősei sorsának elbeszélésénél, de stílusa mindenütt egyszerű és elegáns.

DR. VÉRTESY JENŐ.

Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Von Dr. Rudolf Lüttich. Berlin 1910. Verlag von Emil Ebering (Historische Studien, Heft LXXXIV.) 174. l.

Mindig örömmel vesszük, hogy ha a külföld figyelmére méltat bennünket. Ez alkalommal egy olyan könyvről akarunk beszámolni, a mely tisztára magyar tárggyal foglalkozik. Ez a munka tehát nemcsak vonatkozásaiban, hanem egészében, minden egyes részletével méltán felkeltheti érdeklődésünket.

Mindjárt el kell azonban árulnunk azt is, hogy az az öröm, a melyet a munka megjelenésén éreztünk, csak addig tartott, a míg elolvastuk. Mint annyi más társa, ez is csalódást hozott számunkra.

Alig van történetünknek olyan themája, a melylyel a külföld annyit foglalkozott volna, mint a nyugati kalandozásokkal. A német annalesek bírálata és az egyes országok története kapcsán a német írók ismételten kénytelenek voltak a kalandozásokkal s az ezzel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozni. Még francia író is akadt,

— Dussieux — a ki ezt a tárgyat földolgozta. Ahhoz pedig, a mit az irodalom Lüttich előtt produkált, neki már nem volt hozzáadni valója. Németül ugyan ilyen rendszeresen még nem foglalták össze a kalandozások történetét, de ha Lüttich a magyar történetirodalmat ismerte volna, nagy fáradságtól kimélhette volna meg magát. Mert a mit ő a részletekre összehordott, azt a magyar történetbúvárok már régen földolgozták, Pauler, a legkisebb részletekre kiterjeszkedve, rendszeresen is összefoglalta. Lüttich munkája tehát nem viszi előbbre a történettudományt, érdeme csak az, hogy a német közönség kezébe ad rendszeres összefoglalást, a mely azonban a kérdés ismerőinek sem új anyagot, sem új szempontokat nem nyújt.

Őszintén sajnáljuk, hogy az a nagy szorgalom és az a lelki ismeretesség, a melylyel Lüttich munkához látott, végeredményben ilyen meddő maradt. Ennek módszerei hiba volt az oka. Sehöl sem olyan fejlett a történeti bibliographia, mint éppen a németeknél. A Jahresberichte, a Historische Vierteljahrschrift, a különböző folyóiratok, első sorban a Historische Zeitschrift kitünő folyóiratszemléi pompásan és gyorsan tájékoztatják a tudósokat a legtovább fekvő, a legspeciálisabb témákról is. Sehöl sem hangsúlyozzák annyira a bibliographia fontosságát, mint náluk, a hol már számtalanszor rámutattak arra, hogy egy-egy kérdés földolgozásához nem lehet hozzáfogni az előző irodalmi anyag ismerete nélkül.

Csodálkozunk tehát azon, hogy éppen német író járt el tárgyával szemben olyan vakmerően, mint Lüttich, a ki nemcsak hogy nem tartotta szükségesnek a kalandozásokra vonatkozó irodalmat átolvasni, hanem még ismertetésekéből sem tájékoztatta magát azokról az eredményekről, a melyekre a magyar történettudomány jutott. Ezt a hibáját pedig az a borzalma sem menti, a melylyel azúnya nyelvünk (hässliche Sprache, 38. l.) iránt viseltetik.

Természetes, hogy ez azután különös módon bosszúlta meg magát. De Lüttich nemcsak a részletkérdésekben nem ismeri a magyar tudomány álláspontját, hanem — a mi már sokkal súlyosabb — döntő jelentőségű általános kérdésekben sem. Tanulmányát a magyarok eredetével kezdi és úgy tünteti föl a dolgot, mintha az egész magyar tudományos világ Vámbéry theoriájának hódolna »*die als Abirrung angesehen werden muss*«. Pedig ebben a kérdésben ismerhetné Hunfalvy Pál német könyvét (Vámbéry's Ursprung der Magyaren) és ismernie kellene Szinyyének a Göschen-féle vállalatban megjelent kötetkóját (Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft), a melyből azt is tudhatná, hogy a finn-ugor nyelvtudományt Finnországon kívül éppen nálunk művelik legbuzgóbban.

A magyar tudomány Lüttichnek terra incognita. A vándorlás, a lebediai és az etelközi tartózkodás történeténél is csak Kuun

gróf gyűjteményét (Relationum Hungarorum cum gentibus orientalibus stb.) és *Munkácsi* egy cikkét használta, ezt az utóbbit is csak kivonatban. Még a Magyar Honfoglalás Kútfőit sem ismeri. Az egész fejezetet úgyszólván egyedül csak *Marquart* alapján dolgozta föl, követve a kiváló orientalistát számos tévedésében is. A német közönség tehát Lüttich munkájából nem a tisztázott eredményekről értesül, kötetkéje a tudományos tévedések egész sorát plántálja tovább.

Igy pl. a sevordikat a magyarok kelet felé visszavándorolt csoportjával, Konstantinus Σαβῆστοι ἄσκαλοι-ával azonosítja. Igaz, hogy ezt a nevet illetőleg a kérdés *Fiók*, *Petz* és *Darkó* hozzászólása után sincs még végleg eldöntve, de az ő érvelésükből az is kitűnik, hogy a sevordik itt nem igen jöhetnek szóba.

Teljesen megokolatlan coniectura, hogy Lebedia alatt a magyar területnek csak egy részét kell érteni.

Hogy a kabaroknak a magyarság körében még hosszú időn át vezető szerepet tulajdonít, azt bizonyítja, hogy Konstantin császárt sem méltatta kellő figyelemre. Hiszen a császár világosan megmondja, hogy a kabarok három törzse a magyarok hét törzse mellett csak egynek számított, s hogy a kabarokat a hadjáratoknál is az elő- és hátvédi szolgálatokra használták, hogy tehát nagyobb katonai terhek mellett csak kisebb politikai hatalommal rendelkeztek.

Lüttich, úgy látszik, a társadalomtörténeti kutatás eredményeit sem ismeri, különben bizonyára nem írná: »Mehr als 30 Jahre lebten sie noch in Atelkuzu, und schon hier vollzog sich die Gliederung in 7 Stämme«. Ez a kijelentése különben még ellentétben is van azzal, a mit Lebedről és Lebediáról mondott.

De nem akarjuk a szerzőt ezekben az aprólékos tévedésekben tovább kísérni. Munkájával szemben még más lényegbe vágó kifogásunk is van. Unos-untig csak adatokat sorol föl, a nélkül, hogy ezek elrendezésükkel vagy jó jellemzésekkel alkalmat adnának a dolgok világos áttekintésére.

Kitünően állította össze a kalandozásokra vonatkozó följegyzéseket a krónikák és évkönyvek anyagából, előadása azonban olyan lapos, hogy sem a fontosabb események nem emelkednek ki kellőképen, sem a mozgó erőkhöz nem látunk be. A kalandozókat különben sem a kalandozók, hanem a bekalandozott országok szempontjából tárgyalja. A tárgyalásban az illető országok viszonyait állítja előtérbe, a magyarságról csak mintegy ezzel kapcsolatosan, másodsorban foglalkozik.

A kalandozások tárgyalása előtt ugyan összefoglaló jellemzést ad róluk (Charakteristik der Ungarn), de ez a jellemzés különösen harcmodorukról, a mely pedig itt mindenek fölött jelentős kér-

dés, teljesen színtelen. Leo taktikáját alig is használta; még ebben is egyoldalú, a mennyiben úgyszólván csak a nyugati kútfők adatait dolgozta föl.

Mennyivel jobban magyarázta meg sikereiket s ellenfeleik tehetetlenségét Hans Delbrück rövid néhány oldalon. Lüttichnek bizony nem ártott volna, ha ezeket a sorokat figyelmére méltatja és tovább fejtegeti Delbrück termékeny eszméit.

A nyugati népek fegyverzete kétségtelenül tökéletesebb volt, szervezetük is fejlettebb. Hogy a magyaroknak mégsem tudtak ellentállni, annak nagyrészt szervezetük nehézsége volt az oka.

A harcos elem mindkét részen lovas volt. Nyugaton azonban a lakosság elharcsiatlanodott és kiváló lovasság szervezésére törekedett. Bármily kitűnő fegyvere is volt az európai lovasnak, a könnyű magyar lovas a köztük fönnálló különbségeket mégis javára tudta fordítani. Lovát ugyan nem igen védhette, ő maga sem viselt nehéz pánczelt, mert ez íja kezelésében akadályozta volna; de az elhullott lovakat pótolták a magukkal vitt sok vezetőklóból, magukat pedig úgy védelmezték, hogy a közelből vívott kézi tusát kerülték.

Leo császár kiemelte, hogy a rendes sereg, a gyalogos taxis, a kézi tusa, a melyben az ellenség fegyverezettebb, veszedelmes rájuk. Ezt bizonyították Henrik király sikerei is és Berengár hadjárata 899-ben.

A magyar ugyan sokkal harczedettebb volt, mint a nyugati népek, de szervezete még nem fejlődött annyira, hogy nyílt síkon szembeszálljon a nehéz lovassággal. Csak a harc megkezdése előtt tömörült és szervezkedett nagyobb egységbe, a melyet azonban drákói rendszabályokkal kellett a csatában fönttartani. Ezért ajánlotta Bölcs Leo hadvezéreinek, hogy seregeiket velük szemben lapályos területen állítsák föl, a hol nincs erdő, láp, mocsár, hasádék, hogy cselt vethessenek.

Ellenfeleik gyöngeségén kívül eredményeiket három tényezőnek köszönhették: gyorsaságuknak, furfangjuknak és íjaiknak. Íjaik nélkül a kézi tusát el nem kerülhették; ha íjaik átnedvesedtek, mint a hogy 954-ben a Sambre vidékén történt, a legnagyobb veszedelemnek voltak kitéve. Nyílzáporukkal kellett megbontaniok az ellenség tömött csatarendjét. Ha ez nem sikerült, következett a színlelt futás hátrafelé nyilazással. Igazán azonban csak akkor rontottak neki az ellenségnek, a mikor serege fölbomlott, menekült. Ezt pedig, ha nem érték el a nyílzáporral, elérték csellel vagy megkerüléssel. A kedvezőtlen helyzetet furfangjukkal és könnyű, gyors mozgulataikkal hamar jóra fordíthatták és könnyű fegyverzetük, gyorsaságuk lehetővé tette azt is, hogy a menekülő ellenséget kiméletlenül üldözzék, mindaddig, a míg teljesen fölbomlik.

A nyugati népekre ez a gyorsaság volt a legnagyobb csapás, a nehézkes hűbéres hadakat nem lehetett velük szemben idejére talpra állítani. A mire egy-egy vidék hűbéres katonasága táborba szállott, apró seregeik már messze jártak. E miatt a késületlenség, e miatt a nehézkesség miatt bonthatták seregeiket apró csoportokra, hogy a vidék falvait és monostorait annál alaposabban kifoszthassák, a mint az már első hadjáratuk alkalmával Itáliában, vagy 926-ban a Rajna vidékén és 906-ban vagy 938-ban Szászországban történt. Bizonyára így volt a dolog különben is, csak-hogy nem maradtak ránk olyan jellemző följegyzések, mint a fönt említett esetekben.

Ezek az apró csapatok, ha valami veszély fenyegetett, visszavonultak, hogy a többiekkel egyesülhessenek, vagy szekértáborban vonták meg magukat, a melyből portyázó lovasaik napokon át bejárták a vidéket. Így tettek Sz. Gallen mellett, így tettek Campaniában a Monte Cassino szomszédságában.

Lüttich azonban föl sem veti azt a kérdést, hogy hogyan juthattak el föltartóztathatlanul az Atlanti-oczeánig, hogy miért keltettek mindenfelé olyan nagy és tartós rémületet. Pedig, ha már a megtámadott országok nézőpontjából vizsgálta az eseményeket, semmi sem lett volna természetesebb, mint hogy ezekkel a kérdésekkel tüzetesen foglalkozzék.

Bajorország politikájának külön fejezetet szentelt (Bayerns innere und äussere Politik zur Zeit der Ungarnzüge), — könyvének talán legjobb fejezetét, — de ebben is csak a dynastikus ügyek és Bajorországnak a viszonya a birodalom többi részéhez érdekelté, de hogy ezek a sikerek egy egészen sajátos stratégianak az eredményei voltak, a mely a bajor földön csakhamar hagyományossá vált, azt nem vette észre. A bajorok t. i. szomorú tapasztalatok után rájöttek arra, hogy mire hadaikat összegyűjtik, az ellenség már tovább is állt. Így foglaltak azután állást a folyóknál és vetették magukat a zsákmánnyal megrakottan visszatérő portyázókra. Ezek a meglepetések átkelés közben súlyos csapásokkal jártak, épen úgy, mint később görög földön a görög vezérek éjjeli támadásai, a miről azonban Lüttich szintén nem emlékezik meg. Ilyen esetekben ugyanis sem a gyorsaság, sem a furfang nem segíthetett. Leo hitelét emeli, hogy utódainak hadvezérei sok meghiusult kísérlet után tényleg olyan eszközzel diadalmaskodtak, a melyet még ő ajánlott nekik.

A bajor fejezettel kapcsolatosan azonban még egy nagy tévedésről kell megemlékeznünk. Lüttich 950-ben a bajorokat a Tiszáig vonultatja. Ez a nagy diadal Widukind szerint a »Ticinus«-nál azonban Lüttich fölfedezése, a melyet, forrását félreértve, alkotott meg és színezt ki.

De ha a stratégiai eszközt a magyarok legyőzésére a bajorok is találták meg, a német szervezkedés ellenük nem bajor, hanem szász földről indult ki. Lüttich ezt sem emelte ki kellőképen. Ottó király öccse, Henrik bajor herczegségének jelentőségét helyesen ismerte föl, de azt már nem emelte ki, hogy a mikor 951-ben Ottó a friauli és az isztriai örgrófságot is Henrikre bízta, akkor teljesen kiépült a szászok szervezte védővonal az Északi-tengertől az Adriáig.

A kalandozások megakadályozására ez volt a döntő jelentőségű esemény; az augsburgi összeütközéshez német részről ez volt az elengedhetetlen előfeltétel. Hogy az augsburgi csatát azután a Lech jobb- vagy balpartján vívták-e meg, már alárendeltebb jelentőségű. Lüttich különben ebben a pontban Schäfer érveléséhez csatlakozik: a csatát a Lech balpartjára helyezi.

Nem kételkedünk benne, hogy Lüttich, ha az idevágó magyar irodalmat ismerte volna, a kalandozások általános jellegét és a kiemelkedő eseményeket világosabban látta volna meg, plastikusabban és élénkebb színekkel ecsetelte volna tárgyát. Ebben az esetben sokkal jobban örültünk volna szorgalmas munkájának, a mely bizonyára nekünk is nyújthatott volna néhány értékes gondolatot. Így azonban az adatgyűjtés aprólékosságaitól a kiemelkedő tényezőket nem ismerte föl s a részletekben is sok meghaladott és téves magyarázatot vett föl könyvébe. Dr. DOMANOVSKY SÁNDOR.

ÚJ KÖNYVEK.

Anisics Miksa Oszkár: Az apostoli királyság eszméje világ-történelmi megvilágításban. Kassa, 1912. 80. 671. — Szent István-nak Karácsonyi Jánostól hitelesnek állított oklevelei, Hartvik, IV. Béla 1238-iki levele a pápához az alap, a melyen a szerző megállapítja Szent Istvánnak az egyház fölött a pápától nyert jogait. A hasonló, régebbi esetekről beszámolva, a szerző azt állítja, hogy ilyen, az apostoli követségen alapuló jogokat kivülről laikus nem kapott; némileg hasonlított hozzá a sicíliai királyoké, de az egyház ezek jogát s a »Monarchia Siculá«-nak nevezett egyháziakban ítélő törvényszéket soha el nem ismerte. István, mint apostoli követ, kettős keresztet vitethetett maga előtt; ennek a szokásnak folytonosságát bizonyítják címerek, pénzek, a melyeken a kettős kereszt előfordul. Az »apostoli« cím abban a korban kizárólag a pápának volt fenartva, s így István nem kaphatta; ő is, mint utódai, »de iure« apostoli volt, de a címet nem bírta. Az első törekvés a cím elnyerésére az angol király »defensor fidei« címének hatása alatt történt. III. Ferdinándtól mindegyik uralkodó törekedett utána, míg

Mária Terézia elnyerte. Tárgyalván a francia »christianissimus«, a spanyol »catholicus«, a portugál »fidelissimus« cím történetét, a szerző az »apostolicus« címet a kísérő jogok miatt többre értékeli. A különben gondos dolgozat azonban mélyebb összehasonlításokat nem tartalmaz.

Vilner Ferencz: Az európai diplomácia állásfoglalása a kettős királysággal szemben. Budapest, 1912. 8°. 39 l. — Kellően el nem rendezetten adja elő a Szentszék, Velence, Franciaország, V. Károly, a bajor hercegek, Anglia, Lengyelország és a porta állásfoglalását Ferdinánddal és főleg Szapolyaival szemben; követségek járáskeelésének egymás mellé rakott adatait írja le, a mint azokat számos, e korra vonatkozó feldolgozott munkából idézte, a nélkül hogy adatai közt mélyebb összefüggés volna. A Velenczére vonatkozó rész Óváry akadémiai regestáin, az Angliára vonatkozó több helyütt Simonyi Londoni Okmánytárán alapszik, ezek a legeredetibb részek; de ez mindössze 7—8 oldalt tesz csak ki. Ilyen tárgyat 39 lapon lehetetlen feldolgozni.

Női uralom és befolyás Magyarországon. Irta Bredl István. Budapest 8°. 87 l. — A szerző röviden ismerteti a magyar történelem korszakai közül azokat, a melyekben nő uralkodott, vagy a melyekben nagyobb politikai események női befolyásra vezethetők vissza. Földolgozásában nincs semmi új, sem önálló; a szerző a mértéket is gyakran elveszíti. Ismerteti pl. Adelhaid befolyását Gézára, de ezt a befolyást nagyobbnak tünteti fel, mint a milyen volt, mert nem említi a politikai tényezőket, a melyek pedig Adelhaid hatásánál fontosabb rúgói voltak a Géza alatt megindult térítésnek. Elavúlt nézetet hangoztat, a mikor azt állítja, hogy Péter Gizella segítségével került Magyarország trónjára. Mária uralkodásánál bőven ismerteti Horváth és Szalay felfogását Kis Károly megöletéséről, de nem dolgozta föl az újabb irodalmat. A legtöbb teret Mária Teréziának szentelte. A zárósó néhány poetikus vonás Erzsébet királynéről.

Szarka Gyula: A váci domokos konvent története. Budapest, 1912. Élet r.-t., 8°. XVI. 111 l. — Vitás kérdés, hogy a domokosoknak a középkorban volt-e Vácson kolostoruk? A szerző érdeme, hogy az 1319-ben alapított Szent Jakab kolostorról kimutatta, hogy az ágostonrendű volt és ezzel a kérdés megoldása elől lényeges akadályt hárított el. Szarka azonban indirect adatok alapján valószínűnek tartja, hogy e mellett domokos konvent is állott fenn Vácson. A reformatio korában, mint a többi szerzetesrendek, nagyrészt a domokosok is kiszorultak az országból, de az ellenreformatio újból visszahozta őket. Így keletkezett 1699-ben Dwornikovits váci püspök bőkezűségé-

ből vácsi kolostoruk is, a melynek fejlődését és gazdasági viszonyait a szerző az adatok pontos felhasználásával ismerteti. II. József 1785-ben eltörölte a konventet s a domokosok helyére eleinte a piaristák, majd a katonai iskola, végül pedig a nyugdíjas papok intézete került. Az értekezéshez két függelék kapcsolódik: az egyik a vácsi konvent vikáriusai, priorjai és szerzetesei névsorát, a másik az ország területén fennállott domokos-kolostorok jegyzékét nyújtja.

Polgáry István: Marcus Aurelius. Budapest, 1912. Élet r.-t., 8°. 44 l. — Ez a munka tulajdonképen nem is történeti, hanem filozófiai tanulmány, de mivel jelentékenyen hozzájárul a kiváló császár lélektanának megvilágításához, a történetíróra nézve is értékes mű. A szerző főkép a császár *Tà εις εαυόν* című munkájával foglalkozik, a mely szerinte nem szereplési vágy, hanem nagy lélektani szükségesség terméke. A tanulmány M. Aurelius filozófiáját is fejtegeti.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Fraknoi Vilmos a »Katholikus Szemle« januári füzetében a *királyi trónöröklés rendjéről az Árpádok korában* ír; mindenekelőtt bizonyítja, hogy a családon belül is rendezve kellett lennie az öröklés rendjének; máskülönben a szabad választás minden hátránya érvényesülhetett volna előnyei nélkül. 27 király közül 12 az apját követte a trónon, 12 esetben a meghalt királynak nem volt fia s a többi 3 esetben is kimutatható, hogy tudatában voltak a rend, a fiu örökösödési joga megsértésének. Eseteket sorol fel, a melyek bizonyítják, hogy mindig a legközelebbi, és pedig ízbeli, nem ágbeli rokon az örökös. Az 1290-i végzés nem bizonyít a mellett, hogy a választás joga is fenn volt tartva. Leányágból származott férfi a másodsorban jogosult; míg az Árpád-lányok kezükkel legfőljebb erősítették férjük igényeit: Erzsébetet, III. Endre lányát Venczel és Ottó is eljegyezték. Végül a XIV. század elején lefolyt trónviszályokban az örökösödés, szabad választás és a pápai fönnhatóság elvének szerepét bonczolgatja.

Csánki Dezső az Erdélyi Múzeum 1912. nov. számában *Kolozs vármegye birtokállapotait írja le a XV. században.* A nagybirtokok felsorolását a Vlegyásza havast környező Losonczi Bánfi-birtok leírásával kezdi, majd sorra veszi a Tomajok másik két ágának, a Losonczi Dezsőfiek s Losoncziak birtoklásait, aztán a Kacsics-családét, a melyen alapultak egyrészen az előbbieik birtokai; a Hunyadi és a vele rokon Dengelegi Pongrácz családét. Ezeken kívül több rokon család, továbbá tipikus köznemesi és székely családok birtok-

kai lepték el a megyét. Kalotaszeg környékén négy oláh családnak voltak kisebb birtokai. Ezeknek a családoknak a tagjai a század első felében mint oláh vajdák szerepeltek, második felében már mint magyar nemesek. Nagyobb részeket bírtak még az erdélyi püspök és káptalan, a kolozsmonostori benzés apátság és más egyházi testületek. Szerző nagyjában azt a módszert követi, a mit nagy történelmi földrajzában az egyes megyék bevezetésénél használ; összefoglaló megállapításokat ezúttal nem tesz, ámibár különösen a nemzetiségi viszonyokra megbecsülhetetlen tanulságokat lehet belőle levonni.

Iványi Béla »A történelmi segédtudományok oktatása Erdélyben 1848 előtt« címen az Erdélyi Múzeum 1912. évi okt. és nov. számában a Turul-ban 1905-ben írt cikkét bővíti; a palaeographia tanítóinak küzdelmeit, irodalmi s a tanítás terén elért eredményeit vázolja. 1816-ban a kolozsvári Lyceumhoz csak »pro tradenda artis antiquarum literarum« neveztek ki egy cancellista gubernialist; a mikor ez a professor ordinarius címet használta, a kanczellária a guberniumot nemcsak kérdőre vonta, hanem kérdést is tett, hogy még mindig szükséges-e ennek a tárgynak a tanítása; s csak 1846-ban rendelte el véglegesen, hogy mint nem kötelező tárgyat adják elő a joghallgatóknak. A diplomatikai tanár fizetése Pesten már több volt 1000 forintnál, Kolozsvárott csak 100 forint, az is bécsi papírban; nehezen érték el, hogy ezüstben fizessék ki. A tanév vizsgával záródott; a hallgatókat classifikálták; a tanítók közül egyiknek-másiknak jelentése fenn is maradt; ezek szerint 1816-ban 25, 1833-ban már 55 tanítvány volt. Irodalmi működést csak egyikük, Lőcsei fejtett ki; csak egy palaeographiájáról van tudomásunk, a mely hivatalos bírálatra bécsi tanárokhöz került, a kik iskolai használatra nem ajánlották. Kifogásuk az volt, hogy példái nagyrészt magyar királyi oklevelek; mi pedig éppen ezért sajnáljuk elvesztét. Chronológiát a Lyceumon Guul János tanított, a kinek könyvét kinyomatták; ez néhány példányban fenn is maradt.

Seress László a felvilágosodott absolutismus politikai irodalmáról értekezik a Magyar Figyelő idei 1. és 2. számában. Az irodalom nálunk II. József alatt a censura meglazításával felszabadult és a reformok behozatalával anyagot kapott, úgy hogy példátlanul fellendült. Főként a vallási ügyekkel foglalkozott, a melyek azonban a clerus korlátlan befolyása miatt tulajdonképen politikai kérdések voltak. Az írók többnyire protestánsok, műveik jórészt németből fordítottak. Legnagyobbbrészt a clerus ellen irányulnak; a vallást támadók kisebb számmal vannak, de hangjuk nem kevésbé durva. II. Lipót alatt a protestánsoknak a védekezésre kellett fordítaniok a dolgot, hogy József engedményeiből valamit megtarthassanak; akkor már komolyabb irodalom indult meg, bár Trenck és Seitz

goromba vitába elegyedtek egymással. A 10 éves irodalmi harcz hatása az 1790. országgyűlés tárgyalásaira kézzelfoghatóan behizonyítható. A szerző inkább jellemző háttérét adja ez irodalmi harcznak, mint az írók s irataik ismertetését.

Cérgely Sámuel az Erdélyi Múzeum 1912. évi októberi számában Apafi és Bánffy ellenségeskedéseinek régebb nyomait adja »Adatok Bánffy Dénes tragédiájához« czímen. Kemény halála után Bánffy, Apafi hűségére térvén, már pár nappal rá panaszkodik mellőzése miatt. A helyzetet a fejedelemnek a segesvári állapotokról írt levele tette feszültté; majd Bethlen Miklós indiscretiója mérgecsitette el még inkább. A cikket 6 drb. érdekes levél zárja be, részint az előbb említettekről, részint olyanok, a melyek a liga s Bánffy küzdelmére vonatkoznak.

Köszeghy Mihály a Katholikus Szemle januári számában a keleti protektorátus intézményéről és különösen arról az előjogról szól, a mit a francia királyok, majd a köztársaság a keresztes háborúk és a portával való mindig élénk összeköttetései folytán szereztek a keleten levő egyházi testületek érdekeinek képviselését illetőleg.

Egy régi utazó rólunk czímmel érdekes utazási leírást közöl *Balogh Elemér* a »Protestáns Szemle« 1912 októberi füzetében. A leírás *Redinger Jakabtól* származik, a ki 1664-ben járt nálunk. Kézirata a zürichi könyvtárban maradt fenn. Redinger utazásának oka az volt, hogy Drabik Márton »Lux in tenebris« című könyvének jóslatai, a melyekben a Habsburg-háznak romlást, az erdélyi fejedelmeknek hatalmat jóslott, a nyugatot nem érdekelték, s így azokat a törökök közt akarta terjesztetni. Először Pozsonyba jött, aztán Komáromon keresztül Nyitrára, a Dunántúlra, innen Erdélybe és Felső-Magyarországba ment, s egészen körülutazván az országot, jutott vissza hazájába. Figyelemre méltó adatokat jegyzett fel a határok életéről, a protestáns diákok és hívők engedelmességéről lelkészeikkel szemben. Különös elragadtatással szól a törökök tábori életéről, istenfélelméről, vendégszeretetéről, józanságáról stb. Épen ellenkező dolgokat mond azonban a tatárokról.

TÁRCZA.

UJABB ADALÉK

A LEGIO XIII GEMINA ÉS ADIUTRIX PRIMA DACIAI MŰKÖDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

Dr. Cserni Béla Apulum legrégibb falmaradványainak egyik szerencsés leletével kétségtelen documentumot szolgáltatott, hogy Dacia főhadiszállását a legio XIII ge(mina) és leg(io) adiutrix prima alapították.¹ Ezzel tehát véglegesen megfejthető a bucuresti n. múzeumban ismeretlen lelőhelyről őrzött LEG. XIII GETADI bélyegnyomatának² rejtélye s megerősítést nyert Mommsen,³ Schiller,⁴ Domaszewski,⁵ Jung⁶ ama feltevése is, a mely szerint Dacia első helyőrségét ez a két legio alkotta.

Idevonatkozólag újabban még egy további documentumot sikerült megszereznünk a hunyadmegyei *Pusztá-Kalánról*, a hol a Peutinger tábla Aquaeját⁷ Torma Károly még 1861-ben constálta.⁸ Aquae e szerint a mai Kis-Kalánnak felel meg, a melynek görög-

¹ *Téglás G.* Zur Frage nach der ersten Besatzung Daciens. *Hermes* XLIV. Bd. 1909. 618—621. 1.

² Friedländer közlése *Gerhard Archaeol. Anzeiger* 1865. 96. 1. Innen CIL. III. 1628. LEG. XIII GETADI és Domaszewski ugyanazon kötet supplementumában n. 8062: LEG. XIII. G. ETIADI alakban.

³ Mommsen a CIL. III. 1628. füzött jegyzetében.

⁴ Schiller H. *Geschichte der römisch. Kaiserzeit.* I. Gotha 1883. 553. 1.

⁵ Alfred von Domaszewski: Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll. *Arch. epigr. Mitth.* XIII. (1890) 82. és Religion des römischen Heeres. *Westd. Zeitschr.* XIV. 1895. 24. és 48. 1.

⁶ Julius Jung: Fasten der Provinz Dacien. Innsbruck 1894. 88. 1. 1. jegyz. 6. táb. Penting. *Ad Aquas.* Anonymus Ravennatus IV. 7 Aquas. Ptolemaeus III. 8., 9. *Ἰσθμὸς*.

⁷ Téglás G. Kis Kalán (Aquae) római fürdője és kőbányászata, *Arch. Ért.* 1892. 3. füz. 202—210. 1. 1—5. rajz.

⁸ Torma Károly, Tizenkét római felirat. *Erd. Múz. Évk.* II. 131. 1. Innen CILIII. n. 1407. I(ovi)o(pluvo) m(aximo) | pro salute | dominorum | nostrorum | C. Jul(ius) Marcia | nus dec | urio col(online) (t. i. Sarmizegethusae) | praef(ectus) pag(e) Aquensis | gemo eor(um) posuit.

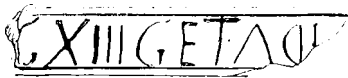
keleti templomában ma is oltárkőül szolgál az a régi oltárkő, a melyet a *pagus Aequensis* előljárója (*praefectus*) szentelt a helységbeliek *geniusának*.

Aquae nevét azokról a thermákról nyerte, a melyek Kis-Kalán határában szépen kivésott kőmedenczében buzognak föl. A római kőfürdő ugyan ma már nincs használatban; de a környék népe közvetlen mellettük más forrásokat használ. Persze igen kevesen tudják, hogy a ma igénytelen kőfürdőnek évezredek multja van.

A római település maradványai e helyen több kilométer területre terjednek ki. Központjuk a kőfürdő környéke, Kis-Kalán határa volt. A helység területén a rómaiak követ fejtettek, s egyik Diogenes nevű *lapidarius* cégtábláját¹ meg is szerezhettem a dévai múzeumnak. A *pagus* lakossága kiválólag kőbányászkodással foglalkozván, a Sztrigy jobbparti magaslatokig kelet felé, Kőboldogfalva határában, sőt a Dumbrava erdős magaslatán át délre Szentgyörgyfalva és Sztrigy-Szacsal határaiban mutatkozó romok és települések is mind *Aquae*hoz² számítottak.

A nagykiterjedésű *pagus* katonai centrumát azonban a fürdőtől egy kilométernyire északra, a Kis-Kalánt *Kőboldogfalvával* összekötő nyugat-keleti irányú dűlőút mentén gyaníthatjuk. A Hátszegről Piskire haladó s a hasonirányú vasúttal párhuzamosan dél-északra futó országútból keletre kiszakadó dűlőút baloldalán az országút és a batizi malom által beszegett *Lunka* (láb) nevű határrészt borító épületromok képezhették az *Aqua*ban állott helyőrség castellumát. Muntyán János kiskaláni földesgazda földjéről való ugyanis az a kettős legiónymat, a melyet Druhora Gábor pusztakaláni állami iskolai igazgató érdeklődése mentett meg az elpusztulástól. Druhora igazgató úr jelen leletével Dacia történetének kezdő korszakához egy kiválóan értékes documentumot szolgáltatott.

Az 1911-iki tavaszi szántás közben ugyanis ez a, fájdalom, töredékes domború bélyegnyomat került napfényre. A bélyeg eleje és vége törött s jelen alakjában csakis 135 mm. hosszú. Betűi nem egyenlők. Így a legnagyobb T magassága 25 mm., míg az átlag magasság csak 20 mm. Megmaradt része léczes keretbe fogva így néz ki :

¹ *Téglás G.* Neu Inschr. aus Dacien. *Arch. epigr. Mitth.* IX. 1885. p. 238. n. 2. és Újabb adalékok Dacia felirattanához. *Erd. Múz.* 1888. V. 69. l. Innen CILIII. suppl. n. 7895. *Hunyadmegye monographiája* I. köt. 113. l. 189. rajz.

² A telep leírását *Hunyadmegye monographiája* I. köt. 110—116. l. adtam.

A bélyegnyomatban, csorbultsága daczára első tekintetre föl ismerjük annak a bélyegnek a párját, a melylyel dr. Cserni Béla *Apulum* alapvetőit kiderítette. Még betűtípusai és keretelése is teljesen azonos s így olvasása kétségen kívül: [le]g(io) XIII g(emina) et ad(iutrix) primæ. Minthogy ez már a második azonos szövegezésű példány, bizonyos: hogy a budapesti Sz. Szabvány Bizottság az odaváló *nemzeti múzeumba* került harmadik példány sem térhet el ezektől. Erről ugyan csak gyaníthatjuk, hogy *Apulum*-ból származott, főleg most, a mikor még más távolabbi lelőhelyet is constatálhatunk, bizonyos azonban, hogy föliratát szintén LEG XIII GETADI-nek kell olvasnunk s nem LEG XIII GETTADI-nak, miként Domaszewski legutóbb a CIL III suppl. 8062 állította.

Ezzel a bélyeggel tehát nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a Tibiscumból Sarmizegethusán át *Apulum*-ba vezető hadi út berendezését a leg. XIII gem. a leg. adiutrix prima társaságában végezte. Ad Aquas, mint pagus, Sarmizegethusa aggerébe tartozván, az odaváló decuriók egyikének praefectussága alatt állott. Minthogy a legio XIII geminának itt kisebbrendű castelluma volt, ebben legfeljebb egy vexillatiója állomásozhatott. A legio XIII gemina helyőrségi szolgálatát idáig ez a szintén Druhora Gábor úr buzgóságából rendelkezésünkre jutott bélyeg² tanúsítja:

LEG . XIII . GEM
PoMPoNITORTH

Idáig Dacia breendezésének menetéről Sarmizegethusa alapíttatásának emlékköve³ 110-ből s a Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum (miliaria) (equitata) c(ivium) R(omanorum) mérőföldoszlopa⁴ Potaissa Napoca feletjén Ajton községből (Kolozs megye) nyujtanak chronologiai útbaigazítást. Minthogy Potaissa Napoca útkapcsolatát is 110-ben szerelték föl a távolságoszlopokkal, bizonyos, hogy akkorra a Sarmizegethusa — *Apulum* közé eső *Aquae* castelluma is tető alá került. A munkálatot úgy látszik, szakaszokra osztva, párhuzamosan végezték a leg. XIII gem. és adiutrix prima, valamint ezek auxilia-riai. Minthogy pedig a legio adiutrix prima 114-ben már a pannoniai

¹ Téglás Gábor, *Kis Kalán* (Aquae) római fürdője és kőbányászata. Arch. Ért. 1892. évf. 3. füz. 202—210. l. 1—5 rajzzal.

² Téglás Gábor, Hunyad vármegye története. Első kötet 1902. 113. l. (*Sub cura*) *Pompe(i) Vi(c)tor(ini)* megoldással adtam CILIII. supplem. p. 1431. n. 8064. (sajtóhibából 8065.) 32. b. Eckkel ms. y, 123. alapján ismeretlen lelőhelyről CILIII. p. 1018. és n. 8064. 32. a.

LEG. XIII. GEM.

POMPE AVRH.

közöl, a mely azonban Pusztá-Kalánból semmiképen sem eredhet.

³ CILIII. n. 1443. . . condita colonia Daciae.

⁴ CILIII. n. 1627. *per coh(ortem) I. Fl(aviam) Ulp(iam) Hisp(anicam) m(ilitum) c(ivium) R(omanorum) eq(uitatum)* Kr. u. 109—110-ből.

Brigetio (Ó-Szőny, Komárom)¹ őrségét alkotá, önként érthetőleg a pusztakaláni építkezésnek is 110-ig kellett befejeződnie. Sőt miután a leg I. adiutrix csak Apulumban² igazolható s azon túl észak felé idáig nyomát nem találtuk, arra a további következtetésre is feljogosít ez az újabb páros bélyeg, hogy csak segédesapatai valának arrafelé kivezényelve s a két legio Dacia katonai parancsnokságában és tartományi székvárosában ezek környékén a Marostól délre foglalatoskodott. Kétszeres figyelmet érdemel tehát a két legio minden vonatkozása, mert egyúttal Daciának idáig alig ismert berendezési folyamatát hozhatjuk ezek segítségével apránként tisztába.

TÉGLÁS GÁBOR.

KONT IGNÁCZ †.

Karácsony napján jutott el hozzánk a szomorú hír, hogy meghalt a párisi egyetem magyar irodalomtörténet tanára : Kont Ignác. Ez a maga nemében egyedül állott kathedra méltatja legjobban Kont Ignác nagy és elévülhetetlen érdemét. Polgárjogot szerzett a magyar nyelv és irodalomtörténet tanításának, a világ egyik legnagyobb és legjelentősebb egyetemén. Fáradhatatlan buzgalommal dolgozott, hogy a magyar tudományos munkák eredményei rendszeresen megjelenjenek a világ legjelentősebb tudományos folyóirataiban. Érdemes tudományos munkákban ismertette a magyar irodalom multját és jelenét és senki hazánk kulturális viszonyainak külföldi ismertetéseért annyit nem tett, mint ez a szegény, sorsüldözött, ernyedetlen szorgalmú tanár. Harmincz évvel ezelőtt vándorolt ki tőlünk. Itthon megvolt az egyetemi magántanári, a középiskolai tanári oklevele, de semmiféle álláshoz nem jutott. Kont lelkében meg nem rendülve, munkakedvét el nem veszítve, ment ki Franciaországba. Akkoriban ott szükség volt németül jól tudó középiskolai tanárookra. Örömmel fogadták a fiatal germanistát, Heinrich Gusztáv kitűnő tanítványát, és minden francia diploma nélkül, azonnal kapott állást. Előbb Rouenban, Rennesben, majd Le Havre-ban tanított és tanári elfoglaltsága közepett vasszorgalommal készült a mienknél összehasonlíthatatlanul nehezebb francia középiskolai tanári vizsgákra. Ezeket mind fényes eredménnyel tette le és a francia kormány kiváló pedagógiai érdemeinek elismeré-

¹ Jünemann : De legione Romanorum I. Adiutrice. Dissert. Lips. 1894. 72. 1.

² CIL III. 1004. *Dominae et D(is) vagy D(eae) por salute imp. Nerva(e) | Traiani | Caes. Aug. | Ger. Daci. L. Antonius Apolli(naris) | vet. leg I. Ad. p(iee) f(idelis.) 1008. Fortunae | Aug. sacr. et genio Cannabensium | L. Silius Maximus vlt. leg. I. Ad. | p. f. magistra(ns) primus in Can | (abis) | d. d. | et Silia Ianuaria et Silus Firminus.*

sel 1900-ban Párisba helyezte, a *Collège Rollin*ba. Új környezetében Kont, élete delén, negyven éves korában új feladatokra vállalkozott. Nem elégedett meg a francia közoktatás terén kifejtett munkásságával, elhagyott hazáját még a távolban is akarta szolgálni. Még egy utolsó erőfeszítéssel letette a Sorbonneon a doctorátust és ezzel megszerezte a jogot az egyetemi előadásokra. Kont 1904 óta a Sorbonne rendkívüli tanára volt (*chargé de cours*) és heti négy órában tanította a magyar nyelvet és irodalmat. Előadásain találkozott a párisi magyar ifjúság, de akadt akárhány idegen is. Kont előadásai és derék cikkei eredményezték, hogy ma már az egész tudományos világban komoly érdeklődés van a magyar irodalom és tudományos mozgalmak iránt.

F. S. L.

VEGYES KÖZLÉSEK.

OLVASÓINKHOZ ÉS BARÁTAINKHOZ! Folyóiratok életében fontos tényező az állandóság s a *Századok*nak mégis megint szerkesztő-változásról kell beszámolniuk. Gombos F. Albin, a ki boldogult Borovszky Samu halála után a folyóirat vezetését ideiglenesen átvette, visszavonult a szerkesztéstől. Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnökünk a választmány január 16-án megtartott ülésén szép szavakban köszönte meg a volt szerkesztő lelkes munkásságát és ernyedetlen fáradtságait, a választmány pedig jegyzőkönyvileg fejezte ki köszönetét Gombos Albinnak, de azért mi sem hagyhatjuk szó nélkül távozását. A legnagyobb hálával minden bizonnyal az új szerkesztő tartozik kiváló elődjének. Ha a *Századok* nagyobb zökkenés nélkül jut át ezen a változáson, akkor abban nagy része van a Gombos Albin gondos, körültekintő és pontos vezetésének. Fogadja érte hálás köszönetünket.

Olvasóinkat arra kérjük, szíveskedjenek némi elnézéssel és türelemmel lenni, ha eleinte munkánk elé előre nem látott akadályok gördülnek, munkatársainkat, hogy tiszteljenek meg bennünket is szíves támogatásukkal és közreműködésükkel. Ennek kapcsán fölhívjuk figyelmüket arra, hogy a szerkesztést illető összes küldemények az új szerkesztő lakására: *Budapest, I., Attila-utca 13. III. 10.* címre küldendők. Könyvismertetéseknel méltóztassanak a szerkesztőséget előre értesíteni, hogy milyen könyveket óhajtanak ismertetni, hogy e tekintetben minden összeütközést elkerülhessünk. A történeti társaságokat, a történeti munkák kiadót, illetve szerzőit pedig kérjük, szíveskedjenek műveikből egy-egy példányt lehetőleg mindjárt megjelenésük után a szerkesztőségnek beküldeni, hogy ismertetésükről idejében gondoskodhassunk.

MAGYAR TÖRTÉNELMI INTÉZET RÓMÁBAN. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 1912 november 28-án 165.230 sz. a. értesítette az Akadémiát, hogy az 1912 februári összes ülés óhajára az 1913-iki költségvetésbe a Rómában felállítandó »Magyar Történelmi Intézet« céljaira 20.000 koronát vett fel. Az 1912 december 16-iki összes ülés, az örvendetes átiratról értesítve, a Történelmi Bizottság 1912 december 6-iki ülésében hozott határozata értelmében elfogadta a bizottság javaslatát, hogy e tárgyban ugyanaz a bizottság küldessék ki, a mely annak idején a római Magyar Történelmi Intézet ügyét előkészítette. A bizottság tagjai Berzeviczy Albert elnöke alatt: báró Forster Gyula, Fraknói Vilmos, Wlassich Gyula, Csánki Dezső és Fejérfutaky László. Ez a bizottság már az intézet szervezeti szabályzatát is elkészítette, s miután a szabályzathoz a Történelmi Bizottság és január 13-iki ülésében a második osztály is hozzájárult, a január 27-én tartott összes ülés elhatározta, hogy a tervezetet megerősítés végett a vallás- és közoktatási miniszter úrnak fölterjeszti.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYÜLÉSÉT ebben az évben márczius 13-án tartja meg. A közgyűlésen Fraknói Vilmos fogja fölolvadni »Az első Habsburg király trónrajutása« című tanulmányát.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1912 december 16-án tartott összes ülésén hozzájárult Heinrich Gusztáv főtitkárnak ahhoz, hogy indítványához, hogy gróf Széchenyi István naplóinak és leveleinek a tudomány mai igényeit kielégítő kiadásáról gondoskodjék. Az összes ülés erre a célra bizottságot küldött ki.

BETHLEN GÁBOR fejedelem megválasztása 300 ik évfordulójának megünneplésére dr. Veress Endre indítványt nyújtott be az E. M. E. választmányához. Az indítványt fölkarolták és négytagú bizottságnak adták ki a módoszatok részletes előkészítésére.

BR. JÓSIKA ALADÁR magyarfenesi régi kastélyából az Erdélyi Múzeum levéltárának ajándékozta a Jósikák magyarfenesi ágá levéltárának még ott maradt részét. Másik része még 1903-ban került az Erdélyi Múzeumba. A levéltárnak szép missilis anyaga van.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

913. évi január hó 9-én d. u. 5 órakor tartott rk. közgyűlésének
JEGYZŐKÖNYVE.

Elnök : Gróf Teleki Géza.

A társulati tagok kellő számban gyűlvén egybe, elnök a rendkívüli közgyűlést megnyitja s jegyzőkönyvhitelesítőül Soós Elemér r. és dr. Dóry Ferencz vál. tagokat kéri fel.

1. Helyettes titkár-jegyző előterjeszti a mult évi decz. havi vál. ülésen elfogadott alapszabálytervezetet.

A közgyűlés jegyzőkönyvéhez csatolt tervezet többek hozzászólása után változatlanul elfogadtatván, megerősítés végett a m. kir. belügy-miniszteriumhoz fel fog terjesztetni.

Több tárgy nem lévén, elnök a rendkívüli közgyűlést berekeszti.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük :

Soós Elemér s. k.
r. tag.

Dr. Dóry Ferencz s. k.
vál. tag.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. évi január hó 9-én d. u. 6 órakor tartott r. vál. ülésének
JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak : Gróf Teleki Géza elnök, később dr. Csánki Dezső első alelnök elnöklete alatt dr. Ballagi Aladár, dr. Császár Elemér, dr. Dézsi Lajos, dr. Domanovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos Albin, dr. Hóman Bálint, dr. Iványi Béla, dr. Lukosics József, Révész Kálmán, dr. Szabó László, Tagányi Károly vál. tagok, dr. Bathó Béla ügyész, Barabás Samu h. titkár-jegyző.

Elnök a díszes közönségtől látogatott ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Lukcsics József és dr. Császár Elemér vál. tagokat kéri fel.

2. Helyettes titkár-jegyző bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak 200 koronás *alapító tagúl* Némethy Lajos róm. kath. lelkész Nyitraibajnán, eddig r. tag; *évd. r. tagokúl 1913-tól*: dr. Kassowitz Tivadar Brunó ideiglenes székesfővárosi levéltárnok Budapesten (aj. Gárdonyi Albet), Pácalá Viktor szeminárium tanár Nagyszebenben, Péter Lajos vármegyei allevéltárnok Sepsiszentgyörgyön (mindkettőt aj. a jegyző), dr. Polner Ödön igazságügyi miniszteri tanácsos, egyetemi címzetes rendkívüli tanár Budapesten (aj. Illés József), dr. Prónai Antal kegyesrendi kormánytanácsos Budapesten (aj. Viszota Gyula), dr. Térfi Gyula igazságügyi miniszteri tanácsos Budapesten (aj. Illés József).

Megválasztatnak.

3. A titkári és szerkesztői teendők ellátásával annak idején megbízott társ. jegyző és Gombos Albin vál. tag megbízatása a múlt év végével lejárván, az ig. vál. a közgyűlésileg elfogadott új alapszabályok értelmében szervezendő főtítkári, titkári és szerkesztői állásokra a választást *ideiglenesen* már most megejtendőnek véli, azzal a kijelentéssel, hogy az a módosított alapszabályoknak remélhető kormányhatósági jóváhagyásával *véglegesnek* lesz tekintendő. Ehhez képest elnök a szavazást elrendeli.

A szavazatok megszámláltatván, kiderült, hogy csupán 13 szavazat adatott be, holott az alapszabályok 37. §-a értelmében tisztviselő-választásokra legalább 20 választmányi tag jelenléte szükséges. Mivel pedig különösen a szerkesztői állás betöltéséről a legrövidebb idő alatt gondoskodni kell, a választmány elhatározza, hogy f. hó 16-án rendk. vál. ülést tart, a főtítkár, titkár és szerkesztő, valamint a gazdasági és rendk. felolvasásokat rendező bizottság tagjainak megválasztása, illetve kiegészítése végett.

4. Dr. Pompéry Aurél r. tag részleteket olvas fel *Az emigráció történetéből* cz. tanulmányából.

Az odaadó figyelemmel hallgatott érdekes felolvasás köszönettel fogadtatik.

5. Helyettes titkár-jegyző előterjeszti a pénztárnok 1912. évi decz. havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt .. 17.990 kor. 02 fill. összes kiadás 14.505 » 53 »
maradvány 3.484 kor. 49 fill.
Ehhez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó-számlán levő 6.434 kor. 50 fill.
követelést, 1912. decz. 31-én összesen 9.918 kor. 99 fill.
közpénz állott a társulat rendelkezésére. Ebből azonban az előző tőkésítések-ből fennmaradt 79 korona 03 fill. és a Némethy Lajostól alapítványának fejében küldött 100 korona, összesen 179 kor. 03 fillér tőkésítendő.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

Az elnökség utasíttatik, hogy a tőkésítendő 179 kor. 03 fill. összegben vásároltasson 4%-os magyar koronajáradék-kötvényt a társulat alap-tőkéjének gyarapítására.

6. Napirenden van a f. évi r. közgyűlés napjának és tárgyainak megállapítása.

Az évi r. közgyűlés a jövő márcz. hó 13-án a szokott időben és helyen fog megtartatni. Tárgyai: 1. Elnöki megnyitó. 2. Az 1910—12. évi cyclus lejártával elnök, első és második alelnök választása s a választmányból az 1910—1912 évi cyclussal kilépő húsz és az 1911—13. évből 2, az 1912—14. évből 1 elhalt, összesen 23 vál. tag helyének a betöltése. 3. Felolvasás *dr. Fraknoi Vilmos vál. tagtól*: Az első Habsburg-király trónrajutása. 4. Jelentés a társulat mult évi munkásságáról. 5. Az 1912. évi zárszámadás és 1913. évi költségvetés bemutatása. Az ig. választmányból ez alkalommal a következők lépnek ki: Barabás Samu, id. Daniel Gábor báró, Erdélyi László, Hóman Bálint, Kammerer Ernő, Karácsonyi János, Károlyi Árpád, Kollányi Ferencz, Mika Sándor †, Nagy Gyula, Odescalchi Arthur herczeg, Ortway Tivadar, Óváry Lipót, Reiszig Ede, Sebestyén Gyula, Szendrei János, Szilády Áron, Takács Sándor.

7. A Magyar Gazdasszonyok Orsz. Egyesülete czinkotai árvaházának és leánynevelő-intézetének tíz tagból álló tانتestülete részére a *Magyar Tört. Életrajzok* díjtalanul való folytatólagos megküldését kéri.

A társulat méltó elismeréssel van az egyesület áldásos működése iránt. De mivel az említett folyóiratot az előfizetők csekély száma miatt anyagi erejét meghaladó áldozattal is csak alig képes fenntartani, az egyesület kérését sajnálattal nem teljesítheti.

Zárt ülésen —

8. a tagdíjhátralékosok, —

9. a r. tagokról szóló évi jelentés, —

10. a Zichy-Okmánytár ügyében határozott a vál.

Több tárgy nem lévén, az elnöklést időközben átvett Csánki Dezső első alelnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök.

Hitelesítjük:

Dr. Lukács József s. k.
vál. tag.

Dr. Császár Elemér s. k.
vál. tag.

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELEM PROBLÉMÁ- JÁHOZ.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

4. »A természettudós, mondja Lamprecht, vizsgálódásának tárgyát közvetlen maga előtt találja. A szellemi tudományok terén ellenben nem élvezi a kutató ennek a tárgyhoz való közvetlen vonatkozásnak az előnyét: mert a lelki élet, kutatásának tárgya, csak jelekben (symbolum) ismerhető meg: emlékművekben, folyamatokban, tettekben, a melyekben nyilvánul. A kutatás tárgyához való eme különböző viszonyból következőnek aztán e tárgy szellemi felfogásának különböző módszerei is. De ezek a különbségek amaz ismerettani tétel alá esnek, hogy a tudományos kutatás az általánosnak a megismerésére törekszik». ¹ Lamprecht, a ki maga is historikus, azt mondja ezzel, a történelmi fogalom teljesen hasonló módon képeztetik, mint a természettudományokban, és hozzáfűzi: a historikus hasonló helyzetben van mint a psychologus: csak (jelekből) következtet, nem pedig megfigyel és leír, mint a természettudós. Ugyanezzel a problémával foglalkozik Rickert is, bár kétségtelen, hogy homályos nyelve miatt ezt nem ismerték föl, ² másrészt nem is nyujt sehol példát, a mely minden kétséget eloszlatna. Lamprecht nem gondol arra, hogy vannak természettudományok, a melyek teljesen hasonló helyzetben vannak: hogy csupán jelekből következtetnek: így a biologia, a geologia. Kevés, módszertani szempontból hasonlóbb tudomány van, mint a paleontologia és archeologia.

Mind e tudomány a multtal foglalkozik, a jelennel is, a mennyiben a multnak egyszerűen az eredménye. A sajátos valamennyiben, mint láttuk, még a történelemben is, az, hogy a

¹ Lamprecht, Hist. Methode d. Below. 18. l.

² A fogalom alkotástánát röviden tartalmazza *Les quatre modes de l'universel dans l'histoire*, kitűnő értekezése. *Revue de synthèse historique*. II. k. 121—140.; továbbá: *Über die Aufgaben einer Logik der Geschichte*, *Archiv für systematische Philosophie*. N. F. VIII. 137. s. köv. II.

jelen *megfigyeléséből* indul ki. Vannak tehát természettudományok, pl. a geologia, a melyek a multtal foglalkoznak, ha nem is egészükben, de jelentékeny részükben és ép úgy a jelen megfigyeléséből indulnak ki, mint a historikus, a mennyiben minden maradvány a mult része a jelenben. A mint a geologus egy kőületet találva következtet a mult egy tényére, ép úgy az archeologus egy kőedényből kiindulva következtet hasonlóképp a mult egy tényére. Tehát Lamprecht feleli, hogy a természettudományok jelentékeny részében nem csupán egyszerű megfigyelésről van szó, hanem következtetési processusról is. A jellemző kérdés módszertani szempontból nem az, *mire* következtetünk, a *multra*-e; a következtetés alapja, a »maradvány« lehetséges és szükséges a természettudomány körében is. Ha pl. Paderbornban nagyobb számban találunk jellegzetes magyar sarkantyúkat, következtetjük, hogy őseink ott jártak. Ha hasonló őslénycsontokat találunk Paderbornban, következtetünk ama lény ottélésére. *Már maga ez a tény ismereteink lényeges gyarapodását jelenti*, nem miként a módszertani vitákban gyakran halljuk, csupán alsóbbrendű (vorwissenschaftlich) ismeretek. De a lényeges lépés módszertani szempontból kétségtelen ezután következik. Vegyük például a biológiát.

Köztudomású, hogy Darwin Malthus egy megfigyeléséből indult ki. Malthus észrevette, hogy a társadalomban túlszaporodás van¹ a megélhetési terület korlátai közt. E területen tehát verseny indul meg. Darwin ezt *általánosítá*: a verseny (struggle) *állandó* fítevékenysége *minden* élő lénynek, *minden* korban és valószínű, hogy győztes az, a ki a körülmények közepette alkalmasnak (fittest) bizonyul, azaz a conjunctura-változásokban szerencsés.² A mi módszertani szempontból jellemző, a következőkben foglalható össze: Malthus megfigyelt egy jelen (azaz akkori) történeti állapotot, Anglia zárt élelmező területén belül a népesség erős szaporodását és következményét, a versenyt. Darwin ezt *általánosítá* minden élő lényre és minden korra. Ugyanígy a geológiában; ma már nem szükséges hangoztatnunk, hogy az ú. n. általános geologia ugyanaz, mint a physikai föld-

¹ Az újabb irodalomban általánossá vált az a meggyőződés, hogy Malthus tévedett; az ő korában a szabad *kivándorlási* terület még korlátlan volt; de ő egy, a tényleges állapotnál zártabb Angliára gondolt. Ez az eset csupán a jövő esete lesz, de még itt is megjelenik egy új tényező, a melyre nem gondolt, az agrikultur kémia.

² Darwin gondolataiba egész más értékfogalmat magyaráztak bele. Fittest Weismannál: das Beste. A conjuncturaváltozások megbírása úgy tűnik fel, mintha ez egy benső érték jele volna. Darwinnál egész más fogalmat találunk.

rajz. A geographus megfigyeli, hogy egy folyó (legfontosabb) hatása az ú. n. erosio, kivájas, a melynek munkája rendkívül jelentős, a mennyiben évszázadok alatt bámulatos mély vágásokat, sőt tág folyóvölgyeket képes létrehozni. A geologus ezt *általánosítja*, azaz azt mondja, *minden* folyó, *minden* korban erodál.

Mindenik a jelent figyeli meg és általánosít. Nem így a historikus, a ki ha a jelent megfigyeli, következtet ugyan, de *nem általánosít*. Abból, hogy pl. a tömeges árucikkek árát főképp a kereslet és kínálatviszonyok szabják meg, nem következteti, hogy mindig és mindenütt azok szabják meg. Egyes korokban árszabályzatokat látunk. A lényeges tehát nem az, *miből* indulunk ki és *mire* következtetünk, hanem *hogyan* következtetünk, általánosból általánosra-e, vagy sajátyszerűből sajátyszerűre. Tehát Lamprecht még nem képes megoldani a különbséget a természettudományi és történelmi megismerésmód¹ között. A mi pedig a specifikus historiai következtetés tárgyát illeti, a mely Lamprecht szerint a mult egy *psychikai* ténye, erre nézve azt mondhatjuk, hogy itt sohasem nyílik a tudomány egy terén sem mód, csak közvetett ismeretekre, azaz jelekből következtetve. A historikus azonban sajátyszerű *psychikai* állapotokra következtet, a mai természettudományi módszerrel operáló psychologus pedig *általánosít*; mondjuk egy adott »esetben« egy gondolatkapcsolódást magyaráz pl. az ellentét általi associatio törvényéből és ugyanúgy, mint az erosio meglétét, *általánosítva* gondolja *minden* korban. Ugyanígy gondolja Lamprecht a renaissance meglétét általánosítva minden korban, vagy a »receptióét«.

De negatio még nem determinatio. A történeti methodika egész a huszadik századig csak tagadólag volt képes meghatározni, mi az ő megismerésmódjának lényege: a »nem-általánosítás«. Itt tényleg Rickert volt az első, a ki positive formulázni képes volt: a történelmi fogalomalkotás jellege az ú. n. (ismeretani) individualisatio, a melyet azonban ismét hasonlatszerű jellege² folytán maga sem tartott szerencsés elnevezésnek. L'histoire est la science de l'individuel, *de ce qui se produit une fois*, azaz állandóan magyarázni törekszik saját fogalmát, mint unicumot. Röviden *a specifikus történeti fogalom az egyetlenség kifejezése*, s így nyelvi formájában tulajdonnév és nem név. Megkíséreljük közelebbről megvilágítani az individualisatiót, azaz helyesebben sajátyszerűsítést, mint azt a processust, a mely által

¹ Rickert: l'histoire est un *mode* de conception du monde.

² A történelmi fogalom *hasonló* az egyéniségéhez, de nem ugyanaz.

egy fogalom sajátképen történetivé, unicummá vagy unicumszerűvé, sajátyszerűvé válik.

Ezáltal minden egyetlen, ismétlődés nélküli s így végtelen egyes eset áll elő. Végtelen tulajdonnevet azonban képezni nem tudunk. Az individualisálás, az unicummá tevés absurdumhoz vezet, mondják a logikusok az első látásra. Tényleg Bismarck fogalmának kifejezésére csak ez egy szavunk van, Bismarck.¹ A történelmünkben jellegzetesen szereplő »megye« fogalmának megjelölésére csak ez egy szavunk van »megye«. Azonban a kifejezés, a megjelölés kérdése épen nem fontos és nem is érinti a fentebbi problémát. E kérdés nem a nyelvalkotás kérdése, hanem a fogalom-alkotásé, tehát egy értelmi állapoté, egy pszichológiai képződményé s e szerint megoldásába a nyelv kérdése lényegesen bele nem játszhat. A nyelvi kifejezés tehát nem fontos; egyszerű megfontolás meggyőz erről. Mert ha a különböző korban a »megye« különböző fogalmat jelent, bár a név, a szó ugyanaz, elég ha *különbözőnek gondoljuk*. Tehát a logikailag lényeges és a Rickert-féle elmélet logikai bírálói által elhanyagolt, észre nem vett tény az, hogy a történeti fogalom a sajátyszerűséget jelben, szóban nem fejezi ki, de *megvan a tudata, hogy különböző időben különböző a jelentése*. Hardenberget pl. ifjú diplomata korában másnak gondoljuk, mint később, ugyanígy Széchenyit, ugyanígy a történelmi *intézményeket* is, a melyek ép úgy mint az egyének, tényleg a panta rei tudatával szerepelnek a *historikus tényleges gondolkodásában*, tekintet nélkül arra, hogy a jel, vagy szó ugyanaz-e? A »német császárságon« különböző korban tényleg különböző fogalmat gondolunk a történelemtudományban, bár a név mindig ugyanaz. Vannak bizonyos elnagyolt, felületesen átgondolt historiai fogalmak, a melyeken a historikus különböző korban is hajlandó ugyanazt gondolni, de a legegyszerűbb ráeszmélés rávezeti, hogy stricte mégis különbözőt kell gondolnia. Azaz a historikus a név azonos-sága, egyformasága mellett is *tudatában van annak, hogy minden fogalom minden egyes korban sajátyszerű, unicumot kifejező*. Ha Lamprecht felveszi, hogy egy hosszabb koron át a pszichikai állapot »symbolismus«, mégis úgy véljük, nem volna hajlandó tagadni, hogy e symbolismus is lassú, benső átalakuláson megy át magán a korszakon belül és nem hirtelen megy át valami

¹ Rickert egyéneket gyakran vesz például, ezért érthető könnyen félre. Szükségesnek látjuk egy új példa fölvételét, a mely intézmény. Rickert itt teljesen homályban hagyja a kérdést. Maga is nem egyszer hozzájárul, hogy az individuum mint ismeretforma értékelését nem ismerettaninak vették, hanem a *socialpsychologia* ellentéte értékelésének.

kataklisma folytán a következő kor pszichologiai összállapotába. Azaz mondhatná Lamprecht, *a symbolismuson belül is bizonyos benső változások vannak*, a melyeket a történelemírónak logikai értelemben figyelembe vennie szükséges, bár gyakorlatilag nem egyszer nélkülözhető. Azaz a historikus összes képzelhető fogalma, a mennyiben helyes és a történelem logikájának megfelel, unicumot kifejező, egy szóval individualisált, a collectiv jelenség történelmi fogalma is hasonlóan képzett, mint az individuumé, avagy unicumé.¹

Itt azonban a megismerésmód *formája* ahhoz a meggyőződéshöz vezetett úgy Rickertnél, mint már korábban Diltheynél, hogy az általánosítás mellőzésével és az individualisált fogalmak alkotásával közelebb jutunk a »valósághoz«. Ezért construál Dilthey már 1865-ben egy modern általánosító pszichologia helyett egy »Realpsychologie-t«, Rickert pedig a természettudományi jellegű Begriffswissenschafttal szemben egy »Wirklichkeitswissenschaftot« és így elkövette azt a felöltő logikai hibát, hogy ez utóbbit, a mely közé számítja a mai történelmi megismerést is, *értékesebb* ismeretrendszernek mondotta az általánosító és systematisáló természettudományokkal szemben. Így magyarázható, hogy Tönnies viszont a mellett érvel, hogy a »*reine Wissenschaft*« az értékes, s így értékesebb a mai pszichologia és sociologia, mint a történelem. Tönnies helyesen mutat rá, hogy a kétféle megismerésmódot megkülönböztetik már többen Rickert előtt is. Így már *Droysen* is² jellemzően mondja: Die Natur ist die Auffassung des im Wechsel Gleichen; die Geschichte die des im Gleichen Wechselnden. Tehát nem is a distinctio a fontos a két ismeretmód között, mint fentebb idézett művünkben³ rámutattunk, látjuk már Schopenhauernél is, sőt hozzátehetjük, a német történeti iskolával szemben a nemzetgazdaságtanban is rámutatott erre egy éleselméjű gondolkodó, Menger, már sokkal korábban.⁴ Windelband ezekkel szemben a historiai ismeretforma értékét mutatá be, Rickert pedig ez ismeretforma mivoltát is megvilágítá, az új tehát az új ismeretforma, az individualisatio positiv fölvétele, bár nem elég világosan. Rickert még mindig nem distingvál kellőkép: különb-

¹ Egyszersmind látható, ez az elmélet semmit sem mond a történeti valóságról, csupán a történelmi *megismerés* formájáról.

² Historik 3. Aufl. 1892. 75. l.

³ A természettudományi módszer befolyása.

⁴ Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften, 1883. Menger műveiben, mely annyi vitairatot vont magára a historiai nemzetgazdászok részéről, nincs korántsem annyi logikai zavar, mint újabb logikai polemiákban, Tönniesnél, Barthnál, Münsterbergnél.

ség van az *egyetlen* historiai tényesorozat leírása és az *általános* fejlődése között. Rickert »a biologia historiai jellegéről« szól, holott a biologia a fejlődésnek nem története, hanem *általános* fejlődésleírás. És végül midőn Rickert azt mondja: az általánosítás ismeretformája nem vezet a valósághoz, mert az ismeretforma átalakítólag hat, ugyanúgy azt kell mondania, az individualisálás ismeretformája is, mint ismeretforma, átalakítólag hat, tehát szintén nem vezet Wirklichkeitwissenschaft-hoz.

Végül a kérdésbe logikai zavart hozott az ingadozó nyelvhasználat is. Megpróbáljuk röviden jelezni az egyéni úgy mint az általános különböző értelmét. Szerepel az *általános* 1. mint csoporthoz tartozó, collectiv, 2. mint átlagos, normalis, 3. mint a csoportban egy jelentékeny rész, többség, 4. mint általánosított, a generalisation átment ismeret, mint logikailag tökéletes ismeret. Az *egyéni* viszont még homályosabb jelentésekben szerepel, 1. mint kivételesen feltűnő, abnormis, 2. mint a csoportból kiváló, 3. régebbi fejtegetésekben: mint okságon kívül álló, rendellenes, a melyet logikailag mi el nem ismerünk, tehát logikailag lehetetlen ismeret, 4. szerepel az egyéni, mint oksági kapcsolatba még nem állított, tehát mint logikailag nem tökéletes ismeret (esetleges) és végül 5. mint individualisált, mint a fentebbi ismeretformán átment, tehát korántsem úgyszólván csupán nyersanyagot képező ismeret, a mely tehát a fentebbiek szerint logikailag tökéletes ismeret. Ez ingadozó nyelvhasználat kétségtelen homályossá tette a problémát még logikusoknál is. Rickert-nél magánál is találhatunk példát arra, hogy ő, a ki az 5. esetről szól, részben mint oksági kapcsolaton kívül állót (3), részben mint oksági kapcsolatba még nem állított esetleget (4) veszi fel. »Die Zufällige und Individuelle hat nun einmal die allergrössten Wirkungen in der Geschichte«. (!)

Az individuumot, az emberi egyént, mint »esetleget« vagy »rendellenest« — ebben a logikailag részben tökéletlen, részben lehetetlen értelmében — *kapcsolatba hozzák a causa aequat effectum tagadásával*. Még oly éles logikai gonddal író philosophusoknál is vagy directe, vagy öntudatlanul megjelenik e gondolat, mint Dilthey, Rickert, természetesen még gyakrabban historikusoknál, mint Below. Ez az alkalom készítet, hogy megvilágítsuk, minő sajátos fogalomzavar az unicumot oksági kapcsolaton kívülinek venni fel. Szóltunk röviden néhány példában a specifus történelmi fogalomalkotásról, most ki kell térnünk a *történelmi okság* természetének kérdésére is, bár csupán a fentebbi polemia által fölvetett kérdéshez kapcsolódva.

5. — Ez a kérdés jórészt abba a polemikus irodalomba van belékapcsolva, a mely a »történeti törvények« meglétét vagy nem-

létét, illetőleg lehetőségét kutatja. »Sokszor utaltak már arra, mondja Below,¹ hogy a fejlődés fogalma törvényszerű fejlődést foglal magában. A historikus egy kifejezetten pozitív tartalmú fejlődésfogalmat (einen Entwicklungsbegriff von zu positivem Inhalt) nem használhat. Sokszor kísértésbe esik, hogy bizonyos fejlődési fokok constructiójával szemben ép magát a fejlődés fogalmát érvényre juttassa. Ismételten abba a helyzetbe jő, hogy constataálnia kell, a fejlődés nem úgy történt és nem úgy folyt le, mint a hogy emberi szellemesség magának megconstruálja... A történelemtudomány örökösen vitatja a rendszerek, a fogalmak egyetemességét (*Allgemeingültigkeit*).« Itt ismét abban a helyzetben vagyunk, hogy a historikus sejtető, de logikailag nem határozott szavait előbb magyaráznunk kell.

»A historikusban (amaz általánosításokkal szemben) mindig jó részt a skeptikus rejtőzik.« Mindez helyes megfigyelése, de korántsem helyes kifejezése 1. a tényállásnak: hogy a mai általános fejlődéstörvények még korai általánosítások, a melyben a historikus joggal kételkedik. 2. Hogy bárminő helyes fejlődéstörvény a *historikus* szempontjából kiegészítésre (ins Detail hinabzusteigen) szorul, helyesebben a történelemismerettani individualismus álláspontján további individualisatióra szorul. De mindebből nem következik, hogy logikai szempontból fejlődéstörvény egyáltalán nem lehetséges, sőt az általánosító, azaz a systematisáló tudományok szempontjából értékes és szükséges. A historia, mint nem általánosító tudomány, ezek értékét vagy lehetőségét nem is vizsgálhatja.

Individuum est ineffabile, mondja Below. Lamprecht mindezekre igen sajátos módon felel, a mely, mint alább látható, kézzelfogható bizonyítékait mutatja a distinctio hiányainak. »Eleget láttuk, hogy (az ellenkező módszer, az általánosítás), mondja Lamprecht, nem a specificus természettudományi módszer sajátja: gondolkodásunk természetéről való legegyszerűbb megfontolások mutatják, hogy minden tudományos vizsgálat főleg csak a közös (Gemeinsam) megállapítására szorítkozhat. Ezzel az alapvető tétellel szemben mindenféle különbség, a mely eme gondolkodás számára a tárgyból adódna, csak másodlagos...« »Ítélet annyi, mint a tárgyakat hasonlóságukat kifejező fogalmak alá helyezni.«² »Das Urteilen geht also mittelst des Vergleichs aufs Typische.«³ Az előbb a csoportfogalomról szól, a

¹ Ismét mint tipikus nyilatkozatot idézzük, Historische Zeitschrift 81. kötet.

² Lamprecht: Below, 1899. 17—18. l.

³ Lamprecht i. m. 13. l. Az itt közölt példa is csupán az ítéletek egyik fajára illő. Ugyanó, a ki ellenfeleivel szemben az ismerettan és logikára utal, a logika nem ismerését mutatja.

közös (Gemeinsam) legfőbb kiemeléséről, a mely törekvéssel szemben a »tárgy« közömbös; ennyiben félreérti a mai logika követelményeit. Az utóbbiban az általánosról (Allgemein), mint logikai irányról;¹ ennyiben nem érinti viszont ellenfele érvelését, mert csak állít és nem igazol. Végül azt halljuk, hogy a historiai törvény a collectiv jelenség törvényszerűsége. E fogalomzavarral szemben kiválik Rickert felfogásának következetessége: a mennyiben individualisálunk, egyáltalán nem juthatunk törvényhez. Nem a historia szokásszerűleg felvett *tárgya*, a társadalomfejlődés törvényszerű, vagy nem törvényszerű volta a kiinduláspont, hanem a *megismerés* sajátossága. A társadalomfejlődés is általánosítható; sociologiai törvény tehát van, vagy lehet.² A társadalomfejlődés is individualisálható, sajátosítható, s így törvényhez nem jutunk, de nem a tárgy, hanem a megismerésmód mivolta folytán. De ha individualisálunk és így nem törvényhez jutunk, *mi az, a mi a törvény helyett a historikus végső eredménye?* Erre nem kapunk Rickerttől határozott feleletet. De a nem-ismétlődés, »ce qui se produit une fois« alapelvéből mégis sajátosítható történeti causalitásnak kell következnie. E ponton Rickert vizsgálódásai nem maradnak következtetések saját kiinduláspontjukhoz (Wirklichkeitswissenschaft, Individuelle und Zufällige). Ins Detail hinabzusteigen, individuum est ineffabile természetesen nem jelenti azt, hogy a historikus a nyers részletekben meg is marad, de nem következik az sem, hogy ezután általánosít, vagy általánosítania kell. A részletek, mint mondani szokás, »feldolgozandók«, azaz egyrésről a krónikás vagy bárminő történeti anyag ránk származtatója esetleges értékelésétől függetlenné tételnek, másrészt a mult jelenségeinek restructioja tökéletesebbé válik egy pontosabb individualisatióval. A »részlet« úgy a historikus, mint a természettudós szármára csak kiinduláspont lehet. A természettudós — minden adat általánosítható, a mely által szükséges és értékes ismeret, bár nem historiai ismeret jó létre — végső eredményében *rendszerhez* jut, *törvények* rendszeréhez. Minden *A* okozata *a*. Ez általános oksági kapcsolat érvényes egy individuumra? Rickert szerint nem, az általánosból³ *lehetetlen* az egyénit (unicumot) »levezetni«, mert mind a kettő önálló, két, különböző ismeretforma, functio eredménye; a »történeti« adat nem az »általános« (faj, nem) »esete« vagy »alkalmazása«.⁴ Az individuum azt

¹ A fentebb jelzett általános 1. és 4. értelmének felcserélése.

² »Történeti« törvényen tényleg a társadalomfejlődés törvényét értették.

³ Allgemein (nem Gemeinsam), azaz generalisált.

⁴ Ezért Tönnies félreért még midőn nem érzi is magát ellentétben: 26. l. Rickert alapfogalotaiban az igazság, bár torzított, kifejezését kell

jelenti, a mi általánossal semmikép ki nem fejezhető, azaz lényege megsértése nélkül el nem hagyhatjuk azt, a mi által egyetlen a maga nemében, a miben sajátyszerűség van kifejezve. A hussitismus tehát nem csupán szekta. Széchenyi vagy Smith nem csupán közgazda. Ezzel specificus történelmi ismereteink egyáltalán nem gyarapodnak, de az általános okok *complexumával*, mondja Simmel, az egyes »eset« megmagyarázható. A természettudományoknál egyes eseteknél így járunk el; a Dunavölgy keletkezésénél pl. az összes lehető, általános esetek sorát, rendszerét végigtekintve, megtalálhatjuk az okot az erosióban, szorosabban az ú. n. hátráló erosióban. A történelmi okmagyarázat ettől teljesen különböző. Ha abból a tételből indulunk ki, hogy a tudományos történelemben csak unicumok vannak, nem mondhatjuk, minden A okozata a , mert valahányszor beáll A , bekövetkezik a is. A történelemben mi sem bizonyosabb, mint A nem-ismétlődése. A lehet complexum vagy elemi tény, de a mennyiben nem ismétlődik, nem kapjuk okozatul a -t és így nem az általános tételt sem: minden A okozata a . Az oksági kapcsolatnál különben nincs arról szó, hogy utolsó elemet remélünk találni, a tudomány haladása ép abban áll, hogy egyre finomabb láncolatot talál ott, a hol csak durván vázolt oksági összefüggés volt, vagyis A ok és bár közbeeső tagok hiányzanak, mégis okozat lehet, midőn a következő lépés a kutatásban csupán új tag közbeigatása. Ha amaz általános formula a történelemben ki van zárva a nem-ismétlődés folytán, csupán oly oksági kapcsolat lehetséges, a melyben *mindkét* tag unicum, azaz: unicum- A okozta unicum- a , azaz jelöljük így: α okozata β . A történelemelméleti individualismus mit sem állít határozottabban, mint az általános ¹ A okozata nem lehet unicum- β , ² azaz nem mondható: mindannyiszor, a midőn a csökkenő hozadékképesség nyilvánulni kezd, az üzemkiterjesztést megszüntetik — s ennek következtében Széchenyi a pesti hengermalom-társaság üzeménél ezeket és ezeket a lépéseket tette; avagy az üzem-combinatio — bizonyos esetekben — productiv, tehát Széchenyi a hengermalom üzemét gépjavítóműhelylyel combinálta. Bár tökéletlenek e példák, hasonló következtetések valóban nem is fordulnak elő történelmi művekben, α oka sohasem β ; egyedüli lehetőség esetleg complex $\alpha\beta$ okozata $\mu\nu$, azaz történeti complexum okozata: történeti complexum, mi által nem egy általá-

látnom: meg kell különböztetnünk *tiszta* vagy abstract tudományokat, a melyek tökéletes alakjukat deductiv *rendszerek* formájában találjuk és *alkalmazott* vagy coneret tudományokat.

¹ Nem collectiv.

² Rickert: a történeti törvény contradictio in adjecto.

nos oksági kapcsolat, hanem egy *concret relatio* jön létre. A fentebbi kiindulás nyomán a történelemtudományban nem általános törvények, hanem *concret*¹ relatiók vannak (a mely terminust azért czélszerű választanunk, hogy a causalis kapcsolattól nyelvi formájában is megkülönböztessük). A történelemben felvett társadalomfejlődésnél is tehát *concret* relatiók lehetségesek (α okozata β). A XIV. Lajos korabeli (*concret*) pénzügyi válság okozta az 1789-iki nemzetgyűlés összehívását. Buda elveszése (1541) okozta »Kelet-Magyarország« (később Erdély) önálló megszervezését. Ám lehet így is: a geographiai tényező, Erdély morphographiája okozta Erdély önálló constituálását — Δ okozata β — téves, mert miért ép 1541 után kezdett ama geographiai tényező működni, megfejthetetlen; viszont a török hatalom megjelenése és Nyugat-Európa helyzete az okok elegendő *complexumát* tartalmazza a benső állapotokon kívül. Viszont a causalitas sajátos természetének magyarázatába, mondjuk elméletébe sem ama tények egyetlen volta, sem *complex* volta bele nem játszhat, s ennyiben az *Individuelle und Zufällige* téves összekapcsolás: itt a causalis kapcsolásnál ismét elménk természetete nyilvánul: α okozata β ; avagy a másik esetben Δ okozata α . A történelemben pedig *minden* oksági kapcsolatnál egy dolog figyelhető meg: határozott vonatkozás valamely *korra*, egyszóval *törvény nem vonatkozhat unicumra*; a mennyiben vonatkozik reá, nem érinti unicum voltát, csak általános jellegét. Nevezzük a β -t történeti *helyzetnek*, úgy azt mondhatjuk, *minden történeti tény* vagy ténykomplexum egy sajátos, történeti *helyzetben találja magyarázatát*, azaz a történelem nem egyéb, mint *concret*-relatiókban álló unicum-*complexumok* sorozata. A lényeges módszertani szempontból az, hogy minden történeti tény az unicumok eme végtelen sorozatában *szükségszerű* tagként jelenik meg, a mely unicum ismét szükségszerűen magával hordja a következményeit, ámde ezáltal nem a valóság, hanem megismerésünk természetete nyilvánul meg, hiszen értelmünk természetéből következik a meghatározottság intellectuális tudata. *Felfogásunk* formája ez tehát, csak azt nem lehet következtetnünk, hogy e felfogásunk egyedül az általános törvény keretében lehetséges. A történelmi gondolkozás okságba kapcsoló formája: megtalálni a történelmi helyzet- és a jövő történelmi alakulatban a *concret*-relatiót. Egy nagyon népszerű fogalmazásban megvan ez a köztudatban: mindennek megvan a *maga oka*, a mi a történelmi megismerés természetét fejezi ki.

¹ Ez alkalommal nem térünk ki e kérdésre, bár meg kell jegyeznünk a *concret* szó nem teljesen fűdi az értelmét.

6. — Kérdés ezután, hogyan állítható fel a szellemi fejlődés történelme a fenti kiindulásmód alapján? Vajjon lehet-e elképzelnünk fejlődésméleletet Lamprechtéhez hasonlóan, az ú. n. diapason elmélet formájában? Ezt ismét czélszerű például választani azért, mert tipikus. Mint általában ismeretes, Lamprecht egy pszichológiai összállapotot¹ jellemez egy nagyon elterjedt lelki jelenséggel. A kulturális korok: (Kulturstufen, Kulturzeitalter) symbolismus, typismus, conventionalismus, individualismus, subjectivismus bizonyos állandósággal ismétlődnek a nemzeti társadalomegység életében a történeti helyzet tekintetbevételével, tehát akár Németországról, akár Japánról van szó. Csupán a módszerről szólnunk, nem magáról az elméletről. Egy csoport, mondjuk egy nemzedékről van szó, amely $a+b+c \dots n$ egyént tartalmaz. Ha mindegyiket megvizsgáljuk és bizonyos lelki tulajdonságot n esetben meg tudunk találni, azaz teljes inductio birtokában vagyunk, $a-n$ csoport ama, mondjuk, »conventionalis« jellegére következtethetünk minden egyes egyénnél. Ámde a történelemben ily inductio lehetetlen, nem is következtetünk az egészről a részre, hanem egyszerűen csoportfogalmat alkotunk: $a-n$. Pl. a pártban az elégtelenség általánossá vált, ez esetben sem az $a-n$ csoportra, csupán egy jelentékeny töredékére gondolunk s az maga mindig ténykérdés, minő elterjedt valami a csoportban. Nem így Lamprecht. »Die Kulturzeitalter — szó szerint idézzük — sind höchste Begriffe zur ausnahmslosen Subsumtion aller seelischen Entwicklungserscheinungen«, a mi vagy logikai lehetetlenség, vagy nem jogos, mint kivételnélküli subsumtio. Lamprecht sehol sem magyarázza és igazolja, minő úton lehetett ama »legmagasabb fogalomhoz« jutnia. De a csoportban csak teljes inductio esetén subsumálhatunk, akkor azonban semmit sem nyertünk, csak visszatérünk ahhoz, a miből ép kiindultunk. A társadalomcsoport pszichikumáról is egy unicumfogalom érvényes a történelemben, amely kifejezi, bár nem jelöli az $a-n$ benső strukturájának sajátosságát; a párt is fluctuál, a kor maga is. Lamprecht jellemezhet egy kort symbolismussal, de nem magyarázza meg, mert a szellemi cultura egy »legfelsőbb fogalommal« a maga összességében, a kulturális fejlődés pedig a fogalmak egyetlen sorozatával ki nem fejezhető. A logikai divisióhoz hasonló eljárás nem felel meg a történelmi fejlődés természetének.² Itt ellenkezőleg azt látjuk, hogy bizonyos időben bizonyos tudatformák, functiók keletkez-

¹ Psychische Gesamtdisposition.

² Lamprecht úgy látszik feledi, hogy a csoportfogalom és a fajfogalom nem ugyanaz, vagyis subsumtio csak fajfogalomnál lehetséges, nem pedig csoportfogalomnál. Már pedig a *culturalis korszak pszichológiai összessége csak csoportfogalom lehet.*

nek, lépnek fel, dominálnak, de sohasem egymagukban állva, mert a kulturális fejlődésben a functio más történeti helyzetben helyet enged egy újabbnak, a mely maga is elő volt készítve a dominálásra. A kulturális fejlődés képe Lamprechnél túlságosan primitív. Hogyan gondol Lamprecht differentiatiót e cultura-sorban? A differentiatio problémáját fel sem veti, hanem e helyett új fogalmakat használ és vesz át a természettudományok köréből. Igaz, hogy a differentiatio is eredetileg a physiologiából vétetett át;¹ Spencer kezdé meghonosítani a sociológiában és valóban figyelemreméltó, mily rövid idő alatt vált általánossá a használata, történelmi művekben is. Spencer maga nem alkalmazta e fogalmat a művelődéstörténelemre, pedig sokkal inkább a művelődéstörténelem lényeges vonása, mint a természetphilosophiáé, a melyet Spencer a First Principlesben construál. Viszont kevésbé ismeretes az a tanulmánya, a melyben először alkalmazta e gondolatot; itt éppen történelemphilosophiai kérdést vizsgál, mint címe is mutatja: Progress; its law and cause.² A fejlődésben, röviden, minden későbbi stadiumban a fejlődésben lévő tárgy egy egyre szorosabbá váló egységben jobban megkülönböztethető (subdivision of functions).³ E gyorsan meghonosodó felfogásmód helyett Lamprecht construált maga magának egy elméletet, a melyről maga is megvallotta, hogy a történeti anyagot egyszerűen mindenütt belefoglalta e skémába (Rezeptionen, Renaissance und Diosmosen). »Ezeket a kérdéseket több, mint két évtizede ismételten át meg átgondoltam. Az én művem, Deutsche Geschichte a különböző német renaissance-ok és receptiók tárgyalásaiban egészen az ez alkalommal kifejtett általános eszmék készletén alapszik.«⁴

Vannak tehát legfőbb psychikai tények, a történelem ezeket kutatja fel csupán, a renaissance-okat, a receptiókat, ez a »készlet.« Lamprecht valóban nem is képes meghatározni, mit tekint

¹ Spencer erre határozottan utal egy helyen.

² Westminster Review. 1857. ápr. A differentiatio korántsem minden kétértelműség nélküli fogalom nála és különböző időben különböző értelemben használja, a mit természetesnek is tartunk. Bajos volna föltételezni, hogy az evolutio elmélete nem ment át evolucion. A First principlesben a fejlődés 1. változás a homogeneitásból a heterogeneitásba, 2. incoherensből coherensbe, 3. indefinitumból definitumba, másutt progress from indeterminate arrangements to determinate arrangements, majd progressive differentiation.

³ Az egész elmélet eredeti formájában sajtóságon egyszerű; Progress (ed. Dent Essays 195. l.). Endless facts go to show that every kind of progress is from the homogenous to the heterogeneous; and that is so because each change is followed by many changes.

⁴ Below. 28. l.

a művelődéstörténelem tárgyának.¹ Csupán egy problémára gondol, a régi individuál pszichológiai módszernek a mely kétségtelenül egyoldalú volt, kiküszöbölésére. A maga elméletét kevésbé vizsgálva, nem is veszi észre, hogy éppen abba az irányba téved, a melytől menekül. A kulturális korszak módszerét keresi. »Typikus társadalompszichológiai fejlődési fokok felállítása teljesen egy statisztikai inductio jellegét mutatja.«² A fentebbiek szerint ez minden történelmi műnél lehetetlen, de nem is szükséges. Ezt maga Lamprecht is érzi: a mult korszak tényeiről nem tudunk ennek megfelelőleg beszámolni. »A *typikus fejlődési fokok* mindenesetre egyetemesek (allumfassend) annyiban, amennyiben *mindig a magaslatot, a cultura éppen elért színvonalát jelölik.*« Hogyan vezethet ez a problémához, a midőn a legszámosabb esetben éppen azt tapasztaljuk, hogy a magaslatra egyesek mindig korábban képesek és hajlandók emelkedni, míg a többség ennek szükségét csupán később érzi?

A pszichologia viszonya a történelemhez valóban bonyolult problema. Lamprecht úgy véli, ebben egyetértés található.³ Ámde nem az volt a kérdés, a pszichologia alapvető-e, hanem *minő* pszichologia szükséges a történettudományban; sőt nem kérdéses az egyéni és társadalmi pszichologia sem, mert mind a kettőre szükség van, hanem az, hogy a mindenütt *általános* fogalmakkal operáló pszichologia elégséges-e ép a történész számára? Közismeretes *Dilthey* törekvése: Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie,⁴ a mely azonban nem volt képes határozottan formulázni a problémát. Helyesen veszi észre, hogy tudományok, mint a jogtudomány, nemzetgazdaságtan sajátosságosan tartózkodnak pszichológiai magyarázatoktól, mert éppen nem kapnak elnagyolt, korai általánosításoknál többet a mai meglévő pszichológiától.⁵ Egy realisabb pszichológiát követel, ahol »a lelki élet teljes hatalmas, tartalmi valósága leírásra és a mennyiben lehetséges, elemzésre találjon«, a mely lelki élet pl. egyes írók műveiben (Augustinus, Pascal) oly sajátosan nyilvánul. De Dilthey korántsem követel, hogy az előbbi problemakör nyelvéen szóljunk, egy

¹ Was ist Kulturgeschichte? E mű a későbbi polemikus irataival szemben kétségtelen kiválik. (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1896. Vierteljahresheft 2.)

² I. m. 133. l.

³ Was ist Kulturgesch. 138.

⁴ Was ist Kulturgesch. i. m. 77. l. »Abban minden esetre egyetértünk, hogy a pszichologia minden történelmi tudomány alapja szükségképen. Tényleg: mikép is ismerhettük félre valaha ez igazságot.«

⁵ Sitzungsberichte der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 52—53. köt. 1894.

⁶ Sitzungsber. 1316. l.

individualisáló, azaz *történeti psychológiát*; még mindig, itt-ott ellentmondással, egy félig általánosító psychologia mellett marad. Az általa javasolt »leíró« psychológián értjük »a minden fejlett emberi lélekben *egyformán* fellépő részek és összefüggések leírását, a mint az egy *egyetlen kapcsolatba* van kötve, a mely — nem egybegondolva, avagy kifejtve, hanem — [tényleges] *élményként* található.«¹ Ez a törekvés »a lelki élet elfogulatlan és torzítás nélküli felfogásának szükségéből ered.« Mégis Dilthey nem jut ama következményre, hogy amaz »egyetlen kapcsolat«, minő Goethe, vagy az enciklopaedisták psychéje, *csak egy, a maga korából magyarázó történeti psychologia által lehetséges*. Dilthey a hypothetisáló constructiókkal és gyorsan általánosító psychológiával szemben csupán egy szerény, anyaggyűjtő (beschreibend) és óvatos gonddal analýsáló (zergliedernd) psychológiára gondol.²

A kérdés azonban még mindig nincs kellőképp megvilágítva. Prof. Münsterberg (Psychology and history)³ igen érdekes szempontokat vetett föl, de ő a történelmi ismeretet (single facts characterized just by their uniqueness) szintén alsóbbrendű ismeretnek minősíti és teljesen a természettudományi iskola álláspontján van.⁴ A Windelband által felvetett ismerettani vitát helyesli, de tévesnek tartja az indító okot. »Nem lehetséges antithesis oly tudományok között, a melyek izolált tényeket tanulmányoznak és a melyek általánosítanak. De a történelmi fogalom, mint láttuk, sem nem »egyes adat« csupán,⁵ sem nem »izolált tény«, hanem egy hosszú individualisáló logikai processus eredménye. Ha általánosítás volna a cél, a művelődéstörténelem, úgy vélnők, czélszerűen összefoglalható volna: subdivision of functions.

Igy azonban meg kell állapítanunk *sajátos*, a korra jellemző *egyes functiókat*; »eszmék«, elvek neve alatt sűrűn találkozunk velök a régebbi történelmi irodalomban is, bár homályosan fogalmazva; de a helyes módszertani gyakorlat csírájában megvolt több irónál. Az egyes korokban egyre újabb és újabb functiók jelennek meg, sajátoszerű functiók, a melyek ép a kor jellegét állapítják meg. Lecky például a pogány birodalom válopontján kiemeli néhány jellemző psychologiai tény: »A római vallás, még hozzá

¹ Sitzungsber. 1322. 1.

² I. m. 1338. 1. Es wird in diesem Zusammenhange wichtiger sein, in engeren Grenzen des Erkennens Sicheres zu geben als eine Fülle von Vermutungen über die Geisteswissenschaften auszuschießen.

³ The psychological review. 1899. vol. VI. 1—31. Sok van ebben a művében a nemrég közzétett értékelméletéből.

⁴ Id. ért. 9. 1. A description has a logical value only if it points towards a law. A törvények »furnish all that we need«.

⁵ The single fact belongs to the art and not to history; history has to do with general facts. Nem világos, az általános mely értelme?

virágkorában is, bár a moralis fegyelem csodálatos rendszere volt, sohasem szerepelt erkölcsi lelkesültség önálló forrása gyanánt. Az új kor, a kezdő kereszténység kora szellemben gazdagabb egy új functióval: Azoknak is, a kik hittek egy *jövő életben*, oly halavány és bizonytalan volt hitük s még azok is, a kik tényként fogadták el, visszarettentek a helyett, hogy mozgató eszméül használták volna fel (even when they accepted it as a fact, they shrank from proposing it as a motive).¹ Az új motivum a későbbi korban jól ismeretes.

A középkornak még egy újabb psychikai tény adta meg jelleget: a jótékonyági érzelem. Sokan kiemelték már, hogy az egész közigazgatás úgyszólván e »*charitativ* elven« nyugodott. Felebarát-nak érezték a nyomorgót, a szegényt, sőt határozott psychosisek is kegyelet tárgyai voltak. Mégis valósággal pénzözönt vezetett ez a jótékonyság oly sociálpolitikai szükségletekre, a melyekről alig gondoskodtak volna azon hit nélkül, hogy minden bűn, baj helyrehozható jótékonyság által. Az újkor viszont egy új tudatállapot, sajátosan intensívvé válásának tanuja. Egy széles látókörű, kiváló angol gazdaságtörténész így ír századunkról²: »új dolog ma a gazdasági szenvedély; a mult században inkább a nyugodalm-as életnek tulajdonítottunk értéket«. A gazdasági élet nagyjelentőségű volt minden korban. Az elemi létérdek fűződött hozzá; a gazdasági szervezetlenség gyakori éhséggel fenyegetett és a gazdaság mégis alá volt rendelve a nyugalmi szempontnak. E »gazdasági szenvedély«, helyesebben a pontos értékszámítás áldozatok hozatala és előnyök megszerzése között új tudatfunctiót jelent, gazdasági éberséget, a mely mintegy a XIX. század új, quantitativ lelkiismeretévé vált. Előző századok is érezték, hogy nem korlátlanok a rendelkezésünkre álló szabad energiák; de a jelen amaz energiák összességét lehetőleg kíméli vagy felhasználja a jövőre átszarmaztatva. — Minden korban a tudatfunctiók, formák egész csoportját észlelhetjük. Nem csupán constatálnunk kell ezeket, hanem viszonyukat, jelentőségüket megállapítani és ezáltal a cultura rendszerét avagy mondjuk szerkezetét, benső structuráját felkutatni. Nincs más vezérelv, mint a functiók differentiálódásának minden korban bizonyos, sajátos irányú szükséglete. De e szükségletet megérteni, s ebből a látszólag teleologiai gondolatból kifolyólag a cultura összességét az analýsált részletekből, functiókból koronként synthesiben jellemezni: a művelődéstörténelem egyedüli feladata. Két tévedéstől kell

¹ History of european morals from Augustus to Charlemagne. London 1911. (ed. Watt) 70. és 77. l.

² Toynbee: Industrial revolution 150. l.

óvakodni: az eleve felállított fogalomrendszertől. Lamprechtet, példaként, az ellentét kiemelésére sokszor idéztük. Ő a tipikus példája a jóakarátú, de öntudatlanul elfogult történétíróknak: »A világtörténelmi fejlődés létrejö azzal, hogy renaissance-ok, receptiók, ex- és endosmosisok folytán, bizonyos feltételek beálltakor, szellemi vívmányok egyik nemzettől a másikra átvitelenek és a felvevő nemzet fejlődési menetében más formákká integrálódnak. Világos, mindezek a folyamatok a művelődéstörténelem feladatát képezik; mert ezekben megy végbe a cultura fejlődése«.¹ A művelődéstörténelem eleve nem ismeri a cultura fejlődését, csak magában a művelődéstörténelemben, mint egyre határozottabb functiók rendszerében. A módszertani vizsgálódás, ha másra nem, arra vezetett, hogy téves feltevés, hogy egy functio kizárólagosan dominál minden egyes korban; a functiók összetevődése, a szerkezet problémája a lényeges; másrészt téves feltenni, hogy egyes functiók egymásra következésével, egy sorozattal a fejlődés megmagyarázható. A művelődéstörténelem ellenkezőleg nyomozza az emberiség életére szükségessé váló szellemi functiók keletkezését, differentiálódását, az egyes korokban az egyes functiók viszonyát egymással, s így a kor szellemi culturájának szerkezetét, mindenütt individualisálva, azaz sajátyszerűségüket megjelölve a történelmi megismerés logikája értelmében.

DR. DÉKÁNY ISTVÁN.

¹ Was ist Kulturgeschichte, 144. l.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMI CZÍM KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

II.

Az I. Ferdinánd és János Zsigmond közt folyt tárgyalásoknak egyetlen érdemleges eredménye az volt, hogy az északkeleti felföldön ismét gyakorivá vált határsértések és hatalmaskodások megvizsgálására közös akarattal külön bizottság kiküldésében állapodtak meg, a mely 1564 július közepén kezdte meg működését Nagyszőlősen. A tárgyalások kezdetén Balassa Menyhért állítólag a huszti őrség túlkapásainak ellensúlyozására az ugocsa-megyei Halmi községben, — egyébként János Zsigmond ditióján — a királyi biztosok tudtával és beleegyezésével erősséget emeltetett; minthogy az erdélyiek ez ellen tiltakoztak, Balassa hajlandónak mutatkozott az erősség lerombolására, de csak azzal a feltétellel, ha a huszti őrségtől a legutóbbi időben elrabolt értéktárgyak visszaadatnak, a mit János Zsigmond biztosai természetesen visszautasítottak. A tárgyalások e miatt néhány napi tanácskozás után végkép meghiusultak s az erdélyiek Huszt, a Ferdinánd pártiak pedig Kovászó várába távoztak. Hagymási Kristóf huszti kapitány kevéssel ezek után a vitás erősség lerombolását is megkísérelte, de sikertelenül, mert Balassa a támadást visszaverte.¹

Erődítmény emelése Halmiban, a mely ekkor Erdély joghatósága alá tartozott, Oláh Miklós esztergomi érsek felfogása szerint is a portával 1562 augusztus 2-án kötött békének világos megszegése volt, a mely a feleknek határozottan megtiltotta, hogy egymás területén erősségeket építsenek.² Ugyanigy minősítette

¹ A királyi biztosok 1564 július 27-ki jelentése után. (Egykorú másolatban bécsi áll. ltár. Hung.) *Forgách* (Comment. p. 273.) azt írja, hogy Hagymási Halmit elfoglalta és feldúlta, de erről a biztosok idézett jelentése ellenkezőleg tudósít. Az *Erd. Orsz. Eml.* II. 165—66. l. ezt az eseményt — hibásan — 1563 nyarára teszi. *Istvánffy*: XXI. p. 268—69.

² Az érsek 1564 deczember 16-ki levele. Eredetije bécsi áll. ltár. Hung.

a gyulafehérvári udvar is, a mely Miksa visszautasító politikai álláspontja és Balassa legutóbbi vállalata közt összefüggést vélt találni. A közhangulatból ítélve, a magyarországi részek János Zsigmond-párti nemessége,¹ sőt maga a fejedelem is kétségtelennek látta az ellenségeskedést, a melynek jelei augusztus folyamán különféle határvillongásokban mutatkoztak,² de nyílt háborúvá csak Szatmár bevétele után fejlődött. Báthory István szeptember 3-án váratlan támadással szerezte vissza János Zsigmondnak ezt a várost.³ Szatmár visszavételét nyomon követte a Balassa Menyhért elpártolásával elszakított részek megszerzése,⁴ úgy hogy 1564 decemberéig⁵ az északkeleti felföld jóformán Kassáig Erdély joghatósága alá jutott.⁶

A meglepő siker megdöbbsentette az udvart, a mely a téli hónapok alatt fokozott erőfeszítéssel tekintélyes haderőt szereztén,⁷ Schwendi Lázár és Báthory András vezetése alatt 1565 februáriusában támadást intéztetett az imént elfoglalt részek ellen, a melyek jelentéktelen ellenállás után valóban ismét a királyi hadsereg birtokába estek.⁸ Ezzel nemcsak a mult évi hadműveletek összes eredménye ment veszendőbe, hanem a tulajdonképeni Erdély is abban a veszedelemben forgott, hogy az ellenséges haderő oda bevonúl. János Zsigmond tehát épen úgy, mint a hadadi vereség után, csak gyors békekötésben látott módot legalább Erdély megvédelmezésére s ezért Báthory István

¹ Miksa 1564 aug. 9-ki levele János Zsigmondhoz. Fogalmazványban ugyanott.

² Zay, Báthory Miklós és Balassa 1564 aug. 15-ki és Báthory István 1564 decemberben kelt leveleiből. Egykorú másolatban u. ott.

³ Zay 1564 szeptember 4-ki levele. Egykorú másolatban u. ott. Az *Erd. Örsz. Eml.* II. 240. l. hibásan október 3-ra teszi a vár bevételét. *Bethlen*: V. tom. II. p. 39—40. *Borsos Sebestyén* krón. *Erd. tört. ad.* I. 21—22. *Gyulafi Lestár*: tört. maradv. *Tört. Tár* 1893, 117. l. *Forgách F.: Comment.* p. 274—76. *Istvánffy*: XXII. p. 272. *Szamosközy*: I. p. 13. *Verancsics*: *Memoria* (Munkái, II. 108. l.) *Quellen zur Gesch. der Stadt Brassó*. IV. 9. l. A vár bevételéről szóló tudósítások *Katonánál*: XXIV. p. 26—30.

⁴ 1564 okt. 19-ről kelt tudósítás. Fogalmazványban bécsi áll. ltár. *Hung. Bethlen*: V. tom. II. p. 40—42.; *Szamosközy*: I. 14—15.; *Forgách*: *Comment.* p. 276—77.; *Istvánffy*: XXII. p. 272—73.

⁵ *Forgách F.: Comment.* p. 277.

⁶ *Szamosközy*: I. p. 15. *Bethlen*: V. tom. II. p. 42.

⁷ *Forgách*: *Comm.* p. 280. *Istvánffy*: XXII. p. 275. *Katona*: XXIV. p. 45—46.

⁸ *Bethlen*: V. tom. II. p. 44—45. *Szamosközy*: I. p. 15—17. *Forgách*: *Comm.* p. 281—82. *Istvánffy*: XXII. p. 276—77. *Verancsics*: II. 109. *Bizarus*: *De bello Pannonico.* (*Schwandtner*: SS. III. p. 17—19.) Sepszi Laczkó Máté krón. (*Mikó*: *Erd. tört. ad.* III. 19.) *Borsos Sebestyén* krón. (*Mikó*: I. 22—23.)

és Nisowszky Szaniszló részére már márczius 7-én kiállította a követi meghatalmazást s a Schwendivel és Báthory Andrással kötendő békére vonatkozó — nyilvánosságnak szánt — következő utasítást is.

A fejedelem czíme a jövőben: »*János, fia fenséges János fejedelemnek, hajdan magyar királynak, Erdély fejedelme*« stb.; a portával való hivatalos érintkezésben azonban a királyi czímet használhassa; adják hozzá nőül Johannát, Miksa nőtestvérét főhercegasszonyi hozományyal; birtokait élete fogytáig megtarthassa; fiai örökösödnek, leányai kiházásittatnak. Tokaj visszaadatik; Erdély rendeivel együtt hűségesküet fog letenni, de viszont mindenkori megsegíttetését kívánja stb.¹ János Zsigmond azonban követeit ugyanekkor titkos megegyezés alapjául szolgáló javaslatokkal is ellátta, a melyek szerint: Miksa a fejedelemnek a portával való érintkezés alkalmával a »*választott király*« czím használatát engedélyezze; a János Zsigmondtól még német segítséggel is elfoglalandó tiszáninni hódoltsági területek Erdély joghatósága alá tartozzanak. Erdélyen kívül az egész tiszáninni kerület Huszt várával és Mármaros megyével a fejedelemre és törvényes utódaira szálljon, teljes fejedelmi jogkörrel, melynek érvényessége egyébiránt a multa vonatkozólag is kiterjesztessék. Egymással szövetségre lépnek, a melynek értelmében a Miksa személyes vezetése alatt megindítandó török háborúban János Zsigmond is személyesen fog részt venni összes hadierével, viszont Miksa is védelmezni tartozik minden ellensége ellen. Ha a fejedelem országát valamely okból elvesztené, Miksa kárpótlásként Oppeln és Ratibor hercegségeket adja neki a Ferdinánddal régebben megállapított feltételek szerint. Végül a szövetség megerősítése végett a bajor választófejedelem leányával való házasság létesítését sürgeti.²

A tárgyalások Szatmárt azonnal megkezdődtek. Eredményük 1565 márczius 13-kán a következő megállapodás lett: János Zsigmond és törvényes fiutódai megtartják Erdélyt, de Magyarország Bihar megye, Nagyvárad és tartozékai kivételével királyi joghatóság alá jut; halála után azonban ezek a részek is visszaszállnak a magyar koronára. Lemond a »*választott király*«-i czímről s magát csupán Erdély fejedelmének nevezi; elismeri, hogy Erdély a magyar királyság egyik alkotó része s ezért hűséggel viseltetik a magyar korona és a király iránt; az elfoglalt várak és részek a király joghatósága alá tartozzanak,

¹ *Erd. Orsz. Eml.* II. 244—45. ll.

² *Bethlen*: V. tom. II. p. 46—48. és *Szamosközy*: *Tört. maradv.* IV.

köteles azonfelül Munkács és Huszt várakat összes tartozékaikkal átadni s a hadifoglyokat szabadon bocsátani. János Zsigmond halála esetén Erdély Miksát vagy utódait illeti; ha ellenben leányai születnének, a király róluk méltányosan gondoskodik. A most kötött békepontokat az erdélyi rendek is elfogadják s egyúttal hűségesküet is tesznek az összes kapitányokkal és várparancsnokokkal együtt.¹ A titkos pontokra egyidejűleg a következő megállapodás történt: János Zsigmond lemond »választott király« címéről és azt csak a portával való érintkezésben használhatja; ² magát helyette *Erdély és a birtokában levő magyarországi részek fejedelmének*, vagy herczegének nevezi, a mely címzés utódait is illeti. Mindezen országrészek felett teljes fejedelmi jogkörrel uralkodhassék ugyan, de köteles legyen elismerni, hogy Erdély Magyarország tagja és ennek következtében a fejedelem és utódai a magyar királyok és királyság alattvalói. Miksa feltétlenül ragaszkodik Erdélyt illető örökösödési jogához abban az esetben, ha János Zsigmond futódok nélkül halna el; születendő leánygyermekai illendő és méltányos kiházásításáról a király fog gondoskodni. Egyébként a tényleges birtoklás marad érvényben, a töröktől elfoglalandó részek azonban Erdélyhez csatolhatók. A porta elleni háborúban János Zsigmond is köteles részt venni, ha azt Miksa személyesen vezeti; ha Erdélyt e miatt elvesztené, Oppeln és Ratibor herczegségekkel kárpótolják. Szem előtt kell azonban tartania, hogy a törökkel Miksa tudta nélkül háborút nem kezdhet, mert különben semminemű kárpótlásra igényt nem tarthat; gondja lesz végül Miksának arra is, hogy János Zsigmond a bajor választó leányát, vagy hasonló fokú más rokonát nyerje feleségül. Kölcsönösen megígérik, hogy a szökevényeket nem fogadják be.³

A fejedelem szorult helyzetére mutat, hogy ezen pontokhoz haladéktalanul hozzájárult, jöllehet bennök eddigi törekvéseit és jogosultaknak tartott igényeit teljesen feláldozta. A ratificatio kieszközlésével megbízott Báthory Istvánnak adott követi utasításban (márcz. 24) kísérletet tett ugyan arra nézve, hogy Miksát a tiszántúli részek átengedésére bírja, de végeredményben Munkács és Huszt, azonfelül Bereg-, Ugocsa és Máramaros megye fejében kész csupán Nagybánya, Középszolnok- és Kraszna

¹ Articuli pacis etc. Egykorú másolatban Orsz. ltár. Acta publ. fasc. 41. nr. 32. Tartalmát más példány után ismerteti az *Erd. Orsz. Eml. II. 245. l. Istvánffy*: XXII. p. 278. *Verancsics*: Munk. V. 298—99. ll.

² »Az titulussal éljen csak az portán, de másova sehova ne.« *Szamosközy*: IV. 8.

³ *Bethlen*: V. tom. II. p. 48—51. *Katona*: XXIV. 61—65.

megye birtokával is megelégedni.¹ Báthory Szatmáron, — a hol Schwendivel és Báthory Andrással találkozott² — és Szepesváralján keresztül³ április végén⁴ már Bécsbe érkezett s ott azonnal bemutatta a császári vezérekkel kötött tervezetet, a melyet a magyar tanácsosok lényegtelen megjegyzésekkel és változtatásokkal elfogadhatónak tartottak.⁵ Együttal azonban előterjesztette a János Zsigmondtól márczius 24-én kiállított utasításban foglalt azon kívánságokat is, a melyek a márczius 13-ki szatmári békekötés tartalmával bizonyos tekintetben: a magyarországi részek átengedését illetőleg, ellentétben állottak. Miksa álláspontja ezekkel szemben visszaautasító volt; a fejedelem és a császári vezérek közt létrejött békét az eddig vitás kérdések kielégítő és méltányos megoldásának találta s így azokon minden változtatást indokolatlannak és szükségtelennek látott.⁶

Időközben János Zsigmondnak az 1565 januárius 22-ki kolozsvári országgyűlés után Konstantinápolyba küldött követei a szultánt az Erdélyt ért jelentékeny veszteségekről kellően tájékoztatván, a portát közvetlen beavatkozásra birták. A szultán felfogása szerint Erdély vilajete felséges személye által ajándékoztatván a király fiának, ő is a császári zászlóval megadományozott szolgálai közé tartozik, a birtokában levő tartomány ennek következtében épen úgy áll pártfogása alatt, mint Istentől örökölt birodalmának egyéb része.⁷ Követeli tehát, hogy Miksa foglalásait haladéktalanul adja vissza, mert egyébként a Ferdinánddal kötött békét érvénytelennek tekinti s nem késik János Zsigmondot fegyveres haderővel támogatni.⁸

A porta állásfoglalása a fejedelmet márczius 24-ki előterjesztéseinek megmásítására készítette. Báthory még Bécsbe sem érkezhett, midőn János Zsigmond április 21-én kelt újabb utasításában a porta beavatkozására való hivatkozással, a szatmári békepontok teljes mellőzésére határozta el magát s javaslataiban a császári vezérektől elfoglalt összes várak és ország-

¹ 1565 márcz. 24-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 457—58. *Bethlen*: (V. tom. II. p. 52—57.) közlése ettől némileg eltérő.

² Báthory és Schwendi jelentése 1565 ápr. 2-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 472—73. ll.

³ A csanádi püspök jelentése ápr. 14-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 473. l.

⁴ *Forgách F.*: *Comment.* p. 285.

⁵ A tanácsosok véleménye 1565 május 5-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 488—90. ll.

⁶ Miksa válasza 1565 május 6-ról. *Tört. Lapok.* 1876. 499—502. ll.

⁷ A szultán levele Miksához ebből az időből. *Thúry J.*: *Török történetírók.* II. 401. l.

⁸ *Erd. Orsz. Eml.* II. 246. l.

részek visszaadását követelte; ha Miksa ettől vonakodnék, úgy országát a török támadás ellenében teljes hadi erejével kísérelje megvédelmezni, de legyen gondja egyszersmind János Zsigmond jövő sorsára is.¹ Báthory május 14-én valóban ily értelemben fordult Miksához,² a kit ugyanakkor, — tekintettel a porta készülődéseire, — a lengyel király is engedékenységre akart bírni János Zsigmonddal folytatott alkudozásában.³ Miksa azonban magyar tanácsosai véleményére⁴ hallgatva, a szatmári béke-pontokban foglalt feltételekből nem volt hajlandó engedni, sőt ellenkezőleg, — azok végrehajtását sürgette, kötelezván azonban magát arra, hogy a fejedelem helyzetét minden körülmények közt biztosítja.⁵ Báthory természetesen erre is csak az április 21-ki instructio értelmében felelhetett,⁶ a melytől nem volt szabad eltérnie; de János Zsigmond merev magatartását az udvar akként értelmezte, hogy Báthory, a szatmári békekötés egyik részese az, a ki a porta támogatásában bizakodván, a szatmári pontok végleges visszautasítását javasolta urának, hogy ennek következtében János Zsigmond keze az események esetleges újabb fordulataiban kötve ne legyen.⁷ S ezt a gyanút Miksa elegendőnek tartotta arra, hogy Báthoryt június 5-én őrizet alá tétesse.⁸

Báthory fogságával a helyzet nem javult. A porta, a melynek az elfoglalt részek visszaadására vonatkozó követeléseit Miksa kereken visszautasította,⁹ a hódoltsági vezéreket ekkor már utasította a Miksa joghatósága alá tartozó országrészek megtámadására s ezek közül a temesvári pasa Bethlen Gergely vezetésével május elején,¹⁰ Pankota elfoglalása után¹¹ Bihar megyén

¹ 1565 ápr. 21-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 485—87. ll. — A *Bethlennél* (V. tom. II. p. 52—57.) és *Katonánál* (XXIV. p. 65—69.) közölt utasítás újból kéri a »választott király«-i címet.

² 1565 május 14-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 522—23. ll.

³ 1565 május 14-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 534—36. ll. *Bethlennél*: V. tom. II. p. 60—63. *Katona*: XXIV. p. 72—74.

⁴ 1565 május 16-ról. *Tört. Lapok.* 1876. 536—38. ll.

⁵ 1565 május 19-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 554—55. ll. *Bethlen*: V. tom. II. p. 57—59. *Katona*: XXIV. p. 69—70.

⁶ 1565 május 25-ről. *Tört. Lapok.* 1876. 566. l.

⁷ A magyar tanácsosok véleménye 1565 június 6-ról. *Tört. Lapok.* 1876. 567—68. ll.

⁸ *Istvánffy*: XXII. p. 281. *Forgách*: *Comment.* p. 286. *Verancsics*: II. 109. l. *Erd. Orsz. Eml.* II. 246. *Bethlen*: V. tom. II. p. 68.

⁹ *Istvánffy*: XXII. p. 280.

¹⁰ Miksa 1565 június 21-iki levele. *Tört. Lapok.* 1876. 570. l.

¹¹ *Bethlen*: V. tom. II. p. 63. *Istvánffy*: XXII. p. 281. *Márki S.*: *Arad megye tört.* I. 559. *Bizarus*: *Schwandtnernál.* III. 20. *Türkische und ung. Chronica* szerint (Nürnberg. 1663. 313. l.) Pankota elfoglalása 1564-ben történt.

keresztül Szatmár felé tartott, hová június elején a szomszédos hódoltságai vezérek,¹ sőt maga János Zsigmond is megérkezett az erdélyi haderővel.²

Szatmár várának egyébként sikertelen ostroma³ az 1567-ig változó szerencsével folyó várháborúk kezdete. A küzdelem az inkább elvi jelentőségű diplomatai vonatkozásokat természetesen teljesen háttérbe szorította, de a midőn a hadjárat 1567 őszén János Zsigmond mindinkább súlyosbodó betegsége miatt megszakadt,⁴ a gyulafehérvári udvar újból felvetette a Miksával való békés megegyezés létesítésének eszméjét, a melyet a bizonytalan helyzetre való tekintettel itt sürgősen megvalósítandónak tartottak. Békés Gáspár, a fejedelem végrendeletének egyik végrehajtója, Schwendi útján puhatolózott is az iránt, hogy a bécsi udvar a béketárgyalások megújítását hogyan fogadná? Miksa a tárgyalások megindításától nem idegenkedett, de a kezdeményezést János Zsigmondtól várta,⁵ annyiival inkább, mert kétségtelennek tartotta, hogy a kilátásba helyezett alkudozások többé már nem a szatmári békepontok szellemében, hanem a megváltozott helyzetre való tekintettel, teljesen új alapokon történhetnek.⁶ János Zsigmondnak magának azonban nem volt kedve új előterjesztések megszövegezésével kísérletezni; a mult évek diplomatai alkudozásainak sikertelensége eléggé meggyőzte arról, hogy a béketárgyalási actiónak az udvartól javasolt megindítása célravezető nem lesz.⁷

A tárgyalások azonban akkor valószínűleg meg sem indultak;⁸ nemcsak a kölcsönös bizalmatlanság miatt, hanem főleg azért, mert az 1567 augusztusa óta a portán folyó béketárgyalások⁹ kapcsán kétségtelenné vált, hogy a kötendő béke a lényeges függő kérdésekre utasításokat fog tartalmazni. A drinápolyi

¹ Szamosközy: I. 17. Verancsics: II. 110. Forgách: Comment. p. 287—88.

² Borsos Sebestyén krón. (Mikó I. 23.) Erd. Orsz. Eml. II. 247. l.

³ Forgách: Comm. p. 288. Verancsics: II. 110. Borsos Sebestyén. Mikónál I. 23. Istvánffy: XXII. 281. Bethlen: V. tom. II. p. 72.

⁴ V. ö. Erd. Orsz. Eml. II. 261—62. ll. Istvánffy: XXII. p. 311.

⁵ Schwendi 1567 szeptember 21-ki levele Békés Gáspárhoz. Egykorú másolatban bécsi áll. ltár. Hung.

⁶ Miksa levele Schwendihez 1567 október 30-ról. Egykorú másolatban u. ott.

⁷ »Conditiones S. Mattas dicit, se nullas proponere velle, eo quod saepius antea proposuit, verum nunquam finem sortitae sunt« etc. Békés levele Schwendihez 1567 okt. 12-ről. Egykorú másolatban u. ott.

⁸ Ismerjük ugyan Miksa 1568 januárius 28-án az erdélyi követek számára kiadott salvus conductusát (Bécsi áll. ltár. Hung.), de arról, hogy a tárgyalások tényleg megindultak volna, nincsenek adataink.

⁹ V. ö. Verancsics: Munkái V. k. 33. s köv. ll.

béke mindamellett csak a területi elhelyezkedés tekintetében határozott, kimondván, hogy a felek az erdélyi fejedelemség határain kívül fekvő magyarországi részekben csere, vagy egyéb méltányos feltételek alapján változtatásokat eszközölhetnek;¹ a cím kérdése azonban, a mely az utóbbi években jóformán teljesen háttérbe szorult, — ez alkalommal elő sem fordult. Innen van az, hogy Erdély és a magyar királyság diplomatai érintkezése a drinápolyi békét követő időben csupán a határkiigazítások foganatosítására szorítkozott, de itt is a nélkül, hogy a kívánt egyezség létrejött volna. A felektől kiküldendő biztosokra háramló feladat ugyanis fölötte bonyolult volt, mint-hogy nem pusztán várak átadásáról volt szó, hanem a legtöbb esetben különböző megyék területén szétszórta fekvő vártartozékoknak megállapításáról is; épen azért a porta a birtokrendezés jóváhagyását illetőleg felülbírálását magának követelte.² A tárgyalások, ha ugyan egyáltalában megtartattak, eredményre valóban nem vezettek, sőt — úgy látszik, — bőséges alkalmat szolgáltatottak az ellentétek újból való kiélesedésére. Ebből magyarázható meg, hogy János Zsigmond már 1568 végén követet küldött a portára, engedélyt kérvén attól a vita tárgyát képező Nagybánya, Erdőd és Szilágycseh tartozékainak fegyveres visszafoglalására;³ s bár Békés Gáspár 1569 elején ugyanezt személyesen is sürgette a portán, Szelim szultán a kérdés ajánlott megoldásától határozottan vonakodott⁴ s a fejedelmet, a ki tervét újabban a magyarországi elégyetlenek támogatására is alapította,⁵ a drinápolyi béke lelkiismeretes megtartására utasította.

A porta elutasító magatartásának valódi oka azonban nem a nevezett békekötés, hanem azon vélemény volt, hogy János Zsigmondot harcziás törekvéseiben nem annyira politikai szükség, mint inkább a nagyravágyó Békés Gáspár vezeti és irányítja, a ki azzal tulajdonképen saját fejedelemségének útját akarja előkészíteni;⁶ Békés egyéniségét pedig a portán ellen-szenvesnek és megbízhatatlannak tartották.⁷

A törökpárt fejének tekintett Béksét a portának épen nem titkolt idegenkedése politikai pártállása teljes megváltoz-

¹ *Verancsics* : *Munkái* V. 220—21. ll.

² V. ö. *Bethlen* : V. tom. II. p. 176—77.

³ *Erd. Orsz. Eml.* 270. l.

⁴ *Erd. Orsz. Eml.* II. 272. l.

⁵ *Károlyi Árpád* : Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez. *Századok*. 1879. 489—90.

⁶ *Forgách* : *Comment.* p. 416. *Károlyi Árpád* : i. tan. *Századok*. 1879. 490. l.

⁷ *Szádeczky Lajos* : Kornyi Békés Gáspár 18. l.

tatására készítette. Ennek tulajdonítható, hogy Békés a különben beteges János Zsigmondot, a kire elhatározó befolyással volt, az ország közvéleménye és az 1570 januárius elsején tartott megyesi országgyűléstől választott harminczas bizottság akarata ellenére,¹ a Miksával való végleges kiegyezés gondolatára bírta. A tárgyalások megindításától — talán a fejedelem aláhanyatlott egészségéről vett értesülések hatása alatt — az udvar sem vonakodott s így Békés Gáspár a Miksától 1570 januárius 9-én kiállított *salvus conductus*² kézhezvétele után április 12-én fényes kísérettel Prágába indult,³ a hová nem sokkal ezután Zsigmond Ágost lengyel király képviselőjében Konarski Ádám poseni püspök is megérkezett János Zsigmond érdekeinek támogatása végett.⁴

Jóllehet a Prágában megkezdett, utóbb azonban Speyerben folytatott⁵ alkudozások a függő közjogi és birtokügyi vonatkozások egész anyagát felölelték,⁶ az egyezés a Békéstől 1570 május 22-én eszközölt előterjesztés⁷ után aránylag rövid idő alatt létrejött. Feltűnő, hogy Miksa az addig meddő viták tárgyaúl szolgáló címekérdésben is hajlandó volt engedményekre s június 28-ki válaszában — tanácsosai tudta nélkül — ki is jelentette, hogy János Zsigmond a »választott király« címet a portával való hivatalos érintkezéseiben a jövőben is használhatja, egyébként azonban a »*quondam ser^{mi} Joannis regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius*« kifejezés felhasználásával magát csak *Erdély és a ténylegesen joghatósága alatt álló magyarországi részek fejedelmének*, vagy herczegének nevezetheti.⁸ Ezzel ellentétben Károly főherczeg a királyi címről való feltétlen lemondás szükségét hangoztatta, főleg arra hivatkozván, hogy a királyi cím használata trónörökösödési igényeket rejt magában s egyáltalában nem lehetetlen, hogy János Zsigmond azok megvalósítását Miksa halála esetén megkísérli.⁹

¹ *Forgách : Comment.* p. 442—43. *Bethlen : V. tan. II.* p. 194—96. *Erd. Orsz. Eml.* II. 276—77. *Szádeczky : i. m.* 20—21. ll.

² Fogalmazványban bécsi áll. ltár. Hung.

³ *Forgách : Comm.* p. 443. *Bethlen : V. tom. II.* p. 197.

⁴ *Szamosközy : IV. 7. l.* *Bethlen : V. tom. II.* p. 197. *Katona : XXV.* p. 176—77.

⁵ *Forgách : Comm.* p. 443.

⁶ Békés instruktóiját nem ismerjük ; a *Szamosközynél* (IV. 7—8. ll.) 1570 június 23-ki dátummal közölt fejedelmi javaslatok a Schwendivel folytatott 1565 márciusi szatmári tárgyaláshoz (*Bethlen : V. tom. II.* p. 46—48.) tartoznak.

⁷ *Szamosközy : IV. 7. l.*

⁸ 1570 június 28-ról. Fogalmazványban bécsi áll. ltár. Hung.

⁹ 1570 június 30-ról. Eredetiben bécsi áll. ltár. Hung.

Ugyanezen eshetőségekre hívta fel Miksa figyelmét egyidejűleg a veszprémi püspök is, ki azonban udvarias formában, de leplezetlen őszinteséggel azon okokra is rámutatott, a melyek János Zsigmond megválasztatását a magyar rendek nagy része előtt esetleg indokolttá teszik. »Nyilvánvaló, — úgymond — hogy a magyarok előtt szeretetben áll, mivel magyar származásúnak tartják, magyar nyelven beszél és állandóan köztük él; megtörténhetik ezért, hogy alkalom adtán . . . az egész ország hozzácsatlakozik«, főleg akkor, ha Miksa elhalálozásakor még királylyá meg nem választott s meg nem koronázott fia Magyarországtól távol tartózkodik. Nem javasolhatja tehát a királyi cím használatának engedélyezését még a portával való hivatalos érintkezésben sem; de mivel Miksa e tekintetben már állást foglalt, megnyugszik a király elhatározásában. Egyébként azonban János Zsigmond részére »Erdély fejedelme, v. hercege« cím engedélyezését hozza javaslatba,¹ a »magyarországi részek« czímbeli megemlézése nélkül. Felfogása szerint ugyanis ez a szó: »Partium«, nem szabatos földrajzi fogalom s ennek következtében különféleképen értelmezhető; ha János Zsigmond jogosítva van a »princeps earum partium, quas possidet« körülírással kifejezni azt, hogy a birtokában lévő magyarországi részek felett fejedelmi joghatóságot gyakorolhat, — mint azt Miksa is véli — idő folytán, vagy a körülmények alakulása következtében a joghatósági határok önkényes kiterjesztésével törvényes fejedelme lesz az esetleges új szerzeményeknek is; helyesebb volna tehát a »dominus certarum partium Hungariae«. — Erdély azonban minden esetben a magyar szent korona tagjának tekintendő.²

Békés a felhozott aggodalmakat túlzottaknak tartván, az udvartól javasolt megoldási módozaton változtatni óhajtott; a Miksától kívánt megszorítást a »választott király«-i cím használatában főleg azért minősítette veszedelmes kísérletnek, mert a kettős címhasználat a porta, vagy a hódoltsági vezérek előtt nem maradhat sokáig titokban; ha pedig az egyezményről tudomást szereznek, János Zsigmond súlyos gyanuba esnék a porta előtt, sőt bizonyára végzetes következmények sujtának őt magát és országát is. Mivel a fejedelemnek semminemű trónutódlási igényei nincsenek, kívánja, hogy ura a »választott király« czímet életének idejére minden vonatkozásban használhassa.³ Az udvar

¹ 1570 jún. 30-ki iratokhoz. Datum nélküli eredetije u. ott. Lényegileg azonos ezzel az esztergomi érsek, az erdélyi püspök és a helytartó együttes véleménye is. Eredetiben u. ott.

² 1570 januárius—júniusi iratok közt. Datálatlan eredetije u. ott.

³ Békés 1570 július 5-ki replicája. Bécsi áll. ltár. Hung.

ezzel szemben arra hivatkozott, hogy a június 28-ki királyi válasz a cím kérdésében tulajdonképen mindazon kívánságoknak eleget tett, a melyeket a fejedelem az 1565 márcziusi szatmári értekezlet során Schwendi elé terjesztett; ettől a király jelenleg sem hajlandó eltérni, mert képtelenségnek tartja, hogy Magyarország az ő életében két királya legyen. Miksa nem képzei, hogy a »választott király«-i címről való lemondás a portán visszahatást keltene, hiszen a szultán sohasem nevezte János Zsigmondot választott királynak.¹ Az udvar a július 14-ki királyi resolútiót a cím kérdésében véglegesnek kívánta tekintetni; innen van az, hogy a békeokiratnak egyidejűleg létrejött első fogalmazványában a veszprémi püspök módosításának felhasználásával a következő czímbeli megállapodást sürgették: »*Sermi olm Joannis regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius, Dei gratia princeps Transsylvaniae, certarum partium regni Hungariae*«. A »választott király« címet a portával való hivatalos érintkezésben használhatja ugyan, de ebből a királyra semmi jogsérelem nem származhatik.²

Békés mindebből kétségtelennek látta, hogy a királyi cím használatához való merev ragaszkodás a tárgyalások sikeres befejezését komolyan veszélyezteti; ennek következtében a javasolt szövegezésben általában megnyugodott ugyan (bár a »certarum« szó valószínűleg még ekkor maradt el a »partium« mellől), de Erdély és Magyarország közjogi viszonyának szabatosabb megállapítását, továbbá a területi elhelyezkedés és a vitás birtokügyek méltányos rendezését kívánta.³ Az alkudozások utolsó szaka a címkérdés háttérbe szorításával valóban ezen részletek körül forgott,⁴ de minthogy a feleket áthidalhatatlan elvi ellentétek már nem választották el egymástól s Békés az engedékenységgé legvégső határáig elment, — augusztus 16-án létrejöhett a végleges megállapodás, a melylyel Békés azonnal Gyulafehérvárra sietett. A harminczas bizottság az egyezséget részben ellenmondás nélkül, részben azonban feltételes és fenn tartással elfogadván,⁵ azt 1570 deczember 1-én János Zsigmond

¹ 1570 júl. 14-ről. U. ott. Ugyanilyen értelemben július 15-ről a lengyel követeknek. U. ott.

² 1570 július (közelebbi dátum nélküli) fogalmazványa. U. ott.

³ 1570 aug. 8-ról. Bécsi áll. ltár. Hung.

⁴ V. ö. a veszprémi püspök aug. 9-ki véleményével és az udvar harmadik válaszával. Eredetiben és fogalmazványban u. ott. — A speyeri tárgyalások iratait részben *Szekfű Gyula dr.* levéltári fogalmazó úr, t. barátom volt szíves számomra kijegyezni; fogadja ezért ez úton is hálás köszönetemet.

⁵ 1791. okt. 1-én kelt hivatalos másolat *Orsz. ltár.* Acta publ. fasc. 45. nr. 65. A cím *Bethlennél* is: V. tom. II. p. 200.

is szentesítette. A speyeri szerződés szerint János Zsigmond lemond a »választott király« címről s meglegszik a következővel: »*Joannes, sermi olim Joannis regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. filius, Dei gratia princeps Transsylvaniae ac partium Regni Hungariae*«. A »választott király« címet csakis a portával való hivatalos érintkezésben használhatja, egyébként sehol. Ugyanekkor a címbeli »*Partium*« szót tartalmát is megállapították, a mennyiben az eddig vitás magyarországi részek közül Bihar, Középszolnok, Kraszna és Mármaros megyéket, Nagyvárad, Cseh, Tasnád és Huszt várak ugyanezen megyékben fekvő tartozékaival együtt kifejezetten erdélyi fejedelmi joghatóság alá tartozó területeknek minősítették.¹

A speyeri békében meghatározott szövegben tehát már megtalálható a későbbi erdélyi fejedelmektől használt hivatalos cím két legfontosabb alkotó része, a »*Princeps Transsylvaniae*« és a »*Partium Regni Hungariae*«. János Zsigmond utóda somlyai Báthory István egy ideig csak a régi erdélyi vajdák hagyományos címét: »vojvoda Transsylvanus (v. Transsylvaniae) et comes Siculorum« — használta,² de már mint lengyel király, címei közé a »*Princeps Transsylvaniae*«-t is felvette.³ Ez utóbbi kifejezés 1593 óta⁴ állandó tartozéka Báthory Zsigmond címének is, ki 1595-ben a speyeri békében megállapított szövegezés és a vajdai cím »*comes Siculorum*« kifejezésének összeolvasztásával a következő formulát teremtette meg: *Dei gratia Transsylvaniae... Princeps, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comesi*. Az alkalmi bővítésektől eltekintve, ez volt a későbbi erdélyi fejedelmek mindenkori címe.

DR. LUKINICH IMRE.

¹ 1571 május 25-ki eskülevele. *Erd. Orsz. Eml.* II. 458. l.

² V. ö. pl. 1576 febr. 8—10-ki medgyesi kiadványaival. *Szádeczky L.*: Báthory István lengyel királylyá választása. Budapest. 1887. 375. l. s egyebütt.

³ *Erd. Orsz. Eml.* III. 415. l.

⁴ *Erd. Orsz. Eml.* III. 463. l.

ADÓ VAGY FÖLDBÉR ?

Tudományos irodalmunkban általánosan elfogadott nézet, hogy az Árpád-kor kezdetleges államháztartási bevételei közt — a túlnyomórészt magángazdasági, domanialis jövedelmek mellett — már a legkorábbi időben szerepelnek kezdetleges állami (királyi) adók. Ilyen volt elsősorban a szabad denároknak (liberi denarii) nevezett fej- vagy füstadó. Ez a felfogás érvényesült két újabb adótörténeti dolgozatban is, Eckhartnak a királyi adózásról írt értekezésében¹ s az én tanulmányomban, a melyben e kezdetleges adók eredetére igyekeztem világosságot deríteni.²

Erdélyi László imént megjelent művében,³ — bírálat tárgyává téve a forrásokat s az említett két legújabb adótörténeti munkát, — arra az eredményre jut, hogy *»közadókról vagy közszolgáltatásokról, mint állami adóról, százádokon át nincs szó hiteles forrásainkban«*. A szabad denárok, csöbör, disznótized, marturina és nehezekadó egytől-egyig magángazdasági — földbérjellegű — szolgáltatások.⁴

Legrészletesebben szól a szabad denárokról. A forrásokból, a melyek nagy részét hamisnak tartja, nem látja a szabad denárok közadójellegét bebizonyítva. A szabad denárokat — szerte — csak királyi adományföldön és királyi birtokon említik a források. *»Egyetlenegy esetben sincs szó, hogy szabad birtokok területén és népeitől jogosan szedtek volna szabad denárokat a király számára.«* Kálmán törvényeit az eddigi kutatók teljesen félreértették, mert azokból, különösen az I. 35., 40. és 45. t.-cz. összevetéséből világosan kitűnik a denáradó magángazdasági jellege. A szabad denárokat nem félszabad úrbéressek, hanem a király és más földesurak földjére telepedett *»szabad*

¹ Eckhart Ferencz : *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad, 1908.

² *Az első állami egyenes adó. Történeti Szemle*, 1912. 161. s köv. l.

³ *Az első állami egyenes adó elmélete*. Kolozsvár, 1912.

⁴ Nem szólunk itt a valóban magángazdasági karakterű *ökörpénz*ről és az *ünnepi ajándék*ról.

telepes bérlok», hospesek fizették földbér fejében a föld birtokosának.¹

Szoros összefüggésben áll ez a feltevés Erdélyinek egy más, merőben új elméletével. E szerint az aranybulla és más XIII. századi oklevelek királyi serviensei (servientes regis, nobiles serviennes) nem köznemesek, hanem egy különálló társadalmi osztály, a mások birtokán élő közsabadok és hospesek, »a szabad telepes bérlok« osztályának tagjai. Ezek a szabad telepesek már a XI. század társadalmi szervezetében is ebben az állapotban éltek, az ő földbérük a füstpénz s róluk nevezik azt szabadok denárjának, szabad denárnak.

A *libertini denarii* (szabados denárok) elnevezést nem tartja jogosultnak, mert az szerinte csak három rokon-oklevélben fordul elő, a melyek közül kettő nyilvánvalóan hamis, a harmadik pedig legalább is gyanús. Hasonlóképen elítéli a *liberi* szó fél-szabad, szabad paraszt értelmezését XI. századi törvényeinkben s okleveleinkben, mert ez csak a valódi szabadokra — nemesekre és telepes bérlokra — vonatkozhatik. Kiterjeszkedik az Árpád-kori világi társadalom rendszerére és a törvénytövegek egyes pontjainak magyarázatára is.

Az eddigi kutatások »téves« irányzatát részben a források felületes ismeretének és külföldi analógiák — tőle szigorúan elítélt — alkalmazásának, részben pedig és elsősorban a »legfőbb királyi földesúri jog«-ról alkotott elméletnek tulajdonítja.

Az uralkodó tudományos felfogással szembehelyezkedő, érdekes tanulmány fontos kérdéseket tárgyal s ezért kötelességemnek tartom újabb, forrástanulmányon alapuló megvitatását.

A szabad denárok földbérjellegét vitató új elmélet megalapozásánál nagy szerep jutott az oklevélkritikának. A szabad denárokat említő oklevelek közül kilenczet tart Erdélyi hamisnak, egyet gyanusnak. E tíz közül a garamszentbenedeki,² a pécsvárad,³ az 1225. és 1226. évi borsmonostori⁴ és a leleszi 1214. évi oklevél⁵ hamisságát bebizonyítottnak tekinthetjük.

¹ Megegyezik e felfogással *Marczali Henriké* legújabb, *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tübingen, 1910. cz. műve 7. l.-ján.

² Kimutatta már *Fejérfataky. Oklevelek II. István korából*. Budapest, 1895. 41—42. l.

³ *Erdélyi Lászlónak* a pannonthalmi rendtörténetben többször kifejezett véleménye és indokolása alapján.

⁴ *Erdélyi*. 22—23. l.

⁵ A leleszi oklevél hamis volta első olvasásra szembeötlök (*Katona: Hist. Critica*. V. 180—193. p.). Az érveket ld. Erdélyinél, 11—12., 21. és 28. lapon; hozzáveendő, hogy II. András 1214-ben nem nevezheti fiát: Bela rex *quartus*-nak s hogy az alapítás története ellentétben áll IV. Bélának egy 1252. évi — e tárgyat érintő — hiteles oklevelével. (*Fejér* : IV/2. 140. l.).

Idesorozható még a heiligenkreutzi 1229. évi, Erdélyinél nem említett oklevél,¹ a mely veszedelmes rokonságot mutat ez apátság 1222. évi hiteles oklevelével,² továbbá az egyik 1224. évi borsmonostori oklevél.³ Nem tarthatjuk meggyőzőknek Erdélyi észrevételeit a szentgothárdi, a heiligenkreutzi 1230. évi s a szent sír szerzeteseinek adott oklevélre⁴ nézve, a johanniták 1193. és Tota 1202. évi okleveleit pedig feltétlenül valódiaknak kell vennünk, mert Erdélyinek ellenük felhozott érvei tévedésen alapulnak. Előbbi ellen azt említi fel, hogy két birtokon, Csurgón és Újudvaron, túlsok, 1800 — az én számításom szerint 1200 — háznép adójáról szól. Igaz, hogy az oklevél a szabad denárokat e két birtok mellett említi, de ez csak egy újabb felsorolás megtakarítása céljából történt s az 1200 háznép mind az 55 birtokra vonatkozik.⁵ Másik érve, hogy a zalamegyei Újudvart és a somogyi Csurgót »a tenger mellé (*iuxta mare* : Fejér. II. 284—285. l.) helyezi.«⁶ A hiteles szövegben⁷ Csurgónál szó sincs tengerről. A Nagykanizsától északra fekvő Újudvar határléírása kezdődik és végződik »ab aqua (ill. ad aquam), que dicitur Clesna, *iuxta marc.*«

Már pedig Csánki szerint Zala megyében Nagykanizsától északnyugatra terült el Oltárcz és Obronak közt *Mark falu!*⁸

Imre királynak 1202. évi oklevelét⁹ hamisnak mondja (16. és 28. l.), mert a királyi czímben és a felsorolt méltóságok neveiben nem egyezik az esztergomi káptalan 1202. évi oklevelével. Az összehasonlításra használt oklevél, — a melylyel szemben már Fejérpataky kifejezte gyanuját,¹⁰ épen a királyi czímben szereplő Bulgária miatt — nem egyéb, az esztergomi káptalan 1201. évi adománylevelének¹¹ a lényeges részekben szószserinti, de kihagyásokkal s interpolációkkal teli, hamisított — XIII. századvégi — másolatánál.¹²

¹ Wenzel : I. 261. l.

² U. ott. I. 183. l.

³ Fejér : III/1. 457. és Kubinyi : Monumenta. I. 10. l. A valódi 1224. évi oklevelet ugyanazon adományról Fejér III. 1. 455. l. közli. A hamisítás a sójövedelem igazolására készült s a Borssal szemben tett korszerű kijelentéseket elhagyta.

⁴ 1212 : Wenzel : XI. 114—115. l.

⁵ Erre is csak feltételesen, mint lehetőség, s nem mint valódi állapot : »si populus . . . tantum excreverit«.

⁶ Erdélyi. 15. l.

⁷ Knauz : Monumenta eccl. Strigon. I. 143. l.

⁸ Magyarország tört. földrajza. III. 81., 87., 120. l.

⁹ Fejér. III/1. 318. l.

¹⁰ Oklevelek II. István korából. 1895. 39. l.

¹¹ Knauz. I. 162. l.

¹² IV. Béla 1264-ben a csúti monostornak adta az esztergomi udvar-

*Csekélyszámú, de hiteles oklevelünkben a szabad denárokról mindig mint királyi jövedelmekről van szó. A XII—XIII. századból elég szép számban fennmaradt magánadományokban a szabad denárok sohasem szerepelnek.*¹ Ez Erdélyinek is feltűnt s avval igyekszik megmagyarázni, hogy *magánurak földjén kevés denárfizető szabad telepes lakott*, azért nincs említve sehol ezek földbére (29. l.). Ellentétben áll ez egy másik állításával, a melyből az tűnik ki, hogy Kálmán I. 40. t.-cz.-e értelmében voltak — s tekintve a törvényes intézkedés szükségét — *nem is kevesen oly urak, a kiknek birtokán igen nagyszámú, 150, illetve 375-nél is több szabad telepes lakott!* (36. l.)

Nevezetes, hogy noha Erdélyi szerint a szabad denárok *a szabad telepesek, hospesek* (29. l.², 31—35. l.) *specziális adója, földbére* volt s a szabad denár elnevezés csak a királyi gazdálkodásban rögződött meg (29. l.), a városok csiráit alkotó, királyi földön alakult hospes községek földbérét a XIII. század elejéről is szép számban fennmaradt kiváltságlevelek *sohasem nevezik »liberi denarii«, hanem mindig »census« vagy »terragium« néven.*

A szabad denárok hiteles okmányainkban csaknem kivétel nélkül eladományozással vagy felmentéssel kapcsolatban fordulnak elő. Leggyakoribb eset, hogy a király az általa eladományozott birtokon lakók szabad denárjaiból és nehezekeiből (pondera) befolyó jövedelmet, a mi addig a kincstár bevételei közé tartozott,³ az új adományos birtokosnak adja.⁴ A váradi regestrum 206 esete csak annyit mond, hogy voltak szabad denárokat fize-

nokok Szt. Lőrincz egyháza melletti földjét (*Knauz. I. 511. l.*). Az esztergomi káptalan 1290 körül meg akarta szerezni e földet s e célra készítette az 1202. évi hamis adománylevelet (U. ott. I. 163. l.) az 1201. évit véve mintául s annak letépett pecsétjét (»sigillum cum zona avulsum«) crósítva rá. Ezért szól az 1202-es oklevél az eredetiben nem lévő »udvarnokok földjéről«; ezért Bulgária királya Imre, holott e címet csak V. István vette föl, ezért maradt el a szebeni prépost neve mellől a XIII. sz. végén már mindig érseket, püspököt megillető kancellári cím; ezért ír »terra«-t »mansio« helyébe s ezért sorol föl 1201. évi méltóságokat. E hamisítvány alapján a káptalan 1291-ben egyességet kötött a jogos birtokossal. (*Knauz. II. 299. l.*)

¹ A hamisítványok közt is a leleszi oklevél az egyedüli, a melynél e pontban kételyeink lehetnek, de ez is homályos. A denárokat mintha Boleszló adná, viszont azokat mégis két, a szöveg szerint kifejezetten királyi adományból származó jövedelem — a III. Béla adta szolnoki rév s az Imrétől adományozott ünnepi tributum — közt sorolják fel.

² Idéze: Szt. István II. 22. Kálmán I. 80. t.-cz. a hospesekről.

³ »ad fiscum pertinentes redditus«; »omni regio jure, quo ad nos dignoscitur pertinere«.

⁴ 1209. *Fejér* III/1. 77. l. 1209 (1216): U. o. III/2. 73., 468. l. *Wenzel*. XI. 133. l.; 1211: *Zimmermann: Urkundenbuch*. I. 11. l. Év nélkül: *Fejér* III/2. 192. l.

tők (debitores liberorum denariorum), kétségkívül hospesek, a kik nem voltak a századnak (centurionatui) alávetve, vagyis nem tartoztak szorosan a várszerkezetbe.¹ Ezekben az esetekben csakugyan semmi sem bizonyítja a szabad denárok közadó vagy földbérjellegét; mindkettő egyaránt feltehető.

Vannak azonban okleveleink, a melyekből kitűnik a szabad denárok közadójellege. A szabados, úrbéres sorban levő győri szőlőműves várnépek kötelezettségeit (csöbör) szabályozó oklevél kiemeli e népek mentességét a szabad denárok fizetése alól.² Ha elfogadjuk Erdélyi hypothesisét, ez oklevél teljesen érthetetlen. Lehetetlen, hogy e *szabados úrbéres*ek mentességét említenék, ha a denárokat csak *szabad telepes bérlők* fizették volna s ily úrbéres³ek nem. Gyanút kelt Erdélyi elméletével szemben az is, a mikor a király földadomány nélkül ajándékozza el bizonyos számú család (50 mansio hospes) szabad denár tartozását.⁴ *Földbéradomány föld nélkül* e korban súlyos ellenmondás volna. Hasonló elbírálás alá esik, a mikor földet adományoznak a szabad denárokból befolyó jövedelem nélkül, illetve a mikor földadományozással kapcsolatban nem adják az e földbirtokon lakó összes népek szabad denár jövedelmét, csak annak egy részét. Így a heiligenkreutzi apátság 1222-ben kapja meg, a már korábban⁵ adományban megszerzett Legentő birtokon 30 mansio szabad denár és pondus jövedelmét.⁶ Imre király 1202-ben a Benedek vajdától felesége hitbéréül kijelölt, már előbb⁷ Benedeknek adott Martonfalván a szabad denár jövedelmét, a mely a kincstár bevétele, Totának, a vajda feleségének adja.⁸ A johannitáknak, illetve fehérvári rendházuknak 55 birtokát erősíti meg III. Béla 1193-ban s nekik adja e birtokról a szabad denár jövedelmet 60 márka erejéig. Ha a nép úgy megsokasodnék, hogy adója ez összesen felül emelkednék, a többletet a király hasznára fogják szedni.⁹ Huszonnég évvel később egy kisebb birtokadománynyal kapcsolatosan a rend összes birtokain élő népeket felmentik a szabad denárok, pondusok, beszállásolás és minden más közadó (*publica vectigalia*) fizetése alól,⁹ vagyis

¹ 1222: *Karácsonyi-Borovszky*. 280. l.

² 1240: *Hazai okmánytár*. III. 5. l.

³ 1211: *Fejér*. III/1. 108. l.

⁴ 1217: *Fejér*. III/1. 207.

⁵ 1222: *Wenzel*. I. 183. l.

⁶ *Fejér*. II. 395. l.

⁷ *Fejér*. III/1. 318—19. l.

⁸ 1193: *Knauz*. I. 142—146. l.

⁹ 1217: *Fejér*. III/1. 241. l. Hasonló eset (1212), a mikor a Szent Sír szerzet összes népeinek szabad denárait ruházzák át a szerzetre egy kisebb adománynyal kapcsolatban. *Wenzel*. XI. 114. l.

ez időtől kezdve a 60 márkán felüli összeg is a rend birtokába ment át.

Egyáltalában nem tarthatjuk valószínűnek, hogy az uralkodó szigorúan magángazdasági jövedelmekre nézve jogfentartással élt volna eladományozott birtokon. *Földadomány földbérjövedelem nélkül vagy korlátozott földbérjövedelemmel* épen úgy nem volt lehetséges e korban, mint földbéradomány föld nélkül.

Az eddig felsoroltakon kívül, a melyek királyi népek vagy királyi adománybirtokon lakók szabad denáraitól szólnak, vannak forrásaink, a melyeknek tartalma minden tekintetben ellentmond Erdélyi elméletének a denárok és pondusok magángazdasági jellegét illetőleg.

Az 1222-i arany bulla, a mely az Erdélyitől szabad telepeseknek tartott serviensek birtokát mentesíti a collecta és szabad denárok fizetése alól, a serviensek egyházainak népeit is felmenti.¹ Akár a serviensek lakta községek egyházairól, akár — s ezt tartom valószínűnek — a serviensektől alapított egyházakról van szó, a király e pontban magánföldbirtokosok népét menti fel a királynak járó szabad denár fizetése alól. Imre király a kalocsai egyházmegye papjainak (sacerdotibus et clericis) engedi el a pondusok,² II. András 1222-ben az egész egyházi rendnek (sacerdotibus, diaconis... etc.) a szabad denárok, pondusok és a fiscusnak tartozó bármely adó (census) fizetését, óva őket a közadók (publicorum vectigalium) szedőitől.³ Erdélyi feltevését elfogadva azt kellene hinnünk, hogy a XIII. század papjai nem voltak szabad birtokosok, hanem királyi földön élő, földbért fizető szabad telepes bérlők. Érzi ennek félszégességét Erdélyi is, azért nem emeli ki, hogy itt papokról (sacerdotes) van szó, azért beszél csak »hajkoronát viselő diáki rendről«, a mely kifejezés szintén előfordul az utóbbi oklevélben. Egyedüli helyes magyarázat az lehet, hogy a papi birtokosok népeitől szedett pondusok és szabad denárok elengedéséről, helyesebben az egyházi birtokra való átruházásáról van szó.

A szabad denárok közadó-jellegét napnál világosabban bizonyítja egy Erdélyitől is »teljesen kifogástalan«-nak minősített (22. lap) 1224. évi oklevél.⁴ E szerint a Bors nembeli Bors magánkegyurasága alá tartozó szentmáriahegyi (borsmonostori) monostornak az alapító Domokos bán adományából származó falvaiban (Miksa, Menyhárt, Preszing),⁵ a szabad denár, csöbör és vásárvám

¹ Knauz. I. 233. l.: »super populos eciam ecclesiarum ipsorum...«

² Fejér. III/2. 346. l.

³ Fejér. III/1. 380. l.

⁴ 1224: Fejér. III/1. 455. l.

⁵ 1194 és 1195: Wenzel. XI. 57., 58. l.

jövedelmet Imre és II. András adományozták az új birtokosnak. Bors comes jogtalanul megadóztatta a kegyurasága alá tartozó monstor népeit,¹ mire az apát a pápához és a királyhoz fordul védelemért. A pápa vizsgálatot rendel el,² eredményét nem ismerjük. A király az említett 1224. évi oklevelet ez alkalommal adja ki s ebben hangsúlyozza, hogy a jövedelmek királyi adományból, nem az alapító családjából illetik a monostort s arra a kegyúr semmi igényt nem támaszthat.

Okleveleink kétségtelen bizonyítékai alapján kimondhatjuk, hogy a pondusoknak és szabad denároknak nevezett adót a király nemcsak királyi birtokon lakó szabad telepes bérlőktől, hanem igenis úrbéres várnépektől s magánbirtokon, illetve magánadományból származó egyházi birtokon lakó népektől is szedte. *A szabad denárok földbérjellegét tehát a hiteles források nem csak hogy nem igazolják, hanem egyenesen megczáfolják.*

Erdélyi László feltevése szerint a szabad denárokat említő hamisítványok készítői a későbbi idők egyenes adója a collecta alól való mentesség igazolására csempészték be a szabad denárookra vonatkozó pontot hamis okleveleikbe. Eltekintne attól, hogy a középkori felfogás szerint ez egyáltalában nem igazolta volna a collecta alóli mentességet, ez eljárás logikailag sem volna másképp megmagyarázható, csak hogy ha a szabad denárok mint a királynak fizetett legrégibb közadó szerepeltek a köztudatban. Ha a szabad denár földbér volt, egyik-másik hamisítónak eszébe ötölhetett a gondolat, hogy ezzel adómentességét igazolja, de semmi esetre sem lehetséges, hogy egymással közelebbi érintkezésben nem álló birtokosok³ ugyanavval a magángazdasági jövedelemmel igyekezzenek a közadók alóli mentességet bizonyítani. A sajtáságos találkozás csak akkor volna érthető, ha a hamisítványok egy helyen készültek volna. Ez pedig nemcsak valószínűtlen, hanem a lehetetlenséggel is határos.

Nem fér össze Erdélyinek a szabad telepesek földbéréről alkotott elméletével a szabad denároknak itt-ott előforduló *szabados denárok (libertini denarii)* elnevezése sem. Ezért tulajdonít nagy fontosságot annak, hogy az Eckharttól idézett, szabados denárokat említő három oklevél közül kettő hamis, egy gyanús (22—23. l.). Csakhogy ez az elnevezés még három másik — Eck-

¹ Év nélkül: *Fejér*. VII/2. 206. l.

² *Fejér*. III/1. 439. l.

³ V. ö. *Erdélyi*. 28. l. A leleszi premontreiek, borsmonostori, heiligenkreutzi és szt.-gotthárdi ciszterciák, garamszentbenedeki és pécsváradi bencések, fejérvári johanniták, a jeruzsálemi Szent Sír szerzetesei és Benedek vajda leszármazói közt nehéz volna közeli kapcsolatokat felfedezni.

hathatal nem idézett — oklevélben is előfordúl,¹ a melyek közül legalább az egyiknek² hitelét Erdélyinek is el kell ismernie. Feltéve már most, de meg nem engedve, hogy a többi öt szabados denárt említő borsmonostori és heiligenkreutzi oklevél hamis, bizonyos, hogy ezekben a »szabados denárok« kifejezés nem önkényes másolat vagy tollhiba, hanem a hatodik kifogástalan hitelű oklevél szövegének másolata. Szóval, XIII. századi hiteles oklevélben is előfordúl a »*libertini denarii*« szabad denárok jelölésére.

Kálmán király törvényei³ egészen világosan kétféle denárról szólnak »*denarii pro liberatate*« és »*denarii pro opere*« néven. Előbbi közszolgáltatás, királyi adó volt, a mit a királynak 8 denár összegben az alsóbbrendű szabadok (liberi, félszabadok, szabad parasztok és *hospesek*) fizettek, akár királyi várföldön, akár magánúr földjén laktak, szabadságukért.⁴

A »*denarii pro opere*« (munkaváltság) a későbbi földbér, a melyet a földesúrnak fizettek személyes szolgálat, úrdolga, később földbér fejében. A törvény csak a királyi népek munkaváltságáról intézkedik, ezért mondja az I. 80. t.-cz., hogy a magánurak népei ennek fizetésére ne kényszeríttessenek, t. i. a királyi tisztek által, mert ezt ők terményben, munkában vagy pénzben uruknak fizették. Szolgáltatásaikat a király nem szabályozta.

Az I. 35. t.-cz. a várföldön lakó *hospesek*, a vár népei közé — bizonyos kiváltságos helyzetben — telepített idegenek úrbéri szolgáltatásáról, munkaváltságáról intézkedik. Ennek a törvény-cikknek magyarázata Erdélyinél félreértésen alapszik. Szerinte — s ebben a Turóczi-kódex XV. századi másolója és törvényt magyarázója nyomdokain jár,⁵ — ez a t.-cz. csak az I. 45. t.-cz.-kel való összevetés útján érthető meg. »Ha valamely vendég« — mondja Erdélyi — »telepesként a várőrök földjén köztük lakik, az vagy teljesítse a várőrök katonai szolgálatát (mint opust) vagyona feléért, a másik feléért pedig adjon négy denárt, vagy fizessen nyolcz denárt, t. i. az egész földért, a melyet használ, mind az opus, mind libertas címén«. Ezt a 8 denárt azonosnak véli a

¹ 1229 heiligenkreutzi: *Wenzel*. I. 261. *Év nélkül* két borsmonostori: *Fejér*. III/2. 189. és 192. l.

² *Fejér*. III/2. 192. l.

³ I. 35., 40., 45., 79., 80., 81. t.-cz.

⁴ V. ö. *Történeti Szemle*. 1912. 174., 178.—9. l. A 80. t.-cz. hibásan idézve. Jó szövege: »Liberi quoque ac hospites, sicut sclavi...«

⁵ *Bibliotheca palat. Vindobonensis*. Cod. 3455. »sed istius capituli altera pars intellectui meo aut facile patescit, scilicet: aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat. *Estimo autem, quod idem sit sensus illius capituli, quod scriptum est de non dandis vel dandis VIII. denariis*« (t. i. a 45. tcz.-ben).

»pro libertate« fizetett 8 denárral. Meg kell állapítanunk, hogy a törvény szövege egészen másképp szól. »*Si quis hospitum acola terram civium cohabitavit, aut — iuxta medietatem substantie — civilium expeditionem faciat, aut VIII. denarios solvat.*« Szó sincs itt szabad denárokról, 4 denárról és katonai szolgálatról! A várkatonák (*cives*) földjére, vagyis királyi várföldre telepedett hospesek az úrbéres várnépek (*civiles*)¹ szolgáltatásaira, munkájára (*expeditio*) voltak kötelezve, de — kiváltsággal — csak *fele vagyonuk után*. E felényi úrbéres kötelezettséget azonban megválthatták 8 denár lefizetése által. E szerint a várnépek munkaváltása (az I. 81. t.-cz. »denarii pro opere«-je) a hospesekének kétszerese, 16 denár volt.

Teljes mértékben igazolják ezt XIII. századi okleveleink. A várnépek, kik terményszolgáltatási és munkakötelezettségüket pénzben váltották meg, rendszerint 5 *poundus* fizettek a várispánnak² földbér fejében, a hospesek földbére pedig 2—3 *poundus* (12 denár, 2, $2\frac{1}{2}$ és 3 *poundus*) közt ingadozott,³ vagyis az övékének fele volt. A XI. századi 160 denáros márka denárjait az állandó *poundus*értékre (1 *poundus* = $\frac{1}{48}$ márka) átszámítva: 8 denár = $2\frac{1}{4}$ *poundus*,⁴ 16 denár = $4\frac{1}{2}$ *poundus*, kereksszámmal $2\frac{1}{2}$, illetve 5 *poundus*!

A 35. törvénycikk 8 denárja semmiesetre sem hozható kapcsolatba a szabad denárokkal; még kevésbé a katonai szolgálatot teljesítőknél felényi — 4 denáros — szabad denáradójával, mert itt valóban földbéréről, a hospesek 8 denáros, vagyis $2\frac{1}{2}$ *poundusos* földbéréről van szó.

Az I. 40. t.-cz. szerint voltak olyan magánurak, a kik a földjükön lakóktól 40, illetve 100 pensát, vagyis 1600, illetve 4000 denárt⁵ szedhettek, természetesen *denarii pro opere*, munka-

¹ A különbségről v. ö. *Békefi-Emlékkönyv*. 1912. 72., 75—76. l.

² »... solventes castro 5 pondera«, »castrensium solvencium 5 pondera...« etc. 1256 (Pozsony): *Wenzel*. II. 270.; 1261. és 1267 (Szolgagyőr): *Wenzel*. III. 158. és XI. 503.; 1263. és érn. (Nyitra): *Wenzel*. VIII. 81. és 273.; 1271 (Győr): *Fejér*. V/1. 148.; 1274 (Gömör): *Hazai Okmánytár*. VII. 150.

³ V. ö. *Hóman*: *A magyar városok*. 109. lapon idézett 12 oklevelet és *Knauz* I. 298., 510.; *Smiciklas*. Codex Dipl. III. 89. lap.

⁴ Ugyanezt az értéket képviseli 12 denár Varasdón (*Smiciklas*. III. 89. l.) a XIII. sz. elején szlávón földön dívó 240 denáros báni márkaszámításával.

⁵ A *pensa* értéke változó, de 1 *pensa* mindig 40 denár s nem 30, mint Erdélyi (36. l.) véli, — Pauler után. Ezért szerepelnek forrásainkban 4, 5, 6, 8, 10 pensás, vagyis 160, 200 stb. denáros márkák. Erdélyi összes számításai a XIII. sz.-i 240 denáros márkán alapszanak s nála 1 *poundus* mindig 5 denár. Az Árpád-korban a márkaérték s vele a *poundus* állandó, a denár értéke és súlya változik. Ezért a *poundus* *denárértéke* 3:3 és 8:3 denár közt ingadozik.

váltság fejében. Ez 16 denárjával kerek 100, illetve 250 úrbéres félszabadnak (vagy 8 denárjával 200, illetve 500 hospesnek) s nem 150, illetve 375 szabad telepes bérlőnek felel meg.

Ki kell emelnünk, a mit különben már mások is megállapítottak, hogy pusztá elnevezésekre feltevéseket alapítani az Árpád-kor gazdaság- és társadalomtörténetében nem szabad. Az okleveles gyakorlat ingadozása számtalan példával illusztrálható. Így pondusok vagy denárok alatt nem érthető mindig ugyanaz a közadó vagy földbér, hasonlóképen a marturina, csöbör, disznótized alatt sem. Ezek pénz vagy terménygazdasági fizetési eszközök nevei, viszont a collecta, exactio, census jelentés, gyűjtés, kivetés és mindannyi alkalmaztatik a legkülönbözőbb közadók és magángazdasági szolgáltatások jelölésére. *Bizonyos azonban, hogy forrásaink szerint a kezdetleges Árpád-kori államháztartás jövedelmei közt voltak közadók is és hogy szabad denárok alatt mindig királyi adót kell értenünk és sohasem földbért.*¹

Erdélyi elméletét a »servientes regis« szabad telepes bérlő voltáról nem fejt ki teljesen. Felhozott bizonyítékait nem tartjuk elegendőnek a kérdés eldöntésére. Az 1231. évi aranybullában ugyan megvan a »tam nobilibus, quam aliis jobagionibus ac servientibus« kifejezés, de a tartalomról nem tűnik ki, mintha itt valóban két társadalmi osztályról volna szó.

A pécsváradi oklevél egyik pontja szerint: »nemesek vagy nem nemesek, kiknek a monostor földje határán belül vannak birtokaik, ha időjárástól azt állítanák, hogy ezeket a király (t. i. István) adományából szerezték s gyalázatos érzülettel ellenségei lennének az egyháznak vagy népének, ingóságaikkal üzenesnek ki« (19. l.). Erdélyi szerint ebben a XIII. sz.-i hamisító az egyházi nagybirtok jogait védi a földjére telepedett s a XIII. sz.-ban nemesek közé emelkedő, nemesi jogokat követelő serviensekkel szemben!! Szerény véleményem szerint, itt *nem emelkedő, hanem süllyedő néposztályról van szó.* A szegényebb nemesek, kik királyi emberekkel, egyházak s más urak népeivel *földközösségben* nyugodtan élvezték szabadságukat, a nagybirtok és a területiség kialakulásával, a mikor a földesúr az *egész falura*, mint területi egységre ráteszi kezét, már csak mint függősébe került szabad

¹ Nem áll meg tehát az a feltevés sem, hogy a *collecta* lett volna az első igazi egyenes adó. Erdélyi szerint ezt I. Károly tette rendessé, vagyis évi adóvá. I. Károly nem a hadsegélyként, rendkívüli alkalmakkor szedett *collectát* rendszeresítette, hanem a pénzverési illetékként szedett *lucrum camerae*. Köztudomású, hogy ez az adókivetés a pénzügyek rendezésével kapcsolatban történt s arról a kamaraispánok bérleti szerződéseiben intézkedtek (*Thallóczy Lajos: A kamara hasznáról.* Budapest, 1879. 40–44. l.), melyek közül az 1342-est tévesen törvényként vették föl a *Corpus Jurisba*. A *collecta* mint rendkívüli adó tovább élt *subsidium* és *dica* néven.

élvezheti tovább birtokát, földesúri néppé válik vagy földönfutóvá lesz.¹ A nagybirtok területi kialakulása megfosztja addigi függetlenségétől a területi körzetén belül lakó kisnemességet.

Feltéve azonban s ez felteendő is, hogy a XIII. század elején már volt egy a nemesség határán mozgó szabad osztály,² annak gyökere semmi esetre sem nyúlik vissza a XI. századba, csakis a nagybirtok kialakulásával sülyedő kisnemesség és a várszerkezeti rendszer bomlásakor függetlenebb helyzetbe jutott várjobbágság alkothatta ezt a réteget. A XI—XII. század gazdasági és társadalmi rendszerébe, a földközösség korába, a mikor nem a föld, hanem az egyéni munka képvisel értéket, a mikor a vagyont nem körülhatárolt földbirtok, hanem bizonyos számú úrbéres szabad vagy rabszolga szolgáltatása alkotta, — a szabad telepes bérlők osztálya semmiképen sem helyezhető el. A XII. század végén s a XIII. század elején Magyarország oly mélyreható — a nagybirtok területi kialakulása, a földközösség fokozatos kiküszöbölése, az egyéni birtok elvének végleges uralomra jutása és a várrendszer bomlása által jelölt — gazdasági és társadalmi átalakulások korát élte, hogy XIII. századi viszonyoknak a XI. századba helyezése teljesen téves perspektívát nyújt. Hasonlóképen helytelennek kell tartanunk egyes — az általánosnál magasabb gazdasági fokon álló, külföldi hatások alatt hamarabb fejlődő s területileg is korábban kialakult — kolostori gazdaságok társadalmi és gazdasági viszonyainak általánosítását.

A világi társadalomnak Erdélyitől felállított rendszere (38. lap)³ — megfelel talán a XIII. század viszonyainak, de semmi

¹ A nemesség ily kiszorítására jellemző példát említettem fel a *Veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége* (Turul, 1911. 171. l.) cz. értekezésemben. Az apácák hamis oklevelükből kihagyják Padrag falunál, hogy annak földjét népeik Padraggal — neve szerint is a falu ősi birtokosával — közösen bírják s ez alapon utódait kitudják ősi birtokukból. Ily beolvasztást tüntet fel pl. a *Hazai Okm.* V. 7. l. s még számtalan oklevél, hol különféle népelemeket olvaszt be a nagybirtokos. V. ö. *Tagányi Károlynak A földközösség története.* 1894. (36—38. l.) és *Szekfü Gyulának Serviensek és familiárisok.* 1912. cz. műveit.

² V. ö. *Szekfü* id. művét, a kivel szemben Erdélyi különösen hangsúlyozza felfogása elsőbbségét. (40. l.).

³

liberi	{	principes, iobagiones	
		comites, seniores	
	{	nobiles, valentes	
liberi	{	{	in propriis
			in alienis
vulgares	{	{	iobagiones
			servientes
pauperes	{	{	censuales

esetre sem a XI-nek. E kérdésben — míg alkalmam lesz fel fogásomat bővebben kifejteni — utalok korábbi fejtegetéseimre¹ s itt csak annyit jegyzek meg, hogy társadalmi *osztályok* közt a tiszt-séget jelentő *comites* és *iobagiones*, valamint az általános jelző-ként használt *vulgares*, *paupseres*, *valentes* nem sorolhatók fel és hogy hasonló szisztematikus rendszerezése a társadalmi osztá-lyoknak egyáltalában nem felel meg a XI—XII. század szelle-mének. A társadalmi rétegek körvonalai sokkal halványabbak ez időben, semhogy ily példásan skatulyázott rendszerbe volná-nak helyezhetők.

A mi a »liberi« szó értelmezését illeti, fenntartom azt a néze-temet, hogy ez Szt. László és Kálmán törvényeiben *félszabadokat* vagy *szabad parasztokat* jelent.² Itt csak azt emelem ismételten ki, hogy az elismerten jó szövegű Turóczy-kódex »apud quemcunq-ue aliqui civium, vel illorum, qui dicuntur liberi, vel servi« (Szt. László. III. 2.) szövegében a *liberi helyesen áll az Ilosvai-kódex téves ewnek* (a Corpus Juris és Erdélyi szerint ewrek) *szava helyett*. Szinte elképzelhetetlen, hogy oly ideálisan pontos másoló, a ki a nyilván kétféleképen írt (*ewri*, *ewrii*) szót nem érti ugyan s hibásan olvassa, de a kódex három helyén — érthető paleográfiai tévedéssel³ — mindig *turi*-t és *turci*-t ír, épen ez egy helyen ne így írta volna, hanem önkényesen — egy az ő korában még sok-kal kevésbé megmagyarázható szót — *liberit* tett volna helyébe. Sokkal elfogadhatóbb feltevés, hogy az Ilosvai s más kódexek másolói, a kik — mint szövegük mutatja — pontatlanabbak voltak, nem tudván a *liberi*-t mire vélni, az előző törvényczikk *euri*-jének hatása alatt a torz *ewnek*, *ewrek* szót csusztatták helyébe. Egyébként ki kell emelnünk, hogy akár *liberi*, akár *eurek* állt a szövegben, az *semmiesetre sem vonatkoztatható a civesre*. A szö-veg világosan három különböző népelemről szól. Ha az *eurek* (helyesebben *liberi*) a *civesre* vonatkoznék, czéltalan volna a »vel

		ministeriales (iobagiones).
		milites { cives
		etc.
	liberti	udvornici
	v. libertini	exequiales
		etc. liberti
servi	se:vi	vulgo uhug.
	c. domibus	
	servi	
	sine domibus	

¹ *Békefi-Emlékkönyv*. 1912. 61. s köv. l.

² V. ö. id. ért. és *Tört. Szemle* 1912. 175—177. l.

³ Az középkori kódex írásban az *euri* turinak, az *euri* turcinak köny-nyen olvasható.

illorum» kifejezés s a szöveg »civium, qui vulgo ewrek dicuntur vel servi«-nek hangzanék.¹

Erdélyi az első állami egyenesadó létezésének — szerinte téves — feltevését kapcsolatba hozza Eckhartnak a »legfőbb királyi földesúri jog«-ról kifejtett elméletével. Azt vélte, hogy Eckhart s utána én is ez elmélet igazolására — nem — mint előző fejtegetéseimből kitűnik — a források kétségtelen bizonyítékai alapján szóltunk a kezdetleges állami, illetve királyi adókról. A »legfőbb földesúri jog« elméletének sokkalta nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint azt maga Eckhart tette. Eckhart művének főérdeme, hogy a rendkívüli adók — collecta, exactio — jelentőségét és természetét az összes források alapján lehetőleg tisztázta s e téren igen figyelemreméltó eredményeket állapított meg. Kétségtelen érdeme ezenkívül a kezdetleges adókra vonatkozó adatok lelkiismeretes összegyűjtése. Hogy rendszerezése helyreigazításra szorúl s hogy az adók eredetét kutatva, azt a legfőbb földesúri jognak tarthatatlan s — ma már általa sem vitatott² — elméletével hozta kapcsolatba, ez még mindig megbocsátható egy bölcseszettudományi értekezés írójának, a ki adóelméleti munkákat — idő és útbagazítás híján — sem igen olvashatott.

A Történeti Szemlében megjelent tanulmányomban nemcsak hogy nem fogadtam el s nem fejlesztettem tovább a legfőbb földesúri jog elméletét, mint Erdélyi véli, hanem — épen ez elmélet jogosultságát el nem ismerve — a hadi alávetettségben, a hódolt népek szolgáltatásaiban igyekeztem a kezdetleges adók eredetének plausibilis magyarázatát adni. E magyarázataimban külföldi analógiákat is felhasználtam, illetve a magyar források adatait más nemzetek történeti forrásaival összevetve állapítottam meg eredményeimet. Tettem ezt azért, mert *meggyőződésem szerint eredményes társadalom és gazdaságtörténeti kutatást külföldi analógiák felhasználása, a külföldi állapotok vizsgálata nélkül végezni nem lehet.* Analógiáimat a XI—XII. századi magyarsággal hasonló gazdasági és kulturális fokon álló nemzetek történetéből vettem és sohasem az egykorú, hűbéri szervezetű, magasabb fejlettségű nyugati államokéból, a mit Erdélyi indokolatlanul szememre vet (3. és 54. l.).

Érthetetlennek tartom az analógiáktól való nagy idegenkedést és különösen az ellenük felhozott egyetlen indokot. »Az angol danegeldhez« — mondja Erdélyi, — »a dánoknak fizetett hadisarczból eredő adóhoz hasonló adózást nálunk soha, vagy legfeljebb a török korszakban találunk.« (54. l.) A *danegeld* soha-

¹ V. ö. Szt. László. II. 17. III. 1. és III. 2.

² Eckhart Ferencz barátom szíves közlése.

sem volt dánoknak fizetett hadisarcz, hanem kezdetben a dán, később más hadjáratok költségeinek fedezésére kivetett rendkívüli egyenes adó, a minő a magyar collecta.¹ Nem is tudom mikép fizethettek volna hadisarczot például 1018-ban a dánoknak, a mikor Kanut Dánia, Norvégia és Anglia királya ült a trónon, s a mikor 72.000 £ gyűlt be danegeld czímén.

DR. HÓMAN BÁLINT.

¹ *Dowell St. : A history of taxations in England.* London, 1884. I. 11. lap.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A tihanyi apátság története. Második korszak. Tihany mint fiókapátság. 1701-től napjainkig. Irta *Sörös Pongrácz*. (A pannonhalmi Szent Benedek-Rend története XI. k.) Budapest, 1911. Stephaneum. 8°.

E második kötettel befejeződik a szép fekvésű és szép multú tihanyi apátság története.

E két század (1701—1910) alatt Tihany 15 évet kivéve rendeltetésének szolgált. Nem volt véres csaták színhelye, rövid ideig volt katonák tanyája, országos gyűlések vagy nagy feltűnést keltő események nem történtek itt és mégis lebilincselő érdekes tartalmú kötet ez, mert nem a harcz, a pusztulás, vagy tespedés, hanem a béke, a szorgalom, a munka műveinek áldásos képe tárul elénk belőle s főleg az, hogy a magyar nemzet békés haladásának e vidéken mily hatalmas előmozdítója volt a tihanyi apátság.

A felszabadító nagy háború következtében üres királyi kincstár követelése okozta, hogy a XVII. század végén számos monostorunk idegen kézre került. A kincstár ugyanis a felszabadításért hozzájárulást kért a háború költségeihez. Az elszegényedett s a háború bajaitól a nélkül is sujtott magyar szervezetek honnan vették volna az ezeket a török kézből kikerült monostorok s birtokaik kiváltására? A jobb jövő reményében a gazdag osztrák monostorok ellenben felajánlották a kívánt 10—20 ezer forintot. Így került Tihany is 10.000 forintért a Kremstől északra eső altenburgi monostor birtokába, a mely 1701-ben átvette azt.

De a közbejött Rákóczy-felkelés miatt a külföldi benczések nem tudták e monostort és birtokait úgy igazgatni, hogy abból hasznuk lett volna. Ezért 1716-ban az altenburgi szerzetesek beleegyeztek abba, hogy a tihanyi apátságot a pannonhalmi főapátság vegye át, megtérítván persze az ő költségeiket. Nem ment ez minden nehézség nélkül és különösen a Tihanyban fogadalmat tett Tusnay nevű eszes és, mint látszik, nagyravágyó benczés gördített eléje sok akadályt, de az akkori főapát, Göncz Czelesztin, mindent elhárított és Tihany birtokaival egvűtt magyar kézre került.

Ügyes magyar apátok keze alatt azután Tihany felépült romjaiból. Visszaszóló hangjáról híres temploma 1720-tól 1735-ig épült, de csak 1754-re lett teljesen készen. 1888—89-ben hazánk első művészei: Ébner Lajos, Lotz Károly és Székely Bertalan festették ki. Az apátok közül többen, nevezetesen Vajda Samu, Bresztyenszky Béla, Simon Zsigmond és a mostani, Halbik Cziprián, a magyar irodalom terén is nevet vívtak ki maguknak s azonkívül tudásukat az apátsághoz tartozó lakosság boldogítására is szívesen felhasználták. Szeretettel foglalkozik a szerző Vajda Samu személyével, a ki 1787-ben II. József császár rendelete következtében kénytelen volt elhagyni Tihanyt s hiába várta — nem érte meg — a szerzet helyreállítását.

Hadtörténeti szempontból e kötet csak a Rákóczi-felkelés idejéből tartalmaz néhány adatot. Érdekesebb e tekintetben az, hogy a kormányok már a közteher viselése előtt mindenféle kerülő utakon kivitték azt, hogy az egyházi birtokok s így a tihanyi apátság is hadiadót fizetett (273—834. l.).

Annál gazdagabb e kötet gazdaságtörténeti adatokban. Úgy szólván nyomról-nyomra látjuk az egyes községek, majd a major-sági birtokok megalakulását, fejlődését, a községek és az apátságok közt kötött úrbéri egyezségeket, majd a legelő- és birtokelkülönítéseket, tagosításokat. Nő már az a nemzedék, a mely a volt földesurak és a jobbágyok közt folyt elkülönítéseket nem tapasztalatból, hanem csak hírből ismeri s így jó, ha ilyen adatokból világos képet nyerhet a XIX. század ötvenes-hatvanas éveinek nagy gazdasági átalakulásáról.

Van e kötetben a hazai történetnek olyan része is, a melyet egyházi intézményről szóló műben senki sem keresne: magyar fürdőtörténet. 136. l.-on lehető részletesen tárgyalja a szerző a balaton-füredi országos hírvű fürdő történetét. S méltán odatartozik az a tihanyi apátság történetéhez, mert, hogy e savanyúvíz-forrás a maga kezdetleges állapotából kiemelkedett, hogy mindinkább kifejlődött s az egészségügyi követelményeknek mindig megfelelt, hogy a XIX. század közepén hazánk előkelő közönségének úgyszólván találkozója lőn, az valóban a hazafias benczésrend érdeme.

Sörös tehát az ő mindenre kiterjedő figyelmével a számos adatból egész világos képet nyújtott a tihanyi apátság két utóbbi századáról s e műve méltán sorakozik »A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története« nagy vállalata jól sikerült köteteihez.

KARÁCSONYI JÁNOS.

Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef, Khevenhüller-Metsch. 1742—1776. Herausgegeben von Rudolf Graf Khevenhüller-Metsch und Dr. Hanns Schlitter. IV. kötet: 1758—1759. Wien—Leipzig, Holzhausen-Engelmann, 1911.

A Khevenhüller-féle naplónak e negyedik kötete két évnek anyagát öleli fel. Tartalmi tekintetben megfelel az előző kötetek anyagának, lelkiismeretes, pontos följegyzése az udvari mindennapi élet legapróbb jelenségének. A naplók történeti jelentőségéről az előző kötetek ismertetései alkalmából már volt szó, e tekintetben tehát ismétlésekbe nem bocsátkozunk, csak pár szóval akarunk a kötet anyagáról beszámolni.

A kötetnek mintegy felét képezi a két év naplója, a másik felét a kiadók egyikének, Schlitternek jegyzetei, felvilágosításai töltik meg. E jegyzetek szintén bőven tartalmaznak oklevélközléseket teljes szövegben vagy kivonatosan, a melyek javarészt a bécsi udvari és állami levéltár anyagából kerültek ki. Ezek között érdekesek azok a teljes szövegben közzétett iratok, a melyek a francia követ-tel az osztrák-francia szövetségből kifolyólag folytatott tárgyalásokra vonatkoznak, a jegyzék, a melyet Rodt bíbornoknak adtak át a conclave előtt, a mely 1758-ban XIII. Kelemen választotta meg, és a mely azok nevei mellett, a kiknek megválasztása a bécsi udvar előtt kellemesnek jeleztetik, hét nevet tartalmaz, a kiknek megválasztását a bécsi udvar nem nézné jó szemmel. Ezek voltak: Oddi, Banchieri, Cavalchini, Doria, Lante, Stoppani és Borghese bíbornokok. A megválasztott Rezzonico bíbornok volta császári udvar által elfogadhatónak jelzettek között a tizenkettedik. Khevenhüller szerint megválasztását főleg Rodt bíbornok fáradozásainak köszönhette; sajnos Khevenhüller Konferenzrepertoriuma, a melyre naplójának e helyén hivatkozik, nem volt föllelhető. A conclave lefolyásáról csak azt jegyzi meg, hogy a legtöbb kilátással a pápaságra Cavalchini bíbornok bírt, a ki el is nyerte a szükséges szavazatokat, de a francziák excludálták őt. Közölve van néhány irat-darab, a melyek az algiri beynek Bécsbe küldött követségére vonatkoznak, köztük a követségnek adott ajándékok jegyzéke, a melyekért az udvar összesen 9598 frt 7½ krt fizetett, továbbá kivonatosan a Kaunitz-féle előterjesztések az apostoli királyi cím használata tárgyában. Közölve vannak a Nápolylyal kötendő conventiora vonatkozó iratok a Khevenhüller-féle Konferenzrepertoriumból 1758. május elejéről, az erdélyi ügyekről 1759. július havában tartott conferentia egyes iratai stb.

A naplónak ez a kötete is számos politikai kérdést érint, főleg a porosz háború híreit jegyzi fel szorgalmasan. Magyar vonatkozású följegyzéseket e kötetben kevesebb számban találunk, ellenben nagyszámú följegyzést a bécsi színházakra vonatkozólag, a melyek a

színi történetre bírnak értékkel. Kuriozunkép megemlíjtük, hogy a napló 1758. október 2-ra megemlíti Ferencz császár látogatását Trattner János Tamás nyomdájában, a melyet behatóan megszemlélt és a látottakkal olyannyira meg volt elégedve, hogy a munkások között 50 aranyat osztatott szét. A gondosan kidolgozott index, a melynek különösen tárgyi része nagyon kimerítő, tetemesen megkönnyíti a kötet használhatóságát.

—Y.

A. Petrov : Materialy dlja istoriji ugorskoj Rusji. (Adalékok a magyar-orszok (rutének) történetéhez.) IV—VI.¹ Pétervár. 1906—1911. 8°. 71., 139., 337. l. és 7 térkép.

A Századok ez évi első füzetében (39. l.) Petrov Eleknek a magyar-országi ruténekre vonatkozó tanulmányai közül ismertettük az első hármat. Folytatáskép most még az eddig megjelent másik három kötetkét fogjuk ismertetni.

A IV. kötetkében Petrov kisebb terjedelmű dolgozatait gyűjtötte össze, a melyek még a 90-es években különböző folyóiratokban jelentek volt meg s a melyekben az orosz olvasó közönségnek a magyarországi ruténség statisztikájáról, ethnographiai és nyelvi sajátságairól, irodalmi törekvéseiről akar képet nyújtani 1890-ben tett tanulmányi útja alkalmával készült jegyzetei alapján.

Az első cikk felolvasás számára készült s szól mindenekelőtt a rutén nyelvhatárokról. Figyelembe véve az ezzel a kérdéssel foglalkozó majdnem teljes irodalmat, a maga megfigyelései alapján is igyekszik a nyelvhatár kérdését tisztázni, a mely a kutatókat az ú. n. rutén-tót területen állította a legnehezebb feladat elé. A vegyes nyelvterületen a határokat pontosan megvonni nagyon nehéz s csakis beható dialektologiai tanulmányok után lesz elérhető. A közölt statisztikai adatok a legújabb népszámlálás után a tényleges állapotnak már nem felelnek meg. Helyesek azonban Petrovnak a rutén dialektusokra vonatkozó megfigyelései és megjegyzései. Cikkét azzal végzi, hogy a ruténség területén még mindig sok érdekes problema a tudósok komoly munkájától várja megfejtését s ilyen irányú munkás-

¹ A IV. füzet tartalma: 1. *Zamjetki po etnografiji i statistikě.* (Statisztikai és ethnographiai jegyzetek.) 1—18. l. 2. *Archivy i biblioteki Ugorščiny* (Magyarország levéltárai és könyvtárai). 19—20. l. 3. *Pamjatniki ugorusskoj pis'mennosti* (A magyar-orszok irodalmi emlékei) 21—50. l. 4. *Ugorusskije zagovory i zaklinanija načala XVIII. v.* (Magyar-orsz rálolvasások és babonázások a XVIII. sz. elejéről.) 51—64. l. 5. *Staropečatnyja cerkovnyja knjigi v Mukačevě i Ungvárje.* (Régi nyomtatású egyházi könyvek Munkácson és Ungváron.) 65—71. l. Pétervár 1906.

ságra buzdítja hazája tudósait. Mintegy útmutatást akar a kutatóknak adni a második cikk, a mely röviden összefoglalja, hogy mit lehet ezekre a kérdésekre vonatkozólag a magyarországi könyvtárakban és levéltárakban találni. A rutének szegényes irodalmi multját és jelenét mutatja be a harmadik Szabó Eumén Chrestomathiájának¹ ismertetésével kapcsolatban. Ez a munka első a maga nemében, a mely rutén nyelvemlékekből iskolai használatra összeállított olvasókönyvet nyújt. Petrovnek magának is sikerült eddig ismeretlen kéziratok (szkotárszakai evangélium, 1588) fölfedezésével hozzájárulni a rutén nyelvemlékek gyarapításához. Legérdekesebb a szerzőtől fölfedezett s megszerzett az a XVIII. század elejéről való kézirat, a mely a különféle betegségek ellen való ráolvasásoknak egész sorát nyújtja. Bibliographiai érdekű az utolsó cikk, a mely a munkácsi kolostor, továbbá az ungvári püspöki és papnöveldei könyvtár cyrill betűs régi nyomtatványait ismerteti. Cyrill betűs szerkönyveket a XV. században nyomattak elvéve Prágában és Krakóban is, de sokkal inkább délen a szerbek, valamint az erdélyi fejedelmek pártfogásával az oláhok. Ezekből a nyomtatványokból a munkácsi egyházmegye területén találhatók példányok egyes templomokban, de nagyobb számban az említett könyvtárakban őriztetnek. Bacsinszky püspök nagy könyvbarát volt s ezekből a régi nyomtatványokból valóságos bibliographiai ritkaságszámba menő példányokat gyűjtött össze, köztük a Bigner-féle Brassóban nyomtatott evangéliumot (XVI. sz. második fele). Ugyancsak egy Bigner-féle oláh evangéliumot (1561-ből) őriz a munkácsi kolostor könyvtára; ez unicum számba megy s ezideig alig volt ismeretes.

Históriai szempontból becsebb a Materialy ötödik kötetkéje. Címe: *Pervyj pečatnyj pamjatnik ugrorusskago narjěčija. Urbar i inyje svjazannyje s krestjanskoj Mariji Terezy reformoj dokumenty.* (A magyarorosz népnyelv első nyomtatott nyelvemléke. Az úrbér és egyéb M. Terézia jobbságyságra vonatkozó reformjával összefüggő okmányok.) Pétervár, 1908., 139. l.

A szerző 1907-ben megtalálta az országos levéltárban az úrbér egy rutén nyelvű cyrillbetűs nyomtatott példányát, a mely nyelvi tekintetben élesen eltér az akkori rutén irodalmi nyelvtől, mert eltekintve egyes, az egyházi szláv nyelvtől befolyásolt hangtani és helyesírási sajátosságoktól, szövege hang- és alaktan, valamint szó-készlet tekintetében egy magyarországi rutén dialektusnak sajátosságait mutatja s így joggal mondható a rutén népnyelv első nyomtatott emlékének. Az irodalmi nyelv a hitélet szolgálatában állott s a dél-orosz és lengyel hatás alatt fejlődött egyházi szláv nyelv volt, nem

¹ E. Sabov: Christomatija cerkovno slavjanskich i uhororusskich literaturnich pamjatinkov. Ungvár 1893. (VIII + 232 + 4 l.)

gyökerezett tehát az itteni népnyelvben, a mely szókinszben és mondatfűzésben régóta magyar elemeket, magyar hatásokat tüntet fel. A nyelvemlék létrejöttét praktikus szükséglet hozta magával: az 1765. évi úrbéri reform, a melynek a nép előtt érthető nyelven kellett szerkesztve lennie. A jobbágyságot meg kellett ismertetni saját anyanyelvükön földesuraik iránt tartozó kötelezettségeikkel és a földesurak jogaival; ezért volt szükséges ezeket a kormányintézkedéseket a nép nyelvére fordítani. Az úrbéri reform végrehajtása körül az okiratok egész sora keletkezett, a melyekből a jobbágyság gazdasági, socialis, nyelvi és egyéb viszonyaira megbízható adatokat kaphatunk, s a melyeket a tudomány szempontjából rendkívüli haszonnal értékesíthetünk. Ezekből a documentumokból ezúttal a rutén nyelvű urbariumot mutatja be a szerző eredeti hű másolatában, leírja részletesen, elemzi hang- és alaktani sajátosságait s hogy az olvasó egyes sajátosságos szavak értelmét illetőleg ne maradjon bizonytalanságban, egy kis szótárt is csatol a szöveghez, a melyből kitűnik, hogy a magyar elemek tekintélyes számban szerepelnek a szövegben. Ki a fordítója a rutén urbariumnak, arról nincsen semmi adatunk. Az az eltérés, a mely az urbarium nyelve s az egykorú rutén irodalmi emlékek nyelve között van, arra enged következtetni, hogy a fordító nem volt egyházi szláv nyelven iskolázott egyházi személy, hanem világi ember, hihetőleg megyei tisztviselő, a ki jól tudta a nép nyelvét. Fordításában pedig Máramaros megye délnyugati részén s a Tiszavölgy mentében járatos dialectust használta. Természetesen, a míg a fordítás nyomtatásban megjelent, több kéz korrekturáján ment át; innen magyarázhatók a nyelvalakokban és helyesírásban előforduló eltérések. A rutén urbarium mellett közli a tót urbarium szövegét, mert a tót-rutén nyelv területen inkább a tót szöveget adták a nép kezébe. Az I. excursusban fejtegeti annak a valószínűségét, hogy a máramaros-megyei körtvélyesi kolostorban a XVII. században cyrilletűs nyomtatványokat készítettek. Ez a fejtegetés csatlakozik a bevezetés témájához (1—5. l.), a mely arról szól, honnan kapták a rutének nyomtatott és írott könyveiket. A körtvélyesi nyomda kérdése, bár a hagyomány és írott följegyzések a létezését támogatják, mindaddig, a míg egy ott nyomott könyvnek a nyomára nem jutunk, hitelesen el nem dönthető. Megemlékszik azokról a sikertelen kérelmekről, a melyeket a hazai szerbek és rutének a XVIII. században egy egyházi nyomda fölállítására ügyében az udvarhoz intéztek, a míg végre Mária Terézia 1770-ben a bécsi Kurzböck nyomdásznak kizárólagos jogot adott cyrilletűs könyvek nyomására. Bradács János munkácsi püspök Kurzböck első megrendelői között szerepel. A füzetet még egy nyelvészeti excursus és mellékletek zárják be.¹

¹ Mellékletek: 1. A jobbágyság esküje (rutén és tót szövegben).
2. Novem puncta interrogatoria et fassiones colonorum (népnyelven szer-

Terjedelemre nézve legnagyobb s a legfontosabb kérdést is tárgyalja Petrov hatodik tanulmánya: *Preděly ugrorusskoj rjěči v 1773. g. Po officialnym dannym.* (A magyarországi rutén nyelv határai 1773-ban. Hivatalos adatok alapján. Pétervár, 1911. 337. l. 7 térkép.)

Ez a rutén nyelvhatárokról szól. Alapját az az 1773-ban szerkesztett s az Országos Levéltárban meglevő helységnévtár kézirati hivatalos példánya alkotja, a melynek címe: *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum*,¹ valamint egyéb időben hozzá közel eső okiratok. A *Lexicon* legfelsőbb rendelethez hivatalos használat céljából készült kézikönyv volt, a melyben az egyes megyék, városok, községek, közigazgatási, földrajzi, statisztikai, vallási, nyelvi és egyéb viszonyaira fölvilágosítást találtak a helytartótanács és az udvari cancellaria közegei, ha felterjesztéseket, vagy kérvényeket felsőbb fokon kellett elintézni. Összeállítása természetesen nem ment könnyen, mert az egyházi hatóságok a hozzájuk küldött kérdőívek pontos kitöltésével nem siettek s így ismételt sürgetésre részben csak a vármegyéktől beszolgáltatott adatok alapján kellett mai alakjában megszerkeszteni. Csak két példány készült belőle, egyet a királynőhöz terjesztettek fel, a másik a Helytartótanácsnál maradt.

A nyelvhatárok megállapítására a *Lexicon* fontos adatokkal szolgál. Annak kiderítésére, hogy a ruténség földrajzi határai az utolsó 130 évben milyen változásnak voltak kitéve, a szerző a XVIII. századbeli adatokat egybeveti a későbbi adatokkal egész a XX. század elejéig s fáradságos utánjárással megállapítja, hogy a *Lexicon* adatai megbízhatók. Arra a kérdésre, hogy a vegyes nyelvterületen, minő a rutén-tót terület, miféle kritérium alapján állapítják meg a nemzetiiséget a vallás, vagy az anyanyelv szerint, azt mondja, hogy az adatok a helyi viszonyokat ismerő emberektől származnak, s minthogy abban az időben kiélezett nemzetiségi kérdés nem volt, föltehető, hogy a tényleges állapotnak felelnek meg. Egyébként az adatok különösen az úrbéri okiratok adataival ellenőrizhetők. A hivatalos adatokon kívül az ellenőrzés szolgálatába vonja és ismerteti a régibb földrajzi és

kesztett okiratok Ung és Bereg megyéből). 3. Jobbágyok nevei Ung megyéből. 4. Jobbágyok nyilatkozatai (rutén nyelven) 1781-ből, hogy nincsenek panaszaik földesuraik ellen (Máramaros m.). 5. Kivonatok a szerb és horvát urbáriumból.

¹ Teljes címe: *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populorum una perhibens Primo: quanam ex his pagi, quaeve oppida sint? Secundo: an et eujus religionis parochos et ludimagistros habeant? Tertio: quae principaliter in singulis lingua vigeat? Cum adjecto indice alphabetico et summario extractu tabellari erga Benignum Sacrae Suae Caesareae et Regio-Apostolicae Majestatis Mandatum Die 6-ta Martii anni 1772. emanatum. Ex eatenus submissis comitatum informationibus. Per officium exactoratus Excelsi Consilii Locumtenentialis Regii humillime efformatum a. D. MDCCLXXIII.*

statisztikai írókat (Korabinsky, Szirmay, Czoernig, Fényes E.) s az újabb linguistákat és etnographusokat (Broch, Hnatjuk, Czambel, Klima, Tomašivskij). A mi a nemzetiségi százalékszámítást illeti, ebben eltér a statisztikusok eddigi eljárásától, mert míg mások a százalékot valamely helység összes lakosainak arányában számítják, addig ő a rutének százalékát a keresztény lakosság összegéhez arányítva számítja ki. Eljárását az északkeleti megyékben történő idegen bevándorlással s a létszám fluctuálásával okolja meg s példákön is illusztrálja. A nyelvhatárokat elsöben is a rutén-román és a rutén-magyar nyelvhatáron vizsgálja (44—90. l.). A rutén-román nyelvhatár Máramaros s részben Ugocsa megye területén vonúl Bocskó községig; a rutén-magyar határ Bocskótól Ugocsa, Bereg, Ung megyéken át egészen Ungvárig. A vizsgálatok mindig a Lexicon adataiból indulnak ki, a melyeket késöbbi adatokkal vet egybe s a következö eredményeket állapítja meg: 1. a Lexicon adatai az északkeleti megyék akkori ethnographiai viszonyait a valóságnak megfelelően tüntetik fel; 2. a kompakt rutén terület nyelvhatárai 130 év óta csaknem változatlanok maradtak, csak egyes községekben hódított nagyobb tért a magyar nyelv használata a nélkül, hogy kiszorította volna a rutént; 3. a széleken, a hol már a XVIII. században is két-nyelvű volt a lakosság, valamint a távolabb esö nyelvszigeteken a rutén nyelv elvesztette a talajt és a magyar nyelv foglalta el helyét; vallását azonban a lakosság megtartotta s ezeknek a ruténeknek s részben románoknak utódai a mostani görög-katholikus magyarok. Majd vizsgálja a nem szláv területen levö rutén és vegyes lakosságú nyelvszigeteket (81—95. l.), a melyek a magyar Alföldön egyenként, majd kisebb csoportokban Bereg, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Torna, Bács-Bodrog megyék területén találhatók. Ha már a rutén nyelvterülethez közelebb esö községek Ugocsában elmagyarosodtak, annál természetesebb, hogy a tömör rutén területtöl távol elszigeteltségben élö községek nemzedékröl nemzedékre mind jobban elvesztették nemzetiségüket s a környező erősebb nyelvterület tagjaivá lettek. Legjobban tartották meg nemzetiségüket a bácsmegyei Keresztur és Kuczura községek.

A *rutén-tót* nyelvterületen (96—149. l.) a nyelvhatár megállapítása a legnagyobb nehézségekbe ütközik, mert sem a nyelvjárások részletes és tudományos feldolgozása, sem a történelmi documentumok átvizsgálása ez ideig még nem történt meg. A két szláv néptörzs hosszas együttélése vegyes nyelvjárásokat hozott létre. A történelmi kutatásnak feladata megállapítani, hogy milyen nemzetiség lakott kezdetben az egyes községekben, miféle változásokat okozott a késöbbi emigratio vagy immigratio, csak így állapítható meg azután, hogy melyik nyelvjárás volt az alapja a mainak. De még ezenfelül figyelembe kell venni az anthropológiát és a vallást is. Mindamellet már most is megállá-

pítható, hogy milyen irányban fejlődött és fejlődik a rutén-tót nemzeti küzdelem. Már a XVIII. századtól kezdve azok az írók, a kik erről a kérdésről szólnak, megállapítják, hogy a tót nyelv a rutént szorítja kifelé. Ennek okairól illetékes írók véleményét közli a szerző (100—112. lap).

A rutén-tót nyelvhatár Ungvárnál kezdődik s kanyargó vonalban Zemplén megye északi részén áthaladva délnyugat felé fordul s eléri Sáros megyét; itt tót és vegyes nyelvű területektől megszakítva, tovább nyúlik Sáros nyugati részére, a mely azután a szepesi rutén-tót területtel érintkezik. Sorra veszi az egyes vármegyék községeit s nagy történelmi és nyelvészeti apparatussal igyekszik a tömött, valamint a vegyes nyelvterület és nyelvszigetek változásait megállapítani s a következő eredményre jut: a hol tót területen a rutén lakosság kisebbségben van, vagy nyelvszigetet alkot, a vallás megtartása mellett is gyorsan eltótosodik. A népesebb községek megtartják ugyan nemzetiségüket, de kisebb-nagyobb mértékben tót elemeket vesznek föl nyelvükbe; viszont az eltótosodott rutének jelentékeny rutén nyelvsajátságot őriznek meg nyelvükben, a melyek aztán a keleti tót dialektus alkotó részeivé válnak. A tót kisebbség, a mely tömörebb ruténség közé kerül, szintén elveszíti nemzetiségét, főleg, ha az »orosz« vallásra tér át. Mindezen jelenségek mellett is a nyelvhatárok századok folyamán aránylag keveset változtak. Külön fejezetet szentel annak a kérdésnek a megvilágítására, hogy mikor keletkeztek az alföldi rutén községek (150—181. l.). Ezek a községek nem tekinthetők az ősi település maradvékainak, hanem a XVI. és XVII. század vége és a XVIII. század első évtizedeiben keletkeztek. A település okai voltak a gyakori háborúk, a melyek egész vidékeket néptelenné tettek. Ez azután valóságos népvándorlást idézett elő. A felső megyék szegény lakossága leköltözött az Alföldre, az ő helyükre az északi megyékbe lengyelek és rutének jöttek. Így támadtak rutén telepek Zemplénben (Bodroghköz), Abauj-Tornában, Ugocsában, Szabolcsban, Bács megyében.

A fejtegetéseket a rutén és vegyes nyelvterület helységneveinek alphabetikus sorrendje fejezi be (183—227. l.). A neveket közli a Lexicon szerint és a mint mai napság a nép nyelvében élnek. Ezt a kötetet is, mint a többi, excursusok és mellékletek egészítik ki. A harmadik excursus (240—274. l.) Bél Mátyásnak és művének *Notitia Hungariae novae* van szentelve. Megismerteti az olvasót ennek az írónak nagy jelentőségével s munkájából a rutén területre vonatkozó kivonatokat közöl. A negyedik excursusban (274—306. l.) a magyarországi levéltárakat és a levéltári okiratok sorozatait ismertetve, hasznos tudnivalókat nyújt hazája kutató tudósainak levéltáraink becses anyagáról.¹ Végül a térképekhez való magyarázatokat és helyreigazításokat közöl (325—337. l.). A térképek Görögnek 1802—

11-iki Atlasából vannak véve, az első pedig Lipszky : Mappa generalisról van másolva és a Lexicon adataival összeegyeztetve. Színezve mindenesetre áttekinthetőbbek lettek volna, de így is használhatók.

Reméljük, hogy Petrov ezzel nem fejezte be a magyarországi ruténségre vonatkozó tanulmányait, a melyek becses adalékul szolgálnak a rutén nép multjának és jelenének megismeréséhez. E téren való tudományos munkásságát obeictivitás, szigorú kritikai módszer, széleskörű olvasottság, adatainak megbízhatósága jellemzik. Ő volt mondhatni az orosz tudósok közül az első, a ki fölismerte, hogy a rutének multjának és jelenének sok benyolúlt kérdését a magyarországi levéltárak anyagának tüzetes tanulmánya s a magyar nyelv ismerete nélkül helyesen megvilágítani nem lehet. Ebben a tekintetben tehát a külföldi tudósoknak mintául szolgálhat. Eddigi dolgozatai elismerő kritikában részesültek s a ki a ruténségre vonatkozó kutatást akar végezni, Petrov tanulmányait nem nélkülözheti.

SKUNZEVICS KORNÉL.

Görgey Arthur : Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. (Kiadta Brockhaus F. A. Lipcsében 1852). Fordította németből id. Görgey István. I—II. kötet. Budapest, Franklin Társulat. 1911. 80. XVI+294. VIII+423. 1. Egy függeléssel és egy térképpel.

Ára 16 K.

A magyar hadtörténelem nagy nevei sorában Görgey a legnagyobb közt foglal helyet. Ő úgyszólván az egyetlen magyar modern nagy hadvezér, mert Benedek a nemzeti áramlatoktól távol állott és a mikor igazán nagy földadat megoldására küldték, össze-roppant a mindenünnen kedvezőtlenül alakuló viszonyok nyomása alatt. Görgey szerencsésebb volt, a dicsőséges tavaszi hadjáratban a honvéd sereg élén, mint fővezér, ragyogó nevet szerzett magának. De azután van Görgey és Benedek pályájában bizonyos hasonlatosság. A fényes dicsőséget fölváltotta a szerencsétlenség, a melynek nyomában megindult a vádaskodás is. Benedekről azt állították, hogy tudatlan és hogy súlyos mulasztások terhelik és még nem is védekezhetett. Görgeytől nem vonták meg a védekezés szabadságát, de őt súlyosabb vád : az árulás vádja sújtotta. Még sokkalta közelebb állunk az eseményekhez, semhogy ügyeik aktái le volnának zárva. Ma azonban a pört már nem maguk a hadvezérek, hanem híveik folytatják. A Benedek-ügy csak nemrégiben is szomorú következményekkel járó nagy hullámokat vetett.

A Görgey-ügyet Görgey és Kossuth személyes ellentétei mérgeítették el. Görgey népszerűsége egyedül hadvezéri sikerein alapúlt, a nyári hadjárat alatt azonban ez a népszerűség hanyatlóban volt. Világosnál összeomlott. Kossuth népszerűsége ellenkezőleg

a politikai programmban gyökerezett és az önkényuralom idején még növekedett. Emigrationalis működése, neve tartották fenn a nemzet reményeit. Ez volt az oka, hogy akkor, a mikor még teljes ridegségében állott fenn az ellentét a volt kormányzó és a volt fővezér közt, a közvélemény Kossuth pártjára állott. Akkor ez a kérdés még politikai jellegű volt; az objectiv belátás ideje, a mely mindkettejüknek igazságot tudott volna szolgáltatni, még nem érkezett el.

Görgey egyetlen megmaradt fegyverével: a tollal védekezett. 1851-ben Lipcsében adta ki »Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849« című művét. Szinte csodálatos, hogy ez a munka magyarul csak olyan hosszú idő multán látott napvilágot, hogy a magyar közönség tekintélyes része mindeztideig nem férhetett hozzá a vádlott védekezéséhez.

Görgey emlékiratai azonban nemcsak mint apologia, hanem első sorban mint történeti kútfő érdekelnek bennünket. A szabadságharcz eseményeit e nélkül a kútfő nélkül mérlegelni és méltatni nem lehet. Id. Görgey István, a tábornok öcsse tehát nemcsak bátyja ügyének tett szolgálatot az »Életem és működésem« lefordításával, hanem a történeti kutatásnak is.

A kutatás ugyan mindig a német szöveget fogja hiteles eredetinek tekinteni. Ezt a fordító is tudja. Maga mondja: »magam állapítom meg, hogy a jelen fordítás a szó szoros értelmében csupán *fordítás*, nem pedig a műnek a német eredetivel teljesen egy-értékűnek vehető magyar kiadása. Én legjobb tudásom szerint lehetőleg hű fordításommal a művet csupán a magyar olvasóközönség részére kívánom jobban hozzáférhetővé tenni; azzal ellenben tisztában vagyok, hogy az én magyar szövegem hűsége az eredeti német szöveg authenticitásával tökéletesen és szó szerint azonos nem lehet«. A magyar kiadásnak azonban a kutatóra is vannak bizonyos előnyei. A fordító t. i. jegyzetekkel kísérte a szöveget, a melyek egynémely pontban kiegészítik Görgey ma talán már homályos vagy félreértésre okot szolgáltatatható helyeit és egy-két tévedését és hiányos adatát. Görgey István ugyanis már korábban »1848-ból és 1849-ből« című munkájában nagy szorgalommal hordott össze bátyja igazolására olyan adatokat is, a melyek az emlékiratok megírásakor Klagenfurthban nem állottak Görgey rendelkezésére, s így az emlékiratok ilyen jegyzetes interpretálására ő volt a leghivatottabb.

Függelékül a fordító odacsatolta még művéhez a viddini levelet, a mely 1849 szept. 12-ről keltezve, Kossuth nevével került forgalomba és az angol és francia politikai ágensekhez volt címezve. Ez Görgey ellen a legsúlyosabb vádirat. A fordító Szilágyi Sándor 1850-iki kiadásában, Szilágyi jegyzeteivel, a melyek Görgeynek kedveznek, nyomtatta le a levelet. Kossuth Irataiban ezt a levelet apokryphnak

nyilvánította. Id. Görgey István ezzel szemben a levél végén jegyzetben azt igyekszik bizonyítani, hogy a levelet mégis Kossuth írta. Kossuth nyilatkozata után azonban az ügy aktái közül a viddini levelet nyugodtan kikapcsolhatjuk, mert ez a nyilatkozat a Görgey ellen emelt vádakban abban a fogalmazásban, a mint a viddini levél őket tartalmazza, elejtette.

—Y. —R.

Dreihundert Jahre Wiener Fleischhauer-Genossenschaft. 1612—1912
Wien. 1912. 4°. 140 l. 24 képpel és 14 hasonmással.

1912-ben mult 300 esztendeje, hogy II. Mátyás megerősítette a bécsi mészárosceh régi szabadsomleuelét; ennek emlékére a mészárosipartársulat most gyönyörű képes díszmunkában ismerteti multját és jelenét. A történeti részt (*Die Wiener Fleischhauerinnung*) Fajkmajer dr. bécsi városi levéltári tisztviselő írta bő levéltári anyag felhasználásával, kezdve a XIII. századon, mint a mikor először történt említés a húsvágásról mint iparágról.

Az azóta eltelt hétszáz esztendő alatt állandó szoros kapcsolatban van történetök a magyar gazdaság-, olykor a politikai történettel is. Bécs hússzükségleletét már a középkorban jórészt hazánkból szerezte be s nem egy »nemzeti sérelmünk« az újkorban bécsi mészárosok áskálódására vezethető vissza.

A XIII. században már elég nagy lehetett a mészárosok száma, mert 30 gyermeket állítottak ki a herczeg tiszteletére rendezett díszmenetbe, de csehbe társulásuk első említése (a szabóké is) az 1340 évből van. A csehtagság s így a mesterség gyakorlása öröklött; IV. Rudolf ugyan 1364-ben eltörölte e jogszokást, de III. Albert 1396-ban visszaállította; ugyanekkor küzdtek ki a városi tanácsba való választhatóságot is. A város különben két fizetett hivatalnokot tartott, a kik a vágóhidakra, a hús árára és a mértékekre felügyeltek. Az állatok nagy részét Magyarországból szereztek be s hogy a magyar marhakereskedelem jövedelmező vállalat lehetett, mutatja Bécs város 1411-i rendelete, a melyben megtiltja a húsvágóknak, hogy közvetítőktől vegyenek állatot; lépjenek a birtokossal közvetlen összeköttetésbe.

I. Ferdinánd 1526-ban Bécs önkormányzatát nagyon megcsönkította; a városi tanács iparos tagjai addig tiltakoztak ez ellen, míg a fejedelmi önkény megfosztotta az egész kézművesosztályt a passiv választójogtól s a czeheket önkormányzatuktól. Azután gazdasági bajok következtek: a török hadjáratok miatt csökkent a marhaállomány, az Alföldről való felhajtás pedig egészen megszűnt, úgy hogy 1559-ben eltiltották a vidékieket a Bécsben való húsvásárlástól. 1527-ben még 4 dénár volt a hús fontja, 1551-ben 6, 1560-ban

az üzemet akarják megszüntetni a mészárosok, ha nem árulhatják 7 dénárért. Előbb adómentességet, kamatmentes kölcsönt ígért a város nekik, de hogy ez nem használt, igen radikálisan jártak el: 14 napra kenyéren-vizen elzárták a mestereket. Úgy látszik, ez a módszer sem használt, mert 1604-ben már 12, egy év múlva 14 dénár a hús fontja, pedig közben külön jutalmakat tűztek ki a falusi mészárosoknak minden Bécsbe hozott ökorre. 1600 körül a felsőmagyarországi marhakereskedők kartellbe léptek s a bécsi tanács ez ellen a kormány segélyét kérte.

A drágaság ellen a bécsiek társulással küzdöttek: 1623-ban alakúl a Landesverlegerkompagnie, 1668-ban a Keleti Társulat, de mindkettő nagyon rövid életű, valamint a Millesi Simon nagy vállalata is 1694-ben. Különben az egész XVII. században küzdenek a mészárosok a városi őrség katonáinak és a zsidóknak húsvágása és kimérése ellen. A magyar piacz hanyatlása miatt 1600-ban engedélyt kaptak, hogy Stájerországból is hozhatnak állatot, 1668-tól pedig egész Alsó-Ausztriából szabad volt az állatfelhajtás, 1687-től vámfizetés mellett mindenünnen, ellenben megtiltották a bajor marhakereskedőknek az állatvásárlást. 1716-ban a prágai, linzi és nürnbergi marhakereskedőket tiltották el a magyar vásárokról, a XVIII. század közepén pedig a magyar marha külföldre vitelét (t. i. az osztrák tartományokon kívül). Ekkor már Lengyelországból is hajtottak Bécsbe, legalább is a kormány ajánlotta ezt a városi tanácsnak.

Újabb áremelkedés indult meg a francia háborúk idején; 1809-ben ezért hetvenkét bécsi mészáros félmillió v. forint kamatmentes államkölcsönt kapva, kibérelte a szentágotai és elbei pusztát s itt hizlalt közel 54 ezer drb marhát, a melynek jó kétharmadát Magyarországon vásárolták össze. A tiszta haszon egy év alatt közel egy millió forint volt.

Érdekes képet nyújt a bécsi vásár is. Lovaskatonák kísérik kivont karddal a csordát végig a Landstrassén (a mai III. kerület), a hol ilyenkor minden kaput és boltot zárva kellett tartani. Még 1583-ban kéri a magyar marhakereskedők a királytól, hogy rendelje el a külvárosi országútmenti szőlők bekerítését, mert a beszaladgáló állatokért állandóan zálogolják őket. A vásárba csak vevők mehettek, a közvetítők és tolmácsok — különösen pedig a zsidók — ki voltak tiltva. A »Hansgraf« (vásárbíró) hivatalos tolmácsokat tartott. A vevő csak akkor tartozott fizetni, ha az eladó bemutatta a magyaróvári harminczad-czédulát, szóval igazolta, hogy nem csempészett állatot árul; az összeg egyharmadát aranyban, a többit tallérban és magyar pénzben kellett fizetni.

Az utolsó száz esztendő történetében fontosabb események: 1819-ben az iparszabályzat eltörli a czéhtagság apáról fiúra, illetve az özvegyre és vőre szállását. 1850-ben jött a vágóhídkényszer és a köz-

ségi húspénztár felállítását, a mely tömérdek visszaélésre adván alkalmat, végre 1870-ben eltöröltetett. 1859-ben a czéh megszűnt, illetőleg ipartestületté alakult át; 1884-ben a kormány megtiltotta a közös vételt és felállította a kötelező vásárpénztárt, erre a mészárosok Pozsonyban ellenvásárt alapítottak, a mely négyévi fennállása alatt Bécsnek oly káros volt, hogy a kormány kénytelen volt a mészárosok minden követelését teljesíteni, csakhogy megszüntessék a pozsonyi vásárt. 1895-ben jött az elősúlyban vásárlás kötelező volta, % levonása nélkül.

A könyv többi része a régi czéhszabályzatokat közli és helyi érdekességű részleteket tartalmaz: az állatvásár és húskimérések helyét, a hentesek, paczalosok, vad- és baromfikereskedők, bétisztítók külön társulatokba válását, próbavágásokat, vágóhíd-berendezést stb. A mészároslegények már 1405-ben szervezkedtek, ma is külön társulatuk van.

GAGYI JENŐ.

ÚJ KÖNYVEK.

Carlyle: A francia forradalom története. Fordította: Baráth Ferencz. I—III. kötet. Budapest. Révai kiadás, 1913. 8°., 478, 491, 509 l. Ára 5 K 70 fillér. — Carlyle híres munkájának új kiadását közönségünk már régen nélkülözte. Az Akadémia régebbi fordításához már évek óta alig lehetett hozzáférni; az antikvárusoknál forgalomba került példányok ritkaságuk miatt igen drágák voltak. Örömmel fogadjuk tehát ezt az új, olcsó kiadást. Carlyle iránya ugyan egyoldalú, a mai történetfilozófiai irányokkal, a melyek az egyéniség jelentőségét a történeti események fejlődésében alig veszik számításba, sőt tagadják, ellentétben is áll; de »A francia forradalom története« mindazonáltal az individualisztikus elméletnek legérdekesebb, a »Hősök«-nél is érdekfeszítőbb alkotása és a forradalom történetének egyik örökbecsű feldolgozása marad. A ki nem a kor gondolkodásának a mélyébe, az intézmények fejlődésébe vagy okaikba akar behatolni, hanem a külső eseményekről, a cselekvő emberekről akar tájékozódni, mindig szívesen veszi kezébe Carlylet, hogy szemei előtt elvonultassa az ő színes, eleven, megragadó képeit.

A Sigray-alapítvány emlékünnepe. Nagykőrösön 1911 szeptember 10. napján. Nagykőrös, 1912. 8°. 105 l. Négy színnyomatú képmelléklettel. — Sigray István (1740—1810) végrendeletében a nagykőrösi református főgymnasiumnak végrendeletében különböző célokra jótékony alapítványt tett. Az alapítvány századik évfordulóját a főgymnasium kegyeletes ünneppel ülte meg és az ünnepség előadásait diszes, albumszerű kiadványban örökítette meg. Kiemeljük különösen »Sigray István életé«-t Jalsoviczky Sándor tollából, a mely meglepő szeretettel foglalkozik az alapító személyével. Történeti szem-

pontból érdekes még Nagy Zsigmond előadása: »Sigray Mihály és a hollandusok magyar ezrede«. Sigray Mihály az alapító apja volt, a ki iskolai rektorból katonává, majd IV. Vilmos hollandi helytartó magyar huszárezredének ezredesévé lett. A kötet Sigray Mihály kinevezési okmányait is közli és szép tanúsága annak a meleg ragaszkodásnak, a melylyel a nagykőrösi kollégium egykori tanulói intézetük és annak hagyományai iránt viseltetnek.

Patek Ferencz: A magyarországi templarius rendtartomány felbomlása. Budapest, 1912. 8°. 50 l. — A magyarországi templáriusokra vonatkozó kevés számú adat felhasználásával szerző érdekesen fejtegeti a templomos rendet feloszlató »Vox clamantis« és az »Ad providam« bullák hatását, a melyek közül az utóbbi a templáriusok általános örököseivé a Johannitákat rendelte. Nálunk a templomosokra oly végzetes pör idején Károly Róbert küzd a koronáért s így az ország figyelme erre van irányozva úgy, hogy a pörre vonatkozó pápai rendelkezéseket sem hajtják mindjárt végre. A budai zsinat határozataiban (1309 közepe) a templomos rend még mint a többi renddel egyenlő fordul elő, szó sincs az ellene folyó perről, holott ekkor már külföldön rég börtönben ülnek a templomosok. 1311 aug. 1-én az egyik templomos praeceptor még birtokot is adományoz. Mindamellett a vizsgálat megindultának időpontja Magyarországon 1310 nyarára tehető. Az »Ad providam« bulla rendelkezését Magyarországon nehézség nélkül végrehajtották. Ezt szerző nemcsak Károly Róbertnek a pápához való viszonyából következteti, hanem felsorolva a templárius birtokokat, a legtöbbről megállapítja, hogy később a Johanniták kezében voltak. Templomos rendház Magyarország területén nagyon kevés, mindössze négy-öt mutatható ki bizonyosan.

»Zibrt Csenyek: Bibliografie České Historie«. Dil. V, Svazet 1—3. A cseh történet bibliographiája. V. 1—3. Prága. 1910—1912. 8°. 960 l. — A XLVI-ik évfolyam 8-ik füzetében ismertettük a Cseh Ferencz József-Akadémia kiadványának I—IV. kötetét. A mult év folyamán megjelent az ötödik kötete, a mely az 1632—1679. évi anyagot öleli fel. Ennek jelentékeny része Komenský (Comenius) János Amosnak van szentelve. A »cseh testvérek« ez utolsó püspökének működése az élet valamennyi ágába belenyult.

Szinte hihetetlen, hogy munkái, ezek ismertetése s taglalása, továbbá Comenius életrajzai oly óriási irodalmat ölelnek fel, hogy a reájuk vonatkozó nyomtatványok felsorolása a nevezett műben majdnem 40, mondó negyven ivre terjed. S még lesznek hézagok, mert a szerző minden törekvése ellenére sem kaphatta meg a külföldről a Comeniusra vonatkozó összes könyveket és cikkeket.

A szellemóriás fenséges alakja csábította el a szerzőt — mint maga bevallja — arra, hogy legelsőnek a cseh irodalom állítson fel

Comeniusnak látható emléket mindannak összegyűjtésével s közzétételével, a mi a Comenius-kérdésre vonatkozik.

Annál mélyebben kell sajnálnunk a szerzőnek azt a kijelentését, hogy a Bibliográfia további köteteinek feldolgozását s kiadását egyidőre abbahagyja.

A Comeniana a 17.324—30.638. sz. a. vannak közzétéve s ezek között a 29.568—29.698. számúak Comeniusnak magyarországi tartózkodására s működésére vonatkoznak. K. E.

Dumas: Napoleon élete. Fordította: Bölöni György. Budapest, Révai-kiadás. 1912. 8°. 333 l. Ára 1 K 90 fillér. — Az 1812 és 1813-iki nagy események százéves fordulója alkalmából a mi irodalmunk is bizonyos hévvel vetette magát a Napoleon egyéniségének és pályájának vonzó témájára. Dumas munkáját azonban ma átültetni a magyar irodalomba, bizonyos tekintetben anachronismus. Dumas nagy író volt és különös rajongással függött Napoleon személyén, a maga idejében műve a Napoleon-kultuszt jelentékenyen elő is mozdította; azóta azonban ismereteink Napoleonról annyira gyarapodtak és mélyültek, a kérdést annyi oldalról világították meg, hogy az ő több lelkesedéssel, mint elmélyedéssel és kritikával írt életrajza olyannak tűnik föl, mint azok a társadalmi színművek, a melyeket már csak korhű jelmezekben értünk meg. Érdekes adalék korának Napoleon-kultuszához.

Az okolicsnői szent-ferenczrendi templom és kolostor története. Írta: Teschler Béla. Liptószentmiklós, 1912. 8°. 36 l. — A munka a nevezett templom történetének rövid összefoglalása oklevelek alapján, a melyeket a szerző néha egészükben is közöl. Theiner téved abban, hogy a rendház már 1262-ben fennállott, csak 1320 körül épült a templommal együtt, 1571—1703 protestáns kézen volt, mai alakját 1714-ben nyerte. Innét mentek át a francziskánusok Trsztenára is tanítani, a hova Lengyelországból is sokan jártak iskolába.

Persián Kálmán dr.: Kővár krónikája. Kolozsvár, 1912. Szent Bonaventura kny. 8°. 16 l. — E várat N. Lajos a Drághfaynak adományozta, a kiknek kihalta után a XVI. század közepétől hol a magyar király, hol az erdélyi fejedelem birtokolta, a míg végül a Telekiek kezébe került és birtokukban is maradt 1713-ban történt elpusztításáig.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Nagy Géza a »Turul« 1912. évf. 2. füzetében a *Croyokról* ír, a kik magukat az Árpádok egyenes utódainak vallják. Úgy a Croy-Dülmen hercegek, mint a Crouy-Chanel grófok családjából van egy ág, a mely visszatelepedett hazánkba. Szerző közli a Chanelek azon okmányait, a melyekkel ezek be akarták bizonyítani 1790-ben a gre-

noblei törvényszék előtt megindított igényperükben, hogy azon magyarországi András herczeg utódai, a ki IX. Lajos király keresztes hadjáratában résztvett. Azonban ezek közt sok nyilvánvalóan hamis oklevél van, mert András herczeg dédunokáiról szólnak 1280 és 90 közt, a mi teljes lehetetlenség. E hamis oklevelek lerontották azoknak a hitelét is, a melyek csak arról szólnak, hogy az ez időben élő Croy Félix és Márk atyja magyarországi András herczeg volt. Ez oklevelek közt legnevezetesebb Sziciliai Margit, Károly valois gróf neje, II. vagy Sánta Károly és neje, magyarországi Mária leánya misealapítványa az amiensi káptalannak, nagybátyja, az igen nemes magyarországi herczeg fiának, Croy Félixnek elhunytá alkalmával. Nagy Géza véleménye szerint az a földnélküli András, a kitől a Croyok származnak, sem III. Endre, sem II. Endrének hasonnevű fia, hanem II. Géza hasonnevű fiának, a ki 1189-ben Frigyes német császár keresztes hadseregéhez csatlakozott s Konstantinápolyban maradt, a dédunokája.

Hóman Bálint a Turul 1912. évf. 3. füzetében a *honfoglaló törzsek megtelepedéséről* ír. Főleg a krónikás hagyomány, a későbbi kor állapotai s a helynevek magyarázata alapján megállapítja, hol telepedtek meg az egyes törzsek. Az eddigi felfogással ellentétben azt hangoztatja, hogy nagy folyó sohasem képezett két törzs közt határt, természetes határokkul csak hegyek és erdőségek tekintendők s bizonyos, hogy a törzsek előszeretettel telepedtek nagyobb folyóknak mindkét partjára, különösen szigetközök vidékére.

Dr. Friedreich Endre a »Közlemények Szepes vármegye múltjából« 1912. 3—4. (szept.—decz.) füzetében adatokat közöl *II. Rákóczi Ferencz podolini tartózkodásához*. Vitális János lőcsei harminczados 1701 deczember 7-én kelt levelében jelenti a szepesi kamarának, hogy P. Sebestyén podolini piarista nála járt s elmondta, hogy Rákóczi Ferencz nov. 10-én az éjt Podolinban töltötte apródjával, Berzeviczy Ádámmal s másnap reggel Krakóba indultak. Tárgyalva Rákóczi Ferencz szökését s útját Lengyelországba, bizonyítja, hogy az a Bernát atya, a ki Rákóczit s apródját Podolinból Gnédzába kísérte, Schrade Bernát volt.

Kemény Lajos u. ott folytatja »*Szepesi levelek Kassa város levéltárában*« cz. közleményét. Említésre méltó János király 1527 márcz. 28-án Budán kelt oklevele, a melylyel Derencsényi Miklóst, Szepes-vára várnagyát kinevezi Szepes megye ispánjává.

Dr. Bruckner Győző u. ott folytatólag közöl okleveleket a *Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok* levéltáraiból. Kiemeljük közülök II. Ágost lengyel király 1710-ben aug. 25-én kelt oklevelét, a melyben rendezi az 1711. évi kiváltságlevél alapján a 13 elzálogosított város jogait és kötelességeit.

Dr. Förster Jenő Szepesvára ingóságai leltárát közli 1638-ból, a mely akkor készült, a mikor Csáky István az 1638 márczius hó 25-én kelt királyi adománylevéllel megszerezte Szepesvárárt. Azonkívül folytatólag közöl nemességigazoló pereket Szepes vármegye levéltárából. Említesre méltók a Maleter, Moes és a Ribiczey családok perei. (Közlemények Szepes vármegye multjából 1912. 3—4. füzet.)

Fábry Béla a *Közlemények Szepes vármegye multjából* 1912. évi 4-ik számában »*Igazságszolgáltatás az elzáróztatott XIII szepesi városban*« czímen főleg e városok kiadatlan jegyzőkönyvei alapján ismerteti igazságszolgáltatásukat.

Dudás Gyula folytatja és befejezi »*Bács-Bodrog megye történetéhez*« című tanulmányát, a melyben azokkal a nemzetségekkel foglalkozik, a melyek a középkor folyamán az említett vármegye területén birtokosok voltak. E befejező közlemény alapján a Bácska törzsökös nemzetségei közé még a Dobra, Haraszt és Vancsa nemzetségek számithatók. (A Bács-Bodrogvármegyei Történelmi Társulat évkönyve XXVIII. évf. 3. füz.)

Gubitz Kálmán »*Tájékoztató a római régiségekről*« című cikkében (A Bács-Bodrogvármegyei Történelmi Társulat évkönyve XXVIII. évf. 3. füz.) a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége megbízásából dr. Posta Béla egy. tanár által nemrégiben Kolozsvárott tartott archaeologiai cursus előadásairól számol be. Röviden és igen tanulságosan előadja e kurzus nyomán mindazt, a mi a római régiségeket, nevezetesen az építészet, ruházat és ipar alkotásait s azok sajátságait jellemzi és más e nemű emlékektől megkülönbözteti.

Dr. Melichár Kálmán *Egyház és véderő* czímen a Katholikus Szemle 1912. évi 9—10. füzetében nagy vonásokban ismerteti a papság részvételét nemzeti küzdelmeinkben. A magyar papság mindig kész volt fegyverrel vagy anyagi áldozattal szolgálni a hazát. Szerző párhuzamot is von a két testület közt s végül a papság és honvédelem mai viszonyáról szól.

Szalkai Horváth Béla a Katholikus Szemle 1912. évi 9. és 10. füzetében *A Pesti Hírlap* és *A Kelet népe* czímen értekezik. A Kelet népe létrejöttének körülményei majd Széchenyi és Kossuth megkövetőik vitájának ismertetése után a szerző fölteszi a kérdést: jogosak voltak-e Széchenyi vádjai? Szerinte nem, mert az 1848—49-ki események nem Kossuth működésének, hanem az absolutistikus visszahatásnak voltak közvetlen következményei. Széchenyi ezt a visszahatást előre látta és népszerűsége árán próbált eléje vágni Kossuth hatásának csökkentésével.

TÁRCSA.

SAGREDO ZRINYI MIKLÓS HALÁLÁRÓL.

Széchy Károly nagy műve ötödik kötetében összeállította a Zrinyi haláláról szóló tudósításokat és véleményeket.¹ Ezen összeállításban van egy tudósítás, a mely még nem jelent meg nyomtatásban és melyet Széchy csak kéziratból ismertet. Ez a velencei követ jelentése Bécsből 1664. november 27-ikéről.² A mikor először foglalkoztam Zrinyi halálával,³ Széchy ezen adatainak nem tudtam utánajárni és így kénytelen voltam azokat fenntartással, hivatkozva forrásomra, elfogadni. Lőcsei Máriának újabban az *Irodalomtörténet*-ben (1912., 449—457. l.) megjelent kis dolgozata sem igazítja helyre Széchy téves adatait, sőt szerzője utánjárás helyett vakon ismételteti Széchy.

Széchy az említett jelentésről azt írja, hogy ez Károlyi Árpád birtokában van és így hivatkozik rá Lőcsei Mária is. Széchy azonban téved: e jelentés nem Károlyi Árpád, hanem a Cs. és Kir. Házi, Udvari és Állami Levéltár tulajdona, a melynek Károlyi Árpád az igazgatója. Széchnél még egy másik, még sokkal nagyobb tévedés is található. Szerinte e jelentést Molin Alajos velencei bécsi követ írta. Molin Alajos pedig 1659—1661-ig volt Bécsben Velence követe⁴ és így az 1664. nov. 27-ikéről keltezett jelentést Zrinyi haláláról nem írhatta. A jelentést utódja, Sagredo írta, a ki Zrinyi halálára Bécsből való távozása alkalmával írt összefoglaló jelentésében is részletesen kitér.⁵

Sagredo levélbeli jelentésének szövege a következő:

Serenissimo principe!

Strano e molesto avviso svantoggiosissimo alla Christianità con-
vengo portare all S. S. V. V. con la praesente. E morte il conte Nicolo

¹ Széchy Károly: Gróf Zrinyi Miklós. V. 1902. 165—190. l.

² U. o. 168. l.

³ Hadtörténelmi Közlemények 1910.

⁴ Fontes rerum austriacarum XXVII. 43. l.

⁵ U. o. 109—110.

di Serino di morte la più infelice e la più sfortunato che rappresentare si possa. Uscì egli in campagna con alcuni de suoi per divertirsi alla caccia de cignoli. Tirrate le . . . lle vicino al bosco per chiudere in seraglio gl'animali uscirono dodeci cignoli uno di smisurata grandezza il quale cerati i ripari si diede alla fuga conte Nicolo solo con un paggio diede alla traccia de l'animale fuggitivo sparendo con mandato allo stesso
 la cignole più grosso s' imbosco in una vicina foresta. Il conte sbalzato da cavallo s'avanzò con la sabla alla mano e con una pistola nel più dento del a boscaglia e veduto il cignole lo ferì con l'arma da fuoco, il quale irritato dalla ferrita s'aventò a piede il conte lo gettò a terra lo ferì nelle garette, nelle coscie, nel petto, nella testa con singolare ferrita e sollevato dal staffiere del paggio vedendogli uscire il sangue da sette l appoggiarono ad un albero egli la volta il petto con le mani chiamatosi

 sà farsi gioco lo hà risparmiato da mille pericoli di guerra per farlo cadere tra divertimenti della caccia. La corte ha intese questo successo con allegrissimo animo perche lo credevano amareggiato in modo di non poter più radolcerlo e lo tenevano per il solo valido per riuscire ed accrescere la mala sodisfattione degl' Ungheri. Egli era banno di Croacia ch'è lo stesso che vice rè. Già si sente che la dignità non sarà conferita al conte Pietro suo fratello per diminuire a questa casa l'autorità il quale benchè sia
 ha però di

Cuo Sagredo cavaliere

27 novembre 1664

In dorso :

Al serenissimo principe di Venetia etc.

27. novembre 1664, ricevute 4. decembre.

Vienna per ambasciadore.

Numero 605, seconda.

Ezen jelentés eredetije a bécsi Cs. és Kir. Hízi, Udvari és Állami Levéltár *Dispacci di Germania* osztályának 125. kötetében van meg ; ezt a kötetet azonban a nedvesség igen megrongálta, úgy hogy a jelentés egyes helyei alig olvashatók. Az így olvashatlanná vált helyeket voltunk kénytelenek pontokkal feltüntetni.

Azon jelentésről, melyet Zrinyi özvegye Csáktornyról Bécsbe küldött, azt állítja Lőcsei Mária,¹ hogy az nincsen meg. Pedig Széchy-

¹ I. h. 450 l.

nél (180. l.) és az én cikkemben is találhatott volna erre hivatkozást. A jelentés nem maradt ugyan ránk teljes egészében, de megvan jegyzőkönyvi kivonata a bécsi Cs. és Kir. Hadi Levéltárban és következőképen hangzik: »Zrin Gräffin Sophia Wittib Erinnert unterm 18. 9 bris 1664 Ihres Eheherrn Todt von einem Wildt Schwein auf der Jagt.« (H. K. R. Prot. exp. 1664, Band 328, Seite 553.)

WEBER ARTHUR.

ELTÜNT KOSSUTH-ÉRMEK.

Kapcsolatban *ga.*-nak ily című érdekes közleményével,¹ az ott említett egy láda vanonatúj papírpénz feleleveníti azt a kérdést is, hogy mi történt az Amerikában nyomtatott Kossuth bankókkal? Pehovics azt állítja, hogy »Kossuth bankók, de nem 1848—49-ből«, hanem valószínűleg a londoni (1860-as) Kossuth bankókból valók voltak, a melyeket Dobrán lefoglaltak és Budára küldtek.

A londoni bankók azonban, mint tudjuk, rendőri felügyelet alatt elégettettek, még mielőtt alkalom adatott volna azok elszállítására. De az Egyesült-Államokban is készültek ú. n. Kossuth bankók, még pedig a londoni bankóper végleges eldöntése után. Egy-, két- és ötforintosak voltak, a melyek Toppan, Carpenter, Casilear & Co. philadelphiai műhelyében metszettek. Ezekből, azt hiszem, vannak példányok a Nemzeti Múzeumban.² Az ötforintosoknál több helyütt hiányzik az ékelés (pl. közpenztarban, értéke, közallomány). Mind a három névértéken a »biztosittatik« szó így van írva: »biztositatik«. Alakjuk hasonló az Amerikában dívó bankók alakjához: hosszuk kétszer akkora, mint szélességük, míg a londoni bankók arányaikban megfeleltek a 48-as bankók méreteinek, sőt kiállításuk is nagyban hasonlított ezekéhez.³

A Philadelphiában készült bankókról nem szól Kossuth az »Irataim«-ban. Biztos tudomásom van azonban arról, hogy egy esetleges új felkelés előkészületeinek részletei felől az Amerikában élő Ujházy Lászlóval, az angolországi választások után, 1859—60-ban, levelezett.⁴ Ujházy 1861-ben konzullá neveztetett ki Anconába,

¹ Századok, 1913 január 15., 57—59. l.

² Van belőlük egy-kettő Fraknoi Vilmos birtokában is, a kinck azokat mult évi itteni látogatása alkalmával átadtam.

³ A londoni bankók egy- és kétforintosának egy-egy példánya csak nemrég került birtokomba. A bankók előállításával megbízott cég, W. Day & Sons, egyik fia, még az elkobzás előtt suttyomban zsebre vágott egy pár példányt. Elküldte nekem az egyedüli ötforintosat is, ez azonban, végtelen sajnálatomra, a »Titanic« hajóra került és elsüllyedt, pótolhatatlan veszteséget okozván. (Lásd Magyar Könyvszemle, 1912., 218. l.)

⁴ E leveleket a nemrég itt elhalt Madarász László (Ujházy unokájának) özvegyénél láttam.

a honnan 1864-ben tért vissza az Egyesült-Államokba. Lehetséges, hogy ő vitte magával az itt készült bankókat Olaszországba, a honnan azután egy vagy több ládát Magyarországra csempészhettek.

New-York.

FELEKY KÁROLY.

MEGJEGYZÉS¹

Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen cz. munkámról e folyóirat 1913. évi 2. számában dr. Lukinich Imre ismertetést közölt, a melyre bátorkodom a következőkben pár megjegyzést tenni.

Mindenekelőtt kiemelem, hogy a tárgyi helyreigazításokat és pótlásokat, a mennyiben a bíráló úr ilyenekkel szolgál, tőle, valamint munkám többi bírálótól nagy köszönettel fogadom. Egyedül azon *eljárás mód ellen* legyen szabad tiltakoznom, amelylyel a bíráló úr egészen súlynélküli, legkevésbé sem értelemzavaró íráshibákat, részben világos sajtóhibákat használ fel ítéletmondásra. Ha a bíráló úr különben a hibáztatott helyeket abszolút pontossággal hasonlította volna össze eredetijükkel, alkalmilag más véleményre jutott volna (Például a melyet azoknak adtuk cserébe, 138. l.). Hogy az 1644. szatmári kapitulatiót illető javításait elfogadjam, ahhoz el kellene döntenem, hogy a kezemben lévő hivatalos másolatoknak, avagy a bíráló úrnak higgyek-e² Mégis inkább a hivatalos másolatokat volnék hajlandó előnyben részesíteni, ámbár a bíráló úr *május 16-áról* datálja e kapitulatiót és nem *márczius 16-áról*, a hogy ez a két hivatalos másolatot olvasható. Ha pedig a bíráló úr akribiájával még tovább ment volna és nem sajnálta volna ezt saját maga ellen is alkalmazni, úgy

¹ Szívesen adunk helyet Gooss úr megjegyzésének, de ki kell emelnünk, hogy a bíráló úr a legnagyobb elismeréssel szolt az ismertetett munkáról. Ez a célzat vezette, a mikor azt írta: »Gyűjteménye ezért az erdélyi fejedelemség és a magyar királyság közt folyt diplomatai vonatkozások nélkülözhetetlen forrása, a melyet méltányos, tárgyilagos kritika, kellő irodalmi tájékozottság s a magyar történetirodalom eredményeinek figyelembevétele jellemz« (132. l.). Ezért írta: »Az a körültekintés, a melylyel az egyes államszerződések létrejöttének történeti előzményeit rajzolja s az a pontosság, a melylyel az okiratok szövegének közlését végzi, indokoltá teszi a kiadvány behatóbb ismertetését s olykor talán aprólékosnak látszó megjegyzéseink megtételét« (133. l.). A szerző úr kifogásolta akribia alkalmazása épen csak művének kiváló tulajdonságai miatt volt alkalmazható s az ismertetőt a legjobb szándék vezette a technikai jellegű hiányok felsorolásában is. Hiszen ismertetését is azzal fejezte be: »A becses kiadványt, a melynek értékéből aprólékos megjegyzéseink természetesen mit sem vonnak le, . . . szívesen ajánljuk az . . . érdeklődők figyelmébe« (139. l.). Szerk.

² V. ö. Mangold Lajos ismertetését a Hist. Vierteljahrschrift 1912., 443. lapján: Dass sich in die zahlreichen fremden Personennamen und Fremdworte Druckfehler eingeschlichen ist begreidlich, doch wurden fast alle Errata auf S. 973—974 verbessert.

most ő volna itt az áldozat. Mert mit szóljunk ahhoz, hogy ismertetésében a tőle ócsárolt írás- és sajtóhibák szép számmal tűnnek elő: *Historisches Vierteljahrschrift* 133. l., *Theisz* 135. l., *Történeti Tapok* 137. l., — az olvasótól és magamtól kérek bocsánatot, hogy egy pillanatra is ilyen tudományos kérdésekbe bocsátkozom, — sőt még az ismertetett munka szerzője nevét bár »ingadozás és következtetlenség» nélkül, de állandóan hibásan írja. S mindez nem egy 900 lapnál terjedelmesebb munkában, hanem (hogy a bíráló úr egy komor mondatát mosolyogva variáljam): mindezen eltérések egy és ugyanazon ismertetésnek néhány oldalán.

DR. GOOSS RODERICH.

VÁLASZ EGY BÍRÁLATRA.

A Századok f. é. I. számában igénytelen dolgozatomról bírálat jelent meg; de ebbe több félreértés csúszott.

1. Dolgozatom célja és tárgya a pénzverés és pénzek rövid története (8—24. és 33—42. ll.) után és alapján az Árpád-kor két korszakában az értékviszonyok megállapítása a törvényekből és oklevelekből (l. a bev.). Ezeket *néhol* modern vonatkozással is igyekszem megvilágítani.

2. Így csak önkényesen vehető »kiindulópont«-nak a forintosokra vonatkozó »vitatható« tétel, a mely egyrészt nem fontos, mert az arányszámok az illető korokban semmit sem változnak, pedig épen az értékek viszonyáról van szó; másrészt nem engedi meg a bírálat következtetéseit, a melyek »számításaimat« kárhozzatják, igazában pedig a teljesen egykorú törvények és kimerítő okleveles adatok ellen hadakoznak.

3. A »koronaértékről« nincs szó a dolgozatban.

4. A búza- és földárakra vonatkozó »elmefuttatást« a bíráló úr különböztö, a dolgozatban teljesen elválasztott korokból kiszakított két adat alapján teszi meg: ilyen következtetés helytelensége nyilvánvaló. A földárakat a második korra nézve megtalálhatta volna bírálóm a 42—45. ll.-on, a hol egyszersmind a nagy és kis földterületek árának különbözősége is szembeűnő, — a búzáarakat pedig a 47—48. oldalon.

5. A bor áránál a dénárok *ezüstjének mai* értékéről van szó, a mikor azt mondom, hogy »nem marad el a mai áráktól«; ez pedig más, mint a vásárlóképeség, a mely ekkor nem húszszoros.

6. »Az időpont megfigyelése« megvan, hiszen korszakokra van osztva a dolgozat, sőt az évszámot is kitettem, a hol érdemesnek látszott. (A bírálatban l. a 4. p.)

7. A helyet szintén megjelölöm, a hol ennek értelme van; de az egész országra szóló törvényeknél. »törvényereű szokásoknál« és

számos egybehangzó egykorú adat alapján történt átlagosításnál ez legalább is fölösleges.

8. Végre »összefoglaló eredmény kimondásától« sem »óvakodom«, — csak a vakmerő és minden alap nélkül való következtetésektől, — a hol és a mennyiben az anyag *természete* és mennyisége *megengedi* és kívánja; hiszen dolgozatom egyik célja is átlagos értékviszonyok megállapítása.

Azt hiszem, ezt kötelességem volt elmondani a bíráló félreértéseinek eloszlatására.

DR. BALOGH ALBIN.

PÁLYÁZAT-HIRDETÉS.

A »Hadtörténelmi Közlemények« szerkesztősége a következő pályázatokat hirdeti:

Írassék meg:

1. Fogarasi Nádasdy Ferencz tábornagy, a Mária-Terézia-rend nagykeresztes vitézének élet- és jellemrajza, katonai pályafutásának beható, részletes ismertetésével.

2. Megírandó a kaszárnnyak számára szánt s a magyar hadtörténelemből vett tárgyú *két fali kép tervezete*, a mely a magyar harczosok hőies viselkedését felemelő s nevelő célzattal tüntesse fel. Az illető hadtörténelmi események részletes leírása mellett gondosan egybegyűjtendők a festő számára szükséges adatok, mint az általános harczhelyzet, az esemény színhelyének rajzai és fölvételei, a szereplő személyek, az akkori felszerelés, egyenruházat és fegyverzet képei, vagy pontos leírása s a tárgyra vonatkozó történelmi források és irodalom. A két kép tárgya választható a magyar történelemnek a honfoglalás korától Mária Terézia koráig terjedő időszakából, vagy Mária Terézia, vagy I. Napoleon korszakának háborúiból, a XIX. századi olaszországi hadjáratokból, vagy az 1864., 1866. és 1878/79. évi háborúk idejéből.

Minden egyes pályamű jutalma a *M. kir. honvédelmi miniszter úr adományából 500—500 korona*

Határidő 1914 május 1.

A pályamunkákat a M. Tud. Akadémia hadtörténelmi bizottsága kebeléből kiküldött bizottság bírálja meg.

A jutalmazott pályaművek a Hadtörténelmi Közleményekben adatként ki s a pályadíjon kívül ezen folyóiratnál szokásos díjazásban is részesülnek.

A beérkezett pályamunkák közül esetleg a nem jutalmazottak is kiadatnak a Hadtörténelmi Közleményekben, ha a bíráló-bizottság azokat megfelelőeknek találja.

A pályamunkák lehetőleg írógéppel, vagy idegen kézzel, könnyen olvasható írással, félívekre, tört oldalakra s a papírosnak csak egyik lapjára írva, jeligével s az író nevét rejtő ugyanazon jeligével ellátott lepecsételt boríték melléklésével a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségéhez küldendők be.

Álnév alatt pályázóknak a jutalom ki nem adatik.

Ha a jeligés levél felbontása után kitetszenék, hogy a munka saját kézírása a szerzőnek, műve a jutalomtól elesik.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. évi január hó 16-án d. u. 5 órakor tartott rk. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak : Gróf Teleki Géza elnök elnöklete alatt dr. Csánki Dezső első-, dr. Fejérpataky László másod-alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Boncz Ödön, dr. Császár Elemér, dr. Domanovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos Albin, dr. Hodinka Antal, dr. Hóman Bálint, dr. Illés József, dr. Iványi Béla, Kollányi Ferencz, dr. Lukcsics József, dr. Melich János, dr. Reiszig Ede, dr. Szabó László, Tagányi Károly, gróf Zichy Nándor vál. tagok, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyvhitelesítőkül dr. Áldásy Antal és dr. Gombos Albin vál. tagokat felkérvén, —

11. az új alapszabályok értelmében szervezendő főtítkári, titkári és szerkesztői állásokra az együttes szavazást elrendeli.

A beadott tizenkilencz érvényes szavazatból a főtítkárságra Barabás Samu h. titkár-jegyző 17 szavazatot, a titkárságra dr. Iványi Béla vál. tag 18-at, a szerkesztőségre dr. Domanovszky Sándor vál. tag 17 szavazatot kapván, —

elnök Barabás Samut, Iványi Bélát és Domanovszky Sándort ideiglenesen megválasztott főtítkárnak, titkárnak, illetve szerkesztőnek jelenti ki, azzal, hogy a választás az új alapszabályok kormányhatósági jóváhagyásával véglegesnek fog tekintetni.

A megválasztottak köszönő szavai után a vál. Csánki Dezső ügyv. alelnök indítványára dr. Gombos Albinnak, a *Századok* eddigi ideiglenes szerkesztése körül kifejtett s a társulat iránti szeretettel párosult buzgóságáért jegyzőkönyvileg köszönetet szavaz.

12. Napirenden van 1913—1915-iki évkörre a gazdasági bizottság és a rendkívüli felolvasásokat rendező bizottság megválasztása.

Az 1913—1915-iki évkörre a *gazdasági bizottság* tagjaivá: báró Forster Gyula alapító tag, dr. Áldásy Antal, dr. Császár Elemér, dr. Dóry Ferencz és dr. Gombos Albin vál. tagok, a *rendkívüli felolvasásokat rendező*

bizottság tagjaivá pedig e bizottság eddigi tagjai: dr. Zsilinszky Mihály alapító tag, dr. Fejérpataky László második alelnök, dr. Boncz Ödön és Tagányi Károly vál. tagok egyhangulag megválasztatnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük:

Dr. Áldásy Antal s. k.
vál. tag.

Dr. Gombos Albin s. k.
vál. tag.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. évi február hó 13-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnöklete alatt dr. Csánki Dezső ügyv. első- és dr. Fejérpataky László másodalelnökök, dr. Angyal Dávid, dr. Áldásy Antal, Boncz Ödön, dr. Császár Elemér, dr. Domanovszky Sándor szerkesztő, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos Albin, dr. Illés József, dr. Lukács József, dr. Ortvyai Tivadar, dr. Reiszig Ede, dr. Bártfai Szabó László, dr. Váczy János, dr. Zsilinszky Mihály vál. tagok, Barabás Samu főtitkár, dr. Iványi Béla titkár.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Császár Elemér és dr. Gombos Albin vál. tagokat kéri fel.

13. Főtitkár az új tagajánlásokat jelenti be. 1913-tól évd. r. tagokul ajánltatnak: Sopronyi Ignác tanárjelölt Budapest (aj. Magyar László), M. kir. áll. polg. fiú- és leányiskola Mezőberény, Sebestyén József r. kath. lelkész Nádasladány, VIII. ker. közs. polg. fiúiskola Budapest (mind a hármat aj. a főtitkár), Csillag Mariska bölcészethallgató Budapest, dr. Dékány István áll. főgymn. tanár Erzsébetváros, Hajnal István, Házi Jenő, Hille Alfréd, Jánossy István, Pelz Béla budapesti bölcészethallgatók (mind a hetet aj. Domanovszky Sándor), Hevesy Andor min. s. fogalmazó, Páris (aj. Barthos József), dr. Farczady Elek gyakorló tanár Budapest (aj. Szabó Dezső) és az ág. hitv. ev. főgymnasium Felsőlövő (aj. a főtitkár).

Megválasztatnak.

14. A távollévő Gyalokay Jenő helyett dr. Lukinich Imre r. tag felolvasta a *Zólyomi Dávidról* írt, nagy tetszéssel és köszönettel fogadott értekezést.

15. Főtitkár előterjeszti a pénztárnak 1913. jan. havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt	10.772 kor.	— fill.
» kiadás »	6.545 »	65 »
maradvány	4.226 kor.	35 fill.

Ehhez adva a P. H. E. T. E.-nél levő folyó-
számlai követelést 12.003 kor. 71 fill.

Jan. 31-én összes készpénz 16.230 kor. 06 fill.

Ebből 279 kor. 03 fill. alapítvány, melyből 179 kor. 03 fillér már tőkésített, 100 kor. pedig később lesz tőkésítendő.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

16. Főtitkár felolvassa az 1912. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság 1912. jan. 27-én kelt jelentését.

A választmány a f. é. márcz. 13-án tartandó r. közgyűlés elé terjesztendő jelentést jóváhagyólag tudomásul veszi és a bizottság javaslatára a pénztárnoknak az szokásos fenntartás mellett a felmentést megadja. A jelentés a *Századok* hivatalos részében fog megjelenni. A választmány ebből az alkalomból a Társulat pénzügyeinek sikeres vezetéseért dr. Csánki Dezső ügyv. alelnöknek, a számadások megvizsgálása lelkiismeretes és fáradtságos munkájáért pedig dr. Reiszig Ede és dr. Illés József számv. biz. tagoknak jknyvi köszönetét fejezi ki.

17. Főtitkár a gazdasági bizottságnak a Társulat 1912. évi költségvetése tárgyában febr. hó 8-án tartott ülésén kelt véleményes javaslatát olvassa fel.

A bizottság azt javasolja, hogy tekintettel a f. évtől meginduló történelmi bibliographiára, a *Századok* ívszáma (50 ív) 3 ívvel emeltessék fel s ennek alapján a *Századok* nyomdai és expeditionalis költségeire 6400 K. helyett 9960 K., írói tiszteletdíjaira pedig 3500 K. helyett 3740 K. irányoztassék elő. A bibliographiára nézve javasolja a bizottság, hogy ez ne szétarabolva, hanem együtt a *Századok* egyik füzetéhez csatolva adassék ki s a Társulat abból 100—200 különlenyomatot készíttessen. Ezzel kapcsolatban a *Századok* név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap képzésére a bizottság az elnök által indítványozott 6000 K. helyett 5200 K. előirányozását javasolja. Az új tisztviselek és a *Századok* szerkesztője tiszteletdíjait a bizottság a következőleg javasolja megállapítani: A főtitkárnak 1200 K, a titkárnak 800 K., végül a *Századok* szerkesztőjének 1200 K.

A választmány a bizottság javaslatát egyhangulag elfogadja.

18. A főtitkár jelenti, hogy a m. kir. vall. és közokt.-ügyi Minister Úr 121.294/912. sz. a. kelt leiratával az 1913. évre szóló 2000 K. államsegélyt utalványozta s az a Társulat pénztárába már be is folyt.

Hálás köszönettel tudomásul vétetik.

19. Dr. Domanovszky Sándor felolvassa a »*Szilágyi Sándor alapítvány*« kamataiból kitűzött jutalom odaitélése tárgyában kiküldött bizottság jelentését, mely szerint a bizottság a díjat dr. Gombos Albinnak »*Történetünk első századaiból*« című dolgozata jutalmazására javasolja kiadni.

A vál. a javaslat értelmében határoz és a díjat dr. Gombos Albin idézett dolgozatának jutalmazására ítéli oda.

A bizottsági jelentés a Századokban fog megjelenni.

20. Főtitkár jelenti, hogy a Társulat f. é. jan. 9-én tartott rk. közgyűléséből megerősítés végett a nm. Belügyministeriumhoz felterjesztett módosított alapszabályokat a nevezett Ministerium febr. hó 8-án 23161/1913. sz. a. jóváhagyta.

Tudomásul vétetik s ehhez képest a f. é. jan. 16-iki rk. vál. ülésén ideiglenesen megválasztott főtitkár, titkár és szerkesztő véglegesen megválasztottaknak tekintendők.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleky Géza s. k.
elnök.

Dr. Iványi Béla s. k.
titkár.

Hitelesítjük :

Dr. Gombos Albin s. k.
vál. tag.

Dr. Császár Elemér s. k.
vál. tag.

JELENTÉS

a »Szilágyi Sándor alapítvány« kamataiból kitűzött jutalom odaítélése tárgyában.

A Magyar Történelmi Társulat 1912. évi december hó 5-én tartott r. vál. ülésének megbízásából, mint a Szilágyi Sándor alapítvány kamataiból kitűzött jutalom odaítélésére kiküldött bizottság tagjai, működésünkről a következőkben számolunk be.

A »Szilágyi Sándor alapítványból« ez alkalommal az 1908—1912. évi időközben a Századokban megjelent »szép feldolgozás vagy magasabb felfogás, vagy tudományos kritika által« kitűnt munka lévén jutalmazandó, gondosan átnéztük a Századok említett öt évfolyamát és örömmel állapítottuk meg, hogy a cikkek hosszú sora tarthatott számot a kitüntetésre. A kitüntetésre érdemes értekezések címeinek felsorolását a tisztelt választmány előtt, a mely ez irányban úgy is tájékozva van, fölöslegesnek tartjuk.

Az egyes értekezéseket külön-külön is mérlegelve és egyéb körülményeket is tekintetbe véve, egyhangúan azt határoztuk, hogy a tisztelt választmánynak a díj odaítélésére Gombos F. Albin »Történetünk első századaiból« cz. értekezését ajánljuk, a mely mind fölfogásával, mind tudományos kritikájával méltán megérdemli a kitüntetést, már csak azért is, mivel történetünknek egyik homályos korszakát új szempontból igyekszik megvilágítani.

Azt javasoljuk tehát a tisztelt választmánynak, hogy a díjat Gombos F. Albin »Történetünk első századaiból« cz. értekezésének adja ki.

Budapesten, 1913. február hóban.

Fejérpataky László s. k.

Angyal Dávid s. k.

Domanovszky Sándor s. k.

AZ 1912. ÉVI SZÁMADÁSOK MEGVIZSGÁLÁSÁRA KIKÜLDÖTT BIZOTTSÁG JELENTÉSE.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató-választmány 1912. évi decz. hó 5-én tartott ülésében alólirottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1912. évi számadásait és pénztári készletét megvizsgáljuk. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban, az alóliért napon, a következőleg jártunk el: Ez idén is felkértük Strömpl János számtanácsos urat, hogy mint szakértő, a pénztárnok úr által vezetett könyveket, a számadáshoz mellékelt utalványokat, nyugtákat és számlákat, a m. kir. postatakarékpénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár értesítéseit és számlakivonatait tételről-tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl János számtanácsos úr, kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól a 2.) alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján, a f. évi jan. hó 25-én, a nevezett szakértő úr támogatása mellett, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését

Eljárásunkat a pénztári főnapló vizsgálatával kezdtük meg.

Az 1912. egész évi bevételt 39.441 K. 11 f.-ben, az egész évi kiadást 35.956 K. 62 f.-ben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1912. évi decz. 31-én 3484 K. 49 f. volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1913. évi január hó 1-én kelt 1. számlakivonata szerint 2846 K. 15 f. pénzmaradvánnyal és az ugyancsak 1913. évi jan. hó 6-án kelt 5. számlakivonathoz csatolt 6. sz. befizetési lap szerint 638 K. 34 f. bevétellel, összesen 3484 K. 34 f.-rel fedezve van, szóval az 1912. évi 3484 K. 49 f. pénzmaradvány a postatakarékpénztárban tényleg gyümölcsöztetőleg van elhelyezve. A törzsvagyon-főkönyvet átnézve, meggyőződünk, hogy a törzsvagyon összege 135.000 K.-t tesz ki.

Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál letétben van 134.200 K. névleges értékű értékpapir. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 3.) alatt csatolt letétszámlakivonata.

A többi 800 K. alapítvány a társulati pénztárnoknál őrizett két drb. kötelezvénynyel van fedezve és igazolva.

Az 1911. évi számadások megvizsgálásáról szóló jelentésünkben felemlítettük volt, hogy ugyancsak a törzskönyv szerint 1910. év folyamán a Társulat birtokába került Terray István úr adománya következtében egy darab Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvény, az 1912—1920. évi szelvények nélkül.

Felemlítettük ugyanakkor azt is, hogy ez a részvény felerészben a Régészeti Társulat tulajdona és a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál van letétbe helyezve, s hogy a nevezett bank letétjegyzkében a nevezett részvény (értéke) tőzsdei árfolyama feltüntetve nincsen. Azóta, hogy ezt a jelentést tettük, a helyzet a következőleg alakult: Terray István úr elhalván, a részvény szelvényei is a Társulat tulajdonába jutottak.

T. i. a megboldogult a szelvények tulajdonjogát haláláig a maga zére tartotta fenn.

Továbbá, a részvény most már nem a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál van letétben, hanem a 4.) sz. alatt csatolt átiratok szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál. A részvény tőzsdei árfolyamát az 5.) alatt csatolt hivatalos tőzsdei árjegyzékből 3.735 K.-val mi magunk állapítottuk meg. A Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál Társulatunk egy darab milleniumi emlékérmét is őriztet. Felemlítendőnek tartjuk, hogy a törzsvagyron 1911. évi decz. hó 31. óta, nem számítva a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank imént említett részvényét, 600 K. gyarapodást mutat. A gyarapodás oka az, hogy az 1912. év folyamán befizetett 735 K. alapítvány és az 1911. évi 175 K. 60 f. alapítvány maradvány, összesen 910 K. 60 f. tőkésítettén, ezen az összegben 4%-os magyar koronajáradékkötvény vásároltatott.

A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, a nála elhelyezett törzsvagyronon kívül, a Társulat javára takarékpénztári betétkönyvben (öt darab) tőkében és 1912. évi decz. hó 31-ig tőkésített kamatokban, a már említett és 3.) alatt csatolt betétjegyzék szerint 4301 K. 64 f.-t és a pénztárnok 1015 K. 75 f. biztosítékát is őrzi. A tőkéek, a melyeknek külön rendeltetésük van és a Társulat vagyonához nem tartoznak, az 1912. év végéig tőkésített kamataikkal a 6.) szám alatt csatolt betétálladáki kimutatás szerint a következők:

1. Várnai emlékalap	218 K. 52 f.
2. Szilágyi Sándor alapítvány	2373 » 27 »	
3. Gróf Nádasdy-féle Árpád-sírja-alap	1698 » 25 »
4. Zichy-codex-alap	11 » 60 »
		<hr/> 4301 K. 64 f.

Ezen az öt letétén kívül még öt alapot kezelt folyószámlákon a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Magyar Földhitelintézet a Magyar Történelmi Társulat javára.

Első a gróf Zichy Jenő 100 darab arany pályázatának alapja, melynek 1912. évi decz. 31-iki egyenlege 1989 K., miről a 7.) alatt csatolt, megvizsgált és helyesnek talált folyószámlakivonat ad számot.

Második a Teleki-Oklevéltár alapjáról vezetett folyószámla kivonat, melyet rendben találván, 712 K. egyenleggel lezártunk. Igazolásul mellékeljük 8.) alatt az alapot kezelő Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak erre vonatkozó folyószámlakivonatát.

Harmadik a Teleki Mihály levelezésének kiadására szolgáló alap, melynek fenntartására a gróf Teleki család és a Magyar Tudományos Akadémia 2000—2000 koronával járul.

Ez az alap 1912. évi decz. hó 31-én 15.616 K.-t mutat, a miről a megvizsgált és helyesnek talált számlakivonatot 9.) alatt csatoljuk.

Negyedik a megvizsgált és helyesnek talált Thaly-alap számadása, melyet 1377 K. egyenleggel lezártunk, miről a számlakivonatot 10.) alatt csatoljuk.

Ötödik a »néhai dr. Thaly Kálmán alapítványa történelmi célokra« című két folyószámla a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál és a Magyar Földhitelintézetnél. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár 11.) alatt csatolt folyószámlakivonatát megvizsgáltuk és azt 3252 K. egyenleggel helyesnek találtuk. A Magyar Földhitelintézet folyószámlakivonat helyett a 12.) sz. alatt csatolt levelében számolt el, mely szerint a »néhai Thaly Kálmán alapítványa magyar történelmi célokra« cz. folyószámlán 1912. év végén fennmaradt 11 K.-t 1913. év jan. hó 20-án Cserhalmi Sámuel társ. pénztárnoknak elküldötte s a jelzett folyószámlát megszüntette és e czímen többé nem fog folyószámlát vezetni, hanem csak az 50.000 K.-ás záloglevelet fogja le-tétileg kezelni.

Az 50.000 K. záloglevélre vonatkozó letéti kimutatást igazolásul 13.) sz. alatt csatoljuk.

Ezek után a társulati folyószámla ellenőrző könyvet egybevetettük a Pesti Hazai Első Takarékpénztár folyószámlakivonatával és azt helyesen vezetettnek találtuk. A könyvet 6720 K. egyenleggel lezártuk, melynek igazolásul 14.) alatt csatoljuk az illető folyószámlakivonatot.

Az 1912. évi zárószámadást 15.) alatt mellékeljük. E számadás minden tétele most is a leggondosabb ügyvitelről tesz tanúságot. Az előirányzat és a tényleges eredmény között a következő eltérések mutatkoznak :

A Magyar Történelmi Társulat számláján, az idegen pénzt

az eredményből és az előirányzatból is kihagyván, (24—402—12—26—289—23) 1887 K. 11 f. hiány irányoztatott elő 1912. évre. Ezzel szemben az eredmény 8078 K. 18 f. felesleg, vagyis az eredmény az előirányzatnál 9.965 K. 29 f.-el kedvezőbb.

Ennek a kedvezőbb eredménynek az az oka, hogy a bevétel 5662 K. 53 f.-rel több és a kiadás 4.402 K. 76 f.-rel kevesebb lett az előirányzottnál.

A bevétel azért több 5662 K. 53 f.-rel, mert tagdíjakban 1034 K. 30 f.-rel, forgó tőke utáni kamatokban 287 K. 08 f.-rel több folyt be az előirányzatnál, s mert Nyáry Bélától 200 K. hagyományt, Ludányi Bay Ilona úrnőtől 200 K. adományt kaptunk s végül mert az elnökség közbenjárására, a székesfővárostól az 1911—1912. évekre előirányzat nélkül 4000 K. segílyt kapott Társulatunk. A többi csekélyebb bevételi különbséget felsorolását mellőzzük. A kiadás pedig azért kevesebb 4302 K. 76 f.-rel, mert a »Tagok gyűjtésének költségei«, a »Századok név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap létesítésére« és a „Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi kiadásának deficitje“ című rovatokon előirányzott $250 + 1.000 + 2.800 = 4050$ K. hitel terhére kiadás egyáltalán nem merült fel, nyolcz rovaton pedig a kiadás kevesebb, mint az előirányzat. Öt rovaton némi hiteltúllépés is történt, a mi részben a tagdíjaknál elért több-bevételnek természetes folyománya. A Magyar Történeti Életrajzok számláján 2800 K. hiány irányoztatott elő 1912-re s az eredmény 2126 K. 31 f. felesleg volt, vagyis az eredmény az előirányzatnál 4926 K. 31 f.-rel kedvezőbb, mert az előirányzott összegnél 209 K.-val több előfizetési díj folyt be s mert 4717 K. 31 f.-rel kevesebb a kiadás az előirányzott összegnél.

Sajnos, a Magyar Történeti Életrajzoknál mutatkozó ezen 4926 K. 31 f. kedvezőbb eredmény csak számadás szerinti, de nem gazdálkodási, mert a Magyar Történeti Életrajzok 1912. évfolyama rendes szokás szerint nem jelent meg a jelen számadások zártáig s ha majd meg fog jelenni, nem tudhatjuk előre, hogy mily összeget fognak a végleges számlák kitenni.

Az 1911. évi zárszámadásokról adott jelentésünkben is ily töprengésnek voltunk kitéve. A Magyar Történeti Életrajzok 1911. évfolyamának végleges üzleti eredményéről akkor sem tudtunk beszámolni. Most utólag jelenthetjük, hogy az 1911. évfolyam bevétele 8447 K. 20 f. és az összes költsége 8992 K. 94 f. volt, vagyis 545 K. 74 f. volt a veszteség.

Habár már eléggé próbára tettük számításainkkal a tisztelt közgyűlés türelmét, még mindig nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy a Századok és a Magyar Történeti Életrajzok kiadása együtt milyen gazdálkodási eredménnyel járt.

A mint fentebb kimutattuk, a Századoknál 8078 K. 18 f., s

a Magyar Történeti Életrajzoknál 2126 K. 31 f., összesen tehát 10204 K. 49 f. készpénzmaradvány jelentkezik. Már most az a kérdés — s ezzel eljutottunk a végső kifejtéshez, — hogy a 10.204 K. 49 f. maradványból fedezhető lesz-e a Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi végleges számlája. Mely kérdésre teljes megnyugvással igennel felelhetünk.

Végezetül 16.) alatt ide iktatjuk a Társulat törzsvagyonáról szóló, a múlt évi hasonló kimutatással egybevetett jegyzéket :

	1911. decz. 31.	1912. decz. 31.
1. Kisbirtokosok orsz. földhitelintézeti záloglevél 4.5%-os	6.000 K.	6.000 K.
2. Magyar Jelzálog Hitelbank záloglevele 4.5%-os.....	50.200 »	50.200 »
3. Magyar koronajáradék kötvény 4%-os	35.400 »	36.200 »
4. Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületi kötvény 4%-os	27.800 »	27.800 »
5. Magyar Jelzálog Hitelbanki záloglevél 4%-os	14.000 »	14.000 »
6. Magánkötelezők a kézi pénztárban	1.000 »	800 »
7. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (közös a Régészeti Társulattal)	—	—
Összesen	134.400 K.	135.000 K.

Eljárásunk során meggyőződünk arról, hogy a pénztárnok úr a Társulat pénztárát a legalaposabban kezeli és a számadásokat a legnagyobb rendben tartja ; kérjük ugyanazért a t. Közgyűlést, hogy Cserhalmi Sámuel társulati pénztárnok úrnak 1912. évi decz. hó végéig a felmentést, a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Kiváló tisztelettel maradtunk a t. Közgyűlésnek kész szolgálai :

Budapesten, 1913. jan. 26-án.

Dr. Illés József, Dr. Reiszig Ede,
a számvizsgáló-bizottság tagja. a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a M. Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1912. év végével.

	1911. decz. 31-én.	1912. decz. 31-én.
1. Kisbirtokosok orsz. földhitelintézeti záloglevél	4 ¹ / ₂ %-os	6.000 K
2. Magyar Jelzálog Hitelbank záloglevél	> >	50.200 >
3. „ „ „ „	4%-os	14.000 >
4. Magyar koronajáradéki kötvény	> >	36.200 >
5. P. H. E. T. Egyesületi kötvény	> >	27.800 >
6. Magánkötelezők (a kézi pénztárban)	> >	800 >
7. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvény (közös a régészeti társulattal)		— >
	Összesen ...	135.000 K

A Magyar Történelmi Társulat 1912. évi zárószámadata.

I. Bevételek.

A) Magyar Történelmi Társulat.	Előirányzat 1912-re	Eredmény 1912-ben
1. Pénztári maradvány 1911-ből	752'12	752'12
2. Tagdíjakból 1300 tag és 50 előfizető után és tagdíjhátralékokból	13.000'—	14.034'30
3. Az alaptőke utáni kamatok	5.700'—	5.749'—
4. A forgótőke utáni kamatok	300'—	587'08
5. A Századok, ennek indexe és egyéb kiadvá- nyok eladásából	950'—	790'36
6. A P. H. E. T. E. és az E. M. A. B. T. ado- mánya	400'—	400'—
7. Előre nem látható bevételek		385'23
Nyáry Béla hagyománya		200'—
L. Bay Ilona adománya a Thaly-alaphoz	300'—	200'—
Történelmi Táráért utólagos bevétel		231'56
Budapest székesfőváros segélye 1911. és 1912-re		4.000'—
8. A vallás- és közoktatásügyi ministeriumtól segély	2.000'—	2.000'—
9. Alapítványok: Szentmárai Dezső 20 k., Gyö- mörey Gáspár 200 k., Bécsi m. kir. testör- ség 200 k., Breitner L. Zsigmond 200 k., Fraknói Vilmos 15 k., Némethy Lajos 100 korona, összesen	1.000'—	735'—
10. Idegen pénzek	400'—	419'03
11. Az 1902-ben tőkésített 10.000 k. megtakari- tott pénznek a már 1909 és 1910-ben elköl- tött 2129 k. 90 f. és 3309 k. 58 f. levonása után fennmaradt részéből	2.000'—	—'—
A) összesen	26.802'12	30.483'68

B) Magyar Történeti Életrajzok.

	Előirányzat 1912-re	Eredmény 1912-ben
12. Magyar Történeti Életrajzok előfizetései	4.000'—	4.209'—
13. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi segélye az Akadémiától	1.000'—	1.000'—
14. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évfolya- máért az Athenaeumtól	1.200'—	1.200'—
15. Magyar Történeti Életrajzok clichéért az Athenaeumtól	300'—	300'—
16. Az 1912. évi hiány fedezésére ide áthozatott az A) főszámla 17. rovatáról fedezetként	2.800'—	—'—
B) összesen	9.300'—	6.709'—
A) és B) összesen	36.102'12	37.192'68

II. Kiadások.**A) Magyar Történelmi Társulat.**

1. A tisztségviselők tiszteletdíja	4.220'—	4.220'—
2. A Századok 1912. évi nyomdai és expeditio- nális költségei (50 iv)	9.500'—	9.324'27
3. A Századok 1912. évi írói tiszteletdíjai	3.500'—	3.420'11
4. A szolgák díjazására	588'—	548'—
5. Irodai költségekre	600'—	935'54
6. A takarékpénztáraktól felszámított díjak, juta- lékok stb.	400'—	405'17
7. Az Athenaeumnak, egyetemi nyomdának stb. különféle nyomtatványokért	350'—	415'86
8. A kiadványoknak 1911. évi raktári kezeléseért	300'—	251'52
9. Tagok gyűjtésének költségeire	250'—	—'—
10. Postai megbízások költségeire	500'—	484'35
11. Remélhető új alapítványok tőkésítése	1.000'—	731'57
12. A Századok név- és tárgymutatójának kiadá- sára szánt alap képzésére	1.000'—	—'—
13. Előre nem látott kiadások	450'—	365'23
Dr. Borovszky Samu koporsójára koszoru	—'—	50'—
14. A Történelmi Tár 1911. évi 4. füzetének végleges számlája	389'23	389'23
15. A Történelmi Tár 1911. évi 4. füzetének írói honoráriumai	320'—	400'—
16. A Történelmi Tár 1911. évi 4. füzetének név- és tárgymutatójáért írói tiszteletdíj	122'—	45'62
17. A Magyar Történeti Életrajzok 1912. évfolya- mának kiadásánál felmerült hiány fedezésére	2.800'—	—'—
18. Idegen pénzek	400'—	419'03
A) összesen	26.689'23	22.405'50

B) Magyar Történeti Életrajzok.

	Előirányzat 1912-re	Eredmény 1912-ben
19. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi nyomdai számlája (30 iv)	5.500.—	2.507'49
20. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi írói tiszteletdíja	1.500.—	800'—
21. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi illusztrációinak költsége	1.500.—	475'20
22. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi szerkesztői tiszteletdíja	800.—	800'—
B) összesen	9.300.—	4.582'69
A) és B) összesen bevétel	36.102'12	37.192'68
A) és B) összesen kiadás	35.989'23	26'988'19
Maradvány	112'89	10.204'49

A Magyar Történelmi Társulat 1913. évi költségvetése.**I. Bevételek.****A) Magyar Történelmi Társulat.**

	Eredmény 1912-ben	Előirányzat 1913-ban
1. Pénztári maradvány 1912-ből	752'12	8.078'18
2. Tagdíjakból, tagdíjhátralékokból, előfizetésekből	14.034'30	13.500'—
3. Az alaptőke utáni kamatok	5.749'—	5.774'—
4. A forgótőke utáni kamatok	587'08	550'—
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	790'36	750'—
6. A P. H. E. T. E. és az E. M. Á. B. T. adománya	400'—	400'—
7. Előre nem látható bevételek	385'23	240'—
Nyári Béla hagyománya	200'—	—'—
Bay Ilona adománya a Thaly-alaphoz	200'—	—'—
Történelmi Tárért utólagos bevétel	231'56	—'—
Budapest székesfővárostól segély 1911. és 1912-re	4.000'—	—'—
8. A vallás- és közoktatásügyi ministeriumtól segély	2.000'—	2.000'—
9. Remélhető új alapítványokból	735'—	700'—
10. Idegen pénzek	419'03	500'—
A) összesen	30.483'68	32.492'18

B) Magyar Történeti Életrajzok.

11. A Magyar Történeti Életrajzok előfizetéseiből	4.209'—	4.150'—
12. A Magyar Történeti Életrajzok 1913. évi segélye az Akadémiától	1.000'—	1.000'—
13. A Magyar Történeti Életrajzok 1913. évfolyamáért az Athenaeumtól	1.200'—	1.200'—
14. A Magyar Történeti Életrajzok clichéiért az Athenaeumtól 1913-ra	300'—	300'—
Átvitel	6.709'—	6.650'—

	Eredmény 1912-ben	Előirányzat 1913-ban
Áthozat	6.709'—	6.650'—
15. Pénztári maradvány 1912-ből	—'—	2.126'31
16. Az 1912. évi hiány fedezésére (A) főszámla 13. r.)	—'—	1.623'69
17. Az 1913. évi hiány fedezésére (A) főszámla 14. r.)	—'—	2.650'—
B) összesen	6.709'—	13.050'—

II. Kiadások.

A) Magyar Történelmi Társulat.

1. A tisztviselők tiszteletdíja	4.220'—	4.586'67
2. A Századok 1913. évi nyomdai és expeditio- nalis költségei (53 ív)	9.324'27	9.960'—
3. A Századok 1913. évi írói tiszteletdíjai	3.420'11	3.740'—
4. A szolgák díjazására	548'—	552'—
5. Irodai költségekre	935'54	850'—
6. A takarékpénztáraktól felszámított díjak, jutalékok stb.	405'17	440'—
7. Az Athenaeumnak, egyetemi nyomdának stb. különféle nyomtatványokért	415'86	420'—
8. A kiadványoknak 1913. évi raktári keze- léséért	251'52	260'—
9. Postai megbízások költségeire	484'35	500'—
10. Remélhető új alapítványok tőkésítése	731'57	879'03
11. A Századok név- és tárgymutatójának ki- adására szánt alap képzésére	—'—	5.200'—
12. Előre nem látott kiadások Dr. Borovszky Samu koporsójára koszorú ...	365'23 50'—	370'— —'—
13. A Magyar Történelmi Életrajzok 1912. évfolya- mának kiadásánál felmerült hiány fede- zésére	—'—	1.623'69
14. A Magyar Történelmi Életrajzok 1913. évi folyamának kiadásánál felmerült hiány fede- zésére	—'—	2.650'—
15. Idegen pénzek	419'03	500'—
Történelmi Tár 1911. 4. füzetének számlája	389'23	—'—
Történelmi Tár 1911. 4. füzetének írói tisz- teletdíja	400'—	—'—
Történelmi Tár 1911. 4. füzetének név- és tárgymutatójáért írói tiszteletdíj	45'62	—'—
A) összesen	22.405'50	32.531'36

B) Magyar Történeti Életrajzok.		Eredmény 1912-ben	Előirányzat 1913-ban
16. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi nyom- dai számlája (30 ív)		2.507.49	2.550.—
17. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi írói tiszteletdíja (30 ív)		800.—	700.—
18. Magyar Történeti Életrajzok 1912. évi illusz- trációinak költsége		475.20	500.—
19. Magyar Történeti Életrajzok 1913. évi nyom- dai számlája (30 ív)		—.—	5.500.—
20. Magyar Történeti Életrajzok 1913. évi írói tiszteletdíja (30 ív)		—.—	1.500.—
21. Magyar Történeti Életrajzok 1913. évi illusztrációinak költsége		—.—	1.500.—
22. Magyar Történeti Életrajzok 1913. évi szer- kesztői tiszteletdíja		800.—	800.—
B) összesen		4.582.69	13.050.—
A) és B) összesen bevétel		37.192.68	45.542.18
A) és B) összesen kiadás		26.988.19	45.581.36
Maradvány, illetőleg hiány		10.204.49	39.18

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ALAPSZABÁLYAI.

I. A társulat címe és székhelye, célja és munkaköre.

1. §. A társulat címe : Magyar Történelmi Társulat ; székhelye : Budapest.

2. §. A Magyar Történelmi Társulat célja : a hazai történettudomány művelése, megkedveltetése, és iránta mennél szélesebb körben érdeklődés ébresztése.

3. §. Ezen cél elérésére a társulat a szaktudósok és szakkedvelők egyesítése, történettudományi dolgozatok írása, felolvasása és kiadása, nyilvános ülések és vándorgyűlések tartása, a hazai könyv- és levéltárak átkutatása, nemkülönben a külföldi könyv- és levéltárakban található magyar vonatkozású történeti emlékek tanulmányozása és ismertetése által törekszik.

4. §. A társulat munkássága kiterjed a hazai történelemre és annak segédtudományaira.

II. A társulat tagjai.

5. §. A társulat tagjai :

- a) tiszteleti,
- b) alapító és
- c) évdíjas rendes tagok.

6. §. Tiszteleti tagot a társulat elnökségének ajánlatára az igazgató választmány hozzájárulása után a közgyűlés, új alapító és évdíjas rendes tagot pedig valamely társulati tag ajánlatára az igazgató választmány választ.

7. §. Tiszteleti taggá választható, a ki a Magyar Történelmi Társulat, a hazai történetírás vagy a hazánkat érdeklő történeti kutatások iránt különös érdemeket szerzett. Külföldiek meg-

választásához azonban a m. kir. belügyministerium jóváhagyása kérendő ki. A tiszteleti tag megválasztásakor dísz-oklevelet nyer.

8. §. Alapító taggá választható az, a ki a társulat céljának előmozdításához legalább 200 kor. alapítvánnyal járúl, és pedig akár készpénzben, akár a választmány által megítélendő biztosítékot és legalább 10 kor. évi jövedelmet nyújtó kötelezvényben vagy értékpapirban. — Az alapító tag tagságáról dísz-oklevelet nyer.

9. §. Rendes taggá választható a hazai történetnek minden kedvelője, a ki magát kötelezi, hogy legalább három éven át a társulat pénztárába Budapesten évenként 10 koronát tagdíjúl befizet. A ki kilépését a három év letelte előtt a főtitkárnál írásban be nem jelenti, annak tagsági kötelezettsége további három évre terjed ki. — A rendes tag megválasztásáról írásbeli értesítést és saját kívánságára 6 koronáért dísz-oklevelet nyer.

10. §. Minden társulati tagnak jogában áll új tagokat ajánlani. Az ajánlatok a társulat főtitkáránál jelentendők be, a ki az ekként ajánlottakat belépési nyilatkozat aláírására szólítja fel, s azok névsorát, kik a belépési nyilatkozatot aláírták, megválasztatásuk végett a legközelebbi választmányi ülés elé terjeszti. Ha a társulat valamely rendes tagja az alapítók sorába lép, új választás alá nem esik.

11. §. A társulat tagjai az évenként tartandó rendes és esetleges rendkívüli társulati közgyűléseken gyakorolják jogaikat. A tagoknak a társulati kiadványokhoz való jogosultságáról az alapszabályok 50. és 51. szakaszai intézkednek.

III. A társulat elnökei.

12. §. A társulat élén egy elnök, egy első- és egy másodalelnök áll, a kik a társulatot az alapszabályokban és ügyrendben körülírt hatáskörükben a választmánnyal egyetértve vezetik és igazgatják.

13. §. Az elnököt és az alelnököket három évenként (1913—1915, 1916—1918 stb.) a közgyűlés választja meg az alapító és rendes tagok közül; egyiköknek azonban mindig oly tagnak kell lenni, a ki állandóan Budapesten lakik. Ha az elnök

vagy az alelnökök valamelyike időközben mond le, valamint halálozás esetében is, helyök három hónap alatt okvetetlenül betöltendő; ebből a célból, ha a legközelebbi rendes közgyűlés ideje távolabb esnék, rendkívüli közgyűlés hivandó össze. Az ily időközi választások érvénye a folyó hároméves időszak végével jár le.

14. §. Az elnök a gyűléseken és üléseken elnököl. Akadályoztatása esetében az első, esetleg a második alelnök helyettesíti. A tagok egyenlő számú szavazatai esetében az elnöklő szavazata dönt.

15. §. Az elnök a társulatot a hatóságok és mások irányában képviseli.

16. §. Az elnöknek jogában áll — ha a társulat érdekei sürgősen kívánják — rendkívüli választmányi üléseket is hirdetni; rendkívüli közgyűlést azonban csak a választmány határozatából hívhat össze.

17. §. Az elnöknek hatáskörébe tartozik ügyelni arra, hogy a társulat tisztviselői megszabott kötelességeiket pontosan teljesítsék.

18. §. Az elnök a társulat pénzügyeit vezeti és ellenőrzi. Ezen kötelességéhez képest a pénztár állapotát félévenként legalább egyszer személyesen megvizsgálni, s erről a választmány-nak jelentést tenni tartozik; az évi költségvetés tervezetének elkészítéséről a főtítkárral egyetértőleg gondoskodik, s azt jóváhagyás végett a választmány elé terjeszti; a pénztárra szóló utalványokat aláírja; ügyel arra, hogy a kiadások a megállapított évi költségvetés keretén túl ne menjenek; az alapítványok és tőkésített összegek elhelyezéséről, értékpapírok vásárlásáról, kicseréléséről, eladásáról, a választmány határozatainak megfelelő módon gondoskodik; szigorúan ügyel arra, hogy az évenkénti rendes számvizsgálatokat az e végre kiküldendő bizottság annak idején és szabályszerűen teljesítse.

19. §. Az elnököt akadályoztatása esetében az első, esetleg a második alelnök helyettesíti; ha azonban az elnök nem állandó budapesti lakos, akkor a társulat ügyeinek vezetését — a választmány előleges tudtával — a Budapesten állandóan lakó egyik alelnökre bízva, a kire ezen megbízás által a 15—18-ik szaka-

szokban meghatározott összes elnöki jogok és kötelességek áthárulnak.

20. §. Az elnök és az alelnökök ezen állásuknál fogva tagjai a választmánynak.

IV. Az igazgató választmány.

21. §. Az igazgató választmány az elnökön és alelnökökön kívül hatvan tagból áll. A választmányi tagokat a rendes évi közgyűlés a társulat alapító és rendes tagjai közül választja, oly módon, hogy a tagok legrégebben választott egyharmada minden évben kilép, a kik helyett a közgyűlés ugyanannyit választ. A kilépő tagok újra megválaszthatók. Időközben elhalt vagy netalán kilépő választmányi tagok helye a legközelebb eső választás alkalmával, de mindenkor csak az illetőkre nézve érvényes, hároméves időszak lejártáig töltendő be.

22. §. Választmányi taggá a társulat bármely alapító vagy rendes tagja megválasztható, különös tekintettel mégis a szak-tudósokra.

23. §. A választmány évenként Budapesten hat rendes ülést tart, mely üléseknek idejét, beosztását és állandó napi-rendjét az ügyrend állapítja meg. A tudományos felolvasásokon és előadásokon kívül ezen rendes üléseken igazgatja a társulat ügyeit: ú. m. a társulat ügyrendjét megállapítja; tisztviselőket választ s meghatározza azok tiszteletdíját és az írói díjakat, a kiadványokat s az azokra fordítandó összegeket; a főtítkárhoz érkező ajánlatok alapján megválasztja az új tagokat; a rendes, esetleg a rendkívüli közgyűlések napját és tárgyait, valamint a vándorgyűlések helyét és idejét kitűzi; a társulat vagyonának biztos kezeléséről, az évi számadások szabályszerű megvizsgálásáról gondoskodik; a költségvetést évenként megállapítja; a társulat gazdasági ügyeinek vitelére, a pénztári számadások megvizsgálására, kiadványai szerkesztésére, benyújtott munkák megbírálására, beküldött történelmi emlékek meghatározására stb. szükség és alkalom szerint bizottságokat vagy egyes tagokat küld ki.

24. §. A választmányi tagoknak joguk van a választmányi üléseken a társulat ügyeit illető indítványokat tenni, s minden

kérdés eldöntésében szavazatukat érvényesíteni. Kötelességök pedig, kivált a Budapesten lakóknak, az ülésekre rendszeren eljárni, s az ügyek vitelében — megbízatás szerint — ezen üléseken kívül is munkás részt venni.

A tiszteleti tagokat a választmányi üléseken tanácskozási és szavazati jog illeti meg.

V. A társulat tisztviselői.

25. §. A főtitkár a társulat összes tagjairól nyilvántartási könyvet vezet ; az évenkénti költségvetés elkészítésénél az elnöknek segédkezik ; a költségvetésben meghatározott összegeket számon tartja ; a pénztárra szóló utalványokat kiállítja, ellenjegyzi, és aláírás végett a társulat elnökének bemutatja ; úgy a közgyűlések, mint a választmányi ülések tárgyait és napirendjét a titkárnak és a társulati folyóirat szerkesztőjének segítségével az ügyrend szabályainak megfelelőleg előkészíti ; előadói tiszteket visel ; az évi rendes közgyűlésen a társulat lefolyt évi munkásságáról jelentést terjeszt elő ; a társulat kiadványaira és azoknak pontos szétküldésére felüggyel, s végzi e teendőiből folyó levelezéseket.

26. §. A titkár úgy a közgyűléseken, mint a választmányi üléseken a jegyzőkönyvet vezeti s az ebből folyó teendőket végzi : ú. m. a hozott határozatokat nyilvántartja s az érdeklettekkel jegyzőkönyvi kivonat alakjában vagy más módon közli ; a tagsági oklevelek kiállításáról gondoskodik, s azokat az elnökkel és főtitkárral együtt aláírja ; a társulat hivatalos levelezéseit végzi, — a mennyiben a főtitkár ügykörébe nem tartoznak ; — a társulat irattárát az ügyrendi szabályok értelmében kezeli és hivatalos pecsétjét őrzi.

27. §. A főtitkár és titkár egyes alkalmakkor gátoltatásuk esetében egymást helyettesíthetik ; hosszabb időre azonban úgy a főtitkár, mint a titkár helyettesítéséről a választmány intézkedik.

28. §. A pénztárnok a társulat kézi pénztárát híven és pontosan, teljes felelősség mellett kezeli ; a tagdíjak pontos beszédéséről gondoskodik ; számadásait a pénztár kezelésére vonatkozó részletes ügyrendi utasítás szerint vezeti ; a választmány elé a

rendes üléseken pénztári kimutatást, és minden év végén részletes számadást terjeszt. A pénztárnok köteles bármikor is az elnöknek módot nyújtani arra, hogy a pénztár állapotát megvizsgálhassa. Felmentvényét a számvizsgáló bizottság jelentése alapján s a közgyűlés jóváhagyásával évről-évre a választmány adja meg.

29. §. Az ügyész a társulat jogi ügyeit intézi.

30. §. A főtitkárt, titkárt, pénztárnokot és ügyészt a társulat alapító és rendes tagjai közül a választmány választja meg, és pedig a megbízás visszavonhatásának fentartásával valamennyit állandólag.

31. §. A mennyiben az ügyvitel érdekei kívánnák, a főtitkár vagy titkár mellé szükséges segédszemélyzetet a választmány felhatalmazása alapján az elnök nevezi ki.

32. §. A főtitkár, titkár és pénztárnok a választmány által meghatározandó tiszteletdíjat élveznek. Ugyancsak a választmány határozza meg a segédszemélyzet javadalmazását is.

33. §. A főtitkárnak, titkárnak, ügyésznek és pénztárnoknak a választmányi üléseken — kivéve az őket személyesen érdeklő ügyeket — szavazati joguk van.

VI. Társulati választások.

34. §. A társulat elnöksége az általa tiszteleti tagul ajánlottak névsorát az évi rendes közgyűlést megelőző választmányi ülésen zárt ülésben terjeszti az igazgató választmány elé, mely az ajánlathoz való hozzájárulás felett titkos szavazással dönt. A választmány többsége által is ajánlott tiszteleti tagokat a rendes közgyűlés választja meg, esetleg — tíz tag kívánatára — szintén titkos szavazás útján.

35. §. Az alapító és évdíjas rendes tagokat a választmány a társulat valamely tagjának ajánlatára a rendes ülések alkalmával választja meg. A szavazás a jelenlévő választmányi tagok bármelyikének kívánatára titkosan történik.

36. §. Az elnököt és alelnököket, valamint a választmány tagjait is a közgyűlés, a társulat tisztviselőit pedig: ú. m. a főtitkárt, titkárt, pénztárnokot és ügyészt, a választmány választja

meg. A választás minden esetben titkos szavazás útján, és pedig az elnökre, alelnökökre és a társulat tisztviselőire nézve a szavazásra jogosult jelenlévő tagok általános többségével, a választmányi tagokra nézve viszonylagos szótöbbséggel történik.

37. §. A választó gyűlések és ülések mindig két héttel előbb tűzendők ki, s az ily gyűlések és ülések napja és tárgya a választásra jogosultakkal kellő módon és időben tudatandó.

VII. Választmányi ülések és közgyűlések.

38. §. Az igazgató választmányi rendes ülései nyilvánosak. Ez üléseken a társulat minden tagja jelen lehet, felszólalási joggal és szavazattal azonban csak a tiszteleti, a választmányi tagok és a társulat tisztviselői bírnak. Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz, tisztviselők választására legalább húsz választmányi tag jelenléte szükséges.

39. §. Öt választmányi tagnak az elnöknél írásban, a tárgy megjelölésével benyújtott kívánságára egy hét alatt rendkívüli választmányi ülés hívandó össze, a mit megtenni különben — ha a társulat érdekei sürgősen kívánják — magának az elnöknek is jogában áll.

40. §. Minden nyilvános ülés — ha a tárgyalásra jövő ügyek természete úgy kívánja — zárt üléssé alakulhat, s ilyenkor csak a tiszteleti tagok, a választmány tagjai és a társulat tisztviselői lehetnek jelen.

41. §. A társulat minden év elején egyszer rendes közgyűlést tart, melyen minden tag egyforma szólás- és szavazatjoggal bír. A közgyűléseken határozathozatalra legalább huszonöt tag jelenléte szükséges; ennyi tagnak meg nem jelenése esetében újabb közgyűlés hirdetendő, a melyen a kitűzve volt tárgyak fölött a jelenlévők szavazata dönt.

42. §. A közgyűlések tárgyai: a főtitkár jelentése a társulat lefolyt évi működéséről; az elnök, alelnökök, tiszteleti és választmányi tagok megválasztása; az alapszabályok netaláni módosítása; a számvizsgáló bizottság jelentésének, valamint a választmány által megállapított évi költségvetésnek előterjesztése, és a többség kívánságára felülvizsgálása; továbbá tudományos

előadások, melyeknek tárgyát, valamint a közgyűlés egész sorát és rendjét a választmány állapítja meg.

43. §. Huszonöt társulati tagnak az elnöknel írásban, a tárgy megjelölésével benyújtott kívánságára egy hónap alatt rendkívüli közgyűlés hívandó össze, a mit elrendelni különben — ha a társulat érdekei kívánják — a választmánynak is jogában áll.

VIII. Vándorgyűlések.

44. §. A társulat időnkint — lehetőleg a nyári kéthavi szünet alatt — tudományos célú vándorgyűléseket rendez az országnak történelmi szempontból nevezetesebb helyein. E vándorgyűlések célja: a vidéken lévő könyv- és levéltárak átkutatása, megismertetése; valamint nyilvános előadások tartása által a hazai történettudomány iránt a közönség érdeklődésének felébresztése.

45. §. A vándorgyűlések helyét és idejét, valamint egész sorát és rendjét a választmány határozza meg, s a társulat közlönyében annak idején közzé teszi.

46. §. A vándorgyűléseken részt venni a társulat minden tagjának jogában áll, a ki a célba vett tudományos bűvárlatokban munkás közreműködését följánlja.

IX. A társulat kiadványai.

47. §. A társulat történelmi folyóiratot ad ki, melynek havonként egy-egy füzete jelenik meg, kivéve a nyári kéthavi szünetét, a mikor a folyóirat szünetel. Ezen folyóirat egyszersmind a társulat hivatalos közlönye, mely a társulat ügyeiről a tagokat és az érdeklődő közönséget értesíti.

48. §. A folyóirat szerkesztésével a választmány titkos szavazás útján egyik tagját bízza meg, és pedig — a megbízás visszavonhatásának fentartásával — állandólag. A szerkesztéssel a társulat tisztviselői is megbízhatók.

49. §. A folyóirat szerkesztője, valamint a folyóiratban megjelenő dolgozatok szerzői a választmány által meghatározandó tiszteletdíjban részesülnek.

50. §. A folyóiratot a társulat tiszteleti, alapító és rendes tagjai tagilletményvül kapják, nem tagok pedig előfizetés útján szerezhetik meg.

51. §. A társulat egyéb történelmi munkákat is adhat ki; az ily kiadványokat azonban csak a tiszteleti és a választmányi tagok és oly alapítók kapják, kik legalább 400 kor. alapítvánnyal járultak a társulat tőkéjéhez. A többi tag e társulati kiadványokat a választmány által meghatározandó kedvezményes áron, legalább is 25% levonása mellett szerezheti meg.

X. A társulat vagyona és jövedelmei.

52. §. A társulat bevételei: az alapszabályilag meghatározott vagy azoknál nagyobb alapítványi összegek, ezeknek kamatai és a 10 koronás tagdíjak; a rendes tagsági oklevelek díjai, a kiadványok jövedelme, továbbá a társulat számára lelkes ügybarátok részéről tett adományok és hagyományok.

53. §. A tagdíjak a társulat költségeinek fedezésére szolgálnak, valamint az alapítványi kamatok is; de az alapítványi összegek gyümölcsöző és el nem költhető alaptőkéül biztosan elhelyezendők.

54. §. A megtakarításokból, valamint az adományokból és hagyományokból — a mennyiben ez utóbbiak nem alapítványi természetűek — a választmány, ha a körülményekhez képest jónak látja, szintén tőkét alakíthat; az ily tőke azonban az alapítványok természetével nem bír, s ha a szükség úgy kívánja, folyóvá tehető.

55. §. A társulat összes vagyonát: mind tőkéit, mind pedig a folyó kiadások fedezésére szolgáló vagy megtakarított pénzeit valamely e végre felkérendő és megbízandó tekintélyes budapesti pénzintézet kezeli. A társulat kézi pénztáráról az alapszabályok 28. szakasza intézkedik.

56. §. A társulat számára gyűjtött és ajándékozott okiratoknak, könyveknek s egyéb történelmi emléktárgyaknak — a mennyiben a társulat saját gyűjteményt alapítani és rendezni nem szándékozik — valamely hazai közintézet részére való átengedése, vagy annál ideiglenes letétele felől a választmány intézkedik.

XI. A társulat pecsétje. Társulati címek.

57. §. A társulat pecsétje, melylyel kiadványait jelöli és hivatalos iratait hitelesíti, a titkár őrizete alatt áll (l. 26. §.). A pecséten gót stílusú díszítményekkel köryezett papirtekercsen »Emlékezzünk régiekről« jelmondat olvasható; körirata: »A Magyar Történelmi Társulat Pecsétje 1867.«

58. §. A társulat mindenrendű tagjai és tisztviselői fel vannak jogosítva az őket megillető címek használatára.

XII. Az alapszabályok és ügyrend.

59. §. Az alapszabályokat csak a közgyűlés, a választmány meghallgatásával vagy ennek javaslata alapján, kétharmad szótöbbséggel módosíthatja. A tagok eleve alávetik magukat mindazon módosításoknak, melyek tagságuk ideje alatt az alapszabályokon szabályszerűen történnek, ha azok a társulat kitűzött célját és feladatát meg nem változtatják.

60. §. Az alapszabályokat a társulat egész ügy- és vagyonkezelésére vonatkozó részletes ügyrend egészíti ki, melynek megállapítása és netaláni módosítása — az alapszabályok keretén belül — a választmány hatásköréhez tartozik.

XIII. A társulat feloszlása.

61. §. A társulat feloszlását csak e célból összehívandó és egy hónappal előre kihirdetendő közgyűlés határozhatja el. A feloszlás csak akkor mondható ki, ha a jelenlévő tagok kétharmada a feloszlás mellett nyilatkozik.

62. §. Feloszlás esetében a társulat vagyona, a feloszlást elhatározó közgyűlés rendelkezése szerint, kizárólag magyar történelmi tudományos célokra fordítható.

63. §. Az alapszabályok módosítását, vagy a társulat feloszlását s ez esetben vagyona hovafordítását megállapító közgyűlési határozatok — foganatosítás előtt — megerősítés végett a magyar királyi belügyministerium elé terjesztendők.

XIV. Állami felügyelet.

64. §. A társulatot az esetben, ha az alapszabályokban meghatározott célzt és eljárást illetőleg hatáskörét meg nem tartja, — a királyi kormány, a mennyiben működésének folytatása az állam, vagy a társulati tagok vagyoni érdekeit veszélyeztetné, haladéktalanul felfüggeszti, s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg fel is oszlatja, vagy esetleg az alapszabályok legfontosabb megtartására felosztatás terhe alatt kötelezi.

Kelt Budapesten, a Magyar Történelmi Társulat 1913. évi jan. 9-én tartott rk. közgyűléséből.

Id. Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

(P. H.)

23161 - 1913.
a szám

Látta a m. kir. belügyminister.

Budapest, 1913. február 8-án

(P. H.)

a minister rendeletéből:

Szabó s. k.
ministeri tanácsos.

ELNÖKI MEGNYITÓBESZÉD.

A Magyar Történelmi Társulat 1913 évi márczius 13-án tartott közgyűlésén mondotta DR. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ másod-alelnök.

Tisztelt Közgyűlés!

Negyvenhét esztendővel ezelőtt, mikor társulatunk nemzeti történetünk művelésére és homályos részeinek felderítésére megalakult, sok volt a teendő a hazai történetírás terén. Szalay László és Horváth Mihály nagy művei igyekeztek az akkori körülmények között elismerésre és tiszteletre méltó módon előadni a nemzet egészének viszontagságteljes multját és évek hosszú során keresztül az ő előadásuk volt a fonál, mely multunk ismeretéhez vezetett. A történetírás mezején a mult század folyamán felmerült új elméletek, homályos korszakok megvilágítását célzó törekvések s az eredeti források felhasználására irányuló vágy, tudományos dolgozatoknak, anyagközléseknek hosszú sorát jelentették meg minálunk épen attól az időtől kezdve, hogy társulatunk a nemzeti mult ismeretét széles arányokban vitte a nagyközönség elé. Történelmi dolgozatoknak bibliographiája, melyet félszázad óta megjelent kiadványokból és közlésekből összeállíthatunk, rendkívüli gazdagságot mutatna, s ha azt rendszerbe szednők, alig találnánk történelmünkben korszakot, melynek megismeréséhez dolgozatok és publicatiók ne igyekeztek volna új adatokkal hozzájárulni.

Az a kor, a melyben társulatunk működését megkezdette, kiválóan kedvezett a történelmi kutatásnak. A felszabadult nemzeti élet nagy érdeklődéssel fordult a nemzeti mult felé, melynek lélekemelő eseményeiből erőt igyekezett meríteni a jelen küzdelmeire, és biztatást a jövődő kilátásaira. Lázás tevékenység indult meg minden téren, mintha hosszú idők mulasztásait egyszerre igyekeztünk volna pótolni. Ebből a fellendülésből társulatunk is kivette becsületesen a maga részét. A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottsága által, főleg a hatvanas évek eleje óta közzétett monumenták, egyéb okleveles kiadványok, egyházi, megyei és családi monographiák, kisebb-nagyobb korszakokat felölelő tanulmányok, kivált pedig a hosszú ideig elhanya-

golt művelődéstörténelem egyes nyilvánulásait felderítő dolgozatok, — mindezek rendkívül gazdaggá tették történelmi irodalmunkat, melynek általában az lett a fő törekvésévé, hogy a hol csak lehet, a régi kor eredeti forrásaihoz forduljon. Széles körben indult meg a levéltári kutatás. Alig maradt hazánknak és a külföldnek nevezetesebb levéltára, melyről történetíróink tudomást nem vettek s a melyből a lehetőség szerint ne merítettek volna. Erre a kor változott viszonyai is megadták a lehetőséget. A mi Franciaországban a forradalmi szabadságeszmék hatása alatt, főleg pedig I. Napoleon idejében és Németországban a XIX. század első fele folyamán következett be, arra minálunk valamivel később, a század második felében került a sor. Magánjogi és egyéb korlátok miatt a nyilvános kutatás előtt csukva tartott levéltárak ajtajáról lehullt a zár s történetíróink vetélkedve igyekeztek belőlök anyagot meríteni homályos multunk megvilágítására. Hogy mily eredménynyel, elég egy példára hivatkozni. Vesse össze bárki Teleki Hunyadiak korának Szabó Károly által szerkesztett történet-földrajzi részét azzal a kötettel, mely Csánki Dezső szerkesztésében a minap hagyta el a sajtót és előtte áll az a meglepő eredmény, melynek elérésére csak lelkiismeretes levéltári munka képes. Tízezernyi mozaikszemből arra hivatott kéz a XV. századi Magyarország egyes részeinek topographiai és család-tani szempontból oly teljes és hű képét állította elő, hogy abban a magyar történelmi kutatás diadalát ünnepelhetjük. Íróink helyes érzéke mindig felismerte, hol van még hiány hazai multunk megvilágításában s adatok közlésével vagy feldolgozással igyekeztek a homályon segíteni. Csaknem mindegyiknek megvolt vagy megvén a maga specialitása, mely a nemzeti mult egészét tekintve, lehet, hogy esetleg kisebb jelentőségű, de mégis értékes a kép teljessé tétele szempontjából.

És mégis, ha kiadványaink s a történelem körébe vágó dolgozataink hosszú során végigtekintünk, be kell vallanunk azt, hogy igazán alapvető publicatióknak és bizonyos segéd-könyveknek, a melyekhez a kutató lépten-nyomon nyúlni kénytelen, nagy híjával vagyunk. Ezzel nem mondok újat. Ezt érzi és tudja mindannyiunk, a ki történelmi kutatással komolyan foglalkozik. Kiadványaink, közléseink nagy részét az esetlegeségnek és a gyors termelés vágyának köszönhetjük. Mintha egyszerre, a legrövidebb idő alatt igyekeztünk volna mindent közzé-tenni, a mi kezünkbe akadt. Most egy középkori oklevélkötet lát napvilágot, a mely azonban épenséggel nem adja teljes anyagát annak a kornak, a melynek emlékeit közzéteszi. Majd egy XVI. századi levélgyűjtemény jelenik meg, szintén ötlet-szerűleg, esetleg egybekerült anyaggal; erre XVII. századi

gazdasági számadások, XVIII. századi naplók lépnek a nyilvánosság elé, a hogy éppen a véletlenség hozza magával. Szó ines róla, magában véve mindaz az anyag, a mit ily módon a tudomány használatára adunk, értékes s a közlő érdemet szerez magának annak közzétételével. De most már itt az ideje annak, hogy komolyan foglalkozzunk néhány oly kiadvány előmunkátaival, melyeknek megjelenése után csodálkozni fogunk, hogy addig mikép lehettünk el nélkülük. Ezen kiadványok nem oly természetűek, hogy egy-két év alatt azok rendelkezésünkre állhatnának. Ezek létesítéséhez évek, sőt évtizedek munkájára van szükség. Szokjuk meg már egyszer azt, a mit például Németországon már régóta tudnak, hogy alapvető, a kritika minden eszközével készült kútfő-publicatiók létrejöttéhez évek, sőt évtizedek tanulmányai szükségesek.

Lássunk tehát néhányat azon megoldásra váró feladatok közül, melyekkel nemzeti kultúránk ismeretét nem expansiv, hanem intensiv módon mozdíthatjuk elő.

Történetírói gárdánk egyik nagyérdemű tagja nemrégiben egy arra hivatott körben egy magyar történelmi kritikai bibliographia szükséges voltát hangoztatta és indítványt tett annak létesítésére. Nincs köztünk egy sem, a ki annak hiányát ne érezné. Bármily kérdéssel foglalkozzunk is, alig akadunk olyanra, a melylyel vagy a melyhez közel áll óval már valaki ne foglalkozott volna. Mindennek utánajárni nagy időbe és fáradságba kerül, a mi az igazi alkotás rovására megy. Előáll az a furcsa helyzet, hogy idegenek, hazánkon kívül állók irodalmi termelésünkről jobban vannak tájékoztatva, mint mi magunk. Hála annak a fellendülésnek, melyre történetírásunk félszázad óta önérzettel mutathat, ilyen, tárgyak szerint csoportosított és kritikai szempontból is megbízható bibliographia egybeállítása nem kis feladat, de oly kívánság, melyet mielőbb valóra kell váltani. És reméljük is, hogy az a szakértő forum, a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága, a hol e mű létesítésének gondolata felmerült, annak megvalósítására is megtalálja a módot és az eszközöket.

E mellett a nélkülözhetetlennek szánt segédkönyv mellett elsősorban megoldandó feladatúl jelölhetjük ki történelmünk alapvető kútfőinek teljesen új, a történelmi kritika minden eszközével készült kiadását. A mit a francia nemzet már régóta bír, a mit az olaszoknál Muratori kezdett meg, s a mit a németeknél a Monumenta Germaniae sorozatai megvalósítottak, arra mi is képesek vagyunk. Kútfőtanulmányaink száma, éppen fiatalabb történetíróink buzgó fáradozása következtében, egyre emelkedik. Ezeknek eredményei értékes előmunkálatul szolgál-

hatnak oly sorozat számára, melynek hivatása nemzeti multunk ismeretéhez szükséges kútforrásainkat a legrégibb időtől kezdve teljesen megbízható kritikai szövegben felölelni. Ez a munka, ha rövid idő alatt nem is valósítható meg, nem oly természetű, hogy megalkotása leküzdhetetlen nehézségekbe ütköznék. Krónikáink, évkönyveink s egyéb történelmi kútforrásaink, azok levelektől s egyáltalában a levéltári anyagtól eltekintve, sajnos, nem maradtak reánk oly mennyiségben, hogy összegyűjtésük nagy fáradságot okozna; egy-egy kútfőnkénél sincs annyi kézirattal dolgozunk, mint ez némely francia, olasz vagy német krónikánál az eset, úgy hogy nem olyan nehéz — kitűnő előmunkálatok mellett — a filatiót és ennek alapján a legjobb szöveget megállapítani. Tudományosságunknak nem válik dicsőségére, hogy még mindig vannak kútfőink, melyeket Schwandtner, Péterfi vagy Engel kiadásából kell használnunk; de nem felel meg az igényeknek sok újabb kútfőkiadásunk sem. Egyiknél jó a szöveg, de hiányzik belőle az a kritikai méltatás, a mit mai várakozásnak elegettevő publicatio nem hagyhat el; másiknál talán megvan a közlő bő fejtegetése, mely ha sokszor subjectiv felfogásból ered is, mégis sokkal járul ahoz, hogy a kútfő történelmi értékét tisztázza, de esetleg hibás a közlés, a minek pedig kútfőkiadásnál nem volna szabad előfordulnia. Mind a kettőre idézhetnék példát. Ennek nem lehet soká így maradnia. Előttem mindig a Monumenta Germaniae Historica példája lebeg. A mit Br. Stein 1819-ben a Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte megalapításával megkezdett, a mit Georg Pertz a század huszas éveiben a Monumenták megindításával tette változtatott, a mit a nagy vállalat sikerekben és tudományos eredményekben elért: annak hazai történelmünk szempontjából leendő megvalósítására itt az idő, itt az alkalom. Szakképzett munkatársak hosszú sora áll rendelkezésre, ismerjük a külföldi kiadványok által követett elveket, tudjuk, hogy mily tudományos igényeket kell egy *ma* megindítandó Monumenta Hungariae Historica sorozatnak kielégítenie. Nem kell egyéb, csak az erre illetékes testületnek az az elhatározása, hogy a meglévő szellemi és anyagi erők egy részét hosszú időn át ennek a nagy czélnek szolgálatára fogja lekötöni. Ha egyszer megvan ez az elhatározás, ha megkezdődik a hosszú időt igénylő lassu munka, melynek folytonosságára kétségtelenül lesz gond, megnyugodhatunk, hogy régi mulasztást teszünk ezzel jóvá. Csak azután időhöz ne kössék az egyes kötetek megjelentét és ne várják azt, hogy évről-évre lásson valami belőle napvilágot, mint a hogy ez volt az eset az Akadémia régi Monumenta köteteinél. Az ilyen monumentális kiadványnak hosszú előkészületre, megfelelő berendezkedésre, évekig tartó következetes munkára

van szüksége. Egy-egy kötet megjelente legyen esemény a történet-tudomány terén, mint a hogy eseményszámba megy, ha a Monumenta Germaniae sorozatából egy újabb kötet lát napvilágot.

Történelmi forrásaink felkutatásában és közzétételében egy téren sem fejtettünk ki oly buzgó munkásságot, mint az oklevelek publicatiója körül. Más elbírálás alá tartozik azután, megfelelnek-e ezek a kiadványok, vagy azoknak nagy része, teljességben és minőségben, tudományos igényeinknek, még ha meglehetősen alászállítjuk is azokat? Mindenesetre örvendetes, hogy van már korszak, melynek okleveles kincsét, mondhatni, nyolc tized-részában ismerjük, a hol jóval több a kiadott, mint ismeretlen oklevél s ez történelmünknek még mindig egyik legérdekesebb, de sok vonatkozásában teljesen még ma sem ismert korszaka, az Árpádok kora. Ezekre megy a XVIII. század óta történelmi feldolgozott munkákban, általános és specialis oklevélgyűjteményekben közzétett Árpád-kori okleveleink száma, és ha kritikai szemmel nézünk végig a szövegek hosszú sorozatán, arra a szomorú tapasztalatra jutunk, hogy a közlések nagyrésze hasznavehetetlen. Legfontosabb okleveleink sok darabját régi rossz, hibákkal, kihagyásokkal teljes közlésekből ismerjük; egy-egy oklevél négyszer-ötször is közzé van téve egy ugyanazon kiadványban nemcsak különböző évszámok, hanem más-más kiállító neve alatt is; a régibb szövegközlésekben alig van tulajdonnév, mely eredeti formájához híven volna visszaadva. Ha egy oklevél adatait valamely tudományos célra fel akarja valaki használni, előbb külön tanulmányokat kell végeznie, megbízható adattal áll-e szemben, nem vonta-e már valaki kétségbe a darab hitelességét s megnyughatik-e annak ítéletében? Ha valakinek Árpád-kori oklevél jut a kezébe, nagy fáradságába kerül megállapítani, hogy tömérdek oklevélkiadásunk valamelyike nem tette-e azt már közzé, mert nincs oly könyv, a melyhez bizalommal fordulhat, a mely megmondja, ki és hol közli annak szövegét, ki előtt volt már ismeretes az oklevél és lehet-e azt történelmi bizonyítéknak elfogadni? Mennyivel jobb a német történetíró helyzete. Ha középkori uralkodói oklevéllel van dolga, elsősorban a Böhmer által még a múlt század harminczas éveiben alapított s később Stumpf, Ficker és mások által egyre tökéletesebben folytatott registarművekhez, e nagy oklevélrepertoriumokhoz fordul és mindenre, az oklevél kiadásaira, irodalmára és kritikájára felvilágosítást kap. A kinek pápai bullával akad tennivalója, Jaffé és Pothast művét s ezek újabb átdolgozását veszi kezébe. A magyar történetíró azonban, ha Árpád-kori oklevéllel van dolga, tanács-talanul áll. E téren legelső, legsürgősebb teendő egy okleveles repertóriumról való gondoskodás; nem egyszerű oklevélkivona-

tokat kell ennek tartalmaznia, hanem valósággal kritikai képet nyújtania Árpád-kori okleveles anyagunkról. Legyen ebben felsorolva minden közlés, minden nézet, mely egyes oklevelek hitelessége felől felmerült; terjeszkedjék ki, de könnyen felismerhető módon, a hamisítványokra is. Szóval legyen az teljesen megbízható segédkönyv, mely három század kiadott okleveles anyagáról feltétlenül hű képet ad; ha ezenkívül kiadatlanokra is kiterjed, annál jobb. Az ily kritikával és nagy lelkiismeretességgel egybeállított regestamű létrejöttéhez évek munkájára van szükség. Úgy tudjuk, hogy van már szaktársaink között olyan, a ki e mű összeállítására nemcsak gondolt, hanem azon dolgozik is. Vajha sikerülne neki azt oly módon megalkotni, a hogy erre a mintát a Böhmer-féle regestakötetek újabb átdolgozásai megadták.

Ha meglesz e mű, ettől csak egy lépés az Árpád-kori oklevelek és elsősorban a királyi eredetűek új corpusának kiadása. Ehez az előmunkálatok már most megkezdődhetnek, mert a befejezéstől sok-sok év választ el s így tudományos szükséglet a kezdeshez mennél előbb hozzáfogni. A Monumenta Germaniae vezetősége már 1824-ben programjába vette a német uralkodók okleveleinek kritikai kiadását, a mely minden egyes oklevél létrejöttének individualis körülményeit is hivatva volt feltüntetni s a gyűjtést már akkoriban megkezdte. És mégis csak 1871-ben, sőt igazabban csak 1878-ban indult meg Sickel vezetése alatt a német uralkodói oklevelek ama mintaszerű kiadása, mely minden egyes darabnál hosszadalmas kritikai tanulmányok eredményét adja elő néhány szóval. Nálunk is meg van adva a lehetőség arra, hogy különösen II. Endre korától kezdve, mikor a királyi oklevelek és ezek között az eredetiek száma egyszerre nagyot nő, az egyes darabokat belső és külső tulajdonaik, s a cancellari praxis megállapítása czéljából oly beható vizsgálat alá vegyük, a minőt Sickel végzett a Karolingok, I. Konrád, I. Henrik és az Ottók és Bresslau II. Henrik oklevelein. Csakhogy mindehhez időre és munkatársak hosszú sorára van szükség. Ezért mielőbb hozzá kell kezdeni, hogy a mi tudományosságunk is lépést haladhasson a nyugatéval.

Ime, tisztelt Közgyűlés, néhány megoldásra váró feladat a sok közül, melyeknek megvalósítása immár el nem odázható. Mindaz, a miről szóltam, szakemberek előtt nem új, mindnyájan régóta érezzük, hogy a felsorolt munkálatokhoz mielőbb hozzá kell látnunk, már csak abból a, mondjuk, önző czélból is, hogy még magunk is hasznát vehessük azoknak. Ezért ítéltem szükségesnek, hogy azok létesítésére az illetékes tudományos körök figyelmét társulatunk közgyűlésén az elnöki székéből felhívjam.

AZ ELSŐ HABSBURG-KIRÁLY TRÓNRAJUTÁSA MAGYARORSZÁGBAN.

Az európai államok alakulásának történetében nem kevésbé feltűnő az a tény, hogy egy-ugyanazon népfaj által lakott területek az új korig, részben napjainkig, több uralkodó-ház jogára alatt földarabolva maradtak; ellenben a mai osztrák-magyar monarchiát alkotó, különböző népfajoktól benépesített országoknak közös dynastia alatt egyesítésére a törekvés, a középkor folyamán sűrűn megújult és négy ízben sikerre vezetett.¹ Ebből azt kell következtetnünk, hogy az ez irányban tett kísérletekre a magyar, szláv és német fejedelmeket, az egyéni hatalomvágy és a családi érdek sugalmazása mellett, a földrajzi helyzet és az európai államrendszer természetéből keletkező indítóerők készítették.

Az állam-csoportosítás mestereinek, a római imperiumnak és Nagy Károlynak méltó tanítványai voltak az Árpád-házból származó uralkodók, a kik fegyverük és szervezőképességük fölényével a magyar birodalmat keleten, délen és éjszakon a mellék-tartományok egész sorával gyarapították. Mikor pedig a nyugati határon túl Ausztria és Síría megszerzésére a Babenbergi-ház férfiágának kihaltával legelőször alkalom kínálkozott, IV. Béla nem mulasztotta el azt megragadni; de az ország erejének a tatárpusztítás okozta megfogyatkozása nem engedte meg, hogy igényeit, a melyeket a római szentszék is felkarolt, érvényesítse.

A babenbergi örökséget a csehországi Přemisl-család erőteljes sarja, Otakár, ragadta magához, a ki alighogy Ausztria birtokába lépett, azon volt, hogy Magyarországot, vagy legalább egy részét szintén hatalmába ejtse. Viszont V. István és IV. László, a mikor ellene ismételten háborút viseltek, azt a czélt tűzték ki, hogy kezeiből Ausztriát kiragadják; majd a Morvamezón kivívott diadal után a magyar államférfiak arra számítottak, hogy a csatatéren elesett cseh király örökségén Habsburgi Rudolfal osztozkodni fognak.

¹ Albert király, V. László király, I. Ferdinánd trónraléptével és Hunyadi Mátyás uralkodása alatt.

Azonban szövetségesük, a német birodalom hatalmának visszaállítására és saját dynastiájának megalapítására irányuló törekvései közepett, a magyar állam erejének gyarapítását nem tartotta kívánatosnak. Csehországra Otakár fiának örökösödési jogát elismerte, Ausztriát pedig a saját fiának adományozta; sőt IV. László halála után megkísérlé Magyarországot, koholt jogcímen, Ausztria herczegének birtokába juttatni. Tervét a magyar nemzet, III. Endrét trónra emelve, hiúsította meg.

Az Árpád-ház férfiágának kihaltakor a nemzet első trónjelöltje Venczel volt, a kire Csehország koronája várakozott. Az ő visszavonulása és néhány évvel később a Pržemisl-ház kihalása, újból a Habsburgoknak nyitott kilátást Csehország és Magyarország trónjaira. Albert herceg német királylyá megválasztatván, egyik fiának adományozta Csehországot; másik fia pedig III. Endre leányát jegyezte el, és mivel ez kolostorba menekült, Trencsényi Csák Máté leányával tervezett házasság útján kereste a nemzet rokonszenvét és támogatását.

Mindazáltal az Anjou-ház megszilárdította uralmát Magyarországon, Csehország pedig a német trónra fölemelkedett Luxemburgi-ház uralma alá került. Az utóbbi mintegy örökség gyanánt átvette elődeinek nagy terveit. Az Anjou-, Habsburg- és Luxemburg-házak országainak egy uralkodó jogára alá jutását örökösödési szerződésekkel és házassági combinációkkal IV. Károly császár készítette elő, fia pedig merész politikájának meglepő fordulatokban nem szűkölködő útjain a megvalósításhoz vezette.¹

I.

Zsigmond király, alighogy neje, Mária királyné, gyermektelenül sírba szállott (1395), újabb házasság kötése végett tárgyalásokat indított; de ezeknek eredményét be nem várván, egyidőben azon volt, hogy arra az esetre is, ha fiu hátrahagyása nélkül talál elhalni, a magyarországi trónt a saját családja, a Luxemburgi-ház részére biztosítsa. Az 1396-ik év márczius elsején esküvel kötelezte magát, hogy »mielőbb oly intézkedéseket fog tenni«, a melyekkel lehetővé váljék, hogy a jelezett esetben bátyjára, Wenczel, római és cseh királyra szálljon a magyar korona.²

¹ A bevezető sorokban jelzett eseményeket tüzetesen fogom tárgyalni »A Habsburgok politikai összeköttetései Magyarországgal a mohácsi vész előtt« című munkámban, a mely a jelen dolgozat egyes részeivel is bővebben foglalkozik.

² Pelzel: Lebensgeschichte des Königs Wenceslaus. (Prag, 1790.) II. Urkundenbuch 10.

Ezen intézkedéseket, a melyek alatt a magyarországi rendek hozzájárulásának kieszközlését értette, nem tette meg. Néhány évvel utóbb megváltoztatta szándékát és unokaöccsének, Jodok, morvaországi őgrófnak szánta a magyar trónt. Ekkor sem látta tanácsosnak az ügyet országgyűlés elé vinni. Nagy Lajos példáját követte, a melyet azzal adott, hogy 1362-ben az osztrák hercegekkel kötött örökösödési szerződést az egyenként föl-szólított rendek által megpecsételtette. Neki is már hetvenet sikerült megnyerni,¹ a mikor ezen igyekezeteiben az önkényes uralma által fölkeltett elégtelenség forradalmi kitörése megállította. A magyar urak 1401 tavaszán fogságba vetették őt, azzal a szándékkal, hogy a tróntól megfosztják. Azonban a megválasztandó király személyére nézve nem tudtak megegyezni. László nápolyi király, Ulászló lengyel király és Vilmos osztrák herceg voltak a jelöltek. Zsigmond ellenségeinek megosztlása híveinek lehetővé tette, hogy szabadonbocsátását és a trónra visszahelyezését eszközöljék ki.

Zsigmond ekkor, a tekintélyén ejtett csorba kiköszörülése végett, Csehországba vonult, hogy tehetetlen bátyját a kormány átengedésére kényszerítse. Ebben a vállalatban Albert osztrák herceg fölajánlotta neki közreműködését és serege élén hozzá csatlakozott.

Igy történt, hogy Zsigmond, míg testvérével és az ehhez csatlakozó többi családtagokkal, Jodok és Prokop őgrófokkal meghasonlott, osztrák szövetségeséhez benső viszonyba lépett. Későbbi okirataiban meleg szavakkal emlékezik meg e ragaszkodásról, a melyet iránta a herceg tanusított és ő a barátság érzelmeivel viszonzott. Az elért sikerek még szorosabban csatolták őket egymáshoz.

Zsigmond, miután Csehország kormányát átvette, bátyját Prokop őgróffal foglyúl ejtvén, diadalmasan tért vissza Magyarországra. Útközben hosszabb időt töltött Albert bécsi udvaránál. Itt kibékült Vilmos herceggel és ennek testvérével, Erneszttel. Saját családjával szemközt a Habsburg-házban keresvén támaszt, bizalma jeléül Wenczelt a hercegek őrizete alá helyezte és megújította velök azokat a kölcsönös örökösödési szerződéseket, a melyeket IV. Károly császár mint Csehország királya és Nagy Lajos mint Magyarország királya kötöttek volt őseleikkel.

Az általa (1402 augusztus 16-ikán) kiállított okiratok egyikének élére a következő nyilatkozatot állította: »Mi, Zsigmond

¹ Ezt Wenczel királynak Zsigmond ellen kibocsátott manifestumából tudjuk, a melyet az egykorú Windeck fölvett történeti munkájába. Altmann 1893-ik évi kiadása. 58.

király, arra az esetre, ha férfitód nélkül halunk meg, a magyar királyságot osztrák sógoraink egyikének akarjuk hagyományozni. Ezért, a mikor közelebb a magyarországi urak és városok Pozsonyban egybegyűlnek, tárgyalni fogunk azokkal, a kik Jodok örgróf javára nem kötötték le magukat. Azután pedig meghívjuk az egyik herceget, hogy tőlük a maga és unokatestvérei nevében a fogadalmat átvegve.« Viszont kikötötte, hogy azon esetre, ha a három herceg fiutód nélkül múlik ki, tartományaik ő rá és fiörökösire szálljanak.¹

Ezen fontos kijelentés, noha a szabatosság és világosság hiányában szenved, kétségtelenné teszi, hogy Zsigmond a magyar koronát a három hercegre egyetemlegesen, vagyis az egész Habsburg-házra szándékozott föltételeken átszállítani, és pedig a magyar rendek közül azoknak hozzájárulásával, a kik erre esküszegés nélkül szánhatták el magukat.

Nagy bátorságot, vagy talán könnyelműséget árúl el azon elhatározása, hogy tervének végrehajtására, noha fogságából kiszabadulása óta még egy esztendő sem telt el, az ország rendével való legelső találkozásakor kísérletet tesz. Abban bízott, hogy győzedelmes sereg élén jelenvén meg és a kereszténység világi fejét fogoly gyanánt hozván magával, a netán jelentkező ellenzéket megfélemlíteni és elnémítani képes lesz.

Szeptember közepén tekintélyes gyülekezet volt együtt Pozsonyban. A főpópok úgyszólván mindannyian, tizenketten jöttek össze. Világi urak és nemesek kilenczvennyolczan jelentek meg; úgymint a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda, a tárnokmester, a mácsói bán, a főlovászmester, a főasztalnok, a főpohárnok, négy főispán, két várkapitány, továbbá a Bebek-, Forgách-, Gara-, Hédervári-, Herczeg-, Laczk-, Pálóczi-, Perényi-, Pető-, Rátold- és Rozgonyi-családok sarjai. Azonban a vármegyék, a melyeknek köznemessége az 1385 és 1397-ik évi országgyűléseken négy-négy követ által volt képviselve, meghívóleveleket nem kaptak. A városok sorából csak Pozsony és Sopron küldöttek követeket.

A gyűlés eszerint országgyűlésnek nem volt tekinthető. Ennek daczára a jelenlevők »Magyarország összes főpapjai, zászlósurai, nemesi és előkelői« címét vették föl,² és készek voltak oly ügyek tárgyalásába bocsátkozni, a melyek az országgyűlés jogkörébe tartoztak. A körökben uralkodó szellemre vilá-

¹ Az okirat, a melynek még tíz pontja német birodalmi és csehországi ügyekről rendelkezik, német nyelven van fogalmazva. Eredetije a bécsi állami levéltárban. Pelzel i. h. 84.

² »Nos prelati, barones, nobiles, proceres regni Hungarie universi.«

gosságot vet az a körülmény, hogy soraikban helyet foglaltak a király külföldi kegyenczei, az olasz Scolari és a lengyel Stibor, a kiknek méltóságokkal és adományokkal elhalmozása egy év előtt a nemzeti fölháborodás kitörésének fő oka volt.

Az alattvalói hódolat nyilatkozatai, a melyek Zsigmondot fogadták és hivatva voltak a történeteket vele feledtetni, őt a fejedelmi önkény újabb tényére bátorították föl. Az esküt, a melylyel az ő felszólítására a rendek egy része magát Jodok irányában lekötötte, érvénytelennek nyilvánította, azzal a megokolással, hogy az őgróf a magyar trón elfoglalására méltatlanná vált. Egyszersmind a bécsi szerződés megállapodásain is önhatalmilag túltette magát, és azzal az előterjesztéssel fordult a gyűléshez, hogy fiu hátrahagyása nélkül bekövetkező halála esetén, örököséül Albert herceget ismerje el, a nélkül hogy a többi osztrák hercegekre az örökösödési jog kiterjesztését kívánná.

Az egybegyűlt rendek készséggel hajoltak meg kívánsága előtt, sőt hozzájárulások kifejezésére olyan formát használtak, a mely a szolgálai megalázás jellemvonásait viseli magán. A helyett, hogy Albert herceg föltételes trónöröklési jogát maguk állapítanak meg, a királyt fölhatalmazták, hogy ő a magyar királyságot a hercegnek »adományozhassa«.

Ekkor azután Zsigmond okiratban kijelentette, hogy »tekinetbe véve az Albert herceg részéről tapasztalt hűséget és szeretetet, úgyszintén a vele fönnálló sógorságot és barátságot, Magyarország összes főpapjai, zászlósurai és előkelői tanácsára, a magyar királyságot neki adományozza«.

A rendek pedig egyenként, az evangeliumra letett esküvel, magukat, örökseik nevében is, arra kötelezték, hogy ha a megjelölt eset bekövetkezik, Albert herceget »örökösödési jogon¹ Magyarország királyának elfogadják és megkoronázzák«.

Mindezt pedig a Habsburgok által mai napig gondosan megőrzött okiratba foglalták, a melyen a jelenlevők mindegyikének pecsétje függ.¹

¹ Turba (Geschichte des Thronfolgerechtes in allen Habsburgischen Ländern. Wien. 1903. 321 l.) érthetetlennek tartja az örökösödési jogra való utalást, mivel Albert herceg atyja Zsigmond testvérét birta ugyan nőül, de ő nem ezen házasságból származott. Az örökösödési jogot a rendek azon elhatározása állapította meg, hogy Zsigmond fiu hátrahagyása nélkül bekövetkező halála esetén Albertet fogják trónörökös gyanánt elfogadni és megkoronázni. Turba egyébiránt a rendek okiratának lényeges passzusát hibásan adja. Az eredeti okiratban és Kurznál, a kit idéz (Geschichte Österreichs unter Albert IV. Linz, 1830. 227 l.), így áll: »jure hereditario devolvatur«, Turbánál pedig így áll: »ex jure hereditario.« Az *ex* szóoska egy már a rendek határozata előtt fennálló örökösödési jogot állapíthatna meg.

Ezzel az eredménynyel Zsigmond nem érte be. Azt óhajtott, hogy praesuntiv örököse az ország kormányát, mint teljhatalmú helytartó haladéék nélkül vegye át. Ezt a szándékát a gyűlésnek tudomására hozván, nem habozott azzal okolni meg, hogy ő maga az országból távozván, Csehországban és a német birodalomban hosszabb ideig fog időzni. A rendek ez ellen sem emeltek kifogást. Hozzájárulásukra hivatkozva, Zsigmond a herceget a helytartói tiszttel felruházta, és kijelentette, hogy összes intézkedéseit érvényeseknek fogja tekinteni, és elrendelte, hogy iránta az ország lakosai engedelmisséget tanúsítsanak.¹

A pozsonyi rendek ezen magatartásánál még meglepőbb a politikai lelkiismeretlenség egy másik ténye. Ugyanis számosan közülök, az ország primásának vezetése alatt, néhány héttel utóbb, a váradi székesegyházban félelmes ünnepélyességgel, szent László koponyájára letett esküvel megfogadták, hogy Zsigmondot a tróntól megfosztják és arra László nápolyi királyt emelik, a mi által az Albert trónöröklése javára imént letett esküjüket is megszüntették.²

A herceg, a ki helytartói tisztét átvenni késett, még Bécsben időzött, a mikor 1403 elején az ország minden részére kiterjedő forrongás felől értesült. Elfojtására erőhatalommal föllépni nem volt képes; ezért arra szorítkozott, hogy Zsigmondnak jelentést tett, és az ország rendeit levelekben megnyugtanni igyekezett.³ Ellenben unokatestvére, Vilmos herceg, a ki az örökösödési ügynek a bécsi szerződéstől eltérő elintézésével elégtelen volt, Zsigmond ellenségeihez csatlakozott, és Nápolyi László nőtestvérével házasságra lépett.

Köztudomású dolog, hogy Zsigmond hatalmas hívei, a Garák és Marótiak, Stibor vajda és Czilli gróf gyors és erélyes föllépésökkel megmentették uruknak a trónt, és az ellenkirályt az országból távozásra kényszerítették. Zsigmond amnestia biztosításával meghódolásra készítette ellenségeit, és az osztrák helytartóság népszerűtlen tervét elejtette.

Albert herceg ennek daczára ezentúl is hűségesen ragaszkodott hozzá. Az 1404-ik év nyarán részt vett csehországi hadjáratában, míg Znaim ostrománál súlyos betegségbe esett, a mely szeptember 14-ikén halálát okozta. Utolsó óráiban egyet-

¹ A Pozsonyban 1402 szeptember 14. és 23. között a király és a rendek által kiállított öt okirat eredetije a bécsi állami levéltárban. Több helyen ki vannak adva. Fejér. Codex Diplomaticus. IX/4. 134—144.

² Az összeesküvők váradi esküjéről Zsigmond 1406 augusztus 1-én kelt okiratában szól. Hazai Okmánytár. VII. 440.

³ A Vasvármegyéhez 1403 február 22-én Bécsből írt levél a körmendi Batthyány-levéltárban. (Fejérpataky László szíves közlése.)

len fiát, a hétéves V. Albert herceget szövetségesének pártfogásába ajánlotta.¹

II.

A baráti viszonyból fakadó őszinte jóakaratot Zsigmond az atyáról átvitte a gyermekre, a kit ettől fogva egész életén át következetesen fiának nevezett és neveztek mások is.² Érdekeit a gyámságot viselő osztrák hercegekkel szemközt buzgón fölkarolta; de tartózkodott attól, hogy a trónöröklés ügyét napirendre hozza. Mikor házasságából Czilli Borbálával 1409-ben leánya, Erzsébet született, csakhamar azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy azt arra az esetre, ha fia nem születik, örököséül fogja elfogadtatni. Már a következő év őszén egyes főpapoktól és világi uraktól kötelező nyilatkozatokat eszközölt ki.³

Ekkor az atyai szív sugallatait az elhunyt barátjának gyermeke irányában elvállalt kötelességeivel megegyeztetni igyekezett. Albert herceget 1411 ősz elején, tizennégy éves korában, a három éves Erzsébettel eljegyezte. Az erről szóló oklevélben szokatlanul meleg hangon emlékezik meg atyjáról és azt a reménységet fejezi ki, hogy azért, a mit halálával elvesztett, fia kárpótást fog nyújtani. Az osztrák rendeket az eljegyzésről értesítvén, levelében szintén utal arra, hogy »az elhunyt herceggel halála órájáig szeretetben és barátságban élt«, és azt az óhajtaást tolmácsolja, hogy a tervezett házassági frigy mindkét uralkodó családnak és országaiknak javára szolgáljon.⁴ Ez a kijelentés a házasság politikai jelentőségét jelezi; de a királyi iratok óvatosan kerülnek annak a kérdésnek érintését, hogy Erzsébet trónrajutása esetén mellette férje milyen állást fog elfoglalni.

¹ Ezt később (1411) Zsigmond maga említi alább tárgyalandó okiratában.

² Újabb történetírók: Palacky (*Geschichte Böhmens* III/1. 146.) és Turba (*Geschichte des Thronfolgerechtes*, 321.) írják, hogy Zsigmond »talán« adoptálta, fiául fogadta föl Albertet. Ezt a föltevést kizárják Zsigmondnak intézkedései, a melyekben leányát tekintette örökösének.

³ A nyilatkozat teljes szövegét nem ismerjük. Tartalmára utal maga Erzsébet 1441-ben Frigyes német királyhoz intézett előterjesztésében, és megjegyzi, hogy azt Zsigmond római királylyá megválasztása (1410 szeptember 10) után állították ki a magyar rendek. (Kollár. *Analecta Vindobonensia*. II. 915.). Erzsébet előadásának hitelességét nincs okunk kétségbe vonni.

⁴ Zsigmond 1411 október 7-én kiállított okirata és ugyanakkor kelt levele: Kurz: *Geschichte König Albrecht II.* I. 302. Fejér. X/5. 175. — Érthetetlen Turba (i. m. 323) azon teljesen megokolhatatlan állítása, hogy Albrecht herceg »sein Königtum dem durch kein Erbrecht beengten Wahlrecht der Stände verdankte, das zuerst bei seiner Verlobung, dann bei seiner Vermählung geübt worden war«.

A Pozsonyban történt eljegyzés ünnepségeinek lezajlása után az ifju herczeg visszatért Bécsbe, és míg Ausztriában gondosan teljesítette fejedelmi kötelességeit, jegyesének atyja iránt ragaszkodását és szolgálatkészségét minden kínálkozó alkalommal kitüntetni igyekezett. A csehországi hussziták ellen viselt háborúkban áldozatokat nem kímélő buzgósággal vett részt, és a mellett hogy jelentékeny sereget tartott fön, mindig pénzülkében szenvedő ipját tetemes kölcsönösszegekkel segítette.

1421-ben töltötte be Erzsébet a tizenkettedik esztendő és az egyházi törvények értelmében a házasság megkötésére képessé vált. Ekkor, a nyár végén, frigye Alberttel Pozsonyban az egyház áldását nyerte el.

Ezt az időpontot használta föl Zsigmond arra, hogy a jogara alatt álló két államban az örökösödés ügyét rendezze. Kinyilatkoztatta, hogy »összes királyságaiban, herczegségeiben és uradalmáiban« örökösének és utódjának leányát tekinti; ennél fogva ha ezentúl sem születik gyermeke, mind a magyar, mind a cseh korona ő rá száll; ha még egy leánygyermeke születnék, azután fogja eldönteni, hogy melyik örökölje Magyarország, melyik Csehországot; a mennyiben pedig erre nézve nem rendelkeznek, Erzsébet szabadon választhat egyet a két ország közül. Így tehát nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy Erzsébet helyett, kinek öröklési jogát 1410-ben az ország rendei elismerték, netán ezentúl születendő leánytestvére lép Magyarország trónjára.

Arról az esetről, ha fia születnék, említést sem tett és intézkednie nem is volt szükséges; mert az uralkodó jogi felfogás szerint a fiu születése a leányok örökösödési jogát szükségképen hatályon kívül helyezte volna.

Az intézkedéseit tartalmazó okiratban így szól: »Magyar és cseh királyságaink, a morva örgrófság és egyéb herczegségeink lakosainak meghagyjuk, hogy rendeleteinket megtartsák, szeretett leányunk, a mi igaz örökösünk iránt hűséget és engedelmeséget tanusítsanak.«¹

Az a tény, hogy ez alkalommal is, mint 1402-ben a magyar és a cseh koronák országairól egy és ugyanazon okirat, a mely német nyelven állíttatott ki, rendelkezik: a magyar állam függetlenségén ejtett újabb sérelem természetével bírt, a mely annál súlyosabb volt, mert Zsigmond a korábbi esetekben (1400, 1402, 1410) követett eljárásától eltérve, az ország rendei hozzájárulásának kieszközlését mellőzte, és csak arra utal, hogy magyar és cseh tanácsosait hallgatta meg.

¹ Az 1421 szeptember 28-án kelt királyi okirat eredetije a bécsi állami levéltárban. Csak kivonatát közli Fejér. X/6. 376.

Egyébiránt Albert jövődő állásának szabályozására most sem gondolt, sőt mostoha elbánásban részesítette őt azzal, hogy atyai jogait eleve korlátozta. A herczegnek térítvényt kellett kiállítani, a melyben arra kötelezi magát, hogy születendő fiát, ki hivatva volt anyja halála után a magyar trónra lépni, neveltetés végett a királyi udvarhoz küldi.¹

A herczeg eszerint magatartásával a házasság megkötésénél teljes önzetlenségét bizonyította be, és tanúságot tett igyekezetéről, hogy apósának minden kvánságát teljesítse. A következő évek folyamán pedig mind a husszita háborúban, mind a német birodalom ügyeiben fokozott buzgósággal állott szolgálatára. Ily módon elérte azt, hogy viszonyuk mind bensőbbé lett, és a német fejedelmek tiszteletét megszerezte.

Csak Magyarországbán, a hol sűrűn és hosszabb ideig tartózkodott, nem dicsekedhetett népszerűséggel. Az 1430-ik évben Zsigmond az ország alsó részeinek kormányzását és ezzel kétségkívül a törökök elleni védelmét óhajtotta rábízni, de a magyar urak ellenzése miatt szándékáról le kellett mondani.²

Négy évvel utóbb az a terv foglalkoztatta a királyt, hogy Erzsébetet Magyarországbán megkoronáztatja; a mi által trónöröklé ét törvényes módon biztosította és Albertnek az ország kormányzásába bevonását megkönnyítette volna. Azonban ez a terve szintén meghiúsult.³

A magyarországi trónöröklés ügye nem volt jogérvényesen elintézve, a mikor 1437 nyarán a Csehországban tartózkodó király egészségének megrendülése és erőinek hanyatlása felől aggasztó hírek terjedvén el, halála következményeivel mind a jogara alatt álló országokban, mind az érdekelt külföldi udvaroknál foglalkozni kezdettek.

A római szentszéknél, a Magyarországból érkezett jelentések alapján úgy tudták, hogy a magyar rendek, Zsigmond rendelkezéseivel nem törődve, a szabad királyválasztás jogával fognak élni, és vagy Albert herczeget, vagy a lengyel királyt emelik trónjukra.⁴

¹ Eredetije a bécsi levéltárban. Csak kivonatát közli Kurz i. m. I. 42. A térítvényvel készülő munkámban behatóan fogok foglalkozni.

² 1430 április 22-én a nürnbergi birodalmi gyűlésről Strassburg követe jelenti, hogy Zsigmond »das Niderland Ungern« át akarná adni Albertnek; de a magyar urak nem engedik. Deutsche Reichstagsakten. IX. 421.

³ Ennek a tervnek nem egészen világos nyoma van a brandenburgi őrgrof 1436 január 25-iki levelében, a melyben korábbi levelére utalva írja, hogy: »die Herzogin von Österreich zu einer Königin von Hungern noch nicht gekrönt sei«. Wostry. König Albrecht II. (Prag. 1907.) II. 143.

⁴ Ezt abból az utasításból tudjuk, a mit 1437 végén a Magyarországba küldött pápai követ kapott. Monumenta Poloniae. XII. (Krakó, 1891) 358.

Míg Magyarországon az Anjouk politikai eszményének, a Lengyelországgal való egyesülésnek, a törökök ellen való védelem szempontjából, akadtak újból hívei: Csehországban a huszizták vallási és nemzeti érdekeik megóvását a szláv Jagellóktól várták. Velök tartott a fondor Borbála királyné, a ki összekötetésbe lépett a lengyel udvarral és azt a gyanút keltette föl, hogy férje halála után a tizennégy éves Ulászló királynak készül kezét följánlani.¹

Zsigmond tudomással bírt ezen törekvésekről és meggyőztetésükre használta fel utolsó napjait Znaimban, a hol Csehországból Magyarországra visszatérvén, november végén a súlyosbodó kór megállapodásra kényszerítette.

Lelkének energiáját, túltengő hatalmi örerzetével, a sír szélén is csorbíthatatlanul megőrizte. Ahhoz a felfogáshoz, hogy egyetlen gyermekét, Erzsébetet, mind a magyar, mind a cseh korona országaiban az örökösödés joga illeti, most is ragaszkodott. Mindazáltal meggyőződött a felől, hogy a nóráralom sem a népek óhajításainak, sem a nehéz viszonyok követeléseinek meg nem felel. Most az volt az óhajtása, hogy halála után mind a két trónját Erzsébet és férje együtt foglalják el és ehhez még életében mind a két ország rendjeinek hozzájárulását eszközölje ki.

Evégből Pozsonyba és Prágába országgyűlést hirdetett.²

Mikor pedig halálát közeledni érezé, arra határozta el magát, hogy megbízottai előterjesztésének súlyát ünnepélyes cselekménnyel fokozni fogja. Maga köré gyűjtötte leányát, férjét és a környezetében levő magyar, cseh, osztrák urakat, végrendeletének meghallgatására. Trónon ülve, császári díszöltözetben fogadta őket. Kijelentette előttük, hogy »leányának, férjének és gyermekeinek hagyományozza összes országait és tartományait, a melyek különben is őket az örökösödés jogczimén megilletik«.³

¹ Palacky. III/8. 282. Wostry. I. 26., 34.

² A cseh országgyűlést december 18-ára még Prágából elutazása előtt hívta egybe. De Znaimból csak december 7-én kelt levelekben hívta föl a cseh korona sziléziai tartományait és városait, hogy követeket küldjenek Prágába a trónöröklés ügyének elintézése végett. (Codex Diplomaticus Lusatie superioris. — Görlitz 1900—689.) A pozsonyi országgyűlés kihirdetéséről a történeti emlékekben nem találunk nyomot. Ellenben tudjuk, hogy december 18-án már megtörtént a királyválasztás. Valószínűnek tartjuk, hogy a Sziléziába küldött királyi iratokkal egyidőben indultak el a futárok Magyarországra a rendek összehívása végett.

³ A jelenlevő Schlick Gáspár cseh kanczellár, két héttel utóbb, a prágai országgyűlésen előadta, hogy a császár »sein ordentlich und sein letztes testament und liest in (t. i. Albertnek és Erzsébetnek) und ihren Kindern allen seinen Königreich und Fürstentum überall wo er die in der Welt hätt, wie wol die Erbschaft und die Gerechtigkeit der Nachfolgung dazu genugsamlich gewesen wäre«. Wostry. II. 154. Hogy Zsig-

III.

Zsigmondot külföldi útjaiban rendszerint magyar főpapok, zászlósúrak és köznemesek tömegesen kísérték.¹ Ez alkalommal is valóságos magyar tanács vette őt körül, a melyben Hédervári Lőrincz nádor, a kit nemrég Prágában nevezett ki, az erdélyi vajda, a horvátországi bán, a főkincstárnok, a főlovászmester és több főispán foglaltak helyet.²

Ezek a haldokló király rendelkezésének megvalósítására felajánlották szolgálatukat, és december 9-ikén bekövetkezett halála után el voltak tökéelve, hogy ígéretüket teljesítik. Elhatározásuk indító okai között személyes érdekükkel a politikai meggyőződés sugallatai találkoztak.

A férfikor delén álló Albert herczeg megbízható jelleme, nyugtalan ambíciótól ment kötelességérzete, a politika terén szerzett tapasztalásai és hadvezéri képességei, Ausztria és Csehország részéről a törökök ellen is jelentékeny erőgyarapodást ígérve, a biztonság és rend áldásaival kecsegtették a nemzetet. Ellenben a tizennégy éves lengyel király trónraemelése az erkölcsi érzéket nélkülöző Borbála királyné és a Czilli-rokonság hatalomrajutásának veszedelmével fenyegette az országot.

Kitűzött céljuk elérésére a Znaimban együttlevő magyar urak nem haboztak az erőszak eszközeihez nyúlni. Hogy a lengyel pártot legfőbb támaszától megfoszszák és megfélemlítsék, az özvegygyé lett királynét, a vele tartó Ország Mihály főkincstárnokkal, foglyúl ejtették és a horvátországi bán őrizetére bízták.³

Azonban emellett a nemzet nagy érdekei iránt nem voltak közönyösek. Azt kívánták, hogy Albert és Erzsébet a nemzet választása alapján, nem örökösödés vagy királyi végrendelet jogcímén foglalják el a trónt; továbbá, hogy az ország állami függetlenségét és szabadságát, a mely Zsigmond részéről sokféle sérelmet szenvedett, új biztosí ékok sánczaival erősítsék meg. Evégből abban állapodtak meg, hogy a koronázási esküvel, a melyre az uralkodók eddig is kötelezve voltak, nem elégednek

mond valóban végrendeletet alkotott, kitűnik Albertnek 1438 január 2-án Raguzához intézett, alább idézendő leveléből.

¹ E sorok írója a császári koronázásnál Rómában időző magyar udvari személyzetet, a vatikáni levéltár okiratai alapján ismerteti a Turul XI. kötetében.

² Katona. *Historia Critica*. XII. 820. Fejér. X/7. 851—873. Raguzai Oklevéltár. 410. A Rozgonyi testvérek Znaimban kiállított okirata az országos levéltárban.

³ Thallóczy bán 1437 december 11-én Raguzához írt levele. Jorga. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*. (Paris. 1899.) II. 346. Egy december 16-án Kaadenből Égerbe írt levél. Wostry. II. 144.

meg és választási hitlevélbe foglalt föltételeiket a koronázás előtt a fejedelmi párral elfogadtatva, mintegy szerződésre lépnek.

Ez a fontos okirat, a mely két egykorú és egy XVI. századbeli másolatban maradt fenn,¹ de a magyar történetírók előtt ekkorig ismeretlen maradt, világosságot vet álláspontjukra és törekvéseikre.²

Alberttól és Erzsébettől kötelező ígéretet vártak, hogy az ország régi törvényeit, jogszokásait és szabadságait a régi (vagyis a Zsigmond uralkodását megelőző) állapotba visszahelyezik, a behozott újításokat és káros szokásokat megszüntetik. Külön kifejezetten, a meghonosult visszaélésekre utalva, kötelezniök kellett magukat arra, hogy egyháziak és világiak birtokain önkényes foglalásokat nem rendelnek el és nem engednek meg, sem maguk, sem híveik meghívás nélkül meg nem szállanak, élelmiszerek szolgáltatására és fuvarozásra senkit sem kényszerítenek; továbbá, hogy az egyházak és egyházi férfiak megadóztatásától tartózkodni fognak, és a megüresedő egyházi javadalmak világiak által elfoglalását meg nem tűrik.

Nagy jelentőséggel bír a hitlevél azon része, mely megállapítja, hogy az uralkodó a magyar tanácsosok hozzájárulását köteles kieszközölni az ország védelmére vonatkozó intézkedésekhez, az egyházi és világi méltóságok bétöltéséhez, a várak és jószágok adományozásához, a közjövedelmek kezelőinek kinevezéséhez, a királyi javak eladása vagy elzálogosításához, az arany- és ezüstpénz értékének megváltoztatásához, az ország határainak kiigazításához, leányai kiházásához és az özvegy királyné sorsáról való rendelkezéshez.

Ezen megállapítással a királyi hatalom intézményes korlátozása és az ország ügyeinek intézéséből a külföldiek befolyásának kizárása céloztatott.

Végre feltűnő részletességgel fogalmaztatott az uralkodóra várakozó azon kötelezettség, hogy állandón az országban tartózkodjék; a mely ebben az esetben, a mikor először lép más ország uralkodója a magyar trónra, a megalakuló állam-szövetkezetben Magyarország hegemoniáját és az uralkodó családban a magyar szellem uralmát volt biztosítandó.

Albert herczeg készséggel nyugodott meg magyar tanácsosai

¹ A müncheni királyi könyvtár 17.543. számú (XV. századbeli) latin codexben; a mülki apátság 729. számú (XV. századbeli) latin codexben; a bécsi cs. k. belügyministerium levéltárában, XVI. századbeli másolatban. Ezen utóbbi csonka példányból kiadta Worsty. II. 145.

² Noha a szembevetőnön nagy sietséggel fogalmazott iratnak hanyagúl készített másolatai több helyen nehézségeket támasztanak a helyes értelmezés megállapításában.

megállapodásában, készen nyilatkozott a pozsonyi gyűlés választását és az eléje terjesztendő hitlevél fölté eleit elfogadni.

Hogy szándékai iránt a Pozsonyba gyülekező rendeket mindjárt megérkezésükkor megnyugtassa és fölvilágosítsa, oda előre küldötte rokonát, gróf Schaumburg Jánost, a ki föladatának megoldásában (mint egyik levelében maga jelenti) nehézségekbe nem ütközött.¹

IV.

A királyi tetem kíséretében deczember 17-ikén Pozsonyba érkező herceget és nejét — a hivatalos okiratok tanúsága szerint — *»magysámu«* főpapok, zsászlósurak, nemesek, előkelők, vitézek és egyéb országglakosok fogadták. Mindazáltal a rövid idő alatt, a mely a gyűlés egybehívása óta letelt, csak azok jelenhettek meg, a kik az ország nyugati határszéleitől nem nagy távolságban vették a znaimi értesítést, és a kiknek a gyors utazás eszközei rendelkezésükre állottak.

Ennek daczára a jelenlevők illetékeseknek tekintették magukat, hogy a választási hitlevél tervezetét elfogadják és a királyválasztást végrehajtsák.

Már a következő napon (deczember 18-ikán) — mint a választási hitlevelet magában foglaló okirat bevezetésében áll — az ország rendei »a távollevőknek nevében is«, Albert herceget »Magyarország és csatolt részei megkoronázandó királyává és urává«, Erzsébet hercegnőt pedig »Magyarország megkoronázandó királynéjává és úrnőjévé megválasztották és kinevezték«.

A királyválasztó rendek tisztában lehettek aziról, hogy a távollevők képviselőit nem voltak feljogosítva; minélfogva attól tartottak, hogy eljárásuk jogérvényessége támadásoknak lesz kitéve, sőt országos zavarokat fog támasztani. Ezért a választási hitlevélbe két pontot vettek föl, a melyekben a királynak és a királynénak ígérniök kellett, hogy a távollevők neheztelését tőlök elhárítják, őket »jó és balszerencsében a végletekig menő támogatásban részesítik«, egyúttal azon lesznek, hogy a távollevőket kegyelmekkel és jutalmakkal megnyerjék.

Az így kiegészített hitlevelet Albert és Erzsébet mint »választott király« és »választott királyné« okiratba foglalták, a melyet eddig használt pecsétükkel erősítettek meg, kijelentvén, hogy a koronázás után a királyi és királynéi pecséttel erősítik meg. Kérésükre az okirat alá tíz osztrák úr függesztette pecsétjét,

¹ 1437 deczember 19-én Pozsonyból Rozenberg Ulriknak jelenti: »dass wir vor meinem Herrn den Herzog gein Prespurk komen sein und wir mit den Ungrischen Herrn sein Sach ausgetragen haben . . . Die Landschafft ist ihm ganz willig.« Archiv Cesky. (Praga. 1903.) XXI. 291.

a kik ily módon kifejezésre juttatták azt, hogy uralkodójukat a magyarországi alattvalóival kötött szerződésnek megfelelően, a Magyarországon való állandó tartózkodásra följogosítottak tekintik.

A pozsonyi gyűlésen a rendek a királyválasztás jogát nemcsak Albert, hanem Erzsébet trónraemelése tényében is gyakorolták. Az általuk kiállított okiratban sem az előbbinek javára történt királyi végrendelekről, sem az utóbbinak örökösödési jogáról említést nem tesznek.¹

Albert azon levelekben, a melyekkel trónralépését családja tagjainak bejelenti, szintén szabatosan, a maga és neje »megválasztásáról« szol;² a raguzai köztársasághoz intézett iratban megemlékezik ugyan Zsigmond »végrendeletéről«, de kiemeli, hogy annak »engedelmeskedve«, Magyarország főpapjai, zászlósurai, nemesi és előkelői őt királylyá és nejét királynévá »nyilvánosan megválasztották«.³

A külföldi udvarok szintén »egyhangú megválasztatásukról« kaptak tudósításokat.⁴

Mindezen nyilatkozatok közjogi jelentőségét nem csökkentik a későbbi királyi okiratok és az 1439-ik évi országgyűlés végzése, a melyek azt hirdetik, hogy Erzsébetet a magyar trón örökösödés jogcímén illette meg.⁵

V.

Azok az okok, a melyek a Habsburg-házhoz hajló magyar rendeket a királyválasztás siettetésére indították, a koronázás

¹ A király és a királyné által kiállított okirat fennmaradt három másolatából az egyikben (a bécsiben) Erzsébet így czímezi magát: »Elisabeth eadem gracia nata Hungarie regina electa.« Azonban eltekintve attól, hogy ez a példány a legifjabb és leghibásabb (tehát legkevésbé hiteles), valószínűtlen, hogy Erzsébet a »nata« és »electa« ellenmondó jelzőket egymásmellett használta. Helyesebbnek kell tartanunk a müncheni codex szövegét, a melyben a cím így áll: »Elisabeth nata de Hungaria eadem gracia regina electa.« Sajnos, a müncheni codex a »nata« szót egyáltalában nem tartalmazza.

² 1438 január 9-én Frigyes herceghez írt levele. Gróf Teleki József. Hunyadiak kora. X. 40.

³ 1438 január 2-án. Raguzai Oklevéltár. 408.

⁴ A Bécsben tartózkodó pápai követ már december 18-án jelenti a velencei köztársaságnak: »ducem Albertum Austrie per barones Hungarie in regem Hungarie communi concordia fuisse electum, eiusque consortem . . . in reginam.« Deutsche Reichstagsakten. XII. 214.

⁵ Teljesen önkényes Wostry felfogása, a mely szerint »jene Wahl war wesentlich nichts anderes als die starke Betonung der Anerkennung des neuen Königs seitens der Stände.« I. m. I. 51.

mielőbbi foganatosítását is kívánatossá tették. Határnapját a pozsonyi gyűlésen január elsejére tűzték ki.¹

Székesfehérvár, az ősi koronázási város falai között az év utolsó napjaiban — a király és az esztergomi érsek saját szavai szerint — »a főpapok, zászlósúrak, előkelők és nemesek bő sokasága« gyűlt egybe.² Egykorú feljegyzés a jelenlevők számát (a fegyveres kíséretet kétséggkívül beszámítva) húszezerre teszi.³

Találkoztak ugyan, a kik a pozsonyi királyválasztás törvényességét kétségbe vonták; de Albert tapintatos föllépésével az ellenzéket megnyerte és elnémította.⁴ A lengyel párt, az özvegy királyné elfogatásának hatása alatt, nyílt fellépéstől tartózkodott. A koronázás ellen senki sem emelt kifogást.⁵

Csak a szertartás végrehajtásának módja iránt nyilvánult nézeteltérés. Ugyanis az esztergomi érsek mind a király, mind a királyné koronázásának jogát igényelte; a veszprémi püspök ellenben fölmutatott oklevelekkel igazolta, hogy a királyné koronázása őt illeti meg.

A vita tisztán a két főpapi szék igénye körül folyt és közjogi vonatkozásokat nélkülözött. Azt a kérdést, vajjon Erzsébetnek, mint az elhunyt király örökösének és mint megválasztott királynénak nincs-e igénye más elbánsárra, mint a melyben az uralkodóknak idegen országokból jött hitvesei részesültek, nem merült föl. Ezt a lényeges különbséget ignorálva, az esztergomi érsek az ő álláspontjának támogatására érvül csak azt hozta föl, hogy az utolsó két esetben elődei végezték a királyné koronázását; egyébiránt belenyugodott abba, hogy ez alkalommal Erzsébetet a veszprémi püspök koronázza meg.⁶

Az ország rendei a két főpap vitájába be nem avatkoztak és egyezségük ellen kifogást nem emeltek. Ezzel jelezték, hogy a királyt és a királynét nem tekintik egyenlő hatalmú társuralkodóknak; így tehát a kettős választásból és a hitlevél közös kiállításából származható bonyodalmaknak elejét vették.

Albert koronázása, — a melynek hivatalos programm-mun-

¹ Említi Schaumburg gróf idetett levelében.

² Az esztergomi érsek 1437 december 31-én: »In multitudine et quantitate copiosa.« A király 1438 január 2-án »In multitudine copiosa.« Fejér XI. 10. Raguzai Oklevéltár. 408.

³ A mülki codexben, a hitlevél szövegéhez csatolt följegyzés.

⁴ Ezt az egykorú Piccolomini Aeneas Silvius (ki néhány hónappal utóbb a bécsi udvarnál szerezte információit) beszéli el. Fejér. XI. 390.

⁵ A király 1438 január 9-én írja unokaöccsének, Frigyes herczegnek, hogy »on all Intrag und Widerwärtigkait« koronáztatott meg. Piccolomini szintén említi: »Coronatus est in pace.« Fejér. XI. 30, 390.

⁶ Ez ügyben 1437 december 31-én kiállított okiratát közli Fejér. XI. 10.

kálata fönnmaradt¹ — azon szertartásokkal ment véghez, a melyek elődeinél voltak gyakorlatban; a királyné különleges állása figyelembe nem vétetett. Koronázási esküt a király csak a maga nevében tett. Szövegének fogalmazásában a királyi hatalom korlátozására célzó politikai irány érvényesült; a mennyiben a király két helyen arra kötelezi magát, hogy »híveinek tanácsával« fog élni.

A királyné koronázásánál a veszprémi püspök jogának elismerése az a fontos következményt vonta maga után, hogy a koronázó főpap a királyok hitveseinek koronázásánál gyakorlatban levő szertartásokhoz alkalmazkodott, magánjellegű, úgynevezett házi koronát használt,² ellenben a közjogi jelentőségű szent koronát nem tehetette a királyné fejére. Így Albert és Erzsébet közjogi állásának különbsége még szembetűnőbbé vált.

A férfias lelkű, hatalomsóvár királyné fölismerete³ a következményeket, a melyek a viszonyok ilyen alakulásából rá nézve származtak. Nem is mulasztotta el kifejezésre juttatni elégületlenségét. Megnyugtatósa végett Albert a rendek beleegyezésével és általok megpecsételt okiratban biztosította a felől, hogy őt és gyermekeit férje halála után a magyar királyság örökösei és urai gyanánt fogják elismerni.⁴ Azonban ez a nyilatkozat hallgatagon azt is tartalmazta, hogy a királyné a királyság örökösét és urát megillető jogok gyakorlására, a míg férje él, hivatva nincs.

És csakugyan, a királyi hatalmat egész teljességében gyakorolta Albert.⁵ Az ő neve alatt — Erzsébet nevének mellőzésével — állítottak ki, még távolléte alatt is, a királyi okiratok és rendeletek; noha néhány eset fordul elő, a mikor a szövegben a király megemlíti, hogy neje beleegyezését és hozzájárulását

¹ A mölki codexben. Kiadta Pez. Codex Diplomaticus. (Augsburg, 1729.) III. 228.

² Ezt a királyné udvarhölgyének feljegyzéséből tudjuk. Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. (Leipzig, 1846.) 14.

³ Piccolomini, a ki őt személyesen ismerte, így jellemzi: »Callida fuit et astuta, et in corpore foemineo virilem gestabat animum.« Fejér. XI. 390.

⁴ Ez az oklevél nem maradt fönn. Tartalmát Erzsébet ismerteti Frigyes királynak tett előterjesztésében, a melyre már több ízben hivatkoztam.

⁵ Turba erre nézve így nyilatkozik: »Staatsrechtlich bestand nun ein Doppelkönigtum. (Von Guster mann mit Recht betont, wenn gleich seine Behauptung von wirklicher Mitregierung nicht erweisbar ist.) Albrecht sollte solange er lebte nicht nur im eigenem Namen, sondern wohl auch im Namen seiner Gemalin regiren. Erst nach seinem Tode konnte das Recht zu regiren auch auf seine Gemalin zurückfallen.« I. m. 323.

kieszközoelte. A királyné csak ritkán tett, férje távolléte alatt is, a maga neve alatt a korona jogköréhez tartozó intézkedéseket; egy esetben pedig nyíltan kijelenti, hogy a király által rá átruházott hatalommal él.¹

E tekintetben Albert a nemzet felfogásával és szándékaival összhangzásban járt el. Nagy Lajos halála után, a Mária uralkodása és anyja kormányzása alatt bekövetkezett gyászos események eltörölhetetlen benyomást hagytak hátra. Egy félszázaddal később Mátyás király egyik követutasításában a következő erőteljes kijelentéssel találkozunk: »A magyarok — úgymond — készebbek egy szálíg leváogatni, mint asszony uralmának alávetni magukat. Még ma is szájukban van annak az íze, hogy hajdan nő uralma alatt az ország milyen szomorú sorsra jutott.«²

VI.

Albert más tekintetben is meg akart felelni azon kötelezettségeknek, a melyeket megválasztásánál és a koronázásnál elvállalt. Teljes őszinteséggel, utógondolat nélkül helyezkedett a magyar álláspontra, a mely a Habsburg-monarchiában Magyarország részére követelte a vezérő állást, a minek leglényegesebb föltétele az volt, hogy a király állandón az ország területén tartózkodjék. Ezért mind Csehországban, a hol 1437 december 27-ikén nejével együtt megválasztatott, mind Ausztriában kormányzóságokat szervezett.³ Mivel pedig azon esetre, ha Zsigmond helyét a német birodalmi trónon is ő foglalja el, a császári méltósággal kapcsolatos föladatokat távollétét ismételten és hosszabb időre követelték volna, ígéretet tett, hogy azt, ha neki felajánlják, el nem fogadja.⁴

Azonban a választófejedelmek, noha ő szavazatuk elnyeréseért maga lépéseket egyáltalán nem tett, jelleme és ere nyei előtt meghajolva (1438 márczius 18-ikán) egyhangulag megválasztották.

Frankfurt város követe, ki tíz nappal utóbb Bécsbe érkezvén, tájékozódni kívánt arra nézve, vajjon Albert a német koronát el fogja-e fogadni, az osztrák főudvarmestertől azt az értesítést

¹ Albert és Erzsébet okiratai tanulmányozásának eredményét itt rövidem jelezem. Tüzetesebben fogom azokat tárgyalni a fentebb jelzett készülő munkámban.

² Kovachich. *Scriptores minores*. I. 341.

³ Wostry i. m. I. 57, 107.

⁴ Ezt Piccolomini Aeneas Silvius, ki mint a milanói követ 1438 tavaszán Bécsben időzött, írja. A *Deutsche Reichstagsakten* XIII. kötetének tudós kiadója ezen állítás hitelességét kétségbe vonja, pedig azt a választási hitlevélnek a Magyarországbán való állandó tartózkodást követelő czikkelye valószínűvé teszi és Albert magatartása igazolja.

kapta, hogy a király a választás hírért nem nagy örömmel vette, egyebek között azért is, mert »a magyarok azt kívánják, hogy uralkodójuk csak az ő országuk ügyeivel foglalkozzék«.¹

Albert, a mikor április 8-ikán Bécsbe érkezett, hogy a választófejedelmek küldöttségét fogadja, el volt tökéelve arra, hogy válasza tagadó lesz. Azonban minden oldalról erőfeszítések történtek, hogy őt elhatározásának megváltoztatására bírják. Rokonai, az osztrák és cseh urak, úgyszintén a szentszék, a baseli zsinat és a milánói fejedelem követi nemcsak ő rá, hanem a kíséretében levő magyar urakra is igyekeztek hatni. Egyikök behatóan fejtegette emlékiratában, hogy Magyarországra, ha királya a császári trónt elfoglalja, nagy előnyök fognak származni, és megnyugtatóan igyekezett a magyarokat arra nézve, hogy Albert mint császár is állandón országukban tartózkodhatik. Ezen befolyásoknak engedve, a magyar tanácsosok maguk kérték őt, hogy a választást fogadja el.²

E szerint bizalmat keltő és tiszteletet parancsoló egyéni tulajdonságokkal, a nemzet jogai előtt meghajolva és aspirációit elsajátítva, foglalta el az első Habsburg-király a magyar trónt.

FRANKÓI VILMOS.

¹ Schwarzenbergi Walternek 1438 márczius 29-én Bécsből írt jelentése. Deutsche Reichstagsakten. XIII. 129.

² Az egykorú lengyel Dlugoss írja, hogy a magyarok Fridrik osztrák herceg kérésére »assensum dederunt«. (Fejér. XI. 390.). Piccolomini már mint pápa 1462 táján írja, hogy »non consentientibus modo, sed ultra svadentibus Hungaris« fogadta el Albert a német koronát. Pii II. Commentarii (Frankfurt 1614) 7. Az egykorú Ebendorfer írja, hogy az ő jelenlétében Albert »cum multa lacrimarum unda« fogadta el a német koronát. I. h. 128. V. ö. Deutsche Reichstagsakten. XIII. Bevezetés és 114, 139 l.

A KALAUZOK ÉS A KÉMEK A TÖRÖK VILÁGBAN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

A kalauzok.

A hódoltság korában *félelmes földnek* hitták hazánkat. S az is volt. Török és magyar csaták száguldoztak szerteszét. Szabad legények, martalócok állták az utakat s lesték a költözőhelyeket (réveket) és az átkelő gázlókat. Utonállók, haramiák, kóborlók vadászgattak az úton-járókra, s mint az éhfarkasok üvöltve csaptak a szegényekre. Ember lett légyen, a ki a zsákmányra éhes emberek szemét elkerülni tudta! S vajjon kinek kerekedett kedve ilyen viszonyok között az utazásra? Ki mert nekiindulni a nagy bizonytalanságnak?

Aztán az embereken kívül még más baj is akadt. Istentelen rossz utaink voltak. Keréktörés nélkül még a szomszéd faluba sem juthatott az ember. S ha messzebbre ment, útközben tiz-tizenöt kereket is kellett váltania! ¹ S ki tudná megmondani, hányszor kellett a vizen gázolnia, a sártengeren általutat keresnie? Tudnunk kell, hogy a hódoltság korában nálunk ezernyi malomgát, zsalló, szegye s más efféle akadék akadályozta a folyóvizeinket szabad folyásukban. A kinek csikászó rétre, halászó vízre vagy hajtóerőre volt szüksége, csak megnyitotta a folyó medrét. Hogy a felhasznált és a fölös víz merre folyik, kinek tesz kárt, azzal senki sem törődött. Minden várunkat, kastélyunkat, palánkunkat s vigyázó házunkat ví árok vette körül. A vizet természete en a folyók medréből vezették oda. S mi lett mind ennek a természetes eredménye? Folyóvizeink elzátonyosodtak, elsekélyesedtek. Aztán hóvíz idején, olvadáskor és nagyobb

¹ Az útnak nagyságát a szerint számították, hogy hány kereket kellett útközben váltani.

esőzés idején a folyók sekély medre nem fogadhatván be a nagy víztömeget, roppant terület került víz alá. Mikor az idő melege fordult, a vizek ugyan megszálltak, de a laposabb részekben temérdek tófertő, tócsa, tólocsogó, tófolyás, mocsár, libhány, kopolya, halovány, vészhely, rónavíz, láp, han, zsombék, nádas stb. maradt. Ezek egész nyáron át megmaradtak s akadályozták a szabad közlekedést. Csak például említjük, hogy a hivatalos jelentések szerint Fehérvár és Simontornya között a vizek miatt csak egy helyen lehetett nyugot felé átmenni. Ugyanígy volt ez a Hanságon is. A sok álló víz nemcsak az utazást nehezítette, hanem a levegőt is rontotta. A hódoltság korában nálunk járt utazók, követek és katonák egyértelműen azt írják, hogy *Magyarország vize és levegője dögleletes!* S ebben sok igaz volt. Az egykorú levelek egész seregében olvashatjuk, hogy nyáron át nálunk erősen pusztított a harmadnapos láz, meg a hagymáz. Jámbor eleink nyáron nem is ittak mást, mint főtt (forralt) vizet és bort.

Ha tudjuk, hogy a hódoltság korában még a kővárak őrségeinek is éjjel-nappal vigyázásban kellett lenniök, gondolhatjuk, mennyire kellett vigyázniok azoknak, a kik úton jártak. Bizony életbe járó dolog volt nálunk az utazás! Még a követek sem utazhattak nyugodtan. Hiszen megesett, hogy a császár német katonái még a császári követet is megtámadták és kifosztották. Hogyne bolygatták volna a kevesed magával járó utast? Furán hangzik ugyan, de az egykorú levelek mégis azt mondják, hogy a török területen biztosabban járhatott az utas (főleg a kereskedő), mint a szorosan vett Magyarországon! Révayné Forgách Mária maga írja le, hogy az övéi *»iszonyú félelmes rettenéssel«* bocsáták el Thuróczból, hogy Kapu várában levő leányát meglátogassa! Török területen kellett utaznia s még sem történt semmi baja. Ő maga írja, hogy Esztergomnál a patyolatos fő törökök maguk emelték a szekeret a kompra. Meghívták őt fölöstökömrre, s kísérvőket adtak mellé, mikor ismét útnak indult. A törökök arra is figyelmeztették őt, hogy mely vidéken dúl a pestis s kérve-kérték őt, kerülje azon falvakat.¹

Mivel mindenki tudta az utak veszedelmes voltát, hosszas gondolkozás nélkül senki sem adta a fejét az utazásra! S ha valakinek mégis mennie kellett, azt az övéi elhalmozták jó tanácsal. Batthyány Ferencz bán írja 1540-ben Kristóf öcsésének: »Továbbá ha fejedet szereted, künt ne járj sehol. Ne gondoldj avval, ha hire nincs martalócnak... Aféle lator nép hamar elérkezik; mert ő eféle emberre örömet les. Azért eszeden légy!

¹ Magyar Hölgyek Leveli. 136. lap.

Ha kimégy is valahová, úgy menj, hogy ember legyen veled, hogy csalárdság ne történjék rajtad»¹.

Az urak, a kik ha indulófélben voltak, csak felültettek száz jó lovon való huszárt, könnyű szerrel utazhattak; de a szegény ember, a kinek ilyesmire nem telt, hogy szaladj, hogy fussa a dolgát? Bizony nehéz sor volt ez! Szerencsére akadtak ahhoz értő jó kemény emberek, a kiknek tanult mesterségük volt az utasok vezetése. Kalauzoknak, vezetőknak, útnyitó kísérőknek, elől járóknak stb. nevezték ez embereket. Ezek a próbált emberek ismerték legjobban az általutakat, a vizek járását, az utak, csínját-bínját, a lápok rejtekhelyeit, a bárdos erdők tisztásait, a költöző helyeket. Ezek tudták a módját, mint kell a sűrű berkesen által verniök magokat; mint lehet a vitézek leshelyeit, a végházak és kastélyok veszedelmes tájékát jó módjával elkerülniök.

Minden vidéknek, minden útnak meg voltak a maguk kalauzai. Egyik részük a bányavárosok tájait járta, más részük a dunántúli végházak vidékén volt otthon. Ezek a lápok veszedelmes rejtekeit járogatták, amazok a Bakony rengetegjét ismerték úgy, mint a házuk tájékát. Voltak, a kik a kalmárokat, a kereskedőket és az árusokat vezetgették. Ezek viszont a Bécs, Buda, Kassa, Várad, Debreczen stb. felé vezető utakat ismerték jól. Kinek micsodás kalauz kellett, olyat választhatott. Mert hát kalauz volt nálunk bőven. A hódoltság korában jó kenyérkereső mesterségnek tartották a kalauzságot, tehát sokan adták rá a fejüket, jóllehet kimondhatatlanul veszedelmes foglalkozás volt az. A szanaszét kóborló török és magyar csaták népe ugyanis számtalanszor elfogta az utasokat. Ilyenkor a kalauz került legelőször bajba. Ugyanis őt vallatták elsősorban, s ha hamisságon fogták, őt vetették először kínra. S ha a kalauz katonákat vezetett, nyársba vonták vagy megnyúzták.

A hódoltság korában kalauz nélkül senki sem indult hosszabb útra. A régi magyar közmondás szerint ugyanis *a megszállottaknak az tud tanácsot adni, a ki a kastolja, az utonjáróknak pedig az, a ki utban vagyon*.² Ez pedig a kalauz volt. A ki tehát útra készült, előbb kalauzt fogadott volt. Batthyány Ferencz bán 1548-ban útra szólítván öcsését, így írt neki: »Te is légy kész, idén (idején) keress régi utonjáró jámborokat, kik tudják az földet.«³ »Fogadtam esmét egy jó kalauzt — írja egy másik útra készülő — Kassáig az út bizonytalan voltá-

¹ Körmendi Batthyány ltr. Missiles, 1540. Szt. Mihály napján, Újvár.

² Orsz. ltr. Nádasdy Tamás Horváth Markóhoz 1556 aug. 30. (Nádasdy level.)

³ Körmendi ltr. Missiles 1548 május 10.

ért.¹ Zamaria Ferrandó főkapitánynak Veszprémből Bécsbe kellett volna utaznia. A kalauzom azonban — írja ő maga — meghalt s így otthon kellett maradnom.² Batthyány Ferencz haza akarván utazni, előbb a feleségének írt, hogy a kalauzokat küldje alá.³

Az utasokat vezető efféle kalauzok természetesen békés polgárok voltak, a kik kárt senkinek sem okoztak. Azonban akadtak másféle kalauzok is. Tudjuk, hogy a hódoltság korában nálunk a harc szakadatlanul folyt. Minden végház népe azon igyekezett, hogy a csatákban növekedjék jó híre és neve; minden őrség a hadakozással igyekezett a nyomorúságán valamit lendíteni. Az adót a falvakon mind a török, mind a magyar csak fegyveres erővel tudta behajtani. A portyázó, száguldó, leshányó, harczoló csaták (csapatok) tehát nap-nap után föl és alá kóboroltak. Ám ezek a csapatok sem indulhattak sehova előljárók, kalauzok, táborjártatók nélkül. Hogy észrevétlenül meglehessenek egy-egy falut vagy kastélyt, rejtek utakon lopva kellett menniök. A folyóvizeken a gázló helyeket, a mocsarakon, a lápokon és a nádasokon az átjárót ismerniök kellett. Ilyesmihez azonban csak a jó kalauz értett. Ezért a kalauz a portyázás és a csatázás közben ép oly nélkülözhetetlen ember volt, mint maga a csatavezető (belliductor) kapitány. Kalauz nélkül nem is indult ki sem magyar, sem török csata.⁴ S minél több, minél jelesebb kalauzai voltak valamelyik félnek, a sikernek annál nagyobb reményével mehetett a másik ellen. Viszont a kalauznak ügyetlensége sokszor a legjobban kicsinált tervet is megsemmisítette.⁵

Mivel a kalauz szóval legelőször a Balkán félszigeti népeknél, s az onnét hozzánk költözött délszlávoknál találkozunk, a kalauz szó igazi értelmét ezeknél kell keresnünk. S vajjon mi volt ezeknél a kalauz? A régi iratok azt mondják, hogy: *a kalauz* több falu népének a vezetője, az előljárója volt. Más képen vajdának, harambasának s knéznek is nevezték. A falusi bírák fölött állott s a hadban vezette a botja alatt lévő falvak népét. Azaz hogy a kalauz békekesség idején és háborúban egyaránt előljárt s vezette a népet.

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. d. n. XVI-ik század közepén.

² Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1580 szept.

³ »commisit nobis ... kalaoz infra mitteremus.« (Körm. levéltár Missiles 1539.)

⁴ Tarnóczy Farkas írja az egyik portyáról 1565-ben: »Krupai hidon menénk által. Répics Mihály volt halauzunk« etc. (O. L. Nádasdy lev.)

⁵ Magyar Bálint írja 1556-ban Fonódról, hogy Korotna alá ment a vitézeivel és lest vetett a töröknek. A pogány rá is jött a lesre, de a kalauz hibája miatt a mieinkből sokan az árokba hullottak, s így »az mely szerencsét az Uristen reánk hozott volt, ismét elszalada.« (O. L. Nádasdy lev.)

Ez a vezetés náluk nem járt holmi hadi ismeretekkel. A török hatalom terjedésével a balkáni népek jó része vándorbotot vett a kezébe, s bújdosva keresett magának új hazát. Mivel a török szökevényeknek (*mazuloknak*) tartotta, s ahol érte, ott vágta őket: csak titokban, rejtett utakon, erdőkben és nádasokban folytathatták az útjokat. Ilyen viszonyok között a vezetőiknek elsősorban az utakat, a veszélytelen helyeket kellett ismerniök. Azaz a kalauzság mesterségének a fogásait kellett jól érteniök.

A mint e költöző délszláv népek hazánk gyepeit átlépték, s melléktartományainkban új otthonot találtak: egyelőre mit sem változtattak előbbi életmódjukon. Kóboroltak és fosztogattak, mint azelőtt. A vezetőiknek, tehát nálunk is leginkább a vidékeket, az utakat, a falvak fekvését s azon helyeket kellett ismerniök, a hol a zsákmánylás után meghúzhatták magukat. És az írott emlékeinkben csakugyan azt olvashatjuk, hogy a martalóczok, az uszkókok (mazulok), a morlások, a jumbelliák stb. vajdái és harambásai elsők voltak az utak ismeretében. Ezért a török nem is hívta a vezetőiket vajdáknak vagy harambasáknak, hanem csak kalauzoknak. Még a mi hivatalos írásaink és egykorú leveleink is egynek veszik a vajdát, a harambasát és a kalauzt!¹

Mindebből az tűnik ki, hogy a hozzánk költözött vlach népek előjárói a kalauzkodáson kívül egyéb hadi ismerettel nem igen dicsekedhettek. Mert magát a rablást, a lopást és az öldöklést nem mondhatjuk hadi ismeretnek. Már pedig a nevezettek írott emlékeink tanúsága szerint ennél több taktikai ismeretet nem igen hoztak magukkal. A miben később kitüntek, azt már nálunk sajátították el. A hazai viszonyok ugyanis — ha jó későn is — de mégis más foglalkozásra kényszerítették őket.

A horvát-szlavon és a dunántúli vidékeken kóborló martalóczok, uszkókok (vagy mazulok), morlások, jumbelliák jobbra rablásból és fosztogatásból élvén, a hol megjelentek, ott a töröknél is nagyobb veszedelmet hoztak a földre. E miatt mindenütt valóságos hajtóvadászatot tartottak reájuk. A mar-

¹ Ime néhány adat a sok közül: Ungnad János írja 1555 május 26-án: Nachdem Michael Pribeg bei sieben monat lang den haramia so zu Heilig Kreuz liegen als *ain vorgeer oder weywoda* für gestellt.« (Steierországi tart. ltr. Kriegswesen 560. f.) — Székely Lukács írja 1552. január 30-án: »des sandschaken Mamhat aus Poschga wayda, ihr vorgeer und haubtmann gewest.« — Gabelmann írja 1595-ben a naplójában: »*sein wayda oder weegführer*.« — A steierországi rendek írák 1604. febr. 28-án: »haben sich undter solchen herausgekommenen wallachen vill fürneme *harumbasa oder weegführer*« etc. (Landesarchiv: Kriegswesen 584. fasc.) Hasonló adatok vannak a laybachi levéltárban őrzött végvidéki katonai kimutatásokban és mustralajstromokban.

talócz fejért ugyanolyan díjat fizettek, mint a megölt farkasért. De az üldözés nem kevesbítette a számukat. Végre is más módot találtak ki a megfékezésükre. Mivel a kalauzaik kitűnően ismerték a török területeket, a hegyeket és az erdőket, kémekül alkalmazták őket. Majd meg csapatokat szerveztek belőlük a saját véreik üldözésére. Nádasdy Tamásnak jutott az eszébe, hogy e vad és kemény embereket kellő fegyelmezés után gyalogosoknak is lehetne használni. Csak a kalauzaikat kellene a hadi dolgokra kioktatni, s katonai rendhez kéne őket szoktatni. Nádasdy Tamás azt ajánlotta a királynak, hogy tiszteket és tizedeseket küldjön Szlavoniába. Ezek aztán tanítsák a beköltözötteket a hadi vezetésre és a katonai rendtartásra. A tiszteket és a tizedeseket — írja 1537-ben Nádasdy — szét kell osztani a megyékben; aztán havonként háromszor vagy négyszer (az ünnepnapokon) oktassák a népet.¹

Nádasdy ajánlatát a király is, meg a horvát-szlavon rendek is helyeselték. A beköltözötteket tehát zsoldba fogadták, katonailag szervezték s oktatták.

Imigyen lassan-lassan a bevándorlottak némi hadi ismeretet és katonai rendet sajátítanak el, azaz, hogy alkalmazkodnak a hazai viszonyokhoz. A régi vezetőik ugyan megmaradnak, de már nem kalauzok azok többé, hanem gyalogtisztek, a kiket vajdáknak vagy harambasáknak neveznek. E szerint a beköltözött vlach népeknek katonai szolgálatba való fogadásával és szervezésével megszűnik a kalauz szónak balkáni értelme. A kalauzság, a vajdaság és harambaság már nem ugyanazon foglalkozás! A kalauz szón ezentúl csakis vezetőt, útmutatót értenek, a vajdán, meg a harambasán pedig gyalogtisztet. Ha e tekintetben imitt-amott némi zavar és eltérés akad, azt az előbbi viszonyok hatásának kell betudnunk. A budai helytartók és a magyarországi basák példáulul mit sem tudván a nálunk végbement változásról, a kalauz szót majdnem állandóan a régi balkáni értelemben használják.² S nem törődven azzal, hogy

¹ Csász. és kir. áll. ltr. Hung. 1537. decz. »tales magistri rotharum doceant plebeum ducere et observare ordines militares« etc. A kövekező évben (1538 decz. 21-én) Nádasdy újabb előterjesztést tett a királynak ez ügyben. Ez alkalommal már a beköltözött vlachok zsoldba fogadását ajánlja. (Orsz. ltr. Tört. Eml. Belügy.)

² Az 1548 évben írja a budai basa, hogy Váczy János kalauz hatvan lóval portyázott. Ez a Váczy János azonban nem kalauz, hanem újbárosi lovag-hadnagy volt. — Az 1612 évben Gázy vezér Haszán budai basa Győry uramat írja kalauznak, bár tudta, hogy Győry kapitány volt, (Thurzó ltr. 1612 okt. 7. Buda.) Ali basa írja 1616-ban Ötvös nevű huszárkapitányunkról: »Egy Ötvös István nevű kalauz Baja és Kalocsa között száz lovassal jött az ország pusztítására.« (Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Buda, szept. 18.) — Ilyen adat a basák leveleiben seregével akad.

a magyarországi lovag- és gyalogtiszteket sohasem hitták, sohasem tartották kalauzoknak: ők a kapitány, a hadnagy, a harambasa és a vajda szók helyett következetesen a kalauz vagy az előttük járó szót használják.

A mieink a bevándorlott délszláv gyalogságnál dívó szokást nem vették föl. Úgy a polgári, mint a hadi életben a kalauz szón vezetőt, útmutatót értettek. A kalauzság nálunk sohasem volt tisztség, hanem alárendelt foglalkozás, a melyet tisztí rangban lévő egyén sohasem vállalt magára.

Azonban volt a mieinknek is egy szavuk, melyet általánosan használtak a hadnagy, a vajda és a kapitány szó helyett. Ez a szó az *előttük járó* volt. Az értelme rokon a kalauzéval, de mégsem azonos. A hivatalos iratok a ductor szóval adják vissza, a mi megfelel az *előttük járó* szónak.

Az elől járó, vagy előttük járó szó nem kalauzkodást, hanem hadi vezetést jelent. A régi magyar hadi szokás szerint a magyar tiszt mindég a saját serege előtt járt. Innét van, hogy a régi időben, mikor a vitézek a tisztjeiket még maguk választották, *előttük járó*nak választották meg.¹ Mert hát a tisztnek mindenütt elől kellett járnia. A csatában a magyar tiszt mindég legelőször rohant az ellenségre; mert neki kellett jó példával előljárnia. A német hivatalos jelentések még a XVII-ik század végén is azzal magyarázzák a magyar tisztek nagy halandóságát, hogy a csatában mindég legelől járnak s legelőször támadnak. A veszedelem tehát őket éri legelőször. A magyar tisztek és a délszláv kalauzok előljárása között tehát nagy különbség van. A mi tisztjeink ugyanis nem az utakon, hanem a csatákban jártak elől. Nem az útmutatás, hanem a hadi vezetés volt a mesterségük.²

Hogy a magyar hadi nép a tisztségek megjelölésére nem fogadta el a kalauz szót, annak több oka volt. Tudjuk, hogy magyar lovag és gyalog tiszt csakis nemes ember lehetett. Nincs rá eset, hogy a királyi végházakban a nem-nemes tisztí rangot kapott volna. Előbb kellett a nemességet megszereznie, csak azután lehetett tisztté. Már most elképzelhető-e, hogy a magyar

¹ »Dezső Bálintot pedig az sereg magoknak előttök járóvá választották.« (Orsz. Ltr. Tört. Eml. Belügy 1621. Inquisitio.)

² Azért elvéve akadunk olyan odatra, mely a magyar hadnagy és a kalauz szót egynek veszi. Így például Dávid Ferencz ismert munkája a hadnagy és a kalauz szót ugyanazon jelentésűnek veszi. Az is igaz, hogy a XVI-ik és a XVII-ik században több kalauz nevű jeles magyar kapitánnyal találkozunk. Kétségtelen dolog, hogy a tiszteket a foglalkozásuk után nevezték kalauzoknak. Azonban majdnem mindegyikükről kimutathatjuk, hogy nem született magyar volt, hanem csupán a végházakban magyarosodott meg.

nemes tiszt a megvetettnék tartott kalauzságra vállalkozzék? Hiszen tudjuk, hogy a hadi kalauzok legnagyobb része pribék volt, s mellékesen kémkedéssel és árulással is foglalkozott. Ilyesmi pedig ellenkezett a magyar nemes természetével. Hiszen tudjuk, hogy a végbeli vitézek az életnél is többre becsülték a jó nevet és a vitézi tisztességet. Szó sem lehetett arról, hogy a mieink közül bármelyik tiszt is eltúrte volna, hogy őt kalauznak nevezzék. Megvetett foglalkozás volt a hadi kalauzság! A legtöbb kalauz ugyanis pribék volt. A török csakis oly kalauzokat használhatott, a kik a magyar királyság területén voltak otthon. A magyarnak meg oly kalauzok kellettek, a kik a hódoltság csínját-bínját ismerték s a török végházakban foglalatoskodtak. A melyik kalauz a törökhöz adta magát, török hitre tért. A magyar szolgálatban álló kalauz meg a keresztény vallást vette föl. Tehát a valóságban nálunk is, meg a töröknél is pribékek voltak a kalauzok. Innét van, hogy a kalauz és a pribék szó úgyszólván ugyanazt jelentette.¹ Ugy látszik, hogy a kalauzok az eget imával nem igen fárasztották, mert a hitüket oly gyakran változtatták, mint a ruhájukat. Ormányi Józsa írja például 1561-ben, hogy két török kalauzt sikerült fognia. Kalmár Imrét és Hegedűs Mátét. Ez utóbbi azelőtt Gyulaffy László uram seregében szolgált Tihanyban. Mikor elfogták, »*ő maga ment eleikbe az törököknek és kalauzzá lett vala egynéhány helyre*. Az bég igen szerette és mindenkor előtte hegedült, mert jó hegedűs. Most az törököt Szentgrótra ez hozta volt.«²

Tarnóczy Farkas kapitány írja 1578-ban, hogy Zrinyi uram szolgáló jeles kalauzt fogtak, de Farkasyth Péter elbocsátotta volt, hogy a kereszténységnek szolgálja. Már nyolcz esztendeje annak, hogy elbocsátotta volt. És im nem régen valami mésezért ment a kalauz Bojnára és a török elfogta. Erre ismét török kalauzzá lett és most ő hozta ki rablásra a törököket.³

Az efféle adat garmadával áll rendelkezésünkre. Mindegyik azt hirdeti, hogy a kalauzok legtöbbje igen silányerkölcsű ember volt, mert nemcsak a hitét cserélgette, de minden gondolkozás nélkül kész volt az ellenséget saját vérei ellen vezetni. Nem csoda aztán, hogy sok gyalázattal gyalázták az efféle embert,

¹ Ugy a hivatalos iratok, mint a magánlevelek olykor egyszerűen csak pribéknek írják a kalauzt. Braun Rézmán komáromi főkapitány írja például 1587 szept. 12-én: »und dann hat ain *Pribeg oder weegführer* in ainer stauden vermacht« (Cs. és k. áll. ltr. Turcica.) Rudolf király rendelei is egynek veszik a pribéket és a kalauzt.

² O. ltr. Nádasdy lev. 1561 júli 25. Sümeg, Csányi Ákoshoz.

³ U. o. 1578 márcz. 7. Szenticsnyákról Lőrinczfalvayhoz.

Pedig sokszor a kényszerűség vitte őt arra, hogy a töröknek szolgáljon.¹

Mivel a mieink ismerték a pribék kalauzokat, s tudták mennyi veszedelmet hozhatnak azok a kereszténységre, idején figyelmeztették az őrségeket az efféle emberek praktikáira. Az ország hadnagyainak rendeleteiben sokszor akadunk ilyen figyelmeztetésre. Zrinyi György például 1583-ban jelenti, hogy a török erősen készülődik. A kalauzai azt csergetik, hogy nagy haddal jönnek ki. Herant kanizsai hadnagyszolgája közéjük szökött volt s az most a kalauzok. Minden ember jó vigyázásban legyen.²

Mivel mind a török, mind a magyar őrségek kalauzai jobbra pribékek voltak, s mivel a mesterségükkel az ellenfélnek sok kárt okoztak: mind a két fél dühvel üldözte őket. A mi kint és szenvedést az emberi elme kitalálhatott, azt az elfogott kalauzoknak mind el kellett szenvedniök.

Az 1564 év tavaszán a török naszádosok lopva föleveztek a Nyitra vizén és sok falut megdúltak. Visszajövet Petheő János komáromi főkapitány megtámadta és szétverte őket. Petheő maga jelenti, hogy a törökök kalauzát is elfogta. Ez az ember — úgymond — azelőtt Paksy János szolgája volt. Most kínos halál vár reá.³

Es Petheő mindjárt kínzó mestert is kért Bécsből, hogy válogatott kinnal ölethesse meg az elfogott kalauzt.

A kalauzok élete tehát mindég gyarlólú állott s vékony szeren függött. Ha a törököt rászedték, vagyis ha kötélsezésre vetemedtek, nyársra húzták őket. Ha a jelentéseik igazjártbélieliek nem voltak, kínra vették, s ha a kínban hazugságot mondtak, még körmösebb eszközökhöz nyultak. S ha a mieink kezére estek, mi mást várhattak? Hiába! a ki az ördögnek szolgál, kinnal fizet neki!

Ime néhány eset, minő sors várt az elfogott kalauzokra. Az 1561 évben Lenkovits katonái két török kalauzt fogván, azonnal nyársba vonták.⁴

A XVI-ik század hetvenes éveiben a bányavárosok vidékét gyakran veszélyeztette bizonyos Galkó nevű szalontai hajdú,

¹ Az ilyen kényszerűségből szolgáló pribék kalauzok aztán kémséggel is szolgáltak a mieinknek. Az 1561 nyarán például a budai basa maga elé hívatván a kalauzait, meghagyta nekik, hogy készen legyenek; mert Pápát akarja megkísérteni. S a kalauzok a basának a szándékáról értesítették Ormányi Józsa sümegi kapitányt. (O. L. ltr. Nádasdy lev. Ormányi levele Csányi Ákoshoz 1561 júni 22.)

² Körmendi ltr. Missiles, 1583 júli 14. Zrinyi jelentése Batthyány Boldizsárhoz.

³ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1564 május 16. Jelentés ő felségéhez.

⁴ O. L. Nádasdy lev. Giczy Farkas levele Csányi Ákoshoz.

a ki a törököknek abban az időben legügyesebb kalauzok volt. Jobban féltek tőle, mint magától a töröktől. A falvak szegény népét az a hír bódította, hogy Galkó uramban az ördög üttött tanyát. A magyar végbeliek 1576 óta éveken át vadászgattak reája! Végre elcsípték a veszedelmes embert. A török urak és kapitányok minden követ megmozdítottak, hogy kiszabadítsák őt, de hiába. Barbarics Horváth György főkapitány halált mondott a fejére. És Galkót elevenen megnyúzták; a turbánt a fejébe szegezték s testét horogra vetették! Mint valami hős, jajszó nélkül, mosolyogva tűrte a kínt. Sőt a nyúzás közben »jó kedviből« a kalandjait is elmondotta.¹

Ugyanez időtájt a törökök elfogván Rodocza nevű kalauzunkat — a ki előbb török hiten élt — s ép úgy végezték ki, mint a mieink Galkót.

Híres török kalauzok voltak ez időben: Palajtay Lőrincz, Kürtössy Gergely és Simon Péter. Ez utóbbi kettőt a mieink elfogták. Ernő főherczeg meghagyta Pálffy Miklósnak, hogy Simon Péter kalauzt Vöröskón zárassa el s titokban ölesse meg. Nem ajánlja, hogy Pálffy Simont keresztény kalauzéért elbocsássa.²

Rudolf császár 1581 január 8-án elrendelte, hogy az elfogott martalóczokat és kalauzokat sem kicserélni, sem sarczon elbocsátani nem szabad. Agyon kell őket verni — mondja a rendelet! A kincstár minden lebunkózott martalóczért 20 frt-ot, minden kalauzéért 24—30 frt.-ot fizet.

Ezen rendelet értelmében Forgách István 1582 február 22-én 30 forintot kapott, a miért pribék kalauzát agyon engedte verni. A korponaiak pedig márczius 16-án kapják meg két kivégzett török kalauz árát.³

Erre a rendeletre azért volt szükség; mert a szegénységgel küzködő végbeliek még az elfogott török kalauzokat is elbocsátották, ha jó pénzt kaptak értök. Ezért az udvar és a haditanács még a főkapitányok és a várkapitányok utasításába is bevétette, hogy az elfogott török kalauzokat sarczon el ne merjék bocsátani.⁴

Ennek a rendeletnek természetesen az lón a következése, hogy a törökök az elfogott magyar kalauzokat szintén kivégeztették. E szerint a mit Rudolf király a réven nyert, a vámon elvesztette.

¹ Matynák: Véghles vára 65. l.

² Jedlicska: Adatok Pálffy Miklós életéhez. 166. l.

³ Köz. p. ltr. Hung. 14483. fasc. 1582.

⁴ U. o. 14393. fasc. 1588. Például a palotai főkapitány utasítása ezt mondja: »Martalocios vero ac etiam *ductores turcicos*, si qui per milites intercepti fuerint, nulla vel pactatione vel permutatione dimittat«.

De bármennyire üldözték is a kalauzokat, a számuk azért még sem kisebbedett. Sőt minél nehezebbre fordult nálunk a megélhetés, annál többen vállalkoztak a veszedelmes kalauzságra. A kintől, a veszedelemtől nem igen tartottak, mert hisz abban az időben az effélet jobban megszokták, mint a mindennapi kenyeret.

Mivel a csaták száguldásánál, a várak és kastélyok váratlan meglepésénél és a leshányásoknál a vállalkozás sikere a jó kalauzoktól függött: minden végház azon volt, hogy minél több és minél jelesebb kalauzra tegyen szert. Mert minél több vidéket ismerő kalauzai voltak egy-egy végháznak, a hadi népe annál többet merhetett. A török őrségek kérkednek is eleget a kalauzaikkal, ha hódoltató levelet bocsátanak a távol fekvő falvakra. Amhát aga, Berzencze dezdárja (porkolábja) például hódolásra erőltetvén a lindvaikat, megírja nekik, hogy hány lovagja s hány gyalogvitéze vagyon. S hogy még jobban rájuk ijeszsen, azt is tudtokra adja, hogy húsz jó kalauza vagyon!¹

Az egyes várőrségekről szóló kémjelentések is megemlítik, ha valahol jó kalauzokat tudnak. Csernekről írják például 1579-ben: »Nagy és nyílt város. Itt lakik a szandsák bég. A szpáhi-
nak jó martalóczaik és jó kalauzaik vannak.«²

Az efféle jelentések nyilvánvalóvá teszik, hogy a török végházakban sokkal több kalauznak volt kenyere, mint a magyar várakban. Tehát könnyebb volt nekik kalandozniok, mint a mieinknek. A kémjelentések szerint, ha a törökök indulófélben voltak, legelőször a kalauzok övezték föl magukat az útra. Az 1561-ben írják például Fejérvárról: a kalauzok erősen futkosnak, s egymástól kérdezik, hamar elindulnak-e? Pedig ekkor még a lovakat sem hozták be a fűről.³ Ha már a had útban volt, egy csomó kalauz járt a törökök előtt. Eörsy Péter írja például 1601-ben Mátyás főhercegnek, hogy harmadfélezer török jön az áruló francziákkal Fejérvár fölmentésére. A kalauzok vezetik a török hadat!⁴

Ilyen és hasonló jelentés a magyar végházakról is elég szól. De ezek legtöbbször azt látjuk, hogy nálunk egy-egy végháznak a legtöbbször csak egyetlenegy kalauza volt. Sőt sokszor még egy sem volt. E miatt a kapitányok panaszkodnak is eleget. Zichy István írja például 1554-ben Kanizsáról Nádasdy Tamás-

¹ Steierorsz. tart. ltr. Kriegswesen 1570. faso. 1583 juni 11. Hódoltató levél.

² U. o. 566. fasc. 1579. Bericht von graniz Chernek.

³ Orsz. ltr. Nádasdy lev. Török Ferencz lev. 1561.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1601 szept. 12.

nak: »Továbbá mind az kegyelmed itt való kalauziba, s mind az itt való végbeli uraimba megfogytokoztam.«¹

Pernezy Farkas babócsai kapitány is elvesztvén a kalauzát, 1565-ben így ír az özvegő nádor ispánjának: »Könyörgök, hogy nagyságod parancsolna az nagyságod szolgájának: Pálffy Ambrusnak, mikor az mi természet szerint való ellenségünk ellen akarunk valami szerencsét kísérteni, és az ő kalauzsága nekünk szükséges, mikor hivatnám, lenne ott«.

Kanizsáról írja 1577 júli 25-én Sujkó Menyhért kapitány: »Az minemű kalauzok voltanak Tihanyba, azokat az esztendőbe mind elfogdosták az ellenségek.«²

Mikor a kalauzoknak ilyen szűkiben voltak, még az ellenségtől elkapott kalauzt sem bántották, hanem szolgálatra kényszerítették. S ha ilyennek a szerét sem ejthették, elcsípték az első parasztot, a kivel útfélén találkoztak s kényszerítették, hogy vezesse őket. Az 1567-ben írják például a törökökről: »Im elmúlt vasárnap is Kaposban az Griny embert felvették, az *lóra kötözték, hogy kalauz lévén, őket Kanizsára hozza* s az szegény várost, kinek az neve nagyobb az mivoltánál, porrá tegyék s minket feleségünkkel, gyermekünkkel rabbá.« Azonban — írják a kanizsaiak — az Uristen ennek a szegény embernek a szívét arra igazgatta, — mivelhogy Kanizsa várának jobbagya volt — hogy a törököket Csurgó felé vezesse. Észbe vevén a törökök, hogy a kalauzzá tett paraszt rászedte őket, halálra verték.³

Szakasztott ilyen dolog történt a gútaiakkal is. Gúta mezővárosát a XVI-ik században beláthatatlan nádasok és lápok védték. Az esztergomi bég meg akarván a várost rabolni, behatolt a nádasokba. Azonban majd ott veszett a seregével együtt. Lucskosan és sárosan tért vissza. A következő alkalommal a bég egy gútai parasztot fogott, s azt kínzással és tüzes vassal való fenyegetéssel akarta rávenni, hogy Gúta vezesse. A derék pór azonban a legveszedelmesebb ingoványba vezette a bég hadát. A törököknek tehát megint eredmény nélkül kellett nyakig sárosan visszavergődniök. A szegény, félholt parasztot otthagyták. A gútaiak másnap halálra válva találták megmentőjüket a nádasban.⁴

¹ Az 1556. évben a győri generális négy jó lovon való huszárt küldött a győriek magyar kalauzával Esztergomba, hogy éjjel a vár őrségét felrémítsék. A derék kalauz még az éjjel Esztergom kapujánál állott a négy huszárral s dörömbölni kezdtek a kapun. Csakhamar kigyúltak a lámpák s megszólaltak az ágyúk. Az egész őrség talpon volt. A négy huszár, miután célját elérte, a kalauzzal baj nélkül Győre száguldott.

² Ez adatok a Nádasdy level. közt találhatók.

³ U. o. Kamarához intézett levelek.

⁴ Köz. p. ltr. Hung. 14370. fasc. Forgách Simon jelentése 1576 márcz. 31. A gútaiak a töröktől való félelmükben aztán otthagyták régi váro-

A XVI-ik században az efféle önfeláldozás nem ment ritkaság számba. Ép azért nem is tartották érdemesnek az ilyen ember nevét az utókor számára följegyezni. Pedig derék dolog lett volna, ha az ilyen hősnek a nevét tollra veszik. Hiszen világító fény lenne az nekünk a sötétségben.

Bizonyos dolog, hogy a kalauzság életében sok hasonló megrázó és lélekemelő dolog is akadt. Hiszen a kalauzok foglalkozása olyan volt, hogy a megkapó drámai jelenetek úgyszólván napirenden voltak az életükben. Azonban sivár és lehangoló jelenség is akadt bőven. Az erkölcsi sülyedésnek és a romlottságnak milyen foka kellett például ahhoz, hogy valaki a saját véreinek a romlására, saját hazájának a pusztulására vezesse az ellenség hadait? S hányszor és hányszor esett ez meg?

Az 1556 évben írják, hogy a török császár hada kijő. »Kalauza leszen — mondja a jelentés — Dely bég, ki Zrinyi szolgája volt... Az kalauz Dely bég azt fogadta császárnak, hogy oly réveken viteti az Dráván, hcgy minden hada két napon elköltözik.«¹

Nagy Szolimánnak a hadát is pribék kalauz vezette Szigetvárra. Balázsházy (Mazarich) Mártonnak hitták. Boszniai származású rác volt, de sokáig szolgált a magyar végekben. Hegyesd elfoglalásakor a törökök kalauza Hidegkuthy Márton volt, a ki mint ilyen később is szolgált a török hadaknak.²

A szikszói nagy vereség alkalmával a török vezérnek (a füleki bégnek) Csákány Kelemen volt a kalauza. A véres csatában egyedül ez a kalauz nem vesztette el a fejét s mikor látta, hogy a török sereg állapota veszélyre fordult, a megsebesült béget rejtek utakon magával vitte, s így az életét megmentette.³

Az 1577. évben a székesfejérvári szandsákbég (Aly) a győriek ellen ment mintegy hétszáz lóval. Este, észrevétlenül Győr mellé jutott, s másnap szétverte a győriek seregét. S a mily látatlanul jött, épp úgy tűnt el. Hogy ez a portya így sikerült, azt a fejérvári kalauznak Kaym Mehemednek köszönhetette, a ki hatvan jó lóval járt elől s mutatta az utat.⁴

sukat és szép templomukat s a Vágduna túl-só partján, vagyis a Csallóközben alapítottak új várost.

¹ O. L. Nádasdy level. Kelet nélkül.

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1561. »Martinum Hidegkuthy infidelem et ducem itineris hostium, commorantem in Hegyesd«, etc.

³ Cs. és kir. Hadi ltr. 13. l. Correspondenz Prothokoll Paul de Sara 1577. »weil er (t. i. Csákány) ain guter kalauz oder wegweiser ist, mit sich davon geführt.« etc.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1577 aug. 9. Palota, Pálffy Tamás jelentése.

Az 1587. évben Nádasdy Ferencz (a fekete bég), Zrinyi György és Batthyány Boldizsár Kanizsa mellett négy bégnek az egyesült hadát megsemmisítették. Véres éjjeli harc volt ez, melyet tisztán magyar csapatok vívtak. Csak a hírhedt Sasvár (Szaszovár) bég menekült meg az ütközetből. Ez is a kalauzának köszönhetette az életét; mert a nevezett kalauz jól ismervén a vidéket, a mocsarak közé vitte Sasvár béget, a hol nyakig érő vízben ült órákig. Aztán parasztruhában menekült tovább a kalauza segítségével.¹ A kalauz az egykorú jelentés szerint ezúttal is pribék volt.

A mint látjuk, a kalauzoknak a nagy csatákban is jelentékeny szerepük jutott. A törökök nem is indultak semerre kalauz nélkül, sem a XVI-ik sem a XVII-ik században. Az 1663. és az 1664. évben a nagy török seregnek Garba nevű renegát volt a kalauza. Neki kellett volna a török sereget Ausztriába vezetnie. A szentgotthárdi csatában azonban két golyó érte őt.²

Hogy a rendes és fegyelmezett hadak kalauzokat tartsanak, azt senki sem akadályozhatta meg. Ilyesmi nem is jutott az eszébe egyik hadviselő félnek sem. De annál inkább küzdött mind a két fél azok ellen a kalauzok ellen, a kik a kóborló csapatokat, a szabad hajdúkat és a martalócokat vezetgették a békekéses falvak fölverésére! S mivel e tekintetben minden intézkedés, a kalauzok kínzása, megnyúzása stb. hiábavalónak bizonyult, a XVII-ik században már kölcsönös egyesség útján igyekeztek a pribék kalauzok garázdálkodásának gátat vetni. Már a zsitvatoroki békekötés alkalmával tárgyalták a kalauzság kérdését. Világosan látszik ez a békekés ötödik pontjából. Valami jelentős eredménye ennek sem volt. Az 1620. évi egyesség alkalmával újra szóba került a kalauzok ügye. Ez alkalommal a kölcsönös megegyezés után ezt a határozatot hozták: »rablók-nak, asszony- és gyermekragadozóknak, s egyéb efféle latroknak, martalékoknak³ senki kalauzkodni ne merészeljen. Ha kik inpingálnak, halállal büntetessenek«.⁴

Bár ezt a szigorú intézkedést mind a két fél kihirdette, bár az elcsipett kalauzokat mind a két fél megölette: a számuk azért még sem apadt. Az egykorú levelek, no meg a budai basák a zsitvatoroki békekés után is csak úgy panaszkodnak miattok, mint azelőtt. Ali budai basa például Kont Péter és Thoják András kalauzok ellen panaszkodik, a kik fényes nappal is Koppány

¹ U. o. Braun Rézmán jelentése 1587 szept. 12.

² U. o. 1664 aug. 15. Aus dem türkisch Lager.

³ Martaléknak azt a lovas előcsapatot hívták, melynek föladata volt az ellenséget a lesre csalni.

⁴ Monumenta Hung. 8. sz. 119. lap.

szandsákságban járnak a csapataikkal. Ugyanezen Ali basának helyettese: Beker bég írja 1608-ban, hogy a végbeli csapatok elragadták a debreczeniek adóját. »Kalauzok — írja a bég — Bal Mihály, Sanyó György, Füleky Antal és Rácz Pál voltak.«¹ Ugyancsak Ali basa jelenti 1616-ban Bécsbe: »Egy Eötvös István nevű kalauz Baja és Kalocsa között, száz lovassal jött az ország pusztítására.«² Az 1669-ben a portyázó lovasok kalauzai közül Forró János és Lamperth János ellen még a portán is panaszt emeltek — persze eredmény nélkül.³

Ugyanezen időben a végházak *íratos kalauzai* ellen már kevesebb panasz merült fel. Ezek hadi fegyelem alatt lévén, kevesebb bajt okoztak. Aztán meg is becsülték őket. A török végekben a rendes kalauzok még tiszti polczra is emelkedtek. A berzenczei bég: Deli Nebi például azelőtt a budai basa kalauza volt. Derék embernek kellett lennie; mert még Batthyány Ferencz bán is levelezgetett vele.⁴

Bethlen fölkelése alkalmával a végbeliek jó része az erdélyi fejedelem zászlója alá állván, a végházakban igen megcsappant a kalauzok száma. E miatt több helyről panaszkodnak is. Így például Batthyány Ferencz bán vajdái 1621-ben azt írják az uraknak, hogy Novák Györgyön kívül egyetlen kalauzok sincsen!⁵ A háborús idők csöndességre fordulván, a végházakban a kalauzok megint megszaporodnak.

Ismeretes dolog, hogy úgy a XVI-ik mint a XVII-ik században a követségek Bécs és Konstantinápoly között szakadatlanul jártak. A követség kalauzok nélkül persze meg sem indulhatott. Ilyenkor rendszeren a végházakból rendeltek kalauzokat a követségekhez. Ezeknek a kalauzoknak nemcsak az utat kellett ismerniök Konstantinápolyig, hanem sok nyelvet is kellett beszélniök, a mint azt a dolognak mivolta megkívánta. Ha a követségekről szóló jelentéseket forgatjuk, csodálva látjuk, hogy egyik-másik kalauzunk mennyi nyelvet beszélt, s milyen ügyesen forgolódott útközben. Orlenovyth Balázs Komáromból indult mint kalauz Verancsics és Zay Ferencz uraimékkal a portára. Maga Zay Ferencz írja 1557-ben, hogy Orlenovyth igen kiváló ifjú; beszél magyarul, törökül, horvátul, németül, olaszul és latinul!⁶ Valamivel később Horváth Péterről írnak így, a ki szintén komáromi

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Buda, 1608 szept. 24.

² U. o. Buda, 1616 szept. 18. Molarthoz.

³ U. o. Casanova jelentése Konstantinápolyból.

⁴ Körmendi ltr. Missiles 1601.

⁵ U. o. 1621 febr. 2.

⁶ K. p. l. Hung. Opinio dominorum Antonii Verancy et Francisci Zay.

volt, s a ki mint kurir és mint kalauz harminczkétszer fordult meg Konstantinápolyban . . .

Ime néhány szó a régi világ kalauzairól. Valami sokat nem igen lehet róluk írunk, mert írott emlékeink ugyancsak keveset szólnak róluk. Tagadhatatlanul érdekes és ügyes emberek voltak ők, a kikről nem ártana többet is tudnunk. Hiszen a régi hadviselésben ők pótolták a földképeket, ők szolgáltak tolmácsokul s igen gyakran kémekül is. Igaz ugyan, hogy sok bajt is okoztak mikor a legnagyobb ellenségünknek szolgáltak, de hát ezt az idők és a viszonyok hozták magukkal. Régi magyar mondás, hogy a szegénység nagy emberséget gyaláz ! És ez a közmondás nagyon illik a kalauzokra. A hódoltság korában nehéz volt a kenyér-szerzés, s a nyomorúság olyanra is rávitte az embereket, a mit tűrhető mód mellett meg nem tettek volna. Különben is a török hadak kalauzai — még ha magyar nevűek voltak is — nem magyarok voltak. A Balkán félszigetről bevándorolt szláv népek terjesztették el nálunk a kalauz szót, s ezek szolgáltak a törököknek is kalauzokul. A magyar név itt nálunk ragadt rájuk. Nem voltak ők magyarok, csak szolgáltak valamelyik végházunkban, a hol időjártára minden idegen katonának magyar nevet adtak, még ha nem is ínyük szerint esett ez az elkeresztelés. A legtöbb közülök úgy lett török kalauzzá, hogy rabbá esvén, kényszeríteték a kalauzságra. S a szegények mit tehettek egyebet ? Ordítaniok kellett ; mert a farkasokkal laktak.

TAKÁTS SÁNDOR.

AZ ELSŐ ADÓ ELMÉLETÉHEZ.

Folyóiratunk márcziusi füzetében az »Adó vagy földbér« cz. dolgozat érveket sorol fel annak igazolására, hogy a »szabad dénárok« nem jelentenek földbért, hanem oly királyi jövedelmet, a mely nemcsak királyi birtokon lakó szabad telepes bérlőktől, hanem szabadosoktól, úrbéres várnépektől s *magánbirtokon, illetve magánadományból származó egyházi birtokon lakó népektől is* járt a királynak. Mivel szabadosok is fizették, azért »szabados dénárok«-nak is nevezték. Kálmán törvényei szerint egész világosan *kétféle dénárokról* szólnak »denarii pro libertate« és »denarii pro opere« néven. Előbbi közszolgáltatás *királyi adó* volt, a mit a királynak 8 dénár összegben az alsóbb rendű szabadok (liberi, félszabadok, szabad parasztok és hospesek) fizettek, akár királyi várföldön, akár magánúr földjén laktak, szabadságukért. A »denarii pro opere« (munkaváltás) a *későbbi földbér. A várnépek munkaváltása a hospesekének kétszerese*, 16 dénár volt. Ezt XIII-ik századi oklevelek *pondusokban*, nehezekekben kifejezett földbéréből akarja igazolni XI-ik századnak vett pénzszámítás alapján.

Ezen tétélekkel szemben nekem minden eddigi tapasztalatom, ismeretem alapján ki kell mondanom, hogy a »szabad dénárok«, vagy eredetibb nevökön »a szabadok dénái« egyszerűen földbért jelentenek, a melyet legelőször és eredetileg csak szabadon költözködő szegényebb szabadok és külföldről bevándorló, szintén szabadon érkező vendégek (hospites) fizettek készpénzben, dénárookban, eredetileg — Kálmán törvényei szerint — nyolcz dénárban, de ennek felét, tehát négy dénárt, személyes szolgálattal is leróhatták. Később a készpénzfizetés a szabadosoknál is mindegyre szokásosabbá lett, s náluk ezt a változást a XIII-ik század elején létrejött condicionarius libertas-ok, vagyis úrbéres szabadságok, szabadságlevelek idézik elő, a melyek megszabják az úrbéri terheket: a terményadót természetben vagy készpénzben és ajándékokban, másrészt az uraság részére végzendő ingyen munkát. Ebben a korban véletlenül szólhat egy-két oklevél »szabados dénárok«-ról, de itt már megváltozik a

»szabad dénárok« kifejezés eredeti természete s nem jelenti azt, hogy szabad = szabados = félszabad szolgálvadék; nem jelenti azt sem, hogy tehát a »szabados dénárok« multja a XI-ik századba nyúlik vissza s már akkor is fizették e dénárokat a szabadosok. Megjegyzendő, hogy a szabados dénárokat említő oklevelek egy kivételével hamisak.

Különben is a »szabad dénárok« a XIII-ik századi oklevelekben úgy tünnek föl, mint divatját múlt, a szokásból és használatból kiment, eredetében már nem igen ismert és a várispánoktól s adószedőiktől illetéktelen zsarolásokra használt, e miatt a királyi szabadságlevelekben megszüntetett régi jövedelemforrás. A legrégibb és legteltesebb magyar társadalom- és gazdaságtörténetmek, a minők Pannonhalma, Bakonybél és Tihany apátságainak, félországban szétszórt birtokaiknak s népeiknek története, semmit sem tudnak a szabad dénárokról, pedig a magyarországi társadalmi viszonyok- s úrbéres állapotoknak a XI-ik századi törvények mellett a pannonhalmi levéltár kincseiben, okleveleiben maradtak fön a legbecsesebb, legterjedelmesebb forrásai: a tihanyi alapítólevél (1055), a pannonhalmi Sz. László-féle összeírás (1087. k.), a tihanyi 1211. évi nagy összeírás, a pannonhalmi udvarnok-szabályzatok (1226, 1240), nagy úrbéri perek (1233), a nagy Albös-féle birtok- és népösszeírás (1237. k.), s a többi úrbéres szabadságlevelek. Csak a pannonhalmi udvarnokszabályzatban van annyi említés királylyal kapcsolatos szolgáltatásról, hogy királylátogatás esetén vagy címén tartoznak az udvarnokok három taliga fát szállítani az erdőből a monostor konyhájára. A XIII-ik század végén jelentkeznek az első adómentességről szóló oklevelek, de ezek sem szólnak szabad dénárokról, hanem oly dénár- és élelemgyűjtésekről, a minőket II. András király 1235, 1237 táján szedetett részint hadisegély, részint a pénzváltás elmaradásával elmaradt kamara-haszon, lucrum camere pótlására. Vagyis a pannonhalmi stb. apátságok oklevelei nem ismernek más királyi adót, mint a XIII-ik században megkezdett s nagy ellenkezést keltett rendkívüli collectákat.

A szabad dénárok divatjokat múlták és csak régi, homályos, félreértett, visszaélésekre használt jövedelemforrásként emlegették őket a XIII-ik században azért, mert ekkor már drágább volt a földbérlet, s már nem elégedtek meg a földesurak nyolcz dénárral, hanem kaptak a bérlőiktől — kikre a szabadosok is kezdtek ráliczítani — nyolcz dénárral egyenlő másfél nehezék helyett három, négy, öt, kilencz, sőt tizenkét nehezéket is. Később ez a tizenkét nehezék vagy garas, mint a márka negyedrésze, fertőja, az Anjuok korától kezdve az ezüst fertőval egyértékű arany forint, lett a rendes földbér, census vagy terragium. Már a tatárjárás

előtti pannonhalmi oklevelekben többször előfordúl a fertó a lovas, szabad jobbágyok, szabad telepesek földbéreként, pl. Deákin, a hol a jobbágyok panaszára, mert az apát el akarja őket bocsájtani és idegeneknek hajlandó bérbeadni a földet, a békítő bíróság úgy határoz, hogy 20 hold földet hagyjon meg az apát egy-egy jobbágy használatában, s ezért a jobbágy köteles adózni és szolgálni, tíz holdat számítva az adózásért és tíz holdat a személyes, lovas követségi és katonai, testőri szolgálatért. Ha kötelezettsége egyik felét nem képes vagy nem akarja teljesíteni, akkor csak tíz holdja maradjon a kötelezettség másik feléért; ha ezt sem teljesíti, irgalomból, hogy el ne pusztuljon, maradjon meg a jobbágynek, a munkaképtelen, rokkant, elaggott jobbágynek mintegy nyugdíjul öt hold föld hasznélvezete.

Ez a felfogás, hogy más földjének használatáért részint termény- vagy pénzadó, részint személyes szolgálat, ingyen munka jár, a magyar középkorban, sőt egészen 1848-ig az összes úrbéres viszonyokban általános elv, s ez a természetes elv világosan ki van fejezve már Kálmán király törvényeiben. Meg kellett lenni ezen elvnek az első szolgaszabadítások, sőt már a szolgák külön gazdálkodása és az első bérbeadások, bérlőtelepítések óta. Szent István korától kezdve.

A legkisebb libertas az úrbéres viszonyban az, hogy a rab-szolga ura földjén külön kis fa- vagy sövény-, borona-házacsát épít családjá számára s a falu földközösségéből az ő házacskájának is jut fűkötéllel kimért és rovásos nyílveszők húzásával kisorsolt néhány hold föld, esetleg s később 27—30 hold is. Ennek termése nem köteles mind beszolgáltatni a falu urának, hanem csupán termése egy részét, a felét vagy harmadát, mint ezt a Szent László-kori I. esztergomi zsinat határozatából látjuk. Ez már szabadság, libertas, a szolgára nézve, s ez a szabadság fokozódik a szabadosnál, még inkább a szabadon költözködő szabad magyarnál vagy vendégnél, ki más földjére mint szabad és dénárral fizető bérlő telepedik le. Ez azért a szabadságért, hogy más földjének egész termését szabadon haszálhatja, élvezheti, kezdetben, Kálmán király korában fizet nyolcz dénárt, de ennek a bérösszegnek felét katonai, várór vagy lovas testőrszolgálat, illetőleg földmunkával is leszolgálhatja.

Ez oly világos, oly egyszerű, oly természetes fejlődés és az úrbéres viszony egész történetével annyira összhangzó, hogy valóban kár ebbe a minden pozitív adattal támogatható világos fejlődésbe és viszonyba agyafúrt, zavaró ötleteket belekeverni.

A Kálmán-féle dénártörvényeket összes történeti tudásommal, mely a legnagyobb gonddal tanulmányozta a pannonhalmi gazdag, legrégebb, legbecsesebb forrásanyagot 1514-ig (Pannonh.

Rendtört. I. köt.¹ Religio 1909, 1910.), a tihanyit 1701-ig (Pannonh. Rendtört. X. köt.), s Magyarország XI. ik századi törvényeit, világosabban nem tudom kifejteni és meggyőződéssel nem tudom másként összeegyeztetni, mint úgy, a hogyan »Az első állami egyenes adó elmélete« cz. munkámban (Kolozsvár. Magy. tört. szeminárium.) részletesen kifejtettem. Ennek eredményein és érvein Hómannak a márcziusi Századokban megjelent cikke egy jottányit sem változtatott. Hogy ő micsoda zavarokat, félszegéseket, tévedéseket tulajdonít nekem, azokkal nem törődöm.²) Utóvégre a ki komolyan érdeklődik az igazság iránt, az nem elégedhetik meg oly csúró-csavaró védekezéssel és a chimaerás, önmagában ellenmondó, torz »szabadnak nevezett félszabad szolganép« föltevését minden fogással igazolni törekvő, érthetetlen adathalmazsal, a milyen Hómannak a márcziusi cikke.

Nem is olvasta el Hóman figyelmesen utolsó munkámat. Ennek világos bizonyossága az, hogy épen arra akar engem kioktatni, a mit munkámban világosan megmondok, hogy t. i. a rendkívüli collecta kétféle: hadisegély és »a pénzrontás és pénzváltás *kamarai haszna* helyett szedett kárpótlás. Ezt a házanként kivetett egyenes állami adót I. Károly tette rendessé vagyis évi adóvá. A hadisegély kivetése rendkívüli maradt és megszavazása az országgyűlésnek jogává lett Zsigmond kora óta.« (28. l. 1235: collectam... pro stipendiariis, 1237: collectam... pro redemptione monate... sive lucrum camere).

Ki akar oktatni engem az Árpád-kori pénzszámításra is, mintha én nem ismerném azt, a mit tanítványom fejtett ki és nekem bírálnom kellett.³) De hát szükséges a jó megkülönböztetés. A Kálmán-kori dénárszámításhoz nekünk nem a késő Árpádkori 40 dénáros pensára, hanem olyanra van szükségünk, a melylyel a Kálmán korához és felfogásához közelebb eső időben számítottak. Erre pedig egész pozitív alapunk van. Szent

¹ Ezt kiegészíti az »Egyházi földesúr és szolgálai a középkorban«. Szent István Társulat kiadása.

² Az analógiáknak, a külföldieknek sem vagyok ellensége, mint Hóman véli, hanem hangoztatom azt az ismeretani elvet, hogy az analógiák általában a leggyöngébb érvek, sőt nem is annyira érvek, mint inkább csak a megállapított tények illusztrálására, megvilágítására alkalmas adatok. Itt t. i. vannak hasonlóságok, de csak részlegesek, egyebekben pedig tetemes különbségek. Úgy a hasonlóságok, mint a különbségek összevetése jól megvilágíthatja a tényeket és állapotokat. A dán pénz analógiája legkevésbé sem illik az Árpádkori adózásokra. A dán pénz nem dánok elleni hadjáratra volt szükséges, hanem a dánok számára, kik már Nagy Kanut előtt dúlták, fosztogatták az angolszász területet s a kik Nagy Kanut dán király személyében uralmat is gyakoroltak fölötte.

³ Balogh Albin: A magyar pénz története az Árpádok korában. 1912. (Kolozsvári magy. művelődéstört. szemináriumnál.)

István II. 23. és Sz. László III. 29. t.-cz. szerint egy tinó = egy arany pensa. Szent István II. 30. t.-cz. szerint 16 tinó = 40 solidus. Ez a német solidus vagy schilling = 12 dénár; 40×12 dénár = 480 dénár = 16 tinó = 16 magyar pensa; egy magyar pensa tehát = 480 d. : 16 = 30 dénár. Az egész magyar márka = 8 pensa = 240 dénár, s ez a 240 dénáros márka megmaradt később is a régi, ideális báni pénzzámításban. Hogy ez a XIII.-ik századi pénzrontások idején hogyan zavarodott össze, az már teljesen lényegtelen annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy a Kálmán-kori nyolcz dénár hány pondus-nak, nehezeknek felel meg. A Kálmán-kori 8 dénár = $1\frac{3}{5}$ nehezek. Ezt semmi esetre sem lehet egyenlőnek venni a XIII.-ik századi 4, 5, 9, 12 nehezekre emelkedett, sokféleképen megállapított földbérrel, még akkor sem, ha elfogadnók Hóman teljesen helytelen föltevését, mintha Kálmán törvénye az idegen vendég telepes földbérét elvileg félszakra szabta volna, mint a magyar szabad telepes földbérét. Ilyen nemzetietlen különbségről szó sincs Kálmán törvényhozásában s ezen föltevés ellen erősen óvást emelek.

A rendkívüli collecták czímén II. András hadjárataira és a pénzrontások, gyakori pénzváltások elkerülésére a birtokosokat s népeiket többszörösen megterhelték és olykor a várispánok. és adószedőik a »szabadok dénárjai« elavult czímén is zsaroltak illetéktelenül oly társadalmi osztályoktól, főleg egyháziaktól, kik azzal nem tartoztak. Az aranybulla és más kiváltságlevelek részint fölmentéseket adnak, részint biztosítják a megzsaroltakat a további visszaélések ellen. A XIII.-ik század második felében és a következő században sok adómentességet adnak királyaink. A régibb keltezésű adómentességek ellen eleve gyanakvást érzünk. A későbbi adómentességi oklevelek példájára sok hamisítvány készült, a melyek a maguk korabeli adónemek közé régiesség okáért régi, elavult, már nem is ismert adóneveket keverték. A szabadok dénárjait is megemlíti néhány hamisítvány, mert ismerték ezt a nevet Kálmán törvényeiből és az aranybullából, de eredeti természetével vagy nem voltak tisztában, vagy a pondusokkal, nehezekkel együtt emlegetik. Általában ezek az oklevelek a szabad dénárookra nézve homályosak, üresek, semmitmondók, de a mi igazságunk szempontjából egyáltalán nem veszedelmesek.

A szabad dénárokat még a gyanús, hamis oklevelek is királyi területen s királyi adománybirtokokon említik mint oly jövedelmet, a mely a királyi fiscust illette, a melyről a király lemondott, s a melynek szedését mások földjén, mások népeitől a királyi és várispáni jövedelemszedőknek eltiltja. Ha ily oklevelek hitelesek is, nem bizonyítják azt, hogy a király részére

más birtokosok földjén és népeitől jogosan szedték. Ha én kételkedem ily oklevélnek hitelességében s más e hitelességet megvédi, igazolja, rendben van a dolog és magam is örülök neki. Hóman elismeri őt, tőlem hamisítványnak tartott oklevél hamiságát, a maga részéről is megtoldja e számot egygyel; három oklevél hamis voltát nem látja teljesen meggyőzően igazoltnak; kettőre nézve pedig a feltétlen hitelességet vitatja. Ezek közül a Tótának szóló oklevél hitelességének látszata csak azon körülményből emelkedik ki, hogy hamisságának a mértéke volt hamis; az az oklevél hamis, a melylyel összemérve szembetűnő eltéréseket lehetett benne megállapítani. Ám ha a mérték hamisnak bizonyul is, ebből nem következik, hogy a mit hozzá mértünk, az föltétlenül valódi. Én úgy vettem észre, hogy a Tótának szóló oklevél átírása szintén gyanús; nem föltétlenül hamis, csak gyanús. A másik védelmezett oklevél föltétlen hitelességét Hóman egyrészt a saját külön, alaptalan pénzszerzésével ajánlja, másrészt rámutat arra, a mit Karácsonyi János úr is megírt nekem már előbb, hogy t. i. Újudvar és Csurgó határleírásában nem a tenger, mare, hanem — mint Knauz megállapította — Marc van. Ám az én gyanúm az oklevél ellen nem csupán ezen kritériumokon alapult, hanem az egész oklevélen. Ez az oklevél a fejérvári johannita házra ruhazza a jeruzsálemi ispotály jogait de azért e jeruzsálemi ispotály tovább is külön szerez kiváltságleveleket. Ezen oklevél szerint a király anyja 55 birtokot adományozott a fejérvári johannitáknak s ezeket az oklevél egy csomóban mind el is sorolja. Hát én már sok oklevelet megvizsgáltam, s a hány alapítólevélben egyszerre sok falu volt, az mind hamisnak bizonyult. A zalavári, bakonybéli, egyik tihanyi, a pécsváradi alapítólevelek mind ilyenek; ilyen továbbá a garamszentbenedeki s esetleg még több is. De hagyjuk ezeket. Jól mondja egyik igen tisztelt tudós jóakaróm, hogy elég lehetne már a hamisítványokból. Bár úgy lenne! Újudvar és Csurgó határai világosan csak ezen két birtokot zárják körül s e két birtokra, mely a határjárásokat illető tapasztalataim szerint nem igen lehetett nagyobb a mai Újudvar és Csurgó területénél, akár 1800, akár 1200 szabad telepes házat számítunk is a 60 márkányi szabad dénárok alapján, ez mindenképen sok lesz. Egy házra átlag 6—7 családtagot lehet számítani. Vegyünk csak ötöt, akkor a két johannita birtokon már az alapításkor, 1193 táján 6000—9000 szabad lakóst kellene fölvennünk. Hol vannak még aztán a szolgák és szabados háznépek? Ehhez vegyük még, hogy az a Marc olvasás nem föltétlenül hiteles. Knauz kései átírásból olvasta ki. Marc személynév nem szokott magában állni helynév gyanánt, hanem az oklevelek

rendesen »villa Marc« néven szokták említeni a Márk nevű falvakat. És ha Márk falú Nagykanizsától északnyugatra határa Újudvarnak, akkor hogyan lesz ugyanaz a Márkfalu a távolabbi Csurgónál is határjelölő hely Nagykanizsától délkeletre, épen az ellentétes messzeségben? Knauz látva Fejér kiadásában a »mare«, a tenger szót Újudvar és Csurgó határleírásában, méltán megütődött és okoskodni kezdett, s okoskodásának vagy olvasásának eredménye a Marc és Marci olvasás. Ezen olvasás alapja nem az eredeti, hanem egy nagyon kései átírat. Hogyha a eredetiben Marc volt, ezt könnyen olvashatták Marcnak és viszont. De hogy az eredeti marci szót miért olvasták maris-nak, ezt kevésbé értem, s ezért sem tartom az 1193. évi oklevél dolgát teljesen és föltétlenül eldöntöttnek.

De ismétlem, sem ezen oklevél hitelessége, sem a többié nem lényeges kritérium abban a kérdésben: földbér volt-e a »szabad dénárok« nevű jövedelem, vagy országos, királyi állami adó, a melyet egyházak és magánbirtokosok földjén is fizettek a királyi fiscus részére? Ellenben »napnál világosabb« bizonyítékot lát Hóman egy 1224. évi oklevélben arra, hogy magánadomány területén királyok adományozták a szabad dénárokat és a csöbröket. Ám ezen oklevél az 1194. évi szentmáriahegyi oklevéllel összevetve csak oly értelemben lehet kifogástalan, ha föltesszük, hogy a Domokos bántól adományozott »szabad birtok«-hoz, a melyről a királynak kimondottan nem jártak csöbrök, a királyok hozzácsatolták a saját birtokukat, földjeiket és szöleiket is jövedelmeikkel. szabad telepeseikkel együtt ugyanazon falvakban (v. ö. 5. 21. l. az én munkámban). Ez esetben már érthető, ha a királyok a megnevezett apátsági falvak szabad dénárait és csöbreit a maguk adományának nyilvánítják. Más különben pedig, mihelyt ezt az egyeztetést elejtjük, az 1194. és 1224. évi szentmáriahegyi vagy borsmonostori oklevelek szembekerülnek egymással s akkor az utóbbi oklevél több más borsmonostori hamisítvány társaságában már szintén azt a törekvést szolgálja, hogy a monostor megszabadúljon Borsnak és családjának zsaroló, jövedelmeket lefoglaló kegyurasága alól s a királyi kegyuraság védelme alá kerüljön. Ime, így alakul át a napnál világosabb bizonyíték semmitmondó ürességgé vagy egyik bizonyossággá arra nézve, hogy a szabad dénárok emlegetése általában veszedelmes kritérium az oklevelek hitelességének kérdésében.

Hogy egyháziak és világi birtokosok miért nem adnak ki okleveleket szabad dénárokról, mikor királyi hiteles oklevelet is alig ismerünk néhányat ez ügyben, ennek okait röviden elsorolom munkám 29. lapján s ehhez most sincs más mondani

valóm. Nevezetesnek találja Hóman, hogy noha szerintem a szabad dénárok, a szabad telepesek, hospesek (helyesen: szabad magyar telepesek és hospesek, vendégteljesek) speciális adója, földbére . . . a városok csiráit alkotó, királyi földön alakult hospes községek földbérét a XIII.-ik század elejéről is szép számban fennmaradt kiváltságlevelek sohasem nevezik »liberi denarii«, hanem mindig »census« vagy »terrarium« néven. De ez a dolog nem túlságosan nevezetes, mert Kálmán korának hospeseit nagy idő választja el a XIII.-ik század hospeseitől. Ez alatt a dénárok már inkább pondus alakban fejezik ki a földbért, a melynek neve — akár dénárokból akár pondusokból, akár fertőből fizetik — census vagy terrarium. Ezt az idegen hospesek jobban meg is értették, mint a magyar szokásban kifejlődött, sőt már szokásból kimenő »szabad dénárok« kifejezést. Ám azért még sem való, hogy sohasem nevezik az oklevelek »liberi denarii« néven a hospesek földbérét. Munkám 16. lapján van az az adat, hogy Lendeger vendég megkapta 1211-ben II. András királytól körülötte és sógora Bertold kalocsai érsek körül szerzett érdemeiért ötven vendég, hospes család nehezékeit és szabad dénárait, a melyek eddig a fiscust illették, örök tulajdonul, a szabad elidegenítés, rendelkezés jogával.

Mikor a király az ő földjén letelepült vendégek szabad dénárait vagy nehezékeit, földbérét valakinek odaadja, természetesen odaadja a vendégek lakta egész föld hasznélvezetével a tulajdonjogot is, legfőlebb abban lesz a tulajdonos korlátozva, hogy a király nem engedi meg egykönnyen a tőle letelepített vendégek elűzését. No de ettől nem igen kellett tartani akkor, a mikor mindenfelé szívesen fogadták a települőket. Mikor a király servienseit, vagyis a földjein letelepült fegyveres szabad magyarokat és egyházaikat fölmenti a szabad dénárok terhe alól, akkor nem magánföldbirtokosok népét menti föl, hanem a saját birtokán élőket, tehát a tőlük előbb fizetett szabad dénárokat úgy engedi el, mint neki járó földbért s nem mint magánbirtokosok népeitől is fizetendő állami adót. A lelkeszkedő papok igen érthető okból nem fizettek kegyuruknak, földesuruknak földbért, ellenkezőleg a földesúr gondoskodott falvainak lelkeszeiről. Igen érthető tehát, hogy a király biztosítja a papság mentességét a »szabad dénárok« nevű földbér, sőt még a rendkívüli collecták fizetésének terhe alól is.

A szabad dénárokkal kapcsolatosan a társadalmi osztályokról sokat kellett beszélni. Hóman itt is sokat nem ért. A civis és civilis közt a XI. században társadalmi osztálykülönbséget lát, noha a viszony köztük ugyanaz, mint a minister és ministerialis, servus és servicialis, famulus és familiaris, libertus és libertinus

közt, a melyeknek jelentése : várőr és várőri, jobbágy és jobbágyi (tiszt és tisztí), szolga és szolgai, szabados és szabadosi osztályhoz tartozó, nem alattvaló, hanem rokon. Az elnevezésekre, mikor ezek a nevek foglalkozást jelentenek s a nevekhez még magyarázatokat is kapunk az oklevelekben, népösszeírásokban, úrbéres szabályzatokban, igenis lehet feltevéseket alapítani. Csak általában föltevésekkel nem szabad dobálózni, Hóman sülyedő serviens nemességről beszél és ez alapon értelmezi a pécsváradi hamis alapítólevél czélzatát. Itt fölhyvom figyelmét a tihanyi apátság gamási, boglári és csopaki birtokának történetére. Ott meglátja, mint lettek az apátság lovas jobbágysai nemesekké és mint szakították el az apátságnagybirtoktestét a XIII.-ik század végétől kezdődő félszázados zavarok idején. Ilyen nemesek ellen akart védekezni a pécsváradi apátság, a mikor alapítólevele készült. Ugyanakkor az összes szabados úrbéresek fölvevették a régi tisztí-katonai osztálynak, a jobbágyságnak jóhangzású nevét, a lovas jobbágyok pedig a nemes jobbágy vagy prediális nemes nevet. Az 1267 táján megnemesedett serviens szabad osztály maga akarta, hogy szabadon csatlakozhassék előzőr a király és királyfiak bármelyikéhez, később pedig bármelyik báróhoz, nagybirtokoshoz. Nem szolgáltatást kerestek, hanem boldogulást az urak üres földjein és ótalmuk, zászlajuk alatt. Ezt csak Verbóczi kora látta nagyon lealázónak.

Hóman szerint »a XI—XII.-ik századba, a földközösség korába, a mikor nem a föld, hanem az egyéni munka képvisel értéket, a mikor a vagyont nem a körülhatárolt földbirtok, hanem bizonyos számú úrbéres szabad vagy rabszolga szolgáltatása alkotta, a *szabad telepes bérlők osztálya semmiképen sem helyezhető el*«. Ily frázisokkal készül a képzeleti történelem. Az első királyok törvényei kezdettől, a Szent Imrének szóló Intelmektől kezdve beszélnek a jövevények és vendégek befogadásáról, a szabadokkal és vendégekkel szemben tanúsítandó ispáni, földesúri bánásmódról; a régi colonusok kiszorításáról, mert földjükre szükség van; más földjének bitorlásáról, a mit megbüntetnek; s végül, a miről már sokat beszéltünk, a szabadok és vendégek pénzairól.

A szabad telepes bérlő-osztály letagadása méltó betetőzése a szabadnak nevezett félszabad szolganép Hóman-féle chimáraelméletének. Még jó, hogy legalább a legfőbb királyi földesúri jog elméletéről Eckharttal együtt Hóman is lemondott.

DR. ERDÉLYI LÁSZLÓ.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Volumen I Hrvatski saborski spisi. Uredio *Ferdo Šišić* pravi član jugoslavenske akademije. Knjiga prava: od godine 1526 do godine 1536. U Zagrebu 1912. 8°. XII + 405. l.

A zágrábi délszláv Tudományos Akadémiától kiadott »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium« nagy vállalat XXXIII. köteteként jelent meg nem régiben a fent jelzett oklevéltár, Horvát-Szlavonországok országgyűlési emlékeinek első kötete.

A délszláv akadémia már 1884-ben elhatározta, hogy összegyűjti és kiadja a horvát-szlavon rendek országos gyűléseinek iratait még pedig akként, hogy nem csupán a törvényczikkelyeket, hanem az összes ezekre vonatkozó iratokat is közzéteszi. A gyűjtéssel Šmiciklas Tádé és Lopašić Radoszló urakat, az akadémia rendes tagjait bízta meg. Ezek hozzá is fogtak a gyűjtéshez, de időközben Šmiciklas a Codex Diplomaticus Croatiae Dalmatiae et Slavoniae nagyfontosságú oklevéltár szerkesztésével bízott meg, Lopašić pedig meghalt. A gyűjtemény ekként hiányos maradt, de meg pénz sem állott a délszláv akadémiának rendelkezésére egész 1911 febr. 15-ig, midőn a horvát-szlavon kormány vallás- és közoktatásügyi osztálya éppen azért emelte föl a délszláv akadémia segélyét 11.000 K-ról 25.000-re, hogy kinyomtathassa az 1523—1608-iki horvát-szlavon országgyűlések iratait. Ekkor a délszláv akadémia a gyűjtemény kiegészítését, s az egész gyűjteménynek oklevéltárrá szerkesztését Šišić Ferdinánd egyetemi tanár úrra, akadémiai rendes tagra és a horvátok szorgalmas történetírójára bízta.

Šišić aránylag rövid idő alatt nagy munkát végzett, mert nem elégedvén meg Šmiciklas és Lopašić gyűjtésével, számos más levéltárt is átkutatott. Šmiciklas és Lopašić ugyanis csak a bécsi cs. és kir. államlevéltárban és a laibachi levéltárban dolgoztak, Šišić ellenben a zágrábi levéltárakon kívül átkutatta a közös pénzügyminis-terium és közös hadügyminis-terium és az osztrák belügyminis-terium levéltárait Bécsben, a stájer országos levéltárat Grácban, a

püspöksági levéltárt Laibachban, az országos levéltár, a Nemzeti Múzeum és a M. T. Akadémia levéltárait Budapesten, a herceg Batthyány levéltárt Körmenden és a városi levéltárt Kassán. Így érte el, hogy az kötetben 194 darab eddig ismeretlen oklevelet közöl s ezek közül 127 Šišić saját gyűjtéséből származik.

Legtöbb új adatot talált Šišić a herceg Batthyány levéltárban és ez természetes is, mert maga Šišić is hirdeti, hogy a Horvát-Szlavon országok XIV—XVI-ik századbeli történetére nézve ez a leggazdagabb levéltár. Sokat talált ezenkívül Budapesten az országos levéltárban, Kassán a városi levéltárban és Zágrábban a délszláv akadémia levéltárában elhelyezett Keglevich-családi iratok között.

A ki tudja, pedig melyik magyar történetíró ne tudná, hogy mily válságosak voltak hazánkra nézve az 1526—36-iki évek, mint dőltek össze ekkor százados alkotások, mint szakadtak szét a legerősebb kötelékek, örömmel fogadja ezen 265 db. oklevelet tartalmazó kötetet és örömmel kell fogadnia, hogy Šišić szorgalma annyi új, érdekes, sokszor szomorúan érdekes adattal világosítja fel ez évek változatos homályos történetét.

Az oklevelek kiadása általában jó. Csak azt a hibát vettem észre, hogy egy 1529-iki (a 219—20. ll.-on közölt) oklevél tévedésből az 1530-ikiak közé került. A 275. lapon a régi Gorbonak várost összetéveszti a szerkesztő a régi Gordovával s így a mai Greljeváczal egynek veszi, pedig a régi Gorbonak másutt, a mai Kloster mellett feküdt. A 231. l.-on hibásan írja a Móre családot Gyulai-nak, mert az Csulai volt a hunyadmegyei Csula faluról.

Értelemzavaró sajtóhibáknak tekintem az 51. l. 14. sorában a rex szót ex helyett, a 151. lapon a sub ductum szót sub ductu helyett, a 262. lapon az experta szót ex parte helyett s a 284. lapon azt, hogy a comitatus Posegha után nem tett vesszőt s így úgy tűnik fel, mintha Pozsega megye a Szemcsey családé lett volna.

Van e kötetnek jó tartalomegyzéke és névmutatója is, de az ilyen oklevéltár, a melyet más nemzetek történetírói is használhatnak, sőt kell használniok, megérdemelné, hogy a tartalomjegyzék latinul is közöltessék. Lám a Codex Diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae kötetei latinul is közlik a tartalomjegyzéket s ez csak használhatóságukat mozdítja elő.

Reméljük, hogy a következő kötetek is tudományos színvonalon fognak állni és sok fontos új adattal fognak hozzájárulni hazánk múltjának felderítéséhez.

KARÁCSONYI JÁNOS.

Takáts Sándor: A török-magyar bajviadatok. Budapest. Franklin.
1913. 80. 117 l.

Takáts legújabb munkája a XVI-ik század küzdelmes történetének névleg eddig is emlegetett, de részleteiben alig ismert szakaszát állítja eléünk. Takáts műveit, sőt tárczaczikkeit is, levéltári adatokon alapuló önálló felfogás jellemzi; azokban a hagyományos történeti felfogással — kutatásaira való hivatkozással — sok tekintetben ellentétbe helyezkedik és egészen új, talán szokatlan világításban tüntet fel oly tényeket, a melyeket másként ismertünk. Takáts pl. a XVI-ik századi török-magyar viszonyokat jóval kedvezőbben ítéli meg, mint eddigi történetírásunk; szerinte a magyar nemzeti szellem tudatossá válása, a magyar nyelv, irodalom fellendülése, a vitézi élet, s valósággal a magyar lovagkor feléledése a XVI-ik század jellemző vonása, s mindezek kialakulását sokkal kevésbé akadályozta a hódoltató török hatalom, mint az ország területi épségét védeni akaró német politika.

A mit Takáts alább ismertetett művében a végbeli vitézek életéről, főleg pedig a törökökkel vívott lovagias mérkőzéseikről érdekesen és meggyőzően elmond, mindazt az ismeretlen adatok nagy tömegén kívül, a vitézi élet merőben új beállítása is jellemzi. Felfogása szerint »a XVI-ik században a végbeliek élete a nemzet élete, a végbeliek harcza a nemzet harcza volt. A rejtélyes erőt, a mely az országot a legsúlyosabb időben fenntartotta, a jóért lángholtni, a nemesért áldozni megtanította: a végbeli életben kell keresnünk.«

A végházak a XVI ik században szakadatlanul folyó küzdelmek során a magyar gondolkodásnak tűzhelyeivé váltak; ide húzódtak a főurak, nemesek, jobbágys, s belőlük idővel egyetlen, egységes rend fejlődött ki: a vitézlő rend, a melyet eszményi lelkesedés és lovagias szellem hatott át. Ugyanez jellemzi az e korbéli hódoltató törökséget is, a mely »a muzulmánóság színe-java volt, a mely magánál vitézebb népet nem ismert s a vitézi hírnévnél többre semmit sem becsült.« A magyar és török vitéz méltó ellenfelek voltak; a törökök nyíltan beismerték leveleikben, hogy csak két vitézködő nemzet van a világon: a török és a magyar. Sajátságos jelenség, hogy a végbeliek szakadatlan küzdelme nem eltávolodást, hanem közeledést hozott létre a felek között; észrevétlenül elsajátították egymás szokásait, valóságos szokástörvény támadt közöttük. Az érintkezés, a külső élet módja, sőt a ruházkodás is azonossá vált. Megemlíthető, hogy a mi vitézeink a törököktől tanulták meg a költészet megbecsülését is.

A vitézi élet teremtette meg a *személyes viadalt*, a melyek Takáts szerint úttörői lettek a kölcsönös megbecsülésnek és barát-

kozásnak, úgy hogy Bécsben hazaárulásnak nézték ezt a barátkozást. A személyes viadatok lefolyását idővel kifejezett szokástörvény szabályozta. A viadatok *bajrahívás*-sal kezdődtek, a mely rendesen oly tárgyakkal történt, a melyek a vitézek szemében tisztességszámba mentek, mint pl. fegyver, toll, delicsizma, levél; szerző ezeket a módokat külön ismerteti. Bármilyen volt azonban a kihívás módja, megtörtént, hogy a kihívó fél választ nem kapott; ilyenkor *»kötődő levele«*-et írt, vagy iratott ellenfelének, a mely azonban a vitézi becsületet még nem sértette. Sértő, ú. n. *»mocskos vitézi levele«*-et csak akkor küldtek egymásnak, a midőn a kötődő leveleknek sem volt hatásuk; ilyenkor azután az erős sértést, bármennyire tiltották is a párviadalokat a feljebbvalók, többnyire nyomon követte a mérkőzés. Ugyanez volt az eredmény akkor is, a midőn a levélváltások helyett rút és kihívó *»ajándék«*-kal, mint pl. rókával, róka- vagy disznófarkkal erőszakolták ki a viadalt.

A kihívás természetesen még nem jelentette magát a bajviadalt, mert ahhoz mindenekelőtt a felsőbbség engedélye volt szükséges, már pedig a király csak akkor hagyta jóvá a mérkőzést, ha bebizonyítottan a vitézi becsület kérdése forgott koczán. De ettől eltekintve, a vitézi bajvívások igen költségesek is voltak, mert a vitézi tisztesség e legszebb ünnepére csak díszruhában, jó lóval és szép fegyverrel indulhattak; gondoskodni kellett továbbá hitlevélről, azok kicseréléséről; meg kellett állapítaniok a viadal helyét és idejét is, a mi sokszor akadályokba ütközött. A tényleges találkozás alkalmával a felek *»igazlátók«*-at választottak, a kik a viadalt vezették s ügyeltek annak szabályos és kifogástalan lefolyására. A viadatok legenyhébb formája a kopjatörés volt, a midőn a felek közönséges fenyőfanyelű kopjakkal küzdöttek, a melyek a támadás alkalmával könnyen eltörtek. Ez volt az ifjak mulatsága. A komolyabb viadatok nehéz és erős bajvívó kopjával történtek s gyakran halálos kimenetelűek voltak. Mint Takáts említi, a törökök a személyes viadatokban a mieinkkel nem birtak; a ránk maradt tudósítások szerint ötven eset közül a törököknek a legjobb esetben csak egyszer sikerült a legyűrt magyar vitéz fejét magukkal vinniök. Igen érdekesek a Takáts-tól felemlített és elbeszélt párviadatok, a melyeknek hősei: Pekry Lajos, Gyulaffy László, Magyar Bálint, Zolthay István, Kapitány György, Zrinyi Miklós, Bosnyák Márton, Farkasits Gergely, Túri György, a kinek híre Mesopotamiába is elhatott, Sibrik György stb. Kár, hogy az egyes mérkőzések részletes lefolyását nem ismerjük.

A bécsi udvar kezdettől fogva sok akadályt gördített a viadatok elé, mert attól tartott, hogy azok a nagy bajjal létrehozott békekötéseket megbonthatják, s a bécsi udvar és a porta politikai viszonyára zavarólag hathatnak. Eleinte a páros viadatok szigorú

eltiltásával, utóbb a párbajozók megbüntetésével kísérleteztek, de hatás nélkül. A mit azonban tiltó rendeletekkel és diplomatai tárgyalásokkal kivinni nem lehetett, azt idővel maguk a viszonyok teremtték meg. A nagy fizetatlenség, a végházakra nehezedő nyomorúság, a politikai és vallásszabadság erőszakos elnyomása megszüntette a végbeliek vitézi életét is. A XVI-ik századdal a lovagias szellem is eltűnt.

Takátsnak meleg közvetlenséggel megírt tanulságos könyvét letéve, beismerjük, hogy a benne összegyűjtött adatok magukban véve is olyanok, hogy »akaratlanul lelkesedést és szeretetet keltenek mindenkiben, a kit az elfeszült kor közömbössége még meg nem ejtett.«

DR. LUKINICH IMRE.

Historische Volkslieder und Zeitgedichte. Gesammelt und erläutert von August Hartmann. II. Band.¹ München, 1910. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 4°. 354. 1.¹

Egyetlen egy európai népnek irodalma sem olyan gazdag a történeti népénekekben, mint a németeké. Ezen gazdagságukat már korán észrevették és igyekeztek a kevés példányban megjelent verses ujságlapokat részint magánosok gyűjteményeiből, részint a nagy könyvtárak homályából napvilágra hozni és újra lenyomatva, szélesebb körben megismertetni. Ezek a történeti népénekek minden túlzásukkal, minden elfogultságukkal az illető korok közfelfogásának leghívebb tükrői. Soltau énekgyűjteménye után a gyűjtők és magyarázók tekintélyes sora hirdeti a tárgy iránt folytonosan növekvő érdeklődést. A német történeti népének gyűjtőkhöz újabban August Hartmann sorakozott, a ki néhány évvel ezelőtt kezdte meg évtizedes buzgó munkálkodásának és gyűjtésének eredményét nyilvánosságra hozni. Hartmann tulajdonképen Liliencron munkájának akar folytatója és befejezője lenni, s így csak a XVI-ik századdal kezdi. Míg Liliencron kutatása egész Németországra kiterjedt, Hartmann szűkebb hazájából, Bajorországból indult ki, de azért tekintettel van a többi németországi könyvtárakra is. A korábbi gyűjtemények énekeit nem ismétli, csak akkor, ha teljesebb és jobb kiadást talált. Munkáját azonban különösen becessé teszi az énekeket kísérő magyarázatok, a melyeket oly pontossággal és lelkiismeretességgel végzett, hogy ebben a tekintetben az összes eddigi munkálatokat magasan felülmulja. Az első kötetben csak

¹ A Századok 1911-ik évfolyamában Magyar vonatkozású német népénekek (1556—1697) címen a szerző hosszabb értekezést írt, a mely külön is megjelent. A jelen ismertetés mintegy pótlásszámba megy. A szerző régebbi dolgozatát »Mv. n. népénekek« rövidítéssel a különnyomatból idézi.

néhány sor magyar vonatkozást találunk Frigyesről, a téli királyról szóló énekben,¹ annál érdekesebb azonban a második kötet áttanulmányozása. A közölt 84 ének közül tizenhét minket, magyarokat közelebbről is érdekel.

A második kötet nyolczadik éneke² pl. rendkívül érdekes világot vet az országból elűzött protestáns lelkészek siralmas sorsára. A 14 versszakos ének tulajdonképpen panaszdal, a melyben »Martinus Nowack« — a mint a versfők mutatják — Alsó-Meczenzéből elűldözött protestáns lelkész búcsúzik hazájától. A bibliai Jób hite tükröződik vissza Nowack énekében, a midőn azt az erős bizodal-mát fejezi ki, hogy az Úr idegen országban sem hagyja el az ő gyermekét.

10. Obschon all Güter mein
Hinweg geraubet sein,
Wird mir doch Gott bescheren
Brot, Kleidung und ernähren
Samt Kindern gross und klein.
11. Woran uns Gott verwundt,
Dran macht er uns gesund.
Ein Sohn habn wir verloren :
Ein Sohn ist uns geboren.
Gott Lobb der Freudenstund !

Még tanulságosabbak Hartmann följegyzései, a melyekkel éneke egyes sorait kíséri.³ Így megtudjuk, hogy Nowack-ot ötször akarták megölni. Első ízben 1658-ban, a mikor még koosi lelkész volt, Pálffy egyik várkapitánya két karmelita baráttal és néhány drabanttal berontott a templomába, a mikor éppen istentiszteletet tartott. A várkapitány eretneknek és lélekkufárnak (»Ketzer und Seelen-Verführer«) nevezte el. A midőn védelmezte magát, a kegyetlen katona kardot rántott és le akarta vágni; csak a karmeliták kérésére állt el szándékától. A második esetet 1600-ból nem idézi Hartmann. Harmadízben akkor forgott Nowack halálos veszedelemben, a midőn 1668-ban Alsó-Meczenzéből néhány szomszéd nemessel Kassára, a nemesi congregatióra utazott. Útjuk nagy erdőségen vitt keresztül; Nagy-Ida közelében hirtelen 12 drabant támadta meg őket. Egyet lelőttek közülök, hármat pedig megsebesülve Jászóra vittek. Nowack ötödmagával szerencsésen megmenekült. A másik két esetről Hartmann nem szól bővebben. Ki-

¹ Hartmann I. kötet 25-ik szám 134—9. old. V. ö. Mv. n. népének. 89-ik old. F. 103.

² 104-ik számú ének; Hartmann a második kötet számozását ott kezdi, a hol az elsőben elhagyta.

³ V. ö. Hartmann könyvének 24—26-ik oldalait.

terjeszkedik azonban a kiadó e jegyzetekben Nowack fiának, Nowack Mihálynak szerencsétlen sorsára is. — A szepes-remetei (»in dem Eisen-Städtlein Einsiedel genannt...«) egyház orgonistája volt. Az általános protestáns üldözéskor elfogták és minthogy fegyverrel védte magát, Jászóvár egyik legsötétebb tömlöczébe vetették. November 1-én a vár kapuja előtt lefejezték.

Az 1664-ik évből való magyar vonatkozású népekek majdnem kivétel nélkül Zrinyi Miklóssal, a költővel foglalkoznak. Ezen énekeket, többnyire gyászdalokat, Bleyer Jakab részletesen ismertette egyik dolgozatában és az ő adatait csak két ének címével egészítettem ki Apponyi Sándor gyűjteményéből.¹ Hartmann a müncheni egyetemi és a mainzi városi könyvtárban talált példányok után közli az egyik éneket dallamával együtt². A 24 versszakos ének eleven hangjával és friss ütemű versformájával messze kimagaslik az eddig ismert Zrinyiről szóló német népekek közül. Az írója nemcsak alaposan ismerte Zrinyi hadi sikereit és terveit, hanem az egyetlen német dal, a mely költői munkásságáról is említést tesz.

Deines Ahnherrn Tapferkeit,
Der zu Sigeth blutig streit,
Publicieret
Und floriert
Gleiches Stammens
Gleiches Namens
Herr Graf Niclas dieser Zeit.

Ugyancsak czélzást találunk a 22-ik versszakban Orpheusról írott versére.³ Az ének mindkét Zrinyit dicsőíti és közvetlen Zrinyi Miklós tragikus halála előtt keletkezett.

A XVII-ik század második felében megkezdődik a törökök diadalmas kiűzése Magyarországból. Ezen törökűző hadjáratok népies irodalmának termékei azok a gúnyolódó, nem egyszer érzékenyen csipkedő versek, a melyek kíméletlenül ostromozzák a törököket. Hartmann számos ilyen, többnyire dialektusban írott és eddig ismeretlen német népeket közöl. Ezek között csak elvétve akad egy-egy kisebb czélzás Thökölyre és a magyarokra.⁴

¹ L. Bleyer Jakab: Német siralmas énekek gr. Zrinyi Miklós halálára 1664-ből. Irod. Közl. 1900. 45—55. — V. ö. Mv. n. népekek 69-ik old. és Függelék 116-ik sz.

² Hartmann 28—36. old. Különösen figyelemre méltók az éneket megvilágító alapos jegyzetek.

³ V. ö. Hartmann megyjegyzését! 36-ik old.

⁴ L. a 111-ik sz. éneket. »Ein lustiges Gespräch Zwischen Jodel und Hansel...« Bécs sikertelen ostromáról szól oberpfalzi dialektusban. A 27—

Az 1684-ik év fényes győzedelmeit szedik vidám krónikaszerű versekbe a 113., 114. és 115. számú énekek.¹ Meglehetősen részletesen tárgyalják Pest és Vác sikeres elfoglalását. Az első és a második ének tévesen fűzi Kara Mohamed elesétét Vác ostromához. Különbösen ez a két ének tartalmilag föltűnően egyezik egymással, valószínűleg mindkettőnek az írója ugyanazt a prózai újságlapot használta forrásul. A harmadik ének röviden leírja Lotharingiai Károly herczeg seregének győzedelmes közeledését Budavár alá, azután megemlékezik Pálffy sikeres csatáiról a »rebellisek« ellen Felső-Magyarországon. Énekét Buda ostromának megkezdésével végzi:

Die Karthaunen grausam blitzen,
Heizen Ofen tapfer ein;
Die Türken drin gräulich schwitzen,
Wissen nicht, wo aus noch ein.

Hasonló szójátékkal kezdődik egy a Nemzeti Múzeum könyvtárában levő német népének Buda visszafoglalásáról.²

Örömjongva vette hírét az egész németiség Budavár visszafoglalásának! A német prózai újságlapok számai adtak hírt a nagy eseményről, a melyben egyedül a német fegyverek dicsőségét látták és képtelen nagyításokkal igyekeztek többnyire száraz tudósításaiknak minél nagyobb érdekességet, minél nagyobb kelendőséget biztosítani. Eddig tíz német éneket ismertünk Buda visszafoglalásáról,³ Hartmann még négy részben igen érdekes énekkel szaporítja számukat.⁴ Minket ezek közül leginkább az első (117. számú) ének érdekel, a mely még az ostrom alatt az elfoglalás előtt keletkezett. Előadása eleven, szinte balladaszerű, tárgya nem is a tulajdonképeni ostrom, hanem egyik kisebb jelentőségű epizódja. A török basák elhatározták, hogy kincseiket és asszonyaikat hajókra rakva titkon Belgrád felé küldik, nehogy az ostromlók kezére jussanak.

29-ik versszakokban szó esik Thökölyről. Ugyancsak ez a tárgya a 112-ik népéneknek is. Így emlékszik meg Thökölyről:

Tököli, wo bist du? gu gu!
Willst g'wis gugubergen?
Merk'n Vogel wohl, hu hu!
Schmeckst an brochnä Scherben?
Gesundheit seinä Gläsä viel
Hat mā aussö trunkä:
Jazt dabricht ma s'ei dā still;
Hat der Tuifel g'stunkä.

Ugyancsak Thökölyről szól a következő (25-ik) versszak is.

¹ V. ö. Hartmann 79—93. oldal.

² »Der eylende Currier...« stb. L. Mv. n. népének 77. old. és Függelék 144. ik sz.

³ V. ö. Mv. n. népének 76—79. old.-t.

⁴ L. Hartmann által közölt 117—120. sz. énekeket. 97—117. old.

7. Sie füllten dreissig Zillen ein
Von Sammet, Seid'n, Gold, Edelgestein.
Am Wasser sie fort eilen ;
Kamen mit diesem Reichtum dann
In ein baumreiche Insul an,
So lang ein ganze Meilen.
8. Das nahmen die Husaren g'wahr
Von Gran, Parkan, Komoren dar
Samt tapferen Haiducken ;
Viel andre Ungarn gleicherweis,
Die alsobald in einem Kreis
Gar bald zusammen ruckten.

A magyarok gróf »Budiani« (valószínűleg Batthyány)¹ vezete alatt megtámadták a menekülőket, a férfiakat leölték, az asszonyokat pedig a kincsekkel együtt zsákmányul ejtették. A huszárok felöltötték a drága ruhákat és pompáztak a sokféle színben. A költő éneke végén annak a reményének adott kifejezést, hogy nemsokára meghallja az örvendetes hírt: »miénk Budavára !« — A 118. és 120. számú énekek² minden tekintetben hasonlítanak a Buda visszafoglalásáról írt eddig ismert német népekekhez. Az ostrom leírása bennük teljesen sablonos. Annál elevenebb és formájánál fogva eredetibb a 119-ik számú ének,³ verses beszélgetés két paraszt között oberpfalzi dialektusban. Az egyik paraszt Jackel éppen vásárról jött haza a faluba és szomszédja Nickel kérdésére elujságolja Buda visszafoglalását. A maga paraszti felfogásával, jóízű vaskos tájszavakban beszéli el az ostrom lefolyását. Nickel az örvendetes hír hallatára borral vendégli meg derék szomszédját, hogy az ostromlók egészségére igyanak.

Az eddigi történeti énekgyűjtők föltűnően kerülték a népies dialektusokban költött verseket és dialógusokat. Hartmann észrevette, hogy éppen ezen erősen népies énekekben található föl a kort legőszintebben jellemző humor és közfelfogás, így gyűjteményének második kötetében tekintélyes számú dialektusos paraszténekeket és párbeszédeket találunk. Ilyen. »Holtz-seeliger Baurndiscurs«-t közöl Temesvár elfoglalásáról az 1716-ik évből.⁴ Dialektusa

¹ Zieglauer szerint, a ki részletesen leírja ezt az epizódot, Bottyán Janos volt a kis győzelmes csapat vezére. Hartmann inkább Batthyány-t gondolja, erre mutat a grófi cím. V. ö. Hartmann jegyzetét 100—101. old.

² A 118-ik számú (Hartmann 101—106) kéziratban maradt meg, részletesen ismeri az ostrom történetét ; a 120-ik számú (Hartmann 111—117) »Sig-prangender Freuden-Schall« legnagyobb részben Miksa Emanuel herczeg dicsőítése.

³ L. Hartmann 108—110. old.

⁴ L. Hartmann 151-ik számú énekét (224—228. old.)

ugyancsak oberpfalzi, mint az előbbi paraszt párbeszédé, de humora még ötletesebb. Gregori és Hyacinth párbeszédéből tudjuk meg Temesvár visszafoglalását. Természetesen korcsmában ülnek, előttük sör és így meséli el Gori, a hogyan őt barátja hívja, a nagy diadalt, a mit egy katonatiszt szájából hallott. Most már »Prinz Eugen« egészségére isznak.

A Savoyai Jenőről szóló német népénekek számát Hartmann öttel gazdagította.¹ Ezeket már alig sorozhatjuk a magyar vonatkozásúak közé, mert a magyarokról említést sem tesznek, sőt legtöbbször írója arról is megfélekedezett, hogy Jenő herczeg diadalait Magyarország területén aratta.²

Hartmann könyve tehát magyar szempontból is értékes adalékot szolgáltat, még értékesebb gyűjteménye a német történeti népénekek szempontjából. Minden egyes énekhez valóságos tanulmányt fűz, s csak az a kár, hogy nem mindig keresi az összefüggést az eddig kiadott énekgyűjteményekkel. Így, hogy csak egy példát idézzek, a Buda visszafoglalásáról írott énekek magyarázásánál igen fölvilágosító lenne az eddig kiadott énekek fölemlítése.³

LEFFLER BÉLA.

České Dějiny. Dilu I. část 1. Napsal: *Václav Navotný. Cseh Történet.* I. rész. 1. kötet. A legrégibb időktől Udalrik (Ulrik) fejedelem haláláig. Irta: Novotný Venczel. Prága. Laichter kiadása. 1912. 784 old. Ára 11 K 50 f.

A Palacký korszak nagy synthetikus művei után természetes reactióként az analitikai, kritikai tanulmányok korszaka következett, a melyek mind jobban a belső történetre összpontosultak s a középeurópai történetírás tendenciájának feleltek meg. Ennek az iránynak cseh főképviselője Goll. Ámbár talán ennek az iránynak képviselői még nem végeztek elég munkát, Novotný Venczel tanár új synthesishez fogott.

Munkájának első része a közzétett tervezet szerint 6 kötetből fog állani és az 1346. évig fog terjedni, a második és harmadik rész 1627-ig, a negyedik és ötödik pedig 1848. évig. A mű tehát igen széles alapokra van fektetve, sőt tartalma terjedelmével óriási arányokat fog ölteni, ha a következő kötetek is az elsőhöz fognak alkalmazkodni.

Novotný szem előtt tartva azt, hogy műve elsősorban az olvasóközönség szelesebb rétegeinek van szánva, arra törekedett, hogy könnyű olvasmányt nyújtson. Nem akarván kitérni a vitás kérdé-

¹ L. 148—152. számú énekeket. Hartmann 217—233. old.

² V. ö. Mv. n. népénekek 80—81. old.

³ V. ö. Mv. n. népénekek 76—79. old. — Ellenben a 181-ik számú éneknél hivatkozik a Dítfurth által közölt hasonló énekekre.

sek elől, eltérő nézetei fejtegetése közben azt kellett tapasztalnia, hogy művének tartalma igen megnövekedett, különösen a kezdő részekben, a hol az adatok gyérek, hiányosak s így a történeti ismeretek igen kétesek. A legrégebb korbeli problémák, vitás kérdések részletesebb feldolgozásával a régmúlt idők képei jelentékeny változást szenvedtek. Itt volt a revisio a legszükségesebb, de egyúttal a legnehezebb.

A »Cseh Történet« az első olyan mű akar lenni a cseh történetírás terén, a mely tárgyat ilyen terjedelemben dolgozza föl. Ez arra készítette a szerzőt, hogy több neves szakember ellenkező irányú felszólítása ellenére a terjedelmes mű megírását több munkatársra bízza, a kik a rájuk bízott részleteket az ő szellemében fogják megírni. Így akarta a szerző a műben legalább a felfogás, a szellem egységét megőrizni, ha már az alak egységét fel kellett áldoznia.

A mű első részét, a cseh történetnek a legrégebb idejétől a huszita háború befejeztéig s a luxemburgi uralkodó-család kihaltáig terjedő korszakát a szerző magának tartotta fenn.

A szlávok bevándorlása a cseh földre aránylag későn kezdődött. Őshazának Novotný azt a vidéket veszi, a mely a Visztula középfolyásától keletre a Dnyeperig s a Kárpátoktól északra Mohilevig terjed el. Már ezen őshazájukban megtörtént az északnyugati, északkeleti és déli csoportra való szétválás, a mely az új helyi viszonyok s változott életfeltételek között tovább fejlődött.

Arra a kérdésre, hogy mikor tűnnek fel a csehoszlávok mostani székhelyükön, a történet határozott feleletet nem ad. A hatodik század előtt ott nem említik őket. Csak ettől a századtól fogva vesz nagyobb arányokat a szlávok előnyomulása.

Itt azonban a történeti álláspont ellenkezésbe jut az archaeologiaival. A két cseh régiségtani iskola — a német régiségkutatók többségével szemben — az úgynevezett luzsiczai és sziléziai típusú urnamezőket szláv eredetűeknek tartja és ezek kezdetét a Kr. előtti ötödik század közepébe teszi. E szerint a szlávok szétválását a Kr. előtti 500. év elé kellene tenni. Lehet, hogy a jövő kutatások ezeket az ellentétes álláspontokat ki fogják egyenlíteni. Ha a szlávoknak kezdetét csakugyan oly távoli időkbe kellene tenni, a mint azt a cseh archaeologia teszi, nem maradna egyéb hátra, mint feltételezni azt, hogy a szlávok Csehországban előbb a kelták, azután a germánok alattvalóiként éltek s csak akkor léptek fel a történet színpadján, miután magukat alárendelt helyzetükből felszabadították.

Bennünket főképp az a rész (285—436. old.) érdekel, a melyben a szerző a nagy morva birodalom történetét tárgyalja. A morva törzsek egyesítését a krónikások Mojmir nevéhez fűzik, tényleg azonban e folyamat jó sokáig tartott.

E tekintetben érdekes az a párhuzam, a melyet Novotný Rasz-

tiszláv és Privina térítói munkássága közt von. Privina nagyobb sikert ér el. A 850-ben alapított szalavári templomot a keresztény templomok egész sora (32) követte, a melyek nagyobb részének maga Privina rakta le az alapját, ámbár ebben fia, Koczel vetélkedett vele. Morvaországban idegenkedtek a kereszténységtől, mert német hódítással járt.

Novotny azonban Rasztiszlávot politikailag gondolkodó s bölcs államférfinak jellemzi, a ki bátran tudott védekezni s a keleti frank birodalom ügyeibe beavatkozni. Ha nem akart alkalmat nyújtani a németeknek, hogy országa belügyeibe beleavatkozzanak s esetleg meg-megtámadják, arra kellett törekednie, hogy keresztény állam élén álljon. Ebből magyarázandó az az elhatározása, hogy a keletrómai birodalomból hívott hittérítőket, miután előbb hiába fordult ezen ügyben Rómába.

Mérlegelve azokat az okokat, a melyek Rasztiszlávot e lépésre bírták, Novotný arra a következtetésre jut, hogy belpolitikai szükségletből folyt az az elhatározása, hogy önálló egyházi organizatiót teremt. Cyrill és Method negyedféle évi működésének sikere fényes volt. De épen ez keltette fel a német hithirdetők irigységét. A kik a szláv nyelvnek a liturgiában való használatát ellen kikeltek.

A két testvér római útjuk a balatonvidéki szláv fejedelemségbe vitte, a hol Koczelt mindjárt meg is nyerték a szláv liturgiának. Koczel néhány fiatal embert képeztetett ki a két testvérrel jövőendő papokul s fényes kíséretet adott a két testvérnek római útjára. A hagyomány szerint Koczeltől eredt az a terv, hogy Method még nagyobb méltóságot nyerjen, az egykori szerémi metropolia megújítása mellett a pannóniai érsekséget. E tervvel tért vissza Method Rómába. A pápa szívesen teljesítette e kívánságát, hisz az a lehetőség kínálkozott, hogy a jövő pannóniai főegyházmegyét a római kuria tulajdonának nyilvánítsa s nemsokára a pápa tényleg fellép ezzel az igényével.

Method pannóniai érseki minőségében tért vissza s Morvaország a pannóniai érsekséghez csatoltatott.

E lépést Novotný végzetesnek mondja, mert legyőzhetetlen akadályokba ütközött. Method kinevezésével a salzburgi érsekséghez tartozó püspökök nemcsak egyházmegyei jogaiban voltak megrövidítve, hanem birtokaik is veszélyben forogtak. Method gyűlölt ellenfelük lett, a kitől minden áron szabadulni akartak.

Method abban az időben (870) tért vissza Morvaországba, a mikor Rasztiszláv nem hadban legyőzve hanem unokaöccse Szvatopluk ocsmány árulása folytán a frankok kezébe jutott Morvaország pedig Karlmannak ellenállás nélkül meghódolt. Ekkor fogták el a frankok Methodot is s állították a német püspökök gyűlékezete elé. Zajos, kínos jelenetek játszódtak le a törvénszék előtt.

Oly sértően viselkedtek a feldühösödött püspökök, hogy a jelenlevő Szvatopluk rájuk kiáltva, mérsékletre intette őket. Hermanrich passauai püspök annyira megfélekezett magáról, hogy ostort emelt Methodra s csak nagynehezen tartották vissza, hogy tetteleg ne bántalmazza Methodot. Karlmann magával vitte őt fogságba. Ezzel a püspökök meg akarták puhítani gyűlölt ellenfelüket, hogy mondjon le méltóságáról. Hóban, fagyban hurczolták egyik fogságból a másikba s megint püspöki gyülekezet elé, hogy megakadályozzák egyházi megyéjébe való visszatérését. Methodnak sikerült ugyan a fogságából panaszt küldeni Rómába, de csak VIII. János trónralépte hozott fordulatot ügyében. Pál, anconai püspök, érelyesen lépett fel úgy a pápának Pannóniára való igénye, mint Method érdekében, a kit Adalwin salzburgi érseknek kellett visszavezetnie egyházmegyéjébe. Küldetése sikerrel végződött. csak hogy ennek fejében a pápa megtiltotta a szláv liturgia használatát.

Novotný védelmébe veszi Szvatoplukot kritikusainak azon szemrehányásával szemben. hogy nem volt igazi politikai tehetsége, érzéke magasabb czélok iránt. Nagy politikai ügyességére vall az, hogy a frank birodalommal szemben meg tudta védeni legalább országának belső önállóságát. Azt a nézetet sem hagyja teljesen helyben. hogy Szvatopluk nem fogta fel azt, hogy mily politikai jelentősége van az önálló egyházi organisationak. A szerző utal arra hogy a kereszténység a szláv apostolok megjelenése előtt főleg Passauból terjedt s a német papok a szalonikii testvérek fényes sikerei daczára sem mondtak le igényeikről, sőt Method hosszú fogsága megerősítette a német befolyást. Az ellentét a kétféle papok közt kiélesedett, a mikor a iurisdicchio kérdéséhez a liturgiai is hozzájárult; különösen Method visszatérte után. Method nem engedelmeskedett a pápa rendeletének s ezt egészen tudatosan tette, hogy eddigi sikerét kétségessé ne tegye. A szláv liturgia elejtésével Method megtagadta volna egész multját. De ezen engedetlensége új fegyvert adott ellenfeleinek a kezébe. Szvatopluknak ez a viszálykodás most, a mikor a frank birodalomhoz való viszonyát rendezni s állandósítani készült, épen ellenére jött. Szvatopluk figyelmét nem kerülte el az, mily jelentősége volna országában egy önálló egyházi szervezetnek s a szláv liturgiának, a mely akkor meg volt tiltva. A német papságnak érdekében volt, hogy összevesztse Methodot a királylyal, s minthogy a szláv liturgia nem volt erre elég ok, dogmatikus viszályt kellett támasztania Method és a katolikus egyház között, hogy Methodot mint eretneket távolítsák el a katolikus egyházból. A király zavarában a pápához fordult, a ki Methodot (879) Rómába idézte igazolásra.

Method személyes fellépése és a politikai tekintetek váratlan fordulatot adtak az ügynek. VIII. Jánosnak »industriae tuae« kez-

detű bullája örömmel üdvözli Szvatopluk elhatározását s befogadja őt népestül együtt az ő védelmébe. Method igazhitűségéről a pápa fényes bizonyítványt adott ki, a szláv liturgiát megengedte, mert belátta annak praktikus hasznát, miután Method őt az ügyről felvilágosította. Azonban Szvatopluk compromissumként — hogy a német papoknak is eleget tegyen — a sváb eredetű Wichinget is elküldte Rómába, a hol őt nyitrai püspököknek szentelték fel azzal a meghagyással, hogy egyházi tekintetben alárendeltje legyen Method érseknek. Azonban Wiching nem szünt meg áskálódni előljárója ellen, egyenesen megtagadta tőle az engedelmisséget. Annak, hogy Szvatopluk a pápához simúlt, gyakorlati háttére volt; messze terjedő politikai terveinél a pápa támogatására számított.

A nagymorva birodalom terjedésével szélesedtek Method egyházmegyéjének a határai. de lazult a Szvatopluk és Method közti viszony. A kölcsönös elhidegülés egyik főoka a frank papságnak, különösen Wichingnek az izgatása volt. Szvatopluk Wiching befolyása alatt mindinkább elidegenedett a szláv liturgiától. Method halála előtt Gorazda nevű morva születésű tanítványát jelölte ki utódjául, a ki »a latin irodalomban is teljesen jártas volt«, halálával (+885) azonban megerősödött az ellenpárt helyzete, mert Gorazda nem léphetett fel az erős egyéniség és nagy érdemek tekintélyével, mint Method. Szvatopluk a folytonos viszálykodást meguntván, Wiching részére állott, a kit ezen vitás ügyben Rómába küldött. István pápánál szíves meghallgatásra talált. A pápa megtiltotta a szláv liturgiát s ő azokat, a kik nem engedelmeskednének, az országból való kitiltással fenyegette meg. Szvatopluk szabad kezet engedett Wichingnek. Ez börtönbe vettette Method tanítványait. Sok kínzás után kibocsátották őket a börtönből, de ruhájukból kivetkőztették s katonákkal kivezették őket a királyi várból és sorsukra bízta. Egy részük a Balkán-félszigetre vonúlt, a hol a szláv liturgia révén az irodalom szépen felvirult, míg Morvaország nemsokára nyom nélkül eltűnt.

Szvatopluk eljárásának megmagyarázására Novotný főbizonyítékul azt hozza fel, hogy politikai programjához tartozott az, hogy a nyugatról fenyegető veszedelemnek a keresztény vallás gyors megerősítésével kell útját állani. A szláv liturgia minden megbecsülhetetlen érdeme mellett, a melyet Morvaország kereszténynyé tételével szerzett, folytonos viszálykodások forrása lett. Szvatopluk gyakorlati módon számolt az adott viszonyokkal, különösen a mikor a római kuria álláspontja oly ingatagnak bizonyult. Azt gondolta, hogy az egyházi organisatio önállóságát legjobban azzal biztosíthatja, ha élén latin szertartású főpap fog állani. Hogy feltevései helyt leneknek bizonyultak, azt nem lehet Szvatopluknak bűnül felróni.

Közelebbről érdekel bennünket II. Mojmirnak, Szvatopluk fiának uralma is, különösen az, hogy Novotný az adatokat chronologiailag hogyan rendezte el.

II. Mojmir átengedte Arnulfnak Pannóniát, a melybe Novotný szerint 894-ben a magyarok szörnyű pusztítások között rontottak be. Arnulf attól tartván, hogy a magyarok a bolgárokon (893) nyert véres győzelmük után megújítják pusztító betöréseiket, Pannónia védelmét Braclavra bízta. 895—896-ban a magyarok közvetlen szomszédai lettek a nagymorva birodalomnak, épen akkor, a mikor II. Mojmir és öccse, Szvatopluk közt viszály tört ki.

Az első magyar támadást (902) Mojmir teljes sikerrel visszaverde ugyan, de a támadások ismétlődtek, s a magyaroknak sikerült a morva birodalmat megdönteni. Hogy melyik évben történt ez, nincs feljegyezve; csak annyi bizonyos, hogy a nagymorva birodalom 908-ban már megszűnt.

A tulajdonképeni cseh történetnél különösen a társadalmi szervezet analógiái érdekelnek bennünket. A tulajdonképeni cseh törzs az ország közepén telepedett meg s lassanként keresztülvitte a központosítás nagy művét. A cseh várrendszer az egyes törzsektől megszállott területeken közigazgatási célból fejlődött. Novotný a várfőről (comes, helyesebben praefectus vagy praepositus, később castellanus), az oldala mellett működő bíróról (iudex) s egyéb tisztviselőkről szól, a kik közt a camerarius a hercegi pénzügyek kezelését végezte, a villicus a gazdasági ügyeket intézte. Részletesen ismerteti, hogyan keletkezett a törzsnemesség mellett egy újabb, hivatalnoki nemesi osztály, az osztatlan törzsbirtok mellett a személyi magánbirtok s ezzel egyetemben a szabad nép új társadalmi osztálya, meg a »heredes« azaz személyileg szabad földművesek rendje, a kik saját telkükön önállóan gazdálkodtak és szerényebb vagyonuknál fogva társadalmilag alacsonyabb fokon állottak.

A cseh nemzet jogainak fejtegetésénél a szerző kiemeli, hogy a fejedelmi absolutismus némileg korlátozva volt, a mennyiben a nemzet magasabb rétegei bizonyos befolyást gyakoroltak, a melyet idővel erősíteni, fokozni tudtak. A fejedelem fontosabb ügyekben a nemességből és a tisztviselői karból tanácsosokat hívott össze, colloquiumnak nevezett tanácskozó gyűlésre. Szélesebb alapon az összes szabad nép köréből (omnes Bohemi) jött össze a consilium (colloquium generale, synodus) gyakorlati célból, pl. új törvények, vagy egyéb közérdekű fontos dolgok kihirdetésére, az új fejedelem bemutatására s üdvözlésére. Ugyanott mutatkoztak be az újonnan kinevezett püspökök is, a mely alkalommal a papságnak is szabad volt a gyűlésen megjelenie. Idővel ezen intézményből valóságos országgyűlés fejlődött.

Még csak azt említjük meg a mű magyar vonatkozásai közül,

hogy Novotný nem hisz abban a mondában, hogy Géza fejedelmet Adalbert érsek keresztelte volna meg.

Ezek után Novotný művét melegen ajánljuk tudósaink figyelmébe s nagy érdeklődéssel nézünk folytatása elé.

KRAJNÝÁK EDVARD.

ÚJ KÖNYVEK.

Albert, de Berzeviczy : Beatrice d' Aragon, reine de Hongrie (1457—1508). Paris. H. Champion. 1911—1912. I—II. tom. 8°, XXIII + 267 l., 295 l. — Berzeviczy Albert kitűnő életrajza Beatrix királynőről, a mely annak idején a Magyar Történeti Életrajzokban jelent meg, immár francia fordításban a külföld közönségének is hozzáférhető. Nem akarjuk ebből az alkalomból a művet újra méltatni. Elég e tekintetben Csánki Dezső szép ismertetésére utalnunk. (Századok, 1909. 581. l.) Csánki négy év előtt ezekkel a szavakkal fejezte be recenzióját : »Vajha maga a kitűnő mű, mely a külföldi közönséget és a tudós világot is bizonyára nagy mértékben érdekli, valamely más, nyugateurópai nyelven is megjelenne, hirdetve a régi magyar imperium dicsőségét és a magyar történetírás magas színvonalát.« Ez az óhajtság most valóra vált. Sőt hozzátehetjük, hogy a La Espana Moderna madridi folyóirat már 1912 augusztusában megindította a spanyol fordítás közlését is. A »Beatrix de Aragon, Reina de Hungria« az említett folyóirat áprilisi füzetében fejeződött be. Készen van már a mű olasz fordítása is, úgy, hogy legközelebb már az is megjelenik. Tudományos törekvéseinkre nézve ez rendkívül örvendetes jelenség. Örülünk neki, hogy ezt az örvendetes jelenséget éppen Berzeviczy könyvéről jegyezhetjük fel, a melynek fordításai hirdetni fogják, »a magyar történetírás magas színvonalát«. Tudományos munkásságunk eredményeinek közvetítése a művelt nyugattal a nyelvi nehézségek és kicsinyes viszonyaink közt különben a legnagyobb nehézségekbe ütközik. Szabadjon tehát a Berzeviczy könyvét ért örvendetes jelenség alkalmából azt az óhajunkat kifejezni : Vajha a közvetítés a nyugateurópai irodalmakkal élénkebbé válna és legalább némileg enyhítené tudományos elszigeteltségünket.

Schulz Irén : Női viselet a kurucz korban. 1670—1700. Budapest. Pesti könyvnyomda. 1912. 8°, X, 120 l. — A dolgozat lelkiismeretesen, aprólékos dolgokra is kiterjedő gondossággal s e mellett érdekesen van megírva. Mindazt, a mi a női ruházatkódással vonatkozásba hozható, a dolgozatban kellőképen csoportosítva, áttekinthetően megtaláljuk. Szerző mindennekelőtt a fejviseletet, a fejdíszeket, a párták, főkötők, fátylak különféle fajait ismerteti ; külön fejezetben szól a fehér ruhákról, megjegyezvén, hogy »szembeszökő a fehérségük aránylag csekély mennyisége«. Felsorolja az ingek, ingvállak, kézelők,

gallérok, mellfűzők, keszkenők stb. változatos formáit, majd áttér a felsőruhák bemutatására. A szoknyák (gyöngyös, bogláros, franczia, lengyel, csipkés, skofumos, islógos, prémezett stb.), vállak, övek (heveder, gyöngy, pártá, alakos, láncz, zsinór stb.), kötények, mellények, köntösök, menték, palástok, kesztyűk stb. különféle fajainak ismeretése mellett kiterjedt figyelme azok anyagára, a bélések minőségére is, sőt a mennyiben adatokat szerezhett, az árakra is. A XVII-ik századi női lábbeli alig tért el a férfiviselettől; talán nagyobb gonddal készítik és finomabban állítják elő, de egyébként a csizma (karmazsin, száras, kordován stb.) saru, cipő, papucs, a női ruházkodásnak is lényeges részei. Külön fejezetben szól a ruhák anyagáról, a mely természetesen rendkívül változatos; szerző valamennyit ismertet, meghatározván az egyes elnevezéseket is. Bőven trágyalja végül az ékszereket és pipereczikákat is, s így a női ruházkodás minden részletéről híven tájékoztat bennünket. A IX. és a 33. lapon tévesen »Rabutin gubernátor«-t ír. Lényegesebb kifogásunk a cím ellen van; szerzőnek az az álláspontja, hogy a »kurucz korban éri el a nemzeti pompa virágkorát, a kurucz világgal merül fel még egyszer a legszebb magyar öltözékek divata«, — s mégis 1700-al zárja le a kérdés tárgyalását, holott az 1711-es esztendő viselettörténeti szempontból is inkább tekinthető határvének, mint 1700.

Csáki Richárd: Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. Budapest, Pfeifer Ferdinánd. 1912. 8°. 45 l. — A nagy brassai reformátor németnyelvű iratai nyelvtörténeti szempontból nagy jelentőséggel bírnak, mert Erdélyben ezekben jelent meg először a Luther-féle újfelnémet irodalmi nyelv. Egyháztörténelmi, irodalomtörténeti és nyelvészeti szempontból egyaránt fontos annak a megállapítása, hogy Honterus művei s azok nyelve miféle viszonyban állanak Luther irodalmi műveivel. Szerző megállapítja, hogy Honterus helyesírása egyezik Lutherével, de pl. Reformációkönyvecskéjében csak azok a helyesírási újítások fordulnak elő, a melyeket Luther 1530-ig alkalmazott műveiben; középnémet nyelvjárású sajtások Honterusnál alig észlelhetők, bár mindig világos és népies nyelvhasználatra törekszik. Szerző röviden Honterus műveinek forrásaival is foglalkozik.

Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Szemelvények. Kiadta Károlyi János. Budapest, Lampel. (Magy. Könyvtár. 690—91. sz.) — Rövid bevezetés után, a mely Bethlen Miklósnak életéről és politikai szerepléséről tájékoztat, néhány jellemző szemelvényt ad Bethlen Miklós önéletírásának Szalay-féle kiadásából. A szemelvények Bethlen iskolaírástól s híres tanáraitól: Keresztúri Pálról, Apáczai Cseri Jánosról és Basire Izsákról, majd külföldi utazásából párisi tartózkodásáról, Zrinyi haláláról, — hol Bethlen tudvalevőleg szemtanú volt, — továbbá Bánffy Dénes tragédiájáról, Apafy 1681, 1682 évi

táborozásáról, II. Apafi megválasztatásáról és végül Erdély visszacsatolásával vonatkozásban Lotharingiai Károly és Caraffa erdélyi szerepléséről, az utolsó nemzeti fejedelem haláláról és a Diploma Leopoldianum létrejöttének körülményeiről szólnak. A »Jegyzetek« során (95. l.) elsősorban Telekinek tulajdonítja Bánffy Dénes bukását, holott a dolog másként van; a bevezetésben a bethleni Bethlenek családjából valónak mondja Bethlen Gábert, pedig Karácsonyi János kutatásai óta kétségtelen, hogy az iktári és a bethleni Bethlen-család nem azonos.

Horváth István: Ammianus Marcellinus forrásai és hitelessége különös tekintettel a hunnokra. Budapest. 8°. 48 l. — Szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy honnan merítette Ammianus Marcellinus a hunnokra vonatkozó tudósításait és hogyan használta föl forrásait? Sorra veszi tehát azokat a forrásokat, a melyek Ammianust Sarmatia és Scythia leírásában segíthették. Az átvételek pontos meghatározása Ammianusnál nem könnyű feladat, mert úgy összeolvasztotta adatait, hogy csak körülményes következtetésekkel lehet az egyes adatok eredetét megjelölni. A Fekete-tenger vidékének leírásában különben a földrajzi írókon kívül különféle térképekre is támaszkodott. Ezek: Ptolomaeus, Dionysius Periegetes és Agrippa térképei. Szerző több becses új eredményt is talált. Megállapítja pl., hogy Ammianus Ptolomaeust még tévedésében is követi. C. Julius Solinus művéről azt mondja, hogy egyáltalán nem szolgál a hunnokra nézve Ammianus forrásául. Meggyőzően bizonyítja szerző, hogy Ammianusnak az az adata, a mely a Maeotist a Fekete-tenger keleti részére teszi, nem azt jelenti, hogy a Fekete-tenger alakjáról téves felfogása volt az írónak, hanem hogy a világtáj megjelölésében tévedett. Arra hogy Ammianus Dionysius Periegetes térképét valóban használta, sokkal meggyőzőbb bizonyítékokat talál, mint az eddig meglevők. Végül arra a kérdésre, hogy a hunnok életmódjára és vándorlására vonatkozólag honnan vette forrásait Ammianus, szerző ama véleményének ad kifejezést, hogy mivel írott adat a hunnokról nagyon gyéren volt előtte, közvetlen előadásokból nyert értesüléseket irt meg könyvében. A dolgozathoz a szerző térképet is szerkesztett Európa keleti részéről, tekintettel Ammianus adataira.

Váradi Antal: Régi magyar színészvilág. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1911. Franklin. 8°. 484 l. Ára 8 kor. — E gyűjtemény harmincz tárczaczikket foglal össze a magyar színészet vándoréveiből. Visszanyúlik a legrégebb időkig, megemlékezik Kelemen Lászlóról, az első magyar színészről, a vándorló társulatokról, különös kedvvel keresi elő a régi budai várszínház poros aktáit, elmondja Balogh István színigazgató pályáját, az állandó Nemzeti Színház megnyitását megelőző mozgalmakat s az

állandó színház történetéből is vázol alakokat, képeket: Benzát, az idősebb Lendvayt, Laborfalvi Rózát. Nem rendszeres chronológikus sorrendben, csak ötlet szerint; itt-ott hivatkozik forrásaira is: naplókra, hivatalos aktákra, máshol jóízű színészanekdotákat emleget föl, melyek szállóigéikül lettek ismeretessékké. Külön megjegyezzük azt a Kántornéről szóló tévedését, hogy a megalakult állandó színház anyagul és hálátlanul viselkedett volna vele szemben. Ez a téves hit ma is általános s e könyv is terjeszti, pedig Bajza József kiadott levelezéséből (Összegyűjtött munkái VI. k.) világos, hogy a legnagyobb előzékenységgel siettek a nagy tragikát fölkeresni s csak Kántornén múlt, hogy kimaradt a megalakult Nemzeti Színház tagjai közül. Az egész könyv elég elevenen, könnyű tollal van írva s jó szolgálatot tesz úgy a nagyközönségnek, mint kellő kritikával a magyar színészettörténet kutatójának is. v.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Fraknói Vilmos »Nagy Lajos házassági politikája« című cikkében megvilágítja Nagy Lajos kétrendbéli házassága indító okait s kiemeli azt a genialitását, a melylyel a Luxemburg, Habsburg és a francia uralkodó családot leányai eligérése által fel tudta használni európai politikájának nyomatkozó actioiban (Budapesti Szemle, 1913 jan. szám).

Br. Szalay Gábor életrajzi vázlatot tesz közzé Szalay Lászlóról a Budapesti Szemle 1913. évi jan. és febr. számában, felhasználva e célra Szalaynak eddig még jórészt ismeretlen levelezését is. A tanulmányhoz mintegy függelékül Szalay Lászlónak néhány levele van csatolva.

Nagy Géza a Hadtörténeti Közlemények múlt évi 3-ik és 4-ik füzetében folytatja vitézvári báró Simonyi József, e csaknem Európa-szerte híres lovastiszt hadipályájának történetét. A nagy szeretettel megírt dolgozat élénken adja elő Simonyinak vitézsége alapján egészen az ezredparancsnokságig való emelkedését a mi közben elnyerte a Mária Terézia majd a Lipót-rend keresztjét s több más külföldi fejedelem kitüntetésében is részesült. Pályafutása szomorúan végződött: ismeretlen okból megfosztották állásától. A szegyen e megaláztatás felett néhány hónap múlva 1832-ben sírba vitte a híres lovasvitézt.

Dr. Reiszig Ede a Hadtörténelmi Közlemények múlt évi 3-ik füzetében megjelent tanulmányában a János lovagok szerepével foglalkozik Zsigmond király korában. A Nagy Lajos halála után kitört délvidéki lázongások élén Palisnai János vránai perjel s a János lovagok magyar-szlavóniai rendtartományának priora állott,

a ki 1390-ben bekövetkezett haláláig Zsigmondnak — a ki nem tudta meggyőzni — folytonos ellensége volt. Ez a barátságtalan viszony egy időre enyhült Bubek Imre vranai perjelsége alatt, a mikor is a lovagok, élükön Naillac Philibert nagymesterrel hathatósan támogatták a királyt a törökök ellen viselt 1396-iki hadjáratban s nagy részük ott vérzett el Nikápoly mezőin. Bubek Imre azonban szintén nápolyi László pártjához csatlakozott s a midőn, őt leverve, Zsigmond megbocsátott neki, Bubek ezt újabb hűtlenséggel viszonozta, a miért a király a perjelségtől megfosztotta. 1415-ben Nagymihályi Albert lett a prior, a ki hűséges embere volt Zsigmondnak s úgy huszita, mint a török háborúiban nagy segítségére volt. Ugyanebben az irányban működött utóda, Thallóczi Máté, és még inkább kevéssel Zsigmond halála után Máté öccse: János.

Dr. Komáromy András érdekes részleteket közöl Magyar Bálint kapitánynak, a XVI-ik század e híres törökverő vitézének katonai pályafutásából. (Hadtörténelmi Közlemények XIII. évf., 2. füzet.)

Dr. Wertner Mór »Magyar hadjáratok a XV-ik század második felében« című tanulmánya folytatásában az 1466—1476. évek közti hadjáratokat állítja össze kapcsolatban Mátyás király ez évek alatti itinerariumával (Hadtörténelmi Közlemények XIII. évf., 2. füzet.)

Kemény Lajos Kassa város levéltárából a Felsőmagyarországi hadi mozgalmakra vonatkozó adatokat közöl a Hadtörténelmi Közlemények XIII. évf., 2. füzetében.

Dr. Kárffy Ödön Buda 1541-iki ostromáról, a töröknek Eger ellen 1549-ben való készüléséről s a lepantói csatában résztvevő magyarokról tesz közzé egy-egy oklevelet a Hadtörténelmi Közlemények 1912. évi 2. füzetében.

Horvát Rezső »Valpovština u tursko doba« (»Valpó vidéke a török időkben«) czímen a valpói kastélyban Ehrenfels gróf könyvtárában (XIV. A23. jelzés alatt) őrzött s 1698 május 10-éről keletezett »Conscriptio diversorum dominiorum Slavoniae cum quadam chronologica descriptione Valpoviensis« című kézirat alapján ismerteti Valpó várát és környékének falvait, a melyek nagyobb része már elpusztult. Az ismertetett 37 falu közül 17-nek lakossága ev. ref. magyarság volt. Minden egyes községről feljegyzí a »Conscriptio« a) a távolságot Valpótól, illetve Eszéktől, b) a lakosság vallását, foglalkozását, c) a határt, d) a föld minőségét, e) török urát, f) egykori keresztény urát, g) a lakosság adóját, h) a töröknek fizetett harácsot. A száraz ismertetést megelőzi a vidék története és a török uralom hatásának ügyes rajza, a melyben az író azt is kiemeli, hogyan segítette elő a török a reformatió terjedését, a melyet itt Sztárai Mihály hirdetett. (Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva XIV. 3. 1—4. 237—282. 1.)

TÁRCZA.

JELENTÉS a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1912 évi MŰKÖDÉSÉRŐL.

Tisztelt Közgyűlés !

Szomorú kötelességet teljesítek, midőn jelentésemet annak a súlyos veszteségnek rövid ecsetelésével kezdem, mely a Magyar Történelmi Társulatot az elmúlt esztendőben nagyérdemű titkára, *dr. Borovszky Samu* váratlan halálával érte. Most egy éve még hallottuk mindeneket átható érczes hangját, még láttuk testi szemeinkkel vasszervezetű alakját. Mintha csak arra lett volna teremtve, hogy hosszú ideig daczoljon az idővel. S alig egy hónap multán a veszteség fájó érzetével kísértük porhüvelyét oda, a honnan még senki sem jött vissza.

Nem szándékom magasztaló beszédet mondani róla. Nem is egy rövid jelentés keretébe való az ő bokros érdemeinek a méltatása. De egyet még sem hallgathatok el. Mindannyian jól tudjuk, hogy pihenést nem ismerő munkás élete utolsó három esztendejének legjava részét mint titkár és szerkesztő a Történelmi Társulat szellemi és anyagi érdekeinek hűséges, odaadó szolgálatában töltötte. Méltó, hogy emléke halás kegyeletben éljen közöttünk.

A *Borovszky Samu* halála azonban nem volt egyedüli vesztesége az elmúlt esztendőben társulatunknak. Az ig. választmánynak három kitűnő tagja közül *Vécsey Tamás* megelőzte, *Mika Sándor* és *Manóld Lajos* rövid időközökben egymásután követték őt a halálba. Alapító tagjaink sorából gróf Csáky Albint, Jálícs Gézát, Samassa József érseket, Thaly Istvánt és gróf Wenckheim Frigvest ragadta el a halál. Rendes tagtársaink közül elhunytak : Bagyary Simon, Firtinger Jakab, gróf Hadik Béla, Hamel Nándor, Hegyesi Pál, Kozma Gyula, Krompaszky Ede, Lendvai Miklós, Magyar Gábor, Makkay József, tolcsvai Nagy Géza, Nyáry Béla, Takács Gedeon, Terray István, báró Vay Sándor, Zsámbokréthy Emil és a kiket legelől kellett volna említenem : Görgesy István, Kiss Lajos és Vámosy Mihály. Görgesy István és társai tagjai voltak annak

az egyre ritkuló lelkes csapatnak, mely a társulat alapítása évében esküdött fel annak zászlajára. Legyen áldott emlékezetük!

A halottak és az évenként kilépők rendes százalékának leszámítása után is azt a némileg megnyugtató és örvendetes tényt jelenthetem a t. Közgyűlésnek, hogy a tagok száma, főleg az elnökség buzgólkodása folytán, ha lassan is, de emelkedik. Sajnos, ez a gyarapodás — az anyagi oldaláról tekintve a dolgot — elenyészően csekély ahhoz, hogy társulatunk a hova-tovább mind nehezebb társadalmi és gazdasági viszonyok között tudományos folyóiratait a maga emberségéből fenntarthassa. Idegen segedelemre vagyunk utalva. És itt mély hálával kell kiemelnem, hogy a nagyméltóságú vallás-és közoktatásügyi miniszter úr és Budapest székesfőváros tanácsának áldozatkészsége az elmúlt két esztendőben tetemes anyagi segítségben részesítette a társulatot.

Egyébiránt a társulat múlt évi gazdasági eredményeit s folyó évi kilátásait nyomtatásban a t. Közgyűlés tagjai előtt levő zárszámadás és költségvetés tükröztetik vissza.

Tisztelt Közgyűlés! Meg kell emlékezmem a titkári és szerkesztői ügyek intézésében a múlt év folyamán beállott mélyreható változásról. Az ig. választmány a néhai *Borovszky Samu* titkár és szerkesztő halála után ápr. 27-én tartott rendkívüli ülésén ezekre nézve akként intézkedett, hogy a titkári ügyek ellátásával a társ. jegyzőt, a *Századok* szerkesztésével pedig *dr. Gombos Albin* vál. tagtársunkat bizta meg az év végéig ideiglenesen. A titkár-szerkesztői állás bifurcatiója azonban nem volt megszüntethető s ez a körülmény az alapszabályok szükségszerű módosítását vonta maga után. Tisztelettel jelentem, hogy a múlt jan. hó 9-én alapszabályaink szerint tartott rk. közgyűlés a módosítást, a decz. havi vál. ülés javaslata értelmében foganatosította és a módosított alapszabályok azóta kormányhatóságilag is jóváhagyattak. S mivel a folyóirat szerkesztésével ideiglenesen megbízott *Gombos Albin* sokoldalú elfoglaltságára való hivatkozással a megbízatást tovább vállalni nem volt hajlandó, — az ig. vál. jan. 16-án tartott rendkívüli ülésén az új alapszabályok értelmében a *Századok* szerkesztőjévé *dr. Domanovszky Sándor* vál. tagot, társulati főtítkárrá csekélységemet, titkárrá pedig *dr. Iványi Béla* vál. tagtársunkat választotta meg.

Az elmúlt évben alapszabályainknak megfelelően hat rendes vál. ülést és egy rendes közgyűlést tartottunk. A társulat gazdasági és egyéb folyó ügyei mellett tudományos felolvasásokkal kapcsolatos vál. üléseink és a közgyűlés szép számú hallgatóság jelenlétében folytak le.

A jan. 11-iki ülésen *dr. Kornis Gyula* r. tag *Dilthey Vilmos* történet-bölcséleti rendszeréről értekezett. — Febr. 15-én *dr. Relković Neda* r. tag *Képek a felsőmagyarországi hét bányaváros életéből* című

alatt érdekes részleteket mutatott be egy széleskörű levéltári kutatáson alapuló nagyobb munkájából. — Ápr. 18-án Iványi Béla egy fejezetet olvasott fel dr. Lukinich Imre r. tagnak *Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának története* cz. értékes dolgozatából, melynek közlését folyóiratunk februári füzeté kezdte meg. — Ugyancsak Iványi Béla olvasta fel okt. 24-iki ülésünkben dr. Karácsonyi Jánosnak *Világboldondító Tomkó János* című nagybecsű tanulmányát, mely a *Századok* januári füzetében látott napvilágot. — Decz. 5-én Horváth Sándor vál. tag *A magyar állam címere és az osztrák kétfejű sas* című dolgozatát mutatta be.

A vál. ülések tárgysorozatából a felolvasásokon kívül pár fontosabb dolgot kell felemlítenem. Egyik az a kétféleképp megkérés, mely a társulat tudományos tekintélyének elismeréseképpen két vitás történelmi kérdés eldöntése végett érkezett a társulathoz. Az *Ungvármegyei közművelődési egyesület* a II. Béla uralkodása idejében állítólag az ungmegyei Vaján község közelében fekvő aradi mezőn tartott véres országgyűlés, a *Pilismaróti Dobozy-emlékbizottság* a Dobozy Mihály hősi halála helyének tudományos alapon való megállapítását kérte. A jun. 24-iki ülésből felkért szaktudósok véleménye a *Századok* deczemberi füzetében olvasható.

Az októberi vál. ülést egyebek között Szalay László születésének a jövő hónapban leendő századik évfordulója foglalkoztatta, mely alkalommal elhatározatott, hogy a társulat ez év folyamán ünnepet fog szentelni a halhatatlan történetíró emlékének.

Ugyanezen az ülésen a vál. a *Századok*ban ezentúl évenként 2—3 ív terjedelmű bibliographia kiadását határozta el, mely minden évben a megelőző évi magyar és magyar vonatkozású külföldi történetirodalom lehetőleg teljes anyagát fogja felölelni.

A rendes üléseken kívül még két rendkívüli vál. ülés tartott. Az ápr. 27-ikről már előbb megemlékeztem. A márcz. 14-én tartott rk. vál. ülés döntött a Thaly Kálmán alapítványából *A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története a rákosi országgyűléstől a mohácsi vészig (1505—1526)* cz. alatt hirdetett pályázat ügyében, dr. Szabó Dezső tagtársunkat bízván meg a jelzett korszak történetének megírásával, a mint ezt megboldogult elődöm erről a helyről be is jelentette az ülést nyomban követő tavalyi rendes közgyűlésnek.

Az épen most említett évi rendes közgyűlésen dr. Fest Aladár tagtársunk *Fiume nemzetiségi és nyelvi viszonyai a középkorban* cz. a. tartott nagyérdekű felolvasást, mutatványképpen abból a hosszabb tanulmányból, mely a *Századok* múlt évi folyamában jelent meg.

A *Magyar Történeti Eletrajzokat* illetőleg jelenthetem a t. Közgyűlésnek, hogy a múlt évi programmban hirdetett két életrajz közül Ányos Pál a *Császár Elemér* tollából megjelent s deczember-

ben szétküldetett az előfizetőknek. A szerkesztő *Décsi Lajos* Tinódy Sebestyénje nyomás alatt van s remélhetőleg kurta időn ez is szétküldhető lesz.

Mint a korábbi években, úgy tavaly is több kegyeletes és culturalis ünnepélyre küldte ki társulatunk a maga képviselőit. A zombori Rákóczi-szobor felavatásán s a Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat közgyűlésén dr. Márki Sándor, a szolnoki Damjanich-émlék leleplezésén dr. borzovai Nagy Ottó, a Földrajzi társaság debreczeni vándorgyűlésén gróf Teleki Géza elnök és dr. Csánki Dezső alelnök, a Vasvármegyei műtörténeti kiállítás megnyitásán dr. Iványi Béla, a Bod Péter születésének 200-ik évfordulója alkalmával Magyarigenben tartott kegyeletes ünnepélyen Török Bertalan, az Erdélyi muzeum-egyesület gyulafehérvári vándorgyűlésén dr. Szádeczky Béla és a Muzeumok és könyvtárak orsz. szövetségének budapesti közgyűlésén dr. Domanovszky Sándor tagtársaink voltak jelen s tolmácsolták az ünneprendezés előtt társulatunknak hazafias és collegialis üdvözlését.

Szabályszerinti kötelességemből folyólag még jelentést kell tennem a *Szilágyi Sándor-alapítvány* kamataiból az 1908—1912-iki évkör lejáratával esedékes 200 kor. jutalom kiadásáról. Az alapítványi szabályzat értelmében kiküldött bizottság (dr. Fejérfarkas László, dr. Angyal Dávid, dr. Domanovszky Sándor) a február havi vál. ülésen a jutalmat a *Századokban* a jelzett öt év alatt megjelent s »szép feldolgozás, vagy magasabb felfogás vagy tudományos kritika által« kitűnt dolgozatok közül egyhangúlag dr. Gombos Albin *Történetünk első századaiból* cz. értekezésének javasolta kiadatni, »a mely mind felfogásával, mind tudományos kritikájával méltán megérdemli a kitüntetést már csak azért is, mivel történetünk egyik homályos korszakát (Péter király uralkodását) egészen új szempontból igyekszik megvilágosítani«.

Az ig. választmány a bizottság javaslatára a jutalmat szintén egyhangúlag *Gombos Albin* említett értekezésének ítélte oda.

Nem kétlem, hogy a t. Közgyűlés is örömmel veszi tudomásul Gombos Albinnak a Szilágyi Sándor halhatatlan emléke által minden csekélysége mellett is becses jutalommal való kitüntetését, a ki ezenfelül hálás elismerésünket érdemli azért az egyszerűséggel párosult buzgó készségéért is, melylyel folyóiratunk tovább vezetését a kritikusi időben — habár ideiglenesen is — magára vállalni szíveskedett.

Kérem a t. Közgyűlést, hogy jelentésemet kegyesen tudomásul venni méltóztassék.

Budapest, 1913 márcz. 13.

BARABÁS SAMU.

DR. HAMPEL JÓZSEF

1849. nov. 10. — 1913. márcz. 25.

Nemcsak a magyar, hanem az általános európai régészeti tudományt is nagy, bízvást mondhatjuk, rendkívüli veszteség érte dr. Hampel József elhúnytaival. Azok közé a nem nagy számú tudósaink közé tartozott, kiknek munkálkodását ismerik és megbecsülik hazánk határain túl is. Mily nagy mértékben méltányolta ezt Hampelnél a külföld, tanúsítja az a sok tudományos intézet és társulat, mint a német császári és az osztrák archaeologiai intézet, a krakói tud. akadémia, a londoni Antiquarian Society, az athéni rég. társulat, az északi régészek kopenhágai társulata, a stockholmi rég. akadémia, a berlini és a bécsi anthropologiai társulat, a horvátországi, königsbergi és moszkvai rég. egyesület, a boroszlói és prágai múzeum-társulat, s a finnországi régészeti és néprajzi társulat, mely tagjának választotta.

Több, mint két évtized óta benne összpontosult a magyar régészeti tudomány. Egymásután kidőltek a régi oszlopok: Ipolyi (1886), Rómer (1889), Henselmann (1890), Pulszky (1897), Torma (1897) és Finály (1898). A fiatalabb nemzedékből is idő előtt pusztultak el többen. Így történt, hogy lassanként Hampel kezében futott össze a magyar régészet minden szála.

Már 1877 óta ő volt a M. N. Múzeum érem- és régiségosztályának vezetője, előbb a hagyományos őri (custosi), 1893 óta igazgató őri, 1901 óta osztályigazgatói címmel. 1885-ben Pulszky Károlyt váltotta fel az Archaeologiai Értesítő szerkesztésében. Ehhez aztán 1890-ben, midőn a M. T. Akadémia régészeti bizottsága előadója lett, az Archaeológiai Közlemények szerkesztése is csatlakozott. Ugyancsak 1890-ben az ókori történet helyett, melynek tíz évig volt rendes tanára a m. k. tud. egyetemen, átvette a régészeti tanszéket s ezzel együtt az egyetemi múzeumot úgy, hogy ettől kezdve — túlzás nélkül mondhatni — valóságos diktátora volt a magyarországi régészetnek. Az ő erős egyénisége nyomta rá minden archaeologiai mozgalomra a maga bélyegét. Ő volt a vezetője és irányítója, de egyúttal a legtermékenyebb, a régészet csaknem minden ágára kiterjedő munkása is. Szorgalma és munkabírása ép oly rendkívüli volt, mint irodalmi tájékozottsága és tudása; ez aztán szinte rácsábította, hogy mindent maga akart elvégezni s régészeti tudományunk minden ágát feldolgozni. Halála meggátolta benne, pedig még sokat dolgozhatott volna s tudásának gazdag tárházából sok értékes és kiváló munkával gazdagíthatta volna irodalmunkat.

Hampel jogásznak készült s 1870-ben le is tette a jogi tudományokból a doktori vizsgát, de nem annyira a jogi kérdések, mint inkább a mult iránt érdeklődött. Tizenhét éves sem volt, midőn mint a pesti kir. gimnázium VII. osztályú tanulója — barátainak s osztálytársainak ajánlva kiadta 1866 május havában 32 lapra terjedő dolgozatát, a *Die Folgen der Einführung des Christenthums in Ungarn* cz. kitüntetett pályaművet. Ezt követte 1868-ban egy másik, a m. k. tud. egyetem által szintén dicsérettel kitüntetett pályaműve, *A báni méltóság eredetétől kezdve napjainkig*, mely a Rómer Fl. szerkesztésében megjelenő »Győri Tört. és Régészeti Füzetek« utolsó részében látott napvilágot s aztán külön külön kiadásban is megjelent. A következő évben az egyetem bölcsészeti kara által Aquincum történetére kítűzött pályadíjat nyerte el. Ekkor másodéves jogász volt, de egyúttal Rómer Fl. régészeti előadásait is hallgatta s azonfölül segédkezett neki a kevéssel előbb megindult »Archaeologiai Értesítő« szerkesztésében. »Egyik legszorgalmasabb hallgatóm és munkatársam«, mondja róla Rómer, midőn az Arch. Értesítő II. kötetében (1. füz.) közölte a pályázat eredményét az 1869 június 4-éről kelt bírálat egész szövegével együtt. Hampel ebben a művében, melyet átdolgozva 1871-ben az »Archaeológiai Közlemények« VIII. kötetének 3. füzeté adott ki, már egészen a régészet terére lépett; a fősúlyt a római fölírtas emlékekre fektette, úgy hogy a bírálat szerint egy csaknem teljes »Corpus Inscriptionum Aquincensium«-ot állított össze.

Csakhamar ezután, 1870-ben Rómer mellé segédnek nevezték ki a M. N. Múzeum régiségtárába s ezzel aztán végleg meg volt pecsételve további sorsa: Teljesen a régészetre adta magát. Már 1873-ban segédőr lett s a következő évben a régészetből is megszerezte a doktori diplomát. 1877-ben egyetemi magántanár az archaeológiából s egyúttal fölváltotta a nagyváradi kanonokká kinevezett Rómert a régiségtár vezetésében. Tulajdonkép már előbb is ő vezette az osztályt. Az a természet volt, mely erős akarásával uralkodott a környezeten s Rómer, kinek fáradhatlan buzgalma és lelkesedése országszerte fel tudta kelteni az érdeklődést a régészet iránt, de a kiben alig volt valami a bürokratából, a helyett bizonyos bohémszerű vonások jellemezték, talán maga sem vette észre, hogyan ment át lassanként, mindenféle kanapépör nélkül a vezetés ifjú tiszt-társa kezébe, kinek pontossága és lelkiismeretessége ellen különben sem lehetett kifogása. Mi, a kik hatan-heten Rómer tanítványai közül ekkoriban a régiségtárban díjnokoskodtunk, nagyon hamar észrevettük ezt a helyzetet s míg Rómer közvetlensége szeretetteljes ragaszkodást váltott ki belőlünk, a hivatalos tiszteletet a nálunk alig öt-hat évvel idősebb Hampelnek adtuk meg, tőle tartottunk s nem Rómertől. Bizonyos, hogy a kissé érdes, csípős vo-

nás, a mi Hampel modorában volt, útját állta minden bizalmaskodásnak s nem volt arra alkalmas, hogy melegséget keltsen. De azon évtizedek alatt, melyeket mellette töltöttünk, megismertük jellemének szép vonásait s tapasztaltuk, hogy szarkasztikus modora mennyi jóságot takar. Nem volt rá eset, ha bármelyikünk hozzá fordult, magáévá ne tette volna ügyünket s ne exponálta volna magát érdekünkben.

Rómerrel való együttműködésének legkiválóbb emléke az 1876-iki anthropológiai és ősrégészeti nemzetközi kongresszus budapesti ülésének szervezése s az addig jobbra ismeretlen, különféle gyűjteményekben lappangó hazai őskori emlékek kiállítása. Hampel volt a kongresszus titkára, ő készítette el francia nyelven a kiállítás katalógusát s ő rá várt a feladat, hogy a kongresszus Comte-Rendu-jében tudományosan dolgozza fel Magyarország bronzkori kultúráját, melynek gazdagsága általános föltűnést keltett a külföldi régészek körében. A következő évek alatt aztán elsősorban is erre fektette munkálkodását, de mivel idejének jó részét az 1878-ban megalakult régészeti társaság titkári teendői foglalták le (1878—86), tíz év telt el, a míg 1886-ban megjelent *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie* külön címmel a Comte-Rendu II. kötetének 2-ik része s magyar kiadásban *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, melyet aztán 1892-ben s 1896-ban két más kötet követett. E mellett a római régészet terén sem hagyott fel a munkálkodással, 1887-től pedig mintegy tíz éven keresztül mind sűrűbben jelentek meg a magyar ötvösművészet kérdését tárgyaló kisebb-nagyobb tanulmányai, részint saját neve, részint Kárász Leó, Kövér Béla és Száraz Antal álnév alatt. Mindezen érdemeiért a m. tud. akadémia 1884-ben levelező, 1892-ben rendes tagjának választotta. Székfoglaló értekezését elsőízben *Adalék Pannónia történetéhez Antoninus Pius korában*, aztán pedig *Újabb tanulmányok a rézkorról* cz. a. tartotta meg.

A kilenczvenes években a hazánk területére benyomult keleti barbár népek emlékeivel kezdett mind tüzetesebben foglalkozni. Megkezdte a sort a skytha régiségekről írt tanulmánya az Arch. Ért. 1893-ik évfolyamában, mely 1895-ben *Skithische Denkmäler aus Ungarn* cz. a. külön kiadásban németül is megjelent. De már előbb a magyar értekezés is annyira fölkeltette egy fiatal német régész: Reinecke Pál érdeklődését, hogy szótár segítségével nagy fáradsággal végig tanulmányozta a szöveget s tovább folytatta a Hampel által megkezdett kutatásokat, melyek eredményét az Arch. Értesítőben közölte.

Csakhamar áttért Hampel a népvándorlás- és honfoglaláskori emlékekre. Ez irányban már 1884-ben megkezdte munkálkodását az Attila kincsének tartott híres nagyszentmiklósi aranyelet leírásával kapcsolatban, melynek igazi helyét egy pár későbbi mó

dosítással legelőször Hampel jelölte ki népvándorláskori emlékeink közt; tanulmányát jelentékenyen kibővítve *Der Goldfund von Nagy-Sz.-Miklós* cz. a. 1886-ban német átdolgozásban is kiadta. Egyes tanulmányokon kívül idetartozó egybefoglaló művei: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban* (2 köt. 1894, 1897), *A honfoglalási kor hazai emlékei* (1896), *A jászkürt domborművei* (1903) s ezek jelentékenyen bővített 3 kötetes német átdolgozása: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* (1905. Braunschweig), továbbá *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor hazai emlékeiről* (1907) s az »Árpád és az Árpádok« cz. díszműben s külön kiadásban is *A honfoglalók emlékei* (1908).

Néhány tanulmányával középkori műemlékeinkhez is hozzászólt. Az utolsó évek alatt megint visszatért a római emlékekhez s különösen az aldunai thrákok lovas istenségének római kori emlékeiről, a pannóniai síremlékekről és oltárokról s a dunapentelei ásatások alatt napvilágra került intercisai régiségről 1905 óta sűrűn következtek egymásután nagyszámú értekezései és tanulmányai.

Egy érdemekben gazdag, nagyszabású és sokoldalú tudóst veszítettünk Hampelben, kinek kimagasló alakja nagy űrt hagyott maga után régészeti irodalmunkban.

NAGY GÉZA.

VEGYES KÖZLÉSEK.

KITÜNTETÉSEK A BÉCSI CS. ÉS KIR. ÁLLAMI ÉS UDVARI LEVÉLTÁRNÁL. A napokban a bécsi cs. és kir. állami és udvari levéltár tisztviselőinek egész sora részesült kitüntetésben vagy előléptetésben. A kitüntettek élén Károlyi Árpád udvari tanácsos, igazgató áll, a ki a Szent István rend kiskeresztjét kapta. Nem akarjuk ebből az alkalomból Károlyi Árpád érdemeit bővebben méltányolni; folyóiratunk olvasói tudják, hogy a magyar történetirodalom mit köszönhet kiváló munkásságának. Mostani kitüntetését a levéltár vezetése körül szerzett érdemeiért kapta. E téren is nagy hálával tartoznak neki a magyar kutatók, a kiknek munkáját szíves útbaigazításaival mindig a legmelegebben támogatta. Azonban egy másik örömdetes eseményről is meg akarunk emlékezni: Nádudvari Győri Árpád osztálytanácsosnak második aligazgatóvá történt kinevezéséről, a minek következtében a magyar igazgató mellett — a mi még sohasem volt — az egyik aligazgató is magyar.

A SZÉKELYEK TÖRTÉNETÉNEK PÁLYADÍJALAP BIZOTTSÁGA a múlt év végén Kolozsvárt tartott közgyűlésén örömdetes megnyugvást keltett dr. Szádeczky Lajos jelentése, hogy nyolcz fejezetre tervezett munkájából négy egészen elkészült s az ötödik is munkában van. A Pályadíjalap Bizottság közgyűlése ezek után meghosszabbította

a Szádeczkyvel kötött szerződést. A Pályadíjalap vagyona ma közel 20.000 korona; ebből a pályadíj 8000 K.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT márczius 28-án délután tartotta rendes havi ülését Forster Gyula báró főrendiházi tag elnöklésével. Az elnök megnyitójában kegyeletes szavakkal emlékezett meg Hampel Józsefről, a Nemzeti Múzeum elhunyt igazgatójáról. Ezután Kenczler Hugó tartott előadást a kassai és bécsi múzeumban lévő kassai oltárszárnyak részéről. Végül a választmányban megüresedett helyeket töltötték be, Vásárhelyi Gyulát, és Huszka Józsefet választva meg.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM EGYLET márczius 31-én délelőtt tartotta Kolozsvárott 55-ik rendes évi közgyűlését Esterházy Kálmán gróf főispán elnöklete alatt a tudományegyetem dísztermében. A közgyűlés köszönetét nyilvánította Erdélyi Pál dr., Apáthy István dr., Szádeczky Gyula dr., és Posta Béla dr. igazgatóknak, a kik gyűjtéseik által rendkívül becses munkát végeztek, valamint Lendvay Emil kir. tanácsosnak, az egyesület pénztárosának, a ki ezer koronás tiszteletdíjával az idén is az egyesület számára tett alapítványát növelte. Az egyesület 40 éves jubileuma alkalmából az ásványtár igazgatójává és az egyesület igazgató tagjává választotta Koch Antal dr. budapesti egyetemi tanárt, a ki munkássága legtöbb idejét Kolozsvárott töltötte. A közgyűlés végeztével a közönség megtekintette az egyesület újonnan berendezett képtárát. Esterházy Kálmán gróf főispánt, a ki a képtár megnyitásán mint a kultusz-miniszter képviselője jelent meg, Lechner Károly üdvözölte.

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT közgyűlését márczius 27-én tartotta meg a társulat saját helyiségében. A közgyűlést Kilényi Hugó min. tanácsos, alelnök vezette, a kinek megnyitó beszéde után Zimmermann Lajos dr. titkár olvasta fel jelentését. A pénztáros jelentése szerint a társulatnak több mint 10.000 korona vagyona van. A költségelőirányzat elfogadása után a választásokra került a sor. A közgyűlés egyhangú felkiáltással tiszteletbeli elnökké választotta Desseffy Miklós grófot. Az elnökséget három évre a következőképen alakították meg: elnök lett Réthy László dr., a Nemzeti Múzeum igazgatóőre; alelnökök: Kilényi Hugó ministeri tanácsos és Sziklay Jenő vasúti felügyelő.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. évi márczius hó 13-án d. u. 5 órakor tartott r. közgyűlésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Elnök: Gróf Teleki Géza az ülést megnyitva, felkéri dr. Fejérpataky László másodalelnököt az elnöki megnyitó-beszéd elmondására.

A magas szárnyalású és a magyar történettudomány jövő programját felölelő beszédet, mely a *Századokban* fog megjelenni, a nagy számban összegyűlt tagok nagy tetszéssel fogadva, megtapsolták. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Szabó Albert alapító és Hóman Bálint vál. tagokat kéri fel.

Ezután az 1910—12. évközzre megválasztott elnökség megbízatását letévén, az elnök székét az elnökség megválasztása idejére Zsilinszky Mihály korelnöknek adja át.

21. Korelnök a megüült elnöki, első és másodalelnöki állás, továbbá a szabály szerint kilépő 19, valamint elhalálozás következtében megüresedett négy, összesen 23 vál. tag helyének betöltése céljából a szavazást elrendeli, dr. Áldásy Antal vál. tag elnöklete alatt, dr. Hóman Bálint vál. és dr. Holub József r. tagokat a szavazatszedő bizottság tagjaivá kinevezi s felkéri a közgyűlés tagjait, hogy szavazataikat külön az elnökségre és külön a 23 vál. tagra beadni szíveskedjenek. A szavazás tartamára a közgyűlést felfüggeszti.

Az elnökre és az alelnökökre 47 érv. szavazat adatván be, Áldásy Antal biz. elnök jelenti, hogy

az elnökségre gr. Teleki Géza, az első és másodalelnökségre pedig dr. Csánki Dezső és Fejérpataky László egyenként 47—47 szavazatot nyertek.

A jelentés alapján korelnök

az 1913—15. évközzre gróf Teleki Gézát egyhangulag megválasztott elnöknek, dr. Csánki Dezsőt és dr. Fejérpataky Lászlót pedig egyhangulag megválasztott első, illetve másodalelnöknek jelenti ki.

Gróf Teleki Géza elnök az elnökség nevében megválasztatásukért a közgyűlésnek meleghangú köszönetét fejezi ki, az elnöki széket újra elfoglalva s a szavazás folytatását elrendelve, a közgyűlést ismét felfüggeszti.

A vál. tagokra a szavazatok beadatván, mialatt a bizottság a mellékteremben azokat összesámlálta, az újra megnyitott közgyűlésen —

22. Dr. Iványi Béla titkár a távollevő Fraknói Vilmos vál. tag helyett felolvasta: *Az első Habsburg király trónrajutása Magyarországon* című értékes tanulmányt.

A nagy figyelemmel hallgatott és éljenzéssel fogadott felolvasás után —
 23. Barabás Samu főtitkár a Társulat mult évi munkálkodásáról szóló jelentést terjeszti elő.

A jelentés tudomásul vétetvén, a *Századokban* fog kiadatni.

Ezalatt a szavazatszedő bizottság munkájával elkészülvén —

24. Áldásy Antal biz. elnök jelenti, hogy 24 vál. tagra 52 érvényes szavazat adatott be s szavazataik arányában általános többséget a következő tagok nyertek: Barabás Samu, Karácsonyi János, Kollányi Ferencz, Ortway Tivadar, Reiszig Ede, Szendrei János, Erdélyi László, Hóman Bálint, Károlyi Árpád, Komáromy András, Melich János, Nagy Gyula, Takáts Sándor, id. Dániel Gábor br., Odescalchi Arthur hg., Óváry Lipót, Szentpétery Imre, Kammerer Ernő, Sebestyén Gyula, Lukinich Imre, Szilády Áron, Szabó Dezső és Madzsar Imre.

Ezekon kívül legtöbb szavazatot nyertek még: Kemény Lajos 23-at, Szekfü Gyula és Zsilinszky Mihály 15—15-öt, Ferenczy Zoltán 9-et, 1—3 szavazatot pedig kilenczen.

Elnök kijelenti a választás eredményét, mely szerint az 1913—1915. évkörre ig. vál. tagokká választottak: Barabás Samu, id., Daniel Gábor br. Erdélyi László, Hóman Bálint, Kammerer Ernő, Karácsonyi János Károlyi Árpád, Kollányi Ferencz, Komáromy András, Melich János, Nagy Gyula, Odescalchi Arthur hg., Ortway Tivadar, Óváry Lipót, Reiszig Ede, Sebestyén Gyula, Szendrei János, Szentpétery Imre, Szilády Áron és Takáts Sándor, Lukinich Imre az 1912—1914. évkörre, Szabó Dezső és Madzsar Imre pedig az 1911—1913. évkörre.

A szavazatszedő bizottságnak fáradságos munkájáért a közgyűlés jegyzőkönyvi köszönetét nyilvánítja.

25. Főtitkár felolvassa az ig. vál. f. é. febr. 13-án 16. jk. pont alatt kelt határozatát, melynél fogva az 1912. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése alapján Cserhalmi Samu pénztárnoknak az 1912. évi számadásokra nézve a szokásos felmentvényt a közgyűlés utólagos jóváhagyásának fenntartásával megadta.

Helybenhagyatik.

26. Főtitkár felolvassa a febr. 13-iki ig. vál. gyűlés 17. jk. p. a. kelt határozatát, illetve az 1913. évi költségelőirányzat tárgyában a gazd. bizottság által előterjesztett javaslatokat.

Jóváhagyatnak.

Több tárgy nem lévén, elnök a közgyűlést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
 elnök.

Dr. Iványi Béla s. k.
 titkár.

Hitelesítjük:

Szabó Albert s. k.
 alapító tag.

Dr. Hóman Bálint s. k.
 vál. tag.

A KALAUZOK ÉS A KÉMEK A TÖRÖK VILAGBAN.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

II.

A kémek.

A török világban a kémségben járóknak, a nyelvfogóknak és a kalauzoknak a felekezete igen népes vala. A mieink azt tartották, hogy a csatának (csapatnak) a lelke a jó nyelv (hírmondó), gyámja a kémség s szerencséje a kalauzság. Még a legutolsó sereghajtó vagy táborjárató is tudta, hogy kémek, kalauzok nyomjárók és fogott nyelvek nélkül hadra kelni és hadakozni nem lehet. Ezért a végbeli kapitányok ha dobott üttettek s csatát bocsátottak ki, a száguldókat nyelvfogásra, a nyomjárókat a nyomnézésre jó eleve kiküldték.¹ Mondanunk sem kell, hogy szakasztottan így cselekedtek a törökök is. A száguldók szanaszét addig nyargaláztak, míg nyelvet sikerült fogniok. Ez a nyelv lehetett török katona, lehetett hódoltsági lakó is. A nyelvet aztán arra kényszerítették, hogy *»nyelvet mondjon«*, azaz hírrel szolgáljon a törökökről. Ha az ilyen nyelv jószántából nem vallott, kínra vetették.

Ha a fogott nyelvektől, a nyomjáróktól és a nyomnézőktől az ellenség felől elegendő s megbízható hírt kaptak, megindultak a török ellen. Ezen eljárás természetesen inkább csak a *»mezei munkánál«* (portyázásnál) dívott. Nagyobb hadakozás alkalmával már kémjelentésre volt szükség. Az efféle jelentést a török végházakban lakó fizetett kémek és kémdeákok szolgáltatták. Tud-

¹ Zádory János kapitány írja például 1590 szept. 5-én: »mindenfelől való *nyomjárók* bejűttenek és egyik sem mondhatott semmi hírt. Ezt is gondoltam, hogy az nyomjártót vagy elvitték, vagy levágták.« (Csász. és kir. áll. levélt. Turcica.) — Nádasdy Imre jelenti 1623 aug. 23-án, hogy a fejérvári török Sümeget akarta fölralolni, de *»az nyomot behozták«*, s ő utánok menvén, szétverte. (Körmen di ltr. Missiles, Batthyány Ferenczhez.)

juk, hogy a hódoltság korában a portyázás, a kalandozás szakadatlanul folyt. Minden török végház népe azon incselkedett, mi módon lepje meg ezt vagy amazt a várunkat vagy kastélyunkat; hogy csalja lesre ezt vagy amazt az őrséget; mint hajthassa el ennek vagy amannak a vidéknek a csordáit? Ezernyi ravaszsággal szőtték a terveket, s nagy óvatossággal fogtak a végrehajtáshoz.

E szerint a nyári és az őszi időben a magyar végházak és kastélyok őrségeinek ugyancsak éber szemmel kellett vigyázniok, hogy valami csalárdtság ne essék rajtok.

Az éberség és a vigyázás azonban nem volt elegendő a török részéről fenyegető veszedelem elkerülésére! A magyar végházaknak ismerniök kellett a török terveit is; tudniök kellett, hogy mikor, milyen erővel s mi célból jön? Mert csak így gondoskodhattak a maguk védelméről; csak az esetben kérhettek idejében segítséget a szomszéd végházakból. Egész vidékeknek az élete és a gazdasága függött egy-egy megbízható kémjelentéstől.

A jól szervezett kémkedésnek tehát soha sem volt nagyobb jelentősége, mint a hódoltság korában, mikor nálunk sokkal erősebb és ravaszabb ellenféllel kellett naponkint küzdenünk, mikor ügyszólván minden órában lesvetéstől és meglepetéstől kellett tartanunk.

A viszonyok maguk eredményezték, hogy a kémkedés nálunk hihetetlenül nagy arányt öltött. A hódoltságiak egy része hosszú ideig hozzánk húzódott, tehát minket tartott hírrel. A beköltözött ráczok és rácz kereskedők ugyan a török szolgálatban állottak, de pénzért elárulták ezek még a maguk véreit is. A gazdasági hanyatlás, a háborúk nyomában járó hihetetlen nyomorúság olcsóvá tette az emberéletet. A kinek nem volt kenyere, pénzért mindenre vállalkozott. Eskü, hit, hűség, hazaszeretet elveszti az erejét ott, a hol az embernek még fahéjból és korpából készült kenyérre sem telik. Az éhező ember mindehét mer és mindenre vállalkozik! S mivel a hódoltság korában efféle ember seregével akadt, kémek és kémdeákok nélkül sohasem szűkölködtünk. Több akadt, mint a mennyit a végbeliek fizetni bírtak.

Nem utolsó dolog e kémek életének és működésének megismerése. Sok hadi szerencsének és sok balsikernek a titkos szálai az ő kezükbe húzódnak. A hadi események egész sorát tisztán csak úgy látjuk, ha az előzetes kémjelentéseket is ismerjük. Nagyon, de nagyon sokszor sokkal megbízhatóbb adatokat találunk a kémjelentésekben, mint egykorú krónikáinkban. És ez természetes dolog. A kémek azt írták, a mit szemükkel láttak; a krónikások azt jegyezték föl, a mit másoktól hallottak.

Mivel a XVI-ik és a XVII-ik századi hadi viszonyok a kémek szolgálatát nélkülözhetetlenné tették, nemcsak időről-időre tartogatták őket, hanem állandóan fizették s állandóan éltek a tanácsukkal. Különösen járta ez olyan kémeknél, a kik tanácsos elméjű, befolyásos és körmös ember hírében álltak.

A míg a kapitányok fizetéssel győzték, a magyar végházak és kastélyok mindegyikének megvoltak a maguk kémjei, a kiknek csakúgy kijárt a fizetés, mint a szolgáló rendnek. Persze a kémek nem laktak együtt a vitézekkel. Azaz hogy a magyarok kémjei a török végházakban és a fényes portán úzték a mesterségüket; a török kémek meg a mi erősségeinkben, meg a bécsi udvar környűl ólálkodtak. Gondolhatjuk mennyi ügyesség, mennyi ravaszság és színészhetség kellett ahhoz, hogy se itt, se ott rá ne jőjjenek a mesterségükre. Akadtak körmönfontabb kémek, a kik egyformán szolgálták a törököt is, meg a magyart is. Mind a kettőtől fölvevtek a fizetést; mind nálunk, mind a töröknél szabad ki- és bejárásuk volt, míg véletlenül ki nem sült a két-kulacsosságuk. Az 1561. évben például a mieink elfogták Molnár Jánost, a kiről Ormányi Józsa sümegi kapitány azt hitte, hogy az ő kémje, mert ez a Molnár vitte a leveleit Fejérvárra Hamza béghez. Az utóbbinak a leveléből azonban nyilvánvaló lett, hogy Molnár János nem Ormányi Józsnak, hanem Hamza bégnek a kémje volt. Erre aztán a rászedett Ormányi azt kívánta, hogy Molnár Jánost kínra vessék.¹ A mi meg is történt.

Ilyen Molnár János-féle kém a hódoltság korában. mindig elég akadt. Ökigyelemük csak azért álltak a magyar kapitányok szolgálatába, hogy a magyar végházakba szabad bejárásuk legyen. Aztán hordták a híreket és a leveleket, de igazában mégis annak szolgáltak, a ki jobban fizetett. Ez pedig mindig a török volt.

Ismeretes dolog, hogy a törökök a kereskedő rendnek nagy védői s nagy támogatói voltak! A hazai kereskedőink nem egyszer írják, hogy sokkal biztosabban járnak a török területen, mint a szorosan vett magyar királyság földén.

Mivel a török városokban és várakban szívesen látott emberek voltak a kereskedők, természetesen sok oly dolgot láthattak, a mikhez más ember fia hozzá nem férhetett. Hiszen még a török táborba is szabad bejárásuk volt a kereskedőknek és az árús embereknek. S nemcsak Budán, de Lándorfejérvárott, sőt Konstantinápolyban is megfordultak. Hírt, újságot tehát eleget hozhattak és mondhattak. S meg is tették. Az 1565. évben például »a Komáromban lakozó szegénylegények (gyalogkatonák)

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1561 május 28. Sümeg.

s kereskedő népek» hajón Kevére mentek. Mikor onnan hazafelé tartottak, Pesten felől kikötöttek volt, aztán a török táborba mentek és ott szanaszét jártak. Megbámulták a nagy ágyúkat, melyekbe 40—50—60 ökör volt fogva. Megszámlálták a szekerek számát s közben élénken beszélgettek a török katonákkal, a kik elmondták, hogy a török had Korponát és Levát akarja meg szállni; mert a bányavárosokba akarnak jutni.

És egyetlen töröknek sem jutott az eszébe, hogy a komáromi kereskedőket bántalmazza. Szép békével elbocsátották őket. Otthon aztán elmondták a kapitánynak, mi mindent láttak és hallottak a pesti táborban.¹

Többször megesett, hogy a kereskedőink magával a budai basával is beszélgethettek, sőt a táborával együtt ők is követ-hették őt.

Ormányi Józsa írja 1561-ben hogy az ő kémje »Budán volt az basa előtt; mert jó kereskedő ember. És ott volt mikor Hamza bég ő maga bémutatta az basának az gyalog drabant foglyokat, kik között három sipos volt és azokkal igen fútatta az sipokat« stb.²

Gabelmann nálunk járván a hosszú háború idején, mint szemtanu írja, hogy a török táborba ki- és bejárnak a kereskedők és az árúsemberek, tömérdek élelmet visznek oda s a török had mindent készpénzzel fizet. Ehhez még hozzáteszi, hogy a császári sereg pedig erőszakkal veszi el a lakoktól, a mire szüksége van.

A kereskedőknek azonban nemcsak nálunk volt szabad járásuk a törökök között. A portán is ép oly bántatlanul járhat- tak ők. Innét van, hogy a XVI-ik század első felében a raguzai kereskedőket konstantinápolyi kémekül használják.

Mivel mindenféle kereskedés hasznót hajtott, a hódoltsági kereskedőket, — a kik tőzséreken (marhakereskedőkön) kívül többnyire rácok és görögök voltak — a mi városaink is szívesen látták, sőt Bécsből sem tiltották ki őket. Ezek aztán a töröknek hordták a híreket.

Ferdinánd király 1546-ban ismételten meghagyta Salm Miklósnak, hogy megbízható kémeket tartson s hogy a gyanús egyénekre vigyáztasson. Salm erre 1547 január 11-én azt jelenti a királynak, hogy Roggendorf Kristóf ajánlotta a török császár-

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1565 aug. 12. Nagy István naszádos kapitány jelentése Pétheő János főkapitányhoz.

² O. L. Nádasdy lev. 1561 júni 22. Sümeg. — Forgách Simon főkapitány 1578-ban Földessy István és Bornemissza Józsa nagyszombati kereskedőket ajánlja Ernő főhercegnek kémekül. A nevezettek — írja Forgách — nemcsak a portán, de Persiában is használhatók; mert oda is eljárnak. Privilegiumot kell nekik adni a kereskedésre. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1578 márcz. 7.)

nak Bécs elfoglalását. Csak tizenötezer embert kért, s biztosította a szultánt, hogy kezére adja Bécs várát. Komáromban — írja Salm — a kereskedés színe alatt állandóan 50—60—70, sőt száz török alattvaló forgolódik s mindent kikémlel.¹

Nem sokkal később Paksy János komáromi főkapitány ugyanilyesmit jelent a Komáromban megforduló hódoltsági kereskedőkről. Hogy ez a viszony később sem változott, köz tudomású dolog. Csak például említjük, hogy a nádorispán 1633-ban maga jelenti, milyen kémkedést folytatnak a hódoltsági kereskedők. Komáromban — írja — állandóan sok rác és görög kereskedő van, a kik mindent elárulnak a töröknek. Már több ízben kitiltották őket, de a várkapitányok néhány forintnyi bérért megtűrik őket.²

Ha az efféle figyelemre méltatjuk, könnyen megértjük, mint volt lehetséges, hogy Mehemet nagyvezér Komárom és Bécs erősségeinek a rajzát tanulmányozhatta, s a hozott jelentések alapján megállapíthatta, hol lehetne rajtok legkönnyebben rést ütni!

Bizonyos dolog, hogy a kereskedők mindkét félnek kém-séggel szolgáltak. De azért hivatásos kémek még sem voltak.

Tudjuk, hogy a török a meghódított városok és községek magyar lakóit nem üldözte. Békességben laktak azok a törökökkel együtt. Budán és Pesten még Bocskay idejében is több volt a magyar, mint a török. Fejérvárról 1565-ben maga a városi bíró írja, hogy csak 300 török katona van, de fegyverfogható magyar ezer lakik ottan. Tolna városát a portára menő követek is népes magyar városnak mondják, a hol minden kapható s a hol a lakók a protestáns vallás hívei voltak.

A hódoltsági városok mellett tömérdek magyar falu is akadt. E falvak bíráinak szabad bejárásuk volt Budára, Fejérvárra, Pécsre stb. E szerint a mieink a hódoltsági városok és falvak bíráit is használhatták kémkedésre. S meg is tették. Ezer és ezer kémjelentés és híradás maradt ránk, a mikből világosan kitűnik, hogy a hódoltsági városok népe mindég hű maradt a magyarsághoz.

A falvokról már nem mondhatjuk ezt. Ezek hamar bele-törődtek a hódoltatásba. S mivel a magyar végbeliektől többet kellett szenvedniök mint a töröktől, inkább húzódtak ezekhez, mint a saját véreikhez. Időjártára aztán a kémség dolgában is nem a mieinknek, hanem a törököknek szolgáltak.

¹ Köz. p. ltr. 18557. fasc. Nachrichten aus den Feldlagern, 1547 január 11. Komárom.

² Orsz. ltr. Történeti Emlékek, Belügy, 10. csomó, 1633 ápril 6.

Baranya megye írja 1543-ban, hogy a parasztok mindent elárulnak a töröknek. A magyar katonaság imigyen mit sem tehet anélkül, hogy a török ne tudja.¹

Ormányi Józsa sümegi kapitány ugyanilyen módon irogat a föld népéről. »Az holdult nép — írja — annyira az törökhöz adta magát, hogy az ú maga vérét az keresztényt az töröknek beárulja és minden kémséggel tartja.« — Ugyanő Csányi Ákosnak jelenti: »Az töröknek sok kémje vagyon és bizony *mennyi holdolt nép, annyi kém!*...« »Az holdult nép tartja az törököt mindennel.«... »Az mostani időben csoda az szegény ember kémsége!«²

Az 1561. esztendőben Sejthery Balázs, Suáry István és Galler mint királyi biztosok Szigetvárott jártak. Ők maguk jelentik onnét a királynak, hogy a faluk bírait nem hallgathatták ki; mert ezek összehíván a törököket, föltámadtak s őket a katonáikkal együtt megszalasztották.³

Kollonits Bertalan egri kapitány a török portyázók ellen indulván, szintén így járt. A parasztok ugyanis félreverték a harangokat és a töröknek tudására hozták Kollonits közeledését.

Az efféle dolgon nincs mit csodálnunk. A törökök ugyanis keményen büntették a hódoltságiakat, ha idejében hírt nem hoztak. Nádasdy Ferencz például 1589-ben a végbeliekkel Fejérvár alá jött s a törökökben nagy kárt tett. Mivel a faluk nem jelentették Nádasdy közeledését, a fejérvári bég három falusi bírót nyársba vonatott. Ezt látván Nádasdy, két odabasát és a fejérvári tiháját a három nyársba vont bíró mellé karóba verette!⁴

Az ilyesmi még a városi polgárokon is többször megesett. Az 1551. évben például a dunántúliak idejében jó kémjelentést kapván a fejérvári bég szándékáról, készen várták őt. A bég megverve és megsebesülve szaladt vissza Fejérvárra. Mivel azt csörgették, hogy a fejérvári polgárok adtak a mieinknek hírt a tervéről, kilencz fő polgárt a bíróval egyetemben levágatott.⁵

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung.

² O. L. Nádasdy lev. Ormányi Józsa levelei Nádasdy Tamáshoz és Csányi Ákoshoz 1561 ápril 27. és 1562.

³ K. p. l. Hung. 14388. f. 1561 decz. 7. Sziget. — Felső Magyarországból ugyanilyest jelent De Sara kassai vezegenerális, írván: »gehuldigte pauern gemeindich den türken mehr gehorsamb leisten, dann der Kay. Majest. hauptleuten.« (1578 juli 11. Hadi levélt. Feldakten, 13. l.)

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1589. Erre az eljárásra írja Ferhát budai basa: »Mely dolog az végházakban ekeidig nem történt vala, hogy az szolgáló rendet paraszt emberért karóban veressék!«

⁵ O. L. Nádasdy lev. Pelérdy Ádám deák levele Nádasdy Tamáshoz 1551 aug. Győr.

Az efféle veszedelem azonban nem tartotta vissza a városi polgárokat attól, hogy a magyar végbelieknek hírrel szolgáljanak. Buda és Fejérvár stb. bírái és polgárai mindig készen voltak arra, hogy veszedelem idején értesítsék a mieinket.

Takaró Mihály írja például 1557-ben a nádorispánnak: Nagyságod írja, hogy a fejérvári polgároknak ne hinnék. Bizonyára ők jól ajánlják magokat. Az elmúlt hét fejére virradóra titokban nálam voltak. Ismég küldöttem érettök emberemet; hozzám hivatom őket. Ha valami jót végezhetek velők, tudtára adom Nagyságodnak.¹

Az 1565. évben *Fejér Lőrincz Székesfejérvár bírója* két polgárt küldött titokban Thúry György palotai főkapitányhoz s jelenté neki, hogy csak 300 török van most a városban, ők ellenben ezren vannak s maguk elbánnak a törökkel. Csak annyit kérnek, hogy a király megfelelő hadat küldjön Fejérvár alá, s ők átadják Fejérvárat. Ugyanezt megírták Salm győri generálisnak is. Mivel a Fejérvárra küldött kémeik mindenben megerősítettek a hírt, Thúry sürgette Fejérvár elfoglalását. Miksa király azonban nem engedte meg a vállalatot. Méltán kiálthatta tehát Podgorszky János szentmártoni kapitány: Jó Istenem! hol vannak most a keresztények! Itt az ideje Fejérvár visszafoglalásának. Az árkokban semmi víz nincs. A városban több a keresztény, mint a török. Játszva elfoglalhatjuk!²

Pécs városának magyar lakói is sok ilyen hírrel szolgáltak a mieinknek. Néha napján még azt is megírták, mit izent, vagy mit írt a bég a budai basának. Az 1562. évben például így tudták meg a mieink, hogy a pécsi béget hadával együtt Erdélybe rendelték. A bég erre azt írta a budai basának: »hogya ők elmennek Erdély segítségére, tehát Pécs az magyaroké leszen; mert sok népét érti Zrinyi uramnak«.³

Mondanunk sem kell, hogy az eddig nevezetteken kívül még mások is foglalkoztak kémkedéssel. Ilyenek voltak például a követjárásnál alkalmazott csauszok (levélmutatók), a kik a dolog mivolta szerint jobbára törökké lett keresztények voltak, s többé-kevésbé vonzódtak a véreikhez. Igen sok csauszról tudjuk, hogy

¹ U. o. Bálint deák kálmánesehi bíró török híreket jelentvén Csányi Ákosnak, 1561-ben imígyen ír neki: »Az én igaz keresztyén hitemre ennek-előtte is mondtam, hogy valamiben tudok, éjjel-nappal kész leszek minden szolgálattal lenni az önagysága (Nádasdy) házához«.

² Csász. és kir. Hadi ltr. 1565. 8., 13. alatt vannak az ezen ügyre vonatkozó levelek. Erdemes megemlítenünk, hogy a törökök ez időben annyira félték Fejérvárot, hogy a magyar lakókat éjjelenként kizárták a városból, s így azoknak a mezőn kellett hálniok.

³ O. L. Kisebb családi levéltárak, 3. csomó. Ugronffy István levele Jakosythy Ferencz győri kapitányhoz, 1562. Csesznek.

titokban a magyar érdeket szolgálták, s ha módjukban volt, a mieinket jó hírekkel tartották. Ugyanezt kell mondanunk a magyarországi basák és bégek magyar íródeákjairól is. Ezek a tanult emberek majdnem kivétel nélkül megmaradtak nemzetük magyarságában. Szívesen szolgálták a magyar ügyet s titkon mindenről értesítették a mieinket. Ezért is hívták őket kémdeákoknak. A kormányzsékek a XVII-ik században Budán, Lándorfejérvárott, Szófiában és Konstantinápolyban külön titkos levelezői állásokat szerveztek. Budán keresztények és törökök voltak a titkos levelezők. Egyik a másikról mit sem tudott. A keresztény levelezők Komáromba és Győrbe küldték a tudósításaikat; a törökök pedig az óbudai magyar bíróval továbbították a leveleiket.¹ Ezek a titkos levelezők pótolták az előbbi magyar kémdeákokat.

A kémkedés terén nagy szerep jutott a pribékeknek is. Ezeknek előszóval való jelentéseit mind a két fél sikerrel használta. Ismeretes dolog, hogy minden várszállásnál, minden csatában akadtak pribékek vagy renegátok, a kik idejében megszöktek a töröktől. Életveszedelemmel járt ez, de mégis megtették, mert tudták, hogy ha a mieink elfogják őket, bizonyosan karóba verik. Az átszökött pribékek aztán kimerítő jelentéssel szolgáltak az ellenség erejéről, szándékáról, a megszállott vár állapotáról stb.

A pribékek közé kell számitanunk azon magyar asszonyokat is, a kik mint az előkelőbb törökök feleségei, a mieinket idejében értesítették a közlő veszedelemről. A vespriemi török várkapitánynak például 1561-ben magyar asszony volt a felesége. Ormányi Józsa azt írja róla, hogy jó keresztény asszony, mert a szegénységnek idejében megizente, hogy a marháját fűre ne bocsássa! A török ugyanis nagy rablásra készül, tehát mentse mindenki a maga jószágját.²

A kereskedők és az áruemberek, a hódoltsági bírák és polgárok, a kémdeákok és a titkos levelezők, a csauzők és a pribékek — a mint láttuk — mellékesen kémkedéssel is foglalkoztak. Hivatásos kémek azonban még sem voltak. Állandó mesterségük volt, s a híradással és a kémkedéssel csak elvétve foglalkoztak. Ahhoz, hogy állandó és hivatásos kémek legyenek, sem módjuk, sem képességük nem volt.

A hivatásos kémnek, a ki ezt a foglalkozást állandó mesterségül választotta, olyan lelki és testi tulajdonságokat kellett

¹ K. p. I. 18591. fasc. Gesandschaften aus Turkey und Tripolis. Schmidt Rudolf jelentése a titkos levelezőkről 1646-ban. Továbbá u. o. 14552. fasc. Hung. 1662. juni 13. Der gehaimbe Correspondenz zu Ofen.

² O. L. Nádasdy lev. Ormányi Józsa levele Csányi Ákoshoz, Sümeg, 1561. ápril. 27.

bírnia, a miket csak hosszú gyakorlattal, tapasztalással és tanulással sajátíthatott el. Sok országban, sokféle nép között kellett forognia, tehát sok nyelvet, sok szokást kellett ismernie. Állandóan életveszedelemben forogván, aczél ideg, kőszív kellett ahhoz, hogy a legrettentőbb kínokkal bátran szembeszálljon. Itt nyílnak, amott képmutatónak kellett lennie; egyszer a színészi tehetségével, máskor meg a ravaszságával kellett az embereket rászednie. A török élet minden csínyját-bínját, a végbeli világ minden szokását tudnia kellett. S mehetett-e valamire, ha előkelő összeköttetései nem voltak, ha a bizalomkeltés módját nem értette?

Olyan tulajdonságok ezek, a miket bizony kevés ember vallhat a magáéinak. A hivatásos kémek jó része azonban bőves volt az efféle dologgal. Hiszen az egykorú jelentések seregével adják értenünk, mennyi ravaszság, tanultság, mennyi ügyesség és körmönfontság lakozott volt bennök. Született színészek voltak ökegyelmők, a kik mesteri módon értették alakjuk, hangjuk és ruházatuk elváltoztatását. A hogy az idő és a szükség kívánta, úgy változtatták a viseletüket s ezzel együtt a nyelvet is, melyen szólottak. Egyszer török kápát hordtak a fejükön, máskor magyar süvegben jártak; ma rácz, holnap német ruhát öltöttek magukra. Néha delicsizmát (vitézi viseletet), máskor száraz kapczát, cselebisizmát vagy martalóczsarut hordottak. Ha a sorjuk úgy fordult, alázatos módon, barátruhában jártak majd meg pántlikás német bugyogóba bújtak. Olykor a jámbor kereskedő szerepét adták, máskor meg derviseknek öltöztek s imával vezekeltek. Ha kellett, magyar szakállt hordottak, de még a hajukat is leborotválták, ha szorult a kapcza.

Egyszóval a hivatásos kémek szemfényvesztő ezermesterek voltak, a kik igen sokszor még a legélesebb szemű embert is meg tévesztették. A híres Hamza béget egykor azzal ijesztgették, hogy a király nagy hadat indít ellene. Hamza bég nevetve felel: *nincsen hadatok semerre sem. Ha volna, én bizonyosan tudnám!* »Mert énnékem hat esztendeje, hogy Bécsben lakik kémem, kinek felesége, gyermeke vagyon ott, ki ha akarja misét mond, ha akarja deák, ha akarja német, ha akarja magyar, ha akarja jó kapás, ha akarja katona, ha akarja sántát,¹ ha akarja ilyen ép lábon jár mint te és minden nyelven jól tud. Azért ha bánja az ti királytok, keresse meg Bécsbe!»²

Ferdinánd királynak híres kémjéről: a szépeességi Gennersberger Jánosról bátran elmondhatjuk ugyanazt, a mit Hamza

¹ Azaz sántít.

² O. I. Nádasdy lev. Ormányi Józsa Csányi Ákoshoz 1561 május 28. Sümeg.

bég mondott az ő bécsi kémjéről. Tudjuk, hogy ez a Gennersberger ép oly biztosan járt János király magyar csapatai között, mint a török s a német katonák között. Kőszeg megszállásakor ki és bejárt. Alakját, ruháját Isten tudja hányszor változtatta. Egyszer fakeresztre kötözték őt, máskor meg a földbe ásták s úgy gúnyolták, de mégis sikerült a bőrért megmentenie!

A hivatásos, rendesen fizetett kémeknek sokkal nehezebb dolguk volt a töröknél, mint nálunk. Tudjuk, hogy a török a nagy háborúk alkalmával nem igen titkolózott. Ő maga hangos dobra verte a szándékát, maga hirdette legjobban a seregének az erejét. Ez azonban csak fogás volt tőle. Előre meg akarta rettenteni a mieinket. A török hadseregének nagyságáról és kiválóságáról szántsándékkal terjesztett nagyított híreket a maguk valóságára szállítják a megbízható kémjelentések. Nem egy, de egész falka kémjelentés hirdeti, hogy azok a 3—4 százezer emberből álló török seregek, a mikkel könyveinkben lépten-nyomon találkozzunk, a mesék országába valók! A törökök csak a mi megtevésztésünkre hirdették, hogy ilyen erővel jönnek reánk!

Mivel a nagy háborúk alkalmával a török jó eleve maga hirdette, mi a célja, a kémeknek csak a sereg számáról és minéműségéről kellett hírt adniok. Ez nem volt nehéz dolog; mert hiszen a kémek mint kereskedők vagy mint tolmácsok szabadon járhattak a török táborban. Sokkal nehezebb dolog volt a hazai végházakban lévő török őrségek szándékát és tervét megtudniok. A portyánál, a száguldásnál, a leshányásnál és a hirtelen való megszállásnál a siker első föltétele az volt, hogy a mieink semmit se tudjanak róla. A hazai török basák, bégek és agák tehát a legnagyobb titokban tartották e nemű terveiket. A török portyázó hadakban a csatavezetőn kívül úgyszólván senki sem tudta, hogy hova, merre és miért mennek?

Az 1571. évben a steierországi rendek Ivánchy Lukács tapasztalt kapitánytól kértek híreket a török szándékáról. Ivánchy uram erre imígyen felelt a steierországi rendeknek: »En nagyságtoknak míg élek és az mire elegendő leszek, kész vagyok mindenbe szolgálni, de arra elegendő nem vagyok, hogy előbb megtudhassam az ő (t. i. a török) akaratját. Mert tudom, hogy Nagyságtok is jól tudják minemű titkon és alattomban való csalárdsággal szokott cselekedni mindenkor az török, kit nem hogy én tudhassak, de még ők maguk közül is csak az fejedelmök¹ tudja, mikor, hová és mit akarjon cselekedni?«²

¹ Fejedelem annyit jelentett, mint csatavezető kapitány.

² Steierors. tart. levélt. Kriegswesen, 790. fasc. 1577 júni 22: »Az én kegyelmes és bizodalmas uraimnak, Stayr országban az uraknak, nékem kegyelmes uraimnak örökkévaló szolgálatomat írom«.

Gereczy Bertalan kanizsai kapitány is ilyenformán ír a portyázó törökről s még hozzáteszi, hogy önégik oly természetök vagon, hogy a hová szándékoznak, örömet másnová mennek!

Nálunk e szokásnak ép az ellenkezője dívott. A mit a hadnagyok és a vajdák együtt megbeszéltek, azt még az nap az utolsó tizedes is tudta. Így történt azután, hogy még meg sem indultak, a török a kémjeitől már is tudta, min jár az eszük, hova készülnek? Az 1561. év tavaszán például Gyulaffy László 400 pápai gyaloggal a polgárdi sokadalomra akart ütni. Még meg sem indult, a törökök már tudták, hogy mi a szándéka. És Gyulaffy seregét meglepven, teljesen szétverték. Nem is csoda — írja a vereségről Ormányi — »mert mikor az magyarok — valahová akarnak készülni az nem titok, hanem azonnal minden ember tudja.«¹

Bár, mint látjuk, a törökök a hazai portyázások alkalmával nagyon titkolták a szándékukat, a kémek sokszor mégis kiszimatolták azt. S ha néha nem is sikerült nekik ez, azzal is sokat használtak nekünk, hogy hírt adtak a török kiindulásáról.

Úgy a XVI-ik mint a XVII-ik században a legügyesebb s legtöbb hivatásos kém — magyarnak és töröknek egyaránt — a rácz nemzet adta.² Rácz voltukat azonban nem igen árulták el. Majd magyar, majd török nevet vettek föl, a szerint, amint a magyarnak vagy a töröknek szolgáltak. A hitüket is gyakran változtatták. Aztán rendesen annak szolgáltak, a ki többet fizetett nekik. Ez pedig többnyire a török volt. Innét van, hogy a töröknek mindég több és jobb kémje volt, mint a mieinknek. A király tanácsosai e miatt gyakran panaszkodnak. Az 1564. évben is imígyen írnak ez ügyben: A kémek tartását a hadakozás sikere feltétlenül megkívánja. Ha van pénz, a török végházakban könnyen lehet kémeket kapni. A szultán udvarában is kellene ilyeneket tartani. Magyarorszáiban a rácz nép adja a legügyesebb kémeket. Sokan közülök rokonságban vannak a törökökkel, s általában jól beszélnek törökül.

Az osztrák rendek ugyanilyen véleményen voltak. Az 1567. évben például a királynak írkák, hogy a töröknek a legjobb kémeket a kereskedők, főleg a ráczok szolgáltatják. Ezt a most elfogott bég is bevallotta. És ez nagy előnye a törököknek!³

¹ O. L. Nádasdy lev. 1561 május 28. Sümeg.

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. Extractus opinionis consiliariorum Hungarorum 1560: »In Hungaria ad hasce explorationes magis idoneam, quam Rascianam gentem, scimus nullam«.

³ U. o. Turcica, 1567 júni 18: »Der Erbfeindt bishero sein maiste und beste Kunschaft auch Vortl gegen E. Maj. Landen durch Mitl der handtierenden Personen als Rätzen bestellt und gehabt.« etc.

A mit a magyar és az osztrák rendek hangoztattak, azt az élet ezerszer és ezerszer megbizonyította. A XVI-ik és a XVII-ik századból rengeteg kémjelentés maradt ránk s ezeknek színe-java rácz kémtől való.

Az örökös tartományok már a XVI-ik század elején sok pénzt fordítottak a kémek fizetésére a horvát-szlavon végekben. Ferdinánd királyi herczeg például 1521-ben 1800 frt-ot költött kémekre, de már 1525-ben csupán Kobasichnak évi 1200 aranyat adott a kémszolgálatra.¹ Az 1529. évben Scheuer Rénán Zengg királyi városból jelenti Ferdinánd királynak, hogy négy kémét fogadott, de úgy, hogy egyik sem tud a másiktól. Ezek közül *Rannochodanovics már II. Lajos királynak is kémje volt.* Egyébként ő gazdag kereskedő. Nemanics Tamás és Musics Mátyás kémek szintén kereskedők. Ezeken kívül — írja Scheuer — még két posedárt is fogadott.² Ha Ferdinándnak megvolt a módja kémek tartására, természetesen a töröknek és Szapolyai Jánosnak sem hiányzott erre a mód.

Az 1526. évben Tumpits Bernát jelenti, hogy János király kémje: *Mátyás diák* Bécsben ólálkodik.³ A míg ez a Mátyás diák a bécsi híreket küldözgette az urának, addig a magyar tanács meg Szapolyai Jánost környékezte meg a kémjével. Ez a kém pesti polgár volt s jól tudott törököül. Ott volt Szapolyai János és Mehemet basa híres találkozásánál, a hol János király kezét fogott vele s nyájasan elbeszélgetett, nem is sejtven, hogy Ferdinánd kémjével áll szemben.⁴

Mivel Ferdinándnak nem volt elegendő kémje, a magyar tanácsosok meg egyes szerepvivők is folytonosan ajánlgatják a királynak, hogy a törökök módjára több kémét tartson. Ezt sürgeti például 1534-ben a ráczok nagy barátja: Bakyth (Bakics) Pál.⁵ Ezt kérik a leveleikben a magyar kapitányok

¹ K. p. l. Österr. Denkbuch 22. köt. 1525 január 23. — Lenkovits János főkapitány 1548-ig évi fizetés mellett két állandó kémét tartott Törökországban. A bihácsi kapitány a XVI-ik század első felében évi 400 frt. kémpénzt kapott. (K. p. l. Zengg und Venedig, 18539. fasc.)

² U. o. Hung. Zengg. 1529. 18. május.

³ Cs. és k. állami l. Hung. 1526. Tumpits Bernát jelentése: »per fidos exploratores prybech« etc. — Redniki János, a kit Szapolyai többször küldött Törökországba, később Ferdinánd pártjára állt, s török hírekkel szolgált neki. (K. p. ltr. 18557. fasc. Nachrichten aus den Feldlagern 1540. okt. 21.)

⁴ U. o. 1528 december 9-én a magyar tanácsosok ő fölségéhez.

⁵ U. o. 1534 augusztus 1. »Quia — írja Bakics — certum est, Turci non sunt adeo stolidi, ut baculum et fustem ad proprium corpus et dorsum vertant.« Ugyanez a Bakyth írja a királynak 1537 júni 30-án, hogy Török Bálint kémje Józsa Farkas kapitány, a ki ő felsége hadában szolgál. — Bakythnak a kémje a portán Sövágó György nevű ráczkevi rácz ember

is. Közbe-közbe aztán érdekes megjegyzéseket küldenek a török kémekről. Az 1539. évben például Welike mellett elfogják a boszniai basának a kémjét Haszon Agilovicsot. Hogy vallo-másra bírják, lassú tűzre vetették őt. S Agilovics bevallotta, hogy Szlavónia kikémlésére küldötték őt. A testvére is török pribék. Első útjára 40 aranyat kapott.¹ Ugyanezen évben Thurzó Elek jelenti a királynak, hogy a töröknek öt zsidó kémje is van, a kik kitünően beszélnek magyarul, csehül, németül és olaszul, s a törököt mindenről értesítik. Kettő közülök — írja Thurzó — felségudvara körül ólálkodik. Most jöttek vissza Frankfurtból s pecsétes leveleket hoztak magukkal.²

Az 1542. évben Thetey Lőrincz Pest megye deákja (nótáriusa), a ki előbb a törököt szolgálta, küldözget kémjelentéseket. A törökök — írja 1542-ben — nagy garral hirdetik, hogy Pesten tizenhétézeren vannak, pedig nincs több katonájuk itt hét-ezernél. Budán szerintök húszezer török katona van, de meg-közelítőleg sincs ennyi!³

Az 1543. évben Rayky István azt jelenti, hogy nemrég egy ágostonrendi barát jött Csurgóra Török Bálint kétségbe-esett feleségéhez. A szegény asszony nem tudván, hogy a barát igazában török kém, 40 aranyat s jó lovat adott neki, s arra kérte, könyörödjön a francia királynak, járna közbe a török-nél szegény rab uráért.

Ez a barát — írja Rayky — a török császár kémje. Egész Magyarországot kikémlelte már, s ő tett jelentést a szultán-nak arról, hogy Magyarország teljesen készületlen. Ha ez a kém nem biztatja a szultánt Siklósnál, tán meg sem indul ellentünk. A barát most a nyugoti országok kikémlésére indul. Jó lesz, ha Ausztria, Karinthia és Stiria városaiban vigyáznak rá. Talán még sikerül őt elfogni.⁴

Ugyanez évben Abstemius Bornemissza Pál figyelmezteti Ferdinánd királyt, hogy Vas István, a ki most a bécsi udvar körül sűrög-forog s a ki németül is beszél, Fráter Györgynek a főkémje. Jó lesz őt szemmel kísérni.⁵

volt. Még 1537-ben is kémkedett. (U. o. veszprémi püspök levele 1537 nov. 19.)

¹ O. L. Nádasdy level. Agilovics vallomását 1539-ben Nádasdy Tamásnak küldötték. — Szász Mórincz herczeg nálunk léte alkalmával néhány törököt fogott, köztük a janicsárok fejét *Moret agát*, mikor ezt is kírna akarták vetni, így szólott: nincs szükség a kínzásra. én nemes ember vagyok, mindent megmondok anélkül is! (Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1545.)

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1539 nov. 9.

³ U. o. Turcica, 1542 nov. 17.

⁴ U. o. 1543 juli.

⁵ U. o. 1543 juni 10.

Tudvalévő dolog, hogy ez időben már folyton jártak a követek Budára. Ha élesszemű és jófülű emberek voltak a követek, maguk is sok mindent megtudhattak Budán. De e mellett értekezhettek a budai magyar bíróval, a kinél szállást tartottak, meg a fizetett kémekkel is. Innét van, hogy a Budáról hazatérő követek majd mindég érdekes és fontos híreket hoztak haza. Az 1544. évben például Dessewffy János (és Pál érsek) többször volt Budán. Maga írja, hogy nemcsak Mehmet basától, de a kémünkkel is beszélgetett. A basától hallotta, hogy Enyingi Török Bálint minden várát a szultánnak ajánlotta. Ezért a szultán kivétette a tömlöczből, jobb török ruhába öltöztette őt s Rusztán basa kezébe adá s annál él most. Ha Török Bálint beváltja az ígétét, a szabadságát is visszanyeri.¹

Mivel a szemfüles basák hamar észrevették, hogy a követek mellékesen kémkednek is, azontúl ők is résen voltak s éber szemmel kísérték a követeket. Kazun basa 1551-ben már egyenest felszólította Ferdinándot, hogy követekül ne kémeket, hanem tisztas embereket küldjön hozzá.²

Ez időben a Budáról, Esztergomból és Fejérvárból jövő kémjelentések legtöbbje Komáromba érkezett. A komáromi naszádos kapitány igazgatta a kémeket s ő továbbította a kémjelentéseket. Pozsgay Zsigmond naszádos kapitány jelenti például 1546-ban Ördög (Theuff) Rézmán főkapitánynak: Esztergomból megjött az emberem s jelenti, hogy Weli bég a hatvani szandsákkal s több budai fő törökkel Eger vidékén nagy rablást tétetett. A másik kémem Budáról jelenti, hogy nagyon sok mives embert hirdettek Budára, sietve készítik az ágyúkat és a szekereket. A török csapatok nagy tömeggel jönnek Budára. Eger várát akarják megszállani. Ezt nem is titkolják. Most Ráczevibe és Budára más kémeket bocsátottam. Azonban az efféle kémek csak azt jelentik, a mit a szemökkel látnak; de a török közeli szándékáról mit sem tudnak. A hivatásos kémek pedig, a kik az ilyesmit is tudják, csak a napot lopják s mit sem irnak.³

Ugyanez a Pozsgay julius hó 11-én Salm Miklósnak írja, hogy a budai basa Esztergomba érkezett. A szándékáról azonban egyetlen kémünk sem tudott bizonyosat irni. Ezért követség színe alatt Lénárd uramat küldöttem a basához; ő ugyanis

¹ U. o. Turcica, 1544 febr.

² U. o. Turcica, Kazun basa I. Ferdinándhoz, Buda 1551 január 9.

³ K. p. I. 17811. fasc. Familienakten, 1546 május 13. Komárom. Az egri rablásról De Zara tatai kapitány is küldött kémjelentést. Az ő kéme, a rezi bíró szintén azt jelentette, hogy a budai basa Csepely szigetről a kézmíveseket mind behirdette s ágyúkat vasaltatja. (U. o. 1546 május 12. Tata, Salm Miklóshoz.)

érti, mint kell mindent kiszimatolni és kikémlelni. Erre azért volt szükség, mert egyetlen kém sem tudott Esztergomból kijönni, vagy oda bejutni, annyira őrzik a törökök a várost. Ma a basa különben visszatért Budára s így a kémek ismét fölszabdultak a raguzaikkal egyetemben. Többen ide jöttek közülök. Az egyikük hitére fogadja, hogy a basa csak zsoldót osztani jött Esztergomba. A Kalocsa vidékére vetett tizezernyi török ügyében ez a kém semmit sem mondhatott. A többi kém azonban erről már előbb jelentést tett.¹

Salm Miklós generális kapitány a király parancsára mindent megtett, hogy a kémkedés jól legyen szervezve,² s egyúttal jelezte, hogy a kémjelentéseket ő felségének megküldi.

Ferdinánd király csakugyan megkapta a jelentéseket, de sok ellentmondást találván bennök, Salm generálishoz újabb, sürgető parancsot küldött ez ügyben. Erre aztán Salm megírta a királynak, hogy sikerült a budai basa titkárát és tolmácsát, továbbá a budai és a pécsi bírókat kémszolgálatra megnyernie.³

Salm jelentéseiből tudjuk, hogy Győrre az összes kémjelentés Szentmártonból szokott érkezni. Ezt — írja Salm — a törökök is jól tudják, azért már több kísérletet tettek Szentmárton elfoglalására. Salm emiatt melegen ajánlotta a királynak, hogy Szentmártonba még 32 hajdút helyezzen

Rácz kémem jelenti Székesfejérvárról — írja Salm — hogy a nagy víz a beglerbéget egész hadával Fejérvárba szorította. Nem tud onnan kimozdulni; mert a nagy víz a hidakat mind elvitte. A raguzaik (kémek) De Sara tatai kapitány útján a dologról majd közelebbi hirt adnak.⁴

Ez időtájt a kémek Budáról rendkívül pontos jelentéseket küldöttek. A mi csak azt bizonyítja, hogy jó pénzért mindent meg lehetett tudni! Az 1551. évben Ferdinánd király dicsekedve írja Castaldonak, hogy Budán a basa mellett három kiváló kémje van, a kik a többi kémnél megbízhatóbb és pontosabb jelentéseket küldenek. Ezek között az első Adorján deák, a basa íródeákja, a második ennek a veje: Magassy János, a harmadik pedig Pocastilia Vincze.⁵

Biztosra vehetjük, hogy ha Ferdinánd három kémet tartott Budán, akkor a budai pasa legalább is még egyszer annyit jára-

¹ U. o. 1546 júli 11. Komárom.

² U. o. »hab ich an alle orth wahrnung gethan« etc. a kémség ügyében a királyhoz 1546 júni.

³ U. o. 1546 júli 30. Pozsony, Salm ő felségéhez.

⁴ U. o. 1546 aug. 6. Pozsony.

⁵ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1551 május 14. Bécs, Ferdinánd király Castaldohoz.

tott Bécsben és a birodalmi gyűlések helyén. Fráter György, a ki ugyancsak jól ismerte a törököt és Kazun basát, az 1550. évben az Isten szerelmére kéri Báthory Andrást, hogy nagy vigyázásban legyen; mert a török mód nélkül ravasz s Kazun basának mindég sok kémje vagyon.¹

Bár ez években nagyobb hadjáratról nem igen esett szó, azért a kémek szakadatlanul munkában voltak. Budáról és Konstantinápolyból tehát egymásután érkeznek a jelentések. Egyik-másik elég érdekes hírrel szolgál. A szultán — írják 1551-ben — oly igen elunta magát, hogy egy szálnyira sem kell kedvének a hadakozás és beintette a moldvai vajdát és környül metéltette, kit szemmel látott Bornemissza Gergely. A havasalji vajdát is hívatta a császár, de beteggé tette magát; tafotába takartatta magát s úgy hordozzák.²

Ez évben történt Gyulaffy László és Magyar Bálint veresége. A törökök a pápai kémjektől jó eleve hírt vettek Gyulaffy szándékáról s jól felkészülve várták őt. Gyulaffy kemény vereséget szenvedett. Az elfogottak között volt Török Antal kém is, a ki menten törökké lett. »Vélik az uraim — írja Ányos Boldizsár — hogy ő árulta volna el őket».³

A következő évben az állandó kémek már kora tavasszal hírt adtak a török végházakban észlelhető nagy sürgésről és forgásról. Emiatt a főkapitányok újabb kémeket bocsátottak a portára és Budára. Ördög Rézmán főkapitány például Léváról küldött két jeles kémét Törökországba. Az egyik — írja Ördög — most jött meg s azt mondja, hogy Nándorfejevárra vidéke még csöndes; a lovak füvelnek s a hadba hirdetés még nem történt meg. A másik kém Konstantinápolyban a szultán szándékát szimatolja.⁴

Königsberger kémjei ugyanekkor Budáról már mint bizonyos hírt jelentették, hogy a basa Egert fogja megszállani.⁵

Ügyes kémjei voltak ez években Török Ferencz dunántúli

¹ U. o. 1550 decz. 6. Gyulafehérvár. — Az 1561 év juli 25-én Ormányi Józsa névszerint megírta Nádasdy Tamásnak Hamza fejevári bég azon kémjeit, a kik a magyar végházakban tartózkodtak. (O. L. Nádasdy ltr.)

² O. L. Nádasdy lev. Zolthán Imre levele 1551. Sárovar.

³ U. o. Kisebb családi levélt. 3. csomó, 1551 márcz. 16. Sümeg.

⁴ U. o. Nádasdy lev. Theufler Rézmán levele, 1552 május 19.

⁵ U. o. 1552 juli 22. Königsberger levele Nádasdyhoz. Ferdinánd király Erdélyben is elég kémét tartatott. Az 1552—53. évi erdélyi számadásokban (Liber rationum etc. regni Transylv.) külön rovatban szerepelnek a kémek. (Ratio exploratorum.) Ilyenek voltak például Illyei Péter deák, Karánsebesi Csery Bertalan, Horvát Simon etc. E számadások közt ilyen tétel is szerepel: »ad exploratores intertenendos 500 Fl.« — Abban az időben ez nagy pénz volt. (K. p. l. 13231. fasc.)

főkapitánynak. Innét van, hogy sok szerencsés vállalkozásba bocsátkozhatott. Neki különben a végbeli kapitányok is sok kémjelentést küldöttek. Ezeknek egyike-másika még a törökök levelezését is ismerteti, s a bégek bizalmas beszélgetését is megírja. Az 1555. évben például a fejérvári bég így szólott a maga kémjéhez: »Menj el te Moré János, szabadítsd meg az két török gyermeket, kik Gyulaaffynál vannak. Osztán te leszesz igaz Moré János! Ezeket pedig megszerezvén, én minden hadammal az város alá megyek; husvét napjára virradóan az várost megütöm. Ti is akkorra onnan belül az kapura üssetek.«¹

Amint az efféle jelentésekből láthatjuk, a mi főtisztjeink és végbeli kapitányaink igen sokat írnak a saját kémjeikről. Annál inkább hallgatnak azokról a kémekről, a kiket a török tartott a magyar végekben! Bizonyos dolog, hogy a hallgatás nem azt jelenti, hogy a töröknek nem voltak kémjei, hanem egyedül azt, hogy a mieink csak akkor tudtak ezekről, mikor már tapasztalások kellett terveik elárulását.

Említők már, hogy a töröknek még hatholikus pap-kémjei is voltak. Nem is csoda, hiszen a kényesebb feladatok végzésére s politikai kémkedésre holmi jött-ment rácz pribéket nem igen alkalmazhatott! Az alábbi eset is azt mutatja, hogy a török még előkelő urakat is alkalmazott kémekül. Az 1555. évben bizonyos *Joan Pons de Granada* nevű barcelonai spanyol urat fogtak el nálunk, a ki a budai basának a kémje volt. Ez az ember kitünően beszélt magyarul, latinul, spanyolul és olaszul. Fényes ruhában, jól öltözött szolgákkal utazgatott mindenfelé — hogy gyanut ne keltsen. Pozsonyba vitték s ctt vallatták ki. A harminckét kérdést, melyre felelnie kellett, a magyar kancellária dolgozta ki.²

Néha-néha a mieinknek sikerült előkelőbb törököt arra venniök, hogy nekik kémséggel szolgáljanak.

Takaró Mihály tihanyi kapitány írja 1555-ben, hogy Nyzán csausztól kapja a híreket, a kinél bizalmasabb embere nincsen a budai basának. Nyzán csausz most azt izené, hogy a basa Várad ellen készül, pécsi Dervis bég Kaposvár ellen, Oroszlán bég pedig Pápa ellen. Nagy köztük a versengés és a veszekedés.³

¹ U. o. Török Ferencz lev. 1555 márcz. Pápa.

² Cs. és k. áll. levélt. Hung. 1555 okt. 19.

³ U. o. 1555 júli 3. Ezt a veszekedést megerősíti Meznyánszky János palotai kapitány is. A kémjelentések alapján írja ő: »Oroszlán bég az basával öszveveszeti, azokáért, hogy az basát ide hijja volt Palota alá. ... De Dervis bég arra hajtotta az basát, hogy az ő szomszédságába való várakra menne. Ezen való boszuságában Oroszlán bég magában eltekélte, hogy az ő maga hadával másfelül Koroknát megszállja.« (1555 szept. 2.)

Sok kémje volt ez időben Kerechény Lászlónak. De azért a nyelv-fogást sem vetette meg; mert hát a nyelv is sok új dolgot mondhatott. »Im — írja 1555-ben — ismég fogának nyelvet, egy odabasát, ki az eszéki alajbéggel megyen volt az hadba. Azt megkínzatám. Vallotta ezeket stb.¹«

Gicz György levelei szerint az újbáráknak Esztergomban egy török a kémjük, a ki jól tud magyarul írni. Ugyanő 1557-ben azt írja, hogy az ő kémje Budán tizenegy napig lakott Adorján deáknál, a basa titkáranál, s attól tudakozott a törökök dolgáról.²

Hogy egy-egy kémjelentés minő fontos eseménynek lett a rugója, arra nézve megemlítjük Tata elfoglalását. Hamza bég Tatán állandó kémet tartott. Ez a kém 1558-ban megírta neki, hogy a tatái kapitány (Eszéky János) a huszárokkal Komáromba ment lópatkoltatni; az otthon maradt gyalogság pedig a bornak adván magát, az örökéssel felhagyott. Hamza bég e hír vétele után azonnal Tatán termett s könnyű szerrel elfoglalván a várat, a részegeskedő őrséget kardra hánnya.

Az 1561. évben a török Csesznek várát is így akarta elfoglalni. Vathay Lőrincz kapitány azonban Török Ferencz főkapitány küldötte kémjelentésekből idején megtudta a török szándékát. Így aztán a törökök véres fővel szaladtak el. Vathay jól tudván, hogy kinek köszönhetette e nyereséget, hálálkodva írja Török uramnak: »Örökké megszolgáljuk nagyságodnak mint urunknak, hogy nagyságod tudtunkra adta volt; mert minékünk ebben semmi hírünk nem lett volna és semmi hasznunk, ha te nagyságod meg nem izente volna.«³ TAKÁTS SÁNDOR.

¹ U. o. 1555^a szept. 12. Ugyanő ápril 29-én jelenti Nádasdynak: »az kit az kémek irtanak, mostan is csak azt írhatom nagyságodnak.«

² U. o. 1557 szept. 13. és nov. 4. Ez év ápril 27-én jelenti Takaró Mihály: »Ez mai napon jöve énnekem egy emböröm Budáról az én bizott embörömtől, ki ennek előtte is engem bizonyos hírrel tartott. Nékem azt izente bizonynal, hogy Amhát basát várják és hogy Kaszon basát Erdélyre választották... Lovoknak avart sással kaszáltatnak.« etc.

³ U. o. Kisebb családi levélt. 7. csomó, 1561. Csesznek.

SZÉKELY MIKLÓS JAJCZAI BÁNSÁGA.

A szomszédos Bosznia korán, még Árpádházi királyaink uralkodása alatt a magyar királyság hatalmi körébe került. Ráma, majd Bosznia II. Béla idejétől mint Magyarország hűbéres tartománya szerepelt, leszámítva Mánuel görög császár rövid fenhatóságát, I. és II. Tvarkó, Hervója és Osztója lázadó bosnyák uralkodók korát, és azt az időt, a mikor a megrettent bosnyák királyok a töröknek hódoltak s adót fizettek a szultánnak.¹ Utolsó királyuk, Tomašević István, trónjával életét is vesztette. 1463 tavaszán, május—junius havában, II. Mohamed országát meghódította, várait megszállotta s magát a királyt pasája adott szava ellenére halálra íteltette. Ekkor esett el Bosznia akkori fővárosa, a Verbász és a Pliva összefolyásánál épült Jajcza is.

A török azonban nem sokáig élvezhette Jajcza birtokát. Mátyás király már októberben Boszniában táborozott s az ország jelentékeny részét, Alsó-Boszniát, Dolnji-krajit, Uszorát és számos megerősített várost Jajczával együtt visszafoglalta s a terület védelmére a Dolnji-kraji kerületből a jajczai bán-ságot, az uszorai-ból pedig a zrebernikit szervezte. Szükség is volt erre, mert a következő évben Jajcza visszaszerzésére indult a szultán. A várat Szapolyai Imre vitézül védelmezte, míg Mátyás király serege fel nem mentette az ostrom alól.²

A nagy király hatalma a törököt hódító útjában megállította, de gyöngye utódja, II. Ulászló alatt, a fekete sereg szétverése után az ország pénz- és hadügyének hanyatlása a török terjesz-

¹ Lásd bővebben: *Klaić V.*: Bosznia története. — A bosnyák bán-ság kezdetére pedig: *Thullóczy Lajos*: Tanulmányok a bosnyák bán-ság kezdetéről stb.

² *Klaić V.* 367—370. l. — A bán-ság 1528-ig áll fenn, a mikor, a meghasonlott pártok viszályát felhasználva, Uszref boszniai és Jahiogli Mehemed szerbiai pasa megtámadja Jajczát, melyet 10 napi ostrom után gyáván felad Grbonog István. — Jajczára számos adat *Margalits Ede* Horvát történelmi repertóriumában. Összefoglaló cikk *Klaić*-től u. ott II. 639. — *Korbuly Imre*: A báni méltóság stb. 190. l.-ján Jajcza védőjének Székely János kapitányt nevezi.

kedését nagyon megkönnyítette.¹ A fenyegetett tartományokat, mint Boszniát és Horvátországot, néhány végvár védte. Itt élt még Mátyás király harcziasszelleme, de ezt is fojtogatta az elmaradozó zsolds nem volt egyedülálló a jajczai huszárok esete, a kik elmaradt fizetésük miatt elhagyták a várat.² Ennek a válságos helyzetnek nyomasztó hatása alatt Horvátország — mivel a királytól hathatós segílyt nem remélt — a magyar birodalom testéből kiválni készült, főurai pedig vagy a Habsburgoknak, vagy Velenczének ajánlották fel szolgálataikat, sőt még olyan is akadt, a ki birtokain szabad átvonulást engedett a töröknek, — mint 1499-ben Corbaviai Károly gróf — csakhogy javait a török dúlástól megkímélje.³ Ilyen viszonyok között annál dicséretre méltóbb Thúz Oszvát zágrábi püspök tette, a ki »végrendeleltileg (meghalt 1499-ben) 32.000 forintot hagyott Jajcza, Belgrád és Szeverin várak kijavítására.«⁴

A szemes Velence felismerte az égető bajt, hisz dalmáciai és friauli birtokai is veszedelemben forogtak. Midőn 1499-ben letelt a magyar-török három éves fegyverszünet, Velenczében úgy értesültek, hogy II. Ulászló azt nem akarja megújítani, s ezt a hitet Beriszló Ferencz jajczai bán is megerősítette, nemkülönben Corvin János támadása.⁵ Ezért még ugyanazon év szept. 29-én a signoria levelet írt II. Ulászlónak, hogy ne kössön békét a törökkel, s követet is küldött Budára, hogy a török ellen indítandó háborúra szövetséget kössenek, a melybe VI. Sándor pápát és a tengerparti hatalmakat is belevonni készültek. Már 1500-ban a velencei köztársaság zsoldjában állanak a jajczai albán, a Frangepán grófok, Lónyai Albert zenggi kapitány, s a corbáviai grófok.⁶ Ugyanazon esztendőben Corvin János a Frangepánokkal és Zrinyiekkal az ostromlott Jajcza segítségére sietett s a törököt megverte.⁷ 1501 tavaszán hosszas alkudozások

¹ Már 1491-ben, szintúgy a következő évben el akarják foglalni a törökök Jajczát és Belgrádot, de nem sikerült, sőt Krajnában, Bjeláknál szétverettek. Margalits i. m. II. 477. — 1493-ban Jakub boszniai basa támadása. U. ott 478.

² *Soltész Gyula*: Az 1494. és 1495-iki királyi számadások 35. l.

³ *Benisch Arthur*: Marino Sanuto 39. l. és *M. Tört. Tár* XIV. 29.

⁴ *Margalits* i. m. II. 481. l.

⁵ 1499 szeptemberben a török pusztítja Velence dalmáciai birtokait. U. ott II. 483., 484. — Corvin támadását l. u. ott 481. l. — A fegyverszünetet u. ott 480. l. — Különben is 1499 ápr. 15-ikén Velence külön a pápával és a francia királyal már kötött is védő és támadó szövetséget. *Schönherr Gyula*: Corvin János 274. l.

⁶ *Benisch* 39. l. 1. j. — *M. Tört. Tár* XIV. 98., 103., 159. lapokon Marino Sanutónál. — Később is többször: *M. Tört. Tár* XXIV. kötetében 4., 11., 13., 14., 17., 19., 29., 30., 35., 73., 131., 139—145.

⁷ Miksa császár is akart segítséget küldeni Jajczának 1501-ben. — *Margalits* II. 485.

után végre megkötötték a magyar-velencei egyezséget, a mely szerint a signoria a török háború idejére évenként 100.000 aranyat ad a magyar királynak s még ugyanazon évben 22 magyar várba élelmi és hadi szereket küldött.¹ A velencei segítséget kiegészítette a pápa, a ki három esztendőre évi 40.000 frtot ígért.²

A hadakozást 1501 őszén Somi János meg is kezdte. Velence azonban 1502-ben, felajánlva szolgálatát a szultánnak, a törökkel megbékélt, a mire 1503 február 22-én, majd megújítva augusztus 20-án, hét évre II. Ulászló is békét kötött a portával. Az 1501-iki magyar-velencei egyezséget azonban 1504 február 12-én módosítva megújították; e szerint Velence Bajazid haláláig évi 30.000 frtot fizet a végvárak fenntartására.³

A déli határon legfontosabb végváraink voltak Nándorfehérvár, Szabács, Pétervárad és Jajcza. Belgrád a magyar alföld, sőt az ország kulcsa; Jajcza sorsa pedig nemcsak hazánkat, de Velenczét és a Habsburgokat is érdekelte. A velenceiek Jajcza fontosságát jól ismerve, már az 1504-iki egyezség előtt is áldoztak fenntartására, a mint egy 1502-iki velencei követi jelentés mondja: in la conservation di Jajca pendet uterque status, scilicet Vngariae et Venetorum. Védelme egy 1503-iki jelentés szerint a magyar királynak 10.000 frtjába került.⁴ Ily előzmények után állította a király Kanizsai György és Bebek János örökébe 1505 november 5-én a jajczai bánság élére Kövendi Székely Miklóst és Ztrasemlyei Györgyöt.⁵

Székely Miklós erdélyi család sarja volt; előnevét is az aranyosi székely szék felső járásában fekvő Kövendtől kapta. Anyai részen rokonságban állott a Hunyadiakkal. Székely János, Hunyadi János sógora, székely ispán, a Rigómezőn, mint a sereg bal szárnyának vezére esett el 1448-ban. Fiai Jakab, Miklós és Balázs voltak. A legidősebb testvér Mátyás alatt Gereben várnagya, hadvezér, majd Stájerország kormányzója volt. Mátyás halála után Corvin János mellett harczolt a Csontmezőn,

¹ Benisch 95., 114. l. — *Fraknói*: Erdődi Bakócz Tamás 80. l. — *M. Tört. Tár* XIV. 272.: »Pertanto questi pregono per nome di re, la Signoria volesse mandar vituaria et monitione a ditti castelli numero 22.«

² Benisch 115. l.

³ *Fraknói* u. ott 83—87. és Benisch 114. l. — *M. Tört. Tár* XXIV. 56., 81. l.

⁴ Benischnél 94. lap 2. jegyzete téves. — *M. Tört. Tár* XXIV. 19., 73.

⁵ A kinevezésükről szóló oklevelet nem ismerem, de e naptól kapták fizetésüket. — Ztrasemlyei nevét többféleképen írják: Strasemlyej, Strazemlyei, Ztrazemlyei, Ztrezemlyej. — 1508 szept. 28-iki kötelezvényen azonban így olvasható: Nos Georgius de Ztrasemlye, banus de Jaycha s így from én is. — Gr. Pongrácz-cs. bashalmi levéltára 6 cs. 75. sz. — *Klaich*. 369. l.

később azonban Miksa pártjára állott s mint a regedei vár főkapitánya a zagorjei grófságon kívül Stiria és a szomszédos részek várait is hatalma alatt tartotta. 1492-ben az ellenzék soraiban találjuk.¹

Az ifjabbik testvér, Miklós, megnyerte Ulászló kezét, 1496-ban udvari tisztje, 1500-ban az udvarnokok kapitánya, s ugyanazon évben a magyarországi ferenczesek confratere lett. Rátoldi Gyulaffy Orsolyát vette feleségül és négy gyermekük született: Ferencz, Mihály, László és Jakab.

II. Ulászló többször használta őt követségre. 1503-ban Bwssynczi Bosnyák Illés jajczai udvarbírónak kézbesítette a király Bácsón, november 16-ikán kelt parancsát, hogy a belai apátságot a várral és az opporowczi kastélyt, mint királyi adományt, adja át Balsa Péter szent-szávai hercegnek (ducis Sabbe) és fiának, Lászlónak. Ugyanazon év december 29-ikén a király Verőcze megye rendeihez küldte, 1504 június 13-ikán meg Frangepán Angelót utasította hozzá, hogy az ellene felhozott vádakra feleljen.² 1504 augusztus 20-ikán pedig megparancsolta neki, hogy a horvát-velencei vitás ügyek elintézésére szeptember 29-ikére Scardonába menjen Beriszló Péter királyi titkárral és szentlőrinczi préposttal, a ki az utasítást már meg is kapta, s Velenczét előbb megjárva, csatlakozik majd hozzá. Hiába szabadkozott Székely e megbízatástól, a király szeptember 16-ikán

¹ A családra nézve nagyon zavaros adatokat találhatunk. Nagy Iván Jakab fiának teszi meg Miklóst és feleségének Herczeg Margitot. Jánost meg bánnak és vránai perjelnek szerepelteti. — A családfát e szerint ekképen kell helyesbíteni:

Székely János (de Kevend)

† 1448.

Hunyady N.

Jakab de K. et Ormosd	Miklós de K. et Dobrakucha	Balázs
† 1505.	† 1517.	1507.
Felsőlindvai Széchy Margit	Rátholdi Gyulaffy Orsolya	

Lukács 1514.

Ferencz, Mihály, László, Jakab.

V. ö. Márki S.: Mátyás emlékkönyv 16. l. — Nagy Iván X. 559. — Margalts i. m. I. 648., 650., 651. — Schönherr Gy.: Corvin János 123., 130., 148., 149., 168., 211., 246. — Székely Miklós 1499-ben Miksa udvarnokainak kapitánya. — Székely Miklós unokatestvérei voltak: Benedek, Imre, és János. (Tört. Tár 1896. 516.) Jakab fia Lukács. 1514 jan. 23. — Tört. Tár 1897. 527. — Miklós testvérenek említi Balázst Peki Lajos és Nelepeczy Ferencz albánok és Kőrösmegye hatóságának 1507-iki bizonyosságlevele. — Bashalmi levéltár 6 cs. 62. sz.

² Életére vonatkozó adatokat lásd Tört. Tár 1897. 514—520. és 685. l.

szigorú parancsban utasította, hogy késedelem nélkül keljen útra.¹ Az 1505-iki Szt. Mihály-napi rákosi gyűlésen — a mely a nemzeti királyság mellett foglalt állást — is jelen volt.² Valószínűleg még az országgyűlés idején nevezte ki őt a király Ztrasemlyei Györggyel jajczai bánná.

Ismerve a körülményeket, Ulászló választását szerencsésnek mondhatjuk. Székelyt birtokai, a velenceiekkel való összeköttetése, Miksához való viszonya, — kinél 1499-ben az udvarnokok kapitánya volt, — vagyona, hadi és követi szerepe egyaránt ajánlották e felelősségteljes állásra. Az sem lehetett utolsó szempont Ulászló előtt, hogy az ellenpárt egyik jelentékeny emberét a maga részére hódítsa. Jól meg kellett fontolnia, hogy Szapolyai Imre, Magyar és Ráskai Balázs, Derencsényi Imre, Chulai László, Haraszi és Beriszló Ferencz, Batthyányi Boldizsár, Kanizsai László és György, meg Bebek János után kiknek a kezére bízta Jajcza sorsát, a melynek előbástyája, Koszorúvár már 1491 óta a török kezén volt.³ Oly embert kellett keresni, a kinek a szíve helyén volt, a ki ismerte a végek fontosságát s vagyonával a bán-ság szükségleteire biztosítékul szolgált az egyre nyomasztóbban csökkenő, sőt elmaradozó királyi jövedelmekkel szemben. Hiszen az arány a valóságos bevételek és az eszközzendő kiadások között annyira fordított volt, hogy a geometriai haladványszerűen csökkenő királyi jövedelmek nem fedezhették a csak arithmetikailag emelkedő hadügyi szükségleteket sem.

1490-ben Mátyás utolsó bánjai, Derencsényi Imre és Chulai László elmaradt zsoldjukért 18.000, Jajcza és a többi várak jókarban tartásáért 1500 forintot követeltek Corvin Jánostól, a kinek zálogos birtokai jövedelméből a következő évben Dóczi Orbán jelentékeny összeget írt Jajcza terhére, meg saját számadása javára.⁴ 1494-ben a falak javítására és a bánok : Batthyányi Boldizsár és Beriszló Ferencz fizetésére mintegy 6000 forintot fizetett a kincstárnok, s a falak kijavítása mégis késett, bár Batthyányi Boldizsár kapott is reá 1000 forintot. 1495-ben is e miatt késett a bán-ság átadása, s mivel a vár javítása lassan haladt, az átadást Kanizsai László és Bebek János új bánoknak Szt.-Mihálynapra tűzték ki. Ekkor 11.000 forint volt a bánok

¹ A gr. Pongrácz-család bashalmi levéltárában 6 es. 21. és 22. sz. — Kiadva *Tört. Tár* 1891. 505. l.

² Szentgyörgyi Péter gr. országbíró 1505 okt. 12. (Múzeumi levéltár. Törzsanyag.)

³ *Schönherr* i. m. 184. és 138., 173. l. — *Hadtört. Közl.* 1890. 175. — *Századok* 1875. 133. — *Klajić* 369. — *Thallóczy* : Bosznia története 51. — *Margalits* I. 267. 11. 650. — *Soltész* i. m. 40.

⁴ *Schönherr* i. m. 157., 182., 184., 188.

fizetése.¹ 1499-ben Beriszló Ferencz újra bán lett, de mivel a kiadásokra költséget nem kapott, felmentését kérte. Május 6-ikán a király Batthyányi Boldizsárt nevezte ki, a ki azonban húzódott tőle, s így maradt ott Beriszló 1503 július 13-ikáig, a mikor elszámolt a királylyal. Akkor a volt bán 10.184 arany forintnyi követeléséből már 6000 forintot elengedett, az összeg fennmaradó részére pedig kötelezvényt kapott.²

E szomorú valóság napnál fényesebben ráczáfol a szép költségeloirányzatokra. 1504-ről kettőt is közöl Kovachich.³ Ha ellenmondó adataik alapján elválasztjuk is őket, s az elsőt korábbinak vesszük is, mégsem tehetjük semmi esetre sem Mátyás korába, mert akkor még tudták a kétszerkettőnégyet, ezekben pedig sokszor botlik a számvető az egyszeregyben, — avagy Kovachich kiadását kell hibáztatnunk.

Az egyes tételekben nagy az eltérés. Az első szerint 19.707, a másik alapján pedig 29.100 frt volt az előirányzat. Az elsőben 270 gyalogos és 410 lovas, a másodikban 450 gyalogos és 325 lovas szerepel. Az első kétféle szolgálatú lovasságot is ismer, állandót, a melynek tagjai havonta 3 frtnyi zsoldot kaptak, és időlegest, havi 2 frttal; a második jegyzékben azonban a gyalogosoknak és a lovasoknak egyaránt 2 frt a havi fizetésük. Az első az élelemszerzők részére pénzben 1000, sóban 100 frtot vesz fel, a másik fel sem említi ezt a tételt. Az első Jajcza, Jezero, Banyaluka, Súlyomfészek és Levacz javítására és 100 strázsa fizetésére a kiadást 1200 frtban állapítja meg, míg a második a vármunka kiadásait 3000-ben, a strázsa fizetését 700-ban. Az első a két kapitányról pénzben 400, sóban 200, a gyalogcsapat vezetőjéről 125, a második a két bánról 2000, a jajczai puskaporgvártóról 150, a ferenczesekről 200, a jajczai és más boszniai lakosokról 300 és a jajczai bombardariusokról 150 frttal gondoskodik.⁴ Legtöbb katona természetesen Jajczán volt. A gyalogok — az első szerint — így oszlanak meg: Jajczán 117, Jezerón 40, Banyalukán 44, a többi várban és városban — köztük Súlyomfészken és Levaczon — 69.

Ha ezeket az adatokat összevetjük a Székely Miklós bán-

¹ *Soltész* i. m. 37., 40. l.

² *Margalits* i. m. I. 267. — Jajcza fenntartására szedték Pozsega-megye adóját. U. o.

³ *Suppl. ad Vest. Com.* II. 307., 313.

⁴ A második költségeloirányzat a bánoknak 200 lovasra és 300 gyalogosra pénzben 12.000 és sóban 2.000 frtot vesz fel. 300 gyalogé havi 2 frtjával 7200 frt és 200 lovasé ugyanannyival 4800 frt, összesen 12.000 frt és így a bánoknak csak a 2000 frtnyi só marad. — (*Kovachich*: *Suppl. ad. Vest. Com.* II. 313.) — Ugyanannyi sót kapott Székely és Ztrasemlyei is.

ságabeliekkel, azt találjuk, hogy a második költségelőirányzat nemcsak megközelíti őket, hanem a főtételekben meg is egyezik velök. Székely Miklós és Ztrasemlyei György báni fizetése évente 15.600 frt volt pénzben és 2000 sóban. Ugyanennyit vesz fel az 1504-iki második költségjegyzék is a bánoknak 200 lovasra és 300 gyalogra (12.000 frt), meg Jajczán és egyéb várakban szolgáló 150 gyalogra (3600 frt). — Ennyiben állapíthatjuk meg 1505 november 5-től a banság állandó zsoldos katonaságát Székely és társa bansága alatt, a mihez szomorúan jegyezhetjük meg, hogy a banság védelme ismét gyengült, mert az 1504-iki 150 könnyű lovasnak semmi nyomát sem találjuk az ő báni fizetésük jegyzékében.

A két bán mellett természetesen más tiszteket is találunk. Székely albánja Megyerichei Venerald volt, Ztrasemlyeié a testvére, István. Jajczán Horváth János várnagyoskodott. Ismerjük még Ztrasemlyei egyik kapitányát, Kun Györgyöt, a ki alatt 32 gyalog szolgált, továbbá más embereit, mint Phyllyph Balázst, Mynichich Lukácsot, Harangy Miklóst, Portayant, valami Ivánt és főemberszolgáját, Rózsa Miklóst, továbbá Szentmárki Benedeket, Horváthovith Pétert, Magyar Pált és valami Barnabás ifjút, a kik időnként követségben Budán is megfordultak uruk megbízásából. — Székely Miklósei közül az említetteken kívül ismerjük István deákot, Bozin Bálintot, Ranizalith Mihályt, Polyákot, Wokaszt, — főemberszolgáját, Mihályt — Thallóczy Mátyást, Gorgowith Pétert, a ki a darabantokkal járt és Marthalócz Antalt a martalóczokkal.

A banság élelmezését Székely Miklós megbízásából Orsyth, majd Horváth Péter udvarbíró vezette. A mikor 1507-ben tiszteét elfoglalta, talált két tábla szalonnát, de már avasodóban, úgy hogy kövérét a kutyáknak kellett dobni, hét darab kőst, három hordóban bort (az egyikben csak egy tenyérnyi hiányzott, a másikon csak harmada, a harmadikban pedig csak tenyérnyi volt), egy edényben ecetet, egy hordóban kevés olvasztott zsírt, kevés vajat, 12 fatányért, 4 fatálat, 3 óntányért, 2 csöbröt, 2 fakantát, 3 melegítő vasfazekat, 1 borstörőt fából, 2 favedret s 29 porció gabonát, abrakot. Ebből bajos volt gazdálkodni. Az élelmezés egyszerű volt s azt hiszem, nem tévedek, ha a közkatonák ellátását a mai summásokéval¹ hasonlítom össze, a kik a kikötött béren kívül szalonnát, világítót, hébe-korba egy-egy ürüt vagy egy veszendő marhát kapnak.

¹ A mezei munkát summásan vállalják fel kora tavasztól őszig. — Abrak alatt itt abrakkenyeret, illetve kenyérnek való gabonát kell értenünk. V. ö. *Takáts Sándor*: A budai basák magyar íródeákjai. Budapesti Szemle 1912. 62. l.

Ismerjük Horváth Péter fél évi számadását 1507 február 22-től szeptemberig, a melyből tudjuk, hogy Szokolra¹ ez idő alatt 52 abrakporcziót, $3\frac{3}{8}$ tábla szalonnát, $1\frac{1}{3}$ só, 1 óra marhahúst, 24 dénár árú bárányhúst adott és 32 dénárt olajra, míg Cserépvárra 24 abrak, 5 szalonna, 1 só, 12 dénár árú bárányhús és egy 1 óra való marhahús ment. Peet Bari² szintén 24 abrakot, $3\frac{1}{4}$ szalonnát, 1 só, 26 dénár árú bárány- és marhahúst kapott. Az adatok összevetéséből azt következtethetjük, hogy ezek Jajcza mellék-, illetve előőrségei voltak és pedig legjelentékenyebb közülök a délnyugatra s legtávolabb fekvő Szokol, s azután délkeleten jóval közelebb a jelentéktlenebb Cserépvár, s valamivel távolabb északkeleten Peet Bari, a legkisebb erősség. Ugyanezt mutatja az élelemszállítás költsége is. Míg Szokolra 1, 2, só 3 lovon vitték, a melyekért ez idő alatt 2 frt 25 dénárt s a kísérő embereknek 1 frt 39 dénárt fizettek, addig Cserépvárra 2, Peet Barira pedig 6 dénárért gyalog ember vitte.

A bánság kiadásai ezzel azonban még nem merültek ki. A régi szalonna nem tartott őszig, tehát vásárlani kellett. Legtöbbet Bartholtól vettek nagyság szerint, hol 60 dénárért, majd forintjával, 1 frt 25, só 1 frt 32 dénárjával fizetve tábláját, 6 frt 74 dénárnyi összegben. A kik Jajczára hozták a bárány-, illetve marhahúst, azok 39 dénárt kaptak. Hogy a várnak legyen gabonája, aratáskor 10 frt 60 dénárért vettek, s hogy Marthalócz Antal hazaszállította, 18 dénárt kapott. A sertéseknek őrzése 2 frtba került. A konyhára is kellett apróbb edény: egy kanna, meg egy szita, a melynek 1 dénár volt az ára.

Jajczán még darabantok meg martalócok is voltak. Ez utóbbiakat kellett legjobban foglalkoztatni, mert a török nem nyugodott. A velencei követ 1506 február 17-ikén jelentette Budáról a signoriának, hogy török követet várnak 100 lóval, a ki már Szendrőre meg is érkezett. Kérésük nem is volt igénytelen. A szultán nem kívánt egyebet, mint a rombadőlt Szendrőt felépíteni és Jajczával szemben erősséget emelni. Hogy a király bele nem egyezett, érthető. A török a tagadó válasza mozgolódni kezdett és júniusban már 800 török egyesült Boszniában.³ A török nyugtalankodását részben a martalócok kísérték szem-

¹ Szokol — ha nem tévedek — talán a magyar Solyomfészek; Jajczától é.-ny.-ra fekszik. Van egy a Pliva balpartján is.

² Az egyes nevek meghatározása a megfelelő források, illetve segéd-eszközök híján nagy nehézségekbe ütközik. — Cserépvárt sejttem Crepanjsko-ban Jajczától d.-k.-re, míg Peet Bari-t a mai Bare-ban Jajczától é. k.-re.

³ *Marino Sanuto* 1506 febr. 17., máj. 16., jun. 3. és 4. (*M. Tört. Tár* XXIV. 137., 139., 140.)

mel. 1507 husvétján (ápr. 4.) 45 dénárt kaptak, s hogy három nap mulva kémlelésre küldték ki őket, 2 abrakot, s visszatértük után borraivalóul 32 dénárt. Máskor is kiszállottak, a mikor egy abrakot és $\frac{1}{8}$ szalonnát, avagy pénzt kaptak, összesen 8 frt 75 dénárt; Szt.-Lőrinczkor (aug. 10.) pedig külön $1\frac{1}{4}$ szalonnát, meg 50 dénárt, huszat pedig, a mikor Szokolra fát szállítottak. Néha a szerencse is rájuk mosolygott. A bochachi (?) társzekekre rálestek és szerencsével rajtok ütöttek. A melyik martalócz kikémlelte, 8 dénárt kapott. Máskor lovakat hoztak s úgy látszik, ugyancsak jókat, mert 1 frt borraivalót kaptak.

Ugyanezen esztendőben a kapucsi basa követei is megfordultak Jajczán, a mely alkalommal a basának 1 frtot adtak, míg az ő élmezése 10, követeié 20, s egy abrak 25 dénárt tett ki. El is kísértették őket Banyalukáig s őrizetül melléjük adták Wokaszt, meg Gorgovith Pétert a darabantokkal, a mely útért az előbbi 10, az utóbbiak 24 dénárt kaptak. — Mily ügyben járt a kapucsi basa, ismeretlen, de a török készülődés visszhangja érezhető azon a magyar követségen, a mely 1507 deczemberében a signoriától segítséget kért Jajcza részére, a mely védőbástya volt a velenceiek Dalmáciajának is.¹

Időnként követeket küldtek Budára. 1506-ban egy-egy útra Szentmárki Benedek 9, Horváthovith Péter 10, máskor 8, Magyar Pál és valami Barnabás ifjú legény 6—6 frtot kapott. Ugyanazon évben Ztrasemlyei György részben maga, részben emberei, Phyllyph Balázs, Rózsa Miklós által 521 frtot vett fel vagy magától Székely Miklóstól Budán vagy Jajczán (1506 május 6.), vagy pedig albánjától, Megyerichei Veneraldtól, avagy ndvarbírjától; Ztrasemlyei István albán pedig 32 frtot. 1507-ben pedig Székely pénzből adott ki Horváth Péter Bozin Bálintnak, Rhanizalith Mihálynak és Polyáknak 1—1, Mihály főember-szolgának 2, augusztus 10-én a követ Magyar Pálnak 6 és költségeire 3, Mynichich Lukácsnak, Pribék Péternek 7—7, augusztus 11-én Harangy Miklósnak 16, Horváthovith Péternek 2, Porthayannak 6 forintot, Ivánnak 1 frt 40, Kún György kapitánynak — a ki Szt. Iván-napig 22 abrakot és 1 szalonnát is kapott — 5 frt 25, és 32 gyalogjának kétszer is 2 frt 64, Thallóczy (Thalauoczi) Mátyásnak 4 frt 20 d-t, meg egy abrakot, a mikor Székelyhez ment; szintúgy egy abrakot Horváth János jajczai várnagynak.

A kiadást növelte Székely úri asztala; ha Jajczán volt, avagy ha valami rendkívüli hadi hír zavarta meg a napok egy-

¹ U. o. 1507 decz. — (*M. Tört. Tár* XXIV. 145. l.) — Bochach. azt hiszem Bocsacz Jajczától északra az Orbász mellett.

hangúságát; a mikor a felmerülő rendkívüli kiadásokra Székely esetleges távollétében a felesége küldött pénzt, mint 1507-ben egy ízben 20 frtot, a melyből 17 úgy elkelt, hogy arról csak az udvarbíró keresztény hite és jó lelkiismerete volt a bizonyosság.¹

A költségek fedezésére a báni jövedelem szolgált: pénzben 15.600, sóban 2000 frt. Erre még 1505 november 5-én Budán Thelegdi István kincstárnoktól kaptak 6000 frtot, majd még ugyanazon évben Sárkány Jánostól és Chányi Balázstól Somogy-megye második félforintos adójából 200 frtot. — 1506-ban Batthyáni Benedek új kincstárnok utasítására július 25-ike körül Tompa Mihály küldött a bánoknak Tótország adójából 400 frtot, Both András horvát bán pedig a velenceiek segélypénzéből 500 frtot. Szóval összesen 7100 frtot kaptak. A hátralék 8500 frt volt pénzben és 2000 frt sóban,² a mikor Budán leszámoltak. Akkor már az új bán Héderváry Ferencz, 1506 október 17-én ugyanott 12.000 arany forintot vett kölcsön Batthyáni Benedek királyi kincstárnoktól egyebek között Jajcza vár jobb karban tartására, Beriszló Bertalan vránai perjel, a másik bán pedig 2000 frtot kapott a bánságra.³ E szerint az új bánok készek voltak a báni tisztség elfoglalására, de úgy látszik, a régiek nem akartak megválni, mivel fizetésüket nem kapták meg.⁴ A királynak pedig nem volt pénze s így megmaradtak a régi bánok.

Székely budai útját peres ügyei elintézésére is felhasználta. November 6-ikán Szentgyörgyi Péter országbíró parancslevelet küldött a császmái káptalannak, hogy Székely Miklós jajczai bánt ismételten iktassa be Rathkowelgye és Andráswelgye falvakba és Nemchewchi Thewrek Istvánon és társain hajtsa be a kirótt bírságot.⁵ Deczemberben még mindig Budán találjuk. Miklós püspök napja (decz. 6.) körül 200 frtot kapott a kincstár-

¹ Székely Miklós és Ztrasemlyei György bánságára vonatkozó feljegyzés 1506—7. — Gr. Pongrácz-cs. bashalmi levéltára 6. cs. 40. sz. — és Orsyth, illetve Horváth Péter feljegyzése Jajcza élelmezéséről 1507. — U. ott 6. cs. 43. sz. — E két töredékes jegyzék szerint is 700 frtot meghaladja Székely kiadása 1506—7-ben.

² Item servitium dominorum Nicolai Zekel de Kewend et Georgii Ztrezemley banorum de Jajcza etc. 1505—1506. — Bashalmi levéltár 6. cs. 30. sz.

³ Br. Radvánszky Béla és Závodszy Levente: Héderváry Oklevéltár I. 506. — és Margalits i. m. I. 653.

⁴ Ez nem volt példátlan eset. Hasonlóképen cselekedett később Héderváry Ferencz is, mint nándorfehérvári kapitány 1519-ben. U. ott 1. 569.

⁵ Dr. Karácsonyi János: Oklevélkivonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz-család levéltárából. (Tört. Tár 1897. 521. l.) — Bashalmi levéltár 6. cs. 36. sz.

noktól, s ugyanetájt 500 frt értékű posztót. De már deczember 16-ikán a király megparancsolta Baynai Both Andrásnak és Kamychaczai Myslenowycz Márk tót, horvát és dalmát bánoknak, hogy Székely Miklós jajczai bán pereit halaszszák el, mivel a jajczai vár védelmében van elfoglalva.¹

Ügeit elintézve, ott hagyta Budát s alá utazott. 1507 jan. 24-ikén otthon volt Dobrakucha (Dobrokocha) várában, s onnan kérte Pluckh Zsigmondot, Miksa római király titkárát közbenjárásért, hogy néhai bátyja, Székely Jakab örökségéből a saját részét megkaphassa.² Sokáig nem időzhetett otthon, mert csak távollétében történhetett, hogy Újlaki Lőrincz herczeg kontovczy kastélyának várnagya és tisztjei a jobbággyokkal Székely krajetini réjtjére törtek, két jobbággyát megverték, a másikat elfogták, egyet félholtra vertek, a mint a dobrakuchai Szt. Annakolostorhoz ment, Pensa Benedeket pedig — a mikor a grobo-sinczi vásárra ment — kirabolták.³ — A másik szomszédnak, néhai Lindvai Bánffy Miklós fiának, Jánosnak, saplonczai jobbággyai is kitettek magukért; Székely dobrakuchai makkoltató erdeire törtek, jobbággyait elverték, zedleniczai szántóföldjeit elpusztították, erdejéből 16 és két drenovczy jobbággyától 7 sertést elhajtottak, majd hat faluját támadták meg, 12 jobbággyát félholtra verték, barmaikat Saplonczára hajtották, sőt még a bán testvérét, Balázst is bal karján halálosan megsebesítették.⁴ Ezt a szép csendéletet csak Székely távolléte magyarázhatja meg.

Eddig, ha vékonyan is, csak folydogált a báni jövedelem, 1507-től már csak csordult-cseppent. Február 21-ike körül Berisló Bertalan, vránai perjel adott 2000 frtot a bánoknak — a mit előbb jó maga kapott a bánságra⁵ — és Szt. György napja (ápr. 24.) táján Budán a kincstárnoktól is kaptak 500-at. A sóból 1505 november 5-től 1507 közepéig csak 1000 frtnyi vettek föl, pedig 3178 frt értékűhöz volt joguk, úgy hogy junius 15-ikén már 14.600 frt pénz — a számadás tévesen 14.700-at vett fel — és 2178 frt sóbeli követelésük volt. Mivel a leszámolás még egy hónapig késett, Székely és társa követelése julius 15-ikén pénz-

¹ U. ott. — Bashalmi levéltár 6. cs. 37. sz.

² U. ott. — Bashalmi levéltár 6. cs. 42. sz.

³ Pekeri Lajos és Dobrakuchai Nelepcezy Ferencz albánok bizony-ságglevei 1507. U. ott 522. l. és Bashalmi levéltár 6. cs. 41., 57., 58., 61. sz.

⁴ Pekeri Lajos és Nelepcezy Ferencz albánok és Kőrösmegeye bizony-ságglevei 1507. — Bashalmi levéltár 6. cs. 59., 60., 62., 63. sz. — 1508-ban meg Szentléleki Castellánffy György és Akác Miklós jobbággyai pusztították Székely csütörtökhelyi birtokát és egyik jobbággyát ki-fosztották. — Bashalmi levéltár 6. cs. 77. sz.

⁵ *Margalits* I. 653.

ben 16.000 frtra rúgott, vagyis több mint egy évi jövedelmet tett ki.

Mindegyik fél ráúnt erre az állapotra, s egymástól szabadulni igyekeztek. II. Ulászló király Esztergomban kelt oklevelében elismerte, hogy Székely Miklósnak és ZtraseMLEyi Györgynek a jajczai bánságért 16.000 frttal tartozik, a melyből a bánok 2000-et elengedtek királyuknak. A király viszont megígérte, hogy 8000-et minél előbb megfizet 6000 frtnyi tartozása fejében pedig lekötötte nekik a belai apátságot, a mely különben is kezükben volt.¹

Ezt az ígérteét II. Ulászló be is váltotta, pedig nehéz volt a pénzügyi helyzet. Főurai is segítségére siettek. A zágrábi püspök 2500 frtot, Thurzó 2000-et érő Londis-posztót, a kincstárnok Budán ZtraseMLEyeinek 500 frt értékű ugyanolyat, majd kisebb-nagyobb összegben 5600 frt, vagyis összesen 10.600 frtot adtak s így a 14.000-ból már csak 3400, illetve egy-egy bánnak 1700 frtnyi régi követelése maradt.² Erre nézve pedig Batthyáni Benedek kincstárnok Ethwesvárbán július 27-ikén kelt levelében kötelezte magát, hogy Szt. Mihály napjáig (szept. 29.) megfizeti Székely Miklós korábbi jajczai bánnak azt az 1700 arany forintot, a mivel a király 1507 július 15-ig terjedő szolgálatért neki adós maradt.³

Megtörtént tehát Székely felmentése, de nem a bánság átadása, bár a király már augusztus elején felszólította, de Székely az átadást óvatosságból késleltette. Előterbe lépett ugyanis az előző évi terv s vele Héderváry Ferencz és társa bánsága. 1507 szeptember 26-ikán tehát a király Budáról ráparancsolt Székelyre és ZtraseMLEyeire, hogy előbbi utasítása alapján a bánságot haladéktalanul adják át utódaiknak, Beriszló Bertalan, vránai perjelnek és Héderváry Ferencznek.⁴ Csakhogy eltelt Szt. Mihály napja is (szept. 29.), s úgy látszik, a kincstárnok nem fizetett. Hiába nevezte II. Ulászló Héderváry Ferenczet

¹ A belai apátság ekkor úgy látszik Jajcza fenntartására szolgált s 1500-ban is a jajczai udvarbíró Bwssynczi Bosnyák Illés adta át Balsa Péter, szentszávai herczegnek és fiának, Lászlónak. (*Tört. Tár* 1897. 518—519. 1.) *Registrum factum* 23. XII. super res et bona ecclesie beate Virginis Bele fundate Petrivaradiensis 1497. — Benne fel vannak sorolva az apátság egyházi szerei, könyvei, hadi szerszámai és élelmiszerei. — Bashalmi levéltár 5. cs. 42. sz.

² Székely Miklós és ZtraseMLEyi György jajczai bánok számadás-jegyzékei. 3 drb. 1505—1507. — Bashalmi levéltár 6. cs. 46/1., 2., 3. sz., melyekből 1., 2. számút kiadta dr. Karácsonyi János (*Hadtört. Közl.* 1891. 555—557. 1.)

³ Bashalmi levéltár 6. cs. 48. sz.

⁴ U. ott 6. cs. 50. sz.

december 13-iki oklevelében jajczai bánnak,¹ Székely nem távozott; biztosítékot akart, különben is követelése már ez idő alatt is emelkedett. 1508 július 12-ikén Batthyáni Benedek kincstárnok a maga, továbbá fiai, György, János és Orbán nevében Budán Perényi Imre nádor előtt kötelezte magát, hogy a jövő évi Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepéig (febr. 2.) megfizeti Székely Miklós jajczai bánnak azt a 2250 frtot, a melyvel neki főleg a jajczai vár fenntartásáért tartozott, ha elmulasztaná, felhatalmazza Székelyt, hogy a tartozás fejében lefoglalhassa kőrösmegyei birtokát, Rosoncz városát.² Csak akkor, hogy biztosítva érezte magát, adta át Székely a bántágot, illetve a maga báni tisztét, de nem Hédervány Ferencznek, sem Beriszló Bertalannak, hanem a legújabb bánnak, Alapi Boldizsárnak, a miről őt július 17-ikén a király is nyugtatja.³

Székely nehezen vált meg a báni címétől, bár társa több időt töltött benne s ő inkább a vagyoni biztosítékot képviselte. Még két nappal az átadás után is mint jajczai bán ad kölcsön Budán Csulai Kende Miklósnak 50 frtot,⁴ s használja a címet, mivel még mindig van követelése. 1508 augusztus 5-ikén Batthyáni Benedek kincstartó elismerte, hogy a jajczai bántáért még 1000 frt értékű sóval tartozik Székelynek, s megfizetését jövő Szt. György (ápr. 24.) huszad napjára kilátásba helyezte,⁵ sőt ugyanazon hó 23-ikán kötelezte magát, hogy még az év Szt. Márton (nov. 11.) napjára fizet 500 frtot, a mivel adósak maradtak abból a 2000 frtból, a mi Székely Miklóst a jajczai várnak és bántágnak Alapi Boldizsár bán kezébe szolgáltatásáig megillette.⁶ Hogy mindezeket a követeléseket elismerte a kincstárnok, élénk bizonyosságát adta annak, hogy Székely nemcsak ragaszkodott jussához, hanem azt gondoskodása által ki is érdemelte.

Bántágának hátrálékos ügyeit elrendezve, haza vonult; Ztrasemlyei György bántársa szeptember 28-ikán már Dobrakuchán találta s október 8-ig 50 frtot kért tőle kölcsön.⁷ Székely

¹ *Hédervány Oklevéltár* I. 506., 507. l.

² Bashalmi levéltár 6. cs. 69. sz. — Kivonatban: *Tört. Tár* 1897. 523. l.

³ II. Ulászló 1508 jul. 17. Buda. — Bashalmi levéltár 6. cs. 71. sz.

⁴ Chulai Kende Miklós kötelezvénye. 1508 jul. 19. Buda. — Bashalmi levéltár 6. cs. 72. sz.

⁵ Batthyáni Benedek kincstárnok 1508 aug. 5. Buda. — U. ott 6. cs. 73. sz.

⁶ U. annak 1508 aug. 23-án Budán kelt kötelezvénye. — U. ott 6. cs. 74. sz. — Meg is kapta. — U. ott 6. cs. 46/3. sz.

⁷ Ztrasemlyei György jajczai bán kötelezvénye 1508 szept. 28. Dobrakucha. — U. ott 6. cs. 75. sz. — Ztrasemlyei tehát — mint látszik — bán maradt, sőt még 1515-ben is úgy szerepel. (*Századok*. 1875. 133. l.)

otthon élt és várt — Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére, illetve Batthyáni Benedek ígéretére. Meg is jött a nap, de pénz nélkül. Már másnap a császári káptalanától biznyságlevelet szerzett Székely, hogy Batthyáni Benedek a kitűzött napon nem fizette meg adósságát, 2250 frtot.¹ Két nap múlva II. Ulászló Ó-Budáról parancslevelet küldött a császári káptalannak, hogy iktassa be Székely Miklóst a kőrösmegyei Rosoncz város és tartozékai birtokába, mivel Batthyáni Benedek kincstárnok a kitűzött időre nem fizetett.² A káptalan a parancs alapján február 11-ikén meg is kísérelte a beiktatást, de Batthyáni ellenmondott, a miért is Szt. György nyolczadára megidéztek a király elé.³ Székelynek ott sem volt szerencséje. 1510 július 5-ikén Perényi Imre nádor Nemeghről újabb parancsot küldött a zálogjogon való beiktatás végett a császári káptalannak,⁴ de eredménytelenül. Különben is Székely figyelmét néhai bátyjának, Jakabnak a hagyatéka foglalta le, a melynek megszerzésében Miksa császár is támogatta, a kinek pártfogásába II. Ulászló ismétleten ajánlotta.⁵ Bántotta is a királyt, hogy Batthyáni kincstárnoksága idején nem tett eleget tartozásának. 1511 szeptember 17-én megparancsolta a székesfehérvári káptalannak, hogy iktassa be Székely Miklós előbbi jajczai bánt Batthyáni Benedek budai várnagy batthyáni és polgárdii (Fejérm.) birtokaiba, mivel Székelynek tartozik s a kikötött Rosoncz várost nem engedte át a felperesnek.⁶ A parancsnak azonban nem volt, mert nem is lehetett foganatja.

A sok zaklatást végre Batthyáni is megúnta. Székely is, únva a hosszú pereskedést, levélben szólította fel a fizetés teljesítésére. Batthyáni 1512 márczius 10-ikén Budáról válaszolt. »Nem emlékszik, hogy valaha kezeírását adta volna arról, hogy Székelynek tartozik. Nem emlékszik arra sem, hogy valamikor tőle egy fillért is kölcsön kért volna. Ha tartozik neki, bizonyosan a jajczai bántáság fizetéséről van szó. Ezt elismeri. De ő felsége is

¹ A császári káptalan 1509 febr. 3. — Bashalmi levéltár 6. cs. 79. sz. — Kivonatban: *Tört. Tár* 1897. 523. l.

² II. Ulászló 1509 febr. 5. Ó-Buda. — Bashalmi levéltár 6. cs. 80. sz. — Kivonatban: *Tört. Tár* 1897. 523. l.

³ A császári káptalan jelentése 1509 febr. 18. — U. ott 6. cs. 82. sz. — Kivonatban u. o.

⁴ Perényi Imre nádor 1510 júl. 5. Nemegh. — U. ott 6. cs. 103. sz. — Kivonatban u. o.

⁵ Miksa császár Eybiswald Zsigmond tanácsoshoz. 1510 okt. 13. Kostenitz. U. o. 6. cs. 106. sz. — és II. Ulászló Miksa császárhoz 1511 júl. 11. Buda. — U. ott 7. cs. 4. sz. — Kivonatban mindkettő: *Tört. Tár* 1897. 525. l.

⁶ II. Ulászló 1511 szept. 17. Buda. — U. ott 7. cs. 6. sz. — Kivonatban u. o.

tartozik neki és mihelyt a király neki megfizet, ő is rögtön kielégíti Székelyt.«¹

A levélből Székely megértette, hogy pénzét hamarosan nem látja, nem habozott tehát sokáig. Még aznap parancslevelet nyert Budán Perényi Imre nádortól, a mely a császári káptalannak már harmad ízben hagyta meg, hogy Székelyt Rosoncz város és tartozékaiba iktassa be,² de ismét eredménytelenül.

Látván, hogy a rendes bírói úton nem boldogul, a pápához fordult, a ki az agennesisi bíbornok kérésére beleegyezett, hogy egy bíróságot állítsanak össze Magyarországon, a mely majd Székelynek igazat szolgáltat. A pápai végzés végrehajtásával a zágrábi olvasókanonokot és egy főesperest bíztak meg, a kik pedig az alsó- és felsőszaplonczai, ilomaszentgyörgyi és pagomaszentpéteri lelkészeket szólították fel, hogy Batthyáni Benedeket idézzék meg.³

A király is megsokalta a dolgot, s december 2-ikán megparancsolta a nádornak, hogy Székely Miklósnak 2250 frt elmaradt báni jövedelméért végre-valahára igazságot szolgáltatasson Batthyáni Benedek budai várnagygyal szemben.⁴ A nádor készségesen segítette volna Székelyt és 1513 június 20-ikán már negyedszer ment a parancs a császári káptalannak,⁵ sikere azonban nem volt.

Ugyanazon esztendőben a belai apátságtól is megvált Székely és volt bántársa. Máté, szentmártoni főapát február 11-ikén elszámolásra szólította fel őket. Május 3-ikán meg is egyeztek, e szerint a 6000 frtnyi zálogösszegeből 4100-at megkaptak a főapáttól, 1900 frt misealapítvány lett a belai konventben s a rend a volt bánokat confratereivé fogadta.⁶

Különben is Székely királya parancsának engedve, Miksa császárnál járt követségben, hogy a lázadó parasztok ellen urának segítségét szerezzen.⁷ Nem is serénykedett már oly nagyon

¹ Batthyáni Benedek levele Székely Miklóshoz 1512 márcz. 10. Buda. — U. o. 7. cs. 10. sz. — Kivonatban: *Tört. Tár* 1897. 526.

² Perényi Imre nádor 1512 márcz. 10. Buda. — U. ott 7. cs. 9. sz. — Kivonatban u. o.

³ András és Mátyás zágrábi kanonokok 1512. (Csonka.) — U. ott 7. cs. 15. sz. — Kivonatban u. o.

⁴ II. Ulászló 1512 decz. 2. Buda. — U. ott 7. cs. 14. sz. — Kivonatban u. o.

⁵ Perényi Imre nádor, tót, horvát, dalmát bán és zenggi kapitány 1513 jun. 20. — U. ott 7. cs. 36. sz. — Kivonatban: *Tört. Tár* 1897. 527. l.

⁶ Pannonhalmi sz. Benedek-rend története. III. k. 647—649. l.

⁷ V. ö. Radványi Keczer Ferencz 1514 jun. 24. Csázma vára. — U. ott 7. cs. 52. sz. — és II. Ulászló követéhez, Székely Ferenczhez. 1514 jul. 24. Buda. — U. ott 7. cs. 53. sz. — Kiadva: *Tört. Tár* 1891. 337. l.

pere érdekében. A megbízottja — valami István — szemére is vetette, hogy perét egészen elhanyagolja. A jó ember csodálkozott Székely nagy hanyagságán. Addig saját pénzén védte őt, de kijelentette, hogy ezután már nem teszi. Figyelmeztette, hogy ha meg akarja nyerni a pert Batthyáni ellen, két dolgot kell bebizonyítania, még pedig tanukkal: 1. hogy Batthyáni a királytól kapott 20.000 frtot; 2. hogy ő még kincstárnoksága idején felszólította adóssága — de már csak 1500 frt — kifizetésére. Inti őt, hogy vigyázzon, mivel ellenfele 40 frtot küldött vesztetésre.¹ A serkentő szózat hiábavaló volt, Székely a pert csak nem tudta dűlőre vinni és két év múlva végrendeletileg fiainak hagyta 3800 frtnyi követelését Batthyáni Benedekkel szemben.²

DR. ZÁVODSZKY LEVENTE.

¹ Valami István levele Székely Miklóshoz. Esztergom, 1515 febr. 10. — U. ott 7. cs. 58. sz. — Kivonatban: *Tört. Tár* 1897. 680. l.

² Székely Miklós végrendelete 1517 máj. 17. — U. ott 8. cs. 12. sz. — Kiadva: *Tört. Tár* 1891. 679. sz. — A követelés: 2250+500 frt pénzben és 1000 frt sóban = 3750 frt. Néhai szept. 29. — U. o. 8. cs. 13. sz. — és *Tört. Tár* 1897. 684. l.

A NAGYOBB GELLÉRTLEGENDA FORRÁSAI ÉS KELETKEZÉSE.

I. Forrásainak elkülönítése.

Kaindl, a ki behatóan foglalkozott Szent Gellért legendáival,¹ két önálló szerkezetet különböztet meg : a *legenda minor*-t, a mely a XI. század végén vagy a XII. század elején keletkezett, és a *legenda maior*-t, a mely a XIII. században a kisebb legenda adatai alapján készült. Ennek az eredménynek a gyenge voltát ő maga is érezte, azonban kísérletet sem tett, hogy a nézete ellen felhozható aggályokat eloszlassa. Azokon a helyeken, a hol a két legenda előadása hasonlít egymáshoz, többé-kevésbbé szószerinti megegyezésről van szó. A nagy legenda többi részei önállóak. Ezekben találjuk azokat a közvetlen tudósításokat, a melyek a Gellért-legendát annyira megkülönböztetik ezen irodalmi faj modorától és a melyek fontos történelmi kútforrást teszik.

Hogy mennyire félreismeri Kaindl a két legenda egymáshoz való viszonyát, legjobban mutatja a 10. fejezet, a mely Ajtony legyőztetését adja elő. A nagyobb legendának ez a helye — úgy a mint ott olvassuk — kétségkívül kortárstól származik. Van ennek egy kitünő belső criteriuma. Chanadinus, a király hadvezére, győzelme esetére megígéri Szt. Györgynek, hogy kolostort létesít tiszteletére. Miután megnyerte a csatát, felépítteti a kolostort és *görög szerzeteseknek adja át*.² Ez csak addig történhetett, a míg politikai óvatosság tette szükségessé a görög egyház hívóinak kímélését. Szt. István két nagy tartományt kerített hatalmába, a melyben a görög vallás el volt terjedve : Gyuláét és Ajtonyét.³ Mennyire kímélte a görögöket, mutatja a veszprémi görög apácák számára kiadott oklevele. Minél inkább megerősödött a latin vallás, annál inkább el kellett tűnni a görög szertartás nyomának. Innen van az, hogy többi kútforrásunk nem tudnak semmit a

¹ Archiv für österreichische Geschichte, 91, 1. kk.

² Endlicher, Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana, 216. és 217. l.

³ Századok, 1896, 199. kk.

görög vallás magyarországi elterjedéséről. A Gellért-legenda, ha részletes tudósítást közöl erről a tényről, csak kortárstól értesülhetett róla.

Kaindl szerint azonban a tizedik fejezet csak későbbi betoldással a XIV. században került a Gellért-legenda szövegébe, a mikor ez állítólag már rég be volt fejezve. Ez a feltevés lehetetlen. Az Ajtonyról szóló elbeszélés elejétől fogva benne volt a Gellért-legendában, mert több helyéről fölteszi, hogy ismeretes, holott más kútfőinkben nincs szó róla.¹ Az Ajtonynyal való küzdelmet a nagyobb legenda már 8. fejezetében jelzi.² A 22. fejezetben nemcsak általánosan Ajtonyra, hanem egész világosan a soknejűségéről³ meséltekre hivatkozik.⁴ A 11. és 15. fejezetekben pedig a Chanadinus ispánágáról szóló tudósítást veszi ismeretesnek.⁵

Biztos tehát, hogy a 10. fejezet valamely Gellért-legendával kapcsolatosan keletkezett és hogy ez a fejezet csak kortárs előadásából származhatik.

Egész sereg érvet lehetne felhozni Kaindl nézete ellen, a mely teljesen tarthatatlan, de e helyen megelégszünk az előadottakkal és Kaindlnak végzetes mulasztását felismerve, a két legenda szövegeinek tüzetes összehasonlítására fektetjük a fősúlyt.

Két útmutató Ariadne-fonalunk van :

1. A vita maior azon helyei, a melyek (majdnem szószerint) megegyeznek a vita minor szövegével, *szenteknek nevezik Szt. Istvánt és Imre herceget*, míg az önálló szövegben (egy kivétellel) hiányzik a szent jelző.

2. A nagyobb legenda szerkesztője célzatos vonzódást árul el a csanádi Szűz Máriának szentelt kolostor és általában a Máriacultus iránt.

A 7—12. fejezetben 42-szer fordul elő Szt. István neve, és mindössze kétszer áll mellette a szent jelző. Az egyik e két mondat közül csaknem szószerint egvezik a kisebb legenda szövegével,⁶ a másiktól egvelőre csak azt jegyezzük meg, hogy benne a szent

¹ A névtelen jegyző rövid megjegyzése majdnem szószerint a Gellért-legendában megmaradt szövegből merítettnek látszik.

² Endlicher, id. h., 212. l.

³ Ugyanott, 214. l.

⁴ Ugyanott, 232. l.

⁵ Ugyanott, 225. és 218. l.

⁶ Endlicher, id. h., 218. l.

Factum est autem postquam
beatus Stephanus rex uidisset regnum suum
a preliis quieuisse seruum dei Gerhardum reuocauit de heremo.

AA. SS. Sept. VI. 722 D.

Videns autem rex, regnum suum pacis tranquillitatem adeptum, Seruum Domini ab heremo reuocavit.

Szűz neve fordul elő.¹ Szt. Imrét kétszer is említi egymásután. A második mondatnak folytatása szószerint megegyezik a legenda minorral, és csak ebben a második mondatban áll a »szent« jelző.²

A két mondatban elbeszéltek között különben tárgyi ellentét is van.

A 13-ik fejezettől kezdve hosszabban egyezik a két legenda szövege. Minthogy a nagyobb legenda szerkesztőjének módszerét csak a két szöveg szembeállításával világíthatjuk meg, az egybehangzó helyeket ide iktatjuk :

Endlicher, id. h., 221. stb. 11.

13. Crescente igitur numero fidelium et clericorum, ecclesias uir dei per urbes singulas fabricauit, principale quoque monasterium, quod in honore beati Georgii martiris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellauit; *beatus autem rex Stephanus* ipsam nobiliter dotalibus muneribus exornauit.

in quo monasterio aram *ad honorem dei genetricis* erigens, et ante ipsam thuribulum argenteum fixit, duos prouecte etatis adhibens homines, in ministerio ad uigilandum, quatenus ad nullius hore spacium ibi odor thymiatis deest (!). singulis quoque sabbathi diebus episcopus, sicut in assumptione, laudum preconiiis deuotionis sue affectum cum nouem lectionibus ibidem

AA. SS. 722 E. stb.

Crescente vero fidelium numero, ecclesias Deo per singulas urbes fabricauit: principalem autem in honorem sancti Georgii pretiosissimi Christi martyris ad litus Morisii fluminis fundauit: unde et Moriscenam sedem appellauit. Quam *beatus rex Stephanus* dotalibus muneribus nobiliter dotauit.

In qua ecclesia *ad honorem Matris Domini Salvatoris* venerabilem aram erexit, ante quam thuribulum argenteum fixit: cuius ministerio duos prouecte aetatis homines adhibuit, qui iugiter ibi vigilarent, quatenus ne ad unam horam odor thymiatis abesset. Singulis quoque sabbathis ibidem cum nouem lectionibus, sicut in die Assumptionis Matris Domini magnisque laudum

¹ Endlicher, id. h., 212. l.: factum est autem cum *beatus* Stephanus rex pro celebrando festo *beatae virginis* annuali Albani uenisset...

² Endlicher, id. h., 213/214. l.

Factum est autem cum uideret *beatum ducem Hemericum* crescere in uirtute, hostemque humani ceneris Christo auxiliante uiriliter superare, *tumultum populi fugiens heremum petiit, que uulgo Beel uocatur, ubi continuis septem annis ieiuniis et oracionibus et uigiliarum exercitiis deditus...*

AA. S. Sept. VI. 722 D.

... *tumultum populi* deuitans in eadem regione, quae uulgo Boel uocatur, heremum petiit: ubi per septem annos jejuniis, orationum exercitiis deditus...

adimplebat. eisdem etiam diebus opera misericordie in pauperes amplius exercebat, ceteris autem diebus, matutinis peractis ac uesperis, consueuerat bis ad eius uenerandum altare cum processione uenire. sanctus ergo uir propter honorem *beate uirginis* tanto humilitatis studio insistebat, ut qualiscumque reus de eius familiaribus adductus fuisset, et pro *nomine matris Christi* ab eo indulgentiam postulasset, audito nomine *matris misericordie*, mox perfusus lacrimis, eius petitionibus annuebat, et ueluti ipse esset reus, ita a reo ueniam postulabat. cuius nomen, uidelicet *matris Christi* proprium in Ungarorum generatione non exprimitur, sed tantum domina resonat. unde Pannonia a *sancto rege Stephano* familia *beate uirginis* appellata est. o beatorum uirorum felix industria, qui hanc stellam maris intuentes uite sue cursum dirigebant, quatenus ex rectura illius potuisset inter huius seculi fluctus remigare, uoluptatumque stillantem uoraginem deuitare, et portum quietis perpetue inuenire.

14. Circa uero ecclesiasticam monasterii curam in tantum sollicitus erat ut estiuo tempore uascula in domo Domini glacie plena poneretur, in quibus lagena cum optimo uino quod inuenire

preconiis devotionis sue officium complebat. Plusetiam misericordiae operam dabat. Caeteris autem diebus, Matutinis atque Vesperis peractis, bis cum processione ad eandem venire consueuerat: quae consuetudo adhuc perseverat. Porro laudibus *sanctae Dei Genetricis* se subdere tantae humilitatis obsequio noverat: nam qualiscumque reus, clam a familiaribus sancti viri edoctus, indulgentiam *per nomen Christi matris* deprecabatur, audito nomine *Matris Mariae (!)*, Pater sanctus mox lachrymis perfundebatur: et uelut ipse esset reus, a reo ueniam postulabat filium quoque suum illum fore affirmabat, si eam recte *dei genetricem* crederet. Ipsius arbitrio ab Hungarica generatione nomen *matris Christi* non auditur, tantum Dominica (!) resonat. Si vero auditur, statim flexis genibus, et demissis in terram capitibus, se inclinant: nam et Pannonia a suo *sancto Stephano rege* familia *Sanctae Mariae* appellata est. O laudanda virorum prudentia! qui hanc maris Stellam attendendo cursum vite sue dirigebant, quatenus respectu exempli illius posset inter huius saeculi fluctus remigantes, tanquam scylleam voraginem, voluptatum desideria declinare, portumque aeternae salutis attingere.

Circa ecclesiastica uero ministeria curam nimium sollicitus agebat. Nam aestivo tempore uascula in domo Domini glacie plena ponebantur, in quibus laguncula uinum, quod poterat op-

poterat, pro consecratione sanguinis domini seruaretur. dicebat enim : hoc quod per fidem intro accipitur, hoc interius suaue inueniatur. nocturno denique tempore leprosum proprio in lectulo quiescere faciens, accepta securi siluam solus petebat, fasciculisque lignorum propriis humeris pro castigatione sui corporis allatis, mercenariorum sibi seruiencium labores sepius releuabat. quando autem de loco in locum properabat, non quolibet iumento, sed modico utebatur uehiculo, in quo residens, libros quos ex spiritu sancti autoritate compilarat, relegabat. uestimentis aut cilicio, aut hispidis arietum pellibus frequentius utebatur. unde sicut sepius contigit sanctis hominibus, cum aliquando ex negligencia sui aurigae, seu alia qualibet iniuria lesus fuisset, praecipiens culpabilem hominem protinus flagellis aggrauari aut uinculo mancipari, cuius iussioni ministri obediens, sed paternitatis eius dulcedinem non obliuiscens, secus uiam qua sanctus pater erat transiturus, hominem reum ad stipitem ligabant, ac nudo dorso eius gallinatico seu cuiusuis animalis sanguine depingebant. at ubi uir dei ueniens, crudelitatis sui intuens memoriam, saltum de plastro suo faciens, ad ligatum hominem properabat, stipitemque, manus et brachia, uincula et pedes eius osculabatur, munera promittens, si ueniam et misericordiam ab homine iam soluto consequi mereretur, et si tunc homo adstares

timum inueniri, ad Dominici sanguinis confectionem reservabant. Dicebat enim : Hoc quod per fidem intus accipitur, hoc exterius suauiter inuenitur. Nocturno denique tempore, leprosum in proprio lecto requiescere faciens, accepta securi, ad siluam solus pergebat ; fasciculis quoque lignorum propriis humeris pro castigatione sui corporis ablatis seruatorum sibi seruiencium labores saepe releuabat. Quando enim Homo dei de loco ad locum proficiscebatur, non quolibet iumento sed modico utebatur uehiculo, in quo sedens libros, quos ex Spiritu sancti gracia composuerat, relegabat. Vestimentis autem cilicinis atque ex pilis arietum pellibus saepe induebatur. Sicut saepius sanctis hominibus contigit, aliquando negligentia sui aurigae seu qualibet iniuria laesus, leuem iram incurrebat, ac protinus hominem sibi culpabilem flagellis aggruari ac duris uinculis praecipiebat. Cujus iussioni ministri obtemperantes, sed paternitatis ejus dulcedinem non obliuiscens secus uiam, qua sanctus Pater erat transiturus, hominem reum ad stipitem alligabant ac signa plagarum in nudo dorso ejus gallinae, seu cuiuslibet animalis cruore depingebant. At ubi perueniens Vir Dei immemor crudelitatis suae, saltum ilico de plastro dans, alligatum properabat, modo stipitem, brachia, manus ac uincula modo pedes osculabatur : munera pollicebatur, si ueniam et misericordiam

et uideres, certe diceres hunc dei uirum pro tanta humilitate et simplicitate effectum illum puerum, quem saluator discipulis ad imitandum humilitatis exemplum statuisset.

ab homine jam assumpto consequi mereretur.

Si tunc homo adstaret, hunc Dei Virum pro tanta humilitate et simplicitate conversum, atque effectum illum puerum dicert, quem Saluator ad imitandum in medio Discipulorum statuit.

Mindezekben a vita maior szerkesztője szolgálailag másolja a vita minor szövegét. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a rokon helyek átvétele a kisebb legendából legkorábban a XIV. század vége felé történhetett — a mit alább közelebbről is meg fogok világítani — míg a vita minor talán már a XI. század végén megvolt. Pedig a vita minor a szó szorosabb értelmében vett legenda, a mely — mint bevezetése mutatja — arra volt szánva, hogy a szent napján felolvassák. Hány kézen ment azonban keresztül, hányszor másolhatták és változtathatták kifejezéseit, míg a vita major szerkesztője egy előttünk ismeretlen példányból a közölt és közlendő helyeket átvette.

És mind a mellett mily szolgálai a megegyezés! A szerkesztő sehol sem törekszik arra, hogy behatóbb és részletesebb dolgokat mondjon el, mint a milyeneket a kisebb legendában olvasunk. És mégis feltették róla, hogy képzeletdús fictiókkal kortársnak igyekszik magát feltüntetni!

Az utolsó mondatban egyszerre úgy ír, mintha jelen lett volna az elmondott, a kisebb legendában is nagyon részletesen leírt eseményeknél. Alább be fogom bizonyítani, hogy ez nem retorikai phrasis, a milyeneket az író másolása közben eddig sem használt. Ettől kezdve t. i. egy darabig a két szövegben fontos és sajátosságos eltérések fordulnak elő ugyanazon esemény elbeszélésénél:

Endlicher, id. h., 223 stb.

quamuis episcopalem dignitatem magna prouidencia gubernaret, erat tamen ei magna solitudo pro commissio grege nam quociens aliquot filios suos, quos genuerat, *beatus rex Stephanus* uirga equitatis pro scelere suo uoluisset corripere, hos pater zelo pietatis et misericordie lacrimis defendebat. accidit autem quodam tem-

AA. SS. Sept. VI. 723.

Quamvis episcopalem dignitatem nimia prudentia gubernaret, tamen heremum non deseruit. Verum iuxta urbes, ad quas ueniebat, cullullam sibi siluarum secretiori loco construxerat: in qua ligatus pernoctasse multasque passiones, quae soli Deo sunt cognitae sustinuisse memoratur. Tempore quodam, dum pro

pore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret. et in ejusdem regionis parte siluosa, quae usui porcorum erat apta, sita erat uilla, in qua meridie hospitatus est: ubi circa mediam noctem audit strepitum molarium, quod ipse alias non uiderat. mirabatur quidnam hoc esset. continuoque mulier, que molam trahebat, cantare cepit. admirans autem episcopus dixit ad *Waltherum*:

Walthere audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat, riseruntque ambo de carmine isto. cumque mola solius manu traheretur mulieris, et cantus exaceret in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait: *Walthere edissere mihi quis istius melodie cantus sit, qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem.* at ille: *ista modulacio carminis est inquit, mulier que cantat ancilla est huius hospitis apud quem hospitamur, que molit tricitum domini sui, tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt.* cui episcopus: *arte, inquit, currit an labore.* ait *Walterus*: arte et labore, non quolibet trahendo iumento, se propria manu circumferendo. o miranda res, ait episcopus, qualiter se pascit humana generacio. nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare. felix inquit mulier, que sub alterius potestate posita, sic dulciter debitum seruicium absque murmuracione leta impendit. cui eciam non modicum pondus pecunie portari precepit.

cujusdam defensione ad eundem regem properaret, in ejusdem regione (!) laboriosa parte, qua (!) apta usui pecudum extat, Vir Dei hospitatus est: ubi circa mediam noctem ancilla quaedam, dum manibus molam circumferens, tricitum converteret, duritiam sui laboris cantilena demulcebat. Ad quam Pater sanctus expergefactus, accersito ministro, quid sit, inquit. Cui famulus, ut res erat insinuat. Confestim Pastor pius lachrymis perfunditur: felix inquit, homo sub alterius potestate constituta, quae sic dulce debitum servitium absque murmuracione impendit, cui non minimum pondus pecuniae portare jussit.

Meg kell tehát állapítanunk a következőket :

1. Ugyanazon esemény mindkét legendában a legkisebb tárgyi eltérés nélkül van elmondva.

2. A nagyobb legendában megmaradt szöveg írója vagy szemtanú, vagy szemtanútól hallotta a közölteket.

3. Adatait igazolja a kisebb legenda rövidebb és általánosabb kifejezésű szövege.

4. Fictióról tehát nem lehet szó.

5. A kisebb legenda előadása csak mint azon szöveg rövid kivonata érthető, a melyet a nagyobb legenda eredetiségében tartott fenn számunkra.

Honnét került tehát a nagyobb legendába ez a sajátos szöveg?

Feltűnő, hogy a párbeszéd két szereplője közül csak az egyiknek ottlétéről értesültünk. Ez Gellért. Walterról nem tudjuk, miként került oda, de ez nem ismeretlen előttünk. Emlékszünk, hogy a mikor Gellért a csanádi egyházmegyét berendezte, egy Walter szerepelt mint az iskola vezetője.¹ Ott is jelzetlenül lépett fel. Gellért első segítőt, a kikkel Chanadinus kocsiján bevonult püspöki megyéjébe, névszerint vannak felsorolva.² Walterról nem esik szó. Még egyszer említettnek közülök azok, a kik magyarul tudnak.³ Walter biztosan tudott, mert ő rá bizza Gellért az újonnan kereszteltetke gyermekeit, hogy a papi pályára készítse őket elő.⁴ A legenda írója azonban egyszer sem tartja szükségesnek, hogy felemlítse Waltert. Tán állása miatt? Akkor a második tanító megszerzésének történetét annál inkább elhallgathatta volna, mivel közben nagyszámú jövevény pap érkezett, a miről általános kifejezésekben értesülünk. De amaz körülményesen le van írva és megint rendkívül fontos szerepe jut Walternek.⁵

¹ Endlicher, id. h., 219.

² Endlicher, id. h., 218.

³ Ugyanott, 219.

⁴ Ugyanott, 219. és 220.

⁵ Ugyanott 221 : *magister uero Waltherus uidens supercrescere numerum scolarium, laboris onere pressus, discit ad episcopum : non sufficio huic, inquit multitudini in utroque preesse officio, cantus uidelicet et lecture mitte et adduc magistrum siue lectorem uel cantorem. misit ergo episcopus fratrem Maurum ad salutandum regem, precipiens ei, ut etiam scholas ingrederetur, que tunc in Alba solempnes erant, ut in ipsis scolaribus doctorem seu informatorem inueniret et adduceret qui ueniens Albam peracto apud regem negocio intrauit scholas, ubi erat quidam teutonicus nomine Henricus, qui erat puerum uicemmagister quem cum allocutus fuisset ille assensum prebens, acceptis libris suis uenit cum eo ad episcopum, quem episcopus gratanter suscepit et constituit eum scolaribus in lectorem, Waltherus autem preerat illis in cantura.*

Foglaljuk össze az említett tényeket:

1. Gellért első segédpapjai névszerint vannak felemlítve, Walter, ki biztosan közöttük volt, nincsen megnevezve.
2. Míg azokról tulajdonképen csak azt halljuk, hogy megérkeztek és hogy a magyarul tudók jobb eredménynyel működtek, addig Walter többször közvetlenül lép fel.
3. Még ha kikerülhetetlenül szükségesnek is látszik, sem értesülünk arról, miként és miért jutott épen Walternek ez a fontos szerep. Állása az egyik esetben,¹ jelenvolta a másikban² úgyszólván magától érthetőnek van feltéve.

Vizsgáljuk ezek után tüzetesebben az ismeretes párbeszédet. Feltűnő, mily nagy tere jut Szt. Gellért tréfás megjegyzésének a magyar dal zeneietlenségéről. A kisebb legenda szerzője csak érinti a szolgáló énekét és a malomról való megjegyzést is röviden említve az általános színezetű befejező mondatokra fekteti a főszűlyt. Ha visszaemlékszünk, hogy a csanádi iskolában épen az ének tanítása jutott Walternek,³ világos lesz előttünk minden. Ez a párbeszéd nem feltűnő többé, ha felteszszük, hogy az, a ki elmesélte, különös érdeklődéssel viseltetett a megbeszélt dolgok iránt. Az illető csak Walter lehet, a ki az egyházi ének tanítója volt Csanádon. A népdalt mint idegen és egyházi ember, biztosan lenézte. Iskolájában pedig gyakran lehetett már alkalm, hogy ebbeli nézeteit a kellő gúnnyal ki is fejezze. Mily jól eshetett tehát neki a mélyen tisztelt Gellért hasonértelmű nyilatkozata?

Ha visszaemlékszünk még, hogy a nagyobb legenda önálló helyei Szt. Istvánt és Imrét nem ismerik mint szenteket és hogy Gellértet is rendesen »episcopus«-nak nevezik csak, bátran kockáztathatjuk a feltevést, hogy »*Magister Waltherus-tól vagy más kortárustól, a ki Waltertől hallotta a közölt dolgok legnagyobb részét, maradtak feljegyzések Gellért életéről.*

Hiszen majdnem magától érthető dolog, hogy Walter, ki az új magyar egyház első vértanújával együtt tölthette életének javarészét, tanítványai számára, a kik a Gellértől berendezett egyházmegyében voltak hivatva szolgálni az erősödő keresztény hitet, megírta a szent martyr életének és működésének történetét. De ha nem is ő maga írta, szerencsének tekinthetjük, hogy ezen életrajzból egyes részek maradtak ránk. Hogy alkalmas rövid kifejezésünk legyen, Gellértnek e legrégibb életrajzát Walter-legendának fogjuk nevezni.

Hogy Walter épen így írta le ama párbeszédet, érthető.

¹ Endlicher, id. h., 219/220.

² Ugyanott, 224.

³ Ugyanott, 221.

De mi indította arra a vita maior későn élő szerkesztőjét, hogy itt eltérjen a vita minortól, a melyből addig mindig hiven másolt? Erre több mint kielégítő feletet adhatunk a második Ariadne-fonal segítségével. Épen Gellértnek ez az útja rendkívül fontos a compilatornak, mert »monasterio autem beate virginis, ubi sibi locum sepulture elegerat, illa vice quingentarum marcarum summam a domino rege obtinuit, cum decem peciis purpurarum vel quinginta peciis pannorum, a regina vero quatuor pecias purpure ac totidem sindones.«¹ E helyen nyilvánul először a compilator nagy érdeklődése a csanádi Szent Szűz-kolostor iránt. Hogy a Mária-cultusról szóló adatokat különös figyelemmel kísérte, az előbb említett adatokból nyilvánvaló. Már az egyetlen hely, a mely Szt. Istvánt szentnek nevezi, a nélkül, hogy egyszersmind a kisebb legenda szövegével megegyezzék, elárulta ezt. A »factum est autem« kifejezéssel pedig, a mely e mondat elején áll, többször találkozunk a compilatortól betöltött helyeken.

A 13. fejezet is, a melyben először követi huzamosabban a kisebb legenda előadását, elejétől végéig a Szent Szűzre való dicsimnuszból áll.² Jellemző szerkesztőnkre, hogy ámbár tovább is a kisebb legenda szövegét másolja, mégis Gellértnek a királyhoz való útját emeli ki. A kisebb legenda ennek csak egy epizódját adja elő és elhallgatja, hogy Gellért megérkezett-e egyáltalán a király udvarába és volt-e útjának sikere. Így aztán kimaradt az előadásából ép az, a mi leginkább érdekli a nagyobb legenda íróját: a kolostor megajándékozása. Ezért követi itt a régebbi legenda szövegét s ennek köszönhetjük, hogy a Walter-legendának ez érdekes töredéke ránk maradt! A vita maior-nak ez a részlete fontos adalékokat szolgáltat írójának módszerére is. Egyetlen egy mondatot csúsztat be a két szöveg közé, és ezt is könnyen felismerhetjük kirívó banális kifejezésű phraseológiáján és a »beatus« jelzőn.³

De jellemző ez a hely a kisebb legenda szerzőjének módszerére is. Minden átmenet nélkül fűzi egymáshoz a két merően különböző tényorozatot. Ez a hiány különben is észlelhető előadásán. Nyilvánvaló, hogy a sok anyaggal, a melyet hosszabb összefüggésben feldolgozva talált a melyet külön célra rövid összefoglalás keretébe igyekszik szorítani, nem képes megküdeni. Gellért életének jelenetei, a melyeket az író közöl, nem követik egymást természetes képzelettársulás fonalán. Nem saját emlé-

¹ Endlicher, id. h., 224.

² Ugyanott, 221 stb.

³ Endlicher, id. h., 223: nam quoties aliquos filios suos, quos genuerat, beatus rex Stephanus uirga equitatis pro scelere uoluisse corripere, hos pater zelo pietatis et misericordie lacrimis defendebat.

kezete tartotta fenn azokat számunkra ; ő már feldolgozva találta őket, de sokkal körülményesebben, semhogy egyszerűen átvehetné. Csak ebből magyarázható előadásának egyenetlensége (onnan kezdve, hol áttér Gellért csanádi működésére). A legközvetlenebb jelenetek váltakoznak egészen sablonszerűekkel, a nélkül, hogy legalább kielégítő retorikai átmenetet találánk.

A sokszor említett helyen egész világosan különböztethetjük meg a különböző legendák rétegeit. A vita minor szerzője kivonatot készített a Walter-legendából és az istentisztelet céljaira alkalmas rövid legendát igyekezett írni. Vajjon rendelkezésére állottak-e a mellett még más, talán ellentmondó, tudósítások, arról bajos véleményt mondani. Hiszen a Walter-legendából csak töredékek maradtak fenn. Azt azonban elárulja, hogy Gellértet nem ismerte. Élete és működése helyett inkább írói és szónoki hírét igyekszik kidomborítani. Ez magában véve nem feltűnő és biztosan volt szó róla a Walter-legendában is. Jellemző azonban, hogy a vita minor szerzője a szentnek ezen nagy tehetőségeit a legsajátságosabb összeköttetésben hozza tudomásunkra.¹ Feltűnő mindenekelőtt az az adata, a mely szerint hét éven át *bőjtölve és szónokolva* egyedül Maurussal élt bakonybéli remetelakában. Walter elbeszélése szerint Bakonybél már kolostor volt, a mikor Gellért bevonult csanádi egyházmegyéjébe.² Így adják elő a dolgot a nagyobb István-legendák is.³ És valószínű, hogy éppen a Walter-legendából merítette az eredeti szöveg szerzője ezt az adatát.

Akár a Hartvik-legendát, akár a legenda Stephani maiort tekintjük eredetinek, mindkét esetben biztos, hogy az eredeti szöveg szerzője minden elérhető irodalmi forrásból merített és hogy rendesen ezen forrásainak egész tartalmát néhány szóval oly híven foglalta össze, hogy még ma is megismerhetjük őket. Így tett ezen a helyen is. Ahhoz a mellékes tudósításához, hogy Gellért a bakonybéli kolostorban élt, hozzáfűzte életének rövid összefoglalását. Ezt csak egy legendából meríthette, de nem a

¹ AA. SS. Sept. VI. 722. D.: ... tumultum populi devitans, in eadem regione heremum, que vulgo Boel vocatur, petiit: ubi *per septem annos* jejuniis, *orationum exercitiis deditus*, excepto Mauro monacho solus habitavit. — Ugyanott, 723. A: Quando enim Homo Dei de loco ad locum proficiscebatur, non quolibet iumento, sed modico utebatur vehiculo, *in quo sedens libros, quos ex Spiritus sancti gratia composuerat relegabat.*

² Endlicher, id. h., 218: ... congregati sunt monachiae diuersis ... monasteriis ... de Beel duo ...

³ Fontes domestici, I, 25: ... rex ... monasterium, quod bel runcatur incipiens, omnibus donis ditavit. ubi monachus gerardus de uenetia ueniens, uitam contemplatiuum agere cepit. qui constitutione superna pontifex electus, post obitum sancti regis instanti disturbance christiani-tatis lapidatus est ...

legenda minorból, a mely határozottan kimondja, hogy Bakonyból remetelak volt és hogy Gellért Maurusszal egyedül élt ott. Feljegyezhetjük tehát azt az érdekes tény, hogy az eredeti nagyobb István-legenda szerzője valószínűleg használta a Walter-legendát.

Fontos az a tény, hogy a vita minor szerzője tudatosan eltér Walter előadásától. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Gellért egyedül Maurusszal élt remetelakában. Általában észlelhetjük, hogy különös figyelmet fordít Gellért aszkétai hajlamainak kellő kidomborítására.¹ Ebbeli saját meggyőződését is elének tárja.² Ily irányzatú a tanulság is, a melyet hallgatói Gellért életéből méríthetnek.³ Ha a szerző ugyan e helyt a kor azon hajlama ellen polemizál, hogy a szentség nélkülözhetetlen ismertető jeleiként tekintse a testi csodákat, rendkívül önállóan mutatja be magát.

Az idézett belső momentumok alapján következőleg határozhatjuk meg a kisebb legenda megszerkesztésének idejét és módját:

1. Szerzője kivonatot készít a sokkal nagyobb tartalmú Walter-legendából;

2. Ő maga nem közvetetlenül ismerte Gellértet, inkább szellemi hatását igyekszik éreztetni.

3. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Gellért, a míg élt, testi csodákat nem követett el. E szerint volt legalább közvetett tudomása az elbeszélte események valódi lefolyásáról. Ellenben, hogy polemizálni kénytelen, azt bizonyítja, hogy az elbeszéltek történte óta már hosszú idő telt el, a mely kedvezett a monda-képzésnek.

¹ AA. SS. Sept. VI. 723 A: *Nocturno denique tempore, leprosum in proprio lecto requiescere faciens, accepta securi, ad silvam solus pergebat; fasciculis quoque lignorum propriis humeris pro castigatione sui corporis ablatis, servorum sibi servientium labores saepe relevabat.* — Ugyanott, 723 B: *Quamvis episcopalem dignitatem nimia prudentia gubernaret, tamen heremum non deseruit. Verum iuxta urbes, ad quas praedicare veniebat, cullulam sibi silvarum secretiori loco construxerat: in qua ligatus pernoctasse multasque passiones, quae soli Deo sunt cognitae, sustinuisse memoratur.*

² Ugyanott, 722. F: *O laudanda Virorum prudentia! qui hanc (scil. Mariam) maris Stellam attendendo cursum vitae suae dirigebant, quatenus respectu exempli illius possent inter huius saeculi fluctus remigantes, tanquam scylleam voraginem, voluptatum desideria declinare, portumque aeterne salutis attingere.*

³ Ugyanott, 723 E: *...a me disce, utrum iste Sanctus corporalia miracula, quae sunt communia cum reprobis, in vita sua gesserit; aut caecis visum, seu surdis auditum praestiterit: quamvis ex illis spiritualiter non defuisset. Nihil horum a te requireret Deus. Labora per gratiam Spiritus sancti huius Viri humilitatem atque pietatem possidere, et habebis partem in regno Dei Patris et Christi ejus.*

Igy tehát belső okokból kimondhatjuk, a mit Kaindl már valószínűnek vett, *hogy a kisebb legenda a XI. század vége felé keletkezhetett, de biztosan 1083 után, mert Sz. Istvánt már szentnek nevezi.*

Hogy néhány helyen a szent jelzöt nem használja, két momentumból magyarázható :

1. Helyenként valószínűleg majdnem egészében vette át a Walter-legenda előadását. Tette ezt a sokszor említett helyen a királyhoz való útról; ez különben az egyedül ellenőrizhető hely. Ilyen helyeken megérthetjük, hogy lemásolta az egyszerű »rex«-et.

2. Iskolai kiképeztetését valószínűleg Sz. Istvánnak szentté való avatása előtt nyerte és így szókinscében a »beatus« még nem forrt össze egy változhatatlan kifejezéssé a »Stephanus rex«-szel. Képzeltető tehát, hogy elbeszélése közben olykor az a gondolata is támadhatott : hogy az illető esemény idejében Sz. István még csak egyszerű király volt.

A nagyobb legenda későn élő compileránál ez lehetetlen lett volna. Hiszen még mi is furcsának éreznők, ha valaki Sz. István helyett azt mondaná : I. István király. Csak a középkori műveltség azon példátlan nagyrabecsülésének, melylyel minden írott betűvel szemben viseltetett, közönhetjük, hogy a vita maior megtartotta az egyszerű »rex«-et azon részeiben, a melyeket szerzője a Walter-legendából másolt. Ezek után még csak ki kell mondanunk, *hogy a Walter-féle Gellért-legenda 1803 előtt keletkezett.*

Tehát a »vita major«-nak két főforrását állapíthatjuk meg :

1. Egy »magister Waltherus«-tól vagy más kortárustól származó életrajzot, a mely 1083 előtt már be volt fejezve.

2. Azon életrajznak rövid, de önálló kivonatát, a mely a templomokban való felolvasásra volt szánva. Ez valószínűleg nem sokkal a szenttéavatás (1083) után keletkezett.

II. A nagyobb legenda megszerkesztésének módja, helye és ideje.

Nézzük meg mindenekelőtt, milyen szempontok indítják arra a nagyobb legenda compilerát, hogy egyik forrásának előadását abbahagyván, a másikat kövesse és megfordítva. Hogy miért követi az író Waltert Gellértnek a királyhoz való útja elbeszélésében, azt már láttuk. Az ő előadásából merítette az író az egész 15. fejezetet is, a mire a »szent« jelző hiánya mutat. Rendkívül körülményesen mondja el, miként kapta a Szent Szűz-

kolostor harangozóját.¹ De azután mindjárt feltűnően rövid lesz előadása. Átmenet nélkül tudomásunkra hozza Gellért jóslatát a bekövetkezendő felfordulásról.² Aba király megbűnhődését is érinti,³ a nélkül, hogy Sz. István halálát, Péter királyságát és kiűzetését előadta volna.

Mindezt a kisebb legendából pótolja. Látni fogjuk, hogy miért. Előbb szembeállítjuk a két szöveget és megmutatjuk, hogy itt is mily híven ragaszkodik a compiler forrásának szövegéhez :

Endlicher, id. h., 226.

factum est autem postquam beatus rex Stephanus ad lucem fidei christiane Pannoniam conuertisset, eam sub patrocínio beate uirginis resignans, in die assumptionis eiusdem *matris domini* carne solutus ad eternam requiem translatus est. post quem Petrus in regem coronatus est, cui omnes regni principes fidelitatem sub iureiurando spondissent, Alba comes palatii, deiecto Petro regalem coronam et aulam regiam sibi usurpauit. quo regnante ut ait propheta, sanguis sanguinem tetigit, et peccatum peccato adiunctum est. nam sanctis quadragesime diebus honestissimos quosque sui consilii uiros fustibus et palis, uelut iumenta seu bruta animalia ausus est interficere. Qui cum ad sedem Morisenam, ad locum beati Gerhardi pontificis uenisset

AA. SS. Sept. VI. 723C.

Postquam beatus rex Stephanus Pannoniam ad veram Christi lucem convertit, eam sub patrocínio sanctae Dei *Genetricis semperque Virginis Mariae* intulavit : ipseque in die Assumptionis *Matris Domini* microcosmus solvens ad aeternam requiem assumptus est. Rex Petrus successit : cui cum omnes Pannoniae principes fidem ac dilectionem conjurassent ; unus ex iis, deiecto rege regalem cathedram iniuriose usurpavit. Quo regnante, sicut Propheta ait, sanguis sanguinem tetigit, peccatum peccato adauctum est. Heu sanctis Quadragesimae diebus honestissimos sui consilii viros sudibus ac palis, velut immunda animalia interficere ausus est. Deinde ad Morisenam sedem, uidelicet ad locum Pontificis,

¹ Endlicher, id. h., 225 : accidit autem eo tempore quod Chanadinus comes haberet quendam uinctum, qui pro reatu suo ad patibulum duceretur. qui euadens manus eorum qui ipsum uinctum ducebant, *in monasterio beate uirginis* insiliens euasit qui eum uelociter subsequentes, usque ad ostium monasterii uenerunt, dicebantque ei : bene tibi uulpecula, que laqueum perditionis euasisti, et cum pelle qua spoliaberis in foveam introisti. ex quo factus est risus magnus in populo. *idem uero uinctus datus est monasterio pro pulsatore cunctis diebus uite sue.*

² Ugyanott, 225/26.

³ Ugyanott, 226.

paschalia sacramenta celebraturus, die uero dominice resurrectionis mittens principes et episcopos ad beatum pontificem ut per manus ipsius imponatur diadema regni super caput eius, ipsum beatum Gerhardum cepit inuitare. Quo renuente et uenire nolente, episcopi qui adorant ipsum coronantes cum magno ornatu et comitatu cleri et populi in ecclesiam introducunt. at uir dei repletus spiritu sancto, stola candida coopertus, ascendens pulpitem cepit regem de sua crudelitate intrepidus redarguere dicens: sanctae quadragesimae obseruancia peccatoribus data est ad ueniam, et iustis ad premium, tu autem o rex, eam in occisione gladii tui polluisti, mihiq[ue] nomen patris abstulisti, eo quod meis hodie dulcissimis caream natis. nil ergo indulgentie in hac die mereris. uerumtamen quia pro Christo mori paratus sum, uentura tibi pronuncio. ecce anno futuro tertio excitabitur in te gladius ulcionis, qui a te auferet regnum per te fraude acquisitum. cum autem amici regis liberalibus studiis eruditi hec audientes mirarentur, uolentes episcopum ab indignatione regis defendere, innuebant interpreti ut taceret. quibus interpres timore tactus consensit. at uero pater bonus sciens interpretem timore trepidare, cepit eum increpare magno clamore dicens: deum time, regem honora, paterna uerba prode. tandem interpres coactus pastoris declarauit sententiam. Quae omnia post-

Paschalia Sacramenta celebraturus aduenit. Die uero Dominicae Resurrectionis, ut Pater ejusdem loci regio capiti diadema impositurus aduenit (!), ab episcopis et principibus per honestissimos viros inuitatur. Quo renuente reliqui pontifices coronam imponunt: magno cleri populiq[ue] comitatu rex decoratus, aeclesiam ingreditur. At uero plenus Spiritu sancto beatus Pontifex, stola candida coopertus, pulpitem ascendit: regemq[ue] his uerbis per interpretem intrepidus alloquitur: Observatio sanctae Quadragesimae peccatoribus pro uenia, iustis autem pro praemio constituta est. Sed, quia tu, rex, eam in occasione tui gladii polluisti: mihiq[ue] nomen patris tulisti, eo quod meis dulcissimis natis caream; nil hodie indulgentie mereris. Vero quia pro Christo meo hac die mori paratus sum; uentura tibi pronuntiabo. Anno tertio gladius ulcionis excitabitur, in te, qui tibi regnum, fraude nequam per virum adeptum, auferet, et vitam. Cumque talia regis amici, liberalibus literis imbuti, attoniti mirarentur; innuebant interpreti tacere, Episcopum ab ira et indignatione regis defendentes: quibus interpres mens consensit. At uerus Pastor inobedientem sibi interpretem perurgere atq[ue] compellere coepit, dicens: Deum time, regem honora, paterna uerba prode. Tandem interpres coactus Pastoris declaravit sententiam, regisque metum haud leuem tulit. Quae omnia postquam completa

quam impleta fuissent, cunctis
pannoniensibus innotuit uirum
dei spiritum prophecie habuisse.
nam et eidem genti maximam
sedicionem uenire predixit, in qua
et martirii coronam se pronun-
ciauit adepturum.

Inde uno lustro euoluto, altero
inchoante ipsa sedicio exorta est.

sunt, cunctis Pannoniensibus ex-
perimento cognitum est, Servum
Dei spiritum propheciae habuisse.
Nam et idem genti maximam
sedicionem uenire predixit, in
qua martyrii sui coronam mi-
nime tacuit.

Uno lustro evoluta secundoque
inchoante, praedicta seditio ex-
orta est.

A két szöveg megint majdnem szószerint megegyezik. Csak két helyt tér el a nagyobb legenda előadása a kisebbiktől. Péter megbuktatóját a »comes palatii«-nak nevezi. Egyéb kútfőink nem határozzák meg közelebbről Aba (kit legendánk Albanak nevez) méltóságát. Valószínű tehát, hogy ez a Walter-legendából származik.

A második eltérés az, hogy a »vita maior« kihagyja a Gellért életéből nyerhető tanulságot. Elég oka is volt rá a szerzőjének, mert ugyanazon mondatban van a Gellért csodatettei ellen való polemia. Pedig csodatetteket nagy számban említ a nagyobb legenda is, habár nincs köztük olyan, a melyet életében elkövetett.

Egészen véve azonban meglepően hű a megegyezés. És itt is a Szent Szűzre való hivatkozás okozta, hogy a compiler, abbahagyván Walter előadását, a kisebb legenda szövegét másolja. Hiszen még egyszer beszéli el ugyanazt, a mit röviden már előadott. A legjellegzetesebb retorikai phrasis is ismétlődik.¹ Ez szintén bizonyítja, hogy a kisebb legenda szerzője helyenként híven követi Walter előadását.

A 15. fejezet vége felé fontos változást észlelünk a »vita maior« szerkesztőjének módszerében. Így, mint ott olvassuk, nem írhatta Walter ezt a fejezetet. A kolostor megajándékozását, a káptalan tagjainak életmódjáról közölt adatokat, a kolostor harangozójának történetét mind körülményes, adatokban gazdag elbeszélés folyamán tudjuk meg. A mi azután következik, az egész gondolatmenet szerint nem illik arra a helyre, a melyen most van. Nyilvánvaló, hogy a szerkesztő kihagyta az összekötő részt, sőt azt sem másolja egészében, a mit közlendőnek vél, hanem csak egyes, a szövegből kiszakított mondatokat. Utóvégre nem is csodálkozhatunk, hogy végre belefáradt Walter bőbeszédű előadásába.

¹ Endlicher, id. h., 226: ... de gladio ulcionis in Albam regem ... és ugyanott, 227: ... excitabitur in te gladius ulcionis ...

Gellért csanádi működésének elején még töretlen a compilator munkaereje. Mint csanádi szerzetes nagy érdeklődéssel viseltetett egyúttal egyházmegyéjének megtérítettése iránt. E miatt lelkiismeretesen másolta a Walter-legenda előadását. Mily gyönyörű naivitással mutatkozik ez a lelkiismeretessége azon a helyen, a hol ellentétet talált két forrása között! Gellért bakonybéli tartózkodásának elbeszélését értjük.¹ Nyilvánvaló dolog, hogy ott a két ellentétes előadást kiegyenlíteni igyekezett. Sz. István Gellértet Imre herczeg (»beatus« nélkül) tanítójává teszi »*sok napra*« (sic!). Mikor aztán »erősbödni látja Szent (így!) Imre herczeget erényben« stb., remetelakot keres fel stb. (szó szerint megegyezve a kisebb legenda szövegével), Walter szerint, a mint láttuk, Bakonybél már kolostor volt, a mikor Gellért onnan távozott. A vita »*maior*« szerkesztője azon nagyrabecsülésénél fogva, a melylyel minden írott betűvel szemben viseltetett, egyik forrásának egyoldalú álláspontjára sem mert helyezkedni, hanem összeegyeztette a kettőt. Szerinte Gellért Imre herczeget is nevelte és mégis az egész hét éven keresztül visszahúzdóva élt bakonybéli remetelakában. Ily módon meg volt mentve szerinte az egész igazság!

Ellentéteket lehet így »lelkiismeretesen« összeegyeztetni. De ezzel a módszerrel nem érte be ott, a hol két, a tárgy tekintetében megegyező és csak a kifejezésekben egymástól elütő előadásról volt szó. Ilyen helyeken föltétlenül válogatnia kellett a kettő között. Ezáltal vált oly fontos forráselkülönítő útmutatóvá a csanádi kolostorhoz való tartozása. Lassanként öntudatlanul függetlenítette magát mindkét szövegtől és így érthető, hogy a mikor a fáradság is erőt vett rajta, egyes, őt nem érdekő részeket kezdett kihagyni. Mennyit jegyezhetett még fel Walter a mi őt személyes kötelékei révén érdekelt, a mit azonban a késő utókor fia fölöslegesnek tartott, vagy nem is értett. Ámbár legendánkban sok a rövidítés, terjedelme mégis rendkívül hosszú. További előadása folyamán tehát a fáradság jeleivel és ebből kifolyólag a rövidítésekkel is számolnunk kell.

Fontosságggal bír ez a mozzanat a Gellért halálával kapcsolatos események elbeszélésénél, a melyeknek előadása nagyobb részt szó szerint megegyezik a nemzeti krónika szövegével. Kaindl bizonyítani igyekezett, hogy a krónika a »*vita maior*«-ból merítette tudósításait. E miatt ezt a részt külön fejezetnek kell fenn tartanunk.

Előbb a compilatio helyének és korának kérdését fejezzük be. Erre Gellért hamvainak Pestről Csanádra való átszállításá-

¹ Endlicher, id. h., 213/14; AA. SS. Sept. VI. 722 D.

nak elbeszélése adja kezünkbe a kulcsot. A két legenda előadása merően különböző. A »vita maior«-é sokkal hosszabb. Mindenekelőtt fontos tárgyi ellentétet találunk,¹ de a mellett egy majdnem szó szerinti megegyező helyet is.² Döntő fontossággal bír az átszállítás alkalmával történt csodák elbeszélése. A kisebb legenda csak azt a sablonszerű adatot érinti, hogy Gellért teste olyan szép volt még, mintha csak röviddel azelőtt halt volna meg. A »vita maior« azonfelül még kettőt jegyzett fel: az úton a marhák alig érezték a kocsi terhét, sőt a komp teljesen magától mozdult, Csanádon pedig a szent csoda által jelentette ki akaratát, hogy a kolostorban temessék el és nem a székesegyházban.³ Ez az utóbbi döntő adalék a compiler személyiségének közelebbi meghatározására. Pelbárt Pomariumában ugyanis úgy beszéli el az átszállítást, mint a hogy a nagyobb legendában olvassuk, de az utolsó csodát kihagyja, sőt azt állítja, hogy Gellértet a székesegyházban temették el.⁴

A nagyobb legenda viszont elmondja, hogy a kanonokok a székesegyházban kívánták ugyan eltemetni Gellértet, de Fülöp apát »*apostolica auctoritate*« ellentmondott. Ezek után nem fér kétség hozzá, hogy a káptalan és kolostor között valamikor heves vita támadt a Gellért-ereklyék fölött.

Pelbárt a csanádi egyházmegyében élt és röviddel a mohácsi vész előtt írt. Valószínű tehát, hogy ismert csanádi feljegyzéseket, a melyek talán a török világban elvesztek.

Bajos most már annak a kérdésnek eldöntése, vajjon compilerunk előtt többen dolgozták-e át már a Walter-legendát úgy a káptalan, mint a kolostor részéről és így két verzióban volt-e meg, a melyek közül az egyiket compilerunk, a másikat Pelbárt használta? Az a tény, hogy az átszállítás előadása mindkét legendában csodákkal van egybekötve, inkább azt sejteti, hogy a csodák egy jegyzékből származnak. Erre vall az is, hogy

¹ Endlicher, id. h., 230: cum igitur *septem annis* corpus sancti Gerhardi . . . sub terra iacuisset, *Maurus episcopus Chanadiensis, et Philippus abbas monasterii beate uirginis* de Chanadino . . . abierunt ad regem Endre. — Ellenben AA. SS. Sept. VI. 722 F: Ea vero tempestate *post multos dies* fidelissimus *sancti viri procurator* regem Andream adiit . . .

² Endlicher, id. h., 230/31 . . . cum ad tumulum sancti martyris peruenissent, mira fragrantia ex sepulcro eius erupit, et corpus eius lucidum, tamquam uix reppererunt, ac si eodem momento martiriztus fuisset. — AA. SS. Sept. VI. 724 A: Qui ad sanctum corpus proveniens (!), tam nitidum lucidumque, acsi (!) ipso die martirium consumasset, iuenerunt.

³ Endlicher, id. h., 231/32.

⁴ Ignatius comes de Battyiani (episc. Transilv.): Sancti Gerhardi episcopi Chanadiensis Scripta et Acta hactenus inedita, cum serie episcoporum Chanadiensium Albo-Carolinae 1790, 367 l.

a hajósnak a csodáját Pelbárt az átszállítás alkalmával beszéli el, a nagyobb legenda ellenben a csodajegyzékében.¹

Különben, ha azelőtt is átdolgozták már a Walter-legendát, biztos, hogy az a példány, a melyet compilerunk használt, a kolostorból származott. Forráselkülönítésünket tehát ez nem érinti.

De nagyon is valószínűtlen, hogy korábban már átdolgozták és kiegészítették volna a Walter-legendát. Mutatja ezt az a tény, hogy a nagyobb legenda a szentté avatást a »vita minor« nagyon is rövid előadása alapján kénytelen elbeszélni és hogy az ezt követő időkből egészen a XIV. század végéig semmit sem jegyzett fel.

A mi a szentté avatásról közölt tudósítást illeti, ez megint majdnem szóról-szóra megegyezik a kisebb legenda elbeszélésével.² Csak két eltérést találunk. Ámbár a »vita minor« szerint csodák Sz. László idejéig »evidenter« nem történtek, compilerunk mégis azt írja: »Hec autem signa . . . durauerunt usque ad tempora beati Ladislai regis« . . . Itt azokat a csodákat érti, a melyeket a 22. fejezetben sorolt fel.³ Már említettük, hogy ez a fejezet valószínűleg egy külön csodajegyzéken alapúl. Az Ajtony egykori nejeről elbeszélte csoda biztosan a Walter-legendából származott.⁴ Ezzel szemben a hajósról említett csodája bizonyítja, hogy ez a jegyzék meglehetősen bizonytalan hagyomány alapján — mint az »authoritate apostolica« is mutatja — későn készült. Compilerunk találta fel ezt és a Walter-legendában közölt csodákkal szaporította. A kisebb legenda ellentmondó előadását pedig ismert módszere szerint összeegyeztette amazzal. Egyszerűen kihagyta a »non evidenter«-t, a mi által eltűnik az ellentét a két szöveg között, úgy hogy külsőleg megegyezőknek látszanak. Ép úgy törölte a Bakonybéli illető helyen az »excepto Mauro monacho solus«-t.

A másik eltérés az, hogy a szentté avatás évét is megnevezte, még pedig 1068-at. Ez meglepően hibás, ha meggondoljuk, hogy Sz. László akkor még nem volt király. Az interpolatio tehát bizonytalan alapon történhetett. Kútfőink közül csak az István-legendák nevezik meg a kérdéses évet, még pedig helyesen: 45 évvel Sz. István halála után. Hartviknál kétszer olvassuk ezt az adatot, egyszer a »legenda Stephani maior«-ral szószerint megegyezően,⁵ azután pedig olyan helyen, a mely a kifejezésekre nézve bizonyos

¹ Endlicher, id. h., 232; Battyáni, id. h., 367.

² Endlicher, id. h., 233; AA. SS. Sept. VI. 724 A.

³ Ugyanott, 232/33.

⁴ Endlicher, id. h., 232.

⁵ Font. dom. I., 28. és 62.

tekintetben emlékeztet a nagyobb Gellért-legenda előadására.¹ Az utóbbinak szerzője úgy látszik megtoldotta főforrásának, a kisebb Gellért-legendának szövegét a Hartvik-legenda egy-egy kifejezésével. A számot így persze nem vehette át, hiszen Gellért jóval Sz. István után halt meg és a közbeeső időben nem egy helyen volt eltemetve. Hartvik adatát tehát át kellett számítani. Ha felteszszük, hogy olvashatatlan írás esetén X mellett L-et és V-öt is X-nek olvasta, meg van magyarázva feltűnő számadata: 1038 összegezve 30-czal 1068.

A szentté avatás e rendkívül rövid előadásához rögtön Gellért tetemeinek 1361-ben történt áthelyezésének elbeszélése csatlakozik. I. Károly özvegy felesége nehéz betegségében a csanádi Szenthez fordult. Miután meggyógyult, a kolostort építésekkel bővítette és ajándékokkal halmozta el. Remek ereklyetartókat is készíttetett, a melyekbe Gellért tetemeit saját rendelkezései szerint helyezték el.² A legendának utolsó adata az, hogy az özvegy királyné 1381-ben meghalt és hogy a tőle alapított óbudai apáczakolostorban temették el.

Nem lehet semmi kétség az iránt, hogy az, a ki ezt az utolsó fejezetet írta és a nagyobb legenda szerkesztője egy és ugyanazon személy: t. i. a csanádi kolostor egyik szerzetese.

Az 1381-iki évet még említi, tehát ennél később írt. 1421-ben azonban már Velenczében másolták le a »vita major«-t.³ Ez alkalommal a legenda első fejezetei új változtatásokat szenvedtek, a melyekkel még bővebben kell majd foglalkoznunk. 1381 és 1421 között tehát meg kellett történnie a »vita maior« alapvető compiliációjának.

MÜLLER FRIGYES.

¹ Font. dom. I., 63. interiectis itaque XLV annis, cum ad profundam per eum mortuorum corpora eleuari deberent, qui in pannonia christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad domum convertissent...

Endlicher, id. h., 233.

AA. SS. Sept. VI. 724 A.

ex romane sedis institutione, apostolicis litteris sancitum est, ut eorum corpora eleuari deberent, qui in pannonia christiane fidei semina iacentes, sua eam predicatione vel institutione ad domum convertissent...

... a sacrosancta romana ecclesia constitutum est, ut sanctorum corpora, qui Pannoniam ad Christum predicatione sua converterunt, debent summo honore venerari...

... a sanctae Romanae Ecclesiae synodo inventum est, ut corpora eorum, qui Pannoniam fide praedicatione rigaverunt, deberent summo honore venerari...

² Endlicher, id. h., 233/34.

³ Kaindl, id. h., 8. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Magyarország melléktartományainak oklevéltára. III. kötet : *Alsó-szlavóniai okmánytár.* (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék.) 1244—1710. Egy térképmelléklettel. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztették dr. *Thallóczy Lajos* és *Horváth Sándor.* Budapest, 1912. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. 8°. XXXI. + 450. l. (Magyar tört. emlékek, I. oszt. XXXVI. k.)

Ujabb kötettel gyarapodott az a sorozat, a mely Thallóczy Lajosnak, a hazánk és a Balkán-félsziget északi részei közt való kapcsolatok legkiválóbb ismerőjének szerkesztésében tervszerűen készíti elő és viszi tovább a hazai történet ezen homályos fejezeteinek felderítését. Magyarország melléktartományainak oklevéltárából a horvát véghegyek oklevéltárának I. kötete (*Magy. tört. emlékek, I. oszt. XXXI. k.* ; ismertette a *Századok* 1906. évf. 356. sk. ll.) és a Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára (*Magy. tört. eml. I. o. XXXIII. k.* ; ismertette a *Századok* 1909. évf. 505. sk. ll.) után most az Una és Vrbas mellett elterült s a XV—XVI. században megszűnt alsó-szlavóniai vármegyéknek, Dubicza, Orbász, (ez a karloviczai béke után névleg egy időre újra feltűnik a Paksy-család jogigényei kapcsán) és Szanának okmánytárát kapjuk.

Ezzel, kapcsolatban a Blagay-család, Ragusa város és a Franjepán-család oklevéltárával, megint közelebb jutottunk ahhoz a célhoz, a melyet Thallóczy a jelen kötet bevezetésének VII. lapján annak a történet-földrajzi kapcsolatnak megvilágításában tűz ki, »mely a régi magyar birodalmat a szlapon és horvát néppel belterjesen, s ezen a révén a bosnyákokkal és szerbekkel, távolabbi vonatkozásaiban pedig a tengerparti albánokkal egybefűzi s elénk tünteti a XIV. és XV. századnak kelet-európai hatalmi viszonyait a Duna medenczéje körül csoportosuló nagy érdek-komplexumban.«

A Dubicza, Orbász és Szana megyékre vonatkozólag e kötetben közzétett oklevelek első sorban a Száva jobb partjának történeti topographiáját a Kulpától a Bosnáig vannak hivatva megvilágítani. Ez tehát *Csánki* Dezső kitűnő munkájának, Magyarország történelmi földrajzának kiegészítése a Balkánfélsziget északnyugati ré-

szének történeti földrajzával. A jelen kötet ugyan ehhez csak az anyagot nyújtja, — a topographiai feldolgozásra a szerkesztő szerint később kerül a sor, — de hogy ez az anyag mily becses és fontos, azt eléggé mutatja az oklevéltár végéhez csatolt térképvázlat, a mely a Dubicza, Szana és Orbász megyékre megállapítható helyrajzi adatokat tünteti föl szemléltetve. Ha ezt a vázlatot összehasonlítjuk pl. a Blagay oklevéltárnak az alsó-szlavón megyékre vonatkozó adatait is feltüntető térképmellékletével, szembevetünk, hogy mennyire bővítik ez új kiadvány adatai az e területekre vonatkozó ismereteket, s mennyivel világosabbá teszik e vidéknek kuszált és homályos topographiai viszonyait.

Természetesen a szerkesztés a helyrajzi viszonyok kérdéseinek kibogozása mellett a történeti fejlődésnek feltüntetését is céllozta, a mi egyébként az adott kapcsolatban az előbbi feladattal jóformán azonos.

A XIII. század közepe óta, az oklevelek hiteles adataira támaszkodva, nyomon kísérhetjük a három megye történetét. Pesty Frigyes, a kinek tévedései mellett is nagy érdemeit Thallóczy elismeréssel emeli ki, *Az eltűnt régi vármegyék* II. kötetében még semmikép sem tudott világos képet adni e megyék történetéről. Hogy is tudott volna, a mikor az adatok nagy része számára ismeretlen volt, az előtte ismeretes adatok jórésze pedig ma használhatatlan számba megy. Ő Dubicza és Szana történetének fejtegetését Imre királynak az Orsiniek részére szóló 1197-i s II. Endrének 1218-i oklevelére alapítja, (i. h. 232. és 482. l.), holott e két oklevelet ma hamisítványnak tudjuk. (L. Pauler, II. 593. l. és Blagay-oklevéltár IX. sk. II. és XXXV. sk. I.) Orbász megye terjedelmét, határait meg nem állapíthatóknak mondja, s a XV. század közepe után (1460) semmi biztosat nem tud róla, holott okmánytárunk a XV. század végéről is közöl a megyei szervezetre vonatkozó biztos adatot (234. l.). Szana megye határa is Pesty szerint nyugaton és északon az Una, holott az okmánytár adatai mutatják, hogy odáig a megye nem terjedt.

Senkinek sem lehet célja a Pesty — mondhatjuk — úttörő munkájának értékét kisebbiteni; csak arra akartunk rámutatni, hogy mennyire fejlődtek az ismeretek az ő művének megjelenése óta az alsó-szlavóniai okmánytárig.

Az okmánytár összesen 210 drb (182 + a Pótlékban 28) oklevelet közöl. Ezek közt sok volt már — részben hibás közlésben — eddig is ismeretes, de még több jelent meg most először nyomtatásban. Ezeket az Országos levéltár mellett jobbára a körmendi, galgóczi, kismartoni levéltárak és Desseffy Aurél gróf levéltára szolgáltatták.

Erről az utóbbi helyről, a Desseffy-levéltárból közölt oklevelek különösen a XV. század utolsó tizedeire, tehát épen a leghomályo-

sabb korra vonatkozólag tartalmaznak sok becses anyagot Orbász megye történetére s topographiájára nézve. Családtörténetileg is fontosak ezek a Cserneki Desseffy-család birtokügyeiről szóló okmányok, de fontosak a felvett szempontból, az alsó-szlavon megyék helyrajzi szempontjából is. A bennük s a többi, most először kiadott oklevélben foglalt sok új adatnak történeti és helyrajzi feldolgozását nagy érdeklődéssel várjuk az arra leghivatottabb kézből.

A mi az oklevelek közlésének módját illeti, (Horváth Sándor munkája), az egy s más tekintetben eltér Thallóczynak és szerkesztőtársainak fentebb elősorolt, előbbi kiadványaitól.

Mint említettük, a kötet sok, már egyebütt kiadott oklevelet is tartalmaz, még pedig nem csupán kivonatban, mint p. o. a melléktartományok oklevéltárának második kötete, hanem teljes szöveggükkel. Ez különösen azoknál az okleveleknél helyes, a melyeknek előbbi kiadásai hibásak; de egyébként is megkönnyíti a kutató munkáját az, ha minden, a tárgyra vonatkozó adatot együtt talál. Csupán a Thallóczy Lajos szerkesztésében megjelent kiadványok közlései maradtak el a kötetből; ezekre azonban jó lett volna a megfelelő helyen utalni, mint pl. István szlapon bánnak 1249-i, a dubiczamegyei Polana föld határait leíró oklevelére (*Blagay*-cs. lvt. 11. l.). Az is helyes, hogy az oklevélre vonatkozó megjegyzések (az oklevél eredetije, átiratai, kiadásai) együtt, a tartalmi kivonat után vannak közölve, nem két részre szakítva, az oklevél előtt és után.

A dátumok mindenütt fel vannak oldva. Legyen szabad azonban erre nézve néhány helyesbítést ide jegyezni. Az Oklevéltár XXI. darabja (28—29. l.) 1322 nov. 21-én s nem 23-án kelt, a XXIII. pedig (30—32. l.) 1326 okt. 24. s nem 25-én. Nagy Lajos király oklevelének (33—34. l.) kelte 1345 júl. 27. s nem 23. A 71. l. »secundo die festi Omnium Sanctorum« nov. 2.-a; a LX. darab (95. l.) 1382 jan. 18-án kelt. A 164. lapon »sexto die ferie secunde proxime post octavas festi nativitatis b. Johannis baptiste« július 10-e, s nem 7-e.

Az egész kötetről bátran elmondhatjuk azt, a mit a melléktartományok oklevéltára második kötetének bevezetésében olvastunk (VII. l.), hogy e kötet »nem . . . egy kötetre való oklevél halmaza . . ., hanem az elért irodalmi eredmények és munkálatok lehető teljes ismeretével, átgondolva« a kijelölt célnak megfelelően rendezett rendszeres kiadvány. Vajha az anyaország területére vonatkozó okleveles adatok is csupa oly gondos kiadványban állanának a kutató rendelkezésére, mint a milyen Magyarország melléktartományainak oklevéltára.

SZENTPÉTERY IMRE.

Auner Mihály : Az erdélyi szászok oklevelei a XV-ik század kezdetéig. Besztercze. 1912. 8°. 58. l.

Auner munkájában az »Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen« alapján akarja a szászok okleveleit ismertetni. Időbeli határa tehát 1415, a meddig az Urkundenbuch, szerinte »a diplomatikai körütekintés és kritika mintaképe« terjed. Hogy nagy értéke mellett is túlbecsüli főforrását, kitűnik abból, hogy annak alapján hamis oklevelet is használ (1306. kerczi oklevél, 43. l.), a mit bizonyára nem tett volna, ha ismerné az Urkundenbuchról megjelent szakszerű bírálatot.¹⁾ Bármennyire sajnálatos, hogy e fontos oklevélgyűjteménynek oly hosszú szünet után nem jelent meg újabb kötete, nem hiszszük, hogy ez a körülmény elég ok arra, hogy a ki a szászok okleveleivel foglalkozik, az 1415. éven túl ne menjen. Nem kellett volna ezért Aunernek »a theoriák és hypothesisek ingadozó terére lépni« mint ő mondja, hanem csupán egy-két levéltár anyagát áttekinteni pl. a szebenit és beszterczeit. Minthogy 1415-ig csak 100 szász oklevél maradt ránk és ezek is a legkülönbözőbb fajtájúak, a XV-ik század gazdag anyaga megkímélte volna Aunert attól, hogy e csekély anyag alapján szerinte meg nem oldható problémákat vessen fel, a minők pedig munkájában gyakrabban fordulnak elő (35., 45. l.).

Teljesen érthető, hogy ilyen XIV-ik századi oklevélanyag alapján nem foglalkozik írásösszehasonlítással, hanem mint rossz magyarsággal mondja : »Elsősorban a pecsét és oklevele joghatályának kérdésével fogunk foglalkozni, más szavakkal a szász népnek az új haza földjén levő új és megváltozott jogi helyzetének jelentőségét oklevélügyének kialakulására igyekszünk tisztázni.« (6. l.)

Az I. fejezet kissé széles alapokra fektetett bevezetés. Nagyon megnyerő gondolatnak látszik, a melyet Auner felvet, hogy vajjon nem lehetne-e az erdélyi szászok és a rajna-frank terület oklevelei között szorosabb összefüggést találni, a miből a szászok származására lehetne következtetni. A felelettel azonban adós maradt. Kétségtelen, a mint ő is megállapítja, összegezvén az eddigi eredményeket, hogy az Erdélybe bevándorolt németek különböző származásúak voltak. Mindazon területeken azonban, a honnan jöttek, bevándorlásuk idejében, a XII. században az oklevélnek nem volt bece a magánjogi forgalomban. Ügyszólván lehetetlen, hogy valamelyes okleveles gyakorlatot hoztak volna magukkal új hazájukba és így a kísérletnek meddőnek kellett maradni.

Hogy a felvetett kérdésre megfelelhessen, Auner a magyarországi okleveles gyakorlatot óhajtja áttekinteni. »Az oklevél, mint

¹ Tagányi Károly. Századok 1893. 41. l.

ilyen, általánosságban az Árpádok korában jelentéktelen szerepet játszik» (12. l.). Ez túlmerész és a XII-ik sz. végétől kezdve valótlan állítás. Ez után az alkancellári állásról beszél Fejérfpataky nyomán. Az Anjouház szerinte nápolyi mintára behozta a »lajstromot«. A királyi könyvek — nézetünk szerint — a káptalanok protocollumaitól vették mintájukat, a minőket már a XIII-ik században vezettek. További fejtegetése szerint a XIV-ik században az iskolázás, egyetemek hatása alatt a kánonjog tör magának utat Magyarországra. Auner ennek bizonyítására csak általánosságokat hoz fel. Hogy az egyházi bíraskodás a kánonjog alapján történt, az természetes, de egyébként alig lehet nálunk a kánonjog hatásáról szó. A XIV-ik században sem a jogelvek, sem az oklevelek nem változtak meg hasonló hatások alatt. Auner általában e bevezetést csak arra használta fel, hogy azt, a mi szerinte érdekeset talált, a mi nincs vonatkozásban a szászokkal, rapsodikus módon egymás mellé sorolja.

A XIV-ik században a szászoknál is gazdagabb szellemi élet kezdődik. Hogy az oklevelek írása cursivabb lesz, alakjuk változik, az egészen általános e korban.

A II. fejezet a pecsétről és joghatályáról szól. Az 1224. kiváltáslevélből indul ki, a mely a szászoknak pecsétet is engedélyez. »Insuper eisdem concessimus, quod unicum sigillum habeant, quod apud nos et magnates nostros evidententer *cognoscatur*.« A *cognoscatur* kifejezést, miután példákkal bizonyítja, hogy hiteles pecsét és ismert pecsét fogalma körülbelül fedi egymást, a pecsét hitelességére vonatkoztatja. Szól általában a hiteles pecsét fogalmáról egy Gentilis előtt folytatott per alapján, a melyben a szebeni provincia egy oklevelének hitelessége forgott szóban, s a melyben sok előkelő egyházi férfit, mint tanút hallgattak ki. Érdeme, hogy először mutat erre az érdekes forrásra. A XIV-ik század eleje, mint a tanuk vallomásaiból kitűnik, az a kor volt, a melyben a pecsétek hitelességének fogalma még nem volt tisztázva Magyarországon. Gondoljunk csak a sok apró konventre, a melyek hitelességi jogot igényeltek pecsétjeiknek. Ez után a pecsétek őrzéséről, anyagáról és alakjáról szól, átvevén az Urkundenbuchból a különböző szász pecsétek leírását.

A III. fejezetben, a mely a városi kancelláriákról és a városi könyvekkel foglalkozik, érezzük leginkább a levéltári kutatások hiányát. Az első pecsétet, a melyen a *sigillum Godscalcii scriptoris* felírással Seben czímerét látjuk, a szebeni szék bírósági jegyzője pecsétjének tartja. Ezt azonban nehéz a frank-ribuari szokásokkal összefüggésbe hozni. Nem adhatunk igazat Aunernek abban, hogy a XIV-ik század elején jelentős változás ment volna végbe Magyarországon a közjegyzői intézmény elterjedésével, a melyet egyaránt

támogatott az egyház és állam tekintélye és a mely szerinte a kánoni jog oszlopa. A közjegyzői intézmény — mint tudjuk — Magyarországon csak alárendelt szerepet játszott és csak egyházi bíróságok előtt szerepelt. Okleveleiket rendesen csak egyháziak veszik igénybe, épen mivel az egyházi bíróságok kánoni joga megkövetelte. Hogy mennyire nem támogatta az állami hatalom a közjegyzői intézmény megerősödését, a mi tekintettel a hiteles helyekre felesleges is lett volna, Zsigmond 1405. decretumából tűnik ki, a melyben még azt is megtiltja, hogy közjegyzők világiakat egyházi törvényszék előtt képviseljenek. Épen a hiteles pecsétell ellátott oklevelek tették Magyarországon feleslegessé a közjegyzői instrumentumot, mint az épen a fentemlített *Gentilis* előtt folyt perből is kitűnik, a hol az egyik *procurator* szerint: *Probata sunt praedicta per quinque vel sex publicas litteras autentica sigilla habentes . . . Quae quidem litterae sic authenticae de consuetudine in regno Hungariae plenam fidem faciunt, ut in Italicis partibus publica documenta . . .* Az ellentét tehát a jogi felfogások között tudatos volt. Azt a kérdést kellett volna Aunernek tisztázni, hogy minő szerep jutott a szász városok jogi életében a közjegyzőknek és mi az összefüggés köztük és a városi jegyzők között. Röviden rámutat, hogy a kettő később egyesült. Itt is 1415-ön túl kellett volna mennie a kutatásokkal. Eredménye, hogy a XIV-ik és XV-ik század fordulóján a városi jegyzői hivatal Erdélyben csaknem mindenütt ki volt fejlődve.

A városi könyvek kérdését levéltári kutatások nélkül kár bolygatni. Hogy a városi könyvek keletkezésére Magyarországon a hiteles helyi protocollumok befolyással voltak nem hisszük. A városok német lakossága ebben kétségtelenül a német jogszokást követte.

A IV. fejezet »Az oklevelek fennmaradásának módjairól« szól. A transsumptumoknál a carta és notitia közti megkülönböztetés felesleges és erőszakolt. Különben is nem szász oklevéladókról kiállított oklevelekről szól (47. l.). Végül az oklevelek részeit tárgyalja, a mi XIV-ik századi anyagnál, a mikor a formulák általánosak, mindenütt egyformák, mellőzhető lett volna. Ép azt nem találjuk, a mi e korban leginkább érdekelne: voltak-e bizonyos formulák, a melyek ugyanazon jogcselekményeknél visszatérnek az oklevelekben, a jogi élet és az oklevelek szövege közti kapcsolatot.

A mű összefoglalása (57. l.) mutatja, hogy eredménye sovány: »Az erdélyi szászok oklevélügye szoros összefüggésben áll Magyarország oklevélügyének fejlődésével és különösen a fehérvári káptalan okleveleivel.« Az előbbi eleve is bizonyos volt, minthogy a szászok itt igen nagy fejlettségű okleveles gyakorlat hatása alatt éltek, az utóbbira pedig nem elegendők kutatásai.

Auner munkájában sok a jó gondolat és látszik, hogy alapos szakismeretekre — a mi hasonló magyar tanulmányokban ritka

— támaszkodik. Főhibája rendszertelensége, a mi abból következik, hogy mindent, a mi érdekes, el akar mondani, ha nem is tartozik tárgyára. Első sorban nem tudjuk meg munkájából, hogy kik, mely testületek voltak tulajdonképen hivatva a szászoknak okleveleket kiállítani. Meddig terjedt saját testületeik hatásköre és meddig idegeneké? Itt különösen a hiteles helyekre gondolunk (pl. Urkb. II. 88., 392. l.). Továbbá a jogtörténeti érdeknek kellett volna inkább uralkodni, különösen az utolsó fejezetben. Nem róhatjuk meg eléggé előadása módját, a mely sokszor az érthetlenségig magyartalan. Idézeteket nem akarunk felhozni, mert az egész munkában hemzsegek a germanismuszok.

Munkája mindazonáltal gazdagodása hazai diplomatikai irodalmunknak és nagyon óhajtható, hogy tovább foglalkozzék a szászok okleveleivel. Kétségtelen, hogy alapos képzettsége és buzgalma még derék munkákkal fogja gyarapítani az erdélyi szászok jogéletéről való ismereteinket.

ECKHART FERENCZ.

A magyar irodalom története 1900-ig. Ferenczi Zoltán szerkesztése mellett írták: Simonyi Zsigmond, Pintér Jenő, Kardos Albert, Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán. Budapest, Athenaeum. 1913. 8° 682. l.

Ára 24.— K.

A nemzeti élet egyik legfontosabb tényezője a nemzeti műveltség; az a szellemi tevékenység, a mely nem elégszik meg az általános emberi — mondjuk európai — eszmék ismeretével, hanem azon van, hogy első sorban is a specialisan nemzeti megnyilatkozásokat elemezze. Az igazi nemzeti műveltség nem egyoldalú, nem elfogult, nem zárkózik el a külföldtől, a nagyszerű ideáktól, még ha idegenek is; de ezekkel kapcsolatban erős fajszeretettel kutatja a nemzeti sajátságokat, a nemzeti élet, szokás és eszmevilág megnyilvánulásait. Épen úgy felismeri a kiválóságokat, mint a fogyatkozásokat, mert valósággal elmélyed a nemzeti gondolkodás buvárlásába. A nemzeti műveltség tudja, hogy a fajiságot megvédelmezni életkérdés.

Napjainkban mindenfelől több és több támadás éri nemzetiiségünket. Jól fel kell fegyverkeznünk, hogy a többi kulturnépvel lépést tartva, magyarságunkat megőrizzük. A magyar ezer év alatt rengeteg ellenséggel nézett farkasszemet. Erős küzdelmek árán meg tudta óvni nemzetiségét, mert a fajfenntartást legszentebb kötelességének ismerte. A fajfenntartás eszméje ma sem aludt el, a nemzetiségért folytatott küzdelmek nem értek véget. Mi ma is harczolunk. Más eszközökkel, más képességekkel, de ugyanazért a célért, a melyért a régiek. Magyarok akarunk maradni!

Ezért örülünk minden olyan jelenségnek, a mely nemzeti voltunkat öregbíti; ezért fogadunk lelkesedéssel minden olyan szellemi terméket, a mely elsősorban a magyar eszmét szolgálja. Sokféle intézkedés és mű követi ezt a célt, ezek között tekintélyes helyet foglal el a nemzeti irodalom története. Egy efféle könyv bemutatja nemzeti műveltségünket, szellemi képességünket, egész gondolkodásunkat. Ez az oka annak, hogy a nemzeti életben egy irodalom-történeti mű megjelenése — én legalább úgy hiszem — az általános szellemi élet fejlődésére nagy hatással van. Fokozottan áll ez a jelen esetben, mert az épen megjelent »A magyar irodalom története« a művelt nagyközönségnek szól. A műveltség könyvtára című várlalat XI. kötete ez a hatalmas mű. Ferenczi Zoltán szerkesztése mellett Simonyi Zsigmond, Pintér Jenő, Kardos Albert, Endrődi Sándor és Ferenczi Zoltán írták. Szakemberek, laikusok egyaránt nagy érdeklődéssel várták legújabb irodalomtörténetünket. Sajnos, családunk reményeinkben, a közel 700 oldalas munka nem üti meg a méltán elvárt mértéket.

Szakemberek — úgy hiszem — egyáltalában nem használhatják. Mindaz, a mit ez a könyv tartalmaz, sokkal bővebben és jobban található meg másutt, még pedig azokon a helyeken, a honnan a szerzők az anyag tetemes részét átvették. Valóban csodálatos — s hozzátehetem — sajnálatos, hogy az új irodalomtörténet egy harmada (241 oldal) olyan értekezéseket tartalmaz, a melyeket az illető szerzők más helyütt már egyszer kiadtak.

A mű legértékesebb részei kétségtelenül azok a fejezetek, a melyek Pintér Jenő tollából kerültek ki. Saját, nagyszabású irodalomtörténetét adja szépen megírt kivonatban. Valóban kellő körültekintéssel dolgozik. Tárgyalja irodalmunk történetét a legrégibb időktől 1526-ig s 1664—1825-ig.

A középkori magyar irodalomról nem sokat beszél. A feltevések, combinatiók »ingoványos talaját« kerüli s megelégszik a tények pontos előadásával. Minden 1526-ig írt jelentősebb műről s minden ez ideig működött nagy emberről megemlékezik. Kár, hogy erről a korról összefoglaló szép képet nem ad. A középkori magyar ember szellemi életének legkiválóbb alkotásait regisztrálja, de ennek kapcsán nem jellemzi ez időszak érzelem- s gondolatvilágát. Nem terjeszkedik ki az egyes korszakok szellemi légkörének festésére. Csoadalm, hogy ezt nem tette, mert a nagyközönséget épen e könnyen áttekinthető s felette charakteristikus összefoglalások érdeklik. Riedl »A magyar irodalom főirányai«-ban nem említ annyi legendát, mint Pintér, mégis a kolostor-irodalmat, a középkori ember gondolkodás módját sokkal jellegzetesebben s megkapóbban rajzolja. Pintér túlságosan megszokta a tudományos mezt s ezért, midőn a nagyközönségnek ír s csak a leglényegesebbre szorítkozik, nem mindig találja

el a kellemes népszerű hangot. Viszont másrésről igaz az, hogy előadásának komoly tudományossága nagyban emeli értékét. Igen helyes, hogy fejezeteit jeles költői művek szemelvényeivel teszi változatossá. Annál dicséretesebb ez, mert régi énekeinkhez igazán nehezen lehet hozzáférni. (Miért maradt ki a Pesti gyerekek utcai éneke ?!) Az újkori poéták aesthetikai értékelése is sokkal élénkebbé s melegebbé válik, ha egy-egy beiktatott költemény igazolja az értekező dicsérő szavát.

Az 1664—1825. terjedő korszakot tárgyaló fejezetek között különösen sikerült a megújulás általános jellemzése s Kölcsey Ferencz méltatása. Úgy látszik, Pintérnek igen megkötötték a kezét, nagyon kevés helylyel rendelkezhetett. Csakis így magyarázható nehány bántó aránytalanság. Ányosról pl. 6 sort ír s két versszakot idéz. — Nem osztom azt a nézetet, hogy Csokonai »szerelmi dalaiban nincsen megrázó szenvedélyesség«. Ez természetesen felfogás dolga. Azt azonban már semmi körülmények között sem fogadom el Kisfaludy Sándorról, hogy : »Mint rövidlátó, szűkkeblű, dölyfös hősei : olyan volt maga a költő is. Kevély, merev, előítéletes.« Pintér a nemesi előjogokért lelkesülő poéták eszményeivel sehogy sem rokon-szenvez. Subjectiv meggyőződéséről különben ritkán beszél, mindvégig tárgyilagos marad, még aesthetikai bonczolgatásokba sem igen bocsátkozik. Inkább idéz, hogy így az olvasó a költőről maga alkosson véleményt.

Az 1526—1664. terjedő irodalmat Kardos Albert ismerteti. A mit itt a protestáns korról általában, a vallásos irodalomról s Balassa Bálintról mond : az szóról-szóra megvan a Beöthy-féle »Képes Irodalomtörténet« megfelelő fejezeteiben. Anyagát műfajok szerint csoportosítja. Ennek bizonyára van előnye, de igen kellemetlen oldala, hogy egy emberről több helyütt beszél. Pázmányról, Apáczairól s Szenczi Molnárról bőven s megkapó erővel szól, de a kisebb jelentőségű írók rajza szétfolyó : nem elég egységes. Ezt a szaggatottságot még növeli az ügyetlen szedés ; ugyanis minden legkisebb fejezetnek is külön címe van. Egyáltalában nem találok szerencsésnek, hogy annyi másodrangú íróról és műről történik e részben említés. A puszta név, vagy könyvcím alig több a semminél. Szakembernek nem elég, nagyközönségnek nem kell. Inkább a kuru-cz költészetnek kellett volna hét oldalnál többet szentelni.

A XIX-ik század a magyar irodalom virágkora, a lángelmék valóságos torlódása. E században irodalmunk bámulatos termékekkel ajándékozta meg a nemzetet. Ez a mi fénykorunk ! Szellemi életünk e culminatiója rendkívül érdekes ; sokat reméltem e korszak tárgyalásától. Keserű csalódás ! Egy 13 év előtt megjelent s akkor is elhibázottnak tartott mű támadt fel újra. Valóban az a 211 oldal, a mely »A XIX-ik század magyar irodalma Széchenyi fellépésétől a

kiegyezésig» címet viseli — alig számbavehető eltéréseket mellőzve — a szerző, Endrődi Sándor »Századunk magyar irodalma képekben« című művével szóról-szóra megegyezik. Mintha 13 év alatt a magyar filológiai irodalom mit sem haladt volna, mintha semmi újra sem bukkantak volna derék irodalomtörténészeink.

Beöthy Zsolt 1912 május 5-én tartott akadémiai elnöki megnyitójában keserűen kifakadt, mert Széchenyi eddigi ismeretlen s most felfedezett műve, a Garat: »... ez az idők távolából hangzó, soha nem hallott, új szózat, ezek a mindnyájunk lelkéhez, a magyar közlélekhez intézett hatalmas igék: sajtónkban, irodalmunkban, egész közéletünkben a legceskélyebb visszhang, jóformán észrevétel nélkül hangzottak el.«¹⁾ Endrődinek sincs tudomása a Garatról, ámbár már könyvalakban is megjelent.²⁾

Kemény »Élet és ábránd«³⁾ című regénye előtte ismeretlen. De ezen nem szabad csodálkozni, mert a Kemény cikkben, de még csak egy szó sincs arról, hogy Kemény hirlapíró is volt.

Gyakran hallik a panasz, hogy literatura-történeteink csak Arany János haláláig terjednek s az 1882 óta, illetőleg 1867 óta élő s dolgozó írókról hallgatnak. Ez valóban helytelen. Elég csupán a francziákra utalnom, a kiknél a »Les contemporains« című kötetek mindennaposak. Régi óhajtasoknak tett tehát eleget Ferenczi Zoltán, a midőn az 1867-től 1900-ig terjedő időszak irodalmának ismertetésére vállalkozott. Azt hiszem, helyesebb lett volna 1913-ig menni. Úgy látszik Ferenczi is ezen a véleményen van, mert többször emlékezik meg 1900 után megjelent művekről, sőt még egy 1913 februárban kiadott cikkről is szól (658. l.). Általában mégis tartja magát az 1900-as évszámhoz. Valóságos irodalomtörténeti lexikon ez; csupa név, csupa cím. Aesthetikai értékelés feltűnően kevés akad. A rengeteg s gyakran felesleges adattömegben egészen elvész az a pár szó, a mit általános jellemzésre szán. Így tulajdonképen mai irodalmunk statistikáját adja, felette száraz stílusban.

Illustrált munkáknál fontos szerep jut a képeknek. A jó és szép kép valóban tanuságos. Ez a könyv túl van tömve illusztrációkkal (356 van); van sikerültebb, de van sok gyengébb is. A négy színes melléklet igen szép.

Mindent egybevetve, arra a szomorú eredményre jutottam, hogy e mű szerzői a kitűzött szép feladatot csak kis részben oldották meg. Van ugyan néhány igazán jó fejezet, de a túlzott szakszerűség, ha tudományos szempontból jogosult is, itt nem helyén

¹ Akadémiai értesítő XXIII. köt. 1912. 345 l.

² Garat írta 1842-ben gróf Széchenyi István. Sajtó alá rendezte Viszota Gyula Budapest 1912.

³ Megjelent a Budapesti Szemle 149—151. kötetéhez. 1912.

való. A nagyközönséget nem minden aprólékoság érdekli. A teljességre való törekvés sok aránytalansággal jár, a mely alatt főleg a legfontosabb fejezetek szenvednek. Kár!

GLATZ ERNŐ.

Angelo Vivante: L'irredentismo adriatico — contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Libreria della Voce. Firenze, 1912.

Az új kitéllel, a melyet a mű címlapján olvasunk, Vivante az irredentismusnak azt a részét kívánta megjelölni, a mely Triest és Istria területére terjed ki és élesen megkülönböztetendő a trentoi irredentismustól, a mely néprajzi, történeti, gazdasági tekintetben egyaránt külön elbírálás alá esik. A szerző történeti visszapillantással kezdi meg művét s részletesen ismerteti azokat az okokat, a melyek a separatista mozgalmat a Giulia-ban felidéztek s főleg a legújabb időben mindjobban erősítették, majd pedig e fejtegetések conclusiójaképen felveti a kérdést, mennyi jogosultsága van Triestben és Istriában az irredentistikus mozgalmaknak. A történeti visszapillantásban Vivante járt utakon halad. Franchetti (IV. Antologia 1890), és Lemmi (Le origini del risorgimento italiano) részletesen megemlékeznek az unionisták első komolyabb jelentőségű lépéséről, arról a memorandumról, a melyet a félsziget minden részéből egybegyűlt 19 polgár 1799-ben — az irredentismus »születési évében« — a francia törvényhozó testülethez intézett a célból, hogy az összes itáliai népeknek egy demokratikus kormányforma alatt való egyesítéséhez annak támogatását megnyerjék. Régen ismeretes az is, hogy Triestet a Velence részéről fenyegető teljes gazdasági elnyomatás indította 1382-ben a Habsburgok főségének elismerésére. A Habsburgok védelme alatt indult meg a város rohamos fejlődése, a mely a XVII-ik század végén Velenczére nézve olyan fenyegető alakot öltött, hogy Paolo Sarpi Triesztnak minden áron való megvásárlását ajánlotta a dogeknek. III. Károly szabaddá nyilvánította az Adriát; Mária Terézia szabad kikötővé tette Triestet s ezzel megalapította a város jövőendő nagyságának alapját. De a kereskedelem fellendülésével együtt az idegen elemek beözönlése folytán a város társadalmi képe is megváltozott. Az autochton olasz-sággal szemben egy kosmopolita pénznemesség kezd kialakulni, a mely mindennél többre becsülve az üzleti hasznot a mindenkori kormányok anyagi támogatásáért készséggel kínálta föl fegyverbarátságát az olasz-ság olaszosító törekvéseivel szemben. A mi e törekvéseket illeti Vivante szigorú határvonalat szab az 1859 előtti és az azután következő korszak között. Kétségtelen, hogy már a század elején — főleg a 30-as évektől kezdve — az ébredező olasz nemzetiségi öntudatnak számos jelével találkozunk; de a küzdelmek végső célja —

egyelőre, mert másra még gondolni sem lehetett, — az 1809 óta szünetelő városi autonómiának visszaállítása, a mire a bécsi kormány, a 48 és 49-es eseményeken okulva, 1850-ben rá is szánta magát. Solferino azonban nagy hangulatváltozást idézett elő Triestben. Jellemző e tekintetben, hogy egy Valusti, a ki azelőtt az osztrák uralomnak gazdasági szükségessége mellett tört lándzsát, az olasz királyság megalapítása után az Ausztriától való elszakadást sürgeti. A triesti városi tanácsban is felülkerekedik az irredentista áramlat s a sajtóra is a legszigorúbb rendszabályokkal kénytelen lesújtani a bécsi kormány. S még nyíltabb és szenvedélyesebb izgatások és tüntetések színhelye volt Istria, a mely már a század első felében sem osztozott a triestiek mérsékletében. Mindezen izgatások nem nyertek azonban kellő támogatást épen onnan, a honnan Triest a legerősebb segítséget várta — nevezetesen Olaszország részéről. A nagy olaszországi politika 1866-ig csak Velenczével foglalkozott, azután Rómára került a sor és Italia teljes egyesítése után is mindjobban eltért a triesti irredentisták politikai irányzatától. Az olasz diplomácia a legnagyobb mérséklettel kezelte az osztrák irredentismus kérdését. A míg a század első felében egy Turinban megjelent mű (*Le alpi che cingon l'Italia considerate militarmente* 1845) Porto-Re-ig terjeszti ki az irredenta határait (belefoglalva Fiumét is) és mások is, mint Balbi, Marinelli, Porena, Gratzner többé-kevésbbé önkényesen jelölgetik ki a térképen az irredenta terjedelmét; Cavour az összes körülményeket mérlegelő politikus bölcs belátásával utalt arra, hogy az irredentismus nemcsak Itáliának és Triestnek, hanem az európai diplomáciának ügye, a mely Ausztria-Magyarországon kívül Németországot, de még a Földközi-tengeri uralmára féltékeny Angliát is érdekli, sőt teljes tárgyilagossággal rámutatott a szlávság igényeire is az Adria partján. Hasonló szellemben nyilatkozott Lamarmora, a ki magáévá tette a Cavour-féle »potential-irredentismus-t«, és azt a nézetet vallotta, hogy az olaszsnak az Adria mentén ethikai hódítással kell előkészítenie a politikai annexiót. Még kedvezőtlenebbé vált az ausztriai olaszság helyzete akkor, a mikor Olaszország és Franciaország közt kitört a gazdasági háború és Italia afrikai érdekeinek biztosítása végett megkötötte a hármas szövetséget (1882). Hiába nyúltak az irredentisták a legszélsőbb terrorismus eszközeihez; Oberdank hiába áldozta föl magát a nemzeti ügyért; Crispi erős keze alatt a hivatalos Olaszország egy lépést sem tágitott a németbarát iránytól, a mely egyedüli biztosítéka lehetett az abessíniai vállalat sikerének. De a hivatalos Olaszország állásfoglalásán kívül még egy más nagy nehézséggel is kellett számolnia az ausztriai olaszsnak, — a század második felében hatalmasan előretörő szlávssággal. Az autochton olaszok és szlávok közt a legjobb egyetértés állott fenn mindaddig, míg a szlávok, mint alacsonyabb

műveltségű elem, agrár munkakörükkel beérték, és a városokban tömörülő olaszság vezetőszerépét szótlanul túrték. De a mikor a 60-as években rohamosan fellendült Triest kereskedelme; s ennek természetes következményekép a »Hinterland« szláv városaiban is gyors fejlődésnek indult az ipar és kereskedelem: a szláv lakosság a faluról a városokba kezdett özönlenni s a szláv iparos- és kereskedő-csztály megerősödéséhez nagy mértékben hozzájárult. A triesti olaszság sem menekülhetett e jelenség kellemetlen következményeitől és csakhamar be kellett látnia, hogy a bevándorló németsegnél sokkal veszedelmesebb versenytársa az autochton jogaira hivatkozó és hangyaszorgalommal iparkodó szláv elem. A fiatal erővel feltörekvő szlávosság eredményei keserű kifakadásokra készítették az olasztságot s főleg a kormányt érték vádak a miatt, hogy állami hivatalokban is előnyt ad a szlávoknak. De a megindult áradatot feltartani nem volt többé lehetséges; hiába nem engedte meg a municipium szláv elemi iskolák megnyitását Triesztben, a szláv magnáiskolák tudták pótolni ezek hiányát; s hogy gazdasági téren mit értek el a szlávok, azt Vivante maga is igazolja, a mikor rámutat arra, hogy a legelső triesti bank szláv kezekben van, a szláv szövetkezetek jobban boldogulnak az olaszoknál stb. Az a kérdés már most, hogy az Adriamenti olaszság jövőjére nézve a felsorolt tények alapján milyen következtetésre kell jutnunk, az irredentistikus törekvésekről miként kell itélnünk és milyen magatartással tudja az ausztriai olaszság nemzeti-ségi érdekeit legjobban biztosítani? Vivante nézete szerint az adriai irredentismust sem gazdasági, sem ethnographiai okokkal nem lehet igazolni. Triesztet a legszorosabb gazdasági kapcsok fűzik a »Hinterland«-hoz, illetőleg Ausztriához, sőt Németországhoz is, a mely kapcsoknak elszakadtával Triestnek gazdasági aláhanyatlása elkerülhetetlenné válnék. Olaszország fősége alatt Triest nemcsak a Hinterland előnyeitől esnék el, hanem Velence és Genova versenyével is kénytelen volna megbirkózni. Az olasz expansionismusnak sokkal alkalmasabb területe Albánia (Tripoliszt még nem vehette figyelembe a szerző), a hol alkalmas kiviteli piac állhat az olasz iparnak rendelkezésére. A szláv veszedelemtől a magasabb műveltségű olasz-ságnak nem kell tartania; bármilyen gazdasági előnyökre is tettek szert a szlávok, az olasztságot absorbeálni sohasem lesznek képesek. A triesti és istriai olaszság törődjék bele politikai helyzetébe és céltalan agitációk helyett — a melyekkel csak maga alatt vágja a fát — igyekezzék minden erejét gazdasági és kulturális érdekeinek istápolására fordítani, a miben Olaszország erkölcsi támogatására is mindenkor számíthat. — A nagy alapossággal s főleg a hirlapirodalom szorgos kiaknázásával készült munka értékes adatokkal gyarapítja az irredentismus irodalmát és kitűnő tanulsággal szolgálhat a mi olaszainknak is az Adria partján.

DR. URBANEK SÁNDOR.

ÚJ KÖNYVEK.

Kassowitz Tivadar Bruno: Szellemi áramlatok a XVI-ik század derekán, különös tekintettel az ellenreformatióra. Budapest. 1912. 8° 126 l. — Szerző az ellenreformatio történetét azzal a czélzattal tette tanulmány tárgyává, hogy kimutassa az ellenreformatio szellemének eredőit és annak alakulását; a dolgozat java része a tridenti zsinat történet-bölcseleti taglalása azon felfogás alapján, hogy a zsinat határozatai, a melyek tudvalevőleg általános vezérelvekkül szolgáltak az ellenreformatió gyakorlati keresztültvitelésben, magukban véve nem alkotnak egységes egészet, hanem különböző eredetű, sőt heterogén természetű szellemi áramlatokra vezethetők vissza. Szerző mindenekelőtt azt a mélyebben fekvő szellemi ellentétet emeli ki, a mely a humanismus elterjedésével a hagyomány tiszteletén alapuló hívő szellemmel szembehelyezkedett. A tridentinumot megelőző időkben is voltak egyházjavító kísérletek, a melyek az újpogány szellem ellen irányuló visszahatás jelentőségével bírnak, a mely azután tudatos és küzdelemre kész klerust nevelt, mint azt a tridenti zsinat igazolja is. Kiterjeszkedik a dolgozat a zsinat előzményeiként a spanyolországi katolikus szellemi élet kifejlődésére, s a jezsuita-rend létrejöttének körülményeire is, mert a spanyol irány a zsinat határozataira lényeges hatást gyakorolt.

Halmos Flóra: A magyar és székely nemesi társadalom Erdélyben a két Rákóczy György korában (1630—1660). Budapest. 1912. 8° 113 l. — Saját kijelentése szerint csak »az emberi élet első négy fontos mozzanatát« mutatja be nagyobb munkájából; t. i. a keresztelő, nevelés, pályák és foglalkozások s a házasság kérdését tárgyalja. A »Művelődéstörténeti értekezések« beosztását követi, ennek a sorozatnak módszerét mutatja. Nagy szorgalommal hordja össze adatait, sok becses megjegyzése van, de különösen a »Házasság« fejezetében felesleges munkát is végez. (Hosszadalmas pld. — 8 lap! — Báthory Zsófia és ifjabb Rákóczy György lakodalmának amúgy is ismert leírása.) Úgyes ellenben az országos és megyei hivatalok tömör összefoglalása. A gondos stílus, a pontos tartalomjegyzék, — a mely áttekintését megkönnyíti, — dicséretére válnak.

Novák József: A görög szabadságharcz és Ypsilanti Sándor (1820—21). Budapest. 8° 56 l. — E mű doktori értekezés, de a rendesektől elütő formájú, mindjárt megjegyezhetjük azonban, hogy ez az eltérés egyáltalában nem válik előnyére. Szerző ugyanis, mérész ötlettel a fejezetekre osztás és jegyzet-közlés szokását elhagyva, minden utalás nélkül írja a művét. Minthogy pedig igen kisszámú és jórészen elavult forrását sehol sem nevezi meg (csak végül állítja össze őket), az egész munka szórakoztató olvasmány benyomását

kelti. Stílusa határozottan jó, előadásmódja érdekes. Ypsilantival nem sokat foglalkozik; de ügyes az akkori állapotok rajza. Mint egy pótlékul, a tárgyalás menetétől függetlenül foglalkozik Metternich felfogásával a görög szabadságharczczal szemben, de széles körű tárgyát korántsem meríti ki.

Tóth József: II. Rákóczy György lengyel vállalatának diplomatiái előzményei. Szatmár. 8° 88 l. — Erdély szomorú bukásának előzményeivel foglalkozik ez a dolgozat. Nagy szorgalom, de kevés ügyesség a feldolgozásban jellemzik. Szigorú chronológiai sorrendben, fárasztó egyhangúságban jelennek meg előttünk a száraz diplomatiái jelentések. Részletesen — de igen kevés önállósággal — beszámol II. Rákóczy György számító, habozó diplomatiai tárgyalásairól. Végül (84—88. l.) elég ügyesen jellemzi Rákóczi diplomatiájának hibáit, a ki nem látta tisztán helyzetét. Követi nagyrészt becsületes, egyszerű magyar emberek, mélyebb hozzáértés nélkül. Ezért csalódott úgy a svédekben, mint a lengyelekben; a tatárok és kozákok — különösen Chmelniczky hetmán — ravaszságára csak úgy nem számított, mint a török ellenséges fellépésére. Zavaró a rengeteg sajtóhiba és inconsequentia a nevek írásánál (pl. Wielopolski v. Wielopolski), valamint a forrásművek sokszor érthetetlen idézése.

Dr. Kiss Albin: A középkor szelleme. Budapest. 1911. Stephaneum r.-t. 16° 80 l. — A szerző két korszakra osztja fel a középkort: az egyikben a nyers természet volt túlsúlyban és uralkodott az erkölcsei eszmények felett. Ezt a kort csak a tömeglélektan törvényeivel lehet felmérni és értékelni. A másikat a lelkiség uralma jellemzi; szerző ennek az időszaknak közszellemét vette vizsgálat alá.

Farkas Zoltán: Bajza József élete és művei. Budapest, 1912. Olcsó Könyvtár 1637—40. sz. Franklin. 8° 167. l. Ára 80 fillér. — E füzet nem adja Bajza életének és műveinek rendszeres feldolgozását; elég ügyesen rajzolt képek ezek, melyeknek több címet lehtene adni: *Bajza, a költő*; *Bajza, a kritikus*; *Bajza, a történetíró* stb. Az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* (1912. I. f.) megjelent bírálat alapos tájékozottsággal megjelöli azon hibáit és hiányait, melyeket kellő készséggel elkerülhetett volna. Megemlíti a munka aránytalanságát, mert Bajza pályájának második felével nagyon is röviden végez. Mindezeket még egy hiányossággal toldhatjuk meg: hiányzik belőle Bajza József képe, mint emberé. Élete bármilyen szegényes külső eseményekben, mégis volt élettörténete s kiadott levelezése is elég anyagot nyújt, hogy az író megalkothassa belőle a magánember vonzó alakját is. E helyett néhány nagyon is általánosságban való szólammal kell beérnünk.

E fogyatkozásokkal azonban előnyeit is szembeállíthatjuk. Az írónak tág látóköre van s nem egy általános eszmét helyesen

emel ki a kor adataiból. Az említett képek Bajza működésének egyes ágairól plastikusak s nagyjában helyesek. Talán a legsikerültebb történetírói működésének jellemzése. Pár vonással kidomborítja a történetírás akkori főirányát, mely morális célzatú volt: analógiákat keresni a multban a jelen nemes törekvéseihez. Megemlíti, kik voltak Bajza forrásai s minő hazai szempontok befolyásolták történetírói munkásságában.

Mindent egybevetve, azt hiszszük, a Bajzáról szóló irodalomnak mégis nyeresége e munka. Stílusa sokszor nehézkes, de sehol se unalmas.

v.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Reza Dezső a Turul 1912. évi 2. füzetében címeres leveleket közöl Árva vármegye levéltárából. Nevezetesebbek a Szontagh-családnak adott címerlevelek, továbbá I. Lipótnak oklevele 1679-ből, a melyben megerősíti Árva vármegyének I. Rudolf által 1598-ban adományozott címerét. Ezt, valamint az I. Lipót által adományozott pecsétet megerősítette V. Ferdinánd is 1837-ben.

Lovag Bauer József u. ott az állami nemesi anyakönyvekről értekezik. Tárgyalva az ez irányú külföldi törekvéseket, kimutatja az ily jegyzőkönyvek összeállításának szükségességét különösen hazánkban.

Wertner Mór a Turul 1912. évi 3. füzetében az esztergomi érsekek családi történetéhez közöl érdekes adatokat. V. Miklós érseket illetőleg (1358—1366) arra az eredményre jut, hogy a leghelyesebb megoldás, ha egyelőre Lévai-nak nevezzük.

Szentpétery Imre u. ott »A datum és az actum jelentése az oklevelekben« című közleményében foglalkozik Riess Lajos erre vonatkozó elméletével, hogy t. i. a modern diplomatika Ficher és Sickel által megalapozott fontos alapelve, a nem egységes datálás elve hibás és elvetendő. Szentpétery kimutatja, hogy Riess elmélete tartahatatlans s a hazai oklevelekre nem alkalmazható.

Benkó Imre a Turul 1912. évi 4. számában a Horvátországból a törökök elől Magyarországra költözött Dubraviczai Dubraviczky-család történetét közli a XVI-ik században. A Hottothyni György fia Györgytől származó később Dubraviczky nevet felvett (alias Horváth) családot Dubraviczky Márk emelte legmagasabbra. Márk már fiatal korában került I. Mátyás udvarába s csakhamar bizalmas embere lett Kinizsy Pálnak. II. Lajosnak is kedves embere, kamarás, majd főlovászmester volt s számos adományban részesült.

Róth Viktor az Archaeologiai Értesítő 1912. évi 2. számában »Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben« címen becses adatokat szolgáltat az ötvösség történetéhez.

W. Kőszeghy Elemér u. ott a magyar ötvösjegyek gyűjtéséről ír. Tárgyalja Rosenberg ily irányú művét, a mely a német birodalmi jegyeket tartalmazza és csak mellesleg emlékezik meg a magyarországiakról. Utasításokkal szolgál egy ily munka megírására, közölve néhány érdekes ötvösjegyet.

Börzsönyi Arnold az Archaeologiai Értesítő 1912. évi 3. számában ismerteti a gyömörei sírleletet a honfoglalás korából.

Sírleleteket a honfoglalás korából közölnek az Archaeologiai Értesítő 1912. évi 4. számában Hidvéghi János, a giczi leletet, Winkler Pál, a keczeli sírleleteket és Kada Elek, Kecskemét vidékéről való leleteket.

Ivić Alexa, a ki »Из историје Срба у Угарској« (»A magyarországi szerbek történetéből«) címen a hazánkba bevándorolt szerbeknek történetét Brankovic György despota halálától kezdve a Bécsben végzett levéltári kutatások és a magyar történetirodalomnak a szerbekre vonatkozó monographiai és egyéb adatai alapján a Летопис Матице Српске 1909. és következő évfolyamaiban ismertette, ezt a munkát most a horvát-szlavon-dalmátországi levéltár értesítőjében folytatja: »Срби у Угарској крајем XVI. и почетком XVII. столећа« (»A szerbek Magyarországon a XVI-ik század végén és XVII-ik század elején«) címen. Az 1596—1606 decenniumnak eseményei keretében méltatja a szerbség három fővezetőjének, Ráczszlankameni Györgynek, Horvát Márknak (Deli Márk) és Temesvári Szávának szerepét. (Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva. XIV. 3. 1—4. 221—236. l.)

Klajić Vjekoslav »Pavao Zondinus i osnutak ugarsko-ilirskoga kolegija u Bologni 1553—1558« (»Szondy Pál és a bolognai magyar-illyr collegium alapítása«) címén a »Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I.«, Fejér Gy. »Codex dipl. r. Hung. X.«, Theiner A. »Vetera monumenta Slavorum meridionalium I.«, Bunyitai, Rapaics és Karácsonyi »Monum. eccl. tempora innovatae in Hung. relig. illustr. II.«, a zágrábi orsz. levéltárban őrzött »Acta collegii croatici Bononiensis«, a zágrábi Délszláv Akadémia levéltárában (II. d. 8. jelzés alatt) őrzött okiratok és a »Chronologia collegii Illyro-Hungarici Bononiae fundati« alapján ismerteti Szondy Pál címz. püspök, zágrábi és esztergomi kanonok s nagyprépost életét, fáradozását a bolognai collegium alapítása körül, fáradozásainak sikerét és az intézmény alapszabályait. (Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva. XIV. 3. 1—4. 186—220. l.)

TÁRCZA.

KITŐL HALLOTTA KÉZAI AZ ERDÉLYI SZÉKELYEKRE VONATKOZÓ HÍREKET?

Meg van immár állapítva, hogy Kézai Simon mester, az első névleg ismert magyar krónikás a fejér- (egyidőben pest-) megyei Kézán, a mai Alcsút és Bicske közelében született.

Mivel az ő korában az utazás, a messze tájékok embereivel való érintkezés nehéz, sőt sokszor veszedelmes volt, nem vehetjük tőle rossz néven, hogy közelebbről csakis Fejérmegyét és Buda környékét ismerte. Már a Tiszántúlról és a Délvidékről alig tud valamit; Erdélyről pedig épen hiányosak ismeretei, mert még azt sem tudja megmondani, milyen vidéken, milyen folyó vagy város mellett lakott az a bizonyos harmadik vezér, Gyula?

Hogyan jutott mégis tudomására, hogy Erdélyben nagyszámú székelység lakik, még pedig az oláhok közé vegyülve?

A székelyek eredetéről szóló értekezésemben úgy magyaráztam ezt, hogy a hódta vi csata alkalmával találkozott Kézai valamelyik székelylyel s az elbeszélvén, miként rejtőztek el atyáik a tatárjárás idején, ezen XIII-ik századbeli eseményt helyezte át Kézai szokása szerint az V-ik, illetőleg IX ik századba.

Elismerem, hogy e magyarázat bizonytalan és erőltetett. Bizonytalan, mert semmi sem igazolja, hogy Kézai csakugyan ott lett volna a Hódtonál. Erőltetett, mert nem mondja meg, hogyan téveszthették össze a székelyeket a húnokkal.

Másutt kell tehát Kézai értesülésének nyitját keresni s ezt, ha jobban megfigyeljük az ő földrajzi ismereteit, hivatalos és baráti összeköttetéseit, meg is találjuk.

Kiindulóponunkt az, hogy Kézai műve e részében, Mátyás Fl. beosztása szerint a 15-ik fejezetben a székelyek és oláhok neveit Zakuli-nak és Blacki-nak írja. (Hist. Hungaricae Fontes Dom. II. 70. l.)

E szavak kiírása világosan bizonyítja, hogy Kézai a székelyek eredetéről szóló mesét nem magyartól vagy székelytől hallotta,

hanem valami idegen író feljegyzéséből másolta, mert hiszen a kétségtelenül tőle származó részekben helyesen írja a magyar *é* hangot *e*-vel és mindjárt az utána következő (16-ik) fejezetben az oláhokat »*Vlahi* advene«-nek írja, tehát az oláh név rendes latin alakját is ismerte.

Az az idegen ember, a kinek kiírását Kézai szolgai módon követi, német, még pedig nyugati német ember volt, mert hiszen a nyugati német ajkán lesz a magyar *é*-ből *áj*, *á* hang s azért a német-alföldi származású erdélyi szászok a magyar Bénye falut Beindorf-nak, Kézdet Kaisd-nak ejtik ki. Az meg épen ismeretes, hogy német ajkon az idegen *v* b-vé lesz, mint pl. Vratislav-ból náluk Bretislav, majd Bresslau, Veligori-ból Belgern lett s kétségtelen az is, hogy épen a vlah szót az erdélyi szász régtől fogva Bloch-nak ejtette ki.

De hogyan jutott Kézai kezéhez ilyen tisztára német tudósítás az erdélyi székelyekről?

Tekintsünk csak Buda környékének Kézai korabeli térképére.

Kéza és Buda közt a mai Pilis-Szentkereszt falu helyén állott akkor a pilisi cisztercezi monostor. Ma ugyan alig pár faragott kő van meg belőle, de Kézai korában valóban híres, nagy tekintélyű szerzetes-testület élt itt s ez összeköttetésben állott nemcsak a pásztói és bélháromkúti (bél-apátfalvi) monostorokkal, mivel ezeknek atya-apátsága vala, hanem az összes cisztercezi monostorokkal is, mert ezek szerzetesei valahányszor Budára, a királyi udvarhoz jöttek ügyeik elintézése végett, mindig a pilisi monostorba szállottak.

A cisztercieknek Erdélyben, Nagyszebenből keletre az Olt partján is volt egy híres 1202-ben alapított monostoruk : a kerczi. Ennek apátjai és szerzetesei okvetetlenül ismerték a Szebenmegyében lakó székelyeket és oláhokat, mert hiszen épen a Kercz vidéke volt az, a hová először telepítettek királyaink oláhokat és most már biztosan tudjuk, hogy 1210-ben a szebeni ispán hatalma alatt székelyek is voltak (Századok, 1912. 292—94).

A XIII. századbeli ciszterciek nagyon érdeklődtek Magyarország története iránt, hiszen tudjuk, hogy még a távoleső troisfontaines-i Alberich cisztercezi is mennyi érdekes, magyarországi szerzetes társaitól kapott hírt jegyzett föl krónikájába.

E cisztercezi szerzetesek eredetileg francziák voltak ugyan, de 1241-ben a tatárok a régi szerzeteseket megölve, helyükbe, valamint a többi cisztercezi monostorba Kerczre is a közelebb eső Németországból küldöttek szerzeteseket. Innen van, hogy pl. 1277-ben a pásztói ciszterciek Imbert, Hem (Heim), Ulrik neveket viselnek és tolmács (interpretes) is van velük. (Békefi : A pásztói apátság története I. 63.) A kerczi monostor apátja pedig 1272-ben, tehát épen Kézai korában Pertoldus (Bertold) (Urkundenbuch zur Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen I. 116), tehát német eredetű.

Mikor tehát olyan német cziszterczi került Kerczre, a ki ismerte (pedig ismernie kellett, mert tanították az iskolában) pl. Siegeburtus Gemblacensis vagy Ekkehard vagy Viterboi Gottfrid műveiből a népek történetét, kivált a ki Jordanes művéből azt is tudta, hogy a húnok egy része Daciában húzódott meg, önkéntelenül is kereste Erdélyben, a régi Dacia részében a húnok maradványait, mert azt már a XIII-ik században senki sem tudta, hogy az a Dacia, melybe a húnok egy része meghúzódott, nem a régi Dacia, hanem az V-ik századbéli Dacia ripensis, vagyis a mai Bolgárország nyugati része, a mint az Jordanisból s az Almus most Lom folyó említéséből világosan kitűnik. Nem találván azonban Erdélyben húnokat, föltalálni vélte azokat a székelyekben, a kiknek főfoglalkozása: a hadakozás, a húnok főfoglalkozásához hasonlított.

Valamelyik kerczi szerzetestől, talán épen az 1272-ben említett Bertót (Pertoldus) apáttól, midőn ez a királyi udvarban, illetőleg a pilisi monostorban tartózkodott, hallotta tehát Kézai a székelyek hún eredetét, mindjárt is megkérte őt, hogy ezt számára leírja s ő krónikájába utólag beleiktatta. E székelyek még 1288-ban is ott laktak Szeben megyében az ő monostoruk mellett (Századok. 1910. 8. l.) s ez a nyitja annak, hogy Kézai tudósítója őket az Olt mellett lakó oláhokkal elvegyülteknek ismerte és írta.

Igazolja ez állításunkat az is, hogy egyedül a kerczi apátság javára szóló s alapjában véve kerczi szerzetesek írásban benyújtott kérelmére kiállított 1223-iki oklevélben van az oláhok neve »Blacci«-nak írva (terram de Blaccis exemptam, Urkundenbuch. Gesch. d. D. i. Sieb. I. 27.) s egyedül ez közelíti meg a Kézai-krónika 15. fejezetében látható *Blacki* alakot, ellenben ugyancsak az 1222—24. években a magyar kancellária *Blaci*-t, a pápai kancellária *Blachi*-t ír. (U. o. 20, 23, 35.) Hogy a *Blacci* kiírás mennyire német, mutatja az is, hogy 1189-ben Ansbert osztrák pap szintén Blacci-nak írja a Szófia környékén lakó oláhokat (Szamota: Régi utazások. 21.) E német cziszterczi szerzetestől halotta Kézai Erdélynek »Septem Castra« elnevezését is, mert ők laktak Czinburg területén s ők fordították azt le eleintén tréfából, utóbb komolyan Septem castra-ra.

Valamint tehát az oláhoknak Traján gyarmatosaitól való származása és állandóan erdélyi lakozása idegen, külföldi tudósok (Aeneas Sylvius és főleg Bonfini) fejében keletkezett, épen úgy a székelyek hún eredetének meséje is idegentől származott.

Deleatur...

KARÁCSONYI JÁNOS.

BÓNIS ÉS A SZENT KORONA.

Szilágyi Sándor »Magyar nemzet története« című gyűjteményes munkájának X. kötetében megírtam a szabadságharcz történetét, s a 293. lapon azt állítottam, hogy »az új koronaőr, *Bónis* Sámuel, a szentkoronát felpróbálta.«

En ezt a *Bónis* Sámuel halálakor (1879.) megjelent visszaemlékezések alapján írtam s hitelességét a siettetett munkában nem vizsgálhattam meg. Azóta meggyőződtem, hogy tévedtem; mivel azonban *Szilágyi* vállalata új kiadásban nem jelent meg, ez úton közlöm a helyreigazítást, melylyel az igazságnak s *Bónis* Sámuel nagyon tisztelt emlékének egyaránt tartozom.

Az igazság a következő:

Bónis Sámuel, Szabolcs vármegye nagyvérdemű fiát, az igazságügyminisztérium osztályfőnökét, a honvédelmi bizottság elnöke, *Kossuth*, Windischgrätz közeledésének hírére nyílt rendeletben *országos biztosul* nevezte ki s reá bízta a szent korona biztonságba helyezését. Koronaőr sohasem volt. A rendelet vétele után *Bónis* fölkereste a törvényes koronaőrt, *Ürményi* Ferenczet s a rendeletet közölve vele, fölhívta, hogy azonnal intézkedjék a korona becsomagolásáról és a felmutatott rendelet értelmében legyen készen, hogy azt az ellenség elől együttesen szállíthassák el Debreczenbe.

Mialatt *Bónis* *Ürményi*nél járt, feleségét, *Darvds* Erzsébetet, *Kossuth*hoz küldte, hogy utasítást kérjen tőle, mi módon szállítsa el a szent koronát. *Kossuth* az utasítást megadta s egy magasrangú katonatisztet rendelt *Bónis*né mellé, hogy őt Budára visszakísérje.

*Bónis*né, budai lakásukra érkezve, saját fogatában azonnal a várba hajtattott, hogy a szent koronát ezen a kocsin szállítsák a vasuti állomáshoz. Mikor *Bónis*né a várba érkezett, akkor már a szent koronát *Ürményi* Ferencz becsomagoltatta. Minthogy ő nem volt hajlandó résztvenni annak elszállításában, csak a *sárga selyemzacskóba zárt kulcsokat* adta át azon 12 gránátos jelenlétében, a kiket a szent korona őrizetére külön kirendeltek. Ezekről *Bónis* nyomban bevette azt az esküt, hogy a szentkoronát utolsó csepp véréigig védelmezik.

Azután föltették *Bónis*ék kocsijára a már becsomagolt, gondosan elzárt koronát s ugyancsak úgy tették föl azt a Szolnok felé induló vasuti vonatra is. A tizenkét gránátos mind a két esetben jelen volt. S a koronát *Bónis* ugyanúgy, az eredeti becsomagolásban adta át, mikor a tizenkét gránátossal Debreczenbe megérkezett.

A valóság tehát az, hogy *Bónis* Sámuel a szent koronát becsomagolva, gondosan elzárva vette át s úgy is adta át. Ennélfogva alkalma sem volt, hogy felpróbálja.

MÁRKI SÁNDOR.

AZ ELSŐ ADÓ ELMÉLETÉHEZ.

Erdélyi Lászlónak ily című czikke a Századok mult füzetében¹ nem tartalmaz új érveket a szabad denárok földbér jellegére vonatkozólag. Erdemleges válaszat az elfogulatlan olvasó megtalálja két korábbi dolgozatomban,² a melyeknek eredményeit Erdélyi új czikke egyáltalában nem érinti.

A következőkben csupán az igazság érdekében vagyok kénytelen néhány megjegyzést tenni.³

Nem áll az :

1. hogy a források a szabad denárokat csak mint visszaélésre használt jövedelmi forrást említik;

2. hogy a keresztesek oklevelének hitelességét »saját külön, alaptalan pénzszámítással ajánlom«, hanem igenis Erdélyi összes (két) érvének czáfolatával;

3. hogy az 1211. évi oklevélben hospes község vagy város földbéréről van szó, hanem igenis 50 hospes család szabad denár adójáról;⁴

4. hogy a danegeldnek magyar földön nincs analogiája. A danegeld telkenként vagy ekénként (hyde), 1—4 shilling összegben, a dán hadjáratok idején kivetett rendkívüli földadó volt,⁵ éppen mint a magyar collecta és subsidium;

5. hogy lemondtam a legfőbb földesúri jog elméletéről, mert ezt az elméletet sohasem vallottam;

6. hogy az 1224-i oklevél Bors családjának kegyurasága ellen készített hamisítvány, mert az 1237-ben meghalt Borssal családjának magvaszakadt s a kegyúri jog az uralkodóra szállt;⁶

7. hogy a hospesek, telepesek osztályának létezését és kiváltságos helyzetét kétségbevontam, csak tagadom ez osztály Erdélyitől feltételezett különleges állását, egy a többi földesúri nép felett magasan álló bérlo-osztály létezését a XI-ik században.

8. A társadalomtörténeti félreértéseket illetőleg utalok az Árpád-kor egyik legalaposabb ismerőjének Erdélyi társadalomtörténeti feltevéseiről imént kifejezett véleményére.⁷

¹ Századok. 1913. 281. s köv. l.

² Történeti Szemle. 1912. 160. s köv. Századok. 1913. márczius.

³ V. ö. Adó vagy földbér? Századok. 1913. c. cikkemben közölt adatokat s az ott idézett eredeti okleveleket.

⁴ Fejér. III. 1. 108. l.

⁵ Dowell St. A history of taxations in England. I. 11. l. Vocke W. Gesch. d. Steuern d. britischen Reichs. Leipzig, 1866. 479. l.

⁶ Karácsonyi. Magyar nemzetségek. II. 364. l. Fejér. IV/1. 61., 99. és IV/2. 436. l.

⁷ Tagányi Károly. Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv. 1913. 101—102. lap.

9. Alapos kifogás alá esik Erdélyi új forráskritikai elve, a mely szerint az 1224. évi borsmonostori oklevél, a mely decemberben még kifogástalan volt, most már csak akkor valódi, ha az ő értelmezésével magyarázható, ellenkező esetben hamis !!!

10. A »csurgói tenger« 16 soros védelme sajnálatos felületességről tesz tanuságot. Ismételten ki kell emelnem, hogy a hiteles szövegben Marc két helyen fordul elő, mindkétszer a Kanizsa (Clesna) folyó megjelölésére és Ujudvar határleírásában. Csurgóhoz csupán Fejér helytelen interpunctiója következtében került. Az eredeti oklevélben, mely az Országos Levéltárban található,¹ egész világosan Marc van mindkét helyen, de ezt sem Hevenessy² sem Knauz nem ismerte. A tőlük másolt Mátyás király féle átiratban is egészen világos a Marc olvasás, de egyik esetben a c betű felső szárát egy kis vonás metszi, aféle szövégi czifraság, tolljáték, a minő középkori oklevelekben igen gyakori s ugyanebben az oklevélben másutt is előfordúl.³ Ezt a legjobb akarattal sem lehet betűnek olvasni, mint Hevenessy teszi, a ki a szót *maris*-nak olvasta. Fejér nem ismerte az oklevelet. Oklevéltárát tudvalevőleg túlnyomó részben az egyetemi könyvtár nagy kéziratgyűjteményeiből másolta. Így vette át Hevenessy *maris*-át, megtoldotta a — Hevenessynél Marc-nak és mare-nak egyaránt olvasható — második Marc *mare* olvasásával s ezt, rossz interpunctiót alkalmazva, Csurgóhoz kapcsolta. Ime a »csurgói tenger« keletkezésének tanulságos története!

DR. HÓMAN BÁLINT.

VEGYES KÖZLÉSEK.

CsÁNKI DEZSÓ ORSZÁGOS FŐLEVÉLTÁRNOK. Nagy és jóleső örömmel és osztatlan meglepéssel tölt el bennünket, hogy Ő Felsége a kormány előterjesztésére az országos főlevéltárnoki állás díszes polczára szeretve tisztelt alelnökünket, dr. Csánki Dezsőt nevezte ki. Ki-nevezése nemcsak az Országos Levéltárnak öröme, hanem öröme és büszkesége társulatunknak is, a melylyel Csánki működése úgyszólván összeforrott. Harmincz esztendő előtt társulatunk koszorúzta először babérral a »Mátyás király udvara« című mély tudományú dolgozatát. Nemsokára tagja lett a választmánynak is. Hivatalos

¹ Országos Levéltár. Dipl. Oszt. 27. sz.

² Egyetemi Könyvtár kéziratára. Collectio Hevenessiana. Tom. I. p. 169.

³ Pozsonyi káptalani levéltár. 2a Cruciferor. de Alba. Fasc. 1. No 1. Knauz. Monumenta Strigon. I. 143. l. V. ö. a Marc-kal egy sorban levő s a 3 sorral alább olvasható *est* szavak végződését, hol a *t* vízszintes vonalát metszi e czifraság.

teendői, sokoldalú tudományos elfoglaltsága a legelőkelőbb irányító posztiókban, alapvető nagy művének a »Magyarország földrajza a Hunyadiak korában« egész ember erejét követelő és megőrlő munkálatai soha sem vonták őt el társulatunktól, a melynek ügyeit 1909 deczembere óta, mint ügyvezető első alelnök valóságos atyai gondoskodással, mély szeretettel, idealista lelke egész hevével vezeti. Tudományos és hivatalos működését széles körben, általánosan ismerik, ezt méltányolta a kormány is előterjesztése alkalmával; társulatunk körül szerzett érdemeit azonban csak kevesen érzik át egész nagyságukban; azok, a kik mellette, körülötte, az ő vezetése alatt dolgoztak, s a kiknek tudomásuk van arról, hogy válságos időpontban, a mikor a társulatot nagy veszedelmek fenyegették, mit tett, hogy a Magyar Történelmi Társulatot új virágzásra emelje. Az ő érdeme, hogy egy szomorú krízis után — ma a társulat ismét nyugodtan tekinthet jövője elé. Kinevezése — úgy, a mint elnöksége társulatunk életében új korszakot nyitott, — a levéltár történetében is új aerát nyit meg, a melyben a legfontosabb föladatak várnak megoldásra: a szervezés és az építés egyaránt fontos kérdései. Ebben a helyzetben annál öröndetesebb, hogy a kormány választása az ő kiváló, nagy munkabírási és önzetlen egyéniségére esett. Szívből köszöntjük őt új hivatalában és szerencsét és kitartást kívánunk neki a reá váró nagy feladatok megoldásához! Másrészt azonban jelen sorainkat is azzal a kéréssel zárjuk: részesítse társulatunkat és folyóiratunkat megnövekedett gondjai között is immár megszokott jótévő gondoskodásában.

NAGY GYULA KITÜNTETÉSE. Társulatunknak még egy érdemes, kiváló tagját érte a napokban kitüntetés: Tasnádi Nagy Gyula országos főlevéltárnok nyugdíjaztatása alkalmával a ministeri tanácsosi címet kapta. Egy lelkiismeretes munkában eltöltött hivatali pálya nyerte el ezzel méltó jutalmát. A Századok a kitüntetettben egykori fáradhatatlan szerkesztőjüket, tíz éven át volt vezetőjüket köszöntik. Egész sor fiatal ember kezdte meg működését az ő útbaigazításával és jóakarató támogatásával, a melyért volt szerkesztőjüknek lelkükben mindig hálások maradnak. A kitüntetés nyugdíjaztatás alkalmából történt, társulatunk azonban továbbra is számít egykori titkára működésére és melegen köszönti őt kitüntetése alkalmából.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. évi ápr. 17-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak : Gr. Teleki Géza elnöklete alatt dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök, dr. Angyal Dávid, dr. Domanovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos Albin, dr. Hóman Bálint, dr. Illés József, dr. Komáromy András, dr. Lukesics József, dr. Lukinich Imre, dr. Madzsar Imre, dr. Ortvay Tivadar, dr. Szabó Dezső, dr. Bártfai Szabó László, dr. Szentpétery Imre és gróf Zichy Nándor vál. tagok, Barabás Samu főtítkár, dr. Iványi Béla titkár.

Elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére Lukinich Imre és Szentpétery Imre vál. tagokat kéri fel.

27. A főtítkár az új tagajánlásokat jelenti be. 1913-tól évd. r. tagoknak ajánlatnak : dr. Erődy Kálmán leánygimn. tanár Budapest (aj. Angyal Dávid), Révay Mátyás földmiv. min. számellenőr Budapest (aj. Ányos Lajos), Koczka József hittudományhallgató Kalocsa (aj. Barabás Samu), Áll. segélyzett közs. főreáliskola Esztergom (aj. Csánki Dezső), Eisenkolb Aurél áll. polg. isk. tanár Lippa (aj. Cserhalmi Samu), Borcsický Béla tanárjelölt Budapest, Duray Kálmán főgimn. tanár Miskolcz, Varga Antal ref. tanító, muzeumi ór Balmazújváros (mind a hármat aj. Domanovszky Sándor), Szkunzevics Kornél tanár Budapest (aj. Ernyey József), dr. Dabrowszki János krakkói főgimn. tanár (jelenleg) Budapest (aj. Iványi Béla), Firtás Oszkár tanárjelölt, Kepes Ernő tanár, dr. Petro Béla kir. közjegyzőjelölt, Zayzon Sándor bölesészettanhallgató budapesti lakosok (mind a négyet aj. Madzsar Imre), Joghallgatók tudományos egyesülete Budapest (aj. Lukinich Imre).

Megválasztatnak.

28. A távollévő dr. Takáts Sándor helyett dr. Domanovszky Sándor szerkesztő vál. tag felolvassa a : *Kémek a török világban* című nagyrdekű s osztatlan tetszéssel fogadott dolgozatot.

29. Főtítkár felolvassa az 1913. febr. 1-től márcz. 31-ig terjedő időről szóló pénztári kimutatást, mely szerint :

Összes bevétel volt a postatakarékpénztárban 10.964 kor. 67 fill.

Összes kiadás 2.218 » 39 »

Pénzmaradvány a postatakarékpénztárban.. 8.746 kor. 28 fill.

Ehhez adván a P. H. E. T. E.-nél levő folyó

számlai követelést..... 5.817 » 23 »

Összesen rendelkezésünkre állott márcz. 31-én 14.563 kor. 51 fill,

Ebből 107 korona 55 fillér alapítvány, mely később lesz tőkésítendő.

Tudomásul vétetik.

30. Főtitkár felolvassa azon leveleket, melyeket az újonnan megválasztott vál. tagok intéztek az elnökséghez, köszönetet mondva megválasztatásukért.

Tudomásul vétetnek.

31. Főtitkár felolvassa gr. Zichy Nándor vál. tagnak a Társulat ügyv. alelnökéhez intézett levelét, melyben bejelenti, hogy a Zichy-codex-alap javára 1000 koronát ajándékoz.

Elnök a választmány nevében a jelenlevő grófnak meleg köszönetet mondván, egyúttal felkéri a választmányt, hogy hatalmazza fel az elnökséget, hogy ebből az összegből az Athenaeumnak a Zichy-codex szedés alatt levő XI. kötete körül szedés-állás czímen felszámított követelését ki-egyenlíthesse.

A választmány a felhatalmazást megadja.

32. Főtitkár jelenti, hogy a Zichy- és Teleki-Okmánytárak szerkesztőbizottságai kiegészítésre szorulnak. Az előbbibe: dr. Csánki Dezső, dr. Ortvy Tivadar és dr. Iványi Béla; az utóbbiba: dr. Angyal Dávid és dr. Domanovszky Sándor vál. tagokat ajánlja megválasztásra.

Megválasztatnak.

33. Főtitkár jelenti, hogy az alapszabályok módosítása következtében az ügyrend átdolgozása is szükségessé vált. Ennek átdolgozására a következő vál. tagokból álló bizottság megválasztását javasolja: dr. Csánki Dezső, dr. Angyal Dávid, dr. Áldassy Antal, dr. Gombos Albin, dr. Dóry Ferencz, dr. Illés József, Barabás Samu és dr. Iványi Béla.

Megválasztatnak.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza
elnök.

Dr. Iványi Béla
titkár.

Hitelesítjük:

Dr. Szentpétery Imre
vál. tag.

Dr. Lukinich Imre
vál. tag.

A KALAUZOK ÉS A KÉMEK A TÖRÖK VILÁGBAN.

— HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Bár nálunk is nagyon fontos szerepet játszottak a kém-jelentések, még jelentősebbek voltak ezek a horvát-szlavon végekben! Ezek estek ugyanis először útjába a vonuló török seregeknek; ezeket támadták legtöbbször a boszniai és a szerbiai török basák és bégek. Talán ez lehet az oka, hogy az idevaló főkapitányok kaptak legtöbb pénzt a kémek fizetésére. És nem is volt amiatt panasz, hogy a nevezett kémek idejében nem küldtek megbízható híreket. Lenkovitsnak, Zrinyi Miklósnak és Erdődy Péternek igen jeles kémjei lehettek; mert alighogy a török megmozdult, ők már tudták merre leszen a vonulása s mi a szándéka. Hogy minő hihetetlen gyorsan ment ez a híradás, arra számos példával szolgálhatunk. A szentgyörgyvári kapitány jelentette 1558. okt. 2-án Lenkovitsnak: éjjel egy órakerült a hír a kémemtől, hogy tegnap négy basa népe költ fel. Brezovicza felé mennek s a varasdi mezőre készülnek. A pécsi basa is megindult s egyesülni fog velök. A Dráván jó gázlót tudnak.¹

A szentgyörgyvári kapitány e kémjelentést még azon éjjel lóhalálában küldte Lenkovitsnak, ez pedig Erdődy Péternek. A végházak aztán hírágyúkkal és tüzek gyújtásával jelzik a közelgő veszedelmet.

A török a kémek munkásságát nem nézte tétlenül. Bizony sokat közölök karóba vont. De hát ez keveset használt. Egy-egy megölt kém helyére három-négy is ajánkozott. Thúry György palotai kapitány, a kit megbízható hírei miatt méltán magas-

¹ Galgóczi Erdődy ltr. 1558. okt. 2. Gottál Gáspár kapitány Lenkovicshez. — Ugyanitt ez időből sok becses kémjelentés található. — Az 1558. szept. 4-én írja például Lenkovits Erdődy Péternek: a kémek jelentik, hogy a törökök titokban éjjel a Kulpán gázlót vagy költöző helyet kerestek. Hrasztovicza alatt három helyen is kísérletet tettek. Jó lenne e helyet naszádokkal őriztetni.

taltak, az 1562. évben erősen panaszkodott a miatt, hogy a gyanakvó törököktől nehéz valamit megtudnia. Ha — írja a nádorispánnak — valamely emberemet beküldöm, mindjárt megfogják. Most is egynehány emberem vagyon Fejérvárott fogva. A ki megjő is bennök, azt is negyednapig ott tartják, igen verik s úgy bocsátják ki . . . Nagyon félnek a törökök. A kik bemennek hozzájuk, azoknak a ruhájukat is megmotozzák, hogy titkon levelet be ne vigyenek.¹

A törökök éberségét és jó vigyázását mutatja az a körülmény is, hogy embereiket váltig küldözgették a nyelvfogásra. Buza Benedek vázsonyi kapitány jelenti 1562-ben Török Ferencz főkapitánynak: »Azt is írhatom, hogy a törökök az Bakont igen állják, hon tíz lóval, hon tizenkét lóval szerte szerént, holott pedig hússzal is, miért csak nyelvet kaphatnának.«²

Bár az efféle dolgot a végbeli kapitányaink nagyon jól tudták, azért igen sokszor elmulasztották a kellő óvatosságot. Csak akkor tértek azután észre, mikor a baj már a nyakukon volt. A hadakon forgott s tapasztalt fővitézek: Bebek György és Mágochy Gáspár holmi közönséges pribék kémnek elhitték, hogy Füleket a kezükre adja. Ez a pribék kém (Török Ferencz) Bebeknek szín alatt Füleeknek titkon való megvételét fogadta volt. Röviden napot és helyt hagytak volt, hol várja Bebek a pribék jeltételét. A hol Bebeknek a pribék helyt hagyott volt, oda állította a török a lest. Bebek és Mágochy Felső-Magyarország színével — mintegy 500 emberrel — jöttek a kitűzött helyre, a hol beleestek a török lesbe. Kétszáz lovag és hatvan gyalog elesett, a többi a vezérekkel együtt rabbá esett.³

Történeti szempontból is nagyon érdekesek azok a budai kémjelentések, melyek az 1564. évi budai katonai lázadásról szólnak. A fődefterdár megölése miatt a szultán a budai és a pesti helyőrségeket a tengeren túlra rendelte. Erre a katonák kijelentették, hogy inkább meghalnak, de nem távoznak Magyarországból.⁴

Az 1565. évi kémjelentések nagy részét Mágochy és Kerechény László küldötték Bécsbe. Az utóbbi azt jelenti ő felségének, hogy hű kémeivel bejáratta Konstantinápolyt, Drinápolyt, Szófiát, Belgrádot, Temesvárt, Budát és a hazai török végházakat, s a mit sikerült megtudnia, Schwendi tudomására hozta.

¹ O. L. Nádasdy lev. Palota 1562 márcz. 30. és ápril 1.

² O. L. Kisebb családi ltr. 8. csomó, 1562 ápril 5. Váson.

³ Szentgyörgyi Gábor jelentése 1562 juni 30. (Nádasdy lev.) E veregről számos hivatalos jelentés van a Cs. és k. áll. ltr. Hung. közt.

⁴ Petheő János öfhez 1564 május 16. továbbá a július 28 és aug. 4-iki kémjelentések Cs. és k. áll. ltr. Turcica.

»Emlékezik felséged — írja Kerechény — hogy Korotna elvesztésekor is három hóval előbb megírtam az ellenség szándékát. Most is azt teszem. A temesvári basa már ostromolja Pankotát. Aztán majd Gyulára kerül a sor. A török már kastélyokat építtet Gyula ellenében. Jó lesz tehát hadiszerről és fizetésről gondoskodni.¹

Az 1566. évben már hónapokkal a háború kitörése előtt mindenki tudta, hogy a török Szigetvárt és Gyulát fogja megszállni. A gyulaiak Pertaf basának azt a levelét is ismerték, a mit a temesvári basához intézett Gyula ostroma ügyében.² Később a kémek az ostromló seregekről is pontos jelentéseket küldenek gazdáiknak. Valamennyi kém egybehangzóan írja, hogy a Szigetet ostromló török nincs több negyvenezernél.³ A törökök háremezer paraszttal lövették a várat. S ha a parasztok nem sérénykedtek eléggé, a janicsárok ütötték, verték őket. A kémek közül többen látták a szultánt is, a ki nagy, hosszú, ősz szakállát patyolatban hordja. Fejét a vénség miatt a vállára hajtja. Lovon nem járhat, kocsin viszik. A sátorába két inas viszi.

Az egyik kém a nagyvezérrel is beszélgetett. Azt kérdezte tőle, mennyi a magyarok hada? Kevés — felelé a kém, de német sok van! *Csak magyarok és horvátok ne legyenek — felelé a basa — a némettel semmit sem gondol.*⁴

A mikor a szultán meghallotta, hogy a német király nagy haddal jó ellene, vissza akart fordulni. A kémjelentések szerint azonban a nagyvezér így szólt hozzá: »Nem asszonyember vagy, hogy futni akarsz; hanem jövel és vívj meg vele. Ha Isten parancsolta, hogy megverjen, úgy leszen, mint Isten akarta«.

Az 1566. évben szereplő kémek közül sokat emlegetik a ráczevi Demeter nevű ráczot, a ki előbb a török császár kémje volt, most pedig a király kémségére adta magát. Gyanus alak volt, a ki alighanem a kétkulacsosságot űzte.⁵ Ilyen lehetett Mágochynak azon rácz kémje is, a kit a szultán nemessé tett

¹ U. o. 1565 május 7. Gyula. Az egriek június 1-én szintén azt jelentik, hogy mindenfelé vannak kémeik s jól tudják, mit csinál a budai basa.

² U. o. Nova ex Gyula. Mikor a török Kunovithnak azt mondák, hogy Gyulát lövéssel soha meg nem veszi, így felelt: »Meglátod, oly kemeneczet csinállok, kiből úgy vetik be az tüzet, hogy meg nem maradhatnak«.

(Kémjelentések alapján Csányi írja Kanizsay Orsikának 1566-ban.)
³ Nádasdy Kristóf írja a győri táborból, hogy pribékek jöttek Szigetből. Mind egyformán beszélnek; a császár hada nem nagyobb a győrinél. Igen fegyvertelen nép (t. i. a Szigetet ostromló had). A Pákozdnál lévő török csapat a szultán hadának a színe. Ha Miksa császárnak kedve volna, meg lehetne verni a törököt. (1566 aug. 14. Nádasdy Tamás-nakhoz. O. L.)

⁴ O. L. Nádasdy lev. Szalay Benedek lev. 1566 aug. 8. és szept. 29. U. i. vannak a kémjelentések is.

⁵ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1566 május 22. az egri püspök jelentése.

s a ki a fejevári bégnek volt bizalmas embere. Ez is kétfelé kasszálgatott.¹ Nagyon dicsérik a mieink nemes Magos Pál uramat, a ki az 1566. év tavaszán álrühában Váradig ment, mindent kikémlelt s a török mozgolódása felől jó híreket hozott.² Ügyes kém lehetett az a pribék, a kit Zrínyi György 1566-ban a Szigetvárt ostromló török tábor kikémlésére küldött. Csányi Ákos jelentése szerint ugyanis a neki öltöztetett és megberetvált pribék az egész török tábornak kikémlelte.³

Egyébként ez az 1566. évi háború is azt a tapasztalatot hozta, hogy a királyi végházak kémrendszere a törökével versenyezni nem bír. A békesség helyreálltával tehát ennek a kérdésnek az orvoslását is megkísérelték. De mivel az üres kincstárból nagyobb összegre nem telt, megint csak a réginel maradtak. Az 1570. évben végre Károly főherczeg vette a kezébe a kémek ügyét. Szept. 28-án Verancsics érsekhez fordult tanácsért. Ő neki ugyanis e kérdés körül jeles tapasztalatai és ismeretei voltak. Nincsen elég kémünk — írja Károly főherczeg! — A törökök kémjei sokkal jobbak, mint a mieink. A vidéki végházak alig három-négy kémert tartanak Budán és Esztergomban. Érsekújvárnak meg csak egyetlen kémje van Esztergomban, a ki hébekorba Budára is elnéz. Ezért elhatároztuk, hogy nemcsak Magyarországon, de Konstantinápolyban is megbízhatóbb kémeket tartunk, hogy a török terveit idejében megismerjük.⁴

Az esztergomi érsek, a kinek a tanácsát ez ügyben kikérték, igen okos feleletet adott. Nem vaktában kell a kémert fogadni, — írja — hanem alkalomadtán, módjával kell őket szerezni s megnyerni. Azelőtt a török janicsárok, a szolákok, a csauszok és az étekfogók voltak a kémeink. *Az alvó szultán mellett őrködő ifjak közt is volt kémünk!* Ezek az ifjak egész napon át a szultán mellett voltak, tehát mindent láttak és mindent hallottak. A szolákok közül azt a kettőt nyertük meg kémekül, a kik a szultán mellett haladtak, s a mit ez a basákkal beszélt, nekünk azonnal jelentették. A kémeket mindég úgy fogadtuk, hogy egyik a másíkról semmit sem tudott. A török udvarnál Konstantinápolyban három nyelv járja: a magyar, a bosnya és a horvát, néha az olasz és a német. Az orátornak tehát beszélnie kell e nyelve-

¹ U. o. 1566 ápril 21. Mágochy jelentése.

² U. o. 1566 ápril 24.

³ O. L. Nádasdy lev. Csányi Ákos Nádasdy Tamásnéhoz 1566 szept. 2.

⁴ Cs. és k. állami ltr. Hung. 1570. »de melioribus rationibus inveniendis quibus certiores et efficaciores exploratores rerum, machinationum et motuum Turcicorum tam in propinquis et interioribus regni Hungariae partibus, quam etiam Constantinopoli haberi posset« etc.

ket.¹ Így aztán a tolmácsok között is lehet kémeket szerezni. A szultán az udvarában csak zsidó orvosokat tart, ezeket pedig könnyű megvásárolni. A portán lévő pribékek (renegátok), ha alkalom kínálkozik nekik, szívesen vállalják a kémkedést. Azért ezeket sem szabad figyelmen kívül hagyni.²

Az esztergomi érsek mint kiváló diplomata, a ki többször járt Budán és Konstantinápolyban s gyakran akadt dolga a kémekkel, csakugyan az a férfiú volt, a ki a kémség ügyében a legjobb tanácsokat adhatta. Annak azonban semmi nyoma, hogy a tanácsát Bécsben megfogadták. Ugyanis az 1570. év után még gyarlóbb nálunk a kémkedési rendszer, mint azelőtt. Nem volt pénz, tehát használható kémeket sem lehetett tartani. Még legtöbbet tettek e téren a végbeli kapitányok és a tehetősebb magyar urak, a kik gondjaikra bízott várak érdekében csakugyan sokat vesződtek a kémek szerzésével. A levelezésükben gyakran szóvá is teszik a kémkedés ügyét.

Az 1571. évben a portán Horvát Mátyás volt ő felségének az egyik kémje. Mint maga mondá, a török vízi erejének a kikémlése volt a feladata.³ Rueber kassai generálist Sebestyén diák tartotta kémjelentésekkel.⁴ Kielmann András komáromi főkapitánynak budai kéme Schedelmair János nevű budai janicsár volt. Igen ügyes kémei voltak Báthory Istvánnak. Az 1572. évben például maga jelenti a királynak, hogy a portán lévő emberek mindent kikémlélvén, kimerítő jelentést küldött.⁵ A következő évben Báthory Gyulafehérvárról jelenti Miksának, hogy az ő kémje nemcsak a konstantinápolyi udvar dolgait szimatolta ki, hanem átkelvén a Bosporuson, egész Ázsiát bebarangolta s Magnesiában Szelim szultán fiának a palotáját is kikémlelte.⁶

A legravaszabb kémek egyike volt ez időben a hirhedt és kétkulacos Kenderessy István. A neve ismeretes a Dobó—Balassa-féle pörből, a hol csúnya szerepet játszott. Egyébként a királynak fizetett kémje volt; de azért a törökökkel

¹ A császári oratorok és residensek között Ungnád kivételével egy sem akadt, a ki a jelzett nyelveket beszélte volna. Verancsics tanácsára tehát nem sokat adhattak!

² U. o. 1570 szept. 28. Verancsics érsek jelentése a kémek ügyében: »Non enim ex abrupto exploratores requiri ad officium, sed e re nata arripi conciliari atque amplecti debent« etc.

³ U. o. Turcica, De Rymorator jelentése Konstantinápolyból 1571 ápril 18.

⁴ U. o. Hung. Rueber jelentése 1571 május 13. Kassa.

⁵ U. o. 1572 május 17. Torda.

⁶ U. o. 1573 márcz. 14. Ugyanő a Daczó János hozta jelentés alapján a török *vizhad* készülődését is megírta Bécsbe. (»Háromszáz gálya leszen az kiket eveznek és nagy bárkák, tiz maonna hajó is leszen« stb.)

is folyton czimborált s a tör kökémeket igen jól ismerte. Ez utóbbiak nevét Bécsbe is megírta. A török császár kémjei — írja Kenderessy — ő felsége udvarában ezek volnának: Jankovics Ferencz, feketeszakállú ember, tökéletesen beszél magyarul, németül, olaszul, horvátul, és csehül. A fivére most debreczeni kereskedő. A második kém Péter nevű dalmata, Sebenicoból való, Verancsics érsek szolgája volt. Az urával Konstantinápolyban is megfordult, most 32 éves, olasz ruhában jár s a magyar végházakban lóvásárlás czímén sokat jár-kei.¹

Ez a horvát eredetű Kenderessy sok kémjelentést küldött Bécsbe. Az 1572-ben is jelentette, hogy a törökök a bécsi udvarba és más helyekre most bocsátják ki a kémeket. Az én fivérem — írja Kenderessy — a ki horvát, éjjel-nappal a török császár körül forgolódik s igyekszik, hogy mindent megtudjon.²

Kenderessynek egyik beszélgetése is ránk maradt, a mit a kémkedés dolgában valamelyik társával folytatott. »Én — mondá Kenderessy — császár *titokembere* vagyok; és nagy biztomban bíztam ilyen nagy titokdolgot rád, minthogy látom igazmondásodat... Engem se jegyőzzön meg az basa, téged se foghasson oly szóban, hogy tenéked kijelentettem volna... de soha Kenderessy Istvánnak ne nevezz, hanem csak Bridovits Pálnak.«

Ismert kém volt ez időben Földessy István is, a ki (mint rácz) mellékesen kereskedéssel is foglalkozott. Az 1574. évben Forgách Simon írja róla: Hozzám jött Földessy István s elárulá nekem, hogy ő valamennyi török kémét jól ismeri, a kik tudniillik törökök, de magyar ruhában gyakran megfordúlnak Pozsonyban. Ezek többnyire Huszain pribéknak (Török Ferencznek) az emberei. Ez az ember, a ki Bebek Györgyöt elárulta.³

Kiváló ember lehetett az a pesti kém, a kivel Forgách Simon 1576-ban évi 400 tallérban megszerződött. Ilyen nagy összeget ritkán fizettek kémnek. Pedig annak az embernek, a kivel a híreket küldötte, még külön ötven tallért fizettek.⁴

¹ U. o. Kenderessy kémjelentése: Ad mandatum sacrae caes. majestatis pro nominandis et depingendis quibusdam personis, qui imperatoris Turcarum exploratores fuerunt in aula caes. majestatis per certum tempus. 1572.

² U. o. 1572 decz. 12. Pozsony.

³ U. o. Turcica, 1574 május 31. Surány.

⁴ K. p. I. Denkbuch 399. kötet, 1576 ápril 1. — Teuffel András győri generálisnak is jó kémei lehettek Budán: mert maga írja róluk, hogy személyesen beszélgettek a basával. Most ez órában — írja Teuffel — azt jelentik, hogy a düledező Tihany várát készülnek megvenni. (U. o. 1575 juni 21. Győr.)

Ungnád Kristóf Egerből bizonyos Szabó Tamás nevű jászberényi polgárt ajánlott a királynak. Ez a Szabó hozta a híreket a temesvári és a nándorfehérvári kémektől. Aztán mint kereskedő Budán és Pesten kémkedett s az ellenség szándékát megjelentette. Ungnád nagyon dicséri Szabó Tamást s jutalomra ajánlja a királynak.¹

Sok oly kémjelentésünk van ez időből; melyeknek szerzőit nem ismerjük. Egyik-másik igen figyelemreméltó dolgot említ. A budai nagy robbanást például részletesen leírja az egyik jelentés. A másik azt a nagy pusztítást írja Bécsbe, a mit döghalál okozott Budán. Csak a basa házanépéből hetvenen haltak meg. A névtelen író a jelentése végén azt a nem épen szokatlan hirt is elárulja, hogy a budai basa a regensburgi birodalmi gyűlésre két kémeket küldött; az egyik zsidó, a másik olasz.²

Ez az adat is azt mutatja, hogy a török magasabb műveltségű embereket is alkalmazott kémekül. Holmi jött-ment pribékek és szegénylegények nem is értették volna, mit kell nekik jelenteniök a birodalmi gyűlés tanácskozásairól. De sőt oda sem férkőzhettek volna!

A birodalmi gyűlés idején jött a portáról Ungnádnak egy embere Kielman komáromi főkapitányhoz. »Sok híreket beszél, — írja Kielman — kijő reánk török császár az hadával kikeletre... nyilván több dolga leszen az szegény kereszténységnek az kikeletre« stb.³

Az ezen korbéli kémjelentések közül figyelemreméltó az a névtelen híradás, a mit Zamaria Ferrando Specia de Casa komáromi naszádos kapitány kapott az esztergomi táborból. E kémjelentés írója elmondja, hogy az Esztergomnál gyülekező török tábort összevissza járta, s bár vagy tizenhatan is kérdezték őt: talán te komáromi vagy? Ő tréfálva felelé nekik: igen hát; itt jár a komáromi hajdú; jertek és én ott elég bort adok innotok! »En — írja a kém — mentem vala szerszámlópatkoltatni az török palánkban. Az patkoló helyen hallottam oly hírt, hogy mivel az komáromi vitézek mind elhagyták volt az fizetést, és az városiak állják mind vízen mind szárazon az strázsahelyeket. Azért im csak az budai basától várja az bég, hogy vagy ma, avagy holnap az budai sajkkák itten lesznek és mind az gyom-

¹ U. o. Hung. 1575 márcz. 25. Eger. — Ez év junius 26-án írja Istvánffy Miklós: »A multis exploratoribus tam ex Constantinopoli quam Buda et aliis locis pro certo scribitur, idque mihi in secreto dictum est, quod imperator Turcarum hoc autumno vult huc Budam venire et hac hieme isthic hibernare.« (Körmendi ltr. Missiles, Batthyány Boldizsárhoz.)

² U. o. Turcica, 1576 aug. 24.

³ O. L. Tört. Eml. Belügy. 1576.

liák és az bezliák, és azt beszélük, hogy az Istennek segítségéből ugyan hátakon mehetünk úgymond az ebeknek... Bizony nagy kérdéseket tesznek Komárom felől. Én magam is kimegyek ez helyen az pogányebek közül.«¹

Ez egyszerű kémjelentésből megtudták a komáromiak, mit forral a török ellenük? Másrészt meg meggyőződhettek belőle arról is, hogy a török a magyar végházakban végbemenő dolgokról unosuntig eleget tud. Mert hát való igaz dolog volt, hogy a komáromi naszádosok a nagy fizetelenség miatt ott hagyták a szolgálatot s helyettök egy ideig a városi polgároknak kellett a strázsát állaniok. A mit a kémjelentés a Komárom ellen tervezett támadásról mond, rövid nap az is valóra vált.

Bár a kémkedésre a kisebb végházak és kastélyok kapitányainak úgyszólván semmit sem adtak, bár Rudolf korában a végbelieket sem fizették éveken át: azért mégis akadtak magyar kapitányok, a kik a saját összeköttetésüikkel, a saját fáradtságukkal annyira kiismerték a török végházak erejét és állapotát, hogy e tekintetben a legpontosabb és a legrészletesebb fölvilágosítással szolgálhattak. Az 1577. évben például a győri generális, a ki jelentékeny összeget kapott a kémkedésre, Huszár Péter pápai kapitánytól kér felvilágosítást a fejevári, simontornyai, endrédi stb. törökök ereje felől. És Huszár Péter pontosan megírta neki, hány bezlia, hány iszpahia van, ki mennyi lóval ül fel, kik a tisztjeik! Megírja a pattantyúsok, az azápok és a martalóczok számát, a tisztjeiket név szerint, sőt azt is megmondja, melyik kaput, melyikük őrzi.²

Annak a kapitánynak, a ki a szomszéd török végházakat ennyire ismeri, meglepetéstől sohasem kellett tartania. Az ilyen kapitány mutathat csak fel fényes eredményeket! S tudjuk, hogy Huszár Péter ezen a téren csakugyan az elsők közé tartozott.

Ugyancsak pompás jelentéseket írt a hódoltság egész erejéről, a törökök hadakozási módjáról s a török végházak állapotáról Prépostváry Bálint főkapitány, korának egyik legkitűnőbb katonája, a kinek a szavára még Bécsben is sokat adtak.³

Mennyi fáradtság, mennyi kémkedés és mennyi utánjárás kellett ahhoz, hogy valaki ilyen ismereteket szerezhessen, kiki elgondolhatja. Ugronffy István cseszneki kapitány, a kit a török

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14375. f. 1578. d. u. Tekintetes és nagyságos Zamaria Ferrando uramnak, császár öfelsége főkapitányának adassék ez levél Komáromban.

² Cs. és k. Hadi ltr. 1577 jan. 15, 6. 5. l. — Zelting Károly győri generálishoz.

³ U. o. Prépostvári jelentései (magyar nyelven) Mátyás főherczeghez 1594.

végházak erejéről szintén megkérdeztek, írta a győri generálnak: »Látja Isten, igen nehéz ennek végére menni, mert paraszt ember, az ki bejár Fejérvárra, mit tud benne, ki micsoda, ki aga, ki vajda, ki oda-basa, ki kedig iszpahia? Az ki szinte ottben köztük lakik is, egy hirtelen az sem tudnája megmondani, hány bezlia, hány iszpahia, hány azap vagy on benne.«¹

Hát kétségtelen dolog, hogy nem könnyű dolog volt az ilyesmire megbízható választ adni. S mégis akadtak, a kik ennek is a végére tudtak járni.

Érdemes megemlítenünk, hogy a törökök nemcsak a végházak erejét, a benne lévő nép szándokát kémleltették, hanem még a vitélő rend hangulatáról is pontos értesítést kívántak. S mint az alábbi eset mutatja, ilyet kaptak is. Prainer konstantinápolyi residens írja 1582-ben Bécsbe, hogy a budai basa kémet bocsátott a magyar végházakba, a ki aztán az ott szerzett tapasztalataival Konstantinápolyba jött s a nagyvezérnek jelentést tett a magyar végházak állapotáról. E jelentés szerint a magyarság mód nélkül meggyöngült s hozzá még a viszálykodás dül közöttük.² Minden magyar szájában most a lengyel király (Báthory István) neve forog. Őt óhajtja, őt várja mindenki, s kétségkívül meg is választják őt királynak. A császár ellen nagy az elkeseredés, mert a magyar végbelieknek még zsoldot sem adat; bűdös borral és rothadt posztóval fizeti őket.

Tudjuk, hogy 1587-ben Zrinyi György, Nádasdy Ferencz és Batthyány Boldizsár minő fényes győzelmet arattak a törökön. E győzelmet jórészt az idejében kapott s megbízható kémjelentéseknek köszönhatték. Hiszen alighogy a török mozgólódni kezdett, a kémekek már is jelentették nekik: »Az török szertelen igen patkoltat; ³ abrakra fogták a lovakat; ⁴ laptát csináltak kétezernél többet. Szinte indulóba vannak.«⁵

Sok és becses kémjelentés maradt ránk a tizenhat éves háború idejéből. E kémjelentések részletes felvilágosítással szolgálnak a hazánk ellen küldött nagy török seregekről. Bizony nem a legvonzóbb kép, a mit e gyűlevész hadról festenek.

E kémjelentések közül a legalaposabbat bizonyos Huzain bég írta Konstantinápolyból. Ő maga megmondja a jelentésében,

¹ Hadi ltr. 6. 5. I. 1577 júni 9. Csesznek.

² »magnam Hungarorum imbecillitatem et discordiam praedicavit« etc. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1582 május 28. követi jelentés Konstantinápolyból.)

³ A patkoltatás a harc közeledését jelentette.

⁴ Azaz a fűvelést abbanhagyták, a mi akkor történt, mikor hadba indultak.

⁵ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1587. Kémjelentés Szigetvárról.

hogy az igazi neve *Gergely diák*, s bár most a török hiten van, a szegény magyar rabok kiszabadításán fáradozik. E miatt csaknem bajba került. »Csak az Isten oltalmazott, — írja — hogy horogba nem vetének«.

Gergely deák, avagy Huzain bég a maga szemével látta Konstantinápolyban a nagy török sereget. Tapasztalatairól azonnal értesíti régi jó barátját: Berenhidai Huszár Pétert, a ki Pápán kapitánykodott. Ugy vagyon — írja — hogy soknak tesz (a török sereg), de sok az teve és azokra emberképet csináltak és sok zászlókat. Bizony tízezer janicsár vagyon; azt a tízezer janicsárt a pápai, veszprémi és a palotai gyalog Isten által megveri; mert mind összeszedték azokat a tizedgyermeket, a kiknek sohasem volt puska a kezükben!

Gergely diák imígyen leírván a török sereg gyengéit, lelkéből eredő szókkal buzdítja Huszár Pétert és társait, hogy ne tartanak ettől a török hadtól. Hadatok — írja — el ne oszoljon. Török hitinek ne higgyetek. Vegyétek eszetekben magatokat, hogy a török soha hatalmával semmit nem vett, hanem csalárd-ságával. Erősen vigyázzatok, hogy meg ne csalattassatok. *Kéme- ket tartsatok!* Ha megverték a törököt, nyereségnek ne essetek, hanem üzzétek őket halálra!¹

E kémjelentés, melynek minden sorát mély hazaszeretet hatja át, a való igazat írja. Jó csomó egykorú levél meg kém-jelentés állítja, hogy a törököknek hadserege úgy 1593-ban, mint 1594-ben csupa szedett-vedett népségből állott, s a mi benne szemrevaló hadi nép akadt, az a magyarországi török végházak lovassága volt. Segnyey Pongrácz írja 1594-ben Batthyáynak: »Az végbeli iszpahiák és bezliák, Magyarországbán kik vannak, *Szinán basa hadának színe*. Ezenkívül az mi hada vagyon, meg-higgye nagyságod, gaz és fegyvertelen nép az akancsiakkal együtt, kiknek száma 30.000. Nem illik nagyságtoknak megrémülni ezek ellen«.²

A török hadseregnek ezen állapota az egész ország előtt ismeretessé lőn. Innét van, hogy nagy lelkesedés támadt nálunk s mindenki bízott a török kiverésében.

¹ Cs. és k. hadi levélt. I. 8. f. 1594. »Költ Konstantinápolyban, császáz udvarában, Szent Demeter nap után való nap, 1593.

² Körmendi ltr. Missiles, 1594. A követi jelentések úgy 1593, mint 1594-ből ugyanígy írnak. Azt mondják, hogy a janicsárok csupán Zamogla-nik, a kik most vettek először puskát a kezükbe s a hadhoz semmit sem értenek. — (Lásd Krekovitz Frigyes követi jelentését Lándorfejérvárról 1593 szept. 10. Szerinte Szinán hada rongy népből áll; a janicsárok több-nyire ifjak még, kik fegyvert sohasem viseltek; szpáhi alig van 2000. — Közpénz. ltr. 172. f. Gesandtschaften an der ottomanischen Pforte.)

A háború idején a kémkedés természetesen kétszeres erővel folyt, s így sok és érdekes kémjelentés áll rendelkezésünkre. Az 1594. évben, Komárom megszállása alatt az egyik pribék kémünk bejárta Szinán vezér basa táborát, s tapasztalatait elmondá a komáromi kapitánynak. Szinán — mondá a kém — szombatig marad a komáromi táborban, hogy ezalatt Gyórt jól megerősíthesse. Most küldött oda négyezer törököt. *Szinán igen szomorú és levert!* Kevés eredményt mutathat föl s ez rengeteg sok emberébe került! Még Gyórt sem erővel vette meg, hanem a kezébe adták. S Komáromot — Győr fiát — hol annyi embere elveszett, tizennyolcz napja hiába löveti. Pedig a hadiszere már fogytán van. Napról-napra kevesebb lesz az embere. Csapatokban vonulnak el a törökök. Ha az egész sereg elvonul, Gyórt könnyen vissza lehet venni.¹

Eörsy Péter, a naszádos had e hős kapitánya, a ki Esztergom visszafoglalása után a vízihajdúsággal itt állomásozott, a haditanácsnak és Pálffy Miklósnak folyton küldözgette a kémjelentéseket. Az 1597-ben például az érdekes budai hírt küldi: »Az minemű keresztény embereink ott benn Budán és Pesten vannak, ugyan maguk közül egy emberöket bocsáttának ki énhozzám, az kitül izenték, hogy török császár az végekbe azt írta, hogy semmit ne féljenek; mert általán fogva minden bizonnyal hogy Szent-György napjára itt künt akar személye szerint lenni. Ha pedig akkorára ki nem érkezhetnék, tehát minden bizonnyal az mikor az rózsza virágzik, itt kin akar lenni. És azt is írta, hogy bátor Makumetát soha ne láthassa, hogyha ez megnevezett napra ki nem jő.«²

A XVII. század a kémkedés dolgában alig hozott valami újat. A pribékek, a kémek és a kalauzok csakúgy forgolódnak ezentúl is, mint az előbbi században. A végházakból most is úgy küldözgetik a kémjelentéseket egymásnak, mint azelőtt. S ha a hihetetlen nyomorúság, a mi e században a végbelieket nyomta, meg is apasztotta a jól fizetett, hivatásos kémek számát, akadt a szegény legények közt elég, a ki pénz nélkül is szolgált hírekkel. Hiszen amúgy is örökös kóborlás volt az életök; nem nagy fáradságukba került megjelenteniök a mit láttak és tapasztaltak. Aztán a törökök e században is a magyar deákok tollával levelezgettek, s így a kémdeákokban akkor sem szűkölködtünk.

A hosszú török háborúnak utolsó éveiből például egész sereg híradás és kémjelentés maradt ránk. A háború alatt a pribékeket

¹ Hadi ltr. Feldakten. 1594 okt. 27. Mátyás főherczeg közli Rudolfiál a Komáromból vett híreket.

² Hadi ltr. Feldakten. Eörsy Péter jelentése 1597 január 7. Esztergom.

és az elfogott rabokat vallasni sem kellett, maguktól is eleget beszéltek.¹

A kereskedők kémkedése is napirenden volt. A komáromi kapitány például 1605-ben Ságody János és Kún István kereskedőkkel kémelettette ki a török tábor.²

Ugyanez évben a budai törökök készülődéséről a kémjelentések alapján írja Guttray István esztergomi kapitány: mind agák, csorbaziák mind elkészültenek. Csak Bocskaytól várnak hírt. Macskássy Ferencz rab volt Budán, erdélyi fi, Thurzó uram szolgálja. Bocskay levelet írt, s a törökök mindjárt az órában elbocsátották őt.³

Nádasdy Tamás 1607-ben Kanizsába küldte törökül tudó kémjét. Ez a kém ép akkor ért oda, mikor a törökök a góréban⁴ divánt tartottak, s a góré alatt az egész tanácskozást végighallgatta.⁵

Szabó Balázs Zrinyi Györgynek volt a vajdája, de mint ügyes kém is kiűntette magát. Kanizsa ostroma alatt például ő vitte be és hozta ki a híreket. Az 1612. évben maga a kamara is jó kémnek mondja őt és ezért 12 tallér jutalmat és egy darab karásia posztót adat neki.⁶

Nem érdektelen az a kémjelentés, a mit 1615-ben Ali vezér-basa táborából küldöttek volt a végekbe s innét Bécsbe. Ez a kémjelentés a vezérbasáról a többi közt ilyeket ír: »Az gazdag urakat keményen fogatja és sarczoltatja. Zkender basát is megfogván, minden kincsét elvötte tőle... Az budai basán tizenhat lóterhe pénzt vött és az kanizsai basaságot adta neki. Seditio köztök nagy vagyon... Egrön is az basát kivonták az pásitra az várból, hogy agyonverjék; hanem sokat könyörögvén, ígérte magát, hogy minden jószágát nekik adja fizetésben. És úgy

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1600 szept.—okt. Berhart Leo Gall jelentése Kanizsa felmentése ügyében. Szól a hírmondó pribékekről is. — Mátyás főherczeg Rudolffhoz 1601 okt. 21. A pribékek jelentése szerint — írja — a törökök holnap támadni fognak. — Pogrányi Benedek jelentése a fejérvári táborból Unverzagthoz 1601 okt. 2. szól a pribékek és a rabok híradásáról.

² Hadi ltr. Feldakten 1605 szept. Aussag zwaier Burger von Komorn.

³ U. o. 1605 január 10. Kollonits Szigfridhez.

⁴ Góré a várakban lévő vigyázóhely vagy strázsaház.

⁵ O. L. Akad. iratok, 1607 május 12.

⁶ K. p. l. Familienakten, Rathschlag 1612 márcz. 28. — Lónyay András 1613 okt. 18. Kálló: a kémjelentések alapján írja, hogy a tatárok száz öreg embert heréltek meg »örök emlékezetre egy csoportban hagyván őket.« — Az 1613 év okt. 9-én kelt kémjelentés a többi közt Bethlen Gábor e nyilatkozatát adja: »Im nem segítnek meg az bestye lélek kurvák Magyarországból; de bizony tromffal ütöm, ha Lippát, Jenőt oda kell adnom is az törököknek«. (Mindkettő: Cs. és k. áll. ltr. Turceia.)

onnét béhozván, mingyarást az tömlöczben vetették. Ezenkívül nem volt oly főember közöttük, kit ki nem vontanak házából és erősen meg nem verték őket.«¹

Ez időben a debreczeni bíró »emberséges polgár póstája : Gazdag Gáspár sokat forgolódván a budai basa táborában, jó hírrel tartotta az övét.« Az ő jelentése alapján írja Abaffy Miklós kapitány 1615. aug. 18-án : a debreczeni ember mondja, hogy Ali Légrádnál van táborban ; Ali basának egy magyar diákja jelentette a debreczeni embernek, »hogy a török császár meghagyta Ali basának, hogy úgy oltalmazza az keresztény császárral való békességnek felbontását, mint az két szemét.«²

Bethlen Gábor korából sok érdekes kémjelentéssel szolgálnak Enyingi Török István főkapitány levelei. A dunántúli vég-házak neki küldték a híreiket, s így ő adhatott legmegbízhatóbb jelentést azon vidék politikai és hadi mozgalmairól.³ Ákosházi Sárkány István, a ki mint régi szolgáló vitéz eleget látott és sokat tapasztalt, szintén érdekes kémjelentésekkel szolgált. Az 1621. évben például Szigetvárról ezeket írja : »Az basát Szigetvárban az városban bévítették. Mondják, hogy igen elnehezedett. Immár nem tudom, hacsak az cigánybetegség bántja-e ? Én inkább hiszem, azmint értegetem, hogy az lengyelországi purgáció csapta el az hasokat (a törököknek) ; mert ott elhagyja nagyságod, hogy úgy megadták az adót, hogy sok esztendeje annyi török el nem veszett fegyver miatt, mint ott. Itélem, hogy az basának is ez fájlalja gyomrát.«⁴

Az a körülmény, hogy a törökökkel való érintkezés és levelezés a magyar végbeliek kezében volt, s hogy a török híreket elsősorban ők tudták meg, bizonyos jelentőséget adott a magyar vitézlő rendnek. Nem nagy dolog volt ez, de a bécsi kormány-székek szemében mégis szálda volt. Amúgy sem bíztak a magyar katonaságban, s mikor azt is látniok kellett, hogy a török egyenest támogatja a nemzeti felkeléseket : megérett bennök az az elhatározás, hogy a törökkel való érintkezés terén a közvetítő szerepet kiveszik a magyarok kezéből.

Tudjuk, hogy idáig a török híreket majdnem kivétel nélkül a végbeli magyar tisztek szerezték. Budáról és Konstantinápolyból magyar kémdeákok küldték a jelentéseiket. A török tolmácsok és a portai kurírok is magyarok voltak. A harminczéves háború idején mindez megváltozik. Hogy a törökül tudó magyarokat nélkülözhessek, a portai residensek mellé évenként több

¹ K. p. l. Hung. 15425. fasc. 1615 szept. 22.

² O. L. Thurzó levélt. 1618 aug. 18. Tokaj.

³ Körmendi ltr. Missiles, Török István levelei Batthyány Ferenczhez.

⁴ U. o. 1621 okt. 21. Komárom.

osztrák és olasz ifjút adnak, a kik aztán ott megtanulták a török nyelvet és az írást. Ezeket az ifjukat a velenceiek példájára a *giovani di lingua* után *sprachknaben*-eknek hívták.

Mikor már elég törökül tudó emberük volt, magyar levelezőkre, tolmácsokra és kúrirookra nem szorultak többé. Kurz portai követ javaslatára aztán 1626-ban szervezik a titkos levelezői állásokat Budán, Nándorfejérvárott, Szófiában és Konstantinápolyban.¹

Ez új intézkedéssel a kémkedés ügye egészen a residensek és a titkos levelezők kezébe került. A magyar végbeli kapitányok ezentul már nem kapnak kempénzt s a jelentéseiket sem küldöztetik Bécsbe.² Ha kémekre volt szükségök, ezentúl a magok zsebéből fizethették. Idáig a hivatalos török tolmácsok mindég magyarok voltak.³ Most ezen is változtattak. Volt már német is, a ki törökül beszélt, tehát az osztrák *sprachknaben*-ek közül nevezték ki a hivatalos török tolmácsokat. Még azt is szigorúan megtiltották, hogy a föl- és alá járó török követségek tagjaival valaki magyarul beszéljen. Az 1659. évben azt is elhatározták, hogy beszüntetik az eddigi szokást, mely szerint a török követségeket föl és alá magyar huszárok kísérik. Ezentul német convoy oltalmazza a török követség tagjait. Ezt az újítást azzal szépítették, hogy a magyar huszárokat nem lehet használni; mert a török követséggel mindig sok zsidó jön, s a huszárok ezeket folyton csufolják.⁴

Tudjuk, hogy a XVII. század másik felében alakult meg Bécsben a keleti kereskedés lebonyolítására a *keleti kompania*. E társaság tisztségviselői jobbára a konstantinápolyi residens mellett kitanult, s törökül jól tudó osztrák ifjak közül kerültek ki. Ezek természetesen jól ismerték a török életet és szokásokat. Így aztán a kelletténél is többet érintkeztek a törökökkel. Csakhamar napvilágra került az a furcsa valóság, hogy a bécsi keleti kompánia titokban fegyvereket szállít a törököknek, s *kémiséggel szolgál mind a két félnek*. Erre 1670-ben eltiltották a keleti kompániának a kémkedés mellett a törökökkel való beszélgetést is.⁵ De mivel a keleti kompánia Budán is meg Konstantinápolyban is tárházakat tartott és kereskedett, tehát beszélnie is kellett.

¹ Köz. p. ltr. 18590. fasc. Gesandtschaften : 1625 febr. 11. és 1626 juni 10-iki resoluczió a titkos levelezők ügyében.

² Olykor egy-egy főkapitánynak még adnak kempénzt, de a kisebb végházak semmit sem kapnak e czélra.

³ Pécsy István volt az utolsó, havi 30 frt fizetéssel.

⁴ K. p. l. 18592. fasc. 1659 aug. 11.

⁵ U. o. 18594. fasc. 1670 január 24. »von hiesigen statu an der ottomanischen Porten oder sonst nichts zu diskurirn, weder guetes noch böses« etc.

És mint később kiderült, beszélt is és hordta a híreket Bécsből Budára és vissza.

Az új kémkedési rendszernek kétségkívül sikerei is voltak. Hiszen a levelezők és a tolmácsok a portán nemzetünknek ellenségei voltak, s így nemcsak török híreket irogattak, hanem a magyar politikai mozgalmakat is elárulták. Az új kémkedési rendszernek köszönhetette Bécs, hogy a Wesselényi-féle szövetség minden szálát megismerhette. *Panaiootti Nichusio*-nak, a portai tolmácsnak és levelezőnek az érdeme ez. Meg is jutalmazták bőségesen! ¹

Az 1661—1664. évi nagy háború alkalmával a kémsszolgálat terén bizonyos *Danka János* nevű székely gyalogvajda tüntette ki magát. A hivatalos iratok mondják, hogy a császári táborból senki sem mert vállalkozni a török sereg kikémlésére. Danka szó nélkül vállalkozott erre. Maga az udvari kamara mondja, hogy Danka roppant szolgálatot tett a császári hadnak. Ezért a király 1667-ben ezer tallér jutalmat adott a vakmerő hajdú kapitánynak. ²

Az 1664. évben Giorgio Clermone a portára küldetvén, több érdekes jelentést irt Bécsbe. Azt mondja a többi között, hogy a hajdúk és a huszárok a török vitézekkel esznek és isznak s falakban kóborolnak mindenfelé. *Eszéknél hallottam — írja Clermone — Zrinyi gróf gyászos halálát! A törökök nagyon örvendenek ezen s Zrinyi Miklós rézmetszetű képét meg is mutatták nekem.* ³

A kurucz-labancz világban a kémkedés régi módja egy időre megint erőre kapott. Thököly sikereiben nem utolsó része volt annak a körülménynek, hogy sok és ügyes kémje meg hordója volt. A labanczok majd minden magyarban Thököly kémjét látták. S a kire valamit rábizonyíthattak, ugyancsak kínos halállal ölték meg! Az 1677. évben szembe kerültek egy igazi kurucz kémmeel. Hajdú volt az istenadta. A labanczok azonban hiába fenték rá a fogukat. A szegény kurucz kém ugyanis attól tartván, hogy a kínzás közepette elárulja a titkait, kardjával megölte magát. Bizonyos, hogy ha kémséggel tengette is az életét, de mint hős halt meg.

Mint jellemző esetet említjük, hogy a bécsiek még Szelepechény érsek bécsi házának gondviselőjét: Frányó uramat is Thököly kémjének nézték és félholtra verték. ⁴ Valamivel későbbben Ponyatovszky Szaniszlót fogták el Esztergom mellett. Őt is azzal gyanúsították, hogy Thököly kémje, pedig csak török rabokat vásárolgatott. ⁵

¹ K. p. l. 18591. fasc. Nagy halmaz irat van itt Panaiootti dolgaira

² U. o. Hung. 1667 aug. 13.

³ Cs. és k. áll. ltr. 1664 decz. 29. Zu Össek hab ich den traurigen todtfall des herrn grafen von Zrin seel. gedächtnus vernommen etc.

⁴ K. p. l. Hung. 1683. Kollonich püspök jelentése a támadásról.

⁵ U. o. 14678. f. 1692.

A felmentő háborúban a császári hadaknak állandóan a pribékek és a rácok szolgáltak kémekül. Még a rácok deszpota : Brankovics György is kémkedéssel foglalkozott. Ő maga írja 1692-ben, hogy a magyar rebellesek minden törekvését elárulta. Az erdélyieknek Magyarországra való betörését megakadályozta. Az 1683. évben a török terveit s készülődését idejében megírta; s Csáky Lászlót konstantinápolyi börtönéből megszabadította.¹

Magyar kémjelentés a nagy felmentő hadjárat idejéből csak igen kevés maradt ránk. Batthyány Ádám generális levelezése között azonban akad egy-kettő. Babócsay Ferencz veszprémi kapitány írja például neki 1683-ban, hogy Fejérvárra kémeket küldött. A budai basát — írja — két más basával és a fejérvári szandsák béggel együtt megfojtották (»azt kit nagyságod maga is látott«). A fejérváriak mi reánk agyarkodnak, »kire nézve mi boszuságunkban huszonhatnak (töröknek) fejüket feltettük az fentőben.«²

Az 1687. évben történt Finkensteini Fink budai hadnagynak nagy port fölvert esete. A nevezett hadnagy vidám életet folytatott Budán a török rabléányokkal. Állítólag ezek vették őt rá, hogy Budát a török kezére játssa. Egy rác kémmel levelet küldött ez ügyben a törököknek. A kém az azonban a mieink elfogták s harisnyájában megtalálták a törökök válaszát. Erre Fink hadnagyot a rác kémmel együtt kínra vetették. S bár mindakettőt hosszú kínzással ölték meg, egyikük sem vallott semmit sem.³

Ismeretes dolog, hogy a használható kémeknek ostrom és megszállás idején különösen nagy jelentőségük volt. A megszállottaknak állapotáról ugyanis csakis a kibocsátott emberek adhattak hírt; vigaszt és biztatást csakis ezek hozhattak kívülről. Ezért nálunk úgy a XVI., mint a XVII. században egyetlen megszállás sem mult el anélkül, hogy egy-két merész legényt le ne bocsátottak volna a várfalakról. Veszedelemes, életbejáró vállalkozás volt ez! De ha sikerült, a bennszorultakon segítve volt.

A megszállott várból lebocsátott embereknek a jó kém minden tulajdonságával birniok kellett; máskülönben elfogják és kivégezik őt az ostromlók. Török ruhába, kápába és fegyverbe kellett öltöznök s törökül jól beszélnök, hogy gyanu nélkül átverhessék magukat a török táboron. Ez még valahogy csak sikerült nekik, de már a szerzett hírekkel és levelekkel a várba visszajutni nagyon nehéz feladat volt. Ezernyi ügyesség, ravasz-

¹ U. o. 14687. fasc. 1692. Brankovics György deszpotá folyamadása.

² Körmendi ltr. Missiles, 1683 szept. 24.

³ Lásd az esetet bővebben a Hadtörténeti Közl.

ság és vakmerőség kellett ahhoz! A próbált vitézekben mind e tulajdonság megvolt, s így minden gondolkozás nélkül vállalkoztak arra, hogy éjjel a falakról leeresszék őket!

Várszállás az ilyesmi nélkül nálunk ritkán esett meg! Temesvár ostromakor (1552) például *Dóczy Miklós* Lossonczy levelével még akkor is átverte magát az ellenség tömegén, mikor Temesvár már romhalmaz volt. Zrinyi Miklós még rövid idővel halála előtt is küldött levelet Batthyány Ferencznek. Thury György Palota ostroma alatt a saját öcsését: Farkast bocsátá ki azzal a hírrel, hogy tiz napnál tovább nem tarthatja magát.¹ Győr megszállásakor (1594) *Pázmány Ferencz* gyalogvajda álruhában többször kijött a várból s a török tábornok kikémlelte. A szerzett hírekkel Bécsbe is fölment, s onnét a királytól biztató levelet hozott a megszállottaknak. S e levéllel sikerült a várba jutnia. Veszélyes útja alkalmával négyszer kellett a Dunát átnéznie.²

Ilyenforma dolgot vitt végbe *Osgyáni Bakos István* kapitány is, a ki Fülek megszállásakor paraszt gúnyában kijött a várból, s a szerzett hírekkel és a király biztató levelével megint visszament.³

A mikor Thököly kuruczai Szatmár várát ostromolták, *Kiss Balázs* huszárkapitány vásáros parasztnak öltözvén, le-bocsátkozott a falakról, hogy a nádort értesítse a Szatmár várát fenyegető veszélyről. A vállalkozása sikerült is, de visszajövet elfogták őt a kuruczok. Ép akkor mentették őt meg a királyi hadak, mikor a kivégzéséhez fogtak. Az 1683. évben a kuruczok Szatmárt megint körülfogták. Kiss Balázs, hogy az elcsüggedt őrségbe lelket adjon, megint kibocsátkozott a várból és szerencsésen Bécsbe érkezett. Ott nagy kitüntetés várt reá. A király ezüstkupát és seregzászlót adott neki s a szatmári őrségnek szóló levéllel együtt útnak eresztette őt. Kiss Balázs

¹ Gyula 1566-iki ostromakor Kerechényi László is ocsátott ki embebrt de a törökök elfogták. A kémjelentések szerint a törökök a vizet elfogták, s az árkot úgy feltölték, hogy az ostromlók és az ostromlottak puskával elérték egymást. (O. L. Csányi Ákos levele Nádasdynéhoz 1566.) Gyula ostromakor a török hadseregen keresztül ment be a várba Gyulai Pál András. Ő maga írja: »ex aggre Turcico sub Gyula facto a medio janicharorum arcem sum ingressus ac multis verbis ipsum Kerecheny oravi, ne arcem Gyula dicto passae dederet; meliusque esse ei dixi honestam in arce mortem manu appetere, quam ipsum et suos in campo vel trucidari vel perpetuae servituti vinculisque mancipari« (K. p. I. Hung. 1571. s. t.).

² Ezeket maga Pázmány vajda írja. Erdemei fejében a királytól adománylevelet is kap. Ez ügyre vonatkozó iratok a K. p. I. Hungarica 14455. fasc. 1618 aug. 25.

³ U. o. 14471. fasc. 1627 juli 13. Maga Eszterházy Miklós mondja e Bakos hősi vállalkozásának a történetét.

aztán nagy kerülővel, Lengyelországon át ment Szatmár felé és sikerült a várbá szöknie.¹

Mondanunk sem kell, hogy egy-egy ilyen vakmerő vállalkozás a végeredményében gyakran országos jelentőségre vergődött. Vegyük például Bécs 1683. évi megszállását. A körülzárt őrségnek és a felmentő seregnek az érintkezése lehetetlen lett volna, ha *Kolcsiczky György Ferenc* uram nem vállalkozik arra, hogy a török hadseregen keresztül a Lothringeni herczeghez megy. Kolcsiczky uram, mint a keleti kompánia tisztviselője jól beszélt törökül s ismerte a török katonaság minden szokását. Ezért fegyveres töröknek öltözött, s augusztus hó 13-án kijött Bécsből. A kémjelentést, s a városi üzenetet átadván a Lothringeni herczegnek, a török seregen keresztül augusztus 17-én ismét Bécsbe jutott, határtalan örömet keltvén a megszeppent lakósok között.²

Tudvalévő dolog, hogy az ilyen és ehhez hasonló vakmerő vállalkozásról a magyar vitézi élet emlékei között sok lélekemelő, sok megrázó följegyzéssel találkozunk. S az a különös, hogy emlékeink tanúsága szerint a legveszedelmesebb, s majdnem biztos halállal járó kísérletre mindég a legelőkelőbb vitézeink vállalkoztak. Hiába, az emberségről a kor fölfogása szerint nekik kellett példát adniok.

Ilyen önfeláldozás természetesen a török végbeliek között is napirenden volt. Náluk is járta a szokás, hogy ostrom idején ahhoz értő kemény embereket bocsátottak ki a várból. Még a török uralom végső napjaiban is divott náluk ez a szokás. A magyar történetírás keveset foglalkozik azzal a leirhatatlan önfeláldozással, a mellyel a törökök a magyarországi váraikat védtek. Nagyvárad, Fejérvár és Kanizsa védelme szinte a legendás időkre emlékeztet, annyi önfeláldozást és hősiességet tanúsítottak ott a török védelmezők! Mind a három vár ostromakor megesezt, hogy a védők bátor embereket bocsátottak ki segítségért.

Kanizsa blokádja alkalmával magyar parasztnak öltözött vitéz jött ki a várból, hogy a megszorultaknak segítséget hozzon. Az ostromló magyar hajdúk azonban fölismervén őt, foglyul ejtették. Zichy István generális lefejeztette őt s holttestét a kanizsai vár sorompója elé állíttatván, levelet tétetett a kezébe. A levél ilyenformán szólott: Mivel a gyaurok ellen e földön segítséget seholsem találtam, a túlvilágra költöztem. Allah elégséges az övéinek megszabadítására, segítséget csak tőle várhattok!

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ U. o. Kiss Balázs folyamodása Hung. 1698.

² A Bécs ostromáról szóló hírlapok és munkák mind megemlítik Kolcsiczky e vállalkozását.

A NAGYOBB GELLÉRTLEGENDA FORRÁSAI ÉS KELETKEZÉSE.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

III. A nagyobb legenda és a nemzeti krónika viszonya.

Kaindl azt igyekezett kimutatni, hogy a nemzeti krónika szerzője használta a mai nagyobb legendát. Domanovszky megerősítette ezt az eredményt, a nélkül, hogy mellette újabb érvet hozott volna fel.¹ Ez kielégítő felfogás lehetett, mielőtt a régibb terjedelmes legenda nem volt ismeretes, de miután kimutattuk a Walter-legenda létezését, egészen más szempontból kell kiindulnunk. Azt a kérdést kell t. i. felvetnünk: vajjon nem merített-e a krónika szerzője a Walter-féle életrajzból?

Mielőtt összehasonlíthatnók a két szöveget, rá kell mutatnunk a mai krónikák szövegének romlottságára. Domanovszky² kimutatta, hogy úgy a különböző krónikák, valamint Kézai műve egy V. István korabeli krónikára vezethetők vissza, a melynek eredeti és hiteles szövege egyikben sem maradt meg. Legközelebb áll hozzá a budai krónika családjának szövege, de egy-egy helyt Kézai tartotta fenn az eredetibb versiót. Domanovszky régibb történeti feljegyzések kétségtelen nyomait csak az 1047-ig terjedő időre véli kimutathatónak.³

A legújabb kritikának ezen eredményei rendkívül nagyfontosságúak a fennforgó kérdésre. Először végkép megdöntik azt a theoriát, a mely szerint Kézai krónikája önálló és sok tekintetben a többi krónikánál eredetibb mű. Másodszor bizonyos, hogy a máig fennmaradt codexek kivétel nélkül erősen romlott szöveget őriztek meg. Eszerint összehasonlításoknál a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk.

Ha az utóbbi feltétel mellett szemügyre vesszük a nagyobb legenda és a krónikák szövegeinek egymáshoz való viszonyát, sok helyt ráismerhetünk compilerunk módszerére.

¹ Kézai Simon Mester krónikája. Budapest, 1906. 105—107. l.

² Legbehatóbban Kézai Simon Mester krónikája című művében.

³ Kézai Mester krónikája, 129. l.

Az összehasonlítás alapján a következő képet nyerjük :

A nagyobb legenda egyetlen olyan dolgot sem tartalmaz, a mely a krónikákban benne nem volna, de viszont azok tartalmából sokat kihagy (a politikai híreket mind kivonatossan közli, mint ezt már a 15. fejezet vége felé észlelhettük). Csak egy mondata nincsen benne a krónikákban, ezt pedig szószerint a kisebb legendából merítette : »More protomartiris Stephani. primus in Pannonia martir, positus in terra genibus, clamavit voce magna, dicens : domine Jesu Christe, ne statuas illis hoc peccatum, quia nesciunt quod faciunt.«¹ Elhiszi-e valaki, hogy a krónika szerzője, ha a mai nagyobb legendát használta volna, épen csak ezt az egyetlen mondatot hagyta volna ki, a mely a kisebb legendából származik ?

A nagyobb legendában van egy hely, a mely éles világot vet a valódi összefüggésre. Feltűnő, hogy Gellért körülményesen leírt martiriumának évét a krónikák nem jegyezték fel, míg a nagyobb legenda megfelelő helyén, a hol előadása szóról-szóra megegyezik a krónikák elbeszélésével, az 1047-ik év áll. Ugyanezen évbe teszik a krónikák I. Endre király trónralépését, a mely tudvalevőleg kevéssel Gellért halála után történt. Az évszám helytelen. Compilerünk ezenkívül még két számot említ. A kisebb legendával megegyezően azt írja, hogy a belháború »uno lustro evoluto« tört ki az után, hogy Gellért megjósolta Abának szerencsétlen sorsát. Ez az adat helyes, ha a »lustrum«-ot négy évűnek számítjuk — mint Stilling tette² — (1042 + 4 = 1046). De a rákövetkező mondatban a nagyobb legenda már azt állítja, hogy Gellért martiriuma Sz. István halála után a 11-ik évben történt. Ez meglepően hibás adat (1038 + 11 = 1048/49). Szerencsére teljes bizonynyal meg lehet állapítani, hogy honnan származik. Petrus Ransanus, a ki saját bevallása szerint a krónikán kívül a magyar kútfők közül még csak az István- és Margitlegendát ismerte,³ azt írja, hogy I. Endre 1047-ben lépett trónra, a mely év Sz. István halála óta a 11-ik.⁴ Kézai csakis a Sz. István utáni 11-ik évet említi, míg a pozsonyi krónika 1047-et. Mindkét író belátta, hogy a két szám nem egyezik meg és saját szája íze szerint választott. Így a krónika e két legrégebb átdolgozójának segítségével úgyis szólván a krónika keletkezésének idejéig visszakísérhetjük ezt a két számot.

Sajátságos dolog most már, hogy a nagyobb legenda azon mondata, a mely azt a feltűnő évszámot tartalmazza, Gellért pályá-

¹ AA. SS. Sept. VI. 718. F.

² AA. SS. Sept. VI. 718. F.

³ Font. dom. IV. 118. l.

⁴ Ugyanott, 195. l.

jának rövid áttekintése.¹ Minek áll az egy legendában, a mely e dolgokat már mind a legkörülményesebben leírta? Helye csak más műben lehetett, a melynek írója a Péter detronisálásával kapcsolatos felfordulás történetét valamely Gellért-legenda felhasználásával beszélte el és bevezetésül rövidesen Gellért pályáját is ismertette. Petrus Ransanus segítségével sikerült ezt a művet megállapítanunk, az t. i. a nemzeti krónika.

De melyik legendából merítette most már a krónika a kérdéses tudósításokat, ha nem a nagyobb legendából? A »vita minor«-ból nem származhatnak, mert az sokkal rövidebben beszéli el ezeket a dolgokat. Onnan mindenekelőtt nem merítette volna a csanádi kolostor alapítását érintő hírét. E szerint csak a Walter-legendát használhatta.

Viszont az a tény, hogy a krónika felemlítette a csanádi kolostort, okúl szolgált compilerunknak, hogy belőle merítse a Gellért halálával kapcsolatos tudósításokat. Ezenfelül a krónika kivonata rövidebb is volt mint Walter bőbeszédű előadása, a mi magában véve befolyással lehetett a nagyobb legenda elfáradt írójára.

Mielőtt következtetéseket vonhatnánk ezekből az eredményekből, még egy kifogásra kell rátérnünk. Miért nem használta fel a krónika írója Walter egyéb politikai tudósításait is, ha ismerte? Erre ő maga adja meg a feleletet, kiemelvén egy helyen, hogy, a mi már meg van írva, azt ő nem akarja ismételni.²

Nézzük ezek után Kaindl érveit egyenként.³ Kettő közülök azon alapul, hogy az illető helyeken Kézai a hypothetikus »Gesta vetera« eredetibb szövegét tartalmazza, míg a krónika az ő és a »Gesta« adatait a nagyobb legenda előadása alapján kiegészítette és módosította.

Kézai a krónikával megegyezően elmondja, hogy Endre és Levente eltávoztak Lengyelországból, mert nem akartak Béla kegyelméből élni.⁴ Tehát van tudomása arról, hogy a fivérek elváltak egymástól, és ép úgy, mint a krónika, elbeszéli azok sorsát Lodomériában és a kúnok (így!) országában.⁵ Arról nem szól

¹ Endlicher, id. h., 227: Cumque uir dei totam prouinciam Chandiensem ad fidem Christi conuertisset, ecclesiamque cathedralem sub honore s. Georgii consummasset, nec non monasterium beate virginis in contigua ecclesia sancti Joannis Baptiste pro sua sepultura similiter consummasset, easque per sanctum regem Stephanum nobiliter multis possessionibus dotari fecisset, plenus spiritu sancto, anno undecimo etc.

² Font. dom. III. 43: Ut ergo acta ne agamus et exposita ne exponamus etc.

³ Id. h. 18. kk. 1.

⁴ Font. dom. II. 82/83.

⁵ Ugyanott. 83.

semmit, hogy később megint egyesültek, hanem hirtelen mind a három fivért egyszerre szerepelteti Magyarországon.¹ Fel-tűnő, hogy a krónikák megfelelő helyén három követről esik szó.² A krónikában t. i. azt olvassuk, hogy ez alkalommal csak Endre és Levente jöttek be,³ Bélát pedig későbbben hívatta meg Endre király? ⁴

Különbözőképen beszélnek el Kézai, a krónikák és a Gellért-legenda Aba vérengzéseit is. Erre támaszkodik Kaindl egy másik érve. Pedig e helyre nem is lett volna szabad hivatkozni, mert itt is a nagyobb legenda szövege a kisebbével szóról-szóra megegyezik. Arra tehát ez a hely nem szolgálhat bizonyítékul, hogy a krónika éppen a »vita maior«-ból merített. Az eltérések különben itt könnyebben magyarázhatók másképp. Lényegileg Kézai előadása megegyezik a krónikáéval: a meggyilkoltak száma és a körülmények telején ugyanazok. Ha Kézai a »non confessor« helyett azt írja, hogy »crimen non confessor nec convictos legibus«, ezzel csak azt mutatja, hogy az 1222. előtti magyar bíráskodást nem ismeri és nem tud semmit a magyar király hajdani patriarchalis teljhatalmáról.⁶ Hogy egy későbbi kornak szülöttje a »non confessor«-t furcsának érezte és »crimen non confessor«-t csinált belőle, ez érthető, de hogy valaki azon egész világos adatot: crimen non confessor nec convictos legibus, meg ne értse és annyira

¹ Ugyanott... per nuntios trium fratrum proclamatur...

² Ugyanott III., 61. Mittentesque... tres preconos...

³ Font. dom. III., 60.

⁴ Ugyanott, 65.

⁵ Kézai font. dom. II., 81.

Nam viros quinquaginta consiliandi causa in unum domum vocavit, quibus in eadem inclusis crimen non confessor nec convictos legibus. caput fecit detruncari. Unde beatus Gerardus...

Krónika font. dom. III., 54.

Cum enim rex Chaudini quadragesimam celebraret, in eadem quadragesima circiter quinquaginta viros nobiles sub praetextu consiliandi in quadam domo inclusit, et ab armati militibus feciteos obtruncari nec contitos nec confessoros. Unde beatus Gerardus...

Legenda Endlicher, id. h., 226.

nam sanctis quadagesimae diebus honestissimos quosque sui consilii viros fustibus et palis, velut iumenta seu bruta animalia ausus est interficere, qui cum ad sedem Morisenam, ad locum beati Gerhardi pontificis venisset paschalia sacramenta celebraturus...

⁶ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris, I., 32; SS. R. G., ed. 2. 1884., 40/41: Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel modico offenderit vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infamie condicionis lixa, a curia missus, eum, licet satellitibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est, per pares exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur.

elferdítse, ez lehetetlen. Tehát Kézai ebben is önféjű átdolgozó-nak mutatja be magát.

Kaindl azt is kifogásolja, hogy Kézai a vérengzés idejét és helyét nem nevezi meg. Az időt azonban a krónika akármelyik legendából megtudhatta. A helyet is valószínűleg annak adataiból következtette, mert Gellért Aba ellen mondott beszédében azzal is vádolja a királyt, hogy legkedveltebb kereszt fiait legyilkolta.¹ De ha Kézai műve eredeti is volna, fel kellene tennünk, hogy valamely Gellért-legendából merített.² És az illető mondatot úgyszólván szószerint megegyezőleg nemcsak a nagyobb mai krónikákban,³ hanem a pozsonyi krónikában⁴ is megtaláljuk, mely röviddel Kézai műve után keletkezett. Pedig ez Aba vérengzéseiről csak általában azt jegyzi meg, hogy a király »a magyarokkal szemben kegyetlenül viselkedett«.⁵ Még ha Kézai egészen önállóan is írt volna, ismerhette volna a vérengzés idejét (valamelyik Gellért-legendából). Miért hallgatja el? A pozsonyi krónika részben szószerint megegyezik úgy Kézai, mint a krónika előadásával és mégis csak általánosan érinti a nemesek gyilkolását. Tárgyi ellentéttről beszéljünk-e itt is, vagy inkább anyag átdolgozásról és összefoglalásról?

Kézainak oka volt rá, hogy a krónika íróját ne kövesse Abájának jellemzésében. Az t. i. ugyanazon hibákat fogja rá Abára, a melyekkel Kún Lászlót, Kézai magas pártfogóját — a kinek felkérésére írta meg Kézai művét — vádolták. »Nobiles autem contemnent habens semper cum rusticis et ignobilibus commune«.⁶

Helytelen módszer, abból, hogy egy író különbeni megegyezés mellett egyes helyeken kevesebbet mond a másiknál, azt következtetni, hogy nála maradt meg az eredetibb szöveg. Pedig Kaindl ilyen okfejtéssel támogatja érveit egyetlen egynek kivételével. Mit lehet abból következtetni, hogy a »vita maior« nem szól semmit a »Teutonicus« és »Latini« sorsáról? A XIII. század pártviszályai közepette nagy szerepe jutott az idegenek elleni gyűlöletnek. De compilatorunk az idegen származású Anjou-ház áldásos kormányzása vége felé élt és kolostora révén bizonyos ösz-

¹ Endlicher, id. h., 227: ... mihique nomen patris astulisti, eo quod hodie dulcissimis caream natis. AA. SS. Sept. VI. 723. D.

² Font. dom. II., 81: Unde beatus Gerardus Chenadiensis (!) episcopus canonica se veritate regem corripuens predixit sibi periculum imminere.

³ Ugyanott, III., 54.

⁴ Ugyanott, IV., 30/31.

⁵ Ugyanott, 30.

⁶ Font. dom. III., 54.

szeköttetésben is állhatott ezen uralkodóház valamelyik tagjával.¹ Ő már kevésbbé érthette meg azt a motívumot. Így hát, Walterre támaszkodva, — a ki maga is idegen lévén, nem adhatta elő ezeket a dolgokat, úgy, mint a krónika — szembe helyezkedett a későbbi hagyománynyal és Pétert tartja jogos királynak, Abát (a kit ő Albának nevez) pedig bitorlónak.

Mit bizonyíthat továbbá az, hogy a legenda nem vette át a Vátáról és Jánosról szóló elbeszélést? Erre a mondára nézve a krónikairó forrásául a »régi könyveket a magyarok viselt dolgairól« nevez meg.² Nyilvánvaló azonban, hogy ezeknek csak azon egy adatát köszöni, a mely szerint *meg volt tiltva Vata és János utódaival házasságra lépni*. Tudjuk, hogy a régi magyar jog a leghatározottabban megtiltotta a rabszolgákkal való házasságot.³ Furcsa dolog most már, hogy az ismert XII. századbéli pozsonyi misekönyvben 1187-ik évhez ezt olvassuk: ... »Wata comes cecatur. Stephanus Colocensis episcopus deponitur. Eodem tempore mater regis in exilium in Greciam mittitur.«⁴ Géza herceg felkeléséről van szó és fősegítőinek büntetéséről. Sz. István törvénye értelmében a király elleni lázadás tulajdonelkobzást vont maga után.⁵ Az ártatlan fiutódok ugyan visszakapták azt.⁶ De ha ezek sem voltak ártatlanok, mint krónikánk sejteti? Akkor elkobozták a tulajdont és vele együtt oda volt a szabadság is.

Egy büszke család utódainak e szomorú sorsa biztosan felkeltette a nép részvétét és egy monda keletkezésére szolgált okúl. Ezt a krónikairó egybehozta valamely száraz adattal, a mely Vataék rabszolgai sorsra való jutását érintette (mint rabszolgákkal nem volt szabad velük házasságra lépni). Ha ez így van, megérthetjük, hogy a krónika szerint egy Béla nevű király veti fogásra János »Rasdi« nevű istennőjét,⁷ holott azon időben, a melyhez Vata és János sorsát elbeszéli, I. Endre király uralkodott. Kézai észrevette ezt a nehézséget és e miatt I. Béla király idejében beszéli el a kereszténység elleni visszhatást, pedig akkor erről már nem lehetett szó. E körülmények között nagyon fontos dolog, hogy a pogány mozgalom vezetőjét, a hol erről van szó, a nagyobb

¹ V. ö. a legenda utolsó fejezetét.

² Font. dom. III., 60: Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum. quod omnino prohibitum erat christianis uxorem du cere de consanguineis Vata et Janus.

³ Leges S. Stephani regis I., 28: font. dom. I., 123.

⁴ Font. dom. III., 209.

⁵ Ugyanott, I., 125.

⁶ Ugyanott.

⁷ Font. dom. III., 60: De multis autem deabus suis una nomine Rasdi capta fuit a christianissimo rege Bela et tamdiu in carcere fuit reclusa, donec comederet pedes proprios ibidemque moreretur.

legenda nem *Vatának* nevezi, hanem »*Bachá*«-nak.¹ Viszont a mártíromság elbeszélésénél, a hol szóról-szóra másolja a krónika szövegét, helyesen »*Vata*«-t másol, ami arra mutat, hogy az első esetben nem íráshibával, hanem a Walter-legendában előforduló névvel van dolgunk. Hasonló módon a »mons Kreenfeld«-et néhány kódex az ismeretes »Keleenfeld«-re változtatta,² míg kettőben még »Kerenfeld«-et olvasunk.³ Ez megérteti velünk, hogy miért beszéli el a krónikaíró épen ezen eseményekkel kapcsolatosan a Wata családjának balsorsát tárgyaló mondat: ethymologiai hajlamát követve azonosítja a népmonda *Vatáját* Walter *Bachájával*.

Hogy ez tényleg így van, erre nézve saját elbeszélésében nagyon fontos útmutató nyomra találunk. A krónika szerint *Vata Belus* megyéjéhez (vagy várához) tartozott (»de castro Belus«), a mely adatot a nagyobb legenda *Bacha* mellett⁴ nagyon jellemzően kihagyta. *Belus* nevű megyét bajos volna kimutatni. Ez a név csak egyszer fordul elő a magyar történelemben. Viselője mint II. Géza nagybátyja és gyámja fontos szerepet játszott. Ez az adat tehát világosan a XII. századba mutat.

Világot vet ez a hely a krónika szerzőjének módszerére, de azt is bizonyítja, hogy a hypothetikus »*Gesta vetera*« — ha még használhatjuk ezt a nevet — legalább az itt tárgyalt idősakra nézve vagy semmi, vagy csak értelmetlen rövid feljegyzéseket tartalmazhattak. Fontos ez a hely azért is, mert világosan mutatja, hogy *Kézai* csak a krónika átdolgozója, nem pedig forrása.

Eredményünket különben ezen utóbbi kérdés közelebből nem érinti. Akár *Kézai* használta a krónikát, akár megfordítva történt a dolog, tudjuk, hogy a Walter-legendában compilerunknak ezen események elbeszélésére beható tudósítások állottak rendelkezésére. Ebből minden esetben megmagyarázhatók a krónikától való eltérései. Ezzel elintézhjük *Kaindl* utolsó és tulajdonképen egyedüli érvét. A krónika (*Kézai* is) polemizál azon állítás ellen, a mely szerint *Endre*, *Béla* és *Levente Vazul* fiai.⁵ Ha azonban kritikailag elemezzük ezt a mondatát, észre vesszük, hogy a polemia nem *Vazul* ellen irányúl, hanem egy

¹ Endlicher, id. h. 228: primus inter renatos ... *Bacha* ...

² Font. dom. III., 62; a Chron. Monacese: *Kesenfeld*, ugyanott, 230.

³ Font. dom. III., 62.

⁴ Endlicher, id. h., 228.

⁵ Font. dom. III., 65: Tradunt quidam istos fratres filios fuiss *Vazul* ducis ex quadam puella de genere *Tatun*, non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de *Tatun* nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum, absque namque hoc sunt nobiles, quia isti filii sunt calui *Ladislai*, qui uxorem de *Rutenia* dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generantur.

»Tatun« nemzetségbeli leány ellen. Mindegy, hogy Lászlót vagy Vazult tekintjük-e a fivérek atyjául, mert ugyanabban a rokonsági viszonyban vannak Sz. Istvánnal. Az anya leszármazása körül folyik a vita. És mivel »azt mondják, hogy ennek (t. i. Lászlónak¹) orosz törvényes felesége volt«, a krónikairó ezt teszi a fivérek atyjává. Így aztán méltán állíthatja, hogy ők »de vero thoro orti«. Az egész speculatio világosan tükrözteti vissza a későbbi idő gondolatmenetét. Jellemző azonban, mily állást foglalt el compilatorkunk. Azt írja, hogy a három fivér Vazul fia (mi kétségekívül megfelel az igazságnak), de hozzáteszi: »qui erant de genere sancti Stephani«. Tehát megmentette itt is mind a két álláspontot, ép úgy, mint a hogy ugyanezt a Bakonybélrt illető ellentétnt megfigyeltük.

A nemzeti krónika kritikájának tuskés útjaira való kirándulással nemcsak eloszlattuk kérdésünk nehézségeit, két pozitív adalékra is hivatkozhatunk. Megállapíthatjuk, hogy ugyanaz a kéz írta át a krónikából a megegyező helyeket a nagyobb legendába, a mely a kisebbikből származókat vette át. Kimutathattuk ezenkívül, hogy a krónika is használta a Walter-legendát.

IV. A velenczel átdolgozás.

A 8—23. fejezet alapján a compilatióról nyert kép teljesen egyöntetű. Annál élesebben elüt tőle a hét első fejezetből szembezőkő tendentia. Mindenekelőtt a három első fejezet teljesen sablon-szerű. Ennek a résznek tulajdonképeni magva az a fejtegetés, a mely szerint Gellértnek nem Gellért, hanem György volt a neve. Az események, a melyek ezen tétel bebizonyítására felhoznak, gyenge képzeletnek szüleményei. Gellért atyja keresztes háborúban vett részt és a Szentföldön meghalt. Felesége fájdalomában a Sz. György monostor apátjához fordult és megkérte, engedje meg, hogy György fia, ki ötödik évétől fogva már a kolostorban él, ezentúl atyjának, Gellértnek, nevét viselje.¹ Az apát, hogy az asszonyt vigasztalja, ebbe beleegyezett.

A tendentia világos. E fejezetek átdolgozója meg akarja győzni az olvasót, hogy Gellért, mielőtt Magyarországra jött, a velencei Sz. György kolostorhoz tartozott. Velenczében többen támasztottak igényt rá. Pietro de Natali² szerint a Sz. Márkus egyház canonicusa volt, a muranói Sz. Szűznek és Sz. Donatusnak

¹ Endlicher id. h. 206. l.

² Catalogus sanctorum etc. Venetiis 1506. Gellért életrajának kivonata egy 1493-iki kiadásból közölve van AA. SS. Sept. VI. 725.

szentelt egyház lectionesei¹ a Sagredo patricius családból származottnak és szerzetesnek mondják. Muranóban azt is állították, hogy 1400-ban Székesfehérvárról (így!) a muranói templomba hozták Gellért csontjait.² A két fentebbi versiót egyesítve találjuk Ferrariusnál,³ a ki azonkívül Sz. Antoniusra való hivatkozással még a velencei Sz. Szűz kolostor alapítójává is teszi Gellértet.

Az idézett legendakivonatok mind a kisebb legendából vannak merítve. Ez pedig csak azt írja Gellért fiatalságáról, hogy velencei volt és gyermekkorától fogva viselt szerzetesruhát. Ezen az alapon sokan állíthatták, hogy mielőtt elment Velenczéből, hozzájuk tartozott. Mikor aztán a XIV. század végén vagy a XV. század elején a csanádi compilatio révén hiteles adatok lettek ismeretessé, megrögzött előítéletek állottak érvényesülésük útjába. Elképzelhetjük, hogy p. o. a velencei Sz. György kolostor szerzetesei inkább saját hagyományuknak hittek, mint az új legendának. Így keletkezett aztán a mai nagyobb legenda, a mely összeolvasztja a velencei kolostor hagyományát a csanádi compilatióval. A velencei átdolgozó figyelme érthetőleg csak Gellértnek Magyarországra jövelele előtti működésére terjed ki. Az erről való elbeszélést két részre bonthatjuk. Az első (1—3. fejezet) egészében az átdolgozónak csinálmánya. Eddig terjed ki t. i. Gellért gyermekora és a kolostorba való belépésének körülményei. A krónikából ismerjük a hiteles, Walter előadásán alapuló versiót. E szerint Walter rosazzo-i (Aquila mellett) szerzetes volt. Ebből megítélhetjük, hogy mennyire elütött a csanádi compilatio előadása a velencei hagyománytól. Tehát az átdolgozó annak hasznát nem vehette, más, apróságokra kiterjedő elbeszélés azonban nem állott rendelkezésére és így saját képzeletére volt utalva.

Sokkal élénkebb előadású a második (4—7. fejezet) rész. Itt felhasználta az átdolgozó a csanádi compilatiót és csak a helyi vonatkozásokat változtatta. Megnevezi p. o. Gellért monostorának apátját (Willermus), de az ő elbeszélése szerint azt kellene hinnünk, hogy itt a velencei monostor apátjáról van szó. E változások sorába tartozik a bolognai egyetem is. Gyanus azonfelül az az állítása, a mely szerint Gellért mint apát hagyta el a kolostort. Az apátválasztásról elmondottak egészen sablonszerűek.

Egy helyen azonban világosan megismerhetjük Walter kezét. Mikor Gellért Rasina pannonhalmi apáttal végre útnak indul,

¹ Ecclesiae Torcellanae ect. authore Flaminio Cornelio Senatore Veneto. Venetiis 1749. Pars II., 74. kk.

² Ugyanott 71/72. l.

³ Catalogus Sanctorum Italiae authore Philippo Ferrario Alexandrino Ord. Servorum b. Mariae etc. Mediolani 1613., 115. l.

»egy Crato nevű« ember vezeti őket.¹ Walter nemcsak »ductor quidam«-nak ismeri Cratót. Gellért első papjai között, a kik Chadinus kocsián bevonulnak a csanádi tartományba, Crato bakonybéli szerzetes is szerepel.² Walter a Pécssett, Pécsváradon és Székesfehérvárt történetekre vonatkozó bő tudósításainak közvetítőjét is megnevezi. Kiemeli, hogy Maurus püspök Gellért mindkét pr. dikatióját (Pécssett és Pécsváradon) meghallgatta és meggyőződött, hogy ily szónok még nem járt Magyarországon. Ugyanő van jelen Székesfehérvárt és bemutatja (Anastasius apáttal együtt) Gellértet a királynak.³

Ezek után nem csodálkozhatunk a legenda aprólékos adatokra kiterjedő előadásán. Sajnos, hogy éppen a fontos helyi vonatkozásokat változtatta meg a velencei átdolgozó mindenütt, a hol Gellért multjáról, útvjáról, céljáról stb. van szó.

V. A nagyobb legenda hitelessége elleni kifogások.

Egész sereg kifogást támasztottak a nagyobb legenda hitelessége ellen. Annyira mentek, hogy a kisebb legenda adatain alapuló merész phantasia segítségével összetákolt koholmány-nak nyilvánították a »vita maior«-t. Kaindl összeállította ezeket a kifogásokat.⁴

A velencei átdolgozó változtatásairól már szólottunk.

A kisebb legendán kívül még két forrásra támaszkodik Kaindl szerint a nagyobb legenda összetákolója: a Canaparius-féle Adalbert-legendára és a Hartvik-féle Sz. István legendára. Az előbbi alapján költötte Gellért jeruzsálemi útjának történetét. Meglehet, sőt valószínű, hogy Walter ismerte az Adalbert-legendát, de abból még nem következik, hogy a Gellértről elmondottak nem történtek meg. Hiszen Adalbertnek példája sok kortársát tetteinek utánzására buzdította. Éppen a kisebb legenda, a mely Kaindl szerint teljesen hiteles. beszéli el, hogy Gellért sokszor végezte szolgálóinak munkáját. És ugyanezt emeli ki Canaparius is különösen Adalbert életéből. Azon tény, hogy Gellértet is egy apát téríti el jeruzsálemi útjának szándékától, még nem bizonyítja, hogy éppen csak a nagyobb legenda előadása koholmány. Hiszen a nagyobb legenda nem általában apátról beszél, hanem meg is nevezi annak nevét és monostorát (Rasina pannonhalmi apát).

Kaindl szerint az Adalbert magyarországi működéséről

¹ Endlicher, id. h., 210.

² Ugyanott, 218.

³ Ugyanott, 212.

⁴ Id. h. 21. ss.

és itten élő tanítványairól szóló tudósítások a Hartvik-legendából valók. A nagyobb István-legendák azt beszélik el, hogy Adalbert megkeresztelte az épen megszületett Istvánt és keresztatyja is lett. A Gellért-legendában erről nem olvasunk semmit. Ott párbeszéd közben megjegyzi Adalbert egyik tanítványa, hogy Adalbert Magyarországon járt és ez alkalommal Sz. Istvánt is oktatta. Tehát egészen különböző dolgokról van szó, és teljesen ki van zárva, hogy a Gellért-legenda tudósítása az István-legendák valamelyikéből származzék. Sőt úgy áll a dolog, hogy az István-legendák anachronismust foglalnak magukban. Adalbert, mint Sz. Brunó egész világosan mondja. Prágából való második távozása után (azaz 994-ben) járt Magyarországon. Pedig 994-re semmikép sem tehetjük Sz. István születését, hiszen 997-ben már trónra került. Viszont a Gellért-legenda azon tudósítása, a mely szerint Adalbert, míg Magyarországon volt, oktatta a fiatal (parvulus) Istvánt, magában véve nem állít lehetetlent, sőt valószínű, hogy Adalbert épen a leendő királyra igyekezett befolyást gyakorolni.

Kaindlnak legfőbb bizonyítéka, hogy a Gellért-legenda a Hartvik-legenda felhasználásával készült, az, hogy a »vita maior« a pécsváradi apátot Anastasiusnak nevezi. Az Anastasius—Asztrik identificációból eredő hibákat már eléggé megvilágította K. rácsonyi. Itt meglegszünk annak megállapításával, hogy a Hartvik-legendában *ötször* fordul elő Asztrik és egyszer áll mellette »qui et Anastasius dictus est«. Furcsa dolog lenne, ha a Gellért-legenda írója a Hartvik-legendából épen kizáróan az Anastasius nevet fogadta volna el. Az a középkori szerzetes bizony alig sejtette, hogy majd a történetírók vitatkoznak Asztrik és Anastasius személye fölött. Még ha tudta volna is, inkább az Asztrik elnevezésre határozta volna el magát.

Hasonlóan alaptalanok a többi kifogások is. A ki előítélet nélkül olvassa el a pécsi és székesfehérvári hosszú párbeszédeket, a prédikációkról elmondottakat stb., nem fogja sohasem mondani, hogy itt koholmányról van szó. Csak ott találunk lehetetlen dolgokat, a hol Gellért hazájáról, útjáról és céljairól van szó. Erről pedig már szólottunk.

Azt is kifogásolja Kaindl, hogy a nagyobb legenda Imre herczeg oktatójává teszi Gellértet, és azt hiszi, hogy itt is az István-legenda utánzásáról van szó. Az író Adalbertből keresztelő helyett oktatót csinált és ennek mintájára teszi aztán Gellértet is Imre tanítójává, holott Imre legendája erről nem szól semmit. Bizony furcsa hamisító lehetett az, a ki két közkézen levő legendával szembehelyezkedett, hogy ravasz koholmányát hihetővé tegye!

A farkasról és a szarvasborjúról elmeséltekhez tulajdonképpen nem fér kritika. A »sanctus« Gellért neve mellett arra vall, hogy e hely nem a Walter-legendából származik. Hogy honnan vette át a compiler, azt nem tudom.

Kaindl a nagyobb legenda előadásában anachronismust is vél megállapíthatni és a pozsonyi misekönyv azon adatára hivatkozik, a mely szerint Gellért 1030-ban és Maurus 1036-ban lett püspök, míg a nagyobb legenda szerint Maurus már püspök volt, a mikor Gellért bevonult Magyarországra. E kérdéssel sok vitás probléma függ össze. Ezért külön fejtegetjük.¹ Itt megemlítjük, hogy a hibát nem a legenda írója követte el, hanem kritikusi.

Végre még egy chronologiai kifogással kell foglalkoznunk. Walter szerint már volt monostor Bakonybélben, a mikor Gellért csanádi püspöki megyéjébe vonult.² A nagyobb István-legendák szerint ezen monostor megalapítására egy Gunther nevű remete buzdította fel Sz. Istvánt.³ Itt csak meg akarjuk jegyezni, hogy ez lehetséges, mert Gunther 1008-ban lett remetévé,⁴ míg Gellért — fejtegetéseink szerint — valószínűleg 1012-ben hagyta el Bakonybél. Különben az István-legendák egész világosan mondják, hogy Gellért a *bakonybéli monostorban* is tartózkodott. Említettük már, hogy az István-legendák írója a tudósítás utóbbi részét valószínűleg a Walter-legendából merítette.

Mint aiább, az 1. függelékben kimutatjuk, a nagyobb legenda azon adatai, a melyek a Walter-legendából származnak, minden nehézség nélkül összeegyeztethetők azzal a kevés biztos chronologiai adattal, a mely ezen idoszakra nézve rendelkezésünkre áll, sőt a legenda tudósításai nem egy esetben fontos világot vetnek az események tulajdonképeni lefolyására. Az ilyen mű pedig nem lehet koholmány. Így nemcsak középkori pap nem költöztetett, ezt semmilyen kor embere sem tehetette. Ilyen tudósítások csak kortárstól származhatnak. Az pedig ismerte a valódi tényállást és nem volt képzeletére utalva.

VI. Eredmény.

A nagyobb Gellért-legendák főforrása Gellért életének kortárstól (valószínűleg magister Waltherustól) származó leírása, a mely 1083 előtt keletkezett.

¹ V. ö. az 1. függelék.

² Endlicher, id. h., 218. l. ... de ... monasteriis ... de Beel...

³ Font. dom. I., 22/23. és 52.

⁴ Ann. Hild. ad 1008., SS. R. G. 1878., 30.

Ezen életrajz alapján készült 1083 után, de talán még a XI. században egy szűkebb értelemben vett, az istentisztelet igényeinek megfelelő legenda. Ez a legenda minor, a mely az úgynevezett corsendonki kéziratban maradt ránk.

A Walter-legendát ezenkívül a nemzeti krónika szerzője is használta. Belőle merítette a pogány lázadásról való beható tudósítását, a mely avatottsága által mindig feltűnt. De egy nem is ez időbe tartozó mondával kavarta össze a legenda elbeszélését és bizonyos fokig hasznavehetetlenné tette.

Egy, a csanádi székesegyház káptalana és a monostor között a Gellért-erekye fölött kitört vitából kifolyólag Gellértnek Pestről Csanádra való átszállítását illetőleg különböző hagyomány fejlődött. A nagyobb legenda a monostor igényeit szolgáló hagyományt követi.

A nagyobb legendát a főforrás és a későbbi átdolgozások felhasználásával egy csanádi szerzetes szerkesztette 1381 és 1421 között. Ezt valószínűleg 1421-ben újonnan átdolgozták a velencei Sz. György monostorban ezen monostor hagyománya alapján.

Ebben a formában maradt fenn a nagyobb legenda a bécsi udvari könyvtár kéziratában.

A nevezett különböző források a nagyobb legenda compilációjában a következőkép érvényesülnek:

Az 1—3-ik fejezet a velencei átdolgozó képzeletének szüleménye.

A 4—8-ik fejezet a Walter-legenda egyik része, de a velencei átdolgozó az elején erősen változtatta. Minél inkább háttérbe lépnek a Gellért régebbi tartózkodási helyéhez való vonatkozások, annál kevésbbé van elrontva az eredeti szöveg.

A 9-ik fejezet első része, még beleértve: »... filii sui Hemerici ducis magistrum...« a főforrásból származik. Ettől a mondattól kezdve: »tumultum populi fugiens« etc. . . a kisebb legenda szövegével van dolgunk. A 9-ik fejezet legendáris vége ismeretlen származású. A »*sanctus*« jelző arra vall, hogy nem a Walter-legendából került a nagyobbba.

A fontos 10-ik fejezet (Ajtony legyőzetése) egészen a főforrásból való.

A 11. fejezet első mondata erősen hasonlít a kisebb legenda szövegéhez. Ezenkívül a »*beatus*« jelző Sz. István neve mellett is jelzi, hogy nem a Walter-legendából származik. Az első mondatról eltekintve, az egész 11. fejezet a főforrásból van merítve.

A 12-ik fejezet egészen a Walter-legenda része.

Ez a három fejezet, a 10-ik, 11-ik és 12-ik, a nagyobb legenda legfontosabb része.

A 13-ik fejezet a »vita minor«-ból van merítve.

A 14-ik fejezet szintén, még beleértve: »quamuis autem episcopalem dignitatem magna prouidencia gubernaret«. Ettől kezdve a compiler egy önálló mondattal a Walter-legenda szövegéhez fordul vissza. Az »accidit autem quodam tempore, ut pro defensione cuiusdam ad regem properaret« kezdetű elbeszélés, a melyben a Waltherrel való fontos párbeszéd foglaltatik, egészen a főforrásból származik.

Az egész 15. fejezet is a Walter-legendából való.

A 17-ik (így !) fejezet a »vita minor«-ból származik.

A 19-ik (így !) fejezet első mondata még szószerint meg egyezik a kisebb legenda szövegével. Ettől kezdve a compiler a nemzeti krónika előadását használta fel. A legromlottabb helyeket (Vátáról és Jánosról) helyre igyekszik igazítani. Mint mindenütt, a hol ellentét forog fenn forrásainak előadása között, itt is adatainak összeegyeztetésére törekszik, úgy, hogy sem az egyikhez, sem a másikhoz nem csatlakozik feltétlenül. Ezenfelül a politikai tudósításokat csak kivonatossan veszi át.

A 20-ik fejezet szintén a krónikából van merítve, de a velencei átdolgozó törölte a Rosazzó-ról szóló tudósítást. Az ő kezét vesszük észre a fejezet utolsó mondatában is (erat enim virgo, doctor decretorum, magister sacre theologie etc.).

A 21-ik fejezet a csanádi Sz. Szűz monostor hagyományát tükrözteti vissza.

A 22. fejezet csodajegyzéke, úgy látszik, legalább részben megvolt a Walter-legendában is. Erre mutat Ajtony egyik felelőségének említése. Másrészt olyan nyomra is találunk, hogy a jegyzék mai alakjában csak később, nagyrészt bizonytalan alapon keletkezett.

A fejezet vége, a mely a szentté avatásról számol be rövidesen, nagyjában a kisebb legendából van merítve, de úgy látszik, hogy egy-egy phrasis, mindenekelőtt pedig az évszám a Hartvik-féle István-legendából származik.

A 23-ik fejezetet egészen a csanádi szerzetes írta.

1. Függelék : Chronologiai nehézségek.

Kaindl nyilvánvaló anachronismusnak tartja a nagyobb legenda azon adatát, mely szerint Gellért bejövetelekor Pécsen Maurus püspökkel találkozik. »Az Annales veteres Ungarici-ben azt olvassuk: 1030 Gerhardus episcopus ordinatur. — 1036 Maurus episcopus ordinatur.«¹ Először azt kell itt kérdez-

¹ Kaindl, id. h. 21. l.

nünk, hogy *pécsi* püspök lett-e ez a Maurus. Aztán meg kell jegyeznünk, hogy itt nem a szó szoros érelmében vett évkönyvekről van szó, hanem a XII. század végéről vagy a XIII. század kezdetéről való ismeretlen származású feljegyzésekről. Az évszámok kész schemája közé van írva egy-egy — úgy látszik, nagy nehezen szerzett — adat, úgy hogy sokszor nem is tudjuk biztosan, melyik számhoz tartozik tulajdonképen.¹ Az 1100 előtti időből csak 29 évhez van egyáltalán feljegyzés és ebből is az ellenőrizhető többnyire hibásak. Egy kútfő, a mely még Sz. István uralkodási idejét is csak több évnyi hibával tartotta meg — mint Karácsonyi mondá — »Szent Istvánról határozott adatokkal nem rendelkezett.«² Ennek következtében számba sem szabad venni és nélküle kell megkísérelni a felmerülő chronologiai nehézségek megfejtését.

Büdinger³ Ajtony legyőztetését Sz. Brunó II. Henrikhez intézett levelének azon tudósításával hozta kapcsolatba, hogy a fekete magyarokat »megtérítették és mindnyájukat megkeresztelték«, a mely alkalommal a Sz. Istvánhoz tartozók nagy vétket követtek el.⁴ Ezzel ignorálja Büdinger azt a tényt, hogy Hungaria nigra Erdélyt jelenti.⁵ Mint mindenkor, itt is szellemesen segített a nehézségen azt írva: »Itt arra kell figyelmeztetnünk, hogy fehér és fekete a győzött és legyőzöttet jelenti két rokon nép között, azaz a leigázót és a leigázottat. Procu már 1003-ban legyőztetett, Brunó tudósítása csak Ajtony tar-

¹ V. ö. Wattenbach ismertetését, A. f. ö. G. 42., 495. kk.

² Sz. István oklevelei és a Szilveszterbulla, 164. l.

³ Österreichische Geschichte stb. I., 404. l.

⁴ Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit II., 690. l.

⁵ Pesty, Magyarország helynevei I., 307. l.

Marczali (A magyar nemzet története I., 276. l.) azt állítja, hogy a »fekete magyarok« nem laktak Magyarországon. Ő számon kívül hagyja azon tényt, hogy Sz. Brunó személyesen ismerte a kérdéses vidékek népeit. Feltehetjük tehát, hogy a magyarok nevével csak e néphez tartozó törzset illet. Egyébként Brunó a bessenyők nevét — a kikre Marczali gondol — ugyanazon levélben világosan megnevezi.

Továbbá Marczali megokolás nélkül azt állítja, hogy Gyula lakhelye nem volt Erdélyben. Ezt az adatot a magyar monda tartotta fenn, a mely tudvalevőleg rythmikus alakban szállott egyik nemzedékről a másikra. Pedig a kötött nyelv nagyon conservatív. Különösen a neveket tartja meg híven, még ha a történeti tények egészen elhomályosultak is. A magyar krónikák kritikája is mutathat fel e tekintetben tanulságos példákat. Pl. a Vata-mondánál nemcsak a puszta név maradt meg, hanem az az érdekes meghatározó adat is, hogy Vata »de castro Belus« való volt. A Botond-mondánál csak a Botho név történeti stb.

A legnagyobb önkény Marczalitól, a mikor minden indok és támpont nélkül felteszi, hogy a monda Gyulája egy bessenyő törzs neve, a mely törzs helyébe a név azonossága révén a Gyula nevű személyiség került.

tománvára vonatkozhatik, a mely, úgy látszik, Brunó Magyarországából való távozása után, t. i. 1007 decz. hava után került Sz. István hatalmába.¹ Ez azonban csak leplezése a nehézségnek. Ha »fekete magyarok« tényleg ugyanazt jelentené, mint leigázott magyarok, hosszabb időig tartott hódoltságra kellene gondolnunk. Sz. Brunó tudósítása azt jelentené, hogy a legyőzött magyarok (épen) legyőzettek. Kétségtelen, hogy Brunó határozott törzset és földrajzi fogalmat ért a rejtelmes név alatt, a mely az ő idejében közismert volt, különben nem tétélezné fel annak megértését II. Henriktől.

De más tárgyi okból is csak Erdélyre vonatkozhatik Sz. Brunó tudósítása. Brunó végső czélja elejétől fogva, hogy Sz. Adalbert példáját kövesse és a poroszok zord országában hirdesse a szent ígét. Nemes szász létére egyelőre meg nem közelítheti Poroszországot az elkeseredett harczok miatt, a melyek II. Henrik és Boleslav között folynak. II. Henrik Németországban szeretné őt tartani, de térítési buzgalma nem engedi s a király nagy boszankodására² keletnek indul. Végre »a legvadabb pogányokhoz, a bessenyőkhöz« igyekszik előnyomulni.³ Magyarországon már »hosszú ideig hiába« várt.⁴ Ő, a ki egyedüli urának Sz. Pétert vallja,⁵ a görög hitvallású orosz fejedelem segítségével éri el a bessenyők határát. Világos tehát, hogy Sz. István segítségével nem juthatott el hozzájuk, azaz: hogy Erdély és a Tisza felső folyásának vidéke 1007 decz. haváig még nem volt Sz. István hatalmában. Viszont, ha Sz. Brunó előbb »hosszú ideig hiába« várt, ez azt jelenti, hogy a hadjáratot Gyula ellen már tervezték és előkészítették. És alig múlt el egy éve, hogy Brunó elment Magyarországból, azt írja: »hallottam a fekete magyarokról is; megtérítették és mindnyájukat megkeresztelték; ez alkalommal a miéink... nagy vétket követtek el«. Kétségtelen ezek szerint, hogy a fekete magyarok tényleg a Hungaria nigra lakói és hogy ez alatt Erdélyt és a Félvidék egy részét kell értenünk.

Ebből kifolyólag 1007/8-ra kell tennünk a Gyula elleni hadjáratot. A hildesheimi évkönyvek azonban 1003-hoz beszélik el.⁶ Úgy látszik, hogy itt tévedés forog fenn. T. i. mindjárt

¹ Id. h. jegyzet.

² Giesebrecht, id. h., 689.

³ Ugyanott.

⁴ Ugyanott.

⁵ Ugyanott.

⁶ SS. R. G. 1878., 29. ad 1003: ... Stephanus rex Ungaricus super avunculum suum Julum cum exercitu venit; quem cum comprehensisset cum uxore et filiis duobus, regnum eius vi ad christianitatem compulit. Sacellum sancti Martini dedicatur.

a Gyuláról szóló mondathoz csatlakozik egy másik, a mely így szól: »Sacellum sancti Martini dedicatur«. Elemi szabály szerint ezt valamely hildesheimi kápolnára kellene értenünk. De a hildesheimi Márton-kápolnát csak röviddel Bernward püspök halála előtt, azaz 1022-ben szentelték fel.¹ Ezenkívül még talán a Mihály-monostor templomának valamely oldalkápolnijára lehetne gondolni, de ez a templom 1003-ban még nem is létezett. Valamely más hildesheimi templom oldalkápolnijára nem vonatkozhatik a tudósítás, különben a szerzetes azon templom nevét is hozzáírta volna. Egyébként figyelemre méltó dolog, hogy a sacellum kifejezést deminutivuma daczára éppen az önálló Sz. Kereszt-kápolna jelölésére használják a hildesheimi kútfók,² a mely egy ideig saját káptalannal rendelkezett³ és a melynek megnevezéséhez egy későbbi oklevél a »templum« kifejezést is méltónak véli.⁴

Ezek után nem vonatkoztathatjuk többé Hildesheimre ezt a tudósítást. A meghatározásban tehát fontos, hogy egy magyarországi hírhez van hozzácsatolva. Tudjuk, mily nagy szerepet juttatott Sz. István vallásossága Sz. Mártonnak a magyarországi nagy átalakulások idejében. Ismerjük a király hátláját is. A pannonhalmi monostor, a melynek védőszentje éppen Sz. Márton volt, az egész somogymegyei tizedet kapta. Két, e tekintetben kifogástalan kútfő, a kisebb István-legenda⁵ és Imre legendája,⁶ bizonyítja, hogy a király templomot is építtetett a monostornak. E templom felszenteléséről szól a pannonhalmi oklevél postscriptuma is. Mint a 2. függelékben kimutatjuk, ez a fölszentelés 1002 és 1007 végső határok között történt.⁷

Az első magyar templom felszenteléséről lévén szó, valószínű, hogy éppen ezzel az eseménnyel kapcsolatosan jutottak el a külföldre tudósítások Magyarország belviszonyairól. Erre kell vonatkoznia a hildesheimi tudósításnak is. Szem előtt kell ugyan tartanunk, hogy ilyen formában, a hogy ma olvassuk, tulajdonképen nem szabad azt a mondatot másra, mint hildesheimi kápolnára vonatkoztatni, de ebben az esetben nem fér kétség hozzá, hogy nem ilyenről szól. Azt sem szabad el-

¹ M. G. SS. IV., 780.

² Janicke, Urkundenbuch des Hochstifts Hildesheim I., 27; M. G. SS. IV., 762₃: »Sacellum etiam *splendidum valde* . . . : ugyanott, 762₂₁; ugyanott, 780₄₇; Ann. Hildesh. ad 996.

³ Janicke, id. h., 27.

⁴ Ugyanott, 223.

⁵ Font. dom. I., 4. l.

⁶ Ugyanott, 131. l.

⁷ V. ö. alább 446. l.

felejtani, hogy a hildesheimi évkönyvek nem eredetiek. Más elveszett évkönyvek felhasználásával készített compilációval van dolgunk. Én azt gyanítom, hogy a compiler forrásában Magyarország megtérítéséről egy hosszabb tudósítás volt. Abban akadhatott a Márton-kápolnáról szóló mondatnak olyan helye, hogy egyéb útmutatás nélkül is csak Magyarországra vonatkozó-nak lehetett érteni. A compiler pedig, a ki rövidítette és össze-vonta ezt az őt nem nagyon érdeklő értesítést, nem vette észre, hogy az új összefüggésben az a mondat más értelmet öltött.

Különb az kellene feltennünk, hogy a tudósítás eredeti leírója rosszul volt értesülve. Az évkönyvek nagy megbízhatóságát tekintve, ezen eshetőség nagyon valószínűtlennek tetszik.

Igy hát Gyula tartományának megszerzését 1007/8-ra kell tennünk. És 1007-ben »Anastasius archiepiscopus Ungarorum« is aláírja a frankfurti zsinatról kiállított oklevelet,¹ tehát Németországban járt. Ha meggondoljuk, hogy egy nagy tartomány megtérítéséhez és egyházi berendezéséhez sokkal több pap kellett, mint a mennyit az új pannoniai egyház nélkülözhetett, megérthetjük az érsek ezen útját. Gellértről elbeszéli Walter, hogy csanádi működése elején leginkább a jövevény papok szükségét érezte.² Gyula tartományának egyházi berendezése idejében ez nem lehetett másképp. Papok megszerzésére azonban úgy földrajzi helyzetét, mint a két király közeli rokonságát tekintve, elsősorban Németország jött számba. Másrészt tudjuk, hogy Magyarországon is súlyt fektettek arra, hogy csak kifogástalan és püspöktől ajánló levéllel ellátott klerikust fogadjanak be (V. ö. Sz. László I. törvényének 17-ik és a Kálmán alatti első esztergomi zsinat 21-ik paragraphusát). Mindezek után valószínűbb, hogy papok megszerzése céljából rándult ki Németországba Anastasius érsek, mint azért, hogy részt vegyen a német egyháztestület belügyekkel foglalkozó zsinatán. Sokkal inkább el volt foglalva az új egyház szervezésével, semhogy kényszerítő ok nélkül ráérjen külföldi útra. Tehát ez is támogatja okfejtésünket.

E szerint Sz. István Ajtonyt csak 1008 után győzte le. Az ellene való hadjárat azonban 1018 előtt már biztosan be volt fejezve. Ezen év előtt történt t. i. Szent Istvánnak Boleslav felett aratott győzelme, a kihez Sz. István nagybátyja menekült.³ Thietmar kiemeli, hogy Sz. István evvel a »Proci«-val rendkívül jól bánt. Azt mondja, hogy ellenséggel való ily szelid bánásmódról nem is hallott ezelőtt. Evvel jól összeegyeztethető, hogy Walter

¹ DD. III., 172.

² Endlicher, id. h., 221.

³ Thietmar IX. (VIII.), 4. (3.), SS. R. G. 1889., 241. 1.

szerint Chanadinus mellett »Gyula« is szerepelt vezérként Ajtony ellen, de becstelenül viselkedvén, elvesztette a király kegyét.¹ Úgy látszik, ezért menekült Lengyelországba. Saját legyőzése után ezt nem tehette, mert — mint a hildesheimi évkönyvek határozottan mondják — feleségével és fiaival együtt a király fogságába került.²

A csanádi tartomány elfoglalása tehát 1008 és 1018 között történt. De 1012-ben Asztrik érsek Németországban jár.³ Fontos dolog, hogy ezúttal épen a kalocsa érsekről van szó. Kalocsa épen szemben fekszik a csanádi tartománnyal. Gellértről pedig biztosan tudjuk, hogy eleinte hiányát érezte a jövevény papoknak és hogy azután nagy számban jöttek. E miatt az 1008 és 1018 szélső határok között némi valószínűséggel 1012-re tehetjük a csanádi tartomány megtérítését.

Ha ebből levonjuk azt a hét évet, a melyet Gellért Bakonybélién töltött, Magyarországra való jövetelét 1005-re kell tennünk. Biztosan 1007 előtt érkezett meg. Hiszen ez utóbbi évben Anastasius pannonthalmi apát, a ki Magyarországra csalja Gellértet, nem apát többé, hanem érsek.

Hogy ekkor már szervezett egyház volt Sz. István szűkebb országában, az úgynevezett »Pannonia«-ban, az biztos. Ép oly biztos, hogy Pécsen is találkozott Gellért egy püspökkel. Miért nem lehetne ez egy Maurus nevű egyén? Tán azért, mert az »Adnotationes chronologicae« 1036-hoz valamely Maurus püspökké való avatását jegyezték fel? Azoknak megbízhatóságát tapasztaltuk már Gellért esetében, a kinek püspökké való avatását 1030-ra teszik, holott valószínűleg 1012-ben, de biztosan 1018, sőt 1014 előtt lett azzá.

Maurus pécsi püspökről Imre legendája is tudósít.⁴ A legenda túlzással azt beszéli róla, hogy a kis Imre ismerte fel Maurus kiváló tulajdonságait és figyelmeztette rá Sz. Istvánt, a ki püspökké nevezte ki. Akárhogyan lehetett is ez a dolog, annyi biztos, hogy 1031 előtt történt, a mely évben Imre már meghalt. Ez az adat tehát inkább a nagyobb legenda előadását támogatja, mint az Adnotationes chronologicae feljegyzését. Sőt az a mondat, a mely szerint a király pannonthalmi látogatása alkalmával a monostor temploma még csak meg volt kezdve, épen Sz. István uralkodásá-

¹ Endlicher, id. h., 217.

² Ann. Hild. SS. R. G. 1878., 29. ad 1003.

³ M. G. SS. XVII., 636₈: Aschericus archiepiscopus *Ungarorum*. Ép úgy, mint ezelőtt Anastasius. Nincs tehát semmi okunk következtetni, hogy 1007-ben még csak egy érsek volt.

⁴ Font. dom. I., 131. és 133.

nak első éveibe mutat. Azután kétségtelen, hogy ez a Maurus első pécsi püspök volt.

Végre még arra kell utalnunk, hogy az első magyar papok között legalább is két Maurus nevű volt. Az egyik az Imre- és Gellért-legenda egybehangzó előadása értelmében első pécsi püspökként szerepelt. Egy másikról azt mondja a kisebb Gellért-legenda, hogy rajta kívül senki sem lakott Gellért bakonybéli remetelakában.¹ Csanádon meg Walter említi Gellértnek egy Maurus nevű bizalmas emberét.² Maurusnak hívják Gellértnek utódját is.³ Valószínű, hogy a három utóbbi esetben egy és ugyanazon személyről van szó.

2. Függelék: A pannonthalmi oklevél és az első esztergomi érsek.

Mióta Fejérfataky⁴ beható tanulmány alapján kétségtelenül hitelesnek nyilvánította ki ezt az oklevelet, nagyot változtak a nézetek, pedig fejtegetése akkor úgyszólván általános elismerésre talált, még az oklevél legérdekeltőbb ellenzőjénél, Pauler Gyulánál is. Elsőnek Karácsonyi⁵ hangoztatott legalább a postscriptumra nézve más véleményt, a ki ezt legkorábban a XII. században (terminus post quem: 1137) keletkezettnek mondta. Ezzel meg volt döntve az írás criteriuma. Pauler⁶ le is vonta a végső következményt, kinyilatkoztatta, hogy az oklevél a XIII. század kezdetéről való hamisítvány, a régebbi írás pedig ügyes utánzásnak eredménye. Még tovább ment Steinacker,⁷ a ki az oklevél írásán magán utánzásnak nyomait vélte felismerhetni. Ezt helyesnek tartjuk és mindjárt itt rámutatunk arra a fontos tényre, hogy azon hosszabb helyen, a melyet máshonnan interpoláltak mondunk, láthatólag ügyetlenebb lesz az írás.⁸

Steinacker még a császári kancellária okleveleivel való meg egyezést is ki akarná használni az oklevél védői ellen, holott az magában véve inkább mellettök szól. Sz. István szakértő embereit biztosan a császári kancelláriából vette. Eltekintve ettől, nehezen képzelhetjük, hogy egy, a XIII. században élő hamisító any-

¹ AA. SS. Sept. VI., 722. D.

² Endlicher, id. h., 221. l.: misit ergo episcopus fratrem Maurum ad salutandum regem ...

³ Ugyanott, 230. l.

⁴ A pannonthalmi apátság alapító oklevele. 1878.

⁵ Szent István oklevelei és a Szilveszter-bulla. 1891.

⁶ A magyar nemzet története az Árpádok korában II., 752. kk.

⁷ Mitteil. d. Inst. f. öst. Geschichtsforschung 24., 138. kk.

⁸ V. ö. alább 441. l. l. jegyzet.

nyival régibb német oklevelek utánzásán törte volna a fejét. A magyar kancellária Sz. István után eg'szen önállóan fejlődött.¹ Ilyen hamisítványra, a milyennek Steinacker képzi a pannonhalmi oklevelet, a magyar kancellária sajátos szokásai és formulái lettek volna befolyással.²

Az iránt azonban nem lehet kétség, hogy a mai pannonhalmi oklevél nem eredeti, de ez a kérdés most már: *Mikor, mely okból és minek alapján hamisítottatott.* Csak ha ezek a kérdések közmegelégedésre meg vannak fejtve, lehet ítéletet mondani arról, hogy használható-e az oklevél történelmi kútfőnek vagy sem.

Itt mindjárt rá kell mutatnunk egy fontos, sőt döntő tényre. Abban a sajtáságos bakonybéli birtokjegyzékben, a mely Seraphin esztergomi érsek idejében íratott³ (körülbelül 1094—1104), van néhány mondat, a mely kétségkívül a pannonhalmi oklevélből — még pedig mai alakjában — át van véve.⁴ Fejérpataky ugyan azt állítja, hogy ez a bakonybéli apátság elveszett alapító oklevelének egy része. Ő a szó szerinti megegyezést Sz. István okleveleinek formulásterűségéből szeretné megmagyarázni. Ha a bakonybéli apátságnak tényleg volt ilyen oklevele, miért használta fel a pannonhalmit másnak hamisítására?⁵ Az »Adhuc

¹ Fejérpataky, A királyi kancellária az Árpádok korában. 1885.

² V. ö. a bakonybéli és veszprémi hamisított okleveleket: Fejér I., 327. és Hazai okmánytár IV., 1.

³ V. ö. Fejérpataky, Kálmán király oklevelei 6—10. l. (Ért. a tört. tud. köréből 15. k.)

⁴ Bakonybéli oklevél Fejérpataky, i. h. 9. l.

Adhuc autem subiungens dico; Sit autem ipsum monasterium ab omni inquietudine semotum et quocumque (33 mm.-nyi hézag) (con) secrandi abbatem sitque illis licitum ordines accipere

Pannonhalmi oklevél font. dom. 100. l.

Adhuc autem subiungens dico: Sit idipsum monasterio ab omni inquietudine semotum habeantque monachi post transitum sui cuiusque abbatis alium securiter eligendi et a quocumque velint episcopo consecrandi eum sitque illis licitum ordines accipere quovis loco et a quocumque episcopo...

Praecipimus itaque sub testificatione salvatoris domini nostri Jesu Christi, ut nullus archiepiscopus nec episcopus nec dux nec comes seu aliquis homo de iam praefato monasterio aliquo modo se intromittat in mancipiis, terris, vineis, de omnibus decimationibus, ripis, placitis...

Praecipimus itaque sub testificatione salvatoris domini nostri Jesu Christi ut nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, vicecomes, seu aliquis homo magnus sive parvus de iam fato monasterio, aliquomodo se intromittere in mancipiis, terris, vineis, decimationibus piscationibus, ripis, placitis...

⁵ Fejér I., 327.

autem subiungens«-nek csad a pannonhalmi hamisítványban van helye. Sőt még a tizedet is említi a bakonybéli oklevél, holott csak a pannonhalmi kolostornak voltak a püspökéivel ellentétes tized-beszedési jogai.

Evvel egészen biztos terminus-t, ante quem, nyertünk, a mely jóval 1137 előtt fekszik. Tehát az oklevél tárgyi nehézségeit másképp kell megfejtetni; nem szabad őket többé az oklevél keletkezési idejének megállapítására felhozni. Pedig ha tőlük eltekin-tünk, könnyen megállapíthatjuk a hamisításnak idejét magából az oklevélből.

Az oklevél állítólagos megírója: Dominicus archiepiscopus vicecancerarius (!)-nak nevezi magát. Ebből vagy az egyik vagy a másik adat lehetetlen. Mint alkanczellár még nem volt érsek, mint érsek már biztosan másnak adta át az alkanczellárságot. Hasonló következtetésre jutunk a második hely alapján, melyen még meg van nevezve Domokos neve. A csata előtt tett híres fogadás elbeszélésénél következőleg soroltatnak fel a jelen volt tanuk nevei: astantibus ducibus, videlicet Poznano, Cuntio, Orzio *domino quoque Dominico archiepiscopo*. Ha Domokos érsek lett volna, a mikor ezt a sorrendet összeállították, okvetlenül első helyen állana a neve. Így követeli ezt a középkor világnézete és szokása. Jelen oklevelünk sem tesz e tekintetben kivételt. Más helyen, a hol nem fordul elő Domokos neve, a következő sorrendet találjuk: ut nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes, vicecomes . . . Az előbbi sorrend csak úgy keletkezhetett, hogy Domokos maga állította össze eredetileg, még pedig közön-séges klerikus vagy szerzetes idejében.

Az a tény, hogy a hamisító sem e sorrendben, sem a »vice-cancerarius«-on nem változtatott. azt bizonyítja, hogy az eredeti oklevelet híven és gondolatlanul másolta. Határozottan vissza-utasítandó Kaendl-nek azon nézete, a mely szerint az első helyen Domokos *nevét* is a hamisító toldotta volna be (nem pedig az utol-són). Elben az esetben okvetlenül első helyre tette volna az érseknek a nevét.

A hamisító arra szorítkozik, hogy az »archiepiscopus« jel-zővel látja el Domokost, sőt első esetben még »dominus«-szal is szólítja. Ez világosan mutatja, hogy a hamisítást épen Domokos érseksége alatt követte el.

Ezt az időmeghatározást egy harmadik interpolált hely alap-ján még szűkebbre szoríthatjuk. Az oklevél narratio-ja egész vilá-gosan így végződik: »Dumque post cogitatum victoria potirer, quod animo revolveram, operis efficatia complere studui«. De a dispositio csak öt sorral később kezdődik. A közbeeső öt sor ezt tartalmazza: »necdum enim episcopatus et abbatiæ præter

ipsum locum in regno Ungarico sitae ¹ erant. Quod si, VOS FIDELLES, licuit mihi, quo vol i loco, episcopatus et abbatias statuere, an non licuit, cuipiam loco, quod volui, ut facerem? Et ne adhuc ecclesia sancti Michaelis vacua videretur vel episcopus parochianus iniurias quaeremoniasve pateretur, ei curtem, quae vocatur Courtu, cum hominibus eidem pertinentibus tradidi. Quod si ipse contra mea statuta quid inique agere vel adquirere voluerit, *ante deum iudicem vivorum et mortuorum in die iudicii se contendere mecum sciât. Adhuc autem subiungens dico*: Sit idipsum monasterium ab omni inquietudine semotum...«

Sz. István — mint másképp nem is lehetett — teljes souverainitással rendezte be az új magyar egyházat. Ő biztosan nem került soha azon lealázó helyzetbe, hogy papi hangon a hívóktól (vos fideles) kérdezze: szabad-e ezt cselekednie. Azonfelül teljesen ki van zárva, hogy valaki a püspökei közül, a kik mindannyian a királynak köszönték hivatalukat és az idegen, újonnan térített országban mindenben az ő jóakarátára támaszkodhattak csak, akármelyik rendelkezésével szemben külön igényeket támaszthatott volna. Az új egyház sokkal inkább rá volt utalva még az egyházalapító király jóindulatára, semhogy a jelen okmányban előadott esethez hasonló előfordulhatott volna. Sz. István akármely egyházi differentia esetén egyszerűen dönthetett volna. Minden bizonynyal királyi széke elé idézte volna az elégedetlent és nem az Úr ítélőszéke elé az ítélet napjára. Ezt tette is az eredeti oklevél kibocsátása alkalmával, a mikor a rendelkezései ellen vétőket tetemes pénzbírsággal fenyegette meg. A túlvilágon azonban csak a hamisító szerette volna őt felkeresni, a mikor a halála utáni zavaros időkben erős karja nem védhette többé a jogfolytonosságot.

A veszprémi püspökkel való per csak Sz. István halála után keletkezhett. Különben maga a hamisító is megmondja, hogy ezeket a sorokat betoldotta (*Adhuc autem subiungens*). Így a hamisításnak idejét lehetőleg szűk határok közé szorítottuk. Szent István halála után, de még Domokos érseksége alatt, ki a XI. század elején már alkanczellár volt.

A hamisítás okát is megvilágítottuk már. A kolostor tizedbeszedési jogait akarja védeni a veszprémi püspökkel szemben. Egy negyedik interpolált hely alapján egész határozottan megmondhatjuk, mi volt a hamisításnak oka. A király híres fogadása így hangzik a mai oklevélben: ... »supranominati comitatus decimationem de omnibus negotiis, praediis, terris, vineis, sege-

¹ Ez az oklevél egyetlen helye, hol s helyett f van írva. A betű magában véve is nagyon ügyetlenül van írva.

tibus, vectigalibus *vinumque* (így!) *hospitum*, quod in praediis eorum excreveret, ne parrochiano episcopo pertinere videretur, sed magis abbati eiusdem monasterii . . . «*A vinumque hospitum*», mivel már előtte meg van írva »*decimationem . . . de vineis*«, legalább is főlöské. A constructió hiba (helyesen : de vinoque) is mutatja, hogy ez a hamisítónak betoldása. Úgy látszik, Sz. Istvának adományát úgy értették a somogyi tizedet illetőleg, hogy csak az adományozás idejében fennállott helységekre és telepekre vonatkozott, míg az utána keletkezettek a püspöknek fizették tizedüket. Ez kiviláglik egy 1230-iki oklevélből. A pápai legatusnak átadott perirat értelmében a monostor néhány új telepnek a tizedét is visszaköveteli, mivel azoknak szláv lakosai »non plures habent annos quam VIII, ex quo destruere et colere coeperunt silvas de Seliz, quae silvae semper a tempore sancti regis de apibus et porcis et aliis animalibus nobis persolvebant decimas«.¹

Erre az esetre természetesen még nem terjedhetett ki az eredeti oklevél. Mikor a gyakorlatban először előfordult, úgy látszik, a veszprémi püspöknek volt több befolyása (Gizella özvegy királyné révén?). A szerzetesek ezzel szemben úgy igyekeztek segíteni helyzetükön, hogy megtoldták oklevelük szövegét. Így keletkezett a hamisítvány.

Most már azt is tudjuk, minek alapján készült. Mivel tendenciája egészen világos, kiválaszthattuk az interpolált helyeket. Kettőjük bizonyítja, hogy a hamisító, a hol nem forgott fenn valami önérdék, egészen híven ragaszkodott az eredeti oklevélhez. Evvel bebizonyítottuk a pannonthalmi oklevél nagy kútfői értékét.

Szent István korszakának egyik legfontosabb kútfejét mentettük meg. Épen azért, mert oly egyedülálló, különböző nehézségek gördülnek érthetősége elé. Ahány nehézség, annyi érvet faragtak az oklevél szövegének hitelessége ellen. A következőkben csak a legfontosabbakra térünk ki.

Az oklevél postscriptuma szeriint a monostoré volt a pozsonyi várnak harmadrésze. Karácsonyi azt állítja, hogy ez nem felel meg a korviszonyoknak.² 1001-ben — azt mondja — még nem rendezhette be Sz. István az egész országot. Ezen következtetés abból a felfogásból ered, a mely szeriint Sz. István az országot egészen újból rendezte és mindent átalakított, hogy ő létesítette a vármegyei rendszert stb. Megjegyzendő azonban, hogy ez a nézet teljesen hypothetikus, egyetlen egy kútfő sem támogatja. A jelen esetben elég lesz rámutatni azon kétségkívül hiteles oklevélre, a melyet Kálmán király 1111-ben a zabori kolostor

¹ Mon. Hung. Hist. Dipl. VI., 278.

² Id. h. 149/50. l.

javára kiadott.¹ Szerinte a terjedelmesen leírt perből megállapították, hogy »de totius Nitriae theloneis . . . sanctum regem Stephanum tertiam partem dedisse beato Ypolito.«² Azt nem tudjuk ugyan, hogy uralkodása kezdetén vagy vége felé adta-e Sz. István a zobori monostornak Nyitra megye vámjának harmadát, de ismételjük, nincs tudomásunk arról, mennyiben különbözött Magyarországnak belállapota 1001-ben attól, a mely 1030 körül állhatott fenn.

A zobori oklevélből azt is látjuk, hogy a király nem volt a monostor pártján, sőt a mennyire lehetett, húzta-halasztotta a pert. Az oklevél írója — Gottfried zobori apát maga — rendkívül hevesen kikel a nagybefolyású királyi adószedőkkel szemben. Az erőszakoskodásnak oka az volt, hogy a Németország és Csehország ellen folyt harczokban az összes birtokviszonyok megzavartattak.³ Pozsony a legerősebb végvár volt, a melyért épen ezen harczokban legelszántabban harczoltak. Képzeltetjük, hogy a mi Zoborral megesett, attól Pannonhalma sem menekült. Ha ennek nem volt Gottfriedhoz hasonló, erélyes apátja, teljesen el is veszthette jogigényeit.

Ily módon elidegeníthették a kolostor Kortó és Murin nevű birtokait is.⁴ A zobori oklevélből megtudjuk, mennyire törekedtek a kolostor zsellérei, hogy azon zavaros időkben függetlenítsék magukat a kolostortól. Az tény, hogy a király 1137-ben adományoz valamit a pannonhalmi monostornak, még nem bizonyítja, hogy ugyanaz nem volt-e régente már a monostoré. Az a sok pusztítás, a mely Sz. István halála óta érte Magyarországnak nyugati részeit, elfogadhatónak tünteti fel a fennforgó nehézségek ilyen megoldását.

Karácsonyi az oklevél következő helyét is kifogásolja :⁵ »Stephani primi regis Ungarorum«. Ő úgy olvassa : Stephani primi, regis Ungarorum. Ellenkező esetben — azt mondja — Sz. István nem ismerné el atyját királynak. Első Istvánnak pedig azért nevezi az oklevél, mert II. Istvántól meg akarja különböztetni, a mi által be van bizonyítva, hogy legalább a postscriptum II. István előtt nem keletkezett.

Ha tényleg ez volna a hely értelme, nem primus, hanem sanctus állana Stephanus mellett. Nincs az az eset, hogy elsőnek nevezték volna Sz. Istvánt a többi Istvánnal szemben, mindig

¹ Hasonmását közli Fejérpataky, Kálmán király oklevelei (Ért. a tört. tud. köréből 15. k.).

² Fejérpataky id. h. 42. l

³ V. ö. a második zobori oklevelet is, ugyanott.

⁴ V. ö. Karácsonyi fejtegetéseit i. h. 164/65. l.

⁵ Id. h. 150. l.

mint szentet különböztették meg tőlük. A kérdéses helyet csak úgy lehet olvasni: Stephani, primi regis Ungarorum. Ezt az uralkodási évek számítása is mutatja (2). Ha logikát követelnénk, a hol nincsen helye, arra a következtetésre jutnánk, hogy Sz. István még önmagát sem tekintette királynak koronázása előtt. A közép-kor szülöttje előtt király a tényleges hatalom alapján és a szent-egyháztól felkent király különböző fogalom volt. Ezen megkülönböztetés jutott kifejezésre a kérdéses helyen.

Nagyon feltűnő továbbá ez a hely: »interventu, consilio et consensu domini Anastasii abbatiss de monasterio sancti Martini«. Azt várnók, hogy a pannonhalmi apát mint kérő jelenjék meg a király előtt, nem pedig mint interveniens, sőt mint olyan, a ki consensusát adja. Legegyszerűbben úgy fejthetnők meg ezt a nehézséget, ha ezt a helyet is a hamisító interpolációjának tekintenők. Anastasius Dominicus elődje volt. Meglehet, hogy a mint ennek jelenlétét kiemelte, úgy Anastasiusnak tanuságát is alá-húzni igyekezett. Csak azt nem érthetnők, miféle segítséget várhatott holt embertől?

Minden valószínűség szerint másképp áll a dolog. Az interventio és consensus t. i. nem vonatkozik az egész oklevélre, hanem csupán a pannonhalmi monostor létesítésére és monte-cassinoi minta szerint való berendezésére. Ez, mint az oklevél maga mondja, Sz. István uralkodásának legkezdetén történt. Úgy látszik, Anastasius Géza utolsó éveiben nagy befolyással rendelkezett és az erélyes királyné kedveltje volt.¹ Oklevelünk narratio-ja azt sejteti, hogy István uralkodásának első éveiben gondnok szerepe jutott Anastasiusnak (csak túltengő szellemi befolyásra kell gondolni). Ezen feltétel mellett nem lenne feltűnő consensusának említése.

Az oklevél keltezése is vitás. Kaindl 1002-t szeretne olvasni 1001 helyett.² Mátyás Flórián is sejteti, hogy a hely nem egészen világos.³ A Marczalitól közölt hasonmás 1001-et tüntet fel. Ugyanezt mutatja az Erdélyi Lászlótól közölt photographiai másolat. Ezt azonban a hamisító hibájának minősíthetnők. A két másik időmeghatározásból következik, hogy az eredetiben 1002-nek kellett lennie. Indictio 15 és Sz. István uralkodásának második éve 1002-vel hangzik egybe, nem pedig 1001-gyel. Ezzel pedig minden további combinatio fölöslegessé lesz.

A keltezés után, tehát az eredeti oklevél szövegén kívül, van a kolostor birtokainak rövid összeírása. A hamisító e részre

¹ V. ö. Sz. Bruno elbeszélését, Vita s. Adalberti SS. IV. 16. és 23. fejj.

² A. f. ő. G. 82., 625., 2. jegyzet.

³ Font. dom. I., 101.

nézve forrásául idézi Sebestyén érseknek és Ceba ispánnak a pannonhalmi templom felszentelése alkalmával kiállított oklevélét (in dedicatione ecclesiae ab archiepiscopo Sebastiano et comite Ceba). Ebből az oklevélből azonban a hamisító csak a birtokjegyzéket használta fel. A formulákat kihagyta, hiszen azokat már a király kiváltságleveléből vette át. Így a templom felszentelésének időmeghatározására csak egy támaszpont maradt meg: Sebestyén érsek. Annyi azonban bizonyos, hogy e második oklevél a királyi oklevél, azaz 1002 után bocsáttatott ki. Ha készen lett volna a kolostor birtokának hiteles összeírása a királyi oklevél kibocsátása idejében, okvetlenül bevették volna abba.

A felszentelés idejének közelebbi meghatározására az első magyar érsek kérdését is bolygatnunk kell. A Gellért-legendánál elért eredményeink következtében ez a kérdés sokat vesztett rejtélyességéből. Domokos t. i. számba nem jöhet többé. Hiszen 1002-ben még helyettes kancellár volt. Ugyanebben az évben azonban Anastasius még pannonhalmi apát volt. Ez azonos a Sz. Brunótól említett Radlával, nem pedig a meseritzi Asztrikkal. A Gellért-legenda Rasinának nevezi a pannonhalmi apátot. Sem Walter, sem Brunó nem szlávok. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a szláv nevet különbözően ejtik ki és igyekeznek latin betűkkel kifejezni. Radla és Rasina kétséggel kivül egy és ugyanaz a személy.

A pannonhalmi oklevélben nevezett három versenyző közül tehát csak Sebestyén jöhet számba. Ezt nevezi a Hartvik-legenda is első esztergomi érseknek. Itt már megint az a kérdés merül fel, hogy melyik István-legenda — a mai alakjukat értve — hitelesebb. A kérdés lényegét itt kikerülhetjük. Hiszen az egész világos, hogy az első érsekről szóló hely mindkét nagyobb legendában erősen interpolálva és megrontva maradt fenn. Okot szolgáltatott erre a két érseki szék közötti versengés. Asztrik körül folyik a vita, a ki az állítólagos küldöttséget vezette a pápához. A legenda maior és a lengyel István-legenda esztergomi érsekké tesz azért Asztrikot.¹ De e helyen megmaradt egy kiváló kormeghatározó momentum. A legenda maior t. i. »electione canonica« megválasztottnak mondja Asztrikot, a mely kifejezést a Hartvik-legenda megfelelő helyén is olvassuk.² Ellenben Sebestyénről azt mondja Hartvik, hogy Sz. István tette érsekké.³

Látni való hogy ebben a mondatban a viszonyoknak megfelelő, tehát eredetibb, versio maradt fenn. Ez az átdolgozó kevésbé radikálisan »javította« a végleg diadalmaskodó esztergomi

¹ Font. dom. I., 17. és 73. l.

² Ugyanott, 17. és 43. l.

³ Font. dom. I., 47.

érsek jogczímét sértő előadást. Meghagyta ugyan Sebestyént első esztergomi érseknek, de Asztrikot legalább mint helyettest tette ugyanazzá. Mint esztergomi érsek kapta e szerint ő is a palliumot. Az 1213-iki katastropha után a néphangulatnak végkép a kalocsai érsek igénye ellen kellett fordulnia. Valószínű tehát, hogy az ő jogczímét támogató források azután az esztergomi párt értelmében változtatásokat szenvedtek. Ellenben az esztergomi érsek jogczímét védő versiók megmaradhattak.

A Sebestyén érsekségéről szóló tudósításnak tehát nagy súlya van, mivel az ellentétes tendentia ellenére is megmaradt. Hogy különben Asztrik csak mint első *kalocsai* érsek jöhet számba, azt Karácsonyi megdönthetlenül bebizonyította.

Első *esztergomi* érsek csak Sebestyén lehetett. De legfeljebb 1007-ig tartotta meg ezt a méltóságot, mert ebben az évben már Anastasius neveztetik annak.¹ E szerint a pannonhalmi templom felszentelése 1002 és 1007 szélső határok között történt.

MÜLLER FRIGYES.

² CD. III., 172. 1.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Szerémi és Ernyey József: A Majthényiek és a Felvidék. —
I. kötet. — Budapest (Benkő Gyula) 1913. XVI. 705.

A történelem barátai és művelői előtt nem ismeretlen, ki rejtőzik a szerény Szerémi név alatt; nem más, mint Szerémi hg. Odescalchi Arthur, a kinek 40 éves írói jubileumát a mult hóban ünnepelte a Magyar Történelmi Társulat. Ha nem tévedek, ilyen alkalmi, »remekbe készült« mű: A Majthényiek és a Felvidék, a melyben az illustis szerző évtizedek fáradságos gyűjtésének eredményeit tárja az olvasó elé az ifjabb írói nemzedék előnyösen ismert, sokoldalú tagjának, Ernyey Józsefnek társaságában.

A ki a rendi multat nem közvetett forrásokból, hanem még személyes tapasztalatból, mint szemtanu ismerte, a kinek ereiben nagynevű ősök vére csergedez, annak rajongó szeretete a régi dicső mult iránt kétszeresen érthető. Szülőföldje a Nyitra völgye, személyes ismerősei a Divék nemzetség, köztük a Majthényiek késő utódai, az »urak völgye« gyökeres családjainak leszármazottai. E környezetben, akkor még élő multban szívta magába szerzőnk »a régi jó idők« szeretetét, mit a Majthényiek nováki, majd a rendre nyíló családi levéltárak emlékei fokoztak.

Művének középpontjául, gerinczéül szerencsés kézzel a Majthényi család multját választotta, mely köré a kiterjedt érdeksphaerában csoportosította a rokon, szomszédos családok, birtokok, szóval a Felvidék történetét. Tág a kör, elasztikus az anyag, a határok megállapítása subjectiv. Évtizedek gyűjtése rengeteg, különböző értékű adatot halmozott össze, a melyek legnagyobb része a mű anyagát alkotják, jó részük ezzel összefügg, jelentékeny azonban azok száma, a melyek bármely más, ugyane kort tárgyzó munkában is helyet foglalhatnak, mint korfestők. A keret határozatlansága, a tárgy sokfélesége és többszörös kapcsolata, a sok mondanivaló, a felesleges adatok felvétele a mű egyébként is nehezen construálható egységének rovására esik. Jól érezte a szerző, hogy műve e szempontból kifogásolható, s mi olvasók csak sajnálhatjuk, hogy e szempontokat »elvi kérdés«-nek deklarálva, a sok értékes adatot ilyen módon szóltaltatta meg.

Nem érthetek egyet a szerző azon eljárásával, hogy »az eredeti körülményes datálást« követi. Jegyzetekben adhatná, de a szövegben fel kellene oldani, mert így az olvasónak kortani naptárt kell maga mellett tartani, hogy belőle bejegyezze a műbe a feloldott datumot. Egyébként, — dicséretül legyen mondva — elvét nem tartja be következetesen, mert sokszor feloldva találjuk a datumot.

Sokkal előnyösebb az, a mit a mű tartalmi részéről mondhatunk. A bevezetésben megjelölve a tárgyválasztás indítóokait és a korábbi irodalmat, az ősi földdel és rajta található első nyomokkal ismerttet meg. Átmenetül a régi idők egy-két utolsó tipikus alakját szemünk elé állítva, a Divék nemzetség és a Majthényiek első birtokosztályait tárgyalja, mellékletül adva a Majthényiek teljes családfáját. A nemzetség legrégőbbi birtokául Wisegradot jelöli meg, mely a Nyitra és Turóc völgyét elválasztó hegygerinczen épült. Művének ez a főrésze. A Divék nemzetséghez tartozó Basskafalvi és Kerek családokra vonatkozó adatokat kivonatokban adja. A későbbi adatokat 1520-ig 39 kisebb-nagyobb fejezetben a Felvidék főbb eseményei köré csoportosítva tárgyalja, a melyekben Csák Máté, Stibor, a husziták, Majthényi Gergely, továbbá fiai története alkotják a középpontot. Legszebb, legértékesebb s egyúttal legsikerültebb a husziták korának rajza Giskra, Szentmiklósi Pongrácz, a Kazzaiak, Neczpáliak, Justhok, Komorovszkyak jellemző festésével. A zavaros viszonyok megvilágítására a cseh forrásokat is használja. Felesleges volt azonban Kottaner Ilona emlékiratát lapszámra lenyomtatni, hogy Zelcheni Istvánné és Liphay Bálint, meg Majthényi Gergely szerepét megérthessük.

Nem hiába kedvelt hőse a szerzőnek Majthényi Gergely; szerepelteti még ott is, a hol a valószínűség megengedi, bár adata nincs reá. Majthényit keres ott is, a hol a valószínűség szinte kizárja, értem Pongrácz István második feleségét, Zsófiát. Családi nevét nem ismerjük, de Majthényi nem lehetett, mert akkor az apa és fia feleségei, meg a nő, illetve sógor édes testvérek, a mi szinte lehetetlen családi kapcsolatot teremtené.

Az egyes családok leszármazásának megvilágítására stemmákat mellékel, s eltérve a levezető formától, felmenő ágak szerint rendezi.

Sok becses, ismeretlen adatot tartalmaz a mű, s a ki a Felvidék, főleg a Nyitra, Vág völgyének multja iránt érdeklődik, haszonnal forgatja. Nem tudja azonban az ember eléggé sajnálni, hogy e rendkívül érdekes és tekintélyes anyag nem a megfelelő, tömörebb kiadkozásban és szabatosabb formában jelent meg. Midőn a jubiláló írónak és társának a kritikus őszinte méltánylásával gratulálunk, szívből kívánjuk, hogy a közeledő II. kötetet mielőbb szerencsésen fejezzék be.

DR. ZÁVODSZKY LEVENTE.

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. III. k. 1535—1541. Szerk. Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J. Kiadja a Szent István Társulat Tud. és Irod. Osztálya. Budapest, 1906. Stephaneum kny. 8-r. VI., 593 l. — IV. k. 1542—1547. Szerk. Karácsonyi J. és Kollányi F., 1909. VI., 650 l. — V. k. 1548—1551. Szerk. Karácsonyi J., Kollányi F. és Lukcsics I., 1912. VI., 680 l.

Folyóiratunk már ismételtelen foglalkozott e nagyszabású forráskiadvánnyal,¹ melynek azóta három újabb kötete került ki sajtó alól. Tizenhat évi, sötét, vigasztalan időszak alakjai és eseményei elevenülnek meg lelkünk előtt e köteteknek számra 1700-at meghaladó darabjaiban, melyek töredékes voltak mellett is világosabban, közvetlenebbül beszélnek bármiféle történelmi feldolgozásnál. A kor lelke a maga át nem szűrt valóságában árad ki belőlük.

Az így feltáruuló történeti képen a pusztulás, a bomlás alapszíneze uralkodik. Egyre folyik — váltakozó sikerrel — a küzdelem I. Ferdinánd és Szapolyai, majd Izabella között, mialatt egyre jobban terjeszkedik, s az egész országot elnyeléssel fenyegeti a tertius gaudens, a török. S ebben a kétségbeejtő helyzetben mintha teljesen kivesztek volna a hazafiúi erények, helyettük mérhetetlen önzés uralkodik, mely a köz romlását kizsákmányolja a maga javára. Vagyoni és hatalmi érdekek szerint választanak és változtatnak pártot főurak és főpapok; s az emberi kapzsiságot használják fel az ellenkirályok is, hogy befolyásos egyéneket a maguk pártjára hódítsanak s lekössenek. Mindez elsősorban az egyházi vagyon rovására megy. Hatalmaskodó urak mindenfelé pusztítják és foglaltatják az egyház birtokait és jövedelmeit, s ezekhez nyulnak az uralkodók is, hogy híveik birvágyát csillapítsák. Néhány püspökség területe behódol a töröknek; a többit a haza saját fiai fosztják ki. Az egyház fegyelme és a hitélet pusztulóban van. Nem csoda, hiszen a püspöki székek vagy üresek, vagy részben világiak kezében vannak; egy ideig Várady érsek az egyetlen felszentelt püspöke az országnak. Ily körülmények között könnyen terjed és erősödik a Németországból behozott új vallás, már nemcsak a németajkú városokban s az erdélyi szászok között, hanem egyebütt is. A katolikus egyház súlyosan érzi a létét fenyegető veszedelmet, de nem tud kellően gátat vetni a reformáció terjedésének, melybe sokféle, gyakran a legalacsonyabb érdek is belejátszik. Laza erkölcsű papok szívesen menekülnek a katolikus egyház feszélyező kötelekeiből, s bizonyára nem véletlen, hogy a világiak közül is azok a legbuzgóbb terjesztői az új vallásnak, kik az egyházi javak elfoglalásában szin-

¹ Az első k't kötet ismertetését Révész Kálmántól ld. Századok, 1902. 654 l. és 1905. 163 l.

tén elül járnak. Vajmi kevés olyan adatot találunk e kötetekben, mely kissé enyhíti a képét ennek a sötét korszaknak, mely — stilszerűen — a Frater Györgyvön elkövetett orgyilkossággal végződik. (V. k. 626. l.)

E forráskiadvány, céljához képest, elsősorban egyháztörténeti anyagot tartalmaz, de bőven meríthet belőle a politikai s a művelődéstörténelem művelője is. Korántsem mind új az, a mit e kötetek nyújtanak; igen sok darabjuk már egyebütt is megjelent nyomtatásban, sőt nyomtatott munkából van egyszerűen átvéve. A szétszórót, s részben nehezen hozzáférhető anyag összegyűjtése és közlése azonban — ha a kiadvány voltaképeni célját nem akarta eltéveszteni — nem volt mellőzhető. Hasonló publicatióknál nem az eredetiség, hanem a teljesség szempontjának kell döntenie.

Ezen utóbbi szempontból kiindulva azonban nem hallgathatunk el egy megjegyzést. A kiadvány szerkesztői ezekben az új kötetekben nem adnak ugyan számot arról, minő levéltárakat, illetőleg levéltári gyűjteményeket és kiadott forrásmunkákat kutattak át tüzetesen; a kiadott anyag alapján azonban az az impressiónk, hogy a gyűjtés nem azzal a rendszerességgel ment végbe, a melyet az ilyen kiadványoknál kívánatosnak tartunk.¹ Nevezetesen azt látjuk, hogy az Országos Levéltáron kívül (itt is csak a IV. kötet-től kezdve, mióta dr. Iványi Béla is beállt munkatársnak, csak a bécsi házi, udvari és állami levéltár, továbbá néhány családi, városi és egyházi — magán és hiteleshelyi — levéltár részesült rendszeres átbúvárlásban; másutt azonban csak kalásztoltak a gyűjtők.

Az anyaggyűjtésnek természetesen megvannak a józan ész által megvont korlátai, a kutatást — hacsak a kiadás megkezdését nem akarjuk a végtelenségig eltolni — bizonyos ponton le kell zárni. Apró-cseprő, főleg nehezen megközelíthető levéltárak átbúvárlása tehát, melyek előreláthatóan nem ígérnek a munkával arányban álló eredményt, a mulasztás vádjá nélkül is mellőzhető volt; nagyobb, gazdag levéltárak mellett azonban nem lett volna szabad ily felületesen elsurranni. Így, hogy csak egy-két példát említsünk, a Nemzeti Múzeum levéltárából a szóban forgó három kötetben mindössze öt olyan darabot találunk közölve, mely eddig kiadatlan volt; a vatikáni levéltárból pedig hetet. Hasonlóképen el vannak hanyagolva: egyéb nagy olasz levéltárak, az Erdélyi Múzeum gyűjteményei, a bécsi udvari kamara levéltár stb. Ezt a hiányt egyes nyomtatott kiadványokból (Theiner: *Vetera monumenta Slavonorum meridionalium*, Nuntiaturberichte aus Deutschland, Kollányi: Regesták a

¹ Az I. kötet bevezetésben megmondják ugyan a szerkesztők, hogy ki minő levéltárakban dolgozott; ez azonban — mint az Orsz. Levéltár példája is mutatja — még nem jelent egyet az illető levéltár rendszeres átkutatásával.

római és pármái levéltárakból stb.) átvett közlések távolról sem pótolhatják.

Igaz, hogy a szerkesztők maguk sem a teljesség igényeivel indították meg e kiadványt; időnyerés céljából egyelőre a már összegyűjtött anyagot akarták közrebocsátani (I. k. Előszó). De ha nincs is jogunk e részben őket a mulasztás vádjával illetni, legyen szabad magának a vállalatnak érdekében mint a jövőre vonatkozó kívánságnak, azt ajánlani, hogy, mielőtt a kiadással tovább haladnának, rendszeresen kutassák vagy kutattassák át a még kiaknázatlan gazdagabb levéltárakat, s az előkerülő anyagot pótkötetekben tegyék közzé. Ilyen rendszeres anyaggyűjtés nélkül e forráskiadvány, bármily értékes anyagot tartalmaz is s bármily jó szolgálatot tehet is a történetírásnak, kitűzött célját nem fogja elérhetni.

A kutatás rendszerességétől különböző kérdés a gyűjtött anyag megválogatása. Itt már döntő szerepe van az egyéni felfogásnak, melynek azonban legtöbbször számolnia kell a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel is. Az *Egyháztörténelmi emlékek* szerkesztőit és kiadóját e tekintetben nem érheti a szűkkeblűség vádja, sőt mi jóval több darabot közöltünk volna regesta alakjában vagy kivonatosan, mint a szerkesztők tettek, néhányat pedig teljesen mellőztünk volna. Ily módon e kötetek hosszabb időszakot ölelhettek volna fel, s a nagy vállalat közelebb jutott volna a befejezéshez.

A közlés módját illetőleg lényegesebb észrevételünk nincs. Csak elvétele tapasztaltunk apróbb tökéletlenségeket, melyek a szerkesztő simító keze alatt átsúsztak. Így a III. k. 132. számnál nincs megjelölve, hol tette közzé Szilády Áron, a 149-nél, hogy honnét van közölve, a 242. számnál magyar regesta helyett latint találunk, a IV. k. 15. sz. levélnél hiányzik a szöveg, a IV. k. 61. sz. oklevelének regestája hibás, amennyiben az Izabella királynénak járó *évi* tizenkétezer forint helyett egyszerűen tizenkétezer forintot ír stb. Több helyen bántólag hat a regesztákban a tulajdonnevek írásmódjában mutatkozó következetlenség, pl. Maytheni Uriel és Majtényi Uriel (III. K. 13., 82., 119. l.), Brodarics és Broderics István (III. 24., 56., 160., 170. l.), Ramasi és Ramaszi Mátyás szebeni lelkész (IV. 296—298. l.), stenicsnyáki vár és stenisnyáki vár (V. 149—150. l.); Wese János lundi érsek (archiepiscopus Lundensis) egy helyen (III. 264. l.) lundeni püspöknek van írva stb. Mindezek azonban csak csekélységek.

Egészben véve a fentiekben ismertetett három kötet értékes gyarapodását jelenti forráskiadványainknak, s mindenkor méltó emléke lesz a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztálya áldozatkészségének.

DR. DÖRY FERENCZ.

Bibliographie française de la Hongrie (1521—1910). Par J. Kont.
Paris, Leroux, 1913. 8°. XVI+325. 1.¹

A Tekintetes Akadémia minden tagja tudja, mink volt dr. Kont Ignác párisi tanár és mit vesztettünk benne. Ifjan került Franciaországba, ott meghonosodott, állásra, hírnévre tett szert, de lelkében mindig megmaradt magyarnak. Tőle telhetőleg ápolta a francia-magyar szellemi érintkezést. Kötetekre mennének azok az ismertetések, melyekben magyar művek tartalmát és irányát mutatta be a francia olvasóközönségnek a legelőkelőbb tudományos és szépirodalmi folyóiratokban. Szorgalma és buzgóssága még ezzel sem elégedett meg. Két művében: »La Hongrie littéraire et scientifique« és »Étude sur l'influence de la Littérature française en Hongrie« (1772—1896), tüzetesen, nagy lelkiismeretességgel folytatja ismertető munkáját és a mellett pontosan megállapítja azokat a kapcsolatok, melyek a felviruló magyar irodalmat a delelőjén álló francziához fűzik. Mindkét művet díjával tüntette ki a francia Akadémia. Tevékenységének eredményei nem múlnak el és emléket kegyelettel őrizi mindkét hazája.

E tevékenységének utolsó és igen jelentékeny gyümölcse a »Bibliographie française de la Hongrie«. E könyv befejezése után érte őt utól a halál. A javítást még ő végezte, de készen már nem láthatta a terjedelmes könyvet. Bizonyára Kont elhunytja miatt történt az a mulasztás, hogy a most megjelent könyvön nincs semmikép jelezve a M. T. Akadémia azon hathatós támogatása, melylyel lehetővé tette a gyűjtemény kiadását. Bevezetésében elsorolja a magyar történet azon mozzanatait és eseményeit, melyek legélénkebb visszhangot keltettek a francia irodalomban. Lehet mondani, így szól, hogy a XVII. század, Bethlen Gábor trónra lépése óta a szatmári békéig, legérdekesebb a két ország érintkezéséről illetőleg. Ez érintkezést nemcsak a nyomtatványokból lehet tanulmányozni, hanem a külügyminisztérium levéltárának »Hongrie« nevű osztályában (fonds) is, mely osztály csaknem kizárólag e korszak iratait foglalja magában. Bethlen, Tököly s Rákóczi nagyon ismert nevek voltak akkor Franciaországban; életük és tetteik még a regényírókat is foglalkoztatták.

Ez az érdeklődés hanyatlóban volt a XVIII. század folyamán, de annak vége felé újra feléled. Napoleon kitűnően van tájékozva hazánk állapotai felől és midőn a béke helyreállott, megkezdődik a tudományos kutatás, melynek Beudant geológiai utazása szolgál bevezetésül. A reformkorszak ébren tartja ezt az érdeklődést, melyet a forradalom után még fokoz az emigránsok irodalma. A ki-

¹ A M. T. Akadémia 1913 máj. 26-iki ülésén felolvasott jelentés.

egyezés után különösen Sayous igyekezett magyar szellemű munkáival ismertetni Magyarországot. Legújabbán a »Revue de Hongrie« szolgálja ezt a czélt.

Az anyagot a párisi nagy könyvtárak, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára és b. Rothschild könyvtárának kiadott jegyzéke szolgáltatják legnagyobb részben.

Az anyag összeállításában tervszerűen, módszeresen jár el. Bizonyos keretet tűz ki magának, melynek kitöltésén nagy szorgalommal fáradozik, bár jól tudja, hogy bibliographusnál mindig csak jámbor kívánság marad a teljesség. A könyveket és röpiratokat illetőleg a XVIII. század kezdetéig volt igen becses előmunkája, gr. Apponyi Sándor publicatiója, melynek értékét készségesen elismeri, noha ugyanazon korból ő jóval többet mutathat ki. Ezen a téren mintáiul szolgáltak Bengesco francia-román és Petrovics francia-horvát-szerb könyvjegyzékei. A könyvön kívül befogadja a folyóiratok és szemlék cikkeit is, mert különösen az utolsó században főképen ezekben ment végbe a Magyarországra vonatkozó anyag közlése.

Kizárta ellenben az egész francia latiu nyelvű irodalmat, úgy a középkort, mint az újabbat. Kizárja mindazt, mi csak állítólag és nem valósággal vonatkozik Magyarországra. Kizárja mindazt, mit magyarok írtak francia nyelven, de mi nem vonatkozik hazájukra. A Horvátországra vonatkozó irodalmat csak annyiban tünteti fel, a mennyiben az a magyar-horvát viszonyokat tárgyalja. Kihagyja végre az újságcikkeket is.

Viszont az egyes fontos munkákról szóló ismertetéseket vagy egyes kiváló férfiak emlékére vonatkozó cikkeket gyűjti s összefoglalja. Így a 113. lapon össze van állítva a Munkácsyra, a 121. lapon a Liszt Ferenczre, a 125. lapon a Mikszáthra vonatkozó irodalom. Sajnos, Jókaira nézve nincs meg ez az összeállítás.

De ez a tartalomnak csak egyik része. Az 1521-től 1910-ig megjelent könyvek, röpiratok és szemlék magokban is 200 lapot töltenek meg. Elrendezésük az, hogy az egyazon évben megjelent munkák betűsoros rendben következnek egymásután szerzőik neve szerint; végül pedig a névtelenül megjelent cikkek sorakoznak hozzájuk.

A második része *kézirati* anyagot foglal magába, a nagy nyilvános könyvtárakból és levéltárakból. Többnyire meg van jegyezve az is, ha az illető irat vagy okmány ki van adva.

Ez a kézirati anyag a Nemzeti Könyvtár, az Akadémia, az Arzenal, a Mazarine, a Sainte Geneviève, a hadügyi, a képviselőházi és a lengyel könyvtár idevonatkozó írásait tartalmazza. Ki e könyvtárakban dolgozott, legjobban tudhatja, minő fáradsággal jár az egy collectióban elszórt, néha csak egy-két lapnyi Hungaricumok

felkeresése. Könnyebb volt a vidéki könyvtárak anyagát összeállítani, noha az már régen ki van nyomatva és így csak ki kellett válogatni belőle a magyar vonatkozásúakat. Leggazdagabbak a besançon-i, hol több Corvina is van, azonfelül a le mans-i, lillei és a troyesi. A gyarmatügyi miniszteriumban megtalálhatók a Benyovszkyra és madagaszkári vállalatára vonatkozó akták is (256—257. l.).

Talán legbecsesebb része az egésznek a levéltári anyag. Ez főképen a külügyminiszterium levéltárából szedődött össze, de jelentékenyen gazdagítják a nemzeti levéltár s a hadügyi levéltár gyűjteményei is. Itt még sok a kiadatlan anyag, különösen a kurucz korszakra nézve. A Rákóczi Ferencz korára vonatkozó levelezéseket és jelentéseket azóta átkutatta Nafilyan úr, ki könyvtárainkban is eredményesen búvárkodott.

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy Kont műve több egy könyvjegyzéknél. A szorosan vett könyvészeti adatokon fölül értékes tárgyi utmutatásokat is tartalmaz. Néha megmondja, minő a könyv vagy cikk irányzata: magyar, nemzetiségi, ultramontán, Kossuthnak vagy Görgeynek kedvező. Még fontosabb, hogy a legjelentékenyebb műveket kiemeli és jellemzi, mi különösen a francia olvasót tájékoztatja. Ilyen művek a XVII. században: Martin Fumée, *Sieur de Genillé, Histoire des troubles de Hongrie*, Paris 1595. »Nevezetes munka, mely az egész XVII. századon át forrásul szolgált és melyet már a következő évben lefordítottak angol és német nyelvre.« A XVII. században Vanel-nak névtelenül megjelent műve a *Histoire des troubles de Hongrie*, Paris 1685, mely négy kötetes létére több kiadást is ért. A XVIII. században Sacy *Histoire générale de Hongrie*, két kötetes »jelentékeny, a legjobb forrásokból merített munkája, mely hosszú időn át útmutatóul szolgált.« A XIX. században csak Sayous ismeretes műve részesül hasonló kitüntetésben. »Főmunka, a legjobb, melyet Magyarországról birunk.« Végre 1904-ben Eisenmann tanulmányát a kiegyezésről emeli ki: »Alapvető, a legjobb forrásokból merített munka, mely nélkülözhetetlen a forradalomtól a kiegyezésig lefolyt időszakra nézve.«

Említést érdemel, hogy Kont Rákóczi hírlapjának, a *Mercurius Veridicus*nak 1708 aug. 16-iki számát megtalálta a külügyminiszterium levéltárában.

Különös érzelem fog el, ha a régi magyar munkák egykorú megbeszéléseit látjuk megemlítve. Első ezek közül Bethlen Jánosnak műve, melyek a *Journal de Savants* 1666. évi folyama bírál meg. Kont ezeket az ismertetéseket nagy szorgalommal állította össze. Köztük találjuk 1695-ben Otrókosi Origines Hungariae-t és 1711-ben, az évben, melyben megjelent, *Czvittinger, Specimen Hungariae literatae*-t.

Hiányai közt, mint legfontosabbat kell megemlítenünk azt az önszabta korlátozást, hogy latin nyelvű munkákat nem vett be művébe. Ez a korlátozás szinte érthetetlen. ha meggondoljuk, hogy Kont jó philologus volt és a klasszikus nyelvek tanulmányán kezdte pályáját. Csak a hely megkímélése lehet az oka. Pedig a latin nyelvű francia irodalom már a honfoglalástól kezdve nagyon fontos történetünkre nézve. Elég Hinkmarra, Flodoardra, Chabannesi Ademárra mutatni. Igaz, hogy Kont több ilyenmű munkát felsorol, a XIII. századtól kezdve, de csak ha francziára vannak fordítva. Ebben a tekintetben tehát kiegészítésre szorul a bibliographia.

Hiánya az is, hogy épen a nagy francia írók. Montaigne, Montesquieu, Voltaire egészen kimaradtak. Igaz, hogy nem sokat írtak Magyarországról, de a mit mondtak, hosszú időre irányt adott nemcsak a francia, hanem az egész művelt közvéleménynek. Különösen feltűnő ez Montesquieure nézve, kit Kont az előszóban meg is említ. Még Montesquiehek Magyarországon írt magyar vonatkozású fontos leveleit, melyek 1897-ben megjelentek, is hiába kerestük.

Egyes hibák is becsúsztak. 1621-ben egy egykorú röpirat szól Bouquoy elestéről a Bethlen elleni csatában »Neuuensohl« mellett. Kont ezt Neusohl = Besztercebányának fordítja. Holott bizonyos, hogy a császári hadvezér Érsekujvárnál, Neuhäusel, esett el. Megjegyzem, hogy Érsekujvárnak német neve számos érthetlenségre és félremagyarázásra adott okot a XVII. századnak idegen, különösen olasz irodalmában.

Minthogy a könyv szorosan az időbeli sorrendet követi, hiba, hogy 1829 alatt található az 1830-diki diétáról szóló munka. (59. lap.)

Mulatságos, hogy Besse Jean Charles, Voyage en Crimée au Caucasse stb. című 1838-ban megjelent könyvéhez azt a megjegyzést fűzi: Besse se dit Hongrois. Hogyne, mikor az volt, még pedig a javából. Keleti utazását a magyar testvérek felkeresésére a diéta támogatásával tette meg és útja minden nevezetesebb mozzanatáról beszámolt a nádornak, kinek művét is ajánlotta.

Ezen hiányok s hibák mellett is nagybecsű, a tudomány sok ágát, de különösen a történetet és irodalomtörténetet szolgáló művet köszönünk Kont szorgalmának és a M. T. Akadémia támogatásának.

Történeti fátumunk, hogy a legtöbbet ígérő kezdetek is elcse-nevésznek nálunk, mert folytatásuk nincs.

Hogy e most megjelent gyűjtemény valóban hasznossá váljék bátor volnék a T. Akadémiának ajánlani:

1. A kiegészítést, a mennyiben mindnyájunk az Akadémiai Értesítőben közölhetnők azon Magyarországra vonatkozó munkákat, melyek Kont figyelmét kikerülték.

2. A feldolgozást. Ez különösen az itt megjelölt kiadatlan kézirati s levéltári anyagra vonatkozik. Minthogy ez az anyag legnagyobb részében történeti érdekű, az Akadémia történeti bizottságára hárulna ez a mindenkép szép és gyümölcsöző feladat.

MÁRCZALI HENRIK.

Ferenczy István levelei. Rimaszombat város közönségének megbízásából közzéteszi dr. Wallentiny Dezső. Rimaszombat, 1912. 80. 523 l.

E könyv történetét az előljáró beszéd mondja el. Példázza a magyar nemtörődömséget s a magyar lelkesedést egyszerre. Elmondja, hogy 1902-ben még jeltelen volt a Ferenczy István, az első magyar szobrász sírja s tíz év múlva már Ferenczynek művészi síremléke s kritikailag földolgozott életírása van. Ezeket egészíti ki az e munkában közzétett 196 drb. Ferenczy-levél, mely túlnyomó részében eddig kiadatlan volt (legtöbb a Szépművészeti Múzeum birtokából). Bevezetésül közölve van Beöthy Zsolt szép emlékbeszéde (Buda-pesti Szemle 1909.) s a korszakokra osztott levelek után összegezésül Ferenczy életrajza dióhéjban Meller Simon tollából, a ki a *Történeti Életrajzokban* életét írta meg. Az első levél kelte 1814, az utolsó 1856, tehát a művész teljes életpályáját végigkísérhetjük. A leveleket a művész javarészt öcscséhez, Ferenczy Józsefhez írta; úgy ezek, mint a szüleihez intézettek a lehető legközvetlenebbek. Úgy a művészettörténetet, mint a kortörténetet hálára kötelezték vele a kiadók.

Az a művészi egyéniség, mely e lapokon fejlík ki, kétségkívül nem volt az igazi nagyok közül való, de a magyar szobrászat úttörője volt s határozott tehetség, a ki szerencsésebb viszonyok között maradandóbb emlékeket hagyott volna maga után. Tulajdonképen ez az élet is tragédia, mint Bessenyei Györgyé, az íróé, mint Kelemen Lászlóé, a színészé. Érdekes dolog végigkísérni a lelki fejlődést: az első levelekből az egyszerű, naiv lakatoslegény beszél, aki fokonyként egyre öntudatosabb, egyre műveltebb lesz, míg egyszerre az érett férfi és öntudatos művész hangját halljuk. Önmaga jellemzi magát e néhány szóban: »egy különös tűz vagyon még mostan is bennem, a mesterség szeretete és nagyobbra való vitele«. Bizonyos önérzet, sőt ráartiság tetszik ki későbbi leveleiből, de mindig a jó ízlés határain belül, semmi kérdés, semmi alantas indulat, semmi férfiatlan panaszkodás. Nyugodt filozófiával mondja el végredeletében, hogy idő előtt fog meghalni a gondok és a balszerencse miatt s ezzel napirendre tér minden fölött. A Mátyás-émlék szerencsétlen vége, a terv abbamaradása, melybe Ferenczy nemcsak energiáját, hanem vagyonát is beleölte, nem forgatja ki önmagából.

Igazi római lélek, a ki »aequo animo« visel el jó és balsorsot egyaránt.

Érdekes művészeti különlegessége van a 19. levélnek. Rómából írja: megjegyzi, hogy itt a levegő fölötte tiszta s elmondja, hogy miféle színeket lát a természetben. A szobrász Ferenczyben van valami a festő meglátásából. Rajzolni nem tudott tökéletesen, de a tájkép-színek iránt, úgy látszik, eleven érzéke volt.

Mindenféle kultúra érdekli: irodalom, színház, zene egyformán. Több érdekes kortörténeti adatot is találunk itt-ott: leírja a Napoleon elleni szent szövetség ünnepélyét Bécsben (1—2. levél), a kivilágítást, József nádort, a ki magyaros ruhában jelenik meg s kocsiját csikósszerszámmal ékesített fekete lovak húzzák. A hazafiság — természetes e korban — Ferenczy lelkében is nagy helyet foglal el, de politikával nem foglalkozik s mindig a békésen haladó párthoz tartozik. Bár Széchenyi nem volt jó embere, s lenézte az egyszerű származású szobrászt, inkább őt választaná, ha Kossuth és Széchenyi közt kellene választani (140. lev.). Úgy látszik, a szabadságharc se tett lelkére nagyobb hatást: örül a magyar fegyverek diadalának s megemlékezik a Kiss Ernő tiszteletére adott fáklyászenéről, de gúnyosan ír Petőfi köztársasági hajlamairól s az önkényuralom nem hagy rajta látható nyomot.

Teljes elismeréssel adózunk Wallentiny Dezsőnek, a ki önzetlen buzgalomból vállalkozott e kötet szerkesztésére. Kritikával dolgozik s megjegyzi, hogy azon levelek teljes hitelességéhez, melyek csak Ferenczy József másolatában maradtak fenn, szó fér. A 141. levélben Ferenczy megrója, hogy a Nemzeti Színházban annyira tetszik a részeg kortes-lárma. Jellemző Ferenczy fölfogása, ki sohasem érdeklődött a politika iránt. Itt szükséges volna egy jegyzet, hogy a szóban forgó darab Nagy Ignác *Tisztújítása*. Máshol ellenben sok is van: a szerkesztő magyarázza az egyszerű latin idézeteket s közismert történeti nevek kivoltát. Azonban mindenkép dicséretre méltó az a szorgalom, a melyvel utána járt a legapróbb adatnak is, mely nagyobb világot vethet Ferenczy István életére.

VÉRTESEY JENŐ.

ÚJ KÖNYVEK.

Csanády László: Telekesy István. Eger. 1912. 8° 139 l. — A dolgozat a II. Rákóczi Ferencz szabadságharczában tekintélyes szerepet játszó egri püspök életrajzát adja. Családja Vas megyéből származik, ott született (Csömötén) 1633 aug. 20-án Telekesy István is; papi pályára lépven, 1655-ben a nagyszombati egyetemes papnevelő intézetben találjuk; 1658-tól Rómában tanult, honnan visszatérve. Rozsnyón, s a gömörmegyei Hárskúton lelkészkedett.

1666 nov. 11-e óta sárvári plébános, nem sokkal utóbb (1667 jan. 28.) pápóczi perjel, 1673-ban pedig győri kanonok, majd tihanyi apát, nagyprépost és püspökhelyettes lett. Emelkedését főleg kiváló szónoki képességének köszönhetette, a mely nagy népszerűséget szerzett neki a főúri körökben. Nagyrészt ennek tulajdonítható, hogy I. Lipót 1689 decz. 29-én csanádi püspökké nevezte ki; tényleges püspöki hatóságot azonban nem gyakorolhatott, mivel egyházmegyéje török hódoltsági terület volt, s részben az maradt a karloviczi béke után is. 1699 junius 4-én egri püspökké lett; erélyességével itt csakhamar rendet teremtett, a várost valódi püspöki székhelylvé tette, papnevelő intézettel, hittani főiskolával látta el, sőt gondja volt arra is, hogy a káptalan ide visszatérjen. Politikailag a Rákóczi-szabadságharcz kitörésekor is királypárti volt; az ő tevékenységének eredménye, hogy Heves- és Külsőszolnok vármegye, a melynek egyébként főispánja volt, a kuruczok ellen foglalt állást. Szolnok bukása (1703 szept. 21) következtében azonban a megye déli része Rákóczi mellé állott, sőt a kuruczokhoz csatlakozott a Gyöngyös-vidék nemessége is a megye egyik volt alispánjának, Almási Jánosnak vezetése alatt. A mozgalom erősödése Eger város helyzetét is válságossá tette, a melyet a kuruczok ostrom alá fogtak; a város nov. 5-én meg is adta magát s ekkor a győztes kuruczok a püspököt a borsodmegyei Cserépvárba zárták. A fogság, de talán a szerzőtől részletesen kifejtett lélektani okok is, Telekesyt Rákóczi pártjára vonták, ennek köszönhetette szabadulását is. 1705 febr. 28-án már ő fogadta az Eger városába érkező fejedelmet s ettől fogva tevékeny részt vett a kurucz mozgalmak irányításában, így a szécsényi, majd utóbb az ónodi országgyűlés tanácskozásaiiban is. Az uralkodóház detronisatiójának nem volt híve, mert azt célravezetőnek nem tartotta, de az országgyűlési végzéseket ő is aláírta Pethes András nagypréposttal együtt. A szabadságharcz ügyének hanyatlásával Telekesy visszavonult a politikai szerepléstől; nagy része volt ebben XI. Kelemen pápa tényleges beavatkozásának is, a ki mint ismeretes, a katolikus egyháziakat szigorúan eltiltotta (1709 aug. 17) a kurucz mozgalomban való részvételtől. Keresztély Ágost primás pedig a kurucz papokat, köztük Telekesyt, a pozsonyi primási palotába idézte igazolás végett; de mivel az egri püspök ott az idő rövidsége miatt meg nem jelenhetett, a primás 1709 decz. 18-án püspökségétől megfosztotta. Helyébe I. József gr. Csáky Imrét nevezte ki. Telekesy hosszas küzdelem után, csak 1711 elején nyerte vissza egyházi méltóságát, s mint ilyen halt el 1715 márcz. 3-án. A részben levéltári kutatásokon alapuló dolgozat érdekesen és tárgyyszeretettel van megírva; utolsó részében azonban igen jól felhasználhatta volna Áldásy Antalnak: Telekesy és a római szentszék cz. becses értekezését is.

Bíró Venczel: Az erdélyi fejedelem jogköre 1571—1690. Kolozsvár. 1912. — Szerző az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján összeállította mindazon adatokat, a melyek a fejedelmválasztás lefolyására és körülményeire, a fejedelem törvényhozó és végrehajtó hatalmára, továbbá a fejedelemnek a külügy, hadügy és a pénzügy, végül az igazságszolgáltatás terén gyakorolt jogaira vonatkoznak. Természetes, hogy az Erdélyi Országgyűlési Emlékek a címbeli kérdésnek teljes anyagát nem tartalmazzák s így a kérdés megoldása korántsem lehet kielégítő. Szerzőnek egyéb forrásokat is figyelembe kellett volna vennie, ép úgy, mint azt a pénzügyről szóló tanulságos, bár hiányos, fejezetben tette, mert így dolgozata nemcsak adatkészletben bővült volna, hanem több is lett volna egyszerű adathalmaznál.

Szekély Jolán: Thököly Imre udvartartása. Budapest. 1912. 80 83 l. — A füzet részben levéltári kutatásokon alapuló dolgozat. a mely egy fejedelmi udvartartás minden részletével kíván bennünket megismertetni. Szerző helyes érzékkel Thököly pénzügyi viszonyaival, gazdasági erőforrásainak felsorolásával kezdi értekezését, hogy láthassuk, minő alapokon nyugodott Thököly politikai pályája; törekvése azonban nem járt a kívánt eredménnyel, mert bár nagy szorgalommal gyűjtötte össze a különböző jövedelemforrásokat, a szükséges összefoglalások hiányában nem nyerünk világos képet Thököly pénzügyeiről. Külön fejezetben tárgyalja a fejedelem birtokainak gazdasági berendezését és gazdálkodási rendszerét is, jobbra Thököly naplói alapján. »Az udvar tartózkodási helyei«-t tárgyaló részlet inkább csak ötletszerűen, s ezért hiányosan sorolja fel Thököly tartózkodási helyeit. Ellenben kimerítő és tanulságos képet ad az udvar személyzetéről, a fejedelem asztaltartásáról, a diplomatai érintkezések külsőségeiről és a tábori életéről. Az utolsó fejezet, a mely Thököly tábori rendtartásáról szól, a dolgozat címével alig áll vonatkozásban; maga a szerző is azzal indokolja eljárását, hogy »Thököly életének legnagyobb részét a táborban töltötte«. Eféle indokolással azonban sok mindenről lehetne még írni.

Sáros vármegye monographiája. Irta: Tóth Sándor. II. és III. kötet. — A Századok 1910. évi novemberi füzetében (742—767. l.) Sáros vármegye monographiája I. kötetéről lesújtó bírálat jelent meg Iványi Béla tollából. Az idézett bírálat óta, a melynek érdemleges részét a szerző válasza megcáfolni nem tudta, megjelent a monographia II. és III. kötete is. Sajnos, a bírálat nem tudta elérni azt, hogy a II. és III. kötet színvonala emelkedjék. A szerző az általa kezdetben követett rendszer szerint folytatja a többi kötetek compilálását, a mely történelmi monographiák megírására nem alkalmas. Munkája III. kötetének végén a Levéltárakról szóló rész, kü-

lönösen az *Okiratok* címen adott komikus regesták s egyéb forrás-felsorolás, meg az Utószó-beli mentegetődzés nem enyhítik azokat a főbenjáró kifogásokat, a melyeket a bíráló annak idején szóvá tett.

Dr. Szelényi Ödön: Eckehart mester élete és tanítása. Pozsony. Wigand. 1913. 8° 48 l. — Széleskörű bűvárkodás és alapos kritika eredménye e kis munka, mely tárgyánál fogva sokkal inkább a bölcsészet körébe tartozik, de itt is megenlítést és méltánylást érdemel nemcsak azért, mert a legelső magyar munka, mely a híres domonkos-rendi barát életével és tanításával önállóan foglalkozik, hanem azért is, mert Eckehart mester életét tömör vonásokban adja és érdekes alakjának a kor sikerült megrajzolásával megfelelő háttérrel állít. Majd sorban tárgyalja Eckehart műveit, tanítását, metaphysikáját, etikáját, tanának következményeit, végül egy összefoglalásban megállapítja, hogy Eckehart rendszere monizmus, melynek középpontja az Isten. A munka a legújabb adatok felhasználásával kijelöli Eckehart mester helyét a német philosophálás és vallásos élet történetében. Végül a vonatkozó gazdag irodalom van felsorolva. (rk.)

A magyarországi ág. hitv. ev. egyetemes egyház levéltárának jegyzéke. (Elenchus archivi generalis ecclesiae ev. aug. Conf. in Hungaria.) I. kötet 1719 évig. Budapest, 1912. 4°. V + 184. l. — A címbe jelzett gazdag és értékes levéltár gondozója, Góbi Imre levéltárnok szerkesztette és adta ki e kötetet. Az előszóban előadja a levéltár rendezésének leviét és rövid történetét; nem lett volna azonban felesleges magának a levéltárnak történetét is, rövid vonásokban előadni. A levéltár rendezésének elvét és módszerét — így kívülről — nem tarthatjuk valami szerencsésnek, mert az olyan rendezés, mely »nem szünteti meg azt a visszásságot, hogy az együvé tartozók széjjel vannak szórva s a nem egymáshoz valók összecsoportosítva« rendezésnek a legjobb akaratallal sem mondható. Így a katalógus nem egyéb, mint a levéltári anyag topographikus leírása, melyhez, a gyors és biztos tájékozódás végett, egy külön betűrendes index szükséges. Az előszó hiányossága miatt nem vagyunk tisztában a címűl szolgáló jelek (I. a. 1—I. a. 29—I. b. 1—I. b. 21—I. c. 7.) tulajdonképeni jelentőségével sem. A címlap szerint a jegyzék anyagának korhatára 1791 s mégis 1792-ből sőt 1802-ből való irat is van benne felsorolva. (176. és 165. lapok.) A levéltárban sok becses okmány van, p. o. Luther Mártonnak több eredeti kézírata; de azt is meg kell állapítanunk, hogy igen sok olyan anyag is bentmaradt, mely bátran ki lett volna selejtezhető, p. o. a közkezen forgó nyomtatott művekből vett másolatok. (rk.)

Endrődi Sándor: Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—49. Budapest. 1911. 8° 545 l. — A Petőfi-könyvtár, melyben az Endrődi jelzett gyűjteménye mint utolsó fizet jelent meg, a nagy költő egyéniségének és költészetének tisztább s lehetőleg több szem-

pontból kiinduló ismertetését tűzte ki céljául. A nagy gyűjteményektől távol lakó szakembernek igen sokszor lehetetlen volt egyes nehezebben hozzáférhető dolgozatokhoz hozzájutnia. Ebből a szempontból az Endrődi összeállította gyűjtemény is nagyon becses. Endrődi e füzetben a Petőfi-irodalomnak egyik leghézagpótlóbb munkáját adta közre. »Magában foglalja t. i. ez a kötet kritikai és bibliographiai pontossággal mindazt, a mi a nagy költő rövid életideje alatt tőle és róla az egykorú magyar lapokban megjelent 1842 máj. 22-től 1849 július 31-ig.« A gyűjtemény testes kötetnyi és feleslegessé teszi 42 hírlapnak és folyóiratnak átkutatását, mert a Petőfire vonatkozó részeket összegyűjtve, szószerint közölte. Csak valamelyes névjegyzéknek vagy tájékoztatónak a hiányát érezzük. Ugyancsak kiegészítendőnek vélnők a gyűjteményt az egykorú német hírlapok és folyóiratok vonatkozó adataival. Mindössze nem sok, a mi Petőfiről és Petőfitől élteben németül megjelent, de van közöttük egy pár igen becses adat. A gyűjtemény azonban így is elsőrangú forrásmunka, a melyért Endrődít a legmelegebb elismerés és hála illeti meg.

FOLYÓIRATSZEMLE.

K. Uhlirz A Historische Zeitschrift utolsó számában (Bd. 111. S. 213.) foglalkozva Tomašić értekezésével, a melyben azt állítja, hogy Horvát-, Slavon- és Dalmátországok kapcsolata Magyarországgal nem hódítás, hanem szerződés útján (per pacta et conventa) jött létre, kifogásokat tesz a szerző érvelése ellen. Tomašić érvelését az 1108-ban Traunak adott oklevélre alapította; ezt azonban Uhlirz nem tartja meggyőző érvenek és méltányolja azokat az ellenvetéseket, a melyeket K. rácsonyi János a Századokban tett közzé. Elítéli azt a tudományos műbe nem illő eljárást is, hogy Tomašić értekezését politikai következtetésekkel zárja.

Dr. Lukinich Imre: »Az erdélyi hódoltság és végvárai« cz. hosszabb tanulmányában tárgyalja azon ellentétet, a mely az erdélyi udvar és a váradi pasa között keletkezett. Ez ellentét oka az volt, hogy a pasa a Piri-féle defter alapján akarta a felmerült határkérdést elintézni, a mit pedig kiindulási alapul az erdélyiek nem fogadhattak el, mivel így elvesztették volna Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka és Hunyad vármegyék falvait egészen Gyaluig. Az erdélyi udvar minden törekvése hiábavaló volt, mivel Lipót nem igen támogatta kérésüket, a porta pedig mereven ragaszkodott a defterhez. Úgy Baló László, mint Rhédey Ferencz, majd pedig Daczó János követsége ez irányban sikertelen volt és a Nemes János által vezetett követség is csak annyi eredményt tudott elérni, hogy a porta a határkérdés elintézését közösen kiküldendő

bizottságra bízta. A bizottság össze is ült, de eredménytelenül osztott szét. Azonban 1674-ben maga a váradi pasa volt hajlandó egyezségre ép a politikai helyzetnek Erdélyre nézve határozottan kedvező kialakulása miatt. Az egyezséget okt. 19-én Bánffy Dénes Kolozsvárott meg is kötötte, de ismét a török volt az, a ki nem tartotta be. Így a surlódások újból megkezdődtek s csak a török kiűzése vetett véget a kérdésnek. Legvégül ismerteti szerző az 1658—60 óta bekövetkezett területi elhelyezkedés kialakulását s ennek hatását a lakossági viszonyokra és a védelmi intézkedésekre. (Hadtörténelmi Közlemények 1912. évf. 2., 3. és 4. szám.)

Rónai Horváth Jenő egy alkalmi cikkben foglalkozik az 1812-iki nagy orosz háborúval annak 100 éves évfordulója küszöbén s egyúttal mérlegeli azon okokat, a melyek a vereséget eredményezték. (Hadtörténelmi Közlemények 1912. évf. 4. füz.)

Dr. Wertner Mór »Magyar hadjáratok a XV-ik század második felében« című tanulmánya folytatásában az 1476 őszétől 1484 végeig, majd az 1485—1499. évek közti hadjáratokat állítja össze kapcsolatban királyaink ez évek alatti itinerariumával. (Hadtörténelmi Közlemények XIII. évf. 3. és 4. füzet.)

Dr. Závodszy Levente Árva és Likava várak 1670-iki ostromát ismerteti főleg a bashalmi levéltár kiadatlan oklevelei alapján. (Hadtörténelmi Közlemények 1912. évf. 4. szám.)

Dr. Veress Endre Gergey Benedek görgeői várkastélya rövid történetét mondja el s egyúttal mellékeli e kastély 1583-ban készített rajzát, a mely rendkívül tanulságos a XVI. századi nemesi udvarház fogalmának szemléltetésére. (Hadtörténelmi Közlemények XIII. évf. 3. füz.)

Téglás Gábor folytatja »Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében« cz. tanulmányát a Hadtörténelmi Közlemények 1912. évi évf. 2., 3. és 4. számában, a mely utóbbi füzetben az elmondottak szemléltetésére egy térkép is van mellékelve.

Dr. Kárfy Ödön a Hadtörténelmi Közlemények mult évi 3. füzetében hat oklevélből közöl szemelvényeket a kanizsai török rabokra vonatkozólag az 1563—67. évek közt, míg ugyane folyóirat 1912. évi 4. számában Nagyvárad 1556-iki ostromához, valamint Szigliget várának Rajka birtokáért való csereajánlatára tesz közzé egy-egy oklevelet.

A Hadtörténelmi Közlemények XIII. évf. 2., 3. és 4. száma közli a magyar lovasság 1722. évi regulamentumát.

Gyiszalovics Veszelin a zombori gör. kel. szerb tanítóképző alapításának századik évfordulója alkalmából nagy vonásokban ismerteti ezen intézet történetét (Основање и значај Српске Учитељске Школе у Сомбору.) Az intézet alapítása tisztán a bécsi kormány műve volt, a mely a szerb josephinisták óhajára 1812 július 12-én

jóváhagyta a »Regium Paedagogium Nationis Illyricae« tervezetét és így 1813-ban megkezdhette az intézet működését Szent-Endrén. A papság ellenszenvvel viseltetett iránta, elhelyezése sem volt kedvező s látogatóinak száma oly csekély, hogy a kormány kedvezőbb elhelyezéssel akart a bajon segíteni; ezért 1816-ban áttette a magyarországi szerbség akkori centrumába, Zomborba. 1857-ig azonban itt is csak tengődött. Ebben az évben kezdte ott működését Vukicsevic Miklós, a kinek előadásait az új tanítási módszerről tanítók és tanítójelöltek Szerbiából is látogatták. Az intézet messze terjedő hatásának és virágzásának kora egy évtizedig tartott. (Летопис Матице Српске.) LXXXVIII. évf. 291. k. 1—7. l.)

Ivić Alexa »Неколико хрипидских споменика из XVI. и XVII. века« címen 10 drb cyrill-írású oklevelet közöl a XVI. és XVII. századból; közülök az első három az orsz. levéltárból való és magyar vonatkozású. Az első Sasvári Belmuzević Milos vajdának 1500 december 8-án kelt végrendelete, a mely szerint birtokainak és ingó vagyonának örököseivé anyját, nejét, leányát s a gör. keleti egyházat teszi. Értékes adalékokat tartalmaz ezen végrendelet, a mennyiben Belmuzević megemlíti benne, mely birtokait kapta Mátyás királytól: a temesmegyei Majsát és Páznádot (l. M. Tört. Eml. Okmánytár XXXIII. k. CCCLXXXIX. okt.), a bácsmegyei Feketeház, Ferkiház és Boziabokort, a csanádmegyei Munart és Gedust (Geder), majd a temesmegyei Kakatot, a sziléziai hadjáratban való vitézkedéséért a bácsmegyei Sasvart; maga szerezte ezekhez a temesmegyei Jenovát, Sipszót és Kis-Gyarmatot. — A második levelében értesíti Nádasdi Tamás bán 1539 jún. 11-én Murat bég, hogy mellékelve küldi Jurisics Miklósnak két levelét; egyik magának Murat bégnek, a másik pedig Huzrem bég boszniai pasának szól. Hogy mi lehetett a levelek tartalma, azt a válaszból sejthetjük; ezt közli a harmadik oklevél: ebben Murat bég és Huzrem bég közlik Jurisics Miklóssal, hogy a Ferdinánd császár és a szultán között létrejött megállapodásról nincs tudomásuk és arra vonatkozólag, hogy minden támadástól tartózkodjanak, parancsot még nem kaptak. (»Vjesnik kr. zem. hrv.-slav.-dalm. arkiva« 1913. évf. 1. számából.)

Klajić Vjekoslav, a ki »Statut grada Zagreba od godine 1609-i reforma njegova god. 1618.« (»Zágráb város 1609-ik évi statutuma és ennek 1618-ik évi reformja« Zágráb, 1912.) című tanulmányában a zágrábi demokrata pártnak a reform ellen irányuló küzdelmét. a párt vezérének, Tepečić Györgynek és néhány társának szenvedélyes üzelmeit ismertette, most a budapesti tudományegyetem könyvtárában (A. b. 130. jelzés alatt) őrzött »Historia collegii Societatis Jesu in monte Graeco Zagrabiae siti ab anno 1606—1772« című kézirat 52—55. lapjain talált feljegyzései alapján kiegészíti azt,

a mit Tepečić és társainak sorsára vonatkozólag eddig mondhatott : az említett feljegyzés szerint 1622 novemberében a zágrábi jezsuitákra hárult a feladat, hogy a halálra ítélt hét zágrábi polgárt, a kik egy szenátort és egy zágrábi nemeset megöltek, a halálra előkészítsék. A kézirat nem említi ugyan névszerint az elítélteket, de *Klaić* kétségtelennek tartja, hogy csakis Tepečićről és társairól lehet szó. (Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskogo zemaljskoga arkiva. XIV. 3. 1—4. 283. s köv. l.)

Prohaska Károly »Kako se u Njemačkoj dojmio otpor nadbisi kupa spljetskoga Markantuna Domisia protiv papinske svemoć-1602—1624« (»Hogyan itélték meg Németországban Marcus Antonius de Dominis spalatói érseknek a pápa mindenhatósága ellen kifejtett küzdelmét«) címen a prágai praemontrei könyvtárban (B. Q. VII. 19. és A. O. XIII. 34. jelzés alatt) őrzött két kézirat alapján kiegészítő adalékokat nyújt *Ljubić S.* »O Markantonu Dominisu Rabljaninu« (Rad jugoslav. akad. X. 1—159.) című tanulmányához. (Vjesnik kr. hrvatsko-slovansko-dalmatinskogo arkiva. XIV. 3. 1—4. 285—288. l.)

Strohal R. »Nekoliko riječi o glagolskoj notarskoj knjizi (protokolu) Gržana Valjkovića« (»Néhány szó Valjković G. glagolit jegyzőkönyvéről«) címen ismerteti a zágrábi Délszláv Akadémiában (II. d. 119. jelzés alatt) őrzött jegyzőkönyvet, a melyet Vrbnik jegyzője a XVI-ik század második felében és a XVII-ik század elején glagolit írással vezetett; ez a reánk maradt glagolit jegyzőkönyvek legnagyobbjai közé tartozik és sok feljegyzése jellemzetesen világítja meg a régi horvát jogszokásokat. (Vjesnik kr. hrvatsko-slovansko-dalmatinskogo zemaljskoga arkiva. XIV. 3. 1—4. 178—185. l.)

TÁRCZA.

ADALÉK SZÉCHENYI ISTVÁN MAGYAR TÖRTÉNET-PHILOSOPHIÁJÁHOZ.

Széchenyi történeti eszméi című értekezésében (Budapesti Szemle 1907.) kimutattam, hogy milyen olvasmányokon alapszik Széchenyi általános történetphilosophiája. Midőn ugyanott áttértem magyar történetphilosophiája kifejtésére, nem bírtam egészen pontosan kijelölni, minő magyar olvasmányokra támaszkodik Széchenyi, midőn meghatározza a magyar nemzet életkorát. Most megtaláltam azt a könyvet, melynek magyar történeti felfogása hasonlít Széchenyi felfogásához. Ismeretes, hogy Széchenyi már 1820 óta aggodalmasan vizsgálta a magyar nemzet állapotát, mert szerette volna megállapítani, milyen életkorban van a magyar nemzet, vajon elég fiatal-e még arra, hogy felúljuljon ereje, vagy teljesen elvénhedt-e már? Már a *Hitel* írása előtt megnyugodott abban, hogy a magyar nemzet még elég fiatal. De ennek a hitének részletes történeti felosztáson alapuló bizonyítását csak a *Hitel*-ben fejtette ki és pedig úgy, hogy fejtegetéseinek hangulata s némely mozzanata is élénken emlékeztet Csaplovics János: *Gemülde von Ungern* című könyvének hasonló tárgyú elmélkedésére. Csaplovics könyve a *Hitel* előtt jelent meg 1829-ben Pesten. Csaplovics a második kötet VII. fejezetében kifejti általános történetphilosophiáját, mely egvezik a Széchenyiével. Mind a ketten a nemzetek életében gyermekkort, ifjúkort, stb. különböztetnek meg. Ez általános bevezetés után dőlt betűkkel szedeti Csaplovics ezt a kérdést: *In welchem Alter steht gegenwärtig der Staat von Ungarn?* Föltehető, hogy nagyon érdekelte Széchenyit Csaplovicsnak e kérdése, ha ugyan még a *Hitel* befejezése előtt olvasta Csaplovicsnak könyvét. Csaplovics a kérdésre így válaszol: »Als politisch geboren kann man die Nation und den Staat unterm Herzog Arpad betrachten... Der erste Pflégvater (Stephan der Heilige) eilte damit zur Taufe... Dann (XV., XVI. század) dachte er (= a nemzet, mint gyermek) sich zum Selbststudiren gross genug... Jetzt steht sie (die ungarische Nation) in aetate imperfecta etwa 20 Jahre alt.«

Széchenyi (a *Hitel* harmadik kiadása 197. l.) ezt írja: »A Magyar-nak vezérek alatti volta. születése; sz. István, szent László ideje: gverinekkora. I-só Lajos s Mátyás alatti: serdülő ideje. Mária Thérézia alatti: fiatalsága. Mi vagyunk férfiai.« Széchenyi tehát úgy indul el a felosztásban, mint Csaplovics. Később eltér tőle s öregebbnek mondja az 1830-iki magyart, mint Csaplovics. De mikor férfikorában látja Széchenyi a nemzetet, ennek az életkornak inkább az első felére gondol s nem a másodikra: vagyis nem nagyon messze távozik az életkor meghatározásában Csaplovicstól.

Egyáltalán Csaplovicsnak idézett fejezete egészben véve is hasonló a Széchenyiéhez, mert Csaplovics is a magyar multnak kicsinylésére tanítja olvasóit. A multnak rajzában Csaplovicsnak egy példáját is megtaláljuk Széchenyi *Hitelében*. Csaplovics ugyanis (ül. h. 129. l.) ezt mondja: »Selbst die Clerisei stahl damals (Szt. László korában), was sie erwischte, und es ward in II. Decret Cap. 13. festgesetzt, dass die Cleriker, welche Gänse, Hühner, Aepfel u. dergl. stehlen, mit Ruthen gepeitscht werden sollen.«

Széchenyi pedig ezt írja (198. l.): »hogy jóval előbb az ország-gyűlésen azon határozás tétetett szükségképen több eféle rendszabások közt: hogy az ország előkelőinek s papoknak ezentúl lopni szabad ne legyen s. . . t. S. Ladis. L. cap. 1., 13. etc. . . .« Nem egészen lehetetlen, hogy Csaplovics némikép hatott az idézett pontokban Széchenyire. De ennek a hatásnak megállapítása nem nagyon lényeges. Fontosabb az, hogy Csaplovics ugvanolvan általános történetphilosophiai praemissából indult ki, mint Széchenyi. És ez a praemissa őt is ugyanoly magyar történeti felfogásra készítette, mint Széchenyit. Ez az egyezés is bizonyítja azt, hogy Széchenyinek felfogása a magyar multról nem Benthamból van átvéve s Széchenyi korszakalkotó jóslata nem az inspiratio rögtönzése, a hogy Kemény Zsigmond írja alapvető essavjében. Ellenkezőleg, a multnak az a rajza és az ismert jóslat szoros logikai kapcsolatban vannak Széchenyi általános történetphilosophiájával. Csaplovics, ki szintén e philosophiából indult ki, ugvanoly eredményre jutott, mint Széchenyi. Csakúgv lenézi a régi magyar világot, mint reformatorunk, megállapítja a folytonos haladást is, csakhogy jóslatot nem formuláz.

ANGYAL DÁVID.

AZ ELSŐ ADÓ ELMÉLETÉHEZ.

Tudományos kérdés megvitatásában a többszöri felszólalásnak nemcsak az lehet a célja, hogy új meg új adatokkal álljunk elő, hanem az is, hogy a félreértéseket tisztázzuk s a tulajdonképeni érvekről ne engedjük a figyelmet elterelni. Az alapvető érvek és adatok természetesen az első fejtegetésekben legteljesebbek, s azért

egyformán reájuk hivatkozunk, mikor felfogásunkat egész összefüggésükben meg akarjuk értetni.

Mennél teljesebb inductiót végeztünk s kiaknáztuk az összes adatokat, annál kevésbbé állhatunk elő új felszólalásainkban új adatokkal. De a különböző oldalokról való megfigyelések és megvilágítások plasztikusabb képet adhatnak.

Csak ne csonkítsuk meg egymás tételeit s ne forgassuk ki igazi értelmükből. Ha én azt mondom, hogy »a szabad dénárok divatjukat multák és csak régi, homályos, félreértett, visszaélésekre használt jövedelemforrásként emlegették őket a XIII. században azért, mert ekkor már drágább volt a földbérlet«, akkor ellenfelem ne csonkítsa meg ezt a tételmet az igazság teljességéhez szükséges jelzők elhagyásával ilyképen : »a források a szabad dénárokat csak mint visszaélésre használt jövedelmi forrást említik«.¹ A mi divatját multa, az még nem szűnt meg mindjárt végképen s nem vesztette el jogosságát. De a mi régi, homályos eredetű, félreérthető, azt visszaélésekre könnyebb fölhasználni s a régi jogokat kereső, visszaállítani törekvő időkben könnyen kiterjesztik olyanokra is, a kiket az eredetileg nem illetett meg és nem terhelt. A »szabadok dénárjai« Kálmán korában tűnnek föl először s másfélszáz év múlva a tatárjárás előtt megszűnnek. A XIII. század elején tehát már végét járja ez a név, de ugyanakkor egyre gyakoribbá válik a pondusokban s félfertóban, egész fertóban (= 12 pondus) kifejezett földberek emlegetése. Szabad dénárok és pondusok, nehezekek sokszor együtt vannak említve azért, hogy ha a régi név már nem volna ismeretes, használatos, akkor is ráismerjenek a földbérre az új pondus névben. Csak a régi földberek rendezésénél vagy megszüntetésénél és eladományozásánál, illetőleg az ily czímen való jogtalan követelések eltiltásánál szerepel a régi »szabad dénárok« (liberi denarii) név. A helyes tétel teljességéhez a régi névhez fűződő jogos és jogtalan esetek mind hozzátartoznak. A mikor tehát ellenfelem a teljes tételt megcsonkította, akkor vagy nem értette meg, vagy tudatosan rontotta el. Mondhatnám úgy is, hogy játékot űz önmagával és olvasóival, mert csak önalkotta ellenféllel viaskodik.

Az 1193. évi oklevél dolgát sajátyszerű taktikai fogással két külön pontra szakítja s egyiket a vitatkozás elején intézi el, a másikat különösen súlyos vágásként a legvégére hagyja (2. 10 p.). Pedig ezen oklevélnek semmi köze a tulajdonképeni kérdéshez, ahhoz : országos adó vagy pedig földbér volt-e a »szabad dénárok«-nak nevezett jövedelem. E kérdés tárgyalásánál egészen mellékes az oklevél hitelessége, mert mint már legelőször hangsúlyoztam : »Ez az adat nem bizonyítja, hogy szabad birtokon is fizették a királynak a dénárokat.« Ehhez

¹ V. ö. Századok 1913. 282., 396. l.

csatoltam kétségemet ily szavakkal: »Egyébként amaz oklevélben nem igen lehet bízni.«¹ A bizalmatlanság okául kifejeztem Ujudvár és Csurgó 60 márkányira s esetleg még többre számított szabad dénárait, a minek a Kálmán-kori pénzsámítás alapján 1800 szabad bérlőcsalád, tehát körülbelül 9000 szabad lakos felelt volna meg két faluban, a XII. század végén, nem számítva az ugyanott akkor okvetlenül fölveendő sokkal nagyobb számú szolga és szabados lakos-ságot.² A bizalmatlanság másik kifejezett oka az oklevélnek az a gyanús adata, hogy egy királyné maga egyszerre 55 falut adományoz egyetlen johannita új monostornak! Ehhez járúl, hogy az oklevél a jeruzsálemi johannita ispotály összes jogait a székesfehérvári johannita monostorra ruházza Magyarországon, mégis 1217-ben a jeruzsálemi johannita ispotályos ház összes magyarországi népei kapnak fölmentést a szabad dénárok stb. közszolgáltatások terhe alól. E szembetűnő nagy nehézségeket Hóman nem oszlatta el. Én már az első alkalommal három bizalmatlansági okot fejeztem ki. Hóman azt mondja, hogy az én összes — szerinte két — érvemet megcáfolta. Második érvem volna szerinte a Fejér kiadásában hibásan »Mare«-nak szedett »Marc« falu. Hóman csak ezt az egy hibát igazította ki, talán nem is idegen segítség nélkül. De míg csak Knauz és egy régi átírat alapján akarta kiigazítani, kétségemet fönntartottam. A legközelebbi alkalommal véletlenül megtaláltam az Országos Levéltárban magát az eredeti oklevelet s meggyőződtem Knauz javításának helyességéről. A többi három nehézségem még nem oszlott el. Hóman tehát, ki velem körülbelül egy időben földözte föl az eredetit, talán megint avatott jó barátjának figyelmeztetésére, későn és alaptalanul áll elő a felületesség vádjával, s nagyon korán akarna diadalt ülni a többi három nehézség eloszlátása nélkül.

Az 1211. évi oklevél *50 hospes család szabad dénáraitól* szól. Ellenfelemnek ez nem elég annak igazolására, hogy a hospesek vendégek is fizették a szabad dénárokat. Neki hospes-község kell. Hát legyen nyugodt, t. ellenfelem, az 50 házból elég tisztességes falu került ki, hiszen úgy a tatárjárás előtt, mint Mária Terézia urbariumában is már 30 ház elegendő egy normális urbéres község közös terhének a viseléséhez. Hogy pedig az a szabad dénárok nevű jövedelem földbér volt-e vagy országos adó, éppen ez a főkérdés. E kérdést egyoldaluan eldöntöttnek venni s ezt érvül használni logikai hiba.

Az analogiákat jól fel lehet használni összehasonlításokra és

¹ Az első állami egyenes adó elmélete. 15. l.

² Újra fölhiívom rá a figyelmet, hogy 1900-ban Csurgón 514 ház volt 3672 lakossal, Ujudvaron pedig 129 ház 782 lakossal, a két községben tehát együttvéve 643 ház 4454 lakossal. Vajjon hétszáz évvel ezelőtt ugyanazon két községben lehet-e föltételezni háromszor annyi szabad telepes házat s nem tudom hányszor annyi szolga- és szabados-házat?

megkülönböztetésekre s ekként a helyzetek megvilágítására. Hóman nagyon szereti a *külföldi analógiákat*. Régebben még jobban szeretették tudósaink a külföldi irodalom kész eredményeit ráerőltetni a magyar viszonyokra, a helyett, hogy a magyar történelem forrásait kutatták volna föl és vizsgálták volna át alaposabban. Az első adó kérdésében Hóman özonével árasztja a külföldi hasonlóságok sokféle nevét. Itt én a legnagyobb óvatosságot ajánlom. A danegeld idő folytán hadiadóvá lett, mint nálunk az egyik fajta collecta subsidiummá. De az angol adó időben is, eredetében is nagyon távol áll a magyar hadi collectától, a milyent II. András korában látunk. Ez a magyar király főleg galicziai hadjáraitra gyűjtött alattvalóitól hadi segílyt. Az angolszászok ellenben a betörő és hódító dánoknak fizették az első danegeldet. Ennek bizonyosságául hivatkozom egyenesen arra, a mit maga Hóman mond, hogy t. i. 1018-ban, mikor Kanut dán király volt Angliának is ura, az angolszászok 72.000 fontot fizettek danegeld czímen. Nagyon jól tudjuk, hogy bizony Nagy Kanut uralma a dán uralmat jelenti Angolországban, s ha az angolszászok danegeldet fizettek Kanutnak, akkor ezt nem dánok elleni hadjáratra gyűjtötték össze, hanem a dánok számára. Ilyen adót Magyarországon legfőlebb a török korszakban fizettek, de nem az Árpád-korban. Jogosan kifogásolhatom Hóman többi adó-analógiáit is. Pl. a magyar terragiumot a termés vagy évi jövedelem $\frac{1}{9}$ részében veszi föl s így állítja oda az angol »tallagium $\frac{1}{10}$ « mellé. (Tört. Szemle 1912., 166. l.) Hát erről nagyon sokat lehetne és kellene beszélni. Most röviden csak azt emelem ki, hogy más az Árpád-kori hospesek kis terragiuma, a néhány pondusban kifejezett földbér; ¹ más a Nagy Lajos 1351. évi törvénye szerint szedett terméstized, t. i. az egyházi tized után kiveendő kilenczedik (tized) rész; s az 1514. évi törvény ettől a kilenczedik tizedtől megint megkülönbözteti az ezen felül minden nős, házas jobbágytól fizetendő egy forintnyi censust, mely utóbbi legegyszerűsebb utóda az Árpád-kori szabad dénárokból és pondusokból kifejlődött fertónak mint földbérnek. De vajjon mi köze ezen dénároknak, pondusoknak és fertónak a Hóman-féle »terragium $\frac{1}{9}$ «-hez? Ily módon a külföldi analógiákkal csak még jobban összekuszáljuk amúgy sem nagyon tiszta hazai ismereteinket.

Hóman azt állítja, hogy a királyi legfőbb földesúri jog elméletét sohasem vallotta. Jól van, én elfogadom e nyilatkozatot, mert mindenki legilletékesebb értelmezője a maga szavainak. De hogy nem alap nélkül szoltam, ennek igazolására idézem Hóman ezen állítását: »A nyugati keresztény felfogás szerint minden ingó és ingatlan vagyon és minden személyi jog királyi adományból származomagántulajdon, illetve

¹ Pannonh. Rendtört. II. 325. l. »ad terram ... Fyzedtu vocatam hospites libere condicionis ... racione terragii ... solvent duo pondera annuatim.« 1263. 2 pondus = 10 dénár = $\frac{1}{6}$, fertó.

kiváltság. Ehhez képest Szent István az ország területén lakó *összes szabad és szolganépeket a királyi hatalom szolgálatába vonta.*¹

Az 1224. évi oklevél ügyét Hóman megint két pontra szakítja szét (6., 9.). Ebben nem akar engem megérteni s kritikai elvetet hánytorgatja. Nos, az én kritikai elvem az, hogy senkit és semmit sem tartok rossznak, míg erre elegendő okom nincs. 1200 táján Imre király oklevele azt mondja, hogy a Szent Mária-hegyi monostor szőleiből Sopronvár ispánjai ne szedjenek csebreket, mert *a Domokos bántól alapított monostor földje szabad birtok, magánosok adománya, onnan azelőtt sem fizettek csebreket.* 1224-ben II. András oklevele azt hangoztatja, hogy az Imre királytól és ő tőle Szent Mária-hegy apátjának és konventjének *adományozott összes jövedelmeket a csebrekből, szabad dénárokból stb.* csakis az egyház számára szedjék s ne Bors részére. Össze lehet-e ezen két oklevelet egyeztetni? Igen, ha fölteszszük, hogy ugyanazon falvakban az illető monostor nemcsak Domokos bántól s más magánuraktól, hanem a királyoktól is kapott cseberstb. jövedelmeket. Az előbbi oklevél a magánadományokról, az utóbbi a királyi adományokról beszél. Ha pedig ez az összeegyeztetés meg nem állhatna, ha ugyanazon csebreket mondaná egviki oklevél magánadományoknak, a másik pedig királyi adományoknak, akkor vagy az egyik, vagy mindkét oklevelet hamisnak kellene tartanunk. Az bizonyos, hogy az 1224. évi oklevélnek Bors-ellenes célzata van. Ennek a kegyurasága terhesnek látszik a monostorra nézve, a melynek 1225. és 1226. évi hamisítványai nagyon áhítják a királyi kegyuraságot. E három oklevél célzata tehát kiegészíti egymást. Ez volt az én kritikai okoskodásom, mely — úgy hiszem — a rendes kritikai elvek szerint megérthető. Miután az alapító kegyúri család 1237-ben kihalt, s ez közelesik a hamisítványok keltezéséhez, joggal lehet vitatni, vajjon a hamisítások még Bors életében vagy sokkal később készültek-e. A Bors-ellenes célzat a Bors-sal való egyidejűségre vall; az a két hamisítvány pedig, a mely a monostor összes népeit a jobbágy és hospes név alatt foglalja össze, ezzel világosan elárulja jóval későbbi eredetét. De az 1224. évi levelet semmi esetre sem lehet »napnál világosabb« bizonyítéknak venni arra, hogy magánosoktól adott birtokokon a csebrekkel és szabad dénárokkal a királyok rendelkeztek. A soproni ispánok beavatkozásaiból látjuk, hogy Bors monostorának falvaiban eredetileg a királynak, illetőleg Sopronvárnak is voltak birtokai s a királyok ezeknek jövedelmeit engedték át a monostor részére.

A *hospes* szó nemcsak telepest jelent, hanem idegent, vendéget. külföldit. Hospes az, a kit az izmaelita a saját házában asztalához ültet, megvendégel.¹ Vannak hospes clericusok vagyis külföldről

¹ Békefi-Emlékkönyv. 1912. 71. l.

² Kálmán törv. I. 49.

bejött diákok, kik a kanonokok közé is beállnak.² A hospes lehet külföldi kereskedő is.³ A hospesekről mint *bérlőosztályról* szól Kálmán I. törvényének 35-ik cikkelye, mely bizonyára nem egy-két idegen kedvéért készült, s a mely szerint a civisek, várőrök földjén köztük lakó hospes vagy teljesítsen birtokának feléért civilis, várőri szolgálatot (s a másik feléért adjon évi négy dénárt), vagy fizessen nyolcz dénárt. Ugyanott a 80-ik cikkely *egyformán szól a hospesekről és liberekről*, vagyis a beköltözöttekről vagy idegen származásuakról és a szabad magyarokról, s azt mondja róluk, hogy évi bérletük felét földműves munkával is leszolgálhatják. Ilyen hospesekről beszél már Szent István II. 22. törvénycikkelye s óvja őket attól, hogy könnyelműen ne költözzenek el attól, a kinél szerződésük szerint megélhetnek. Hasonlót mond Szent László I. 30. törvénycikkelye a püspök- és ispánhoz szegődött liberekről: megegyezés szerint bánjanak velök, megóva szabadságukat, a min itt a költözés szabadsága értendő. Meg kell jegyezni általában, hogy a szabadságnak sokféle jelentése van s ezt az összefüggésből kell megítélni. Szabad bérlőkről van még szó Sz. László I. 27. és Kálmán I. 45. törvénycikkelyében. Nem lehet tagadni, hogy igenis volt bérlőosztály a XI. században Magyarországon, s ezen osztálynak *nem kiváltsága, hanem természetes joga* volt az, hogy szabadon jött, tehát szabadon el is költözhetett, ha szerződése letelt vagy ha e szerződés föltételei nem teljesültek.

A társadalomtörténeti egyéb félreértéseket illetőleg Hóman Tagányi tekintélye mögé húzódik, a ki az *ör* nevet a határőrök részére foglalja le. Tagányi kategorikus pontjaira ott fogok felelni, a hol őket elhelyezte.

Nem vitatkozni, nem feleselni akarok Hómannal, hanem a történeti igazságot tiszta világításba helyezni. Ez kissé körülményesebb mint a tagadás. A tagadást, egyszerű ellenkezést el lehet intézni néhány szóval, de a világos megokolásban, az érvelés lényegének feltüntetésében, helyreállításában van bizonyos minimum, amelyen túl a rövidség már a megértés rovására esik. Főntebb ezt a minimumot akartam megadni, a melylyel a magam részéről be is fejezem ezt a talán nem meddő vitatkozást.

DR. ERDÉLYI LÁSZLÓ.

LUDÁNYI BAY ILONA †.

Társulatunk egyik legnagyobb jótevőjét veszítettük el a múlt hónapban: Ludányi Bay Ilonát. A nagyvárosi élet zajától elvonultan falusi magányban töltötte életét a kiváló matróna, a kit őseinek, különösen Ludányi Bay Mihálynak, Thököly majd II. Rákóczi

¹ I. zsinat 21., 28. Sz. László I. 17., 18.

² Sz. László II. 18.

Ferencz meghitt hívének személye különös vonzalommal és szeretettel kötött hozzá a kurucz korszak történetéhez. Régebben maga Bay Ilona is foglalkozott családjának történetével, később érdeklődése mindinkább Rákóczi korára irányult. Ez az érdeklődés és tisztelete Thaly Kálmán iránt szoros kapcsolatot teremtett Bay Ilona és társulatunk közt.

1875-ben lépett társulatunk tagjai sorába s már a nyolczvanas évek elején többször keresett föl adományaival, a melyeket pályadíjakul tűzött ki. Ezeket Lánicz Gyula, Márki Sándor és Acsády Ignác nyerték el Széchenyi Pál jellemrajzával, Kemény János életrajzával, illetve a »Magyarország belállapota 1680 körül« cz. tanulmányával. Később ugyancsak az ő adományából származott a Corvin János életére kitűzött pályadíj és a II. Rákóczi Ferencz életrajzára kitűzött 4000 K. A nagy fejedelem iránti szeretetének tanúsága, hogy a Rákóczi életrajz illusztrálására külön 3000 koronát adományozott, azonkívül a rodostói templom restaurálására 200 koronát, a fejedelem hamvainak hazahozatala alkalmával a ravatal megkoszorúzására 200 koronát, ugyanannyit Thököly, majd ismét Rákóczi és Thököly szobraira és végre 600 koronát a Thaly-alap gyarapítására.

A társulat részére tett alapítványai, részben rokonai nevére, 4800 koronát tesznek ki. Ezenkívül meghatározott cél nélkül ajándékozott a társulatnak 1400 koronát, a Történelmi Életrajzokra pedig a fent említetteken kívül 140 aranyat és 1700 koronát.

Nem volt év, a melyben társulatunkat kegyes adományaival föl nem kereste volna, nem volt esemény, nagyobb kiadás, a mikor nem kereste volna az alkalmat, hogy társulatunk anyagi terhein könnyítsen és gondoskodjék az eszközökről, hogy társulatunk céljához és tekintélyéhez méltón léphessen föl. Kegyes adományainak összege meghaladja a 20.000 koronát. Az olyan társulatnak, mint a mienk, a mely a közönség támogatásával tartja fenn magát, az ilyen pártfogás, különösen rendkívüli esetekben nagy jelentőségű. Bay Ilona e tekintetben annyira megértett minden nehézséget és szép célt s működésünket állandóan olyan éber figyelemmel kísérte, mint senki más. A társulat ezért a nemes úrnőnek örök hálára van kötelezve és emlékét mindig kegyelettel fogja őrizni.

VEGYES KÖZLÉSEK.

ODESCALCHI ARTÚR HERCZEG JUBILEUMA. Utolsó választmányi ülésünkön gróf Teleki Géza, elnök meleg szavakban emlékezett meg Odescalchi Artúr herczegről írói jubileuma alkalmából. A választmány, a melynek a herczeg egyik legrégibb — negyven esztendő

óta állandó — tagja, lelkesedéssel csatlakozott az elnök szavaihoz és azt is elhatározta, hogy az üdvözlő szavakat egész terjedelmükben jegyzőkönyvbe iktatja. Nem akarunk tehát itt ismétlésbe esni és csak azt említjük meg, hogy a küldöttség, a melyet a választmány a herczeg üdvözlésére kiküldött, eljárt tiszteben és május 25-én Csánki Dezső ügyvezető alelnök lendületes beszéde kíséretében átadta az ünnepeltnek a társulat díszes üdvözlő oklevelét. Odescalchi herczeg. könnyekig meghatva, mondott köszönetet s válaszában utalt azokra a mély érzelmi kapcsolatokra, melyek társulatunkhoz fűzik. Beszéde végén annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a Magyar Történelmi Társulat magasan fölvirágozzék.

A M. TUD. AKADÉMIA JUTALMAZÁSAI. A M. Tud. Akadémia nagygyűlése Bezerédj István élet- és jellemrajzának megírásával — a pályázat meddő maradván — Bodnár István szekszárdi főszerkesztőt és dr. Gárdonyi Albert székesfővárosi levéltárnokot bízta meg. — A hadtörténelmi bizottság pályadíját (Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig) Tiszaujhelyi Ujhelyi Péter vezérkarhoz beosztott százados nyerte el. — A Sztrokay-díjat, a mely báró Eötvös József »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása« című művében foglalt állam- és történetbölcészeti rendszer feltüntetésére és méltatására volt kitérve, a nagygyűlés az osztály javaslatára dr. Bihari Károly áll. siketnéma-intézeti tanárnak ítélte oda. — A Történelmi Bizottság javaslatára a Flór-alap kamatait Komáromy András lev. tagnak szavazták meg vármegyei levéltárakban végzett tanulmányainak folytatására, a Röck Szilárd-alapítvány ez évi 1000 koronáját pedig a Gombos Albin szerkesztésében megjelenő »Középkori krónikások« XV. kötetének (Freisingi Ottó: Gesta Friderici) segélyezésére fordították.

A M. TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNETI JUTALOMTÉTELEI.

1. A M. Tud. Akadémia 1896. okt. 5-én tartott összes ülésén elhatározta, hogy bármikor fog is *gr. Széchenyi István*nak az ő nevéhez és működéséhez méltó életrajza akár kéziratban, akár kinyomtatva benyújtatni, ennek szerzője 8000 K. jutalomban fog részesülni. A kéziratban benyújtott munka kiadását az Akadémia készséggel elvállalja.

2. Kívántatik a *magyar ötvösművészet története a XIX. század elejétől* megfelelő számú képanyaggal. Jutalma Ipolyi Arnold alapítványából 2000 K. Határnap: 1914 szept. 30. A jutalmat csak abszolút becsű munka nyerheti el. A megjutalmazott mű egy évig a szerző tulajdona; ha egy év alatt ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

3. Kívántatik a *magyar kritika története*. Jutalma Halmos Izor adományából 1000 K. Határnap: 1914 szept. 30. A jutalom, mely meg nem osztható, csak önálló becsű műnek ítéltetik oda.

4. *A középkori szobrászat méltatása.* Jutalma a Lukács Krisztina nevére Lukács Móricztól tett alapítványból 2000 K. Határnap: 1913 szept. 30. A jutalmat csak önálló becsű munka nyerheti el. A megjutalmazott munka szerzője köteles azt egy év alatt kiadni; ha elmulasztja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

5. *Magyarország története a XVII. században, a bécsi békétől a karloviczi békéig.* Nyílt pályázat. Jutalma a Bükk László-féle alapítványból 2000 K. A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében 1913 szept. 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom kedvező bírálat esetén csak a kész munkának adatik ki.

6. *A középkori Szlaronia területi kialakulása és intézményei.* Nyílt pályázat. Jutalma a Lukács Krisztina nevét viselő alapítványból 2000 K. A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében 1913 szept. 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom kedvező bírálat esetén csak a kész munkának adatik ki.

7. *Magyarország diplomatai összeköttetése Velenczével 1458—1540.* (Újra kitűzve.) Jutalma a Péczely-alapítványból 2000 K. aranyban. Határnap: 1914 decz. 31. A jutalom csak abszolút tudományos becsű munkának adatik ki. A munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt művét kiadni; ha ezt nem teszi, az Akadémia fel van jogosítva a munkát külön tiszteletdíj nélkül kiadni.

8. *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542—1690.* Jutalma az ifj. bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 2000 K. Határnap: 1915 szept. 30. A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltet oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

9. *Irassék meg a sőtészágok története Magyarországon.* Jutalma a Gorove-alapítványból 100 arany. Határnap: 1913 szept. 30. A jutalom csak önálló becsű műnek adatik ki. A megjutalmazott munka a szerző tulajdona marad; de ha egy év alatt ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

10. *Irassék meg a vránai perjelség története.* Jutalma az Oltványi-alapítványból 1000 K. Határnap: 1913 szept. 30. A jutalom csak önálló, tudományos becsű munkának ítéltetik oda. A jutalmazott mű a szerző tulajdona; köteles azonban a műből, ha kinyomatja, három példányt, ha pedig két esztendő alatt ki nem nyomtatja, egy másolatot a csanádi püspökség levéltárába beküldeni.

11. *Fejtsessenek ki az 1848-iki átalakulásnak közgazdasági vezéreszméi.* Nyílt pályázat. Jutalma a Schreiber Ignácztól Kautz Gyula nevére tett alapítványból 1200 K. A munka tervrajza, valamely kidolgozott fejezet kíséretében, 1913 szept. 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom, kedvező bírálat esetén, csak a kész munkának adatik ki. Jelégés levéllel ellátott, névtelenül beküldött pályaművek nem vétetnek figyelembe.

12. *Adassék elő II. Lajos király udvartartása.* Jutalma a Gorove-alapítványból 100 arany. Határnap: 1916 szept. 30. A jutalom csak önálló becsű munkának adatik ki. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad; de ha azt egy év alatt ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

13. *Társadalmi és családi élet Magyarországon a XVI. század második felében.* Jutalma az ifj. bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 2000 K. Határnap: 1915 szept. 30. A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltet oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles

egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

14. Írandó egy a magyar történelemből vett *korrajz*, melynek időszakát a szerző a *Nagy Lajos és Mátyás király közti korból* szabadon választhatja. Nyílt pályázat. Jutalma Kanizsay Károly alapítványából 800 K. A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében, 1914 szept. 30-ig küldendő be. A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A jutalom kedvező bírálat esetén csak a kész munkának adatik ki.

15. A M. Tud. Akadémia a folyó évi nagygyűlésen a Szilágyi István-féle alapítványból 2400 koronát tűz ki az 1904—1913. évi időközben magyar nyelven megjelent oly munkák legjobbjának jutalmazására, melyek *Magyarország teljes vagy egyes korszakok történetét* tárgyalják. Felszólíttatnak tehát mindazok, kik e jutalomra igényt tartanak, hogy az említett cyclusban megjelent munkájokat 1913 decz. 31-ig a főtítkári hivatalhoz küldjék be. E figyelmeztetés azonban nem zárja ki, hogy oly be nem küldött munka is figyelembe véssék, a melyről az Akadémia tagjainak tudomása van.

Pályázati szabályok. Minden rendű pályairat a fönn kitett határnápokig »a M. Tud. Akadémia főtítkári hivatalához« czímezve (tehát nem a főtítkár neve alatt) küldendő; azokon túl semminemű ily munka el nem fogadtatik.

A pályaműnek külső borítékára, feltűnő helyen, úgyszintén a jeligés levélre is ráírandó, hogy mely pályázatra küldetik be.

A pályamű idegen kézzel, lehetőleg géppel, tisztán és olvashatóan írva, lapszámozva, kötve legyen. Terjedelmesebb pályamunkák, melyek e feltételeknek nem felelnek meg, nem fogadtatnak el, ill. mellőzöttek.

A szerző nevét, polgári állását és lakhelyét tartalmazó pecsétes levélen ugyanazon jelige álljon, mely a pályamű homlokán. A pecsétes levélben netalán följegyzett kikötések, föltételek vagy a versenyügy körül régtől fogva bevett szokásos eljárástól kívánt eltérések tekintetbe nem vétetnek.

Álnév alatt pályázóknak a jutalom ki nem adatik.

Ha a jeligés levél felbontása után kitetszenék, hogy a munka saját kézírása a szerzőnek, műve a jutalomtól esik.

Nyílt pályakérdésekre zárt jeligés levéllel beküldött pályaművek nem fogadtatnak el.

A jutalmat nem nyert pályamunkák kéziratai az Akadémia levéltárában maradnak s csak engedély mellett másolhatók le az Akadémia helyiségében.

Mindezen föladatokra minden rendű akadémiai tagok is pályázhatnak.

Egyébiránt bármely, ha csak formai kelléknek is elhanyagolása elejti a szerzőt a jutalomtól.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913 évi május 15-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak: Gr. Teleki Géza elnöklete alatt dr. Csánki Dezső és dr. Fejérpataky László alelnökök, dr. Angyal Dávid, dr. Áldásy Antal, dr. Bleyer Jakab, Boncz Ödön, dr. Császár Elemér, dr. Domanovszky Sándor, dr. Dóry Ferencz, dr. Gombos F. Albin, dr. Hóman Bálint, dr. Komáromy András, dr. Lukinich Imre, dr. Madzsar Imre, dr. Melich János, dr. Ortvy Tivadar, dr. Reiszig Ede, dr. Sebestyén Gyula, dr. Szabó Dezső, dr. (Bártfai) Szabó László, dr. Szentpétery Imre, Tagányi Károly, gr. Zichy Nándor, vál. tagok, Barabás Samu főtítkár, dr. Iványi Béla titkár, dr. Bathó Béla társ. ügyész. Ezenfelül számos rendes tag és díszes közönség.

Elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére Boncz Ödön és Gombos Albin vál. tagokat kéri fel.

34. Elnök a napirend előtt dr. Csánki Dezső ügyv. alelnököt orsz. főlevéltárnokká történt kineveztetése alkalmából a következő beszéddel üdvözlí:

Mélyen tisztelt választmány!

Méltóztassék megengedni, hogy a napirend előtt szívem sugallata szerint szóljak erről a helyről. — 30 év előtt egy fiatal történész munkát írt I. Mátyás király udvaráról, a mely nagy feltűnést okozott. Ennek a munkának a nyomában reménység járt, a mely reménység teljesedett, a mint azt egyébként mindnyájan nagyon jól tudjuk. A fiatal történész életcélja lett a magyar történettudomány művelése, a melynek ügyéért soha nem lankadó buzgalommal, emberfeletti kitartó szorgalommal és lelke legnemesebb ambíciójával fáradozott, ugyannyira, hogy nemcsak történelmet írt, hanem beírta abba a saját nevét is, irodalomtörténeti alak lett. Ez a férfiú itt van köztiünk, az én igen tisztelt elnöktársam — Csánki Dezső.

Kedves Barátom! Engedd meg, hogy az elnöki székéből, mindnyájunk — a Társulat, a fővárcs, a Haza — nevében, a melyekért életemben

annyit írtál és fáradtál, Neked hálás köszönetet mondjak. Hogy mit dolgoztál, miket írtál, azt felsorolni nem fogom, hiszen működésedet mindenki nagyon jól ismeri. Azt azonban ez alkalommal sem mulaszthatom el, hogy azért az odaadó szorgalomért és buzgóságért, a melylyel Társulatunk ügyeit viszed, hálámat és köszönetemet ki ne fejezzem és azt hiszem mindnyájunk óhajával fog találkozni, ha azt indítványozom, hogy érdemeidért jegyzőkönyvileg fejezzük ki köszönetünket és üdvözlünk szívünk mélyéből abból az alkalmából, hogy Ő felsége koronás királyunk, a magy. kir. kormány mindnyájunk tetszésével találkozó ajánlatára, orsz. főlevéltárnokká nevezett ki.

Kívánom, hogy az Isten díszes állásodban a mi örömünkre még sokáig éltesse !

Az elnök üdvözlő szavaira dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök meghatottan mondott köszönetet, biztosítva a Társulatot arról, hogy eddigi támogatását és munkálkodását, ha lehet, még fokozni fogja.

35. Alapító és választmányi tagtársunkat, herczeg Odescalchi Artúr urat, negyven éves történetírói jubileuma alkalmából az elnök a következő beszéddel üdvözlöi :

A múlt század hetvenes éveiben Társulatunk alapító tagjai sorába egy lelkes hazafi lépett be, a kinek romantikára hajló lelke a fényes történelmi multban, hazánk dicsőségtől ragyogó rég letűnt századaiban vélte megtalálni azt az ideált, a melyet a jelenben megtalálni nem tudott. A XV.—XVI. századok lovagi erényekkel bővelkedő pánczélos hősei, ennek a kornak híres szép nagyasszonyai, ennek az időszaknak hegedősei s ezek éneke vonzották őt, — egy szóval, a kései lovagkor az ő romantikájával bilincselte le a XIX. század utolsó grand seigneur lovagjának, a mi kedves és szeretetreméltó alapító és választmányi tagtársunknak, herczeg Odescalchi Artúrnak szívét-lelkét. Azonban a romantikus főúr nemcsak bámulni tudta ezt a glóriás kort, hanem lecsatolva oldaláról a lovagi kardot, a melylyel Anconánál oly hőiesen küzdött, kezébe vette a tudomány és kultúra fegyverét, a — tollat. 1873-ban jelentek meg a fiatal herczeg első cikkei és 1873-tól fogva a mai napig változatlan kitartással, soha nem lankadó tárgy szeretettel és hazafias lelkesedéssel szolgálta hazája tudományos ügyét és szolgálja ma, 76 éves korában is, akárhány ifjút megszerényítő buzgó szorgalommal. Becses adatközlései, forrásmunkái, önálló szakdolgozatai egymásután jelentek meg, részint a hazai, részint a külföldi tudományos folyóiratokban és legutóbb, néhány héttel ezelőtt hagyta el a sajtót az a hatalmas kötet, melynek czíme : A Majthényiek és a Felvidék.

Mi, a hazai történettudomány hivatalos művelői, mulasztást követnénk el, ha a ritka hazafiui erényekkel ékes főúr és szeretett tagtársunk 40 évi munkásságának valami, — habár csak szerény emléket is, — nem állítanánk.

Javaslom tehát, hogy mondja ki a tisztelt választmány, hogy herczeg Odescalchi Artúr tagtársunkat 40 éves történetírói jubileuma alkal-

mából a mai ülésből kifolyólag feliratilag üdvözlő, a mely feliratot egy küldöttség viszi Kőrmöczbányára.

A küldöttség elnökévé dr. Csánki Dezső, tagjaivá pedig dr. Fejérpataky László, dr. Domanovszky Sándor és dr. Iványi Béla urakat kérem fel.

A küldöttség egy később meghatározandó napon utazik Kőrmöczbányára és küldetéséről az első őszi választmányi ülésen fog beszámolni.

Egyúttal felkérem a t. tagtársakat, hogy a kik a küldöttséghez csatlakozni óhajtanak, ebbeli szándékukat a titkárnál jelentsék be.

Általános helyesléssel tudomásul vették.

Elnök ezután felkéri a titkárt, hogy az üdvözlő feliratot olvassa fel, melynek szövege a következő:

Főméltóságú Herczeg Úr!

Mélyen Tisztelt Tagtársunk!

Nyolcz lustrum, negyven hosszú, de eredményes munkában eltöltött esztendő hanyatlott az örökkévalóságba azóta, a mióta Herczegséged lecsatolva oldaláról a kardot, legelőször vette kezébe a tudomány békés fegyverét, a tollat, hogy ezzel szolgálja szeretett hazájának művelődését, a magyar történettudomány közérdekeit.

Sok becses történelmi kútforrás és adat gyűjtése, feldolgozása és közzététele fűződik Herczegséged negyven éves történetírói munkásságához, melyre büszke megelégedéssel tekinthet vissza nemcsak Herczegséged, hanem a Magyar Történelmi Társulat is, melynek alapító és választmányi tagjai közt főméltóságodat már évtizedek óta tisztelni szerencsénk van.

Midőn Herczegségednek negyven éves írói jubileuma alkalmából a legjobb kívánatainkat tolmácsoljuk és Herczegségedet szívünk benső melegével és szeretetével üdvözölve köszöntjük, egyúttal mély tisztelettel arra kérjük, hogy tartsa Társulatunkat továbbra is hazafias lelke mélyes szeretetében, mely irántunk Herczegséged írásainak minden sorából, Herczegséged minden tettéből és szavából állandóan Társulatunkra sugárzott. Üdvözlő sorainkat azzal a fohással fejezzük be, hogy a Mindenható Herczegségedet a magyar történettudomány, a magyar kultúra hasznára és haladására, a Magyar Történelmi Társulat díszére és örömére még sokáig jó egészségben éltesse!

Maradtunk Herczegségednek

a Magyar Történelmi Társulat nevében

Budapesten, 1913 május hó 15-én.

mély tisztelettel őszinte hívei

Gróf Teleki Géza elnök,

Csánki Dezső I. alelnök,

Fejérpataky László II. alelnök,

Barabás Samu főtitkár,

Iványi Béla titkár.

Gombos Albin indítványozza, hogy a most elhangzott beszédek és a felirat szövege vétessék be a jegyzőkönyvbe.

A választmány az indítványhoz hozzájárul.

36. Elnök felkéri a titkárt, hogy Váczy János vál. tagnak a főtítkárhoz intézett levelét, a melyben a mai ünnepélyes ülésről való távolmaradását kimentí, felolvassa.

A levél tartalma tudomásúl vétetik.

37. A főtítkár az új tagajánlásokat jelenti be. — Évd. r. tagból 200 koronás alapító tag lett dr. Pintér Jenő főgymn. tanár Budapest. 1913-tól évd. r. tagoknak ajánlhatnak : herczeg Odescalchi Zoárdné Tuzsér (aj. Barabás Samu), Murányi Kálmán tanárjelölt, Lócsey Mária tanárjelölt, Schulz Irén tanárjelölt, Halmos Flóra dr. tanárjelölt Budapest (mind a négyet aj. Zsinka Ferencz). A m. kir. áll. főreáliskola tanári könyvtára Szombathely (aj. dr. Perepatits István), Mankovits Ákos tanárjelölt Budapest (aj. dr. Szentpétery Imre), dr. Molnár Szulpicz főgymn. igazgató Esztergom, Thold Orbán Imre vármegyei főlevéltárnok (mindkettőt aj. dr. Iványi Béla), Bély József min. számvizsgáló Budapest (aj. dr. Ányos Lajos), Tarczay Erzsébet tanárjelölt Budapest, Ellen József főgymn. tanár Sárospatak, Fehér Géza bölcsészettanhallgató Budapest, dr. Darkó Jenő főisk. tanár, Debreczen (mind a négyet aj. dr. Domanovszky Sándor), Bolgár Ferencz v. b. t. t. országgyűlési képviselő Budapest (aj. dr. Csánki Dezső), Kravjanszky Mór premontrei kanonok, főgymn. tanár Nagyvárád (aj. dr. Karácsonyi János).

Megválasztatnak.

38. A távollévő Tarczay Erzsébet helyett dr. Lukinich Imre vál. tag felolvassa : *Boszorkányüldözés Horvátországban* című nagyérdekű dolgozatát.

A köszönettel és tetszéssel fogadott felolvasás után

39. Főtítkár felolvassa az 1913 ápr. hó 1-től 30-ig terjedő pénztári kimutatást, mely szerint :

Összes bevétel volt a postatakarékpénztárban 14.977 kor. 08 fill.

Összes kiadás volt a postatakarékpénztárban 10.021 » 45 »

Pénzmaradvány ápr. 30-án a postatakarékban 4955 kor. 63 fillér.

Ehhez adva a P. H. E. T. E.-nél lévő f. számlai

tiszta követelésünket 12.571 » 69 »

Összesen rendelkezésünkre állott ápr. 30-án .. 17.527 kor. 32 fillér.

Ebből azonban a korábbi tőkésítéseknél fennmaradt 107 kor. 55 fill. és a kolozsvári ref. theol. fakultástól alapítvány 400 kor., dr. Pintér Jenőtől alapítvány 200 kor., Fraknói Vilmostól alapítványrészlet 82 kor. = 682 kor., összesen 789 kor. 55 fillérnyi összeg alapítvány lévén, ezen az összegben 4% m. koronajáradék kötvény vásárlandó.

Tudomásúl szolgál. Mell. 1 drb.

40. Főtítkár felolvassa a társ. ügyész úr levelét, melyben írja, hogy néh. kisvárdai Farkas Ödön 5000 koronát hagyományozott a Társulatnak. Elnök indítványozza, hogy az örökösöknek a Társulat fejezze ki írásban köszönetét.

Tudomásul vétetik és elfogadtatik. Jk. mell.

41. Főtitkár felolvasta Kristyóri Sándor levelét, melyben értesíti a főtitkárt, hogy néh. édesatyja zarándkriscsóri Kristyóry János 200 koronát hagyományozott Társulatunknak. Elnök indítványozza, hogy az örökösök-höz köszönő levél intéztessék.

Tudomásul vétetik és elfogadtatik. Jk. mell.

43. Főtitkár felolvassa dr. Szentkláray Jenő r. tag levelét, melyben jelenti, hogy a »Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat« közgyűlésén Társulatunkat képviselte.

Tudomásul vétetik.

44. Főtitkár bemutatja a légrádi Zrinyi Miklós szobor-bizottság gyűjtőívét.

A választmány a szobor czéljaira 10 koronát szavaz meg.

45. Főtitkár bemutatja Ziegelwanger Hermann emlékiratát Árpád vezér sirjának hollétéről, melyben kéri a Társulatot, hogy az ásátásokhoz, a melyeket Friedau környékén folytat, anyagi támogatással járuljon hozzá.

A választmány az emlékiratot az Elnökségnek adja ki, saját hatáskörében leendő elintézés végett.

46. Végül az Elnök zárt ülést rendel el, melyben bizalmas jelentést tesz arról, hogy gr. Kornis Károly alapítványának befizetése körül milyen akadályok voltak.

A jelentés tudomásul vétetik.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.,
elnök.

Dr. Iványi Béla s. k.,
titkár.

•

Hitelesítjük:

Boncz Ödön s. k.,
vál. tag.

Combos Albin s. k.,
vál. tag.

A MAGYAR TÖRTÉNETI IRODALOM 1912-BEN

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

HELLEBRANT ÁRPÁD

MELLÉKLET A »SZÁZADOK« 1913. ÉVI FOLYAMÁHOZ

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA

1913

A Magyar Történelmi Társulat választmánya mult év decz. 5-én tartott ülésében elfogadta Lukinich Imre indítványát, hogy a Századokban évenként történeti repertoriumot adjon, a mely a magyar történet és segédtudományaira vonatkozó munkákat és értekezéseket ölelje fel. A választmány engem bízott meg a repertorium összeállításával, a mely megbízásnak készséggel teszek eleget s alább adom az 1912. évben megjelent a történetre vonatkozó irodalom összeállítását.

Ez alkalommal még a kezdet nehézségeivel kellett megküzdeni, ezért a repertorium bizonyára nem lesz teljes. Különösen a hirlapokban megjelent cikkeket az idő rövidsége miatt nem lehetett feldolgozni. A jövő évi összeállításnál már törekedni fogok, hogy lehetőleg mindent összegyűjthessek.

Az anyagot a következő csoportokra osztottam:

I. Világtörténet.

1. A történetre vonatkozó általános munkák és cikkek, a melyek nem egy bizonyos korra vonatkoznak 4. l.
2. Ókor 5. l.
3. Középkor 6. l.
4. Újkor 7. l.
5. Legujabb kor 9. l.

II. Magyar történet.

1. Történet általában (politika, nemzetgazdaság mellőzésével) 12. l.
2. Részletes történet 1301-ig 14. l.
3. 1301-től 1526-ig 16. l.
4. 1527-től 1711-ig 17. l.
5. 1712-től 1849-ig 22. l.
6. 1850-től napjainkig 25. l.
7. Művelődéstörténet 26. l.
8. Egyháztörténet 33. l.
9. Hadtörténet 35. l.
10. Megyék és városok 38. l.
11. Genealogia 42. l.
12. Régészet 46. l.
13. Éremtan 47. l.
14. Diplomatika, czímertan, pecséttan, kortan 48. l.
15. Diplomatariumok 49. l.
16. Egyes oklevelek (névmutatóval) 50. l.

I. VILÁGTÖRTÉNET.

1. Történet általában.

1. *Bahnson, Wilh.* Stamm- u. Regententafeln z. polit. Geschichte. II. Bd. Europa. 2—3. Bd. Ism. h. Turul 88. l.
2. *Buschan, Dr. Georg.* Die Balkanvölker in Vergangenheit u. Gegenwart. — Ism. Beluleszko. Népr. Ért. 148. l.
3. *Caetani, L.* Studi di storia Orientale. I. 1911. — Ism. Goldziher Ignác. Tört. Szemle 106—114. l.
4. *Caetani Leone.* Az iszlám szerepe a civilizáció fejlődésében. Ford. Dr. Osztern Salamon. Huszadik század 26. köt. 329—359. l.
5. *Barbul Jenő dr.* A román történetírás. A Cél 364—381., 410—429., 462—477. l.
6. Česky Časopis historický. XVII. évf. 1—4. füz. 1911. — Ism. Krajnyák Edvárd. Századok 279—291., 361—377. l.
7. *Fueter, Ed.* Geschichte der neueren Historiographie. 1911. — Ism. Botár Imre. Századok 307—310. l.
8. *Helmolt, Hans F.* Weltgeschichte. Leipzig, Wien. — Ism. Paragrafus »Egy új világtörténet« címmel. Magy. Figyelő 4. köt. 43—49 l.
9. *Kallós Ede.* Történeti hypostasis. Tört. Szemle 226—235. l.
10. *I. Károly, Románia királya.* Nikopolis. 1396—1877—1902. Ford. Foglár József. Magy. Katon. Közl. II. 1135—1150. l. (Önállóan is megjelent. 4-r. 20. l.
11. *Kornis Gyula.* Dilthey történetelmélete. Tört. Szemle 481—527. l.
12. *Kutschera, Hugo Frh. v.* Die Chasaren. 1909. — Ism. Dr. Scherer Ferencz. Századok 62—65. l.
13. *Landsberg, E.* Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. 1910. — Ism. Illés József. Tört. Szemle 437—446. l.
14. *Melichár Kálmán dr.* Egyház és véderő. Kath. Szemle 822—843., 919—927., 1005—1021. l. (Külön is megjelent.)
15. Mittheilungen des K. u. K. Kriegsarchivs. VIII. Bd. 1894. — Ism. Pilch Jenő. Hadtört. Közl. 118—122. l. — IX. Bd. 1895. U. o. 292—296. l. — X. Bd. 1898. U. o. 459—464. l. — XI., XII. Bd. Suppl. II. Bd. U. o. 636—642. l.

16. *Nagy Miklós*. A nemzeti erő világtörténelmi hatása. Történet-politikai vázlat. Budapest. Szemle 151. köt. 1—25., 221—251., 409—429. l.

17. *Osten, A. v.* Das Königshaus von Dänemark. Pester Lloyd 120. reg. sz.

18. *Ostwald, Wilh.* Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft. 1909. — *Ism. Hornyánszky Gyula*. Tört. Szemle 242—244. l.

19. *Pajdussák Máté*. A szocializmus története és megoldása a keresztény etika alapján. Scepusia 6—34. l.

20. Taschenbuch, Weimarer histor.-genealog. — des gesamten Adels jehudäischen Ursprunges. I. Jahrg. Weimar, 1912. (8-r. LXII., 607 l.) — *Ism. Hómann Bálint*. Turul 138—141. l.

21. Tolnai világtörténelme. X. A civilizáció története. — A föld fokozatos fölfedezése és a természet erőinek meghódítása. Irta Zigány Árpád. Budapest (1912.) Keresk. Közl. (4-r. 428. l.)

22. *Varga Zsigmond*. Vallásos világnézet és történetkutatás. 1911. — *Ism. Sz. M.* Protest. Szemle 110—112. l.

23. *Vukišević, Milenko V.* Istorija srpskog Naroda. Beograd, 1912. — *Ism. Radonić, Jov.* Ljetopis Matice srpske. Knj. 288., 91—95. l.

24. *Zibrt, Č.* Bibliografie Česke Historie. 1—IV. — *Ism. Krajnyák Edvárd*. Századok 619—621. l.

2. Ókor.

25. *B.* Az első keresztény hitközség keletkezése Rómában. Egyh. Közl. 4—5. sz. — *Dr. Martin Aurél*. Válasz. U. o. 7—9. sz.

26. *Cserép, Josephus*. De Pelasgis Etruscisque quid fabulis heroicis ac priscis nominibus doceamur. Budapest, 1912. Fritz-ny. (8-r. 40. l.)

27. *Czenk.* Nagy Sándor sírja. Budapest. Hirl. 124. sz.

28. *Erdélyi Alajos dr.* A nő az őskeresztény társadalomban. Kath. Szemle 281—299. l.

29. A fölfedezett Atlantisz. Pesti Hirl. 305. sz.

30. *Geréb József*. Az athéni demokrácia legjelentősebb vonásai. (Bpesti gyakorló főgim. 1911/12. értes. 15—26. l.) — *Ism. Marót Károly*. Egy. Philol. Közl. 250. l.

31. *Hampel József*. A római császárság emlékeinek bemutatása. Rómában. Tört. Szemle 321—356. l.

32. *Heinlein István*. A marathoni csatáról. Tört. Szemle 528—556. l. és Ungar. Rundschau. 880—906. l.

33. *Hornyánszky Gyula*. A görög felvilágosodás tudománya. 1910. — *Ism. Heinlein István*. Tört. Szemle 93—106. l. és »Die hippokratische Weltanschauung« czímmel. Ung. Rundschau 464—469. l.

34. *Hornyánszky Gyula*. Tömegpsychologia és görög történet. Filoz. társ. közlem. 224—245. l.

35. *Kallós Ede dr.* Vázlatok az V. századbeli atheni életről. Uránia 205—211., 258—264.

36. *Kiss Géza dr.* Jus distrahendi és lex commissoria. Adalékok a római és görög-egyptomi zálogjog történetéhez. Erd. Múz. Egy. jog- és társad. tud. szakosztály kiadványa III. füz. (Külön is megjelent. 8-r. 46 l.)

37. *Konrád Ferencz.* A régi görögök lakomái és társas mulatságai. Nyitrai főgim. 1911/12. ért. 3—20. l. — Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 258. l.

38. *Kónya Gyula.* Az areiopag rövid története Ephialtesig. (Curgói ref. főgim. 1911/12. ért. 11—29. l.) — Ism. Tárczy Károly. Egy. Philol. Közl. 251. l.

39. *Láng Margit dr.* A mykenei kultúra női viselete. Arch. Ért. 234—243. l.

40. *Láng Margit dr.* Ó-görög iskolai élet. (Bp. nőképző-egyl. leánygim. 1911/12. ért. 3—14. l.) — Ism. Geréb József. E. Ph. K. 374. l.

41. *Marcocchia, Giacomo.* La leggenda di Diocleziano in Dalmazia e nel Montenegro. Spalato, 1911. — Ism. Radonić J. Ljetopis Matice srpske 285. Knj. 103. l.

42. *Meyer, Ed.* Geschichte des Altertums. I. Bd. 1910. — Ism. Mahler Ede. Tört. Szemle 244—253. l.

43. *Ostern Salamon Pál.* Görög-római kultúra és primitív társadalmak. Huszad. Század 25. köt. 358—371. l.

44. *Patek Béla.* Flavius Claudius Julianus. (Nagykárolyi áll. polg. főiskola 1911/12. ért. 3—47. l.)

45. *Révay József dr.* Róma és a kereszténység. Athenaeum. 1. sz. 114—151. l.

46. *Tordai Vilmos.* Epimenidesz. Pesti Hirl. 305. sz.

47. *Vári Rezső.* A görög tudomány az ókorban (Bdp. II. ker. főgim. 1911/12. ért. 1—82. l.) — Ism. Kallós Ede. Egy. Phil. Közl. 756. l.

2. Középkor.

48. *Ballagi Aladár.* A templomos-rend eltörlése. (Kivonat.) Akad. Ért. 65—86. l.

49. *Berzeviczy Albert.* Alfonso nápolyi király levelezése Siena ügyében. Tört. Szemle 84—86. l.

50. *Bunea, dr. Augustin.* Incercare de istoria Românilor până la 1382. Edițiunea academiei române. București, Soc. 1912. (8-r. 2 lev., 226 l., 1 lev.)

51. *Czakó Ambró dr.* Bresciai Arnold és Abelard. Békefi-Emlékkönyv 92—99. l.

52. *Diehl, Charles.* Manuel d'art byzantin. 1910. — Ism. Darkó Jenő. Tört. Szemle 253—264. l.

53. *Ghergel, Ilie.* Zur Nachricht des Raschîd-ad-dîn Fadlallâh über »Bazaran-bam« und »Cara-oulag«. (Ein Beitrag zur walachischen Geschichte des 13. Jahrhunderts.) Korr. Bl. Ver. Siebenb. f. Landeskunde 2. sz.

54. *Hanotaux, Gabriel.* Jeanne d'Arc. 1911. — Ism. Karl Lajos. Tört. Szemle 272—276. l.

55. *Hómann Bálint.* Az első állami egyenes adó. (Adalék az európai adótörténethez.) Tört. Szemle 161—184. l.

56. *Keller Imre.* A frank birodalom megalapítása. Uránia 456—458. l.

57. *Krollmann Károly.* A német lovagrend porosz államának bukása. Tört. Szemle 73—83. l.

58. *Marczinkó Ferencz dr.* Bolgárok Konstantinápoly előtt 812-ben. Eperjesi Lapok 50. sz.

59. (*m. f.*) A templomos-rend. Budap. Hirl. 84. sz.

60. Quellen (Vatikanische) zur Geschichte der päpstlichen Hof- u. Finanzverwaltung. 1316—1378. 1911. — Ism. Eckhart Ferencz. Tört. Szemle 429—432. l. — U. azt ism. Áldásy Antal. Kath. Szemle 341—345. l.

61. *Richtmann Mózes dr.* Az utolsó középkori zsidó minister. Múlt és Jövő (Remény) 37—40. l.

62. *Schäfer, Karl Heinr.* Deutsche Ritter u. Edelknechte in Italien während des 14. Jahrhunderts. 1911. Ism. y. Turul 48. l.

63. *Szikra.* Nagy asszonyok élete. (Tszó-Szi, Theodora, sienai Szent Katalin, Jeanne d'Arc, Mme de Maintenon, Montijo Eugenia, Becher Stowe Harriet, Nightingale Florence, Sonja Kovalevska, Helen Lorin Grenfell, Veres Pálné, Torma Zsófia dr., Madame Jane Dieulafoy, Mme Caro.) Budapest, 1912. Singer és Wolfner. (8-r. 235 l.) 7 K.

64. *Tocco, Felice.* La quistione della povertà nel secolo XIV. 1910. Ism. Lukcsics József. Tört. Szemle 268—272. l.

65. *Vilner Ferencz.* Az európai diplomácia állásfoglalása a kettős királysággal szemben. Budapest, Anglo-ny. 1912. (8-r. 39 l.)

3. Újkor.

66. *Bain, Nisbet.* The last king of Poland. 1909. — Ism. Kropf Laios. Tört. Szemle. 121—125. l.

67. *Block, Dr. Heinrich.* Jacques Clément, der Mörder Heinrichs III. Pester Lloyd 159. reg. sz.

68. Briefe eines Kaisers. Josef II. an seine Mutter u. Geschwister. 1912. — Ism. Eöttevényi Nagy Olivér. Budap. Hir. 107. sz.

69. *Buchner, Eberhard.* Das Neueste von Gestern. Kulturgeschichtlich interessante Dokumente a. alten deutschen Zeitungen. I. Bd.

Das XVI. u. XVII. Jahrh. — Ism. Huszár Imre. Századok 517—520. l.

70. Egy véres évforduló. Pesti Hirl. 219. sz. (Bertalan-éj.)

71. *Grisar, Hartmann*. Luther. Freiburg. 1911. — Ism. dr. Lukcsics József. Kath. Szemle 231—237. l.

72. *Gyorgyevič, Dr. Vladař*. Evropa i Crno Gora. Sveska I. Crna Gora izmetyu Turske, Rusije i Mletaka u XVIII. veku. Beograd. 1910. — Ism. Radonić Istv. Ljetopis Matice Srpske. Knj. 289., 84—91. l.

73. *Gyorgyevic, Dr. Vl.* Crna Gora i Austrija u XVIII. veku. Beograd, 1912. — Ism. Radonic I. u. o. Knj. 289., 84—91. l.

74. *Kassowitz Tivadar Brunó*. Szellemi áramlatok a XVI. század derekán, különös tekintettel az ellenreformációra. Világtörténelmi tanulmány. Budapest, 1912. Rényi K. (8-r. 126. l.) 4 K. — Ism. dr. Lukcsics József. Kath. Szemle 593. l. — d. c. l. A Cél 185—187. l. — X. Religio 12., 13. sz.

75. *Kassowitz T. Brunó*. Újabb forráskiadások a Tridentinum történetéhez. A Cél 195—201., 260—264., 313—319. l. A Görres-társaság által kiadott Concilium Tridentinum című munkát ismerteti.

76. *Kovács Ferencz*. A reformáció jelentősége a keresztyén művelődésben. Kolozsv. ref. kolleg. 1911/12. értes. 52—67. l.

77. *Lorédan, Jean*. Un grand procès, de sorcellerie au XVII. siècle. Paris. 1912. — Ism. Dr. Bloch Henrik. P. Lloyd 296. reg. sz.

78. *Marczali Henrik*. Nagy Fridrik és a huszárság. Vasár. Ujs. 6. sz.

79. *Márki Sándor*. Trient ostroma 1703-ban. Hadtört. Közl. 26—40. l.

80. *Mikes, Clemens v.* Briefe aus der Türkei (1717—1758.) Übers. von Albert Klein. Die Karpathen V. 1. 179—185., 207—211. l.

81. *Mitrofanov, P.* Joseph II. 1910. — Ism. Szekfű Gyula. Századok 298—307. l.

82. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri. (1603—1606.) 1911. — Ism. dr. Lencz Géza. Protest. Szemle 315—318. l.

83. *Nyáry Albert br. dr.* A bécsi udvar a XVII. század végén. (Lovina Ignác naplója.) Budapest, 1912. Pallas. (8-r. 222 l.) 6 K. — Ism. Márki Sándor. Századok 60—62. l.

84. *Páll Gyula*. Jean Baptist Colbert. 1625—1683. Nagykállói főgim. 1911/12. értes. 3—10. l.

85. *Peisner, I.* Der Wiener Hof zu Ende des 17. Jahrhunderts. Ungar. Rundschau 607—618. l.

86. *Pruzsinszky Pál*. Kálvin János. Életrajz. A reformátor születésének négyszázados évfordulója alkalmából. II. kötet. (Református egyházi könyvtár. VIII.) Pápa, 1912. M. ref. egyh. kiadása. (8-r., XI., 547. l.)

87. *Roca, Émile*. Le règne de Richelieu. (1617—1642.) 1906. — Ism. Szentpétery Imre. Tört. Szemle 277—279. l.
88. *Salten, Felix*. Der Sturz des Csesel. (1618.) Histor. Miniature. P. Lloyd. 60. sz.
89. *Schwarz, Ignaz*. Geschichte der Juden in Wien bis zum Jahre 1625. Wien, 1912. — Ism. Münz B. Pester Lloyd 260. reg. sz.
90. *Szógyi Gusztáv*. A rastatti követgyilkosság. Zsolnai főreálisk. 1911/12. értés. 3—28. l.
91. *Thallóczy Lajos*. Albán diaspora. Tört. Szemle 1—39. l.
92. *Thallóczy, Ludwig v.* Die albanesische Diaspora. Ungar. Rundschau 423—456. l.
93. *Vojnović, Lujo*. Prva smrt Dubrovnika. (6. Aprila 1667.) Ljetopis Matice Srpske. Knj. 287. 40—57. l. Knj. 288. 52—69. l.
94. *Welschinger, Henri*. Frédéric II. jugé par Napoléon I-er. Revue de Hongrie X. 389—396. l.
95. *Wolf, Gustav*. Einführung in das Studium der neueren Geschichte. 1910. — Ism. Szekfű Gyula. Tört. Szemle 114—121. l.

4. Legújabb kor.

96. *Ábrányi Emil*. Robespierre és a zsidók. Orsz.-Világ 15. sz.
97. *Adorján Andor*. Könyv a februári forradalomról. Magy. Figyelő 4. köt. 67—71. l. (Ismerteti a Jaurés szerkesztésében megjelent »Histoire Socialiste« gyűjteményt.)
98. An drei Gesandtschaften. Erinnerungen einer Diplomatenfrau. Ism. Eöttevényi Nagy Olivér Bunsen Károlyné memoirjait. Budap. Hirl. 84. sz.
99. *Balla Ignác*. A Rothschildok. Budapest, 1912. Singer és Wolfner. (8-r. 237 l.) 7 K. — Ism. Salgó Ernő. P. Napló 237. sz. — Lorsy Ernő. P. Lloyd 221. sz.
100. *Balla, Ignaz*. Die Rothschilds. Berlin, 1912. J. Ladyschnikow. (8-r. 285 l.) 6 Mk.
101. *Bapst, Edmond*. Les origines de la guerre de Crimée. Paris. — Ism. Dr. Petrovics Sándor »Ueber Világos nach Sebastopol« címmel. Pester Lloyd 286. reg. sz.
102. *Bloch Henrik*. III. Napoleon államcsinnye. Az Ujság 84. sz.
103. *Bloch Henrik*. A Tuileriák titkaiból. Az Ujság 163. sz. (III. Napoleon és Eugénia viszonyáról.)
104. *Boeglin Eugen*. Crispi és a Vatikán. A Cél 61—63. l.
105. *Boeglin E.* Az utolsó konklávé kulisszái mögül. U. o. 129—131. l.
106. *Böhtling, Arthur*. Bismarck und das päpstliche Rom. 1911. — Ism. Wertheimer Ede. Tört. Szemle 125—128. l.
107. *Cholnoky Viktor*. Napoleon bukása. Élet 14. sz.

108. *Corbin, Pierre.* Histoire de la politique extérieure de la France. I. Paris, 1912. — Ism. Revue de Hongrie X. 475—477. l.

109. *Daudet, Alphonse.* L'impératrice Eugénie. Paris, 1912. — Ism. dr. Bloch Henrik. P. Lloyd 254. sz.

110. *Ditfurth, Moric Br.* Benedek und die Taten u. Schicksale der K. K. Nordarmee. 1866. Wien, 1911. — Ism. Bernatsky Magy. Katon. Közl. I. 104—106. l.

111. *Dumas, Napoleon* élete. Fordította Bölöni György. (Világ-könyvtár 9. köt.) Budapest, 1912. Révai test. (8-r. 332 l.)

112. *Eisler, Michael Josef.* Mirabeau als Liebhaber. Pester Lloyd 204. reg. sz.

113. *Eisler, Michael Josef.* Die Frauen um Napoleon. Pester Lloyd 224. reg. sz.

114. *Farkas Pál.* A francia forradalom. Budapest. — Ism. Dr. Marczali Henrik. P. Lloyd 290. sz. — Magy. Hirl. 287. sz.

115. *Ficquelmont.* Lettres du Comte et de la comtesse — à la comtesse Tiesenhausen. Publié par Comte F. de Sonis. 1911. — Ism. Wertheimer Ede. Tört. Szemle 599—602. l. — Huszár Imre M. Figyelő I. 484—492. l.

116. *Filon, Augustin.* Le prince impérial. 1912. — Ism. Vasár. Ujs. »A császár fia« címmel.

117. *Fölföldy Sándor.* A francia forradalom és a magyarok. (Értekezések a Kolozs. tud. egyet. tört. szemináriumából. 5. sz.) Kolozs. vár, 1912. (8-r. 165 l. 3 lev.) — Ism. Századok 638. l.

118. *Friedensburg, Walter.* Camillo Cavour. 1911. — Ism. Bogdan-Duică G. Luceafarul 94—97. l.

119. *Fuchs Eduárd.* Az erkölcsök története az újkorban. Fordították Relle Pál, Vajda Ernő, Bálint Lajos, Gergely Győző, Karinthy Frigyes. 3 köt. Budapest. 1912. Hedvig-ny. (8-r. 490., 340., 603. l.)

120. *Gyenge János.* A francia szeparáció története. Az egyház és állam szétválasztása Franciaországban 1905-ben. Nagyvárad, 1912. Bérés és Held. (8-r. 173 l.) 2 K. 50 f. — Ism. Czeglédy Sándor. Dunántuli Protest. Lap 17. 20 sz. — V. F. Protest. Szemle 179—181. l.

121. *Hatieganu, Aureliu.* Istoricul bisericei române gr.-cat. din Cleveland. O. Kolozs. vár, 1912. — Carmen ny. (8-r. 160 l.)

122. *Hausser Henrik.* 1812. Magy. Katon. Közl. II. 875—882. l.

123. *Horánszky, Louis de.* Napoléon I-er et la Hongrie. Revue de Hongrie X. 168—181., 264—275. l.

124. *Horváth Jenő (Rónai)* A nagy orosz háború 1812-ben. Hadtört. Közlem. 483—504. l.

125. *i. j.* Egykorú hirlapi tudósítások a francia háborúk idejéből. Hadtört. Közlem. 104—109. l.

126. *Iširkov, A.* Grad Solum. Sophija, 1911. — Ism. dr. Milojević M. Gy. Ljetopis Matice Srpske Knj. 288. 95—99. l.

127. Jahrbuch der Kais. Herald. Gesellsch. »Adler«. 22. Bd. 1912. — Ism. h. Turul 86—88. l.
128. *Jorga, N.* Politica Austriei față de unire. Analele acad. romane. Tom. 34. Memor. sect. histor. 835—864. l.
129. *Kara Győző.* Napoleon bukása. Aradi Közl. 259. 263. 276. 277. sz.
130. *Kégl Sándor.* A legújabb mohammedán Messiás. Tört. Szemle 220—225. l.
131. *Kropotkin.* Egy orosz forradalmár emlékiratai. Ford. Gergely Győző. 1. 2. köt. (Világkönyvtár 3. 4.) Budapest, 1912. Révai testv. (16-r. 296, 366. l.)
132. *Kübeck, Carl Friedr. Frh.* Tagebücher. 1909. — Ism. Huszár Imre. Tört. Szemle 357—391. l.
133. *La Garde, Graf de.* Gemälde des Wiener Kongresses. — 1912. — Ism. Lantos Ilona. Pester Lloyd 284. sz.
134. *Lakatos László.* Szedán. (Visszaemlékezések.) Vasár. Ujs. 38. sz.
135. *Marczinkó Ferenc dr.* A szárnalmas Napoleon. (De Las Cases gróf emlékiratai.) Kultura 86—90. l.
136. *Márki Sándor dr.* Száz esztendő. Bevezetés az utolsó száz év történetéről tartott egyetemi előadásaihoz. Erdélyi Lapok 29. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 20 l.) — Rövid ism. Századok 725. l.
137. *Mayerhoffer, Eberhard.* Die Schlacht bei Austerlitz am 2. Dez. 1805. Wien, 1912. — Ism. Mina. Magy. Katon. Közl. I. 364. l.
138. *Némethy Ernő.* Bárá Ketteler Vilmos, mainzi püspök. Kath. Szemle 26—43. 142—158. l.
139. *Newman, Francis W.* Memoir. Ed. I. G. Sieveking. 1909. — Ism. Kropf Lajos. Erd. Múz. 100. l.
140. *Novák József.* A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor. 1820—21. Budapest, 1912. Patria ny. (8-r. 44 l.)
141. *Palóczy, L.* Der Schreckenstag von Berezina. Neues Pest. Journ. 280. sz.
142. *Pethő Sándor.* Lord Beaconsfield. Élet 25. sz.
143. *Pruzsinszky Pál dr.* Száz évvel ezelőtt. (Visszatekintés a francia-orosz háborúra.) Uránia 385—395. 431—438. l.
144. *Rakovszky Béla.* A tripoliszi kérdés. Magy. Figyelő II. köt. 361—372. l. III. 22—38. l.
145. *Reményi Antal.* A forradalmi mozgalom Kinában. Magy. Figyelő II. köt. 109—126. l.
146. *Roseberry Lord.* Chatham. His life etc. London. Ism. Vasár. Ujs. 37. sz.
147. *Sandemann, G. A. C.* Metternich. 1911. — Ism. Kropf Lajos. Tört. Szemle 446—448. l.
148. *Ségur-Cabanac, Viktor gr.* Kaiser Ferdinand I. als Regent

u. Mensch. 1912. — Ism. Eöttevényi Nagy Olivér. Budap. Hirl. 185. sz.

149. *Seress László*. Napoleon. Budapest, 1912. Singer és Wolfner. (8-r. 245 l.) 7 K. — Ism. Kárpáti Aurél. Uj Idők I. 487. l.

150. *Somogyi Ede*. 1812. Napoleon készülődése. Budap. Hirl. 177. sz. — A két császár szakítása. U. o. 189. sz. — Napoleon utolsó békekísérlete. U. o. 200. sz.

151. *Stern, Ludw.* Die Varnhagen von Ensesche Sammlung in der kön. Bibliothek zu Berlin. 1911. — Ism. Kregár Mária. Századok 458—462. l.

152. *Szekfű Gyula*. Az osztrák központi kormánysszervek történetének irodalma. Tört. Szemle 185—219. l.

153. *Szlávik Mátyás dr.* Carlyle hős papjai. Protest. Szemle 88—91. l.

154. *Tecklenburg, Adolf*. Die Entwicklung des Wahlrechts in Frankreich seit 1789. — Ism. Nagy Miklós. Tört. Szemle 282—286. l.

155. *Tisza István gr.* Sadowától Sedanig. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 23. köt. 5. sz.) Budapest, 1912. Akadémia. (8-r. 80 l.) 1 K 50 f. — Ism. d. Budap. Szemle 152. köt. 302—304. l. Tisza tanulmánya megjelent még a M. Figyelő II. köt. 257—276. 337—360. 417—454. lapjain és külön is.

156. *Vay Péter gr.* Az utolsó mikádó. (Visszaemlékezés Japán elhunyt császárára.) Vasár. Ujs. 31. sz.

157. *Vértes József*. A legszerencsétlenebb császárné. (III. Napoleon özvegye.) Pesti Hirl. 305. sz.

158. *Vértes József*. Az oroszok nagy esztendeje. (1812. június 25-ike századik évfordulója.) Pesti Hirl. 149. sz.

159. *Voltolini, F. L. Graf v.* Crispis Briefe. Pester Lloyd 162. reg. sz.

160. *Zeithammer, A. O.* Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche. (1865—1871.) II. Teil. Ministerium Hohenwart. Prag. — Ism. Wertheimer Ede. Pester Lloyd 275. sz.

II. MAGYAR TÖRTÉNET.

1. Történet általában.

161. *Andrássy Gyula gr.* A magyar állam fönmaradásának... okai. III. köt. 1911. — Ism. d. Bud. Szemle 149. köt. 299—306. l.

162. *B. A.* Merényletek a magyar történelemben. Budap. Hirl. 159. sz.

163. *Bálint Ernő*. A királyi trón betöltésének módja Magyarországon. Budapest, 1912. (8-r.) Rövid ism. Századok 556. l.

164. *Bernstein Béla dr.* A zsidók története Vas megyében. Magyar Zsidó Szemle 251—266. l.

165. *Billinger, Hermine*. Die vom Walde. Zur Geschichte der Banater Schwaben. Stuttgart. Ism. dr. Groos W. Von der Heide 2. sz.

166. Dr. Borovszky Samu. 1860—1912. — (Nekr.) Századok 394—397. l.

167. *Bredl István*. Női uralom és befolyás Magyarországon. Budapest, 1912. Pallas ny. (8-r. 86. l.)

168. *Capesius, Bernhard*. Neue historische und philosophische Probleme bezüglich der Herkunft der Siebenbürger Sachsen. Akad. Blätter. 16. évf. 3., 4. sz.

169. *Diamant Gyula dr.* A zsidók története Horvátországban az egyenjogosításig. Izs. Magy. Irod. társ. Évkönyv 293—341. l.

170. *Eroji Nostri*. Pagini alese din istoria neamului. Cu icoanele si poeziile lor. Războaiele între Romani și Daci. Traian și Decebal. Caderca Dacici. Brosura I. Szászváros, 1912. tipogr. Noua. (8-r. 78 l.)

171. *Halász Imre*. A szent korona tana. Nyugat I. 681—689. l. (Tanulmány Marczali H. Ungar. Verfassungsrecht. Tübingen, 1911. munkájáról.)

172. *Heinlein, Stefan*. Kroatische Geschichtsprobleme. Ungar. Rundschau 686—691. l.

173. *Hodinka Antal dr.* Adalékok a menedékjog történetéhez a munkácsi egyházmegyében. Gör. kath. Szemle 48—50. sz.

174. *Iványi Béla*. Vécsey Tamás. 1893—1912. (Nekr.) Századok 397. l.

175. *Kaïndl, Raimund Friedr.* Geschichte der Deutschen in Ungarn. Gotha, 1912. Perthes. (8-r. 104 l.) 1 M. 60 pf.

176. *Karácsonyi János*. A horvát történetírás zátonyai. Századok 1—31. l.

177. *Kollárov M. István*. Miért nem lehet dáciai eredetű a román nép? Nemzeti Kultura 331—334. l.

178. *Kont I.* Histoire de Hongrie. Revue Histor. 110. köt. 109—114. l. (Az újabb történeti irodalmat ismerteti.)

179. *Lajos Lajos*. A váradi zsidóság története. Hiteles levéltári adatok alapján. Nagyvárad, 1912. Nagyvárad ny. (8-r. 262 l.) 5 kor.

180. *Lauringer Ernő*. Közintézményeink történeti fejlődése. (Iskolai segédkönyvek 6—7.) Szentgotthárd, 1912. Wellisch M. (8-r. 136. l.) 1 kor. 40 fillér.

181. *Mangold Lajos dr.* 1850—1912. (Nekr.) Századok 544. l.

182. *Marczali Henrik*. Magyarország története. (Műveltség Könyvtára. 1911.) — Ism. Ágoston Péter. Huszad. Század 25. köt. 526—531. l.

183. *Márki Sándor dr.* A történelem magyar szelleme. Erd. Múz. Egyll. VI. vándorgyűlés emlékkönyve 37—41. l. — Rövid ism. Századok 557. l.

184. *Mika Sándor*. (1859—1912.) (Nekr.) Századok 398—400. l. — Nekr. a Tört. Szemle I. 477—479. l. Domanovszky Sándortól.

185. *Müller, Friedrich.* Deutsche Ansiedlungen ungarischer Könige. Die Karpathen V. 2. 684—689. l.

186. Politikai Magyarország. Főszerkesztő Szász József. I. rész : Magyarország története az arany bullától 1795-ig. A munka vezérszellemét kidomborító tanulmányt írta Timon Ákos dr. A kötet további fejezetét írták Angyal Dávid dr., Ballagi Aladár dr., Hatala Péter dr., Kállay Ubul, Pór Antal, Schiller Bódog dr., Seress László, Szabó László dr. Budapest, 1912. Anonymus tört. könyvkiadóhiv. (4-r. 439 l.) 20 kor.

187. Római magyar történelmi intézet. Fraknoi alapítványa. Századok 157. l. — Berzeviczy A. felterjesztése a vallás-okt. ügyi ministerhez. U. o. 318—320. l.

189. *Rosiu, Juon.* Triumful crestinismului. Câteva reflexiuni actuale la aniversarea 1600-a dela emanciparea religiuini crestine 313—1913. Balázsfalva, 1912. gör. kath. szem. ny. (8-r. 27. l.)

190. *Š., J.* Lekcia historikovi karácsonyimu. Slov. Pohľady 373—376. l.

191. Történettudományi magyar állami intézet Rómában. A M. T. Akadémia fölterjesztése gr. Zichy János vallás- és közokt. minister úrhoz. Akad. Értes. 177—181. l.

192. *Vasvári Ödön.* A katolikus egyház és a modern irodalom. (Baumgartner Sándor után.) Religio 21—24. 31. sz.

2. Részletes történet 1301-ig.

193. *Ádám Iván.* Veszprém és Gizella királyné. Religio 30., 31. sz.

194. *Ambrózy Ferencz.* Gizella királyné sírja. Századok 629. l. — Br. Forster Gyula válasza. U. o. 792—803. l.

195. Az aradi »véres« országgyűlés helyének megállapítására vonatkozó szakvélemények. Angyal D., Domanovszky S., dr. Erdélyi László, dr. Karácsonyi János és dr. Márki S. Századok 773—783. l.

196. *Blénessy János.* Népvándorlási kérdések tekintettel hazánkra. (Értekezések a kolozsvári tud. egyet. történelmi szemináriumából. VII. füz.) Kolozsvár, Stief ny. 1912. (8-r. 61 l.)

197. *Bleyer Jakab.* Hún krónikáink mondai elemeiről. Egy. Phil. Közl. 722—725. l.

198. *Csuday Jenő és Létmányi Nándor.* A honfoglalás. (»Uránia« m. tud. egyesület. Népszerű tudományos felolvasások. 34.) Budapest, 1912. Hornyánszky V. ny. (8-r. 26 l.)

199. *Czimer Károly dr.* Az Árpádházi királyok apródjai. Szegedi éll. réalisk. 1911/12. értes. 3—20. l.

200. *Domanovszky Sándor dr.* Kézai kódexéről. Békefi-Emlék-könyv 81—91. l.

201. *Domanovszky Alex.* Die Chronik Simonis von Kéza. Ungar. Rundschau 137—154. l.

202. *Domanovszky, Dr. Alex.* Die Interpolationen der Wiener Ungarischen Bilderchronik. U. o. 771—799. l.

203. *Fóti, Ludwig.* Gog und Magog. Der anonyme Notar König Bélas. U. o. 618—653. l.

204. *Fóti József.* A német történeti kutatás és az Anonymus-probléma. Philol. Dolgozatok 25—29. l.

205. *Gombos, dr. F. Albin.* König Peter von Ungarn. Ungar. Rundschau 354—377. l.

206. *Holub József dr.* Pannonia és Dácia Istvánffy históriájában Arch. Értes. 39—43. l.

207. *Hómann Bálint.* A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Budapest, 1912. (8-r.) — Rövid ism. Századok 484. l.

208. *Hómann Bálint.* A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 89—114. l.

209. *Hómann Bálint dr.* A társadalmi osztályok Szt. István államában. Békefi-Emlékkönyv 61—80. l.

210. *Honéczy Aladár.* Árpád sírjának kutatása. Budapest, 1912. Német J. (8-r. 71 l. 10 képpel, és 2 tervrajzzal.) 2 kor.

211. *Huffelmann, dr. A. M.* Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich. 1911. — Ism. Várnai Sándor. Századok 622—627. l. — Br. Forster Gyula megjegyzése. U. o. 804. l.

212. *Karácsonyi János.* A románok (oláhok) bevándorlása és egyes román írók. Tiszántúl 69. sz.

213. *Karácsonyi János.* Laktak-e 896-ban Erdélyben románok (oláhok). Tiszántúl 187. sz.

214. *Karácsonyi János dr.* Az oláhok bevándorlása a Duna bal-partjára. Erdélyi Tört. Értes. 30—44. l. (A »Százazer baj« stb. című 1911-ben megjelent értekezés bővített kiadása.)

215. *Lakatos Dénes.* A topuskói ciszterci apátság története az Árpádok korában. (1911.) — Ism. Dr. Perepatits István. Századok 464. l.

216. *Malonyay Dezső és Sági János.* Árpádok sírja osztrák földön. Budap. Hirl. 196. és 206. sz.

217. *Mellinger Kamilla.* Botond. Budapest, 1912. (8-r. 52 l.) — Ism. h. Phil. Közl. 885. l. — Irodalomtört. 510. l.

218. *Mihalik Sándor.* A római hódoltság vidékünkön. Lugos, 1912. Sziklai ny. (8-r. 50 l.)

219. *Némäti Kálmán.* A Nimród-elmélet fölfedezett ismeretforrása. Budapest, 1912. Orsz. Közs. ny. (8-r. 10 l.)

220. *Páthy János.* Bánk-bán kora. Kecskem. Lapok 269—273. sz.

221. *Pongrácz, Alexander dr.* Urgeschichte der Magyaren und die Landnahme. Gyergyószentmiklós, 1912. Sándory M. (8-r. VII., 479 l.) 10 K.

222. *Rab Pál.* Árpád. Szocializmus. VI. 365—369. l.

223. *Ruschek Antal*. Dicsőséges Szent László királyról . . . Dicsőítő-beszéd . . . a győri földrengés 150. évfordulóján elmondotta—. Dunántúli Hirl. 75. sz.

224. *Schmid, Dr. W. M.* Das Grab der Königin Gisela von Ungarn, Gemahlin Stephans I. des Heiligen. München, 1912. J. J. Leutner. (4-r. 35 l.) 4 M. — Ism. S—a. Arch. Értes. 444. l.

225. *Stöhr Géza*. Hol van Gizella királyné, szent István nejének sírja? Religio 33. sz.

226. *Takáts Sándor*. Szent Margit asszony öve. Az Uszág 245. sz.

227. *Teutsch, Fr.* Die Terra Sicularum terrae Sebus. Korrbl. Ver. f. Siebenb. Landeskunde. 5. sz. (Andreanum (1224.) egy helyéről.)

228. I. Ulászló király sírja. ch—s. Századok. 321. l.

3. 1302—1526.

229. *Berzeviczy, Albert dr.* Béatrice d'Aragon. Reine de Hongrie. Tome I. II. Paris, 1911/12. H. Champion, Ism. Alexander Bernát. Magy. Figyelő II. köt. 474—479. l. — Kont I. Revue crit. 33. sz. és Revue Histor. Sept—okt. 171. l. — K. Revue de Hongrie IX. 475—476. l.

230. *Berzeviczy Albert*. Egy újon felfedezett Beatrix-okmány. (Kivonat.) Akad. Értes. 5—11. l.

231. *Berzeviczy Albert*. Adalék Beatrix királyné második házasságának történetéhez. Budap. Szemle 149. köt. 189—203. l.

232. *Csánki Dezső*. A Hunyadiak történelmi jelentősége. Erd. Múz. Egl. VI. vándorgyűlés emlékkönyve 22—29. l.

233. *Farczády Élek*. Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése. Az első erdélyi unió 1437 előtt. Budapest, 1912. Németh J. (8-r. 57 l.) 2 kor.

234. *H. Fekete Péter*. Mária királyné sírjáról. Arch. Értes. 90—92. l. — Mária vagy Beatrix királyné sírja. Századok 311—314. l.

235. *H. Fekete Péter*. Mária királynő sírja. Nagyvárad, 1912. — Rövid ism. Századok 557. l.

236. *Fógl József dr.* Velencei diplomaták Budán a XVI. század elején. Bdp. VI. ker. főgimn. 1911/12. ért. 3—19. l.

237. *Gille, Hans*. Die historischen u. polit. Gedichte Michel Beheims. 1910. — Ism. Gálos Rezső. Századok 447—458. l.

238. *Gyalokay Jenő*. Beatrix királynő sírjáról. Arch. Értes. 83—90. l.

239. *Iványi Béla dr.* András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben. Adalék a magyar büntetőjog történetéhez. Békefi-emlékkönyv 163—170. l.

240. *Joachim, Erch*. König Sigmund und der deutsche Ritterorden in Ungarn 1429—1432. — Rövid ism. I. Korr. Bl. Ver. für siebenb. Landeskunde 78. l.

241. *K. »Béatrice d'Aragon«* devant la critique française. Revue de Hongrie. IX. 76—78. l.

242. *Karácson Imre*. Dalmácia és Horvátország dogeja. — hagyatékából közli Thallóczy Lajos. Tört. Szemle 236. l.

243. *Kőhalmi Béla*. Dózsa György forradalma. Új korszak 19. sz.

244. *Kuzelye, Zenon*. Uhorsky koroly Matvij Korvin v szlavsanszkij usztnij szlovesznoszti. 1906. — Ism. Szémán István. Századok 138—144. l.

245. *Marienescu, Dr. Atanasiu M.* Dinastia lui Radu Negru Vodă in Ungro-Vlahia (Valahia Mare) și dinastia Basarabilor in Oltenia (Valahici Mică) și in Valahia Mare. Analele Acad. Roman. Tom. 33. Memor. Sect. istor. 797—888. l.

246. *Ortvay Tivadar*. Habsburgi Mária, II. Lajos magyar király neje. (Kivonat.) Akad. Értes. 549—563. l.

247. *Pușcariu, Ioan*. Două documente privitoare la revolta Boierilor din țara Făgărașului in favoarea lui Mihnea Vodă numit cel rău 1508—1510. Analele Acad. Rom. Tom. 33. Memor. sect. istor. 61—70. l.

248. *Sarudy György*. Az Esterházy grófok jogelődei. Vonatközásul Sebestyén Bélának »Enyingi Török Bálint, mint Pápa földesura« című munkájára. Dunántúli Protest. Lap 20. sz.

249. *Szabó László dr. (Bártfai)*. János kalocsai érsek származása. Békefi-émlékkönyv 100—105. l.

250. *Székfü Gyula*. Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. köt. 3. sz.) Budapest, 1913. Akadémia. (8-r. 122 l.) 2 kor. 50 fillér.

251. *Szekulics Géza*. Beatrix királyné emléke a délszláv népköltészetben. Századok 607—613. l.

252. *Szekulics Géza*. Dóczi Péter a délszláv költészetben. Századok 717—721. l.

253. *Wertner Mór dr.* »De Fuscio« biboros Hunyadi Mátyás »rokona«. Századok 521—523. l.

254. *Závodszy Levente dr.* Az 1437-iki parasztlázadás. Magy. Figyelő I. 437—443. l.

255. *Závodszy Levente dr.* Héderváryak német fogsága. U. o. III. köt. 51—62. l.

4. 1527—1711.

256. *Andrássy, Julius Graf*. Ungarns rechtliche Selbständigkeit von 1526 bis 1715. Ungar. Rundschau. 229—297. l.

257. *Baróti Lajos dr.* Frigyes Ágost szász választó magyarországi hadjáratai. Tört. rég. Ért. 28. foly. 1—9. l.

258. *Barts Gyula*. Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és tör-

téneti szereplése. (Született 1566-ban, meghalt 1634 tájt.) Kolozsvár, 1912. Gombos ny. (8-r. 60. l. 2 lev.)

259. *Biró Venczel dr.* Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában. (1541—1571.) 1911. — Ism. Dr. Lukinich Imre. Századok 147—149. l.

260. *Biró Venczel.* Az erdélyi fejedelem jogköre. Kolozsvár, 1912. Stief ny. (8-r. 77 l.) — Ism. X. Religio 36. sz.

261. Bornemissza János felsőmagyarországi alkapitány beszéde. Közli K. L. Tört. közlem. Abauj-Torna vm. multjából 186—188. l.

262. *Csanády László.* Telekesy István. Bölcsészeti-doktori értekezésül. Eger, 1912. Fleischmann D. ny. (8-r. 139. l., 1 lev.)

263. *Czobor Alfréd dr.* A Thököly-korabeli közállapotok történetéhez. Tört. közlem. Abauj-Torna vm. tört.-hez 50—56. l.

264. *Divéky Adorján.* Magyarok Litvániában. Vasár. Ujs. 5. sz. (Báthory Istvánról és Békés Gáspárról.)

265. *Dongó Gy. Géza.* Magyar rabok és rabnők török-tatár fogásában. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 88—91., 230., 289—291. l. (1641—1660-ból való magyar levelek.)

266. *Dongó Gy. Géza.* Csepelényi György halálának történetéhez. U. o. 334. l.

267. *Ferenczi Zoltán.* Rimay János. (1573—1631.) 1911. — Ism. Kováts Antal. Századok 524—527. l. — K. T. B. A Cél 184. l.

268. *Fest Sándor dr.* Régi angol költemények Thökölyről. Századok 680—682. l.

269. *Gagyí Samu.* Adatok a »Leopoldi diploma« bécsi kezeléséhez. Reform. Szemle 30. sz.

270. *Gagyí Sándor.* Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthori Istvánig. (Történeti értekezések. 2. sz.) Budapest, 1912. Heller »Studio« ny. (8. r. 123. l.)

271. *Gedeon Gyula.* A hitújítás terjedésének okai hazánkban 1541-ig. 1911. — Ism. Dr. Perepatits István. Századok 464. l.

272. *Gergely Sámuel dr.* Adatok Bánffy Dénes tragédiájához. Erd. Múz. 281—288. l. (Mellékletben közli Bethlen Miklós két levelét Bánffy Déneshez Keresd, 1671 febr. 18.; Bethlen M. levelét Gillányi Gergelyhez Keresd, 1671 febr. 18. Bánffy Dénes levelét Bethlen M.-hoz Örményes, 1671 febr. 20., Apaffy M. levelét Bánffy D.-hez Gyulafehérvár, 1674 nov. 20., Bornemissza Anna két levelét Bánffy D.-hez. Gyulafehérvár 1674 nov. 20.)

273. *Hain Gáspár* löcsei krónikája. Kiadták Bal J., dr. Förster J. és Kauffmann A. II. rész 1911. — Ism. dr. Bruckner Győző. Közlem. Szepes m. multjából 123—125. l. — Az I. köt. ism. dr. Iványi Béla. Századok 58—60. l.

274. *Hermann, Alfred.* Zur Geschichte der Gegenreformation in

Siebenbürgen von 1591—1603. — Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskunde 6—8. sz.

274 a. *Holub József dr.* Istvánffy Pál Békefi-émlékkönyv 222—237. l.

275. *Horvat, Dr. Rudolf.* Valpovština a Tursko doba. Vjesnik kr. hrv. slav.-dalm. zemalsk. arkiva 14. köt. 237—282. l.

276. *Huszár Imre.* Hazánkra vonatkozó külföldi ujsághirek a XVI—XVII. századból. Századok 517—520. l.

277. *Ivić, Dr. Aleksa.* Srbi u Ugarskoj. (Krajim XVI. i početkom XVII. stoljeća.) Vjesnik kr. hrv.-slav. dalmat. zemaljsk. arkiva 14. köt. 221—236. l.

278. *Kemény Lajos.* Az 1535-ik évi szikszai részgyűlés. Tört. közlem. Abauj-Torna vm. multjából 60. l.

279. *Klaić, Vjekoslav.* Pavao Zondinus i osnutak ugarsko-ilirskoga kolegija u Bolodni. (1553—1558.) Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljsk. arkiva. 14. köt. 186—220. l.

280. *Klaić, Vjekoslav.* Smrt Gregorija Tepečića i njegovih drugova. U. o. 14. köt. 283. l.

281. *Lingner, Erick.* Michael Weiss. 1569—1612. Die Karpathen V. 2. 530—534. l.

282. *Lukinich Imre.* Bethlen Farkas a történetíró életéhez. Irod. tört. Közlem. 467—472. l.

283. *Lukinich Imre dr.* II. Rákóczy György 1657-iki lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke. Genealog. Füzetek 93. l.

284. *Magyari I.* Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiadta Ferenczi Z. 1911. — Ism. nb. Századok 298. l. — Bönghésző. Prot. Szemle 310—315. l.

285. *Márki Sándor.* Gróf Széchenyi Pál kalocsai érsek. Gyöngyösi kalendárium 1912. 35—42. l.

286. *Mateiu.* Preotimea românească-ardeleană în veacul al XVII-lea. Nagyszeben, 1911. (8. r. 60 l.) Rövid ism. Századok 558. l.

287. *Mihalik József.* Thököly Imre egy régi arcképe. (Gyöngyösi irod. társ. Évkönyve II. köt.)

288. *Minor, I.* Martinuzzi. Philol. Dolgozatok 105. l.

289. *Morvai István.* Gersei Pethő Gergely élete és krónikája. Budapest, 1912. Corvin ny. (8-r. 78 l.) — Ism. Marczinkó Ferencz. Irodalomtörténet 410. l.

290. *Oláh Imre.* Tubero Lajos mint magyar történetíró. (Podolini kegyr. gim. értes. 5—40. l. Külön is megjelent.). — Rövid ism. Irodalomtörténet. 443. l.

291. *Pethő Sándor.* Zrinyi és Montecuccoli. Élet 47. sz.

292. *Rákóczi kora.* Ábrányi Kornél. Rákóczi, Pálffy, Károlyi Sándor. Szatmár és vid. 28., 30. sz.

293. *Dongó Gy. Géza.* A Rákóczi-javak lefoglaltatása 1702-ben. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 81—83. l.

294. Emléklapok II. Rákóczi Ferencz zombori szobrának leleplezésére. 1912 június hó 9. Szerkesztette dr. Dömötör Győző. Zombor, 1912. Bittermann ny. (8-r. 69 l. 1. lev.) 40 fill.

295. *Friedreich Endre dr.* Adatok II. Rákóczi Ferencz podolini tartózkodásához. Közlem. Szepes vm. múltjából 127—131. l.

296. *H. Ö. Mikes Kelemen.* Magyarország 233. sz.

297. *Halmos Flóra.* A magyar és székely nemesi társadalom Erdélyben a két Rákóczy György korában. (1630—1660.) Budapest, 1912. Nap ny. (8-r. 113 l.)

298. *Hritz Lajos dr.* Czelder Orbán kuruc brigadéros. Közlem. Szepes m. múltjából 20—29. 97—106. l.

299. *Jorga, N. Francisc* Rákóczy al II.^{lea}, invietorul constiintei naționale ungurești, și României. Analele Acad. Roman. Tom. 33. Memor. sect. istor. 1—33. l. — Ism. dr. Veress Endre. Erdélyi tört. Ért. 51—53. l.

300. *Kiss István dr.* II. Rákóczi Ferencz erdélyi hadi élelmezési bizottsága. Békefi-Emlékkönyv 317—322. l.

301. *Kont, Ign.* Die letzte Denkschrift des Fürsten Franz Rákóczy II. an die Regierung Ludwigs XV. Ung. Rundschau 842—847. l.

302. *Kont, I.* Le prince Joseph Rákóczy et la diplomatie française. Revue de Hongrie X. 94—107., 182—197., 276—292. l.

303. *Lehóczky Tivadar.* A Rákóczi-korból való ereklýékről. Arch. Ért. 169—171. l.

304. *Márki Sándor.* II. Rákóczi Ferencz fogsága. Kolozsv. Hirl. 31. sz.

305. *Márki Sándor dr.* II. Rákóczi Ferencz. Ünnepi beszéd. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve XXVIII. köt. 52—61. l.

306. Musztafa aga kérvénye II. Rákóczi Ferencz fejedelemhez 1708. Közli Gagyí Jenő. Hadtört. Közlem. 136. l.

307. *II. Rákóczi Ferencz* utolsó emlékirata a francia udvarhoz. Közli Kont Ignác. Századok 209—213. l.

308. *II. Rákóczi Ferencz szobra* Zomborban. Bács-Bodrogm. Tört. Társ. Évkönyve XXVIII. évf. 91. l.

309. *Sándor Imre.* Ismeretlen Rákócziak. Genealog. Füzetek 104—107. l.

310. *Szabó Adorján.* II. Rákóczi Ferencz udvartartása. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. múltjából 26—32. l.

311. *Tarczai György.* Rákóczy-nász Bártfán. 1666. Figyelő 3. sz.

312. *Thomašivskij István dr.* Adatok II. Rákóczi Ferencz és kora történetéhez (Dr. Márki Sándor monographiája kapcsán.) Századok 113—127., 192—208., 758—772. l.

313. *Tóth László*. II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza. 1703—1711. Rózsahegy, 1912. Komor testv. (8-r. 158 l.) 3 K.
314. A zombori Rákóczi-szobor. Századok 547. l.
315. *Révész Imre*. A földesúri jog szerepe a magyarországi ellen-reformáció szolgálatában. Theol. Szaklap 161—185. l.
316. *Révész Kálmán*. Pázmány Péter vallásügyi emlékirata. (Sopron, 1622 június 20.) Protest. Szemle 292—295. l.
317. *Sörös Pongrácz dr.* Fogarasföldi Nádasdy László gróf. Religio 12—15. sz.
318. *Sörös Pongrácz*. Nádasdy Lipót örökös főispán üdvözlése 1751-ben. Komáromi Ujs. 10., 11. sz.
319. *Sörös Pongrácz*. Dobozi halála helyének megállapítására vonatkozó szakvélemény. Századok 773—783.
320. *Székely Jolán*. Thököly Imre udvartartása. Budapest, 1912. »Nap« ny. (8-r. VII, 83. l.)
321. *Szirmay Erika*. Pázmány Péter politikai pályája. Budapest, 1912. Nap ny. (8-r. 37 l.) Ism. Irod. történet 539. l.
322. *Takáts Sándor*. Szelepcsényi György a portán. Az Ujság 187. sz.
323. *Takáts Sándor*. Batthyányné Zrinyi Dorica. Élet 51. sz.
324. *Takáts Sándor*. A budai basákról. Tört. Szemle 40—73. l.
325. *Takáts Sándor*. A budai basák magyar íródeákjai. Bud. Szemle 149. köt. 60—100. l.
326. *Takáts Sándor*. Vezér Aly pasa. Az Ujság 83. sz. (Buda helytartója 1602.)
327. *Temesváry János dr.* Csikmadéfalvi Szentandrassy István erdélyi püspök. (1571—1630.) Levéltári kutatásai alapján. Erd. Muz. 57—71. l. (Külön is megjelent. Kolozsvár, 1912. Szerző. 8-r. 19 l.) 50.
328. *Thury Etele dr.* Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez. Budapest, 1912. Athenaeum, (8-r. 220. l.) — Ism. dr. Pruzsinszky Pál. Protest. Egyh. Isk. Lap. 20., 21. sz. — Debrecz. Protest. Lap 23. sz. — P. J. Dunántúli Protest. Lap 22. sz.
- 328a. *Tóth József*. II. Rákóczy György lengyel vállalatának diplomatiái előzményei. Szatmár, 1912. Szabadsajtó ny. (8-r. 88 l.)
329. *Ursu. I.* Un manifest românesc tipărit cu litere latine al împăratului Leopold I. din anul 1701. Analele acad. române. Tom. 34. Memor. sect. istor. 1049—1063. l.
330. *Veress Endre dr.* Halmágyi Halmágyi István. Genealog. Füzetek 113—122. l. (külön is megjelent. 8-r. 12. l.)
331. *Závodszy Levente*. Héderváry István és a szigetközi ellen-reformáció. Religio 21. sz. (Külön is.) Budapest, 1912. Stephaneum. (8-r. 10. l.) — Karácsonyi János dr. megjegyzése. Religio 22. sz.

332. *Závodszy Levente dr.* Sztrányay contra Pongrácz. Békefi-Emlékkönyv 294—304. l.

333. *Zsinka Ferencz.* Adalék Rozsnyai Dávid életéhez. Századok 605—607. l.

5. 1712—1849.

334. *Adorján Andor.* Görgey Artur és ősei. Uj Élet III. 1—24. l.

335. *Adorján Andor.* A toporci hársak alatt. (Görgey Arthur gyermekkorából.) Nyugat II. 305—326. l.

336. *Alter, Wilhelm.* Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848—1849. unter Benutzung neuer Quellen. Berlin, Gebr. Paetel, 1912. (8-r. 242 l.) 3 Mk. (Megjelent a Deutsche Rundschau 37., 38. köt.-ben is.)

337. *Apáthy Ádám* levelei Lészay Dánielhez. Közli dr. Kristóf György. Hunyadmegyei Tört. Társ. Évkönyve XXI. köt. 19—40. l.

338. *Ariel.* Miért nem szerette a nép II. József császárt? Budap. Hirl. 183. sz.

339. *B., J.* Čim si Mad'ari roku 1849 zaslúžili sympatií rus-kých? (Űryvoh dejepisny.) Slov. Pohľady 361—371. l.

340. Gróf Batthyány Lajos utolsó levele és kivégzése. 1849 okt. 6. — Közli Szendrői Holozsnyay Cirill. Bereg 40. sz.

341. *Boretzky-Bergfeld, N.* La Russie et la révolution hongroise de 1848/49. Revue de Hongrie IX. 209—224. l.

342. *Dóczi Sámuel.* Kossuth Lajos mint hivatalnok és mint hivatalfőnök. Az Ujság 84. sz.

343. *Dongó Gy. Géza.* A zempléni jakobinusok birtoktörténetéhez. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 83—86. l.

344. *Dongó Gy. Géza.* A zempléni mozgó nemzetőrök 6-ik száza 1848-ban. U. o. 320—322. l.

345. *Faragó Miksa.* A Kossuth-bankók kora. (A szabadságharcz pénzügyei.) Előszót írt hozzá dr. báró Madarassy-Beck Gyula. Budapest, 1912. Nyugat. (8-r. VIII. 342. l.) 10 K. — Ism. Halász Imre. Nyugat I. 974—977. l. — Kemény Simon. M. Figyelő IV. 155—159. l. — X. Z. Numiz. Közl. 69. l.

346. *Faragó Miksa.* A szabadságharcz bankógyára. Szeged és vid. 297. sz.

347. *Faragó Miksa.* A szabadságharcz előzményei. Nyugat I. 47—53. l.

348. *Feleky László.* A szabadságharcz és a sajtószabadság. Magy. Figyelő 4. köt. 112—124. l.

349. *Feleky László.* Kossuth Lajos keleti politikája. U. o. IV. köt. 257—264. l.

350. *G. K. Zákó István* felhívása 1848-ban. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve 28. évf. 184—186. l.

351. Goethe a magyar történelemben. Vasár. Ujs. 20. sz. (Károly Ágost szász-weimári hercegnek 1789-ki magyar királyi jelöltségi dolgában.)

352. *Goldberger Izidor dr.* Zsidók kiutasítása az újhelyi járásból 1807-ben. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 115—119. l.

353. *Görgey Arthur.* Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. Ford. id. Görgey István. 1911. — Ism. dr. Marczinkó Ferencz. Uránia 42—44. l.

354. *Görög Imre dr.* A nemzeti reformkorszak előzményeiről. Békefi-Emlékkönyv 389—404. l.

355. *Gragger Róbert.* II. József a felvilágosodás irodalmáról. Tört. Szemle 86—92. l. és Ungar. Rundschau 474—476. l.

356. *Grassl-Weidenthal, Peter.* Eine wahre Begebenheit aus dem Jahre 1848. — Von der Heide 2. sz.

357. *Hajnóczy Iván dr.* Martinovics Ignác állítólagos arczképe. Századok 53. l.

358. *Hartley, M.* The man who saved Austria. The life and times of Baron Jellačić. London, 1912. Mills and Bon (8-r. XII. 372. l.)

359. *Hatos Tivadar.* Gróf Batthyány Lajos vértanúsága. Magyarország 236. sz.

360. *Horváth Béla (Szalkai).* A Pesti Hirlap és a Kelet Népe. Kath. Szemle 928—947., 1046—1063. l.

361. *Horvát, Dr. Rudolf.* Beriva Zemaljskih činovnika god. 1759. Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljsk. arkiva. 14. köt. 288. l.

362. *Kármán Pál.* Ujverbász 1849-ben. Bács-Bodr. vm. Tört. Társ. Évkönyve 28. évf. 173—184. l.

363. *Katz, Johann Anton.* Maria Theresia, Erzherzogin von Österreich, Königin von Ungarn u. Böhmen, deutsche Kaiserin. Ein Lebens- und Charakterbild. Rottenburg, 1912. W. Bader. (8-r. 147 l.) 1 M. 50.

364. *Kiss Ernő.* Szemere Bertalan. Kolozsvár, 1912. Stief ny. (8.-1. 254 l.) — Ism. Kerekes Emil. Egyet. Phil. Közl. 873. l. — Munkácsy Sándor. Kultura 1131—1135. l.

365. *Kiss Ernő dr.* Szemere Bertalan és az októberi diploma. Magy. Figyelő III. köt. 361—375. l.

366. *Kiss István dr.* Az utolsó nemesi felkelés. (Válasz Viszota Gy. bírálatára.) Századok 224—227. l. — Viszota Gy. felelete. U. o. 228—231. l.

367. *Kleiner Adolf.* Kula 1849-ben. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve 28. évf. 169—173. l.

368. *Körbler, Dr. Djuro.* Dubrovčanin Marko Faustin Galuf (Gagliuffi), posledni naš znatnijci latinist. (1765—1834.) Rad. Jugosl. Akad. 194. köt. 182—249. l.

369. *Kristóf György dr.* A piski emlék előtt. Erd. Múz. Egyl. VI. vándorgyűlés emlékkönyve 15—21. l.

370. *Lajos Lajos.* Nagyváradi a szabadságharczban. Nagyváradi Napló 182. sz.

371. *Λαμπρος, Spiridion P.* Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ Μακεδονικοῦ ἐλληνισμοῦ. — Πρωταυλικὸς λόγος — ἀναλαμβάνοντος τὴν πρωτανειαν τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ Καποδιστριακοῦ πανεπιστημίου τῇ 26 Φαβρουαρίου 1912. — ἐν Ἀθῆναις, 1912. τυποὶς Π. Δ. Σακελλαρίου. (8-r. 46 l.)

372. *Lukinich Imre dr.* A Hóra-lázadás alkalmával megölt nemesek névsora. 1789. november 1—5. Generlog. Füzetek 123. l.

373. *Lupaș, Juon.* Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Joan Bob la curtea din Viena în anul 1792. Nagyszeben, 1912. Főegyh. ny. (8-r. 45 l.) 1 kor.

374. *Márki Sándor.* Iparosok a szabadságharczban. Ünnepi beszéd az Iparos-Egylet márcz. 15. estélyén. Ujság (Kolozsv.) 66. sz.

375. *Márki Sándor.* Napló Arad ostromáról. Erdélyi Lapok 1. sz.

376. *Mezey Gyula.* Dessewffy Aurél gróf. Budapest, 1912. Stephaneum. (8-r. 22. l.)

377. *Miskolczy István dr.* Az erdélyi felekezeti viszonyok Bajtay püspöksége alatt. Békefi-Emlékkönyv 328—339. l.

378. *Molnár Gábor dr.* A régi Marosvásárhely. Márcziusi mozgalmak 1848-ban. Marosvásárhely 6. sz.

379. *Niklai Péter.* A kereskedelmi választmány jelentésének tárgyalása az 1843—44. évi országgyűlésen és előzményei. Budapest, 1912. Nap ny. (8-r. 57 l.)

380. *Oláh Gyula dr.* Az osztrákok első kísérlete Arad város elfoglalására. (— visszaemlékezéseiből a szabadságharcz idejére.) Vasár. Ujs. 36. sz.

381. *Palatinus József.* A vértanu Sigray gróf. Szeged és vid. 297. sz.

382. *Palóczy Edgár.* Az első orosz sereg hazánkban. (1799. máj. 9.—jun. 10.) Pesti Hirl. 279. sz.

383. *Pózna József.* Az 1848—49-iki szabadságharczról. Előadatott a főgimnáziumban tartott tudományos felolvasások alkalmából. Lévai kegyr. gim. 1911/12. értes. 3—8. l.

384. *Puscariu, Joan.* Munții Tâmaș și Tămășel. Analele Acad. Roman. Tom. 33. Memor. sect. istor. 787—796. l.

385. *Rexa Dezső.* Tudós kapitány Sigray. Magyarország 30. l.

386. *Richtmann Mózes dr.* A régi Magyarország zsidósága. (1711—1825.) Magy. Zsidó Szemle 9—35., 91—122., 241—245., 299.—318. l.

387. *Sallay Géza (Nagysarlai).* Döbrentei Gábor élete és működése. Máramarosziget, 1912. Berger M. (8-r. 68. l.) 2 K.

388. *Seress László*. Kossuth, Görgey és Szemere. (Kiadatlan levelek.) Magy. Figyelő I. 216—231., 297—318., 385—411. l. (Külön is megjelent. 8-r.) — Rövid ism. Századok 484. l.

389. *Srs. Benyovszky Móricz* gróf körözése. Századok 545. l.

390. *Szabó Márton dr.* A magyar március 15. Debreczeni ref. főgim. 1911/12. értes. 3—13. l.

391. *Széchenyi István gr.* Garat. Irta 1842-ben. Sajtó alá rendezte és a mű történetét megírta Viszota Gyula. Budapest, 1912. Akadémia. (8-r. 218 l.) 2 K.

392. *Szegedy-Maszácz Hugó*. A budai honvédsírnál 1912. évi május hó 21-én rendezett ünnepély alkalmával elmondott beszéd. Budapest, Athenaeum. 1912. 2-r. 12 l.

393. *Szegedy Rezső dr.* Az illyrismus és Gaj Lajos levelezése. Századok 265—278., 345—360., 424—440., 505—516., 585—597., 662—679., 748—757. l. (Önállóan is megjelent. 8-r. 102 l., 1 lev.)

394. *Szinnyei József id.* Komáromi nagy napok. Visszaemlékezés. Budap. Hirl. 84. sz.

395. *Velentzey Ferencz*. Az 1814. esztendő. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 65—72., 129—133. l. (Verses krónika az 1814-ben Kassán lefolyt farsangról és az akkori diákéletéről.)

396. *Viszota Gyula*. Széchenyi és az első közlekedésügyi költségvetés. Századok 153—157. l.

397. *Wertheimer, Edward v.* Der Hof Franz' I. von Ungarn. Ungar. Rundschau 8—21. l.

398. *Zsedényi Aladár*. Szabadságharcunk 1848/49-ben. (»Uránia«. Népszerű tud. felolvasások. 51. sz.) Budapest, 1912. Hornyánszky ny.

6. 1850—1861 máig.

399. *Angyal, David*. Der Selbstmord des Grafen Ladislaus Teleki. Ungar. Rundschau 91—103. l.

400. *Antal Géza dr.* Széchenyi és a magyar nemzeti egység. Pápai Jókai-kör évkönyve XVIII. 46—53. l. és M. Figyelő I. 465—475. l.

401. *Apponyi Albert gróf*. Parlamenti működése emlékei. Új élet I. 337—354. 425—442. l.

402. *Apponyi, Albert gr.* Lebenserinnerungen eines Staatsmannes. Aus 40 Jahren parlament. Tätigkeit. Wien, 1912. H. Heller. (8-r. 59 l.)

403. *Bonitz Ferencz*. Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz. Budapest, 1912. Szt. István t. (8-r. 595. l.) 3 kor.

404. *Falk Ernő dr.* A régi delegációból. (Visszaemlékezés Falk Miksára.) Magy. Hirl. 237. sz.

405. *Fest Aladár*. Báró Eötvös József és a fiumei kérdés. Akad. Értes. 453—483. l.

406. *Halász Imre*. Egy letűnt nemzedék. I. Semnyey és Kállay. Nyugat I. 77—91., 150—168. l.

407. *Halász Imre*. Bismarck és Andrássy. (Politikai tanulmány.) I. A magyar és német kérdés. Nyugat II. 11—22. l. — II. Két nagy autodidakta. Világos és Olmütz után. U. o. 181—194. l. — III. Küzdelem a német hegemoniáért. U. o. 244—259. l. — IV. Magyarország és a német birodalom Königrätz után. U. o. 425—436. l. — VI. A békeszövetség megkötése. U. o. II. 658—674. l. — VII. A békeszövetség és az 1885—87-iki bolgár válság. U. o. 807—822. l. — VIII. A Bismarck-korszak vége. U. o. 916—936. l.

408. *Marczali Henrik dr.* Báró Eötvös József. (Országos Ismeretterjesztő Társulat kiadványa 6. sz.) Budapest, 1912. Singer és Wolfner. (8-r. 16 l.) 50 fillér.

409. *Nyáry Albert br.* Az utolsó magyar trónkövetelő. Századok 32—52., 89—112. l. (Önállóan is megjelent.)

410. *Pethő Sándor*. Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei. — Ism. szj. Kath. Szemle 349. l.

411. *Wagner Lajos dr.* Báró Prónay Gábor (1748—1811.) pozsonytankerületi kir. főgazgató és unokája, br. Prónay Gábor (1812—1875.) ev. egyetemes egyházi és iskolai felügyelő. Pozsony, 1912. — Rövid ism. Századok 558. l.

412. *Wlassics Gyula*. Deák Ferencz. (Magyar Könyvtár. 663—664. sz.) Budapest, 1912. Lampel R. (16-r. 74 l.) 60 fillér.

413. *Zigány Árpád*. Andrássy Széchenyiről. Huszad. Század 25. köt. 385—388. l.

7. Művelődéstörténet.

414. *Adorján Andor*. Utazások Magyarországon a XIX. század első felében. Magy. Figyelő I. köt. 57—78., 133—150. l. II. köt. 22—41., 127—142. l.

415. I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Szerk. dr. Szádeczky Béla. I. 1911. — Ism. dr. Lukinich Imre. Századok 214—218. l.

416. *Arányi Erzsébet*. Fertőző betegségek Magyarországon. 1000—1650., 1911. — Ism. dr. Perepatits István. Századok 466. l.

417. *Balogh Margit dr.* A dunai hajózás történetéhez. Békefi-Emlékkönyv 44—60. l.

418. *Baranyay József dr.* A csallóközi aranymosás. 1911. — Ism. Ortvyai Tivadar. Századok 149—151. l.

419. *Bayer Róbert*. A mezőkövesdi kir. kath. főgimnázium alapítása. (M.-Kövesdi főgimn. 1911/12. Értes. 3—10. l.)

420. *Beblavy, Pavel*. Habáni v Sobotisti. Časopis mus. slov. spoločnosti. 2—10., 34—40., 69—75. l.

421. Békefi-Emlékkönyv. 1912. — Ism. Alszegehy Zsolt. Philol.

Közl. 740—742. l. — Kemény Lajos. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 189. l. — Dr. Nagy József. Irod. tört. Közlem. 487—489. l.

422. *Békefi Remig.* A népoktatás története Magyarországon. 1906. — Ism. Perepatits István. Tört. Szemle 432—437. l.

423. *Békefi Remig.* A káptalani iskolák története 1910. — Ism. Perepatits István. U. o. 432—437. l.

424. *Bellaagh Aladár.* Idegen uralkodóházbeli fejedelmeink és a magyar nyelv. Magy. Figyelő III. köt. 179—200. l.

425. *Benkó Imre.* Cserneki és Tarkói Desseöffy György leányainak osztálya a ruhaneműeken és ékszereken. Anno 1686. Die 2. Aprilis. Nagykőrösi Hirl. 72., 73. sz.

426. *Biás István ifj.* Özv. Teleki Jánosné Bornemissza Anna meghívja Vajda Lászlót, Stépán Erzsébet és Toldalagi János lakodal-mára. Görgényszentimre, 1677 jul. 1. Genealog. Füzetek 128. l.

427. *Both Ferencz dr.* A temesvári kegyesrendi főgimnázium története és az új intézet ismertetése. (Temesv. kegyr. főgimn. 1911/12. értés. 3—75. l.)

428. *Brandsch Henrik.* Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. (Értekezések a kolozsv. egyet. paedag. seminariumából. I. sz.) Kolozsvár, 1912. (8-r. 72 l.) Rövid ism. Századok 483. l.

429. *Bruckner Győző dr.* A soltészszég intézménye a Szepességen. Békefi-Emlékkönyv 106—117. l. — Ism. F. J. Közlem. Szepes m. multjából 235. l.

430. *Buday Kálmán.* Fesler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi-Emlékkönyv 379—388. l.

431. *Buday Károly.* A magyar művelődés a XIV. század első felében. Sátoraljaújhely, 1912. Illésházi ny. (8-r. 4, 195 l.)

432. *Cothmann Antal.* A bácskai kamarai puszták állapota és betelepítése 1763-ban. (— kamarai tanácsosnak jelentése). Ford. Iványi István. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve XXVIII. évf. 17—26. 61—87. l.

433. *Czobor Alfréd dr.* Lakodalmak a kuruczkorban. (1670—1711.) Kuruczöldön 1—8. sz.

434. *Czobor Alfréd dr.* Hazánk és a krakkói egyetem bíraskodási joga. Békefi-Emlékkönyv 148—153. l.

435. *Danninger József dr.* A középkori városi élet. Békefi-Emlékkönyv 154—162 l.

436. *Deák Geyza.* Az ungvármegyei Tiszahát és a gereggyével való halászat. (Gyöngyösi irod. társ. Évkönyve II. köt.)

437. *Divéky Adorján dr.* Magyar hatások a lengyel multban. Békefi-Emlékkönyv 134—147. l.

438. *Dongó Gy. Géza.* Boszorkánypörök nyomai levelestárunkban. (1640—1766.) III. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 92—94. l.

439. *Dongó Gy. Géza*. Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi országgyűlésen. U. o. 311. l.
440. *Dongó Gy. Géza*. Sárospatak sváb telepesei 1794-ben. Adalékok Zemplén vm. történetéhez. 71. l.
441. *Dongó Gy. Géza*. Zemplénvármegye árszabása a XVII. században. U. o. 302—304. l.
442. *Dongó Gy. Géza*. Az ártalmas kártevő állatok megszapordása ellen. (1792.) U. o. 331. l.
443. *E. Dorner Gy.* Az erdélyi százszok mezőgazdasága. 1910. — Ism. i—r. Erd. Múz. 194—199. l.
444. *Duray Kálmán*. A vácsi czéhek. (Vácsi könyvek 5. köt.) Vác, 1912. Demjén L. (8-r. 173 l.) 10 kor.
445. *Éble Gábor*. Az ecsedi százéves úrbéri per története (1776—1877.). Az ecsedi periratok és levelezések nyomán. Budapest, 1912. Rényi K. (8-r. 111. l.) 5 kor. — Rövid ism. Századok 484. l.
446. *Ebner, Gustav*. Geschichtliches und Sagenhaftes über 25 Burgen Ungarns. Budapest, Kókai. (8-r. VII, 159 l.)
447. *Ecsedi István dr.* Karacs Ferencz térképmetsző élete és művei. (1770—1838.) Debreczen, 1912. Hegedüs és Sándor. (8-r. 127 l.) 2 kor. 40 fillér.
448. Egy szepesi patricius-fiu naplója. Közli dr. Förster Jenő. Közlem. Szepes m. multjából. 1—13. l. (Günther Sámuel.)
449. *Ellend József*. Az 1848/49. évi szabadságharcz és a sárospataki főiskola. Protest. Szemle 143—157. l.
450. *Ellend József*. Sárospataki főiskolánk a szabadságharcz után. U. o. 204—217., 266—281. l.
451. *Ellend József*. Sárospataki főiskolánk küzdelme. U. o. 368—380., 425—436. l.
452. *Ellend József*. Sárospataki főiskolánk belső élete a szabadságharcz alatt. U. o. 501—507. l.
453. *Erdélyi László dr.* Az első állami egyenes adó elmélete. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 5. sz.) Kolozsvár, 1912. (8-r. 65 l.) — Ism. X. Religio 42. sz.
454. *Erdélyi Viktor*. Tanulmányok az erdélyrészi bányászat történetéből. Bányász. Kohász. Lapok I. 268—280., 484—488. l.
455. *Eihey Árpád*. A régi lovasélet. Budap. Hirl. 183. sz.
456. *Fábry Béla*. Igazságszolgáltatás az elzálogosított XIII szepesi városban. Közlem. Szepes vm. multjából 165—208. l.
457. *Farkas Emőd*. Magyarország nagyasszonyai. II. kötet. Budapest, 1912. Wodianer ny. (8-r. 220 l.)
458. *Fehér Manó dr.* Adalékok az aranybeváltás történetéhez. Bányász. Kohász. Lapok. I. 358—364. l.
459. *Ferber Mihály*. A pozsonyi czéhek története a XVI. században. Budapest, 1912. (8-r.) Ism. Századok 638. l.

460. Festgabe zur 50 jährigen Jubelfeier des siebenbürg. Hauptvereins der evangelischen Gustav-Adolf-Stiftung. Den Siebenbürgisch-sächsischen Vereinen dargeboten vom Festausschuss. Mediasch, Buchdr. G. A. Reissenberger, 1912. (8-r. 153 l.)

461. *Fischer, Emil.* Kronstadts Handelsverbindungen mit dem Schwarzen Meer Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskunde. 9. sz.

462. *Förster Jenő dr.* Szepesvára ingóságai 1638-ban. Közlem. Szepes vm. multjából 158—164. l.

463. *Förster Jenő dr.* Csáky István gróf országbíró temetésének rendje. U. o. 224—226. l.

464. *Fraknoi Vilmos.* Magyar kultúrtörténeti tervezgetés az Atlanti-óceánon. Századok 468—474. l.

465. *Gelléri Mór.* Hetven év a magyar ipar történetéből. Az országos iparegyesület működése 1842—1912. Budapest, 1912. Pesti könyvny. r.-t. (8-r.) 15 kor.

466. *Gesztesi Gyula.* A »Rózsa«-rend. (Egy magyar világsaló a XVIII. században.) Magy. Figyelő II. köt. 305—313. l.

467. Gönyüi molnárok rendszabálya 1758-ból. Közli Sefcsik Ferencz. Dunántúli Hirl. 86—90. sz.

468. *Gragger Róbert.* Egy német Gil Blas Magyarországon. Tört. Szemle 421—428. l. (Lang Károly Henrik.)

469. *Gyárfás Tihamér.* A brassai ötvösség története. (Művelődés-történeti monographiák. I. köt.) Brassó, 1912. (8-r. 327. l.) 4 kor. 50 fillér. — Ism. yr. Századok 688—690. l. — Kath. Szemle 1105. l. — X. Religio 28. sz.

470. *Hajnóczi Iván dr.* A lőcsei Elende Bruderschaft alapszabályai. Közlem. Szepes vm. multjából 227—231. l.

471. *Hanuy Ferencz.* A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. Budapest, 1912. (8-r.) Rövid ism. Századok 483. l.

472. *Harkó Gyula.* A pénz története Magyarországon. 1526—1608. Kolozsvár, 1912. Ajtai ny. (8-r. 162. l.) — Ism. dr. Lukinich Imre. Századok 628. l.

473. *Hencz Lajos.* A magyar posta multja. Pesti Hirl. 190. sz. (1526-tól 1848-ig.) — A magyar posta jogforrásai. U. o. 196. sz. — A magyar posta békói. U. o. 201. sz.

474. *Hodinka Antal.* A tokaji görög kereskedő társulat kiváltóságának az ügye. 1725—1772. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. 4. sz.) Budapest, 1912. Akadémia. (8-r. 106 l.) 2 kor.

475. *Horváth Jenő dr.* Nemzetiségeink művelődéstörténete. Békefi-Emlékkönyv 38—43. l.

476. *Horvat, Dr. Rudolf.* Zagrebački djaci god. 1711. Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljsk. arkiva 14. köt. 284. l.

477. *Iványi Béla dr.* A történelmi segédtudományok oktatása Erdélyben 1848 előtt. Erd. Múz. 265—277., 333—354. l.

478. *Iványi Béla dr.* Könyvek és képek a Szepességen a XVI—XVII. században. Közlem. Szepes vm. multjából 69—78. l.

479. *Jickeli, Otto Fritz.* Der Handel der Siebenbürger Sachsen bis zur Schlacht bei Mohatsch. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... Hermannstadt, 1912. W. Krafft. (8-r. 41 l.)

480. *Jorga, N.* Partea Românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească. Influențe și conflicte. Analele acad. Roman. Tom. 33. Memor. sect. istor. 767—786. l.

481. *Kaán Károly.* Decrett József élete és erdőgazdasági tevékenysége 1774—1841. Adatok a magyar erdőgazdaság történetéhez. Budapest, 1912. Pátria ny. (8-r. 56 l.)

482. *Kadlik Rudolf.* A hunyadmegyei vasbányászat multja és jelene. Erd. Múz. Egl. VI. vándorgyűlés emlékkönyve. 30—36. l.

483. *Kaindl, Raimund Ferd.* Geschichte und Kulturbedeutung der Karpathendeutschen. Von der Heide I. sz.

484. *Keller Imre.* Tűzrendészeti szabályrendeletek 1846-ból. Figyelő 16., 17. sz.

485. *Kemény Lajos.* Bikapénz. Századok 53. l. (Kassa város 1636.-iki jegyzőkönyvéből vett adatot közöl a bikapénz fizetéséről.)

486. *Kemény Lajos.* Stoósi késgyártók. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 107 l. (1732-ben kelt oklevelet közöl.)

487. *Kemény Lajos.* Herko Péter. U. o. 115—117. l.

488. *Kemény Lajos.* A homonnai udvarbíró fizetése. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 46. l. (1694-ből.)

489. *Kemény Lajos.* Kassán lakó nemesek adólajstroma. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 37—39. l.

490. *Kemény Lajos.* Cselédek bére az 1719-ik évben. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 47. l.

491. *Kemény Lajos.* Egy magyar tudós ruházata 1789-ben. U. o. 49. l.

492. *Kerekes György.* A kassai kereskedők életéből harmadfél-század. (1687—1912.) Felsőmagyarország 275—287., 290—294., 299—303., 305., 306., 308—311. sz.

493. *Kerekes György.* Kereskedők Kassán a XVII. században. Keresk. Szakoktatás. 20. évf. 22—24., 50—51. l.

494. *Kerekes György.* Magyar-lengyel kereskedés a XIV—XV. században. U. o. 249—252., 271—273., 310—313., 348. l.

495. *Kerekes György.* Kassa árúmegállító jogának felújítása és kihirdetése. (1672—88.) Századok 132—137.. l.

496. *K. L. Brandenburgi Katalin* asztalnokának fizetése. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 48. l.

497. *Kmetty Béla*. A magyar ötvös helyzete a XVI. században. Budapest, 1912. Orsz. Iparegyl. (8-r. 102, 1 l.)
498. *Koch Sándor*. A gödöllői minorita r. kath. gimnázium alapításának története. (Gödöllői gimn. 1911/12. értes. 3—8. l.)
499. *Lukinich Imre dr.* Br. Brukenthal Sámuelné Kloknern Zsófia szomorú jelentése. Nagyszeben, 1782 máj. 15. Genealog. Füzetek 6. l.
500. *Lukinich Imre dr.* Bethlen János leányának, Zsófiának temetésére szóló meghívó. Teremi, 1668 május 18. U. o. 94. l.
501. *Lukinich Imre dr.* Gr. Hadik András leányának Lubomirski Márton herczeggel kötendő házasságára meghívó. Szeben, 1765 júl. 4. U. o. 95. l.
502. *Lukinich Imre dr.* Haller Péter és pókafalvi Kemény Kata házassági meghívója. Szeben, 1555 okt. 10. U. o. 127. l.
503. *Lukinich Imre dr.* Károlyi Mihály és Haller Mária lakodalmára meghívó. Szatmár, 1677 máj. 20. U. o. 127. l.
504. *Lukinich Imre dr.* Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához. Századok 475. l.
505. *Madarassy László*. Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest, 1912. Rövid ism. Századok 557. l.
506. *Madarász Flóris dr.* Időszaki sajtónk történetéhez. Békefi-Emlékkönyv 405—420. l.
507. *Marczali, Heinrich*. Hexenprozesse in Ungarn. Ungar. Rundschau 177—187. l.
508. *Marczinkó Ferencz dr.* Középkori francia utazók Magyarországon. Békefi-Emlékkönyv 118—133. l.
509. *Matskássy Antónia*. Halmágyi István »Naplói«-nak 1752—53 és 1762—69. magyar művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1912. Franklin ny. (8.- r. 116 l.)
510. *G. Miklóssy Ilona*. Wesselényi Ferencz és Széchy Mária fürdőzése. Budapesti Hirl. 171. sz.
511. *Munkás László*. A királyi magyar posta története. 1528—1715. 1911. Ism. Szádeczky Lajos. Századok 389—393. l.
512. *Molnár Imre*. A cenzura története Magyarországon 1600-ig. Budapest, 1912. Élet ny. (8-r. 70 l.) — Rövid ism. Irod. történet 509. l. — Élet 36. sz. — Σ. Könyvszemle 267. l.
513. *Nagy László*. Magyar fegyverek. 1630—1662. 1911. — Ism. dr. Perepatits István. Századok 466. l. — Banner Benedek. Tört. Rég. Értes. 31—41. l.
514. *Nagy Rózsa*. Magyar viselet a XVIII. század végén és a XIX. század elején. (Művelődéstörténeti értekezések 62. sz.) Budapest, 1912. Neuwald-ny. (8-r. 57 l.)
515. *Pajdussák Máté*. Az iglói régi városi kórház története Szepesség középkori kórházainak ismertetésével kapcsolatban. Scepusia 73—89. l. — Ism. F. J. Közlem. Szepes vm. multjából. 236. l.

516. *Párvan, Vasile.* Contributii epigrafice la istoria creștinizmului Daco-român. București, 1911. — Rövid ism. Századok 558. l.

517. *Perepatits István dr.* A »Művelődéstörténeti Értekezések«. Békefi-Emlékkönyv 23—37. l.

518. *Pirhalla Márton dr.* A czéhek. Scepusia. 1912. 49—58. l.

519. *Prónai Antal dr.* Az iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében. Békefi-Emlékkönyv 340—353. l.

520. *Pusch Ödön.* Tatai diákélet a XVIII. század közepén. (Tatai gimn. 1911/12. értes.)

521. *Relković Neda dr.* Városi élet Újbányán az 1664-ik évi török pusztítás után. Békefi-Emlékkönyv 278—293. l.

522. *Roska Márton dr.* A tűz. Erd. Múz. Egyl. VI. vándor-gyűlésének emlékkönyve 72—93. l.

523. *Rösler, Dr. Rudolf.* Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens. Älteres Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526. Archiv. Ver. f. Sieb. Landesk. 38. Bd. 443—552. l.

524. *Stöhr Géza.* Adatok a keresztes hadak részére engedélyezett búcsuk történetéhez. Religio 5—8. sz.

525. *Szende Pál.* Magyar városok a középkor végén. Huszadik Század 26. köt. 645—707. l.

526. *Takáts Sándor.* A régi magyar borkötők. Az Ujság 139. sz.

527. *Teutsch, Fr.* Zur sächsischen Sittengeschichte. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskunde 6., 7. sz.

528. *Tichy Margit.* A francia forradalom hatása szellemi életünkre Kazinczy F. levelezése alapján. 1911. — Rövid ism. Dr. Perepatits István. Századok 466. l.

529. Üti számla 1689-ből. Közli dr. Förster Jenő. Közlem. Szepes vm. multjából. 231—234. l.

530. *Váradi A.* A régi pesti közlekedés. Az Ujság 84. sz.

531. *Veress Endre dr.* Adatok Brassó város számadáskönyveiből. Erdélyi Tört. Értes. 49. l. (1571—1575. évekről.)

532. *Vértes József.* A régi Pest-Buda mulatói, fogadói. Pesti Hirl. 90. sz.

533. *Vörös István.* A mezőtúri czéhek élete. 1911. — Ism. Dr. Perepatits István. Századok 463. l.

534. *Wagner Lajos dr.* Báró Prónay Gábor (1748—1811.) pozsonytankerületi kir. főigazgató és unokája, báró Prónay Gábor (1812—1875.) ev. egyetemes egyházi és iskolai felügyelő. Pozsony, 1912. — Rövid ism. Századok 558. l.

535. *Wagner Vilmos.* Hírszolgálat a XVII. század elején. Kolozsvár, 1911. — Ism. Márki Sándor. Tört. Szemle 279—282. l.

536. *Závodszky Levente dr.* Thurzó Imre gróf wittenbergi rektorsága. Budapest, Stephaneum. 1912. (8-r. 13. l.) (Különnyomat a Magy. Középisk. 391—401. l.-ről.)

537. *Zoltai Lajos*. Debreczeni kalmárok a kurucz-világban. Debreczeni Szemle 1—2. sz.

8. Egyháztörténet.

538. Adatok 1665-ből a varannai helvét és ágostai egyházak egyesüléséhez. Ford. Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 103—106., 237—239. l.

539. *Benedek dr.* A garamszentbenedeki szent vér ereklje története. Bars vármegye fogadalmi ünnepe kétszázados évfordulójának emlékére. Esztergom, 1912. Buzárovits-ny. (8-r. 25 l.)

540. *Böjthe Ödön*. A kegyelet ünnepe, melyet erdőcsinádi Szucsáki Ferencz és magyargyerómonostori Kabos Klára templom-építők emlékére rendezett az erdőcsinádi református gyülekezet 1911 évi november hó 4. és 5. napjain. Okmányok után az egyház történetével összeállította —. Marosvásárhely, 1912. Márványi A. (8-r. 120 l.) 3 K.

541. *Cserengey István dr.* Néhány adat a nyitrai püspökség XVII. századából. Religio 18., 19., 25., 27. sz.

542. *Csomor Lajos*. A kolozsmonostori benczés apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár, 1912. Gombos F. ny. (8-r. 92 l.) — Ism. Srs. Századok 527—530. l. — Erdélyi Lapok 14. sz.

543. *Czakó Gyula*. A balatonkenesei református egyházak története. Balatonkenese község multja és határa. Pápa, 1912. Kis. T. (8-r. 61 l.) 1 K.

544. *Cziplé Sándor*. A mármaroszi püspökség kérdése. Budapest, 1912. Rövid ism. Századok 556. l.

545. *Dongó Gy. Géza*. A leleszi káptalan történetéhez. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 335. l.

546. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén vármegye rk. egyházainak 1784. évi történetéhez. U. o. 72—77., 216—217. l.

547. *Dudás Andor*. Szerb paróchiák 1780-ban. Bács-Bodr. vm. Tört. Társ. Évkönyve 136—139. l.

548. *Dudás Gyula*. Homonna régi egyházairól. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 16—18. l.

549. *Dudek János dr.* A katolikus autonomia függő kérdései. Budapest, 1912. Szt. István t. (8-r. 79 l.) 2 K.

550. *Fraknoi Vilmos*. A római magyar seminárium története, melyből nyájas olvasó világosan megismerheted a magyar collégium keletkezését és fejlődését, üldözőit és ellenségeit. Irta Pannóniai Arator István 1579. július havában. (Eredeti latin kézirat a vatikáni könyvtárban.) Ismerteti —. Kath. Szemle 444—453., 562—580. l. (Külön is megjelent 8-r. 31 l.)

551. *Gagyi Jenő*. Regulatio dioecesis Transilvanicae disunitae anno 1805. (Transilvania, 1911. 1—3. sz.) Rövid ism. Századok. 78. l.

552. *Gruber, Dr. Dane.* O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća. Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zemaljsk. arhiva 14. köt. 121—177. l.

553. *Halaváts Gyula.* A felsőszilvási monostor temploma. Erd. Múz. 93. l.

554. *Jakšić, Miljutin.* Koje sudijo i vrsio duchovu upravu u Karlovačkoj mitropoliji od postanka joj do danas. Ljetopis Matice Srpske. Knj. 285., 50—69. l. Knj. 286., 31—42. l.

555. *Jancsó Lajos.* A marosújházi ref. egyház rövid története. A 100 éves emlékünnepegy alkalmára és emlékezetnek okáért szerkesztette —. Torda, 1912. Füßy ny. (8-r. 37 l.) 50 fill.

556. *Lukcsics József dr.* Középkori magyar papi imatársulatok. Kath. Szemle 698—710. l.

557. *Matics Döme.* A csornai prépostság története. 1180—1526. Keszthelyi főgim. 1911/12. értes. 3—48. l.

558. *Neumann Sándor.* A lovasberényi zsidó hitközség története 1708-tól napjainkig. Budapest, 1912. Pallas. (8-r. 63, 2 lap.) 2 K.

559. *Pál Mátyás dr.* A pozsonyi nemzeti zsinat 1822-ben. Religio 32., 33. sz.

560. *Patek Ferencz.* A magyarországi templarius rendtartomány felbomlása. Budapest, 1912. May ny. (8. 50 l.)

561. *Pfeiffer Miklós.* A domonkosrend első letelepedése Magyarországon. Religio 20. sz.

562. *Rafiu, Dr. Joan.* Din trecutul ordului Bazilitan. Balázsfalvi gimn. 1911/12. értes. V—LXIV. l.

563. *Révész Kálmán.* Adatok a kassai reform. egyház történetéből. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 157—159. l.

564. *Szarka Gyula.* Váczi domokos konvent története. Budapest, 1912. Élet-ny. (8-r. 127 l.) — Rövid ism. Irodalomtörténet 442. l.

565. *Szendrey Imre.* A komáromi benczések. (Visszapillantás száz esztendőre.) Tata-Tóvárosi Híradó 44. sz.

566. *Sztehlo Gerő.* A breznóbányai ev. egyház multjára vonatkozó történeti adatok. Evang. Lap 25., 26. sz.

567. *Takács Gyula.* A rábczakapi ev. keresztyén egyházközség története. 1870—1907. Komárom, 1912. Sipos, Szénássy és Munka-ny. (8-r. 15 l.)

568. *Temesváry, Dr. Joannes.* Series episcoporum Transylvanien-siume mendata et correcta. Erdélyi Tört. Értes. 45—48. l.

569. *Teutsch, Fr.* Ist die Synode von 1545 eine evangelische gewesen? Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 1. sz.

570. *Velics László.* Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. I. füzet. (1560—1610.) Budapest, 1912. Szt. István t. (8-r. 130 l.) 2 K.

571. *Vyžinkár, M. K.* Z archívu cirkvi ev. súlovskej. (Protokoll

o roztrídění polností je dnesného dňa, podle ustanovení 46. §. nřvodu k uvedení pozemnodanneho prozatřmu o roztrídění polností, v obci Szulov u Hradna horevzatř.) řasopis muz. slov. spolořnosti. 21—24. l.

572. *Wertner Mór dr.* A turóczi monostor 1252. řvi alapító-levele hamisítvány. Századok 598—604. l.

9. Hadtörténet.

573. *Alter, Wilhelm.* Feldzeugmeister Benedek und der Feldzug der k. k. Nordarmee. Mit e. Biographie des Feldzeugmeisters unter Benützung neuer Quellen. 1866. Berlin, 1912. Paetel. (8-r. XVI., 527 l.) 20 Mk. — Ism. Wertheimer Ede. P. Lloyd 264. sz.

574. *Andrássy Gyula gróf* a pákozdi csatáról. Tört. Szemle 587—589. l.

575. *Benkőczy Emil.* A velitesek történetéhez. Uránia 421. l. (Br. Fischer Heves vm. főispánjának 1815-ben kiadott rendelete.)

576. *Berwaldszky Kálmán.* Hadi mozgalmak Szepesség földjén II. Rákóczi Ferencz korában. Scepusia 90—144. l. Külön is megjelent. 8-r. 60 fill. — Ism. Papolczi. Nemz. Iskola 37. sz. — F. J. Közlem. Szepes m. multjából 237. l.

577. Buda 1541-iki ostromához. Közli dr. Kárfy Ödön. Hadtört. Közlem. 305. l.

578. *Creschka, Hugo v.* Die Okkupation Bosniens und der Herzegovina durch die k. u. k. Truppen im Jahre 1878. (Behelf zum Studium der Kriegsgeschichte. VII. Heft.) Wien, 1912. Seidel. (8-r. 52 l.)

579. *Dudás Andor.* Zenta bevétele 1849-ben. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Evkönyve XXVIII. évf. 11—17. l.

580. *Gagyi Jenő.* Élelmiszerek a vajdahunyadi várban 1682-ben. Hadtört. Közlem. 112. l.

581. *Glósz Miklós.* Vázlatok a tüzérség fejlődéséről a legrégibb időktől napjainkig. Budapest, 1912. Kertész I. ny. (8-r. 38 l.)

582. *Gyalokay Jenő.* A segesvári ütközet 1849 július 31-én. (Kivonat.) Akad. Értes. 137—144. l.

583. *Halaváts Gyula.* Kelnek vára. Hadtört. Közlem. 41—53. l.

584. *H. Gy.* A földvári csata. 1612 okt. 16. Budap. Hirl. 244. sz.

585. *i. j.* Régi magyar hadvezérek arczképcsarnoka. Gróf Eszterházy Miklós nádor. (Képpel.) Hadtört. Közlem. 279—281. l.

586. *i. j.* Hadtörténelmi irodalom. U. o. 113—118. l. (Ismerteti a hadtört. folyóiratok és lapok cikkeinek tartalmát.)

587. *i. j.* Régi magyar hadvezérek arczképcsarnoka. 2. Hadadi gróf Wesselényi Ferencz nádor. U. o. 630. l.

588. Kaczianer János főkapitány Trencsén vármegye előbbi jelentése tárgyában a kamarához ír. 1534 febr. 8. Közli Kárfy Ödön dr. U. o. 134. l.

589. *Karácsonyi János*. Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok 292—294. l.

590. *Kárffy Ödön dr.* Esztergom 1532-iki ostromához. Hadtört. Közlem. 94—103. l.

591. *Kárffy Ödön dr.* Nagyvárad 1556-ik évi ostromához. U. o. 643—645. l.

592. *Kárffy Ödön dr.* Hírek a kanizsai török rabokról. U. o. 473—475. l.

593. *Kemény Lajos*. Felsőmagyarországi hadi mozgalmakra vonatkozó adatok Kassa város levéltárában. 1526—1536. U. o. 288—291. l.

594. *Komáromy András dr.* Magyar Bálint kapitány életéből. 1543—1572. U. o. 238—278. l.

595. *Lukinich Imre dr.* Az erdélyi hódoltság és végvárai. U. o. 155—180., 367—391., 544—571. l.

596. *Lüttich, Rudolf*. Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. 1910. — Ism. Hömann Bálint. Tört. Szemle 592—595. l.

597. *M.* A Mária Terézia katonai rend tagjainak ismeretlen sírjai. Hadtört. Közlem. 454—458. l.

598. A magyar lovasság regulamentuma 1722. U. o. 138—147., 310—315., 476—480., 646—651. l.

599. *Mangold Lajos dr.* Az 1911. évi hadtörténelmi irodalom repertoriuma. U. o. 122—130., 296—304. l.

600. *Mangold Lajos dr.* Hadtörténetünket érdeklő külföldi irodalom az 1911. évből. U. o. 464—472. l.

601. *Molitoris Károly*. A lechmezei csata 955-ben. (Értekezések a kolozsvári ... tud. egyetem ... tört. szemináriumából. 3. sz.) Kolozsvár, 1912. Franklin ny. (8-r. 24 l.)

602. *Nagy Béni dr.* Eger ostroma 1552-ben. Békefi-Emlékkönyv 238—277. l.

603. *Nagy Géza*. Vitézvári báró Simonyi József. Hadtört. Közlem. 349—366., 505—544. l. Eleje az 1911. évf.-ban.

604. *Pilch Jenő*. Szentgyörgyi Horváth Antal báró ezredes, a katonai Mária Terézia rend vitéze. U. o. 632—635. l.

605. *Pilch Jenő*. Kowelsdammi Pauliny Mihály huszárkapitány vitézi tettei az 1812. évi hadjáratban. U. o. 282—284. l.

606. *Pilch Jenő*. Radisits Mihály kapitány hőstette 1815 április 9-én. U. o. 286—287. l.

607. *Pilch Jenő*. Harczok a diwini mocsarakban. U. o. 284—286. l.

608. *Pilch Jenő*. A voltai éjjeli harc 1848 július hó 26-án. Hadtört. Közlem. 448—453. l.

609. *Reiszig Ede dr.* A János-lovagok szerepe Zsigmond király korában. Hadtört. Közlem. 321—348. l.

610. *Sebes Gyula*. Adatok az 1621-iki hadviseléshez. U. o. 110. l.

611. *Seress László*. Benedek tragikuma. Magy. Figyelő 4. köt. 218—224. l.

612. *Soós Elemér*. Magyarországi várak történeti fejlődése. Budapest, 1912. Németh I. (8-r. 32 l.) 1. K 50 f.

613. *Szegő Pál*. Végváraink szervezete a török betelepedésétől a 15 éves háború kezdetéig. 1911. — Ism. Dr. Perepatits István. Századok. 465. l.

614. *Takáts Sándor*. A török-magyar bajviadalok. Bpesti Szemle 150. köt. 198—220., 381—407. l. 151. köt. 34—79. l.

615. *Takáts Sándor*. A török-magyar lesvetés módja. Századok 729—747. l.

616. *Téglás Gábor*. Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dácia védelmében. Hadtört. Közlem. 1—25., 181—200., 392—415., 572—600. l.

617. *Téglás Gábor*. Herkulesfürdő Dacia védrendszerében. Tört. Rég. Értes. 28. évf. 10—26. l.

618. *Téglás Gábor*. A rómaiak hadihajószolgálat a Pannonia és Moesia területén Diocletianusig. — Ism. Dormándy. Magy. Katon. Közl. I. 484. l.

619. *Tisza István*. Még egy pár szó Benedek tragikumáról. Magy. Figyelő. 4. köt. 309—312. l.

620. Tizenhetedik századbéli haditudósítás. Kőszegi Hétfői Hirl. 48. sz. (Közli Hohenlohe W. Julio tábornoknak a regensburgi birod. gyűléshez intézett jelentését a szt.-gotthárdi csatáról, melyet dr. Novák Béla egy 1665-ben megjelent német könyvből lefordított.)

621. *Veress Endre dr.* A Görgeyek egykori görgői várkastélya. Hadtört. Közlem. 446—448. l.

622. *Veress István*. Bethlen Gábor első hadjárata a 30 éves háborúban és a nikolsburgi béke. (8-r. 71. l.) — Ism. Juhász László. Debrecz. Protest. Lap 6. sz.

623. *Visegrádi János dr.* Tokaj várának leromboltatása 1704-ben. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 91. l. (Rákóczi levele Vihnyéről 1704. és Patay Sámuel levele. Tokaj, 1705.)

624. *Wertheimer Eduard v.* Ungarns Teilnahme an der Schlacht von Aspern. Pester Lloyd 115. reg. sz.

625. *Wertner Mór dr.* Magyar hadjáratok a XV. század második felében. Hadtört. közlem. 54—92., 201—237., 416—445., 601—621. l.

626. *Závodszy Levente dr.* Árva és Likava ostroma 1670-ben. U. o. 622—629. l.

10. Megyék és városok.

627. *Porcs Kálmán.* A vármegyék multjából. Miskolczi ref. főim. 1911/12. értés. 3—46. l.

628. *Abauj-Torna vm. Czobor Alfréd dr.* Abauj és Torna vármegye az utolsó nemesi felkelésben. 1809. Kassa, 1912. Vitéz A. (8-r. 21 l.) 60 f.

629. *Kemény Lajos.* Abauj és Torna vármegye története a honfoglalástól az 1648-ik évig. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 10—25., 81—96., 143—148. l.

630. *Andaháza. Zoltai Lajos.* Emlékezzünk régiekről. I. Andaháza. Debrecz. Protest. Lap 19. sz. 2. Monostor. U. o. 20., 21. sz.

631. *Arad vm. Arad vármegye és Arad sz. kir. város monographiája...* Szerkesztették dr. Jancsó Benedek (1905-ig) és dr. Somogyi Gyula (1905-től). III. kötet első felének 1. része Arad vármegye és Arad sz. kir. város néprajzi leírása. Írták dr. Bartucz Lajos, Kollarov M. István és dr. Somogyi Gyula. A közgazdasági részt (1895—1910.) írták Mátyás Jenő és Ipolyi-Keller Iván. III. kötet első felének 2. része. Ethnografiai rész: A magyar, német, román, szerb, tót és cigány népélet leírása. Arad, 1912. (8-r. XI., 507 l.)

632. *Bács-Bodrogh vm. Dudás Gyula.* Bács-Bodrogh megye történetéhez. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyv XXVIII. évf. 88—91., 99—116. l.

633. *Balatonfüred. Sümegi József dr.* Balatonfüred történetéhez. Veszprémi Hirl. 43. sz.

634. *Békés vm. Sas Róbert.* Békésmegye a XI. században. Békés 39., 40. sz.

635. *Besztercze. Berger, dr. Albert.* Das Verhältnis von Bistritz zu dem Moldauer Woiwoden Peter Rares. 1911. — Ism. Dr. Dékányi Kálmán. Századok 617—619. l.

636. *Borzsova. Sipos Zsigmond dr.* Borzsova monographiája. 1910. — Ism. Dr. Tárczy Károly. Századok 144—147. l.

637. *Budapest. Csahihen Károly.* Pest első magyar krónikása. Pesti Hirl. 84. sz. (Kivonatolja Fáy A. 1825-iki levelét, mely a Felső Magy. Minerva 1825. évf.-ban jelent meg.)

638. *Palóczy Edgár.* Pest anno 1812. Pesti Hir. 178. sz.

639. *Váradi Antal.* A kéményseprő-kápolna. (A régi Budapest történetéből.) Az Ujság 129. sz.

646. *Váradi Antal.* A régi királyi palota. U. o. 140. sz.

641. *Váradi Antal.* A Gellérthegy történetéből. U. o. 271. sz.

642. *Váradi, Anton.* Das Kemnitzer-Haus. Ein Stück Altpest. Neues Pest. Journal. 293. sz.

643. *Esztergom. Dvihally Géza.* Esztergom sz. kir. város. Tör-

téneti és jelenkori ismertetés. Esztergom, 1912. Buzárovits G. (8-r. 147 l.) 1 K 20 f.

644. **Fancsal.** Fancsal elfoglalása. Közli K. L. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 114 l. (Kelt Cassoviae, 1703. 18. febr.)

645. **Fiume.** *Cimiotti, Lod. Giuseppe.* Il lungo muro presso la città di Fiume e l'arco antichissimo in questa esistente. Traduzione ... corredata di giunte e note critiche de Guido Depoli. Bollettino d. deputazione Fiumana di Storia patria II. 3—47. l.

646. **Fest Aladár.** Fiume a XV. században. Századok 170—191., 249—264., 328—344., 409—423., 489—504., 569—584., 649—661. l.

647. **Fest Aladár.** Fiume az első napoleoni háború idejében. (1797.) Tenger, 1—4. füz. (Külön is megjelent 8-r. 70 l.) Tengerpart 292. sz.

648. **Fest, Alfredo.** Fiume all'epoca della prima guerra Napoleonica. (1797.) (Bulettno della deputazione Fiumana di Storia patria. Suppl. al Vol. II.) Fiume, 1912. (8-r. 92, 11.) 1 K.

649. Spigolature di notizie relative alla storia di Fiume. Bollettino d. deputaz. Fiumana di storia patria II. 139—140. l. (134 . . . , 1431. 1442.-ből okmányokat közöl.)

650. **Gibárt.** *Tarnóczy Béla.* Gibárt története. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 73—80., 134—142. l.

651. **Gutin.** *Persian Kálmán dr.* A Gutin vidékéről. Kapnik-bánya. Kolozsvár. 1912. Gámán ny. (8-r. 15 l.) Megjelent az Erdély 3. számában is.

652. **Homonna.** *Molnár István dr.* A homonnai várkastély. Békefi-Emlékkönyv 305—316. l.

653. **Igmánd.** Lásd Végles alatt.

654. **Kelnek.** *Halaváts Gyula.* Kelnek vára. Hadtört. Közlem. 41—53. l.

655. **Kolozs vm.** *Csánki Dezső dr.* Kolozs vármegye birtokállapotai a XV. században. Erd. Múz. 297—332. l.

656. **Komárom vm.** *Baranyay József dr.* Fejedelmjárás Komárom vármegyében. Hazai, külföldi és exotikus fejedelmek, uralkodók, főherczegek, diplomáciai követek tartózkodása Komáromban és Komárom vármegyében a rómaiak korától egész napjainkig. Budapest, 1912. Nagel O. (8-r., 2 lev. 229 l.)

657. **Kővár.** *Persian Kálmán dr.* Kővár krónikája. Kolozsvár. 1912. (8-r. 16. l.)

658. **Krassó-Szörény vm.** Krassó-Szörény vármegye községei és egyéb lakott helyei neveinek megállapítása. Budapest. 1912. Pesti Könyvny. (4-r. 14 l.)

659. **Miskolcz.** *Szendrey János dr.* Miskolcz város története és egyetemes helyirata. IV—V. kötet. Miskolcz. 1912. Ferenczy B.

(4-r. 938, 699 l.) Egy kötet 10 K. — Ism. ő. Századok 295—297. l. — szj. Kath. Szemle 367. l.

660. **Monostor.** Lásd *Andaháza* alatt.

661. **Nagyoroszi. Pászt Ker. János.** A nagyoroszi régi templom romlásának és az új felépítésének történeti elbeszélése. — 1764., 1766., 67. és 68. Latinból ford. Gonda Béla. Nógrádi Hirl. 46., 47. sz.

662. **Pápa. Jankó László.** Néhány szó Pápa város környékének ősi multjáról. Pápai Hirl. 14. sz.

663. **Pozsony. Ortway Tivadar.** Pozsony város története. IV. kötet. Első rész : A város politikai szereplése a XVI-ik század első felében, a mohácsi vésztől I. Ferdinánd király haláláig, 1327—1564. Pozsony, 1912. Eder-ny. (8-r. XV, 446 l.)

664. **Romoshely. Amlacher, Albert.** Rumes. Aus Vergangenheit und Gegenwart einer siebenbürgisch-sächsischen Dorfgemeinde. Nagyszeben, 1912. Krafft-ny. (8-r. 52 l.) — Ism. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesb. 9. sz.

665. **Rózsahegy. Haury István.** Rózsahegy települési és gazdasági földrajza. Budapest, Fritz Á.-ny. 1912. (8-r. 29 l.)

666. **Sáros vm. Tóth Sándor.** Sáros vármegye monografiája. III. kötet. Budapest, 1912. (Franklin ny.) (8-r. IV, 768 l.)

667. **Sárospatak. Dongó Gy. Géza.** Sárospatak várának és városának helyrajza 1759-ből. Adalékok Zemplén vm. tört.-ből 205—208., 277—279. l.

668. Sárospatak városnak régi szabadalomlevelei. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 23—27., 157—160., 273—277. l.

669. **Sátoraljaújhely. Dongó Gy. Géza.** Sátoralja-Ujhely városnak tagozat-leírása 1759-ből. U. o. 208—212. l.

670. Sátoralja-Ujhely város törvényei a XVII. évszázban. XVII. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 65—71. l. — XVIII. U. o. 193—195., 306—307. l.

671. Sátoralja-Ujhely városnak örökvallások könyveiből (1763—1817.). 1. (Sátoralja-Ujhely városnak határjárása 1777-ben és 1785-ben.) Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 61—65. 2. (Kik voltak a város előljárói és jegyzői 1703—1817.?) U. o. 212. l.

672. **K. Szerényi Endre.** Emlékezzünk régiekről. U. o. 124—126. l. (Sátoralja-Ujhely »Sátorhalma« nevéről; Ronyva folyó »Rongyva« nevéről.)

673. **Selmecz.** Kronika mesta Štiavnice. D'a starého rukopisu podáva A. H. Časopis muz. slov. spoločnosti 13—16., 48—52. l.

674. **Senkvicz. Kolinovich, Gabriel.** Dejiny osady-kolonie horvatskej Velké Senkvice. D'l'a rukopisu — a d'l'a latinskej povodiny Martina Jur. Kovachicha spracoval Alojz Behúnek. Sbornik Mus. slov. spoločnosti 39—49. l.

675. **Solymos.** *Pásztor József.* Solymos története. Egri egyházmegy. Közl. 18. sz.

676. **Szász-Hermány.** *Horváth, Peter.* Die Gemeinde Honigberg und ihre Schicksale. Zur Erinnerung an die tapfere Verteidigung der honigberger Kirchengemeinde gegen Gabriel Báthori im Jahre 1612. Nagyszében, 1912. Krafft ny. (8-r. 61 l.)

677. **Szász-Musna.** *Römer, C.* Aus Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Meschen. Mediasch, Buchdr. G. A. Reissenberger. 1912. (8-r. 79 l.)

678. **Szepes vm.** *Iványi Béla dr.* Adatok Szepes vármegye történetéhez. Közlem. Szepes vm. múltjából 223—227. l.

679. Königsbergi adatok. Közli dr. Divéki Adorján. U. o. 51—57. l.

680. Szepesi oklevelek Kassa város levéltárában. Közli Kemény Lajos. U. o. 14—19., 132—135. l.

681. **Szerencs.** Szerencs-vára 1717-ben. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 332. l.

682. **Sztropkó.** *Unghváry Ede.* Sztropkó és várának története. U. o. 27—48., 161—193., 337—368. l.

683. **Temesvár.** *Márki Sándor.* Temesvár multja és jelene. Temesv. Hirl. 3. sz. és Délmagyar. Közl. 3. sz.

684. **Tállya.** Közlemények Tállya városnak levelestárából. Közli Kula Pál. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 95., 226—229., 312—315. l.

685. **Torna vm.** *Kemény Lajos,* Torna vármegye története a honalapítástól a mohácsi vészig. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. múltjából 149—156. l.

686. **Torontál vm.** Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Bozovszky Samu. Torontál vármegye. Budapest, (1912.) (4-r. XII, 632 l.)

687. **Trencsén vm.** *Minárik, József dr.* Prispevky k monografii Trencianskej stolice. Sbornik Mus. slov. spolocnosti 22—31. l.

688. **Vámosujfalu.** *Berecz Károly ifj.* Vámosujfalu történeti vázlata. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 56—59., 200—203. l.

689. **Végles.** *Wertner Mór dr.* Két névmagyarázat. 1. Végles. 2. Ingmánd. Turul 130—132. l.

690. **Veszprém.** *Békefi Remig.* Veszprém a középkorban. Veszprém multja és jelene. 1912. 1—32. l.

691. Veszprém multja és jelene. A Magyar orvosok és természetvizsgálók XXXVI. nagygyűlésének Veszprém városa nevében ajánlja Br. Hornig Károly. Veszprém, 1912. Egyh.-m.-ny. (8-r. VII, 209. l. 1. lev.)

692. **Zaránd vm.** *Gáspár Ármin.* Képek az egykori Zaránd vármegye földjéről. Kolozsvár, 1912. Ellenzék-ny. (8-r. 59 l.) 2 K. Ism. E. V. Huszadik Század 26. köt. 845. l.

693. **Zemplén vm.** *Dongó Gy. Géza.* Adatok Zemplén vármegye topológiájához. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 49—52., 214., 291 l.

694. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén vármegyének százhet éves térképéről. U. o. 129—133. l.

695. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén az egri »Szent János könyvé«-ben. U. o. 18—21., 139—142., 284—285. l.

696. Alkalmi feliratok Zemplén vármegye jegyzőkönyveiben. 12. A vmegy. törvényszék és alsó-bíróság szervezetének célba vett államosítása ellen szóló felirat 1809 jun. 1. Közli Spisovszky Imre. U. o. 111., 242., 315., 316. l.

697. *Dongó Gy. Géza*. Sáros és Zemplén confoederációja 1706-ban. U. o. 304. l.

698. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén az egri »Memoria Dignitatum« lapjain. (1216—1699.) U. o. 133—138., 261—264. l.

699. Zemplén vármegye árszabása a XVII. században. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 87—88., 225. l.

700. *Zsolna. Radványi Miklós*. Zsolna városi levéltári közlemények. Felvidéki Ujság. 19—21., 24., 29., 30., 35., 37., 38., 41., 42., 44. sz.

701. *Radványi Miklós*. Zsolna szabadalmas város. Jogtörténeti ismertetés. Zsolna. Biel L.-ny. (8-r. 57 l.)

11. Genealogia.

702. *Alapi Gyula dr.* Komárom vármegye nemes családai. 1911. — Ism. Családtört. Értesítő 15. l.

703. *Bauer József lovag*. Állami nemesi anyakönyvek. Turul, 72—77. l.

704. *Czobor Alfréd dr.* Abauj- és Torna vármegye nemeseinek összeírása. Torna vármegye 1660-ik évi összeírása. Tört. Közlem. Abauf-Torna vm. multjából 33—37. l.

705. *Czobor Alfréd dr.* Abauj- és Torna vármegye nemeseinek összeírásai. II. Torna vármegye 1732-ben igazolt nemesei. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 97—99. l. — Torna vármegye 1754—55. évi nemesi összeírása. U. o. 160—163. l.

706. *Czobor Alfréd dr.* Czímeres nemeslevelek Abauj-Torna vármegye levéltárában. U. o. 99—103. l.

707. *Dongó Gy. Géza*. Zemplén vármegye nemeseinek mutatókönyvéből. (1240—1699.) VIII. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 96—100., 231—233., 308. l.

708. *Dongó Gy. Géza*. Erdélyből Zemplénbe menekült nemes családok 1709-ben. U. o. 113—115. l.

709. *Förster Jenő dr.* Nemességigazoló perek Szepes vármegye levéltárában. (Abhortis, Almássy, Alth I—II., Breckovszky, Breuer, Bukoveczky, Cornides, Crausz, Csepcsényi, Dierner, Demyén, Engelmayer, Fasko, Fibiger.) Közlem. Szepes vm. multjából 41—50. l. — (Glevitzky, Grodkovszky, Grosz (Nagy de Nyry). Günther. Hekkel,

Hoffmann, Horanszky, Horváth (Levkóczi), Joó (abusive Polcz), U. o. 107—113. l.

710. *Gorzó Bertalan (Bilkei)*. Szatmár vármegye nemes családjaihoz. Pótkötet. Nagykaroly, 1912. Manyák K.ny. (8-r. 77 l.) 4 K. — Ism. Jakch. Turul 141. l.

711. *S. Gyulai Rikárd*. A háromszéki főnemesek panasza a lustra új rendje miatt. (1809.) Genealog. Füzetek 77—79. l.

712. *Hellebronth Kálmán ifj.* Családtörténeti jegyzetek. I. füz. Budapest, 1912. Pesti Könyvny. r.-t. (8-r. 168 l.)

713. *Kempelen Béla*. Magyar nemes családok. III. kötet. Caballini — Ezbar. Budapest, 1912. Grill. (8-r. 479 l.) 20 K.

714. *Lukinich Imre dr.* Belsőszolnok megye egytelkes nemesinek jegyzéke 1697-ből. Genealog. Füzetek 108—111. l.

715. *Palatinus József*. Vasvármegyei nemes családok története. I. 1911. — Ism. dr. Iványi Béla. Századok 151. l.

716. *Reza Dezső*. Nemes családok Árva vármegye levéltárában. Családtört. Értesítő 2—4. l.

717. *Reza Dezső*. Czímeres levelek Árva vármegye levéltárában. Turul 58—65. l.

718. *Sándor Imre*. Kivonatok a csikszenttamási római kath. egyház régi anyakönyveiből. 1752—1846. Genealog. Füzetek 21—24. l.

719. *Sándor Imre*. Udvarhelyi lustra 1604-ből. U. o. 9—14., 45—51., 69—74. l.

720. *Sándor Imre*. Kivonatok a csikszenttamási római kath. egyház régi anyakönyveiből. U. o. 21—24. l.

721. *Simon János*. Nemesei iratok és czímeres pecsétek Nógrád vármegye levéltárában. 1911. — Ism. Családtört. Értesítő 16. l.

722. *Wertner Mór dr.* Az esztergomi érsekek családi történetéhez. Turul 114—123. l.

723. Zemplén vármegye XIV. századbéli nemes családairól. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 244—246. l.

724. *Apor. Apor Péter (Altorjai báró)*. Lusur Mundi. Az Apor és azzal vérrokon családok története és nemzedékrendje. Fordította Szász Ferencz. Kolozsvár, 1912. Garamszegi D. (8-r. 64 l.) 1 K. — Rövid ism. Századok 637. l.

725. *Baksay. Csoma József*. A Baksayak. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 1—9. l.

726. 1386., 1398. okirat a Baksayak családtörténetéhez. Közli Kemény Lajos »A jászai káptalani levéltárból«. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 165—167. l.

727. *Bánffi. Sándor Imre*. Az első Bánffiak. Genealog. Füzetek 32—38. l.

728. *Baranyay. Gyöngyösy László dr.* A Baranyayokról. (Az eperjesi Ferencz vértanú családja.) Protest. Szemle. 218—222. l.

729. **Battyányi. Szily Jenő.** A kisbattyáni és geresgali Battyányi család. Turul 18—25., 66—71. l. (Külön is megjelent 8-r. 50 l.)

730. **Bémer. Hidasi Sándor.** Báró Bémer László emlékezete. Gyöngyösy-irod. társ. Évkönyv. II. 119—131. l.

731. **Boér. Biás István ifj.** Kövesdi Boér István családi föl-jegyzései. 1784—1828. Genealog. Füzetek 52. l.

732. **Boér Simon (Kövesdi)** levele Kövesdi Boér Istvánnak a szentpáli és kövesdi Boér-család genealógiájáról. Közli ifj. Biás István. U. o. 54. l.

733. **Croy. Nagy Géza.** A Croyak. Turul 49—54. l.

734. **Chrouy-Chanel. Nyáry Albert br.** Chrouy-Chanel herczeg. Budap. Hir. 80. sz.

735. **Farkas Zs. Ferenczy Sándor.** Farkas Zsigmond családi fel-jegyzései 1725—1753. Genealog. Füzetek 94. l.

736. **Fodor. Wertner Mór dr.** Fodor István boszniai s szerémi püspök családi történetéhez. Turul 81—82. l.

737. **Füzesséry. Dongó Gy. Géza.** A Füzesséry-nemzetségnek 1782. évi bizonyítványáról. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 316—318. l.

738. **Gotz. Köblös Zoltán.** Kovásznai Gotz József családi föl-jegyzései. 1773—1836. Genealog. Füzetek 14. l.

739. **Guary. Sörös Pongrácz.** A Guaryak családi viszonyai a XVI. században. Turul 78—80. l.

740. **Henter. Köblös Zoltán.** Bodoki Henter Imre családi föl-jegyzései. 1837—1845. U. o. 111. l.

741. **Hertelendy G.** Hertelendy Gábor önéletrajza. Családtört. Értesítő 14—15. l.

742. **Horváth I.** 1478. szeptember 20. Buda. Hunyadi Mátyás miskolczi Horváth István gyalogsági vezetőt és fivérét, Miklós papot, nemességre emeli. Közli dr. Temesváry János. Genealog. Füzetek 53. l.

743. **Kazinczy. Váczy János.** Kazinczy Ferencz ősei. Turul 1—18., 54—58. l.

744. **Kench. Dongó Gy. Géza.** A Kench-nemzetség osztálylevele 1325-ből. Adalék. Zemplén vm. történ.-hez. 10—13. l.

745. **Koháry. Áldásy Antal.** A Koháry herczegi család egyen-ranguságáról. Turul 82—84. l.

746. **Lónyay. Karácsonyi, Johann.** Die ersten Lónyay. Eine familiengeschichtliche Studie. Vom Ungarischen ins Deutsche übersetzt von Viktor Kereszty. Pozsony, 1912. Kath. irod. r.-t. ny. (8-r. VII., 104 l.)

747. **Marák. Kelemen Lajos.** A felsőszálláspataki Marák családi krónikája. Genealog. Füzetek 97—104. l.

748. **Márton. Vargha Zoltán.** Feljegyzések a zsarolyáni Márton családról. U. o. 124—127. l.

749. **Mecséri-Zichy. Rexa Dezső.** A Mecséry-Zichy sógorság. Turul 132. l.

750. **Nagy (Bethlenfalvi). Sándor Imre.** Bethlenfalvi Nagy András családi följegyzései. 1766—1835. Genealog. Füzetek 16. l.

751. **Nagy (Sz.-gerliczei). Köblös Zoltán.** Följegyzések a szent-gerliczei Nagy-családról. U. o. 16—21. l.

752. **Nagy (Vadadi). Biás István ifj.** Vadadi Nagy Simon családi följegyzései. (1653—1702.) U. o. 74. l.

753. **Ózdi. Biás István ifj.** Nyárádgálfalvi Ózdi Gergely családja utolsó férfisarjának gyászjelentése. 1823. decz. 23. U. o. 80. l.

754. **Péter. Vargha Zoltán dr.** Péter Ferencz családkönyve. Békefi-Emlékkönyv. 323—327. l.

755. **Sényi. Palatinus József.** A nagyunyomi Sényi család. Családtört. Értes. 4—12. l.

756. **Soos. Soos Ferencz.** A kudui Soos család. Genealog. Füzetek 2—9., 38—45. l.

757. **Szántó. Molnár Géza.** Nagyenyedi Szántó Sándor családi följegyzései. Genealog. Füzetek 64—69. l.

758. **Szász. Vargha Zoltán dr.** A szemerjai Szász család. U. o. 57—64., 85—92. l. (Külön is megjelent. 8-r. 17 l. Kilián Fr. 80 f.) — Ism. Jakubovich Emil. Turul 142. l.

759. **Széchenyi. Peisner, J.** Die Vorfahren Széchenyis. Ungar. Rundschau 199—206. l.

760. **Szabó L. (Bártfai).** A gr. Széchenyi család története. I. 1911. — Ism. Horváth Sándor. Századok 378—389. l. — B. Szabó L. észrevételei. U. o. 531—543. l. Horváth S. válasza »Még egyszer a gróf Széchenyieknek a Zách nemzetségből való származásáról« czímmel. U. o. 690—713. l. — Friedreich István. A Szécheny-monographia kérdéséhez. U. o. 713—716. l. — Szabó válasza. U. o. 785—792. l. — Horváth S. helyreigazítása. U. o. 808. l. — Ism. gd. Kath. Szemle 243—247. l.

761. **Székely. Vass Miklós dr.** Ótordai Székely János család följegyzései (1807—1858.) Genealog. Füzetek 75—77. l.

762. **Szentgyörgyi-Bazini gr. Wertner Mór dr.** A Szentgyörgyi-Bazini grófok történetéhez. Turul 26—34. l.

763. **Thurzó Gy. Kis Bálint (Baczkamadarasi).** Thurzó György nádor jogtalanul mellőzött örökösei. Kolozsvár, 1912. Stief-ny. (8-r. 16 l. 3 leszármazási táblával.) — Adatok . . . cz. cikkhez. Geneal. Füzetek 52. l.

12. Régészet.

764. *Ádám Iván.* A veszprémi székesegyház. Veszprém, 1912. Egyhm. ny. (8-r. 532 l.)

765. *Antal Miklós.* A magyar szent korona. Gyöngyösy-irod. társ. Évkönyve II. 143—151. l.

766. Balácsa. A M. Orvosok és Természetvizsgálók 1912. augusztus 25—29. Veszprémben tartandó XXXVI. orsz. vándorgyűlés tiszteletére kiadja br. Hornig Károly. Veszprém, 1912. Egyh. ny. (4-r. 104 l.)

767. *Balázs Béla.* Adatok a dévai Várhegy őstörténetéhez. Hunyadmegy. tört. társ. évkönyve XXI. 44—60. l.

768. *Cserni Béla dr.* Római mennyezetek részletei Apulumban. Arch. Értes. 352—357. l.

769. *Finály Gábor dr. (Kendy).* Magyarország a rómaiak alatt. (Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae.) Tervezte és rajzolta —. Mérték 1 : 600.000. Budapest, 1912. M. Földr. Intézet. 20 K.

770. *Gaspáretz Géza Elemér dr.* Római festőeszközök a M. N. Múzeumban. Arch. Értes. 223—232. l.

771. *Gubitz Kálmán.* Zombori honfoglaláskori lovas sírlelet. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve. XXVIII. évf. 27. l.

772. *Hampel József.* A harmadik nemzetközi archaeologiai congressus Rómában. Arch. Értes. 385—392. l.

773. *Hampel József.* Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. Arch. Értes. 330—352. l.

774. *Hekler Antal.* A Nemzeti Múzeum ásatásai Dunapentelén 1912-ben. Arch. Értes. 411—417. l.

775. *Jánó Béla.* Római emlékek Hunyad vármegyében. Arch. Értes. 49—57. 393—411. l.

776. *Jósa András.* Honfoglaláskori temető Micske pusztán. Nyiregyháza, 1912. Jóba ny. (8-r. 20 l.)

777. *K. L.* A malomfalvi báró Kemény-udvarház feliratai. Erd. Múz. 191. l.

778. *Lehóczky Tivadar.* Adatok hazánk archeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére. II. köt. Munkács. 1912. (8-r.) Rövid ism. Századok 557. l.

779. *Mihalik József.* A kassai Szent-Erzsébet-templom. I. rész. Budapest, 1912. Akadémia. (2-r. 112 l.) 10 K.

780. *Orosz Endre.* Jelentés a csókai Kremenység nevű őstelepen 1908. év nyarán végzett ásatásról. Tört. Rég. Értes. 28. évf. 27—38. l.

781. *Sándor Imre.* Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajda sír-emléke. Genealog. Füzetek 81—85. l.

782. *Téglás Gábor.* Egy téves adat kiküszöbölése Dácia történetéből. (A LEG. VI. H. képzeleti bélyege.) Századok 128—132. l.

13. Éremtan.

783. *Albrecht János*. Pozsonyra vonatkozó érmek a pozsonyvárosi múzeumban. Numiz. Közl. 6—8. l.
784. *Desseffy Miklós gr.* Szemelvények görög pénzgűjteményemből. U. o. 41—44. l.
785. *Faludi Géza dr.* A budapesti »Gen einde beim Helm« újabb érme. U. o. 5. l.
786. *Fischer, Georg*. Über einen grösseren in der Umgebung von Sächsisch-Sankt-Georgen 1899 gemachten Fund römischen Familien-denare. — Ism. Ötvös Gábor. U. o. 118. l.
787. *Gohl Ödön*. Óbudai papírpénz szabadságharczunk idejéből. U. o. 2. l.
788. *Gohl Ödön dr.* A Komáromi Értesítő 3 kr.-os pénzjegyei. U. o. 1. l.
789. *Gohl*. Átvert barbárpénzek. U. o. 44—48. l.
790. *Gohl*. II. Chlotár frank király ritka aranypénzei a nemzeti múzeumban. U. o. 62. l.
791. *Gohl*. Koson (Kotison) dán király aranypénzei. U. o. 63—67. l.
792. *Gohl Ödön dr.* Magyar egyházi emlékérmek. U. o. 90—116. l.
793. *Gohl*. Emlékérmek Buda visszavételére. (1686.) U. o. 123. l.
794. *Gulovics Tivadar*. Az ungvári kir. kath. főgimnázium éremrégiségtárának ismertetése. Ungvári főgimn. 1911/12. értes. 5—45. l.
795. *Harsányi Pál dr.* Éremleletek. Numiz. Közl. 15—19. l.
796. *Harsányi Pál dr.* Az Aba-pusztai frisachi fillérlelet. U. o. 48—60. l.
797. *Harsányi Pál dr.* Árpádházi királyaink kiadatlan pénzei. U. o. 83—85. l.
798. *Harsányi Pál dr.* Festetich Tasziló herceg éremgűjteménye. U. o. 126—128. l.
799. *Kürti Gyula*. Liptó vármegye érmészete. Rózsahegyi Ujs. 8., 9., 12. sz.
800. *Leszik Andor*. Mária magyar királynő obolusa. U. o. 3. l.
801. *Luschin v. Ebengreuth, Dr. A.* Der Denar der Lex Salica. 1910. — Ism. Ötvös Gábor. U. o. 70—72. l.
802. *Nyers Károly*. A beregszászi áll. főgimnázium éremgűjteménye. Beregszászi főgim. 1911/12. értes. 1—33. l.
803. *Mowat Róbert*. Lysimakos tetradrakmonjai I. Claudius ellenjegyével. Numiz. Közl. 86—89. l.
804. *Pataky László*. Érmeink az iskolában. U. o. 60—62. l.
805. *Petrikovich, Ján*. Katalog numizmatickej sbierky muzeálnej slovenskej spoločnosti v. Turčianskom sv. Martine. Sborník muz. slov. spoločnosti 59—78. l.

806. *Schmideg Alfréd.* A Georgikon érmeinek mestere. Numizm. Közl. 4. l.

807. *Szentgáli Károly.* Egy középkori magyar bárcza. U. o. 125. l.

808. *Tömörkény István és Harsányi Pál dr.* A szegedi múzeumba került régi pénz-leletek. (1883—1911.) U. o. 8—15. l.

14. Diplomatika. Czimertan. Pecsétan. Kortan.

809. *Alapi Gyula dr.* A monoszlói Farkas vagy Szabó család czímeres levele. Családtört. Értesítő. 12—14. l.

810. *Auner Mihály.* Az erdélyi szászok oklevelei a XV. század kezdetéig. Besztercze, 1912. Zikeli G. ny. (8-r. 58 l.) — Ism. Müller G. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landeskr. 160—164. l.

811. *Barcsay Adorján.* Hunyad vármegye levéltárában őrzött homagiumok nemesi czímerpecsétjeinek indexe. Hunyadm. Tört. Évkönyve XXI. köt. 1—18. l.

812. *Czobor Alfréd dr.* Czímerkérő folyamodványok. Tört. Közl. Abauj-Torna vm. multjából. 163. l.

813. *D. A.* Pacsér község egy régi pecsétje. Bács-Bod. vm. Tört. Társ. Évkönyve 136. l.

814. *Dongó Gy. Géza.* Új adat a vármegyei levelestárnak régi történetéhez. Közl. —. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 203—205. l.

815. *Dongó Gy. Géza.* Czímeres pecsétlenyomatok Zemplén vármegye levelestárában. U. o. 246—248. l.

816. *Eckhart Ferencz.* A diplomatikai kritika és a hazai okleveles anyag. Tört. Szemle 557—586. l.

817. *Ghyczy Pál.* Buda legrégibb pecsétje. Turul 34. l.

818. *Gigante, S.* Aggiunta all'inventario dell' archivio degli Agostiniani. Bollettino d. deputaz. Fiumana di Storia patria II. 131—133. l.

819. *Gyárfás Tihamér.* Brassai czímeres levelek és nemes családok. Színes czímerképpel és szövegek közti rajzokkal. Budapest, 1912. Ráth M. (4-r. 45 l.) 1 K 50 f.

820. *Horváth Sándor.* A magyar állam czímere és a kétfejű sas. Tanulmány a közös czímer és jelvények kérdéséhez. Budapest, 1912. Pfeifer F. (8-r. 22 l.) 3 K.

821. *Kazinczy Ferencz* jegyzetei vármegyénk levelestárának tárgymutatóiban. Közl. Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 100—102. 233—234., 309—310. l.

822. Magyarország czímeres könyve. (Liber Armorum Hungariae.) Bevezette Andrassy Gyula gróf. Szerkesztik és kiadják Alapi Gyula dr., Dongó Gyárfás Géza, Gorzó Bertalan, Magasházy Béla dr., Osváth Lajos, Pálmay József, Pethes Kálmán, Romhányi János. I. évf. 1. füz. Budapest, Ráth M. (4-r. 6 l., 16 tábla.) 5 K. — Ism. Szentmihályi. Genealog. Füzetek 24—31. l.

823. A magyarországi ág. hitv. ev. egyetemes egyház levéltárának jegyzéke. I. kötet. 1791. évig. Budapest, 1912. Ifj. Kellner E. ny. (4-r. V, 184 l.)

824. Nagyszeben városa és a szász egyetem levéltára. Századok 77. l.

825. *Rexa Dezső*. Két Mecséry-czímer. Turul 35—37. l.

826. *Sándor Imre*. Czímerlevelek. II. füzet. (1629—1660.) Kolozsvár, 1912. Lepage. (8-r. VIII, 108 l.) — Ism. R. Kiss István. Erd. Múz. 247—256. l.

827. *Sebestyén József (Köpeczi)*. A Gathali család címeres levele 1431-ből. Turul 129. l.

828. *Stolcz Alfonz*. A hiteles helyek és azok jelentősége a közép-korban Magyarországon. Ujvidék, 1912. — Ism. Századok 639. l.

829. *Szentpétery Imre dr.* Oklevéltani naptár. Brinckmeier, Grotefend és Knauz művének felhasználásával. Budapest, 1912. Akadémia. (8-r. 135 l.) 3 K.

830. *Szentpétery Imre dr.* A datum és az actum jelentése az oklevelek keletkezésében. Turul 123—128. l.

831. *Szentpétery Imre*. Középkori időszámításunkhoz. Századok 441—446. l.

832. Ujabb címeres levelek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Turul 134—136. l.

833. *Závodszy Levente dr.* A Hajnal, Hory, Pap családok armalisai. U. o. 133. l.

834. *Závodszy Levente dr.* János deák pecséthamisító társai. Turul 136. l.

15. Diplomatariumok.

835. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. X. Diplomata annorum 1332—1342. continens. Diplomatički Zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sabrao i uredio T. Smičiklas. Svezak X. Listine godina 1332—1342. Zagreb, 1912. (8-r. 4 lev. 777 l.)

836. Emlékek, egyháztörténelmi — a magyarországi hitújítás korából. (Monumenta ecclesiastica tempore innovatae in Hungaria religionis illustrantia.) Szerkesztették Karácsonyi J., Kollányi F. és Lukcsics J. V. kötet. 1548—51. Budapest, 1912. Szt. István T. (8-r. 680 l.) 20 K.

837. Emlékek, Magyar Történelmi —. (Monumenta Hungariae Historica.) Kiadja a M. T. Akadémia. I. oszt. Okmánytárak. 36. köt. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. III. kötet. Alsó-szlavóniai okmánytár. (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék.) 1244—1710. Szerkesztették dr. Thallóczy Lajos és Horváth Sándor. Budapest, 1912. Akadémia (8-r. XXXI. 450 l.) 10 K.

838. *Fontes rerum Transylvanicarum*. I. Ed. A. Veress. 1911. — Ism. Karácsonyi János. Századok 218. l. — Dr. Banner János. Tört. Rég. Értes. 28. évf. 41—43. l. — Dr. Erdélyi László. Religió. 5. sz. — Imre Sándor. M. Paedag. 50. l. — Dr. Iványi Béla. M. középisk. 558. l. — Kappa. Erdélyi Lapok 2. sz. — Dr. Lukács József. Kath. Szemle 359. l. — Pap Károly. Debrecz. Protest. Lap 14. sz. — Pokoly József. Protest. Szemle 94—97. l. — Schuller G. A. Kirchl. Blätter 31., 33. sz. — Iz. Philol. Közl. 488. l. — d. c. l. A Cél 293—295. l. — rd. Erdélyi Múz. 379—382. l. — T. Fr. Korr. Bl. Ver. f. siebenb. Landesk. 6., 7. sz. — (Egyéb ismertetések föl vannak sorolva Erdélyi Tört. Értes. 1., 2. sz.-ban. Mutatvány található u. o.)

839. *Iványi Béla dr.* Bártfa sz. k. város levéltára. I. Budapest. Ism. Kemény Lajos. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 63. l.

840. *Molnár Géza.* Zempléni regeszták Alsófehér vármegye levéltárában. (1646—1655.) Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 110. l.

841. *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*. Vol. XXXIII. *Acta Comititalia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I. Hrvatski Saborski spisi. Uredio Ferdo Šišić. Knj. I.: Od godine 1526. de godine 1536. U Zagrebu, 1912. Jugosl. Akad. (8-r. XII, 405 l.)

842. Oklevélgyűjtemény a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok levéltáraiból. Közli dr. Bruckner Győző. Közlem. Szepes vm. multjából. 30—40., 79—96., l. (A szepesi jogkönyv egy új kézírata. Szemelvények Apelles Boldizsár jogkönyvéből.) 136—157. l. (U. az.)

843. *Teleki Mihály* levelezése V. köt. 1910. Ism. Kemény Lajos. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 124—127. l. (A fenti munkából közli következő leveleket : Czeglédy István Teleky Mihályhoz Kassa, 1670 febr. 1. és márcz. 13-án és gr. Rottal Jánosnak Teleky Mihályhoz írt 1670 okt. 2-án Lőcsén, Bánffy Dénes Teleky Mihályhoz 1671 máj. 12., Naláczy István Teleky Mihályhoz 1671 jun. 27.)

16. Egyes oklevelek.

844. 1275. II. András egri püspök levele Zemplénről 1275-ből. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 13—16. l.

845. 1315. jan. 4. Renold nádorispánnak felsőzempléni birodalma 1309-ben. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 259—261. l.

846. 1319. márcz. 25. A szepesi káptalan előtt Szepkálvi . . . Miklós, Detre, Szőrös és Csonk, Hanus fiai, kibékülnek Zsegrai Danus comessel, Zadin fiával stb. 1360 szept. 27-én a szepesi káptalan ezt másolatban kiadja . . . Közli Kemény Lajos. Közlem. Szepes vm. multjából 14—16. l.

847. 1324. Péter mislyei prépost és Gecsey Demeter fiai, Miklós és Beke a Hernád mellett levő Sziget nevű föld s az ott levő malom . . . iránt egyezséget kötnek Drugeth Vilmos előtt. Közli Kemény Lajos »Kassa város titkos levéltárából«. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. levéltárából 118—121. l.

848. 1326. A Kench-nemzetség osztálylevele 1326-ból. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört. 265—268. l.

849. 1336. decz. 21-én a szepesi káptalan előtt Széki . . . Pócs, István, János és Pető testvérük fia János átengedik örökjogon Perényi Miklósnak és fiainak Korompa, Rihná, Vojkfalva, Kolinfalva, Ludvigfalva . . . Klukná és Lazonpatak birtokaikat . . . stb. 1350 máj. 14-én a Szepesi Káptalan átírja a fenti szerződést . . . stb. Közli Kemény Lajos. Közlem. Szepes vm. multjából 16. l.

850. 1341. Drugeth Vilmos nádor . . . tudtul adja, hogy Póka fia Albert, Jakabfia Péter, Vincze fiai László és János, kálnai nemesek tiltakoztak Egerszegi Éles János fiai ellen. a kik őket Kálnó birtokában háborgatják. Közli K. L. »A Kálnayak genealogiájához«. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 167. l.

851. 1342. Bassa két földjének határjáró levele a XIV. századból. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 146—149. l.

852. 1343. Visegrád, febr. 3. Erzsébet királyné Tibai Lőrincznek és fiának megengedi, hogy valamennyi birtokaira . . . jobbág্যokat szabadon telepíthessenek. Közli Dongó Gy. Gyula a Sztárai oklevéltárból. U. o. 142—146. l.

853. 1345. jan. 30. Az egri káptalan I. Lajos király parancsára jelenti, hogy Nagymihályvára s a hozzá tartozó birtokok Jákó fia, András fiai, a másik Jákó fiai s András fia nemeseknek őstől maradt javaik. Közli Dongó Gy. Géza a Sztárai oklevéltárból. U. o. 22. dl.

854. 1346. ápr. 23. A váci káptalan előtt Nagymihályi András fiai . . . stb. a nagymihályi Tótmihály-szeren bir némely telkeket . . . atyjokfiának . . . örökül vallják. Közli Dongó Gy. Géza a Sztáray-kódexből. U. o. 270—272. l.

855. 1346. Miklós és Pál zempléni főispánok bizonyítják . . . hogy András fia Lőrincz, Jákó fiait . . . alsó-zubugyai birtokából törvényesen tiltotta. Közli Dongó Gy. Géza a Sztáray-kódexből. U. o. 272. l.

856. 1354. decz. 6-án a szepesi káptalan előtt Betlenfalvi Edösné . . . nevében férje elismeri, hogy Zsegrai Pétertől . . . hozománya visszatérítése czímén 12 márka ezüstöt vett át végleges kielégítésül. Közli Kemény Lajos. Közlem. Szepes vm. multjából 18. l.

857. 1355. ápr. 15-én Kassán Lajos király visszaadományozza Zsegra, Nagyolsva, Margitfalva és Lazonpatak birtokrészeket, melyeket Danus fia Miklóstól elkobzott, özvegyének és . . . fiainak. Közli Kemény Lajos. U. o. 18. l.

858. 1382—1648. Zempléni vonatkozású iratok. Kassa város levéltárában Közli Kemény Lajos. U. o. 149—153., 279—283. l.

859. 1422. Nürnberg város tanácsa Kassa városához, hogy a Kassán elhunyt Wagner János hagyatékának átvételével testvérei, Klára és Borbála sógorukat Keinspeck Jánost megbízták. Közli dr. Divéky Adorján. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 41. l.

860. 1428. máj. 23. Soós Erzsébet és Zsegrai Mihály mester birtokcseréje. Közli Kemény Lajos. U. o. 132. l.

861. 1441. Nagymihály mezőváros szabadalomlevele 1441-ből. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 268—270. l.

862. 1463. szept. 20. Késmárk. Szapolyai István meghagyja Thocklar Jánosnak, hogy a richnói bányajövedelmet a richnói várnagynak, a gölniczit a gölniczi várba szolgáltatassa be stb. Közli Kemény Lajos. Közlem. Szepes vm. multjából 133. l.

863. 1467. jún. 16. Kassa városa nevében Imre deák óvást emel, hogy Tótselymesi Apród Miklós lefoglalt Kakaslomniczon másfél jobbágytelket stb. Közli Kemény Lajos. U. o. 134. l.

864. 1481. Nürnberg városa Kassa városa tanácsához, hogy Seragossky Szaniszló nagyobb összegű körülnyírt magyar aranyat hozott náluk forgalomba stb. Közli dr. Divéky Adorján. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 41. l.

865. 1508. *Kelemen Lajos*. Suky István magyar menedéklevele 1508-ból. Erd. Múz. 257—264. l.

866. 1512. A gálszécsi sz. Katalin-oltár alapítása 1512-ben. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 153—157. (Az eredeti oklevél és fordítása Dongó Gy. Gézától.)

867. 1520. Farkas Ferencz, Tokaj várának hadnagya, elismeri, hogy Derencsényi Miklós, Torna vára kapitánya szt. Márton adójába 100 frtot fizetett. Közli Kemény Lajos. U. o. 150. l.

868. 1520. Főispáni kinevezés. Közli Kemény Lajos. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 45. l.

869. 1521. Brassó. Benckner János Brassó város bírása 50 mázsá salétromot kér Kassától. Közli Kemény Lajos. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 168. l.

870. 1525. Lasztóczy Boldizsár értesíti Derencsényi Miklóst, Torna vár várnagyát, hogy Farkas Ferencz Márton adója fejében 470 frtot kifizetett. Közli Kemény Lajos. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 151. l.

871. 1527. márcz. 28. Buda. János király kinevezi Derencsényi Miklóst, Szepesm. ispánjává. Közli Kemény Lajos. Közlem. Szepes vm. multjából 135. l.

872. 1529. szept. 6. Tállya. Horváth Ferencz várnagy levele Kakuk Mihály Kassa város bírájához. Közli Kemény Lajos. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 279. l.

873. 1534. *Kárffy Ödön* dr. Trencsén megye jelenti a pozsonyi kamarának, hogy maga részéről békét akar kötni Podmaniczkyval Hadtört. Közlem. 131—133. l.

874. 1535. Lőcse város tanácsának levele Eperjes város tanácsához. — 1553. Lőcse város tanácsának levele Kísszeben város tanácsához. (Minkovics Miklós elfogatásáról.) Közli dr. Iványi Béla. Közlem. Szepes vm. multjához 114—116. l.

875. 1539. *Rorario Jeromos* magyarországi pápai követ jelentése. (Budáról, 1539 decz. 18-ikáról.) Közli Veress Endre. Tört. Szemle 237—241. l.

876. 1547. okt. 28. Königsberg. Brandenburgi Albert porosz herczeg levele Késmárk városához... Schmith Lőrincz adóssága ügyében, ki Felnecker Henriknek tartozik... Közli dr. Divéky Adorján. Közlem. Szepes vm. multjából 52. l.

877. 1549. Dobó István a pozsonyi kamarának jelenti a töröknek Eger ellen való készülését. 1549 márczius 1. Közli Kárffy Ödön dr. Hadtört. Közlem. 306—308. l.

878. 1555. Body György prépost levele tanuk kihallgatásáról. Közli Kemény Lajos. Adalékok Zemplén m. tört.-hez 151. l.

879. 1564. máj. 14. Szepesvára. Vogth Stenzel (alias Trezi) szepesi várkapitány levele Brandenburgi Albert porosz herczeghez, melyben értesíti, miért nem állhatott szolgálatába stb. Közli dr. Divéky Adorján. Közlem. Szepes m. multjából 52—56. l.

880. 1564. júl. 8. Königsberg. Dargitz Gáspár, Brandenburgi Albert herczeg megbizottja, értesíti Thurzó Szaniszlót, hogy a herczeg megkapta Tretzi-Stenzel levelét, melyben értesíti, hogy Szepes várában mint várkapitány van alkalmazva. Közli dr. Divéky Adorján. U. o. 56. l.

881. 1571. Magyarok a lepantói csatában 1571-ben. Közli dr. Kárffy Ödön. Hadtört. Közlem. 308. l.

882. 1579. (?) *K. L. Kassai Ötvös* István perirata. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 60 l.

883. 1580. Báthory Zsigmond levele. Közli Kemény Lajos. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 280. l.

884. 1596. Határigazítás Hegedüsfalva és Örmező faluk között 1596-ban. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 299—301. l.

885. 1604. Bocskai István hajdui 1604 nov. 6-án megjelentek Szepeshelyen, a hol megsarczolták a káptalant, majd ostromolták Szepesváralját stb. Közli dr. Bruckner Győző. Közlem. Szepes m. multjából 84. l.

886. 1607. Nagymihály vártartományának földesúri törvényei 1607-ből. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 52—56. l.

887. 1629. A tokaji Hét-szőlőnek adománylevele 1629-ből. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 223—225. l.

888. 1630—1649. *Dongó Gy. Géza*. A törökök rablásai Szerencs tartományában. (1630—1649.) U. o. 286—288. l.

889. 1638. jún. 23! Prága. Tállya mezőváros szőlőhegyén lévő három szőlőnek Homonnai Drugeth János gróf részére tett királyi adománya. Közli Kula Pál. Ford. Dongó Gy. Géza. U. o. 95. l.

890. 1640. *Kelemen Lajos*. A szászcensi oláhok. Erd. Múz. 244—246. l. (Közli Rákóczi Gy. 1640-ben kelt oklevelét.)

891. 1645. *Kemény Lajos*. Az 1645-ik év történetéhez. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjához. 121—123. l. (Két oklevél. Nagyszombat, 1645 jan. 23. és jan. 25.)

892. 1645. Okiratok a linzi béke történetéhez. Közli Kemény Lajos. U. o. 169. l. (Az okiratok kelte : Nagyszombat, 1645 febr. 20., márcz. 15., márcz. 16., Varannó, 1645 ápr. 11.)

893. 1645. máj. 30. Rákóczi György levele a vámosújfalusi prédikátornak járó sabbatalisa ügyében. Közli dr. Goldberger Izidor. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 59. l.

894. 1648. máj. 21., 28. Bocskay István levele a bottyáni templom ügyében. Közli Kemény Lajos. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 152. l.

895. 1650. decz. 3! Keviczki János, Kassa város főbírájának levele. Közli Kemény Lajos. U. o. 281. l.

896. 1654. A szomolnoki bányák bérbeadása 1654-ben. (Gr. Csáky István tárnokmester bérbeadja . . . Joannelli András János beszterczebányai rézbányatelep gondnokának a szomolnoki bányatelepet.) Közli F. J. Közlem. Szepes vm. multjából 118—122. l.

897. 1658. Boér István (Nagyberivoji) fogarasi udvarbíró elismervényt ad egy csomó fegyverről, melyet az elűzött Bassaraba Constantin havasalföldi vajda bízott reá 1658 ápr. 19-én. Közli Gagy Jenő. Hadtört. Közlem. 137. l.

898. 1659. május 31. Barcsay Ákos erdélyi fejedelem évi 500 frtot rendel a debreczeni harminczadból a kassai ref. egyház részére. Révész Kálmán. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 43. l.

899. 1660. (?) A kassai ref. egyház folyamodik Apafi Mihály erd. fejedelemhez pártfogásért s a Barcsai Ákos adományának visszaállításáért. Közli Révész Kálmán. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 43. l.

900. 1666. febr. 10. Liefman Mihály és Kis Ádám, kassai prot. papok levele. Közli Kemény Lajos. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 282. l.

901. 1666. aug. 8. Tárkányi István levele. Közli Kemény L. U. o. 282. l.

902. 1666. nov. 5. *Lónyai Anna* adománylevele a debreczeni

kollegium részére. — Lónyai Anna testimonialis levele, (1689 oct. 25.) Debrecz. Prot. Lap 24. sz.

903. 1669. A szepesolaszii bíró jogai és kötelességei 1669-ből. Közli dr. Bruckner Győző. Közlem. Szepes vm. multjából 31. l.

904. 1671. *Lyssecký I. L.* Malý archiv. I. Raudnitzer Archiv. Sign. C. 45. (S. D. nach 1671.) Časopis muz. slov. spolocnosti 56—58. l. (Két oklevelet közöl.)

905. 1671—1672. Levelek a bujdosók korából. Közli K. L. (1. Mokczay András levele az egri káptalanhoz Pozsony, 1671. jan. 1. — 2. U. az. Bécs, 1671. jan. 11. — 3. év, hely, író nélkül. — 4. Szemere László levele 1672 szept. 30. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából.)

906. 1672. mart. 7. Apafi Mihály . . . 100 tallér évi adományt ígér a kassai ref. kollégiumra. Közli Révész Kálmán. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 45. l.

907. 1674. Györffy Mihály és Fekete Pál losádi nemes emberek egyességlevele 1674-ből. Közli Ferenczy Sándor. Hunyadm. Tört. Társ. évkönyve XXI. 61—63. l.

908. 1675. Becskereký Ferencznek tett adomány egy adóköteles lakóházról és az ehhez tartozó szőlőkről. Közli Kula Pál. Ford. Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 226—229. l.

909. 1677. *Kemény Lajos.* Adóbehajtás. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 108. l. (Oklevél 1677-ből.)

910. 1677. Kassai Mátyás instantiája, Közli K. L. U. o. 109. l. (Az instancia kelte 1677. 10. Mart. Cassoviae.)

911. 1678. A szepesolaszii bíróválasztás lefolyása és a bíró kötelességei 1678-ban. Közli dr. Bruckner Győző. Közlem. Szepes vm. multjából 33—36. l.

912. 1682. Lubomirszky Szaniszló 1682 decz. 29-én Varsóból megtiltja a XIII szepesi városban a vallásüldözést. Közli dr. Bruckner Győző. U. o. 36—37. l.

913. 1683. *K. L.* Petneházi Dávid kassai háza. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 62. l.

914. 1685. Lubomirszky Szaniszló Heraklius 1685 máj. 20-án Varsóból engedélyezi magánházakban az ev. istentisztelet megtartását. Közlem. Szepes m. multjából. 37. l.

915. 1690. Lipót adománya néh. Keczer András örökösének. Közli Kula Pál. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 312—313. l.

916. 1693. júl. 13. Szántói jobbágyok panasza. Közli K. L. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 182. l.

917. 1695. Kis-Bári községnek 1695. évi birtoktörténetéhez. Mesko Jakab adományos földesúr beiktatása. Közli Romhányi János. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez 195—200. l.

918. XVII. száz. A parnói Jób, t. i. Huda Márton levele. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 333. l. (Bocskay-korából.)

919. 1714. Huslító tisztt uraimék rendtartása. Közli K. L. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából. 183—186. l.

920. 1722. Serpilius J., a XIII szepesi város grófja, Leibicről 1722. márcz. 22-én utasítást küld a városoknak a husvéti ünnepek megtartására nézve. Közlem. Szepes m. multjából 38—40. l.

921. 1726. Jan. 15. Alsó-Szombatfalva. Documente istorice. O scrisoare a episcopului Pataki. Comunicată de A. Crişan. Transilvania 267—271. l.

922. 1727. Bergmesterek utasítása. Közli K. L. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multjából 111—114. l. (Az utasítás kelt 1727-ben.)

923. 1731. Jóbbágyságról szóló kontraktus-levél 1731-ből. Közli Dongó Gy. Géza. Adalékok Zemplén vm. tört.-hez. 329. l.

924. 1791. Gaszner Mátvás ex-paulinus fráter hagyatéka 1791-ben. Közli Dongó Gy. Géza. U. o. 331. l.

925. 1807. Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi országgyűlésen. Ford. Dongó Gy. Géza. U. o. 106—109., 240—242. l.

926. 1812—1813. *Dongó Gy. Géza.* Örökadás-vételek száz évvel ezelőtt. 1. Kossuth Lajos néhai tanítójának barátszeresi házikója. 2. Kazinczyék pinczéje az Ungvárbán. 3. Kazinczy Ferencz eladja szőlejét. 4. Mikor épült a Szt.-Háromság kápolnája Újhelyben? U. o. 328. l.

Névmutató az egyes oklevelekhez.

Alsó Zubugya 855.	Drugeth Vilmos 850.
II. András egri püspök 844.	Eger 877, 905.
András fia Lőrincz 855.	Egerszegi Édes János 850.
Apafi Mihály 899, 906.	Eperjes 874.
Apród Miklós (Tótselymesi) 863	Erzsébet királyné 877.
Barcsay Ákos 898, 899.	Farkas Ferencz, Tokaj vára had-
Bassa földje 851.	nagya 867, 870.
Bassarába Constantin havasalföldi	Fekete Pál 907.
vajda 897.	Felnecker Henrik 876.
Báthory Zsigmond 883.	III. Ferdinánd király 889.
Becskereki Ferencz 908.	Gálszécs 866.
Benckner János, Brassó bírása 869.	Gastner Mátvás ex-palatinus 924.
Bethlenfalvi Edősné 856.	Gecsei Beke 847.
Bocskay István 885, 894.	Gecsei Demeter 847.
Bódy György prépost 878.	Gecsei Miklós 847.
Boér István, fogarasi udvarbíró 897.	Gölnicz 862.
Bottyáni templom 894.	Györfly Mihály 907.
Brandenburgi Albert 876, 879, 880.	Hegedűsfalva 884.
Csáki István gr. 896.	Hernád 847.
Dargitz Gáspár 880.	Horváth Ferencz várnagy 872.
Debreczeni kollegium 902.	Buda Márton 918.
Derencsényi Miklós Torna vára ka-	Imre deák 863.
pitánya 867, 870, 871.	Jakabfa Péter 850.
Dobó István 877.	Jákó András 853.
Drugeth János (Homonnai) 889.	Jákó fiai 855.

- János király 871.
 Joanelli András János 896.
 Kakaslomnicz 863.
 Kakuk Mihály, Kassa bírása 872.
 Kárnó 850.
 Kassa 859, 864, 869, 895, 898, 899, 904, 913.
 Kassai Máttyás 872.
 Kassai Ötvös István 882.
 Kazinczy Ferencz 926.
 Keczer András 915.
 Kench nemzetség 848.
 Keinspeck János 859.
 Késmárk 876.
 Keviczky János, Kassa bírása 895.
 Kiss Ádám, kassai prot. pap 900.
 Kis-Bári község 917.
 Kisszeben 874.
 Klukus 849.
 Kolinfalva 849.
 Korompa 849.
 Kossuth Lajos 926.
 I. Lajos király 853, 857.
 Lasztóczy Boldizsár 870.
 Lazonpatak 849, 857.
 Lepanto 881.
 Liefmann Mihály, kassai prot. pap 900.
 Linczi béke 892.
 Lipót király 915.
 Lőcse 874.
 Lónyai Anna 902.
 Lubomirsky Szaniszló 912, 914.
 Ludvigfalva 849.
 Margitfalva 857.
 Meskó Jakab 906.
 Miklós 857.
 Miklós zempléni főispán 855.
 Minkovics Miklós 874.
 Mokczay András 905.
 Nagymihály mezőváros 861.
 Nagymihály vára 853, 886.
 Nagymihályi András 854.
 Nagyolsva 857.
 Nürnberg 859, 864.
 Őrmező 884.
 Pál, zempléni főispán 855.
 Perényi Miklós 849.
 Pétermislyei Miklós 847.
 Petneházi Dávid 913.
 Podmaniczky 873.
 Pókafia Albert 850.
 Rákóczi György 890, 893.
 Renold nádorispán 845.
 Richno 849, 862.
 Rorario Jeromos 875.
 Sátoraljaújhely 926.
 Seragossky Szaniszló 864.
 Schmith Lőrincz 876.
 Serpilius I. 920.
 Soós Erzsébet 860.
 Suky István 865.
 Szántó 916.
 Szapolyai István 862.
 Szászenecs 890.
 Széki István 849.
 Széki János 849.
 Széki Pető 849.
 Széki Pócs 849.
 Szemere László 905.
 Szepeshely 885.
 Szepesolaszi 903, 911.
 Szepesváralja 885.
 Szepkfalvi Csonk 846.
 Szepkfalvi Detre 846.
 Szepkfalvi Hanus 846.
 Szepkfalvi Miklós 846.
 Szepkfalvi Szörös 846.
 Szerencs 888.
 Sziget (Hernád mellett) 847.
 Szomolnok 896.
 Tállya 889.
 Tárkányi István 901.
 Thurzó Szaniszló 881.
 Tibai Lőrincz 852.
 Tochler János 862.
 Tokaj-Hegyalja 867.
 Tokaji hétszöllő 887.
 Tót Mihály 854.
 Tótselymesi Apród Miklós 863.
 Trencsén vm. 873.
 Tretzi Stenzel=Vogth Stenzel
 Vámosújfalu 893.
 Vincze János 850.
 Vincze László 850.
 Vogth Stenzel (alias Tretzi) 879, 880.
 Vajkfalva 849.
 Wagner Borbála 859.
 Wagner János 859.
 Wagner Klára 859.
 Zsegra 857.
 Zsegrai Danus comes 846, 857.
 Zsegrai Mihály 860.
 Zsegrai Péter 856.
 Zsegrai Zadin 846.

GRÓF TELEKY GÉZA.

1980

7. füzet.

XLVII-ik évfolyam.

Szeptember 15.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

VÁLASZTMÁNYI TAG.

1913. ÉVI FOLYAM.

VII. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

1913.

TARTALOM.

	Lap
Zsigmond király római császári koronázása. (Első közlemény.) Irta: Áldásy Antal	481
Szent Gellért nagyobb legendájáról. Irta: dr. Madzsar Imre	502
A felsőmagyarországi hét alsó bányaváros legrégibb közgyűlési jegyzőkönyvei. (Első közlemény.) Irta: Relkovié Néda	518

Történeti irodalom.

Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. VI. köt. Ism. dr. Lukinich Imre	535
Szekfü Gyula: Serviensek és familiarisok. Ism. Hóman Bálint	540
Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Ism. Pokoly József	545
Aradvár és Arad város ostroma 1848/49-ben. Galsai Kovács Ernő naplója. Ism. Knr.	550
Új könyvek	552
Folyóiratszemle	555

Tárca.

Id. Szinnyei József †. Irta: Vértessy Jenő	557
Válasz Eckhart F. úr bírálatára. Irta: Auner Mihály	559

TABLE DES MATIÈRES.

Le sacre impérial du roi Sigismond (I.), par A. Áldásy	481
De la grande légende de St. Gérard, par E. Madzsar	502
Les procès-verbaux des assemblées générales des sept villes minières inférieures de la Haute-Hongrie (I.), par N. Relkovié	518
Comptes-Rendus: S. Gergely: Correspondance de M. Teleki. Vol. VI. (E. Lukinich) 535. — J. Szekfü: Les servientes et familiares (V. Hóman) 540. — E. Zoványi: Les mouvements puritains dans l'église réformée hongroise (J. Pokoly) 545. — Le siège de la ville et du fort Arad en 1848/49. Journal d'E. Kovács de Galsa (Knr.) 550. — Livres nouveaux 552. — Revue des revues 555.	
Chronique: J. Szinnyei sen. †. par E. Vértessy 557. — Réponse au compte-rendu de M. Fr. Eckhart, par M. Auner 559.	

Munkatársainkat, a történeti társulatokat és a történeti munkák kiadóit, illetve szerzőit kérjük, hogy a kéziratokat és az ismertetésre szánt könyveket szíveskedjenek egyenesen a **szerkesztő lakására (I., Attila-utca 13. sz. III. 10.)** küldeni.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy folyóiratunk és kiadványaink szétküldésére vonatkozó és minden egyéb társulati ügyben Társulatunk főtítkárához, **Barabás Samu** úrhoz (I., Vár, Országos Levéltár) szíveskedjenek fordulni. Nála jelentendők be a **lakásváltoztatások** s hozzá intézendők a reklamációk, a melyek azonban csak három hónapon belül vétetnek figyelembe.

ZSIGMOND KIRÁLY RÓMAI CSÁSZÁRI KORONÁZÁSA.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Zsigmond római és magyar király a császári korona elnyerése czéljából 1431 őszen indult el olaszországi útjára. November 25-én koronázta meg őt Milanóban a lombard vaskoronával Bertalan milanói érsek, a mire Zsigmond december hó folyamán útnak indult Róma felé a császárkoronázásra.¹

Más él esztendő választja el a két koronázást egymástól. Csak 1433 május 31-én nyerte el Zsigmond IV. Eugen pápa kezéből a császári koronát, a mivel véget ért a pápa és Zsigmond között a baseli zsinat kérdésében beállott feszült viszony is.

Az V. Márton pápa által Baselbe összehívott egyetemes zsinatot 1431 július 23-án nyitotta meg Eugen pápa követe, Cesarini Julián bibornok. Pápa és zsinat között csakhamar megtörtént az összeütközés és Eugen már 1431 december 18-án feloszlatta a zsinatot, Bolognába helyezte át azt, a hol annak másfél év múlva kellett volna összeülnie. A pápának ez a lépése teljesen elhamarkodott volt, a zsinat semmivel sem szolgált rá erre a rendszabályra, a minek következménye volt a pápa és a zsinat között évekig elhuzódó viszály, a mely az egyházat egy újabb schisma veszedelmével fenyegette.

A pápa és a zsinat közti conflictusban Zsigmond kezdettől fogva a zsinat pártján állott. A conflictus kitörése a királyt nagyon kellemetlenül érintette, mert ez a császári korona elnyerésére is befolyással lehetett. Még mielőtt a zsinatot feloszlató pápai rendelet megjelent volna, 1431 november 22-én, majd december 11-én Zsigmond a zsinathoz intézett leveleiben a zsinat párthívéül vallotta magát és az utóbbi levelében megígéri a zsinati atyáknak, hogy őket törekvéseikben támogatni fogja.²

¹ Zsigmond milanói koronáztatásáról részletesen szoltam Zsigmond király viszonya Milanóhoz és Velenczéhez római utazása idejében cz. akadémiai székfoglaló értekezésemben. Budapest. 1909 a 84. skk. lapokon.

² A két levél Goldest Corpus constit. imp. III, 426. l. és 436. l., az utóbbi Mansinál is, Collectio concilliorum XXIX, 523. l.

A konfliktus nyílt kitörése után Zsigmond azonnal hozzálátott, hogy a pápát a zsinattal kibékítse, a mi a császári koronázás miatt is érdekében állott. Megindúlnak azok a hosszú tárgyalások Zsigmond és a pápa között, a melyek a pápát a zsinat elismerésére és a feloszlató bulla visszavételére akarják bírni és a melyek csak 1433 februárjában vezettek kedvező eredményre, a midőn is Eugen pápa február 14-én kiadott bullájában beleegyezett abba, hogy a zsinat a pápa által kiküldendő legatus elnöklete alatt tovább ülésezzen. Ezzel a pápa és a zsinat között kitört konfliktus véget ért, megszűnt a pápa és Zsigmond közti feszültség is, úgy, hogy a császárkoronázás akadálytalanul megtörténhetett.

A pápa és Zsigmond között a zsinat elismerése kérdésében folyó tárgyalásokkal együtt folytak a tárgyalások a császárkoronázást illetőleg is. E tárgyalások több részletben folytak le. Már az 1432 szeptember végén a pápa részéről Zsigmondhoz küldött Conti bíbornok és a király közt folyó tárgyalások alkalmával szóba került a császárkoronázás kérdése is. Conti bíbornok küldetésének tulajdonképeni feladata volt, hogy a királylyal a zsinati kérdés és esetleg egy új egyetemes zsinat megtartására alkalmas hely kérdésében tárgyaljon.¹ — A Sienában végbement tárgyalások eredménye volt, hogy Zsigmond késznek nyilatkozott Rómába jönni, hogy ott a zsinati kérdés ügyében a pápával személyesen tárgyaljon. Feltételül tűzte ki azonban azt, hogy a pápa a Flórencz és Siena közt folyó harcokban fegyverszünetet közvetítsen. A pápa ez alkalommal késznek nyilatkozott Zsigmondot fegyveres csapatokkal Rómába kísértetni, ezt az ajánlatot azonban a király nem fogadta el, nehogy úgy tűnjék fel a dolog, mintha a római király a pápa oltalmára szorul római útjában.² Elfogadta ellenben a pápának azt az ajánlatát, hogy havonként 5000 forintot fizet a királynak.³ A császári koronázást illetőleg bizonyos megállapodások történhettek, mert a midőn 1433 márczius végén Zsigmond követei tárgyaltak a pápai megbizottakkal, Orsini bíbornok a pápa nevében kijelenté, hogy a pápa kész a sienai megállapodások betartására.⁴ Hogy azok a megállapodások specziálisan mik

¹ Deutsche Reichtagsakten X. köt., 309. oldal.

² Ugyanott 288. és 289. számok.

³ L. a német lovagrend római procurátorának, Wandofeni Stange Gáspárnak 1432 október 11-i levelét a rend nagymesteréhez, Rusdorf Pálhoz, ugyanott 293. szám.

⁴ „... il papa voleva fare a la maestà reale e verso di quella, quanto si conveniva e maxime quanto era stato promesso a Siena per lo cardinale Conti, quando vi venne, in questa forma e modo.” A sienai követek márczius 30-i jelentése. Ugyanott 451. szám.

voltak, nem tudjuk. Hogy lehettek megállapodások, arra mutat a német lovagrend római prokurátorának, Stange Gáspárnak, október 11-i levele, a melyben azt írja, hogy a pápa ez alkalommal megígérte Zsigmondnak a császárkoronázást.¹ E nyilatkozatból tehát azt következtethetjük, hogy a sienai tanácskozáson a császárkoronázás tekintetében megállapodások történtek. E föltevésnek azonban ellentmond Nerone di Niginek, a flórenczi köztársaság római követének október 13-i jelentése. Nigi Conti bíbornok visszatérte után Rómában kihallgatáson volt a pápánál és ez alkalommal a pápától, de meg Conti bíbornoktól is azt az információt nyerte, hogy a koronázás kérdésében Conti és Zsigmond között semminemű megállapodás nem jött létre, sőt a pápa nem is hajlandó Zsigmondot megkoronázni, mielőtt az a velencei köztársasággal és Flórenczczel a békét meg nem köti.² Az ellentmondást a források adatai között könnyen megoldhatjuk. A király és Conti között a koronázásról kétségtelenül szó volt és a módozatok tekintetében is folyhattak köztük tárgyalások, a nélkül azonban, hogy végleges megállapodások történtek volna.³

A Conti bíbornokkal folytatott tárgyalások szeptember 27-én véget értek. A bíbornok szeptember 28-án kelt levelével tudatta ezt a pápával, értesítve őt, hogy Zsigmond kész Rómába jönni, hogy a pápával személyesen tárgyaljon, de a pápai salvus conductusra és kíséretre nem reflektál.⁴ A pápa már szeptember 29-én kelt levelével a Rómán kívül tartózkodó bíbornokokat Rómába szolgáltatta, hogy a királylyal folytatandó tárgyalásokban résztvegyenek.⁵

Conti bíbornok oldala mellett Sierck Jakab protonotarius is részt vett a tárgyalásokon. Szeptember 28-án küldötte őt vissza Rómába a bíbornok, hogy a pápát a királylyal kötött megegyezésről és a tárgyalások lefolyásáról informálja.⁶ Ugyancsak Sierck útján fordult Zsigmond király is a pápához.⁷ Sierck október 11-e előtt érkezett vissza Rómába és átadva a király-

¹ „... der bobis ... sal en kronen und halten vor einen Römischen Konik.” Ugyanott 293. szám.

² Ugyanott 297. szám, 4. §.

³ Zsigmond maga szeptember 24-én Vilmos bajor herceghez és a baseli zsinathoz intézett levelében azt írja, hogyha a pápával a megegyezés nem jönne létre, kész a császári korona nélkül is visszatérni a birodalomba. Ugyanott, 288. és 289. számok.

⁴ Ugyanott, 286. szám.

⁵ Ugyanott, 290. és 290a) számok.

⁶ A bíbornoknak e tárgyban a pápához intézett levele ugyanott, 286. szám.

⁷ A királynak szeptember 28-i levele ugyanott, 287. sz.

nak és Conti bíbornoknak levelét, szóbelileg is informálta a pápát, a ki október 11-én kelt levelével meghívta Zsigmondot, hogy jöjjön Rómába.¹ Aznap este érkezett meg Rómába Conti bíbornok, a ki a pápának részletesebben tett jelentést a sienai tárgyalásokról.²

Zsigmond a sienai megállapodásnak nem tett eleget. Nem jött Rómába és csak 1433 május havában indult útnak, miután időközben újabb tárgyalások folytak közte és a pápa között a császárkoronázás és a zsinati kérdésben.

Ez utóbbiak részletes ismertetése nem tartozik e helyre. A hosszasan elhúzódott tárgyalások 1433 február 14-én a pápa részéről engedménnyel végződtek, a ki beleegyezett abba, hogy a zsinat tovább ülésezzék egy pápai legatus elnöklete alatt Baselen. Ezzel a pápa és Zsigmond közt is megszűnvn a feszültség, a császári koronázás megtartásának akadálya nem volt.

A koronázás kérdésében a tárgyalások 1432 október és november havában veszik kezdetüket. Kiindulópontjuk a pápának október 11-i levele volt, a melylyel Zsigmondot Rómába meghívja.

Zsigmond a levél vétele után nem tudta magát rögtön elhatározni, hogy mitevő legyen. Az a körülmény, hogy a személyes találkozás folytán a közte és a pápa között a zsinat kérdésében fennforgó ellentét könnyebben nyerhet kiegyenlítést, javasolta a római utat, viszont azonban voltak okok, a melyek őt a római úttól ekkor még visszatartották. A Conti bíbornokkal folytatott tárgyalások folyamán Zsigmond feltételül szabta, hogy a pápa Siena és Flórencz között fegyverszünetet hozzon létre. Ez nemcsak, hogy nem történt meg, hanem ellenkezőleg a flórencziek újabb eredményt értek el Siena rovására. Október elején Niccoló da Tollentino a flórencziek csapataival Camposelvölit fogta ostrom alá. A sienai concistorio október 11-én segélycsapatok küldését határozta el, melyek Zsigmond csapataival együtt voltak működendők. Zsigmond költségeinek fedezésére a város 200 frtot szavazott meg. Azonban Camposelvoli mindennek daczára elesett, a város október 20-a előtt Tollentino kezébe került, a miről Zsigmond Castello nuovo Berardenghe várában értesült, a hova a Camposelvoli elleni expeditiós útjában időközben megérkezett. Itt értesült a sienai tanács útján arról, — a mit a város viszont a római városi prefektus útján tudott meg, — hogy Micheletto degli Attendoli útban van, hogy

¹ Ugvarott, 292. szám.

² A bíbornok megérkezését október 11-én este jelenti Nigi. Flórenczhez intézett — október 13-i — jelentésben. Ugvarott, 297. szám.

Tollentino seregeivel egyesüljön. Siena ezért felhívta Zsigmondot a visszatérésre, a mit Zsigmond valószínűleg október 25-e után meg is tett.¹ Ezek az események arra engednek következtetni, hogy a szentszék a király feltételét a Flórencz és Siena közti fegyverszünetet illetőleg nem volt hajlandó teljesíteni. Viszont a sienai tárgyalások eredményeképp Conti bíbornoknak vissza kellett volna térnie Sienába a pápa válaszával, a mi szintén nem történt meg. Ezek a körülmények habozóvá tették Zsigmondot, a kihez ebben az időben érkezett meg a baseli zsinatnak szeptember 17-i levele, a melyben a királyt egyenesen felhívja, hogy a mennyiben a pápa nem volna hajlandó a zsinat föltétlen elismerésére, szakítson meg vele mindennemű tárgyalást. Ez a körülmény megérlelte Zsigmondban az elhatározást, hogy egyelőre bevárja a további fejleményeket, Rómába nem megy, a miben megerősítette őt az is, hogy a szeptember 17-iki felszólítással együtt kézhez vette a zsinatnak szeptember 3-án a pápai követekhez intézett válaszát is, a mely a konfliktust a pápa és a zsinat között még inkább alkalmas volt kiélesíteni.

Zsigmond a pápa október 11-i meghívásának vétele után Siena városához fordult tanácsért. Közölte a várossal, hogy a pápa őt Rómába hívta és megkérdezte tőle, hogy mitévő legyen. A sienai concistorio október 25-én, a consiglio del popolo október 28-án foglalkozott a király levelével. A concistorio hosszas tanácskozás után úgy döntött, hogy a király előtt feltárja a város pénzügyi helyzetét, a mely nem engedi meg, hogy a város komoly pénzügyi válság nélkül a királynak még hosszabb ideig Sienában való tartózkodása költségeit viselje, azonban a tanácsadás elől kitért és a királyra bízta az elhatározást, hogy menjen-e, maradjon-e?² A consiglio határozata úgy szólott, hogy feltárja a király előtt, hogy minő veszedelem származhatik abból, ha Rómába megy, úgy a városra, mint a királyra, de a döntést ő is a királyra óhajtotta bízni. Elhatározta egyúttal, hogy javallani fogja miszerint maradjon meg eredeti szándéka mellett, hogy t. i. a pápával követek útján fog tárgyalni. Végül kimondotta a tanács, hogy a mennyiben a király a továbbvonulást elhatározná, a város pénzügyi viszonyaihoz mérten rendelkezésére fog állani.³ Ezt megelőzőleg október 10-én a concistorio elhatározta, hogy tekintettel arra, miszerint a király tartózkodásának költségei, melyek a várost

¹ L. erre vonatkozólag a R. T. A. X., 613—615. lapjait és az ott, a jegyzetekben közölt oklevélkivonatokat.

² R. T. A. X., 374. szám.

³ Ugyanott, 375. szám.

terhelik, immár havonta 18.000 frtra rúgnak, egy hat tagú bizottságot választ, melynek feladata leendő kiadásokat lehetőleg redukálni.¹

Siena városa erős dilemma előtt állott. A közte és Flórencz közt folyó harcban a királyi csapatok ha nem is nagy, de mégis bizonyos támogatást képeztek a város részére, a melynek erkölcsi tekintélyét a király időzése falai között, bizonyos fokig emelte. Viszont a király tartózkodása szinte elviselhetetlen terheket rótt a lakosságra, úgy, hogy pénzügyi szempontból kívánatos volt, hogy a király minél előbb tovább vonuljon.

Zsigmond ekkor már majd egy féltéve időzött Siena falai között, hová július 12-én vonult be. Hogy ez idő alatt a város pénztárát és áldozatkészségét túlon-túl igénybe vette, az tekintettel Zsigmond örökös pénzzavarára, csak természetes volt. Egynehány adat eléggé megvilágosítja ezt. Zsigmond 1432 deczemberében azzal a kéréssel fordult a városhoz, hogy neki havonként 5000 frtot és azonkívül a maga személye részére napi 95 aranyat bocsásson rendelkezésére. Ez utóbbi összeget a város meg is szavazta neki, de a havi 5000 frt helyett a concistorio csak 4000 frtot szavazott meg. Azonban pár nap múlva — deczember 13-án — a napi 95 arany mellé még külön 1000 frtot szavazott meg a király részére deczember havára. 1433 február 1-én a concistorio február hóra napi 100 frtot szavazott meg a királynak, tehát az egész hóra 2800 frtot és ezt a napi 100 frtot február 27-én a concistorio márczius havára is megszavazta Zsigmondnak, a mely összeget pár nappal reá a felére szállította le azzal, hogy ezt az 50 frtot csak egy hónapig fizetik a királynak, azontúl nem, akár eltávozik, akár nem. Zsigmond azzal a kijelentéssel, hogy tovább mint egy hónapig amúgy sem tartózkodik már Sienában, rávette a várost, hogy e határozatot újból megmásítva, ismét az eredetileg megállapított napi 100 frtot szavazza meg neki. Ez megtörtént, de Zsigmond az egy hónap lefolyása után sem tett intézkedést a város elhagyására. Ellenben a közte és a pápa között akkor folyó tárgyalásokat felhasználta arra, hogy a várossal újból napi 70 frtot szavaztasson meg magának, azonkívül márczius 7-én még külön 2000 frtot vett fel a várostól. A napi 70 frt csak április 15-ig járt volna neki, de később e határidőt meghosszabbították április végéig. Április végén elhagyta Sienát, de a város áldozatkészségét még továbbra is igénybe vette. 1433 első felében, június végéig Sienából összesen 103.039 forint 12 solidust vett fel kölcsön, melynek fedezetére zálogot hagyott hátra Sienában. Ennek kiváltására kért a velen-

¹ Ugyanott, 614. oldal, 1. jegyzet.

czei köztársaságtól június folyamán 10.000 frtot, a mit Velenceze július 1-én meg is szavazott neki.¹

Látni ebből, hogy Zsigmond sienai tartózkodása mily terheket rótt a városra, úgy, hogy ennek pénzügyileg érdekében állott Zsigmond továbbvonulása, azonban a király, nyilván a baseli zsinat említett levelének hatása alatt, elhatározta, hogy egyelőre még Sienában marad. Megfogadta azonban a város tanácsát és követeket küldött a pápához.

Követei személyében október 31-ike körül állapotodott meg. Ezek János churi püspök, Héderváry Lőrincz marsall és Schlick Gáspár alkanczellár voltak. November 1-én e három követét accreditálja a német lovagrend római procuratoránál, Wandofeni Stange Gáspárnál,² és egyúttal értesíti a követek elküldéséről a baseli zsinatot és Vilmos bajor herceget is.³ Követei részére október 31-ike körül állította ki az utasításokat tartalmazó megbízólevelet. Ebben a fősúlyt a zsinat elismerésének kérdésére helyezi. Megbízza követeit, hogy jelentsék ki a pápának, hogy a király csak a pápai követ, Conti bíbornok megérkezéte vár és megérkezte után azonnal kész útnak indulni Rómába, a mennyiben a zsinat elismerése is meg fog történni a pápa részéről. Késznek nyilatkozott továbbá letenni a szokásos esküt, melyet a szentszéknek letenni köteles a császárkoronázás alkalmával, hogy a koronát a pápa kezéből elnyerhesse.⁴ Ellátta továbbá a követeket másirányú felhatalmazással is. Zsigmond 1432 szeptember 18-án Sanzio Carillot a Marca Anconitana kapitányává nevezte ki.⁵ E kinevezés nem találkozott a szentszék tetszésével, Zsigmond azonban azt egészen mostanig fenntartotta. Most, hogy a pápával tárgyalásokat volt megindítandó, hogy jelét adja előzékenységének a pápa irányában, visszavette e kinevezést. Követeit felhatalmazta arra, hogyha a tárgyalások folyamán szükségesnek mutatkoznék, Carillo kinevezését vegyék vissza. Át is adta követeinek október 31-én kiállított, Carillohoz intézett levelét, melyben tudatja vele fölmentését és felszólítja őt az ellenségeskedések beszüntetésére.⁶

A király követei november 22-ig tartózkodtak Rómában. Az általuk folytatott tárgyalások menetéről nem tudunk semmit, csak azok eredményéről van tudomásunk Sienának deczem-

¹ Ugyanott, X. k., 614. oldal, 3. jegyzet és XI. k., 67. szám, 3. §.

² Ugyanott, X., 379. szám.

³ Ugyanott, 378. és 380. szám.

⁴ Ugyanott, 376. szám, a végén.

⁵ Altmann, Reg. Imperii 9250. szám. R. T. A., X., 645. lap, 1. jegyzet bő kivonatot közöl a kinevező okmányból.

⁶ Ugyanott, 374. szám. V. ö. a 294. számot és 380. szám 3. §-át.

ber 9-én IV. Eugen pápához intézett leveléből. Ebből látjuk, hogy a tárgyalások eredményre nem vezettek, a király és a pápa között az egyezés nem állott helyre. A pápa azonban elhatározta, hogy újabb követséget küld Baselbe, a melynek tagjai Tagliacozzoi János tarenti érsek, Marco Condulmero avignoni püspök, Lajos a paduai S. Giustina kolostor apátja és Miklós a monrealei S. Maria de Moniacis kolostor apátja voltak. Részükre Siena deczember 1-ére két hónapi érvénnyel állította ki a passualis levelet.¹ E követség a pápa rendelete értelmében Sienán át vette útját Basel felé.

A királyi követség november 22-én indult vissza Sienába, hova valószínűleg november 27-ike körül érkezett meg.² A tárgyalások tehát a pápa és király között a császárkoronázást illetőleg negatív eredménnyel végződtek és csak az 1433 márczius havában megindult újabb tárgyalások hozták meg a kívánt eredményt.

Egészen 1433 márczius haváig hivatalos tárgyalásokat Zsigmond a császárkoronázás tárgyában a pápával nem folytatott. Folytak azonban félhivatalos tárgyalások és pedig Siena közvetítésével. Siena városa 1433 január elején követséget küldött a pápához. E követségnek már az előző év novemberében kellett volna megtörténni, sőt a követség el is indult, de fele útról visszafordult.³ Január elején aztán a követség megérkezett Rómába. Tagjai voltak a sienai gonfaloniere Bartolommeo de Agezaria és Tommaso Doccio jogtudor. Részükre Siena városa még deczember 9-én állította ki az utasítást, melynek tárgya az volt, hogy igyekezzenek a pápa és a király közti kibékülést létrehozni.⁴ A pápa a felajánlott közvetítést elfogadta, a mit a követek jelentettek is haza, mire január 22-én a város utasította követeit, hogy köszönjék meg a pápának, hogy az a felajánlott közvetítést elfogadta.⁵ Ugyancsak a pápa és a király közti egyetértés helyreállításán fáradozott a német választófejedelmeknek az 1432 október 4-én Frankfurtban tartott tanácskozás határozata alapján Rómába küldött követsége is. E vállvetett törekvések eredménye volt a baseli zsinat elismerése február 14-én és Orsini Jordán bíbornoknak, mint legátusnak kiküldetése. Erről úgy a pápa, mint Orsini bíbornok Zsigmondot levélben, a visszatérő választófejedelmi követség pedig szóval informálta.⁶

¹ Ugyanott, 615. és 616. oldal.

² Elutazásuk napját jelenti Nigi flórenczi követ november 29-i jelentése. Ugyanott, 616. oldal, 3. jegyzet.

³ Ugyanott, 616. oldal.

⁴ Az utasítás ugyanott, 437. szám.

⁵ Ugyanott, 438. szám.

⁶ Zsigmond márczius 4-én Orsinihez intézett levelében örömet fejezte

E kibékülés folyamányaként megindultak most a tárgyalások a császárkoronázás tárgyában. Ezek a tárgyalások újból is Siena közvetítésével indultak meg, azonkívül Zsigmond egyenesen is érintkezésbe lépett a pápával. Eugen pápa 1433 februárjában Sierck Jakab protonotariust Baselbe küldte, a ki útjában február végén Sienába érkezett. Útját Basel felé nem folytathatta, mert Zsigmond őt megbízásokkal visszaküldte Rómába. Hogy miféle megbízások voltak ezek, azt nem tudjuk,¹ de minden valószínűség szerint a császárkoronázásra vonatkoztak azok. Eugen pápa márczius közepén Zsigmondhoz intézett levelében közli a királylyal,² hogy Sierck szóbeli informatioi és Zsigmondnak Sierck által átadott leveléből értesült Zsigmond kívánságairól, a melyekre a választ Sierck fogja megadni a királynak.³ Sierck márczius 20-ika előtt érkezett vissza Sienába. A pápa válasza az volt, hogy küldjön a király követeket Rómába, a hol a sienai követek közvetítésével a tárgyalások megindulnának. Siena már márczius 7-én utasította római követét, Bartolommeo de Agazariat, hogy puhatolódzék újból óvatosan a pápánál, hogy miképen fogadná az a város közvetítését. A pápa a közvetítés elől ez alkalommal sem zárkózott el, Agazaria ezt tudatta is rögtön Sienával, kérve, hogy küldjön a város egy tekintélyes személyiséget ez ügyben a pápához, mire a város márczius 16-án közli követével, hogy miután a királyban is meg van a hajlandóság a város közvetítésével a teljes kibékülésről a pápával tárgyalni, Carlo Angelini Bartali sienai püspök és egy bizonyos Pecho fognak a város megbízásából Rómába utazni.⁴

Zsigmond a pápának Sierck Jakab útján küldött üzenete alapján egy újabb követséget küldött Rómába, melynek tagjai Thallóczy Matkó kevei comes, nándorfejérvári kapitány és Schlick Gáspár alkanczellár voltak. Velök együtt küldte újból vissza Rómába Sierck Jakab protonotariust is.⁵

ki afelett, hogy a pápa őt küldte ki legatusa gyanánt a zsinatra. Ugyanott, 439. sz.

¹ Zsigmond 1433 márczius 4-én Vilmos bajor herceghez intézett levelében a Siercknek adott megbízásáról csak ennyit mond; »... also haben wir in grossen unseren trefflichen sachen wider gen Rome gesant.« Ugyanott, 440. szám.

² A pápa levele márczius 16-a körül kelt, mert benne már szó van a sienai követség által felajánlott közvetítésről. Ugyanott, 442. szám.

³ »... idem Jacobus particulariter nichil nobis dixit, nisi ut nostros oratores vellemus ad conspectum sanctitatis vestre transmittere et quod per medium hujus comunitatis nostre Senensis res mutuo tractarentur...« Zsigmond márczius 28-i levele Sienához. Ugyanott, 445. szám.

⁴ Ugyanott, 443. szám.

⁵ Hogy az utóbbi egyenesen a király megbízásából kísérte el a kö-

Követsége kiküldetéséről márczius 20-án értesítette Zsigmond IV. Eugen pápát. Tudatta vele, hogy a Sierck útján küldött üzenet alapján útnak indítá a követséget, a mely a sienai követekkel együtt fogja a pápával a tárgyalásokat vinni.¹ A követek részére márczius 21-én állította ki királyi függő pecsét alatt az utasításokat tartalmazó oklevelet. Fölhatalmazta őket, hogy a pápával a császárkoronázás kérdésében tárgyaljanak, a császári koronát részére és helyette a pápától kérelmezzék, hogy nevében a pápa kezébe a pápa által kívánandó esküt letegyék, a melyet, ha szükséges, a király személyesen is meg fog újítani, valamint felhatalmazta őket, hogy a pápávali kibékülés érdekében szükséges mindennemű nyilatkozatot és ígéretet megtehessék, valamint hogy ily ígéreteket és nyilatkozatokat a király nevében a pápa részéről átvehessenek.² Siena városa ugyanaz nap állította ki a maga követei részére az utasítást, a melyben a város érdekeinek szemmeltartása mellett meghagyja nekik, hogy a királyi követekkel együtt mindenkép azon legyenek, hogy a király és a pápa között a tárgyalások eredménynyel végződjenek és a béke köztük helyreálljon.³

A követek márczius 25-én már Rómában voltak. Zsigmond az általa küldött követség költségeinek fedezésére ismét Siena városát vette igénybe. Márczius 19-én 480 frtot vett fel a városból.⁴ Siena követe Károly püspök, a város határozata értelmében 20 lovasból álló kísérettel indult útnak.⁵ Eugen pápa márczius 26-án fogadta Károly püspököt, a kivel közölte, hogy kész a király követeit is kihallgatáson fogadni. Ennek következtében Thallóczy és Schlick még aznap este megjelentek a pápa előtt. A pápa kegyesen fogadta előterjesztéseiket, azok felett megelégedését fejezte ki, úgy, hogy a követek reményt tápláltak arra, hogy küldetésük eredménynyel fog járni.⁶ A pápa a királyi követséggel folytatandó tárgyalások vitelével Giordano Orsini, Lucido de Conti és Angelotto Fosco bíbornokokat bízta meg. Velük a sienai követek, még mielőtt a megbízottak a királyi követekkel értekeztek volna, érintkezésbe léptek és újból is lelkükre kötötték a megegyezést a pápa és a király között. Ez alkalommal a sienai követek Fosco bíbornok részéről arra is

veteket Rómába, azt Zsigmondnak márczius 20-án Vilmos bajor herceghez intézett leveléből tudjuk. Ugyanott, 444. sz.

¹ Ugyanott, 445. szám.

² Ugyanott, 446. szám.

³ Ugyanott, 447. szám.

⁴ Ugyanott, 763. oldal, 4. jegyzet.

⁵ Ennyiről szólott a város útlevele. Ugyanott, 765. oldal, 1. jegyzet.

⁶ A sienai követek jelentése 1433 márczius 30-ról. Ugyanott, 451. szám.

bíztatást nyertek, hogy a városokat illető kérdésekben római tartózkodásuk nem lesz eredménytelen, a minthogy a tárgyalások folyamán a pápa is több ízben kifejezte abbéli hajlandóságát, hogy a békét Siena és Flórencz között hajlandó közvetíteni.¹

A pápai megbízottak és Zsigmond követei között a tárgyalások márczius 28-án indultak meg. Ez alkalommal Zsigmond követei előterjesztették a király kívánságait, de az érdemleges tárgyalások, mint látszik, ez alkalommal még nem indultak meg. Másnap, vasárnap, márczius 29-én, a királyi követek a sienai követekkel együtt részt vettek a capella papalén. Mise után a pápai követek találkoztak a királyi követekkel, kiknek kíséretében voltak Sierck Jakab és a sienai követek, Károly püspök és Bartolommeo de Agazaria is. Azonkívül jelen volt a tanácskozásban Francesco Condulmario a bíbornok-camerlengo is. A tanácskozást Orsini bíbornok nyitotta meg, a ki közölte a követekkel, hogy a pápa hajlandó azokat a megegyezéseket, a melyek annak idején a sienai tanácskozás alkalmával Conti bíbornok és Zsigmond között kötöttek, a maguk egészében betartani. Hozzátette azonban a bíbornok, hogy a pápának nagy szüksége lévén fürdőzésre, husvét után rögtön Viterbóba készül és itt fogja a királyt bevárni, a kivel együtt térend vissza Rómába, hol őt császárrá fogja koronázni. Ez az elhalasztás azonban nem találkozott a király követeinek tetszésével, hanem azt óhajtották, hogy a császárkoronázás még a pápának Viterbóba utazta előtt történjék. Kérték tehát a pápa beleegyezését ahhoz, hogy Zsigmond még husvét előtt Rómába jöhessen. A Conti bíbornokkal történt megállapodások megújítása sem találkozott egészen tetszésükkel. Úgy találták, hogy azóta sok minden megváltozott, minélfogva új megegyezésekről lehetne szó. Felkérték tehát Orsini bíbornokot, hogy formulázza meg az új megállapodásokat és ennek megtörténte után gyűljenek össze egy újabb tanácskozásra. Ez az újabb tanácskozás még aznap, márczius 29-én este meg is tartatott. Részt vettek benne a sienai követek is. A tanácskozás eredménye az volt, hogy másnap a megállapodásokat írásba fogják foglalni, mire azokat a királyi követek el fogják küldeni a királynak, valamint közölni fognak azok Siena városával is.²

Arról, hogy a márczius 30-iki tanácskozásban a pápai és a király megbízottai mit határoztak, valamint hogy a következő napokon mi történt, nem vagyunk tájékoztatva. Úgy látszik,

¹ Ugyanott, 451. szám.

² Mindezt a sienai követeknek márczius 30-i jelentéséből tudjuk. Ugyanott, 451. szám.

hogy a megbizottak megegyeztek a császárkoronázás módozatai tekintetében és a megegyezésről fölvett iratot elküldték Zsigmondnak Sienába, hogy ahhoz hozzájáruljon. Úgy látszik azonban, hogy a márczius 30-i tanácskozáson nem hárultak volt el az összes nehézségek, mert a sienai követek április 5-én kelt jelentésükben kiemelik, hogy időközben mindent elkövettek a megegyezés létrejötte érdekében. Tárgyalásokat folytattak a pápával, a bíbornokokkal és a király követivel, időközben Siena városa meg is sürgette őket, lelkükre kötve újból is a közbenjárást pápa és király között.¹ Így következett el virágvasárnapja, április 5-ike, a midőn a sienai követek részt vettek a pálmaszentelés ünnepélyén és utána a pápánál kihallgatáson voltak, a mely alkalommal újból is a megegyezés érdekében intervenáltak. Jelenlétükben fogadta aztán a pápa Thallóczyt, Schlicket és Siercket és ez alkalommal megtörtént a végleges megegyezés, a melynek ünnepélyes írásba foglalása és kihirdetése másnapra, április 6-ra tüzetett ki.² Nem tudni mi okból, ezt nem tartották be és a megegyezés kihirdetése, valamint a királyi követek által az eskü letévése, április 7-én történt meg.

II.

A király és a pápa között kötött megegyezésnek úgy márczius 29-én kelt fogalmazványa, valamint az április 7-iki végleges szövege reánk maradt. A két szöveg között többrendbeli lényeges eltérés van, mint az időközben folytatott tanácskozások eredménye.

Az 1. pontban megállapodás történik arra nézve, hogy Zsigmond április folyamán a Viterbóban tartózkodó pápát fel fogja keresni. Ez a pont némi stiláris módosításon ment keresztül és úgy került be a végleges szöveg 1. pontjába.

A fogalmazvány 2. pontjában a királyi megbizottak kötelezettséget vállalnak arra, hogy Zsigmond le fogja tenni a szokásos háromféle esküt, illetve mindazon esküt, a melynek letévése úgy a szokás, mint a joggyakorlatok alapján kötelezve van és pedig vagy magának a pápának, vagy az általa designált követ, illetve követek kezébe. Az e pontban említett háromféle eskü minden valószínűség szerint a VII. Henrik által annak idején letettekkel azonos. Ezek között az első a juramentum securitatis, a melyet a király elismertetése után tesz le, a másik az, melyet

¹ Ezt az április 5-i jelentésből tudjuk. Ugyanott, 452. szám.

² Ugyanott.

VII. Henrik Olaszországba érkezte előtt egy pápai legatus kezébe tett le, a harmadik pedig a tulajdonképeni koronázási eskü, a melyet az új császár a koronázás alkalmával tesz le. A szerződés e pontja ellen a királyi követek kifogást emeltek. Kifogásolták, mint látszik, a *iuramentum securitatis* letevését, a melyet Zsigmond már 1418-ban a konstanci zsinaton letett volt, a midőn V. Márton pápától elismerését kérelmezte és meg is nyerte.¹ A végleges szöveg ehhez képest módosult is, abban csak általánosságban van szó a király által letcendő eskükről, a melyeket »*tam de consuetudine, quam de iure*« letenni köteles, a nélkül, hogy azok e pontban részletezve volnának.

A 3. pontban a királyi megbizottak kötelezik magukat, hogy a király nevében leteszik azt az esküt, a melyet a király le szokott tenni, mielőtt Olaszország területére lép, illetve mielőtt ott bárminemű *iurisdictiont* gyakorol. Ez volt az előbbi pontban említett három eskü közül a második. Kötelezettséget vállaltak továbbá arra is, hogy ezt az esküt a király a pápának magának vagy megbizottainak újból le fogja tenni. Az április 7-iki consistoriumban ezt az esküt a királyi megbizottak le is tették és a megegyezés végleges szövege erről az esküről, mint a királyi megbizottak által már letett esküről szól, azzal, hogy a király személyesen is le fogja majd azt tenni.

A 4. pontban az eredeti fogalmazvány szerint a királyi megbizottak megígérik, hogy ha a király akár Viterboba, akár Rómába jön a pápához, csakis azokat fogja magával mint kíséretet hozni, a kik jelenleg vele együtt Sienában tartózkodnak. Kötelezi magát arra, hogy nem fog olyasvalakit kíséretében magával hozni, a ki az egyház, illetve a pápa ellensége. Ez a végleges szövegben oda módosult, hogy *tudva* nem fog magával ilyes valakit hozni, ha pedig valakiről utólag kitudódna, hogy az egyház vagy a pápa ellensége, azt vagy azokat a pápa kívánságára tüstént el fogja távolítani.

Az 5. pont utal arra, hogy a királynak Rómába jövetele nem tisztán a császári korona elnyerése végett történik, hanem hogy ez alkalommal az egyház, az egész kereszténység, valamint Olaszország érdekeit és békéjét érintő kérdések is tanácskozás alá fognak vétetni. Az eredeti fogalmazvány szerint a királyi megbizottak szavatosságot vállalnak, hogy a király e kérdések felől a pápával tárgyalásokat fog folytatni megérkezte után és ha a tárgyalások a császárkoronázás előtt nem volnának befejezhetők, a császárkoronázás után még 2—3 hónapig Rómában

¹ 1418 január 23-án L. Filastre bibornok naplóját Finke-n'1: *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Konstanzer Konzils*, 237. lap.

fog időzni és nem fog onnan előbb távozni, hacsak a pápa ehhez nem adja beleegyezését.

Ez a pont teljesen megkötötte volna a király kezét tartózkodása időtartamára nézve. Az egyezség végleges szövege lényegesen megváltoztatta az eredeti tervezetet. Benne arról, hogy Zsigmond mennyi ideig tartózkodjék Rómában, szó sincsen, valaminthogy a koronázás előtti tárgyalásokról sem tétetik benne említés. A végleges szöveg a király tartózkodása tartamának megállapítását — a koronázás után — a pápa és a király közös megegyezésére bízta, azonkívül a tanácskozás tárgyaiul a végleges szöveg csakis a kereszténység és Olaszország békéjét, jelöli meg, az eredeti fogalmazvány kitétele »... pro pace tractanda... et ecclesie sancte dei...« kitétel elmaradt, a minek magyarázata valószínűleg abban keresendő, hogy a február 14-iki pápai bullával az egyház békéjét helyreállítottak, vagyis a pápa és a zsinat közti konfliktust befejezettnek tekintették.¹

A 6. pontban ígéret foglaltatik arra nézve, hogy Zsigmond IV. Eugen pápát mindenkor való, igaz és törvényesen megválasztott pápának fogja tekinteni és tartani, és azon lesz, hogy az összes királyok, fejedelmek, egyházi és világi személyek őt ilyennek tartsák és ismerjék. Mindenképen rajta lesz a király, hogy a pápa, a míg él, névleg is, valósággal is pápának tekintessék, békében, senki által méltóságában nem háboríttatva éljen és megigéri, hogy a pápát és az egyházat meg fogja védelmezni; a minthogy erre jog szerint kötelezve is van. A végleges szövegben ez a pont is több tekintetben változott, így elmaradt az a rész, a melyben a király kötelezi magát, hogy gondoskodni fog, miszerint a pápa békében élhessen, viszont Zsigmond kötelezte magát hiven és őszintén (*pura corde*), tehetsége és tudásához képest a pápát és az egyházat megvédelmezni, »quantum cum deo poterit« a mennyire ezért Isten előtt felelősséget vállalhat.

A 7. pontban a pápa megigéri, hogy a királyt kegyesen és az őt régi szokás szerint megillető módon fogja fogadni és mihelyt jöttéről értesül, a határig a bíbornokok közül néhányat prelátusokkal együtt fog küldeni és vele és kíséretével szemben az őt megillető tiszteletet fogja tanusítani az egyházi állam egész területén. A végleges szöveg e pontot csak annyiban változtatta meg, hogy az egész egyházi állam területe helyébe azokat a területeket tette, a melyeket a király vagy kísérete útközben érinteni fognak.

A 8. pontban a pápa kötelezi magát, hogy a királyt június-

¹ R. T. A., X. kötet, 713. oldal.

hó, folyamán Rómában császárrá fogja koronázni, őt a császári fölkenésben és consecratióban részesítendi, a szokásos szertartások betartásával, minden további huzavona nélkül. A végleges szöveg csak annyiban tartalmaz változást, hogy a koronázás napjául június 15-e határoztatott.

A 9. pontban a pápa kijelenti, hogy Zsigmond elutazása elé, ha a koronázás megtörtént és a tárgyalások köztük befejeződtek, akadályokat nem gördít, a királyt Rómából elvonulni engedi akkor, a mikor neki tetszik és bíbornokai, valamint prelátusai által egészen az egyházi állam határáig kísérteti, valaminthogy a királyt úgy jöttében, mint Rómabani tartózkodása alatt és visszatérő útjában atyai szeretettel fogja fogadni, őt és kíséretét békében, apostoli áldásában részesítve fogja elbocsátani és gondoskodni fog arról, hogy az egyházi állam területén biztonságban vonulhasson keresztül, valaminthogy az egyházi állam alattvalói is kellő tiszteletben fogják a királyt és kíséretét részesíteni. A végleges szöveg csak annyiban változott, hogy kimondatott, hogy az egyházi állam alattvalói alatt azon területek lakosai értendők, a melyeket a király vagy kísérete útközben érinteni fognak.

Végül a 10. pont az egyezségoklevél kiállítására vonatkozó határozatokat tartalmazza. Az eredeti fogalmazvány szerint a megállapodásokat tartalmazó oklevelet a pápa a rendes módon, ólompecsét alatt fogja kiadni, a király azt szintén a szokott módon állítja ki és az okleveleket kölcsönösen kicserélik. Azonkívül kimondatott, hogy a megállapodáshoz a bíbornoki testület is hozzájárul és e hozzájárulásról külön oklevelet állít ki, melyet a királynak megküld. A végleges szöveg a bíbornokok hozzájárulását elejtette és kimondja, hogy az egyezségről szóló okiratot a pápa és király a megfelelő rendes formában kiállítva, kölcsönösen kicserélik.¹

Az egyezés ünnepélyes közzététele és ezzel együtt a királyi követek részéről a különböző eskük letétele az április 7-én tartott consistoriumban történt. Schlick Gáspár rövid beszédben jelentette, hogy a király és a pápa között a megegyezés, a melynek oly sok akadálya volt, a mai napon megkötöttet. Bemutatta a királynak 1433 márczius 21-én kelt, követeknek adott meghatalmazási oklevelét, a melyben őket az egyezés megkötésére, a kívánt eskük letételére és az elődei által tett ígéretek megújítására felhatalmazza. Ezután a király követei a pápa elé járultak és térdet hajtva előtte, az evangéliumra tett kézzel, megcsókolva a feszületet, letették a király nevében

¹ Az egyezés szövege R. T. A., X. kötet, 449. szám.

az esküt. Ennek megtörténte után a király nevében a császári koronát és fölkenést kérelmezték, mire a pápa beszédet mondott, a melyben megígérte, hogy a királyt császárrá koronázza és fölkeni, őt egyházi és világi ügyekben támogatni fogja és a vele kötött egyezséget be fogja tartani. Az ünnepélyes aktus lefolyásáról jegyzőkönyv vététt fel.¹ A pápa egyúttal kiállította az egyezséget magában foglaló és azt megerősítő oklevelet is.² Az esemény emlékére Róma összes harangjai megkondultak, este pedig kivilágítással ünnepeltek.³

A consistoriumban tehát, mint ebből látjuk, a király követi a király nevében esküt tettek. Ennek az eskünek szövege szintén kétféle alakban maradt reánk, a fogalmazványban és a végleges szövegben. A kettő lényegileg megegyezik egymással. A király kötelezi magát az egyházat és a katolikus val ást megvédelmezni, mindennemű eretnokség és schismatikusok ellen föllépni, hogy a szaraczenokkal, illetve bármely más pogány schismatikussal szövetségre nem lép, a pápa és utódai személyét bárki ellen megvédelmezi, valamint tiszteletben fogja tartani mindazokat a kiváltságokat, melyeket elődei az egyháznak adományoztak, különösen a Konstantin, Nagy Károly, Henrik, IV. Ottó, II. Frigyes és Rudolf által adományozottakat, főleg azokat, melyek az egyházi állam birtokaira vonatkoznak, a melyeket a maga részéről is megerősít, e birtokokat sem egészben, sem részben el nem foglalja, birtokba nem veszi és mások által sem engedi birtokolni. Azokon sem maga, sem megbízottai által hivatalos működést nem fejt ki, az egyházat mint katolikus fejedelem meg fogja védelmezni mindenki ellen birtokaiban, és tanácscsal és tettel áll támogatására. Továbbá esküvel fogadják, hogy a király a római egyháznak, illetve általában az egyháznak javait, jogait, mindennemű tagját meg fogja védelmezni és tehetségéhez képest oltalmazni, a római egyház vasallusai ellen semmiképp sem fog fellépni, a katolikus hivekkel a birodalomban kegyesen fog bánni, őket jog ellenére el nem nyomja, mások által elnyomni nem engedi, hanem jogaikban és kivált-

¹ L. a consistorium lefolyásáról szóló április 7-i jelentést R. T. A. X., 453. szám. Az egyezés megkötését jelenti Niklosdorfi János Rusdorf Pálnak, a n met lovagnak nagymesterének és Menken János káplán ugyanannak az első április 7-i a második április 9-i kelettel, valamint IV. E gen pápa Johanna nápolyi királynénak tudatva vele, hogy Z-igmond követi a szokásos esküt is letették. Az egyezés megkötéséről a si nai követek is jelentést tettek városuknak. E két ut bbi lev l szintén április 7-én kelt. Ugyanott 452. 457. 458. és 460. számok. V. ö. Jnghirami naplóját az Ar hivio Storico Italiano, Serie V. tomo I, a 45. lapon.

² L. az oklevelet R. T. A., X., 455. szám.

³ Jnghirami i. h.

ságaikban őket megoltalmazandja. Együttal kijelentették, hogy ezt az esküt a király személyesen is le fogja tenni a pápának.

Ez a végleges szöveg a fogalmazványtól több részletben eltért. Az eredeti fogalmazványban szerepeltek még a VII. Henrik által kiállított kiváltságok is, melyek megerősítésére a követek kötelezettséget vállaltak volna. Ez a végleges szövegből kimaradt. Eltérés van továbbá ott, a hol Zsigmond megígéri, hogy a római egyház birtokait, illetve azok egy részét nem fogja birtokába venni, ide beszűrődött a végleges szövegbe, hogy mások által sem engedi azokat — a mennyire azt megakadályozhatja — birtokoltatni. Az eredeti fogalmazvány továbbá magában foglalta e kifejezést »quod ecclesie Romane vazallos nullatenus offendet«, a mely kifejezésbe a végleges szöveg bele-szúrta még a »contra iustitiam« kifejezést, a mely megfelelt a régi, a Constitutio Clementinában foglalt határozatoknak.

Az április 7-i eskü fogalmazványában továbbá szerepelt a juramentum securitatis is, a mely szerint Zsigmond megígérte, hogy ha a pápa beleegyezésével Rómába jövend, a római egyházat és a pápát »pro posse exaltabit et neque vitam aut membrum, neque ipsum honorum pontificatus, quem habet, eius voluntate aut consilio vel consensu sive ipsius exhortacione perdet« és hogy Rómában semminemű olyan ténykedést nem fog végezni, a melynek gyakorlása a pápát illeti meg. Megígéri továbbá, hogy a mennyiben a patrimonium területéből valami az ő (Zsigmond) tulajdonába jutott volna, azt a pápának vissza fogja adni, együttal gondoskodni fog arról, hogy összes olaszországi vicariusai a pápát a patrimonium birtokában tehetségükhöz képest megvédelmezzék, valaminthogy megígéri, hogy mindenben a pápa védelmezője és oltalmazója leend.

Ez a juramentum securitatis az eskü végleges szövegéből kimaradt. Tartalmilag megegyezik a fogalmazvány azzal az esküvel, a melyet Zsigmond már 1418 január 23-án a konstanzi zsinat alkalmával V. Márton pápának letett volt.¹ Zsigmond megbizottai úgy látszik ennél az oknál fogva kifogást emeltek az ellen, hogy Zsigmond a juramentum securitatis még egyszer letegye és ez az álláspontjuk érvényesült is. A juramentum securitatis elmaradt és az április 7-én letett eskü végleges szövege azt nem említi. Ellenben a követek megígérték, hogy a király a koronázási esküt le fogja tenni, a mi aztán a koronázás alkalmával meg is történt.

Thallóczy és Schlick a consistoriumban általuk letett esküről ünnepélyes okiratot állítottak ki.² Ezzel a tárgyalások a

¹ L. Fil stre naplóját, Finke i. h., 237. l.

² R. T. A.. X. kö et, 454. szám.

pápa és a király között be voltak fejezve, mire a királyi követek visszaindultak Sienába. Elutazásuk alkalmasint április 8-a után történt meg. A pápa megbízásából Antonio de Rcselli advocatus consistorii kísérte őket vissza a király udvarába.¹

Zsigmond részéről az egyezség megerősítése április 10-én történt meg, királyi felség pecsétje alatt kiadott oklevélben.² Mi sem állott útjában annak, hogy a király meginduljon a pápávali találkozásra. Azonban Zsigmond még április végéig tartózkodott Siera városában és csak április 25-e után indult útnak.

A pápával történt megállapodás értelmében Zsigmond és a pápa Viterbóban voltak találkozandók. A pápának mint tudjuk, szándékában volt rögtön husvét után Viterbóba menni az ottani fürdők használata végett.³ Itteni tartózkodása május havára terjedőleg volt kombinációba véve, úgy hogy a király a pápával együtt június, esetleg július havában jött volna Rómába.⁴ A pápa még április 7-én megbízta Hugo palestrinai bíbornok püspököt és Lucido Conti bíbornokot, hogy az április hó folyamán Viterbóba jövő király elé utazzanak és őt a találkozás helyére kísérjék.⁵ Azonban a pápa viterbói séjour-ja abban maradt. Még április 24-e körül úgy állott a dolog, hogy a pápa elutazása meg fog történni, e napon Cyno de Lambardis pisai kanonok, a pápai kamara notariusza kezeihez utiköltség utalványoztatott ki, hogy Viterbóba menjen a pápa és udvara részére szükséges szállások előkészítése czéljából.⁶ Zsigmond maga április 15-én Waldstein Hašekhez és Budweis városához intézett leveleiben azt írja, hogy április hó folyamán Viterbóba, onnan pedig Rómába szándékozik menni.⁷ Azonban a viterbói találkozás elmaradt, Eugen pápa letett a viterbói útról és Rómában maradt. Követeit azonban Zsigmond elé küldte Viterbóba. Az eredetileg e küldetéssel megbízott Hugo palestrinai püspök helyett a pápa Orsini Jordán bíbornokot jelölte ki Lucido Conti mellé. Részükre április 27-én állította ki a pápa az útlevelet, meghagyván az egyházi állam összes polgári és

¹ Ugyanott, 715. oldal.

² Ugyanott, 461. szám.

³ L. a sienai követeknek márczius 30-i és április 5-i jelentéseit. Ugyanott, 451. és 452. szám.

⁴ V. ö. Menken János április 9-i levelét. Ugyanott 460. szám. Niklosdorfi János jelentése a német nagymesterhez Rusdorf Pálhoz. Ugyanott, 458. szám.

⁵ A pápa levele Hugo püspökhöz. Ugyanott 459. sz.

⁶ Ugyanott, 717. oldal, 4. jegyzet. Cynot 3 szclsa négy lóval kísérte. Költség: i fedezésére — 15 napi távollétet számítva — 20 arany forint utalványoztatott neki.

⁷ Ugyanott, 463. szám.

katonai hatóságának, hogy a király elé utazó bíbornokokat és az általuk kísért királyt mindenütt a kellő tisztelettel fogadják.¹

Zsigmond király ez alatt az idő alatt még mindig Sienában tartózkodott. Valószínűleg pénzügyi transactiókkal foglalkozott a küszöbön álló római út végett. Ez időbeli pénzügyi viszonyait néhány adat világítja meg.

A Thallóczy Matkó és Schlick Gáspár és a pápa között folytatott tárgyalások folyamán a pápa megígérte, hogy Zsigmondnak április havára 6000 arany forint segélyt fizet. Ez ígéret értelmében a pápai kincstárnok, Dániel concordiai püspök 4000 arany forintot fizetett ki Condulmerio Ferencz bíbornok kamarás utalványára Sierck Jakab kezeihez, a kit ez összeg átvételéről Thallóczy és Schlick április 8-án nyugtáznak.² Az összeg átvételét április 14-én Zsigmond is elismerte.³ A hátralévő 2000 arany forintot Sierck Jakab kezeihez május 5-én utalták ki.⁴ Ez az összeg április havára szólott, azonban Zsigmond a májustól—júliusig terjedő időszakra is részesült a szentszéktől pénzbeli támogatásban. A R. T. A. X. köt. 716. és 717. lapjain össze vannak állítva az e segélypénzekre vonatkozó adatok. Niklosdorf Jánosnak, a német lovagrend prokuratorának május 21-i levele a rend nagymesteréhez havi 5000 frt segélyről szól.⁵ Ezzel szemben a számadáskönyvek adatai a következő összegeket tüntetik fel: május havára 2500 frt, június havára ismét 2500 frt, a melyet a pápa Sienánál vett fel, július havában 2712 frt, augusztus havában 2130 frt, összesen tehát 9842 frtot kapott Zsigmond a szentszéktől e három és fél havi római tartózkodás alatt. Hogy ennek az összegnek előteremtése nem csekély nehézségekbe ütközött, az természetes. A pápa az április havi segélypénz lefizetésére igénybe vette Velenczét, a mely egy harmadrész erejéig vállalkozott, de csak arra az esetre, ha Flórencz is kiveszi a maga részét, a mit azonban Flórencz megtagadott.⁶ Érdekesen világítja meg a pénzügyi helyzetet Rómában az a levél, a melyet a többször említett Niklosdorf János 1433 július 12-én intéz rendje nagymesteréhez és a melyben azt írja neki, hogy kénytelen lesz Rómát pénzhiány miatt otthagyni, minthogy fáradozásai, hogy pénzt szerezzen magának, eredménynyel már nem járnak, minthogy a pápa a római

¹ Ugyanott, 464. szám.

² Ugyanott, X., 733. oldal, I. jegyzet.

³ Ugyanott, 462. szám.

⁴ Ugyanott, 715. oldal, 4. jegyzet.

⁵ Ugyanott, 433. szám.

⁶ R. T. A., X., 716. oldal.

bankárokat felszólítá, hogy a rendelkezésükre álló pénzeket bocsássák neki — a pápa — rendelkezésére.¹ A mint ezekből az adatokból látjuk, Zsigmond ez alkalommal is hű maradt szokásához, szövetséges társai és barátai pénztárát a lehetőségig igénybe venni.

Április 25-én végre útnak indult Sienából Zsigmond király.² A Palazzo publicoba hívta össze a városi előljáróságot és a polgárság legelőkelőbb tagjait, és hosszabb beszédben búcsúzott tőlük. Különösen hangsúlyozta beszédében a város iránti szeretetét és jóindulatát, majd a jelenlevők kíséretében lóra szállt és a San Marco-kapun keresztül elhagyta a várost. A Tressa folyón át vezető hidon még egyszer megállt és újból elbúcsúzott az őt kísérőktől, lelkükre kötve ismételten a béke és egyetértés fenntartását. Ezután tovább vonult kíséretével. A sienai területen keresztülvonultában Agostino Borghese és Jacomo Guidone kísérték őt a város megbízásából. A város már jó előre intézkedett volt, hogy Zsigmondnak és kíséretének ellátása a sienai területen nehézségekbe ne ütközzék. Április 15-én Fojanohoz, Petriolihoz, Campagnaticohoz és Grossetohoz intézett a város rendeletet, a melyben e helyeknek meghagyta, hogy kellő mennyiségű élelmiszert, főleg kenyeret és húst tartsanak készen, hogy a területeiken átvonuló király és kísérete készpénz mellett elláthassák magukat.³ Grossetonak külön is meghagyta Siena, hogy az ott Zsigmonddal találkozandó Alfonzo aragon király részére Siena számlája terhére 150 frt erejéig tartson készletben bort, húst és kenyeret.⁴ Zsigmond ugyanis tervbe vette volt, hogy Grossetóban esetleg Talamoneban — a mely Grosseto közelében feküdt — találkozni fog Alfonso aragon királlyal, a kivel február vége óta összeköttetésben állott. Január havában az Ischiában tartózkodó Alfonso Andrés de Biure-t küldte követül Zsigmondhoz, megbízván azt, hogy esetleg Filippo Maria Visconti-t, Velenczét, Flórenczet és Genuát is keresse fel.⁵ Úgy látszik, hogy a követség folyományaként Zsigmond február havában a maga részéről is egy követtséget küldött az aragon királyhoz, a mely márczius végén tért vissza

¹ R. T. A., X., 846. oldal, 2. jegyzet.

² A Pietro Rossi által szerzett *Historia Senensis* márczius 21-ét mondja Zsigmond elutazási napjának. Hogy ez a dátum téves, ennek fejtegetését l. R. T. A., X., 718. oldal.

³ L. ugyanott, 719. oldal a jegyzetekben közölt oklevélkivonatokat.

⁴ Ugyanott 2. jegyzet.

⁵ L. az utasítást Biure részére Amettlernél: Alfonso de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV. Primera parte Tome I. Gerona 1903. a 379—383. lapon.

Sienába. Zsigmond e követségváltásról a sienai concistoriot is értesítette azzal, hogy Talamoneban találkozni szándékozik az aragon királylyal. A concistorio erre úgy határozott, hogy a királyt e tervezett találkozásról a város megbízottai által lebeszélteni, illetve azt ajánlja, hogy a tervezett találkozást a római tanácskozás eredményétől tegye függővé. Ez márczius végén történt, a fent idézett utasítás Grossetohoz a mellett szól, hogy Zsigmond a találkozáshoz mégis ragaszkodott. Úgy látszik azonban, hogy a találkozás nem történt meg, ellenben május havában Alfonso király egy újabb követség elküldését határozta el, a mely Zsigmondot római koronázása alkalmával, üdvözölje. Ez a követség, melynek tagjai Don Ramon de Perellos, Don Berualdo de Corbera, Don Berualdo Albert és Bautista Platamon voltak, május 28-án indult útnak Ischiából, de csak a koronázás után érkezett meg Rómába.¹

Zsigmond minden valószínűség szerint április 28-án vagy 30-án hagyta el a sienai területet. A sienai területen keresztül Agostino Borghese és Guidoccio di Giunta kísérték őt a város megbízásából.² Viterbo előtt találkozott Orsini és Conti bíbornokokkal, a kik a pápa megbízásából elébe utaztak.³ Velök együtt vonult be május 8-án Viterbóba, a hol május 11-ig időzött.⁴ E napon tovább indult Sutri felé, majd az Orsiniak birtokát képező Gallera városában tartózkodott, a honnan aztán útnak indult Róma felé.⁵

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

¹ A követségről l. Amettler i. h. a 398—399. lapon.

² Historia del sig. Orlando Melavolli de 'fatti e guerre de 'Senesi, cosi estere comi civili, Venetia 1599, libro secondo della terza parte, pag. 27., a hol az elutazás tévesen van április 21-ére téve.

³ Orsini május 3-án, Conti május 4-én érkezett Viterbóba, május 8-án vonultak Zsigmond elé. V. ö. Erich König: Kardinal Giordani Orsini. Freiburg i. B. 1906, a 68. lapon.

⁴ R. T. A., X., 786. oldal, 2. jegyzet.

⁵ Jnghirami i. m., 45. oldal.

SZENT GELLÉRT NAGYOBB LEGENDÁJÁRÓL.

Talán nem egyedül magam olvastam kételkedve e folyóirat lapjain ¹ Müller Frigyesnek azt a tülerős meggyőződés hangján kifejezett nézetét, hogy a nagyobb Gellért-legenda 10. fejezete, Ajtony legyőzésének története, közelkorú tudósítás. Véleményem szerint keresve sem lehetne jobb példát találni oly elbeszélésre, melyen a későbbkori hagyomány átalakító hatása világosan meglátszik. Nem vonom kétségbe annak lehetőségét, hogy a görög szerzetesekről szóló részben — mely a szerző szemében minden egyebet elhomályosító jelentőségre emelkedik — egykorú tények emléke rejtőzik. De a görög vallás ősi szerepe hazánkban meglehetősen homályosan ismert dolog. Másfelől pedig legendánkban való és költött elemek, régi források adatai és egy későbbkori író képzelmenek önkényes alkotásai annyira össze vannak vegyülve, hogy a történetileg értékes adatoknak a gyanus és meg nem bízható elemektől való elválasztása meglehetősen nehéz. Bármily véleményt is formáljunk a görög térítésre vonatkoztatható adatokról, annyi bizonyos, hogy ezekkel szemben nem csekély súlylyal esik latba, illetve semmiesetre sem hagyható figyelmen kívül az egész elbeszélés regényes színezete, a benne előforduló mondai elemek. Az oroszlanosi kolostor története a névmagyarázó mondák rendkívül elterjedt sorozatába tartozik. A kivágott nyelv történetében pedig már többen is ráismertek ² a nemzetközi mesekincs egyik elemére, mely többek

¹ 1913. 355. l.

² Már egy 1882—83-ból való megjegyzésében utal arra Kármán Mór, hogy Csanád úgy jár el, mint »a mondákban a sárkányölő hősök«. (Waldapfel-Kármán, Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. Budapest, 1898. 47. l.) A motívum történetével részletesen foglalkozik azután Sebestyén Gyula, A magyar honfogl. mondái. Bpest, 1905. II. k. 198., továbbá Beóthy-Badics, A magyar irod. tört. Budapest, 1906. I. 99. l. L. még Himpfner Béla, Egyet. Phil. Közl. 1910. 394. l. — Azt azonban bajosan hinném, hogy ezt a motívumot még az őshazából hozták volna a magyarok. Egyes részletek, mint a csaló leleplezése és megszégyenítése, nagyon is a Trisztán-mondára emlékeztetnek. De Sebestyén mindig abból indul ki, hogy »a legenda a bevett szokás szerint Gellért szentté avattatására, tehát

között a Trisztán-mondában egészen hasonló részletekkel olvasható. Röviden, egy hasonlattal élve: ha csakugyan maradt volna valamely közelkorú tudósítás Ajtony történetéről, úgy ez olyanformán különböznék a mi elbeszélésünkötől, mint ahogy a Hruotland comes haláláról Einhardnál olvasható rövid leírás¹ különbözik azoktól a Roland-mondáktól, melyek a hősről a későbbi századokban keletkeztek.

Abban igaza lehet Kaindllal szemben Müllernek, hogy ez az elbeszélés, bármennyire is önálló kis epizód, aligha került később a legenda szövegébe. Kaindl csakugyan nem vette figyelembe a Csanádról és Ajtonyról más fejezetekben előforduló hivatkozásokat, melyekkel tehát a 10. fejezet tartalmi kapcsolatban áll. De e mellett külső, nyelvezeti kapcsolatokra is rámutathatunk. A nélkül, hogy általánosabb kifejezéseknek túl nagy jelentőséget tulajdonítanék, mégis idézek itt a 10. fejezetből két kifejezést, melyekhez hasonlókkal másutt is találkozunk. A keresztesek és pogányok közötti ütközet leírása a 2. fejezetben e szavakkal kezdődik: »cum autem... christiana acies... expectaret de celo auxilium«; a nagyősi csatában Csanád vitézei »egressi sunt in prelium... expectantes... auxilium de celo«. Pár sorral alább ezt olvassuk: »Chanadinus subridens ait«; a 14. fejezet dialogusában pedig: »episcopus... subridens ait«.

A két megegyezés közül az utóbbi nem áll ellentétben szerzőnknek. — mindjárt megjegyzem — rendkívül bonyolódott keletkezési elméletével, minthogy e szerint az a párbeszéd, melyből idéztünk, ugyanabból a régi, elveszett redactióból való, mint a 10. fejezet. Ellenben az előbbi adat már nehezebben illik bele Müller magyarázatába, minthogy szerzőnk a legenda bevezető fejezeteit (1—4.) nem a nagy legenda tulajdonképeni írójától, hanem egy velencei szerzetestől származtatja. Egy ily »velencei átdolgozás« eszméje már Kaindlnál is megtalálható s alább magunk is vizsgálat tárgyává tesszük, hogy szükséges-e a nagy legenda keletkezését több szerzőre visszavezetnünk vagy pedig a kérdés egyszerűbben is megoldható? Egyelőre lássuk a többi részeket is, melyek szerzőnk szerint, a 10. fejezettel együtt, egy XI. századi, elveszett Szent Gellért életrajznak a nagy legenda szövegében fennmaradt töredékei.

Gyöngébb alapra talán még nem építettek merészebb tudományos constructiót, mint a mikor szerzőnk a 7—12. fejezetek

1083 körül készült. (A m. honf. mondái II. 202.) Ez igaz lehet, de nem a nagy, hanem a kis legendára vonatkozólag, mely Csanádról és Ajtonyról semmit sem tud. A nagy legenda keletkezését, úgy látszik, a második, 1361-i elevatióknak köszönheti.

¹ Vita Karoli Magni c. 9.

régiségét, az előbb tárgyalt érv mellett, a következő módon bizonyítja. Összeszámolta, hogy a legenda ezen részében »42-szer fordul elő *Szt. István neve*«, Szt. Imrée pedig kétszer s ezen esetek közül Szt. István neve »mellett mindössze kétszer áll a szent jelző«, Szt. Imrée mellett pedig csak egy esetben. Az utóbbi három eset által okozott nehézséget könnyen elintézve és egyéb föltevéseivel összhangba hozva, minden aggodalom nélkül jelenti ki, hogy a nagyobb legenda e »helyei Szt. Istvánt és Imrét nem ismerik, mint szenteket«, tehát nem lehetnek egyebek, mint fennmaradt részletek egy »*kortárstól származó életrajzból, a mely 1083 előtt már be volt fejezve*«.

Elég egy pillantást vetnünk a szövegbe és az idézett okoskodás tüstént a levegőbe foszlik. A valóságban úgy áll a dolog, hogy abban a három esetben, a hol *tényleg* előfordul »Szt. István neve«, csak egyszer (regi autem Stephano 214. l.) hiányzik e név mellett a »beatus« jelző, míg a többi, e jelzőt nélkülöző esetekben egyszerűen, mint »a király«-ról esik róla szó, tulajdonnévnek megemlítése nélkül (salutavit regem; cui rex ait stb.) A negyven eset közé jutottak, ha ugyan helyesen ellenőriztem Müller számítását, még azok a helyek is, a hol Maurus püspök és Anastasius apát emlékeznek meg beszédükben a királyról, vagy a hol István jelenlétében Csanád beszél, a kik pedig igazán nem nevezhetik még szentnek a királyt. Ha átlapozza Müller Szent István három életrajzát, valamint Szent Imre és Szent László legendáit, számos esetben — futólagos számításom szerint, még pedig Hartviknál csak az önálló részeket tekintve, vagy harminczszor — olvashatja Szent Istvánról vagy Szent Lászlóról a »rex« kifejezést, »szent« jelző nélkül, míg a »beatus rex«, »sanctus rex« mindössze vagy hatszor fordul elő. Úgy, hogy ha okoskodása helyes, mindezeket a legendákat vagy legalább is szövegek jelentékeny részét szintén 1083 előtti időből kell származtatnia. Holott az egész dologban tulajdonképen semmi szokatlan nincs. A mai szóhasználatra ép úgy áll, mint a középkorira, hogy a »szent« jelző szoros, majdnem elválaszthatatlan egységbe csak a tulajdonnévvel olvad össze, míg a »szent király«, »szent püspök« elnevezéseket vegyesen használjuk, szentekről beszélve, a jelző nélküli kifejezésekkel, azt hiszem, még ritkábban, mint emezeket. Nem volna nehéz az utóbbit egy kis számítás segítségével Müller cikkéből bebizonyítani.¹

Midőn Müller Frigyes az általa rekonstruált régi legenda

¹ Többször szól cikkében (így 364., 367., 444. l.) Szent Istvánról egyszerűen »a király« szóval és mégis azt tartja, hogy ugyanez »a nagyobb legenda későn élő compileránál lehetetlen lett volna«. (367. l.)

szerzőjét, habár nem is föltétlen határozottsággal, Valterben állapítja meg, ezzel egyszersmind elárulja azt is, hogy föltevéseinek és egész teóriájának tulajdonképeni forrása és kiindulópontja nem egyéb, mint legendánknak egy olyan helye, mely a többé-kevésbbé merész és hibás föltevéseknek már eddig is valóságos melegegyója volt.

Az énekes szolgáló sokat emlegetett története Himpfner Bélát a Lorelei dalára emlékezteti,¹ mely magához csábítja és téves utakra vezeti a hajósokat. Ez a hasonlat még további értelemben is talál, mint a milyenre a hasonlat szerzője gondolt. Nemcsak »nagytekintetű zenetörténeti észrevételek«-re vezetett ez az elbeszélés, hanem másfelől arra is, hogy a történet följegyzőjét és ezzel együtt az egész legenda szerzőjét a csanádi iskola énekmesterében keressük. Ortway Tivadartól² kezdve Horváth Cyrillig³ és Pintér Jenőig⁴ számos hívője akadt e gondolatnak, melyet most Müller Frigyes részletes és némileg új formában, de kevés szerencsével próbál véglegesen igazolni.

A Gellért és útítársa között lefolyó párbeszéd közvetlensége valóban nagyon csábít arra a föltevésre, hogy »a szöveg írója szemtanu vagy szemtanutól hallotta a közölteket«. Ez a következtetés teljesen jogosult, de csak abban az esetben, ha az említett párbeszéd tényleg megtörtént, vagy másképp kifejezve, ha az egész történetnek az az eredeti, hiteles alakja, melyet a nagy legendában találunk, nem pedig a kisebb legendában olvasható szöveg, melyben e párbeszéd hiányzik:

Vita minor (Acta Sanctorum.
Sept. VI. 723.).

Tempore quodam, dum pro
cujusdam defensione ad eundem
regem properaret, in ejusdem
regione (sic) laboriosa⁵ (sic) parte,

Vita maior (Endlicher 223. l.).

Accidit autem quodam tem-
pore, ut pro defensione cuiusdam
ad regem properaret. Et in
ejusdem regionis parte *silvosa*,
quae usui *porcorum* erat apta,

¹ Egyet. Phil. Közl. 1910. 391. l.

² Arch. Ért. 1874. 289.

³ A régi magyar irodalom története, Bpest, 1899.

⁴ A magyar irodalom története, Bpest, 1909. I. 123. l. A jegyzetekben azonban több hiba, így pl. az a megjegyzés (124. l.), hogy a nagy legenda velencei kéziratáról a Bollandisták »kimutatták, hogy hamisított volt«.

⁵ Az eredeti szövegben *sabulonosa* v. *sablonosa* állhatott. Ebből lett a nagy legendában olvasható *silvosa*, a mi azután maga után vonta a *pecudum*-nak *porcorum*-ra való változtatását. A szintér tehát nem egy »makkos«, — hogy Lánzy Gyula szavait idézzem — hanem homokos vidék, a mi a Székesfehérvár és Marosvár közötti terület földrajzi viszonyainak jobban meg is felel. Az »ejusdem regionis« bizonyára a csanádi vidékre értendő.

qua apta usui pecudum exstat, Vir Dei hospitatus est : ubi circa mediam noctem ancilla quaedam, dum manibus molam circumferens, triticum contereret, duriciam sui laboris cantilena demulcebat. Ad quam Pater sanctus ex-pergefactus, accersito ministro, quid sit, inquit. Cui famulus, ut res erat insinuat.

Confestim Pastor pius lachrymis perfunditur : Felix, inquit, homo sub alterius potestate constituta, quae sic dulce debitum servitium absque murmuratione impendit, cui non minimum pondus pecuniae portare iussit.

sita erat quedam villa, in qua meridie hospitatus est. Ubi circa mediam noctem audit strepitum molarium, quod ipse alias non viderat. Mirabatur quidnam hoc esset. Continuoque mulier, que molam trahebat, cantare cepit. Admirans autem episcopus dixit ad Waltherum : Walthere audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat, riseruntque ambo de carmine isto. Cumque mola solius manu traheretur mulieris, et cantus cresceret in altum, episcopus autem lecto interim iaceret, adhuc subridens ait : Walthere edissere mihi quis istius melodie cantus¹ sit, qui meam cantoria sua cessare compellit lectionem. At ille : ista modulacio carminis est inquit, mulier que cantat ancilla est huius hospitis apud quem hospitamur, que molit triticum domini sui, tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt. Cui episcopus : arte, inquit, currit an labore. Ait Waltherus : arte et labore, non quolibet trahendo iumento, se (sic) propria manu circumferendo. O miranda res, ait episcopus, qualiter se pascit humana generacio. Nisi enim esset ars, laborem quis posset tolerare. Felix, inquit mulier, que sub alterius potestate posita, sic dulciter debitum servitium absque murmuracione leta impendit. Cui eciam non modicum pondus pecuniae portare precepit.

¹ Talán értelmesebb lesz a szöveg, ha »cantor«-t olvasunk (az us végzet rövidítése hasonlít az or szótag írásához). Igaz ugyan, hogy nő-énekesről van szó, de a püspök ezt még nem tudja, hacsak a hangból nem következteti. Valter felelete — mint Horváth C. is kiemeli (E. Ph. K. 1910. 313.) — túlnyomó részben az éneklő személyéről áll fölvilágosítást.

A baloldalon idézett szöveg egy kerek, egységes kis történet, mely a mellett teljesen legendaszerű. A keresztény alázatosság és béketűrési erényét példázza. Úgy az elbeszélés célzata, mint egysége teljesen elmosódik a nagyobb legendában közbeszótt profán beszélgetés következtében. A nagyobb legenda egész előadásának sajátos eltérését a legendák szokott modorától majdnem mindenki észrevette eddig, a ki vele foglalkozott, de úgy látszik, haboztak levonni e megfigyelésből a kellő következtetést. Pedig nem volna szabad szem elől tévesztenünk, mily nagy jelentősége van a középkori irodalomban a típus, a sablón szerepének. Az igazi legenda, a legendaírás igazi, klasszikus korának terméke sohasem pusztán elbeszélés, életrajz, hanem vallásos épülésre szolgáló olvasmány, melynek az a célja, hogy a keresztény erényeket konkrét példában állítsa az olvasó elé. »Vere saluberrimum asserimus — mondja a kisebb István-legendák szerzője — *aliquid in exemplum de vita et actibus bonorum ad successorum propaginem scriptis emanasse.*» Ezek a sorok, melyeknek alapgondolata a legendák bevezetéseiben számtalan változatban ismétlődik, világosan rámutatnak a legendaírás uralkodó szempontjára. Ha előfordulnak is benne novellisztikus elemek, ezek mindig az említett uralkodó szempont szolgáltatásában állanak. Nem is illenék az igazi aszkétikus világfelfogáshoz, hogy a legendaíró, kinek szeme ég felé irányul, a földi élet mulandó eseményeinek, még ha azok hőséneke sorsával összefüggésben is állanak, magukban véve valami érdeket, jelentőséget tulajdonítson. Ezért teljes anachronizmusnak látszik előttem még a XI., XII. századokra nézve is, hogy a legenda írója a szent férfiú életével csak közvetve összefüggő eseményre, mint a minő Ajtony története, ily részletességgel kiterjeszkednék, vagy ilyen terjedelemben venné be annak leírását művébe; hogy életrajzi külsőségeket oly epikus, nyugodt lassúsággal adna elő, mint a nagy legenda szerzője; hogy egy utazás külső körülményeiről, a podgyász szállításáról, az utazás irányáról, a kalauzok és az egyes állomások neveiről megemlékeznek; hogy végül méltónak tartana a följegyzésre egy oly tréfás beszélgetést, mint a »magyarok symphoniájáról« szóló párbeszéd, mely a keresztény erényekkel és a legenda vallásos, oktató céljával semmiféle benső összefüggésben nem áll. A nagyobb legendában szemmel láthatólag előtérbe nyomuló novellisztikus, elbeszélészerű elemek határozottan annak későkorúságát mutatják. Ha a kis legendában hiányoznak ezek az elemek, ebből nem azt kell következtetnünk, mint Karácsonyi János tette,¹ hogy

¹ Szent-Gellért csanádi püspök, élete és művei. Bpest, 1887. 299.

annak írója elhagyta a nagy legendából a szent beszéd czéljaira nem alkalmas részeket, hanem egyszerűen azt, hogy a kisebb legenda igazi hagiographikus termék, míg a vita maior nem az, hanem oly korban keletkezett, a melyben a legendák igazi jelleme a korszellemmel együtt már megváltozott. De el is tekintve a legendának, mint műfajnak speciális sajátosságaitól, mindenesetre azon a határvonalon innen keletkezett, a melyet általában von meg az egész középkori irodalomra nézve Wattenbach,¹ midőn a régibb századok igazságszerető és józan előadását a középkor későbbi, romantikus századainak a phantastikus, költött elbeszélések iránti előszeretetével, a történeti igazság iránti érzék és kritikai gondolkodás hanyatlásával állítja szembe. Irodalmunkból legjobb például talán a Névtelen jegyző művére utalhatunk, mely a honfoglalás eseményét Dares Phrygius és a Nagy Sándor-monda regényes történeteinek hatása alatt írja meg és »képzeletdús«, költött részletekkel színezi ki s fosztja meg ezáltal eredeti ízűktől a népmondákból és régi krónikákból merített egyszerű történeteket.

De nemcsak az általános szemügyrevétel, hanem a részletes összehasonlítás is ellene szól annak a föltevésnek, hogy a kis legenda fent idézett elbeszélése a bővebb szöveg rövidítése által keletkezett. Ezt a részletes vizsgálatot elmulasztotta Müller, mert különben nem mondhatná, hogy »ugyanazon esemény mindkét legendában a *legkisebb tárgyi eltérés nélkül* van elmondva«. Épen ellenkezőleg lényeges eltérések vannak a két elbeszélés között, melyekből fontos következtetéseket vonhatunk. Azt csak épen megemlítem, hogy a kis legendában álmából ébred föl a szent férfiú (expergefactus), míg a nagy legendában olvasás közben zavarja meg az ének és malomzörgés. De főleg mi oka lett volna a kis legenda kivonatot készítő szerzőjének arra, hogy az elbeszélésben szereplő Valter mester helyébe egy egyszerű szolgát (minister, famulus) tegyen? Míg az ellenkező föltevés mellett könnyen érthető a dolog. Viszont könnyen érthető az is, a mire már Pauler figyelmeztetett,² hogy a nagyobb legenda szövegében azért maradtak el a »pastor pius lachrymis perfunditur« szavak, mert nem illettek össze a nevetve elmondott (»riseruntque ambo«, »episcopus subridens ait«) megjegyzések tréfás hangulatával, holott, mint Pauler észrevételéhez mindjárt hozzáfűjünk, az életrajz többi eseteiben, a mikor valamely belső megindultság pathetikus szavakra ragadja szentünket,

¹ Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. 4. kiad. Berlin, 1877. I. 1.

² Századok, 1888. 59.

rendesen nem hiányzik, mint általában a legendák hasonló helyein, a könnyezés (»mox perfusus lachrymis«, »in lacrimas prorumpens sic ait«), mint az érzékenyülés és az ünnepélyes szavak kísérője. Míg itt tehát tudatos kihagyásra gondolhatunk, addig viszont egy más helyen, a mit szintén Pauler éles szeme vett észre, a nagy legenda szerzője kissé gondatlannak mutatkozik, mikor a fejezet vége felé bennhagyta a szövegben az »inquit« szót, melyet pedig az előbb leírt »ait« már fölöslegessé tett.¹

Ha ehhez hozzávesszük, hogy a két szerkesztés más eltérő helyein is logikailag mindig helyesebbnek látszik a nagyobb legenda szerzőjének tulajdonítani a változtatást:² elegendő okunk van arra a feltevésre, hogy a híres párbeszéd nem egyéb.

¹ Endlicher-példányában, mely jelenleg a budapesti egyetemi könyvtár tulajdona, egy széljegyzetben még azt is fölveti Pauler, hogy Valter első feleletének »tempore quo« szavakkal kezdődő része talán szintén »a régibb szerkezethez« tartozik. Valóban az idézett szavak inkább illenek az író, mint Valter szájába. De azt hiszem, úgy értendő e mondat, mint felelet a püspököknek főntebb az »audit strepitum molarium, quod ipse alias non viderat« szavakban a sorok között kifejezett kíváncsiságára. Kapcsolatba hozandó azután a malom technikájáról alább folytatott párbeszéddel. E három hely együttvéve megint egy külön kis interpoláció, illetve közbeszótt gondolat a kézi malom sajátságos mivoltáról, a mire egy XI. vagy XII. századi *legendairónak* aligha jutott volna eszébe kiterjeszkedni.

² Egyetlen eset látszik kivételnek. Az a hely, a hol a kis legenda Gellért ittmaradását a Szt. István által alkalmazott cselnek és erőszaknak tulajdonítja (c. 2. clam dimissis suis itineris comitibus, hunc solum invitum retinuit, custodiamque adhibuit),³ míg a nagy legenda ugyanerről így ír: »rex Gerhardum retinuit apud se, adhibens ei custodiam et solacia in palacio sibi congruenti« (c. 9.). Karácsonyi (i. m. 302., helytelenül, a Súrüs-féle javított szöveget idézve) a két hely összehasonlításából szellemes következtetést vont a két redactio viszonyára. Kétségtelennek tartja, hogy a kis legenda írója itt félreértette a legenda maior szövegét, főleg a »custodiam« kifejezést. Csakhogy K. következtetése Szabó Károlynak (Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról; az új, 1887-i kiadás van kezemben) itt kétségkívül helytelen fordításán alapul. »A király Gellértet magánál tartá, a magáéval szomszéd palotában adván neki szállást és ellátást«. 61. l.) Sem Szabó K., sem Karácsonyi nem vették észre, hogy az »adhibere« ige sohasem jelenthet annvit, mint »adni valakinek valamit«, hanem mindig *mellérendelést*, *mellérdást* jelent, mint ahogy maga a nagy legenda bizonyítja más helyen: »duos provecte etatis adhibens homines, in ministerio ad vigilandum« (c. 13.). De azt hiszem, helytelen a *custodiam*, *solacia* és *congruenti* szavak fordítása is. Az utóbbit először Batthányi Ignác értette félre (S. Gerardi scripta et acta 316.) egy hibás Festus-magyarázatból (congruens a gruiibus) kiindulva. E szó *hozzá illőt, megfelelőt, összeillőt* jelent, sohasem »szomszédos«-at, a mit maga a nagy legenda is más szóval fejez ki (c. 19.: in *contigua* ecclesia S. Joannis B.). Mindezzel nem akarom azt mondani, hogy magam teljesen biztos fordítást tudok nyújtani a nagy legenda e homályos helyéről.

mint későbbkori interpolatio,¹ melynek hitelességével Valter szerzőségének gondolata is megrendül.

Ezt a gondolatot egyébként és avval együtt Valter személyének történetiségét Müller egy ép oly sajátoszerű, mint hibás érveléssel világítja meg. Figyelmeztet arra, hogy a Marosvárra vitt szerzetesek felsorolásában (11. fejezet) Valter neve nem fordul elő. Kapcsolatba hozza ezt avval a körülménnyel, hogy a 12. és 14. fejezetekben Valter váratlanul lép elő és az egészet azután avval magyarázza, hogy a legenda szerzőjének, illetve a szerzőhöz közelálló személynek »állása az egyik esetben, jelen volt a másikkban úgyszólván magától érthetőnek van feltéve«. Előttém inkább az látszanék lélektanilag természetesnek, hogy a szerző elsősorban önmagáról nem fog megfélemlkezni, hacsak arra a szerénységre nem akarunk gondolni, mely a legendák íróit gyakran indítja arra, hogy személyüket elhallgassák, illetve bizonyos homályba burkolják. A jelen esetben fölösleges volna e magyarázat, minthogy Valter neve a felsorolt szerzetesek között csupán a bécsi codexben hiányzik, ellenben kétségtelven megvolt a nagy legendának abban a nyomaveszett² kéziratában, melyet 1597 körül Wion Arnold a velencei Szt. György-kolostorban használt. Wion olyan gondosan átvett mindent³ a rendelkezésére álló szövegekből a belőlük compilált életrajzba,

¹ Érdekes megjegyzést mutatott ki Himpfner B. Athenaios egy helyével (EPhK. 1910. 395.), a mi, úgy látszik, Müller Fr. figyelmét elkerülte. Természetesen nem gondolhatunk közvetlen átvételre a Kr. u. II. századi görög íróból, de a symposion-irodalom oly kedvelt műfaj volt s a novellisztikus motívumok vándorlása annyira ismeretes, hogy talán nem járunk messze az igazságtól, ha egy ilyen kölcsönvett motívumot, »alkalmi interpolatiót« sejtünk a sokat vitatott párbeszédben.

² Talán már 1757-ben sem volt meg a kolostor könyvtárában, mert különben Stilling, ki ebben az évben adja ki a kis legendát, valószínűleg felhasználta volna. 1769-ben (Karácsonyi i. m. 262.) nem találják. 1797-ben Napoleon Franciaországba viteti a S. Giorgio Maggiore egyes kéziratait, de ezek, valószínűleg nem hiánytalanul, 1816-ban visszakérültek, most már a Szt. Márk könyvtár birtokába. Ugyane könyvtár örökölte a Szt. György kolostor könyvtárának még megmaradt részét a kolostorok 1810-i feloszlatása alkalmával. (V. ö. Valentinelli, Bibliotheca Manuscripta S. Marci Venetiarum. Venetiis 1868. Tom. I. 108., 127. és 131. l.)

³ Van azonban a Wion-féle életrajzban egy eddig még ki nem derített provenienciájú részlet is. Kutatóink nem vették észre, hogy éppen Szent Gellért és Valter utazásának története előtt benne van ugyanaz az elbeszélés az alma, kenyérdarab stb. küldése által való csodálatos gyógyításról, melyet Szent Istvánról nagyobb legendájának 14. fejezetében olvasunk. Honnan került ez a részlet a Wion-féle Gellért-életrajzba? A kis legendából aligha, mert ez kifejezetten mondja, hogy G. »testi csodákat« nem vitt véghez (c. 10., a hol a romlott szöveg talán így javítandó: *Noli, signo catholicae fidei insignite, humana prudentia a me discere, utrum iste sanctus corporalia miracula . . . in vita sua gesserit*).

hogy bizonyára onnan való az is, a mit nála a* felsorolásban így olvashatunk: »... de Beel duo *Ulricus et Valterus, de Zobor duo, Crato et Thazlo*«¹ stb. A mily kevésbé valószínű az, hogy az itt dült betűkkel szedett rész Wion interpolációja volna, ép oly könnyen elképzelhető, hogy a bécsi codexnek vagy már az előtte álló szövegnek leírója egy tipikus másolási hibát követett el, mikor az egyik szóról egy másik azonos szóra (duo — duo) ugrott át.² A szerzetesek számának tizenkettőről, az apostolok számáról, tízre való megváltoztatása azután további következmény.

Történeti személy-e csakugyan a csanádi iskola énekmestere?

Hálátlan mesterség illúziók kimutatására vállalkozni és gyanuval illetni oly adatokat, melyeket történetíróink eddig megbízhatóknak tekintettek és rekonstrukcióikban szívesen felhasználtak. Mégsem hallgathatom el erős kétségeimet nemcsak Valter személyének, hanem általában annak az egész elbeszélésnek történetiségével szemben, melynek Valter szerepe egyik fontos alkotórésze. A csanádi egyházmegye békés, zavartalan fölvirágzásának, intézményei gyors, szinte mintaszerű kifejlődésének azt az ideális rajzát értem, melyet a nagy legendában olvashatunk. Vajjon ez az elbeszélés, melynek már nyugodtan részletező előadása, széles kifestése is a nagyobb legenda más gyanus helyeire emlékeztet, nem tartozik-e szintén a költött részek közé?

Egy későkori, saját képzelméből merítő átdolgozó kezényma a nagy legendában világosan meglátszik. Azt a hajlandóságot is könnyű felismerni, hogy nagy előszeretettel igyekszik előadását költött személyekkel élnékiteni. Van okunk, mint látni fogjuk, annak föltevésére is, hogy későbbkori viszonyokat visz át a XI. század eseményei közé. A 15. fejezetnek arra a helyére gondolok, a hol a legenda a kanonokok életmódjáról, a káptalani életbe becsúszott hibákról a szigorú bíráló hangján emlékezik meg. Csodálom, hogy Müller, a ki a nagy legendának a csanádi Mária-kolostor szerzetesére, mint a legenda szerzőjére mutató nyomait, e szerzetes-író művének a káptalan igényei

¹ S. Gerardi Sagredo patricii Veneti etc. vita. Venetiis 1597. 15—16. l.

² Müller tévedése nem az egyedüli bizonyítéka annak, mily égető szükségletté vált középkori forrásaink pontos, tudományos kiadása. Békefi is a hiányos felsorolást idézi az Árpád-kori közoktatásügyről írt tanulmányában. (Századok, 1896.) Sajátságos zavart észlelhetünk Karácsonynál. A 275. lapon (i. m.) maga idézi a Wion-féle változatot, a 103. lapon mégis »tíz szerzetest« ír, holott tizenkettőt sorolt fel névszerint és pedig Ulrik helyett *Mórt*, Cratót és Tassilót pedig nem zoborhegyieknek, hanem Bakonybélből valóknak mondvá.

ellen irányuló tendenciáját igen helyesen fölismerte, nem vette észre, hogy az említett hely is csak akkor válik igazán érthetővé, ha ezekkel a nyomokkal hozzuk összefüggésbe s a kolostor és a káptalan közötti ellentétet tartjuk szem előtt. Hozzáteszem, hogy a szóbanforgó fejezet többi részei, melyekkel az említett hely, úgy látszik, tartalmi összefüggésben is áll, szintén nem állanak minden kétség fölött. Az akasztani vitt szolga »egészséges humorral« megírt ¹ kis történetében a Mária-kolostor említésénél mindjárt az említett szerzetes-íróra fogunk gondolni. Feltűnő gyakori a nagy legendában a Mária-kolostor szerepeltetése, melyről a kis legenda még semmit sem tud. S azonkívül úgy látszik, hogy ez a történet nem egyéb, mint egy gyakrabban előforduló legenda-motivumnak, az asylumba való menekülésnek,² későbbkori, tulajdonképeni vallásos célzatától már megfosztott változata. Végül a fejezet utolsó részében Szent Gellértnek papjaihoz intézett beszéde, a bevezető szavak ellenére, úgy látszik, nem a pogánylázadásra értendő, mint a hogy Müller s általában az eddigi magyarázók gondolták, hanem, mint a beszéd folyamán mindjobban kitűnik, a papság erkölcsének hanyatlását jósolja meg. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a 15. fejezet eleje tulajdonképen az előbbihez, Gellért és Valter utazásának történetéhez tartozik, vagy legalább is (a »Factum est autem« szokott bevezető szavak miatt) külön fejezetnek veendő s a kiadónak a 15. fejezetet az »erat autem« szavaknál kellett volna kezdenie: rájutunk arra, hogy az egész fejezeten végighúzódnó összefüggés Szent Gellért szigorúságának, komoly disciplináris felfogásának bemutatása.

De a vele összefüggő részekről eltekintve, pusztán tartalma miatt is gyanusnak látszik a kanonokokkal foglalkozó hely. Azokat a bajokat, melyeket a legenda főlemlít, illetve a melyekre célzást tesz, mint a káptalani társas élet megszűnését, a közös jövedelem felosztását, az erkölcsök és ruházkodás elvilágiaso-

¹ Marczali, A magyar tört. kútfői az Árpádok korában. Bpest, 1880. 29. l.

² Ilyen eset a valóságban is elég gyakran előfordulhatott, mint középkori törvényeink (Szent István II. 17., Szent László II. 1., 2. III. 4., 5., 17.) bizonyítják. Mindazonáltal érdekes összehasonlítani azokkal az esetekkel, melyeket a Miracula S. Goaris (Pertz SS. XV. p. 369.) 24. és 25. fejezeteiben továbbá Szent Maurilius legendájában (Surius, Acta prob. ss. 1581. Tom. V. 2226. cap. 8.) olvashatunk. Itt a templomba menekült bűnös vagy fogoly buzgó könyörgésére és a védőszent közbenjárására megszabadul bilincseitől, vagy pedig az asylum megsértőjét égi büntetés sújtja. A mi esetünkben a bűnös szolga póruljár, sőt ráadásul még ki is nevetik. Mintha ugyanaz a tréfás, gúnyolódó hang szólalna meg itt, a melyet a »magyarok symphoniájá«-ról szóló párbeszédben hallunk s a mely a kis legendával közös résznek hangulatától teljesen idegen.

dását stb., jól ismeri az egyháztörténelem, mint az intézmény fejlődésének az egyes keresztény országokban tipikusan fellépő jelenségeit. Nehéz elképzelni, hogy az újonnan alapított magyar egyházmegyében mindjárt kezdetben, minden előzmény nélkül fellépnének oly tünetek, melyek másutt csak az intézmény bizonyos fokú fejlődésének, múltjának föltételezése mellett érthetők.

A míg itt a hanyatlás jelenségeit viszi át a mi írónk a magyar egyház gyermekkorába, addig másfelől az a kép, melyet a 11. és 12. fejezetekben a csanádi egyházi élet felvirágzásáról, a vallásosság és az iskolai tanulmányok példás föllendüléséről oly szép színekkel megrajzol, nemcsak az imént tárgyaltakkal nincsen eléggé összhangban, hanem, azt hiszem, a XI. század viszonyaival sem. Amott az árny-, itt a fényoldalak nem eléggé korszerűek. Karácsonyi János egy sajtósága, tüneményyszerű felbuzdulás föltételezésével igyekszik érthetőbbé tenni az utóbbiakat.¹ Előttém valószínűbbnek látszik, hogy ebben a leírásban, bármennyit levonunk is belőle, mint az egyházi író érthető túlzásait,² inkább egy későkori toll által megrajzolt utópisztikus kép áll előttünk, mint a XI. század igazi egyházi berendezése, az a kezdetleges berendezés, mely a bekövetkezett események tanúsága szerint alig lehetett több, mint egy vékony, fölszínes réteg a kitörni készülő vulkán fölött.

Csak röviden érinteni akartam e dolgokat, bár egyszer csakugyan szembe kell néznünk komolyan avval a lehetőséggel, hogy a nagy legendának mindazon részei, melyek nincsenek a kis legendából vagy egy régi krónika-redactióból merítve (ide számítanám a krónikás hangú 10. fejezetet is), csekély kivétellel nem egyebek, mint egy 1400 körüli író képzelmenek alkotásai. Az 1400 körüli időre mutató nyomoknak és a mű keletkezési körülményeinek fölismerése véleményem szerint Müller tanulmányának úgyszólván egyedüli értékes eredménye.³ Ellenben

¹ i. m. 110.

² Így az új hívők buzgóságáról mondtak (*populus autem ... verbum dei ferventi spiritu audiebat, meditando in lege domini die ac nocte*) tulajdonképen egy bibliai idézet, Josue I. 8.

³ A terjedelmes és kétségtelenül széleskörű olvasottságon alapuló dolgozat a Szt. Gellérthez vonatkozó kérdéseknek sokkal nagyobb tömegét öleli fel, hogysen lehetséges lett volna összes megjegyzéseimet elmondanom és kiterjeszkednem a részben vagy egészen téves föltevéseknek. Raffináltan naiv — azt hiszem, ez a legjobb kifejezés — okoskodásoknak és többé-kevésbé helyes és találó észrevételeknek arra az egész sajátos vegyülékére, mely ebben a dolgozatban foglaltatik. Mint a szerző mód-szerére és imént használt kifejezésekre jellemző esetet említem fel, hogy a kis legenda *orationum exercitiis* (c. 2.) kifejezését, mely a *bőjtölés* és *virrasztás* mellett, mint az *imádkozás* harmadik crénye a legendákban számtalanszor előfordul, *szónoklati gyakorlatoknak* érti (365. l.) és ebből

nem tekinthetem ilyennek a Valter-legenda gyöngye hypothesisé. Van-e egyáltalában valószínűsége annak, hogy valamikor más Gellért-legendák vagy legenda-redactiók is voltak a reánk maradtakon kívül? Szent Gellért magyarországi cultusának emlékét meglehetősen folytonosságban őrizte meg a legendaszöveg forrásainak egy oly csoportja, melyet kutatóink eddig még nem aknáztak ki eléggé. Igaz ugyan, hogy nincs is megfelelő jegyzékünk¹ azokról a magyarországi breviariumokról, melyek a XII—XIII. századtól kezdve a XVII. század elejéig, a római breviarium behozataláig, kéziratokban és nyomtatott kiadásokban meglehetősen nagy számmal maradtak reánk. Az esztergomi, zágrábi és egri breviariumoknak, a benczések, pálosok és más magyarországi rendek breviariumainak, valamint a »Proprium sanctorum« czímen külön kiadott officium-gyűjteményeknek lehetőleg teljes bibliographájára volna szükségünk. Valahány példányukat eddig megtekinthettem, mindegyikben megtaláltam Szent Gellért officiumát, mint a kis legenda kivonatát. És pedig az egyes kiadások többnyire eltérő módon, különböző kihagyásokkal rövidítik az eredeti szöveget, a mi azt bizonyítja, hogy nem egymá tól vették át a kivonatot, hanem ismételten visszatértek

azt a következtetést vonja le, hogy a kis legenda nem lehet egészen közelkorú, mert Gellértnek inkább csak »szellemi hatását« emeli ki. Ez kétségkívül nagyobb botlás, mint a mikor Karácsonyi János a szintén igen gyakori *cilicium* szónak egészen helyes fordításáért Szabó Károlyt megrovásban részesíti (i. m. 25. l.).

¹ A Knauz Nándor által összeállított jegyzékek, melyeket a Magyar Sion 1869. évfolyamában és Kortanának 117. és k. lapjain közölt s a melyeket a nyomtatott kiadásokra nézve a Szabó—Hellebrant-féle R. M. Könyvtárból egészíthetünk ki, ma már nem teljesek. Bizonyára még sok más vidéki és külföldi könyvtárban vannak magyar breviariumok. Így kétségkívül a gyulafejevári Batthányi-könyvtárban van (L. Varju Elemér, A gyulafejevári Batthányi-könyvtár, Magyar Könyvszemle 1899—1900), a többiek között az a »XIII. századi« és egykor a lőcsei egyház birtokában volt esztergomi breviarium is, melyből Batthányi Szt. Gellért officiumát közölte (S. Gerardi scripta et acta 360. l.) s a melynek kéziratát Marczali Esztergomban kereste (i. m. 25. l.). Ellenben tévesen szerepel Knauz jegyzékében az egyházi szerkönyvek között a magyar, cseh, lengyel stb. szentek legendáinak az a gyűjteménye, mely különböző címeken (»Vita beatissimi Stanislai Cracoviensis episcopi etc.« és: »Legendae Sanctorum regni Hungariae in Lombardica historia non contentae«) és kiadásokban, mint a Legenda aurea pótléka (V. ö. M. Könyvszemle 1902, 46. l.) jelent meg. Mint az akadémiai könyvtár birtokában levő példányokból megállapíthattam, Kaindl helyesen sejtí (Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, Wien, 1902. 13. l.), hogy a különböző címeken tulajdonképen ugyanazon munkával van dolgunk. Eltérő sorrendben nagyjából ugyanazokat a legendákat tartalmazzák s közöttük Szent Gellért kisebb legendáját. Karácsonyi helytelenül írja (i. m. 304. l.), hogy e gyűjtemény Gellért-legendája a breviariumi szakaszokkal azonos.

a kis legenda szövegéhez. A hivatalos egyház tehát századokon keresztül a kis legendát tartja az eredeti, hiteles Gellért-legendának. Más redactióról semmit sem tud.¹ Bármily sok történeti emléküink pusztult is el, hihető-e ily körülmények között, hogy az állítólagos elveszett redactiókról semmiféle közvetlen emlék nem maradt? A breviumokból meríthető tanulság tehát egyfelől elég jó pozitív bizonyíték a kis legenda régisége² és eredetisége mellett, másfelől negatív bizonyíték avval a régibb föltevessel szemben, hogy a nagy legenda volna az eredeti Gellért-legendáé, valamint azon kísérletekkel szemben is, melyek elvesztett redactiók föltételezésével igyekeznek a Gellért-legendáé kérdéseit megoldani.

Müller magyarázatában a »Valter-legendá«-n kívül még egy másik, hypothetikus redactio is szerepel. Említettem már, hogy Kaindallal együtt a nagy legenda bevezető fejezeteit egy velencei átdolgozónak tulajdonítja, a mely esetben kellett léteznie a nagy legenda egy olyan, eredeti alakjának is, melyben ezek a részek hiányoztak.

Teljesen jogosultnak tartom a nagy legenda bevezető fejezeteiben (1—4.) előforduló velencei vonatkozások figyelembevételét, épúgy, mint azoknak a helyi nyomoknak tekintetbevételét, melyek a 10. fejezettől kezdve világosan egy csanádi szerzőre mutatnak. De azok a fejezetek, melyek e Velenczére, illetve Csanádra mutató részek közé esnek, nemcsak tartalmilag, hanem mintegy földrajzilag is összekötik őket, a mennyiben Gellértnek Magyarországra való utazását beszélik el. Elbeszélő részletessége miatt, nem is szólva a Kaindl által említett kifogásokról, szintén későkorúnak kell tartanom e leírást. De ebben az esetben, a sűrűn előforduló helyi vonatkozások (mint Zára, Novigrad, Verőcze említése stb.) miatt, csak oly szerzőtől származhatott, a ki a színterül szolgáló délnyugati vidéket jól ismerte. volt. Így tehát a helyi vonatkozások teljes figyelembevételével vagy három külön szerzőnek kell tulajdonítanunk a nagy legenda keletkezését, vagy pedig, a mi egyszerűbb, e három író egy

¹ A beneczés brevium 1519-i kiadásának (Brevium ordinis sancti Benedicti de novo in monte pannonie Sancti Martini: Ex rubrica patrum mellicensium summa diligentia extractum. Venetiis 1519. pag. 415.) szerzője talán ismerte a nagy legendát. Ezt sejtetik következő interpolációi: »Gerardus) tendebat per mare ad orientem. Sed divina ordinatione vento flante contrario... Quem (Stephanus) ubi ex moribus ac scripturarum documentis bonum christi odorem fragrare intellexit... (in Bélijeiuniis dictaminumque exercitiis deditus«.

² A velencei Szt. Márk könyvtárban a kis legendának egy XII. századi kézírata van (cod. 117.). Bizonyára ezt idézi Karácsonyi (Századok. 1892. 134.), mint »a Szt. Márk könyvtár 1180 körül írt példányá«-t.

személybe összevonva, olyasvalakire kell gondolnunk, a ki a leírt utazást a tengerpartról az ország belsejébe saját maga megtette.

A nélkül, hogy a fölösleges hypothesisek számát szaporítani akarnám, legyen szabad itt befejezésül a Szent Gellértről szóló adatoknak egy olyan, homályos részletére rámutatnom, mely az imént érintett gondolattal, valamint egy másik eseménynyel talán összefüggésbe hozható. Tudjuk, hogy Szent Gellért ereklyéinek egy részét a vértanúsága helyén Budán emelt templomban őrizték, a honnan ezek az ereklyék vagy egy részük (duo notabiliter magna ossa) a csehek 1304-i betörése alkalmával Prágába kerültek.¹ Más Gellért-reliquiák viszont Muranóba jutottak, a miről — bár maga a tény biztosra vehető — meglehetősen későkori, zavaros adatok maradtak reánk. Szent Gellért testének (Corpus sacrum B. Gerardi) átszállításáról beszélnek, a mi már magában véve is teljesen valószínűtlen, de még inkább azzá válik, ha igaz az a Mabillon² által fönntartott adat, hogy az esemény 1400 körül történt, tehát körülbelül akkor vagy kevéssel azután, hogy Csanádon Szent Gellért ünnepélyes, második fölemeltetése, templomának és kolostorának földszítése végbement, a mint azt a nagy legenda utolsó fejezetében olvashatjuk. A legutolsó évszám, mely e leírásban előfordul 1381.³ Ugyanebben az évben történt Remete Szent Pál holttestének Magyarországra való szállítása. Mint Kükülleiből és a translationak a pálosok breviariumában foglalt leírásából tudjuk, Nagy Lajos a velenceiekkel folytatott háborúk befejeztével eszközölte ki tőlük ezeket az ereklyéket, melyeket a zágrábi és pécsi püspökök hoztak ünnepélyesen az országba, a hol ideiglenesen a budai királyi kápolnában helyeztettek el. Akár Szent Gellért ereklyéinek Budán a cseh betörés után esetleg megmaradt részeire, akár a Csanádon őrzöttek egy részére, talán a nagy legenda szerint külön elhelyezett kisebb ereklyékre (minora ossa) gondolunk, nem látszik lehetetlennek az a föltevés, hogy kiszolgáltatásuk viszonzásul történt. A főntemlített adatokból ugyanis az is megállapítható, hogy Szent Gellért ereklyéit eredetileg Velenczébe szánták s csak ideiglenesen találtak helyet Szent Donát muranói templomában, a hol azután feledékenységből tovább is ott maradtak. Főleg az időpontok egyezése kelti azt

¹ Karácsonyi i. m. 179. l.

² Idézve Acta Sanctorum Sept., Tomus VI. 721. L. még Acta Sanctorum Ungariae, Nagyszombat, 1743—44. II. k. 234.

³ Ez az adat tulajdonképen téves, mert Erzsébet királynő 1380 december 29-én halt meg.

a gondolatot, hogy Szent Pál és Szent Gellért reliquiáinak átadása között összefüggés lehetett.¹

S ha csakugyan így áll a dolog, vajjon a nagy legendának, főleg a Gellért utazásáról szóló résznek keletkezése nem áll-e valami kapcsolatban azokkal a Velenczéből Budára és viszont történt utazásokkal, melyekre a két, kölcsönösnek vehető translatio okot adott?

DR. MADZSAR IMRE.

¹ Mint egy esetleges további nyomot idejegyzem még, hogy a Szt. Márk könyvtár egy régi kézírata szerint (közölve Cornelius, Eccl. Venetae 138. l.) Szt. Pál holttestét 1327-ben Konstantinápolyból épen a S. Giorgio Maggiore kolostorba szállították át.

A FELSŐMAGYARORSZÁGI HÉT ALSÓ BÁNYAVÁROS LEGRÉGIBB KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYVEL.

(1561—1623.)¹

— ELSŐ KÖZLEMÉNY —

I. A gyűlések szervezete.

A felvidéki hét alsó bányavárcs szövetségét a közös érdek létesítette. Zsigmondnak 1405-ben kiadott oklevelében, a melyben szabadnak nyilvánítja számukra a bányászatot, már mint egy közösség szerepelnek.² De ekkor még csak hat városról esik szó. A hetedik — Bélabánya — a XV. század közepe táján csatlakozott hozzájuk.³ A kapcsolatot az a körülmény is megerősítette, hogy a városok egy ideig a királyné tulajdonában voltak.⁴ A közérdek úgy kívánta, hogy közös ügyeiket közösen beszéljék meg s e célból hol az egyik, hol a másik városban gyűléseztek. Már a XIV. században is tartottak közgyűléseket.⁵ Mind ezekről,

¹ Célom a jegyzőkönyvekre a figyelmet felhívni. Tartalmukat tehát nem merítem ki; csupán azon tárgyköröket jelölöm meg, a melyek bő anyagot nyújtanának a feldolgozásra. A jegyzőkönyv neve Abschiedsbuch. A fent jelzettek öt folio kötetre és egy füzetre terjednek; utóbbiban két ülés jegyzőkönyve van meg 1609-ből. E becses kútfőket Kőrmöczbánya városi levéltára őrzi. A sorozat 1623-mal megszakad; a legközelebbi kötet már a XVIII.-ik századból való. Részint német, részint latin nyelven íródtak. Az az állítás, hogy Tiele Lénárd kőrmöczi jegyző létesítette volna 1567-ben, a protocollumokból nem igazolható. (Bars vm. monogr. 102. l.)

² Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest 1880., 63—64. l.; Péch Antal: Az alsómagyarországi hét bányaváros bányászatának története. Budapest, 1884—1887., I. köt., 34. l.; Krizskó Pál: A kőrmöczi régi kamara és grófjai. Értek. a tört. tud. köréből, VIII. köt., 14. l., 1880.

³ Wenzel i. m. 64. l.

⁴ Magy. Tört. Társ. XII. köt., 274. l.; Péch i. m. I. köt. 37—38. l.; Wenzel Gusztáv: Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagylucsei Dóczyakkal. Értek. a tört. tud. köréből VI. köt., 25. l., 1876.

⁵ Péch i. m. I. köt. 24. l.; Johann Kachelmann: Alter und Schicksale des ungarischen, zunächst schemnitzer Bergbaues. Pressburg, 1870., 87. l.; Ipolyi Arnold: Besztercebánya művelődéstörténetének vázlatja. Budapest, 1874., 44. l.

mind a XV. században tartott összejövetelekről jegyzőkönyvet nem vezettek; csak jóval később, 1561-ben kezdték meg az írásba foglalást. Akkor merült föl az a szempont, hogy a gyűlések alkalmával sok olyan fontos ügyet kell megbeszélniök, a melyet az emlékezet, különösen az idősebb emberé, pontosan megtartani képtelen. Ezért a hét város jegyzői elhatározzák, hogy bármely városban tartassék a gyűlés, mindig az illető város jegyzője foglalja írásba a megbeszélést és készítsen jegyzőkönyvi másolatot minden egyes város számára. A városok követei viszont elhatározták, hogy mivel az írásbafoglalás »eleddig nem volt szokásos«, a jegyzőnek fáradságáért legalább is egy magyar frtot juttatnak s az írnokot (Concipisten) is némi díjazásban részesítik.¹

Ez időtől fogva a városok sűrűen is gyűléseztek, a minek oka első sorban a politikai viszonyokban rejlik. A háborús idő, az önkényesen kivetett adó, a katonaaállítás terhes volta gyakori gyűléseket követelt. Előfordúl, hogy egy évben ötször,² hatszor,³ nyolcszor,⁴ sőt tízszer⁵ is tartottak gyűlést.

Összejövetelt a hét város csak együttesen tarthatott. Törvényellenes eljárás volt, ha csak egy részük tanácskozott együtt. Midőn Bakabánya gyűlésre hívta a három kisebb várost, felelősségre is vonták.⁶ A városok egybehívása különböző okból történt. Rendszeresen azért gyűltek össze, hogy valamely királyi,⁷ vagy katonai⁸ parancsot tudomásul vegyenek; de előfordult, hogy a bányakamara különös kívánságából,¹⁰ vagy tisztán belső ügyeik elintézésére¹¹ találkoztak. A gyűlés helye rendszeren Kőrmöcbánya volt, a hova a parancsleveleket küldték:¹² de elő-

¹ *Kőrmöcbányai városi ltár közgyűlési jegyzőkönyve 1561-ből, 1—3. l.* Ezentúl közgy. jegyzők. alatt idézem.

² Pl. 1580-ban, 1582-ben, 1613-ban stb. (U. o. 413., 367., 377., 387., 389., 432., 439., 445., 451., 456., 273., 283., 297., 309., 322. l.)

³ Pl. 1566-ban, 1575-ben, 1596-ban, 1617-ben stb. (U. o. 9., 14., 17., 19., 22., 24., 252., 267., 273., 276., 279., 291., 628., 630., 635., 638., 641., 648., 659., 662., 669., 698., 721., 732. l.)

⁴ Pl. 1622-ben (31., 69., 75., 90., 92., 97. l.).

⁵ Pl. 1569-ben. (88., 90., 95., 97., 102., 507., 110., 117., 118., 130. l.).

⁶ U. o. 1615. év 635. l.

⁷ U. o. 1569. év 118. l., 1571. év 150. l., 1572. év 153. l., 1574. év 240. l., 1591. év 600. l. stb.

⁸ U. o. 1571. év 140. l., 1566. év 17. l., 1578. év 362. l., 1595. év 630. l., 1596. év 673. l. stb.

⁹ U. o. 1566. év 17. l., 1571. év 140. l., 1578. év 362. l., 1595. év 630. l., 1596. év 673. l. stb.

¹⁰ U. o. 1569. év 97. l., 1617. év 662. l.

¹¹ U. o. 1565. év 8. l., 1566. év 9. l., 1567. év 29. l., 1569. év 102. l., 1572. év 179. l., 1580. év 367. l.

¹² U. o. 1561. év 2. l., 1564. év 3. l., 1568. év 36. l., 1572. év 162. l., 1584. év 494. l., 1594. év 619. l., 1602. év 214. l., 1610. év 553. l., 1613. év 273. l., 1618. év 737. l., 1622. év 31. l. stb.

fordult, hogy Selmech¹ vagy Beszterczebányán² tartották meg az összejövételt. Az utóbbi városok kijelölése, úgy látszik, akkor történt, ha a helybeli kamara felszólítására gyülekeztek. Máskor a háborús idő bírta rá a városokat, hogy ne Körmöczbányára, hanem egy kedvezőbb fekvésű városba küldjék követeket, hogy ezek ne kényszerüljenek messzebbre menni.³

A gyűlés tagjait a kiküldött követ, a ki bejárta a három nagyobb bányavárost, írásban hívta egybe. Az ő kötelességük volt a kisebb városokat értesíteni. Besztercze- Libetbányát, Selmech- pedig Béla- és Bakabányát értesítette; ez utóbbi meg Újbányának közvetítette a meghívót.⁴ Az egyes városok követeinek száma az ügy fontossága szerint változott. Rendszeren a város jegyzője és egy tanácsstag jelentek meg a gyűlésen, de előfordult, hogy csak az egyik jelent meg⁵. Megesett, hogy egyik-másik város nem küldött követet; ⁶ ilyenkor kötelessége magát kimenteni.⁷ Ha a kimentés elmaradt, nehezteltek.⁸ Csak ha valamelyik város segélyezéséről volt szó, maradt távol az érdekelt város követe.⁹ Annak a városnak a tanácsa, a melyben gyűléseztek, nagyobb számmal szokott megjelenni.¹⁰

A gyűlés színhelye az egybehívó közeg szerint változott. Ha királyi vagy katonai parancsra, vagy tisztán egyes várost érdeklő ügy tárgyalása céljából gyűléseztek, a városházán tanácskoztak.¹¹ Ha a kamara hívására találkoztak, a kamaraház a gyűlés színhelye. Ilyenkor a kíváncsiak meghallgatása után a követek a városházára vonultak vissza. Előfordult az is, hogy a templom előtti téren gyűléseztek.

¹ U. o. 1566. év 14. l., 1570. decz. 28—31. ülés, 1592. év 602. l., 1605. év 414. l., 1611. év 101. l., 1621. év 4. l. stb.

² U. o. 1569. év 130. l., 1571—1576-ig 150., 9., 10., 208., 218., 252., 304. l., 1591. év 597. l., 1602—1604-ig 250., 316., 386. l., 1610. év 543. l., 1613. év 309. l., 1622. év 69. l. stb.

³ *Matunák Mihály*: Adatok az 1552. évi honti hadjárat történetéhez. T. T. 1907. év, 475. l.

⁴ Az eljárás a tárgyalások menetéből tetszik ki.

⁵ E tekintetben szabály nem kötelezte a városokat. Így aztán előfordul, hogy ugyanarra a gyűlésre az egyik város két, a másik egy követet küld.

⁶ U. o. 1594. év 626. l., 1580. év 367. l., 1569. év 88. l., 1595. év 630. l. stb.

⁷ U. o. 1566. év 16. l.

⁸ U. o. 1613. év 273. l., 1615. év 635. l., 1695. év 633. l.

⁹ U. o. 1569. év 117. l.

¹⁰ Ebben is az ügy fontossága döntött. 1612-ben pl., mikor egyházi ügyben határoztnak, jelen vannak a körmöczy bíró és hét tanácsstag. (U. o. 1612. év 219. l.)

¹¹ U. o. 1577. év 335. l., 1622. év 90. l. stb.

A gyűlést reggel, néha már 5—7 óra között kezdték meg.¹ Ha egyházi ügyet tárgyaltak, a gyűlésen a papság is megjelent;² ilyenkor a tanácskozást szentbeszéd előzte meg.³ A jegyző-könyvek bevezetése is hangsúlyozza, hogy a követek nem évés-ivás céljából gyűlekeznek,⁴ a mint ez más összejöveteleknél, pl. a czéhek körében szokásos volt. S valóban sehol sem találjuk nyomát, hogy a tanácskozást lakmározás követte volna.

Az a város, a hol a gyűlést megtartották, mindenekelőtt üdvözölni szokta a megjelenteket s az esetleg távolmaradottak kimentését közölte a követekkel. Az illetékes városi jegyző pontosan felírta a jelenlevők nevét. Azután áttértek a napirendre s a folyó ügyeket tárgyalták, a melyeknek elintézése néha két,⁵ sőt négy napot is igényelt.

II. A gyűlések tárgya.

I. A taksa kivetése.

A városokat leginkább a *taksa* kivetése foglalkoztatta. Ez a rendkívüli adó (Landsteuer vagy Tax) nagyon megterhelte őket s szabadalmaikba is beleütközött; megakasztotta fejlődésüket, gazdagodásukat. Azt az összeget, a melyet a polgár különben családja jólétének megalapozására fordíthatott volna, a taksa felemésztette. A taksa miatt nem maradt pénze, hogy házát kijavíttassa, bányáit művelje. Első sorban a kisebb, tehát szegényebb bányavárosok sínylették meg ezt a terhet. Az újbányai tanács 1589-ben a királyi biztosoknak benyújtott előterjesztésében Újbányát félig romba dőlt városkának (halb verfallenes Städtlein) nevezte.⁷ Érthető tehát, hogy a taksa ellen minden módon védekeztek és első sorban szabadalmaikra hivatkoztak; nevezetesen Mátyás, II. Ulászló és későbbben Rudolf királyok okleveleire;⁸ a mivel azonban mit sem értek el. A taksa nemcsak hogy nem szűnt meg, hanem mind jobban emelkedett.

Akkor az udvarhoz folyamodtak. Csaknem évenként küldtek követeket hol Bécsbe, hol Prágába, hol a nádorhoz, engedjék el

¹ Ez adatok a tárgyalások menetéből tűnnek ki.

² U. o. és 1612. év 219. l.

³ U. o. 1577. év 335. l.

⁴ U. o. 1561. évből (bevezetés).

⁵ U. o. 1572. évi jun. 9—jun. 10-ikéig tartó ülés.

⁶ U. o. 1570. évi decz. 28.—decz. 31-iki ülés.

⁷ *Újbányai városi levéltár* cur. prot. 1589. év 450. l.

⁸ *Közgy. jegyzők.* 1583. év 480—481. l., 1591. év 599. l. stb.

a taksát vagy legalább egy részét.¹ Ha azonban engedtek belőle, biztosra vehették, hogy a következő esztendőben még egyszer annyit vetnek ki, mint előzőleg. Előfordult, hogy a városi tanács kénytelen volt annyival megelégedni, a mennyit épen behajtani tudott, mert a polgárság vonakodott fizetni. Selmeczbánya 1582-ben felszólította a bakai és újbányai polgárságot, küldjék be a taksát, vagy, ha nem tudnák fizetni, vegyenek fel kölcsönt.² Újbánya csakugyan kölcsönhöz is folyamodott és beküldte a reá eső részt.³ A következő évben azonban már a selmecziek és besztercziek is tiltakoztak a fizetés ellen.⁴ Az a hosszantartó per, a mely a XVII. század második évtizedében a beszterczebányai Freidenreich család és a kamaragróf között folyt, ugyancsak a taksa kivetésével függött össze. S a mikor a nádor jelenlétében döntésre került a sor, kimondták, hogy azontúl a taksa kivetésénél a városok véleményét tudakolják meg előre, hogy az efajta perlekedést kikerüljék.⁵

Előfordult, hogy a polgárság az első részletet lefizette s többet nem adózott. Így cselekedtek a selmeczi bányászok. Ezért a közgyűlés figyelmeztette őket, hogy kötelességüknek tegyenek eleget.⁶ Gyakori a panasz a taksahátralék miatt.⁷ 1580-ban Kőrmöcz- és Beszterczebánya 1000 frtnyi taksával tartoztak, a mely összeget még 1566-ban kellett volna törleszteniök; Bakabánya pedig 1571 óta 360 frttal tartozott.⁸ A hátralékosokat fizetésre szólították fel. 1591-ben pl. a kamara három ízben, a felség pedig kétszer szólította fel a városokat.⁹ A XVII. században — úgy látszik — még inkább késtek a fizetéssel. 1611-ben a felszólítások már olyan gyakoriak voltak, hogy a kegyvesztéstől tartva, nagy áldozatok árán előteremtették a kivetett taksának legalább a felét.¹⁰ Volt rá eset, hogy az adósság elengedéseért folyamodtak az udvarhoz.¹¹

¹ U. o. 1574. év 240. l., 1582. év 433. l., 1583. év 481. l., 1611. év 63. l., 1612. év jun. 15-iki ülés, 1619. év 579. l., körm. ltár 1569. év fons 26, fasc. 4, nro 536, 1570. év fons 26, fasc. 4, nro 555. A fons alatt idézett akták valamennyien a kőrmöczy városi levéltárból valók.

² U. o. 1582. év fons 18, fasc. 6, nro 498.

³ U. o. 1582. év fons 18, fasc. 6, nro 501.

⁴ *Közgy. jegyzők.* 1583. év 489. l.

⁵ U. o. 1613. év 309. l.

⁶ U. o. 1619. év 766. l.

⁷ U. o. 1580. év 371. l., 1583. év 488. l., 1591. év 600. l., 1613. év 217. l. stb.

⁸ U. o. 1580. év 371. l.

⁹ U. o. 1591. év 600. l.

¹⁰ U. o. 1611. év 1. l.

¹¹ U. o. 1578. év 354. l. stb.

Álljanak itt mutatóványúl a következő taksakivetések:

1566-ban 4000 frt a kivetett taksá,¹ 1569-ben 8000 frt,² a miből 3000-et elengedtek;³ 1570-ben 5000 frt⁴ (3000 frtot ismét elengedtek)⁵, 1572-ben 4000 frt;⁶ 1574-ben 4000 frt,⁷ 1576-ban 4000 frt,⁸ 1578-ban 2000 frt,⁹ 1582-ben 10.000 frt;¹⁰ 1583-ban 4000 frt,¹¹ 1594-ben 6500 frt;¹² 1619-ben 3000 frt.¹³

Az adó nagyságát a kamara útján a király állapította meg és a hét városra együttesen vetette ki.¹⁴ A városok közgyűlése pedig az egyes város által fizetendő összeget határozta meg,¹⁵ a melyet több részletben törlesztettek. Az első részlet neve an-schittsgeld.¹⁶ A kisebb városok meghagyás szerint egyik nagyobb városba szállították a taksát;¹⁷ az illető város kamarája rendszeren Körmöczre továbbította,¹⁸ a honnan a pozsonyi kamarának kézbesítették.¹⁹ A fizetést többnyire két tanács tag végezte.²⁰

A városok — hacsak szerét ejthették — kibujtak a fizetés alól. A mikor Bocskay 1000 frtnyi taksát követelt, ajándék árán sikerült szabadulniok.²¹ De az ajándékadással is óvatosak voltak, hogy még többet ne követeljenek tőlük. A mikor a városok meg akarták ajándékozni Pálffy Miklós dunáninneni főkapitányt,

¹ Kőrm. ltár fons 18, fasc. 5, nro 343—359.

² *Közgy. jegyzék.* 1569. év 118. l., kőrm. ltár fons 26., fasc. 4, nro 536.

³ U. o. fons 18, fasc. 5, nro 343—359.

⁴ U. o. fons 26, fasc. 4, nro 555.

⁵ *Közgy. jegyz.* 1570. év 122. l. Ez összeget Bakabánya kivételével fizették, mert a város a város falát ekkor építette. (U. o. 1569. év 104. l., Hont vm. monogr. 321. l.) 1566-ban rossz felszerpalánknak nevezik. (*Bártai Szabó László*: Ghimesi Forgách Ferencz váradí püspök évkönyvei. Műv. tört. értékek. 11. sz., 138. l.)

⁶ Kőrm. ltár fons 18, fasc. 5, nro 343—359.

⁷ U. o.

⁸ U. o.

⁹ *Közgy. jegyzék.* 1578. év 353. l.

¹⁰ U. o. 1582. év 432. l., kőrm. ltár fons 18, fasc. 6, nro 473.

¹¹ *Közgy. jegyz.* 1583. év 480. l.

¹² U. o. 1594. év 619. l., fons 18, fasc. 7, nro 673.

¹³ U. o. 1619. év 766. l.

¹⁴ *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Budapest, 1888., VI. fej. 116. l.

¹⁵ *Közgy. jegyzék.* 1619. év 766. l.

¹⁶ U. o. 1568. év 42. l., 1619. év 749. és 766. l.

¹⁷ Baka- és Újbánya pl. Selmeceze küldik 1582-ben. Kőrm. ltár fons 18, fasc. 6, nro 498.)

¹⁸ *Közgy. jegyzék.* 1568. év 42. l. stb.

¹⁹ U. o. és 1570. év 122. l., *Acsády Ignác*: A magy. adózás története 1598—1604-ig. (Érték. a tört. tud. köréből XX. köt., 32. l.)

²⁰ *Közgy. jegyzék.* 1568. év 42. l.

²¹ U. o. 1606. év 419. l.

Újbánya a Selmeczhez írt levelében hangsúlyozta, hogy szívesen járúl a költséghez, de attól tart, hogy akkor nagyobb taksát fognak kiróni rájuk.¹

Megesett, hogy a felség kölcsönt kért a városoktól.² 1569-ben 12.000 magyar frtot kívánt a »vend« területen tartandó katonaság ellátására;³ 1571-ben 5000 frtot.⁴ Képzeltető, hogy taksát és kölcsönt nehezen tudtak adni. Ha megtették, beszámították a taksa összegébe, úgy hogy kevesebbet adóztak, mint a mennyi taksát kiróttak rájuk.⁵ Másképen is könnyítettek magukon. A Zólyomba fizetendő évi királyi adót saját céljaikra szerették volna fordítani. Azt állították, hogy ezt az adót azért vetették ki, mert Zólyom volt hivatta szükség esetén a polgárságot megvédeni. A városoknak ez az óhaja azonban nem teljesült, az adót az ülés után is fizették.

Természetes, hogy a városok fölvirágzását az ilyen súlyos megterhelés gátolta, s hogy csakhamar hanyatlásnak indultak.

2. Hadviselés.⁶

A városi közgyűlések a hadviselés ügyével is állandóan foglalkoztak. A török előrenyomulásával kapcsolatban mindinkább felmerült a bányavidék megerősítésének kérdése. Fokozottabb mértékben tették szövé, a midőn a kisebb-nagyobb véghelyek török kézbe kerültek;⁷ hiszen az ellenség őrseggel látta el azokat s innen indult ki portyázásra. Katonaság ugyan jött a bányavidék védelmére, de ez még nem volt elegendő. A városok saját költségükön is kénytelenek voltak drabantokat állítani, a kiket a katonai hatóságok parancsa értelmében szállásoltak el a védelmet igénylő helyekre. Veszély közeledtével maga a polgárság is fegyverkezett.

A városok szorult helyzetét a közgyűléseken felmerülő panaszok tükröztetik vissza. A XVI. század hatvanas éveinek

¹ Körm. ltár fons 18, fasc. 7, nro 688.

² *Acsády*: Magy. pénzügyei i. m. VI. fej. 121. l.

³ *Közgy. jegyzők*. 1569. év 97. l.

⁴ U. o. 1571. év 150. l.

⁵ U. o. 1613. év 273. l. Ekkor 4500 frt helyett csak 1500-at akartak adni, a 3000-et pedig az 1608-as kölcsönbe kérelmezték számíttatni. V. ö. *Acsády*: Magy. pénzügyei stb. 119. l.

⁶ A felvidéki török háború részletes ismertetése tárgykörömön kívül esik. Csupán a városokat érdeklő főbb események egynéhányát emelem ki.

⁷ 1544-ben Nógrád; 1552-ben Drégely, Szécsény, Buják és Hollókő; 1554-ben Fülek kerül a török kezébe. (*Matunák Mihály*: Véghles vára. Breznóbánya, 1904., 12. l., *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története. Budapest, 1896., V. köt., 247., 323., 334. l.)

elején a városok Selmecezen tanácskoznak a katonai hatóságokkal egyetemben. A felség 200 drabantot rendelt a bányavidék védelmére, a kik közül huszat Újbányán szállásoltak el.¹ Mivel azonban még több katonára volt szükség, a városok 100 drabant tartására vállalkoztak. Közülök Bakabányára, mint a támadásnak legjobban kitett városha ötvenet küldtek; a többieket Selmecz- és Besztercebánya közt osztották meg.² Bakabánya egyúttal védműveit is kezdte felépíteni s e célból támogatásért folyamodott a városok közgyűléséhez. A társvárosok 300 frttal segélyezték.³

A török portyázók ezalatt a bányavidéken jártak. A közgyűléseken hangoztatták a határvédelmet,⁴ a véghelyek erődítését, a mely célból követséget küldtek a királyi udvarba, a pozsonyi országgyűlésre.⁵ Miheztartásuk érdekében felkeresték Derzsý István dunáninnyi főkapitányt és Dobó István barsi főispánt.⁶

A hetvenes években még inkább sürgették a török ellen a védekezést. Elegendő katonaság nem lévén, Forgách Simon főkapitány megparancsolta a városoknak, hogy 100 drabantot tartsanak.⁷ Mivel a nógrádi pasa csapatai Korpona és Szent-Benedek felé tartottak, a megszorult városok Szent-Benedek megerősítésére akarták kérni a királyt. Azon esetre, ha a felség kérésüket nem hallgatná meg, figyelmét a papságra irányítják, a mely könnyű szerrel tarthatna 100—200 drabantot.⁸

A városok állandóan tartottak kémeket; ⁹ veszély növekedtével sűrűbben küldtek követeket hol az udvarhoz, hol a főhercegekhez.

Az udvar nemtörődömségére azonban szomorú világot vet az 1574-ik évi követjárás. Midőn a kiküldött városi követek beszámoltak a közgyűlésen küldetésük eredményéről, elmondták, hogy mekkora nehézséggel járt, a míg Miksa királyhoz férkőztek. Először a kancellárral tárgyaltak; a midőn hosszas vesztegelés után végre sikerült megjelenniök a király előtt, a felség a legnagyobb közönnyel hallgatta végig panaszaikat. A török pusztítást mindennapi eseménynek nyilvánította; a végvárok meg-

¹ *Matunák* i. m. 25. l.

² *Közgy. jegyzők.* 1565. év 6. l. V. ö. *Matunák Mihály*: Korpona várkapitányai. Korpona, 1901., 9. l.

³ *Közgy. jegyzők.* 1569. év 104., 117., 133. l. V. ö. Hont várm. monogr. 321—322. l.

⁴ *Közgy. jegyzők.* 1566. év 10. l.

⁵ U. o. 1567. év 27. l.

⁶ U. o. 1566. év 23. l.

⁷ U. o. 1571. év 140—142. l.

⁸ U. o. 1573. év 205—206. l.

⁹ U. o. 1573. év 26. l., 1577. év 222. és 331. l., Bars vm. monogr. 343. l.

erősítését pénz hiányában lehetetlennek mondta. Végre azzal bocsátotta el őket, hogy érdekökben meghallgatja cseh tanácsosait.¹

1575-ben a török elfoglalta Divényt és Kékkőt, Drégelyt pedig kezdte felépíteni². A bányavidék védelme akkor Forgách Simon főkapitányra hárult. A megszorult városok követet indítottak hozzá mihez tartás végett.³ Mivel az esztergomi bég csapatai Kékkő, Korpona és Léva felől közeledtek, a főkapitány megparancsolta a városoknak, hogy a fegyveresek gyülekezzenek Petheő János zászlaja alá és csatlakozzanak hozzá.⁴ Akkor még a bányászokat is mozgósították.

A po'gárság fegyverkezése azonban nagy hátránnyal volt a város iparára. Megszüntetése végett Károly főherceghez folyamodtak. Feliratukban könyörögtek, szüntesse meg a po'gárság besorozását; mert félbemarad a bányászat s a bányászok felszerelése is rossz. Mint katonák sem válnak be, mert vagy megfutamodnak, vagy levágatják magukat, »mint a káposztafejek« (wie die Krautstauden).⁵ Folyamodásuknak nem volt foganatja.⁶ Hogy is lett volna, a mikor Mehmed füleki bég hódolásra szólította fel Zólyom vármegyét.⁷ A főkapitány, Petheő János zólyomi, Krussich János korponai és Kielmann András komáromi kapitányok levelet küldtek a hét városnak, a melyben hűségre intették őket; mert már az hírlett, hogy átpártolnak.⁸

A megszorult városok ismét Miksa királyhoz fordultak. A veszély akkora arányt öltött, hogy a Regensburgba küldött követek elbeszélése szerint, még az Erns-vidéki lakosság is megremült, sőt számosan elmenekültek.⁹ A követek biztosították a felséget hűségükről, de egyszersmind Buda vagy Esztergom felmentését kérték, mert akkor a bányavidék is felszabadulna a török portyákból.¹⁰

¹ U. o. 1574. év, 243—251. l.

² *Szülágyi* i. m. 424. l., *Bars* vm. monogr. 343. l., *Matunák* i. m. 40—41. l.

³ *Közgy. jegyzők.* 1575. év 286—287. l.

⁴ *Körmb. ltár* fons 26, fasc. 6, nro 977.

⁵ U. o. fons 26, fasc. 6, nro 927. Ez évben még többször folyamodtak (u. o. nro 1008, 1032; közgy. jegyzők. 1575. év, 265., 267., 268. l.).

⁶ *Körmb. ltár* fons 26, fasc. 6, nro 983.

⁷ U. o. nro 992., *Matunák* i. m. 42—43. l.

⁸ *Körmb. ltár* fons 26, fasc. 6, nro 1058.

⁹ U. o. 1042. A kiküldött követek Lorberer Burkhard, Süssmundt András és Carl Mihály voltak (u. o.). V. ö. *Szitznyai József*: A bányavidék veszedelme. (Századok 1893., 133—145. l.) Egyéb követjárások közgy. jegyzők. 1575. év 267—268. l., körm. ltár fons 26, fasc. 6, nro 1006, 1007, 1042, 1055.

¹⁰ U. o. nro 1042.

Ősszel végre eredményét látták gyakori kérelmezésöknök. Károly főherczeg német zsoldosokat rendelt a bányavidék védelmére. De addig, a míg fizetésük tárgyában a kamara nem intézkedett, a Véghlesen és Zólyomban elhelyezett 200 katona havi zsoldját a városoknak kellett előlegezniök.¹

A következő években is sokat szenvedett a bányavidék.² 1578-ban a török Szent-Benedek és Oravnicza táján pusztított.³ A közeli Újbánya Körmöczhöz fordult, hogy közkölségen 30 puskást küldjenek vagy Újbányára vagy Szent-Benedekre;⁴ hiszen már korábban is hangsúlyozta, hogy há Benedek elesik, oda a Garamvölgy.⁵ E fontos vár megerősítése céljából a városok úgy a felséghez, mint az esztergomi káptalanhoz folyamodtak.⁶ Ez évben különben Bakabányát is több ízben megtámadta az ellenség.⁷

A nyolczvanas és kilenczvenes években ugyancsak nehéz idők jártak. A városok hol az udvarhoz, hol Ernő főherczeghez fordultak segítségért.⁸ Szorúlt helyzetükben már a taksa egy részét az utak és erdők biztosítására kívánták fordítani.⁹ Beszterczebánya egymaga 150 drabantot tartott Ocsován 1585-ben. Két év múlva Ernő főherczeg közbenjárására 300 katona érkezett a bányavidék védelmére.¹⁰ A kilenczvenes évek elején mindúntalan gyarapodik a meghódolt falvak száma. A veszedelem tetőpontját érte, a mikor a szultán a füleki béget a bányavárosok meghódítására kötelezte.¹¹ Akkor Ernő és Mátyás főherczegek, valamint Pálffy Miklós főkapitány Prágába mentek és kieszközölték, hogy védelmőkre 100 vértess lovas és 100 gyalogost állítsanak.¹² Azonban a városoktól is megkövetelték, hogy 200 drabantot tartsanak. A fenyegetett városok szívesen tettek eleget s Illésházy István főudvarmester, valamint Pálffy főkapitány biztatására felszerelték a 200 drabantot.¹³ Ezek közül 40 Csécsénybe, 80 Ocsovára, 50 Pórázra (Padersdorf), 10 Ponikra (Ponisch) és 20 Bucsra (Petsch) került. Ámbár a városok

¹ U. o. fons 26, fasc. 6, nro 1050. V. ö. *Matunák* i. m. 44—45. l.

² U. o. fons 26, fasc. 7, nro 1221. V. ö. *Matunák* i. m. 46—67. l.

³ U. o. fons 26, fasc. 7, nro 1235.

⁴ U. o. fons 26, fasc. 7, nro 1240.

⁵ U. o. fons 26, fasc. 7, nro 1241.

⁶ U. o. fons 26, fasc. 7, nro 1246, 1247. V. ö. *Magy. Országgy. Eml. 6. köt.*, 263. l.

⁷ *Hont* vm. monogr. 323. l.

⁸ *Közgy. jegyzők.* 1586. év 565. l., *Matunák* i. m. 79., 86., 91. l.

⁹ *Közgy. jegyzők.* 1587. év 571. l.

¹⁰ *Matunák* i. m. 81. és 91. l.

¹¹ U. o. 109., 111., 112. l.

¹² U. o. 115., 118. l.

¹³ *Közgy. jegyzők.* 1592. év 603. l.; v. ö. *Matunák* i. m. 118. l.

kat csak a legközelebbi országgyűlésig kötelezték a tartásukra, a drabantok továbbra is megmaradtak.¹ Hiszen Szinán pasa, a sziszeki vereséget kívánván megbosszulni, betört Magyarországra, mire Pálffy a 200 drabanton kívül, a kiket utóbb Ocsova védelmére rendelték ki,² még újabb 400 katoná kiküldetését kívánta. A császári hadak sikereitől felbuzdulva a Felvidék ismételten fegyvert fogott s az 1593. év őszén a főbb várakat visszavették.³ Ezek a sikerek azonban korántsem jelentették a teljes felszabadulást a török járom alól. A szerencsétlen mezőkeresztesi csata után újabb betöréstől kellett tartani, a miért a polgárságnak is fegyverkeznie kellett. Ez alól a súlyos teher alól felmentést kérnek a nádortól 1597-ben.⁴

Közben a drabantok tartása szinte elviselhetetlenné vált. Újbánya,⁵ valamint a többi városok állandóan panaszkodnak miatta. 1596-ban a drabantok száma ötvennel szaporodott. Ezeket részint Szécsényben, részint Palánkon helyezték el.⁶ Egy év múlva Szécsényben 200 a drabantok száma. A közgyűléseken állandóan panaszkodnak a tartásuk miatt, a mely sok kellemetlenséggel is járt, mert a katonák fele megszökött. A katonai hatóság a városokat okolta; mert alkalmasint késtek a fizetéssel.⁷

A drabanttartás költséges voltát néhány számadási adat világítja meg. 1592-ben a zsold ekképen oszlott meg: egy zászló-tartó (fenrich) egy hónapra 3 frtot kapott, egy-egy dobos szintén, míg a közönséges drabant fizetése havi 2 frt volt. Az összköltség 5300 frtot tett ki. A drabantok élén négy vajda állott. Mindegyik az inasul kirendelt katoná tartásdíjával együtt 13 frtot kapott egy hónapra.⁸ A fizetés évnegyedenként történt.⁹ Külön jegyzéket vezettek róla a drabantok tartózkodási helye szerint. Szécsényben Deák Bertalan vezette a számadást (Muster-register). Kötelessége volt a városokat egy hónappal előre az esedékes összeg pontos beküldésére figyelmeztetni, a vajdák túlkapásait meggátolni és minden egyes drabant szolgálat-

¹ U. o. 1592. év 608. és 611. l.

² *Matunák* i. m. 120. l.

³ *Szilágyi Sándor*: i. m. V. k., 492., 494. l. *Matunák* i. m. 123. l., *Hont* vm. monogr. 323. l., *Nógrád* vm. monogr. 417. l. *Bars* vm. monogr. 334. l.

⁴ *Közgy. jegyzők.* 1597. év 1. l.

⁵ *Újb. város ltára* cur. prot. 1594. év 420. l.

⁶ *Közgy. jegyzők.* 1596. év 673. l.

⁷ U. o. 1597. év 1. és 7. l.

⁸ U. o. 1592. év 604—605. l. V. ö. *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest. 1908., III. fej. 64—71. lapig.

⁹ *Közgy. jegyzők.* 1594. év 623. l., 1595. év 624. l., 1596. év 635. l.

teljesítéséről jelentést tenni. A vajdák ellen különben nem egyszerű hangzott fel panasz. 1596-ban két ilyen vajda áthelyezése tárgyában fordultak Pálffyhoz.¹

A század utolsó évében a Felvidéken megindult a tatárjárás. Ibrahim nagyvezér zúdította a tatárokat erre a vidékre, hogy Rudolf királytól kedvező békét csikarjon ki.² Október elején sikerült ugyan a Szent-Benedek felől támadó csapatokat visszaverni, de a portyázó tatárok ellen nem tudtak védekezni.³

Városaink ellenségei közé tartoztak a portyázó martalóczok is. Ezt a zsvány népet úgy a keresztény, mint a török üldözte.⁴ Minthogy embervadászattal foglalkoztak, sűrűn kalandoztak a városok vidékén.⁵ A polgárság már 1566-ban kívánta, hogy a garázdálkodásuk megszüntetésére 200 puskást helyezzenek el a városokban.⁶ A hetvenes években különösen Újbánya panaszkodott miattuk.⁷ 1575-ben azt írta Selmecknek, hogy a mezei munkásokat annyira üldözik, hogy nincs nap, a mikor csődület ne lenne miattuk a városban.⁸ A foglyúl ejtett martalóczokat rendszeren kivégezték.⁹ A kivégzés Kőrmöczön szokott lefolyni. Néha azonban ki is váltották őket és 1591-ben a váltásdíjat 25 frtban szabták meg.¹⁰ A kormány azonban ezt a szokást ellenezte és Rudolf meghagyta a végházak kapitányainak, hogy a fogoly martalóczokat öljék meg.¹¹ Mivel Kőrmöczre szállításuk sokba került, a városok közösen fődözték ezt a költséget.¹²

A környék ostorai közt szerepeltek a szabad hajdúk is. Felfogadták őket a végházakba, a hol zsoldot ugyan nem kaptak, de a zsákmányolás szabad volt. Elgondolható, hogy mekkora fosztogatást vittek véghez nemcsak az ellenséges területen, hanem a városokban is. 1600-ban pl. négy lovas zászlóalj kétszer is portyázik Újbánya vidékén. A lakosság közül sokat legyilkoltak; ezenkívül — leszámítva a bányákban véghezvitt puszt-

¹ U. o. 1596. év 624. és 633. l. Mintaszámadás fennmaradt 1599-ből is Schwab György tollából. (Körmb. ltár, fons 18, fasc. 7, nro 713, 714, 715.)

² *Matunák* i. m. 136. l. V. ö. u. a. szerzőtől: Az 1599-iki bányavidéki tatárjárás. (Korponai felsőbb népiskolai értesítő. 1898/99. év 4—9., 16. l. *Szülágyi* i. m. V. köt. 527. l.)

³ *Matunák* i. m. 16. l., Bars vm. monogr. 345—346. l.

⁴ *Takáts* i. m. VI. fej. 123—124. l.

⁵ U. o. 122. l.

⁶ *Közgy. jegyzők.* 1566. év 14. l.

⁷ Körmb. var. ltár fons 26, fasc. 6, nro 934.

⁸ U. o. fons. 26, fasc. 6, nro 923.

⁹ *Közgy. jegyzők.* 1583. év 522. l., 1589. év 592. l.

¹⁰ U. o. 1591. év 599. l.

¹¹ *Takáts* i. m. VI. fej. 125. l.

¹² *Közgy. jegyzők.* 1588. év 579. l.

títást — 2000 frtnyi kárt okoztak.¹ A közlekedést olyannyira veszélyeztették, hogy a város még a szécsényi drabantok tartásdíját sem merte elküldeni.² A városok e miatt Derzszy és Pogrányi kapitányokhoz fordultak,³ de a sérelmeket még sem orvosolták.⁴

A török pusztításokon és a hajdúkon kívül azonban városaink a beszállásolt katonáktól is sokat szenvedtek. A rendek épen a XVI. század végén az országgyűléseken is sűrűn panaszkodtak a zsoldos hadak garázdálkodásai miatt.⁵

Több harczos tartása több védelmet nyújtott, de nagyobb teherrel is járt. A katonák egyes városoknak valódi csapásaivá lettek. Korponán pl. akkora arányt öltött a folytonos viszálykodás, hogy a királyi biztosok a polgárság és katonaság kölcsönös magatartását szabályozni kényszerültek.⁶ A bányavárosok közül Bakabánya szenvedett legtöbbet. A hetvenes, nyolczvanas években szinte tűrhetetlenné vált a helyzet. 1575-ben a lakosság a katonaság áthelyezését követelte.⁷ A polgárság azontúl folyton panaszkodott. Álljanak itt a főbb sérelmek: Balog Lukács kapitány magánál tartotta a város kulcsait, a polgárőrséget a kapuktól eltiltotta és a katonaságot a városba bocsátotta.⁸ Erőszakoskodásaik folytán a békétlenkedések, verekedések napirenden voltak; több polgárt agyonütöttek. Ilyen viszonyok közt a városi hatóság elvesztette tekintélyét. Kosenszky alias Disznó Pál pl. vonakodott a városbíró ítéletével élni; pedig háza volt a városban és bányája is.⁹ A sokféle bajhoz a nyolczvanas években még az járult, hogy a török adót követelt. E miatt Dobó Ferencz kerületi kapitány és a város közt félreértés támadt.¹⁰ A parasztok ugyanis, a kiknek földjei mellett bakai földek voltak, meghódoltak a töröknek; az első tehát a polgárok ezen szomszédos földjei után is követelte az adót.¹¹ Tetézte a bajt Barbarich György zólyomi kapitány eljárása, a kinek veje, Madách Gergely, a bíró unokáját kövel agyonsújtotta s ügyét mégsem

¹ *Közgy. jegyzők.* 1600. év 24. l.

² Ujb. ltár cur. prot. 1601. év 454. l.

³ *Közgy. jegyzők.* 1600. év 276. l. Matunák i. m. 36. l.

⁴ U. o. 1603. év 288. l. Ezek már a Boeskey hajdúi lehettek.

⁵ *Szilágyi* i. m. V. köt., 497—590. l.

⁶ *Matunák*: Korp. várkap. 8. l.

⁷ *Közgy. jegyzők.* 1575. év 294. l. Egyik indító ok az is lehetett, hogy a város attól tartott, hogy végvárrá alakítják át. (U. o. 1572. év 165. l.)

⁸ U. o. 1576. év 319—320 l., 324—325. l., 327. l.

⁹ U. o. 1580. év 380. l.

¹⁰ U. o. 379. l.

¹¹ U. o. 1582. év 444. l. A török efféle követeléseire vonatkozólag l. *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepődésétől a tizenöt éves háború kezdetéig. Budapest, 1911., 55—57. l. (Művtört. értek. 57. sz.)

vitte a városbíró elé, hanem a megyeszékhéz fordúlt. A katonaság is a legbosszantóbb gúnyolódással sértegette a lakosságot s nem vetette magát alá a városi törvényeknek.¹

A XVII. század elején a török ellen vallon katonákat rendelték Zólyomba. Ezek is a városoknak, mint a környéknek valóságos csapásaivá lettek.² Újbánya határába is elkalandoztak, majd Magosmart községre törtek s innen csak akkor távoztak, a mikor az újbányaiak 113 frt értékű eleséggel látták el őket.³ Úgy látszik, hogy az ebben az évben tartott országgyűlés e betöréseknek hatása alatt tiltotta el a katonákat a kóborlástól.⁴

Ezekhez a sérelmekhez járult, hogy a Felvidék még mindig nem élvezett békét, úgy hogy a lovas kémekek tartása ismét szükségessé vált.⁵ A katonai teher tehát elviselhetetlenné lett. A városok 1601-ben 10 márka ezüstöt küldtek Pogrányi Benedek dunáninnenivi vezegenerálisnak, hogy a katonák számát csökkentse,⁶ de eredménytelenül. Egy év múlva a városok azt kérték, hogy legalább százszal szállítsák le a szécsényi drabantok számát. Ehhez járult, hogy Pogrányi a Csábrágra elhelyezett 20 drabant tartásdíját is követelte, a városok ellenben, mivel nekik előre nem jelentették be, nem akartak fizetni.⁷ Hiszen a költség fejében csupán Szécsénybe 1592 és 1603 közt 54.035 frt 93 dénárt fizettek.⁸ Két év múlva az országgyűlés elé vitték az ügyet.⁹ Mikor Mátyás főherczeg és Pogrányi a szécsényi drabantok fizetése után kérdezősködtek, felvetődött a kérdés, hogy ne fizessék-e a drabantokat posztóval? Selmeczbánya azonban ezt ellenezte s így minden a régiben maradt.¹⁰

Ilyen körülmények közt köszöntött be a Bocskay-felkelés. A városokat minden hír izgalomba hozta, hiszen az 1604-iki nov. 18-iki közgyűlés idején a hajdúk már Muránynál táboroztak. Ezen a gyűlésen Rappach Kristóf főkamaragróf, Gyürki

¹ Közgy. jegyzók. 1584. év 505—507. l.

² Matunák: Véghles vára 141. l. A Kőrmöcz vidékén történt betörésekre l. Bars vm. monografiája 114. l. a hontmegyeiekre Hont vm. monogr. 324. l.

³ Közgy. jegyzók. 1600. év 276. l.

⁴ Corp. iur. 1600. év art. 19.

⁵ Közgy. jegyzók. 1600. év 182. l.

⁶ U. o. 1602. év 270. l. A jegyzókönyv már 1592-ben drabantokat helyez Szécsénybe, holott a véghely csak 1593-ban kerül a király kezére. A tévedés onnan eredhet, hogy az 1592 óta különböző helyeken tartott 200 drabantot egy év múlva Szécsénybe szállásolták el.

⁷ Közgy. jegyzók. 1601. év 195. l. Ez évben a drabanttartás fejében elengedték a taksát. (Acsády Ignác: A magy. adózás története 1598—1604-ig. Értek. a törttud. köréből, 20. köt., 80. l.)

⁸ Közgy. jegyzók. 1602. év 241. l.

⁹ U. o. 1604. év 356. l.

¹⁰ U. o. 363. l.

Benedek zólyomi és honti alispán (utóbb korponai kapitány) és Triebel Gáspár, a lipcsei uradalom zálogos ura is megjelentek. Tanácskoztak a teendők felett. Triebel támadást indítványozott, a városok ellenben előbb a megyék véleményét akarták kikérni. Gyürki is ellenezte a támadást, mert ez esetben a Bocskay ellen küldött Basta György nem tudná, ellenséggel vagy jóbaráttal van-e dolga. Mialatt így tanakodtak, zajongva hozták hírvél, hogy néhány lovas katona vonul át a városon. Erre Rappach és Triebel azonnal eltávoztak. A magukra maradt követek pedig azt határozták, hogy Kollonich Szigfrid dunáninneni főkapitányhoz küldenek segítségért, a kinek tudtúl adják, hogy 100 puskást hajlandók tartani.¹

Az e gyűlést követő közgyűlésen pedig elhatározzák a követek, hogy a legközelebb tartandó országgyűlésen a városok biztosítsák a rendeket a hűségükről, de kérjenek támogatást is, mert a polgárság keveset ért a fegyverforgatáshoz s a körfalak is rongált állapotban vannak.²

1605-ben a felkelők megadásra szólították fel a városokat. A körmöczi bíró azonban hűségre intette a városi követeket, a kik segítségért ismét Kollonich Szigfridhez fordultak. A felkelőknek szánt feleletet pedig elodázták. Végre abban állapodtak meg, hogy minden egyes város a felkelők figyelmét hívja fel arra a körülményre, miszerint a város elpusztításával saját maguknak okoznának kárt, mert a bányászat elhanyagolásával jövedelmök is csökkenne.³

A városok további sorsa ismeretes.

A felkelést követő idő sem változtatott a városok helyzetér. A katonatartás továbbra is megmaradt; így 1611-ben 300 gyalogost voltak kénytelenek eltartani.⁴ Hat év múlva 50 katonát helyeztek el Kékkőn.⁵ Tartásuk ellen a városok tiltakoztak,⁶ 1622-ben azonban két bányaváros ismét 100 drabantot tartott Trencsénben három hónapon át.⁷

Szokásos volt, hogy a megye közmunkája fejében egyik-másik vár felépítéséhez, tatározásához hozzájárult.⁸ Ebbe a városokat is belevonták. A városok azonban a nehéz anyagi áldozat ellen tiltakoztak. Körmöczbánya pl. nyíltan kimondotta,

¹ U. o. 1604. év 386. l.

² U. o. 1604. év 392. l.

³ U. o. 1605. év 399. l.

⁴ U. o. 1611. év 3. l.

⁵ U. o. 1617. év 662. l.

⁶ U. o. 732. l.

⁷ U. o. 1622. év 97. l.

⁸ Pl. corp. iur. 1567. év art. 17., 1578. év art. 27., 1602. év art. 14., 1604. év art. 8., 1613. év art. 8., 1618. év art. 49. stb.

hogy szabad királyi várost nem lehet »parasztmunkára« fogni.¹ Így történt, hogy Pogrányi a feldült Drégely-Palánk felépítéséhez sem tudta kieszközölni a városok hozzájárulását.² 1609-ben ismét Körmöcz panaszkodott, hogy Bars vármegye őt községének közmunkáját követeli a lévai vagy palánki vár építéséhez.³

Mindezen terhek halvány képét nyújtják annak a sok szenvedésnek, a melynek a városok ki voltak téve.⁴

Az anyagi panaszokhoz fizikai nyomor is járult. A folytonos háborúskodás nyomában fellépő pestis és egyéb betegségek ép a tizenötéves török háború alatt szedték a legtöbb áldozatot.⁵ Így szükségessé vált az állandó orvos tartása. A városoknak érdekükben volt, hogy tanult embert fogadjanak szolgálatukba. 1597-ben már volt orvos, a kit a selmecziek a társvárosok jóindulatába ajánlottak.⁶ Hat év múlva Wexi Kristóf orvos búcsúzott a városoktól; köszönetét Fleischer Antal selmeczi tanácsos tolmácsolta a városok közgyűlésén, mert az orvost a szász választó hívta meg magához. Wexi a maga helyébe Stupan orvost ajánlotta, de a városok nem voltak hajlandók őt elfogadni, mert katolikus vallású.⁷ 1613-ban Kumrileh Jeremiás orvos ajánlkozott Troppauból. A városok mind a három kamarát megkérdik, tartsanak-e orvost, de ezek tagadólag válaszolnak. Sokalják a kiadást, mivel a tábori borbélyt (Feldscherer), Purch Mátyást úgvis fizetik. Ennek a főkamagróf is fizetett évi 25 frtot s ha elhivatta, külön egy tallérral is jutalmazta fáradozását. A városok erre megkérdezték az ajánlkozót, hogy hajlandó-e évi 100—150 frtért eljönni.⁸ Úgy látszik, hogy nem jött. 1618-ban Selmeczen ajánlkozott orvos.⁹

Négy év múlva azután újból felmerült az orvostartás szükségessége. A három nagy város akkor már kívánta, hogy évi 150 frt díjazással tartsanak orvost.¹⁰ Ezek az orvosok valamenynyen állandóan doctor medicinae néven fordulnak elő.

A háború következménye volt a nagyobb számú elárulás is. A városok, amelyeknek figyelme a polgári élet minden mozzanatára kiterjedt, az árvákról is gondoskodtak. Az 1619. évi

¹ *Matunák* i. m. 133—134. l.

² *Matunák* : Az 1599. évi felv. tatárjárás cz. mű 17—18. l.

³ *Közgy. jegyzók.* 1609. év 532. l.

⁴ A Bethlen-féle felkelésről a jegyzőkönyvek nem emlékeznek meg olyan bőven, hogy külön kiemelésre volna szükség.

⁵ *Szilágyi* i. m. V. k., 479., 536. l. stb.

⁶ *Közgy. jegyzók.* 1597. év 7. l.

⁷ U. o. 1603. év 388. l.

⁸ U. o. 1603. év 309. l.

⁹ U. o. 1618. év 737. l.

¹⁰ U. o. 1622. év 69. l.

közgyűlésen elrendelték, hogy minden városban két tanácsstag eskü alatt köteles gondoskodni az árvákról s ezek évenként jelentést is tesznek működésükről.¹

Háborús időben sokféle elem fordult meg a városokban. A rend és béke fenntartása érdekében a közgyűlés figyelemmel kísérte a városba érkező idegeneket. Ugyancsak 1619-ben iktatták törvénybe, hogy minden polgár, a kinél idegen száll meg, köteles a bírónak 14 napon belül vendége kilétéről jelentést tenni.²

A háború egy másik következménye az erkölcsök elvadulása volt. A katonák, az ellenség példája kihatott a polgárságra is. A fegyelem meglazulása még az iskolákban is érezhetővé vált. Szaporodott a vándordeákok száma, a kik minden komolyabb törekvés nélkül egyik városból a másikba vándoroltak, a hol sok kellemetlenséget szereztek a polgároknak. A kóborlás akkora arányt öltött, hogy 1581-ben a közgyűlésen kimondták, hogy a város békéjét megzavaró vándordeákokat nem veszik fel az iskolákba.³

RELKOVIC NÉDA.

¹ Ujb. ltár Juramenbuch 1619. évi szabályok 9. sz., közgy. jegyzók. 1618. év 737. l.

² Ujb. ltár Juramenbuch 1619. évi szabályok 1. sz.

³ *Közgy. jegyzók.* 1581. év 427. l. Még a későbbi korból is találunk rá esetet, hogy a vándordeákok zavarták a város békéjét. 1613-ban pl. Wydenbach János vándordeákat elcsukják, mert éjszaka a városi őrséggel összetalálkoztak. (Körm. vár. ltár cur. prot. 1613. év 514—515. l.)

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. A széki gróf Teleki-család és a Magyar Tudományos Akadémia költségén kiadja a Magyar Történelmi Társulat. VI. kötet. 1672—1674. Budapest. Athenaeum. 8° XLII. + 662. l.

Teleki Mihály levelezésének VI. kötete a hanyatló Erdély történetének legmozgalmasabb éveire vonatkozik. A fejedelemség nemzetközi helyzetében, belső állapotában, a portához és a bécsi udvarhoz való politikai viszonyában egymást érték a válságos mozzanatok s a kritikus percek. Az erdélyi kormányzás nélkülözötte a határozott tervszerűséget; intézkedéseiben a pillanatnyi szükség vezette úgy a hódoltató törökökkel, mint a magyarországi interessatusokkal szemben. A kötet levelei a feltartóztatathatatlanság kétségtelen jelenségeiről, s a megnyugtató kibontakozás mind jobban csökkenő lehetőségéről tesznek tanúságot. A mondottakat elsősorban a hódoltatói határok kiigazításának kérdése igazolja.

Már az V. kötetben közzétett levelek is arra mutattak, hogy azon küzdelem, mely *Erdély és a porta* közt Székelyhíd, Sebesvár és a Halmagy-vidék birtokáért 1664 óta szakadatlanul tartott, végeredményben egész vonalon az erdélyi diplomácia vereségével végződött. »Nem vérrel, levéllel« foglalkozik el Erdélyt, jegyezte meg Bánffy Dénes, s az előzmények után valóban jogosan lehetett arra következtetni, hogy Erdély behódoltatása határkiigazítás czímén, még nincs befejezve. Különösen a váradi ejalettel szomszédos erdélyi megyék területi elhelyezkedésében fennálló bizonytalanság keltett aggodalmat, mert előrelátható volt, hogy a hódoltató törekvések legközelebbi célja azon megyék megszerzésére fog irányulni, melyek a Piri-féle defter értelmében — török felfogás szerint — különben is a portát illették. 1671 nyarán a nyugati határmegyék adózása tekintetében már újból mutatkoztak ellentétek s ezek kapcsán Kucsuk váradi pasa nyíltan követelte a »Kolozs, Doboka, Belső, Közép és Kraszna vármegyékbeli falukat«, s a nagyvezér hasonló tartalmú parancsára hivatkozva, a felsorolt részek haladéktalan átengedését sürgette, hogy »soha az haza közit hozzá ne tartsa.«

Az október 12-re összehívott gyulafehérvári országgyűlés azonnal

felismerte, hogy a nagyvezér felszólítása a nyugati várak és a legfontosabb sóbányahelvek átadásával azonos értelmű s végrehajtása esetén Erdély bukását idézné elő. Mivel azonban Túri László kapitánya egyidejű jelentése szerint a váradi pasától követelt határkiigazítást még a nagyvezér környezetében sem tartották befejezett ténynek, — bár a porta egyébként a Piri-féle defterben foglalt területi elhelyezkedés elvi alapján állott, — a rendek haladéktalanul újabb követelést küldtek a portára, az útjából visszahívott Daczó János helyett Nemes János háromszéki főkapitány vezetése alatt. A követek november 9-én már Drinápolyban voltak, hova ugyanekkor a váradi, jenei és temesvári törökök megbízottai is megérkeztek az erdélyiek panaszainak ellensúlyozása végett. Fogadtatásuk annyira kedvező volt, hogy Nemes János halogatás nélkül a nagyvezér elé terjeszthetőnek vélte utasítása lényegét: »hogy az egy Bihar vármegyén kívül több vármegye ne hódoljon;« vagy ha ez nem volna lehetséges, legalább »a Meszesen belől való faluk szabadulhatnának fel a hódolás alól.« November 17-én a szultán is fogadta őket, a nélkül azonban, hogy kihallgatásuk biztatásoknál egyebet eredményezett volna. Deczemberben végre akként döntöttek, hogy a határkérdést közösen kiküldendő bizottság fogja elbírálni, melyben a porta érdekeit és álláspontját Ali budai bég képviseli.

A portai végzést Erdélyben vegyes érzelmekkel fogadták. Kétségtelennek látszott ugyanis, hogy »ez oly nagy dolog, hogy az egész országnak megmaradása, avagy elromlása forog fenn benne«, mert »valamint mostan az határnak igazítása leszen, annak megváltozását ember alig remélheti török nemzet ellen török commissariussága által«. Épen azért Apafi törekvése arra irányult, hogy a bég Várad elkerülésével akár Lippán, akár Debreczenen keresztül jöjjön Erdélybe, hogy »ne praeoccupáltassék az ellenkező féltől«, sőt szükségét látta annak is, hogy az ország »Ali bék elméjének megcsinálására« 5—600 tallért áldozzon. A tanácsosok Apafi javaslataihoz elvben hozzájárultak, a kivitel részleteiben azonban eltértek egymástól. Bánffy Dénes pl. tíz-húszezer tallért sem sajnálna »ez ügyben«; véleménye szerint az erdélyi biztosok Somlyóban gyülekezzenek és »onnan kellene eleiben mennünk Ali bégnek épen Székelyhidig«. Teleki Mihály szerint Apafi »tárházának nem kedvezvén, most nemcsak 600, hanem egynéhány ezer tallérokat is elkölthet, mert többször »ez az alkalmatosság is elő nem jön«. Hasonlóan vélekedett Haller János és Beldi Pál is, úgy hogy a fejedelem eredeti álláspontjától eltérően, Bethlen János előterjesztésének szellemében döntött s »az szebeni polgármestertől az szászok adójában kétezer tallérokat« vétetett fel »az mostani szükségre«.

Az erdélyi bizottság, melynek tagjai: Teleki Mihály, Bánffy Dénes, Kapi György, Bethlen Farkas, Haller János, Szilvási Bol-

dizsár, Rhédey Ferencz, Torma István, Kornis Gáspár és mások voltak, a családi ügyei miatt akadályozott Teleki részvétele nélkül febr. 20-án találkozott Somlyó várában Ali béggel s a melléje rendelt Musztafa agával és a jenei kadival. Hatáskörük a váradiaktól követelt határkiigazítás jogosságának vizsgálatán kívül főleg azon panaszok elbírálására szorítkozott, melyekkel Erdélyt hatalmi tulkapásokkal vádolták. Szerintök ugyanis, »miolta Várad hatalmas császár kezénél vagyon, azokat az vármegyéket ők mind békességesen birták, hanem (az erdélyiek) már két esztendő alatt 5 várat építettek Várad körül, ki miatt már csak Várad kapuján sem jöhetnek ki s attól fogva nem birhatják azokat az vármegyéket«. A porta biztosai valóban most sem titkolták, hogy megbízatásuk tulajdonképeni tárgya a váradiaktól felpanaszolt öt vár (Somlyó, Cseh, Hadad, Gyalu, Sebesvár) megtekintése abból a szempontból, »ha új épület-e, nem-e«. Apaí megbizottai azok megvizsgálását természetesen nem korlátozták, mert meggyőződésük szerint »ha igazat akarnak riportálni, az váradiak panaszaival ellenkezőképpen látták itt az dolgot« — a török biztosok mindamellett a vizsgálat befejeztével a döntést a porta hatáskörébe utalták. Minthogy valószínű volt, hogy a váradiak érdekeik biztosítása végett ez alkalommal sem riadnak vissza a mesterséges hangulatkeltéstől, a rendek Szilvási Bálintot márczius havában újból Drinápolyba küldték azzal a felhatalmazással, hogy a porta intéző köreinek megvesztegetésére a magával vitt ötezer talléron kívül a szükséghez mérten még huszezer tallért is áldozhat.

Midőn Szilvási április 10-én Drinápolyba érkezett, csakhamar arról kellett értesülnie, hogy a nagyvezér komolyan foglalkozik a fennforgó ellentétek kiegyenlítésével s azt akként képzei megvalósítandónak, hogy »vessék fel esztendőre, az váradi passáknak Váradon mennyi fizetések jár mind Bihar vármegyéből, azonkívül ebből az öt vármegyéből mennyit írtanak fel, azt esztendő által az erdélyi fejedelem szolgáltatassa ki az váradi pasának minden zúgolódás nélkül; az törököknek se legyen szabad kijönni Biharvármegyéből s hódoltatni, hanem épen maradjon Erdélyhez. Az mely fizetése penig az váradi pasának szokott járni Bihar vármegyéből és faluk is számára vannak, azokat osszák az vitézlő rend közzé, szpahiaknak és egyéb rendeknek azok helyett az faluk helyett, az melyet az öt vármegyéből tülek elvesznek«. Szilvási a nagyvezér eszméjét, mely egyébként eredetileg a gyulafehérvári udvarban merült fel, elfogadhatónak találta; a terv azonban — úgy látszik — a portán nem talált kedvező fogadtatásra; ennek tulajdonítható, hogy a nagyvezér elutasító végválasza Apaí a tényleges területi elhelyezkedés tiszteletben tartására, s a hódoltságiakkal való békés viszony ápolásának szükséges-ségére figyelmeztette, de óvatosan kitért a döntés elől.

Bár az 1672 júniusi (17. — július 2.) radnóti országgyűlés újból

kísérletet tett az évek óta függőben levő terület-kérdések méltányos elintézésére, az ugyanekkor kitört török-lengyel háború, mely Erdélyre ismét jelentékeny haditerheket rótt, majd Erdély tényleges beavatkozása a bujdosók érdekében, a határkiigazítás ügyét leszorították a napirendről. Sérelmek itt-ott később is előfordultak ugyan, de a helyzet komolyabb jelleget csak akkor öltött, midőn a váradi pasa 1673 nyarán újból felállította követeléseit az állítólag Váradhoz tartozó hat megye birtoklására vonatkozólag. Apafi ez ellen haladéktalanul óvást emelt a nagyvezérnél, ki azonban a váradiak álláspontját magáévá tévén, augusztus elején a rendeket Bihar-, Kraszna-, Közép-, Belsőszolnok-, Doboka- és Kolozsmegyék feltétlen átadására fel is szólította, azzal az indokolással, hogy a somlyai kapitány állandóan ellenséges viszonyban él a váradiakkal. A külpolitikai bonyodalmakkal lekötött porta közvetlen beavatkozásának azonban most már Erdélyben sem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget; a nagyvezér parancsa megdöbbsentette ugyan a rendeket, mert a portának a területi elhelyezkedés kérdésében elfoglalt álláspontjának változtatlanságáról tett tanúságot, de egyébként maguk sem tartották valószínűnek, hogy igényeik gyakorlati megvalósítását a lengyelektől szenvedett vereségek után megkísértsék.

Felfogásuk helyességét a következmények igazolták is, a mennyiben egyes határsértési esetektől eltekintve, a vitás erdélyi megyék birtoklásának kérdése 1674 nyaráig szóba sem került. Ez év július 22-én azonban a szultán a hódoltsági községek adóját önkényesen felemelte, s ennek hatása alatt a váradi pasa azzal a követeléssel állott elő, hogy »dézsmát adjon ez a föld a spahiaknak«, pedig Bánffy Dénes szerint »soha ezen a Meszesen belől való földön dézsmáknak Várad elvesztésétől fogva híre sem volt«; veszedelmesnek látszott a dézsma-szedés azért is, mert felhajtása alkalmával »épen szélben végig ezt az országot s szabadon kóborolják, egyszóval... ezt épen Török-országgá teszik«. Arra a hírre tehát, hogy a váradi pasa »banderiummal akar az hódolt vármegyékre kijűni az nagy adó szedni«, Bánffy fegyveres ellenállást javasolt, bár kénytelen beismerni, hogy ha »megengedni is veszedelmes«, de »kuruczkodni sem bátorságos«. A pasa kijöveteléről elterjedt hírek nem váltak ugyan valóra, de a rendek a fejedelemhez s Bánffy Déneshez fenyegető hangon írt levelek hatása alatt fegyveres erővel szállották meg eleinte Kolozsmegye nyugati felét, majd a Szilágyságot, jöllehet így a tényleges mérközés eshetőségével számolniuk kellett. A nem várt ellenállás azonban fordulatot idézett elő. »Lágyultak valamit«, — írta Bánffy augusztus 30-án, — s »már nem fegyverrel, hanem császár előtt való panaszszal fenyegetnek bennünket«, úgy hogy a főkapitány hajlandó volt feltételezni, — a mint hogy úgy is volt, — hogy »portátul semmi parancsolatjuk nem volt«.

A fejedelemség részéről tapasztalt nem várt ellenállás a váradi pasát a Bánffytól ajánlott békés megegyezés gondolatának elfogadására készítette. Október közepén tehát megbizottait Kolozsvárra küldte, hol azok Bánffyval okt. 19-én a hódoltsági kérdésben Erdélyre a multhoz viszonyítva, kedvező egyezségekre léptek. Az egyezés jelentőségét Bánffy bizonyára nem értékelte túl, midőn azt jegyzi meg róla, hogy »annyi esztendő forgása alatt sem portán, sem ott Váradon csak legkisebbikét is ennek nem obtineálhattuk és ha semmi egyéb jó benne nem volna is, de . . . az vármegyéket már talán nem piszkálhatják is annyira, hogy elvegyék tőlünk«, holott »még eddig soha azokrúl az vármegyékrúl alább nem szállottak, hanem hogy övék az«.

A hódoltsági határkérdéssel egyidejűleg élénken foglalkoztatta Erdély diplomatiáját a *bujdosók ügye* is. Erdély a magyarországi rémuralom elől menekülő nemesség menedékhelye lett, hol biztos oltalmat találtak. Apafi a bujdosókat a bécsi udvarnak többször megújított kívánságára sem adta ki, úgy hogy 1671-től fogva a két kormány közt mindinkább erősödő feszültség állott be. Az ellen-szenvet a bécsi kormány iránt a magyarországi protestáns vallás-üldözés is fokozta, úgy hogy Erdélyben az a terv merült fel, hogy a külföldi protestáns államok közbenjárását fogják kikérni. Bethlen Miklós viszont azt javasolta, hogy az üldözött protestáns szegénységet Erdély lakatlanabb vidékeire kellene letelepíteni; nagy kár, hogy ez az eszme nem válhatott valóra.

Az Erdélybe és török hódoltsági területre menekült bujdosók lassanként szervezkedni kezdtek; Teleki határozottan rokonszenvezett mozgalmukkal, mint azt erre vonatkozó nagyszámú levelei mutatják, sőt érdekökben 1672 szeptemberében kísérletet is tett a királyi területre való fegyveres beütésre, de mint ismeretes, kevés szerencsével. Kudarcza erdélyi nyílt és titkos ellenségeit azonnal megmozgatta, a kik ellene hangulatot igyekeztek teremteni, azt híresztelvén, hogy Teleki kimenetele nagyobb ok a hazának veszedelmére II. Rákóczy György Lengyelországba való menetelénél és ha ez nem nota, nem perturbatio publicae pacis, úgy soha semmi nem az. Daczó János nem szánta volna Telekit elevenen megnyúztatni és épen azok, — »a kiket Teleki sokszor jól tartott, a kiknek szolgált, készek lettek volna egy órában elveszíteni«. Kétségtelen, hogy Telekit ez alkalommal csak Apafi szokatlan erélyes magatartása mentette meg. Maga Teleki azonban továbbra is élénk összeköttetésben állott a bujdosókkal, sőt újabb támadásra is kész volt, bár arra sor a győrkei vereség után nem került. A vereség ellenére a következő években fokozatos erővel folyt a bujdosók szervezkedése és a jövő erőpróba előfeltételként a porta tényleges beavatkozására irányuló diplomatiái munka. Mindezen mozgalmakban Apafi mellett Teleki vitte a főszerepet, kitől a bujdosók vezető férfiai mindenkor, még csekélyebb jelentőségű

ügyekben is tanácsot kértek, s a ki, ha névleg nem is, tényleg már most fejökként volt elismerve. Teleki ez irányu tevékenységét számtalan okirat igazolja.

Az 1674-ik év végén azonban az összes kérdéseket leszorította a napirendről *Bánffy Dénes elfogatása* és nótapere, mely érthető izgalmat keltett Erdélyben. Bánffy bukását Cserei Mihály és Bethlen Miklós történeti művei óta a köztudat elsősorban és főként Telekinek tulajdonította. Azonban már Szilágyi Sándor és Angyal Dávid is rámutattak Bánffy bukásának igazi okára: erőszakos, kiméletlen és összeférhetetlen természetére, mihez nagyravágása járulván, közérdekűnek látszott a túlhatalmassá váló és tegyük hozzá: a nagyeszű és vasakarátú férfiú ártalmatlanná tétele, ki most újabban saját felelősségére tárgyalt s kötött egyezséget a törökkel. Telekinek, ki Bánffyval sógorságban állott, sűrű levélváltásuk tanúsága szerint, tulajdonképen semmi egyéni oka nem lehetett Bánffy megbuktatására, de azért tevékeny tagja lett a titkos ligának s így a Bánffy ellen megindult actiónak sem állotta útját s nem tájékoztatta sógorát az ellene készülődő mozgalomról s az életét fenyegető veszedelemről. Teleki kétségtelenül részes a szerencsétlen kolozvári főkapitány tragédiájában, ha talán nem is oly mértékben, mint ellenfelei állítják. Igazolni látszik ezt azon körülmény is, hogy a Teleki-levéltár 1674-ik évi iratai szembetűnően fogyatékosak, mintha valamely későbbi kéz eltüntetni igyekezett volna a Teleki emléket esetleg behomályosító adatokat.

Nem szükséges külön kiemelnünk, hogy ez a kötet is példás pontossággal és a nagyérdemű szerkesztőt jellemző lelkiismeretes körültekintéssel van összeállítva. Gergely Sámuel a 463 levelet többszörösen nagyobb tömegből válogatta össze, de ezzel elérte azt, hogy Telekinek közéleti szereplését és magánéletét jellemző mozzanataiban és vonásaiban megismerhettük. Öszinte érdeklődéssel várjuk e nagybecsű kiadvány további köteteit.

DR. LUKINICH IMRE.

Szekfü Gyula. Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány és közigazgatástörténet köréből. Budapest, 1912. M. Tud. Akadémia. 122 l.

A gazdasági- és társadalomtörténet ismert jelensége a szabadok társadalmának vagyoni megoszlása, nagy vagyonok, latifundiumok alakulása s evvel kapcsolatban oly szabad osztály keletkezése, a melynek tagjai kétségtelen jogaiknak s kiváltságaiknak — saját erejükre támaszkodva — többé érvényt szerezni, sőt megélni sem képesek. Mások védelmére szorulnak s ezért önként és szívesen lépnek más, hatalmas urak szolgálatába.

Ez a jelenség a középkori nyugati államokban a hűbériség és kisebb territoriális hatalmak kialakulásához vezetett. E fejlődés hozta létre a familiaritásnak határozottan feudális jellegű intézményét és a részben hatalmasok — uralkodók, egyházi és világi nagybirtokosok — szolgálatába állt szabadok, részben ez urak előkelőbb szolgálataira alkalmazott úrbéres szolgái sorából kikerült familiarisok egységes társadalmi osztályát. A familiarisok egészen sajátzerű helyzetben éltek. Kőzjogi szabadságuk helyébe magánjogi függés lépett, a hűbér-úrral szemben való viszonyuk azonban nem nélkülözötte az uralkodó és alattvaló viszonyához való hasonlóságot. Mintegy átmenetet alkottak a valódi szabadsággal bíró urak és a tisztára magánjogi kapcsolatban élő szolgák, parasztok osztálya közt.

Magyarországon az Árpádházi királyok erős központi hatalma s a gazdasági előfeltételek hiánya a hűbériség igazi korában gátat vetett a familiaritás teljes kifejlése elé. A XIII-ik század elején végbement gazdasági átalakulás, a világi nagybirtok és a területiség kialakulása, valamint a királyi várrendszernek ezzel kapcsolatos bomlása létrehozta ugyan a familiaritást, de ez a teljes hűbéri fejlődésen keresztülmenni már nem tudott. A teljes kialakulásnak útját állották az olygarchiával szemben nálunk mindig túlsúlyban levő centralis hatalom, a nyugati hűbériség bukása nyomán a XV-ik század közepe óta nálunk is fellépő absolutistikus törekvések s a XVI-ik század óta lassan tért hódító osztrák hivatalnok-közigazgatás.

A familiaritás, mint a magyar közigazgatás és alkotmánytörténet egy csonka intézménye, a familiarisok és serviensek társadalmi rétege, mint — egységes társadalmi osztálylyá ugyan sohasem tömörült, közzjogi különállásra soha sem vergődött, de — főkép a közigazgatásban nagy szerepet játszó osztály kiváló figyelemre érdemesek. Ismeretük [a társadalom- és közigazgatástörténet sok homályos és rosszúl értett problémáját helyezheti új világitásba. Szekfü Gyula alig végezhetett volna hasznosabb munkát, mint a mikor e kevés figyelemre méltatott jelenségeket tette beható tanulmányozás és vizsgálat tárgyává.

A familiaritás eredetét kutatva külön tanulmány tárgyává teszi a királyi, egyházi és a magánfamilia eredetét. A két utóbbit sikeresen oldotta meg, habár nem emelte ki kellőképen, hogy — ellentétben a királyi familia tagjaival — főként az egyházi officialisok és nemesek túlnyomórészt a nem szabad, úrbéres osztályból emelkedtek ki s így ezek története a királyi familiarisokénál több analogiát mutat a német, ministerialitásból eredt familiarisokéhoz. A mi a királyi familia eredetét illeti, azt hiszem, a XIII-ik század előtt familiaritásról szólni korai, de ha annak előzményeit kutatjuk, semmi esetre sem szabad *familiaris*-t látnunk a XI-ik századi *ministri*-ben. A *minister* jelentése kétségkívül *jobbágy, tiszt* volt s e ministerek legfeljebb a

későbbi familiares egy rétegével, az *officiales-sel* vethetők össze.¹ Több figyelmet kellett volna fordítania az Árpádkor *míleseire*, köztük — habár decentralisáltan éltek is — a királyi várkatonákra, a későbbi várjobbágyokra, a kiknek szervezete és kötelezettségei éppen nincsenek feudális vonások híján.

A Szt. István-féle törvény (I. 21.) egyik középkori interpretatorának »miles *id est serviens*« megjegyzésének több igazsága van, mint sok más hasonló, középkori magyarázatnak! A belső kapcsolatokat mellőzve is, kiemelendő lett volna, hogy a *serviensek* és *familiarisok* nagy része a várszerkezet bomlásakor függetlenebb helyzetbe, köznemesi sorba jutott, de önállóan magát fenntartani nem igen tudó várjobbágyok, várkatonák vagyis a XI-ik század *mílese*i közül került ki.

Szekfü könyvének törzse s egyúttal legértékesebb része, a melyben az anjoukori familiaritás kialakulását és életét mutatja be. Az erős központi hatalomra törekvő Anjou királyok a familiaritásnak a központi hatalommal szembeszálló olygarchikus hatalmat növelő intézményét megsemmisíteni nem tudták, felhasználták tehát saját hatalmuk erősítésére. Egészen új képet tárnak elénk a familiaris viszonyoknak a banderialis hadrendszerben s a XIII—XV. század közigazgatási szervezetében való érvényesülését illető fejtegetések. A banderialis hadrendszer eredetét — Szekfü érvelése alapján — kétségtelenül a familiaritásban kell keresnünk. Érdekes képét adja szerzőnk a középkori Erdély kormányzatának s helyesebb világításba helyezi az erdélyi vajdák — királyfogó László vajda, s a később trónra került Hunyadi, Báthori és Szapolyai családok — immensis hatalmának eredetét és jelentőségét. Kellően megvilágítja az okokat, a melyek e valóban territorialis alakulatok, tartományuraságok hűbéres tartománynyá alakulását megakadályozták. Múltán emeli ki ez okok közt a gyengülő központi hatalomnak még mindig bámulatraméltó erejét s a királyok törekvését, a mely a familiarisok tisztán magánjogi függésének a köz javára leendő kamatoztatását czélozta.

A szerző érdemeit legkevésbé sem óhajtjuk kisebbiteni, midőn — kötelességünkhöz híven — egy tévedésére hívjuk fel a figyelmet. Szekfü felismervén a familiaritás jelentőségét, némileg túlbecsülte azt. Habár elismeri, sőt több ízben hangsúlyozza, hogy a familiaritás nálunk korántsem ment a nyugati államokéhoz hasonló tökéletes fejlődésen keresztül, habár kiemeli, hogy a familiarisok és

¹ A 15. l. jegyzetében Szekfü félreérti egy állításomat. Id. helyen nemcsak hogy nem vontam kétségbe a ministerek udvari, központi szolgálatát, hanem, s ebben Szekfü is követ, *hangsúlyozottan kiemeltem azt* (Turul. 1910. 105. l.): »A ministerek a király állandó udvarához tartoztak...«, »... kik vagy a király kíséretéhez tartoztak s valószínűleg a tanácsülésen is résztvettek, vagy az ispánok alatt magasabb hivatalt viseltek.«

serviensek sohasem alkottak egységes, pontosan megkülönböztethető társadalmi osztályt, noha eredményei egytől-egyig ellentmondanak ily következtetésnek, mégis oda irányul legfőbb törekvése, hogy egy egységes familiarisi osztály, egy a nemesi és jobbágyi osztálytól közjogilag is különálló társadalmi osztály létezését bebizonyítsa.

E cél érdekében történik, hogy nem hangsúlyozza kellőképpen a nemes és nem nemes familiarisok közti különbséget, akiket egy társadalmi osztály tagjaiként tüntet fel. Ezért igyekszik bebizonyítani, hogy az úrnak törvénykezési hatósága volt a nemes familiarisok felett, ezért igyekszik a törvényekbe a familiarisok közjogi különállását igazoló intentiókat belemagyarázni s e cél szolgálatában feketíti be Verbőczit, mint a ki meghamisítva a tényeket, célzatosan és tudatosan hallgatna a nemesektől különálló familiarisokról.

A valóság ezzel szemben az, hogy a nemes és nem nemes familiarisok társadalmilag sohasem olvadtak, de nem is olvadhattak össze. A magasabb tisztet viselő, úri szolgálatba állt nemes familiaris ép úgy nem tekinthető a szolgálai sorban levő nem nemes familiarissal egy társadalmi osztály tagjának, miként ma sem fogja senki egy kalap alá venni a jószágigazgatót vagy gazdatisztet a botos ispánnal vagy kishéressel. Jogilag a nem nemes familiaris a jobbágygyal esett egy beszámítás alá, mint ez Verbőcziből is kitűnik (III. 26., 27. c.), a nemes familiaris pedig, bárhogy forgatjuk is a dolgot, ugyanazon törvény alá tartozott, mint más nemesek.

A törvényhozás megemlékezik a familiaris viszonyról, mint létező s elismert magánjogi kapcsolatról, de kiemeli ennek szerződéses jellegét, a mely a nemesi kiváltságok rövidülését nem vonja maga után. Az 1298 : XXXIII. t.-cz. kifejezetten »sua spontanea voluntate« szolgálatba lépő nemesekről szól, súlyos büntetéssel sujtván, a ki erre valakit kényszerít. (*Kovachich* : Sylloge. I. 38—39. l.) Mátyás 1467-iki decretuma a nemesek s mások dica fizetéséről szólva, elmondja, hogy kik a »nobiles regni«. E szerint *a kinek kiváltsága van a nemességről*, »sive sub regio, sive sub ecclesiis, sive sub quacunque alia iurisdictione degant« kétségtelen nemesek, de nem azok a nobiles castrenses, a praedialisták v. egyházi nemesek, vagyis a kiknek nincs királyi nemeslevelük (*Kovachich* 190. Idézve Szekfü 67. l.). Más szóval nemes, a ki ezt személyére nézve bizonyítani tudja, tekintet nélkül magánjogi kapcsolataira.

Azok az adatok, a melyeket a familiarisok különleges adózási viszonyaira hoz fel (65—67. l.), azt bizonyítják, hogy a nemes familiarisok teljesen azonos beszámítás alá estek más vagyonatlan, egytelkes nemesekkel. Nem a familiaritás, hanem a vagyoni képzetelenség mentesítette őket a dica fizetése alól. Az 1478 : IV. t.-cz. szövegét nem találom homályosnak (66. l.); nem adóztatják e

szerint »az egytelkes nemeseket, a magukat urak költségén fenn-tartó nemesek és familiarisok allodialis házait, a villicusokat, a nagyon szegényeket, a puszta helyeket és a malmokat. «A szegény, úri költségén, mint ma mondanók, úri konvénán élő familiarisok — nemesek és nemtelenek — egyaránt adómentesek voltak nem a familiaris viszony, hanem a szegénység összefoglaló kapcsa következtében.

Zsigmond 1435 : VI. t.-cz., a mely a familiaris tiszték hatalmaskodásaival szemben az urat bíraskodási joggal ruhazza fel »non obstante nobilitatis privilegio«, és a károkért az urat teszi felelőssé, nem kiváltságot akar az uraknak biztosítani, hanem ő ellenök irányult, a kik hatalmaskodásaikért felelősségre vonatván, szívesen takaróztak tisztjeik nemesi mivoltával s ez alapon megtagadták a károk megtérítését. Az 1458 : XXVII., 1468 : VII., 1471 : II., 1486 ; XXXIII., XXXIV. t.-cz. a familiarisi szerződésből folyó kötelezettségek (számadás, hír nélküli távozás, károkozás stb.) esetén ad az úrnak némi önbíraskodási jogot. Ezek valóban a nemesi jogok némi korlátozását mutatják, de Szekfünél a ténylegesnél sokkalta nagyobb jelentőségre emelkedtek. A katonáskodásról mondotak nem bírnak jelentőséggel.

Ki kell emelnünk, hogy a familiaris viszony *mindig személyes* jellegű volt, sohasem birtokon alapuló, noha Szekfü avval, hogy egy familiarisnak több ura is lehetett, bizonyítani igyekszik, hogy idővel e viszony alapja a birtok volt. A felhozott példákban azonban az urak mindig vérrokonok, leszámítva egy esetet. Ez esetben Kinizsi Pál és Magyar Balázs 1478-ban szereplő közös familiarisának tulajdonít szerzőnk e szempontból igen nagy jelentőséget (62., 64. lap). Úgy látszik, nem tudja, hogy Kinizsi Magyar Balásznak mostohafia, sőt 1474 óta törvényesen örökbefogadott fia volt.

Nem tagadjuk, ámbár erre Szekfü adatot nem hoz fel, hogy a nagybirtokosok körében meglehetett a törekvés a nemes familiarisaik felett való teljes joghatóság megszerzésére. Nem vonjuk kétségbe, hogy itt-ott előfordult egy-egy hatalmaskodási eset, bár erre is csak két adatot ismer szerzőnk az egész középkorból (71. lap). Hiszszük azt is, hogy a familiarisok gyakran maguk vitték ügyeiket uruk döntése elé, megbízáván annak ítéletében. Viszont tény az, hogy sehol sem találunk oly törvényes intézkedést, a mely a nemes familiarisokat a többi nemesektől különálló, más közjogi helyzetben élő társadalmi osztály tagjaiként tüntetné fel.

Szükségtelen volt tehát Verbőczinek a familiarisok »egy részét a nemesek közé emelni, másokat a jobbágyok közé leszorítani«, mert azok közjogilag különálló osztályt hazánkban sohasem alkottak s különleges törvényeik vagy szabályaik sohasem voltak, a miket Verbőczy elhallgathatott volna. Érdemes lett volna Verbőczy működésének

és Hármaskönyvének igazi jelentőségét a leszólt jogi írók segítségével figyelmesebben tanulmányozni, a mely esetben az értékes dolgozat utolsó fejezete nyilván elmaradt volna.

A szerényen vázlatnak nevezett értekezést előkelő hely illeti meg történetirodalmunk újabb termékei közt. Leszámítva — a munka tudományos értékét vajmi kevéssé kisebbitő — tévedését, világos és tiszta képet ad a familiaritásnak eddigelé alig ismert intézményéről. Szekfütől, mint arra leghivatottabbtól, várjuk a magyar társadalom és közigazgatástörténet több érdekes és homályos kérdésének tisztázását.

HÓMAN BALINT.

Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Irta Zoványi Jenő. Budapest. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 1911. 390 lap.

Zoványi Jenő egyháztörténelmi dolgozatainak megjelenése mindig irodalmi eseményszámba megy a hazai szegényes protestáns literatúrában. Az író kiváló kvalitásai azonban megérdemlik, hogy műveiről a »profán« történelemírás is tudomást szerezzen.

Zoványi jelen munkájának megvannak mindamaz előnyei, melyek valamennyi egyháztörténelmi dolgozatait sajátosan jellemzik. Széleskörű és alapos tájékozottság a tárgyalt kérdés adatainak még legapróbb részletei körül is. A ténybeli adatoknak meglepő pontossága és megbízhatósága. Műve jegyzeteit bátran lehet a tárgyalt kérdés biographiai és bibliographiai lexikonának tekinteni. Legfeljebb csak elnézésből, vagy tolhíbaból származhatik nála ezen a téren némi fogyatkozás. Különösen becses ezenfelül műve azáltal, hogy a szerző igyekszik tárgyának messzebb fekvő vonatkozásaiba is világot vetni, midőn belehelyezi azt a hazai s a külföldi események kapcsolatos összefüggésébe. Tárgya s ennek vezetőszerelői iránt a legnagyobb hévvel lelkesedik, úgy hogy műve minden részletéből, szinte minden mondatából kiérzik a lelki összefüggés.

A fenti állítások bizonyítása nem okozhat nagyobb nehézségeket. A ki elolvassa ezt a művet, az nem szabadulhat annak a benyomásnak hatása alól, hogy a szerző minden, a tárgy megvilágítására alkalmas adatot felkutatott. És a hol tényekre hivatkozik s ezeket adatokkal igazolhatja: adatai a tényeket valóban fedik is. Persze következtetései már nem bírnak mindig a kellő exactsággal, mert épen tárgya iránt tanusított szeretete gátolja olykor a szükséges tárgyilagos ítéletben.

Adatainak pontossága ellen alig hozhatok fel néhány kifogást. És ezek sem lényegesek. Így p. o. a 162. lap jegyzetében az ifj. Rákóczi György bizakodását R. Zsigmondra fordítja. A 163. lapon a Tolnai

apológiájának censura alá bocsátását a zsinat első napja helyett a másodikra teszi. (V. ö. Lampe-Ember 402—403. l.) A Geleji által készített Agendának 1648 utáni sorsáról csak egyszer van szerinte említés, t. i. a kánonos könyv befejezésében, holott ő maga is hivatkozik a Válság titka III. kötetének előszavára, a hol szintén megemlékezik Geleji erről a művéről (183., 187. l.). Az ünnepek megülésének emberi eredete hangsúlyozását, Maresius egy adatára hivatkozva (187. l.), a kánonokon végbement censura eredményének gondolja. Pedig ő is idézi az 1646. évi zsinat végzését az »eredetinek látszó« szerkezet szerint és idézi, bár épen az idevonatkozó fontos befejező mondat elhagyásával a szatmárnémeti zsinatnak Geleji által szerkesztett IX. articulusát, melyek arról tesznek bizonyosságot, hogy a ref. egyház nem vitatta az ünnepek isteni eredetét. A 260. lapon azt állítja, hogy Comeniusnak »Ad fratres presbyterianos« cz. műve nem zavarta meg a szerző és Medgyesi Pál közötti összhangot és bár emez állítását sem ekkor, sem később semmivel sem igazolja, mégis egészen apodictice fűzi a maga megjegyzéséhez ezt az ítéletet: »téved tehát Szinyei Gerzson« etc.

Hogy a szerző igyekezett művében a külföldi vonatkozásokat is feltüntetni, erről művének 1., 3., 14., 15. fejezetei tanuskodnak. Míg a kérdésnek a hazai viszonyok között való elhelyezkedését, az egész műben szétszórtan előforduló megjegyzésektől eltekintve, a munka 2. fejezete van hivatva feltüntetni.

A szerző ügyszeretete, tárgya iránt való lelkesedése ép oly kevéssé szorúl igazolásra, mint ténybeli adatainak pontossága. Sőt épen ezen a ponton követi el Zoványi, mint tudományos történelemíró, a legnagyobb hibát, mikor érzelmeinek árájától elragadtatva, szinte képtelenné lesz a tárgyilagos ítéletre. Kedvencz alakjai, a puritanismus zászlóvivői: a haladás, a felvilágosultság, az önzetlen s eszményi lelkesedés úttörő bajnokai. A puritánusok ellenfelei: conservatív, a hatalomhoz ragaszkodó, önző és szűkkeblű, sőt nem egyszer rosszhiszemű és tudatlan emberek. És ebben a kettős kategóriában nincs csak egyetlen kivétel sem.

A kik ismerik Zoványinak korábbi munkáit, azok jól tudják, hogy azok szerzője általában minden a fejlődést s haladást képviselő eszmének s ez eszme harczosainak rendíthetetlen barátja. A szabad-elvű haladást s ennek zászlóvivőit mindig valósággal glorifikálja. E tekintetben épen olyan következetes önmagához, mint ahhoz az értékelési módjához, hogy a mult minden eseményének, minden szereplőjének tárgyi és erkölcsi becsét a jelenkor szemüvegén keresztül nézi és osztályozza.

Ha azonban a jelen esetben a most ismertetett műnél is csak ezek a szempontok érvényesültek volna, bizonyára Zoványi tudott volna találni valami méltányolni valót az ú. n. conservatív irányzaton

s embereinek viselkedésén is és viszont a reformpártiak s programjuk sem nélkülöznék a kellő megrostálást. Legalább korábbi műveiből erre a véleményre kell jutni.

A szerző jelen művében tapasztalható szertelen egvoldalúságnak nem az ő reformpártisága az oka, hanem az ú. n. »hivatalos egyház« ellen táplált nagyfokú ingerültsége s ellenszenv. A mű első lapjától az utolsóig végighúzódik a hivatalos egyház ellen irányuló epés elkeseredés. Hivatalos önkény, hatalmaskadás, hatalomféltés, hivatalos észjárás, rosszhiszeműség, tudatlanság stb. mindenkori, közönséges, kedvelt szólamai a szerzőnek. Olyannyira a mindenkori »hivatalos egyház« megbélyegzésének vágya ri ki a szerző minden érdemleges ítéletéből, hogy jelen munkáját ezen részében, t. i. értékelésében, teljességgel lehetetlen tudományos becsünek mondani. Jóformán a mai »hivatalos egyház« ellen intézett pamphlet benyomását kelti fel, a mit a szerzőnek, a mű szereztetése idejében fennforgó körülményeiből lélektanilag meg is tudunk érteni.

Hogy aztán az ilyen hangulatnak más káros következményei is lettek a mű tudományos értékére nézve, az nyilvánvaló. Lehetetlenséggé vált a szerzőre, hogy egyenlő mértékkel mérjen még akkor is, a mikor a részrehajlást a figyelmes laikus olvasó is észreveheti. Így p. o. ha Tolnai ellenfelei hivatkoznak a nagy reformátorokra és theologusokra: ez szerző szerint tekintélyérvelés. Ha Tolnaiék teszik ezt s ellenfeleik ügyet sem vetnek rá: akkor az utóbbiaknak »kevés érzékek van a tudományokhoz«, vagy talán »semmiképen sem akartak meggyőzetni« (122. l.). — Ha a »hivatalos egyház« indít actiót a puritánusok ellen: ez hatalmaskodás, ha nem egyenesen visszaélés a hivatalos hatalommal. Míg p. o. Lórántffy Zsuzsánnának meg kedvelt papjainak nem kevésbbé erőszakos eljárására nincs semmi megjegyzése. Csak egy helyen mondja az újítók erőszakosságát »nagy eltévelyedésnek« (361. l.). A hivatalos egyházat már műve elején megteszi az állami élet kiegészítő részének s függésbe juttatja az állammal szemben. És ez az egyház a szatmárnémeti zsinaton a fejedelem »döntő hatású óhajtasát sem vette tekintetbe«. Ezen nézete megalkotásához szerző kiokoskodja előbb a fejedelem »óhajtasát«, azután a levegőből előránt egy »időközben jól kikészített közhangulatot« és a fejedelemmel különben szembeszállni nem merő Geleji elnöklete alatt a fejedelem óhajtása ellen döntet a zsinattal (L. 12—3., 162., 168., 174. ll.).

Mindezeket csak annak bizonyítására hozom fel, hogy a szerzőt nagyon is elfogulttá tette a »hivatalos egyház« ellen táplált ellenszenv. Szakembereket ezen elfogultsága meg nem tévesztethet. Azok még az ilyen hibák mellett is meglátják a való tényállást és el kell ismeriök a szerző amaz érdemét, hogy ezen tényállás tárgyilagos megállapításához bőséges és teljesen alkalmas anyagot hordott össze,

melyeknek értéke azonnal nyilvánvaló, mihelyt az ember kihámozza őket a szerző alanyi ítéleteinek összefüggéséből.

A magam részéről ennél az érthető, de tudományos műben célt tévesztett egyoldalú subjectivismuson kívül sokkal nagyobb hibának tartom azt, hogy a szerző nem alapozta meg kellőképen munkáját. Mert habár mind igaz is az, a mit a 2. fejezetben a puritanismus, presbyterianismus és independentismus eredete s lényegéről elmond és habár nagy részben igaz az is, a mit a következő fejezetben a magyar református egyház kormányzatáról s beléletéről a puritánus mozgalmak megindulásának korából előad : de egyik sem elegendő annak a nagy izgalomnak a megértéséhez, melyet hazánkban a puritánus mozgalmak előidéztek, sem azoknak az eredményeknek értékeléséhez, melyekkel ama mozgalmak jártak.

Ha a szerző kimutatja azokat az okokat, melyek nyomán a puritanismus Angliában fellépett, egyházalkotó s társadalmi és politikai elvvé lett, a melyek jóformán megteremtették a mai hatalmas Nagy-Britanniát és alapját rakták le az északamerikai Egyesült-Államoknak : akkor másképen kellett volna ítélnie a Tolnai s társai vállalkozásának értékéről. Akkor be kellett volna látnia, illetőleg nem lehetett volna elhallgatnia, hogy templomi kereszteléssel, szabad textussal, prima elevatióval, rögtönzött könyörgéssel stb. stb. »csekélységekkel«, Angliából importált s csak a felszínen mozgó pietistáskodással komoly és a dolgok mélyére hatoló ember meg sem kísérli egy vadonat idegen társadalomban, amattól összehasonlíthatatlan távolban álló körülmények között, az egyház beléletének újjászületését. Akkor belátta, illetőleg nem tagadhatta volna el, hogy a magyar református egyháznak azok voltak a legértékesebb, leginkább belátó elemei, a kik az idegenben tapasztalt üdvös eredményeket létrehozó intézményeket átidomítani, a hazai viszonyokhoz formálni, domesticálni akarták.

Ha a szerző nem elégszik meg azzal, hogy a magyar protestáns egyházi intézményeket s viszonyokat egyszerűen levezeti a hazai róm. kath. egyháznak a reformáció előtti állapotából, hanem mindkettőnek a magyar köz- és magyar magánjogban gyökerező sajátosságaira is kiterjeszti figyelmét : akkor másképen ítéli meg úgy azoknak törekvését, a kik csak azért kardoskodnak a presbiterium mellett, mert az bibliai, tehát isteni eredetű intézmény, valaminek azokét is, a kiknek nem kellett különböző okul adott akadályok miatt.

Ezeket a pontokat szerettem volna én mélyebbreható kutatást és nagyobb terjedelmű megalapozást látni a Zoványi művében. És meg vagyok róla győződve, hogy ezen előzmények feltárása után lehetetlenség lett volna a szerzőre nézve a reformerek égis magasztalása és ellenfeleiknek a földig legyalázása. Maguknak a tényeknek

ereje kényszerítette volna arra a szerzőt, hogy tárgyvilágos adatait tárgyvilágos szemmel nézze s értékelje és ne csak a reformátusok ellen intézett egy pár, de kellőleg nem indokolt kiszólással igyekezzék objectivitást mutatni.

Igy is lett volna elegendő tere arra, hogy kedvencz alakjainak, Tolnainak, Medgyesinek stb. kiválóságait kellőleg kiemelje. Tolnai az elvhűségnek, a jellemsszilárdságnak kiváló példányképe marad és Medgyesi tudományossága, lelkes buzgósága nem veszít semmit értékéből, ha tudjuk is róluk, hogy a tények erejével nem számoló, a viszonyokat kellőleg nem ismerő vagy nem méltányló idealisták voltak.

Nem hagyhatom végül szó nélkül szerzőnek műve 12. s 13. lapjain megkoczkztatott amaz állítását, hogy ha a presbiteriumokat nálunk a XVII. század első felében meghonosítják, akkor a református egyház nem szenvedte volna gyülekezeteiben azokat a nagy veszteségeket, melyek idővel annyira megapasztották. — Gondoljon csak bárki is a Franciaországban egykor oly virágzó hugenotta egyházra, mely kezdettől fogva nem szűkölködött presbiteriumok nélkül, a melyek azonban a presbiteriumok kevésbé tudtak megtartalmazni, mint a magyar ref. egyházat a városi tanácsok, nemes földesurak s ezekkel együtt a falusi előljáróságok, illetőleg az ezek vezetése s védelme alatt álló gyülekezetek. A hitélet ereje mellett, sőt ezen felül: a magán- és közjogi viszonyok, a társadalmi és politikai helyzet, melyet viszont az előbbiek befolyásoltak: ezek adják meg a reformáció és ellenreformáció sikereinek magyarázatát úgy Franciaországban, mint nálunk.

Röviden a következőkben összegezem ismertetésem eredményeit. Zoványi Jenőnek szóban forgó műve kiválóan becses munka, a melyben megismertet bennünket minden tekintetben a puritanismus céljaival s törekvéseivel. Adatainak gazdag készletéhez alig fog valami újat hozni a későbbi kutatás, a mi lényegbe vágó eredménnyel járna. A mű tudományos értékének azonban sokat árt a szerző egyoldalú s elfogult álláspontja. Végül sajnálkozással constatálom, hogy tanulmányának nem rakott elég mély alapot, mit ha megtesz, valóban elsőrendű tudományos művé avathatta volna nagy szorgalommal, ritka tárgyismerettel és lángoló lelkesedéssel megírt derék munkáját.

Hogy a részletekben nem egy helyütt merőben ellentétes álláspontot foglalok el a szerzővel szemben, azt már jelen könyvismertetésem is sejteti. Azonban a részletkérdések taglalásának, az azok felett való polemiának — úgy vélem, — ezen folyóirat hasábjain nem igen lehet helye.

Mindenkire, a ki a XVII. századbeli magyar társadalom legmagyarabb részének forrongásban, vajadásban levő lelki élete iránt érdeklődik, hasznosnak ítélem ezen derék mű áttanulmányozását.

POKOLY JÓZSEF.

Aradvár és Arad város ostroma 1848—49-ben. Galsai Kovách Ernő 1848/49-iki honvédtörtnagy naplója. Az előszót írta dr. Márki Sándor. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Juhász Ferencz. Aradon, 1911.

Az aradi Kölcsey-egylet kiadványa, nagy 4. rét, 63 l.

Az utolsó esztendőknél a szabadságharcra vonatkozó kiadványai, különösen Görgey István írásai és Görgey Arthur védőkönyvének magyar fordítása friss érdeket keltettek az utolsó nagy forradalmi küzdelem iránt. Egyébként is úgy látszik, elérkezik az idő, midőn lassan minden rejtett anyag megszólal, fölbbenti a még hallgató titkokat és a szabadságharc tárgyiágos és komoly megítélésére vezérel. Már is lefoszlóban van sok fényes köd és előbukkanóban sok komor igazság. Az élet, a közlélek változik és e természetes forgandóságban átformálódnak az ítéletek. Ebből a szempontból érdemel figyelmet Kovách Ernő különben kis igényű feljegyzése a szabadságharc egy szürke epizódjáról, az aradi harcokról. Igazságos, nyílt, kritikus katona mondja el élményeit őszintén, közvetlenül és nagyban hozzájárul a fénybe borított korszak szükséges realizálásához. Adatai nem meglepőek Lakatos Ottó (Arad története) és Margitay Gábor (Aradi vésznapok) anyaga után, de némely pontra még is kiegészítik, frissen színezik azt és tárgyiágos következtetésekre utalnak. Így kinőnek a lokális érdekből és valamivel többé válnak, mint az egyszerű kegyelet tárgyai.

Az előszóban Márki Sándor, ki a naplót már használta Arad és Arad megye monographiájában, elmondja az egykori testőrhadnagy, majd honvédtiszt, mérnök, fegyházi igazgató életrajzát, a 3 kötetes naplójából [I. kötete a bécsi élményeket, II. kötete a szabadságharcban való részvételt, III. kötete aradi fogságát beszéli el] eddig közre adott részleteket. Juhász Ferencz a bevezetésben összefoglalja Berger várparancsnok viselkedését a városi hatósággal szemben, a császári ügryhöz való csatlakozását és a Maros balpartján fekvő vár ostromának eseményeit 1848 nov. 13-áig, mikor a naplóíró Pozsonyból Aradra jött a 30. zászlóaljhoz. Ezután Kovách veszi át a szót és elbeszélését a bevezetés írója kíséri olykor felesleges, a magyarázatot újból megmagyarázó jegyzetekkel. Természetes, Kovách naplóinak II. kötetének csak egy része, az aradi érdekű fekszik a füzetben.

Kovách az aradi ostrom szinte minden napjáról beszámol. Leírja az operációs terepet, megrajzolja a 30.000 főnyi keverék lakosságú város hangulatát, jellemzi a várnép [1381 ember] könnyelmű és még is szerencsés viselkedését, festi az ostromló honvédcapatok szellemét, állapotát, jellemzi a tiszteket, pontosan tudósít a harcokról, néha rendszertelenül és egymásba zavarva, de mindig elfogulatlanul, katonai érzékel, meleg lelkesedéssel és

tagadhatatlanul eleven írói képességgel. Aradi adatai szabadságharcunk másutt is mutatkozó borús analógiáit gyarapítják. Érdekesen szomorú, a mit zászlóalja előbb hiányos, később múzeumi változatosságú felszereléséről mond. De hozzáteszi: »Eszembe jutott, hogy életemnek mily változó korszakai vannak. Bécsből, a császári paloták fényes termeiből, a magyar testőrség gazdag köréből a katonasághoz kerültem. De hát hiába, azért jobb itt a kenyér, mint ott a kalács.« Főleg két szempontból becses. A hadi operációkat, a mikre szükségünk van, érthetően taglalja. Így a vár újaradi elzárásának felbontását a lippai csata után, mi a honvédparancsnok (Máriássy) baklövése; a rosszúl őrzött vár többszörös éjjeli körülkémlelését; egy éjjeli roham előkészítését, midőn észrevétlen deszkahidakat raknak fel a honvédek a külső erődítményekre; a decz. 4-iki hajnali megrohanást, mely előtt »a honvédek között paprikával megtömött töltényeket osztottak ki, hogy a kazamatákba lőjék az ellenség szeme közé«; a fejetlenség, a hirtelenkedés miatt meghiusult roham lefolyását; Arad város állandó bombázását a várból; a temesvári várparancsnok expedícióját a várnak élelemmel és lőszerezéssel való felszerelése érdekében, mi decz. 14-én a honvédség újaradi védelmi állásának gyors szétszórásával sikerült is; az új honvédparancsnok, Gaál Miklós ezredes várbombázási műveleteit; a bács-bánáti harcztér kiürítése [Damjanich, Vécsey felrendelése az északi hadsereghez] miatt bekövetkezett újabb temesvári támadást (az Arad körül folyó események közül az egyedül jelentékeny), mely február 8-án a Maros jobbpartjára, Arad városára zúdult és előbb a honvédek visszasszorításával, majd győzelmével végződött az úgynevezett »utczai harc«-ban a naplóírónak is derekas közreműködésével; végül a visszahúzódott ellenség újabb támadó kísérleteinek visszasutasítását, és az Új-Aradra intézett, naplóírótól vezetett több sikeres támadást. Április 17-ével végződnek a publikált feljegyzések, midőn Kovách a táborkari újabb beosztására ráunva, a délvidéki harcztérre vezényelt zászlóalja után ment. Így az aradi vár bevételét, a harmadik, illetve negyedik parancsnok, Vécsey gr. sikerét már nem érte meg Aradon.

Még érdekesebbek az eseményeket bevezető és követő korrajzoló feljegyzések, melyek a szabadságharc lélektanához és külsőségeihez mint pontos, igazságos, őszinte adalékok — a memoireoknak általánosan ezek a becses közreműködései — idővel kritikai erővel fognak szolgálni. Elevenen rajzolja a bombázás egyes jelenségeit, pl. midőn egyszer az oláh püspöki lak is leégett, de a rajta lengő nemzeti zászló sértetlen maradt, a miből a csodájára járó közönség a nemzeti ügy győzelmét, majd a tűzfalnak néhány nap múlva történt beomlása és a zászló lezuhanása után a végső bukását jósolta, vagy Ferencz József trónralépése alkalmából a várból a

városra borított 101 éles ágyúlövést; a hadmérnöki műveleteket, az egyes csapatfajok pontos ruházatát, felszerelését, a honvédségnél rekedt osztrákok viselkedését, a közös uniformis és német megbeszélési nyelv használatából folyó kalamitásokat, a vezénylet, harcolás zavarait, ügytelenségeit. Sok lehangoló van ezekben, még több a honvédtisztek és csapatok rövid, kitűnő jellemzéseiben. Megeleveníti a vakmerő, de ügyetlen és szűk látókörű Máriássy parancsnokló alezredest, az elszánt békési önkénteseket, kik Mikalának az éjszakákat átkocsmázták és így mindig pontosan jelentek meg szolgálatban és vidáman a golyózáporban, a kedvetlen székely határezredet, a jeles lengyeleket, a sok elégedetlen tiszt engedelmesség-megtagadását, a kapkodó és protekciós előléptetéseket, a századparancsnokok és őrnagyok legtöbbszörének gyávaságát, az erélyes Boczkó kormánybiztost és tőle feltűzelt Asztalos Sándort, legérdekesebben a tanúlt, de tehetetlen és különcz Gaál Miklós ezredest. A legközvetlenebb része a naplónak az, mely a február 8-iki utcai harc első fázisában, a honvéds csapatok futása után történt találkozását beszéli el Gaál parancsnokkal. Szó szerint adjuk jellemzésül Gaál nyilatkozatát az elveszettnek látszó szituáció percében: »Épen javában hegedülök (d. e. 10 órakor), mikor berohan hozzám a segédtiszt: »Herr General, ich melde gehorsamst, die Unserigen reteriren!« Rém boszankodtam, mert zavart a szerencsétlen! »Nun was ist denn weiter? Wenn sie reteriren, werden sie auch wieder avancieren!« Épen a legérdekesebb helyen zavart meg — kénytelen voltam megint ugyanott kezdeni a partitúrát. De azt hiszi, lehetett nyugodtan játszani? Minden pillanatban rohant be egy futár, hogy retirálunk. Végre ijedten szalad be a feleségem, hogv meneküljünk, mert a ráczok már ebben az utcában vannak. Ekkor aztán sajnálatomra le kellett tennem a hegedüt, pedig épen most jött a partitúra legérdekesebb része! Lóra ültem és mentem a dolgokat megtekinteni.«

Az aradi Kölcsey-egylet, mely összehordta a szabadságharci ereklyemúzeumot, minden esetre helyesen tette, hogy Kovách naplójának aradi vonatkozásait közreadta. A mi kéziratban maradt, bizonyára szintén érdekes anyagot tartalmaz és talán az aradi fogság részleteinek is lehet majd idővel sorát keríteni. K.r.r.

ÚJ KÖNYVEK.

Ernyey József: Természettudományi mozgalmaink a XVII — XVIII-ik században. Budapest, 1913. 8° 17 l. — Ernyey József, a kit nemcsak történészeink ismernek nagy szorgalmáról, hanem a természettudomány terén is szép sikereket aratott, különösen a

magyar pharmacopea pompás latin fordításával, ebben a füzetben két kedvelt tudományágának határait kereste fel. A füzet tulajdonképpen részlet Erneynek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók veszprémi vándorgyűlésén tartott előadásából s régi botanikus kertjeink, különösen a pozsonyi, besztercebányai és lőcsei kertek történetével foglalkozik. Különös érdeme, hogy Heindl pozsonyi botanikus kertjének 1651-ből származó elveszett katalógusának írott kivonatát megtalálta. Szépen méltatja Bonanus működését is a besztercebányai kert története kapcsán. A XVII-ik és XVIII-ik században hazánk a természettudomány terén a kor színvonalán állott, ezt bizonyítják akkor dicsért szép botanikus kertjei is. Csak az volt a baj, hogy a szép intézmények még nagyon megteremtőik személyéhez voltak kapcsolva és halálukkal többnyire ismét pusztulásnak indultak. Nem hangoztathatjuk eléggé, hogy milyen becsesek az ilyen tanulmányok, a melyek megírásához természettudományi képzettség is kell és a levéltári kutatásban is teljes jártasság... Erneytől ezen a téren még sok becses anyag feldolgozását várhatjuk.

Banner János : Erdély leírása a XVII. századból. Bzenszky Rudolf jezsuita Syllogimaeáinak földrajzi része. Jászberény. Novotha A. 1913. 8°. 37 l. — Szerző a magyar történetirodalomban sem ismeretlen Bzenszky Rudolf jezsuita írónak 1699-ből való Syllogimaea című kézirati művét ismerteti, mely jelenleg a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár tulajdona. A Syllogimaea tulajdonképpen tájékoztató műnek készült azon jezsuiták számára, a kik Bzenszky után jöttek Erdélybe; credetiség nincs benne, de viszont lelkiismeretes gyűjtője a forrásoknak, melyeket kritikával használ és egyeztet. Könyve hét részre oszlik, melyek Erdély egyháztörténetét tartalmazzák Szent István uralkodásától, különös tekintettel a katolikus vallás és a XVI. századtól fogva rendjének szerepére. Szerző a Syllogimaea első könyvét, melyben Bzenszky Erdélyt földrajzilag leírja. részletesen ismerteti, sőt fordításban is adja, mert olyan leírást akart ismertté tenni, — »a melyet, mint tudományos dolgot, manapság már nem igen látunk«. A fordítás folyékony és könnyed ugyan, de Bzenszky műve egyáltalában nem tartalmaz olyan részleteket és adatokat, melyek ismereteinket bővítenék vagy kiegészítenék, melyek tehát a fordításra szánt fáradságot indokolnák.

Borbély Ferencz : A Keresztény Magvető I—XIV. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke. Kolozsvár. Keresztény Magvető szerkesztősége. 1913. 8°. 150 l. — A Keresztény Magvető a hazai unitáriusok folyóirata, mely 1861-ben indult meg Kriza János és Nagy Lajos szerkesztésében. Egyes kötetei eleinte időhöz nem kötve jelentek meg, így 1863-ban a II., 1867-ben a III. és 1868-ban a IV. Évi folyóirattá 1870 óta fejlődött s azóta különböző szerkesztők irányítása mellett buzgón szolgálta az unitarismus érdekeit. A folyó-

irat iránya kezdetben inkább gyakorlati theologiai volt, később azonban az elméleti theologia kérdései mellett az egyháztörténelemre is súlyt helyeztek, sőt egyes írók személyével, vagy olyan korszakok tárgyalásával kapcsolatban, melyekben az unitarizmus vezető szerepet játszott, az irodalomtörténeti és művelődéstörténelmi kérdések tárgyalását sem mellőzték. A közérdekű történelmi és irodalomtörténeti dolgozatok, cikkek és közlések (27—58. l.) főleg Dávid Ferencz, Péchi Simon és a szombatosok körül csoportosulnak, de nincs az erdélyi fejedelemség történetének oly korszaka, melyre vonatkozólag e folyóiratban az értékes és jellemző adalékoknak egész sorozatára ne akadnánk. Öszinte elismerés illeti úgy a Keresztény Magvető szerkesztőségét a kiadvány gondolatáért, valamint a lelkiismeretes összeállítót is hasznos munkájáért.

Barts Gyula : Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történeti szereplése. Kolozsvár. Gombos F. 1912. 8°. 60 l. — Borsos Tamás 1566 június 24-én született Marosvásárhelyt; atyja, a krónikaíró Borsos Sebestyén, a város bírása volt. Fiatalabb éveiről alig van tudomásunk; 1595-től fogva azonban már bővebb adataink vannak életéről. Ebben az évben ugyanis, mint szombatos, belekeveredett az Ötvös György-féle mozgalomba, s ezért őt is elfogták; fogságából azonban megszökött s csak több havi bujdosás után tért vissza szülővárosába. 1597-ben jegyző, 1599-ben pedig főbíró lett. Mint bírónak, a Vásárhelyt ért csapásokon okulva, főtörökvése a város megerősítése volt; 1602 nyarán a polgársággal egyetértve hozzá is fogott »az elégett klastromnak kastély formára való átalakításához«, s azt be is végeztette, sőt kieszközölte, hogy Barta 1603 januárius 28-án a vár fennmaradását biztosította. Gondja volt továbbá a város statutumainak összegyűjtésére és rendszerbe foglalására, utóbb arra is, hogy Bethlen Gábor a várost Marosvásárhely néven szabad királyi várossá emelje. 1605-ben táblai ülnökké választották, Rákóczy Zsigmond pedig (1607) nemességre emelte. Politikai szereplése 1613-tól fogva jelentékenyebbé válik, mert több ízben volt portai követ fontos államügyekben. Meghalt 1634 április táján. Politikai szereplése mellett figyelmet érdemel mint történetíró is. Önéletrajza, követségi itinerariuma, naplója, emlékirata kiváló történeti források; műveit nem annyira a stílus szépsége, mint inkább tartalmi értékük jellemzi. Borsos éles megfigyelő képességgel bírt, értesülései közvetlen megfigyelésen alapulnak s ennek következtében Bethlen korára, főként Erdélynek a portához való viszonyának történetére nézve elsőrendű kútfőkül tekinthetők. Szerző nagy gonddal és kritikai érzékkel gyűjtötte össze a Borsosra vonatkozó adatokat és nemcsak magánéletét, családi és birtokviszonyait igyekezett megvilágítani, hanem politikai szerepét és írói jelentőségét is. Dolgozata írói készséget árul el, s ezért szívesen buzdítjuk a további munkálkodásra.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Teleki Mihály temetkezése. Erdélyi Múzeum. VIII. 152—220. l., különlenyomatban megjelent: Kolozsvár. Stief J. és társa. 1913. 8°. 71 l. — A nagyértékű kiadvány három részből áll. Az elsőben *Kelemen Lajos* Teleki Mihály egyéniségének és politikai jelentőségének találó jellemzése után, ismertlen adatok alapján Telekinek utolsó napjaival és temetésének eddig felderítetlen körülményeivel foglalkozik. Teleki — mint ismeretes — 1690 aug. 21-én esett el a Zernest és Tohán közt lefolyt küzdelemben; holttestét fogságba esett titkára Komáromy János találta meg másnap a csatatér kifosztott halottai között. A zavaros viszonyok miatt méltó temetésére gondolni sem lehetett s ezért a holttest egvelőre Görgény várában maradt. Végleges és ünnepélyes temetése 1691 febr. 22-én történt Gernyeszegen, az I. Apafi Mihály almakeréki temetéséről odaérkező erdélyi rendek nagy részének részvételével. Ámbár Inczédi Pál, Vass György és II. Apafi Mihály naplói határozottan Gernyeszeget jelölték meg Teleki Mihály temetkezési helyéül, a köztudatban mégis bizonytalanság uralkodott e tekintetben. Ezt a bizonytalanságot eloszlatni volt hivatva a gernyeszegi templomban *Pósta Béla* kolozsvári egyetemi tanár felügyelete alatt, 1908 aug. 18-tól szept. 2-ig végzett szakszerű ásatás, melyről mintaszerű publikációban ez alkalommal maga *Pósta Béla* számol be. Az eredmény teljesen beigazolta az egykorúak adatainak helyességét, a mennyiben a 23-ik szelvényben kétségtelen bizonyossággal megtalálták Teleki Mihály és felesége *Vér Judit* földi maradványait. Függelékképpen a Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárának tevékeny őre ifj. *Biás István*, Teleki Mihály és *Vér Judit* temetkezésére vonatkozólag számos kiadatlan adatot közölt, melyek az előbb mondottaknak megerősítésére szolgáltak.

Biró Venczel: Vass József. Erdélyi Múzeum. VIII. 65—92. l., különlenyomatban megjelent: Kolozsvár. Stief J. 1913. 8°. 27 l. — A gondosan megírt dolgozat Vass József születésének századik évfordulója alkalmából (1813 márczius 19) látott napvilágot. Szerző nagy szorgalommal gyűjtötte össze Vass József életrajzi adatait s így sikerült is róla eleven és világos képet adni. A magyar kegyestanítórend ezen kiváló tagját sokoldalú irodalmi tevékenység jellemzi; mint latin philologus, magyar nyelvész és paedagogiai író egyaránt érdemes munkásságot fejtett ki. Mint történetíró, ma sem avúlt el. Történetíróvá Kolozsvárt lett, hol az ötvenes évek elején gr. Mikó Imre és gr. Kemény József vezetése alatt élénk irodalmi életre talált; Kolozsvár ebben az időben irodalmi központ volt, mely fel tudta kelteni a társadalom érdeklődését Erdély multja és irodalma iránt és megteremtette az Erdélyi Múzeum-egyesületet is.

Ebben az irodalmi és agitatori munkában jelentős szerep jutott Vass Józsefnek is, kit érdemei elismeréséül 1858-ban az Akadémia is tagjául választott. Történetírói munkássága Erdély történetén kívül Magyarország Árpád-kori történetét is felölelte; műveit a források lelkiismeretes felhasználása jellemzi; óvakodik az elhamarkodott következtetésektől, az ítéletek általánosításától; szerző helyes megjegyzése szerint nem tartozott azon írók közé, a kik a hiányzó adatokat képzeletükből egészítik ki, vagy a hiányokat egyéni érzelmeik részletezésével pótolják; nem írt köteteket, hanem szigorú forrástanulmányon alapuló dolgozatokat. A szerző végül Vass József írói működésének pontos bibliográfiáját is közli.

Kluch János: Rákóczi-levelek címen a bécsi cs. és kir. udv. könyvtár autogramm gyűjteményéből 30 darab okiratot tett közzé Márki Sándor jegyzeteivel. A közölt okiratok sok jellemző és ismeretlen adattal járulnak e korszak történetének ismeretéhez; az I. számú okiratról pl. kitűnik, hogy Rákóczi lengyelországi hadikészületei jóval korábban kezdődtek, mint eddig hittük; az is meglepetés, hogy Esterházy Antal 1711-ben kegyelemért folyamodott a királyhoz. (Erd. Múzeum. VIII. 41—58. Eddig csak az első közlemény látott napvilágot.)

Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezésének VI. kötetét ismerteti, rámutatván a közölt levelek politikai fontosságára, megállapítván Telekinek a Bánffy Dénes-féle perben játszott szerepét is. (Erd. Múz. VIII. 111—124.) A nagybecsű kötetről folyóiratunk jelen száma is hozott ismertetést.

Gyalokay Jenő: A segesvári ütközet. 1849. jul. 31. Szerzőt dolgozata megírására az a sok ellenmondás készítette, mely az eddigi irodalomban az ütközet lefolyásáról található volt. Szerző megbízható adatok s a terepviszonyok megtekintése alapján katonai szempontból vizsgálja a mérkőző erők elhelyezkedését, a csapatok minőségét és magát az ütközetet, tárgyilagosan rámutatva azon okokra, melyek Bem hadtestének vereségét okozták. (Erd. Múz. VIII. 129—151.)

Bodrogi János: Alsófehérvármegyei honfoglaláskori leletek. Szerző a megye területén fekvő Magyar-Lapád községben 1895., 1901., 1911., 1912. években, Magyar-Lapád községben 1905-ben, Diódon és Gyulafehérvárt 1902—5-ben végzett ásatások szerint honfoglaláskori leleteit ismerteti, melyek azt mutatják, hogy a magyarság már az Árpád-kor kezdetén megtelepedett e részeken. (Erd. Múz. Egyesület Gyulafehérvárt 1912 okt. 12—14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerk. Erdélyi Pál Kolozsvár, 1913. 16—29. l.) Dolgozatára Nagy Géza reflektál. *Archaeolog. Értesítő.* 1913 jun. füzet.

TÁRCZA.

ID. SZINNYEI JÓZSEF

1830—1913.

Mikor először hallottuk, hogy a magyar írók Nestorát, id. Szinnyei Józsefet betegsége ágyba döntötte, szinte bizonyosra vettük, hogy szívós szervezete ezúttal is diadallal birkózik meg a betegséggel, hiszen el se tudtuk képzelni nélküle a Múzeum-kertet, a hol pontos időben szokta napi sétáját végezni, hogy ottan íróasztalához siessen, tovább jegyezgetni a magyar írókat. Fájdalom, e reményben hamar megcsalhatkoztunk.

Id. Szinnyei József azon emberöltő fiaihoz tartozott, a melyből már alig néhányan élnek. Ezek az emberek történelmi életet éltek végig, nagy rázkódásokat láttak s látták maguk körül átalakulni a világot. Polgáris, egyszerűbb egyéniségükben is volt mindig valami nagy vonás, nagy kor bélyege, mely nyomát hagyta rajtuk, a nagy idők tüze, mely fölvyillant szemükben, valahányszor a régmúlt idő került szóba.

Szinnyei József 1830 március 18-án született Rév-Komáromban s gyermekifju korában élte át a szabadságharcot. Az ifjak gyorsan férfiakká lettek s ő is beállt a honvédek sorába; Klapka alatt szolgált a komáromi várban s mint főhadnagy kapitulált ostromlott társaival együtt. Látta a Bach-korszakot, a nemzet elalvó, majd föléledő reményeit, majd a kiegyezést s azt a hatalmas szellemi föllendülést az irodalom és tudomány terén, mely a kedvezőbb viszonyok eljöttével beköszöntött. Pozsonyba, majd Pestre költözött, volt ügyvédsegéd, biztosító társasági tisztviselő, majd a neki megfelelőbb könyvtárnoki pályát választotta s előbb az egyetemi, majd a múzeumi könyvtár tisztviselője lett, hol az osztályigazgatói rangra emelkedett. Közben állandóan tanult, dolgozott, beutazta Magyarországot és a külföldet, érdeklődött minden iránt, idejét szinte perczről-perczre beosztván,

hol részt juttatott a társaságnak és a szórakozásnak is. Tapasztalatokban gazdag életét mint egész ember töltötte el.

Mint a Vasárnapi Újság dolgozótársát, a szerkesztő, Pákh Albert buzdította a hírlapirodalom különös tanulmányozására. Ez volt a magva első nagyobb munkájának is, a *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriumának*. (1878—80.) Fáradhatatlanul sürgette a magyar hírlapkönyvtár felállítását, hírlapok gyűjtése céljából beutazta az egész országot s a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtárára mindig büszke volt, mint az ő alkotására.

Hatvan év súlyával vállain, mikor más ember már pihenni készül, kezdett belé élete főművébe, a *Magyar írók élete és munkái*-ba (1890). Oly teljes írói lexikont akart adni benne, melyből ne hiányozzék a magyar szellem legszerényebb munkása sem, s mely az írók teljes felsorolása mellett a rájuk vonatkozó szakirodalmat is felölelje. Fáradhatatlan buzgalommal dolgozott rajta s mindössze az utolsó két füzet híja volt munkájának. Ilyen óriási mű nem igényelheti se a teljességet, se a hibátlanságot, de mindvégig rendkívül gondosan van szerkesztve s nemzetét igazán nagy hála kötelezte azzal az elszántsággal, melylyel lemondott úgy a dicsőség káprázatairól, mint az anyagi javakról, hogy oly nélkülözhetetlen munkát alkosson, melynek hasznát mások arathassák le.

Szinnyei e művével természetszerűleg szolgálatot tett a történetírásnak is. Azonkívül megírta *Komárom 1848—49* (1887) című könyvében a várostrom történetét s több történelmi tárgyú cikke és közlése jelent meg. Energiája, mely oly kifogyhatatlan volt, mint a Lope de Vegáé, perczig se engedte pihenni s 1848 október 18-ától haláláig szakadatlan minden nap megtette a maga naplójegyzeteit. E jegyzetekből a Bach-korszakra vonatkozókat ki is adta a *Komáromi Lapok*-ban, melyből mind a művelődéstörténet, mind az irodalomtörténet ezer apró intim adatot meríthet. Társulatunknak alapító s 1878 óta igazgató-választmányi tagja volt. A M. T. Akadémia 1899-ben választotta tagjai sorába.

E kései választást az magyarázza, hogy többen nem méltányolták eléggé nagy lemondást követelő munkájának tudományos értékét. Maga derült humorral tért fölötte napirendre, de jól esett neki, mikor ősz fürtökkel elfoglalhatta akadémiai székét. Ő nem volt ellensége senkinek, örömmel jegyezte föl az írók sokasodó munkáit s mindnyájunknak mindenkor jóakaró atyai barátja és *Szinnyei bácsi*-ja maradt.

VÉRTESI JENŐ.

VÁLASZ ECKHART F. ÚR BÍRÁLATÁRA.

Eckhart Ferencz úr bírálatára (Századok 1913. 378—81) bátor vagyok a következőkben válaszolni:

1. Értekezésemnek sem a 35., sem a 45. oldalán nincs szó oly problémákról, a melyeknek megoldásához az »Urkundenbuch«-ban már közzétett oklevelek alapján nem lehetne hozzáfogni. Az első esetben kimutattam, a hogy azt Eckhart úr is elismeri, »hogy a XIV. és XV. század fordulóján a városi jegyzői hivatal Erdélyben csaknem mindenütt ki volt fejlődve«, a 44. és 45. lapon pedig néhány oklevélről bekönyveltettem, hogy azokat nem a kiállító, hanem az átvevő (Empfänger) készítette. Egyebet közönséges doktori értekezésemnek ezen fejezetében nem is akartam kimutatni.

2. Hogy a 13. lapon (összesen 12 sorban!) az alkanczelláriátusról nemcsak »Fejérpataky nyomán« beszéltem, kitűnik abból, hogy III. Endre ismert 1291. évi oklevelének azon részét, mely a viczekanczellárius kinevezéséről szól, egészen másképp magyaráztam, mint Fejérpataky azt művének 48. oldalán teszi.

3. A kánonjog szerepének kérdését a középkori szokásjoggal szemben nem lehet egy sorral elintézni, a mint azt Eckhart úr is teszi. Hogy csak egy példát említsünk: a Corpus Juris Canonici-ba átment IV. lateráni zsinat rendeletének tekintetbe vétele nélkül (c. 32. X. 3, 30: a schismaticusok letelepítésének tilalma nemesi birtokon)¹ az oláhok egész története Magyarországon a XIII. században érthetetlen volna. Valószínű, hogy ez a rendelet, mely az oláhok első fellépésével Magyarországon körülbelül egyidejű, tényleg oki összefüggésben is áll vele.

4. Hasonlóképen vagyunk a közjegyzői intézménnyel is. Épen Zsigmond decretumából kitűnik, hogy a közjegyzők sokkal messzebbre menő tevékenységet fejtettek ki, mert különben a királynak nem lett volna alkalma, ezt a tevékenységet korlátozni. A fő azonban az, hogy ezen rendelet Zsigmond egyházi politikájával szoros összefüggésben áll, mely a királyt az előző évben a placetum regium kiadására bírta. Ez okból tehát lehetetlen ezt a rendeletet, mely egészen konkrét politikai körülményeknek köszöni eredetét, jelentőségében annyira általánosítani (Eckhart 380. l.: »Hogy mennyire nem támogatta az állami hatalom a közjegyzői intézmény megerősödését... Zsigmond 1405. decretumából tűnik ki«...)

5. Godscalcus scriptor tényleg a szebeni grófság bírósági jegyzője volt. Ezt bővebben kimutattam a nagyszebeni címerről írt

¹ V. ö. Müller. Die Ursprüngliche Rechtslage der Rumänen in Siebenbürger Sachsenlande. Nagyszeben 1912. 12.

czikkemben (Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürg. Landeskunde 913, 69—75).

6. Eckhart úr továbbá azt vitatja, hogy azon kérdést, »meddig terjedt saját (t. i. a szászok) testületeik hatásköre és meddig idegeneké« elkerültem volna és így folytatja: »Itt különösen a hiteles helyekre gondolunk (pl. Urkb. II. 88., 392. l.)«. De ezen két példa fölemlítésében Eckhart úr nem volt épen szerencsés. Az utóbbi esetben a kolozsmonostori konvent bizonyítja, hogy Bakani Péter kolozsvári polgár és felesége az ottani plébánosnak és utódainak egy telket adományoztak. Ez az eset már különben is egyházi bíróság elé tartozik. A városi tanács ezen alkalommal szintén oklevelet állít ki és pedig az adományozó érdekében, még pedig azért, mert kétoldalú szerződésről van szó és a fősúlyt itt a plébános kötelességeire fektetik. A 88. lapon a kolozsmonostori konvent bizonyítja, hogy Kalyani Mannus és fivére birtokukat zálogba adták Kolozsvár városának. Dolgozatom 30. lapján bebizonyítottam hogy az autentikus pecsét tulajdonosa saját érdekében nem állíthat ki oklevelet, a 20. oldalon pedig épen a kolozsvári pecsétről — habár nem is elegáns, de azért elég világos mondatban — kijelentem: »Oly eset forog tehát itt szóban, mely ... a kánonjognak a sigillum authenticum hitelességére vonatkozó intézkedéseinek megfelel azokban az esetekben, melyekben a pecsét tulajdonosa törvényhatósági hatalommal bír.«

AUNER MIHÁLY.

1913 június havában tagdíjat fizettek :

1910-re : Bodnár József (5 kor.), dr. Endess Miklós (5 kor.), Fischer Jenő (5 kor.).
Összesen 15 koronát.

1912-re : Bátor Mihály (5 kor.), Budapesti Könyvtáregyesület . dr. Csánki Dezső
Budapest, Haller István (5 kor.), Jakabci Dezső (5 kor.), Óbesszei községi polgári fiu-
iskola, Polgár József (5 kor.), Sulica Szilárd (5 kor.), Visontai Soma (5 kor.) Összesen
60 koronát.

1913-ra : Dr. Angyal Dávid (5 kor. 23 f.), Baán Elemér, Baranski Emil László,
Bély József, Bokros Béla (5 kor.). Budapesti VII. ker. főgymnasium önképző köre,
Budapesti Rezsőtéri főgymnasium, Dedek Crescens Lajos (5 kor.), gróf Degenfeld
József, Déghy Mátyás, Farkas László, Gabel Ferencz, Gazdik János gyógyszerész
Körmöczbányán, Hellebront Árpád, Holub József, Karakas Károly, Kassai állami
felső keresk. iskola, dr. Károlyi János (5 kor.), Keményffy K. Dániel (5 kor.), Kerekes
Kálmán, Kohn Sámuel, dr. Kovács Gyula, dr. Kovács István, Krenner F. Miklós
(5 kor.), dr. Mészöly Gedeon (5 kor.), Miskolcz : Borsod Miskolczi Múzeum, Nagyvárad
honvédtudományi akadémiája, Nickmann Ottó, Pécsi Nemzeti Kaszinó, dr. Posta Béla,
Ragendorfer Jenő, dr. Sasvári Józsefné, Sáfrán József Temesvárt, dr. Sebestyén Béla
(5 kor.), dr. Takács Zoltán, Keresztúri Tóth József, dr. Vajda György (5 kor.), Vas
Miklós (5 kor.), dr. Vojnovich Géza. Összesen 340 korona 23 fillért.

1914-re: Dr. Angyal Dávid (2 kor. 27 fillér), Révész Kálmán, Urbán Ignác Uj-
vidék (5 kor. 40 f.). Összesen 17 korona 67 fillért.

Mindösszesen 432 korona 90 fillért.

1913 július—augusztus havában tagdíjat fizettek :

1913-ra : Alexics György, Eperjesi evang. kollegium, Gálos Rezső (7 kor.), Házi
Jenő 1 kor. 50 f., Nagy Károly 5 korona. Összesen 28 korona 50 fillért.

1914-re: Házi Jenő (4 kor.), Kiskunhalasi úri kaszinó (5 kor.), Miskolcz Simon
János, Petrow Sándor, Pokoly József, báró Wesselényi Miklós 5 korona. Összesen
44 korona.

Mindösszesen 72 korona 50 fillér.

Cserhalmi Sámuel

pénztárnok.

I. Logodi utca 49. sz földsz. 1.

ÚJ KÖNYVEK!

ÚJ KÖNYVEK!

HALÁSZ IMRE:

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

POLITIKAI TANULMÁNY ÁRA 6 KORONA.

SZALAY LÁSZLÓ LEVELEI

Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja:

Dr. báró SZALAY GÁBOR.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL.

ÁRA 8 KORONA.

Kiadja a Franklin Társulat. Megrendelhetők: Lampel R.
Könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) R.-T.-nál, Budapest,
VI., Andrássy-út 21. szám és minden Könyvkereskedésben.

A Magyar Történelmi Társulat

kiadványaiból s egyéb a társulat kezelése alatt levő művekből ezek rendelhetők meg Barabás Samu társulati főtáskárnál (Budapest, I. ker., Vár, Országos Levéltár.)

	Tagok részére:	Nem tagok részére:
	kor. fill.	kor. fill.
1. Századok : 1876—1878, 1880, 1886—1888, 1890—1893, 1895—1899, 1901—1912. évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára.....	10 —	12 —
2. A Századok Név- és Tárgymutatója. 1. köt. (1867—76).....	8 —	10 —
3. Történelmi Tár : 1880, 1881, 1883—1899 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára.....	5 60	8 —
1900—1911 évi folyamai. Egy-egy évf. ára.....	5 20	8 —
4. Magyar Történelmi Életrajzok :		
I—V. évf. (a Franklin-társulathoz). Egy-egy évf. ára.....	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumnál). Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XXVII. évf. Egy-egy évfolyam ára.....	10 —	16 —
5. Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból :		
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötete. Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet. Ára	3 —	4 80
Griffi Alajos (Kretschmayer Henriktől). Ára	3 —	4 80
Izabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	9 60
Gróf Széchenyi Ferencz (Fraknoi Vilmostól). Ára	6 —	9 60
Alsáni bibornok (Áldásy Antaltól). Ára	2 —	3 20
Gróf Fekete János (Morvay Győzőtől). Ára	4 —	6 40
Báró Eötvös József (Ferenczy Zoltántól). Ára	4 —	6 40
Ghymeszi Forgách Ferencz (Bártfai Szabó Lászlótól). Ára....	4 —	6 40
Bacsányi János (Szinnyei Ferencztől). Ára	4 —	6 40
Keszey Miklós (Pór Antaltól). Ára	2 —	3 20
Zalánkeméni Kakas István (Veress Endrétől). Ára	4 —	6 40
Ferenczy István (Meller Simontól). Ára	6 —	9 60
Szatmári György primás (Tóth-Szabó Páltól). Ára	6 —	9 60
Kölcsey Ferencz (Vértesy Jenőtől). Ára	4 —	6 40
Beatrix királyné (Berzeviczy Alberttől). Ára	10 —	16 —
II. Rákóczi Ferencz I—III. (Márki S.-tól) Ára kötetenként..	10 —	16 —
Rimay János (Ferenczy Zoltántól). Ára	6 —	9 60
Berzeviczy Márton (Veress Endrétől). Ára	4 —	6 40
Anyos Pál (Császár Elemértől). Ára	6 —	9 60
Tinódi Sebestyén (Dézsi Lajostól). Ára	4 —	6 40
6. A gróf Zichy-család Okmánytára :		
I. II. III. IV. V. VI. VIII. IX. X. köt. Egy-egy kötet ára..	4 —	8 —
VII. köt. 1—2. rész. Az I—VI. köt. mutatója. Ára	5 —	10 —
7. A gr. Teleki-cs. Oklevéltára : I. II. köt. Egy-egy kötet ára....	6 —	9 —
Teleki Mihály levelezése : I—V. köt. Egy-egy köt. ára	6 —	9 —
8. A M. Tört. Társulat Felolvasásai :		
1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történelmi énekekről és indulókról. Irta Káldy Gyula. Ára.....	— 40	— —
2. A régebb és újabb magyar tánczokról 1567—1848. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 60
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történelmi énekek. Irta Káldy Gyula. Ára.....	— 40	— 60
4. Bocskay és a bécsi béke. Irta Károlyi Árpád. Bocskay István fejedelemre és korára vonatkozó egykorú emlékek. Irta Szendrei János. Ára	— 80	1 —
9. Egyéb kiadványok :		
Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	2 50
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	3 —	4 —
Emlékkönyv (1892). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára.....	1 —	1 —
Magyar történelmi jellemrajzok. Ára	— 80	1 —
Budavár visszafoglalása emlékére 1886. szept. 1-én mondott beszédek. Ára	— 60	— 80
Csánki : Szilágyi Erzsébet nyaraló palotája. Ára.....	— 80	1 —
Károlyi Árpád : Szilágyi Sándor emlékezete. Ára	— 20	— 30
Bartal : Commentarium etc. libri XV. Ára	4 —	8 —
Horváth Sándor : A lipitói és turóczi registrum. Ára.....	1 —	1 40
Lázár : Erdély főispánjai. Ára	— 80	1 —
Wekerle László : Alba Maria. Ára	— 40	— 60
Wekerle László : Árpád sírja kimutatása. Ára.....	— 40	— 60
Wekerle L. : Árpád sírja meghatározásának sommája. Ára ..	— 40	— 60

A MAGYAR TÖRTÉNETI IRODALOM 1912-BEN

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

HELLEBRANT ÁRPÁD

MELLÉKLET A »SZÁZADOK« 1913. ÉVI FOLYAMÁHOZ

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. NYOMÁSA

1913

Gróf Teleki Géza

a Magyar Történelmi Társulat elnöke meghalt.

Fájdalmas érzésekkel, megilletődve közöljük e szomorú hírt a Századok olvasóival, a Társulat tagjaival.

Fejünk koronája lehullott, vezérünk, a kit húsz éven át hűségesen követtünk, örökre távozott soraink éléről.

Ép most (szept. 28.) lett volna születésének hetvenedik évfordulója s már készen állottak az üdvözlő sorok, a melyekkel ez alkalomból — mivel betegeskedése miatt személy szerint nem akartuk háborgatni — megtisztelni óhajtottuk őt. És vártuk a közeli idő betelését, a midőn húsz éves elnökösködése alkalmából szívünk hálás szeretetének nyilvánulásaival körülvehetjük és ünnepelhetjük. S bár utóbbi időben féltéssel és aggodalommal kísértük beteges állapotát, mégis váratlanul ért a szomorú való, hogy nem ünneplésre, hanem a végső tisztesség megadására kellett összegyűlnünk. S ezentúl csak emlékezetünkben újíthatjuk meg hosszú időn át miénknek vallott s minden jó vonzalmunktól övezett rokonszenves, nemes alakját.

Nem volt ő czéhbeli történetíró, de azért a czéhhez tartozónak vallotta magát, és azonosította személyét a kutató történetbúvárnak gyakran kényszerűségből aprólékoskodó fonákságaival is. Egyforma érzékkel bírt a vezető történelmi eszmék s a kútfők adatai iránt; de különösen érdekelték a történetírásnak manapság sokak előtt érdektelen sőt unalmas forrásai: a levéltárak és

okiratiadások. Főrangú s a nemzet történetében több neves tagja által szerepelt családjának legkimagaslóbb alakját: a nagy Teleki Mihályt leveleinek egész tömegével kívánta a nyilvánosság előtt megismertetni és megörökíteni. Mély meggyőződéssel és szeretettel s a mikor szükség volt rá: mindig meggyőző, de sohasem sértő méltatlankodással agitált e monumentális és nagyértékű történelmi kútfő-mű létrejöttének biztosításáért. Nagy buzgósággal gyűjtötte hosszú időn át a Kővárra és vidékére vonatkozó levéltári adatokat is.

Egyéniségének varázsa egyszerű, megnyilatkozásában mindig kiméletes jóságában és szeretetreméltóságában rejlett. Mi, a kik immár két évtizede munkálkodtunk az ő szelid és bennünket hibáinkban is megbecsülő vezérlete alatt, ennek az egyéniségnek csupán verőfényes oldalát láttuk és éreztük. Kötelességtudásban és egyszerűségben példakép járt előttünk, s teljesen azonosítván magát velünk és ügyünkkel, megtartva nemes egyszerűségét és előkelőségét, s elvegyülve köztünk, — sohasem akart kiválni közülünk.

És épen ezért vált ki mégis akaratlanul. Hogy mindig jóságos volt, sohasem ítélkezett; egyformán megbecsülte sorainkban a kezdőt, az ujonczot s az idősebbet. Jóságos atyánk volt. Ha megszólalt, lelke szelid melegével árasztott el s humorának kiapadhatatlan megnyilatkozásaival üdített fel bennünket.

A Gondviselés kifürkészhetetlen elhatározása megelégette földi működését, mely a mienken kívül a nemzeti, köz- és társadalmi élet más terein is nevezetes sikereket mutatott fel. Szeretve tisztelt alakját elszólitotta körünkből, nagy őrít támasztva közöttünk s éreztetve velünk hirtelen való megszegényedésünket. De a fájdalom, mely szívünkben sajog, lassanként helyet fog adni a távolból is mindig hűséges és halás emlékezésnek.

Csánki Dezső.

ZSIGMOND KIRÁLY RÓMAI CSÁSZÁRI KORONÁZÁSA.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

III.

Zsigmond császárkoronázása napjaul az április 7-én kötött egyezségben június 15-ik napja határoztatott.¹ Ez a határnap azonban május hó folyamán változást szenvedett. Francesco Condolmarionak, a bíbornok camerlengonak május 12-én Johannes de Mella protonotariushoz, Lajoshoz, a páduai Szt. Justina kolostor apátjához és Tudeschi Miklóshoz, az Etnán fekvő maniacoi kolostor apátjához, a Baselben tartózkodó pápai követekhez intézett leveléből tudjuk, hogy a koronázás május hó 'olyamára tétetett át. Ugyanannak május 16-án a nevezettekhez intézett leveléből már azt látjuk, hogy a koronázás pünkösdi ünnepére tűzetett ki.² A koronázás napjának megváltoztatására nézve Zsigmond valószínűleg útközben jutott a pápai megbízottakkal megállapodásra, talán Viterbóban vagy Sutriban. Valószínűleg ezzel a megállapodással függött össze az, hogy Conti bíbornok néhány nappal előbb tért vissza Rómába.³

Május 21-én, áldozó csütörtökön, reggel kilencz óra tájban⁴ végre bevonult Zsigmond Rómába a Ponte Mollen és a Moles Hadriani mellett fekvő kapun keresztül. Vele volt rendes udvari személyzete és kísérete, 500—600 lovas és 800 gyalogos. Az utat, a melyen át a király vonult, nagy néptömeg szegte be. A menetet a királyi kíséret nyitotta meg, utána következtek a városi és vidéki nemesség tagjai, a kik nagy számban gyűltek össze és a városon kívül a király elé vonultak, hogy őt a városba kísérvék. Sorban utánuk jöttek az idegen fejedelmek

¹ R. T. A., X., 449. szám, 8. §.

² A levelek Hallernél, Concilium Basiliense, I., 311—313. lap. R. T. A., X., 465. szám.

³ Jnghirami i. h., 45. oldal.

⁴ „... circa horam maioris missae ...”, mondja Zantfliet krónikája. Martène-Durand Ampliss. Collectio, V. kötet, 432. lap.

és hatalmasságok követői, kik közül különösen a görög követ-ség tagjai váltak ki úgy keleti pompájú ruházatuk, mint haj-viseletük által. Kürtösök és zenészek nagyszámú csapata kö-vetkezett, mely után lépdelt a római városi kerületekből össze-válogatott nemes ifjak csapata, mely az ünnepélyek rendezé-sével volt megbízva, a maga sajátos ruházatában, selyem zászlókkal kezükben. Követték őket a városi hatóságok tagjai, valamint mindazok, a kik Rómában hivatali állást töltöttek be, hivatalos öltözetükben, némelyikük arany ruhában, arany takarókkal diszített lovakon. Mögöttük haladt egy bíborba és aranyba öltözött ifju, a ki ezüstpénzt szórt a néptömeg közé. Majd nagyszámú gyalogosok következtek, kik kezükben olaj- és pinia-ágakat tartottak. Nyomukban a papság haladt, egyházi énekeket énekelve, majd a birodalmi jelvényeket, a jogart, almát és kardot vivők. Közvetlen utánuk lovagolt a király, hófehér lovon, arany baldachin alatt, a melyet aranyo-zott rudakon a római nemesség tagjai emeltek. Fejét a királyi korona ékesítette, arca rendkívül vidám és mosolygó volt. A menetet pápai csapatok zárták be.¹

A királyi menet a molcs Hadriani melletti kapun át vonult be a városba. Itt a kapunál a római senatus és a lakosság nevé-ben ezeknek egy névleg nem ismert képviselője hosszabb be-szédben üdvözölte a királyt. Beszédében, a mely a királyt dicséző panegyris, arra kérte Róma városa nevében Zsigmondot, hogy igyekezzék a baseli zsinat áthelyezését Rómába keresztülvinni. Az üdvözlő beszéd meghallgatása után Zsigmond tovább vo-nult a Szent Péter-templomig. A pápa a bíbornokok és a pap-ság élén fogadta a királyt. Megölelték és megcsókolták egymást, ily módon tüntetve ki a köztük fennálló kölcsönös jó viszonyt. Pápa és király együtt vonultak be a Szent Péter-templomba a confessio oltáráig, a hol a pápai trón mellett mintegy három ölnyi távolságra a király trónja volt felállítva. Úgy látszik, itt tartotta a királyhoz az üdvözlő beszédet Agapito Cencio pápai titkár, a melyben hízelgő szavakkal agyba-főbe dicsérte Zsig-mondot, a kinek bevonulását Rómába Krisztus menybemene-telével hasonlította össze.² Az arles-i bíbornok d'Allemann Lajos

¹ Jnghirami i. h. 45—46. lap, Zantfliet krónikája Martène-Durandnál, *Ampl. Coll.*, V., 432. lap, IV. Eugen levele Frigyes osztrák herceghez és Konrád mainzi érsekhez 1433 május 21-ről, R. T. A., X. kötet, 492. szám, Niklosdorf János levele a német lovagrend nagymesteréhez ugyanaz nap-ról. Ugyanott, 493. szám és Gian Francesco Poggio levele Niccoló dei Niccoliohoz 1433 június 4-ről. Ugyanott, 503. szám.

² A R. T. A. (X. kötet, 729. lap) Cencio e beszédét a moles Hadriani melletti kapunál a bevonulás alkalmával mondatja el. A beszéd szövegéből

ünnepélyes misét mondott, melynek végeztével a pápa és a király újból megölelték és megcsókolták egymást. Ezután a pápa és a király a templomhajó azon részébe mentek, a hol a Veronika kendőjét szokták volt a hívőknek felmutatni. Itt az arleszi bíbornok felmutatta nekik a szent ereklyét, mely iránt a király tiszteletét fejezve ki, a pápával együtt a Szent Péter bejáratáig, a Veronika-oltárig ment, a hol újból üdvözlővén egymást, elváltak. A pápa visszavonult lakosztályába, Zsigmond pedig az arleszi bíbornoknak a Szent Péter-bazilika közelében fekvő palotájába ment, a mely részére szállásul volt be rendezve.¹

Ezután több napi szünet következett be, a mely alatt a pápa és a király több ízben tanácskoztak egymással. Márczius 27-én Zsigmond kihallgatáson fogadta a pápai uditorekat, mely alkalommal Gimignano Inghirami üdvözölte a királyt a testület nevében.² Azonkívül tárgyalások folytak a Velenczével kötendő fegyverszünet ügyében is.³ Hogy a pápával folytatott tanácskozások substratumát mely kérdések képezték és volt-e azoknak valami eredménye vagy sem, azt adatok hiányában megállapítani nem tudjuk.

Végre elkövetkezett május 31-e, pünkösd ünnepe, a koronázásra kitűzött nap. A reánk maradt források szerint a koronázási szertartás a következőkép folyt le:

A király fogadására a porta Collina-nál összegyűlt a városi papság a kereszttel és füstölökkel. A királyi menetet a papság nyitotta meg az *Ecce mitto angelum meum* zsoltárt énekelve. Utána jöttek a király kamarásai, majd a királyi kardot hordó

azonban azt hiszem arra kell következtetnünk, hogy az a templomban mondatott el. Talán a misével kapcsolatos prédikációval állunk szemben. Azt, hogy a király és a pápa jelenlétében, tehát a templomban tartott, következtetem a beszéd ezen passusából: »Cum autem ad summum sacerdotem, *ad cuius patris dextram sedes*...«, valamint »Ut igitur clementissime cesar *ad te solum oratio redeat*«, a melyek arra mutatnak, hogy a pápa is jelen volt a beszéd elmondásánál. A beszédnek a bécsi udv. könyvtár 3420. cod. lat. jelzetű kéziratában az idézett szavak a 81b) és 82b) oldalon olvashatók.

¹ Inghirami és a többi idézett források. Eredetileg úgy volt tervezve, hogy a király a német lovagok római rendházában fog megszállani, de ettől mint látjuk, eltértek. Ezt Wandofeni Stange Gáspár rendi prokurator 1432 márczius 29-i, a nagymesterhez intézett leveléből tudjuk. A levél idézve R. T. A., X., 408. oldal, 1. jegyzet.

² Inghirami i. h., 46. lap.

³ Andrea Donato a köztársaság római követe május 22-én írja a signoriának, hogy a pápa alkalmasint másnap — 23-án — meg fogja nyitni a fegyverszünetre vonatkozó tárgyalásokat. L. a velencei tanácsnak május 30-án Donatohoz küldött válaszáat. R. T. A., X., 486. szám, 2. §.

következett.¹ A Szent Péter-templom előtti téren a platea Cortina-n Róma város senatorai várták a királyt, a kit egészen a basilika lépcsőjéig kísérték. Itt a király leszállt lováról. Ezalatt a pápa és kísérete a sekrestyében megukra vették az egyházi öltönyöket és kivonultak a basilika előcsarnokába, hol a pápa helyet foglalt. Tőle jobb- és balfelől a bíbornoki testület foglalt helyet és pedig jobbfelől Orsini Jordán bíbornok-püspök, Casini Antal, Juan Casanova, Francesco Condulmero és Allemann Lajos presbiter-bíbornokok, balfelől Lucido de Conti, Ardicino de la Porta, Prospero Colonna és Angelotto Fosco diakonus-bíbornokok. Egy lépcsőfokkal lejjebb foglalt helyet a pápai kíséret, a primicerius, a pápai énekkar, továbbá a pápai udvartartásnak többi tagjai. A király az őt kísérő papsággal és világi nagyokkal a lépcsőn fölhaladva, lábsókra járult a pápa elé és Péterfillért ajánlott fel neki, mire a pápa átölelve megcsókolta. A király ezután a pápával együtt, kinek jobb oldalán haladt, míg baloldalán a diakonus-bíbornokok priorja lépdelt, a Szent Péter-bazilikának porta argentea nevű kapujáig ment. A menet itt megállott és a király letette a pápa kezébe az esküt. Ez az eskü az volt, a melyet a király megbízottai annak idején a pápa kezébe letettek, azonkívül még egy rövid szövegű eskü, a melyben a király fogadja, hogy a pápát és az egyházat minden viszontagságaikban meg fogja védelmezni és oltalmazni.² A pápa azután kíséretével bevonult a Szent Péter-templomba, a hol a főoltárnál foglalt helyet, Zsigmond pedig kíséretével együtt a bazilikával határos S. Maria in Turribus-templomba ment. Itt Orsini, Allemann és Casanova bíbornokok jelenlétében fölvétetett a Szent Péter-templom kanonokjai közé, mire ráadták a koronázási ruhákat és a pápai kamarási jelvényeket. Ennek megtörténtével a Szent Péter-templom kanonokjai körmenetben, előtte haladva kísérték őt vissza a »Petre amas me« responsorium éneklése mellett a Szent Péter-templomba. A király mellett, jobbról-balról a lateráni palotagróf és a római bírák primiceriusa haladt. A porta argentea előtt a menet megállt és elmondattak a szertartásos imák és könyörgések. A menet azután bevonult a porta argenteán át a basilikába, a hol az ú. n. rota porphyreticanál megállva újabb ima és könyörgés következett. Ezután a menet a confessióhoz haladt, hol a király földreborulva, a diakonusok priorja a mindszentek litá-

¹ A ceremoniale szerint ez a prefectus urbis feladata volt, de nem valószínű, hogy a prefectus gyakorolta ez alkalommal e tisztséget, minthogy ellenséges viszonyban állott a pápával. R. T. A., X., 732. oldal.

² A két eskü letéveséről Zsigmond május 31-én oklevelet állított ki. R. T. A., X. kötet, 494. szám.

niáját intonálta. Ennek és a vele kapcsolatos imák és könyörgések elmondása után a király a baloldali kereszthajóba ment a Szt. Móricz-oltárhoz. Itt Orsini Jordán bíbornok Casanova, Condulmero és Conti bíbornokok segítségével jobb karján és vállai között fölkenete a királyt a szent olajjal a szertartásos imák elmondása mellett. A fölkenés megtörténte után Zsigmond meggyónt, majd a főoltár elé járult a pápa elé, a kitől az osculum pacist fogadta, mire a baloldali templomhajóba kísértetett, a hol egy fából ácsolt, szövetekkel díszített sátor-szerű építményben foglalt helyet a kíséretében levő egyházi és világi előkelőségekkel együtt. A pápa erre megkezdte Orsini Jordán bíbornok segítségével a misét, a kórusban helyet foglalt primicerius és a pápai énekkar közreműködésével. Gimignano Jnghirami, mint a rota uditoreinak dékánja tartotta a pápai mitrát. Az introitus, kyrie eleison és a gloria eléneklése után a pápa a rendes oration kívül egy másik, a császárra vonatkozó oratiót mondott, majd az epistolát és gradualet énekelték. Ennek megtörténte után a pápa elhagyta helyét és az oltár jobbja mellett felállított trónra ült. A király most az oltárhoz ment, a hol letette a koronát, jogart, almát és a kardot, mire a pápa elé járult. Köszvénye miatt — mint Jnghirami mondja — kísérei karjára támaszkodott. A pápa ezután a szokásos imák elmondása mellett végrehajtotta a koronázást. A király fejét először egy vörös birétummal fődte be, melyre a fehér mitrát helyezte és pedig a rendes szokástól eltérőleg olykép, hogy a cornua-k a jobb és bal halántékra estek. Ezután a király fejére tette a koronát, majd a kezébe adta az oltárról elvett almát és jogart. A pápa most visszaült trónjára, míg a császár az oltár előtt maradt, miközben egy litániát énekeltek. Ennek bevégeztével a császár a pápa elé járult, a ki trónjáról leszállva a császárral együtt az oltárhoz járult és felvéve az oltáron fekvő kardot, körülövezte a császárt, kezébe adva a kivont kardot. A császár háromszor megforgatva a kardot, azt hüvelyébe visszadugta, a pápa előtt leborult és megcsókolta lábát. A pápa ezután visszaült trónjára, Zsigmond pedig szintén helyet foglalt a pápai trón jobb oldala mellett felállított trónon, majd pedig az oldalhajóban felállított sátorba vonult. A mise tovább folyt, a papság az előírt responsoriumokat énekelte, a prior subdiaconorum a subdiaconusokkal és a császári udvari papsággal a szószék előtt felállított ezüst kereszt előtt foglaltak helyet, míg a városi scriniariusok selyem cappáikban a kórusról feleltek. Az evangélium eléneklése után a pápa az oltár elé járult, valamint Zsigmond is, letéve a koronát és palástot. A császár aranyakkal telt csészét ajánlott fel a pápá-

nak, a kinek mint subdiaconus a kelyhet, a bort és vizet tartalmazó ampullákat átnyújtotta, mire tekintettel köszvényes voltára, az oltár mellett, közvetlen a vasrácsnál elhelyezett székre ült. A pápa tovább mondta a misét, visszatért helyére és magához véve az Úr testét, megáldoztatta Orsini bíbornokot, valamint a császárt is. Az Agnus Deinel a pápa Orsini bíbornoknak adta az osculum pacist, a ki ismét Zsigmondnak adta tovább, ép így történt az incidálás is. Zsigmond ezután újból feltette fejére a koronát, magára vette a palástot és így várta be a szent mise végét a részére felállított sátorban. A mise végével a pápa pontifikális áldást osztott, majd letette a misemondó ruhákat és magára öltötte a pluvialet. Ez alatt a császár kíséretével együtt elhagyta a basilikát és a lépcsők alján várt a papára. A pápa felszállt a reá várakozó öszvérré, melyet a császár zablájánál fogva néhány lépésnyire — mint Poggio mondja, köszvénye miatt — vezetett, mire ő is lóra szállt és a pápával együtt a falak mentén vezető úton az Angyalvár mellett fekvő S. Maria Traspontina-templomig lovagolt. A császár itt kezett csókolt a papának, mire a pápa visszatért palotájába, míg a császár kíséretével tovább vonult. Jobbról-balról a soldanus, a pápai rendőrkapitány és a Mancini-család egy tagja kísérték.¹ Az Angyalvár hidján megállott, leszállt lováról és a szokásos lovaggá ütest végezte. A lovagi rangot ez alkalommal Schlick Gáspár alkanczellár, Brisacher Marquard registrator, Sannawer Miklós, Albrecht osztrák herczeg követe, Zürich város követei: Stüssi Rudolf, Schwendi János és Henrik, Escher Götz, Nürnberg város követei: Haller Erhard és Pál, Rummel Ferencz, Heiden Márton és Beheim Sebald nyerték el.² Ezután tovább

¹ Infessura, Diario della città di Roma, Muratori Scriptores rerum Italicarum, III., 2, a 1125. oldalon. V. ö Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom, VII., 39. oldal.

² Nevük összeállítva R. T. A., X., 734. oldal. Rajtuk kívül, a mint ezt ugyanott olvassuk, még a következők voltak személyesen jelen Zsigmond koronázásán: Thallóczy Matkó, Stock Miklós dr., Sierck Jakab, Klux Hartung lovag, Niklosdorf János, a német lovagrend nagymesterének helyettes prokurátora, azonkívül Frigyes brandenburgi őrgrof és Bamberg város követei, esetleg Indersdorfi Fries Péter, a baseli zsinat kiküldötte. Vilmos bajor herczeg a bajor nemeseket is felszólította testvére, Ernő herczeg útján, hogy jelenjenek meg a koronázáson, de ezek lemondtak a részvételtől, részint az idő rövidsége, részint a költségek miatt. L. Ernő herczeg levelét testvérehez, Vilmoshoz, 1433 május 23-ról, R. T. A., X., 502. szám. A nürnbergi Heinz Imhofnak 1433 június 29-én Ulmhoz intézett levele szerint a lovaggá ütest ez alkalommal Schlick Gáspár testvére Mátyás is elnyerte. Ugyanő mondja, hogy Zsigmond ez alkalommal nem kevesebb, mint 180 lovagot kreált. L. Gradl, Zur ältesten Geschichte der Schlick. Jahrbuch Adler, 1886. évf., 15. és 16. lapon. András regensburgi presbiter

vonult a menet a lateráni palotához, a hol az ünnepi lakomát tartották meg. Késő este volt, a midőn a császár a Trasteveren keresztül visszatért a Szent Péterhez.¹

krónikájában olvassuk, hogy a Nürnbergben tartott torna alkalmával a Zsigmond által Rómában kreált lovagokat nem akarták egyenlő rangúaknak elismerni, »quod ipsi imperatorum multum displicuit«. L. Schilter: *Scriptores rerum Germanicarum*. Andreae presbyteri Ratisbonensis *Chronicon* az 53. lapon.

¹ A koronázás leírásánál a következő források jönnek tekintetbe: az ordo coronationis, R. T. A., X., 495. szám; Poggio levele Niccoló de Niccoliohoz Flórenczbe 1433 június 4-ről, ugyanott, 503. szám; Zantfliet krónikája, Martène-Durand, *Ampl. coll.* V., 432—434. lap és Gimignano Inghirami naplója, *Archivio Storico Italiano*, Serie V, tomo I. a 45—47. lapon. Szől még a koronázásról Eberhard Windecke is, a kinek leírását az Altmann-féle kiadás alapján a kuriosum kedvéért itt közöljük, de a mely hitelességre számot nem tarthat, a mint ezt már annak idején Aschbach is, *Geschichte Kaiser Sigmund's*, IV. kötet, 116—117. oldal, kimutatta. Windecke leírása (343—344. oldal) a következőkép szól:

»Und uf den heiligen pfingstag do reit der Romsch Konig zu Rome zü sant Peter und sant Paulus münster. do sass der pobst Eugenius quartus under sine tabernakel; do knuwet der Romsch Konig vor den pobst, do leich er ime sin keiserliche crone. do ging der keiser in die Kirchen vor Sant Mauricien altare; do mahte man in einen canonicen des münsters zu Rome und satzte im ein bunten hut uf mit zigernen hornern als die prelaten zu dem thüm tragent. und also ging der bobest und der keiser sitzen in den kore sant Peter sant Paulus münster ieglicher under sime tabernakel, und also kam do einer, der do pfieget einen keiser zu kronen und fragete do den keiser, ob er ein eckint were und ein fromer man und herre were, als das danne billichen ist und sin sol. do sprach der keiser, jo; aber du bist nit frome und toiglichen dem keiser sin crone ufzusetzen, wanne du hast einer frouwen ire prust abgesnitten, also wart der selbige entsatzt und wart ein ander von dem bobest und keiser gemacht.

Und also ging der bobest und der keiser in ire tabernakel sitzende, also do man solt das ewangelium lesen, wanne man hette ein löblich ampt von der heiligen trinitat angefangen zu singen; als das wol mügentlich was, do kam der, der do pfieget ein keiser sein krone ufzusetzen und satzte dem kaiser Sigmont sin crone uf, das sie hing krump zu der rechten siten. und also knuwet der keiser vor den pobst; do hüpf der pobst auf sinen rechten füß und satzte dem kaiser die crone glich, als dann recht und gewonheit ist und gap dem keiser den segnen und eime andern des keisers swert. das danne ein bobst pfiliget ein keiser zü geben, wann er daz ewangelium in der selben messe singet. und als der keiser das ewangelium gesang und er do kam an das wort et dat sibi gladium, do gap der bobest dem keiser das swert bi der spitzen in die hant; do kerte es des keisers marschals umb und gap es dem keiser reht in sin hant; und also sang der keiser das ewangelium ganz uss. nachdem also, das das ambacht geschehen was und man den Kuss gipt noch den sitten, do gap man dem pobst das wore sacrament zü küssen. Also kuste der bobst den keiser an sinen rechten backen und der keiser den bobest sin wider. Also nam der keiser sin swert wider in sin hant und der bobest sin cruz, und gap dem keiser sinen segnen und schiedene uf den tag also lobelich, das ich hoffe das der almechtige got und die jungfrouwe Maria und alles himelsch here und alle die cristenheit sol doven

IV.

A koronázással kapcsolatosan Zsigmond a kiváltságlevelek és kitüntetések egész sorát osztogatta. Az Altmann-féle Regesta imperiiben a koronázási eskü letevését igazoló császári oklevél után nem kevesebb, mint 41 oklevélregistát találunk, a melyek mind a koronázás napjának, május 31-nek keltével vannak ellátva. Ezek között az első helyen áll az az oklevél, a melyben Zsigmond Lucido de Conti bíbornok, a Szent Péter-bazilika archipresbitere kértére megerősíti a Szent Péter-templom kánonkjainak és káptalanának kiváltságait, különösen azokat, a melyeket VI. Henrikől 1196 október 18-án, I. Frigvestől 1159 június—július havában és II. Frigvestől 1234 július havában nyertek.¹ A R. T. A. kiadói ezenkívül szorosabb összeköttetésbe hozzák a koronázással azokat az okleveleket, a melyekkel Zsigmond Frigyes brandenburi örgróf és utódai részére az örgróf összes kiváltságait megerősíti,² és végül a Nürnberg részére adott kiváltságlevelek közül kettőt; az egyikben Zsigmond a várost fölhatalmazza arra, hogy mindazokat, a kik a Nürnbergbe vezető birodalmi úton utazókat vagy azon Nürnbergből távozókat megtámadják és kirabolják, elfogatja és megbüntetheti, a másikkban Zsigmond a birodalmi jelvényeket újból Nürnberg őrizetére bizza.³ E kettőn kívül Nürnberg részére még 20, összesen tehát 22 oklevél állítattott ki május 31-ről keltezve. Ezek közül 8 aranypecsét alatt, 14 pedig a felségpecsét alatt állítattott ki. A város ezekért 600 aranyat fizetett, maga a 8 aranybulla aranyanyaga 200 aranyba került, az ötvös, ki azokat elkészítette, 40 aranyat kapott, míg a kancellária személyzete között a városi követek 50 aranyat osztottak szét.⁴ A többi e napon kiállított oklevelek a következők: Bamberg városa részére megerősíti 1431 április 23-i kiváltságát, (Altmann 9430.), Leonhard passai püspök kértére a közte és a püspökök között folyt pörben 1432 június 17-én hozott ítéletet megerősíti, (Altmann 9458.) adómentességeket adományoz Zollner Gerhard nürnbergi polgárnak (u. ott 9466.), megerősíti

glopt und geert werden wie es harnoch gen wurt, das wil ire (ob got wil) aber harnoch noch dem besten zeichen.« A császárkoronázásnál követett szertartásokról a XIII. század közepéig l. Diemand munkáját, *Das Ceremoniell der Kaiserkrönungen von Otto I. bis Friedrich II.* München, 1894.

¹ Altmann, 9429. szám, R. T. X., 496. szám.

² Ugyanott, 9431. R. T. A. 497. szám.

³ Ugyanott, 9456. és 9457. számok.

⁴ Altmann, 9436. szám.

Schlick Gáspár alkanczellár összes kiváltságait, a neki tett adományokat, így jelesül a bassanoi uradalmat stb. (u. ott 9467. sz.), valamint a lovaggá ütésről szóló okleveleket állított ki Brisacher Marquart, Sannawer Miklós, Beheim Sebald részére, egy adománylevelet erősít meg egy bizonyos Kreig részére, nemkülönbön címeres nemesleveleket adományozott Bochow Wenzel, Haller Erhard és Pál, Truchsess Ulrik, Stock János és Miklós, Blulyn Ulrik és Prohische Germann részére. (U. ott 9432—9435. és 9459—9465. számok.) Ellenben, a mint ezt a R. T. A. kiadói bebizonyítják, az e napra tett — különben keltezetlen — kiváltságlevél, a melyet Zsigmond az egyház és papjai részére állított ki, és a melyben a II. Frigyes és IV. Károly által kiadott constitutiókat erősíti meg, nem ezen a napon, hanem később kelt, és így az e napon kiadott oklevelek sorából törlendő.¹ Ép így tévesnek kell tekintenünk azt, hogy Zsigmond Schlick Gáspár alkanczellárt, a kit június 1-én kelt oklevelével a comes sacri palatii Lateranensis ranggal felruházott² már most emelte a kanczellári méltóságra. Schlick e méltóságot minden valószínűség szerint június 22-én vagy 29-én nyerte el.³

A hír, hogy Zsigmond a császári koronát Eugen pápa kezéből elnyerte, csakhamar elterjedt a birodalomban. Zsigmond maga több hivat személyesen értesítette a koronázás megtörténtéről, így június 2-án János churi püspököt, a baseli zsinatra küldött követét,⁴ június 3-án Rosenberg Ulrikot,⁵ június 4-én a baseli zsinatot,⁶ június 6-án a cseh és morva rendeket.⁷ Azonkívül Zsigmond, mint látszik, a német birodalmi városok közül egynehánynyal szintén közölte a hírt, így Frankfurtal és Nürnberggel, ezek a levelek azonban nem maradtak reánk. Az olasz városok közül Sienát június 15-én értesítette a császár a koronázás megtörténtéről, Caffarelli János forlii püspököt Perugia kormányzóját és Perugia városát pedig június 17-én kelt levelével.⁸

Ezen a császár által küldött személyes értesítéseken kívül

¹ Regestája. Altmannál, 9428. szám. V. ö. R. T. A., X., 735. lap.

² És utódait. Altmann, 9468. szám, a mennyiben ez az oklevél szintén nem hamisítvány.

³ L. az erre vonatkozó fejtegetéseket R. T. A., X., 735—736. lapon.

⁴ R. T. A., XI., kötet, 1. szám.

⁵ R. T. A., X., 500. szám, Altmann, 9473. szám.

⁶ R. T. A., XI., 2. szám.

⁷ Ez a levél kétféle szövegben maradt reánk, június 6-ról cseh nyelven, Altmann, 9481. szám és június 23-ról latin nyelven. R. T. A., X., 501. szám.

⁸ R. T. A., X., 739. szám, 2. oldal, 2. jegyzet.

a koronázás híre más úton-módon, hosszabb-rövidebb idő alatt szintén elterjedt. A német lovagrend nagymesterét, Rusdorf Pált a rend római prokurátora, Niklosdorf János értesítette június 24-én a koronázásról.¹ Nürnberg városába a hír június 24-e körül érkezett meg és pedig először néhány ottani kereskedő értesült róla Velenczéből. Nürnberg városa e hírt június 25-én tudatta Frigyes brandenburgi őrgróffal.² Június 28-án késő este megérkezett Zsigmond levele a városhoz. Ezt a város még aznap és június 29-én közölte Frigyes őrgróffal, Eger városával és Nürnbergnek Prágában tartózkodó követivel, Stromer Zsigmonddal és Tetzl Gáborral, továbbá a választófejedelmekkel.³ Ulm városa június 27-e körül értesülhetett a koronázásról.⁴ Basel városába június 25-én ért el a hír,⁵ június 26-án a zsinat ülésében felolvasták Zsigmondnak június 2-án a churi püspökhöz intézett levelét,⁶ majd megérkezett a császár hivatalos levele a zsinathoz, június 4-ről keltezve, melyet a császár követi, Klux Hartung lovag és Stock Miklós dr. hoztak magukkal. Ezek július 12-én ebéd után vonultak be Baselbe,⁷ és Vilmos bajor herczeggel és János churi püspökkel együtt július 13-án a zsinat ülése előtt átnyújtották a császár levelét, a melyet az ülésben felolvastak.⁸ Baseltől értesült aztán Strassburg városa is, egy június 28-án kelt levél útján.⁹

A koronázás megtörténtét a birodalomban, mint látszik, mindenfelé nagy ünnepélyekkel ülték meg. Siena városa úgy

¹ R. T. A., X., 505. szám.

² A levél R. T. A., X., 506. szám. V. ö. Chroniken der deutschen Städte, I., 368., 447—448. oldal.

³ Chroniken der deutschen Städte, I., 447—448. R. T. A., X., 843. oldal, 1. jegyzet. Nürnberg város számadási könyvében erről a következő feljegyzést olvassuk: »It. ded. 20 guld. 8 ss in gold dem Fritz Straeussel zu lauffen ad dominum regem gen Rom und mer 10 gulden pro bibalibus, als er uns brief pracht von Rom, das derselb unser herre der Römische Kuenig an pfingstag nehtsverganden die keyserlichen cron empfangen hett, unum pro 1 ¶ 2 ss hl, faciunt in hallensibus 32 ¶ 9 ss 4 hl.« Chroniken der d. St., I., 449. oldal, 4. jegyzet.

⁴ R. T. A., X., 738. oldal, 3. jegyzet.

⁵ L. Pfaffendorf András levelét a német rend nagymesteréhez, ugyanott, 844. oldal, 1. jegyzet. Haller, Concilium Basiliense, V., 57. lap.

⁶ L. Pfaffendorf András levelét a nagymesterhez június 27-ről ugyanott, 507. szám és a zsinati protokollumokat, Hallernál, Concilium Basiliense, II., 437. lap és Conc. Basil., V., 57. lap.

⁷ Haller i. h., V., 58. oldal.

⁸ Ugyanott, II., 448. és V., 59. oldal. A levél R. T. A., XI., 2. szám. A Mon. Conciliorum saeculi XV. szerint (II. kötet, 361. lap) Zsigmond a zsinat protektorához, Vilmos bajor herczeghez is intézett volna egy levelet. Ugyanott olvassuk, hogy Zsigmond levelei német és latin nyelven keltek volt.

⁹ R. T. A., XI., 30. oldal, 2. jegyzet.

látszik még június 15-e előtt — a mely napon kelt Zsigmond levele a városhoz — magánúton értesülhetett a koronázásról, mert már június 14-én kelt a város levele a császárhoz, a melyben őt koronázása alkalmából üdvözölte.¹ Egy hónappal rá, július 12-én a tanács elhatározta, hogy ünnepélyes misét mond, körmenettel kapcsolatosan és örömtüzeket gyújtat.² — A velencei köztársaság július 1-én utasítá római követét Andrea Donatot, hogy jelenjék meg a császár előtt és fejezze ki neki a köztársaság szerencsekívánatait.³ A sváb városi szövetség július havában Ulmban tartott gyűlésében szintén elhatározta, hogy követség útján üdvözli Zsigmondot koronázása alkalmából és kiváltságai megerősítését fogja kérelmezni.⁴

A német városok közül Baselről és Nürnbergről tudjuk, hogy a császárkoronázás hírére nagyobb ünnepélyeket rendeztek. Basel városába június 25-én este érkezett meg a hír, a mikor is Vilmos bajor herceg a zsinat protektora és János churi püspök rendeletére az összes harangok megkondultak és örömtüzek gyújtattak fel.⁵ A zsinati deputatio pro communibusnak július 15-i ülésében továbbá határozatba ment, hogy kedvező időjárás esetén a következő vasárnap, július 19-én ünnepélyes körmenet fog tartatni.⁶ A mondott napon a körmenet a főtemplom körül tényleg meg is tartatott, 72 infulált egyházi személyiség részvételével.⁷

Nagyobb fényt fejtett ki ez alkalomra Nürnberg városa. A koronázás hire a városba június 28-án késő este érkezvén meg, azt június 29-én, Péter Pál napján délben tudatták a város lakosságával. Az összes harangok megkondultak és a templomokban mindenütt Te Deumot tartottak. A Sebalduz-templom erkélyéről három sípos és egy kürtös templomi zenét adott, este pedig a város piacznál örömtüzet gyújtottak, a mely körül a lakosság zeneszó mellett tánczra perdült. Másnap, június 30-án a tanács rendeletéből nagy körmenet tartatott, a papság részvételével az oltári szentséget körülhordozták, végül az összes templomokban ünnepélyes mise mondatott. Este a városházán

¹ R. T. A., X., 739. oldal, 2. jegyzet.

² Ugyanott.

³ A tanácsnak erre vonatkozó határozata R. T. A., XI., 67. szám, 4. §.

⁴ L. a szövetség levelét 1433 június 15-ről Nördlingen városához R. T. A., X., 512. szám.

⁵ L. Basel levelében Strassburghoz július 28-ról, R. T. A., XI., 30. oldal, 2. jegyzet és Haller, Conc. Basiliense, V., 57. oldal.

⁶ Haller i. m., II., 449. oldal.

⁷ Haller i. m., V., 60. oldal. V. ö. R. T. A., X., 738. oldal, 11. jegyzet.

tánczmulatság zárta be az ünnepélyeket.¹ Július 24-én kelt aztán a város üdvözlő levele a császárhoz, a melyet a Rómában tartózkodó Haller Erhardnak küldtek el, hogy a császárnak átadja.²

A császárkoronázási ünnepélyek Rómában május 31-én lezáródtak. Az ünnepélyek után megkezdődtek Zsigmond és a pápa között a tanácskozások, a melyek a zsinati kérdés körül forogtak. E tanácskozások tárgyalása kívül esik jelen értekezés keretén, velük más alkalommal fogunk foglalkozni. E tanácskozások mellett Zsigmond a velencei köztársasággal is tárgyal.³ Római tartózkodása egészen augusztus közepéig terjedt,

¹ Chroniken der deutschen Städte, I., 388. oldal. »Darnach an sant Peter und Paulus tag da verkündet man zu Nuremberg, das der kaiser gekrönt wer werden, und das geschahe zwischen 7 und 8 oren (vagyis a mai számítás szerint délfelé) da leut man alle glocken und sang in allen kirchen lobgesank und des nachtes mechet man auf dem marczt freudenfeur und das volk was fast fröhlich und an dem andern tag ging man mit dem heiligtum unter dy antlos.« Szól azonkívül az ünnepségekről Endres Tucher memorialeja is ugyanott, II., 24. oldal: »Item an sant Peter und Paulus tag do was potschaft komen das der konig Sigmunt was kront worden an dem pfingstag umb . . . ur auf den tag mit grosser zirheit zu kaiser. Man hett hie bestellt in allen kirchen, das man all glocken leutet zu freud und mit der orgel anhub zu singen Te Deum laudamus und mit den pfaffen und münchen in allen kirchen. Item er hat vil riter gemacht auf der Tiberprucken vor Rom.

Und unser pfeiffer 3 und 1 pusauner gingen auf sant Sebalt kor und pffifen auf 2 ort zu freuden oben umb den ga-ck, und zu nachts nach tisch 1 ½ vor dem jaraus, da macht man ein gros feur auf dem marczt und die pfeiffer und pusauner pffifen zu tantz, das alle welt tantzet: knaben, knecht, mait und erber frawen und gesellen an zal. und zu morgen am eritag fru do gieng man unter die antlas, all orden munch und pfaffen, die van sant Sebalt her desseh und die dort geset; und sungen darnach in ieder kirchen ein mes mit der orgel von dem heiligen geist.« V. ö. ehhez a Tucher-féle Memorialbuch adatait, ugyanott, X., 19. oldal: »Item 1433 jar am pfingstag ward kunig Simund gekrönt zu kaiser zu Rom. und man tantzt awf dem markt umb das frewdenfeur und der stat pfiwffer waren auf dem chor sant Sebalt an sant Peter und Pawlus tag und des andern tags tantzt man auf dem Hawss.« Ugyanott, I., 449. oldal közölve van a következő kivonat a városi Jahresregisterekből: »It. ded. 8 ff 8 ss hl. das der freuden tantz gekost hat und daz man gab umb wein und dein pfeiffern und mesnern und den turnern Sebaldi, als man alle glocken hie in der Stat lewtet und die pfeiffer und trometer auff sant Sebalds kirchen pffifen und man frewdenfeur machet allumbundumb in der stat und vil kind und junger und alter leut am markt und sust in der stat umb das fewr tantzten in festo sanctorum apostolorum Petri et Pauli do di obgenant potschafft kam, das unser gnedigister herre keyser Sigmund zu Rom gekrönt was worden czu römischen keyser.«

² A levél Chroniken der deutschen Städte I. 449—451. oldal, a Hallerhez intézett levéllel együtt. Ugyanott 451—452. oldalon Haller számadás-tétele követségéről.

³ Ezekről a tárgyalásokról részletesen szoltottam »Zsigmond király és

de már július közepe táján beszéltek elutazásáról. Niklosdorfi János már július 12-én írja Rusdorf Pál német nagymesternek, hogy Zsigmond július utolsó napjaiban szándékozik Rómából elvonulni és pedig Perugia felé.¹ Azonban Zsigmond, daczára annak, hogy — valószínűleg a meleg időjárás miatt — kíséretéből sokan megbetegedtek,² nem mozdult ki Rómából. Augusztus 6-án Niklosdorf Jánosnak egy újabb leveléből látjuk, hogy a császár elutazása augusztus 10-re, esetleg egy korábbi napra volt kitűzve.³ Tényleg azonban Zsigmond csak augusztus 13-án indult útnak. Elutazásáról ismét Gimignano Inghirami naplója ad bővebb részleteket.

Augusztus 13-án a reggeli órákban Zsigmond a Szent Péter-templomba ment szt. Veronika kápolnájába. Eugen pápa is elhagyta lakosztályát és a Szent Péter portikusába vezető lépcsőkön megindult a templomba. Zsigmond a pápa jöttének hírére elhagyta a templomot és a lépcsők alján várta be a pápát, a kivel együtt lépett be ismét a Szent Péter-templomba. Együtt haladtak a Veronika-kápolnáig, hol felmutatták mindkettőjüknek Szt. Veronika kendőjét. A pápa és a császár ezután elhagyták a basilikát. Eugen pápa a császárt egészen a basilikához vezető lépcsőig kísérte, a hol őt megcsókolta és megáldotta, mire visszatért a palotába. A császár, a bíbornokok által kísérve erre útnak indult. Az Angyalvár hidján megállott és még egynehányat lovaggá ütött, mire tovább folytatta útját és a Porta Salaran keresztül elhagyta az örök várost. E napon egészen Monte Rotondóig haladt, a hol még augusztus 15-én is találjuk őt.⁴ Augusztus 22-én Folignóban tartózkodott, augusztus 26-án pedig Perugiában volt.⁵ Perugiából Caglin, Urbinon, Riminin, Ravennán, Ferrarán, Mantuán és Pistoján keresztül vonult vissza Németországba. Október 4-én Trientben találjuk és október 11-én végre bevonult Baselbe. Hajón jött, csekély kísérettel, szinte titokban vonult be a városba, úgy hogy a zsinati atyák őt testületileg, a hogy illett volna, nem is fogadhatták. Fogadására megjelent Vilmos bajor herceg, a zsinat protektora, azonkívül a polgárság is kivonult eléje. Gyalog ment kíséroivel együtt a székesegyházba, a hol a püspök a papság élén fogadta. Arany mennyezet alatt vonult be a tempomba, hol a részére

a velencei köztársaság 1433—1435. cz. értekezésében. Századok 1901. évfolyam.

¹ R. T. A. X. 510. szám és ugyanott 846. oldal, 2. jegyzet.

² Ugyanott.

³ R. T. A., X., 511. szám.

⁴ Itt három oklevele kelt, ezek regestái Altmannál 9637—9639. szám.

⁵ Altmann, 9640. és 9641. számok.

elkészített trónon foglalt helyet. Üdvözölte a zsinati atyákat és rögtön megkezdte velük a tanácskozást. A sietség, a melylyel Zsigmond a tanácskozást a zsinattal megkezdte, okadatolt volt, mert már lejárában volt a határidő, melyet a zsinat a pápának, midőn azt maga elé idézte, kitűzött.¹

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

¹ Zsigmond megérkezéséről Baselbe I. a zsinati protokollumokat Hallernál Conc. Basil., II., 501. és V., 64. oldal.

ATELKUZU TERÜLETE ÉS NEVE.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

A magyarságnak atelkuzui szállására Konstantinos Porphyrogennetos »De administrando imperio«-ja az egyetlen biztos forrás. A többi, t. i. az arab-perzsa és hazai források csak ennek megerősítésére szolgálnak, mert egyrészt közvetlenül e hazáról nem is szólnak, másrészt legkevésbé sem igyekeznek egy-egy földterület határait pontosan megállapítani; míg Konstantinos Atelkuzu fekvését kétségtelen pontossággal megjelöli. Mi tehát az oka, hogy őstörténetünk kutatói mégsem tudnak e tekintetben megállapodni? Az, hogy a kutatók egy része, bár megsejti a végeredményt, de helytelen úton igyekszik a kívánt eredményhez jutni (pl. Roesler, l. alább), a másik rész pedig eredményét teszi kockára azzal, hogy minden áron más kútfők Prokrustes ágyára vonja Konstantinos adatait. (Pl. Marquart, l. alább.)

Atelkuzu területét Konstantinos következő két helye határozza meg:

»ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακιτῶν τῶν τηρικαῦτα Κάγγαο ἐπονομαζομένων, τὸ τῶν Τούρκων φασσάτον ἡττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη· καὶ τὸ μὲν ἐν μέρος πρὸς ανατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατώκησεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σαβαρτοιάσφαλοι· τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατώκησε μέρος, ἅμα καὶ τῇ βοεβόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ Αεβεδία, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκούζου, ἐν οἷς τόποις τὸ νῦν τῶν Πατζινακιτῶν ἔθνος κατοικεῖ«.¹

»ὅτι ὁ τῶν Πατζινακιτῶν τόπος, ἐν ᾧ τῇ τότε καιρῷ κατώκησαν οἱ Τοῦρκοι, καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν· οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὗτοι, ποταμὸς πρῶτος ὁ καλούμενος Βαρούχ, ποταμὸς δεύτερος ὁ καλούμενος Κουβού, ποταμὸς τρίτος ὁ καλούμενος Τροῦλλος, ποταμὸς

¹ Konst. Porph. De adm. imp. cap. 38. ed. Bonn. pag. 169.

τέταρτος ὁ καλούμενος Βροῦτος, ποταμὸς πέμπτος ὁ καλούμενος Σέρετος«. ¹

Ezen atelkuzui folyók neve már a XVIII. század második felétől kezdve mostanig különféle magyarázatokra szolgáltatott okot.

Már az első vizsgáló, Pray György ² is ez öt folyónévből igyekezett Atelkuzu területét megállapítani. Szerinte Atelkuzu tulajdonképen Dácia, de a folyónevek egymásutánjából következtetve, teljesen helyes úton halad: »Non solam autem Daciam ab Hungaris primum inessam, sed Moldaviam quoque, ac forte quod ultra est usque ad Borysthenem ex Constantino utcunque liquet, qui inter flumina, quae Hungari accolebant, Baruchum, Cubum, forte melius Cusum, ut supra idem semel, atque iterum habet, deinde Trullum, Prutum et Seretum memorat. Postremi duo fluvii suum hodie adhuc nomen retinent, ex quibus coniectura sit, aïios (sic!) non longe quaerendos esse«.

Thunmann ³ már megkísérelte az összes folyóneveket megmagyarázni. A Τροῦλλος-t ⁴ a török Turlu névvel, a Κουβοῦ-t ⁵ pedig a régibb bizánczi írók Κοῦφης nevével vetette össze, a mely szerinte a Bug, vagy a Dnyeper és Bug összefolyása, a »Liman« lenne. Felvetette azt a kérdést is, hogy a Βαρούχ-on talán a Dnyepert kellene érteni, de biztosan megállapíthatónak sem ezt, sem a Κουβοῦ-t nem tartotta s így nem is terjesztette Atelkuzut a Dnyeperig, hanem csak a Bugig: »Unter der Anführung des Lebedias verliessen die Ungern ihre alten Wohnsitze und liessen sich nunmehr zwischen dem Bog und der Donau nieder«.⁶

Thunmanntól kezdve azután gyakran találkozunk többkevesebb megokolás kíséretében azzal a felfogással, hogy Atelkuzu területe a Bugig, vagy épen a Dnyeszterig terjed.

A Dnyeszter Atelkuzu keleti határa Fessler-⁷ és Jerney-nél,⁸ a ki a Βαρούχ és Κουβοῦ-val a Buk és Rushava folyócskák (mindkettő a Dnyeszter mellékfolyója) nevét egyeztette.

¹ Pag. 171.

² Georg. Pray: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae MDCCLXI. pag. 307.

³ J. Thunmann: Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipz. 1774. I. 145—146.

⁴ U. o. 145. n) jz.

⁵ U. o. 145. o) jz.

⁶ Thunmann: Untersuchung über stb. 142.

⁷ Fessler: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. Leipz. 1815. I. 247.

⁸ Jerney János keleti utazása. Pest, 1844.

A Bugot veszik határfolyónak újabb historikusok, mint Dümmler, Kuún Géza gr. és Marczali is.

Dümmler minden megokolás nélkül a Baruch¹ névben látja a Bug folyót, míg a *Κουβοῦ*-t meghatározhatatlannak tartja. Ily alapon mondja: »wir das ungarische Volk an der Nordküste des Pontus zwischen den Mündungen der Donau und des Dnjepr oder zwischen den Strömen Sereth und Bug mit Bestimmtheit vorfinden«.²

Ugyancsak a Bugot sejtí a *Βαρούχ* névben Kuún Géza gr.³ »Fluminum primum in enumeratione Konstantini *Βαρούχ* elisa syllaba ar in Buch *Βογοῦ* abbreviari potuit, quae contractio in hodierno Bog adhuc viget«. Valamelyik a Pontos Euxeinos északi partján tanyázó skytha-török fajú nép nevezhette szerinte a Hypanist »Barik«-nak, a mely szó megvan a törökben, a »barmak« igéből származó s »progrediens« jelentésű »barik« szóban. Összevetette e névvel Konstantinos egy másik folyónevét, a *Βουρλίχ*-ot,⁴ a melyet Plinius »Buges«-nek⁵ nevezett. Szerinte a *Βαρούχ* és *Βουρλίχ* nevek első szótagja, a gyökérszó tulajdonkép br, a második szótag a »lik-uch suffixum«. A második folyó *Κουβοῦ* nevét a *Κοῦφις*⁶ névvel vetette össze s a Bugtól keletre tette.

Ennek a fölfogásnak legelső nehézsége, hogy török eredetűnek tartotta a *Βαρούχ* nevet, arra alapítván feltevését, hogy már a legrégibb időben turáni török eredetű népek (*βασιλῆιοι Σκύθαι*) laktak e vidéken. De ki bizonyította be azt, hogy ezek a skythák török eredetűek s török nyelvűek voltak? Eddigélé senki s így ezzel az érvvel operálni nem lehet.

Szintígy alaptalan a *Βουρλίχ*-nak a pliniusi Buges-szel való összevetése. Kuún Géza szerint Konstantinos oda helyezi a *Βουρλίχ*-ot, a hova Plinius a Buges-t. Pedig ha megvizsgáljuk Plinius idevágó adatait s összevetjük Herodotos-szal, egészen más eredményre jutunk. Plinius idevonatkozólag ezeket mondja: »Sinus Carcinitis apellatur flumen Pacyrus. Oppida Naubarum, Carcine: a tergo lacus Buges fossa emissas

¹ Dümmler: Geschichte des Ostfränkischen Reiches, Leipz. 1888. 2. Aufl. 3. Band. 441. 3. jz. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.)

² Dümmler: Gesch. d. Ostfr. Reich. 441.

³ Kuún G.: Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis hist. antiqu. Vol. I. Claudiopoli MDCCCXCII. pag. 186—189.

⁴ Konst. Porph. De adm. imp. c. 42.

⁵ Kuún G. id. m. 187. *** jz.

⁶ Ez összevetés már Thunmannál is megvan.

in mare. Ipse Buges a Coreto, Maeotis lacus sinu, petroso discluditur dorso. Recipit amnes Bugem, Gerrhum, Hypanin e diverso venientes tractu, nam Gerrhus Basilidas et Nomadas separat. Hypanis per Nomadas et Hylaeos fluit manu facto alveo in Bugen, naturali in Coretum.¹ Tehát a »Hypanis per Nomadas et Hylaeos fluit manu facto alveo in Bugen«. A hylaeok Herodotos IV. kv. 18. fej. szerint a Borysthenes bal partján laktak a Hypakyrisig² s az a folyó, mely érinti Hylaiát s elválasztja a nomádoktól, a Pantikapes.³

Tehát a pliniusi Hypanis azonos a herodotosi Pantikapesssel, a mely Hylaia földjén áthaladván, a Borysthenes-szel egyesül. Itt van az egyezés Plinius és Herodotos között, t. i. Herodotosnál »ἀρχοὶ τε δὴ θαλάσσης ὁ Βορυσθένης ῥέων γίνεται καὶ οἱ συμμίσχεται ὁ Ὑπανις ἐς τὸν τὸ ἔλος ἐκδιδοῦς«.⁴ Így a Hypanis és Borysthenes egyesülése a Liman (ἔλος), a mely azonos a pliniusi Bug-gal, t. i. nála a Hypanis a Bugesbe ömlik. Ezt bizonyítják Plinius következő sorai is: »Sinus Carcinitis appellatur, flumen Pacyris, Naubarum, Carcine, a tergolacus Buges fossa emissas in mare«, a mely sorok eredetét kétségtelenné teszük Herodotos emez adatai: »ἔκτος δὲ Ὑπάκκυρις ποταμός. ὃς ὀρυάται μὲν ἐκ λίμνης, διὰ μέσων δὲ τῶν ρομάδων Σκυθίων ῥέων ἐκδιδοῖ κατὰ Καρχινίτην πόλιν«.⁵ Tudjuk, hogy Karkinitis a Borysthenestől keletre eső kikötő (s a Karkine-öböl azonos a Νεκροπυλαι-al, a mai Perekopi-öböllel), így a mögötte levő Buges, a melybe a Hypanis ömlik, csakis a Liman lehet.

E felfogás ellen s Kuún Gézáé mellett mindössze az szólhatna, hogy Plinius szerint »A Buge super Maeotin Sauromatae et Essedones«⁶ laknak. Herodotos szerint: »Τάναϊν δὲ ποταμὸν διαβάντι οὐκέτι Σκυθική, ἀλλ' ἡ μὲν πρώτη τῶν λαζίων Σαυροματέων ἐστί, οἱ ἐκ τοῦ μυχοῦ ἀρξάμενοι τῆς

¹ Caii Plinii Secundi Historiae Naturalis l. XXXVII. ex recens I. Harduini. Biponti 1783. lib. IV. cap. XXIV. pag. 287.

² Herodotos . . . erklärt von Heinrich Stein, II. Band, II. Heft. Berlin, 1893. 23: »ἀτὰρ διαβάντι τὸν Βορυσθένα ἀπὸ θαλάσσης πρῶτον μὲν ἡ Ὑλαίη«.

³ Herodotos . . . erklärt von Heinrich Stein, II. Band, II. Heft. Berlin, 1893. 58—59. l. c. 54. »Παντικιάης, ῥέει μὲν (γὰρ) καὶ οὗτος ἀπὸ βορῶν τε καὶ ἐκ λίμνης καὶ τὸ μετὰ τούτου τε καὶ τοῦ Βορυσθένηςος νέμονται οἱ γεωργοὶ Σκύθαι, ἐκδιδοὶ δὲ ἐς τὴν Ὑλαίην, παραμεινόμενος δὲ ταύτην τῷ Βορυσθένεί συμμίσχεται«. U. o. 24—25. l. c. 19. »τό δὲ πρὸς τὴν ἡὼ τῶν γεωργῶν οὐκ ἐτι Σκυθίων, διαβάντι τὸν Παντικιάην ποταμὸν, ρομάδες ἤδη Σκύθαι νέμονται, οὔτε τι σπείροντες οὐδὲν οὔτε ἀρῶντες«.

⁴ Herodotos lib. IV. c. 53. 58. l.

⁵ Herodotos lib. IV. c. 55. 59 l.

⁶ Plinius Hist. Nat. lib. IV. 289. l.

*Μαίητιδος λίμνης νέμονται τὸ πρὸς βορρὴν ἄνεμον, ἡμερῶν πεντακαίδεκα ὁδόν».*¹ Így a sauromaták a Donon túl laknak, tehát Plinius utóbb említett helyén a Buges tényleg a másik Hypanis, azaz Kubant (Konst.-nál *Βοιρλίτις*) jelenti, de ez Pliniusnak s utána a középkori historikusoknak tévedése, a mely onnan eredt, hogy a két egymástól távol eső folyónak, a Bugnak s Kubannak a régi historikusoknál azonos a Hypanis neve, s így a Bug nevet is tévedésből a Kubanra is használták s gyakran összetévesztették a két folyót.

Nem fogadhatjuk el Kuún Gézának a *Κουβοῦ*-ra vonatkozó magyarázatát sem. E nevet Konstantinos egy másik folyó nevével, a *Κοῦφης*-sal veti össze, a mely szerinte a Bugtól keletre folyik. E *Κοῦφης* név magyarázata ugyanolyan tévedésekre vezette a kutatókat, mint az előbb tárgyalt Hypanis-Bug név. Kuún Gézánál a *Κουβοῦ* azonos a *Κοῦφης*-sal, de még nem a Buggal egyezteteti a *Κοῦφης* nevet. Marquart² már tovább ment s azt bizonyította, hogy a *Κοῦφης* a *Κουβοῦ* névnek egy változata s azonos a mai Buggal. E felfogás azonban már Thunmann-nál is megvan.³

Marquart emez egyeztetése a források állításaival szemben tisztán hypothesisen alapszik. Lássuk Konstantinos szövegét, mit mond a *Κοῦφης* folyóról: »ἀπὸ δὲ τοῦ Δανούβειως ποταμοῦ μέχρι τοῦ προσηθέντος καστροῦ τοῦ Σάρακλ ὁδὸς ἐστὶν ἡμερῶν ἕξ μέσον δὲ τῆς τοιαύτης γῆς ποταμοὶ μὲν εἰσι πολλοί. δύο δὲ μέγιστοι ἔξ αὐτῶν, ὃ τε Δάναστροις καὶ ὁ Δάναπρις, εἰσι δὲ ἕτεροι ποταμοί, ὃ τε λεγόμενος Σὺγγουλλ καὶ ὁ Ἰβυλλ, ὁ Ἀλμαται καὶ ὁ Κοῦφης καὶ ὁ Βογοῦ καὶ ἕτεροι πολλοί».⁴ Itt a »*Κοῦφης*» és a »*Βογοῦ*» világosan két külön folyó, Marquart tehát e nehézséget úgy tünteti el, hogy szövegjavítást ajánl: a »ὁ *Κοῦφης* καὶ ὁ *Βογοῦ*» helyébe »ὁ *Κοῦφης* ὁ καὶ *Βογοῦ*».⁵ Ezt a felfogást t. i., hogy a *Κοῦφης* azonos a Buggal, támogatná az, hogy az ókoriaknál a Bug neve ugyanaz, mint a Kubáné, vagyis Hypanis, így a Kuban »*Κοῦφης*» nevét is a Bugra alkalmazhatták. De ellene mond ennek a felfogásnak Konstantinos fentebb idézett helye, a mely épen az ellenkezőt mondja, mint Marquart, a ki épen úgy akarja

¹ Herodotos lib. IV. c. 21. 26. l.

² J. Marquart: Osteuropäische und Ostasiatische Steifzüge. Leipzig, 1903. 505. l.

³ Thunmann: Untersuchungen 145. l. o) jz. »Vielleicht ist *Κοῦβοῦ* der *Κοῦφης*; älterer Byzantiner und also wahrscheinlich der Bog, oder der Liman, in welchen der Dnepr und der Bog zusammenfließen.«

⁴ De adm. imp. c. 42.

⁵ Marquart O. u. o. Str. 505. l.

a nézetével ellenkező szöveget azzal egyezővé tenni, hogy változtat rajta. Pedig az ilyen szövegváltoztatás nem lehet hypothesis alapja.

Ugyanígy ellenkezik Marquart feltevésével Theophanesnek a *Κοῦφης*-ről szóló passzusa is. Theophanes tulajdonképpen a *Κυαν-Κοῦφης*-ről¹ szól, de e folyó torkolatának meghatározásakor önkéntelenül a másik *Κοῦφης* helyét határozza meg, a mikor azt mondja, hogy e folyó a Nekropylai közelében, a *Κριου πρόσωπον*-nak nevezett hegyfoknál ömlik a tengerbe. A Nekropylai pedig Theophanes² és Konstantinos³ szerint Cherson és a Dnyeper torkolata között van, tehát a *Κοῦφης* valószínűleg azonos a mai Kalančik-kal.⁴

Nem fogadhatjuk el tehát a Kuún s a Thunmann-Marquart-féle feltevést.

Tovább haladva, Marczali is Kuún Géza felfogásához csatlakozik s Atelkuzut a Szeret és Bug közé teszi.⁵

Ezzel szemben már legrégibb historikusaink megsejtik a helyes eredményt, de a nélkül, hogy a pusztá feltevésnél tovább akarnának jutni.

Pray után már világosabb formában, de még mindig bizonyíték nélkül tárgyalja a kérdést a nagytudományú Budai Ezsajás.⁶ A Dnyeper-Borysthenesnek a Konstantinosnál található *Βαρούχ*-al való összevetését arra alapítja, hogy a patzinakiták lakhelye is a Borysthenes mellékén volt, mikor a magyarok atelkuzui lakhelyére költöztek.⁷ Így Atelkuzut a Borysthenes, Tyras és Prut folyók közé teszi.

Budai nyomán halad Konstantinos kiváló ismerője és ismertetője, Szabó Károly,⁸ ki már formailag is összeveti a *Βαρούχ* nevet a *Βορυσθίνης*-el.

Végeredményében csatlakozik az előbbiekhöz, de állítja-

¹ ἀπὸ δὲ τῆς μίξεως τοῦ Τάναϊ καὶ τοῦ Ἀτελ... ἐρχεται ὁ λεγόμενος; Κοῦφης ποταμός καὶ ἀποδίδει εἰς τὸ τέλος τῆς Ποντικῆς θαλάσσης πλησίον τῶν Νεκροπύλων εἰς τὸ ἄκρωμα τὸ λεγόμενον Κριου πρόσωπον. Theoph. Chronogr. ed. de Boor Lipsiae MDCCCLXXXIII. 356—357. Marquart id. m. 505. l. Schlözer Allg. Nord.Gesch. 526. l.

² Theoph. Chronogr. pag. 373.

³ Konst. De adm. imp. c. 42.

⁴ V. ö. még Schlözer Allg. Nord. Gesch. 526. l.

⁵ Szilágyi: A magyar nemzet története. Budapest, 1895. I. köt. 22—23. l.

⁶ Budai E.: Magyarország Históriája. Második kiad. Debreczen. MDCCCXI. 85. l.

⁷ U. o. 87. l. ** jz.

⁸ Biborhanszületett Konstantin császár munkái. M. T. Ak. Ért. Philos. és tört. tud. I. k. 1860.

sait helytelen eszközökkel igyekszik bizonyítani Roesler.¹ Épen azért tartom szükségesnek megemlíteni, hogy tévedéseire rámutassak. Ő ugyanis felteszi, hogy Atelkuzu keletre a Dnyeperig terjedt s hogy e feltevését Konstantinos adataival (t. i. 1. a magyarok Atelkuzuja a patzinakiták lakhelyén volt, 2. a patzinakiták földje pedig az Al-Dunától a Don melléki Sarkelig terjed) összeegyeztethesse, megváltoztatta Konstantinos szövegét az által, hogy Sarkelt, mely a szöveg szerint világosan a Don mellett fekszik, a Dnyeper mellé tette: »Ateluzû ist das Land von Seret bis zum Dniepr. Denn Constantinos sagt einmal im Ateluzû wohnten seiner Zeit (912—959) die Petschenegen vom Dniepr westwärts bis in das transsilvanische Gebirge. Ein andermal sagt er, diese wohnten von gegenüber Silistria an der Donau bis Sarkel eine Stadt am Dniepr«.

Ezzel szemben bizonyára senki sem kételkedik, hogy Sarkel a Don s nem a Dnyeper mellett van, ha olvasta a De adm. imp. 42. fejezetét, melyben Konstantinos elmondja, hogy Sarkel várát a kazárok kérésére Theophilos császár építtette Petronas által, ki »τὴν Χερσῶνα καταλαβὼν τὰ μὲν χελάνδια εἶθρον ἐν Χερσῶνι, τὸν δὲ λαὸν εἰσαγαγὼν εἰς καματερά καράβια ἀπῆλθεν ἐν τῷ τόπῳ Ταναΐδος ποταμοῦ, ἐν ᾧ καὶ κάστρον ἔμελλε κτίσασθαι«.

Konstantinos nem is mondja azt, hogy Atelkuzu területe azonos volt az ő korabeli Patzinakiáéval, hanem csak azt, hogy a magyarok atelkuzui szállásán az ő korában patzinakiták laktak. Tehát Patzinakia nem egy Atelkuzuval, hanem azt is magában foglalja.

Mellőzve a többi csekélyebb értékű hozzászólásokat, Tomaschekét említem meg, a ki Βαρούχ-ot a Jordanes említette Var-ral veti össze.²

Áttérve a dolog lényegére, Konstantinos két adatát kell figyelembe vennünk. Az első szerint a Lebediából elűzött magyarság két részre szakadt, az egyik rész »πρὸς ανατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατήκτισεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σαβαροτοιάσφαλοι«. (Konstantinos ezen állítása ma már tisztázott és bebizonyított igazság.³ Tényleg élt e nép még a X. század-

¹ R. Roesler: Romänische Studien, Leipzig, 1874. 154. l.

² Tomaschek: Kritik der ältesten Nachrichten den skythischen Norden. Sitzungsberichte der Philos.-Hist. Class. der Kais. Akad. Berlin, 1888. 20. l. v. ö. Thury József: A magyarok ered. ősh. és vánd. Száz. 1896. 799. l. és I. Marquart O. u. o. Str. 33. l.

³ V. ö. Pecz Vilmos: A magyarok ősi neve Konst. Porph.-nál. E. Ph. K. 1896. 385—389. l. Fiók Károly: Sabartoisphaloi. Száz. 1896. 607—616. l.

ban is a Kur mellett, Udi tartományban). A másik rész pedig »εις τὸ δυτικὸν κατέβηκε μέρος« (Lebediától), a mi, ha Lebedia a Dnyeperig terjedt, a Dnyepertől nyugatra eső területre utal.

De használjuk fel a pozitívabb adatokat. Konstantinos öt folyónevet említ, melyek között Atelkuzu terjed. Az utolsó három folyó biztosan megállapítható: a *Σέρετος* = Szeret, a *Βροῦτος* (Herodotosnál »Τὸν τε Σκύθαι Πόρτα καλέουσι, Ἕλληνες δὲ Πυρετόν«¹ = Prúth, a *Τροῦλλος* (Herodotosnál *Τύρης*,² Strabonál *Τύρα*,³ a törököknél Turla) = Dnyeszter. Már sokkal nehezebb a *Βαρούχ* és *Κομβοῦ* meghatározása.

A *Βαρούχ* nevét Szabó Károly, mint említettük, a *Βορυσθένης* névvel magyarázza, melynek első fele *Βορυ* azonos a *Βαρούχ*-al, a második a *σθένης* = rapidus = erős, sebes (tehát a második alkatrészt görög szónak tartja, mint a *Σαβαρτοιάσφαλοι* magyarázók egy része az *ἄσφαλοι*-t.) Fontosabb ennél Jordanes amaz állítása, hogy a Danaprist a hunok Varnak nevezték

A Konstantinos-féle formáról már előljáróban megjegyezzük, hogy mint a többi négy folyónév, ez is népnyelvi alak. Hiszen Konstantinos gyakran említi a Dnyeszter és Dnyeper folyókat a korabeli irodalomban általánosan használatos *Δάναστρις* és *Δάναρις* nevükön. Ha tehát tudjuk, hogy e nevek is az ott lakó nép nyelvéből valók, azon emlékekhez kell fordulnunk, melyek ezeket esetleg fenntarthatták. Tényleg meg is találjuk a *Βαρούχ*-ot egy névben, melyet Konstantinos tartott fenn, mely azt bizonyítja, hogy tényleg használatos volt e forma, még pedig a Dnyeper nevéként.

A De adm. imp. 9. fejezetében »περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ρωσίας ερχομένων Ρῶς μετὰ τῶν μονοξύλων ἐν Κωνσταντινούπολει« czímen elmondja, hogyan gyülekeznek össze a rószok 'Νεμογαρδα (Novogorod) városában, *Ιγγωρ* (Igor) fejedelem székhelyén s hogyan hajóznak le a Dnyeperen a Fekete-tengerig s azon Konstantinápolyig.

A Dnyeper Jekaterinoszlávtól Alexandrovszkig (37 km.)

Pecz V. E. Ph. K. 1896. 800—806. Thúry J.: A magyaroknak »Savarti-Aszfali« neve. Száz. 1897. 317—327., 391—403. Fiók K.: Megint a »Savartoisfaloi« névről. Száz. 1897. 611—617. 699—706. Pecz V.: A magy. ősi nevééről Konst. Porph.-nál E. Gh. K. 1898. 209—221. Gyomlay Gy.: A magyaroknak Const. Porph.-féle ősi nevééről. E. Ph. K. 1898. 305—324. Fiók K.: »Nulla dies sine linea« Száz. 1899. 9—20. Marquart: jđ. m. 36—42. Darkó: A magyarokra von. népnevek a biz. íróknál. Bpest, 1910. 62—69. l.

¹ Herodotos IV. 48. ed. Teub. pag. 341.

² U. o. IV. 11., 47., 51., 52., 82.

³ Strabon Georgr. ed. Teub. 17. etc.

igen nehezen hajózható, megnehezítik a hajózást a folyó sellői (porogi. Konst.-nál *φραγμός*). E sellők helyét régibb térképeken számok jelzik 1—7, de legtöbb helyen 13 (Tredecim Scopulosa Loca Borysthene, vagy Borysthenis seu Niperi fl. Praecipitia).¹

Konstantinos hét sellőt ismer s a sellők nevét megmondja szlávul és rószul (ezt a megkülönböztetést a tulajdonképeni szlávok s a még be nem olvadt vareg rószok között az arab íróknál is megtaláljuk).

»ἀποκλίνουσι καὶ κατέρχονται διὰ τοῦ εἰρημένου Δανάπ-
ρωος ποταμοῦ« s megérkeznek a sellőkhöz. Mellőzve a megelőzőket, az ötödik sellő nevét vizsgáljuk meg, a melynek rósz alakjában látom a *Βαρούχ* folyónevet: »ἀπερχόμενοι δὲ εἰς τὸν πέμπτον φραγμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Ρωσιστί μὲν Βαρουφόρος Σκλαβανιστί δὲ Βουλνηπράχ, διότι μεγάλην λίμνην ἀποτελεῖ«.

Czélunk tehát a *Βαρουφόρος* megértése (melynek első fele *Βαρου* az Atelkuzut határoló *Βαρούχ* folyó nevével azonos). Induljunk ki a szláv *Βουλνηπράχ* névből, melynek világosabb, könnyebb megértésére segítségül hívhatjuk a második említett sellő szláv nevét: »ἡνίκα δὲ διέλθωσι τὸν τοιοῦτον φραγμὸν, πάλιν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἀναλαμβάνόμενοι τοὺς λοιποὺς ἀποπλέουσι καὶ κατέρχονται εἰς τὸν ἐπιλεγόμενον Ρωσιστί μὲν Οὐλβορσί Σκλαβανιστί δὲ Ὀστροβουνίπραχ, ὅπερ ἐρμηνεύεται τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ«. E sellő szláv neve tehát Ὀστροβουνίπραχ, melyet ha a *Βουλνηπράχ*-al összevetjük, a két név második tagjának egyezését azonnal látjuk.

Mi ez az Ὀστροβουνίπραχ? Az első magyarázatot a szó jelentéséhez maga Konstantinos adja: »ὅπερ ἐρμηνεύεται τὸ νησίον τοῦ φραγμοῦ« = a sellő szigete.

Banduri »Animadversiones«-ben a következőket jegyzi meg: »Octrobuniprag dicitur nostratibus acutum collis limen; nec dubito, quin ita (t. i. Ostrobuniprag) sit scribendum, quippe Graeci exteras voces passim corruptas ac depravatas proferunt«. Banduri tehát három alkatrészre bontja a szót: Ὀστρο = ógyhszl. остръ, orosz остро = éles, hegyes = acutus; ez a szó még megállhatna, de a következő alkatrész: βουνι nincs meg a szlávban s Banduri valószínűleg az újjörög βουνό = hegy szóra gondol, melyet a szláv būnina-val vet-

¹ Gottfr. Jacob Haupt: Calcogr. Aug. 1738. fel is sorolja a sellőket. 1. Sluski. 2. Lichony. 3. Streleczy. 4. Drwanecz. 5. Kiiabuiny. 6. Neneisytec. 7. Waranowa. 8. Zabora. 9. Wolmow. 10. Prudolow. 11. Tewolzan. 12. Lisianka. 13. Wolny.

nek tévesen egybe.¹ E βουνι-t fordítja Banduri collis-nak; a harmadik alkatrész pedig πραχ = prag = limen.

Schlözer² nem fogadja el Banduri magyarázatát. Szerinte két alkatrészre kell a szót bontani: az első rész az ostrow = sziget szó adjectivuma: ostrownoj = szigetes, a második a szláv prag, orosz porog [порог³ die Schwelle; Geogr. рп pl. die Stromschnellen, pl. eine Reihe Klippen, pl. (imFlusse)]. Az Ὀστροβουνι s-ját »muss sogleich nicht wie ein Vocal, sondern wie ein w gelesen werden«. Így Ὀστροβουνίπραχ = ostrownij prag = insularis cataracta.

Ugyanő már a másik sellő szláv nevét is igyekszik magyarázni: Βουλνιπραχ = wolnennoj prag = cataracta fluctibus vexata (Schöttgen szerint e szóban a cseh wolny = expeditus van).

Thunmann⁴ a rószt nevek magyarázatát is megkísérli s eredetüket a skandinávban keresi. A két rószt név: Βαρυνφόρος és Ὀλβόροσι utóhangja azonos, t. i. fors, melyről a következőket mondja: »Fors ist ein sehr altes skandinawisches Wort. Ottar, der die Thaten Olofs des heil. besang, brauchte schon um 1017 dieses Wort. (Sturlef. Heimskr. T. I. p. 399.) Der Name des Wasserfalles in der Rom »Elfwe in Norwegen (Sarpfors) war noch älter«.

Az Ὀλβόροσι⁵ helyes olvasása Thunmann szerint Hul-forsi, mely megfelel a norvég Hulmfors'-nak. Az »m« hang eltűnését úgy magyarázza, hogy a görög ,μ' a hangzás rokonságánál fogva gyakran váltakozik ,β'-val, sőt, ha ,β' elé kerül, gyakran egészen el is marad. Felemlíti ez állítása bizonyítására, hogy Hamdan arab emir nevét Konstantinos Χαβδας-nak, míg folytatója Χαμβδας-nak írja.⁶ (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a második (Χαμβδας) formában a ,μ' felvétele csak arra való, hogy a ,β' explosiva-hangértékét megővja, a mely ,β' egyébként e korban már a megfelelő spirans hang ,v' jelölésére szolgál. Így találjuk a Konstantinosnál előforduló πέχ szót Laonikos Khalkokondyles műve czímében

¹ V. ö. Slawisches Etymologisches Wörterbuch von Erich Bernecker Heidelberg. 1908. Lief. 2—6. 101. l. bünina skr. 'Mist, Dünger'; büniste, bünjiste, Misthaufen, Dungerhaufen'. bg. büniste ds. ~ Wohl aus it. buina, 'Ochsenmist, Dünger' (oder aus ngr. βουνιά ds ?); Verf. M. E. W. 24. der an ngr. βουνό 'Berg' denkt.

² Schlözer: Allgemeine Nordische Geschichte. Halle, 1771. 526—528.

³ Makaroff, Engelhardt u. Scherer: Dictionnaire russisch-deutsch St. Petersburg, 1911. 611.

⁴ Thunmann: Untersuchungen etc. 386. l. γ) jz.

⁵ Thunmann: Unters. 386—387. l.

⁶ Thunmann: Unters. 387. l. u) jz.

μπέχ formában (L. Darkó Jenő, kézirati tanulmányok Laonikos Chalkondyles tört. művéhez, EPhK. 1907. [XXXI.] évf.-ban megj. értekezésében), hol szintűgy a török bég (bäg, bak) szó kezdő ,b'-jét egy ,μ'-vel megelőzőtt labialis explosiva jelöli.) Így *Ὀὐλβορσί* egyenlő Hulmfors-sal, tehát ugyanolyan jelentésű, mint a megfelelő szláv *’Остроβουни Прѣх*: Ostrowny-Prach, t. i. »Insel-Wasserfall«.

Ugyancsak ,fors' a második alkatrész a *Βαρονφόρος* szónak is, az első része pedig szerinte az izlandi War-still, sanft s így a Waruforos, mint a szláv Wolny-Prach »bedeutet einen freien und ungehinderten Wasserfall«.

Thunmannak mindenesetre értékes eredményei figyelembe vétele nélkül egész más úton igyekszik e neveket megfejteni Durich,¹ ki a rószt neveket is szláv szavakból magyarázza. Tárgyalja először Jablonovszky magyarázatát (Tom. V. Act. Societ. Dissert. I. §. IV.), a ki szerint az *Ὀὐλβορσί* nem orosz, nem is szláv szó, de »facile corrigi potest in Vchorey, id est cataractum superius. Huius ipsius nominis plurimi apud nos pagi sunt Vchorce, vel Podorce, loca vel sub, vel supra collem, eaque instar insularum separatim iacentia«. E felfogás oly önkényes és el nem fogadható változtatáson alapszik, hogy nem is jöhet számításba. Durich, mint említettük, szláv szavakkal magyarázza e szót: a második rész *βορσι* = a szláv *ворю*² (orosz *ворюся*, certo, luctor) imperat. praes. sg. 2. pers. + pron. recipr. - *себѣ*, vagy *сѣ* (sobč, sy), így »*вориси*, certa tibi ipsi, vel Bohemo-Slavica inflexione: bor'si«. Az első rész *Ὀὐλ* = szerinte a cseh aul', orosz *улей*, alveare' vagy a *л* előtt egy *г* mássalhangzó felvételével *ΟΥΛ* (*ουγλ*, vhel) lenne, mely ,angulus' jelentésű. Tehát *Ὀὐλβορσί* = *угл-бориси* = küzdj az ,angulus'-sal. E magyarázat ellen szól főképen az, hogy a mint Konstantinos maga is megkülönbözteti, a rósztok nyelve nem szláv, hanem skandináv, így a rószt név elemeit sem lehet a szláv nyelvekben keresni.

A *Βαρονφόρος* szót Durich *Барыпороръ*-ra³ javítja, mely így teljesen azonos lenne a *Βουλνηπράχ* szóval. Mindkét szó második alkatrésze azonos, t. i. *porog* = cataracta, szintűgy azonosak jelentésileg a *Βουλνη* = *βληνῆ*, azaz weny (= fluctus) adjectivuma és a *bary*, mely a *bara* = Sump⁴ szó genitivusi alakja.

¹ Durich : Bibliotheca Slavica Vol. I. Vindobonae MDCCXCV. 221. l.

² V. ö. Sl. Et. Wb. : Lief. I. 76—77. l.

³ Durich : Bibl. Slav. 224—226. l.

⁴ Sl. Et. Wb. 43. l.

Zeuss¹ (Lehrberg-gel) Schlözer és Thunmann eredményeit fogadja el. Szerinte a szláv nevek második része prag, porog, az első rész pedig mindkét szóban adjectivumképzős alak: *Βουλνη* (»im Gr. besser *Βολνουή*, *Βολνουή πραχ*«) = Wolnyj (wolna, wlna, Wogé' adjectivuma); *Ὀστροβουνί* (besses *Ὀστροβουνί*) = Ostrownyj (az ostrowъ, 'sziget' adjectivuma). A szláv *Βουλνηπραχ*-nak teljesen megfelel »der russische Barufors aus dem altn. bára ,Wogé' und fors, Stromschnelle, Wasserfall, eig. Drang, vom Verb. forsa ,drängen, stürzen'«. Az *Ὀὺλβοροσί* = *Ὀὺλμορος* = altn. Hólmfors (holmr, 'Insel').

Itt mindössze a *Βαρουφόρος* név első tagjának magyarázata nem helyes. Az ósnorvég bara (melynek megfelelője a szláv nyelvekben is megvan,² pl. r-ksl. bara ,Sumpf', bg. bára ,Pfütze Sumpf' etc.)-nak megfelelő, vagy legalább is vele formailag egyező szláv bára szót az újjörög *μπάρα*³ alakban veszi át (jelentése, lieu marécageux) s így a *βαρου* = waru alak más magyarázatra szorúl, mert tudjuk, hogy a ,β' ez időben már ,v' vagy ,f' értékű.⁴

A szláv nevekre nézve elfogadhatják Schlözer véleményét: az *Ὀστροβουνί πραχ* és *Βουλνηπραχ* második része *πραχ* azonos a szláv прагъ, orosz порогъ-al,⁵ t. i. a ,χ' Konstantinosnál is gyakran szolgál az idegen nyelvek g (gh, k, kh) hangjának jelölésére. Az *Ὀστροβουνί*-ban az *Ὀστροβου* azonos a szláv остробъ = sziget szóval, melynek ma már nem hangzó véghangja ,б' eredeti, u' volt,⁶ a *νι* pedig adjectivum képző. (Wondrák Sl. Gr. I. 145). Tehát ostrowъni prag = szigetes sellő. A másik szláv szó a *Βουλνη* = wulny, ma is szerepel, mint egyik sellő neve: Wolny, Wolnoj, Wolninskoj, Wowninskoj.⁷ Maga a szó: wlna, wlna ,Welle', aksl. valъ, unda', valiti ,volvere'⁸ v. ö. got. walwjan ,wälzen', lit. ap valus

¹ Die Deutschen und die Nachbarstämme. 557. l.

² Sl. Et. Wb. 43. l.

³ Roesler: Rom. Stud. 253. l. 2. jz.

⁴ V. ö. még Schafarik: Slawische Alterthümer, Leipz. 1842. II. k. 147—148. l. Karamzin Ist. goss. ross. I. k. 60. l. 102. jz. Thomsen: Ursprung des russischen Staates, Gotha. 1879. 55—73. l. Cobets Mnemosyne N. S. IV. 378—382. l.

⁵ V. ö. W. Wondrak: Slawische Grammatik, Göttingen 1906. I. 236. l. r. górodъ s. grād; r. goróchn. stock. gräh, b. hrách »Erbse« példájára sl. prag. r. porog.

⁶ W. Wondrak: Sl. Gramm. I. 136. l. Brugmann—Delbrück Gr. I. 127. ós'rovü, ostrová.

⁷ Schafarik: Slav. Alterthüm. II. 148. l.

⁸ Wondrak: Sl. Gr. I. 165. l.

,kugelrund' aksl. oblъ ,rund' *ob-rlъ-ból, gr. εἰλύμα, lat. volumen.¹

Mindkét szó Ὀστροβοννί és Βουλνι tulajdonkép magában tulajdonnév s a porogъ csak értelmezőül járúl hozzájuk. A rósъ nevekben a második alkatrészt a szláv porogъ-al azonos szerepű és jelentésű βορσι, φορος = a skandináv foss<fors, ,stromschnelle' (v. ö. a Reginsmål ,Andvarā-fors'-át s a finn ,Koski fors'-ot), mely szintűgy értelmezője a megelőző tulajdonneveknek, mint a porogъ. Az óstrowü megfelelője a norvég Øl(μ) = Hulm, Holm(r), Golm, ,Sziget', tehát Ølβορσί = Sziget-sellő. A Βαρουφόρος név első tagja, a Βαρου pedig azonos a Dnyeper más helyen említett Βαρούχ nevével, így Warufors = Waru sellő = Dnyeper-sellő. (Az természetes dolog, hogy a szláv és rósъ nevek jelentésének egyezésére semmi szükség nincs, mert nem fordítja egyik nép a másiktól használt nevet, legfeljebb, helynevekről lévén szó, annyiban egyezhetnek, a mennyiben a hely egy szembeötlő tulajdonsága szerint, ugyanarról nevezhettek el egy helyet a rósok és a szlávok.)

A Dnyepernek ezen Βαρού(χ) neve összevethető a Βορυσθένης-el, mely Szabó Károly szerint a Βορυ és σθένης (rapidus), Marquart² szerint a *waru és stāna szavak összetétele.

Jordanes Var alakban tartotta fenn e nevet következő soraiban: »quos tamen ille quamvis cum paucis exceptit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluentia praetermeant, quam lingua sua Hunni Var apellant«. ³ (E ,Var' szóra vonatkozó ezen magyarázó megjegyzés »vocabulo var pro fluvio Hungari adhuc utuntur« érthetetlen tévedés,⁴ ugyancsak e (var) szónak a megelőzővel (Hunni) való téves összeolvasásából lett általánossá egy másik tévedés is, mely szerint Jordanes e »Hunnivar« (sic!) szavával tulajdonképen azonos Theophylaktos Οὐὰρ καὶ Χουννί (Χουννί)-ja.⁵

¹ Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache von Friedrich Kluge, Strassburg. 1913. 489. l. »Welle« szó alatt: aslav. vlŭna, lit. vilnis, v. ö. még Wondrak, Sl. Gr. 415. l. vlna, Wolle.

² Marquart: O. u. O. Str. 32. l. 2. jz. v. ö. még Paulys—Wissowa. Real. Enc. V. Halbband Stuttgart, 1897. 738. l. (Borystenes czímszó alatt.)

³ Jordanes: Get. LII. Mon. Germ. Hist. Auct. Antiquiss. Tomi v. Pars Prior. Recensuit Theodorus Mommsen, 127. l.

⁴ Jordanes: Get. 159. l.

⁵ V. ö. Zeuss: Die Deutschen und die Nachb. 726.: »der Name Hunnivar, der Wohl eins ist mit War und Chunni, findet sich merkwürdig

Tehát Var *Βορυ(σθίνης)*, *Βαρου* és *Βαρούχ'* alakokat ismerünk, mely nevek összevethetők a Volga folyó skytha *Ῥαρος* nevével, maga a szó pedig azonos a szanszkrit vár, víz' (vári, víz') szóval. Hasonló jelentésű folyónevek a Duna, Dana(pris), Dana(stris), s Don, t. i. don, donä, víz'.¹

Igy teljes pontossággal megállapíthatjuk, hogy Konstantinos *Βαρούχ* nevén a Dnyepert kell értenünk, a mi kétségtelenné teszi azt is, hogy a közte s a *Τροῦλλος* = Dnyeszter között levő *Κουβοῦ*, csakis a *Βογοῦ* = Bug lehet.

Tisztán áll tehát előttünk, hogy Atelkuzu a Baru(ch), azaz Dnyepertől a Szeretig terjedő terület.

FEHÉR GÉZA.

auch schon bei den Hunnen, nur von Jornandes arg missverstanden (c. 52.): in fugam versi (a Gothis) eas partes Scythiae petunt, quas Danabri amnis fluente praetermeant, quae lingua sua Hunnivar appellant.

¹V. ö. Marquart id. m. 31. 1. jz.

A FELSŐMAGYARORSZÁGI HÉT ALSÓ BÁNYAVÁROS LEGRÉGIBB KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYVEI.

(1561—1623.)

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

3. Jogsérelmek a városi kormányzat terén.

A polgár helyzetét a nemesek és a kamarai tisztviselők magatartása is megnehezítette. Erőszakos viselkedésük a városi élet minden terén nyilvánult. A nemesnek a város, mint autonóm testület, régtől fogva szemet szúrt; a főúr, a ki a jobbágnak parancsolni szokott, a polgárral szemben tehetetlen volt. Büszkeségét ez annál is inkább bántotta, mert a polgárságot mint munkáselemet lenézte. Viszont a város gazdagsága erősen felkeltette kapzsiságát. A polgárt szabadalmi védtek meg s épen ezért szembe mert szállni a nemessel is. Hiszen azt sem tűrte, hogy a városban ingatlant szerezzen. De a midőn a királyi hatalom hanyatlásával a közbiztonság az országban meglazult, a nemesek felhasználták a kedvező alkalmat, a védtelen városokra törtek, zsarolták és hatalmaskodtak.

A bányavárosok a szomszédos birtokosok, a Révayak, Balassák, Dóczyak, Nyáryak, Léwayak, Lipcseyek és Tapolcsányiak jogtalanságaitól sokat szenvedtek.¹ A közgyűléseken sokszor felszólaltak ellenök, a beszterczebányaiak pl. Balassa Bálintra és szolgálira panaszkodtak, hogy több polgár pénzét, valamint lovaikat és ingóságait a vámnál elvették.² Az újbányaiak Tapolcsányi Jánossal perlekedtek s noha a barsi szék elítélte, Tapolcsányi újból zaklatta őket.³

A másik elem, a mely több tekintetben érzékenyebben sértette a városokat, a kamarai személyzet volt. I. Ferdinánd óta a bánya-

¹ *Pécs* i. m. I. köt. 169—170. l.; *Wenzel Gusztáv*: Az alsómagy. b. városok küzdélméi stb., *Sobó* i. m. 24—25 l.; *Közgy. jegyzők.* 1561. év 2. l., 1572. év 109. l., 1575. év 293. l., 1580. év 370. l., 1583. év 473. l., 1588. év 579. l., 1604. év. 356. l. *Hont* várm. monogr. 103—106. l.

² *Közgy. jegyzők.* 1583. év 473. l.

³ U. o. 1588. év 579. l.

városokat az alsóausztiai kamara hatósága alá rendelték.¹ Ebből következett, hogy a kamarai tisztviselők a városi szabadalmat nem tartották tiszteletben. Hiszen 1619-ben a kamara kijelentette, hogy a bányavárosok minden ügye az ő hatáskörébe tartozik s még a nádor sem intézkedhetik ügyökben.² Míg a nemes csak a városon kívül hatalmaskodott — az országgyűlés csak 1608-ban engedte meg, hogy ingatlant szerezhessen a városban³ — addig a kamarai tisztviselők a falakon belül parkodtak érvényesülni.

Az egyik visszaélés az volt, hogy az ingatlan után járó városi adót megtagadták.⁴ Pedig a tisztviselő vagy nemes jogi szempontból csak amolyan polgárszámba ment, mint az iparos vagy kereskedő; tehát kötelessége lett volna magát a városi törvénynek alávetni. A polgárok végre az országgyűléshez folyamodtak. Ez 1618-ban ki is mondta, hogy a városban csakis az szerezhethet ingatlant, a ki a polgári esküt letette.⁵ Ezt a határozatot utóbb a városi törvények közé iktatták.⁶

De a kamarai tisztviselők a város kormányzatába is beavatkoztak. Tekintélyük növekedtével kivitték, hogy néhányan a tanácsba is belekerültek,⁷ a mi a város autonóm jogának rovására történt. A kamaragrófok pedig bizonyos felügyeleti jogot kívántak gyakorolni a városon. A selmeczi kamaragróf pl. a városi számadások bemutatását követelte, a mihez nem volt joga.⁸ Ezeket a sérelmeket 1618-ban terjesztették elő az országgyűlésen. A gyűlés meghallgatta panaszait és orvosolni kívánta azokat. A tisztviselők túlkapásait úgy akarta megszüntetni, hogy a városoknak meghagyta, miszerint kamarai tisztviselőt ne töltsenek meg a tanácsban. Csakhogy ennek az elvnek a megvalósítása nehézségbe ütközött. Sokan a tisztviselők közül, a kik

¹ *Acsády I.*: Magy. pénzügyei I. Ferd. korában. VIII. fej. 162—164. l.

² *Péchy i. m.* II. köt. 144. l.

³ *Corp. iur.* 1608. év art. 13. A városok még ügyvédüknek, Tharnovszky Miklósnak sem engedték meg a házvételt, mert nemes volt. (Közgy. jegyzők. 1597. év 17. l.)

⁴ *Közgy. jegyzők.* 1580. év 381. l., 1588. év 578. l. stb. *Péchy i. m.* I. köt. 256. l. stb.

⁵ *Közgy. jegyzők.* 1618. év 737. l.

⁶ Ujb. vár. ltár: Juramenbuch, 1619. évi törv. I. sz.

⁷ *Közgy. jegyzők.* 1618. év 737. l. 1611-ben a körmöcziek panaszkodnak, hogy a király a bányamestert akarja tanácsossá megtenni. (U. o. 3. l.) Ujbányán már régebben előfordul, hogy a bányamester egyúttal tanácsos is. (U. o. pl. 1565. év aug. 28. ülés, 1568. év 45. l. stb.)

⁸ 1611. év 93. l. Ez alkalommal Selmecz teljesítette a kamaragróf kívánságát, de a közgyűlési határozat értelmében nem teszi állandóvá a számadások bemutatását. Ezért 1612-ben újból összetűz a kamaragróffal. (U. o. 229. l.)

házzal is bírtak, megmaradásukat kérelmezték, a mire a városok az ügyet vizsgálat tárgyává határozták tenni. A mi a városi számadások felülvizsgálását illeti, kimondta az országgyűlés, hogy a tanács csupán a királyi biztos minőségében kiküldöttnek köteles azokat bemutatni, a felségnek esetről-esetre leérkezett külön parancsa alapján, de még ez esetben is kérjen halasztást és jelentse a dolgot a nádornak.¹

Súlyos jogsérelemszámba ment a bíráskodásba való beavatkozás. A város önálló bírósággal bírt, a polgárnak tehát oda kellett fordulnia igazságszolgáltatásért. A nemes már most mint felperes a polgárt nem idéztette a városbíró elé, hanem másféle bíróságnál keresett orvoslást.² Van rá eset, hogy a nemes még a polgár felett is bíráskodott.³ Hasonlóan cselekedtek a kamarai tisztviselők. Hatáskörük csupán a bányaperekre terjedt ki.⁴ A kamara azonban a városi bíróság hatáskörébe is beavatkozott. Nem hiába szólalt fel 1611-ben Unverzagt Ábrahám selmeczi jegyző, hogy a bányabíróságot különítsék el a városi bíróságtól.⁵ Egy évvel utóbb a városok már a nádorhoz akartak fordulni, mert a kamara a bíróság hatáskörét csorbította.⁶ II. Ferdinánd végre pártját fogta Selmecznek, a mikor a kamarát intette, hogy a városi tanácsot tartsa tiszteletben.⁷

A bíráskodás terén történt visszaéléseket az 1618-ik évi országgyűlés orvosolta. A nemeset eltiltotta attól, hogy polgár felett bíráskodjék; de viszont a nemes iránt is méltányos volt, mert a városi bíróságnak csak az esetben engedte meg, hogy a nemes felett ítélkezzék, ha városi ügyről volt szó. Még a megyeszék elé történő idézéssel is fenyegetett, ha a városok átlépnék e határozatot. A kamarai tisztviselőket pedig ki akarta szorítani a tanácsból, hogy a városi bíróságba beleszólásuk ne legyen.⁸ Egy évvel később e határozatok kiegészítéseképpen a városok azt is kimondták a közgyűlésen, hogy a bíráskodásnál még a királyi biztosok se lehessenek jelen s ügyvédül se választassanak meg.⁹

¹ U. o. 1618. év 737. l.

² U. o. 1580. év 380. l., 1584. év 505. l., körm. ltár fons 18, fasc. 7, nro 637.

³ U. o. fons 18, fasc. 7, nro 637.

⁴ Közgy. jegyz. 1613. év 309. l.

⁵ U. o. 1611. év 229. l. A bányabíróságot königl. apostl. Perggericht-nek, a városit Geschwornengericht-nek nevezi.

⁶ U. o. 1612. év 229. l.

⁷ U. o. 1613. év 283. l. A városok minduntalan szabadalmaikra hivatkoznak. Midőn pl. 1613-ban a körm. plébános Raab András kamaraszolgával pereskedik és a kamaragróf a feleket megidézi, a plébános tiltakozik ellene. (Körm. vár. ltár cur. prot. 1613. év 21—23. l.)

⁸ U. o. 1618. év 732. l. V. ö. corp. iur. 1618. év art. 60.

⁹ Ujb. ltár Juramenbuch 1619. évi szabályok 4. sz.

A bíróság szervezetében hiányok is mutatkoztak. A polgár perével először a városbíróhoz fordúlt. Ha az ítélettel nem volt megelégedve, a városok közgyűléséhez, onnan pedig a királyi táblához föllebbezhetett.¹ A bíraskodás ezen menetét törvény nem írta elő; tisztán a szokásjogon alapúlt. Mivel tényleges törvényre nem tudtak hivatkozni, megtörtént, hogy a polgár mellőzte az illetékes bíróságot.² Ezzel még több alkalom kínálkozott, hogy idegen elem avatkozzék a városi ügyekbe.

A bírósági szervezet e hiányát a városok iparkodtak kipótolni. 1583-ban összhangzatos perrendtartást akartak életbe léptetni a szokásjog alapján.³ Ennek csak néhány pontja ismeretes. Úgy látszik, hogy nem volt egészen megfelelő. 1619-ben újból szabályozták a perrendtartást; ezúttal a felek perköltségét rendezték, a mely korábban igen nagy összeget tett ki. Már 1583-ban kimondták, hogy a polgár, ha a városi hatósággal pereskedik, az utazás költséges volta miatt nem köteles a városok közgyűlésén megjelenni; elegendő, ha írásban tisztázza magát. Dönteni a közgyűlés volt hivatta, a mely elé az ilyen ügyek tartoztak.⁴ 1619-ben csupán a föllebbezett perek tárgyában határozott a közgyűlés. A törekvés a perköltség csökkentésére irányult. Ennek értelmében a közgyűléshez föllebbezett perben díj nem fizetendő, ellenben ha a pert a királyi táblához továbbbítták, 10 frt jár érte. A jegyző munkájáért külön díjazandó.⁵ Más képen is akartak könnyíteni a perlekedőkön. Kimondták, hogy évenként kétszer, ú. m. vízkeresztkor és Ker. Szent János születési ünnepe utáni hétfőn a városok bírósága egy-egy nagyobb városban gyülekezzen, a hol bárki minden nagyobb anyagi áldozat nélkül megjelenhet és perét megföllebbezheti.⁶

Ha valláserkölcsi kérdésben kellett dönteniök, a lelkészeket is meghívták.⁷ Az utóbbiak ellen felmerült panaszokat is a közgyűlésen tárgyalták. Meltzer Gergely beszterczei prédikátor pl. két ízben adott okot a megrovásra. Először Fröhlich Tamással

¹ Pl. a Paller beszterczebányai polgár és a Glocknitzer-család örökösei közt folyó per. (Közgy. jegyzők. 1576. év 308. l.); továbbá 1585. év 543. l., 1591. év 595—596. l., 1621. év 1. l., 1611. év 101. l. stb. Wenzel : A magy. bány. krit. tört. 64. l., Bars vm. monogr. 98. l.

² U. o. 1583. év 491. l.

³ U. o. 485—486. l.

⁴ U. o. és 1572. év 179—194. l., 1580. év 382., 398. l., 1583. év 474. l., 1584. év 497—500. l. stb.

⁵ Ujb. vár. ltár 1619. évi szabályok 2. sz.

⁶ U. o. 3. sz.

⁷ Közgy. jegyzők. 1590. év 582—589. l. Vérokonok közti házasság ügyében tárgyalnak. (Gundelfinger Dániel pere.)

perlekedett,¹ majd az újbányai prédikátor, Borisch János ellen kelt ki, a kinek hirtelen halálában Isten büntetését látta. A midőn az újbányaiak e kijelentésen megütközve, a közgyűlésen panaszkodtak, a felelősségre vont prédikátor alázatos hangon bocsánatot kért s azzal mentegetődzött, hogy ezt neki »a gonosz ellenség, a vén sárkány sugalmazta.«³ Visszavonása miatt az ügy békés elintézését nyert, de előfordult, hogy a városok nem engedték el a büntetést, még ha a vádló hajlandó is volt reá. A midőn Tamás újbányai polgárt Bakabányán meglopták, ez nem kívánta a tettes megbüntetését, csupán az ellopott tárgy visszaadását, a közgyűlés azonban nem egyezett bele.³

Halálos ítélet hozatalára is van példa.⁴ 1547 óta pallosjoggal is éltek.⁵

Súlyos perben megesett, hogy a nádorhoz fordultak. Így tettek 1613-ban, a mikor a nádor Besztercebányára jött. Ekkor előterjesztették neki a besztercebányai kamara és a Freidenreich család közt folyó hosszadalmas pert.⁶ Ugyancsak a nádor ítélkezett a kamarai tisztviselők és Nanticonius besztercebányai prédikátor ügyében.⁷ Ezt az utóbbi pert csak akkor terjesztették elő, a mikor már a kamaragróf beleszólása is hiábavalónak bizonyult.⁸ Megesett, hogy bányaperben királyi biztosok a tanácssal együtt ítélkeztek. Így cselekedtek a Berstroffer-féle, továbbá a Göffel Dániel és Kubinyi Kristóf közt folyó perekben.⁹ Úgy látszik tehát, hogy a bányapereket a bányabíróságtól a királyi biztosokhoz vagy esetleg a nádorhoz föllebbzték.

4. A gazdasági élet pangása.

A közállapotokból folyt, hogy a XVI. század második felében és a XVII. század első két évtizedében hanyatlásnak indult úgy az ipar, mint a kereskedelem. A hadviselés elvonta a lakosságot a szokott munkától, főképen a bányászattól. Ha a veszély elmúltával ismét hozzáfogtak, nem volt pénzök a művelésre. A megszorult városok segélyért vagy kölcsönért folya-

¹ U. o. 1580. év 398—410. l.

² U. o. 1580. év 382. l. körm. ltár fons 19, fasc. 3, nro 234.

³ *Közgy. jegyzők.* 1611. év 19. l.

⁴ U. o. 1610. év 543. l., 1617. év 669. l.

⁵ Körm. ltár fons 18, fasc. 3, nro 161.

⁶ *Közgy. jegyzők.* 1613. év 309. l.

⁷ U. o. 345. l.

⁸ U. o. 309. l.

⁹ U. o. 1561. év 178. l., 1573. év 210—212. l., V. ö. Bars vm. monogr. 98. l.

modtak a királyi biztosokhoz.¹ A bányaművelést a hozzávaló anyag drágulása is súlyosbította. Drágúlt pl. a faggyú, a melynek árulását megnehezítette, hogy volt, a ki a fogyasztók elől kivitelre összevásárolta.² A kir. kancellária utóbb ezt betiltotta.³ 1583-ban elhatározták a városok, hogy a legközelebbi országgyűlésen szóvá teszik a bányaművelés elhanyagolt állapotát s ezzel kapcsolatban a körmöczi pénzverő ügyét; ⁴ panaszkodtak az ezüst és réz drágulása miatt; ⁵ az 1609-iki országgyűlésre kiküldött követeknek pedig meghagyták, hogy tiltakozzanak a kamaránál az ezüst, ólom, aczél, faggyú és bőr áremelése ellen.⁶ Azt is iparkodtak megakadályozni, hogy külföldi polgárok a nyers érczet kivigyék az országból.⁷

A bányaművelést azonban a nemesek túlkapásai is megnehezítették. Megakadályozták a favágást, szénégetést; ⁸ önkényesen bányát nyitottak ⁹ s marháikat a városi erdőkbe hajtották.¹⁰

Ezekhez a nehézségekhez az alsóausztriai kamara sértő viselkedése járult. A kamara iparkodott a városokat maga alá rendelni ¹¹ s e törekvésből folyt a kamarák eljárása is. A körmöczi kamaragróf pl. zúzótt állíttatott a Zólyomvölgyben a tanács megkérdezése nélkül. A mikor a polgárok tiltakoztak, a kamaragróf sértő hangú levelet írt (schimpfliches Schreiben), a melyet a városok egyéb sérelmekkel együtt a nádor elé akartak terjeszteni.¹² Elégületlenségüket fokozta az a körülmény, hogy Miksa király új bányarendtartást tervezett, a mely azonban a városok szabadalmaival ellenkezett volna. Hosszas tárgyalások folytak; ¹³

¹ Pl. *ujb. ltár* cur. prot. 1588. év 442. l., 1589. év 450. l., 1592. év 401. l. stb.

² *Közgy. jegyzők.* 1577. év 328. l.

³ *Sobó* i. m. 42. l.

⁴ *Közgy. jegyzők.* 1583. év 461—466. l.

⁵ U. o. 1604. év 363. l.

⁶ U. o. 1609. év 532. l.

⁷ U. o. 1612. év 219. l. Az országgyűlés ez irányban már többször intézkedett; pl. corp. iur. 1563. év art. 73., 1566. év art. 10., 1609. év art. 48., 1618. év art. 46. stb.

⁸ *Körm. ltár* fons 18. fasc. 4, nro 268., *Péch* i. m. I. köt., 301., 338. l. E panaszok már 1535-ben is felmerülnek. (U. o. 172. l.)

⁹ *Wenzel*: A bányavárosok küzd. a nagylucei Dóczyakkal, i. m. 83—84. l.

¹⁰ *Körm. ltár* fons. 18. fasc. 4, nro 268. *Péch* i. m. I. köt., 301., 338. l.

¹¹ *Péch* i. m. I. köt. 256. l., II. köt. 147. l. stb. *Acsády*: Magy. pénzügyei stb. VIII. fej. 162—164. l.

¹² *Közgy. jegyzők.* 1612. év 219. l.

¹³ U. o. 1565. év 8. l., 1568. év 61—72. l., 1570. év 124—128. l., 1571. év 146. l. stb.

vége 1573-ban a rendtartást függelékkal egészítették ki,¹ a melylyel a városok is megelégedtek.

A városok gazdagodását az általános drágaság is akadályozta. Az éveken át tartó rossz termés következtében² az élelmiczik-
kek drágulása mindinkább érezhetővé vált s ennek következté-
ben az iparcikkek ára is felszökött. Az elégtelenség mind
nagyobb arányokat öltött.³ A városok hol a közgyűlésen, hol a
saját hatáskörükben rendeleteket bocsátottak ki a drágulás
meggátlására,⁴ de hasztalanul. Főképen a húsdrágulás adott
okot a panaszra. Már 1569-ben fölszólaltak ellene;⁵ kilencz
év múlva a városi követek a közgyűlésen is szóvá tették.⁶ A hús
ára szinte évről-évre emelkedett. A XVI. század végén a hús-
drágulás tárgyalása napirenden volt; végre 1615-ben a közgyűlés
szabályozta a húskimérést. Ennek értelmében a marhahús font-
ját 3 dénárban, a borjút 3½ dénárban szabták meg.⁷ Ez az ár-
szabály megközelíti a selmeczi tanácsnak már 1597-ben hozott
azonos tárgyú rendeletét,⁸ valamint Újbányának 1593 és 1595-
ben hozott határozatát.⁹

De az iparcikkek drágulása is érezhetővé vált. Az iparo-
sok munkakörüket tágítani iparkodtak, holott a városi törvény
szerint minden iparos csak a szakmájába vágó czikkeket készít-
hetett. E téren első sorban a vargák és cserzővargák, másod
sorban a vargák és mészárosok között támadtak visszaélések.
1598-ban a három nagyobb város vargái arról panaszkodtak,
hogy a cserzővargák nem szolgáltatnak nekik elegendő meny-
nyiségű bőrt, a mészárosok pedig drágán adják.¹⁰ Ennek folytán
a vargák belekontárkodtak idővel a cserzővargák munkakörébe
s a nyersbőrt kezdték kidolgozni. Rövid idő múlva viszont a
cserzők tiltakoztak a vargák túlkapásai ellen. Gyakrabban ismét-

¹ Péch i. m. I. köt., 207. és 268. l.; Wenzel : Magy. bány. krit. tört. 197—198. l.

² Közgy. jegyzők. 1612. év 219. l., Szilágyi i. m. V. köt., 474. l.

³ Péch i. m. I. köt. 292—293. l., Schindler Gyula : A selmeczbányai cézhek élete. Budapest 1908., 11. l. Ujb. ltár cur. prot. 1588. év 379. l., 1589. év 389. l., 1591. év 399. l., 1602. év 456. l., 1604. év 460. l. stb.

⁴ Sobó i. m. 39. l.; Ujb. vár. ltár cur. prot. 1593. év 417. l., 1595. év 424. l.

⁵ Közgy. jegyzők. 1569. év 114—116. l.

⁶ U. o. 1578. év 386—387. l.

⁷ U. o. 1615. év 635. l.

⁸ Sobó i. m. 39. l.

⁹ Ujb. vár. ltár cur. prot. 1593. év 417. l., 1595. év 424. l.

¹⁰ Közgy. jegyzők. 1598. év okt. 2. ülés. A bőrdrágulás miatt az új-
bányai polgárok már 1596-ban panaszkodnak. (Ujb. vár. ltár 1596. év 426. l.)

lódik a panasz, hogy a vargák elveszik a cserzők keresetét.¹ E mellett a czipő ára is tetemesen emelkedett. Selmezen pl. a saru párját 35—40 dénárért árulták; a munka is olyan silány volt, hogy két nap alatt kiszakadt.² Másutt is, pl. Újbányán 25 dénár volt a czipő ára és ugyancsak gyarló a munka.³ A közgyűlés tehát 1609-ben megszabta a czipő és bőrárúk árát,⁴ majd pedig a vargák túlkapásait iparkodott megszüntetni 1619-ben. Az előző évi országgyűlés határozata értelmében eltiltotta a vargákat a cserzés munkájától.⁵ Egyúttal megtiltotta a cserzőknek is, hogy külföldre több bőrt szállítsanak, mint eddigelé.⁶

A városok egyik fő jövedelmi forrása a sörmérés volt. A lakosság azonban nem tartotta tiszteletben a sörmérés jogát s akadt akárhány polgár, a ki engedély nélkül mért sört. Selmezen pl. a ringbürgerek joga volt a sörmérés. Felmerült azonban a panasz, hogy más is méri a sört, még hozzá jó drágán.⁷ Újbányán idegen állított fel korcsmát és saját alkalmazottjaival mérette a sört;⁸ a városi sörmérők pedig nem a városban gyártott sört árultak.⁹ E miatt követség indult a jogtalanul sört mérő Hagenhez Selmezcze s a hordók bedöngetésével fenyegette.¹⁰

A drágulást a városok rendeletei sem voltak képesek megszüntetni. 1622 körül felújult a panasz;¹¹ ebben az időben csaknem háromszorosan felszökött a cikkek ára.¹²

Az áremelés folytán pangott a kereskedés, a mihez a harminczadvám emelése is hozzájárult.¹³ A városoknak 1595-ben Mátyás főherczeghez intézett levele, a melyben az esztergomi vár felépítéséhez a hozzájárulást megtagadták, élénk világot vetett az ipar s ennek folytán a kereskedés pangására is. A legyszerűbb faipari cikkek sem készültek a városban, hanem a vidékiek árulták a piacon.¹⁴ S ez a kereskedés is mekkora nehézséggel járt! Különösen a nemesek magatartása gátolta. A drá-

¹ Sobó i. m. 53. l.

² Péch i. m. II. köt. 88. l.

³ Ujb. vár. ltár cur. prot. 1597. év. 430. l.

⁴ Közgy. jegyzők. 1609. év 541. l.

⁵ U. o. 1618. év 737. l., Ujb. vár. ltár *Juramenbuch* 1619—iki szabályok 7. sz.

⁶ *Juramenbuch* u. o. 8. sz.

⁷ Péch I. köt. 292—293. l.

⁸ Közgy. jegyzők. 1598. év 63. l., fons 18, fasc. 7, nro 707.

⁹ Korm. ltár fons 18, fasc. 7, nro 710.

¹⁰ Közgy. jegyzők. 1598. év 63. l.

¹¹ U. o. 1622. év 97. l.

¹² Péch i. m. II. köt. 191. l.

¹³ Közgy. jegyzők. 1580. év 371. l., 1567. év 27. l. stb.

¹⁴ Relković Neda: A felsőmagy. hét alsó bányaváros levele Mátyás főherczeghez 1595-ben. (T. T. XII. k. 365—368. l.)

gaság folytán az élelmiszert, iparczikket olcsóbban kívánván vásárolni, nem mentek a városi piacra, hanem a piacra menő árusítókat útközben megállították, megvették árúik javarészét, úgy hogy a kereskedők csak maradékárúval érkeztek a városi piacra, a hol a silányabbat is magas áron adták.¹ A drágaság idején a gabona is sokba került, ezért a városok leginkább vidékiektől vették kölcsön. A midőn Ernő főherczeg a lakosságot felszólította, hogy az esztergomi érseknek járó gabonatizedet pénzben adja meg, a városok hivatkozván a pénzszükségre, ellenezték azt.² Két év mulva felmerült a panasz, hogy a lévőai várban elfogták a gabonaszállítmányt, hogy a nemesek pálinkát főznek belőle és a töröknek árusították.³ A huszonhét évvel korábban tartott országgyűlés határozatának tehát, a mely a végvárok kapitányait eltiltotta az élelmiszerek lefoglalásától, nem volt foganatja.⁴ Érthető, hogy ily körülmények közt felszökött a gabona ára.

A nemes különben másképen is ártott a kereskedelemnek. Vámot követelt, ámbár a polgár mentes volt alóla.⁵ A Garam mentén a kereskedést két híd közvetítette. Az egyik a zsarnóczai volt, a mely a Garam völgyét a selmeczi útvonallal kötötte össze; ezen jártak a Selmeczre menő morva kereskedők.⁶ A másik híd Újbányával szemben Magosmart községet kötötte össze a Garamvölgygel. Mindkettőnek szerkezete igen egyszerű volt; a hideg idő beálltával szétszedték s tavasszal újból felállították.⁷ A fontosabb közlekedési vonal a zsarnóczai hídnak vitt,⁸ a mely a Dóczyak tulajdona volt. A Dóczyak tudva, hogy a bevétel legfontosabb tényezője, persze jól kihasználták.

A híd jó karban tartása érdekében állt a városoknak. 1573-ban javítását követelték.⁸ A magosmarti híd vámja a szentbenedeki konventé volt, de fenntartása az újbányaiak kötelessége. A híd rongált állapota visszahatott a bányaművelésre is, mivel Újbánya bányái a Garam két partján terültek el s így a híd használatára ugyancsak rászorultak. Karbantartása a városnak nagy

¹ *Közgy. jegyzők.* 1580. év 386. l., körm. ltár fons 18, fasc. 5, nro 406., fons 18, fasc. 7, nro 637. *Péch* i. m. 269. l.

² *Közgy. jegyzők.* 1578. év 362—363. l.

³ U. o. 1580. év 386. l.

⁴ *Corp. iur.* 1563. év XII. tcz.

⁵ *Péch* i. m. I. köt., 169., 269. l., *Sobó* i. m. 28. l. *Közgy. jegyzők.* 1566. év 9. l., 1569. év 139., 197. l., 1574. év 222. l., 1577. év 349. l., 1580. év 370. l., 1583. év 462. l., körm. ltár fons 18, fasc. 5, nro 369, fons 18, fasc. 7, nro 637.

⁶ *Sobó* i. m. 27. l.

⁷ U. o. 97. l.

⁸ *Közgy. jegyzők.* 1573. év 216. l.

kiadást okozott. A lakosság már a főherceghez kívánt fordulni, hogy mentse fel őket a híd vám fizetése alól, a benedekieket pedig kötelezze a híd javítására.¹ 1588-ban a közgyűlés egyenest a vámtulajdonosokhoz utasította őket, hogy ők fődözzék a híd megújítási költségeit is.²

Az általános drágaság következtében a lakosság kölcsönhöz folyamodott. A hitelező azonban visszaélt a körülményekkel; az uszoráskodás napirenden volt. A városok végre a közgyűlés elé terjesztették az ügyet. 1619-ben szabályzatot adtak ki, a mely szerint bármelyik polgár, a ki 100 frt után 1 frt kamatot vesz, elveszti a tőkét és kamatját. A ki pedig a szabályzat kihirdetése előtt üzte az uszorát, az vagy egy aranyat fizet, vagy másképen büntetik meg.³

5. Törekvések a városi szabadalmak biztosítására.

A számos visszaélés, a mely a városokat a nemesek és a különböző hatóságok részéről érte, visszahatást keltett. A sokat zaklatott városok első sorban szabadalmaik megerősítésével iparkodtak helyzetükön segíteni. Ezt már régebben is megtették. Így történt, hogy a Zsigmond által 1425-ben engedélyezett vámentességüket már 1494-ben átírta a budai káptalan⁴ és megerősítette II. Ulászló is 1504-ben.⁵ Ez az okirat egyúttal a királyi területen történő favágás és szénégetés jogát is biztosította, a melyet már 1502-ben engedélyeztek.⁶ Utóbb a vámszabadalmat, a melynek érdekében annyiszor felszólaltak,⁷ II. Lajos 1519-ben,⁸ I. Ferdinánd 1529-ben⁹ és végre Rudolf 1578-ban biztosították.¹⁰

A mióta a városok szorosabb kapcsolatba jutottak egymással, szabadalmaikat, ezek megerősítését együttesen nyerték. Így történt, hogy 1572-ben, Rudolf koronázását megelőzőleg, felszólították a városokat, hogy legfőbb szabadalmaikat írják össze és terjesszék fel.¹¹ A következő esztendőben ezt megerősí-

¹ U. o. 1587. év 575. l.

² U. o. 1588. év 579—580. l.

³ U. o. 1618. év 737. l., újb. ltár Juramenbuch 5. sz.

⁴ *Körm. vár. ltár* fon. 18, fasc., 1. nro 16.

⁵ U. o. nro 22.

⁶ U. o. nro 18.; *Wenzel*: Magy. bányász. krit. tört. 65. l.

⁷ *Közgy. jegyzők.* 1577. év 350. l., 1583. év 465. l.

⁸ *Körm. ltár* fons 18, fasc. 1, nro 22. *Wenzel*: Magy. bányász. krit. tört. 65. l.

⁹ *Körmöcb. ltár* fons 18, fasc. 1, nro 70.

¹⁰ U. o. fons 18, fasc. 5, nro 369. V. ö. Magyar Országgyűlési Emlékek 6. köt. 263. l.

¹¹ *Közgy. jegyzők.* 1572. év 165. l.

tették;¹ de egy év múlva újból megkívánták az összeírást, mert néhány pontja kimaradt.²

1583-ban ismét elhatározták, hogy régi jogaikat összeállítják. Tervük kivételére minden városnak meghagyták, hogy egyenként állítsa össze szokásjogát. Mindezeket együttesen kívánták betervezni a felségnek.³ A következő évben már folyt a munka. Az összeírással megbizottak: Körmöczön Gast Kristóf; Selmeczen és Beszterczen Gebl Bazil; Bakabányán Sillener jegyző. A többi három várostól szabadalomlevelük másolatát kívánták.⁴ Egy év alatt elkészültek. Az összeírt szabadalmak kiadása a nyitrai püspök támogatásával történt, a miért a városok egy trébelt aranyozott ezüst tárggyal tisztelték meg.⁵

Minthogy a szabadalmak össze voltak állítva, az udvarhoz történő beküldés sem okozott fáradságot. 1589-ben Rudolf eltiltotta a nemeseket a vámszedéstől, a polgárság letartóztatásától, a bíraskodástól és az élelmiszerek lefoglalásától.⁶ Tizenegy évvel később pedig Hag Dávid főkamagróft utasította, hogy a hét város jogai felett őrkdjék.⁷

1604-ben azután újból felmerült a szabadalommegegerősítés kérdése. Azonban a polgárság nem volt hajlandó egyenest ő felségéhez fordulni. A körmöcziek úgy vélekedtek, hogy a felség protestáns voltak miatt ellenezné. Inkább egyenként láttamoztassák szabadalmaikat a benedeki konvent által; ennek megtörténtével pedig a három nagyobb város egyenként vigye a magáét Prágába; a négy kisebb városét pedig Libetbánya intézze el.⁸ Lett-e valami a tervből, nem említik.

A mikor a városok 1612-ben a nádor fogadására készültek, első teendőjük a vámmmentesség védelme és az ezt erősítő szabadalmak felmutatása volt.⁹ A körmöczi kamaragróf túlkapásait s a kamarai tisztviselők garázdálkodását is meg akarták szüntetni.¹⁰ A következő esztendőben el is tiltották a kamarai tisztviselőket a polgárság szokásos foglalkozásának üzésétől.¹¹ Három év múlva azonban

¹ U. o. 1573. év 215. l. Ez évben a városok közös pecsét készítését határozzák. (U. o. 207. l.)

² U. o. 1574. év 219. l.

³ U. o. 1583. év 485—486. l.

⁴ U. o. 1584. év 513. l.

⁵ U. o. 1585. év 521. l.

⁶ *Körm. Utár* fons 18, fasc. 7, nro 637; már 1584-ben megtiltotta a városi erdők pusztítását. (*Péck* i. m. I. köt. 338. l.)

⁷ *Péck* i. m. I. köt. 381. l.

⁸ *Közgy. jegyzők.* 1604. év 356. l.

⁹ U. o. 1612. év 229. l.

¹⁰ U. o.

¹¹ U. o. 1613. év 283. l.

megújult a panasz; ¹ 1617-ben pedig ismét azt tervezték, hogy a következő országgyűlésen az alsóausztriai kamara túlkapásai ellen fognak felszólalni.²

1619-ben a városok saját felelősségükre intézkedtek. Kimondták, hogy ha ő felsége vagy bárki más szabadalmaikba ütköző parancsot küldene, a városok terjeszszék sérelmüket a rendek elé.³ A nikolsburgi békekötés után szembe is szálltak a királyllyal. Pyber János váradi püspök ugyanis feleskette a városokat a király hűségére.⁴ Nemsokára azonban Lorber János biztos új esküt követelt, a melyet azonban megtagadtak, mivel osztrák mintára volt megszerkesztve s a polgárok birtokjogát is veszélyeztette volna. Csak akkor tették le, a mikor az eskümintát módosították.⁵

A szabadalomerosítás ügyét követekre bízták. Ugyancsak követek útján tárgyaltak a katonai hatóságokkal is.⁶

A követküldés azonban minden egyes alkalommal sokba került. A városok közösen fődözték a költséget, de súlyos volta miatt sokat panaszkodtak. Újbánya pl. 1620-ban kijelentette, hogy nem képes fizetni; a mire Bakabánya törlesztette tartozását.⁷ Két év múlva ugyancsak az újbányaiak panaszkodtak, hogy a béalabányaiak nem fizetik a követdíjat, sőt viselkedésük megrovást érdemel.⁸

Szolgáljon mutatványul néhány év követjárási költsége:

1566-ban a követség kiadott 160 frot,⁹ 1570-ben az udvarhoz küldöttek kiadtak 250 frotot,¹⁰ 1572-ben a koronázásra ment követek 400 frotot,¹¹ 1574-ben a taksa ügyében fölküldöttek 100 frotot¹², 1575-ben a Bécsbe ment követek 150 frotot,¹³ 1580-ban pedig a Prágába küldöttek 100 frotot.¹⁴

Ha a városok kívánságait követség útján nem orvosolták, az országgyűléshez fordultak. Mint negyedik rend több kép-

¹ U. o. 1616. év 635. l.

² U. o. 1617. év 732. l.

³ U. o. 1619. év 761—762. l.

⁴ U. o. 1622. év febr. 28-iki ülés.

⁵ U. o. 1622. év 69., 72. és 75. l.

⁶ U. o. 1569. év 139. l., 1574. év 242—245. l., 1576. év 319—320. l., 32—34. l., 1578. év 364—365. l., 1582. év 432—433. l., 1583. év 480—481. l., 1586. év 563., 565. l.

⁷ U. o. 1620. év 796. l.

⁸ U. o. 1622. év 72. l.

⁹ U. o. 1566. év 22—23. l.

¹⁰ U. o. 1570. év 123—124. l.

¹¹ U. o. 1572. év 166—167. l., ebben az ajándékösszeg is bennfoglaltatik.

¹² U. o. 1574. év 240. l.

¹³ U. o. 1575. év 277. l.

¹⁴ U. o. 1580. év 379. l.

viselőt küldtek. Rendesen négy követ ment, a kik közül három a nagyobb, egy a négy kisebb város érdekeit képviseli.¹ Megtörténik, hogy csak három, két vagy egy követet küldtek, ilyenkor rendesen a jegyzőt. Van rá eset, hogy a követ kijelölésénél arra ügyeltek, hogy magyarul tudjon.²

A követek csekély száma ugyancsak az utazás költséges voltában leli magyarázatát. A követek élelmezése, a fuvardíj sokba került.

Az 1567-iki országgyűlésre küldött öt követ költsége pl. 160 frt,³ az 1574-iki két követé 80 frt,⁴ 1575-ben ugyancsak kettőé 120 frt,⁵ 1580-ban négy követé 200 frt,⁶ 1583-ban és 1587-ben hármat küldtek, költségük 200 frt volt,⁷ 1592-ben négy követ költségére fizettek 400 frt,⁸ 1600-ban kettőnek 300 frtot,⁹ 1601-ben négy követnek ugyancsak 300 frtot.¹⁰ Az 1602-iki országgyűlésre két követ ment, költségük 200 frt volt,¹¹ ugyanannyi 1604-ben is,¹² 1609-ben ismét négy követ szerepelt, költségük 300 frt volt,¹³ míg 1617-ben öt követ 400 frtot költött.¹⁴ A kocsit és a lovakat felváltva, hol az egyik, hol a másik nagyobb város szolgáltatta.¹⁵ A követek rendesen Magosmarton gyülekeztek,¹⁶ de előfordult, hogy másutt, pl. Selmeczen találkoztak.¹⁷ Az országgyűlés helyére lovaskövetet küldtek a szállástkészítőhöz (Quartiermeister), a ki ellátásukról gondoskodott.¹⁸ 1569-ben Pozsonyban Schwarzenwirt Lőrincznél szálltak meg, a hol tartózkodásuk idejére 13 frtot fizettek egy szobáért.¹⁹ Úgy látszik, hogy a városok

¹ U. o. 1580. év 367. l., 1592. év 610. l., 1601. év 195. l., 1609. év 532. l.

² U. o. 1575. év 120—121 l.

³ U. o. 1567. év 26. l.

⁴ U. o. 1574. év 218. l.

⁵ U. o. 1575. év 121—122. l.

⁶ U. o. 1580. év 367., 370. l.

⁷ U. o. 1583. év 460—461. l., U. o. 1587. év. 573—574. l.

⁸ U. o. 1592. év 610. l.

⁹ U. o. 1600. év 182. l.

¹⁰ U. o. 1601. év 195. l.

¹¹ U. o. 1602. év 241. l.

¹² U. o. 1604. év 356. l.

¹³ U. o. 1609. év 532. l.

¹⁴ U. o. 1617. év 732. l.

¹⁵ 1600-ban pl. Selmecz 4 lovat, Besztercebánya a kocsit adja. (U. o. 182. l.) 1602-ben Körmöcz adja a kocsit (195. l.); 1603-ban Besztercebánya adja a kocsit, lovat (288. l.); 1604-ben ismét Besztercebánya szolgáltatja a kocsit (356. l.); 1609-ben Körmöcz a kocsit, lovat (532. l.).

¹⁶ U. o. 1571. év 146. l., 1594. év 619. l., 1586. év 563. l., 1604. év 356. l. stb.

¹⁷ U. o. 1597. év 1. l.

¹⁸ U. o. 1592. év 610. l.

¹⁹ U. o. 1569. év 106. l.

Pozsonynak a közügyekre nagy befolyást tulajdonítottak. Nem is csoda, hiszen az ország első taksafizető városa volt.¹ 1603-ban elhatározták, hogy Pozsony barátságának megnyerésére portió-pénzét helyette megfizetik.²

A követek, akár egyszerű követjárásról, akár országgyűlésről legyen szó, üres kézzel nem mentek. Szándékuk világos. Kifejezésre jut a bakabányaiak egyik levelében, a melyben hangsúlyozzák, hogy »a szükségből erényt kell csinálni«, mert »Munera placunt homines alios.«³ Ajándékot küldtek Forgách Simon főkapitánynak, a mikor 100 drabant tartását követelte;⁴ Nürnbergi titkár lakodalmára vadat küldtek;⁵ Révai Péternek négy márka ezüstöt;⁶ a nádornak 20 márka ezüstöt;⁷ Pogrányinak 10 márka ezüstöt.⁸ Rudolf király koronázására 150 frt értékű különböző ezüst edényt vittek; továbbá három ezüst poharat és kancsót, egy »schaugroschen«-t az érseknek.⁹ Az 1603-iki országgyűlés alkalmával a personalist is megajándékozták.¹⁰ Az ajándék költségét a városok együttesen törlesztették, de előfordult, hogy csak a három nagyobb város fedezte.¹¹

Panaszaikat a városok írásban terjesztették az országgyűlés elé. Előzőleg a közgyűlésen döntöttek el, vajjon együttesen¹² vagy városonként külön-külön adják-e be sérelmeiket.¹³ Az országgyűlésen a városok fogadott ügyvédje (procurator, syndicus, sollicitator) volt a szóvivő. A XVI. század nyolczvanas éveiben Seidelius András viselte e tisztséget; fáradságáért évi 100 aranyat kapott a városoktól.¹⁴ Mivel a városok kiadásai tetemesen emelkedtek, 1599-ben az ügyvéd tartását meg akarták szüntetni,¹⁵ azonban ezt nem vihették keresztül. 1600-ban Tarnovszky Miklós a városok ügyvédje; 1611-ben ő képviselte a városokat,¹⁶ noha ellene panasz merült fel.¹⁷ 1618 és 1619-ben Szeleczki Jakab jogi

¹ *Acsády*: Magy. pénzügyei stb. VI. fej. 120. l.

² *Közgy. jegyzők.* 1603. év 392. l.

³ *Körm. ltár* fons 18, fasc. 7, nro 694.

⁴ *Közgy. jegyzők.* 1571. év 140—142. l.

⁵ U. o. 1580. év 369. l.

⁶ U. o. 1613. év 309. l.

⁷ U. o. 1612. év 219. l.

⁸ U. o. 1601. év 195. l.

⁹ U. o. 1572. év 166—167. l.

¹⁰ U. o. 1603. év 288. l.

¹¹ U. o. 1586. év 555. l.

¹² U. o. 1592. év 610. l.

¹³ U. o. 1580. év 367., 370. l., 1586. év 565. l., 1599. év 76. l. stb.

¹⁴ U. o. 1583. év 477. l.

¹⁵ U. o. 1599. év 76. l.

¹⁶ U. o. 1611. év 157. l.

¹⁷ U. o. 1600. év 182. l.

doktor volt az ügyvéd; fáradozásáért a három nagyobb város évi 300 frtot fizetett és szabad lakása is volt.¹

Az országgyűlés végeztével a követek a legközelebbi közgyűlésen beszámoltak küldetésük eredményéről.² Ilyenkor költségeikről is elszámoltak. Előfordult, hogy a városoknak utólag felmerült kiadásokat is kellett fizetniök;³ megtörtént az is, hogy egy-egy követ megkárosodott s a városok a kárt megtérítették. A midőn pl. Sibenbürger Lénárd polgárnak 30 frtját ellopták, a városok megtérítették.⁴

A városi szabadalmat, a melynek érdekében annyit fáradtak, a polgárnak ismernie kellett. Úgy látszik, hogy ébrentartása érdekében egyes alkalmakkor a polgárságnak felolvasták. Egyszer Újbányát megkérdezték a közgyűlésen, hogy szokás-e a városban a szabadalomlevél felolvasása? A követek válasza értelmében a szabadalomlevélnek csak a főbb pontjait, a városi szabályzatokat pedig egész terjedelmükben olvassák fel. Évenként a bíróválasztáskor⁵ Körmöczbányán is így jártak el.⁶

6. Vallásügy.

A városok belső ügyei közé tartozott a vallásügy is. A mióta a hét bányaváros lutheránus esperessége megalakult (1536), ez zsinatait rendszeren Körmöczön tartotta.⁷ A városok kapcsolata ezzel még erősebb lett. Zsinataikon, a melyeknek megtartását a közgyűlés kötelezővé tette,⁸ vallásuk körébe vágó ügyeket tárgyaltak és főképen az istentiszteleti szertartások körül intézkedtek. Ezek körében ugyanis ingadozások mutatkoztak, a melyeknek megszüntetésére már 1577-ben hívták össze a zsinatot. Ezen a városok követein kívül a polgárság lelkészei is megjelentek. Intézkedéseik a szertartásokat, a közgyónást, az úrvacsora kiszolgáltatását és a házasságkötést szabályozták. A lelkészválasztás módját is megállapították. Ennek értelmében a papot

¹ U. o. 1618. és 1619. év 737. és 759. l.

² U. o. 1611. év 3. l., 1618. év 737. l., 1622. év. 97. l. stb.

³ U. o. 1569. év 139. l.

⁴ U. o. 1577. év 334. l.

⁵ *Közgy. jegyzők.* 1617. év 659. l. Az újb. vár. levéltárban őrzött Juramenbuchban szabályzatok foglaltatnak, »melyeket bíróválasztáskor szokás felolvasni«.

⁶ *Hlatky József*: A körmöczbányai magistratus a XVI. és XVII. században és vonások a városi hatóság hajdani életéből. 28. l. (Körmöczbánya főbányaváros multja és jelene, bányászata és a magyar pénzverő története. Budapest, 1909.)

⁷ *Bars vm.* monogr. 217. l.

⁸ *Közgy. jegyzők.* 1568. év 80. l.

a város hatósága választja s ugyancsak a hatóságnak a joga a lelkészt hivatalától megfosztani. A zsinat határozatait a hét város papjai is aláírták.¹

Az egyház szorosabb szervezkedésére, különösen az ellen-reformáció erősödésével volt szükség. Városaink 1604-ben tartott gyűlésükön megbeszélés tárgyává tették azt a hirt, a mely szerint az ország püspöki kara Prágában gyűlesezik és az evangélikus vallást reformálni szándékszik. Félték, hogy a városokba katolikus lelkészt küldenek, különösen, mert a három nagyobb városban akkor épen nem volt lelkész. Ezért a papválasztást is megsürgették.² Az ez évi országgyűlés követeknek pedig meghagyták, hogy azon esetben, ha a vallásügy szóba kerülne, jelentsék ki, hogy a polgárság ágostai s az is akar maradni.³ 1610-ben még inkább tartottak az ellen-reformációtól. Kollonich Szigfrid kapitány titokban tudtul adta a városoknak, hogy több városba katolikus papot szándékoznak küldeni. Ezt a hirt Selmecz is megerősítette, mert azt hallotta, hogy az érsek miséztetni akar és szent beszédet is kíván mondatni. Sokat ártott a polgárság ügyének, hogy egy előkelő polgárleány katolikus lett és vagyonát kolostornak ajánlotta fel. Kollonich a nádorhoz utasította a városokat, de nevének mellőzését kívánta.⁴ 1615-ben a városok inquisitio tartásától félték. Tájékoztatás kedvéért Tschakl Mátyás polgárt titokban elküldték a trencsényi jegyzőhöz, hogy az ott és Nagyszombatban történt inquisitio lefolyása felől tudakozódjék. Meghagyták neki: szerezzen tudomást a királyi biztosok parancsairól is. A követek pedig a régebbi jegyzőkönyvekben szándékoztak utánanézni, hogy Oláh Miklós érsek miképen intézkedett a vallási ügyekben. Támogatásért a főkamagrófhöz is folyamodtak.⁵

A városok papsága senior alatt állott, a kinek egyik kötelessége az istentisztelet ellenőrzése volt. Hatáskörét 1612-ben szorosabban megszabták. Ezen a zsinaton Lenczius Pált választották meg seniorrá. Főfeladatául a szertartások egyenlősítését tűzték ki. Ugyancsak ezen a zsinaton döntöttek Sárosi Jónás újbányai prédikátor ügyében is, a ki ellen többféle panasz merült fel. Kifogásolták, hogy gyermekeit maga keresztelte, confirmálta, a benedeki konvent tiszteletére több katolikus ünnepet megtartott; hogy nem áll a hívők szolgálatára; hogy úzsorát úz. E vádaskodások ellenében Sárosi mentegetődzött, Lutherre hivat-

¹ U. o. 1577. év 335—344. l.

² U. o. 1604. év 372. l.

³ U. o. 392. l., v. ö. Magy. Orszgy. Eml. 10. köt., 468—470. l.

⁴ U. o. 1610. év 547. l.

⁵ U. o. 1613. év 635. l.

kozván, de egyet-mást kénytelen volt beismerni, a mire erélyesen rendre utasították. Elégtételképen azt követelték tőle, hogy a hitvallást a senior előtt az újbányai templomban tegye le nyilvánosan.¹

A városok különben egyházi szervezetükben annyira függetlenek voltak, hogy superintendenst nem akartak elismerni. 1610 óta Bars vármegye lutheránusait s így a bányavárosokat is a pozsonyi egyházkerületbe osztották be; superintendesül pedig Ábrahamides Izsákot tették meg.² A városok azonban három évvel a zsinat után is tiltakoztak ellene, a mikor a nádor Ábrahamidest akarta kiküldeni, a körmöczi és újbányai templomok megvizsgálására. Ekkor Selmecz városa megnyugtatólag nyilatkozott. A superintendens — mondja — náluk is járt, de semmibe sem avatkozott. Ajándékkal is kedveskedtek neki. Ha másutt beleszólna ügyeikbe, ajánlja, hogy csak hivatkozzanak a seniorra.³

A nagyobb városok istentiszteleti nyelve ez időben kétféle volt: német és vend.⁴ A mikor a nádor 1613-ban Besztercebányára jött, fölmerült a kérdés, vajjon a vend templomban hallgasson-e szent beszédet vagy a németben.⁵ A vend lakosság Beszterczén gyarapodófélben volt, úgy hogy Lucius Ezaiás vend prédikátor a templom megnagyobbítását kérte. Kérését azzal indokolta, hogy a hívők a zsúfoltság következtében gyakran rosszul lesznek. Erre Toszl János jegyző megjegyezte, hogy a tanács már három évvel előbb megígérte a kibővítést, tehát álljon a szavának.⁶

A polgárság szigorú protestáns felfogású volt. A midőn az új naptár elfogadását kívánták tőlük, a városok heves ellentállást fejtettek ki. 1583-ban hivatkozván arra, hogy a rendek még nem fogadták el, ők sem voltak hajlandók rá.⁷ A következő évben újból ezzel érveltek a kamarai tisztviselőkkel szemben, de kijelentették, hogy a felség haragját sem akarják magukra vonni. Hosszas megbeszélés után tehát végre a naptárt mégis elfogadták.⁸

* * *

A közgyűlések a fentiekben bemutatott tárgykörökben mozognak. Igaz, hogy ügyeik közelebbről csak a hét bányavárost érdeklik, de mégis sok becses mozaikot tartalmaznak a politikai-és művelődéstörténethez is.

DR. RELKOVIC NÉDA.

¹ U. o. 1612. év 219—229. l.

² Bars vm. monogr. 217. l., V. ö. Zsilinszky Mihály: A magy. prot. egyház tört. Bpest. 1907. 233. l.

³ Közgy. jegyzők. 1613. év 283. l.

⁴ U. o. 1580. év 411—412. l.

⁵ U. o. 1613. év 309. l.

⁶ U. o. 1612. év 247. l.

⁷ U. o. 1583. év 490. l. V. ö. Zsilinszky id. mű 142—143. l.

⁸ U. o. 495—497. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Dr. Otto Fritz Jickeli. Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. (Az »Arch. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde« új f. XXXIX. kt. különnyomata.) Nagyszeben, 1913. 8°. VIII—144 l.

Szorgalmas irodalmi tanulmányokról és nem mindennapi alakító-képességről tanuskodik ez az értekezés, a mely ugyan korántsem gyarapítja hézagpótló vagy új eredményekről beszámoló művel a szakirodalmat, de a melynek szerzője számot tarthat az elismerésre a thema széles expositiójánál és folyékony előadásánál fogva, ámbár két lényeges »szépséghiba« rontja dolgozatának értékét. Az egyik: szerző politikai hitvallása, e részben azonban a felelést illetékesebb tollra bízom, a politizálás nem lévén kenyerem. A másik: szerző nézetei a középkori gazdasági viszonyokról általában és az erdélyi szászok kereskedelem- és ipartörténetéről különösen. Épen a lát-szólag megdönthetlenül következetes oklánczolat, a melyre szerző ezen nézeteit felépíti, valamint a nagy bizonyító apparátus, a mely e nézet jogosultságának megalapozására szolgál, szükségessé teszi, hogy a mű történeti fejezeteinek egyes tételeivel részletesen foglalkozzam.

Jickeli az erdélyi szászok kereskedelmének »fejlődéstendenciáit« kívánta kidomborítani.¹ Eredetileg csak a XIX. századdal akart belterjesebben foglalkozni, az előző korszakok eseményeit pedig a közzétett irodalom alapján bevezetésképen megírni. Azonban az egyes írók nézetei között sok volt az ellentmondás, a miért is *Jickeli*

¹ »In beiden Teilen« (t. i. a történelmi és a jelenkorral foglalkozó részben) »galt es mir, die Entwicklungstendenzen herauszuarbeiten, die zu den heutigen Zuständen führten... Ich muss sogar bekennen, dass ich mit einer gewissen Tendenz an die Betrachtung der historischen Entwicklung herangetreten bin. Ich glaube nämlich, dass frühere Forscher, besonders Hann, die Tatsache zu wenig im Auge behalten haben, dass die Siebenbürger Sachsen ein Kolonistenvolk sind. Für mich bildete sie den Ausgangspunkt meiner Betrachtungen.« (Előszó, II. lap.) — Azt hiszem, hogy épen ezen »gewisse Tendenz« vezette félre szerzőt.

(a latin nyelv tökéletlen birása daczára) az eredeti források tanulmányozásába fogott. Vizsgálatainak eredménye a régi írókétől merőben eltért, s ezért szerző a tervezett történelmi bevezetést a munka első részéül kibővítette.

Nem akarom kikezdésről kikezdésre követni szerző fejtegetéseit és czélszerűnek tartom, hogy csak ott alkalmazzam a kritikát, a hol szerző a leghatározottabban állítja fel és legaprólékosabban fejti ki »eredeti« nézeteit. E nézeteket a történeti rész II. fejezetében (15. és k. l.) találjuk. Miután az I. fejezetben kifejtette, hogy az Erdélybe letelepülő szászok mily természeti és társadalmi lét-körülményeket találtak volt (9—11. l.), a II. fejezetben azon korszak ecsetelésével foglalkozik, a melyről bőségesebb forrásadattal rendelkezünk, t. i. a középkor utolsó szakával, Nagy Lajos korától 1526-ig. A szászok létkörülményei: egyrészt földkincsekben gazdag, termékeny talaj, a mely különösen az ipari tevékenység felvirágzásának kedvezett, s másrészt meglehetősen messzire *köröskörül* alacsony kulturfokon álló szomszédság, a mely ezen ipari termékeket szívesen és nagy arányokban volt képes fogvasztani. Így mindenekelőtt a szász *ipar* fejlődött ki. Ennek, szerző szerint, két érvényesülési mezeje volt: 1. Erdély, *Magyarország*, Moldva és Havasalföld alacsonyrendű földműves lakosságának szükségletét elégítette ki, a mennyiben a lakosság saját termelése e szükségletet el nem látta, ez tehát »*volcsó*« *ipari cikkek kapitalisztikus tömegtermelése*« volt; 2. a jómódú néposztályok (nemesség, moldvai és havasalföldi fejedelmek, *részben a magyar királyi udvar*) szükségletét elégítette ki, vagyis »*magas értékű termékeket gyártott megrendelésre (Kundenproduktion)*«. A szász ipar, Jickeli szerint, tényleg mindkét irányban fejlődött, »persze (!) belterjesebben az elsőben«. Így aztán a kereskedelem *első* feladata a tömegtermékek eladása volt a földműves népesség körében. Miután még a terménygazdaság uralkodott, a vevők a tömegárúkat javarészt mezőgazdasági nyerstermékekkel, különösen állatokkal fizették meg. Az ekképen beszerzett javak Erdélyben mindenütt (!) elegendő mennyiségben voltak, s így azokat, a mennyiben ipari feldolgozás anyagául nem szolgáltak, *nyugat felé* kellett szállítani. A kereskedelem ezzel *két* új feladathoz jutott: 1. ipari nyersanyagbeszerzéshez és 2. nyugaton mezőgazdasági termékekkel folytatott kereskedéshez. Ott, nyugaton, keletkezett végül a kereskedelem *negyedik* és utolsó feladata. A kereskedők az említett nyerstermények eladása alkalmával a nyugati piacokon magasértékű, Erdélyben elő nem állítható árúkat szereztek be, s azokat a szász piac jómódú és magasrangú vevőinek adták el.

A szakember gyanuját mindenekelőtt az az állítás kelti fel, hogy az erdélyi szászok ipara ebben a korszakban (!) részben kapi-

taliszitikus tömeggyártásra volt berendezve. Lássuk hát szerzőnek idevonatkozó bizonyítékait. Fő- és egyetlen bizonyítéka, hogy egyes szász falvakban számostagú czéhek virágoztak. Ezen czéhek tagjai, így érvel Jickeli, nem termelhettek saját falusi piaczaik számára, mert ezek nem voltak eléggé nagyok, de nem is termelhettek a városi piacz (így ! hol ?) számára, mert ezt a városi mesteremberek látták el. Azonkívül olyan iparágakról van szó, a melyek általános szükségleteket fedeztek, és nem fényűzési, hanem tartós standardcikkeket hoztak létre. Ez utóbbi árúknak vevője a földművesnépesség. (17. l.)

E következtetésekben leplezetlen rationalismus nyilvánul meg. A tapasztalt kutató igen jól tudja, hogy történeti tények rationalistikus magyarázata rendszerint rosszul sikerül. Jickeli minden egyes állítására kérdéssel kell felelnünk. Miért nem értékesíthették a falusi mesteremberek gyártmányaikat a falusi piacon? Kérünk bizonyítékokat. — Tényleg ellátták-e a városi mesteremberek sine defectu a városi piacot? Kérünk bizonyítékokat. — A bizonyítás nélküli, légből kapott állítás koronája azonban a famosus »kapitalisztikus« jelző. Posito, sed non concesso, hogy a szász falusi mesteremberek a moldvai és havasalföldi parasztság számára termeltek, — szabad-e ezen körülményből arra következtetni, hogy üzemeik kapitalisztikusan, tehát vállalatokban szervezve voltak? Ki volt a tőkés, ki a vállalkozó? Hogy keletkezett, honnan eredt a szász falusi mesteremberek tőkéje? Kérünk ismét bizonyítékokat.

Szerző különös súlyt helyezett arra, hogy a szász moldvai és havasalföldi kivitelben lelje föl a tömegtermékeket. Valóban mosolyra készit az a naiv és diletáns módszer, a melylyel szerző a kivitelre vonatkozó adatokat felhasználja. Egyrészt rendszertelen árúfelsorolás, hol számokkal felcíczomázva, hol nem (20. lap), másrészt a Horváth¹ által készített szintén kezdetleges árústatistikára való hivatkozás, — íme ez Jickeli »eredeti forrástanulmányainak« idevonatkozó eredménye. Annál megbocsáthatlanabb Jickeli eljárása, mert az erdélyi szász árúforgalom mivoltára a nagyszebeni és brassói huszadjegyzékek igen jellemző adatokkal szolgálnak. Ezen adatokat Jickeli nemcsak, hogy nem ismeri, de még azt sem tudja, hogy Horváth, a kivel Jickeli a kereskedők nemzetisége miatt egy alkalommal polemizál (23. l.), ezen jegyzékeket — a mint megemlítettem, nem kifogástalan rendszerességgel ugyan — de igen belterjesen használta fel idézett munkájában. Horváth az 1500. évi nagyszebeni és az 1500—1550. évek közti időből való (12 esztendei) brassói huszadszámadások alapján a következő nagyobb

¹ Horváth Jenő. Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig. Gyula, 1905. 53. skk. II.

menyiségben kivitt iparcikkokról számol be: közel 4 millió *kés*, 1344 pár *csizma*, 620 *kantár*, több mint 40.000 öv, elsősorban azonban különféle — *de javarészt külföldi eredetű* — szőtt árú. Nem kell hosszadalmasan bizonyítani, hogy a posztók és vásznak külföldi fajainak kivitele és a szász »tömegipar« között semmi összefüggés nincs. A bőrárúk javarészt bizonyára szászok termelvényei voltak, de a fent idézett számok nem tanuskodnak »tömeges« kivitel mellett, ha tekintetbe vesszük, hogy a $4\frac{1}{2}$ ezer pár csizma, a 40.000 öv és a 600 kantár kivitele 13 évre oszlik meg. Szépen éhenhaltak volna a falusi mesteremberek »százai«, ha e kivitelből megélniök kellett volna. Maradna utolsó tömegexportcikk gyanánt a 4 millió *kés*. Csakhogy ezen termék hazai gyártásához is alapos gyanú fér. E késeket a brassói jegyzékek igen gyakran stíriaiaknak nevezik.¹ Pozsonyban a XV. század közepe táján *egy* évben 1,600.000 *kést* hoztak be, még pedig kétségen kívül Ausztriából.² E két adat egybevetéséből azt következtethetjük, hogy a késexportban is ártatlan a szász ipar.

A szász tömegtermeléssel együtt megbukik a Jickeli által a szász kereskedelemnek imputált első feladat is. Arra, hogy a szász kereskedőknek eszköz ágában sem volt, szász ipari termékekkel kereskedni, más — szintén a huszadjegyzékekből merített — bizonyítékokkal is szolgálhatunk. *Horváth* igen becses kutatásokat végzett abban az irányban, hogy az erdélyi huszadforgalomban szereplő egyének származását és nemzetiségét megállapítsa. Ezen megállapítás igen kedvezőtlen fényt vet a szász kereskedők szerepére az árúforgalom körül. Az 1500. évi nagyszebeni adatok alapján *Horváth* azt mutatta ki, hogy ezen évben 200 huszadfizető egyén közül 1 magyar, 1 szász és 198 oláh volt.³ Jickeli csodálkozik ezen nemzetiségi eloszlás fölött, mert ő természetesen egy hatalmas szász kereskedőrendet képzelt el magának, a melyet messzire köröskörül uralt az egész árúforgalom. Ha Jickeli csak egy kissé ismerné a középkori *vásári* viszonyokat, így például, ha azt olvasta volna, a mit az 1458/59. évi pozsonyi országos vásárokról írtam, akkor menten megszűnt volna csodálkozása. Az árúforgalomnak egyik jelentős — vásáron kívüli — részét a középkorban egy pár gazdag és merész nagykereskedő bonyolította le.⁴ Ezek különösen a nem-

¹ Quellen zur Gesch. der Stadt Kronstadt. Brassó, 1886. 45. skk. I.

² *Kováts F.* Nyugatmagy. árúforgalma a XV. században. Budapest, 1902.

³ *Horváth* i. m. 57. l. H. századszázaléknyi pontossággal számítja az arányokat, a mely eljárás, tekintettel az abszolút számadatok kicsinségére, nem célszerű. De különben is a kérdéses hely szövegezése sem szerencsés.

⁴ Ilyen élt például Brassóban is: mért nem ír J. a »magna societas«-ról vagy *Grett Simon*-ról? Lásd *Quellen* stb. 36. sk. I.

zetközi forgalmat látták el. Magyarországra ezek finom posztókat és fűszereket importáltak, bizonyos nyerstermékeket pedig exportáltak. A forgalom másik részében — különösen a vásárokon — a kiskereskedők mellett, a kik a nagykereskedők által behozott cikkeket kicsinyben árusították, a termelők szerepeltek: mezőgazdák és iparosok. Nagyszébenbe az oláh mezőgazda hozta nyers-termékeit és megfizette az érte járó huszadot, a vásáron aztán eladta termékeit és ipari cikkeket vásárolt, a melyek után hazamenet ismét kiviteli huszadot fizetett. Ezért szerepelt a vásárlátogatók, helyesebben a huszadfizetők között 99%-nyi arányban az oláh.

Általában az, a mit Jickeli a kereskedelem feladatairól állít, egészen helytelen. A középkori kereskedelem főszerepe (nem pedig feladata!) internacionális — és rendszerint fényűzési — cikkek továbbítása volt. Egy későbbi mozzanatban aztán nyerstermények és (különösen bányászati) félgyártmányok forgatására vállalkozott. Legkésőbbben, utoljára, az ú. n. ipari tömegcikknek »kiadásával« (Verlagssystem) kezdett foglalkozni. A kereskedő egyúttal ipari vállalkozó volt, az iparos pedig úgyszólván rabszolga módjára függésbe került a kereskedő-kiadóval (Augsburg, Ulm, Firenze stb., hazánkban a felsőmagyarországi bányászok a Fuggerekkel) szemben. Nagyjában tehát éppen megfordított sorrendben bontakoznak ki a kereskedelem »feladatai«, mint a hogy azt Jickeli állítja.

Talán elég is volt a részletes bírálatból. Azt hiszem, hogy az elmondottak után bizvást állítható, hogy Jickeli a felismerhetlenségig eltorzította az erdélyi szász gazdasági viszonyok történelmi képét. A ki gazdaságtörténeti kutatások módszeréhez nem ért, tartózkodjék ily themáktól. Az oklevelek átböngészése és az olvasotakon való elmerengés nem pótolhatja a kritikai forrástanulmányt, különösen a mérhető és értékelhető adatok rendszeres feldolgozását. Kimutattam, hogy Jickeli a forrásoknak éppen ezen csoportja elől mereven kitért. Az immár hat kötetre felszaporodott szász számadások roppant gazdaságtörténeti adatkincsének mellőzését nem pótolhatja a moldvai fejedelmek levelezésének idézése. A *formális* adatoknak, mint a melyek az oklevelekben, privilegiumokban, szabályzatokban foglaltatnak, merőben túlnagy jelentőséget tulajdonít szerző, a kinek főhibája, hogy, a mint fent említettük, nem bizonyítható axiómákból indul ki, és az adatokat kíméletlenül az axiómák levezetésének Procrustes-ágyába szorítja. Ezen axiómák felállítása természetesen szorosan összefügg szerző politikai nézeteivel. És bizonyos, hogy a mint egyfelől ezen — egyoldalú és túlzott — nézetek lehetetlenné tették (készületlenségétől eltekintve), hogy szerző elfogulatlanul tanulmányozhassa az erdélyi szászok gazdasági multját, úgy másfelől a gazdasági multnak elhibázott és elferdített leírása nem hogy történeti bizonyítékokkal támogatná e nézetek

helyességét, de ellenkezőleg azoknak alapjait igen érezhetően ingatja meg.

KOVÁTS FERENCZ.

II. Ulászló udvartartása. (1490—1516.) Gorove-jutalmat nyert pályamű, írta *Főgel József dr.* Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1913. 166 l.

A magyar történelmi irodalom e munkát részben már ismeri abból a bírálattól, a mely a Gorove-pályázat eldöntése alkalmával az Akadémiai Értesítő lapjain megjelent.¹ A bírálók nagy elismeréssel nyilatkoztak róla, mindössze bizonyos átalakításokat kívántak a szerzőtől, mielőtt könyvét kinyomtatná. A bíráló és a munka összevetéséből kitűnik, hogy a szerző e kívánságnak eleget is tett. De midőn ezt megjegyezzük — a nélkül, hogy a szerző érdemeit bármiben is kisebbiteni akarnánk — az igazsághoz híven azt is meg kell állapítanunk, hogy magának a pályamunkának kézirata előttünk ismeretlen lévén, nincs módunkban megállapítani azt, mekkora volt e bíráló szerepe a könyv jelenlegi formájának létrejövetelében.

De akár az illusztris bírálók tanácsa, akár a szerző felfogása érvényesült is az átdolgozásnál, a munka kétségtelenül óriási fáradtsággal és igen nagy anyagkészlet felhasználásával jött létre. A kiadott műveken kívül az Országos levéltár és a M. N. Múzeum okleveleinek anyagát ép úgy felhasználja, mint azokat az oklevélmásolatokat, melyeket a M. T. Akadémia történelmi bizottsága a különböző külföldi levéltárakból összegyűjtött és egy-két helyet nem számítva, nem is érezhető a szerzőnek az az eljárása, hogy az olaszországi levéltárak mellett a bécsi levéltárakat figyelemre nem méltatta. Pedig művének a diplomatakról szóló fejezete egyenesen megkívánni látszik, hogy minél többet tudjunk azoknak az embereknek működéséről, a kik a Jagellók után következő uralkodócsalád érdekében jöttek diplomáciai küldetésük folyamán Magyarországra. Sajnos, a Habsburgokkal való összeköttetéseinknek nincsenek olyan könnyen kezelhető forrásai, mint a velenceiekkel valónak, de kétségtelen, hogy a bécsi levéltárak kutatása legalább is egy olyan fontos oratorral egészítette volna ki a tárgyaló diplomata sorozatát, mint a milyen Andrea da Burgo volt. Igaz ugyan, hogy Andrea da Burgo szereplése II. Lajos alatt volt nagyobb mérvű hazánkban, de a cambray-ligához való csatlakozás kérdésének tárgyalása idején az ő személyét talán még se lehet hallgatással mellőzni. Hozzá kell tenni, hogy e kifogást első sorban azért lehet emelnünk, mert az anyag teljes közlésére való törekvés annyira elkényeztet bennünket, hogy a kisebb hiányokat is észrevesszük.

¹ Akadémiai Értesítő 1908. évf. 474—477. l.

A milyen nagy jelessége a műnek az irodalom és a levéltárak által nyújtott anyag felhasználása, ép oly erős kifogás alá esik a nagy szorgalommal mindenfelől összehordott anyag feldolgozásának módja. A munka rengeteg adata néha csaknem agyonnyomja az olvasót, a ki a szerző nagy fáradságát ugyan teljesen méltányolva végül mégis olyanforma érzéssel teszi le a könyvet, hogy ha a szerző nem akarta volna a II. Ulászló udvartartásával valamiképen összefüggő összes adatait közölni, alighanem érdekesebb olvasmányt nyújtott volna. A munka első fejezete, melynek címe »A pénzügyi állapotok«, kétségtelenül az »I. Mátyás király udvara« első fejezetének mintájára készült, de igen nagy terjedelemben. Míg Csánki Mátyás jövedelmei tárgyalásának azért szentel egy rövid fejezetet, hogy megmutassa, miből tartotta fenn Mátyás udvarában a pompát és a fényt, itt ez a fejezet az udvartartással összefüggésbe nem igen hozott értekezés lesz a II. Ulászló-korabeli pénzügyekről. Erre pedig e munkában nincsen szükség és e fejezet annyival inkább is kihívja maga ellen a kritikát, mivel noha a teljesség kedvéért van itt, mégse mondható teljesnek, mert ma már több évből ismerjük az adó nagyságát Ulászló korából, mint ez a fejezet közli.

A mintául vett feldolgozást — Csánki Dezsőnek »I. Mátyás király udvara« című művét — követve, egy rövid fejezet adja Buda várának topographiáját s aztán következik a királyi udvar személyzetének ismertetése. Az adatok bősége itt is elragadta a szerzőt és nem tudta elég ügyesen követni mintáját. Nem elégszik meg azzal, hogy megismertet bennünket Ulászlóval s udvarának hivatalnokaival, hanem egyúttal életrajzi adatokat is közöl róluk s részletesen elmondja az udvari méltóságokról, milyen volt pályafutásuk, mielőtt az udvarba jutottak, sőt néha azt is leírja, mi lett velük Ulászló halála után. Ez az eljárás azért van nagy kárára a munkának, mert sokhelyütt száraz biográfiai lexikonná teszi és e mellett éppen az életrajzi adatok tekintetében mégis felszínes marad. Találomra veszünk egy példát állításunk igazolására. A budai várnagyokról lévén szó, megemlíti, hogy 1508-tól kezdve a várnagyságban Báthory István volt a társa Bornemisza Jánosnak. Ennyit kétségtelenül elég is lenne elmondani a dolog lényegére vonatkozólag, de a szerző nem bírja megállani, hogy egyéb ismereteit is ne közölje velünk és hozzá teszi, hogy »a sánta Báthory két évig segédkezett Bornemiszának, 1511-ben temesi főispánná nevezték ki. Jelentős része volt a parasztlázadás leverésében. 1519-ben Perényi halála után nádorrá választották« (58. l.). Bizony úgy hangzik az ilyenféle elbeszélés, mintha lexikont olvasnánk és a mellett mégse ismertet meg bennünket Báthoryval.

Sokkal jobban sikerült a tudományos életről szóló fejezet. Sze-

rencsére a szerző itt nem törekszik arra, hogy minden szereplőnek lehetőleg azonnal elmondja az életrajzát is (illetőleg a jegyzetekben mondja el) és így semmi oda nem tartozó nem zavar beennünket annak szemlélésében, milyen volt a magyarországi humanizmus Mátyás halála után. Igazán csak sajnálni lehet, hogy nem erre a mintára készült az előbbeni fejezet is.

A diplomáciai című V. fejezetben szerencsére megint lekötik a szerző figyelmét a tárgyalt országos érdekű dolgok és így csak a jelentéktelenebb szereplőknél kapunk bizonyos életrajzi vázlatot, úgy látszik, ezeknél is csak azért, mert sokat róluk nem lehetett írni; de a nagyobb szerepet vivők alakja élénk elbeszélésben elevenedik meg előttünk. Már fentebb említettük, hogy e fejezet kissé kevésbé részletezi a Habsburgokkal való összeköttetésből kifolyó diplomáciai viszonyt, mint az a dolog fontosságához képest kívánatos lenne.

Igen jól érvényesül a szerző érdeklődése minden aprólékosság iránt az ünnepségekről, a ruházatról és az istállóról szóló részekben, mint a melyek tárgyalásánál tényleg csak ez az eljárás vezethet célhoz.

Az elbeszélés folyamán szembetűnően mutatkozik szerzőnek egy olyan tehetsége, mely okvetlenül szükséges az udvari élet mozgalmasságának rajzához: jól tudja a dolgokat elképzelni és élénken megírni. De a fentebb említett egyenlőtlenség itt is megnyilvánul; míg az udvari ünnepélyek és a tudományos élet színes rajzban elevenednek meg előttünk, addig az udvar személyzete és a diplomataké néha csak mint holt figurák szerepelnek.

A munka stílusában van valami néha kellemetlenül ható módorosság és ennek felemlítését annyival is inkább szükségesnek véljük, mert erre az akadémia bírálata külön is figyelmeztette a szerzőt. Vannak kedvelt kifejezései, melyek időnként vissza-visszatérnek és mindig különösebbeknek látszanak. A könyv szerint laki Thúz Osvát kincstárnokot épen úgy »kora gyermekének mutatja végrendelete« (54. l.), a mint hogy Thurzó Zsigmond székesfehérvári prépost és kir. titkár is »igazi gyermeke volt korának« (84. l.) és a hogy Bohusláv és Schlehta is »koruk igazi gyermekai valának« (91. l.). Ilyen stílusbeli kifogást még többet is emelhetnénk a mű ellen, de kicsinyesek lerni nem szeretnénk.¹

Hibának tartjuk azonban szerzőnek azt a szokását, hogy igen könnyen általánosít és igen könnyen kockáztat nézeteket. Mindazt, a mit az 1494/95. évi számadáskönyvek nyújtanak, Ulászló uralkodásának egész idejére nézve érvényesnek és irányadónak veszi

¹ Ily részlet is előfordul: »Ulászló szenvedélyesen szeretete a kártyát is. Udvarába erősen el is harapózott. A bécsi összejövetelen is verték a lapokat«.

s következtetéseit az egész korszakon át sokszor csak ezekre alapítja, pedig a dolog természetéből folyik, hogy épen Ulászló alatt nem volt állandóság semmiben. Ugyanilyen túlzással állít néha bizonyos dolgokat valószínűeknek, a melyekre nézve pedig pontos tudomást lehetett volna szereznie. Elmondja például, hogy mindjárt Ulászló uralkodása kezdetén szükség volt adóra és az országgyűlés ezt az adót már 1490 októberjében megszavazta. Azután így folytatja: »Az összegét nem tudjuk. Bizonyára egy forint volt kapunkint«. (21. l.) Ilyen kategórikus állítást nem lenne szabad alap nélkül kockáztatni, mert ennek az adónak nagyságát igenis ismerjük és nem is egy forint, hanem fél forint volt.¹ Ugyanígy hibás az az állítása, hogy Ulászló 1494-ben »az országgyűlések erőszakoskodásai miatt eltért a törvénytől s (az adót) a főurak és főpapok és egyes vármegyék által szavaztatta meg«. (22. l.) Az 1494 ápr. 24-iki országgyűlést Ulászló a Jagello-kor egész folyamán szokásos országgyűlési meghívóval hívta össze s így ez az országgyűlés törvényes volt, legfeljebb azt kell megjegyeznünk, hogy a meghívás azt akarta elérni, hogy minél kevesebben legyenek jelen az országgyűlésen és ezért kelt 1494 márcz. 31-én, tehát alig három héttel az országgyűlésre kitűzött terminus előtt.²

Mindezek a megjegyzések nem akarják kisebbiteni a szerzőnek azt a nagy érdemét, hogy a II. Ulászló udvartartására vonatkozó anyagot csaknem teljesen összegyűjtötte és így e tárgyra vonatkozó tudásunkat lehetőleg tökéletessé tenni igyekezett; de kitűzött célját azért mégse érthette el mindenben. Mivel fontosnak tartotta az ország pénzügyi helyzetének összefüggését az udvartartással, a pénzügyek részletes rajzával kezdette meg elbeszélését, de ekkor kiejtette kezéből a fonalat és nem mutatja meg az olvasónak, mi volt a nyomasztó pénzügyi helyzet következménye az udvartartásra nézve. Pedig helyzete e tekintetben annyival is inkább kedvező volt, mert Csánki művében megkapta azt, milyen volt az udvar azelőtt és így aligha lett volna nagyobb nehézsége annak, hogy folytassa a kitűzött célt és képet adjon az olvasónak arról, mint tünt el mindaz a fény és pompa, a mit Mátyás uralkodása alatt láthattunk. A könyv jelenlegi formájában azonban nem győződhetünk meg eléggé a munka befejező sorainak igazságáról, melyekben a szerző kutatásainak eredményeit összefoglalva ezeket írja: »Ilyen volt Ulászló udvara. Egyszer derült, máskor borult. Máról holnapra való, süppedő. Ide jutottak Mátyás alkotásai! Oda lett a

¹ Beatrix királyné 1490. okt. 24-i levele a körmözi kamaragrófhoz »dica seu cuntributio medii floreni pro subsidio domini regis et totius reipublicae«-ról beszél. Házi udvari és állami levéltár. Papiers devenants de Marie etc.

² Eredetije a M. N. Múzeumban, a Kapy-család levéltárában.

könyvtár, eltávoztak a humanisták . . . Ha olykor kivillant is egy-egy fénysugár, észrevehető volt rajta az erőltettség ; visszatükröződött róla a bágyadság. Csak az adósság nőtt, a mely Ulászló halálakor 400.000 aranya rúgott».

A munkához pontos név- és tárgymutató, sőt ezenkívül az előforduló helynevekről még külön index is van csatolva, a melyek mind csak megkönnyítik használhatóságát.

SZABÓ DEZSŐ.

Erdély vallásszabadsága a mohácsi véstől Báthori Istvánig. Irta :
Gagyí Sándor. Budapest, 1912. 8° 123 l.

A protestáns vallás elterjedését Erdélyben, a szabad vallás-gyakorlat törvényben való biztosítását, az érte folyt küzdelmeket adja elő Gagyi Sándor ez értekezésében, a mely a »Történeti Értekezések« cz. gyűjtemény 2. számaként jelent meg. A kérdés tárgyalása előtt a szerző röviden visszatekint Erdély egyházi viszonyaira a reformatio előtt. A katolikus egyház története a reformatio előtt nem ment a küzdelmektől, a melyek arra mennek vissza, hogy mind több egyházi hatóság függetleníti magát, a főpapok ellenben az ekképen függetlenített területek jövedelmeit vissza törekcszenek szerezni. E küzdelem visszahatással van az egyház tekintélyére s a terjedő huszitismus csak nagy erőfeszítéssel állítható meg, a parasztság fölkelését (1437) azonban semmi erőszak nem szoríthatja vissza. Az erdélyi reformatio Szebenből indult meg, a hova százsz kereskedők közvetítésével 1521-ben bejutott Luthernek »De Libertate Christiana« cz. munkája. E kétségtelenül helyes meghatározással kapcsolatban szeretünk volna véleményt hallani arról is, vajjon Rotterdami Erazmusnak hatása érezhető-e az erdélyi reformatio elterjedésében. A legelső rendelet az új hit ellen az 1524 márczius 9-iki, Szeben városához van intézve, a mely azzal, hogy Luther iratait kikutatni és elégetni parancsolja, egyúttal az első ismert censurai rendelkezés.¹ Ezt követi az 1525. évi IV. t.-cz., a híres Lutherani comburantur. A lutheri egyház nagy reformátora a százszok közt Honter János volt. Nem sokáig működhetett zavartalanul, Frater György hamarosan országgyűlés elé idéztette, de bántódása nem lett, sőt a reformatio ügye erősödött ; ennek bizonyítéka az 1545. tordai országgyűlés, a hol az új tan hatalmának súlya már mutatkozik. A lutheránusok még ugyanezen évben a Medgyesen tartott zsinaton egységesen szervezkedtek. Az 1548. tordai országgyűlés előkészíti és az 1550. szintén Tordán tartott országgyűlés törvényileg biztosítja a lutheránus vallás szabadságát. Az evangélikusoknak teljes jogú vallásszabadságát azonban csak az 1557. tordai országgyűlés mondja ki. Itt az értekezés Szilágyinak két

tévedését igazítja helyre, a melyek átmentek a történetirodalomba : az egyik Szilágyinak arra az állítására vonatkozik, hogy az 1557. tordai gyűlés rendelkezése a kálvinistákra is kiterjeszti a vallás-gyakorlat szabadságát ; a törvény szövegéből ily irányú rendelkezés sehol ki nem olvasható ; a másik a vásárhelyi apáczákról szól, a kikről azt rendeli a gyűlés, hogy maradjanak meg saját lakóhelyükön. Szilágyi a szövegben előforduló *moniales* szót tévedésből *barátok*-nak fordította.

A kálvinista vallás Erdélyben későbbben kezd erőre kapni, mint Magyarországon, azonban minden akadály ellenére is hamarosan diadalra jut. Küzdelmének egyes határállomásait a Kolozsváron tartott »nemzeti zsinat« s az 1558. tordai országgyűlés határozata, majd Dávid és Heltai áttérése, Blandrata pártfogalása, az 1564-iki segesvári gyűlés rendelkezése s végül az ugyanezen évben megtartott tordai gyűlés végzései jelzik. A kálvinismus elismertetésével egyidőben egy új felekezet támad s kezd harczot léteért : az unitarismus. A meglevők a legnagyobb erőfeszítéssel igyekeznek megakadályozni előnyomulását. E tekintetben különben nem volt kivétel a katolikus vallás sem, a melylyel szemben szintűgy gyakorolták a türelmetlenséget a hatalmon levő protestáns felekezetek, mint az unitarismussal, ez utóbbival azonban hasztalan, mert a megindult disputák, irodalmi küzdelmek az unitarismusnak adták a diadalt. János Zsigmondban hatalmas pártfogójuk akadt ; jelen volt az 1569-ben Váradon tartott nagy dispután is és tekintélyével hozzájárult az unitáriusok győzelméhez. Az 1570. megyesi gyűlés az unitarismus ellen kel ki. Mindamellet azonban nem kellett már sokáig várni az unitáriusoknak a vallásszabadságra : 1571 elején törvénybe iktatták a meglevő vallások (kathol., reform., evang., unitárius) szabadságát.

Még egy felekezetről emlékezik meg a dolgozat : a görög keleti egyházzról. A mit erről mond, az az értekezésnek a legbecsesebb része. A görög keletiek áttérítésével kezdettől fogva nem sokat törődtek a hatóságok, mert áttérítésük anyagi haszonnal nem járt, u. i. az erdélyi oláhok nem tizedet fizettek az egyháznak, hanem ötvenedet. Görög keleti püspökség Erdély területén egész 1494-ig nem volt, de még ekkor is a havasalföldi vajda gyakorolta a legfőbb egyházi fensőséget. Egyházi szervezetet sem lehet a XV. sz. végéig találni Erdély területén. Az oláhok reformálására az erdélyi reformátorok már nagyon korán gondoltak. E czélt szolgálták evangélikus részről Luther kátéjának görögre fordítása, a mely az első oláh nyelvű könyv volt Magyarországon, majd az újtestamentumnak áttétele görög nyelvre. A lutheránus szászok azonban tovább mentek, mint kellett volna, mert az áttért községekben a német nyelvet akarták egyházi nyelvvé tenni. Több eredményt

érték el a reformátusok a térítés terén. Ezek énekeket fordítottak oláh nyelvre, a miknek nagyobb hatása volt az írástudatlan tömegre, mint az evangélikusok nyomtatványainak. Nemsokára reformált egyházközségek keletkeztek, sőt választott püspöke is lett az új egyházközségeknek. Az 1566-ban tartott szebeni gyűlés azt rendeli a görög keletiek ellen, hogy azok, a kik az *igazságnak* engedni nem akarnak, álljanak ki vitára György oláh kálvinista püspökkel s ha legyőzetnek, hagyják el az országot. Ez kétségtelenül szigorú rendelet, de nem annyira, mint az oláh történetírók feltűntetik, mert a görögkeleti egyház Erdélyben ekkor *megtűrt*, nem pedig bevett vallás volt, nem volt oly igaztalan és szigorú sem, mint az, a mely a katolikus papokat kitiltotta Erdélyből. Az oláhok nagy ellenállást fejtettek ki a megindult térítések ellen, annyira, hogy az 1568. tordai gyűlésen újra kérték a rendek, hogy a fejedelem hajtsa végre a görög keleti papokról hozott végzést.

ZSINKA FERENCZ.

Magyar városok a középkor végén. Irta Szende Pál. Budapest, 1913. Politzer Zs. és fia. 76 lap.

A magyar városok kritikai történetét mindeztideig sajnálattal kell nélkülöznünk történetírásunk sok más, megoldásra váró feladata közt. A városkeletkezés kérdéseit, Árpád-kori városaink történetét és egyes városok, mint Pozsony, Kolozsvár, Besztercebánya, a bányavárosok stb. életét speciális tanulmányok világítják meg, de hiányzik a XIII—XVI. század virágzásnak indult városi élet összefoglaló, pragmatikus történeti feldolgozása.

E hiányon kívánt némileg enyhíteni Szende a »Huszdik Század« 1912. évi jubiláris számában s most külön füzetben is megjelent dolgozatával.

Nagyobb igényeknek már terjedelme következtében sem felelhet meg a vázlatos tanulmány, a mely a XIV—XVI. század városainak életét óhajtja megeleveníteni. Nem számítva néhány forrásul felhasznált jogkönyvet, eredeti források tanulmányozásával a szerző nem bajlódott, sikerülten foglalta azonban össze a speciális kutatások eddigi eredményeit.

A városok kialakulását tárgyaló bevezető rész néhány anachronistikus megjegyzése csak az árpádkori társadalmi és gazdasági szervezet nemismerésével magyarázható. Nem veszi figyelembe szerző, hogy e korban az egyes társadalmi osztályok gazdasági tevékenysége — legyenek bár ráczkatonák, ipari munkára kötelezett népek, vagy szabad vendégek — túlnyomólag mezőgazdasági jellegű volt. Nem lehet tehát elkülönült iparososztályról s egy ezektől eltartott, tisztán katonáskodó népelemről szólnunk.

A tárgy természete okozza, hogy Szende közismert, egyoldalú, materialistikus felfogása nem túlságosan nehezedik a dolgozatra. Az erkölcsi fogalmakról szóló fejezet hívja csak ki különösebben bírálóunkat. Korántsem szeretnők kétségbevonni a gazdasági viszonyok befolyását egyes korok vagy közületek morális felfogására, de elfogultságnak kell tartanunk e befolyás túlbecsülését. A középkori polgárság szigorú erkölcsi nézetei részben kétségkívül a szerzőtől említett gazdasági okok következtében kristályosodtak ki, de — hogy csak egy példával illusztráljuk Szende felfogását — a városi lakosság monogám életét mégsem szabad speciális gazdasági körülmények következményeképpen felfogni. Sociologiai elméletek kedvéért nem lehet az egynejűséget a városi polgárság különleges intézményeül vagy kiváltságául feltüntetni. Már pedig szerző okoskodása erre vezet.

Szende tanulmánya — bár új adatokat nem tartalmaz és ismereteinket sem gyarapítja, csak rendszerezi — használható összefoglalását adja a monographikus feldolgozásokból ismert, szétszórt adatoknak.

DR. HÓMAN BALINT.

Dr. Cserni Béla. Jelentés a Colonia Apulensis területén 1911/12-ben végzett ásatásokról. Különlenyomat a Múzeum és Könyvtári Értesítő VI. évfolyamából. Budapest, 1913. 1—36. kéthasábos oldal 26 ábrával.

Dr. Cserni Béla, kinek önfeláldozó buzgalma Dacia katonai székvárosának topographiáját máris annyi értékes adattal gazdagítja s Gyulafehérvár közönségét a tekintélyesebb vidéki múzeumok egyikehez juttatá, miután a *municipium Aurelii* Apulum (CIL. III. 986 és 1132.) s a *Colonia Aurelia Apulum* (CIL. III. 7773.) fekvését s a legio XIII. gem. táborhelyét már felderíté, most a gyulafehérvári állomástól Maros-Portusig terjedő colonia területén végzett legújabb ásatásairól számol be.

Cserni Béla kiváló leleményességgel siet minden kínálkozó alkalmat Apulum története javára értékesíteni. Az utás kaszárnya építésénél résen állva a castrum délkeleti kapubejáratát deríthet fel annak idején. Az utászgyakorlatok segítették ahhoz a páros bélyeghez, mely Dacia első helyőrségét a *legio XIII. gem. és legio prima adiutrix*-ban dokumentálja.

A marosportusi lakosság a kertje és földjei kihasználásában akadályul szolgáló épületromok eltakarítására szánván el magát, dr. Cserni ezt az alkalmat sem szalasztá el s télvíz idején képes volt napestig ott őrködvé, addig diplomataizálni az illetőkkel, míg a rommaradványok rendszeres kitakarását elérhette.

A gondosan felmért és lefényképezett falrészletek egy városi

előkelőség palotáját tárják a szomszédsággal, köztük két fazekas-kemenczével, élénk. Cserni Béla éles szemét semmi sem kerülte el s jó modorával munkáit is ügyszeretetre nevelve, erről a pár holdnyi területről is szép számú leletet mentett meg.

A háztartási tárgyak, üvegtermékek, fazekaskészítmények, terra sigillaták, bronzművek mellett különösen emlékei szolgálnak használható adalékkul. Ezek sorozata Kr. u. 248 al záródván. ebből Csernival nem azt következtethetjük, mintha egy szegényebb és gondosabb iparosféle tulajdonos került volna ezután a palotába.

Ér az éremsorozat a Budapesti Szemle 1913. májusi füzetében kifejezésre juttatott ama feltevéseinket igazolja, mely szerint a Decius által nagynehezen Daciából kiszorított carpok a várfalakon kívül eső s így kellőleg nem fedezett municipiumot és coloniát annyira rombadönték, hogy 250-ben a CIL. III. 1176-ból láthatólag egy új várost kellett alapítani, mely éppen azért *Colonia nova Apulensis* nevet vett fel. A vagyonosabb polgárság, ha túlélte ezt a veszedelmet, a mint hogy a carpis libertusként hálálkodik C. Val. Sarapio, a CIL. III. 1054. oltáron Jupiter megtartó kegyelméért, igyekezett a várfalak közelébe húzódni, hol az ellenséges meglepetés kevésbé fenyegethette. Ezért ilyen márványmennyezetes szobrokkal ékített s gazdagabb berendezésű palota már alig díszíté ezentúl az új coloniát.

De bár ilyenekből kevésre is számíthatunk, csak folytassa Cserni az ő fáradságtalan buzgalomával tovább a colonia ásatását. Az Alsófehérvármegyei Tört. régésztársulat s a múzeumok felügyelősége pedig méltassák az ő fáradozásait a múzeum mielőbbi megépítésével, mert Cserni szerencsés kezének varázslatára máris annyi lelet gyűlt össze, hogy azok áttekintése és tanulmányozása lehetetlenség számba kezd menni.

TÉGLÁS GÁBOR.

ÚJ KÖNYVEK.

A Görzsönyi Vargha-család története. Címerrajzzal és hat leszámazási táblával. Irta: Dr. Vargha Zoltán. Budapest, 1913. 31. l. A nemzeti történetek kutatója sokszorosan tapasztalhatta, milyen fáradságos egy nevesebb, szereplő család leszámazásának megállapítása. Még nagyobb mértékben áll ez kisebb, köznemesi családainkra, a melyek elszaporodván, az ősi földről elköltöztek, hogy maguknak új tűzhelyet alapítsanak.

Egyszerű, mindennapi az ily családok tagjainak élete. Az egyhangúságot kisebb, családi események teszik változatosabbá, avagy megyei gyűlések, a melyekről azonban — ha érdekeltség nem

vitte — rendesen távol maradtak, átengedvén a vezetést a bene possessionatusok-nak. Országos eseményeknek rendszerint csak passzív szemlélői.

Ily családok multjában kevés az adat, mit a családtörténeti kutató felfoghat. Születés, házasság, temetés, birtokosztály, vele járó per, költözés, nemességkihirdetés, kisebb hatalmaskodás, hadbászallás körében merül ki életfunktíójuk. Ilyen esetekben még szorgosabb, fáradságosabb a munka.

Ilyen életű család multját állítja szemünk elé a törekvő ifjú szerző. A görzsönyi Vargha-család is számos ágra oszlott s lakóhelyeik szerint a szerző teveli, börcsi és győri, görzsönyi, tinódi, komáromi, mezőörsi idősb és ifjabb, Mindszenti és rétalapi ágakra osztja.

A gondos, szorgalmas művecske buzdításul szolgálhat nemesi családainknak. Adatai fedik a leszármazást, csak a komáromi ágnál nem sikerült a leszármazásra adatot találni. — Szépséghibája, hogy nincs kapcsolat a cím szerző Kapitány Vargha András (Borsod) és Görzsönyi (Veszprém m.) Vargha Balázs között. Z.

Fitz Artur: Salamon Ferencz, mint műbíró. Budapest, 1912, 8. 35. l. — Nem történelmi tanulmány, de — bár sokban hiányos — adalékokat szolgáltat Salamon történetírói jelleméhez. Salamon kritikai tanulmányokon át, mint Schiller, jutott el a történetíráshoz. Ha történettel összefüggő tárgy jutott kezébe, szava bírálataiban erősebb életre kelt. Realis lelkű lévén, a történet-drámák hőseinek lelkéből valóságos fényképet követel, míg Lessing festményt akart adni.

Az époszokról szóló bírálataiban is történeti érzéke lép előtérbe. Zrínyi époszájáról nagy elismeréssel nyilatkozik, véleményei átmentek az irodalomtörténetbe. Péterfy szerint Salamonban erő és természeteség van.

A regények közül Kemény »Zord idők«-jét becsüli legtöbbször. Nincs meg benne »az a bírálói nemes fanatizmus, a mi Gyulaiban megvan«. Polemiái nem is voltak. Pauler megtámadta történeti módszerét, a mi nagyon fájt neki. Zsurnaliszta aesthetikus volt, a ki keveset olvasott; de nagy része volt a magyar kritika újjáteremtésében.

Sebestyén József: *Báthory Erzsébet*. 1560—1614. Székesfehérvár, 1913. 16°. 97 l. — Báthory Erzsébet és Nádasdy Ferencz életének rövid összefoglalása után szerző áttér a bűnpör aktáinak ismertetésére. Azaz kivonatát adja a tanukihallgatásnak s közli teljesen a czinkosok felett hozott ítéletet. Majd II. Mátyás állásfoglalásáról ez ügyben és Báthory Erzsébet haláláról szól. Arra nézve, mi indította a véreskezdő asszonyt kegyetlenkedésre, nem bocsátkozik behatódó fejtegetésekbe, mindössze ismerteti az eddigi felfogásokat

s felvet egy-két érdekes problémát. Pedig az akták ismertetése helyett érdemesebb lett volna behatóbban tanulmányozni Báthory Erzsébet életét, akkor talán előbb talált volna rá a titok nyitjára. Több gondolat s kevesebb gondolatjel. Befejezésül Csejthe vára történetének vázlatát és a Báthory Erzsébetről szóló irodalmat közli.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Csutak Vilmos: *Az utolsó gyulafehérvári országgyűlés*. A tartalmazol dolgozat az 1704 július havában Gyulafehérvárt lefolyt országgyűlésről szól, melyen II. Rákóczi Ferenczet Erdély fejedelmévé választották. Szerző függelékképpen több okiratot is közöl, melyek között legbecsesebbek az 1704. jul. 5—12-iki országgyűlés eddig kiadatlan articulussai. (Erd. Múz. Emlékkönyv. 30—45. és 167—89. l.)

Cserni Béla: *Római ásatások Gyulafehérvár területén*. Az apulumi római emlékek feltárása és összegyűjtése körül magának maradandó emléket biztosító szerző a vándorgyűlés alkalmából összefoglaló képet nyújt a város területén és környékén végzett ásatásairól. (Erd. Múz. Emlékkönyv. 45—47.)

Szádeczky Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásából*. Szerző lelkiismeretes dolgozatában Erdély Apafi-korabeli gazdasági állapotának rövid tárgyalása után behatóan, jobbára ismeretlen levéltári anyag alapján, ismerteti a fiskalitásokat s a fejedelmi udvartartás egyéb jövedelemforrásait, majd az udvartartási személyzetet, azok munkakörét és végül az udvari gyalogok teendőit. (Erd. Múz. Emlékkönyv. 58—85. l.)

Szentiványi Róbert: *A Batthyány-intézet keletkezésének történetét, jelentőségének rövid ismertetését adja szaktudósra valló közleményében*. (Erd. Múz. Egyl. Emlékkönyv. 117—124.)

Zlamál Ágost: *Ötvös Ágoston*. 1811—1861. — A rövid megemlékezés a gyulafehérvári születésű Ötvösnek az erdélyi történetírás és az Erd. Múzeum-egylet létesítése körül szerzett érdemeivel foglalkozik. (Erd. Múz. Emlékkönyv. 125—31.)

Buday Árpád: *Ampelumi vonatkozások* czímen Zalatna római kori életét tárgyalja a fennmaradt emlékek alapján, kiigazítván mindazon tévedéseket, melyek a kérdésre vonatkozó irodalomban előfordultak. (Erd. Múz. Emlékkönyv. 150—161.)

Sebes Gyula: *Szentföldi magyar utazás a XVIII. században*. Szerző Kiss István francziskánusnak (szül. 1733-ban Jászberényben) 1766-iki szentföldi utazását ismerteti, mely kéziratban maradt az utókorra. Kiss 1766 május 10-én kelt útra a kecskeméti kolostorból és Pozsony, Bécs, Grác, Trieszt érintésével Velenczében szál-

lott hajóra július 20-án. Szept. 8-án érkezett Jeruzsálembe. 1768 nyarán tért vissza hazánkba. Szerző szerint útleírása »van olyan értékes, mint a jobb külföldi ismertetések«. (Földr. Közlem. 1913. 120—27.)

Roth Viktor dr. az Archaeologiai Értesítő XXXIII/1913. I. füzetében kilencz XIV—XV. századi ércskeresztelmedenczét ismertet. Hangsúlyozza a szepességi középkori műiparnak az erdélyi szászsággal való szoros kapcsolatát, a mely azonban eddig még nem nyert beható tanulmányozást. A medgyesi medenczén Krisztust a magyar királyi pecsétek stílusában ábrázolták dombormívű medailonban. A nagyszebeni medencze öntője megnevezi magát (Leonhardus, 1438). Emeli e tárgy fontosságát, hogy rajta a keleti egyházi művészet motívumaiból vett díszítésekkel találkozunk; ez volna a legkorábbi datált előfordulása magyarországi emléken a szláv behatásnak.

Dr. Gasparetz G. Elemér egy, tavaly nyáron Dunapentelén talált, színezett kődombormű kapcsán, a római provinciákban divott festési eljárásokról (circumlitio és ganosis) értekezik. Mikroszkópikus vizsgálatai által kimutatja a dombormű festékei között az egyiptomi rézkéket, az indiai sárkányvért és a púnviaszt, a miből következteti, hogy a dombormű készítője aligha lehetett barbár ember; az egyiptomi rézkék használata pedig a Kr. u. III. századot megelőző időre mutat. A tanulmány jelentőségét abban látjuk, hogy a technológiai kutatások minő értékekkel vonulnak be a történelem segédtudományai közé. (Archaeologiai Értesítő XXXIII/1913. I. füzet.)

Ifj. Krecsmárik Endre a békésszentandrási honfoglaláskori jellegű temetkezőhelyről értekezik, a mely eddig mint őskori lelőhely volt ismeretes. Érdekes megfigyelései közül kiemelendő, hogy a kiásott sírokban hol koporsók, hol pedig deszkalapok nyomait találta. Anthropológiailag két embertípust tudott megkülönböztetni: a magas termetűeket szlávoknak tartja, a közép- és alacsonytermetűeket, a kik emellett rendszerint középfajúk, keskeny és alacsony homlokúak és erős szemöldökívűek, az uralkodó magyar tipushoz sorozza; az utóbbiakat inkább a halom magasabb, középső részei táján ásta ki, míg az előbbi, a szolganép e középső hely körül temetkezett. I. Endre korából való datáló érmen kívül azonban kalcedongyöngyök is kerültek elé, a melyeket pedig úgyszólván kizárólag jazyg-leletek mellékleteként ismertünk eddig. (Arch. Értesítő 1913. I. füz.)

Az Archaeologiai Értesítő 1913. évi I. füzetéből kiemeljük még a következőket: *Kemény Lajos* egész sor XVI—XVIII. századi műtörténeti adatot közöl Kassa város titkos levéltárából. Hosszú évek óta figyeljük azt a példaszerű munkásságot, a melylyel Kemény Lajos az Arch. Értesítő és a Művészet hasábjain Kassa város művészi

multjának emlékeit gyűjti. Kíváncsinos volna, hogy az évek óta szerte-szórva megjelent Kemény-féle kassai levéltári anyag szerves feldolgozást nyerjen. — *Bella Lajos* Kr. u. I. századi, felírása által érdekes római emlékkövet ismertet Sopronból, *Téglás István* pedig a liskakuti római telepről értekezik. *Jankó László* fáradságos munkával kívánja Pápa koratörténetét felvilágítani, a melyről eddig mit se tudtunk, s a város környékéről ismerteti a vaszari, kupi, nórapi és pápa-báróczhegyi lelőhelyeket. *Tömörkény István* a szegedi múzeumba újabban bekerült leletekről referál. Nagy fontosságot tulajdonítunk jelentésében a csabai honfoglaláskori leletről való értesítésnek, a mely a leírás szerint egyik legfontosabb honfoglaláskori leletünk lesz. — Kisebb érdekű jelentések Prószékről és Apahidáról, valamint *Divald Kornél*nak és *Kenczler Hugó dr.*-nak felvidéki szárnyasoltárok körül való vitája adja a füzet hátralevő részét.

Az Archaeologiai Értesítő XXXIII/1913. 2. füzetét az új szerkesztőség *Hampel József*, a folyóirat 29 éven át volt szerkesztője emlékének szentelte. *Márton Lajos dr.* kegyeletes sorokban adja az elhunyt életművének értékes áttekintését, a melyhez *Supka Géza dr.* bibliografiai áttekintést fűzött az elhunynak irodalmi működéséről. E számban jelent meg Hampel utolsó kézírata is, a mely az 1912. évi itáliai és római archaeologiai kutatásokról számol be.

Szeghalmi Gyula az Arch. Értesítő 1913. 1—2. füzetében a szeghalmi Kovácshalomban felásott őskori terramaratelep maradványait írja le, a melyekkel néhol sajátosan keveredtek az avarkori leletek.

Roth Viktor dr., a ki az elmúlt télen az Iparművészeti Múzeumban egy kultúrtörténeti eredményeiben is értékes helykiállítást állított össze, ebből az alkalomból a neves erdélyi ötvös, *Hann Sebestyén* (1644—1713) öt újabb kelyhét fedezte fel, s róluk értekezik. (Arch. Értesítő 1913. 2. füz.)

Soós Elemér a bars megyei *Hrussó vára* topográfiai, építési és technikai, valamint történeti leírását adja. Szerző arra az eredményre jut, hogy a várat vagy még a honfoglalás idejében, vagy legalább is a X. század elejénél nem sokkal később építették; továbbá »hihető, bár nincsenek rá okmányyszerű adatok, hogy Hrussó vára II. Endre király háborúi alatt, tehát az 1200—1235. évek közt tartó időszakban már az ország érdekeit védte«. (Arch. Értesítő 1913. 2. füz.)

Múzeumi és Könyvtári Értesítő VII/1913., 1. füzet. *Miske Kálmán* br. a magyarországi bronzkor typikáját állítja össze. Ez a tipikai összeállítás inkább a laikus közönség tájékoztatására van szánva; úgy véljük, hogy a bronzkornak ilyen keresztmetszeti áttekintésénél, Hampel ismert előmunkálatai után, nagyobb szükség van a korszak hosszmetzeti, tehát chronologiai typológiájára, a minőt *Márton Lajos* kísérel meg az Arch. Ért. újabb számaiban.

Kremmer Dezső dr. ugyanott hosszabb cikkben ismerteti a *Székesfővárosi Múzeum* érdekes gyűjteményeit, a melyeknek meg-
alapozásában Rómer Flórisnak és Kuzsinszky Bálintnak volt ki-
váló érdeme. A gyűjtemény tizenhétféle csoportra van osztva, a
melyek közül nem egy e folyóirat szűkebb közönségét is érdekelni
fogja. A csoportok: történelmi képtár, aquarell- és rajzgyűjtemény,
metszet- és könyomatgyűjtemény, térképgyűjtemény, czéhemlékek,
hatósági pecsétnyomó-gyűjtemény, nyomtatvány- és színlap-gyűj-
temény, tervrajzgyűjtemény, érem- és plakettgyűjtemény, szobrok,
reliefek, gipszminták, régi ötvösmunkák, órák s egyéb iparművé-
szeti tárgyak, históriai épületmaradványok, fényképgyűjtemény,
tánczrendgyűjtemény. Nem tudnók minden ellenvetés nélkül Krem-
mernek azt a nézetét elfogadni, hogy a pest-budai palotákon, a
XVII—XVIII. századokban alkalmazott reliefsorozatok legnagyobb-
részt bécsi kőfaragómesterek alkotása lenne. Az általa felsorolt
compositiomotivumok (33. o., 1. hasáb) pedig nem a mult évszázad
ötvenes és hatvanas éveinek romanticismusra hajló művei, hanem
korai és érett empire-alkotások.

Alapi Gyula, a *környei római sírleletről* számol be ugyanott,
a mely két sarkophagból (felírás nélkül), vas tábori székből, bronz-
edényekből és lőszerszámrészekből állott ki.

Tömörkény István a *szenttamási hadiérem* históriáját (Múz.
és Könyvt. Értesítő 1913. 1. füzet) mondja el; téved abban, hogy
az érmeK Kocsis János aranyműves nyakán maradtak. A kormány
osztott belőlük, így a Nemzeti Múzeum birtokában is van egy, a
melyet Gál kapott az ütközetben szerzett érdemeiért.

*Fieber Henrik*nek »*A műemlék-restaurálás psychológiájához*«
című cikkével kapcsolatos reflexiói ugyanott kiváló figyelmet
érdemelnek.

Dr. *Szónyi Ottó* a *Pécsi Városi Múzeum* gyarapodásáról számol
be a Horváth Antal hagyatékából. Elvártuk volna tőle, hogy ez
alkalommal helyesbítse a napisajtó azon szavait, melyek a Nyir-
kállai Tamás, helyesebben Magh János-féle formulára megtalálá-
sával kapcsolatosan az ő szerepére nézve napvilágot láttak.

TÁRCZA.

A LONDONI NEMZETKÖZI TÖRTÉNETI CONGRESSUSRÓL.

A nemzetközi történeti congressus aránylag új intézmény. Először 1898-ban gyűlt össze Hágában, majd 1903-ban Rómában és 1908-ban Berlinben. Az 1900-ban Párisban tartott gyűlés csak egyik kísérője volt a világkiállításnak és inkább ünnepelt, mint dolgozott. Különböző fokozatos és gyors volt a fejlődés. Berlinben már nemcsak a résztvevő nemzetek száma volt tekintélyes, hanem még inkább képviselőik személyes értéke. Jelentékeny számban jelentek meg a skandináv országok és Amerika historikusai is, de a francziák és lengyelek politikai okokból távol maradtak. London volt a történészek első, valóban az egész művelt világot magában foglaló congressusa. Képviselve volt ott az angol világbirodalom minden része, hinduk, japániak, kínaiak, sőt négerök is tarkították képét. Feltűnő volt az olaszok távolmaradása; a balkáni képviselők hiányzását nagyon is megmagyarázta a még folyó háború.

Kétszázötvennél több tudós intézet és társaság volt képviselve, ezenkívül tömegesen jelentek meg az angolok, köztük feltűnően sok történelemmel foglalkozó hölgy. Még az elnökségben is volt asszony, Green történetírónak nagyműveltségű tudós özvegye. Nem csoda, ha ez a sokféle, annyira különböző elem, a szaktudós és a többé-kevésbé műkedvelő, csak nehezen bírt egységes munkára egyesülni. Az ismerkedést az angol királyi történeti társaság indította meg, április 1-én este a congressus tiszteletére rendezett ünnepi lakomáján, ezután április 2-án este találkoztunk, végre a kormány rendezett fényes bankettet április 3-án a meghívottak, és fogadtatást a congressus összes tagjai részére. A banketten Paisie közoktatásügyi miniszter üdvözölte szép, de épen nem mély beszédben a tudomány képviselőit. Ezek nevében gróf Bobrzinsky orosz megbízott és Liebermann berlini tanár válaszoltak. De az ünnepi beszédekénél, sőt tán még a páratlanul gazdag vacsoránál is jobban érdekelt mindenkit Szkutarinak akkor kritikussá vált és végtelen bonyodal-

makkal, világháborúval fenyegető sorsa. Egy osztrák collegánk e szavakkal rontott reám: egy hét múlva háborúban állunk Oroszországgal; menjünk haza. Csak nehezen bírtam megnyugtattani, hogy tán mégsem olyan sietős a dolog. De ha a congressust megítéljük, nem szabad felednünk, hogy milyen valóban történeti momentumban, minő borús csillagzatok alatt folyt le rövid működése. Dr. Wardnak, a congressus elnökének rövid pohárköszöntője, mely a tudományok és különösen a történet-tudomány szülte nemzetközi kölcsönösségre utalt, alig bírta a fennforgó ellentéteket szelidíteni.

A mint a történelem a nemzeti szellem és az emberi közösség műve, úgy a congressus is e kettős és részben ellentétes eszmekör hatása alatt folyt le

Április 3-án tartottuk az első nyilvános ülést, az angol jogtudomány egyik ősi, középkori emlékekkel dicsekvő székhelyén, Lincoln Inns nagytermében. A congressus elnöke, Bryce, kinek műveit Magyarországon is ismerjük, akadályozva volt a megjelenésben, helyette dr. Ward vezette végig a gyűlés tanácskozásait a hetvenöt éves ősz bölcsességével és az ifjú lelkes frissességével. Az elnökségben képviselve volt minden nagyobb nemzet, magam is fent ültem az emelvényen. Az óriás termet tarka sokaság lepte el, sokan voltak a nők, sok férfi kiszorult vagy állva volt kénytelen végig hallgatni az előadásokat. Az első sor az ujsáíróknak volt fenntartva.

Bryce megnyitó beszéde, melyet felolvastak, főként a történet egyetemessé voltát hangoztatta. Ez az egyetemesség, a legtávolabb eső nemzetek érdeke a más világrészekben lefolyó eseményekben és fejlődésekben, napról-napra nő és ma is szinte megkapó. Az egyesülés másképp is nyilvánul. »Valószínű, hogy a kétezredik évben az emberiség kilenc tizede már csak húsz nyelven beszél. Már is csak négy nagy vallás áll fenn és lehet, hogy ezek közül csak három marad meg, oly gyorsan halad a változás. A mi erős, egyre erősödik; mi gyöngye még jobban elgyöngül és készül az eltűnésre. Mindössze nyolcz nagyhatalom intézi a földgömb sorsát s számuk legfőlebb tízre emelkedhetik. A történeti anyag óriásra nő; művészi csoportosításához egy Michel Angelóra, egy Tintorettóra lesz szükség. De bármint legyen, feladatunk egy: az igazság és csakis az igazság. Ez a közös vágy egyesít minket, egy testületté tesz, melyet széttagol ugyan a nemzeti érzés, de melyet csakis a tudományos kutatás szelleme lelkesít. Nem remélhetjük-e, hogy az igazság felsége előtt meghajolva, kapocsná válunk a nemzetek közt, minden nemzetet arra oktatva, mi legjobb és a más nemzeteknek és az egész világnak megmutatva a békéhez és kölcsönös jóakarathoz vezető útát?«

Ezt a magasan szárnyaló, inkább utopistikus beszédet dr. Ward megjegyzései kissé helyreigazították. Bryce az utazást, annak szemlélését, mit adott a természet a népeknek és mit csináltak azok a természetből, ajánlotta, mint a történetírásnak nem legrosszabb módját. Utazó volt Herodotos is, az első történetíró. Ezzel szemben dr. Ward a szaktudós álláspontjára helyezkedett. Mesteri áttekintését adta a XIX. század történetírása fejlődésének és rámutatott a kutatás újabb és tökéletesebb módszereire. Nagy dicsérettel emlékezett meg Goochnak épen megjelent, a XIX. század historiographiáját tárgyaló művéről. Kiemelte, minő követeléseket támaszt a történet bölcsészete, de hozzátette, hogy történeti munkának mindig *realis* alapon kell állni. Nem kíván többet, mint szabadságot az írók részére, becsületes együttmunkálkodást a congressus részére. Minden utopistikus irányzat ellen való szelid tiltakozást rejtettek utolsó szavai: »Feladatunk a mult elbeszélése és magyarázata, oly jól, mint tőlünk telik; mi volt és hogy lett. Nem hűnyhatunk szemet a jövő nagy kérdései előtt, de azok elintézését bizzuk őseink Istenére.«

A megnyitó beszédre Wilamowitz-Mollendorf, a berlini akadémia küldöttje válaszolt. Mint maga mondta, elragadta őt a pillanat nagysága. Jós lélekkel látta, mint emelkedik majd Londonban az összes angol birtokok nagy tudományos akadémiája. Dicséretét zengette annak a népnek, melynek olyan műkedvelő történetírói voltak, mint Grote és Macaulay. Beszéde, mint láttam, csak a németeknek nem tetszett. Hogy a humor se hiányozzék, egy amerikai delegátus szörnyű hosszan fájlalta, nem is annyira Brycenak, a washingtoni nagykövetnek, mint nejének távolmaradását. És hogy mindjárt dilettánst halljunk, de nem a Wilamowitz idézte fajtából, egy délamerikai köztársaság londoni követe végtelen beszédben üdvözölte a congressust, elmondva minden lehetőt hazája történetéből.

Hiába, nehéz egy ülést, melyben többen is beszélnek, egy színvonalon tartani. De a főczél el volt érve. A congressus csakugyan dr. Ward szellemében működött. Nemzeti surlódások nem voltak; sőt az angolok szinte feltűnő módon kitüntették a németeket. Erősebb hang, az akkori politikai helyzetre emlékeztető, csak egyszer hallatszott. A második közös gyűlésen, április 7-én, Lamprecht, a legújabb német szellemi áramlatokról szólva, kijelentette: ha Németországot háborúra kényszerítik, kész reá. Különben a gyűlések a legbékésebb munkálkodás jegyében folytak le.

Sokkal fontosabb és úgy látszik, nehezebb is volt a másik nagy ellenség, a dilettantismus ellen viselt küzdelem. Azt a

benyomást nyertem, mintha az angol tudósok egyszer már gyökeresen akarnának végezni a náluk is még dúló műkedvelőkkel és e célból nagyon kapóra jött nekik a külföldi tudósok elismert tekintélye. Érzik, hogy tudományos képzésük rendszere csak ritka helyütt vetekedhetik a némettel és ezért gyökeres javítást óhajtanak tanulmányi rendszerükben, hogy elsőségüket fenntarthassák. Aránylag igen sok előadás foglalkozott történet-bölcsészeti, methodikus és levéltári felhasználási kérdésekkel. Az a nagy tetszés, melyet Pirenne belga tudós aratott (ápr. 4-én), midőn a középkori nagykereskedésről és kapitalismus fejlődéséről szólva élesen megtámadta Werner Sombartnak legújabb művét, voltaképp a szaktudósok kifakadása volt a »kontár« ellen. A történeti tanulmányok újjászervezését az egyetemeken leghatározottabban sürgette Firth, a hírneves oxfordi tanár. Elmondja, hogy az egyetemek, a tanár és hallgatók száma az utolsó évek alatt nőttön nőtt ugyan, de a vizsgálatoknál semmi súlyt nem helyeznek különös történeti készultsége, és nem is jutalmazták azt, ki ebben kiváló. Panaszkodik, hogy még a levéltárosoknak sincs szükségük szakbeli készultsége; csak azt a vizsgát állják ki, mint a többi tisztviselő.

A congressus kilencz szakosztályban működött, néha egymástól igen távol eső helyiségekben. E szakosztályok: I. Keleti történet. I. Görög, római és byzanci történet. III. Középkor. IV. Újkor. Ennek alosztályai: gyarmati s hadi és tengerészeti történet. V. Vallás- és egyháztörténet. VI. Jog- és gazdasági történet. VII. Középkori és újkori történet és társadalomtudomány. VIII. Archaeologia, praehistória és ókori művészet. IX. Rokon- és segédtudományok, mely elnevezés alatt a történet philosophiáját és módszertanát foglalták össze a szorosan vett segédtudományokkal. Az előadások délelőtt és délután folytak minden szakosztályban. Így lehetetlen volt valamennyit meghallgatni, bármennyi szép vagy sokat ígérő előadás ígérkezett. Csak egyszer mehettem el a III., egyszer a IX. szakosztály ülésére, különben alelnöki tisztem a IV. osztályhoz kötött és bővebben csak ennek tevékenységéről szólhatok.

Feltűnő volt a levéltárak ismertetéséről és felhasználásáról szóló értekezések sokasága. Firth már említett értekezésén kívül ismertette Pirenne a belga, Doughty a canadai, Johnson az ausztráliai, Oliveiro de Lima a braziliai levéltárakat. Megvitatták, miképp kell megegyeztetni azt a két, szembetűnően ellentétes érdeket: az akták csoportosítását és együtt tartását hivatalos felhasználás szempontjából és azoknak kiválasztását a tudományos kutatás elősegítésére. Megbeszélés tárgya volt az is: hasznosabb-e az egyesítés és központosítás, mint Franciaországban és Belgiumban,

vagy pedig fenntartható-e a történeti anyag jelentékeny részének magánkézen maradása, mint Angliában, nálunk és Németország egy részében. Az utóbbi esetben mikép lehet ellenőrizni, hogy e kincsek el ne kallódjanak; mikép lehet elérni, hogy hozzáférhetőkké tétessenek.

Az értekezések egy más sora a XVIII., XIX. századi Anglia történetét tárgyalta, lehetőleg összeköttetésben az illető előadó hazája történetének valamely szakával. Ilyenek voltak: Schiemann előadása Anglia és Oroszország viszonyáról 1843—44., Michael freiburgi tanár előadása Walpoleról, Blok leidai tanár szép előadása Anglia és Hollandia viszonyáról 1800—1813. és Webster előadása az angol politikáról a congressusok korában 1815 után. Ezekhez tartozott Széchenyi és Anglia című előadásom is. Először életemben volt lámpalázam; először szóltam nyilvánosan angolul és ilyen közönség előtt. A félórára szabott előadások után félórányi vita következhetett, mely néha igen beható volt, bár természetesen a legnagyobb udvariasság korlátait sohasem lépte át. Mikor Mitrofanov pétervári tanár kifejtetni igyekezett, hogy II. Leopoldnak nem volt semmi érdeme birodalma helyreállításában és Kaunitz tett mindent, az ő politikája volt az egyetlen helyes, Dopsch bécsi tanár kijelentette, hogy az érvelés őt nem győzte meg és kérte az elnök véleményét. Majd Blok támadta meg az érvelést a németalföldi események szempontjából. Az elnök — magam voltam — azután lehető udvariasan igyekezett megczáfolni Mitrofanov szellemes, de nem eléggé alapos véleményét.

Nem lehetett panaszunk e szakosztályban a közönség érdeklődése dolgában. De az mégis inkább a gyarmati és hadi alosztály tárgyalásai felé fordult. Az ujságok az ott elmondott beszédeket ismertették legbővebben. Ez is az idők jele volt, de része lehetett benne annak is, hogy az alosztályban Battenberg Lajos herczeg admirális, a királyi család rokona elnökölt. Bizony az angol most is lelkesedik Trafalgarért és Nelsonért és most már komolyan veszi a tengerészet történetét, mely dr. Tanner cambridgei tanárnak és Firthnek köszönhet legtöbbet. Érdekes volt még Oman oxfordi tanár előadása a hadi történet védelmére, az újabb culturhistoriai támadások ellen. Hát a háború nem culturhistoria; hát az anyagi erőkön kívül nem található ott a legnagyobb erkölcsi és szellemi tényezők közreműködése? Nagyon becses volt Temperley értekezése, melyben kimutatta, hogy az angol kormány már 1750-ben gondolt az északamerikai gyarmatok egyesítésére és közös, szabad alkotmányára. E politika folytatása elejét vette volna az elszakadásnak; elhagyása a gyarmatok elvesztését vonta maga után.

Az ülések után sem szünetelt a munka. Az angol társadalom

vetekedett a vendégek fogadásában, még nálunk sem találánk szívesebb vendégszeretetet. Különben nagyon nehezen hozzáférhető paloták és gyűjtemények nyíltak meg előttünk. Itt is az volt a baj, mint a szakosztályoknál: egy és ugyanazon időre, 5 és 7 közt, négy különböző helyre is volt meghívónk. Még a különben oly szentül őrzött vasárnapi szünetet is megtörték kedvünkért. A király meghívásának Windsorbba azonban a legtöbben megfeleltek és onnét is sok kedves emlékekkel távoztunk. Meghívott a canterburyi érsek is, a congressus egyik alelnöke, lambethi palotájába. Feledhetetlen, mint ugrott ő »kegyelmessége« (His Grace), 65 éves létére fiatalos hévvel egy székre, hogy nekünk a nagyteremben levő képeket egyenként bemutassa és megmagyarázza.

De mind e kedvesség nem törölkötte ki azt a benyomást, melyet a berlini összefüggésünkkel való összehasonlítás keltett bennünk. Ott, mondhatni, az egész társadalom érdeklődött munkálataink iránt; itt annak csak egy igen csekély része. Berlinben szinte otthon voltunk; itt szívcsen láttak, de mint vendégeket. Kifejezést nyert ez abban is, hogy ott Bethmann-Hollweg fogadott oly beszéddel, mely a legkiválóbb szakembernek is becsületére vált volna, itt meg csak a banketten láttuk a kormány tagjait. György királyt, a congressus védőjét családi gyász tartotta távol. Akkor ölték meg a görög királyt.

A kongresszus tudományos munkájának befejezése után az elnökség gyűlt össze ülésre. Pártfogásába vette egy kiadandó középkori latin szótár tervét. Különösen Prothero, a brit akadémia tagja fejtette ki, hogy már idejét múlta »közepes és infamis« latinságról beszélni. A középkori latin is élő nyelv, melyet a saját szelleme és nem a klasszikus latinság alapján kell megítélni. Ezért a Ducange-féle nagy szótár és annak rendszere már épen nem kielégítő. Hozzátettem, hogy a középkori latinság nem is egy nyelv, hanem országokként, néha vidékeként is különböző. Ezekre az eltérésekre tekintettel kell lenni az új szótárnak, hogy valóban megfelelhessen céljának.

Tanácskozásunk másik tárgya az oroszok kérése volt: vegyük be nyelvüket az angol, francia, német és olasz mellett a congressus ötödik hivatalos nyelvül. E terv ellen bámulatos egyetértéssel szólaltak fel a francia és a német – Eduard Meyer. Babelt emlegettek. Abban állapotunk meg, hogy az eddigi hivatalos nyelvek mellett, az illető congressus tartamára, hivatalos nyelvül tekintessék azon ország nyelve is, melyben a congressust tartják.

A jövő congressus székhelyét illetőleg már itthon gondoltam Budapestre, de annak keresztülvitelét, mint előre megmondtam, csak úgy tartottam valószínűnek, ha Szent-Pétervárra

nem lép a sorompóba. Londonban is tapogatództam ez irányban és meglehetősen rokonszenvre találtam. Különösen a hölgyek óhajtottak volna idejönni. Csakhamar meg kellett győződnöm arról, hogy az oroszok már eleve biztosították maguknak a döntő tényezők jóakarátát. Már régen munkához fogtak, igen számosan, 23-an jöttek el; két külön orosz tárgyu ülést is tartottak a régészeti osztályban. Így tervemről le kellett mondanom. Viszont az oroszok is észrevehették, hogy van pártunk. Megígérték nekem, hogy majd ők indítványozzák Pétervárott Budapestet. Ezt elfogadtam és magam indítványoztam Pétervárt. Az akkori helyzetben ez nagyon merésznek látszhatott, de mind egyetértettek abban, hogy a tudománynak semmi köze a gyorsan változó politikai bonyodalmakhoz. Az indítványt el is fogadták.

Előbb azonban dr. Ward, mint elnök, egy feltételhez kötötte az elfogadást. Úgy tudja, hogy Oroszországban mindenféle megszorításhoz van kötve az idegenek utazása és tartózkodása. Az elfogadás lehetetlen, ha az orosz kormány teljes biztosítást nem ad arra nézve, hogy a congressus semminő tagjára nézve sem alkalmaz ilyen megszorítást. Az elnökség orosz tagja erre nem volt felhatalmazva, de másnap a záró közgyűlésen, az orosz kormány képviselője megadta a követelt biztosítást. Miután az osztrákok, kik az elnöki ülésen képviselve nem voltak, utólag hozzájárultak, egy értelemben Pétervárt állapították meg az 1918-ban tartandó congressus székhelyéül. Az értekezések közlését illetőleg legfőlebb azok kivonatát helyezték kilátásba, a mennyiben külön meg nem jelentek volna. Oly értékeseknek találták a congressus munkálatait, hogy a hírlapok, különösen a *Times* azok teljes kiadását követelték. De erre, úgy látszik, nem volt hajlandó az angol kormány.

A congressus zárta felé minden angol ismerősöm azt kérdezte: eredményes (success) volt-e a történészeknek e nagy találkozása fővárosukban? Válaszom az volt, hogy a hol annyi tudós és eszes ember gyűl össze, az már magában véve nagy eredmény. Tudományos munkának nem az organisatio, hanem az abban résztvevők szellemi színvonala adja meg a mértékét és az értékét.

Valóban kissé naiv az, ki congressustól közvetlen tudományos hasznot vár és remél. Hisz a mi tudomány ott van, azt oda-viszik. Előadások tárgyául sem mindig a legmélyebbre hatót választják, hanem gyakran azt, mi legáltalánosabb érdekűnek látszik. Az ily összejövetelek értékét nem ebben, nem is egyes határozatok megfogalmazásában és elfogadásában kell keresnünk. Céljuk, rendeltetésük az egy cél felé törekvőknek személyes találkozása, a közös munka érdekében történendőknek meg-

vitatása és ezáltal a látókör tágulása. Mert nincs oly nagy nemzet a világon, mely a kisebbtől és elmaradottabbtól nem tanulhatna egyet-mást. Mi magyarok is azon biztatással távozhattunk, hogy becsületes törekvésünket mindenhol ismerik és elismerik.

MARCZALI HENRIK.

VÁMBÉRY ÁRMIN †

1832—1913.

Tüneményes pályafutásnak vetett véget a halál, kioltva Vámbéry Ármin életét. Az egykor szegény és nélkülözésekkel küzdő szabóinas, mint előkelő ember, udvari tanácsos és Európa-szerte ismert nagyság tette meg utolsó útját. Ifjú korában a legnagyobb anyagi gondokkal küzdve, szívósságnak nevezhető töretetlen kitartásával és bámulatos nyelvtelenségével alapozta meg fényes pályáját. Ez utóbbi folytán egyrészt állandó szellemi érintkezést tudott föntartani a nyugat művelt népeivel, másrészt megnyerte magának azoknak a még primitív culturfokon élő népeknek a bizalmát, a kiket meg akart figyelni, a tudomány számára fölfedezni. Hogy azonban szellemi képességei érvényre is jutottak, azt szívós kitartásának köszönhetette, a mely visszavitte az iskolába, a mikor már el kellett hagynia, a mely kalandos ázsiai utazásában a sok akadály, baj és szenvedés közt is lelki érejét föntartotta. Később egész tudományos működése ennek a két éves utazásnak eredményeit szűrte le. Megismerkedve a török nomád népekkel, éles szeme és kitünő emlékező tehetsége nemcsak nyelvük rejtekeibe hatolt be, hanem még alaposabban életviszonyaik, szokásaik tanulmányozásába. Ennek köszönhetette azt a nagy tekintélyt, a melynek Angliában politikai szempontból is örvendett. Legszebb sikereit is ezen a téren aratta, a leíró ethnographia terén. A török faj, annak különböző népei, egész ethnicuma, földje, hazája az ő leírásaiban és könyveiben táruult föl az emberiségnek. Ethnographiai és földrajzi társaságok siettek őt tagjaik sorába megválasztani. Regényes utazásának színgazdag leírása pedig széles körök érdeklődését és tiszteletét keltezte föl. Nyelvészeti vizsgálódásainak tudományos eredményei azonban a szakköröket meggyőzni nem tudták. A történettudománnyal csak a magyarság eredetéről fölállított teoriájával jutott összeköttetésbe. A török eredet elmélete új gondolatokat vetett fel, termékenyítőleg hatott irodalmunkra, a mely fokozott hévvel vetette magát az eredet és a vándorlás függő kérdéseire, végeredményében azonban negatív ítélettel zárult. A török

eredetnek voltak buzgó hívei, vannak ma is fanatistái, a szak-tudomány azonban a hosszú vita után Vámbéry érdeméül azt jegyezte föl, hogy a sok hozzászólás után a magyarságra gyakorolt török hatások külső körülményei és belső lényege legalább nagy vonásaiban tisztázódott. Szorosabban vett történeti hypothesisei, hogy Julián utazását és Konstantin császár hitelességét megtámadta, nem is keltettek élénkebb visszhangot. Mi sem a historikust, hanem első sorban az ethnographust, a török faj bűvárát tiszteljük benne.

VEGYES KÖZLÉSEK.

Gróf Teleki Géza halála. Váratlanul, mint derült égből sujtó villámcsapás, ért szeretett elnökünk halála. Tudtuk ugyan, hogy a műtét, a melynek hosszan huzódó fájdalmas betegség után vetette magát alá, komoly, de szerencsés lefolyása után senki sem gondolt arra, hogy ilyen hirtelen rossz fordulat következhessek be. Nem akarunk itt gróf Teleki Géza érdemeivel, a Társaságunk körül kifejtett buzgó munkásságával bővebben foglalkozni. E helyett jelen számunk élén közöljük azt a szép beszédet, a melylyel dr. Csánki Dezső, ügyvezető alelnök, a gyász alkalmából összehívott rendkívüli választmányi ülésünkön az elhunyt egyéniségét méltatta.

Gróf Teleki Géza, a halálát követő napon töltötte volna be hetvenedik életévét. 1843 szeptember 28-án született Deésen, a Teleki-család katolikus ágából. Középiskolai tanulmányait Nagybányán, Nagyváradon és Marosvásárhelyt végezte, majd a hohenheimi akadémián a gazdaságot tanulta. Jogi tanulmányai befejezése után Kővár vidékén volt tiszteleti jegyző. Kővár vidéke külön törvényhatóságának feloszlata után, mint Szatmár vármegye közigazgatási bizottságának tagja, élénk részt vett a megyei életben. 1875-ben a kiskisnyíresi kerület országgyűlési képviselőjévé választotta, majd hét cikluson át a somkuti kerületet képviselte. Kovách László halála után a képviselőház háznagyává választották, majd átvette Tisza Kálmántól a belügyministerium vezetését és kidolgozta a közigazgatás reformját. A ministeri székből akkor távozott, a mikor Tisza a miniszerelnökséget letette. Azóta inkább csak a társadalmi életben működött, de nemcsak humánus, hanem tudományos társulatok működésében is élénk működést fejtett ki. Társulatunknak közel húsz esztendeig volt elnöke. 1899 óta a M. Tud. Akadémia igazgató-tanácsának is tagja volt. Az országos bányászati és kohászati egyesületnek és a kertészegyesületnek is elnöke volt. A történettudománnyal maga is foglalkozott; nemcsak Teleki Mihály levelezésének közreadásában volt része. Folyóiratunk hasábjain jelent meg

Teleki Mihály anyjáról írt értekezése (1904) ; azonkívül nagy buzgalommal gyűjtötte a Kővár történetére vonatkozó adatokat is.

Temetése nagy részvéttel folyt le, képviseltette magát a kormány, a tudományos és humánus társulatok ; koporsója mellett a bányászok álltak díszőrséget. Társulatunk elnöksége és a választmány tagjainak nagy része is elkísérte utolsó útjára a kerepesi temetőbe, a hol a főváros Deák Ferencz mauzoleuma közelében jelölt ki hamvainak díszsírhelyet.

A *Múzeumok és könyvtárak országos szövetsége* október 5-én Sopronban tartotta meg ez évi közgyűlését. Wlassics Gyula elnök, gróf Teleki Géza, Szinnyi József és Hampel József haláláról is megemlékezett. A tisztikar megválasztása közfelkiáltással történt. Elnök Wlassics Gyula, I. alelnök gróf Teleki Sándor, II. alelnök Ferenczi Zoltán, titkár Mihalik József, jegyző pedig Gulyás Pál lett. A közgyűléssel kapcsolatosan folyt le a soproni múzeum gazdag és változott gyűjteményeinek megnyitási ünnepélye.

EGY BÍRÁLAT HELYREIGAZÍTÁSA.

(Válasz Pokoly Józsefnek.)

Eddig még sohasem tettem, hogy részletes czáfolatába bocsátkozzam a munkáimmal foglalkozó bírálatoknak ; még ténybeli tévedéseket és rosszindulatú vagy személyeskedő megjegyzéseket is jobban szeretek agyonhallgatni, mint miattok vitát indítani. Az az elvem erre nézve is, hogy az illetőnek épen olyan szabadságában áll a maga nézetét nyilvánítani, mint nekem a magamét, melyet egyébiránt nem igen volt még okom egyes bírálatok alapján megváltoztatni. És hogy most mégis szót emelek egy különben tárgyilagos és elismerő bírálattal szemben, azt sem a magam érdekében vagy a bíráló jogosult álláspontjának megváltoztatására irányuló szándékból teszem, hanem tisztán a tárgy különös fontosságára való tekintettel, s így ez alkalommal is jobbra ténybeli állításokra szorítkozom, a melyekre nézve előre jelenthetem, hogy egyetleneg észrevételét sem fogadhatom el érdemes bírálónak.

1. Hogy az ifjabb Rákóczi György »bizakodását R. Zsigmondra fordítom«, az amannak ehhez írott levele alapján történik. György ugyanis ezt írta Zsigmondnak : »Tolnai János állapotjáról *mi semmit nem értettünk* ; voltunk oly reménységgel, *kegyelmed* írását látván, Isten jó végét adja.« A miből kitűnik, hogy György kizárólag a Zsigmond reménységéből meríté a magáét s eredetileg és voltaképen Zsigmond volt az, a ki bizakodott a jó végben.

2. A Tolnai apologiájának »cenzura alá bocsátását a zsinat

első napja helyett a másodikra« egyszerűen azért teszem, mert akkor történt. A közvetlen szem- és fültanú, Szilágyi Benjámin István erről szóló kéziratot művének általam használt példányából a 129. és 133. levelek alapján kétségtelen, hogy az első napon »leírásra és bírálatra elkérte« a zsinat az apológiát, de csak a második ülés végén intézkedett annak megbírálásáról. Lampe—Ember, a kinek forrása szintén a Szilágyi műve volt, téved a maga rövid kivonatában.

3. A »Váltság titka« III. kötetének második előszavából művemben idézett részlet »ekleziásai rendtartás« kifejezéssel nem a Gelejitől készített agendáskönyvről és általában sem agendáról beszél, hanem egyházi törvénykönyvről, kánonokról, s így hát a valósághoz híven állítottam, hogy az agendáskönyvről csupán egy ízben történt még emlékezés.

4. A szatmárnémetii zsinat végzéseinek eredetinek látszó szerkezete tényleg nem isteni szerzéseknek tekinti az ünnepeket, — ebben igaza van Pokolynak — de már a Geleji által átdolgozott alakja csupán arra a szintelen kijelentésre szorítkozik, hogy megtartásuk az egyház szabad rendelkezése alatt áll, de egy szóval se hangoztatja, hogy egyházi intézkedések folytán jöttek létre is. A Geleji illetén visszatánczolásának lehetett további mozzanata, hogy a kánonok eredeti fogalmazványában már isteni szerzéseknek nyilvánította őket, s így teljességgel nem találom valótlanságnak a Maresius állítását, mely szerint az ő hatása alatt módosult a szöveg újra.

5. Szinyei Gerzson egyesegvedül a Medgyesi Comeniust czáfolni ígérkező leveléből állapítja meg egészen kategorikusan és egészen apodiktikusan, hogy Medgyesi »azonnal megvonta rokonszenvét« Comeniustól. »Emez állítását sem ekkor, sem később semmivel sem igazolja«, — mint Pokoly reám mondja — már pedig teljesen valószínű, hogy az az állítólagos »Ad fratres presbyterianos« cz. munka, melynek egy állítólagos részletét szándékozott czáfolni Medgyesi, egyáltalában nem is létezett sohasem. Annyi pedig bizvást föltehető Medgyesiről, hogy mihielyt meggyőződött haragja oknélküliségéről, fel is hagyott azzal, s másfelől később tényleg az ellentét minden jele nélkül fáradozott együtt Comenius-szal a reformok érdekében. Ennélfogva mindaddig, míg valaki valami hiteles adattal nem igazolja a Szinyei állítását, határozottan fenntartom, hogy téved ez, mikor egyszer s mindenkorra állapítja meg Medgyesinek Comenius elleni alaptalan ellenszenvét.

6. Abban igaza van Pokolynak, hogy a puritanismus zászlóvivőit a haladás bajnokainak, ellenfeleiket a hatalom eszközeit durván kihasználóknak stb. tartom. Szeretném is azt a történetíró látni, a ki megfordítva volna képes őket feltüntetni. A kör négyesűgősítése, a fából vaskarika semmi sem volna hozzá képest. Azon-

ban munkám sok helyén tanúskodik róla, hogy amazoknál is meglátom a hibát, s ezeknél is elismerem az érdemet, persze ha akad. Hogy pedig »csak egy helyen mondom az újítók erőszakosságát nagy eltévelyedésnek«, annak az az egyszerű oka, hogy csak akkor az egyszer van nyoma annak, hogy kárt okoztak elleukező meggyőződésűnek. Mikor is erőszakoskodtak volna ők, holott addig folyvást üldözést szenvedtek? Az üldözöttek az üldözőket vajjon hogyan és mikor foszthatták volna meg kenyerektől eltérő meggyőződésükért? És itt jegyzem meg azt is, hogy az szintén tévedés, mintha én a mai kor szemüvegén keresztül nézném a régi dolgokat. Dehogy! egyedül a krisztusi érzés és a protestáns szellem szemüvegén keresztül nézem úgy a mai, mint a régi kor egyháztörténetét. És a hivatalos egyháznak is korántsem vagyok ellensége sem a multa, sem a jelenre nézve, hanem csupán a hivatalos egyház hatalmával való oly gyvakori visszaélésnek.

7. Ha a Tolnai ellenfelei hivatkoznak a reformátorokra és hit-tudósokra, az igenis tekintélyi érv, mikor abból az indokból hivatkoznak rájuk, hogy ennélfogva tehát a magyar reformátusoknak is akként kell vélekedniök, a mint amazok vélekedtek. Ámde midőn Tolnaiék az »újítás« vádja elleni védekezésül és a közben sorolják fel a velök egyetértő teologusok nézeteit, ezt már természetesen nem tekinthetem tekintélyi érvnek, hanem a fő váddal szemben a védekezés egyedül lehetséges módjának. És mivel a zsinat tagjai ezt a védekezést nem akarták meghallgatni, csakugyan kérdezniem kellett, hogy talán semmiképpen sem akartak meggyőzetni vádjok alaptalansága felől? Ha pedig egyenesen unalmas dolognak mondták a tudósok nézeteit, akkor meg méltán meg kellett állapítanom, hogy nem sok érzékök lehetett a tudományhoz. Ha valaha valamire lehetett alkalmazni, úgy erre bizonyára lehet azt a közmondást, hogy »si duo faciunt idem, non est idem«.

8. A ref. egyház állami egyház volt az erdélyi fejedelemségben, a mely helyzetnek előnyeitől nem maradhattak el annak hátrányai sem, p. o. az államfő akaratának irányadó, legtöbbszöri döntő befolyása. Ez így szokott lenni mindenütt, Erdély sem volt kivétel. És ha a szatmárnémetii zsinat mégsem vette figyelembe a teljességgel nem általam »kiokoskodott«, hanem az ott jelenvolt Szilágyi Benjámin Istvántól megírt fejedelmi óhajtatást, az bizony csupán a közhangulatnak szintén nem »a levegőből előrántott« (!), hanem a Szilágyi művéből kiolvasható kikészítésében lelheti meg a magyarázatát, meg aztán abban a körülményben, hogy nemcsak az állami egyházhoz tartozók vettek benne részt, hanem olyan vidékek küldöttei is, a melyekre nem terjedt ki a fejedelem hatalma.

9. A magyar puritánusok mozgalma annyira belső egyházi ügy volt, hogy konservatív kortársaik végképen hiába próbálgatták

ismételten »köz- és magánjogi kérdések« útvesztőjébe belébonyolítani. Csütörtököt mondott már akkor is minden ide irányuló törekvés. Ma sem volna ennek semmi értelme; egy egészen történetietlen, már egykorúlag csődöt mondott felfogás eredménye volna az egész, melynek csak az a czélzat szolgálhatna indokául, hogy azok tűnhesenek fel a magyar ref. egyház »legértékesebb« elemeiül, a kik nem — mint Pokoly mondja — »az idegenben tapasztalt üdvös eredményeket létrehozó intézményeket átídomítani, a hazai viszonyokhoz formálni, domesticálni akarták« (hiszen ha ezt akarták volna!), hanem perhorreskáltak minden legapróbb reformot is, sőt földönfutóvá akartak tenni minden reformbarátot. Dehogyan voltak ők értékesebb elemek emezeknél, hiszen ezeknek legtöbb eszméje kedvezőtlenebb viszonyok között is minden veszedelem nélkül diadalra jutott azután, az egykorú hivatalos egyház intézőire a későbbkori hivatalos egyház czáfolván rájuk alaposan. Ez az igazi értékmérő, és ezt semmiféle nem létező köz- és magánjogi kérdés alapján nem lehet figyelmen kívül hagyni.

10. Azt mondja Pokoly, hogy az ellenreformációval szemben »a magyar ref. egyházat a városi tanácsok, nemes földesurak s ezekkel együtt a falusi elöljáróságok, illetőleg az ezek vezetése s védelme alatt álló gyülekezetek« oltalmazták meg, t. i. annyira a mennyire. Nos! gondolja el akárki azt a helyzetet, hogy mindezekon kívül még az elpártolt városi tanácsok és nemes földesurak hatalma alatt álló községekben, a hol persze az elöljáróságok és velök az általok vezetett gyülekezetek is a legtöbb esetben szintén kénytelenek voltak elpártolni, ezek helyett presbiteriumok igazgatták volna a gyülekezeteket, a melyek érintetlenül minden földesúri és elöljárósági hit-hagyástól, még ezzel szemben is tovább működtek volna addigi hatáskörükben. Vajjon nem nagy sereg volna-e azoknak a ref. egyházaknak a száma, a melyek az így is megmaradtak mellett hasonlóképen fenn bírták volna tartani magokat a viharos időkben? Erre nézve is megállok tehát megtámadott állításom mellett.

ZOVÁNYI JENŐ.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. szept. 28-án d. e. 11 órakor tartott rk. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak : Dr. Csánki Dezső elnökle alatt, dr. Fejérpataky László másodalelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Domanovszky Sándor, dr. Illés József, dr. Komáromy András, dr. Lukacsics József, dr. Lukinics Imre, dr. Reiszig Ede vál. tagok, Barabás Samu főtitkár, dr. Iványi Béla titkár.

Elnök az ülést megnyitva, a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Áldásy Antal és dr. Komáromy András vál. tagokat kéri fel, azután mély fájdalommal és megilletődéssel jelenti, hogy szeretve tisztelt elnökünk, gróf Teleki Géza úr, folyó hó 27-én délben elhunyt.

Indítványozza, hogy a Társulat adjon ki külön gyászjelentést, helyezzen koszorút az elhunyt ravatalára, küldjön ki a választmány az alelnökökből és titkárból álló háromtagú küldöttséget, mely a gyászoló családnál fejezze ki a Társulat mély részvétét, intézzen a Társulat az özvegyhez részvétiratot, végül a Társulat folyóiratának következő száma jelenjen meg gyászkeretben, az elhunyt elnök arcképével megfelelő nekrológgal.

A választmány az indítványokat egyhangulag elfogadja.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső
ügy. alelnök.

Dr. Iványi Béla
titkár.

Hitelesítjük :

Dr. Áldásy Antal.

Dr. Komáromy András.

HITELES HELYEINK EREDETE ÉS JELEN- TŐSÉGE.¹

Magyarország a XIII-ik század előtt igen szegény oklevelekben. Ha Szent István még mindig vitás okleveleitől eltekintünk, alig néhány darab az, a mi a krónikákra is csak nagy óvatossággal és aránylag gyéren támaszkodó magyar historiographiának segítségére jön. Ez oklevéltelenség okát gyakran szokták abban a körülményben keresni, hogy a tatárjárás, majd a nagyvok fegyveres villongásai, utóbb az évszázados török hódítás pusztították el a történetírás e drága kincseit. Nem akarjuk e tényezők befolylását teljesen tagadni, de hogyan van az, hogy oly egyházi testületeknek, mint a pannonhalmi apátságnak és az esztergomi káptalannak, melyek szemmeláthatólag féltve megőrizték mindazt a pusztulástól, ami birtokaikat biztosította, a XII-ik század második feléből alig néhány oklevelük van, korábbi időkből pedig csaknem semmi? II. Endre korában, vagyis még a tatárjárás előtti időben lényegesen megnövekszik nemcsak a ránk hagyott, de az eredeti oklevelek száma is. Találunk ilyeneket nemcsak az említett nagy egyházi testületek levéltáraiban, hanem világiak, egyes családok birtokában is. Ezért is nem vehetjük fel a tatárjárást annak a határnak, melyen túl az oklevelek száma jelentékenyen megnövekszik. Mi másban látjuk a kérdés nyitját. Nem maradt ránk sok oklevél, mert keveset, illetőleg egyáltalán nem állítottak ki.

Hazánk nem áll egyedül e téren. Sokszor rámutattak már arra a korra, melyet az oklevél elleni reactióról szoktak elnevezni. (Die Reaktion gegen die Urkunde.) A barbár népek nem tudván írni, nem értették meg a rómaiaktól örökölt oklevelet és a tanuk bizonyosságának tulajdonítottak egyedül jogbiztosító erőt. Egyházi testületek maguk készítettek rövid feljegyzéseket a jámbor hívek adományairól. A császári és pápai oklevél ugyan megvolt, de mily ritkán részesült egy-egy távoli kolostor ilyenben! A X—XI-ik század főleg a német-római birodalom délkeleti részeiben, szóval a mai Bajorországban és Ausztriában, az oklevél-

¹ Szemelvény szerzőnek »Die glaubwürdigen Orte in Ungarn im Mittelalter« cz. alatt a Mitteil d. Inst. f. österr. Geschf. IX. pótkötetében megjelenendő nagyobb munkájából. Bemutattatt a M. Tud. Akadémia 1913 november 10-iki osztályülésén.

telenség, a traditiós könyvek kora.¹ Ezek voltak pedig azon területek, melyekkel a nyugati kulturát átvevő magyarok legközvetlenebbül és leggyakrabban érintkeztek. Vegyük még mindehhez azt az ellenszenvet is, mely ily műveletlen népben az érthetetlen írásmesterség iránt még inkább megvolt, mint a valamivel mégis magasabb műveltségi fokon álló germánokban. Oklevelet nem ismertek a keresztény hitre tért magyarok, — mert szomszédjaik sem ismertek. S itt nem is kell nagy különbséget tenni királyi és egyéb oklevél között.

Nézetünk szerint történtek nagy püspökség- és kolostoralapítások, gazdagodtak az új kolostorok a hívők adományaiból a nélkül, hogy az alapító írásban szabta volna meg adományai korlátait avagy az elfogadók szemében értéktelen oklevéllel biztosította volna azokat. S itt nem is vagyunk pusztán negatív bizonyítékokra utalva. Hogy a király sem adott mindig oklevelet, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy mikor — természetesen egyháziak — a királyi oklevél értékét felismerik, illet iparkodnak megszerezni az idők folyamán meggyarapodott birtokaik megerősítésére, hogy megtámadtatás esetében a királyi oklevél tekintélyével védelmezhessek meg azokat. Így jöttek létre a birtokösszeírások, conscriptiók, melyek egyszersmind azt is bizonyítják, hogy traditiós feljegyzések, mint a szomszédos nyugati területek egyházi testületeinél, nálunk nem készültek. Ez összeírásokban sohasem történik korábbi írásbeli biztosítékról említés. Ily összeírás kérésére nemcsak a jövő gondja, hanem már meglevő peres állapot is ösztönözhetette a tulajdonosokat. A zobori apát 1113-ban azért kéri az összeírást, »mert nagy zavar van a birtokok között«.²

Még a XII-ik század közepén sem adott a király adományairól mindig oklevelet. Mikor II. Géza 1152-ben az osztrák herczeggel találkozára indul, útjában a pannonhalmi apáttól pénzt követel. Ennek nem lévén pénze, eladatja az apátság egy pozsonyi birtokát és az azért kapott 40 márkát a királynak adja, a ki ennek fejében egy földet ad neki s abba bevezetteti az apátot. Nehány nap múlva azonban az udvarnokok, kiknek egyikéhez tartozott az adományozott birtok, összejöttek és vissza akarták venni a királyi adományt. Az apát elment a királyhoz és azt kérte, hogy adja vissza vissza pénzét, vagy biztosítsa neki az új birtokot. A király az utóbbit tette: az udvarnokokat elűzette a birtokról

¹ Lásd ezekről bőven: Redlich, Die Privaturkunden des Mittelalters. München und Berlin, 1911. 68. l.

² Magnum fore errorem inter predicta predia. Fejérvataky Kálmán király oklevelei. 56. l.

és azt az *apátnak oklevéllel erősítette meg*.¹ Csak ekkor! Ha tehát az udvarnokok nem háborgatták volna az apátot a két telek birtokában, az nem kapott volna arról semmiféle oklevelet.

Ha ily oklevél nélküli királyi adományt kétségbe vontak, tanuk, de főleg az bizonyított, ki a birtokba az illetőt bevezette. Szent László pannonhalmi conscriptiójában, midőn a birtokok, előző királyok adományai, felsoroltatnak, mindig csak a pristaldusra történik hivatkozás, mint a ki, ha kétség merülne föl, bizonyosságot tudna tenni.² II. Géza imént említett adományában az első adományozáshoz, vagyis mikor még nem állítottak ki oklevelet, csak a pristaldust hozza fel. Mikor Márton comes 1137 a csatári monostort alapítja a királyoktól kapott birtokokkal, soholsem hivatkozik királyi oklevélre, hanem csak azt mondja meg, hogy ki eszközölte ki a királytól a szóban forgó adományt, azaz ki volt a quaesitor avagy ki vezette be az új birtokost.³ Kétség esetében tehát ezek bizonyítottak. Hivatkoznak azonban a jelenvoltakra, a tanukra is. Ezeknek szokásban volt úgy látszik, pénzt adni, hogy szükség esetén jobban visszaemlékezzenek, mint azt ugyancsak a csatári monostor alapítóleveléből tudjuk.⁴ Mindez azon következtetést engedi levonunk, hogy a király csak nagyritkán adott adományairól oklevelet.

Ha a király nem adott oklevelet, annál kevésbbé tették azt magánemberek. Ha valamely egyháznak nem volt szüksége a nagy királyi adományokról oklevélre, annál kevésbbé kellett az a hívók kisebb adományairól. Mikor II. Endre 1221-ben a pannonhalmi konventnek több jámbor hívó adományát megerősíti, seholsem említ okleveleket.⁵ Ha bizonyításról volt szó, csak tanukra hivatkoztak. Így tesz Márton comes, mikor a csatári kolostornak több szabadost ad, kiket ő vett, nem hivatkozik oklevélre, hanem csak azokra, kik előtt a vétel történt: tanukra.⁶ Még a XIII-ik században is történtek eladások anélkül, hogy a vevő oklevelet kapott volna. Egy pap 1237-ben két hold földet hagyományoz a pannonhalmi apátságnak. Hogy a föld jogos birtokát

¹ et cautione cyrographi... firmiter sancivit. Pannonh. rendtört. I. 600.

² quem dedit rex Salomon, regalis pristaldus fuit Zolloc, avagy ubi dedit rex l... regalis pristaldus quarum Kuca... Pann. I. 591.

³ Fejér, Cod. Dipl. II. 89.

⁴ Item dedit praedium de Zala, quod sibi dedit rex, quaesitor a rege dominus pristaldus Seraphin frater eius. Ubi datum est illud praedium, interfuerunt hi proceres: Iula, Salomon centurio... istis dati sunt nummi ad recordationem. Fejér, II. 90.

⁵ Pann. I. 656.

⁶ coram quibus emti sunt, nomina haec sunt.

igazolja, nem oklevelet mutat be, hanem elhozza az eladót, a ki igazolja állítását, hogy a birtokot tőle vette.¹

Nyugaton az egyház örökítette át a római oklevelet a germánokra, az egyház, mint legnagyobb birtokos, érezte az oklevél nélküli korban első sorban az írásbeli bizonyíték hiányát és terjesztette el újból az oklevéladás szokását magánjogcselekményeknél is.² Magyarországon is a XII-ik század közepén kezdenek egyszerre meggyarapodni a királyi oklevelek az egyházak számára. A nyugati felfogás kétségkívül behatolt a magyar egyházba is. Nálunk is az egyház ösztönözte a híveket, hogy adományaikról oklevelet állíttassanak ki. Erre közvetlen bizonyítékunk is van: Midőn az esztergomi érsek 1156-ban egy újonnan alapított egyházat készül felszentelni, figyelmezteti a felszentelés előtt az alapítót, hogy mutassa be neki mindazt, a mit az új egyháznak adott, hogy írásba foglalhassa. Az érsek óhajtása teljesül, mire ő maga is gyarapítván az egyházat, az egész dologról oklevelet állít ki.³

A királyi hatalom tekintélye, a királyi oklevél emelkedő becse, nagyon kíváncsossá tették, hogy a király erősítse meg pecsétjével a hívők adományait. A király érintkezése alattvalóival egészen közvetlen volt ez időben. Udvarával egyik birtokról a másikra megy, felkeresi a kolostorokat. A ki valamit adományozni akar, a király elé járúl, ki körülvéve udvarától: érsekek, püspökök, nádor, udvarbíró, bán és a comesek, elrendeli, hogy az előtte tett vallomásról notariusz állítson ki oklevelet, vagy a mi szintén lehetséges volt, egy az egyházi elfogadó által írt oklevelet pecsétjével erősítettett meg. Így jöttek létre oly királyi oklevelek, melyek tulajdonképen csak magánjogcselekményeket tartalmaznak, melyeknél néha csak a pecsétről tudjuk meg, hogy a király nevében kiállított oklevélről van szó.⁴

A magánjogcselekmények igen csekély töredéke lehetett az, melyet királyi oklevéllel biztosítottak. Általában nem állítottak ki azokról oklevelet. Volt azonban a magyar jogéletnek egy intézménye, még a hiteles helyek keletkezése előtt, mely némi biztosságot kölcsönzött az oklevél kiállítása nélkül végbement jogügyletnek, ha nem is sokkal nagyobb, mint a tanuk: a *pristaldia*. A ribuari jog ismeri a bírósági jegyző által magánszemélyek jogügyleteiről kiállított oklevelet. Magyarországon is bíró-

¹ Pann. I. 751.

² Redlich, Privaturk. 92. l.

³ Knauz. Mon. Strig. I. 109.

⁴ Pl. Pann. I. 535.

sági személy, a kétségkívül délszláv eredetű poroszló igazolhatja a jogcselekményeket, persze oklevél nélkül.

A pristaldus kétfélet jelenthet : 1. a hivatalos bírói segédet, állandó bírói alkalmazottat : 2. esetről esetre megbízott személyt, ki csak egy-egy esetben, melyre a megbízás szólt, teljesített tisztelet. Mindkettő hivatása, hogy jelen lévén valamely jogügyletnél, azt szükség esetén bizonyíthassa.¹ A poroszló, mint valamely jogcselekmény tanuja, pótolta az oklevelet. Felicián esztergomi érsek 1134-iki oklevelében elmondja, hogy ő mint delegált bíró a zágrábi egyháznak ítélte oda egy birtokot és abba azt Izsák nevű poroszlójával be is vezettette. 1134-ben újabb per keletkezett a birtok miatt. Az érsek most más poroszlóval *Izsák útmutatása szerint* megújíttatja a birtok határait.² Mikor 1214-iki bevádolnak valakit, hogy jogtalanul foglalt el egy birtokot, azzal védekezik, hogy nádori ítélettel helyezték vissza előbb valami okból elvesztett birtokába. A bíró elrendeli, hogy állítsa elő a poroszlót, ki őt a birtokba az ítélet alapján bevezette.³ Tehát nem az ítéletlevél felmutatását kívánta a bíró, mert ilyen talán nem is volt.

A poroszlót működéseért a fél fizette,⁴ neki kellett ellátásáról gondoskodni. Ez a körülmény lehetett egyik főoka az intézmény romlásának, mert úgy látszik, a ki tehetné, évekig magánál tartott egy poroszlót, ki állandóan függvén eltartójától, könnyen szolgálhatott bizonyosságul peres ügyeiben. A poroszló visszatartása ellen foglal állást az 1231-ik évi aranybulla 22. pontja. Már 1206-ban olvassuk, hogy a király egy hűtlen poroszlótól elvette birtokát.⁵ De ez intézmény különben sem felelhetett volna már meg a követelményeknek. Miután a népesség sűrűbbé vált és mindig nagyobb és nagyobb területet vontak művelés alá, miután a régi Szent-István-féle szervezet bomladozóban volt, a bíróságok teendői, de meg a bíróságon kívüli jogesetek száma is rendkívül megnövekedett. A szóbeli bizonyítás, mely különben is csak a poroszló haláláig volt lehetséges, többé nem elégíthetett ki. Az 1231-iki decretum 21. pontja — bizonyára egyházi befolyás alatt — megfosztja a poroszlókat az önálló bizonyítás jogától : *Et quia multi in regno laeduntur per falsos prestaldos, citationes vel testimonia eorum non valeant, nisi per testimonium dioecisani episcopi vel capituli; nec falsificatus prestaldus possit se iustificare; nisi eorumdem testimoniis, in causis vero minorum vicinorum con-*

¹ A poroszlóról l. Hajnik kitűnő munkáját : A magyar bírósági szervezet és perjog stb. Budapest, 1899. 154 l.

² Knauz I. 85.

³ Karácsonyi-Borovszky Registr. Varad, 103. cap. Így még 97.

⁴ Reg. Var. 320.

⁵ Urkundenb. der Deutsch. in Siebenb. I. 16.

ventuum et claustrorum testimoniis. Az a törvény tehát, mely a pristaldia lehanyatlását adja tudtunkra, egyszersmind az első, mely a káptalanok és konventek működését a bizonyításban nemcsak elismeri, hanem kötelezővé is teszi.

*

A pristaldia romlásának ideje egybeesett a szomszédos területeken az oklevél új elterjedésének és megbecsülésének idejével, azzal a korrál, mikor a tanuk helyett az okleveles bizonyítás jött divatba. Már rámutattak arra, hogy az oklevél értékének emelkedésében legnagyobb része a pecsét elterjedésének volt. Míg az írás, mely a rómaiaktól öröklött oklevélben bizonyító, a legtöbb embernek érthetetlen volt, addig a pecsét, mint az oklevélkiállító symboluma, mindenki által könnyen felfogható.¹ Magyarországon — ha a királyi okleveleket nem is tekintjük — amúgy is használtak pecsétet. Šufflay Hajnik nyomán — a magyar bírák pecsétküldéséből magyarázta meg a germán népjogok hasonló, sokáig nem értett intézkedéseit.² Hogy mily fontos szerep jutott a pecsétnek a bíróságoknál és hogy még a XIII-ik században is fontosabbnak tartották a pecsétet, mint az oklevelet, melyen függött és hogy inkább a pecsét, mint az oklevél mutatta a bíró akaratát az udvarbíró egy 1229. évi ítéletleveléből tűnik ki, melyet így fejez be: »unde dedimus super hoc nostrum sigillum cum litteris presentibus, pristaldo existente Marco.«³ Tehát nem pecséttel megerősített oklevelet ad, hanem oklevéllel ellátott pecsétet.

Használtak azonban pecsétet már a XI-ik században bíróságon kívül is. Kálmán király elrendeli, hogy senkise hagyhassa el Magyarországot a vámszedők pecsétje nélkül, bizonyosságául természetesen annak, hogy a vámot megfizette. Hogy pedig itt valóban csak pecsétről és nem oklevélről is van szó, kiderül azon intézkedésből, mely szerint az országot elhagyók úgy a király, mint a határszéli ispánok pecsétjét kérik, még pedig úgy: *quod telonearius regis ab una parte cum sigillo comprimat, ab altera telonearius figuram comitis sui.*⁴ A távozók tehát egy lenyomatot vittek magukkal útlevelül, egyik oldalon a király, másikon az ispán képével.

Kevésbbé tudjuk megmagyarázni Kálmán király rendelkezéseit a zsidókról való decretumában, melyek ha tényleg megvalósultak volna, azt jelentenék, hogy a pecsét használata okleveleken Magyarországon általános lett volna. Hogy e decretumban tényleg pecsételés oklevélről — chartula sigillata — van szó és

¹ Redlich i. m. 108 l.

² Mitt. d. Instituts f. öst. Geschf. 28 k. 515. l.

³ Reg. Várad. 362.

⁴ Colom. Decr. I. 82.

hogyan nem lehet az olasz *signum*okra gondolnunk, mint azt Hajnik véli, annak a határozott kifejezés: *sigillum*, *sigillare*, mellett a kölcsönzésről való intézkedés a bizonyossága, mely szerint a kölcsön összegét és a kölcsönzésnél jelenvolt tanúk neveit egy oklevélre kell írni és úgy a kölcsönző, mint a kölcsönvevő pecsétjével megpecsételtetni, hogy ha egyik a másikat meg akarná csalni, mindkettő írásával vagy, — más változat szerint: és — pecsétjével győzessék meg.¹ A *signum*oknak sohasem tulajdonítottak ily jelentőséget. Ha csakugyan Kálmántól való *decre-tum*, miben egyébként nincs okunk kételkedni, úgy alig lehetett valami eredménye, mert nemcsak hogy egyetlen ily oklevél sem maradt ránk, hanem még említés sem történik, évszázadok múlva sem, ily természetű oklevelekről.

Oklevél és pecsét együttes használata *nem királyi okleveleken* Nyugaton a X-ik század második felében kezdődik. Először érsekek és püspökök élnek vele, a XI-ik század elején már egyházi testületek: káptalanok és nagy — reichsunmittelbar — kolostorok, valamint a világi fejedelmek, a XI-ik és XII-ik század fordulóján a grófok. A XII-ik század végén és a XIII-ik elején a pecsét használata általában el volt terjedve.²

Magyarországon a pecséthasználat elterjedése fokról fokra nem követhető, mert azon oklevelekről, melyek tekintetbe jönnek, a pecsét elveszett és a szövegből nem állapítható meg, vajjon a király, kinek engedélyéről szó van az oklevélben, vagy valaki más pecsétje függött-e rajta. Így vagyunk két oklevéllel II. István korából.³ Felicián esztergomi érsek 1134. oklevelén kétségtelenül saját pecsétje függött. 1194-ben Domokos bán pecsétjével találkozunk.⁴ Bár az elterjedés nyomról nyomra nem követhető, bizonyos, hogy a XIII-ik század elején az egyházi és világi előkelők, ú. m.: érsekek, püspökök, káptalanok és comesek éltek már oklevélmegegyezésre pecséttel. Bár 1236-ban van még eset, melyben fogott bírák, nemesek, egy nevükben kiállított oklevelet comesek pecsétjeivel erősítenek meg: *quia omnes propria sigilla non habemus* és 1239-ben az egresi konventnek, mint ilyennek, nem lévén pecsétje, az apát pecsétjével erősített meg oklevelét — *quia sigillum proprium habere non consuevimus*, felvehetjük,

¹ in chartulam scribere ac sigillo utriusque mutuatoris scilicet et mutuantis sigillari faciant, ut si quando alter alteri in hac re vim inferre voluerit scripto aut (ac) sigillo utriusque comprobetur. Colom. II. Corp. Iur. 120.

² Redlich i. m. 109.

³ Fejérfataky véleménye: Oklevelek II. István korából. 18 és köv. l.

⁴ Wenzel XI. 57.

hogy 1250 után már általában volt az egyháziaknak és a nemeseknek pecsétjük.¹

A XIII-ik században, tehát ugyanakkor, mikor a pristaldia romlásnak indult, elterjedt a pecsét használata. Ha egyéb nem, ép a poroszlók bizonyosságának megszűnése segíthette elő a pecsétes oklevél elterjedését. Korántsem szűnt meg azonban már a XIII-ik század elején a tanukkal való bizonyítás, még a XIII-ik század második felében is előfordúl, hogy *királyi* oklevél felmutatójától nemcsak fölös bizonyítékul, hanem minden kétség eloszlatására esküt is követelnek.² De már 1221-ben egy sorba helyezi az ország-bíró az oklevelet a tanukkal: *Evanescunt cum tempore, que geruntur nisi a voce testium vel testimonio litterarum summant firmamentum.*³ A XIII-ik század folyamán azonban az oklevél teljes győzelemre jut, már többé nem a poroszló, hanem az oklevél az »assertor veritatis«. A magasabb bíróságoknál írásba foglalják mindazt, a mi eltőttük történt és a mi azelőtt a poroszlók bizonyosságára volt utalva.

Hogyan történt azonban a poroszlói intézmény lehanyatlása után a bizonyítás a bíróságon kívül? Hazánkban az egyházi testületeknek, káptalanoknak kezdettől fogva jelentős rész jutott

¹ Hazai Okm. IV. 25. 47. III. 2. Wenzel V. 53. egy várjobbágy pecsétel 1291-ben. Guden 1079—80. oklevelén, mely ellen semmi kifogás nem emelhető, *függ* egy pecsét, mely nem maradt meg teljesen. Fejérpataknak sikerült e pecsét egy másik példányát egy XIII-ik századi oklevelen megtalálni, miből azt következtette, hogy csak valamely egyházi testület élhetett ily hosszú ideig ugyanazon pecséttel (II. István oklevelei 10. l.) A veszprémi káptalan javára szól mindkét adomány, de ennek megismerjük pecsétjét 1207-ből. A pecsét felirata: »Fortitudo mea et laus mea dominus« egyházi kiállító mellett szól. Mi azt hisszük, hogy az 1079. évi oklevélre a pecsét, mely hártvaszalagon függ, később függesztetett rá. A viaszpecsét felfüggesztése úgy látszik, Franciaországból vette eredetét. (Bresslau, Urkundenl. I. kiad. 954.), hol a XI-ik század első felében jönnek elő az első esetek. Innen terjed a szokás Kelet felé. Nyugat-Németországban csak a XII-ik század 2. és 3. évtizedében veszik fel e szokást. (Ilgen, Sphragistik, Meisters Grundriss. I. 339.) A német királyi kancelláriában III. Konrádtól való az első két oklevél függő pecséttel. (Erben Urkundenl. I. 227.) Csehországban 1165-ből való az első függő pecsét. (Friedrich, Cod. Dipl. Bohemiae. I. 206.) Mindez valószínűtlenül teszi, hogy Magyarországon már Szent László korában függesztettek volna oklevélre pecsétet. Bizonyára az, a ki a XIII-ik század elején, mikor a függő pecsétes oklevél már divatban volt, megerősítette a veszprémi egyháznak szóló oklevelet, függesztette egyszersmind az ugyan-azon egyház birtokában levő Guden-féle oklevélre is pecsétjét, mert az akkori jogfelfogás szerint, a pecsételen oklevél, minő eredetileg a Guden-féle volt, teljesen értéktelen volt. Ily későbbi megpecsételésekről a külföldi praxisban sok esetben van tudomásunk.

² Hajnik, okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. Akad. Ért. 1886. 5. l.

³ Hazai Okm. VII. 9.

a bírói bizonyításból. Előttük hajtották végre az istenítéleteket és tették le az esküt.¹ A peres feleket a káptalan elé a poroszló vezette és régebben bizonyára ő tanusította az istenítélet lefolyását, míg utóbb a káptalanok írásbeli bizonyítványt adtak ki.²

Az írásbeliség elterjedésével a káptalanok és egyéb egyházi testületek nagy tekintélyükkel, melyet az imént említett szerep még növelt, szinte kínálkoztak arra, hogy pecsétjükkel bizonyítsanak. III. Sándor pápa egy decretaleja (1159—1181) csak oly okleveleknek tulajdonít egyházi törvényszék előtt bizonyító erőt, melyeket *manus publica* írt, vagy a melyeken *sigillum authenticum* van.³ Ha nem is ismerünk Magyarországra vonatkozó oly intézkedést, mint a minő IX. Gergelyé volt Angliával szemben, mely 1237-ben egyszerre elterjesztette ott az egyházi hiteles pecsétet,⁴ azt hisszük, a XIII-ik század elején Magyarországon amúgy is nagyhatalmú pápai kúria felfogása az egyházi törvényszék előtti bizonyításról nem csekély befolyást gyakorolt arra, hogy hazánkban is *authenticus* pecséttel élnek az egyházi testületek ebben a korban. Pecsétjükkel zárták le a tüzesvaspróbanál a begöngyölített kezét,⁵ pecsétjükkel bizonyították a próba lefolyását.

A káptalani pecsét, a káptalani oklevél bizonyításával más esetekben is éltek, főleg a kisebbrangú bírák, kik egyrészt maguk vagy írástudás vagy pecsét hiányában nem állíthattak ki oklevelet, másrészt azonban a poroszló tanuságával, a szóbeli bizonyítással már nem érhatték be. A közvetítő bíró és káptalan között ez esetekben is a poroszló volt. A váradi *registrum* több oly esetet őrzött meg számunkra, melyben a bíró a poroszlót a káptalan elé küldi, hogy mondja el a per lefolyását, illetőleg eredményét és kérjen róla oklevelet, hogy a per feledésbe ne menjen, hanem a káptalan bizonyosságára támaszkodhassék.⁶ Természetesen első sorban a feleknek állott érdekében, hogy a per lefolyásáról oklevelük legyen. Azért a poroszlón kívül ők is megjelennek a káptalan előtt a vallomás igazolására.⁷

Mint említettük bíróságon kívül is történtek jogcselekmények a poroszló előtt, melyeket ő bizonyított. Ha a bírósági eljárásban szükség volt a hitelét veszített poroszló mellett a káptalanok és konventek okleveleire, még nagyobb szükség lehetett azokra magánszemélyek között lefolyó jogügyleteknél, melyeknél

¹ Colom. Decr. I. 22. Pann. I. 621. Reg. Varad. 358.; Knauz I. 85. Fejér, II. 219.

² Pann. I. 621. Registr. Várad, 358 c.

³ Redlich i. m. 111.

⁴ U. o.

⁵ Hajnik, A magyar bírósági szervezet. 258.

⁶ Reg. Var. : I., 32., 97., 51., 103., 376.

⁷ Knauz, I. 241.

a nyilvánosság sokkal kisebb volt. Így vall be a váradi káptalan előtt egy poroszló egy előtte végbement osztzkodást.¹ 1217-ben a pécsi káptalan előtt jelenik meg két fél két királyi poroszlóval, hogy adás-vételről vallomást tegyenek és elmondják az eladott birtok határait, mire a káptalan mindnyájuk kívánságára oklevélét adja róla.²

Mikor tehát az 1231-iki aranybulla elrendeli, hogy a visszaélések meggátolására a poroszló egy közeli káptalan vagy konvent bizonyosságához forduljon, tulajdonképen csak már meglevő szokást erősített meg és akart általánossá tenni. Ez is, mint e második aranybulla több pontja, az egyház tekintélyét emelte, de annyira a meglevő állapotból fakadt, mint azt kevésnél állapíthatjuk meg régi törvényeink intézkedéseinél. Káptalanok és konventek bizonyítási joga, az a szokás, hogy jogcselekmények tanusítására hozzájuk fordulnak, a XIII-ik század első tizedeiben fejlődött ki. Ez időtől kezdve beszélhetünk hiteles helyekről.

*

Az 1231-iki decretum csak a poroszlókról szól, arról, hogy mely esetben érvényes az ő tanuságuk. Láttuk már azonban, hogy felek is járultak a poroszlóval a káptalanok elé. Ettől már nem volt messze az a lépés, hogy jogügyletek, bíróságon kívüliek, kötésére a felek poroszló nélkül is az egyházi testületek tanuságát keresik. Már a XIII-ik század harmadik és negyedik tizedében általánossá vált a szokás, hogy a felek magánjogcselekmények bevállására megjelennek a káptalanok és konventek előtt. Nemcsak a hiteles pecsét, hanem az egyházi testületek tagjainak nagy tekintélye is ösztönözhette erre a feleket. Nemcsak hiteles pecséttel ellátott oklevéllel akartak rendelkezni, hanem oly nagy tekintélyű tanuk előtt akarták megkötni jogügyleteiket, minők a káptalanok, illetőleg a konventek tagjai voltak. Hisz a bevallásokat tanusító okleveleken, úgy látszik, kezdetben nem is volt mindig pecsét. A fehérvári káptalannál például állandó szokás volt a XIII-ik század elején az okleveleket pecsét nélkül kiadni. Mikor azután a század közepén általánossá vált az a nézet, hogy a hiteles pecsét adja meg az oklevélnek hitelességét, ezen korábban kiállított okleveleket utólag pecséttel erősítik meg. Így állítottak ki 1233-ban egy eladásról pecsét nélküli oklevelet, melyet öt évvel később, 1238-ban, pecsétjükkel erősítettek meg, mivel — a király tanácsára elhatározták, hogy összes pecséttelen okleveleikre pecsétjüket függesztik.³ Máskor meg egy 1235. évi oklevelet

¹ Reg. Varad, 214—1219.

² Wenzel, XI. 153.

³ Wenzel VI. 530.

— que secundum antiquam et approbatam consuetudinem ecclesie nostre hactenus non fuerint sigillate — egy 1237-ben kiállított oklevéllel együtt pecsételnek meg úgy, hogy két nem egyszerre kelt oklevelel egy pecsét függ.¹

A XIII-ik században találunk még okleveleket, melyekkel egy-egy adományozó saját pecsétje alatt ajándékoz. Az illetők rendszeren magasabb rangúak: országnagyok és comesek és nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy ezen esetek legnagyobb része az ország nyugati részeiből való, szóval azon vidékről, melyre leginkább hathatott az idegen jogszokás: az oklevél kiállítása saját pecsét alatt.² A XIV-ik század elején is előfordul ugyan, hogy országnagyok saját pecsétjük alatt adnak ki jogügyleteikben oklevelet,³ a hiteles helyi oklevél tekintélye azonban már utólréshetetlen és a bírói okleveleken kívül úgyszólván egyedül uralkodó. Mykud bán 1288-ban az erdélyi püspöknek tett adományát az erdélyi káptalan oklevelével erősített meg — nagyobb biztosság kedvéért (ad maiorem rei evidentiam.)⁴ Mikor 1318-ban Miklós nádor fia, Miklós saját pecsétje alatt állít ki egy adományáról oklevelet, kötelezi magát, hogy azt valamely káptalan vagy konvent oklevelével is meg fogja erősíttetni.⁵ A XIV-ik század folyamán a hiteles helyi oklevelek oly nagy tekintélyre emelkedtek, hogy jogügyleteknél nagyobb becsben állanak, mint a királyi oklevelek. Mikor pl. 1336-ban I. Károly király előtt bizonyos csereszereződés jött létre, a királyi oklevél megjegyzi, hogy nagyobb hitelesség kedvéért — in argumentum fidei amplioris — az egi káptalan tartozik az oklevél felmutatójának oklevelet adni a cseréről.⁶ 1343-ban meg, mikor Erzsébet királyné előtt tesz valaki adományt, azon akaratának ad a királyné az oklevélben kifejezést, hogy a székesfejérvári káptalan is adjon a megajándékozottnak oklevelet csakúgy, mintha előtte tették volna a bevallást.⁷ Ha szükséges épen nem is volt, mint ez esetekből kitűnik, még a királyi oklevél mellé is óhajtották magánügyleteknél a hiteles helyit.

Természetesen volt különbség a hiteles helyi oklevelek között. Nem minden konvent oklevele iránt volt egyforma a bizalom, a mint nem lehetett minden konventnek egyforma

¹ A veszprémi káptalan hiteleshelyi ltára. Fasc. Gyipoldt. Holub József barátom szíves közlése.

² Wenzel I. 195. Soproni okltár. I. 17., 52., 58. Hazai Okm. IV. 43., 49., 65., 93. etc.

³ Anjou-okm. I. 76. II. 214. Soproni okltár. I. 107.

⁴ Wenzel IV. 334.

⁵ Zalam. Okmtára I. 147.

⁶ Anjou okm. III. 264.

⁷ Hazai Okm. III. 147.

tekintélye. A káptalanok, mint nagy és régi egyházi testületek, valamennyien, úgy a székes, mint a társas káptalanok állítottak ki hiteles okleveleket. A XIII-ik században és a XIV-ik első felében, úgy látszik, minden konvent is, a mennyiben volt pecsétje, jogában állónak tartotta mások ügyében hiteles oklevelet kiállítani. Találkozunk oly rendek konventjeinek okleveleivel, melyeknek utóbb egyáltalában nem voltak hiteles helyeik, mint a Domokos- és Ágoston-rend,¹ valamint oly rendek jelentéktelen konventjeinek hitelességre számot tartó okleveleivel, melyeknek hiteles helyeik voltak ugyan, de jelentéktelen konventjeik ily jogokat nem élveztek, mint pl. a benczések földvári és tatai konventjei.² A XIV-ik században már különbséget tesznek a konventek között. Nem mindegyiknek ismerik el hitelességi jogát. I. Károly király egy mandátumát a káptalanokhoz és a *hiteles pecséttel rendelkező konventekhez* intézi (universis capitulis et conventibus sigilla autentica habentibus).³ Gyakran van szó a káptalanok vagy *hiteles* konventek bizonyosságáról (conventus credibilis)⁴ utóbbi mindig megkülönböztetésül azon konventektől, melyeknek nem volt hiteles pecsétjük. Azon fontos szerep tudatában, mely a hiteles helyeknek a bírói bizonyításban és az egész jogéletben jutott, Nagy Lajos teremtett erőlyes kézzel rendet az oklevél-adásban, megtiltván a törpe konventeknek, hogy maguknak hitelességi jogot igényeljenek és megállapítván a hiteles helyek pecsétjeit.⁵ A XIV-ik század óta a királyi hatalom állandó ellenőrző jogot gyakorol a hiteles helyek felett: adományozza és visszaélés esetén elveszi a hitelességi jogot, a hiteles pecsétet. A poroszloói intézmény lehanyaglásával a káptalanok és konventek jogköre a bizonyításban magától fejlődött ki, az állami, illetőleg királyi hatalom törvényesítette azt és, ellenőrzése alá vevén, megalkotta a káptalanokból és a konventek egy részéből a hiteles helyeket.

A hiteles helyek feladata akár a bírói eljárásoknál való közreműködést, akár a magánszemélyek által kötött jogügyleteket vesszük tekintetbe, a bizonyítás, mindkét esetben előtte tett bevallások bizonyítása. Míg a bírói eljárásoknál a hiteleshelyi kiküldött szerepel, mint a királyi ember ellenőrzője, az eljárásról tett bevallásnál, jogügyleteknél a szerződő felek kölcsönösen töltik be ezt a szerepet. Nincs a magyar jogéletnek olyan mozzanata, hol ne látnók a hiteles helyeket ebben a szerepben. Úgy a

¹ Hazai Okm. IV. 94. Urkundenb. I. 238., 305.

² Anjou I. 70. Wenzel VII. 544.

³ Anjou II. 244.

⁴ Zala I. 620. Anjou III. 233. Bánffy-cod. I. 122. Zichy okm. III. 97.

⁵ 1351. decr. 3. p. — Zichy okm. II. 509. Hajniké az érdem, hogy először figyelmeztetett e fontos adatra. Bírószági szervezet és perjog 358. l.

bírói eljárásoknál való közreműködés, mint a jogügyletekről való oklevélkiállítás *kötelességük*, melyet az oklevelekben oly gyakran emlegetett közigazság (*communis iustitia*) nevében kell gyakorolniok. A jászói konvent határozottan ad e kötelesség tudatának egy 1280-iki oklevélben kifejezést: »Cum nos ad hoc ex consensu regis et scitu baronum simus electi et constituti, ut in omnibus arduis negotiis *teneamur appensione sigilli nostri testimonium prebere.*«¹ A hiteles hely csak törvényes vallomásról adhatott ki oklevelet. Mikor a király 1249-ben megengedi valakinek, hogy birtokait leányaira hagyhassa, külön utasítja a fehérvári káptalant, hogy engedje meg, hogy az illető ily irányú rendelkezést tegyen előttük.² Ha tehát a király nem közölte volna a káptalannal különös kegyét, az a törvénnyel ellenkező vallomást visszaütötte volna és nem állított volna ki oklevelet. Ha a bírói eljárásban nem felelt meg kötelességének a hiteles hely, a király, mint az egész intézmény felügyelője, inti, esetleg bünteti meg.³

A hiteles helyek az egész országra kiterjedő szervezetükkel a közigazság, a nemesi jogegyenlőség őrei. Előttük tiltakoznak a hatalmaskodók ellen, ők járják be a királyi emberrel valamely birtok kétségbevont határait, foglalják vissza a jogtalanul el tulajdonított birtokot, náluk még a király ellen is oltalmat talál az, ki jogtalanságot szenvedett, vagy ily veszélynek van kitéve.⁴ Jogügyleteiben mindenki hozzájuk fordul, nemcsak azok, kik esetleg nem is éltek pecséttel, vagy ha éltek is, pecsétjüknek nem volt meg a hitelessége, hanem az első országnagyok: nádor, országbíró, bán, vajda, kiknek mint az ország főbíráinak volt hiteles pecsétjük. Sőt az ország ura, a király is, hiteles hely bizonyítását veszi igénybe, midőn nem mint király, hanem mint az ország első birtokosa szerepel. Míg a király saját pecsétje alatt adományoz, gyakorolja a legfőbb igazságszolgáltató jogát, addig ha birtokot vesz vagy elad, avagy cserél, vagy ha valaki ellen, mint jogaiban sértett birtokos, tiltakozással pert akar kezdeni, úgy képviselőjét hiteles hely elé küldi és azzal állíttatja ki az oklevelet.⁵ Ez annál feltűnőbb, mert a szomszédos területeken, a német-római birodalomban ugyanakkor, mikor nálunk a hiteles helyek egyedül állítanak ki jogügyletekben okleveleket, mindenki a kinek volt pecsétje, a maga ügyében állíthatott ki bizo-

¹ Wenzel IX. 287.

² Wenzel VII. 286.

³ Anjou okm. IV. 12. Hazai Okm. II. 375. Károlyi család okl. II. 45.

⁴ A hiteleshelyek előtt történnek a tiltakozások a király jogtalan adományozásai ellen.

⁵ Wenzel II. 217. Anjou okm. II. 495. IV. 178. Zichy okm. I. 417. Urkundenb. III. 150., 525. etc.

nyító erejű oklevelet. A magyar jogszokás tehát homlokegyenest ellenkezik a külföldivel, hisz nálunk még a hiteles helyek is, ha saját ügyükről van szó, egy másik hiteles helyhez fordulnak. Mint magánjogi fél, a király, az ország első emberei, közne-mesek, más hiteles helyek teljesen egyenlő ranguak a hiteles hely előtt.

A hiteles helyi intézményben a magyar jogélet oly oklevéladó szervezetet teremtett meg, mely páratlan a maga nemében. Sem a francia eredetű officialatust, melynél az egyházi bíróság tekintélye adta meg az oklevél hitelességét, sem a római eredetű notariatust nem hasonlíthatjuk hatáskörében a kizárólagosan magyar hiteles helyekhez. Tekintélyük oly erős volt, hogy ily idegen intézmények erőre jutását megakadályozták. Nem állíthatjuk azt, hogy a notariatust ismeretlen volt Magyarországon, de mindig csak másodrendű maradt. Találkozunk hazánkban is közjegyzői oklevelekkel, de rendesen egyházi ügyekben, egyházi törvényszékek előtt. A közjegyzői intézményt a kánonjog juttatta be Magyarországra.¹ Nem érdektelen ugyanis, hogy az egyházi bíráskodás egyáltalában nem juttatta a hiteles helyi intézménynek, ezen egyházi testületeknek azt a szerepet a bizonyításban, mint a világi törvényszék. Az egyház hazánkban is az általános kánonjogi törvények szerint élt, melyek szerint a közjegyzői és a hiteles pecséttel (*sigillum authenticum*) megerősített oklevél volt bizonyító. Ennek a fogalma pedig sokkal tágabbkörű volt, mint a világi törvényszék által egyedül elfogadott hiteles helyeké. Az egyház hitelesnek ismerte el minden plébános és esperes pecsétjét.² Idézésre, ítéletvégrehajtásra, szóval az egyházi törvényszék és a felek közti közvetítésre is ez egyházi személyek, nem a hiteles helyek szolgáltak. A XIV-ik századi zágrábi statutumnak a hiteleshelyi jog gyakorlásáról szóló része így kezdődik: *Quoniam in regno Hungariae expeditiones causarum in foro seculari communiter consueverunt fieri cum litterarum capitulorum testimoniis.*³ Az ellentét tehát az egyházi és világi jogszokás közt a kortársak előtt is tudatos volt. Legjobban az »*Ars notarialis*« szerzője ad ennek kifejezést, midőn hangoztatja, hogy a hiteles helyi oklevelek bizonyító értéke különböző az egyházi

¹ L. Auner Mihály, Az erdélyi százszok oklevelei a XV. század kezdetéig. Beszterce, 1912. 37. l.

² Tanulságosak ezen szempontból azon tanuvallomások, melyeket ép e kérdésben legilletékesebb egyházi férfiak tettek egy Gentilis pápai legatus törvényszéke előtt folytatott perben. Mon. Vat. Hung. Ser. I. Tom. 2. 187. s köv. ll.

³ Tkalčic Mon. Episc. Zagr. 14. l. Ép így a váradi statutum, Bunyitay, A váradi káptalan legrégebbi statutumai. 23. l.

és a világi törvényszék előtt. Míg az előbbinél tanukkal lehet őket erőltetni, addig a világi törvényszék nem ad helyet az oklevelekkel szemben a tanuk vallomásának, legfeljebb csalárdul létrejötteknek lehet előtte az okleveleket állítani.¹

Az egyházi törvényszék gyakorlata honosította meg Magyarországon, különösen a XIII-ik század végén és a XIV-ik elején gyakori apostoli legatiok hatása alatt, a közjegyzői intézményt, mely azonban a hiteles helyekkel szemben mindig nagyon is alárendelt jelentőségű maradt. Világi törvényszék előtt nem találkozunk közjegyzői oklevéllel, az egyházi törvénykezés pedig sohasem ért el különösebb fontosságot Magyarországon a világi törvénykezés rendkívüli fejlettségénél fogva.

A jogügyletekben való oklevéladás terén úgyszólván egyedül uralkodó hiteleshelyi intézménynek úgy a magyar jogélet, mint az alkotmány szempontjából nagy a jelentősége. Egyrészt korán kifejlődött, szervezett kancelláriáikkal, melyek a magyar szokásjogot conserválták, ők a magyar jogélet bástyái, melyek megvédik azt idegen befolyásoktól. Nem csekély részben köszönheti nekik a magyar jogélet conservatív jellegét. Másrészt az egész országban szétágazott szervezetükkel lehetségessé tették a bírások oly pontos és állandó szervezetét és nagy fejlettségét, minővel a külföldön nem találkozunk. Minthogy ügyes-bajos dolgaiban mindenki: király, fő- és köznemes hozzájuk fordult, nem kevésbé járulhattak az egyenlőség érzetének kifejlődéséhez a köznemességben, mely Verbőczy tanaiban jutott kifejezésre.

Diplomatikai szempontból is nem csekély a jelentőségük.

A hiteleshelyi intézmény folytán a magyar okleveles gyakorlat sokkal egységesebb képet mutat, mint a többi európai terület. A nagy és általános formulaszerűség egyhanguvá teszi az okleveleket, de a hiteleshelyi intézmény minden más oklevelet — a királyit és bírót kivéve — feleslegessé tevén, létrehozta azt, a mivel másutt nem találkozhatunk, t. i. hogy az egész oklevélanyag kancelláriákban jött létre, a mi a nagy formulaszerűség mellett is — az okleveles anyag feldolgozása szempontjából fontos. Ez a körülmény és az, hogy a magyar joggyakorlat nem ismeri a saját pecsét alatt kiállított oklevelet, diplomatikai szempontból a legjellemzőbb sajátosságai a magyar okleveles gyakorlatnak.

ECKHART FERENCZ.

¹ Kovachich, Formulae soll. styli 120.

BAJTAY ANTAL SZEREPE ERDÉLY KÖZÉLETÉBEN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Bajtay Antalnak, a kalapos király egyik tanítójának erdélyi szereplésével akarunk foglalkozni az alábbi sorokban. Bajtay mint püspök került Erdélybe, a melynek sajátságos politikai és felekezeti viszonyai azonban sok kellemetlenséget okoztak a gyöngéd lelkű, érzékeny főpapnak.

Mária Terézia meg akarta jutalmazni az urakodóház szolgálatában szerzett érdemeit, de a kitüntetést meglepetésnek tartogatta arra az időre, a mikor Bajtay volt tanítványa, József főherczeg házasságot köt Izabellával, Fülöp parmai herczeg leányával. Ő maga már számítgatta azt az időt, a mikor hazáját viszontláthatja, s valamely csendes helyen rendje szolgálatában tovább működhetik, a mikor a királyné kijelentette neki, hogy Erdély püspöki székére szánta.

Sztoyka Zsigmond püspök (1749—59) lemondott és Medgyesre vonult nyugalomba († 1770), s helyébe Batthyány József grófot nevezte ki a királyné.

Batthyányt az udvarnál kedvelték, fia volt a nádornak, Batthyány Lajosnak, s így nincs mit csodálkoznunk, hogy 25 éves korában már esztergomi kanonok, majd pozsonyi prépost, 32 éves korában pedig erdélyi püspök lett.

Fényes neve, előkelő modora nagy hatással volt az erdélyi rendekre. Migazzi bécsi érsek 1759 decz. 2-án püspökké szentelte, 1760 febr. 10-én pedig beiktatták. Azonban a szegényes erdélyi egyházmegyének csak rövid ideig volt főpásztora, mert már 1760 május 22-én kalocsai érsekké nevezte ki őt Mária Terézia. A befolyásos rokonsággal bíró, gazdag mágnás ezalatt a rövid idő alatt is emlékezetessé tudta tenni erdélyi tartózkodását. Kolozsvárt konvertita gyermekek gyámolítására intézetet alapított, a melyben azok ellátást nyertek és oktatásban részesültek; Szebenben alapítványt tett, a melyből később az árvaházban

50 kis gyermeket láttak el.¹ Az a rövid idő, a melyet itt töltött, — szeptemberben már elhagyta Erdélyt — természetesen nem volt alkalmas arra, hogy a királyné törekvéseit előmozdíthassa, s így nem csodálhatjuk, ha emléke mint bőkezű főúré, mint a felekezeti béke ápolójáé maradt fenn.

Bár a királyné kiszemelte már az utódot, tiszteletben akarta tartani az erdélyi státusz jogait és fölhívta, hogy szokás szerint három feddhetetlen jellemű férfit terjesszen föl. Gondja volt azonban arra, hogy akarataról a jelölő gyűlés tudomást szerezzen.

Össze is jöttek szeptember 1-ére Szebenben a gubernátor, a gubernium katolikus tanácsosai, a fehérvári káptalan, a kolozsmonostori Boldogságos Szűz konventje, a fő- és az alesperesek, a kerületek főtisztjei, a királyi tábla assessorai és a királyi regaliszták. Azonban a választók nem vették jó néven Bajtay jelöltetését. Míg Batthyáynál az előkelő származás mindent feledtetett, addig Bajtaynál, az egyszerű szerzetesnél és pedagógusnál, a ki hozzá még a királyi udvarból jön, szívesebben láttak volna erdélyi embert a püspöki széken.

Hogy így gondolkoztak, mutatja a szavazás eredménye. A királyné hívei csak annyit tudtak elérni, hogy a rendes három kandidátus helyett négyet terjesztettek föl, negyedik helyen Bajtayt.

A szavazatok így oszlottak meg a jelöltek közt :

1. Szálpek Mátyás váradi prépost 26 szav.
2. Biró János károlyfehérvári prépost 22 »
3. Kemény László gróf..... 22 »
4. Bajtay Antal 20 »

A gyűlés csak a királyné fölszólításának engedve, ejtette meg a szavazást, de azért azzal az alázatos kéréssel járult a felség elé, engedje meg, hogy Batthyány megtarthassa az erdélyi püspökséget is, s kérjen számára a kettős javadalomért fölmentést.²

A gubernium szintén támogatta ezt a kérést. Azzal érvelt, ha Batthyány legalább néhány évre megtartja a püspökséget, ez az egész országnak hasznára lesz. Másnak a 4000 frt fizetés úgyis kevés, míg Batthyáynak a két beneficiumból tisztességes jövedelme lenne. Hivatkoztak reá, hogy ez nem is példátlan dolog; Bornemisza Pál 1562-ben az erdélyi püspökséget összekapcsolta a nyitraival, Csáky Imre pedig mint kalocsai érsek élete végéig megtartotta a váradi püspökséget.

¹ Katona J.: *Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae*, 1800 302—04. I. és Szeredai: *Series antiquorum et recentiorum Episcoporum Transilvaniae*. 229—36. I.

² Orsz. lvt. erd. kanc. o. 1760. 503. sz.

Világos mindebből, hogy az új püspök kinevezésének elhalasztásával csak Bajtay elejtését akarták elérni.

A kancellária a felterjesztésre adott véleményében elismerte Batthyány kiváló érdemeit, hogy a katolikus ügy igen sokat köszönhet rövid erdélyi működésének, hangoztatta, hogy a többi jelölt is érdemes férfiú. Bajtayról kiemelte, hogy előbb rendjének főnöke volt, kiváló tudós, a kiben megvannak a püspökben megkívánható tulajdonságok és a ki József főherczeg nevelésével is érdemet szerzett.

Biró Jánost is érdemesnek találta. Kemény neokonvertita, Erdélyben első egyházi férfiú a mágmás rendből, s ötödik éve plébános.

Szálpek Mátyásnál kiemelte, hogy ő kapta a legtöbb szavazatot. Gyermekkorától Erdélyben nevelkedett, tanulmányait kitünően végezte, s plébános, kanonok, majd fehérvári prépost lett. Jártas az erdélyi jogban és egyházjogban, s ismeri az egész erdélyi klérust. Minthogy őt kívánja a nép, őt ajánlja a gubernium, a kancellária arra kérte a királynét, hogy a 4000 frt jövedelem mellett hagyja meg neki a nagyváradi prépostságot is.¹

A királyné azonban nem teljesítette ezt a kérést, hanem a 4-ik helyen jelölt Bajtayt nevezte ki erdélyi püspökké.

E kinevezésre — miként a királyné írta a guberniumnak — Bajtay részint a vallási téren szerzett érdemeivel, részint a királyi herczeg buzgó oktatásával szolgált rá.²

A királyné még ugyanazon a napon (okt. 5.) a pápához is felterjesztette a kinevezést megerősítés végett, s Bajtay érdemeit felsorolva és hivatkozva a püspökség szerény jövedelmére, kérte, hogy megerősítése gratis történjék.³

Bajtay elsősorban rendtársaival tudatta a kitüntetést, mely őt, s személyében a rendet érte. Orosz Zsigmondhoz írt levelében kijelentette, hogy egész életében arra fog törekedni, hogy a királyné határtalan jószágáért kimutathassa háláját.⁴ Cörver János br. rendtársát pedig felkérte, hogy tudassa a rendfőnökkel, Tapolcsányi Gergelyvel püspökké való kineveztetését, mert maga nem tudja, hogy a rendfőnök merre tartózkodik.

E mellett arra kérte barátját, — s ez szép világot vet jelle-

¹ Orsz. lvt. (E. k. o.) 1760. 503. sz.

² »praeclara quae in Aula nostra Serenissimo Principi, Primogenito nostro dilectissimo praestitit obsequia etc.« Erd. kanc. lvt. 1760. 499. sz.

³ »ipsam vero Confirmationis Bullam absque Annatae vel Taxae cuiuspiam solutione eidem ex ratione exiguum Episcopatus istius Proventuum concedere dignetur.« Erd. kancz. a. 1760. 502. sz.

⁴ Kegyesr. közp. lvt. (1760 okt. 7. kelt.)

mére — hogy a rendfőnök útján tiltasson el mindenféle ünnepel-
tetést, mert az ilyesminek »halálos ellensége«.¹

Még októberben megkapta a bárói méltóságot, s hogy jöve-
delme nagyobb legyen, a pozsonyi prépostságot.

Igy méltó önérzettel írhatta Tapolcsányihoz: »a királyné
..... példa nélkül való kegyelmességgel ennyihány nap alatt
conferálta 1. a Püspökséget. 2. az Intimusságot 6000 f. taxáját
elengedvén. 3. A Gubernialis intimus Consiliariatusságot. 4. a
Báróságot. 5. a Posonyi Prépostságot, s mindezeken felül kegyel-
messen azt ígérte, hogy Erdélyben szükségemet értvén, mindenek-
ben segéttetni kíván«.²

Bár a királyné lehetőleg segített rajta, hogy a kitüntetés
pénzébe ne kerüljön, mégis sok kiadása volt, s mivel úgy látszik,
az udvari élet költséges volt, a jövedelem pedig ennek nem felelt
meg, kénytelen volt a rendhez kölcsönért fordulni.³

1761 áprilisában megérkezett XIII. Kelemen megerősítése,
mit nyomon követett Bajtay püspökké szentelése. A szertartást
épen úgy, mint Batthyánynál, Migazzi végezte Bécsben május
1-én. Felszentelése után megtörtént a beigtatás is.

*

Az a majdnem 12 évi idő, a melyet Bajtay Erdélyben töl-
tött, nem tartozott életének legkellemesebb korszakai közé. Az
erdélyi nemesség zárkózottsága, az idegenből hozott püspök iránt
tanúsított bizalmatlansága és lenézó magatartása, a szerencsétlen
politikai viszonyok, s az erős felekezeti ellentétek, melyek mind-
untalan összeütközést szültek a művelt, finomlelkű ember és a
királyné halás híve és eszköze között, s végre megrendült egész-
ségi állapota, mind hozzájárultak helyzetének kellemetlensé-
geihez.

Egészségi állapota már római tartózkodásának utolsó évein-
ben megromlott, s attól kezdve folyton betegeskedett. Már püs-
pökké kineveztetése előtt szomorú lemondással jósolgatta Károlyi-
nak közeli halálát; egyetlen reménye akkor az északi hegyi
levegő gyógyító ereje. Elképzelhetjük, hogy azok a zavaros viszo-
nyok, mikor püspöki méltósága nagy politikai szerepre utalta,
épen nem voltak alkalmasak egészsége ápolására. Maga is több-
ször panaszkodott leveleiben s Buccow is úgy nyilatkozott róla

¹ »qu'il ne permette pas, qu'on imprime la moindre chose de diée
a moi, ou faite à ma louange, comme aussi tout publique témoignage d'hon-
neur. Car je suis ennemi mortel de tout cela, et je m'en trouverois offensé
au dernier point.« Kegyesr. közp. lvt. 1760 okt. 7-ről.

² 1760 decz. 9. Kegyesr. közp. lvt.

³ Kegyesr. közp. lvt.

Nenyhez írt levelében: »Notre digne Evêque... est d'une Santé tres foible.«¹

Politikai helyzetéről a sok ellentét között a legnagyobb keserűséggel panaszkodott Károlyi Antalnak, de magas állása kellemetlen helyzetekben is hallgatást és tűrést parancsoltak.²

Csak az vigasztalta, hogy a királyné nem feledkezett meg róla, s évi 4000 frtot engedélyezett számára. Mikor ezért köszönetet mondott, szavaiból törhetetlen tisztelet és ragaszkodás világlik ki a királynő iránt.³

A királyné kegye abban is megnyilvánult, hogy megengedte neki, hogy szent Teréz napjára Bécsbe mehessen (1763). Ennek Bajtay már előre örvendett. Örült, hogy viszontláthatja régi jóbarátait, főleg Nenyet, s alig várta az idő mulását.⁴ Mintha csak előre érezte volna, hogy óhajta nem fog teljesülni. Buc-cow bécsi utazása miatt ugyanis le kellett mondania útjáról.

Az erdélyi tartózkodást valóságos száműzetésnek nézte, a melyből szeretett volna szabadulni, bárhova kellene is mennie. Attól félt, hogy Erdélyben még a királyné kegyét is elveszti.⁵

Némi reményt nyújtott neki a szabadulásra a nyitrai püspök halála. Neny dolgozott is érdekében, de útjában állt Gusztinyi, ki utódlási joggal volt a meghalt püspök mellett.⁶

Később az a hír terjedt el, hogy Gusztinyi nem lesz nyitrai püspök. E hírre Bajtay ismét Nenyhez fordult és kérte közbenjárását a királynénál: »Őn megszabadíthatna ebből a számkivetésből, melyben már három éve nyögök.« Ha azonban a fel-ség azt kívánná, hogy maradjon, kész Erdélyben fejezni be életét.⁷

A nyitrai püspök mégis Gusztinyi lett és Bajtay fájdalmas lemondással mondott köszönetet Nenynek fáradozásáért.

Nem a pénzvág,⁸ vagy a nyugalmasabb élet vezette őt

¹ Orsz. lvt. (Trans. Palf.) 8. f.

² Károlyi tudakozódott az erdélyi dolgokról, s ekkor írja neki Bajtay: »Je suis persuadé, que Vous Vous picquez de savoir les nouvelles de Transilvanie, et n'ignore pas, que j'y joue un rôle, qui me fort desavantageux. Mais comme ma charge est trop exposée et que je ne puis pas faire des manifestes pour ma justification, il faut que l'endure avec patience.« Gróf Károlyi lvt. 1762 nov. 25-ről.

³ »je n'aurai jamais aucun autre objet en vue que Dieu et sa Majesté.« Nenyhez 1763 jan. 6. Orsz. lvt. Trans. P. 4. f.

⁴ »Je volerois dès ce moment chez Vous.« Nenyhez. J. h.

⁵ U. o. 1763 okt.

⁶ U. o. 1763 decz. 7.

⁷ U. o. 1763 decz. 17.

⁸ Bár ezen időben nagy anyagi veszteség éri: Károlyvárt leég a sűrűfőzője, a mi kis jövedelmének tetemes részét képezte, s most nem igen tudja miből helyreállítani. Nenyhez, 1763 decz. 14. i. h.

a nyitrai püspökség kérésére. Az előbbire a spanyol közmondást tartja: tanto bien non es bien, az utóbbira nézve hálátlanságnak tartaná, ha a nyugalmat eléje helyezné a királyné szolgálatának. Kettős ok készítette e lépésre — mint maga írta — 1. adósságait akarta egyrészt megfizetni azoknak, kik annak idején nehéz helyzetéből kimentették. Bár évenként rendszeren 3000 frtot fordított erre, összes adósságai törlesztése mégis még 5—6 esztendőt venne igénybe, s gyenge egészsége nem ígér annyit. 2. A másik ok pedig, hogy több hasznot hajthasson a királynénak és az egyháznak. Erdélyben a törvények és kiváltságok kezét megkötik, nem is szólva a lelkiismereti aggályokról és a gyötrelmekről, melyeknek ki van téve, mikor annyi különböző érdek kiegyenlítésén fáradozik. Neny révén ezt a királynőnek is tudomására akarta hozni, hogy ne higye, mintha nemtelen ambíció sarkalná őt.

Levéleiben még egy jellemző dolgot említett. Tudatták vele, hogy mostohaatyját, Grassalkovics Antalt szélhűdés érte. »Bár kedves és gyöngéd atyából ellenségévé lett«,¹ Bajtay mégis őszintén sajnálta. Szívesen megváltaná életét — írja — a magáén, mert még sok érdemes szolgálatot tehetne a királynénak. A csapást különben a székelyek imájának tulajdonítja. A székely nemzet nevében ugyanis egy iratot intézték a grófhoz, telve hazug panaszszal fia ellen, s azzal végezték levelüket, hogy ha el nem helyezteti Bajtayt Erdélyből, egy szívvel-lélekkel kéri Istent, hogy családját büntesse meg és irtsa ki a hetedik ízig. Bajtay ismeri is jól az irat szerzőjét, a ki hivatalban van, nagy ragaszkodást mutat a püspök irányában, s mindig a haza atyjának és igen kedves atyjának nevezi őt; megsemmisíthetné, de nem akar neki rosszat, sőt szívesen fizet jóval, ha teheti.

*

A jutalom tehát, a melyben a püspök részesült, csak teher volt neki. Erdélyi számkivetését a politikai ügyek, a melyektől irtózott, elviselhetetlenné tették. Különösen a határőrség, az adóügy kérdései és a kellemetlen házassági pörök keserítették el a püspököt.

A »diploma Leopoldinum« biztosította Erdély politikai önállóságát. Az ország élére a nemzet kebeléből származó gubernátort rendelt, a nemzeti haderő élén pedig a főgenerális állt, míg a szükséges idegen őrségen császári generális parancsnokolt,

¹ »quoique de cher et tendre Père il soit devenu mon Ennemi.« Hogy az elhidegülés okát megtudjam, átnéztem a hédervári levéltár Grassalkovich-iratait, de Bajtayra vonatkozólag semmi adatot sem találtam.

a ki azonban a közügyekbe nem avatkozhatott. Csakhogy ezzel a jogállapottal szemben a gyakorlat más volt. A parancsnokoló tábornokok Rabutinól kezdve folyton politikai befolyásra törekedtek, s a kormány a diploma rendelkezését minden módon kijátszani törekedett. 1712-ben a gubernátori méltóságra még megejtették a jelölést, de a király nem a jelöltet nevezte ki; a főgenerálisi méltóságot pedig be sem töltötték.¹ Mária Terézia is a központosító törekvésekben híven követi elődeit, habár az eszközök megválasztásában olykor el is tért tőlük.

Az ő célja is az volt, hogy Erdély teljesen az összmonarchia, a Habsburg-nagyhatalom érdekeit szolgálja. Ebben útjában állott a gubernátor, a ki a nemzeti jogok védője, a kit esküje kötelezett, hogy nemzetének törvényeit tiszteletben tartsa.

Bajtay püspöksége idején Kemény László a gubernátor. Jó magyar, s ha a Habsburg-érdekeket támogatta is, hiányzott belőle a megfelelő erély. Tőle tehát minden áron szabadulni akartak.

1762-ben királyi rendelettel nyugalomba küldték, a rendelet szerint azért, mivel a gubernium működésétől függ a »kedvelt« Erdély jóléte, a gubernium vezetője pedig »gyakori betegeskedése és más előttünk ismeretes okok miatt«² feladatának nem tud megfelelni.

Céljai megvalósításához az első lépést Mária Terézia már 1744-ben tette meg, a mikor eltöröltette az országgyűléssel a régi szabad Erdélyre emlékeztető törvényeket;³ a kormányzó eltávolításával a második lépés is megtörtént. Ezt követte azonban br. Buccow Adolf generálisnak, a királyné mindenre kész hívének, erdélyi katonai parancsnokká és a gubernium elnökévé való kinevezése.

Buccow önkényre hajló, gőgös katona volt, a kinek alkotmányról és jogról nem volt fogalma. Jellemére érdekes világot vet 1761 július 7-én kelt felterjesztése, melyben Bajtayról így nyilatkozik: »Bajtay püspök sokat fárad a gubernumban és bár úgy látszik, mintha nagyon szem előtt tartaná ő felsége érdekét, mégis nem ok nélkül tartok tőle, hogy benne is megvannak a magyar nemzet azon előítéletei, a melyek honfitársaihoz tapadnak.« A gubernátort, Keményt megvádolta egy Grassalkovichra mondott felkészöntője alkalmából, majd általában a főnemesiségre czélozva, így írt: »Bár előttem őrizkednek ilyesmit tenni,

¹ Szilágyi: Erdélyorsz. tört. 502. l.

² »ob frequentem infirmitatem, notasque nobis alias rationes.« Orsz. lvt. Transilvanica. 1762. 159. sz.

³ L. Katonánál 39. k. 251 sk. ll.

még sem tehetnek semmit, a miről nem értesülnék és a mit idejében ne közölnék a felséggel.¹

Ebből a jelentésből kitűnik, hogy 1. Buccow is, mint más generálisok, elfogult volt a magyar iránt, a kikben csak rebelist látott, s a kivel szemben nem szégyelt a kém szerepére vállalkozni; 2. hogy az erdélyi nemesség kezdetől fogva bizalmatlan volt iránta, a mi nem maradt titokban a tábornok előtt.

Valószínű, hogy Bajtay, kinek Bécsben igen előkelő összeköttetései voltak, egyetmást megtudott Buccowról, s ez is útjában állott annak, hogy Mária Teréziának e közt a két hű alattvalója között bizalmasabb viszony fejlődjék ki.

A mikor Buccow, mint királyi biztos és a gubernium elnöke, kezébe vette Erdély katonai és polgári kormányainak vezetését, Bajtay püspök megadta neki a köteles tiszteletet, mint a király személye képviselőjének, mint a gubernium tanácsosa a gubernium elnökének, de mint embert sohasem becsülte.

Ez az ellentét szolgáltatott némelyeknek okot arra, hogy Bajtayt kétszínűséggel vádolják, s »napraforgó« jellemnek tekintsék.

A generális érzülete később, a mikor látta, hogy a püspök befolyását tönkre nem teheti és reá a hűtlenség vádját nem sütheti, megváltozott. Mikor arról értesül, hogy a királyné Bajtaynak évi 4000 frtot akar kiutalni, sietett kijelenteni, hogy »a felség senkivel szemben sem gyakorolhatná nemeslelkűségét jobban, nincs senki, a kinek odaadása azt jobban megérdemlené.« Kiemelte Bajtay buzgóságát, a melylyel a székelyeket a határörvidéki szolgálatra igyekszik rábírní.² Így tehát a buzgalom a királyné szolgálatában valamivel közelebb hozta egymáshoz a két férfit. 1763 áprilisában együtt installálták Bánffy Dénest a főispánságba.³

Békés együttműködésük a nagy átalakító munkában nagy fontosságú is lett volna, mert Mária Teréziának Erdéllyel hármas célja volt: 1. a határórség szervezése; 2. az adóügy rendezése és 3. a katolikus vallás uralkodóvá tétele.

A határórség szervezésével⁴ az volt a kormány célja, hogy hazánkat kelet felől is katonai gyűrű vegye körül, s így a még mindig veszélyes Törökország és a már veszélyessé lett Oroszország felől az ország védve legyen; a másik feladat pedig a pestis behurcolásának és a csempészetnek a megakadályozása volt.

¹ Erd. kancz. lvt. 1761. 388. sz.

² Nenyhez írt levele 1763 jan. 5. U. kancz. lvt. Transilv. f. 8.

³ Bajtay Nenyhez 1763 márcz. 12 és ápr. 27. U. o.

⁴ A határórségről szóló fejtegetésemnek alapúl Szádeczky Lajos dr.-nak: A székely határórség szervezése cz. műve szolgál.

A munka végrehajtására a királyné Buccow személyében szakembert küldött. A generalis elég szerencsés auspiciumok között kezdte meg működését (1762), mert a naszód-vidéki oláhok hamarosan felcsaptak határőröknek. Másként történt azonban a dolog a székelyeknél.

Mivel a királyné önkéntesekből akarta szervezni a határ-örvidéki katonaságot,¹ a székelyek, kiváltságaikra hivatkozva, kijelentették, hogy csak saját tisztjeik alatt és csak az ország határain belül hajlandók katonáskodni.

A kérdést alkotmányosan könnyen meg lehetett volna oldani, ha országgyűlésen vizsik keresztül, mint a hogy — bár nem minden puhítgatás és erőszakoskodás nélkül — országgyűlésen vitték keresztül a contributiót. Ez azonban nem történt meg, s ez volt a bajok egyik forrása; a másik pedig az, hogy míg a királyné önkéntesség alapján kívánta végrehajtani a szervezést, Buccow túlbuzgóságában kényszerszervezést kísérelt meg. A dolog így sem ment, s maguk a királybírák is tüzelték honfitársaikat az ellenállásra.² Hasonló magatartást tanúsított a papság is, bár a püspök a maga részéről mindent megtett, hogy a felség akarata teljesüljön.³

A szervezés körül az intézők különben is sok visszaélést követtek el. Bajtay, kinek figyelmét semmi sem kerülte ki, azt írta, hogy a lovasságot új lovakkal akarják ellátni, de a megbízottak rendkívül önzők és gyalázatos nyereséggel dolgoznak. A lónak darabját 3—4 arannyal olcsóbban lehetne venni, a mi 1000 lónál már 3—4000 arany nyereséget jelentene a kincstárnak. Kéri Neny, lépjen közbe ezek ellen a kufárok ellen a felségnél.⁴

Közben a szervező tisztek veszedelmes fegyverhez nyultak, hogy a székelyek ellenállását megtörrék. A legrakoncátlanabb elemet, melynek nem volt mit vesztenie, kiváltságok ígéréssel megnyerték, s aztán rászabadították a békés polgárságra. Rablás, gyilkosság napirenden voltak, s végre némelyek, hogy megszabaduljanak a veszedelmes helyzetből, ráadták a fejüket a katonáskodásra, de a fegyvert csakhamar ismét lerakták.

1763 tavaszán teljes anarchia uralkodott a Székelyföldön, a mikor a királyné magánértesülés útján tudomást szerzett a túrhetetlen állapotokról. A rend helyreállítására akkor a magyar

¹ »ne ad novum militare statum ullus, nisi qui se eidem sponte ad-dicerent, assumantur«. Benkő II. 537. l. és Szádeczky-nál 302. l.

² Buccow Nenyhez 1763 jan. 5. I. h.

³ Buccow Nenyhez 1762 febr. 2. I. h.

⁴ »qui préfèrent avec tant d'effronterie leur intérêt à celui de S. M.« Nenyhez 1763 jan. 13. I. h.

származású Siskovics altábornagyot¹ küldte, ki csakhamar felismerte a helyzetet és Daunnak azt ajánlotta, hogy Buccowot hívják vissza valamely ürügy alatt, mert a míg ő Erdélyben lesz, sem a határőrség szervezése, sem a contributio nem fog sikerülni. Az ország megnyugtatóására azt ajánlotta, hogy a gubernium elnökségét² bízzák Bajtayra.

Buccow azonban maga is érezte, hogy inog alatta a talaj és társával, Bruckenthallal engedélyt kértek, hogy Bécsben igazolhassák magukat. Távollétében az elnökséget a királyné Bajtayra ruházta (*praeses interimalis*).³

A generális távozása után Erdély valósággal föllélegzett. Azt hitték, örökre megszabadultak az ország rossz szellemétől; pedig csalódtak.

Bajtay a zavarok láttára először csak a generalis buzgalmát mérlegelte s akkor még úgy vélekedett, hogy Buccow »mindent megtett, a mit csak buzgó ember megtehet«.⁴ A mikor azonban tisztábban állt előtte Buccow működése és az egész embert vizsgálta, már nem csodálkozott a fölfordult állapotokon. »Ez az úr — írja — meg van áldva nagy tehetségekkel és teljes odaadással van a császári ház iránt; de sem elég belátása, sem elég mérséklete nincs arra, hogy az ügyek élén állhasson.« Mindig attól félt, hogy a tábornok Gessler, vagy Alba sorsára jut. »Ha csalódnám benne, ő lenne ismerettségemben az első ember, a kiben csalódnai fogok«.⁵

Úgy látszik, Buccow sejtette, hogy Bajtay nem a legkedvezőbbben fog nyilatkozni működéséről és személyéről, s iparkodott egyet-mást megtudni a levelek és fölterjesztések tartalmából. Erről azonban a püspök értesült és tudatta Nyenyvel, hogy a jövőben nem ír az ügyekről, »mert nem akarom kitenni leveleimet a tábornok kutatásainak és kíváncsiságának«.⁶

Már Buccow visszahívása után az a hír terjedt el, hogy a királyné Hadik generalist küldi Erdélybe. Ennek a fordulatnak Bajtay nagyon örült, mert »mióta Erdély a császári ház uralma alá jutott, sosem láttak magyar parancsnokló tábornokot«. Véleménye szerint ez az elhatározás a felség példa nélkül való jószágának bizonyítéka, s a királyné érte a nemzet részéről is hasonló köszönetre számíthat. »Csak az a mi bajunk, — írja, —

¹ 1756-ban lett báró, majd később gróf. Neje Harruckern Mária Borhála bárónő.

² Szádeczky I. i. m. 326. l.

³ Mária Terézia Buccowhoz 1763 máj. 7-ről. Erd. kanoz. lvt. 269. sz.

⁴ Nyenyhez 1763 máj. 7. I. h.

⁵ Nyenyhez 1763 szept. 30. I. h.

⁶ Nyenyhez írt levél. I. h.

hogy oly nagyra vagyunk kiváltságainkkal, hogy még ha javunk ellen is vannak, mégsem áldoznánk föl őket. A nemzetek előítéleteiktől nem foszthatók meg, »csak egy általános átalakítással«.

Hadik választását Bajtay nagyon szerencsésnek tartotta, mert »Hadik generalis valóban kitűnő tulajdonokkal rendelkezett, a kit az egész világ dicsért«. A személyváltozás mellett azonban azt is ajánlotta, hogy a felség a polgári és katonai kormányt válaszsza el, mert egy kézben veszélyes ily nagy hatalom, sok is és a nemzetnek ellenszenves is.¹

Siskovicsot, ki nagy tevékenységet fejtett ki az ellenállás leszerelésében, teljes erejével hajlandó volt támogatni, de éppen ebből a célból szeretne volna tudni a felség szándékát: vajjon meg akarja-e tartani a nemzetek törvényeit, kiváltságait, s mindenekfelett tiszteletben óhajtja-e tartani a nemesek reális és személyes immunitásait, vagy a német tartományok mintájára akar-e berendezkedni? »Ha nem tudom a célt, nem tudok annak elérésére eszközöket ajánlani.«²

A háromszéki állapotok jellemzésére beküldte a felségnek Ernst ezredes levelét. A legnagyobb baj az volt, hogy e zavarok közepette őrizetlen maradt a határ, s éppen azért már a régi plájások visszaállítására gondoltak. Levele végén érdekes tervvel lépett fel: hogy addig is, míg a felség parancsnokló generalist küld Erdélybe, ott hadi tanácsot kellene fölállítani.³

Bethlen Miklósnak, a kit Háromszékbe küldtek, sikerült ugyan a népet lecsendesíteni addig, míg a felség rendeletei megérkeznek, de a székelyek kijelentették, hogy inkább kezükbe veszik a vándorbotot, mintsem hogy azt a sorsot, a melyre kárhozhatni akarják őket, elviseljék. Kétségtelen, hogy ezt a hangulatot bujtogatók szították, a kiket Bajtay méltóknak tartott a büntetésre, de a büntetést még veszélyesnek vélte s valami megfelelőbb módon óhajtott békét teremteni.⁴

A beszterczei kerület oláh lakossága is kérvényben jelentette ki, hogy ha a kiváltságokat megkapják, kötelességeiket megszabják, hajlandók szolgálatot teljesíteni, de csak rendes öltözetükben otthon, vagy a kerületükkel szomszédos határokon. Buccow ezért a kerület ellen 2000 főnyi rendes csapatot akart küldeni, kik összekaszaboljanak bűnöst, ártatlant egyaránt.⁵

¹ Nenyhez írt levele 1763 jún. 4. I. h.

² Nenyhez 1763 ápr. 27. I. h.

³ »il seroit tres necessaire, que S. M. jusqu'à ce qu' elle nous envoie un Command. General, etablît ici un conseil de guerre formel pour les operations des Troupes réglées en cas de besoin.« Nenyhez 1763 máj. 25. I. h.

⁴ Nenyhez 1763 máj. 28.

⁵ Bajtay Nenynek 1763 jún. 22. I. h.

Ettől a megoldástól Bajtay megrémült s a felség határozott parancsát kérte.

A besztercezi oláhok ügye aztán a gubernium elé került, a hol azzal a körületekintéssel tárgyalták, a melyet a kényes ügy megkövetelt. Siskovics és a gubernium véleménye azonban eltért egymástól. A tábornok ugyanis katonásan akarta a dolgot megoldani; elfogatni azt a 40—50 oláht, a kik a folyamodványt benyújtották, mert ezek a tisztek engedélye nélkül hagyták el a kerületet, az utazásra pénzt gyűjtöttek, s az egész kerület nevében jöttek, holott sokan megtagadják velük a közösséget. Siskovics attól félt, ha ezek büntetés nélkül térnek vissza, föllázíthatják az egész kerületet. A gubernium ellenben nem akarta őket elfogatni, hogy a nép bizalmát el ne veszítse s mert félt, hogy a bűnösök kivándorolnának. Hivatkozott a királyné utasítására, is, ki szelíd eszközöket ajánlt.

A dolgot végre akként oldották meg, hogy a kérvényre ráírták: »Minthogy a kerület katonai, a kérvényezők czímezzék a folyamodványt a katonai parancsnokhoz, ki késedelem nélkül meg fogja vizsgálni panaszaikat és igazságot fog nekik szolgáltatni«.

A szerencsétlen oláhok tényleg a generalishoz fordultak, ki közülök tizet elzárattott; a többi elmenekült, a kerületet pedig megszállta a rendes katonaság.¹

Júliusban azután az udvarhelyszéki tisztekre került a sor, a kiket izgatásért fogatott el a gubernium.²

Akkor megtörtént, a mire senki sem gondolt: Buccow igazolta magát Bécsben és a királyné 1763 őszén, előbbi hatalmi körébe visszaállítva, leküldte Erdélybe.

A rettegett ember visszatérésének a híre, s a megtorlás lehetőségének gondolata rémületbe ejtette Erdélyt. Talán nem csalódunk, ha ennek a rémületnek tulajdonítjuk azt a fényes fogadtatást, a melyben Buccownak része volt úgy a püspök, mint a nép részéről. Bajtay maga írja, hogy megtette azt, a mit még egy püspök sem tett meg: a városon kívül fogadta a tábornokot.³ Ő maga a fényes fogadtatást azzal okolta meg, hogy meg akarta mutatni,

¹ Bajtay Nyenyhez 1763 jún. 25. I. h.

² Bajtay Nyenyhez 1763 júl. 30. I. h.

³ Nyenyhez 1763 okt. 26. I. h. Maga Buccow szintén leírja Nyenyhez intézett levelében fogadtatását: »Je suis arrivé icy le 24 aux acclamations du Peuple et avec une Reception qui ne denote pas la version qu'on a voulu faire entre voir a S. M. qu'on avoit pour Moy dans ce pays quant ité de Cavaliers et plus de trente Nobles sont venus au devant de Moy jusques a Deva et plusieurs d'entre eux m'ont conduit jusques icy. J'y a trouvé Mgr Levesque toujours gracieux pour moy et je me promets que pourvu que vous Veuilles bien Monsieur luy faire la mention des intentions de

milyen tisztelet illeti meg azt, a kit a királyné bizalmával kitüntetett. Másrészt már okt. 19-iki levelében kijelentette, mikor a tábornok visszatéréséről értesült, hogy bár óriási úr választja el kettőjüket, mégis arra törekszik, hogy teljes egyetértésben működjek a tábornokkal a királyné szolgálatában.¹

Egyébként Buccow — úgy látszik, felsőbb intésre — gőgjéből engedett, s közeledett a püspökhöz, ki viszont megragadta az alkalmat és figyelmeztette őt, hogy ha őszintén elő akarja mozdítani a felség ügyét, meg kell nyernie a nép bizalmát és szeretetét. A generalis szívesen fogadta Bajtay figyelmeztetését, s közölte vele a királyné terveit a contributióra és a nemzeti seregbe vonatkozólag.

Oly nyájas volt a tábornok, annyira megváltozott, hogy Bajtay szerint, ha továbbra is így viselkedik, még megnyeri a nép szeretetét.²

Neny Buccow tudósítására azt felelte, hogy ő előre látta, hogy Bajtay így fog eljárni, mikor a királyné szándékairól van szó. De egyébként is »ő igen jó polgár«, a ki igazán lelkesedik a közügyért és így Buccow »biztosan számíthat az ő közreműködésére.«³

A királyné szándékát a határőrségre vonatkozólag a guberniummal is tudatták, a mely az új tervezet elkészítésére Lázár János és Bethlen Miklós grófokat és Siskovics bárót küldte ki. Ez a bizottság azután két tervezetet nyújtott be: egyiket az önkéntesség, másikat a kötelező katonáskodás elve alapján. A királyné az utóbbi mellett dönt.

Gyergyón meg is kezdték a szervezést, de Csikban akadályra bukkantak. Akkor történt a mádéfalvi siculicidium, melyet egyenesen Buccow nevével hoznak kapcsolatba, pedig az ő erőszakos rendszere csak közvetve volt a szomorú esemény szerzője.

Lázár János, a kegyetlenség egyik előidézője, elég derűs hangon írta le Bajtaynak az eseményt, a püspök azonban szomorúan válaszolt: »partim voluptatem coepi e re tam prospere atque celeriter gesta, partim vero acerbam civium nostrorum sortem miseratus sum.«⁴ E sorok első része Lázárnak arra a tudósítására vonatkozik, hogy a sorozás már akadálytalanul folyik,

S. M. pour qu'il m'aide de tout son pouvoir a faire son Royal service, comme vous m'avez fait l'honneur de me dire que vous feriez je suis persuadé qu'il s'y portera bien et qu'on viendra a bout de tout.« 1763 okt. 26. I. h.

¹ »Ainsi quoiqu'il ayt une différence infinie entre nos Caractères et nos conduites etc.« I. h.

² Nenyhez 1763 nov. 5. I. h.

³ Buccowhoz 1763 nov. 6. Ud. kancz. lvt. Transilv. f. 8.

⁴ Benkó i. m. II. 552. l.

a minnek bizonyossága, hogy egy év múlva, 1765 ápr. 16-án, a bizottság tényleg a szervezés befejezését jelenthette.

Ezt azonban Buccow már nem érte meg. 1764 május 8-án Freckre utazott, hol Bruckenthalné születésnapját ünnepelte. Kocsija feldőlt, a tábornok fején sérülést szenvedett, a sebhez orbánéz járult, a mely május 17-én a kemény katonát sirba vitte.¹

Buccow halála után utódjául tényleg Hadik Andrást, a híres lovas generalist nevezte ki Mária Terézia. A kinevezés a magyarok soraiban igen nagy örömet keltett, s ezt még fokozta az új guberniumi elnöknek magyar nyelven tartott, emelkedett lélekre valló beköszöntője. A szép beszédre a püspök is magyarul válaszolt, »ritka svádájához képest kétségkívül igen szépen.«²

Nehéz viszonyok között foglalta el székét, de az alatt a négy év alatt (1764—68), a melyet Erdélyben töltött, tapintatával, becsületes magyar lelkével meg tudta nyerni mindenki szeretetét, úgyannyra, hogy Benkő nem habozik kimondani, »hogy neve sohasem fog Erdélyben meghalni.«³

A mádэфalvai vérengzés után a királyné megtorlást kívánt, a bujtoatók szigorú megbüntetését követelte. A vizsgálat vezetésének kellemetlen feladata Hadikra és Bajtayra hárult. Az utóbbi a papok felett ítélkezett, s annyira ragaszkodott törvényben biztosított jogaihoz, hogy Hadik kérését, ki tanukúl akart egyházi személyeket kihallgatni, megtagadta. Az egyházjogra támaszkodva kijelentette, hogy papok bűnügyekben bizonyosságot nem tehetnek, mert ha vallomásaik alapján valakinek életében, vagy testében kár esnék, fölfüggesztéssel (suspensio) és örökös szabálytalansággal (irregularitas) bünhödnének. Különben papok is részesek a polgárok bűnében, börtönben várják az ítéletet és így tanubizonyosságuk értéktelen lenne.⁴

Magának a pörnek részletes tárgyalása nem tartozik ránk, czélunk csak az volt, hogy Bajtay működését vázoljuk ebben az átalakító politikai munkában.

DR. MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ Halálát körülményesen leírja Halmágyi Naplójában 116—17. l. Khevenhüller naplójában ezt jegyzi fel Buccowról: »er hatte sich wegen der in Fürstenthum auf seine Vorstellungen eingeführten Neuerungen, wodurch es sogar zu Thätlichkeiten gekommen, ungemeinen Hasz zugezogen.« Wolf i. m. 385. l.

² Halmágyi Naplója 124—25. l.

³ »nunquam moriturum in Transilvania nomen.« II. 95. l.

⁴ Erd. kancz. lvt. 1765. 164. sz.

ATELKUZU TERÜLETE ÉS NEVE.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

II.

Atelkuzu nevére vonatkozólag három helyen tesz említést Konstantinos.

1. τὸ δὲ τὸ ἔτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατῴκησε μέρος..., εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκουζού, ἐν οἷς τόποις τὸ νῦν τῶν Πατζινακιτῶν ἔθνος κατοικεῖ.¹

2. ὅτι ὁ τῶν Πατζινακιτῶν τόπος ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ κατῴκησαν οἱ Τοῦρκοι, καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν.²

3. ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἐτέλ καὶ Κουζού, ἐν ᾧ ἀρτίως οἱ Πατζινακῖται κατοικοῦσιν.³

Világosan látjuk, hogy két alak áll rendelkezésünkre: Ἀτελκουζού és Ἐτέλ καὶ Κουζού.

Az Ἀτελκουζού név első magyarázója, Pray,⁴ még egyszerűen csak hasonló szavakat keres: az Etel név az Aluta folyót jelenti, a Cusu pedig a fejezet végén említett Κουβοῦ-nak helyesebb alakja.

E magyaráztatnak bár nincs komolyabb értéke, nem sokban marad a későbbi német tudósoké mögött, sőt Roesler, mint alább látni fogjuk, ugyanígy egyeztetni igyekszik a Κουβοῦ és Κουζού-t (nála Οὐζού).

E német tudósok szövegváltoztatással próbálják az Atelkuzu nevet megmagyarázni.

¹ De adm. imp. c. 38. ed. Bonn. pag. 169.

² U. o. pag. 171.

³ De adm. imp. c. 40 ed. Bonn. pag. 173.

⁴ Pray: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae MDCCLXI. 307. l.

Thunmann¹ (ki Borovszky szerint a legrégebb magyarázó) a nevet *Ἀτέλχ* és *Ὀῦζοῦ*-ra osztja, melyben az »Atelch« folyót jelentő köznév, az *Ὀῦζοῦ* pedig a Dunának orosz neve (Jozs), mely benne van a silistriai beglerbég »Ozi beglerbég« nevében. Az »Ἐτέλ καὶ Κοῦζοῦ« alak pedig a másoló hibája, ki önkényesen toldotta be a kötőszót.

Ezen okoskodás főhibája az, hogy ha minden pontját elfogadjuk, akkor sem vezet arra az eredményre sem, a mit Thunmann felvesz, t. i. hogy e név jelentése: »Das Land am Flusse Donau«, mert az Atelch-uzu jelentése »a folyó Duna« = »der Fluss Donau« lenne. Tehát e magyarázat még a nyelv törvényeinek sem felel meg, mert a magyar, ép ellenkezőleg, mint a német, az attributumot az értelmezett szó után teszi.

De ha tovább haladva, még azt az engedményt is megtennők, hogy a Thunmann-féle »Atelch-uzu« »Duna folyót« jelent, azonos-e a »das Land am Flusse Donau«-val? Ha pedig nem azonos, országnév-e a »Duna folyó« nevezet? Nem! S így csodálkoznom kell azon, hogy Borovszkyt még »első pillanatra« is meglepte »ez az okoskodás«² sőt czáfogatja is azokat az állításokat, melyek, ha megállhatnának, sem lennének bizonyító erejűek.

Egy másik felfogás, melyet több hazai és külföldi tudós vallott, az Atel, Etel névben a Volga, arab-perzsa, görög és nyugati forrásokban gyakran említett nevét látja. De e felfogás hívei a *Κοῦζοῦ* név értelmezésében már eltérnek egymástól.

Egyik részük, t. i. Lehrberg,³ Klaproth⁴ s nálunk b. Hammer Purgstall⁵ az *Ἀτελκουζοῦ*-t *Ἀτέλ καὶ Ὀῦζοῦ*-ra bontja, szerintük a *ζ* a *καὶ* kötőszó rövidítése s az *Ὀῦζοῦ* a Dnyeper török neve.

Itt tulajdonképen csak Thunmann tételének fejlettebb fokú alakját látjuk, t. i. a második alkatrész az utóbb említett kutatóknál is *Ὀῦζοῦ*, de az első részre vonatkozó magyarázatuk már fejlődést mutat, mert az Etel nevet tulajdon-

¹ J. Thunmann: Untersuchung 145. l. m) jz.

² Borovszky Samu: *ΑΤΕΛΚΟΥΖΟΥ ΕΤΕΛ ΚΑΙ ΚΟΥΖΟΥ* E. Ph. K. 1889. 194—195. l.

³ Lehrberg: Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Gesch. Russlands. 144. l.

⁴ Klaproth: Tableau histor. geogr. du Caucase. 28. l.

⁵ b. Hammer—Purgstall: A magyarok eredeti lakföldről. M. T. Társ. Évk. III k. Budán, 1837. 132. l.

névnek fogják fel. Igaz az, hogy az Etel általában a Volga neve, az is helyes, hogy a „z” a „xai” kötőszó rövidítése lehet, de a mit Thunmann magyarázata tárgyalásában megjegyeztem, itt is áll, t. i. ha okoskodásukat kritika nélkül elfogadnók, maga az eredmény is helytelen, mert az »Etel és Uzu = Volga és Dnyeper« szintűgy nem lehet országnév, mint a »der Fluss Donau«. De másrészt a két név nemcsak összeírva, mint országnév, hanem alkotó elemeire bontva is megtalálható Konstantinosnál: *Ἐτέλ xai Kouζov*, már pedig úgy a „z” „xai” feltevés nem állhat meg, mert a második alkatrész a *xai* kiírásával is *Kouζov* marad.

Csatlakozik az utóbb tárgyalt felfogáshoz Vámbéry¹ is, ki Konstantinos »megbízhatatlanságá«-nak egyik bizonyítékául felhossa, hogy míg a névben a Volga (Etel) és Dnyeper (Uzi) neve van, »Etelkuzu földrajzi részletezése közben a magyarok hazájában megint ezt az öt folyónevet említi Konstantin: Barukh, Kubu, Trullos, Brutos, Szeretosz«. Ez ellen csak azt említem meg, hogy a két helyen, t. i. mikor az *Ἀτελxovζov* névről s az öt folyó nevééről szól, különböző népek különböző nyelvé elnevezéseit használja.

E felfogással, mely szerint az Etel a Volga s az Uzu a Dnyeper neve, részben megegyezik Cassel² s Hunfalvy³ magyarázata. Az Etel névben ők is a Volgát látják; de már nem veszik fel a második alakban (*Ἐτέλ xai Kouζv*) a másolási hibát, hanem úgy osztják fel a nevet, mint Konstantinos: Etel és Kuzu szavakra. Cassel a második szót a „Ghuz” népnévnek tartja, így Atel-Ghouz = a ghouzok (*Οὐζov*) Atelje, mint a Bahri Ghouz = ghuz tenger.

Ha arról volna szó, hogy egy folyót hogy neveztek, figyelembe vehetnők Cassel feltevését, melyre Hunfalvy azt jegyzi meg,⁴ hogy ha »Guz-Atel« volna a megmagyarázandó név, »el lehetne fogadni e magyarázatot«, a mely megjegyzés arra vonatkozik, hogy nyelvünk a jelzöt a jelzett szó elé teszi. De nem ebben van a magyarázat hibája, hanem abban, hogy az Atel folyónév — még ha egy (távoleső!) nép nevét tennénk is jelzőjévé — semmiképen sem lehet ország neve.

Hunfalvy még Konstantinosnál is a finn-ugor rokonság bizonyítására szolgáló adatokat keres, tehát a *Kouζov*-ban a

¹ Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bpest, 1895. 140. l.

² Cassel: Magyarische Alterthümer. Berlin, 1848. 202. l.

³ Hunfalvy Pál: Magy. ethn. Bpest, 1876. 214. l.

⁴ Hunfalvy: Magyarország ethnogr. 214. l. * jz.

Kámát látja s ezáltal a rokonnépekhez mentől közelebb igyekszik hozni Atelkuzu területét.¹

Pedig már a tudós és nagyműveltségű Budai Ezsásás² e tekintetben is közeledik a helyes eredményhez, úgy hogy eredményei máig is a legértékesebbek. Szerinte »e név hihető annyit téssen, mint Atelköz; azaz Vízköz, vagy vizek közi; mivel a' mint Pallásnak és másoknak írásaiból bizonyos, az Atel, Etyl, vagy Etel név, még ma is a' Tatárok nyelvén folyóvizet téssen«. »Atelkuz«-hoz az u úgy ragasztódott, mint Anonymusnál a' Zabalsubann, Tosubann, Ecilburgubann 's a' t.«

Zeuss³ a második alkatrészt szintén 'köz'-nek veszi, melynek jelentése szerinte: »Insel auch Land zwischen zwei Flüssen«, de az Atel névben a Duna török nevét látja: »Atel von den Türken enthleuter, bei diesen dem der Wolga gleicher Name der Donau. Türkisch wäre Atel kutsuk, der kleine Atel«.

Csatlakoznak Budai felfogásához újabb történetíróink is.⁴ Kuún Géza⁵ is a török itil, etel-lel veti össze az Atel szót, míg a *Kovšov* szerinte »terram intermediam denotat, cf. Szamos-Köz, Mura-Köz, Rába-Köze, votják Kam-kozip«.

Kuún Géza véleményét átveszi Marquart s Atelkuzut a *μεσοποταμία* névvel veti össze.⁶

E felfogást csak akkor fogadhatnánk el, ha helyes lenne Szabó Károly azon állítása, hogy »a folyót jelentő Etel szó..., az őskorban nyelvünkben is megvolt, sőt a békésmegyei Körös melléki Edeles puszta és a borsodmegyei Boldva melléki Edelény mezőváros neveiben ma is él«. Ezen két helynév etymológiája ismeretlen s megmagyarázásukra egy semmiféle adattal nem támogatott s máshonnan nem ismert ősmagyar szó felvétele annál kevésbbé lehetséges, mert a mai víz és folyó közneveink őseredetű finn-ugor szók.

Roesler⁷ figyelembe sem véve a magyar historikusok eredményeit, még mindig az *Ἐτέλ καὶ Οὐζόυ*-ra való felbontást tartja helyesnek, sőt még tovább menve, a *Kovšov*-val is összeveti ezt a felvett *Οὐζόυ* alakot, t. i. a *Kovšov* szókezdő, K'-ját is a másoló tévedésének hiszi. Szerinte: »kaum zu

¹ Hunfalvy Pál: A vogul föld és népe. Pesten, 1864. 345. l.

² Budai: Magyarorsz. hist. II. kiad. 85. l.

³ Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. 751. l.

⁴ Szabó Károly: Biborban szül. Konst. császár munkái. M. T. Ak. Ért. Philos. és törttud. I. k. 1860. 138. l.

⁵ Relat. Hung. Vol. I. 189. l. tkp. Szabó Károly id. m.-t követi.

⁶ Marquart: O. u. O. Str. 31. l.

⁷ R. Roesler: Rom. Stud. 154—5.

bezweifeln scheint es mir, dass *Kouβoũ* verschrieben ist für *Kouζoũ* und dasselbe Kuzu ist, welches in Atelkuzu (für Ateluzu) selbst erscheint. Dann aber dürfte man auch in diesen Kuzu den Uzu vermuten, den Namen des Dnieprs bei Türken und Tataren noch heutzutage. Dieser Name (eigentlich Uz-su) d. i. Uzenfluss soll dem Volke der Uzen seine Entstehung verdanken, aber wie leicht ist es möglich, dass die Türken den Kuzu erst in Uzu umwandelten und die ihr Volkstum ehrende Etymologie in ihn hineinlegten, wenigstens ist das ‚K‘ im Landesnamen »Atelkuzu« selbst sehr unsicher, und die Lesung Ateluzu nach Lehrbergs Vorgang vorzuziehen«.

E magyarázat minden pontja önkényes. Mikor mind a három nevet (*Ἀτελκζουζοῦ*, *Ἐτέλ καὶ Kouζοῦ*, *Kouβoũ*) egy Uzu alakra akarja visszavezetni, csak annyi különbség van közte és a legrégibb kutatók között, hogy még egy harmadik nevet, a *Kouβoũ*-t is felveszi (bár a Cubu és Cusu összevetése már Praynál megvan. L. ott!). Sőt magyarázza is a Dnyeper Ozi, Uzu nevét = Uz-su, azaz Uz folyam, de hogy e magyarázat mennyire helytelen, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy azok ebben az időben nem is járhattak erre, hanem messze a Volgán túl tanyáztak.

Az Atel név Roesler szerint¹ a Bug neve, mint azt a dubniczi krónika szerint a XIV. században is nevezték.

Ugyancsak a dubniczi krónika Ethel névvel egyezteteti a Konstantinosi *Ἀτέλ*, *Ἐτέλ*-t Pauler² is, de nem a Bug, hanem a Dnyeszternek tartja a krónika adatai alapján. A *Kouζoũ*-t meg a görög *ὄγλος*, szláv anglz (= zug, szög) szavakkal veti össze, a mint a görög írók és a szlávok a Duna és Dnyeszter közének tengerparti részét nevezték (a tatárok az ugyancsak szög, zug jelentésű Budziaknak).

Bár ez a feltevés, t. i. egyazon vidéknek azonos jelentésű szóval való elnevezése, tetszetős, de tudjuk, hogy az anglz név nem a Dnyeszter szögét, hanem az alsó Duna, a Dnyeszter és a tenger által határolt vidéket jelenti; másrészt meg Atelkuzu területéből a név, ha elfogadnók is azt, hogy a Dnyeszter az átszelő folyam, épen a legértékesebb és bizonyára legszívesebben lakott részét kizárná.

Mіндеzen vélemények közül legkomolyabb az, melyet Budai Ézsaiás hirdetett először, hogy az „Atel“ folyót, vagy általában vizet jelentő köznév. Ehhez nemcsak csatlakozik, de

¹ Roesler: Rom. Stud. 155. l.

² Pauler Gyula: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Száz. 1880. 14. l.

bizonyításra szövegjavítást is vesz fel J. Marquart,¹ t. i. e mondatot: »ὁ δὲ τόπος ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἑτὲλ καὶ Κουζοῦ, ἐν ᾧ ἀρτίως οἱ Πατζινακίται κατοικοῦσιν« két okból is hibásnak tartja: »Anstatt des Singulars τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ ist der Plural zu lesen: τῶν ἐκ διερχομένων ποταμῶν. Der Singular ist eine Verschlimmbesserung eines Kopisten, der in Ἑτελκουζοῦ die beiden Namen des Flusses sah, nach welchem die Landschaft benannt sein sollte. Er fasste also Κουζοῦ, als andern Namen für Ἑτὲλ und setzte zwischen beide ein καὶ = oder«. A »vízköz« jelentés akadályainak ilyen erőszakos eltávolítása nem lehet jogos, mert szövegváltoztatás nem lehet bizonyíték. Az egyes szám világosan mutatja, hogy egy folyóról, az Ἑτὲλ-ről van szó s Konstantinos tudja, hogy a szó két részből áll s az első rész folyónév. Meg kell tehát tartanunk az eredeti szöveget.

Még egy véleményről kell megemlékezni: Borovszkyéről.² Nem azért, mintha értékes lenne, hanem azért, mert egészen új úton, új eszközökkel igyekszik a nevet megfejteni. Igaz, hogy maga is látja magyarázata értékét, mikor így szól: »Meglehet, hogy alább kifejtendő nézetünk hypothésis marad s nem sokban fog a kérdés tisztázásához járulni«.

Szerinte Konstantinos ismervén a Volga Atél nevét, mikor »az Atelkuzu, vagy inkább Etelkuzu nevet meghallotta, azonnal kész volt a magyarázattal s ekként a látszatnak feláldozta az igazságot«. Ezért ismer két alakot: »az Atelkuzut az Atel folyó kedvéért s a helyesebb Etelkuzut«.

Borovszky szerint e névben nem kell folyónevet keresni, mert az, hogy valamely országot a benne folyó vizek szerint nevezték, csak egy több helyen említett alaptalan állítása Konstantinosnak, pl. a mai Magyarországról is két ízben mondja, hogy a folyóvizek neve szerint nevezik, pedig a történelemben ilyenféle név nincs.³

Ezzel szemben kétségtelen, hogy ma is általánosan használatos egyes vidékeknek ilyen elnevezése, pl. Dunántúl, Dunamellék, Rábaköz stb., úgy hogy Konstantinos megjegyzése bizonyára helyes értesülésen alapszik.

Magát az »Etelkuzu« szót finn-ugor eredetűnek tartja Borovszky. Első része az Etel a finn etelä szó magyar meg-

¹ Marquart O. u. O. Str. 33. 3. jz.

² Borovszky J. ΑΤΕΛΚΟΥΖΟΥ ΕΤΕΛ ΚΑΙ ΚΟΥΖΟΥ E. Ph. K. 1889. 193—202. l.

³ Borovszky: id. m. 194. l.

felelője lenne, t. i. a mai dél szavunk eredeti *edél alakját veszi fel. A második rész a fgr. koto, kodo szónak megfelelő magyar *kozy, haza alakja. Így Etelkuzu azonos a német Südheim, szláv poludnjana župa, vagyis Délhazá-val. Maga Konstantinos kétféleképp írja a nevet s »confundálja az ómagyar *edél szóval« a Volga nevét, a mit bizonyít az, hogy az Etel második szótagját hangsúlyozza. A második részre vonatkozólag úgy véli, hogy ha vele közö-t akart volna kifejezni, magas hangokkal s nem két mély hanggal (u) írja, »az Árpád-házi királyok alatt is mennyire törekedtek a királyi jegyzők (kivéve természetesen a kiveendőket) a kiejtést legjobban megközelítő helyesírássra, midőn pl. a Völgy nevet Velgh, a Nagy-Böszörmény-t Nogbezermen, a Kövesdet Kewesd alakban tették szemléltethetővé: mennyivel inkább feltehetjük ezt a görög császárokról, kik diplomatiái levelezésben állottak az ősmagyarokkal. Konstantinos Előd vajda nevében az „ő“ betűt „e“ betűvel adja: Lebed. Ha a „köz“ szót akarta leírni, azt is bizonyára „kez“-nek írta volna. A mai haza szónk hajdan minden kétséget kizárólag *kozy volt s még a X—XI. században *chozonak hangzott. Ezt már igenis írhatta a Bíborban született kuzunak«. (A továbbiakról, t. i. hogy az atelkuzui magyar fiatalság el-elrándult telenként az Irtis melléki hazába, szólni sem érdemes.)

E magyarázat legfőbb hibája az, hogy Borovszky úgy dolgozik a szavak fgr. és magyar alakjaival, mintha az azok között lévő különbség egy-két század s épen azon századok alatt állott volna elő, melyek az atelkuzui tartózkodás és első írott emlékeink keletkezési ideje között elteltek. Sőt még azt is felteszi, hogy az atelkuzui magyarság még érintkezésben volt az Irtis melléki rokonnépekkel.

Borovszky ama felfogása, hogy az Ὀτέλ tulajdonképen azonos a dél szónak a finn eteli-hez közelebb álló ómagyar *edél alakjával, már csak azért is helytelen, mert dél szavunknak semmi köze sincs a finn eteli-hez, hanem a mongol Kow. düli, milieu, midi, minuit rokona, mint azt Fogarasi János,¹ Bálint G.² és Gombócz³ bizonyítják.⁴

Kísérleljük meg már most az Ἀτελκουζού, Ὀτέλ καὶ

¹ Ny. K. V. 282. nála dél = mong. döli.

² Bálint G.: Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén, 1877.

³ Gombócz Z. Nyr. XXXIII. 548. Ny. K. XXXV. 263—264. Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ung. Sprache, Helsinki 1912.

⁴ Mátyás Flórián: »A magyar ny. finnesítési törekvései ellenében« Pécs, 1857. az újperzsa „diliruz“-zal vetette össze. l. Munkácsi Árja és kauk. elemek. 31. l.

Koušov alakokat megfejtteni a nélkül, hogy valamely feltevés érdekében bármelyiket is megváltoztatnók, a nélkül, hogy csak valami hasonló nevű folyót keresnénk, nem törődve azzal, hogy van-e a már megállapított területhez valami köze; a nélkül, hogy valamely alkatrészt ősmagyar, a fgr. (vagy épen a finn) alakhoz közelebb esőnek tartanók. Igyekezzünk tehát a történet s a nyelv tanúságait egyeztetni, azaz a már megállapított területen a vizsgált név eredetét megtalálni.

Az *Ἀτελκουζή* név már Konstantinosnál is két szóra bomlik: *Ἐτέλ* és *Κουζή*.

A második szó már Budainál azonos a magyar „köz” szóval (Hammer Purgstall, hogy ezt is folyónévnek vehesse, előtte dualist ajánl: *ἑροοῖν ποταμοῖν*) s így „köz”-nek magyarázzák több jeles tudósaink is, már azok, a kik e *Koušov*-ban magyar szót látnak, az egy Borovszkyn kívül, a ki szerint, mint említettem, e „*Koušov*” a mi „haza” szavunk, *kozo — *chozo eredetibb alakja; közö pedig semmi esetre sem lehet, mert a »pontos kiejtést legjobban megközelítő helyesírássra törekvő királyi jegyzők is „e”-t írnak a magashangú szavakban, mint ezt a Velgh, Nogbezermen, Kewesd alakok is mutatják.«

De vajjon Völgyről, Nagy-Böszörményről, vagy Kövesdről van-e szó, avagy a „köz”, „közö” szóról. Ezt nézzük meg, hogy írják a helyes leírásra törekvő királyi jegyzők! 1225: Inter arbores videlicet, que wlgto denominantur scilicet *kuz* (O. L. D. 118). 1239. Oltuman de Wag *kuz* (u. o. 240). 1240. Quibusdam terris suis existentibus inter Rabakuz (Múz. Kisfaludy). 1252. Ad locum qui vocatur Nogkez (O. L. D. 369). 1264. In Turmaskuz (»Ugyanitt Turmas folyó« Szam. jegyz.) incipit meta (Mon. Strig. I. 515). 1269. Lacum folukuzer uocatum (Hazai Okm. VII. 118). 1275. In possessionibus in Bazakuz habitis (Múz. Tört. Társ. 4.), ugyanígy *kuz* alak található a továbbiakban, de *kuzi*, *kuzy* is. 1339. Venit ad locum Zilmezeukuzi vocatum (Veszpr. 2. Sárberény, 1340) 1449. Per medium quod wlgariter Nyghutkuzy dicitur (Körmen III/2, Pezye 98?). 1342. Quoddam modicum nemus wlgari Kethgathkuzy vocatum (O. L. D. 1731). Majd később *kuz*, *kewzy*, *kewz*, végül néhány helyen *kez*.¹

De legnagyobb tévedése e tekintetben Borovszkynak, hogy a fölhozott példák „ö” hangja tulajdonképen nem azonos a „közö” ö-jével, hanem eredeti *ë*, tehát a völgy tulajdonkép

¹ M. O. Sz. 548—549. v. ö. még Ny. Sz. II. 445—447.

völgy, a Böszürmény, Bészürmény,¹ a minek bizonyítására legalkalmasabb példa: 1300: Particule terre Ketwelygkuz uocate (Hazai Okm. VIII. 303)² melyben a leíró világosan megkülönbözteti a két hangot, »e«-vel írván a »völgy« é hangját s ,u'-val a ,köz' ö-jét. Általában az ,ö', ,ő' hangot u, v, eu, ew, ev, w, w̄, eo, eo, eó, q, ó, ô, õ formákban írják, csak ,e' nem lett általánosan használatosak, mert ez e, ê, é, ë-t jelent.³

Ellenben a ,haza' szót a legrégebbi időtől fogva soha sem írják másképen, mint ma, még a régi írásokban ,a' helyett gyakran használatos ,ó'-t sem találjuk, nemhogy ,u'-t.

Ha már most a fentebb mondottakat figyelembe, vesszük s tudjuk, hogy a tövocalis, vagy mormoló hang az Árpád-korban is megvolt: így Konstantinos nem is írhatta másként a ,köz' szót, mint *Κουζού*-nak.

Vizsgáljuk meg már most az 'Arél vagy 'Erél szót azon úton elindulva, melyet Konstantinos megjelölt: t. i. hogy folyó neve. Azt tudjuk, hogy Atelkuzu folyói a Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prúth és Szereth. Ezek valamelyike van az 'Erél névben.

Az Atel folyónév Konstantinos De adm. imp.-ja 37. fejezetében is előfordul 'Aril alakban, mint a Volga neve, de megvan különböző alakban az arab-perzsa (s örmény), görög, latin s hazai kútfőkben is mint tulajdonnév, leggyakrabban a Volga, de más folyó neveként is. Lássuk, milyen folyó neve a forrásokban?

Itt leginkább azok a kútfők bizonyító erejűek, melyekben a magyarok valamelyik lakóhelyével kapcsolatban található e folyónév. Mindenekelőtt Ibn Rosztel és Gardêzi adatait vizsgáljuk meg.

Ibn Rosztel a magyarokról szólóban ezt mondja: »Tartományuk kiterjedt s egyik határuk a Fekete tenger alkotja s ebbe két folyam szakad, az egyik nagyobb a Dsaihünnál s ezen folyamok közt laknak.«⁴

Gardêzi: »Ez a tartomány a Fekete tengerrel határos, a honnan a Dsaihun folyó ezen tengerbe folyik és ők a folyam ármentében laknak... És ez a folyam az, a mely tőlük balkezre esik... A mi ezt a két folyót illeti, az egyiket Itilnek, a másikat Dubának nevezik.«⁵

¹ M. O. Sz. 1103—1105., 94. v. ö. Ny. K. XXIV. 333.

² M. O. Sz. 548.

³ Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás korában. Bpest, 1894. 20—21. l.

⁴ Gr. Kuún G.: M. H. K. 168. l.

⁵ U. o. 168—170.

Régóta vitatott kérdése históriánknak, hogy Gardêzi s Ibn Roszteh adatai melyik őshazáról szólnak, Atelkuzuról, Lebediáról, vagy messzebb eső területről.

Ha Atelkuzuról van szó, akkor az a folyó, a melyik nagyobb a Dsihunnál, mint azt Thúry József¹ bizonyítja, csak a Duna lehet, mely azonos Gardêzi Duba-jával, az Itil pedig ez esetben semmi esetre sem lehet a Volga, hanem a Don vagy a Dnyeper.

Mások szerint² a Dnyeper és a Bug értendő az Itil és Duba neveken, a mit Šukrullāh és Mohammed el-kātib idevágó adataival bizonyítanak. T. i. Šukrullāh szerint: »Leurs démeure est sur les rives, de deux fleuves dont l'un est le Wefa (Chwolson Vafa) et l'autre l'Etel, l'un et l'autre sont plus grandes que l'Oxus«.³ Mohammed l'Écrivain megegyezően mondja: »Leur séjour est fixé entre les deux grandes rivières Waka et Etel; chacun de ces deux fleuves est plus grand, que le Nil et l'Oxus«.⁴

E Wefa: Vafa: Waka nevek azonban, melyek a Bugot jelentenék, mint azt Vámbéry⁵ és Marquart⁶ bizonyítja, csak íráshibából kerültek a szövegbe, t. i. Šukru'llāh Ibn Roszteh s Gardêzi nyomán dolgozik; Muhammed el Kātib pedig »den Šukru'llāh kompiliert«.⁷ Így e két író Wefa: Waka-ja csak a Gardêzi-féle Duba rontott formája.

Az összes adatok figyelembe vételével azokhoz kell csatlakoznunk, a kik Gardêzi, Ibn Rosteh, Al-Bekri stb. leírását Konstantinos Lebediájával, azaz a Dnyeper és Don közelével azonosítják.⁸

Gardêzi a besenyőkről⁹ szóltaiban azt mondja, hogy tőlük keletre vannak a kipcsakok, délnyugatra a kazárok s nyugatra a szlávok. A bolgárok¹⁰ tartománya pedig az Itil (= Volga) partján van, tőlük délre laknak a kazar fennhatóság alatt álló burdászok, ezektől délre a kazárok.¹¹

Ezen adatok világosan arra a korra utalnak, a mikor még

¹ Thúry J.: A magy. ered. ősh. és vánd. Száz. 1896. 801. l.

² Roesler: Rom. Stud., Hunfalvy: Magy. ethn. 202. l. Kuún G.: Relat. Hung. I. 184.

³ Hammer: Sur les orig. Russe. St.-Peters. 1825. 47. l.

⁴ Hammer: Sur les orig. Russ. 64—65. l.

⁵ Vámbéry: A magy. er. 136. l.

⁶ Marquart: O. u. O. Str. 30.

⁷ U. o. 3. jz.

⁸ Hóman Bálint: Őstörténetünk keleti forrásai. Száz. 1908. 865—883. l.

⁹ M. H. K. 151.

¹⁰ U. o. 163.

¹¹ U. o. 158.

a besenyők az *Ἀριλ* és *Τειχ* folyók között laktak s a magyarok a Don mellett tartózkodtak. T. i. a Volga mellékén körülbelül a Donig északról dél felé haladva laknak: a bolgárok, burdászok s kazárok, tőlük keletre a besenyők. A bolgárokkal szomszédosak még a szlávok.¹ Ez a földrajzi helyzet.

Igyekezünk a környezetbe beleilleszteni a magyarokról mondottakat!

A magyarok a szlávokkal szomszédosak,² tartományuk a Fekete tengerrel határos,³ ezenkívül szomszédosak még a mordat⁴ és nendez⁵ néppel s ha Gardêzi szövegét vesszük fel, lakóhelyük a bolgárok és eszegelek földje között fekszik.⁶

Mindezen népek szomszédságát megtaláljuk, ha a felső Don és Dnyeper közé teszszük a magyarok lakóhelyét. A bolgárok földje az ú. n. Nagy-Bulgária, mint láttuk, a Volga mellékén terjed körülbelül a Donig, így a bolgárok a felső Donnál határosak velük, az eszegelek, Thúry szerint esfel (alsó)⁷ bolgárok pedig legújabb, de régibb kutatóink szerint is tulajdonkép a dunai bolgárok.⁸ Itt azonban egy kis nehézség van, t. i. az, hogy a dunai bolgárok nem terjeszkedtek a Dnyeperig, a mit Hóman úgy akar eltávolítani, hogy a szomszédosnak mondott »nomád népek tanyáit egymástól mindig több napi járóföldre terjedő pusztaság választotta el«.⁹ De ez a távolság, mely a Dnyeper s a dunai bolgárok földje között van, oly nagy, hogy szomszédságról szó sem lehet. Sokkal hihetőbb, hogy az *eszegelek bolgárokon, a Theophanes*,¹⁰ *Konstantinos*¹¹ és *Nestor*¹² említette »fekete bolgárokat« kell értenünk, »kik még a X. század közepén is a Don és a Dnyeper között laktak«.¹³

Így a Don s Dnyeper a Duha és Itilnek nevezett folyó.

¹ M. H. K. 163.

² U. o. 172.

³ U. o. 168.

⁴ U. o. 170.

⁵ U. o.

⁶ U. o. 167.

⁷ Thúry id. ért.

⁸ Hóman: Őstörténetünk keleti forrásai. Száz. 1908. 871. l.

⁹ U. o.

¹⁰ Ed. de Boor. I. 143.

¹¹ De adm. imp. c. 42. ed. Bonn. pag. 180.

¹² Nestor c. 27. p. 39. trad. Leger.

¹³ L. erről bővebben Darkó: A magyarokra von. népnevek a biz. íróknál 24. stb. l. Maga az eszegelek, esfel szó talán összevethető a konstantinosi ἄσκηλοι alakkal, melyben Darkó az arab aszvadu = fekete szót látja (l. erről Darkó id. m. 68. l.), így az eszegelek bolgárok földje kétségtelenül a »ἡ μαύρη λεγομένη Βουλγαρία« lenne.

A nagyobb, a Volga és Duna között leghatalmasabb folyó, a Dnyeper azonos az Itillel »és ez a folyam az, mely tőlük bal-kézre esik«, a Duba (Hadsi Kalfánál Tun) pedig a Don.

Mindezekből megállapíthatjuk, hogy az arab-perzsa írók a Volga mellett a Dnyepert nevezik Itilnek.

Choreni Mózesnél az At'l mindig a Volga.

Ugyancsak a Volga neve az Ἀτῆλ a görög kútfőben is, de már a magyar krónikák Etel, Etulj-ja általános felfogás szerint a Don neve. Ez pedig, ha tényleg így lenne, igen meglepetőné az ama nézetünket, hogy a Volgán kívül csak a Dnyepert nevezik Itil, Atel, Etelnek, helyesebben, hogy a magyarokkal kapcsolatban e név a Dnyepert jelenti s ez esetben méltán lehetne szó Marquartnak egészen ezen Etel = Don feltevésre épített hypothesiséről.¹

De az a felfogás, hogy a magyar krónikák Etul-ja azonos a Donnal, melyben csodálatosan egy historikus sem kételkedik, melyre hazai és külföldi kutatók úton-útfélen hivatkoznak, mely jórészt azon felfogásnak is alapul szolgál, hogy az Etel, Etul, a mennyiben több folyó nevéként szerepel, tulajdonképp köznévi, mint az alábbiakban látni fogjuk, *Kézainak a középkori geographiából átvett tévedése, melyet aztán művéből átvettek krónikásaink s az összes hazai és külföldi kutatók.*

Kézai ugyanis Scythiáról szólva, ezeket mondja: »Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora... Ex plago vero estivali subsolana gens iacet Corosmina, Ethiopia etiam, quae India minor dicitur, ac post haec inter meridiem et cursum Don fluvii desertum existit immeabile. Fluvius siquidem Don in Scythia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffluendo, Don est appellatus. Qui tandem in planum effluens currit terram Alanorum, postea vero cadit in rotundum mare ternis ramusculis«.²

Tehát Kézai szerint a Dont a magyarok Etulnak nevezik, helyesebben az Etul folyónak, mikor a Rifei hegyeket elhagyja, Don a neve.

Ezt az állítást azonnal megértjük, ha ismerjük azt a geographiai felfogást, hogy a Volga kilépve a hegyek közül a síkságra, két ágba szakad, egyik ága a Kaspi-tengerbe (ez a tulajdonképeni Volga), a másik pedig a Maiotisbe (ez a Don) ömlik.

¹ Marquart: O. u. O. Str. 30—32. l.

² M. H. K. 479. l.

E tévedés megtalálható a középkori görög s arab geographusoknál, sőt csírájában már az ókoriaknál is.

Anonymus (Scymnus Chius) »Orbis Descriptio«-jában¹ idézi Ephoros² (szül. kb. 400) következő szavait: »Ἀπὸ τῶν Μαιωτῶν λαβούσα τοῦνομα Μαιωτις ἐξῆς ἐστὶ λίμνη κλειμένη, εἰς ἣν ὁ Τάναϊς...«

ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ λαβὼν τὸ ῥεῦμα Ἀράξως ἐπιμίσγεται, ὡς Ἐκαταῖος εἶπ' οὐρετριεύς· ὡς δ' Ἐφορος ἰστοροῖ, ἐκ λίμνης τινὸς ἧς ἐστὶν ἄφραστον τὸ πέρας«. (Ugyanez Anonymos »Periplusá«-ban is.)³

Itt már az Araxes (Volga) és a Tanais (Don) folyók összefüggését veszik fel.

Strabo⁴ elmondja az Araxes folyóról, hogy több ágra szakad, de nála ezen ágak mind az »Északi tengerbe« ömlenek, egyik ág a Hyrkán-öbölbe (ez Kézai Togorája).⁵

Ptolemaiosnál kétfelé válik a Volga s egyik ág a Tanaiszal szomszédos: »Ἐστὶ δὲ καὶ ἑτέρα τοῦ Ῥᾶ ποταμοῦ ἐπιστροφή (v. ἐκβολή) πλησιάζουσα τῇ τοῦ Τανάιδος ποταμοῦ, ἧς ἡ θάλασσα ἐπέχει μοίρας ὑπὲρ ἣν συμβάλλουσι δύο ποταμοὶ ῥέοντες ἀπὸ τῶν Ὑπερβορείων ὀρέων· καὶ ἡ μὲν τῆς συμβολῆς θάλασσα ἐπέχει μοίρας ὅθ' νη ζ' αἱ δὲ πηγαὶ τοῦ μὲν διτικιωτέρου αὐτῶν ἐπέχουσι μοίρας ὁ ξα τοῦ δὲ ἀνατολικωτέρου ζ' ξα«. ⁶

Ez a forrása Choreni Mózes idevágó részének: »És ezután a kerauni hegység keleti oldalán laktak az Amazonok, a harczias asszonyok, egész ama folyóig, melyet Rha-nak neveznek, mely kettősen (két ágban) tör elő ismeretlen északi tájakon; és ezek egyesülnek és a hippiai hegy közelébe érve (az egyesített folyó) egyik ágát (karját) a Tanais folyóhoz bocsátja, mely a Maiotis tóba ömlik. A másik (t. i. ág) pedig visszafordul keletre a kerauni hegyig. Azután jön másik két folyó kelet felől, észak hegységéből, a mely Rimikának neveztetik és képezik azt a hetvenkarút, a mely a T'urk'k At'l folyónak neveznek«. ⁷

¹ Müller: Fr. Geogr. Graec. Min. I. Par. MDCCCLV. pag. 232.

² Müller: Fr. Hist. Graec. I. Par. MDCCCLXXV. pag. 258.

³ Fr. Geogr. Graec. Min. I. pag. 413.

⁴ Strabo: Geographica. ed. Teub. I. A. c. 512. pag. 720.

⁵ Másként találjuk Geogr. 692., hol Θεοφάνης ὁ Μιτυληναῖος nézetét mondja el. L. alább.

⁶ Marquart: O. u. O. Str. 153. l. 3. jz. Ptol. 5, 8. p. 347. 27. ff. ed. Wilfberg und Grasshof.

⁷ Marquart id. m. ed. Soukry S. 26. v. ö. még Ptol. 6., 14. p. 425., 28.: »Καὶ τὰ Ῥομικά, . . . ἀφ' ὧν ῥέουσιν ὅτε Ῥόμμος καὶ ἄλλοι τινές, οἱ μὲν εἰς τὸν Ῥᾶ ποταμὸν ἐκβάλλοντες, οἱ δὲ συμβάλλοντες τῷ Λαίμῳ ποταμῷ«. Marqu. 151. l. 1. jz.

Ugyanezt a felfogást találjuk Theophanesnél (kinek Chronographiáját másolta Paulus Diaconus, Kézai egyik forrása.)

»ἐν τοῖς ἀρχαίοις¹ περατικοῖς μέρεσι τοῦ Ἐυξείνου Πόντου, ἐν τῇ λεγομένῃ Μαιώτιδι λίμνῃ, εἰς ἣν εἰσάγεται ποταμὸς μέγιστος ἀπὸ τοῦ ὠκεανοῦ καταφερόμενος διὰ τῆς τῶν Σαρματῶν γῆς, λεγόμενος Ἄτελ, εἰς ὃν εἰσάγεται ὁ λεγόμενος Τανάϊς ποταμὸς καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῶν Ἰβηρίων Πυλῶν ἑξορχόμενος τῶν ἐν τοῖς Κανκασίοις ὄρεσιν, ἀπὸ δὲ τῆς μύξεως τοῦ Τανάϊ καὶ τοῦ Ἄτελ (ἄνωθεν τῆς προλεχθεῖσης Μαιώτιδος λίμνης σχιζομένου τοῦ Ἄτελ) ἔρχεται ὁ λεγόμενος Κοῦφης ποταμὸς . . . stb.²

Szószerint fordítja Anastasius Chronographia Tripertitájában: »in septemtrionalibus namque partibus Euxini Ponti, quae meabilis sunt, inque paludibus, quae dicuntur Maeotides, in quas videlicet immittitur fluvius maximus ab Oceano per Sarmatorum terram dilapsus, nomine Atel, Tanahis amnis est et ipse ab Hiberibus portis exiens, quae in Caucasiis montibus esse feruntur, in eundem Atel fluens infertur, a mixtura vero Tanahidis et Atel, quae fit supra iam dictas Maeotides paludes, dum scinditur Atal, venit is, qui dicitur Cuthis«.³

Még csak Masz'ûdira utalok, a kinél ugyanez a felfogás található: »Ezt a várost (Amol) egy nagy folyó, mely a turkok fönnsíkjáról folyik, három részre osztja; a folyó egyik ága a bolgárok tartománya felé hajlik s úgy aztán az Azovi tengerbe ömlik«.⁴ »A kazar folyam felső részének egyik ága a Nitasz-tenger valamelyik öblébe torkollik«.

Itt is kétségtelenül a Volgáról van mindkét helyen szó, tehát az arab író is a Volga egyik ágának vagy folytatásának tartja a Dont, mint Kézai.

Így azután teljesen bebizonyosodott, hogy Kézai nem valami ősforrás, vagy hagyományból vette azt, hogy a Dont a magyarok Etulnak nevezik, a minthogy nála még nem is

¹ V. ö. Theoph. Mytil. Strabónál Geogr. I. A. 2.: »ἀπὸ δὲ τῆς αἰτίας ταύτης οἱ μὲν υπέλαβον τὰς πηγὰς ἔχειν αὐτὸν ἐν τοῖς Κανκασίοις ὄρεσι, πολὺν δ' ἐνεργέοντα ἐπὶ τὰς ἀρκτοὺς εἰς ἀναστρέψαντα ἐκβάλλειν εἰς τὴν Μαιώτιν (τούτοις δὲ ὁμοδοξεῖ καὶ Θεοφάνης ὁ Μιτυληναῖος.)« Fr. Hist. Graec. 314. és Strabo 692. E. pont világosan megmagyarázza, miért beszélnek krónikáink »mare aquilo«-ról. T. i. a délre eső Kaukázustól észak felé van a Maiotis, másrészt meg a Pontos Euxeinos legészakibb része. Krónikáinkban már a Kaspi-tenger északi része is szerepel »mare aquilonis« néven.

² Theoph. Chronogr. ed. de Boor. Vol. I. Lipsiae MDCCCLXXVIII. pag. 356.

³ Theoph. ed. de Boor. Vol. I. pag. 225.

⁴ M. H. K. 254.

egészen így van ez. Kézai csak azt mondja, hogy míg a Rifei hegyeket eléri, addig nevezik Etulnak, azután Donnak, a miből aztán átvéve s még fokozva a tévedést, későbbi krónikásaink csinálják az »Etul id est Don« kifejezést. *E tévedésre rámutatva világos, hogy elesett az a felfogás, melyet Marquart¹ hirdet s Munkácsi² is elfogad, t. i. hogy az arab írók a Don és Kuban közé teszik a magyarok lakóhelyét,* mert e felfogás teljesen Kézai s a többi krónikások »Etul id est Don«-ján alapúl.

Ugyancsak hazai forrás alapján ismeretes, hogy a Dnyeszter folyót is »Ethel«-nek nevezték a magyarok. A Dubniczi krónikában (János minorita barát betoldása) található ez az Ethel név: »Die autem sequenti sero venerunt ad fluvium Ethel, circa cuius ripam olim Atila natus fuisse perhibetur, cum cetus hungarorum de Scitia in Pannoniam transmigravit«.³

Pauler szerint az Atelkuzu névből levő Atel »csak a Dniester lehet, mely a tartományt északról délkeletnek fogva, majdnem egész szélességében kettéhasítja«.⁴ A mint látjuk, Pauler a dubniczi krónika adata alapján igyekszik az Atel, Etel nevet magyarázni. Pedig a krónikás idézett helyén már az is gyanússá teszi, hogy a folyónevet a monda Atillájával kapcsolja. De egyébként is lehetetlen ezt a helyet úgy felfogni, mintha János fráter itt egy folyót speciális magyar néven akarna megnevezni, mintha ez az Ethel a Dnyeszter magyar neve lenne. Általában megérzik az írón, hogy az a távolos hely, melyen járnak, kívül esik geographiai tudása körén s az ismeretlen, hazájától oly messze eső folyó (Dnyeszter?) megnevezésére a mondák mesés Ethel folyó nevét használja fel. Az egész helyet úgy kell értenünk, mintha azt mondaná: eljutott Lajos király és kísérete ahhoz az igen távol eső folyóhoz, melynél távolabb még az Ethel folyó sem lehet, vagy épen ez volt az a folyó, a mely Scythia határán folyik, »circa cuius ripam olim Atila natus fuisse perhibetur, cum cetus hungarorum de Scitia in Pannoniam transmigravit«.

Igy ez az adat sem bizonyít sem a mellett, hogy az Atel tulajdonkép köznév, sem hogy a Dnyeszter tulajdonneve.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy az Atel, Itil, Etel név a Volga mellett, mint Ibn Roszteh, Gardézi

¹ Marquart : O. u. O. Str. 30—33. l.

² Munkácsi Bernát : A magyar őshaza kérdése. Ethnogr. 1905. 80. l.

³ Mátyás Fl. Hist. Hung. Fontes Domestici Vol. III. Chron. Dubnicense. Lipsiae. 1884. pag. 165.

⁴ Pauler : Száz. 1880. 14. l. v. ö. Kuún Géza : Relat. Hung. I. 189. Marquart id. m. 30. l. 4. jz.

stb.-nél (a magyar föld határfolyójának nevéként) találjuk: a Dnyeper neve.

Az Atelkuzu tehát az Atel, Etel = Dnyeper és a kuzu = köz szavak összetétele, jelentése tehát *Dnyeperköz*.

Igaz Konstantinos szerint, öt folyó megy át a magyarok földjén, de ez már későbbi állapot. A vándor népek nem foglalnak el egyszerre egy nagy, biztos határral jelölt földterületet, mert a lakóhely nekik nem hazájuk, hanem szállásuk, a hol ideiglenesen megtelepednek, míg gazdagabb vidékre nem találhatnak, vagy ellenség ki nem szorítja őket. A magyarság sem foglalta el mindjárt a Don s Dnyeper közéről való kiűzése után, egészen a Kárpátokig terjedő óriási területet, mert itt is ellenséges (bár csekély számú) népekkel kellett megküzdenie, másrészt meg csekély száma miatt sem szállhatott meg mindjárt oly nagy földet. Biztosra vehetjük tehát, hogy a Dnyeperen átkelve, először csak e folyó partján telepedtek meg s legfeljebb a Bugig terjeszkedtek s ekkor nevezték el földjüket Atelkuzunak, mely nevet aztán a Dnyeper és Szeret közti vidékre is megtartották. Itt tanyáztak a nagy Atel folyó északnyugatról délkeletre, majd északról délre, végül északkelet felől délnyugatra folyó, óriási, önmagának elhajlásával alkotott közében, az ú. n. Atelkuzuban. Később azután meghódították s bekalandozták egészen a Kárpátokig terjedő gyér lakósságú földet, de főszállásuk a »πάντων . . . χρεωδέστατος«¹ Dnyeper maradt, melynek gazdagságáról sokat beszélnek a görög geographusok és historikusok.

FEHÉR GÉZA.

¹ Anon. (Sycmm. Ch.) »Orbis Descr.« Fr. Geogr. Graec. Min. I. 230.:

»Οὗτος δὲ πάντων ἐστὶ χρεωδέστατος, κτήν μεγάλα, καὶ πολλὰ καὶ καρποὺς φέρων τοὺς φυτευμένους νομάς τε τοῖς βοσκήμασιν«. V. ö. Herodot. *Α*. 53. pag. 56. »τῶν δὲ λοιπῶν Βορυσθένης ἐστὶ πολυαρκέστατος, ὅς νομάς τε καλλίστας καὶ εὐκομιδεστάτας κτήνεσι παρέχεται καὶ ἰχθύας τε ἀρίστους διακρινδὸν καὶ πλείστους, πίνεσθαι τε ἥδιστος ἐστὶ, ἥειτε καθαρός παρὰ θολεροῖσι, σπόρος τε παρ' αὐτὸν ἀριστος, γίνεται, πόλη τε, τῇ οὐ σπεύρεται ἢ χύρρη, βαθυτάτη ἄλς τε ἐπὶ τῇ στόματι αὐτοῦ αὐτόματοι πηγύνται ἅπλετοι«. etc.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. A M. T. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából írta *Dr. Csánki Dezső*. Budapest. Akadémia. 1913. 8° VII, 971 l. (Hunyadiak kora Magyarországon. IX. c.)

Midőn Csánki Dezső nagyszabású művének első kötete 1890-ben megjelent, egyik ismertetője, *Tagányi Károly*, azonnal felhívta a magyar tudományos világ figyelmét arra, hogy »egy, mind méreteire, mind pedig fontosságára nézve impozáns vállalkozással állunk szemben«, melyben »rengeteg adattömeg mintaszerű rendszerbe van foglalva«. Szerinte a kötet anyagának teljessége és áttekinthetősége következtében már módunkban lesz a dolgokat olyan oldalukról is vizsgálni, a minőkre eddig nem gondolhattunk, s így »kiszámíthatatlan az a haszon, a mit kiadásával az Akadémia tett a hazai történettudománynak«. (Századok 1890. 500—501. l.) Néhány évvel utóbb, a harmadik kötet megjelenése alkalmával, *Wertner Mór* már jogosan állapíthatta meg, hogy szerző a »megjelent három kötettel oly munkát végzett, mely szerkezetére nézve talán másutt is található, kidolgozása tekintetében azonban bizonyosan a világirodalomban magához hasonlóra nem akad«. (Századok 1898. 140. l.)

Mindezen értékelimegállapítások fokozottabb mértékben vonatkoztathatók a jelen év folyamán megjelent V-ik kötetre. A tudományos tapasztalatok a kútfeértékű s nagyérdemű szerzője nevét tudományos fogalommal változtató kötetek használhatóságát, megbízhatóságát eddig is fényesen beigazolták, sőt új perspektívákat nyitottak olyan területekre is, melyeknek még körvonalait is alig sejtettük. Pedig a feldolgozott vármegyék számával fordított arányban növekedő köteteket (az elsőben 26 megye 790 lapon, a II-ikban 12 megye 862 lapon, a III-ikban 8 vármegye 698 lapon van tárgyalva) az V-ik kötet jelentékenyen túlszárnyalja tartalmának bőségével, adatainak szédítő gazdagságával és a feldolgozás mélységével.

Az V. kötet négy erdélyi megyének: *Hunyadnak*, *Kolozsnak*, *Tordának* és *Küküllőnek* történelmi földrajzát tartalmazza. Tulajdonképen, azaz sorrend szerint, az úgynevezett dunáninneni vidék tár-

gyalása következett volna; mivel azonban szerző az e területre vonatkozó forrásanyagot még korántsem tartotta teljesnek, az erdőlyrészi kerület kidolgozásához fogott, melyre nézve a levéltári anyag inkább kezénél volt. A gyulafehérvári káptalan s a kolozsmonostori konvent levéltári anyagának gazdagsága szerzőt arra az elhatározásra birta, hogy az adatokat, tekintettel azok egyforma természetére, feldolgozza, hogy fogalmat adjon arról a gazdaságtörténeti tekintetben szinte csodálatos birtokhullámról, mely a középkori nemesi társadalom és állam legfőbb alapja s legjellemzőbb vonása volt. Ugyancsak a felhasznált adatok nagy bőségéből folyik a kötet másik módszertani sajátága is, t. i. az időbeli határok következetes kiterjesztése egyfelől az Anjouk, másfelől a Jagellók korára, minek következtében a kötet a felsorolt megyék mintegy kétszázados birtok- és családtörténetéről, valamint területi változásairól aprólékos részletességgel tájékoztat. Ennek bizonyosságául elég hivatkoznunk arra, hogy Csánki Hunyad megyében 7 vár, 8 város, 481 helység, 409 birtokos, Kolozs megyében 5 vár, 10 város, 285 helység, 565 birtokos, Torda megyében 11 vár, 6 város, 209 helység, 409 birtokos, Küküllő megyében 4 vár, 4 város, 141 helység, 352 birtokos, összesen tehát 27 vár, 28 város, 1196 helység és 1735 birtokos-család emlékét és történetét tudta elővarázsolni a levéltárak szétszórt adataiból.

Az említett megyék területi változásai a középkor óta aránylag kisebb jelentőségűek. *Hunyad megye* a középkorban kisebb területen feküdt, mint manapság. A mai körösbányai és brádi közigazgatási járások területe az akkori Zaránd megyéhez tartozott, s így a középkori Hunyad megye északi határhelyiségei: Kracsunesd, Valisora, Gyalumare, Lunksora, Viszka és Almasel, kelet felé pedig Pojána és Nagymás. Szászváros vidékén a megye határhelyiségei a következők: Piskincz, Benczencz, ettől nyugatra Gyalmár, Csigmó, Folt, Bábolna, Nagy- és Kisrápolt, ettől délre Pad, Martinesd, Tamáspataka, Kisdenk, Alsóvároszve és a Berénypatak-menti helységek a hátszegi járás határáig. A mai petrozsényi járás ebben az időben lakatlan terület volt. Adózó portáinak száma a XV. sz. végén mintegy 6000.

Kolozs megye fekvésének iránya a középkorban is kelet-nyugati, egyes helyeken ingadozó határokkal. A XIII—XIV. században a Körösfő helység határában eredő és innen ny.-é. irányban folyó Sebes-Körös egész vidéke Bánffy-Hunyad várossal és Kalotaszeggel, majd Almással és tartozékaival Bihar megyéhez tartozott. Északi vonalán Doboka vármegyével szomszédos határhelyiségei nyugatról keletre haladva: Nyerce, Zutor, Topaszentkirály, Berend, Diós, részben a Macskások, Fejérd, Zsuk, Visa, Báré. Innen kelet felé feltűnően ingadozik a megyei határ, de azért nagyjából Pete, Gyeke.

Katona, Budatelke, Lompérd, Fűzkút, Szentmihálytelke, Nagyida, Paszmos helységekből alakult határvonal tekinthető a középkori Kolozs megye északi határvonalául. A megyéhez tartozott Kissajó, Monor és Geledény is (ma Besztercze-Naszód vm.), valamint Alsó- és Felsőrépa (ma Maros-Torda vm.), ettől d. Vajola, Bátos, Dedrád-széplak, Dedrád, Kisfűlpös, ettől ny. Tancs, Faragó, Kisnyulas (ma Maros-Torda vm.), Mezőszentmárton, Ölyves (ma Maros-Torda vm.), Mezőszentgyörgy, Uzdizsentspéter, Velkér (ma Maros-Torda vm.), Méhes (u. ott) s a két Fráta a középkori Kolozs megye déli határhelységei. A megyéhez tartozott még a mai Torda-Aranyosból: Bányabük, Szentlászló, Rákos, Léta, Hesdát és Kisfenes.

Torda megye. Északi határaitól részben már Kolozs megyénél volt szó. Marosszék felől: Sospatak, Pete, Uraj, Bodon, Gerebenes, Sály, Pagocsa, innen keleti irányban Rücs, Bazéd, Mojós, Póka-keresztúr, Sárpaták, Sáromberke, Erdőszengyel, Erdőcsanád, Kis-illye, Nagy- és Kisszederjes, Oláhtelek és Köhér helységek a középkori Torda megye határhelységei. Déli határának az a vonal vehető, mely a régi Torda vármegyéből és a két székely székből alakult mai Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyékét a jelenlegi déli, illetőleg keleti megyéktől elválasztja. Végül Aranyosszék felől Marosdécse, Toroczkószentgyörgy, Alsó- és Felsőfüged, Toroczkó, Borrév, Berkes, Peterd, Szind, Keresztes, Gyéres, Gyéresszentkirály, Aranyoslóna, Hadrév, Szentmárton és Vajdaszeg a vármegyének szélső pontjai. Adózó portáinak száma a XV. sz. végén 4000-nél több.

Küküllő vármegye. Területe a középkor óta lényeges változást nem szenvedett. Időnként Balázsfalva, Péterlaka (Alsó-Fehér vm.), Nyárádtő, Lőrinczfalva és Nyáradkarácsonfalva (ma Maros-Torda vm.), Hidegkút, Andrásfalva, Szederjes, Felek (Udvarhely m.) helységeket is hozzászámították, viszont községeiből Velczet egészen, Bolkácsot, Zsitvét, Báznát, Köröst és Bogácsot részben a szászföldrőz (Meggyes- és Selykszékhez) sorozták. Adózó portáinak száma a XV. sz. végén 3300-nál több volt.

Ezek a változó határu közigazgatási területeken hullámnak az a közel kétezernyi (1735) birtokos nemesszalád, melyek szövényes rokonsági és érdekkapcsolataiban biztos vezetőül szolgál Csánki műve. Szerző nem csupán az egyes magyar nemzetségek és birtokoscsaládok birtokelhelyezkedését, hanem az időnként gyakran különböző nevek alatt feltűnedező családok azonosságát is megállapítja, sőt a mennyire lehetséges, megjelöli a birtokváltások politikai vagy egyéni okait, s a nagy latifundiumok, váruradalmak kialakulásának, esetleg szétbomlásának körülményeit is. Szerző nagyobb és különböző közigazgatási egységek birtoktörténetével és birtokoscsaládaival foglalkozván, az egy korszakra vonatkozó adatok óriási tömegével végezhetette a kritikai egyeztetés fáradságos és türel-

mes munkáját s ennek következtében biztos megállapításokat nyújthatott olyan genealogiai kérdésekben is, melyekkel szemben a részletkutató eddig tehetetlenül állott, vagy önkényes feltevésekre volt utalva. Csánki történet-földrajzi műve ezzel a középkori magyar genealogia nélkülözhetetlen forrásává vált.

A nélkül, hogy a mű sokféle vonatkozásának mindegyikével külön-külön foglalkoznánk, csak rámutatunk arra, hogy ez a kötet a hely- és családnevek nyelvtörténeti fejlődésére és orthographiájára, a várak és uradalmaik, valamint egyéb latifundiumok keletkezésére, kialakulására, illetőleg területi elhelyezkedésére, a népességi, sőt a nemzetiségi viszonyokra vonatkozólag is, a szó szoros értelmében vett elsőrendű kútforrás, mely azonban kritikailag rendezett és egyeztetett adatokat tartalmaz. Ez alkalommal csupán a *hunymegyei oláh betelepülés* kérdését tesszük szövének adatai alapján. Tesszük pedig ezt a miatt, mert tudvalevő, hogy a hazai oláhság tudatában Hunyad megye úgy szerepel, mint az oláhság ősi megyéje és lakóhelye. »Ez a hely itt, — mondta egyik vezetőjük az Astra f. évi szept. 14-i szászvárosi közgyűlésén — ez a föld román föld! Ennek mi vagyunk ősidők óta elvitázhatatlan urai!» (Budapesti Hírlap 1913 szept. 16.)

Minthogy Csánki művében az összes ismeretes levéltári anyag fel van dolgozva, ennek következtében az oláhok betelepülésére és itt tartózkodására vonatkozó adatok a legteljesebben és a leghitelesebben nála találhatók. Ezek szerint pedig:

1360-ból: Haczak, Dampsos, Klopotiva, Tustya,

1363-ból: Kőbódogfalva,

1366-ból: Brazova, Raszlófalva,

1377-ből: Ohaba, Aklos, Bradicz, Kitid,

1387-ből: Jófő, Kiskalán,

1389-ből: Alpháza,

1394-ből: Lesnyek,

1404-ből: Szálláspatak, Ponor,

1406-ból: Malomvíz,

1411—12-ből: Borbátvize, Fejérvíz, Rusor,

1418-ból: Szpin, Glod, Gadonest, Almás, Fenyőfalva, Nádasdia,

1419-ből: Nádasd,

1421-ből: Denk, (a későbbiek felsorolását mellőzve) említetnek olyan helységek, melyek oláh lakossága (villa olacalis), vagy kenéz-birtokok. Ezzel nem azt állítjuk, hogy a felsorolt helységekben a jelzett okleveles dátumnál korábbi időben oláhság nem lakott, hanem csak konstatálni kívánjuk, hogy — eltekintve a Szádeczky Lajostól közölt oklevélről (Századok 1908. 577—81, 1.), korábbi itt-lakásukat oklevélileg, tehát történelmileg bizonyítani nem lehet. Eszerint az oláhság őslakó voltának hangoztatása egyesek részéről

a tanulatlan tömegnek bűnös félrevezetése. De másrészt, ha nem is ismernök III. Endre 1293-i okiratát, mely arról a határozatáról értesít, hogy valamennyi oláh, bárkinek birtokán tartózkodjék is az ő királyi székes birtokára vitessék vissza, még erőszakkal is, (Zimmermann-Werner : Urkundenbuch I. 381. és Szádeczky : i. h. 578. l.), a fent felsorolt oláh lakosságú helységek földrajzi elhelyezkedése és birtokjogi hovatartozása is kétségtelenné teszi az oláhok telepített, s nem őslakó voltát. Az említett helységek ugyanis csaknem kivétel nélkül vártartozékok ; így a *hacza*ki várhoz : Dampsos, Tustya, Brazova, Ohaba, valószínűleg Bradicz, Szálláspatak, Ponor, Malomvíz, Borbátvize, Fejérvíz, Rusor ; *Dévához* : Denk, Lesnyek, Jófő, Kiskalán, Nádasd ; *Aldiódhoz* : Glod, Almás, Nádasdia stb. tartoztak. Azok a helységek pedig, melyek nem tartozékok, mint pl. Szpin, Gadonest, Fenyőfalva, bizonyára telepítési kiváltsággal bíró magyar nemesi családok (mint az Ákos-nembeli illyei Dienesek) későbbi telepítései.

Csánki jelen kötete tehát az ő *abszolút tárgyilagossága* mellett, vagy épen azért, hogy t. i. *történelmi igazságokat ügyszólván természetudományi módszerrel állapít meg*, a magyarság multjára és jelenére nézve *aktuális politikai jelentőséggel* bír, mert az oláh túlzók politikai törekvéseinek képzelt és vitatott történeti jogalapjait, legalább a nagy Hunyad megyét illetőleg, teljesen értéktelenné tette.

Igen tanulságosak Csánki fejtegetései az oláh településsel kapcsolatosan a *kenézség intézményéről*. (35—41. l.) Fejtegetései érezhető hiányt pótolnak, hiszen épen nemrégiben hangzott el azon állítás, hogy a kenézségre vonatkozólag még mindig *gr. Kemény József* tanulmánya (Kurz : Magazin II. k. Brassó. 1846. 286—339. l.) az egyedüli forrás. (*Georg Müller* : Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande. Hermannstadt 1912. 5. l.) Kutatásai szerint, melyeket részben már 1887-ben is közzétett (Tört. Társulat hunyadmegyei kirándulása 1887. 8—31. l.), *Hunyad megye a XIV. században* a Maros, Egregy és Sztrigy mentén élt ősbibb magyar birtokosság által elfoglalt területen kívül, *egészen királyi birtok volt* és a dévai, hunyadi és hacza*ki kir.* várhoz tartozott. A XV. század kezdete óta azonban, midőn a hunyadi vár és uradalma a Hunyadi-család kezére jutott, a helyzet megváltozott. A dévai vár kerülete a jófői mellékkerülettel együtt, a már eladományozott hunyadi vár kerületének s a többi e megyebeli nemesi birtokoknak mintájára, egyszerűen egy nagy királyi uradalommá vált, melyhez a hacza*ki kerületben* lévő falvakból is számítottak egyes helységeket, s a melyhez tartozó falvakban (kenézségekben) a kenézek inkább haladtak a jobbágyi állapot és a falusi jobbágybírói, mint a (bár csak feltétele-sen) szabad, szolgálmányokkal és adózással terhelt szabad, azaz nemesi állapot felé.

Más életviszonyok és intézmények alakultak ki a Sztrigy és Egregy felső folyása mentén kialakult »haczi kerület«-ben. Itt csupa oláh népségek telepedtek meg, magokkal hozott szlávok kenéz szervezetekkel. E vidéken azonban egy-egy ilyen oláh kenéz gyakran egynél több, néha sokkal több ily kenézséget, vagyis helységet telepített és összes telepítvényeinek s azok oláh lakosságának olyforma birtokosa és ura lett, mint a magyar nemes, de mégis azzal a megszorítással, hogy az illető földterület főura mindig maga a király maradt, kinek nevében itt is az erdélyi vajda, illetve ennek embere : a haczi várnagy gyakorolta a hatósági jogokat, s hogy a kerület kenézei a haczi királyi várhoz katonai szolgálatot s természetiekben és pénzben adózást teljesítettek, jöllehet a kenézi birtok mindig szabadnak tekintett. A kerületben kialakult kenézségek a haczi várnagyok hatósága alatt némi önkormányzatban éltek ; így a XV. század első két évtizedében 12 esküdt kenéz ült a kerület bírói székében, kik ítéleznek, s oklevelet állítanak ki a kenézek birtokügyeiben. Csánki vizsgálódásai szerint a haczi kerülethez tartozó kenézek, eltekintve már említett kötelezettségeiktől, ebben az időben olyféle szabad módon bírják kenézségüket, mint a megyei nemes urak az ő nemesi birtokaikat, úgy hogy a kenézség intézménye már a fejlődés eme fokán is erős magyar hatásokat mutat. Még közelebb hozták ezt a kenéz-birtokosságot a magyar nemesi társadalomhoz a XV. század harmadik tizedében fokozottabb mértékben megújult török hadjáratok, melyekben a haczi kerületnek kenéz-birtokossága is részt vesz, az e vidékről való, s ősei vagy rokonsága szerint hasonló eredetű Hunyadi János hatása, sőt vezetése alatt. A hadiszolgálat teljesítésének következménye viszont a XV. sz. harmadik tizedétől fogva az oláh kenéz birtokosoknak a nemesi társadalom kötelékébe való felvétele, többnyire királyi adomány alapján. Csánki az országos nemesi rendbe való beolvadás minden fokozatát nem állapíthatta ugyan meg az adatok elégtelensége miatt, de a főbb mozzanatokat (pl. ötvened-elengedés, piros pecsét használata) nyomatékosan kiemeli. Nem szükséges külön hangsúlyoznunk, hogy fejtegetéseit a kiadatlan okiratok nagy tömegével támogatja.

A kenézség intézményével kapcsolatosan részletesen foglalkozik szerzőnk azon családok birtoktörténetével, melyek *oláh kenéz eredetűek*. Csánkit e tekintetben is óvatosság és kizárólag hiteles okiratok adatain nyugvó positivizmus vezérli, miért is megállapításaihoz kétség sem férhet. Ilyenek pl. az Almási, Bajesdi (ágazatai : Török, Bajaza, Szabó, Farkas, Volkfi), Borbátvizi (ágazatai : Erdélyi, Oláh, Dancsó, Móré), Bári, Brezovai, Boczovai, Bretyelini (v. Törzsök, v. Tivadar), Csolnokosi, Csulai, Demsesi, Farkadini (ágazatai : Porkoláb, Móré, Sánta, Kis) Fejérvizi (ágazatai : Magyar, Balaczin, Biborcz, Nagy), Ficsor, Galaczi (egyik ága Vitéz), zejkányi Hunyad,

Karulyosi, Kendefi, Kenderesi, Kernyesdi, Klopotivai (ágazata: Bakócz), Lindzsina, Livádi, Maczesdi (ágazatai: Kis, Kalmár, Kitidi, Boliczi, Párosi), Monyarosdi, Moré, Morsina, Nadabori, Oncsokfalvi, Osztorói, Párosi, Pestyeni (ágazatai: Román, Pap, Kamarás, Léh, Károly, Csik, Filep etc.), Pogány, Ponori, Pulyi, Rusori, Seréli, Szacsali (ágai: Dán, Lupsa, Moré), Szakamári, Szálláspataki (ágai: Szerecsen, Erdélyi), gridi Szentgyörgyi, Szentpéterfalvi, Szilvási, Totesdi, ponori Török, Tustyai, Ungor, Vádi (ágai: Kopasz, Török, Haczaki), Várhelyi, Zajkányi, Zalasdi, Zejk stb. családok. Mindaz, a mit Csánki a kenézségről s ezzel vonatkozásban az oláh eredetű, de magyar nemesivé vált családaink történetéről megállapított, meggyőzően tárja elénk, hogy »mily erőteljesen és tervszerűen, mily szívósan és mennyi bölcseséggel igyekeztek régi magyar királyaink a magyarságnak aránylag csekély számát pótolni és egyszerűsíteni a betelepített idegen lakosságot az uralkodó magyar nemzet kötelékébe és érzelmi világába intézményszerűen bekapcsolni, sőt beolvasztani.« (Akadémiai Értesítő 1913. 567. l.)

Fejérváthy László a kötet tudományos jelentőségére már megjelenésekor felhívta a magyar társadalom figyelmét. »Tízezernyi mozaikszemből — úgy mond — arra hivatott kéz a XV. századi Magyarország egyes részeinek topographiai és családtani szempontból oly teljes és hű képét állította elő, hogy abban a magyar történelmi kutatás diadalát ünnepelhetjük.« (Századok 1913. 242. l.) Jóllehet tehát hozzá, hogy Csánki műve a magyar génusz teremtképességének fényes bizonyossága, mely büszkeségünk tárgya s mely szerzője nevét mindenkor tiszteltté teszi a hálás utókor előtt.

DR. LUKINICH IMRE.

Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi-család története. II. k. 1733—1820. — Budapest, 1913. (751. l.)

A XVII-ik század végén hirtelen kiemelkedett gróf Széchényi-család története a XVIII-ik század folyamán túlnyomó részben egyhangú s bizony állandóan nagy tárgyszeretettel kellett a szerzőnek munkáján dolgozni, hogy a családtörténeti események egyhangúságában el ne veszítse munkakedvét. Ez a tiszteletreméltó tárgyszeretettel életet vitt a különben egyhangú világba s érdeklődést tud kelteni oly körülmények iránt is, a hol igazán kevés a figyelemre méltó. Szerzőnk állandóan oly közvetlenül tárgyalja az eseményeket, mintha a családdal szorosabb kapcsolatban állana, s gondos tekintettel válogatja össze azokat a mozaikdarabokat, a melyek tervszerű egymásmellé helyezéséből egységes alkotást tud teremteni.

Ez lesz körülbelül a véleménye mindenkinek, ki a Széchényi-család monographiájának második kötetét kritikai szemmel olvassa.

Mert az bizonyos, hogy az első Széchenyi grófok nem sokat szerepeltek a közélet terén s családi életüket nem jellemezték olyan rendkívüli tulajdonságok, hogy ezek megrajzolása általános érdeklődésre tarthatna számot. Az egyetlen kivételt Széchenyi Ferencz gróf képezi, a ki nem annyira közéleti szereplésével, mint inkább tudományszeretetével s nemes gondolkozásával messze kimagaslik a családtagok sorából. E kötetben is a nagyobb rész Széchenyi Ferencz gróf életének és munkásságának van szentelve s 1820. évi halálával záródik az egész.

A monographia első kötete 1732-ig, a grófságot szerző Széchenyi György haláláig tárgyalta az eseményeket, a második kötet pedig az említett Széchenyi György gróf gyermekeivel: Juliannával, Judittal és I. Zsigmonddal folytatja a család történetét. Minthogy Judit 1699-ben, Julianna 1716-ban meghaltak, Zsigmond pedig 1733-ban élte javát már leélte, egészen indokolatlanul jelölte meg a szerző a kötet címlapján az 1733. esztendő kezdőévül, mert a fentiek szerint jóval korábban kénytelen kezdeni az események tárgyalását.

Széchenyi György gróf gyermekei közül Julianna először Falusy Miklóshoz megy nőül, ennek halála után pedig Ebergényi László felesége lesz, ki a legkitünőbb labancz tisztek egyike s harczí érdemei alapján tábornok, majd báró lesz. Széchenyi György fia I. Zsigmond azonban nem visz szerepet a Rákóczi-felkelés alatt, pedig tanult és sokat tapasztalt férfiú volt.

Széchenyi I. Zsigmond gyermekei között Antal a legkiválóbb. Katonai pályára lépett s Mária Terézia hadjárataiban dicsőséggel harczol, minek következtében 1757-ben altábornagygyá lesz.

Széchenyi I. Zsigmond hasonnevű fiától származott Széchenyi Ferencz gróf, ki Széchenyi György primás és Széchenyi Pál kalocsai érsek nyomán a köznek szentelte munkásságát. Széchenyi Ferencz köz- és magánéletét külön-külön jellemzi a szerző. Először közéleti tevékenységét vázolja (267—434. ll.), aztán családi életét írja le (434—474. ll.). Azt hiszszük, hogy itt hibás az egymásután már azért is, mert időrendben előbbre való családi életének a jellemzése. Aztán pedig furcsán is hat, mikor Széchenyi Ferencz gróf közpályájának a végén olvassuk ifjukurának romantikus eseményeit.

Széchenyi Ferencz közéleti szereplése nem volt szerencsés s inkább a vállalkozás ténye a tiszteletreméltó benne. Igaz, hogy nehéz politikai viszonyok között lépett a közpályára; a mikor a politikai rendszerek változása következtében minden változik, nehéz a tájékozódás, nehéz a megfelelő elhelyezkedés. Ez azonban nem elegendő magyarázat arra, hogy Széchenyi Ferencz sem horvát báni helytartói, sem zágrábi majd pécsi kerületi kormányzói, de somogyi főispáni állásaiban sem tudott említésre méltót alkotni, nem tudott népszerűségre szert tenni s mindenhonnan keserűséggel a lelkében

vonult vissza. Hivatali működéséhez hasonló országgyűlési szereplése is : az országgyűlés összehívása előtt reformokat sürget s mikor e reformok érdekében tenni kellene, kétélyek támadnak lelkében s nem vesz részt a munkában. Nem azt mondjuk, hogy tette s áldozatra nem volt kész, hiszen a Nemzeti Múzeum megalapítása ez állítás örökké élő czáfolatavolna ; hanem sokkal körültekintőbb, sokkal lelkiismeretesebb volt, semmint államférfiú tevékenységre, a mihez bizonyos könnyedség, kockáztatás és alkalmazkodás kell, alkalmas lett volna. Nagy körültekintés és lelkiismeretes megfontolás jellemzik kéziratban fennmaradt politikai iratait is, a melyek azonban szabadelvű gondolatokban nem szűkölködnek, ha végeredményükben óvatosak is. Itt elsősorban a jelen kötet függelékében kiadott 1791. évi tervezetet értjük, melyet Széchenyi Ferencz az országos bizottságok működése számára készített. Valószínű ugyan, hogy az oroszlanrész Hajnóczitól származott, kinek Széchenyi Ferenczre gyakorolt befolyása nem részesült kellő figyelemben ; kétségtelen azonban, hogy a Széchenyi Ferencz lelkében is visszhangra találtak a szabadelvű gondolatok.

Sajnálattal nélkülözzük a Széchenyi Ferencz irodalmi próbálkozásainak teljesebb méltatását, a mi érdemes munka lett volna. Környezetének befolyásáról is többet óhajtanánk tudni, mert erősen befolyásolható jellem volt s elhatározásait sok esetben e befolyások ismeretének hiányában nem látjuk tisztán.

A kötet tartalmáról ezeket mondhatjuk. A kivitelt illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a keresztnév helyett a szerző sokszor csupán a Széchenyi nevet használja, a mi nehezíti a szöveg megértését. Az sem helyeselhető, hogy a jegyzeteket nem a szöveg alatt, hanem a kötet végén közli, mert a szöveg alatt megnézi az olvasó a jegyzetet, de a kötet végén a legritkább esetben, pedig a jegyzet is a szöveghez tartozik.

A munka kiállítása ízléses s egész sereg szép kép diszíti. Betűrendes név- és tárgymutató is készült hozzá, a mi használhatóságát fokozza, ámbár a tartalommutató is elég teljes áttekintést nyújt a szövegről. A név- és tárgymutatóról azt hisszük, hogy túlzott aprólékossággal készült. Így p. o. Ebergényi László 1700 márczius 12-én tábori életéről ezeket írja apósának : »kamarámban bűdösödnek meg a sok szép császárfajt, fogoly, fácán, húros madarak, s elevenen is ott költenek, búzával nem győzöm már őket ; a sok szép erdeiek : szarvasok, őzek elrothadnak«. Ebből a szerző az összes állatfajokat kiutalja, a mit talán még sem kellene tenni, mert senki sem fog ezek iránt érdeklődni.

Ezek azonban nem esnek a munka lényegének a rovására s bizvást elmondhatjuk, hogy a Szabó László műve egyike családtörténeti irodalmunk sikerültebb termékeinek. Határozottan lendü-

letes, élet sugárzik felénk minden lapjáról. Az adatok tömkelegében nem válik szakadozottá, hanem kerek egészet alkot, és pedig szerves egészet, nem csupán mesterségesen összefűzött tákolmányt. Egvetlen fogyatékosága, a mit különösen a Széchenyi Ferencz jellemzésénél tapasztaltunk, hogy nem elég mélyen járó, inkább a felszínen mozog.

GÁRDONYI ALBERT.

Ortvay Tivadar, Habsburgi Mária és férje II. Lajos magyar király katolikus igazhívóságának kérdése. Budapest, a Szent-István-Társulat tud. és irod. osztálya 1913. A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 83. szám. Ára 1 korona.

Mária királynénak, II. Lajos királyunk feleségének a reformatióhoz való viszonyával több ízben foglalkoztak történetíróink, így Botka Tivadar¹ és Fraknói Vilmos.² Kutatásaik azonban nem vezettek biztos tudást nyújtó eredményhez s maga Fraknói, midőn másodízben írt e kérdésről, így nyilatkozott: »Mária királynénak állása a reformatio irányában nincs egészen földerítve. Többen igyekeztünk eloszlatni a kétes homályt, a nélkül, hogy feladatunkat egészen megoldottnak tekinthetnők.«³

A Mária királyné igazhitűségére vonatkozó érveket és ellenérveket gyűjti össze és veti vizsgálat alá Ortvay e legújabb munkájában. Elénk tárja azokat az adatokat, melyek Mária igazhitűségét kétségesnek tüntetik fel, tárgyalja e gyanúsításnak okait s miután a leg-részletesebben előadta a gyanu okait, pontról pontra czáfolja azokat; de néha talán kissé subiectiv bizonyítékokat fogad el döntő erejűeknek. A Mária igazhitűségét meggyanúsító okok alaptalanságát mindenekelőtt Máriának védekező leveleivel igazolja, mondván: »Máriának ezen kettős önvédelmével szemben, melyek őszinteségében és igaz voltában semmi okunk nincsen kételkedni, elesik minden egyéb gyanu és vád alapja is«. (10., 11. l.) Az érdekelték tanuságtétele kétségtelenül nem lehet elegendő a saját maguk ügyében, ha egyéb bizonyítékok nincsenek, s fenti kijelentés ellenére a szerző se tartja ezt elegendőnek, mert Mária »önvédelmével«⁴ szemben más, még pedig döntőbb erejű bizonyítékokat hoz fel a királyné igazhitűségének bizonyítására. Nem tagadja ellenben azt, hogy Máriának volt bizonyos hajlandósága a reform iránt, de ez a hajlandóság »az egyház

¹ Mária magyar királyné győzelme a vallási gyanúsításokon. Magyar Sion 1862-iki évfolyam.

² a) Henckel János, Mária királyné udvari papja az Értekezések a történettudományi csztály köréből 1872-ik évi kötetében. — b) Mária magyar királyné állása a reformatio irányában. Új magyar Sion 1878-iki évfolyam.

³ Fraknói. Mária magyar királyné állása a reformatio irányában. Új magyar Sion 1878-iki évf. 785. l.

tanainak pozitív megtámadásától messze állott» (15. l.) s kimutatja azt is, hogy a reformatio pártfogásával gyanúsítottakkal való összeköttetése is csak addig tartott, míg a szakadás az egyház és a reformot követők közt meg nem történt, mert ettől kezdve Mária minden kifogás nélküli követője volt a katolikus egyháznak. Hasonló részletességgel veszi tárgyalás alá Lajos király igazhitűségét, a melynek beigazolása tagadhatatlanul kevesebb nehézségbe ütközik s befejezésül, Mária németalföldi tartózkodásával foglalkozva, hangsúlyozza, hogy »mindezen adatok alapján az igazságnak megfelelően kijelenthetjük, hogy a protestantizmussal meggyanúsított vagy egyenesen megvádolt Mária királyné, míg Magyarországon volt s vele férje is mindvégig hű katolikusok maradtak«. (22. l.) A királyné németalföldi viszonyát az egyházhoz minden kifogástól mentesnek tartja s szembe száll Fraknoi azon felfogásával, mely szerint »Mária Németalföldre telepedve vált meg a reformatio iránti rokonszenvétől és fordult őszinte, benső szeretettel a katolikus egyház tanaihoz és intézményeihez»,¹ mert Ortway szerint »e szavak úgy hangzanak, mintha Mária előbb, míg Magyarországon volt és itt rokonszenvvel viseltetett a reformatio iránt, őszinte, benső szeretettel nem lett volna eltelve a katolikus egyház tanai és intézményei iránt« (35. l.).

Az értekezés az irodalom lelkiismeretes felhasználásával, az adatok pártatlan csoportosításával s láthatóan azzal a szándékkal készült, hogy a történettudomány által szolgáltatott minden fegyverrel védje meg Lajost és Máriát a reformációval való összeköttetésnek még a gyanuja ellen is. Ebből a szempontból az értekezés a kérdés eddigi irodalma mellett is kétségtelenül eredeti ügy felfogásában, mint eredményeiben és az eddigi részben ellentmondó feldolgozásokkal szemben véglegesen tisztázza a király és királyné igazhitűségét.

—ő.

Kempelen Béla : Magyar nemes családok. II. kötet. Bebek—Byzó.² — III. kötet : Caballini—Ezbar. — IV. kötet : Fa—Házy. — V. kötet : Hé—Kezy. — VI. kötet : Khár—Lyukáts. — Budapest, 1911—1913.

Nagy Iván családtörténeti művéhez képest mindenesetre haladást jelent Kempelen Béla összefoglaló műve, melynek immár VII. kötete van sajtó alatt. Az eddig megjelent kötetek a Nagy Iván óta fellendült genealogiai és családtörténeti irodalom felhasználásával készültek, azonban — sajnos — nem a kiadott anyag teljes feldolgozásával, mert szerző nem ismeri kimerítően a genealogiai irodalmat. Nemcsak egyes családtörténeti monographiák, de össze-

¹ Új magyar Sion 1878-iki évf. 799. l.

² Az első kötet bírálatát lásd: Századok 1911-iki évf. 719—726. lap.

foglaló munkák is ismeretlenek előtte, a mi pedig, tekintve a kiadás alatt lévő műve czélját, mindenesetre hiba. Hogy csak néhány példát említsünk, nem ismeri pl: ifj. Kubinyi Miklósnak »Az árvai vár levéltárában őrzött pecsétgyűjtemény szám- és betűrend szerinti jegyzéke, Budapest, 1879« czimű művecskét, pedig egyéb pecsétjegyzék, pl: Biásé, ismeretes előtte. Vagy Laszowski Emil-nek: »Matica plemstva zupanije Požeške, Srymske i Virovitičke 1745—1902. — Catastrum nobilium comitatus de Posega, Syrmio et Virovitica. — Zagreb, 1903« (97. lap) czimű összefoglaló munkája szintén ismeretlen a szerző előtt. Nem dolgozta fel Förster közlését sem: Czímeres nemeslevelek Szepes vármegye levéltárában, mely a szepesmegyei: Közlemények 1901-ik (II-ik) évfolyamában a 38—49. lapokon jelent meg. Nem dolgozta fel szerző a Sándor-féle genealogiai füzetekben megjelent nemességigazoló perek jegyzékét. Nem vett tudomást szerző az 1912-ben Bilkei Gorzó Bertalan által: Szatmár vármegye nemes családjaihoz kiadott pótkötetről; pedig ezeket az 1913-ban megjelent kötetekben már fel kellett volna használni.

A nagyobb és nevesebb családokról megjelent monographiák fel- említése szintén nem ártott volna. már legalább a kutató és érdeklődő közönség tájékoztatása miatt sem. Így pl. a szerzőnek fel kellett volna sorolni a Harukern családnál Palatinus József könyvét a »Békésvármegyei nemes családok története. I. rész, mágnás családok. — 1909«, vagy Csányi Ferencz munkáját: »Adatok a pribérdi és vuchini Jankovich család történetéhez. Marczali, 1894«. Ezt ennél a Jankovich-családnál hiába keressük.

Gyűjteményes vállalatnál, különösen olyannál, mint Kempelen most készülő műve, legalább a kiadott anyagot illetőleg, a lehető legnagyobb teljességre kell törekedni, s reméljük, hogy a következő kötetek szerkesztése nagyobb gondtal és körültekintéssel fog történni s a mulasztások egy pótkötetben helyrehoznak.

A mi az egyes apró adatokban való tévedést vagy hibákat illeti, azokkal foglalkozni sem időnk, sem terünk nincsen. Szerző oly gyors egymásutánban bocsátja útnak köteteit, hogy kritikai munkára ideje nem is maradhat, s így helyette a kötetek használói kénytelenek az adatokat óvatosan s kritikailag megrostálva fogadni s értékesíteni. Csak egyre utalunk e helyen, Tóth Sándor Sáros vármegyéről írt monographiájának I. kötetére, melyben a nemes családokról szóló rész tele van szemszedett hibákkal és tévedésekkel. Ennek a munkának adatait kritikátlanul átvenni nem lehet, de viszont azt is elhiszszük, hogy szerzőnek sem módja, sem ideje, de még kedve sem lehet az adatok helyességének utána járni. Itt tehát: fides penes auctores!

Azt azonban nem lehet elvitatni, hogy Kempelen munkája Nagy Iván művének felette áll!

DR. IVÁNYI BÉLA.

ÚJ KÖNYVEK.

Pater Walter. A renaissance. Fordította Sebestyén Károly. 1 kötet. Budapest, Révai kiadás. 1913. 8°. 326 l. Ára 1 kor. 90 fillér. — Mély barázdákon haladva, néhány repraesentalis személyen át tárja fel a renaissance szellemét, melyet egyszerűen antinomializmusnak, a középkor egyházi börtönéből való kitörésnek nevez el. Mesziről kezdi kifejtését. Abelardból, a Tanhäuser mondából és két kissé erőszakosan magyarázott francia meséből indul ki. A humanismus csodagyermekét, a platonikus *Pico della Mirandolát* finoman jellemzi: Ő Hellas szellemét igyekszik a kereszténységgel egyeztetni, nem a fejlődés alapján, hanem a lényegben való összetartozás erőszakolásával, allegorikusan. Szellemi örökségét e megállapításaiban látja: »az ember a világ kapcsa, tolmácsa, kicsi világ« — szóval Pico az emberi méltóság képviselője. A korai renaissance frissességét és bizonytalan, tévova bizakodását rajzolja *Botticelli*-ben, az alexandria-firenzei bölcsészet lágy mesterében: Emberei nem gonoszok, nem szentek; szépek és erősek, de a nagy dolgok miatt szomorúak és elrettenőek, kikhez az együttérzés erkölcsével, fehér fénynyel és hervadó rózsákkal közeledik. *Lucca della Robiát* a görög szobrászat eszményítő tipizálása és Michelangelo nyers, talányszerű, »befejezetlen« kifejezése közé állítja. Újszerűen rajzolja benne az agyagművészet friss kérdéseit és a relief finom bölcséletéből kiindulva végigvezet a plasztika egész lényegén. Majd három gyönyörű, megkapó essayje következik. »*Michelangeló költészete*« címmel az egész művészszeleket, a nyers erő és szelíd báj félig elkészítő tökélyét ábrázolja. Költeményeit és Vittoriát vizsgálva a platoi hagyományt szövi ki. Gyönyörűen mondja el a firenzeiek »halálfilozófiáját«, melyet a száanalom formájában ő emel tökélyre a Pietában és a síremlékekben. Michelangelo tulajdonképen nem az újkor, még kevésbbé az új katholicismus, hanem a XV. század összefoglalása. *Leonardo da Vinci* a homo magister et interpres naturae. Hatalmas vivódó. Két dolog maradt meg benne mindvégig kiolthatatlanul még gyermekkorából: az asszonyi mosoly és a nagy vizek mozgása. A szép és borzalmas gúny keveréke; szépség és kíváncsiság vezette. A természethez való visszatérést jelenti, de a ritka, a távollevő iránti vonzalommal. Pater e sorokban gyöngéd, színes, puha, mint egy szőnyeg. Különösen mesteri Mona Lisa analisisé: minden kor összefolyt benne; »a férfi évezredes vágyódásának teljesülése«. Az önmagából kifejlő, tiszta művészet, mely a zene felé száll és az »anyag és művészi forma teljes áthatolása« jelenik meg »*Giorgione* iskolájában. Mert szereti a pillanat mozgását, a zenét, a játékot, a vizet, az arany sugarakat. A tárgytól maga a tanulmány is arany szövésű, hullámozó, zenei lett. Végül egy érdektelen pihenőn át (»Joachim du

Bellay») a renaissance utolsó lángjához vezet *Winckelmannhoz*, a műtörténészhez és Goethe hellenizmusához és a görög művészet felséges tanulságaihoz. A zárszóban a szerző végül saját hitvallását mondja el a művészet imádatáról. E kitűnő könyv a renaissance-nak csak művészi állomásaira vezet, de elragadó kalauzollással és a historikusnak is szükséges magyarázatokkal. A nagy angol essayisták méltó ivadéka, kiknek nagy sorozata Shakespearéből indult ki. Nem a gondolatok mélysége, hanem tömege és szépsége kápráztat el benne. Csupa artismus. Tudástól hűsített alanyiség, csillogó, hullámozó, gratiás stílus és szokatlan újjízűség adják főtulajdonait, miket a szomjas lélek gyönyörrel szíhat fel. A fordítás, Sebestyén munkája mesteri és együttjárónak mondható az eredetinek ismerete nélkül is.

KRN.

A közép- és újabbkori görög oklevelek tára. A tudományos akadémiaéknak 1910. évi római gyűlekezete elhatározta, hogy e címen megjelenendő gyűjteményes munkát kezdeményez s egyúttal megbizta Dr. Paul Marcot, hogy az 1913. évi szentpétervári gyűlekezet elé részletes tervet dolgozzon ki. E tervezet, a mely egyúttal beszámoló az eddigi munkásságról, előttünk fekszik. A müncheni akadémiánál eddig összeállították az oklevelek kiállítóinak, a címzeteknek, s az egyes oklevelek őrzési helyének repertóriumát, a mely helyi csoportok szerint rendezve gyors áttekintést nyújt az oklevelekről. A regestákat az akadémiai assotiatio által jóváhagyott schéma szerint készítették el, e munkálat végcélja egy önálló regestás mű kiadása. Széles alapokon indult meg a fényképes anyag egybegyűjtése is, a mi által megkönnyül a facsimilekiadás is. 250 példány költségét 4000 márkára teszik, a mit előfizetés által kívánnak előteremteni. A bécsi és a müncheni akadémia eddig mintegy 14.000 márkával járultak az előzetes költségekhez; a szerkesztő bizottság kíváncsnak tartaná, hogy egyéb akadémiák is részt vegyenek ebben a monumentális vállalkozásban. Dr. Marc ismerteti a tervbevett és a közel jövőben megjelenő facsimilekiadás első füzetének tartalmát, a melyet 20 táblára tervezett. Mindjárt az első három tábla az eddigi oklevelek között novumot jelentő, Nikephoros Botaniates és Alexios Komnenos bombycin-chrysobulláját adja, a mely a császári irodában u. l. a papyrus használatát követte s a pergament megelőzte. Az 5. tábla Angelos II. Izsák mandátum-formájú két levelét adja, egyszerű menologema-jelzéssel, de — külön sajátosságul — mellékelt latin fordítással, miután a Nyugatnak voltak szánva. Kiemelnék még a táblák sorából az eddig nehezen hozzáférhető athoshegyi oklevelek néhányát, a melyeket a chiliandari, roussikoni, karakalloui, xeropotamoui és zographoui kolostorokból gyűjtöttek egybe.

sg.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Tagányi Károly a Magyar Nyelv 1913. évi 3—6. füzetében történeti szempontból nagyérdekű fejtegetéseket közölt »Gyepű és gyepüelve« címen. Az Árpád-kori határvédelmet már ismételten szóvá tették, de a kérdés egész complexumát még nem világították meg. Tagányi nagybecsű tanulmánya ezt a hiányt pótolja. Rámutat arra, hogy a gyepűrendszer a honfoglalók már itt találták s a szlávoktól vették át, ámbár már korábban is ismerhették, a minthogy a szlávoknál, a Balkánon és a nyugati országokban is megvolt ez a határvédelmi rendszer. Azután áttér a mi gyepűrendszerünk nemzeti fejlődésére és bomlására a XIII-ik század nagy átalakulásában és annak tárgyalására, hogy hogyan alakulnak a nagy dominiumok a gyepüelvén. A XVI-ik században ez a gyepűrendszer a törökökkel szemben új életre kelt, régi maradványai azonban annyira elmosódtak, hogy különösen őrházaira (góré, csardak) török jövevényszavak kerültek forgalomba. Még a XVII-ik századból is becses emlékek maradtak fenn erről a védelmi rendszerről. — A negyedik közményben Tagányi azokat a magyar, szláv és egyéb eredetű nyelvi emlékeket (helyneveket) állítja össze, a melyek a gyepűrendszer nevét, egyes torlaszeit, árkait, kapuit, stb. óreit és azoknak nemzeti-ségét tartották fenn.

Sándor Imre: Kolozsvár címeres emlékei. A város Nagy Lajos-tól nyerte címerét 1377 május 18-án, így tehát a magyar városoknak adott és eddig ismeretes címerlevelek sorában Kolozsvár városát időben csak Kassa előzi meg. Ebből az időből való az a typarium is, melyet szerző, mint a város legrégibb címeres emlékét, gondosan leírt és ismertetett. Szerző ezután sorra veszi a városban fellelhető összes címereket, így a Szt. Mihály templom főbejáratán látható országczímereket, Schleynig Gergely plébánosnak 1450-ből, egy ismeretlennek ugyanebből az évből, a Mikola Ferencz és János 1471-ből való síremlékén található czímereket, majd a városnak 1480-ból való nagyobb typariumát stb. A XVI. századból főleg a Báthoryaknak, Kakas Istvánnak, Wolphart Istvánnak, a XVII. századból Bocskaynak, Haller Györgynek és Bethlen Gábornak címeres emlékei említendőek, melyeket szerző aprólékos pontossággal és kritikával írt le, becses adalékokat adván ezzel elsősorban Kolozsvár város történetéhez. A mellékelt képek igen sikerültek. (Genealogiai Füzetek. XI. évf. 1., 2. 3. füzet. A dolgozat még nincs befejezve.)

Múzeumi és Könyvtári Értesítő VII/1913., 2—3. füzet. *Roska Márton* dr., negyvenkét oldalnyi mintaszerű beszámolót nyújt a *perjámosi Sánczhalmon* végzett ásataisairól (v. ö. még Földrajzi Közl. 1911.) 1. f. — *Csányi Károly*, az Orsz. Iparművészeti Múzeum-

ban 1913. januárius 11—26-ig tartó *kehelykiállítás* tanulságait vonja le a magyar ötvöstörténet szempontjából. Csányinak új megállapítása az olasz eredetű áttetsző ezüst-zománcz. — *Bünker Rajnárd* a selmeczbányai ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet 1685. évi *úrasztala poharát* ismerteti; mestere valószínűleg Johann Weidner. — Fejér vármegye alispánja példára méltó eljárása (kérdőíveket küldött a községi jegyzőhöz) folytán *Marosi Arnold* abba a szerencsés helyzetbe került, hogy előre megállapított programm szerint felkereshette a megye egyes községeit, hogy ottan régiségek után kutathasson. Ezen útjáról számol be, nagy sor őskori és római adatot bocsátván a szaktudomány rendelkezésére. — Sági János a czéh-emlékek gyűjtésére buzdítja a múzeumok vezetőit. — A Külföldi Szemle című rovatban *Gerevich Tibor* számol be az olasz műemléki és ásatási felügyelők első összejöveteléről és annak eredményeiről. Ugyane külföldi rovatban *D. Isov Kálmán* az Ernst-múzeumba került néhány hamisítványról értekezik. *Sg.*

Pilch Jenő: *Magyar csapatok az 1812. évi hadjáratban*. Szerző az 1812. évi hadjáratban Schwarzenberg herczeg parancsnoksága alatt álló seregtest eddig kevésbé ismert és méltott működését ismerteti; túlnyomó részben a cs. és kir. hadilevéltárban őrzött kiadatlan és ezideig nem ismertetett anyag alapján. Szerző szerint a hadjárat általános harcászati igazságok bizonyítására igen alkalmas úgy egészében, mint részleteiben. De ettől eltekintve, az ez évi hadjáratnak különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy a magyar csapatokat nemcsak vegyesen illesztették be a császári seregstetekbe, hanem kizárólag magyar osztályokból alakított gyalog- és lovasdandárok is szerepeltek, sőt a Bianchi-féle hadosztály valamennyi zászlóalja magyar eredetű volt. Szerző a háború okainak és az európai államok helyzetének vázolása után részletesen ismerteti az osztrák-magyar hadtest szervezetét, az ellenfelek erőviszonyait és csoportosulásait (igen világos és áttekinthető térképvázlatokkal), majd a hadjárat egyes mozzanatait tárgyalja. Így a bevezető hadműveletek kapcsán a Nieswiez irányában való előnyomulást és a jasioldai visszavonulást, a poddubnici ütközetet (aug. 12.), a visszavonuló orosz hadtestek üldözését s végül a szövetséges hadak általános visszavonulásával kapcsolatban a különféle ütközeteket. Szerző dolgozata kiváló terméke hadtörténelmi irodalmunknak, mely az újabb történelmi kutatás eredményeinek figyelembevétele mellett igazságon ítélt a hadjáratban résztvevő magyar csapatok szereplése felett. (Hadtörténelmi közlemények. 1913. 1—2. f.)

Wertner Mór: *Az 1328. évi magyar-osztrák hadjárat*. A dolgozat nem csupán a jelzett hadjárat kimerítő leírását adja, hanem a kérdésre vonatkozó hibás okleveles közléseknek kijavítása mellett szabatosabb dátum-megállapításokat is tartalmaz. Így kiigazítja az

1327 február 13-iki magyar-cseh szövetség okiratának téves névközléseit. Köcski Sándor országbíró 1327-iki okiratának hibás dátumát, majd összeállítja a hadjárat egyes mozzanatainak kronológiáját, helyrajzát, a résztvevő főrangúak névsorát. (Hadtörténelmi Közlem. 1913. 1—2. f.)

Soós Elemér : A tokaji vár története. A dolgozat a tokaji várra vonatkozó történeti adatok teljességre törekvő összegyűjtésén kívül, a várnak, mint erődtípusnak, érdekes és gondos rekonstrukciókkal, tervrajzokkal ellátott fejlődéstörténete. Szerző a vár eredetét a honfoglalás korában keresi; ekkor épült az a földvár, melyet Anonymus »Hymusuduor«-nak nevez. Ezen földvár helyén a XIV. sz. végén kőtorony épült, melyből később, főleg Mátyás király alatt, jelentékenyebb erősség lett. Művarrá Schwendi Lázár alakíttatta át, midőn 1566 február 12-én János Zsigmondtól visszafoglalta. A várnak a Bocskay-féle mozgalomban is része volt; később Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kezére jutott s a Rákócziak birtokában maradt 1659-ig. Ez évben De Souches császári vezér szállotta meg a fenyegető török hódítás ellensúlyozására és egyúttal a rakamazi sánczok felépítésével erős művarrá alakíttatta át; az átalakítási munkálatokat, valamint az 1660 után történt eseményeket szerző elég részletesen ismerteti. Tokaj várát 1705 tavaszán rombolták le II. Rákóczi Ferencz parancsára. (Hadtört. Közlemények. 1912. 1—2. f.)

Demkó Kálmán : Országos conscriptio és az állandó katonaság téli elszállásolása 1719—20-ra. Szerző nem az állandó hadseregnek hazánkban való szervezését akarta tárgyalni, hanem csak azokra a nehézségekre kívánt rámutatni, a melyekkel az állandó katonaságnak elhelyezése járt, valamint azon súlyos terhekre is, melyeket az ország lakosainak viselniök kellett. A dolgozat voltaképen a kérdésre vonatkozó országgyűlési tárgyalásoknak, követi utasításoknak és tervezeteknek beható és érdekes ismertetése, vagyis szerző azokról az előmunkálatokról tájékoztat, a melyeknek eredménye az országos összeíráson kívül a katonák téli elszállásolása. A dolgozat ennek a sokat bolygatott kérdésnek kezdetét tárja fel csaknem teljesen levéltári adatok alapján és ennek következtében általánosabb érdekre tarthat számot. (Hadtört. Közlemények. 1913. 1—2. f.)

TÁRCZA.

KALÁSZATOK A FORGÁCH-CSALÁD TÖRTÉNETÉHEZ.

A magyar történészeket és genealogusokat nagy mérvben érdekelhette a Forgách-család történetének megjelenése. A legillustriáltabb és legrégibb nemzetség legkiválóbb leszármazott családjának egész multja, egyöntetű munkába összefoglalva nem csekély varázsszal vonzza a szenvedélyes kutatót.

Nagy reményekkel is láttunk hozzá a munka olvasásához. A rövid előszó pedig épséggel bámulattal töltött el, hogy a szerző ezen fölötté nagy munkát, értjük az előttünk fekvő 858 lapot magában foglaló vaskos kötetet, mintegy három év alatt képes volt megírni s kiadni.

Ekkora kiterjedésű munkának már átlapozgatása is meglehetősen időt vesz igénybe, annál több időt, fáradságot kell reá fordítani, ha annak némely részével tüzetesen akarunk foglalkozni. A nagyobb történelmi események bővebb ecsetelésével nem foglalkozunk behatóbban, minthogy azok egyáltalában ismereteseek és új adatokat nem véltünk bennük találhatni; jobban érdekelték a Forgách-család genealogiája körül ígérkező új adatok s e nagynevű nemzetségnek más családokkali összeköttetése, érintkezése. E téren azonban tudásvágyunkat a mű nem elégíti ki. Azt a benyomást nyertük, hogy a genealogiai kutatás nem tartozik szerző kedvencz foglalkozásai közé; igaz, hogy az gyakran fárasztó, majdnem lélekölő munkát igényel. Olykor a családtani bonyodalmak oly mérveket öltenek, olyan labirintusba vezetnek, hogy a kutató tollát kénytelen letenni s a folytatást másnapra hagyni, amidőn kipihent elmével újra hozzáláthat a csomók megoldásához. Bizony nem kellemes munka. De hát ez a szakmával jár. A családfán a szöveggel össze nem egyeztethető számos eltérés nagy mértékben csökkenti a mű értékét, ebből kifolyólag a hitelességét is.

Igy a 613-ik lapon Forgách Ignácز jeles generális neje a szövegben gróf Berényi Erzsébetnek neveztetik, a családfán pedig Borbálának. — A 616-ik lapon olvassuk Forgách József Ferdinánd nejének nevét: Perényi Ágnest, a családfán pedig Berényi Ágnes. A 622-ik lapon említi a ghymesi hitbizomány urának, Lászlónak

számos gyermekeit. Kilenczet a szöveg a családfával egyetértőleg sorol fel, de a tizediknél a szöveg Juliát említi, Bertalanfy nejét, a családfa pedig Judithnak nevezi Bertalanfynét.

Forgách Péter nyitrai főispánnak mondatik 1403-tól 1422-ig a 101-ik lapon, a 103-ik lapon pedig csak 1409-től kezdve főispán; mi itt a való? A 101-ik lapon olvassuk, hogy nevezett Péter szep-temberben Tibor vajda alatt harczol és itt a Tört. Tárt (1907. évf. 32. l.) idézi, de itt csak Péter főispánsága van említve; ezenkívül Nyitra vármegye monographiája idéztetik, de ez utóbbi nem jön történelmi kútfőszámba.

A 604-ik lapon egy kis pongyolaságot árulnak el a következő szavak: Forgách Ádám gróf fia (így) 1663-ban született stb., neve nincs kiírva; a Marschall-nak tudjuk, hogy három fia volt a családfa szerint. Az nem szolgál mentségül, hogy a narratióból kivehetjük, ki értetődik alattomban. De itt még e mulasztáshoz egy másik hiba is járul. A szövegben olvassuk, hogy 1707-ben június 8-án halt meg Pozsonyban s hogy eltemették Rajkán; a családfán azonban az elhalálozási jel: a kereszt, 1716-hoz van illesztve; hát ez genealogushoz illő pontosság?

Az 1707-iki elhalálozási évnél néhány sorral tovább olvassuk, hogy 1714 táján vehette el második nejét, báró Walterskirchen Eleonorát, a ki 1746-ban halt el Rajkán. Ebből következtethetjük, hogy a legelső évszám első neje halálára vonatkozhatik; ezt világosabb stilussal el lehetett volna kerülni. A családfa ezen Ádám-nál tíz gyermeket mutat fel, de második nejétől egyetlen leánya, Johanna született. Az is egy kis pongyolaságra vall, hogy ő nincsen a többi gyermekek után mint legifjabbik a családfán, hanem közöttük (604-ik lap). Ugyane lapon olvassuk: Forgách Anna és Éva, Ádám leánya (így), gyermekkorukban haltak meg. Már most kinek gyermekei ezek? Úgy a Marschallnak, valamint fiának, Ádám-nak, egy Anna nevű leánya látható a családfán, ellenben Éva nevű gyermeke nincsen egyiknek sem. Szeretnők a rendszert ismerni, mely a szerzőnek irányul szolgált.

Forgách Károlynak, a József fiának (a ghymesi ágból) egyik leánya, Antónia, Fáy Jánosné, a szöveg szerint 1788-ban született, a családfán pedig születési éve 1823, tehát atyjának, a ki 1735 körül született volna, mintegy 88-ik évében; a szöveg azonban halálozási évét teszi 1823-ra. Ezzel is csak az bizonyul be, hogy az egész munkán végig vörös fonálként vonul azon könnyedség, a melylyel szerző a genealogiai adatokat kezeli, a szakma barátainak bizonyára nem csekély bosszúságára.

A Forgách-család rokoni kötelékei, ha fel is vannak sorolva, gyakran pusztá névnel egyebet nem nyújtanak. Pedig sokszor érdekes volna tudni azon családnak közelebbi viszonyait, a melylyel

p. o. egyik-másik Forgách házasság által közeli viszonyba lépett. Olykor ezen név is hibásan, elferdítve van a családfába vezetve.

A Szelcsényi és Szelesényi családot pl. egészen összezavarja. A 140-ik lapon van először említés Szelcsénről (ma Szolcsány). Ennek egy részét a Forgáchok Zsigmond királytól 1361 arany forintért zálogba kapták, másik részében a Szelcséni-család ült.

Szerző szerint Szolcsányt a Forgáchok vették (144. és 168. l.), de úgy hiszszük, hogy csak zálogjogon szállott rájuk. A fentebbi összeget ugyanis megelőzőleg kölcsön adták volt a királynak. A birtokrész pedig Chetneki Miklós magva szakadtán a koronára szállottnak mondatik. A vételárt valószínűleg egészen Péter fizette ki, mert fia (nevét szerző nem említi, pedig hat fia volt a közlött családfa szerint) 1437-ben nyugtatja azon 117 arany forintot, a melyet a birtok árának törlesztéseként Miklós fia, János lefizetett (itt talán a Forgách-családnak másik ága értendő). Azt mondja tovább szerző: később valószínűleg *visszabocsájtották zálogjogon* a Szelcsénieknek. Ezen szavak teljesen homályba burkolják az ügyet, mert ha *visszabocsájtják*, a Szelcsénieknek birtokjoguk volt azon Szelcséni részbirtokhoz, ez esetben tehát nem zálogjogon jutott az ingatlan a Szelcséniek kezeibe, hanem inkább zálogváltás útján. Ezen nézetünkben megerősít bennünket szerző »valószínűleg« kifejezése, a mi azt jelenti, hogy nincs rá biztos adatja. De ezzel a régi Chetneki birtoklás jogi alapja is megingattatnék, pedig ez királyi adományból származott.

Alább még bonyolultabb lesz az ügy. Szerző szerint 1419-ben Hrussói Szelcséni Pál a szentbenedeki konventben azt igéri, hogy a zálogösszeget két év alatt kifizeti, ha a birtokban tovább is megmaradhat. Szelcséni a zálogösszeget, 680 forintot 1469 (így!) végén valóban megtérítvén, a birtok felét visszakapta.

Itt valóságos chaos tárul szemeink elé; a helyett, hogy e források Hrussó és Zelchén történetébe bevilágítanának, ellenkezőleg a gordiusi csomót a megoldhatatlanságig szorítják össze. Hogyan nevezheti szerző Zelchéni Pált 1419-ben Hrussói-nak; holott tudjuk, hogy teljes ötven, mondd ötven évvel későbbben veszi meg Zelcheni Pál, néhai Jánosnak fia, Hrussót Bebekéttől, s így — habár nincsen tudomásunk születési évéről — a mondott 1419-ik évben még talán azon korban sem volt, — ha egyáltalán élt — a melyben hiteles helyen bevallásokra alkalmasak az emberek. Hogy miért említi szerző Zelchéni Pál leányát, Katalint, Brogyáni Gergelynét, a midőn az 1435-iki ügyletről szólt, szintén nem értjük. Zelcheni Pálnak leányai még a XV-ik század végén, sőt a következőben is élnek.

Azt sem hagyhatjuk észrevétel nélkül, hogy szerző, a ki tájékozatlan a Felvidék helyneveire nézve és olykor családjaira nézve,

olyan stemmákat is közöl, a melyek csodálkozásunkat nagy mérvben felkeltik. A Kis-Szelcsényi és Nagy-Szelcsényi családokat pl. összeházasítja, nem tudván, milyen chaost teremt vele a felvidéki genealogusnak. Igen érdekes stemma volna az, a hol a két család egy-egy tagja szerepel (jegyzetek 140. sz. 769. l.) mint házaspár. Ebbe azonban közelebbről nem bocsájtkozunk, mivel a Kis-Szelcsényi-családot egyáltalában nem merjük elfogadni, avval soha nem találkoztunk. Néhai Nagy Iván munkájában a Szelcsényi-család, sajnos, teljesen össze van keverve a Zelchényi-családdal, a mi onnét következett, hogy a két név, mely régebben Z betűvel, később S és Sc betűvel is iratott, igen hasonló, s a név közepén egy betű hol c-nek, hol pedig e-nek olvastatott. Ismereteink mai állapotánál a Kis Szelcsényi-család létjogosultságát el nem fogadhatjuk, de van egy Kis-Szelesén, mai helyesírással Kis-Szelezsény. Ott lakott egy Kis-Szelesényi nevű család, a melyről szerzőnek tudomása is van, mert a 156-ik lapon mondja, hogy 1478-ban Forgách Péter és Gergely a magtalanul elhalt Kis-Szelesényi Jánosnak birtokát adományul nyerik, de az elhalt rokonai évekig megakadályozták a beiktatást. Továbbá a fejvesztésre ítélt Nagy Szelesényi István javait Gecsfalván (értsd : Getfalu), Újfalu és Nagy-Szelesénben a király szintén nekik adományozza. Így tehát a Kis-Szelesényi János magvaszakadtán nyernek Forgách Péter és Gergely 1478-ban birtokadományt, 1482-ben pedig a tőszomszédos Nagy-Szelesényben, az elítélt Nagy-Szelesényi István javait. Ezeket olvassuk az idézett mű 156-ik lapján. Ezen birtokátszármazásról és a fejvesztésre ítéltnek későbbi sorsáról, sajnos, nem szólt a szerző. A Nagy-Szelesényi-család Bars vármegyében még soká elsőrendű szerepet viselt s nem egy alispánt adott a vármegyének, s még ezután is ősi földjén, Nagy-Szelesényben, egész a XVIII-ik század közepe felé bekövetkezett magvaszakadtáig virágzott. A birtok eladományozása tehát nem lehetett oly súlyos következményű a családra.

Hogy a szerző a két nevet összetévesztette, azt később maga igazolja be. A 156-ik lapon *Kis-Szelesényi* Jánost említi, a 169-ik lapon ugyanezen Jánost *Kis-Szelcsényi*-nek nevezi, sőt magvaszakadásának felemlítésével világosan bizonyítja, hogy az örökhagyó ugyanazon egyén. Ama magvaszakadt Kis-Szelesényi Jánosnak (de e helyen Kis-Szelcsényinek nevezi) leányait említi, a kik pórt indítanak a donatarius Forgáchok ellen; ezzel kapcsolatba hozza szerző azon tényt, hogy a Forgáchok 1481-ben bevádolják Szelcsényi Istvánt és Pétert (így!), hogy Nadányi Zsigmond a megelőző év nagybőjtjében Ördög Péter fia, János és Béládi Pállal a Komjáthi-kastélyt megtámadták és ott erőszakoskodtak és raboltak. A Szelcsényiek esküvel vélték magukat tisztázhatni, de Szelcsényi István esküjét a vizsgálat hamisnak találta. 1482 márczius 5-én Szelcsényi

István pervesztes lesz, Getfalu, Ujfalú és nagy-szelcséni javai az ország törvénye szerint a felpereseket illetik; de az idézett 156-ik oldalon ugyanezen birtokokat szerző a fejvesztésre ítélt *Nagy-Szelesényi István* tulajdonának mondja, nem pedig *Szelcséni Istvánénak*. Ugyanazon évben, írja szerző, újabb királyi parancs kiküldi a szentbenedeki konventet, hogy a beiktatást hajtsa végre; de hol? Nem talán Nagy-Szelesénben, vagy Kis-Szelesénben, hanem Kis-Szelcsénben! Meggyőződésünk, hogy szerző úr nem tudja, hol fekszik ezen jelentéktelen falu, mely soha semmiféle nexusban nem állott tudtunkkal sem a két Szelesénynyel és uraival, sem pedig Szelcsénnel. 1488-ban a pört kiegyezéssel fejezik be, a Forgáchok a Kis-Szelcsénben (így!) zálogjogon birt részt visszajárják a Szelcsénieknek, de visszakapják a Kis-Szelcséni (így!) János özvegyének kifizetett hitbérösszegét. A birtokot a család (értsd: Forgách) 1490-ben elcseréli más-más vidéken fekvő javakkal együtt Családi Péternek Kernye, Farkasdavorán (értsd: Folkusdovorán), Nagy-Szulány, Geszte, Farkas-Ladány (ez is Folkus-Ladány), Tiszolcz, Nyitra- és Ken-ben (érthetetlen) Bars megyében lévő javaiért (a király ezt megerősíti 1490 márczius 7-én).

Jelentékeny pör folyt 1470 után egész a XVI-ik század elejéig néhai Zelcheni Jánosnak fia, Hrussói Zelcheni Pál megöletéséből kifolyólag. Ebben a megöltnek számos leánya szerepel, de egyetlen férfitagja nincsen a családnak, pedig ha lett volna, ugyancsak meglőn említve. Ez is világos argumentum, hogy István és Péter nem voltak Szelcséniek, hanem Szelesényiek.

1453-ban Szelcseni Gáspárral, Ghymes-várnagyával találkozunk (171. l.), a kinek a Szelesénynyel határos Gesztődön (ma Gesztőcz) 1462-ben földeket adnak zálogba Forgách Péter és Félix (ez utóbbi a másik ág tagja a családfa szerint). Kérdezzük, minek vett volna Szelcseni a távoli Gesztőczön földeket zálogba? De hogy Szelesényi Gáspárnak azon földek keze ügyére lehettek, nagyon is elhiszszük, hisz düllő szomszédja volt. Ugyanott olvassuk, hogy 1470-ben a másik ágbeli Miklós fia, Forgách Péter Hizéren (Aranyos-Marót mellett) ott levő részét Kis-Szelcséni Istvánnak adja zálogba. Bizonyára ez is Kis-Szelesényi volt.

1449-ből találunk egy kis adatot a Forgách-család történetében, a mit itt el nem hallgathatunk, mert argumentumaink ezáltal is egygyel szaporodnak. Az idézett mű 183-ik lapján olvassuk, hogy ez időben a Forgáchok az Elefántiakkal, névszerint Mihály és Andrással pörben állottak. 1462-ben említett Elefánti András az Oszlányiakkal szövetségbe Herestyént, Ghymest, Szelcsént (így!), Szentmártont, Marótot, Csitárt és a két Kelecsényt végigpusztítja s a Forgáchok vámszedőit elűzi. A felsorolt helységek mindannyian zsitvavölgyiek, csak Szelcsén nem; ez messze oda a Nyitra völgyében

fekszik, helyette Szelezsén értendő, a mely ott fekszik Szentmárton, Marót s Ghymes szomszédságában.

Az 1443-tól 1461-ig Szelcsényi (így !) Gáspár mondatik Ghymes-vár várnagyának. Valószínűbbnek tartjuk, hogy ez is Szelesényi volt, a Szelcséniek kevés tagból állottak, Gáspár névvel eddig nem találkoztunk ; a Szelesényieknél, úgy látszik, hogy ez kedvelt keresztnév, még a XVI-ik században is találunk Szelesényi Gáspárt, bars-vármegyei alispánt (lásd 192. lap).

A 197-ik lapon azt írja szerző, hogy 1478-ban a király Forgách Péternek, János fiának többi közt Kis-Szelcsén egy részét, 1482-ben pedig Nagy-Szelcsént (így !) adományozza. Ez minden tekintetben hiba. Szelcsén soha és sehol nem nevezetett a »Nagy« jelzővel. Forgáchnak pedig azért nem adhatta a király, mert mások kezén volt.

Világos, hogy az adat a két Szelesényre vonatkozik, csak hogy ez esetben is rosszul van közölve, mert Nagy-Szelesényt az egészet nem adományozhatta el a király, mert annak tekintélyes része folyton a Szelesényi-család kezén volt, még kétszáz évnél is tovább.

Az olvasó kedvéért kijelentjük, hogy Bars vármegyében, a két szomszédos faluban Nagy- és Kis-Szelezsényben régtől fogva bírt ilyen nevű család, egész a XVIII-ik század közepéig. A Nyitra-völgyben pedig Szolcsányban (a régi Zelchen vagy Szelcsén) a Zelchén-i család bírt, de fiágon még a XV-ik században magvaszakadt. Van egy kis falu szintén a Nyitra-völgyben, melynek neve Szolcsánka, de ez sohasem tartozott a fentebbi érdeksphaerába.

Utoljára kísért ezen fatális két helynév 1660-ban, ekkor ismét a Szelcsényi névvel találkozunk. Ezen évben Forgách Ádámnak, a Feldmarschallnak egy hűtlen gazdatisztje volt, ennek neve, a szerző szerint, Szelcsényi János. Minthogy a régi Szelcsényiek már majdnem kétszáz év előtt kihaltak volt, ezen adatot el nem fogadhatjuk. Ezután öt évvel, 1665 márczius 4-én, a király gróf Rákóczi Pál országbíró és mások közbenjárására, Szolcsányi Mártont, szepesi kanonokot és általa Kralowich Duvrany Jánost, nemkülönben Haczowicz Jánost, Györgyöt és Istvánt, mindannyi Szolchányit, továbbá Tapolchany Mártont és Nyitray Mártont atyafiakat (fratres consobrinos suos) a statu et conditione ignobili kiveszi és megnevesíti és címerrel megadományozza. Minthogy ezen nemtelen családbelieket Szolchányaknak nevezték, bizonyára azon hűtlen gazdatiszt is így nevezi vala magát, ha azok rokonságából való. Ez időben a helység is már rég nem Zelchen, hanem Szolcsány nevet viselt. A Szelesényi-család azonban még fennállott, tehát több mint valószínű, hogy az e-betű ismét c-nek vétetett, mint a hogy a mű lapjain gyakran találtuk s a hűtlen sáfár nem a kihalt Szelcséniekből származott, hanem Szelesényi volt.

A 183-ik lapon egy unicummal találkozunk, a mit szerző a 185-ik lapon ismét, az Oszlányiak, zárjelben oda illeszti Simonyiak s alább írja : a Simonyi-család oszlányi ágáról. Hol merítette szerző ezen kapcsolatot a két család között, nem tudhatjuk, de eddig sem adatot, sem genealogust nem találtunk, a ki ezen két ősrégi Árpád-kori családról a közös leszármazásnak a legparányibb adatát is említené. Hogy nekik Nagybéluson jobbágyaik voltak, ezt is említi szerző, de ilyen nevű falu sohasem volt, nyilván Bielicz értendő.

A mezőkeszi birtok ügyében a Forgách-ősök az Apponyiak őseivel (még egyik sem viselte a család későbbi nevét) pörben állottak, de erről nem találtunk említést, holott az Apponyi-Codexben ezen jogügy tüzetesen tárgyalatik.

A 301-ik lapon olvassuk, hogy Forgách Péter 1580-ban Kazai Gyula fia János birtokrészeit kapta (kir. adomány alapján-e nem tudjuk) Peresztlény, Körtvélyes és Nagy- és Kis-Krstyene falvakban. Sajnáljuk, hogy szerző ezen Kazairól semmit sem szólt; ki volt, elhalt-e, vagy hűtlenségbe esett volt? Hát ha nem is volt Kazai, hanem Kazzai? Szerzőt lehet, nem érdekli a név e két variánsa, de bezzeg érdekli azt, a ki azon vidék multjával foglalkozik, a mely vidékről szerző folyton kénytelen szólni, de azért iránta sehogy sem tud megmelegedni.

Minthogy a Forgách-családnak legrégibb és legnevezetesebb székhelye Ghymes vára és környéke, erre és ezen nagykiterjedésű vidék lakosságára, melylyel a család hatszáz évnél tovább sűrű érintkezésben volt, érdemes lett volna több figyelmet fordítani, de azt tapasztaljuk, hogy ezek iránt a szerző a legkisebb érdeket sem tanúsítja. Azon ősrégi családok, melyek közül sokan épen oly rég, sőt régebben, mint a Forgách-család laktak ugyanazon vidéket, megérdemelték volna a velük való foglalkozást, ez volt azon társadalom, a melyben az illustis Forgáchok éltek, mozogtak. A mi pedig magát a vidéket illeti, minden lapon tapasztaljuk, hogy az teljesen idegen volt és maradt is szerző előtt. Ha ezen momentumokat tekintetbe veszi vala szerző, sokkalta érdekesítőbbé válik nagyszabású munkája.

Sokszor nagyon szembeötlő szerzőnek tájékozatlansága a helyi viszonyokat illetőleg; vígan beilleszt neveket, melyek a *hiányos olvasás* következtében eltorzulnak és nem bánja, hogy ez által a szöveg érthetatlenné és értéktelenné válik. A 211-ik lapon pl. az áll, hogy a benedeki apát jobbágya előbb *Gyeszed*-en (így !) lakott, utána »*Császár*ról Herestyénre« stb. Gyeszed bizonyára nem más, mint *Gyewröd*, Császár pedig *Thazzar*, a mai Taszár. Zsére, Kálasz, Kálna és egyéb helynevek is rendszerint eltorzítva állnak a szövegben, a mi a tájékozatlanságot s érdeklődés hiányát árulja el.

A 117-ik lapon olvassuk »Renespergből Szamonba ment Setét-

kuti András molnárát elfogta stb.« A két helynév egyikét egy-két betűvel kiigazíthatta volna szerző, hisz az ismeretes szabad királyi bányaváros.

A 481-ik lapon olvasunk Alsó-Kürti Ghyecz Jánosról, holott szegénynek praedicatuma Assa-Kürt. Magyar genealogus hogyan írhat ilyet?

A 485-ik lapon olvassuk, hogy Lossonczy Anna 1595 február 22-én meghalt Szomolyán (így!). Ezt a helyet sem ismeri szerző, különben azt írta volna: Szomolányban; világos, hogy itt a név utolsó szótagját ragnak magyarázta. Itt több ízben Annának nevezi szerző Forgách Zsigmond nejét, ellenben ott, a hol a pontosság legkiemeltesebb volna, a nagy családfán, Katának.

A 285-ik lapon a trencsényi tartozmányok nevei el vannak torzítva. Szucsé kastély neve Szucsá. Baánfalu helyesebben Baan, tótul Banowce, a mi régtől fogva szabadalmas város, Brocsolyop helyesebben Brezolub. Nagy fáradságot nem okozott volna e hibákat mellőzni.

A 457-ik lapon a Práznóczy-család javairól van szó, a melyekre Forgách nádor adományt nyert, a mely azonban sohasem érvényesült. Hogy azon ingatlanok szerző előtt teljesen ismeretlenek, kitűnik már a felsorolt nevekből; egyik falu nevéből két falut csinál, egy másikat — mirabile dictu — »Horn« név alatt mutatja be; ilyen pedig, merjük állítani, egész Magyarországon nem akad, de a szerző a név végső szótagját ragnak vélte s így a helynevet megcsonkítva örököltette meg a műben. Miután több ízben olvasunk róla, hogy ezen javak a Forgách-család érdeksphaerájába tartoztak, egy helyen azt is mondja, hogy sok pörösködés után csak a XVI-ik század végső éveiben jutottak a Forgáchok azok birtokába. Mi ellenkezőleg úgy tudjuk, hogy ezen birtokok zöme azon időben a híres Pogrányi Benedek kezeiben vala. Akkor már két évtized óta folyt az a nevezetes határvillongás, mely a XVI-ik században kezdődvén, a XIX-ikben fejeztetett be. Nagy pör volt ez. Práznócz birtokosai sok pöriratban említetnek, de a Forgách név nem szerepel, vagy legfeljebb csak mellékesen. Ezen nagy causáról nem szól szerző, talán tudomása sincs róla; ez alighanem a legerősebb bizonyíték, hogy a Forgách-család ezen birtokokat csak a papiroson bírta, de aligha nagyon érdekelte is a családot ezen vagyon, a mi nagy váruradalmihoz arányítva, elenyésző volt. Alább azt olvassuk, hogy 1613-ban a király újból és végleg Forgách Zsigmondnak adományozta e javakat. Itt új ellenfeleket nevez meg szerző; csak azt csodáljuk, hogy miért nem szólt soha a causal-nexusról, a mely a különféle pörbeli ellenfelek közt fennállott, akkor könnyebben megérthetnők a narratiót. Így ezek csak deus ex machina módjára tűnnek fel, s ki nem

vehető a jogi kérdés alapja. Hogy akkor, a midőn Forgách-kézbe került Nagy-Tapolcsány uradalma, sok pör keletkezett és folyt, tudjuk; olykor meglehetőes pressio is szerepelhetett, mert még máig is a nép megőrizte egy, úgy látszik, meglehetőes erőszakos procedurának emlékét, melynek következtében a Forgáchok uradalmához olyan hosszú földsáv hasítottatott a Nagy-Tapolcsányhoz szomszédos községek területéből, a mely kirívólag az erőszakos foglalás mellett bizonyít.

Mulattató olykor, a régen mult időkbe afféle egész modern szót vagy intézményt becsempészve látni. Az 587-ik lapon szerző a birtok felosztásánál a leányok »bizonyos pénzbeli kárpótlását« említi, a közjog ezt quartaliciumnak vagy leánynegyednek nevezi. Az osztálynál II. Ádám gyermekei közt, a leánytestvérek részét azonban nem adják kezeikbe, hanem — bankba (így!) helyezik kamatra. Csak közölné velünk szerző a szót, a melylyel az ilyen akkor nem létező intézetet jelezték.

A »várjobbágyok« kifejezést is történész, úgy hisszük, a XVI. század végén már nem alkalmazhatja a történeti irodalomban elfogadott értelemben (v. ö. 286. l.).

A 106-ik lapon ez áll: »... Lajos király nem egészen (így!) jogszerűen tartotta vissza magánál a Csák halálával felszabadult birtokokat«. Erre nézve azt jegyezzük meg, hogy nem Lajos, hanem Károly király foglalta azokat le magának, s ha, a mint szerző előadja feljebb, Ghymes várát már 1312 táján foglalták vissza Chák Mátyustól, nem halálával, hanem 8 évvel előbb. Azon jogszokást pedig, hogy ilyen esetben a visszafoglalt vár a korona tulajdona lesz, még Mátyás király alatt is érvényben látjuk; ha a vár »propter malam custodiam« az ellenség kezébe kerül, elvész a birtokjog, s átszáll a koronára.

A 655-ik lapon szerző elmondja, hogy midőn Chák Máté emberei Ghymes várát ostromolták; a várát védelmező két testvér egyike, a fiatalabbik, titkon kiszökött s az értékesebb okleveleket a zabori konventben letéteményezte. Ezt élénken ecsetelvén, tudásvágyunkat felingerlő, de, sajnos, többet semmit sem szólt szerző; pedig ha tudja, hogy két testvér védte a várat, neveiket is nyilván ismeri, de elhallgatja, megmenekül-e a várban maradt testvér? A Ghymesen őrzött idegen oklevelek felemlítése is ingerli érdeklődésünket, hiszen a Kazai Kakas Gyula felesége Turóczy Benedek leánya levelei; ezekről talán fel sem tételezi szerző, mennyire érdekelnék egy odavaló monographust, mert ezen nevek körül sok függő kérdés összpontosúl; szerző pedig terjedelmes művében többször említi a Kazaiakat, de ügyet nem vet rájuk. A hol az okleveleket tartalmazó ládákat említi, akaratlanúl a kíváncsiság fog el, vajjon azon 1644-iki regestrum megfelel-e és milyen mértékben

a ma meglévő levéltárnak. De magyarázatot is szeretnénk egyik-másik birtokra nézve, p. o. mi értendő a vörösvári uradalom alatt és hol fekszik az?

A 156-ik lapon olvassuk, hogy Forgách Gergely 1483-ban harmad magával Bars vármegye főispánja. Ez unicumszamba menne, ha való volna. A két főispántársat így nevezi szerző: az év elején Revistyei Bári Balázs, az év második felében Nagy Semsei Balázs. Nem veszi szerző észre, hogy ez egy és ugyanazon személy? ki az imént szerzett Revistyéről írja magát, de egyúttal a csallóközi Báról (talán Gálos-Baar?), a másik félévben eddigi szokott nevén s a ki nem más, mint az egri püspöknek, Orbánnak a testvére, s ez időtől, 1483 október 2-ikától fogva a szerző szerint Bars főispánja.

A 152-ik lapon egy kis chronologiai *tévedés* lopódzott a szövegbe; Várna helyett ugyanis a 48 év előtt szerepelt Nikápoly áll!

A 209-ik lapon hosszabban foglalkozik Ugrócz (az oklevelekben Wgrod) várával, de ennek bonyolódott viszonyait szóval sem említi, hogy az a Pongrácz-család leányágának tulajdona, hogy a mohácsi vész után Zablatiák kezén van, hogy a Doctor Péternek nevezett Zilagynak milyen jogai vannak hozzá, habár a Zápolya-párti Zablati Györgytől elvételét s Révay Ferencz kezére bízott 1528-ban a vár stb., ezekkel indokolhatta volna a Forgáchok kései beiktatását. Ugyanitt olvasunk a nyitrai megyei Kis-Trencsén birtokról. Ilyen nevű helység ösmeretlen, bizonyára rossz olvasás szülte a nevet, pedig a nyitirai káptalan őrzi az adatot.

A 231-ik és 232-ik lapon olvassuk, hogy Forgách Zsigmondnak czímeres ágyui állanak a nagyugróczy várban. Ezen eset is magyarázatot kívánt volna; először is ilyen nevű vár soha nem létezett s ez időben Ugrod vára (a mai Zay-Ugrócz) Salczer György hűtlensége következtében a király nevében lefoglaltatván, kevéssel 1531 előtt Révay Ferencznek (a Personalis, később nádori helytartó) kezeibe adott volt.

A 236-ik lapon a Forgáchokat *köznemeseknek* írja szerző; ez téves; czímet viselő főrend, azon kevés, néhány gróftól, a ki czímét máshol szerezte, eltekintve, régen nem volt hazánkban; a nagy megkülönböztető jel volt a kőház; a ki ilyet (értsd várat) bírt, ezzel nagyobb hadikötelezettség járt, bizonyos számú zsoldosokat (stipendiarios), banderiumot tartott, az ő szolgálatába szegődtek a köznemesek, s ezek mindenkor szolgáltnak neveztetnek; ilyen várúr volt a XIII-ik században már minden Forgách, szolgálatában állott nemcsak a számtalan úgynevezett kurtanemes, hanem még olyan is, a kinek-családja kőházzal bírt, mint p. o. a Simonyiak s mások. A várral a bíraskodás, a szabadispánság járt, szóval sokban különbözött a szerény portáján tengődő kismenestől. Máig él a törvényben gyökerező szó: »una eademque nobilitas membrum sacrae coronae«;

de azért ama bizonyos megkülönböztetés nagyon is megvolt minden időben.

A 275-ik lapon Melobrandini pápai követről van szó, vajjon a név nincsen-e elhibázva Aldobrandini helyett?

A 300-ik lapon említetik a ghymesi várnagy levele Majthényi Andrásához; ez pedig nem létezett, hanem Bertalan, ez volt Forgách Lászlónak atyja, 1551-ben. Ez már közönséges genealogiai hiba.

A 411-ik lapon szerző Forgách Ádámnak vezekényi véres győzelméről nagyon keveset szól, mindössze hét sort szentel ezen haditénynek s azt mondja, hogy két óráig tartott az ütközet, pedig más források azt állítják, hogy két napig tartott. Ghymes várával szemben vívta Forgách Ádám ezt a kemény harczot, melynek emléke még ma is éla nép száján, s a híres család historiographusa nem tartja érdekesnek ezen minden időkre szóló monumentális munkában ezen híres fegyvertényről kimerítőleg írni. Még ha mégannyiszor is írták volna le minden részleteivel kimerítőleg a vezekényi győzelmet; ennek legtökéletesebben leírva ezen munkában kell vala foglaltatnia. Első sorban Forgách saját családjának sok ezer jobbágynál segített győzedelmével és szűkebb hazájának megmentője lett; nagy olajfestmények a vidék uriházaiban maig megörökítették a nagy eseményt is.

A genealogia sikamlós terén a botlások, helyesebben elcsuszamlások gyakran fordulnak elő, tudja azt mindenki, a ki ezen szakmával foglalkozik; de azt is, hogy a kudarcznak többnyire még komikus oldala van: »c'est le ridicule qui tue« tartja a francia közmondás. Ilyen esetre akadunk a mű 301-ik, helyesebben 778-ik lapján; pedig könnyen kerülheti vala el szerző, ha csak az annyiszor úton-útfélen ócsárolt Nagy Iván-t üti fel. A tévedés a következő: Záblathi Lőrinczről azt írja szerző, hogy felesége másodszor Hrussói N.-hez (névtelen) ment férjhez; no hát ezzel igen nagyon sokat mondott szerző. A vas-kos kötetben gyakran foglalkozik Hrussó várral, olykor úgy hisszük, többet a kelleténél és mégis annak legfeltűnőbb epizódját ismerni nem látszik; ez azon időszak, a midőn a Záblathiak birták és olyan dolgokat míveltek, a mik az egész országban nem csekély sensatiót kelthettek. Szerző az idézett helyen világosan bizonyítja be tájékozatlanságát, a midőn Tőkésujfalusi Margitot férjhez adja — saját gyermekéhez! Ez mégis a legnagyobb botlás, a mit genealogus elkövethet. Más Hrussóiak, mint Lőrincz fiai, nem léteztek. Nem tudja, hogy Záblathi Lőrincz az összes Hrussóiaknak atyja, s hogy ezek a vár megszerzése óta ez utóbbi nevet használták sűrűn; arról sincs tudomása, hogy ezen család a Felvidéken sokfelé bírt és jelentékeny szerepet viselt. Daczára, hogy Forgách Miklós onnét vett feleséget, a kit szerző Trencséni Juliának nevez, pro superabundanti, még Lőrincz leszármazóit is közli, köztük Jeromost, a kit Hrussóinak nevez, még

sem veszi észre a tévedést. Ily eljárás mellett aztán lehetetlen a genealogusok részéről elismerést aratni.

A 497-ik lapon tudatja szerző velünk az ifjú Forgách Ferencnek ösmeretes meggyilkoltatását, mire Jakusich Jánost »levelesítették«; szerző ezt a kitételel igen szereti alkalmazni, de a nagy olvasóközönségnek legnagyobb része ezt a kifejezést nem érti, mert szokatlan, még sokkal jobban értené, hogy ha ott állana, hogy proscibálták, miért tehát ezzel az ismeretlen szóval is terhelni az olvasót?

Az 501-ik lapon olvassuk, hogy Forgách Ádám 1637-ben nőül vette az evangélikus Széchy Borbálát, ki néhány hónap múlva már elhalt és Gácson végrendeletében férjére hagyja Galgóczot 32.000 frtban és egyéb hozományát is. Megkönnyíti vala szerző az olvasónak ennek megérthetését, ha szavaival nem takarékoskodik ennyire s a nő galgóczy birtokjogának eredetét is közli; de hát ezen magyarázatokkal közönségesen adósunk marad.

Az 503-ik lapon ezt írja szerző a nádor, Forgách Zsigmond többi gyermekeiről: Mátyás, Klára, Ferencz, Zsuzsa, Erzsébet és Franciskáról bővebben nem szólunk, mivel korán elhunytak. Ezen rendszertelen eljárást a genealogiai téren, a hol minden legkisebb adat feljegyzendő, semmiképp sem helyeselhetjük, a mit különben már feljebb is említettünk. Az 509. lapon áll: Thököli Imre seregében Forgách Istvánnak mindkét fia harczolt a király emberei ellen; de neveiket szerző nem is említi. Kik ezek? A családfán öt fiát látjuk, háromnál nincs évszám, ezek talán korán elhaltak, hanem mégis, egy évszámot megérdemeltnek volna, de ha a család egyik legfőbb díszének, a nádornak korán elhalt gyermekeit be sem iktatta a családfába, miért vezette amazokat rá? Talán azért, mert testvéreik Thökölit szolgálták? Ugyane lapon áll: F. György ifjabb fia katona volt, tábornokságig vitte, róla több mondanivalónk nincsen; neve nincs is kiírva, de ezen Györgynek öt fia áll a családfán. Hát ezen eljárás nem vall genealogusra. Ezen a lapon az évszámok bármennyire is kívánatosak, következetesen mellőztetnek.

Az 511-ik lapon megint ama boszantó homályos mondatok egyikével találkozunk. Bercsényiék és Forgáchok közti barátság és némi rokoni kötelék említetik. Nem értjük, hogy a szerző mint genealogus, nem tartja érdemesnek ama »némi rokoni köteléket« röviden megfejtetni, hisz ez adja meg a kulcsát többrendbeli családi és birtokjogi kérdéseknek; ha elmondja röviden, ki volt Bercsényi Miklós első felesége, a kinek ő harmadik férje volt, s ha Csáky Krisztina két megelőző férjét megnevezi, az olvasó azonnal tájékozást nyer. De szerző mintegy vaskövetkezetességgel óvakodik a magyarázattól, pedig az olvasó efféle kis flambeaukat hálásan venné, igaz, ha szerző tudott a családtani labirintusokkal megküzdeni, miért nem az olvasó is; úgy van, de ezért a megkínzott olvasótól nem arat elismerést.

Sok, nagy birtokpörökről, fontos és mellékes jelentőségű ügyekről gyakran bőven szól szerző, de Ghymes visszaszerzéséről, ennek sokféle részleteiről elég keveset; felsorolja a birtokot is, de már arról nem értesülünk kellőleg, hogyan történt az, hogy a nagymeny-nységű faluból utóbb csak három maradt meg a család birtokában; még azokról, a kik évekig ezen reacquisitióban segítették Pál grófot, kik mint jeles jogászok ugyancsak nehéz küzdelmet vívtak megbí-zójuk érdekében, értjük Bars vármegye főjegyzőjét, utóbb alispánját s az akkori *causarum regaliū directort*, a kiktől sok levelezés maradt fenn, ezekről egy szót sem közöl velünk, pedig hogy a Forgách-család összes birtokai közt minden esetre Ghymes vár volt a gyöngye, melyhez a család egész tradíciója, dicsősége fűződött, kétséget nem szenved. Ez megbocsáthatatlan mulasztás.

Egy feltűnő körülményt meg kell még említenünk. Forgách László a családfa szerint 1699-ben született és háromszor nősült, a családfa szerint tíz gyermeke volt. Ezek között két Lászlót találunk, a kiknek egyike 1724-ben született és 1725-ben elhalt, a másik László pedig 1777-ben született; a családfa szerint a két fitestvér között tehát 53 évi korkülönbség volt, s így az első atyjának 25-ik évében született, a másik László apjának 78-ik életévében. Annál inkább véltük ezen körülményt felemlítendőnek, mert ugyanezen ágnak következő generációjában is találunk nagy korkülönbséget, már pedig, ha az előbbi generációban ezt annak is tulajdoníthatjuk, hogy a tíz gyermek atyjának, Lászlónak, három felesége volt; ezzel ellenkezőleg József csak egyszer nősült a családfa szerint, mégis azt találjuk feljegyezve, hogy egyetlen fia, Károly, 1780-ban született, három leányának egyike, Antónia, Fáy Jánosné pedig 1823-ban. Tehát itt — még pedig apáúl-anyáúl egytestvérek között lett volna 43 év korkülönbség, ami igen valószínűtlen.

A 726-ik lapon megint csak tévedéssel találkozunk, szinte sajnál-koznunk kell, hogy szerzőt a sors ennyire üldözi. Miután a szövegben bőven megismerkedtünk volt a sokat említett, sőt olykor ócsárolt Ádám gróffal és testvérével, Zsigmond Ádámmal, ugyanezeknek grófi diplomájára akadunk s mit találunk, hogy nem is hívják Zsigmond Ádámnak az országbíró s Marschall testvérét, hanem János Zsigmondnak; már most csak az a kérdés, hol a tévedés: a családfán, vagy a császári diplomában?

A 725-ik lapon olvassuk, hogy II. Ferdinánd Pozsonyban márczius 20-án 1627-ben Forgách Ferencz bárót, Bars főispánját és Szécsény kapitányát a grófi méltósággal megajándékozta.

A forrás királyi könyvek X. 7., 1. és íme, a 741. lapon azt olvas-suk, hogy III. Ferdinánd 1647-ben márczius 20-án Forgách Ferencz bárót grófi rangra emeli. A forrás: Királyi könyvek X. kötet, 7., 1., tehát ugyanaz, mint a fentebbi. Lehetetlennek tartottuk a dolgot,

kerestünk egy más Ferenczet a családfán, bűnbaknak, de nem lehetett találni. Az a különös a dologban, hogy épen azon időben, midőn ezen Ferenczet Jakussich János emberei valahol — Pruszká közelében talán — megölték, ugyanakkor emelte őt a királyi kegy grófi rangra, csak 8 hónappal előbb. Ha igaz; mondhatjuk, mert nem tudjuk, a kettő közt melyik a való.

Idősebb Károly grófról nem említi a monographus, hogy a XIX. század első évtizedeiben úri házában, tudósok, művészek sűrűn látott vendégek voltak, gyakran hosszú időre, hónapokra telepedtek oda; olykor szellemi versengések alkalmat nyújtottak a háziúrnak az erőket mérlegelni, s akadt olyan is, a ki kiváló szellem hírével érkezett Ghymesre, de néhány hónap mulva hitelvesztetten távozott onnét, a súlyos kritikától kiüldözve. A XIX-ik század első tizedeiben a társadalom, habár a finomabb műveltség alapja német volt, de a haza érdekében előre tört; nevezett legidősebb Károly gróf mint modern gondolkozású hazafi, egyike volt az elsők közül, a kik a cukorgyártást felkarolták, igaz, hogy a nagy gyári épülethez az ősi vár is kénytelen volt anyagot adni, de hát akkor az ősi világ csak imént omlott volt össze, annak emlékei tehát még nem birtak azon patinával, melyet ma a pietás nyújt, s Károly gróf 1781-nek születettje, Voltaire híve volt; a határozott haladás embere, nagy művészbárát, maga is szenvedélyes festő, a ki festőket is gyakran látott magánál, jelesen Schnorr von Carolsfeld neve jut eszünkbe hamarjában, e mellett azonban nagy hippologus, mint a nagy Széchényi, szenvedélyes lovas és vadász és fölötté finom, szellemes társalgó volt. Mint a »Honderű« kortársa, ő is sok csalódást tapasztalt, élete alkonyán belefáradva, mondjuk mintegy 75 éves korában egyetlen fiának adá át az uradalmat s Prágába vonult. Ismerjük sírját Ghymesen, de ha nem csalódunk, Prágában halt meg.

Fiáról, Károlyról, szerző mint pályafutásában »punctum saliens« a mouflon telepítését örökíti meg; feljegyezhetne volna mindazonáltal, hogy ő az 1848 előtt és utáni anyagi csapások, a cukorgyár, parquettgyár stb. vállalatok s az általános kedvezőtlen anyagi helyzet által nagyon hanyatlott vagyont nagy mértékben gyarapította, folyton akvizált és fáradhatatlanul oda törekedett, hogy a szép vagyont képviselő hitbizományt egy rokonára »in sexto gradu consanguinitatis« átszármaztathassa. Nagy műveltségét, klasszikus latinitását, mellyel nem egyszer a katolikus papság ifjabb nemzedékét zavarba hozta, szintén felemlíthette volna; nyolcz nyelvet beszélt, kedvencz szakmái a geographia és a zoologia voltak; főbb olvasmányai utazások leírása és az állattan, ezzel kapcsolatosan minden, a mi a vadászat körébe tartozott; ennek ő volt tudományos szempontból véve határozottan hazánkban nagymestere; a portugál nyelvet csak azért tanulta meg, hogy a nagyhírű portugál útleírásokat

eredeti szövegükben olvashassa. Ezeket, bár nem a feladatunk, itt el nem hallgathattuk. A ki az atyja s az ő idejében Ghymesen megfordult, soha el nem fogja felejtetni az élvezetteljes napokat. Úgy az apa, mint fia szellemük s műveltségüknél fogva a családnak igen kimagasló tagjai voltak, meglehetősen túlszárnyalván az akkori nemzedéket.

SZERÉMI.

VEGYES KÖZLÉSEK.

A magyar nyelv etymologiai szótárának munkálatairól már ismételten megemlékeztünk. Most az előkészületek már annyira előrehaladtak, hogy a szótár Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztésében 1914 januárjában megindul. Fel fogja ölelni az egész magyar szókészletet, tehát a köznyelv szókészletén kívül a tájszavakat is, valamint a tulajdonnevek közül is azokat, a melyeknek világos az eredetük s a melyeknek nyelvészeti vagy történeti fontosságuk van. A szótár körülbelül 200—250 negyedrév íven, 10 íves füzetekben fog megjelenni. Az Akadémia kibocsátotta előfizetési fölhívás szerint egy-egy füzet előfizetési ára 5 kor., bolti ára 6 kor 50 fillér. Előfizetnei a M. Tudományos Akadémia főtitkári hivatalánál egyszerre csak négy füzetre lehet. Előfizetőül 1913 december 31-ig lehet jelentkezni. A szerzők évenként négy füzet kiadását tervezik.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. okt. 26-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Jelen voltak : Dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök elnöklété alatt dr. Fejérpataky László másodalelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, Berzeviczy Albert, dr. Császár Elemér, dr. Gombos Albin, dr. Hodinka Antal, Horváth Sándor, dr. Illés József, dr. Kollányi Ferencz, dr. Komáromy András, dr. Lukesics József, dr. Lukinich Imre, dr. Madzsar Imre, dr. Ortway Tivadar, dr. Szabó Dezső, dr. Bártfai Szabó László, dr. Szentpétery Imre, dr. Váczy János vál. tagok, Barabás Samu főtitkár, dr. Iványi Béla titkár, dr. Bathó Béla ügyész és számos rendes tag.

Elnök megnyitva az ülést, üdvözli a megjelenteket s kérelmére

47. dr. Pethő Sándor r. tag felolvassa : *Szalay László emlékezete* című dolgozatát, melyet a jelenlévő nagyszámú és díszes közönség — köztük a báró Szalay és Hollán családok tagjai — tapssal és osztatlan tetszéssel fogadtak.

48. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Illés József és dr. Gombos Albin vál. tagokat kéri fel.

49. Főtitkár az új tagajánlásokat jelenti be. 1913-tól évd. rendes tag-nak ajánlatnak: dr. Déchy Aladár kir. közjegyző Körmöczbánya, László József orsz. lt. gyakornok Budapest, Paál Jób hirlapíró Budapest, Pázmány Lajos várm. főlevéltárnok Trencsén, Stefanusz Gyula festőművész Budapest, Wagner G. Ede levéltárnok Körmöczbánya (valamennyit aj. dr. Iványi Béla), dr. Szabó Árpád főv. tiszttviselő (aj. Mayer Gyula), Palatinus József szerkesztő Szombathely (aj. dr. Csánki Dezső), Gerdenich Alajos jószág-felügyelő Poroszka, Trencsén m., gróf Csáky Géza Budatin, Trencsénm., (mindkettőt aj. hg. Odescalchi Arthur), Gazdik János gyógyszerész és Kerekes Kálmán kir. állatorvos Körmöczbánya (mindkettőt aj. Ernyey József), dr. Sasvári Józsefné Budapest, Tóth Tivadar tanár Budapest (mindkettőt aj. Zsinka Ferencz), Müller Frigyes középisk. tanár Brassó (aj. Domanovszky S.), Kolozsvári magyar művelődéstört. szeminárium (aj. dr. Erdélyi László), dr. Magassy Dénes min. titkár Budapest (aj. dr. Illés József). 1914-től fogva: ifj. Máday Lajosné Budapest (aj. dr. Iványi Béla), Kovács J. Lajos gyakorló tanár Csömör (aj. dr. Lukinich Imre), dr. Válya Gyula orsz. levéltári tiszt Budapest (aj. Barabás Samu).

Megválasztatnak.

50. Főtitkár előterjeszti az 1913. évi május 1-től szept 30-ig terjedő időről a pénztári kimutatást, mely szerint:

Összes bevétel volt a postatakarékpénztárban	9931 kor. 55 fill.
Összes kiadás	8849 » 96 »
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárban	
szept 30-án	1081 kor. 59 fill.
Ehhez adván a P. H. E. T.-nál levő folyó-	
számlai tiszta követelésünket	17.290 » — »
Összesen rendelkezésünkre állott szept 30-án	18.371 kor. 59 fill.
Tőkésítendő az előbbi értékpapir-vásárlások-	
nál fennmaradt	48 » 45 »
Az 1617. sz. magy. jelz. hitelbanki kötvények	
kisorsolási ára	1000 » — »
Ifj. Kristyóri János hagyománya	200 » — »
Gr. Kornis Károly alapítványa	400 » — »
Összesen	1648 kor. 45 fill.

A választmány tudomásul veszi azzal, hogy ezen összesen 4%-os magyar koronajáradék veendő s ifj. Kristyóri János 200 koronás hagyománya *nem alapítványi természetű tőkeként* kezelendő.

51. Főtitkár felolvassa gróf Teleki Pálnak, elhunyt elnökünk özvegye nevében a Társulat ügyvezető alelnökéhez intézett levelét, melyben a választmánynak és a Társulatnak a meleg részvétért köszönését fejezi ki.

Felolvassa továbbá, hogy Elnökünk elhunytá alkalmából a Társulatnál részvételüket fejezték ki: Károlyi Árpád, báró Daniel Gábor, Laczay Endre, Breitner L. Zsigmond, id. Wolf Lipót, Horn Emil, Andránszky Ádám, a prágai Historicky Klub, a nagyvárad kir. jogakadémia tanári kara, a Magyar Numizmatikai Társulat, a Váci Múzeum Egyesület, Szepes vármegye közönsége, Debreczen sz. kir. város tanácsa, Győr sz. kir. város tanácsa, Szatmár-Németi sz. kir. város tanácsa, a temesvári közs. polg. iskolák tanári testülete, az »Athenaeum« irod. és nyomdai részv. társulat, Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, Kisbirtokosok országos földhitelintézete, a nagyvárad honv. hadapródiskola tisztikara.

Tudomásul vétetvén, felhatalmaztatik az Elnökség, hogy a részvételyilatkozatokért a Társulat nevében köszönetet mondjon.

52. Főtitkár az alapszabályok 13. §-a alapján javasolja, hogy az elnök-választó rk. közgyűlés a decz. 4-iki v. vál. üléssel kapcsolatban azon nap d. u. 1/25-kor tartassék meg.

Elfogadtatik.

53. Főtitkár jelenti, hogy néhai Bay Ilona családja a Társulat részvételét megköszönte.

Tudomásul vétetik.

54. Főtitkár bemutatja a nyári szünetfolyamán beérkezett meghívókat. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat május 25-iki r. közgyűlésén Vojnich István r. tag, az ungvári kir. kath. főgymn. 300 éves fennállásának emlékünnepe Romanecz Mihály r. tag, a késmárki ág. ev. lyceum Hunfalvy-ünnepe Belóczy Sándor r. tag, az Esztergomvidéki Régészeti és Tört. Társ. újjáalakuló közgyűlésén Iványi B. titkár és Holub József r. tag, az Orsz. Bányászati és Kohászati Egyesület közgyűlésén Dománovszky Sándor vál. tag, a besztercebányai Böhm Károly ünnepélyen Dézsi Lajos vál. tag, a Múz. és Könyvtárak Orsz. Szövetsége soproni közgyűlésén Rezner Tibold r. tag, az Erd. Múzeum Egyesület tordai vándorgyűlésén Erdélyi Pál vál. tag, végül a Hunyadmegyei Tört. és Régészeti Társ. algyógyi közgyűlésén Erdélyi Béla r. tag képviselte Társulatunkat.

Tudomásul szolgál.

55. Következik a Társulathoz érkezett kérvények bemutatása. A londoni Magyar Egyesület felkéri Társulatunkat, hogy tagnak lépjen be. A D. M. K. E. szanatórium céljaira 200 korona alapítványt kér. Reininger J. László történetíró Csallóköz történetének megírására kér megbízatást. Szilágyosmlyó r. t. város P. Szathmáry Károly emléktáblájára gyűjt.

A választmány a két első, a Társulat céljaival nem egyező kérelemnek alapszabályaink értelmében helyt nem adhat, a Csallóköz történetének megírására megbízást adni nem tartozik hatáskörébe, végül Szilágyosmlyó gyűjtőívét a tagtársak közt körözni rendeli.

56. Titkár jelentést tesz a hg. Odescalchi Arthur vál. tag 40 éves írói jubileumáról, továbbá a jövő évi trencsénmegyei vándorgyűlés mibenlétéről.

Tudomásul szolgál s a vál. a vándorgyűlés előkészítésével az elnökséget bízta meg.

57. Zárt ülésen főtitkár jelenti, hogy az Athenaeum irod. és nyomdai részv. társasággal kötött és 1911 január 1-től érvényes nyomdai szerződésünk a folyó év végével lejár s a nyomda a Társulat folyóiratai és Teleki Mihály levelezése nyomtatása iránt újabb szerződést csak 7½%-os áremeléssel hajlandó kötni, a mivel szemben a nyomda a Tört. Életrajzoknál némi előny adására hajlandó.

A választmány az Athenaeummal való újabb szerződés megkötésére az elnökséget hatalmazza fel.

58. Főtitkár jelenti, hogy a Zichy-kódex XI. kötetéből az első 14 ív már ki lett nyomva s így a szedés felszabadult. Javasolja, hogy dr. Dóry Ferencz vál. tag, a ki a korrigálás nehéz munkáját önzetlen buzgalommal végezte, választassék be a Zichy-kódex szerkesztő-bizottságába.

A választmány dr. Dóry Ferenczet a Zichy-kódex szerkesztő-bizottságába egyhangulag bevásztja s neki önzetlen munkálkodásáért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz.

59. Főtitkár indítványozza, hogy a Hadtörténelmi Közlemények tagtársaink részére féláron való megszerzése tárgyában megfelelő lépések teendők.

A választmány megbízta az elnökséget, hogy a Hadtörténelmi Közlemények féláron való előfizetése tárgyában az Akadémia főtitkárságát és a Hadtörténelmi Bizottságot megkeresse.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső
ügyv. alelnök

Dr. Iványi Béla
titkár.

Hitelesítjük:

Dr. Gombos Albin
vál. tag.

Dr. Illés József
vál. tag.

AZ 1386. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEK.

A törvények és általában országgyűlési emlékek a legbecsesebb, a legmegbízhatóbb történelmi kútfók közé tartoznak. Kiválóságuk nemcsak objektív mivoltukban van, hanem általános jellegükben is. Míg a részleges vonatkozású bármily objektív természetű kútfók csak annyiban értékesek, a mennyiben azokból az általánosra következtethetünk, ezek felmentenek a szubjektív természetű következtetések alól, midőn a közállapotokat beszédesen tárják eléink. Ennek következtében bármely kategóriába tartozó kútfók hitelének megállapításánál kiindulási pontul szoktuk használni.

Ez az oka, hogy a történetírók szívesen foglalkoznak azokkal, — és hogy eseményszámba megy egy-egy addig ismeretlen törvény felfedezése.

Ily felfedezéssel lepte meg a szaktudósokat a jóemlékezetű *Hajnik Imre*, midőn a Történelmi Tár 1878. évfolyamában »Az 1387. évi székesfehérvári országgyűlés czikkelyei« címen egy igen érdekes, becses töredéket közölt.

A közleményhez fűzött észrevételeiben csak annak bizonyítására szorítkozott, hogy a közelebbi dátum nélkül reánk maradt töredék 1387-ben kelt; de nem jelölte meg azt a nagyon is előkelő helyet, mely e czikkelyeket történelmünkben több szempontból is méltán megilleti.

E hiányhoz még egy nagy szépséghiba is járul. Ugyanazon országgyűlés határozatát már évtizedekkel előbb felfedezte és ugyanazon töredékes kéziratból közölte a szorgalmas Kovachich József.¹ A két közlemény között az a különbség, hogy a Kovachich sokkal gondosabb, a modernebb közlési szabályoknak is megfelelőbb — és hogy Kovachich — bár minden bővebb érvelés nélkül — a határozat keltét az 1386. évre helyezte.²

¹ Notitiae praeliminaries ad Syllogem decretorum comitialium cz. igen becses munkája 417. lapján.

² Erveit rejtett alakban e címben foglalja össze. Ordinum regni in fide persistentium reginis captivis, Sigismundo nondum in regem coronato e regno absente rem publicam administratium Albae Regali anno 1386. die 27. Augusti congregatorum constitutionis fragmentum.

Azon kevesek, a kik Kovachich, illetve Hajnik közleménye óta érintették a becses határozatot, hol egyik, hol a másik évszámot emlegetik, az egy Schönherr Gyula kivételével kísérletet sem téve arra, hogy állásfoglalásukat igazolják.¹

Schönherr Kovachich közleményéről nem is tudva, Hajnikkal szemben az 1386. év mellett foglalt állást, a nélkül azonban, hogy Hajnik érveivel komolyan foglalkozott és saját állásfoglalásának indokait bővebben kifejtette volna.² Felszólalása után is nyílt kérdés maradt tehát, hogy a nevezetes országgyűlést az 1386. vagy 1387. évben tartották-e.

Ez indított arra, hogy a kérdés megoldására kísérletet tegyenek s a kétségtelenül megállapított dátum alapján megjelöljem azon előkelő helyet, mely e töredéket történelmünkben méltán megilleti.

Vajjon érdemes-e e kérdésre nyomdafestéket fogyasztani, a mikor még komolyabb historikusoktól is igen gyakran halljuk hangoztatni, hogy a történelemben néhány év nem számít!?

Ha csak általános tudásról, az emlékezet megterheléséről van szó, magam is aláírom e véleményt, — de hangoztatom azt is, hogy ezt nem szabad átvinnünk a részletmunkára is, mert hiszen köztudomású dolog, hogy történétírók épen az időrend elhanyagolása által követhetik el a leggorombább hibákat.

Különben is a maradványok körébe tartozó forrásról van szó. Ezeknek nagy bece épen abban van, hogy minden tendenciától, subiectív vonásoktól menten közvetlenül az eseményekből, *véletlenül* maradtak reánk; természetesen akár önmagukban, akár más forrásokkal kapcsolatban csak úgy ismerhetjük meg helyesen, a további következtetések szempontjából

¹ Így *Szlemenics* Törvényeink története cz. érdemes értekezéssorozatában (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI—IX. kötete) és *Ladányi Gedeon* A magyar királyság alkotmánytörténete cz. kétkötetes munkájában a Hajnik közleményét megelőzően, és azután *Schönherr Gyula* a Szilágyi által szerkesztett Magyar Nemzet Történetében és *Timon Ákos* a Hajnik közleményét figyelmen kívül hagyva (Magyar alkotmány és jogtörténet. IV. kiadás. 637. l.) az 1386. év mellett foglalnak állást. Csofárdalatos, hogy a szorgalmas Horváth Mihály és Szalay László figyelmét elkerülte a nagyon értékes közlemény.

² Hajnik fejtegetéseit el sem olvasta. Különben nem írná (i. m. 304. l.), hogy Hajnikot az 1387. év megállapítására a töredékben előforduló Regia et Reginalis Maiestas kifejezés *indúthatta* (így!). Hajnik őszintén bevallja és értelmesen felsorolja indokait, a melyek közül a döntő természetű az, hogy szerinte Garait 1386. szeptemberében gyilkolták meg. Minthogy a töredék róla, mint néhairól emlékezik meg és minthogy az országgyűlés napja — augusztus 27. — adva van; az 1386. évre gondolni sem lehet.

értékük csak úgy lehet, ha meg is tudjuk állapítani, hogy mily események maradványai, más szóval, ha helyesen állapítjuk meg keltüket. Hogy ítéletünket mennyire befolyásolhatja egy év, azt a szóban forgó töredék is klasszikusan igazolja.

Ha a Kovachich által megállapított év a helyes, akkor az országgyűlést nem a király hívta össze, annak határozataira fogsága miatt nem is gyakorolhatott semmi befolyást; ha Hajniknak van igaza, akkor Mária királynő kiszabadulása és Zsigmond királylányvá választása után tartották az országgyűlést. Az előbbi esetben a töredék a legelső ismert határozata a helytartói kormány által összehívott és vezetett országgyűlésnek, az utóbbi esetben e szempont elesik, vagy legalább is módosul. Mindkét esetben más elbírálás alá esnek az országgyűlés közjogi természetű határozatai, valamint a specialis jellegű, a központi hatalmat mélységes sülyedésben mutató békepontok is. Ha a határozat 1386-ban kelt, akkor a lealázó pontokat nem a lázadók pusztá hatalma, hanem a fogoly királynők életéért való aggodás és esetleges idegen beavatkozás elhárítása diktálta, ha ellenben 1387-ben kelt, akkor csakis a királyi hatalom mély sülyedésének, megalázásának példáját láthatjuk abban.

A párhuzamot még tovább is folytathatnám; de nem akarok a töredék méltatásának elébe vágni, ismétlésbe esni. Már ennyiből is látszik, hogy egy év mily különbséget tehet akár a forrás önmagában való megítélésében, akár a következtetések levonásában.

Minthogy egy specialis kérdésben nekem is e töredékből kellett következtetéseket levonnom, el kellett döntenem, hogy a két közlő közül melyiknek van igaza.

Az elért eredményt, — nem akarván másik értekezésem egységét nagy kitérésekkel megbontani, — bátor vagyok itt bemutatni.

Az ilyenfajta vitás kérdéseket külső és belső érvek dönthetik el.

Minthogy e határozat eredeti kézírata nem maradt korunkra, de különben az eredeti külső vizsgálata sem nyújthatna két egymás után következő év közül egyikre sem kétségtelen bizonyítékot, a tartalomból kell kiindulnunk és első sorban is a töredékben keresnünk korhatározó adatokat.

Ezen az egyedül helyes úton indult Hajnik is közleményéhez fűzött észrevételeiben. Ő a következő adatokat találta korhatározó jellegűeknek.

1. A határozat bevezetése megadja az országgyűlés terminusát. E szerint a töredék valamivel e terminus — augusztus 27. — után kelt.

2. A határozat egyik pontja Garai Miklós nádorról, mint néhairól emlékezik meg.

3. A töredékben előfordul — szerinte mintegy kiemelve — a Regia Maiestas kifejezés, a melyet ő Zsigmondra vonatkoztat.

4. A király mellett királynőkről (Erzsébet és Mária) is beszél a töredék.

Minthogy szerinte Garai Miklóst 1386 szeptemberében ölték meg, Zsigmondot pedig az 1386 végén koronázták királylyá (szintén szerinte!) a 2. és 3. pontban megtalálta az első korhátárt, a mely után kellett kelnie a határozatnak.

A királynők emlegetése pedig megadja a legvégső korhatárt is, azzal az okoskodással, hogy igaz ugyan, hogy Erzsébetet már 1387 januárjában megfojtották, de ezt a lázadók titokban is tartották; köztudomásúvá csak akkor lett, miután Mária anyja nélkül tért vissza az országba.

Mindez logikailag igen helyes; csak a kiindulási alapul vett adatok korhatározása helytelen.

Tévedés az, hogy Garait 1386 szeptemberében gyilkolták meg.

A gyakovári véres nappal, — mint általában Mária változatos uralkodásával — a romantikus idők historikusai nagy előszeretettel, bőven foglalkoztak — és régi kútfők, első sorban azonban Turóczy alapján 1386 július havára helyezték.

E dátum ellen Horváth Mihály szólalt fel, a ki a bécsi udvari levéltárban megtalálta Máriának a velencei 7000 arany forint évi adó lefizetéséről szóló nyugtatványát, mely szerinte: Datum Kapronche, die 4-a Septembris 1386.¹

Ha tehát Mária még 1386 szeptemberben Kapronczán pénzt vesz fel, akkor nem kerülhetett fogságba júliusban. Ezért aztán csináltat vele és kíséretével egy jókora vargabetűt, hogy a kapronczai időzést és a dátum eltolódását is beilleszthesse a többi kétségtelen esemény sorozatába.

Az ő okoskodása sem lenne helytelen, de van egy kis akadály. Az oklevél hibás keltezésű (— ha nem hibás olvasású!).

Meg lehet állapítani ugyanis, hogy mielőtt a királynők a végzetes útra indultak, mivel pénzhányban szenvedtek, a csak augusztusban esedékes 7000 arany forintot kikölcsönözték egy Pauli Mór nevű gazdag budai kereskedőtől (sőt, ha jól kivehető, némi szédelgessel többtől is). átadva neki a nyugtatványt s felszólítva Velenczét, hogy neki fizettesse le az összeget.² Mint-

¹ Magyarország történelme II. k. 371. l.

² Anjoukori Diplomatiái Emlékek III. k. 618. l.

hogy ezen összeg kifizetésének felfüggesztése iránt a királynők korábbi intézkedésére hivatkozva még 1386 november 2-án is megkeresi Zsigmond Velenczét, mindezeknek alapján kizártnak kell tekintenünk, hogy a királynők az összeget ez évben közvetlenül Velenczétől felvették.

Míg az 1386 szeptemberi kapronczai nyugtatvány és tartózkodás az összes eddig ismert adatainkkal ellenkezik, meg lehet állapítani azt, hogy Mária kiszabadulása után, útban hazafelé épen 1387 szeptember 4-én tartózkodott Kapronczán.¹ Evidens tehát, hogy a Horváth Hihály által idézett oklevél is 1387 és nem 1386 szeptemberében kelt és így az a gyakovári események régebben megállapított idejét nem érintheti.

Annak idejére nézve van Mária királynőnek egy igen érdekes, eddig e vitába bele sem vont oklevele. Ha valaki, ő minden esetre jól emlékezett a rémes napra, élete e nagyjelentőségű fordulópontjára. Ő pedig a véres orvtámadást, a hűséges Garai Miklós halálát Jakab apostol napjára (1386 július 25.) helyezi, sőt arra is helyesen emlékszik, hogy ez ünnep akkor szerdai napra esett.²

Ha tehát Garai Miklóst 1386 július 25-én gyilkolták meg, akkor az ő halálára való hivatkozásnak nincs oly szoros korjellemző hatása, a mint Hajnik hitte. E hivatkozástól bátran tehetjük az országgyűlést 1386 augusztus havára. Ha ezt meg is cselekedszük, csak úgy nyer igazán értelmet a határozat azon passzusa, a mely szerint a királyi kincsek elrablása és Garai Miklós meggyilkolása tempore *proximae rixae* történt. 1386 augusztusában, míg a megtorlásra lépés sem történt, mondhatták ezt, — de 1387 augusztusáig már több rixa is esvén közbe, — bizonyára nem használták volna a proximus jelzőt.

Határozottan az 1386. évre mutat az is, hogy a töredék királynőkről beszélvén, még az anyakirálynőt is életben lévőnek tüntetik fel. Erzsébetet ugyanis 1387 januárjában gyilkolták meg. Hajnik azonban feltételezi, hogy mivel a lázadók a gyilkosságot titokban tartották, arról az országban 1387 augusztusáig nem értesültek. Csakhogy ezt kizártnak kell tekintenünk.

Az bizonyos, hogy Erzsébet meggyilkolásáról későn kaptak biztos hírt, de már a vegliai gróf 1387 április 27 körül oly levelet intézett Zsigmondhoz, melyben a gyilkosság kíméletes tudtul

¹ *Ráth Károly*: A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjáratai II. kiadás 84. l.

² *Feria quarta, scilicet in festo beati Jacobi apostoli* — írja. *Fejér*: Codex diplomaticus X/3. k. 314. l. Tehát a terminusra nézve igazán van Turóczinak (Schwandtner: *Scriptores* I. k. 214. l.), kinek állítását Horváth Mihály és utabban többen (pl. *Kaszák I.* Turócziról szóló tanulmányában. Műv. Tört. Ért. XXII. f. 48. l.) czáfolgatták.

adását láthatjuk: »Reméli, — írja — hogy anyja is él még, de felesége bizonyosan életben van.«¹ Még ha nem is kaptak volna újabb, biztos híreket, miután Mária 1387 júniusában kiszabadult és Zsigmonddal találkozott, lehetetlen, hogy a kormány ennek örvendetes s az anyakirályné halálának szomorú hírét ne vette volna augusztus 27-ig. Azt csak nem tétélezhetjük fel, hogy a helytartói kormánynyal több mint két hónapig nem lépett követek útján érintkezésbe. Ebből is az következik, hogy e töredék csak az 1386. év augusztusában kelhetett.

Hajnik szerint azonban nem szabad az 1386. év augusztusára gondolnunk, azért sem, mert a határozat királyi felségről beszél főképen s csak mintegy mellékesen királynókról. Ő a királyi felség kifejezést Zsigmondra vonatkoztatja, a mi ha helyes, tényleg igaza is van, mert Zsigmond 1386 augusztusában nem volt király, sőt az országban sem tartózkodott; csakhogy királyi felség alatt Máriát is érthetik, a ki köztudomás szerint igen gyakran használta a rex címet, őt pedig gyakran nevezték Regia Maiestas-nak, s ettől megkülönböztetésül anyját Reginalis Maiestas-nak.²

Ha a határozatot figyelmesen olvassuk, lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy Regia Maiestas alatt itt is Máriát értik, sőt megállapíthatjuk azt is, hogy a határozat csak olyan időben kelt, a mikor Zsigmond királylyá koronázásáról, sőt egyáltalában férfikirályról szó sem lehetett.

E kérdés eldöntésénél csak azon helyek jöhetnek szóba, a hol a királyi és királynői felség kifejezés együtt fordul elő. A dolog természete szerint, ha Zsigmondra kell vonatkoztatnunk a királyi felség kifejezést és a királynók életben vannak, akkor a reginalis maiestas az előbbivel szemben mindig csak többes számban fordulhat elő.

És mit látunk? Mindjárt az első megkülönböztetésnél olvassuk: Regia serenitas promittet... similiter et Reginalis maiestas.

Hogy az országgyűlés a királynók és a lázadók közötti békét az előbbieik megalázása s az utóbbiak méltó megbüntetése nélkül (a mire nem volt akkor mód) létrehozassák, az országgyűlés úgy tünteti fel a gyakovári »rixát«, mint két párt összeütközését, mint a mely egyáltalában nem irányult a királynók

¹ A. D. E. III. k. 624. l.

² Előfordul, hogy az oly bőven idézhető hazai okleveleket mellőzzem, pld. az Anjou-kori Diplomaciai Emlékek III. k. 610. l. ... ad serenissimas Regiam et Reginales Maiestates... és cum serenissimis dominabus Rege et Regina Hungariae.

ellen. Ha mégis véletlenül contra honorem regalem seu reginalem commissum extitisset, akkor bocsássanak meg. Világos, hogy a regalis honor itt sem a Zsigmondé, hiszen ezen rixa alkalmával az ő királyi méltósága ellen nem véthettek, mert ott sem volt, de meg akkor még csak a marchio címmel ékeskedett s a királyi méltóság csak a messzi reménység ködén át csillogott előtte.

Hogy Zsigmond e határozatok hozatala alkalmával sem volt király, azt meg az bizonyítja, hogy az országgyűlés azt is kívánja, hogy a királynők kiengesztelődésük jeléül a lázadókat fogadják »in curiam *Reginalem*» s nekik adjanak oly tisztségeket, a milyeneket más királyi felség szokott adni más nemeseeknek és báróknak. Ha, a mint Hajnik állítja, a Regalis Maiestas kifejezés Zsigmondra vonatkozik s csak *mellékesen* szólanak királynékról, — ha Zsigmond egyáltalában akkor már király, akkor országos méltóságok adományozásáról lévén szó, nem beszélnének *királynői* udvarról. Az összes pontok figyelmes átolvasása után meg lehet állapítani, hogy a Regia Maiestas-szal kapcsolatban a Reginalis Maiestas egyetlen egyszer sem fordul elő többes számban, — csak a rövidség kedvéért önmagában mindkét királynő jelölésére.

Ezen döntő erejű datumokon kívül a töredék tartalma is az 1386. év augusztusára mutat. Akkor még lehetett szó békéről a királynők kiszabadítása és idegen beavatkozás elkerülése kedvéért, 1387-ben már nem. 1386 augusztusában még megjelenhetett a Horváthi-párt az országgyűlésen, 1387 augusztusában, a mikor már csak kiirtásukról beszélnek, már nem.

Ezek alapján csak ismételhetjük azon szavakat, melyeket Kovachich minden bővebb fejtegetés nélkül a töredék címéül adott: *A királynők fogsága s a még királylyá nem koronázott Zsigmond távolléte alatt az országot kormányzó hű rendek Székesfehérvárott 1386 augusztus 27. gyűléséből kelt határozatának töredéke.*

E meghatározásban csak egy hiba van. Kovachich az országgyűlést úgy tünteti fel, mint a mely a király akadályoztatása miatt kormányoz.

Az országgyűlésnek csak a béke helyreállítása, csak törvényhozás a célja, de nem kormányzó testület.

Micsoda kormányzó testület helyettesíthette a királyt és ki hívta össze az országgyűlést?

Bizonyára a királyi tanács, a melyet személyileg, mint tanácselnök a nádor fejez ki. Bár e kérdéssel már per tangensem foglalkozott Szentpétery Imre,¹ de mivel még senki sem adta

¹ Héderváry Imre 1447-iki felmentő levele *Turul* 1902. 153. l. és Az országos tanács 1401-ben. *Századok* 1904. 759. l.

a dolog geneziséét s némi fogalmi zavartól sem ment különben derék értekezése, nem lesz felesleges egy pár felvilágosító szó.

A királyi tanács azt a jogát, melyet III. Endre alatt nyert, az Anjouk alatt sem veszítette el. Ezt számtalan oklevél hivatkozásából ki lehet mutatni. Ha a tanács deliberációja oklevelek bizonyossága szerint úgy a de gratia, mint de jure ügyekben köti a királyt, egészen természetes, hogy a király akadályoztatása esetén is a tanács intézi az ügyeket, annyi különbséggel, hogy a királyt személyileg a nádor helyettesíti és így a tanácsot is ő személyesíti meg.

Tehát Mária fogsága alatt a kisebb királyi tanács¹ élén a nádorral helytartói tanácscsá alakult át s így az országgyűlést is ez a tanács, illetőleg a nádor hívta össze és vezette.

Ezt már nemcsak az előrebocsátottak alapján állapíthatjuk meg, mert hiszen a nádor e jogára van tételes, többször megerősített törvény is. Az országgyűlés terminusa épen a székesfehérvári törvénynapra esik. Megtartották a bevezetés szerint »iuxta privilegiam libertatem regni a sanctis regibus et eorum successoribus concessam.«² Épen ez a privilegiata libertas, az aranybulla írja elő, hogy a törvénynapokon a királyt akadályoztatása esetén a nádor helyettesítse.

Ez az országgyűlés az utolsó ismert adat a székesfehérvári törvénynapra s egyszersmind az egyetlen ismert adat arra, hogy az aranybulla szószórinti értelmezése nyomán kizárólag igazságszolgáltatásinak tartott törvénynap törvényhozó gyűléssé alakul, a mely a király akadályoztatása esetén is igen jelentős közjogi elveket iktat törvénybe, megszorítva a királyi hatalmat. Tehát e gyűlést (mint első ismert adatot), úgy tekinthetjük, mint átmenetet a törvénynap és országgyűlés között. Ebben pedig kétségtelen bizonyítékot találunk arra, — mert egy átmeneti fajta felfedezése a fajok keletkezésére döntő bizonyítékot szolgáltat — a mit eddig csak sejtettek, hogy a székesfehérvári törvénynapból fejlődött a magyar országgyűlés, vagy a mint már IV. László korában nevezik, a magyar parlament. Mivel az országgyűlés a kivénült törvénynap gyermeke, ebből következik — és a magyar jogfejlődés oly következetes! — hogy a

¹ Hangsúlyozom a kisebb királyi tanácsot, de ez nem jelenti azt, hogy az ügyek intézésében nem vehettek részt az összes tanácsosok. A különbség csak az, — és ezt az összes helytartóságokra ki lehet mutatni, — hogy az utóbbiak nem voltak kötelesek, hogy állandóan részt vegyenek az ügyek intézésében.

² Hogy e kifejezés alatt kizárólag az aranybullát értik, azt az aranybulla átiratai, de különösen meggyőzően a Mária alatt tartott korábbi országgyűlések bizonyítják.

nádorok a törvénynapok megszűnte után a királyok akadályoztatása esetén, vagy királyi trón üresedése idején, országgyűlést is hívhattak össze.

Az 1386 augusztus 27-re összehívott országgyűlés a gyakovári esemény első hatása alatt áll még.

A kedélyekre hatással van a párttusában haszontalanul kiontott kiváló hazafiak vére, a gyöngye, egy párt kezében eszközül szolgált királynők fogsága, bizonytalan sorsa és az az aggodalom, hogy idegenek avatkoznak az ország ügyeibe.

Kiszabadítani a királynőket, elhárítani a fenyegető külső beavatkozást, ez a legfőbb feladat. Ennek nehézségét annyira átérzik, hogy a szent István oltárán lévő szobor fejét érintve esküt tesznek, hogy az állam javát, az ország és szent korona közhasznát bárkivel szemben előmozdítják.

A béke helyreállításának két útja van: elhárítani azon okokat, a melyek a lázadást okozták és kiegyeztetni a pártokat.

Az előbbi általános, az utóbbi specialis jellegű kérdés lévén, *az országgyűlés határozata a középkorban példátlan rendszerességgel* mereven elkülönített közjogi és magánjellegű cikkekre oszlik.

Hogy a két hatalmas Anjou-király abszolút jellegű uralma alkotmányunk épületét le nem rombolta, hanem csak a magyar jogfejlődést egy időre megakasztotta, épen a közjogi természetű cikkelyek bizonyítják. Ezek szoros folytatásai és kiegészítései képezik III. Endre tanácstörvényének.

Miért épen a tanácstörvénynek? Monacis Lőrincz ismert költeményében¹ a lázadást három okra vezeti vissza. Ezek közül első helyen Garai Miklós nádor befolyását említi.² Ezt Pór Antal némi kétkedéssel fogadja,³ pedig a tanácstörvény továbbfejlesztése meggyőzően bizonyítja, hogy az országgyűlés is itt kereste a bajt.

Az elődök bölcsesége az uralkodói önkénynek gátat emelt azon törvénnyel, hogy a király köteles kikérni és meghallgatni tanácsosai tanácsát; Mária uralkodásának első felében egy mindenható tanácsosnak a királynál még nehezebben tűrt önkénye dülta fel a közbékét s borította vérről az országot. Ebből következik, hogy a tanácsosok önkénye ellen is orvosszerről kell gondoskodni. A nélkül, hogy a királylyal szemben a tanács korlátozó hatalmát bármilyen tekintetben érintették volna

¹ Carmen seu Historia de Carolo II., cognomento Parvo rege Hungariae. Velence. 1758.

² Prima palatinus labes et causa malorum.

³ Századok 1895. 912. l.

— sőt azt expressis verbis megerősítvén — kimondották, hogy a király fontosabb ügyekben egészítse ki a tanácsot köznemesi tagokkal is — és kimondották különösen *a tanács tagjainak felelősségét*. Választása után mindenik tanácsosnak esküt kell tennie, hogy első sorban az ország közjává s nemcsak a király, vagy saját hasznát tartja szeme előtt — s ha mégis valamelyikre rábizonyulna, hogy a királynak hamis, a közjával ellenkező tanácsot adott, akkor a tanácsból gyalázatosan ki kell zárni és oda soha többé be nem bocsátani.

Mily fejlettségről és politikai érettségről tanuskodik a közjónak ennyire kiemelt, ismételt hangoztatása akkor, midőn a középkori jogintézmények tökéletlenségét, a boldogító közigazgatás hiányát általában az összes történetírók azzal magyarázzák, hogy a középkor nem emelkedett fel a köz s még kevésbé a közjó fogalmáig; — könnyű belátni! Hogy az eseményekkel mily szoros összefüggésben van, lélektanilag mennyire megokolt a tanács felelősségének kimondása, azt is csak azért kell hangoztatnia, mert kortársaink a legnagyobb élvezettel utznak szörnyeteg párhuzamokban, idegen hatások keresésében. Hiszen máris kimutatták, hogy e törvény »az Angolországban látott új példa utánzata.« Ily megállapításra csak az vetemedik, a ki az élet és törvények között a kapcsolatot nem képes felfogni, a ki az idegen hatások elől elzárkózó, büszke magyar lélekbe nem bír bepillantani s attól minden önálló gondolatot megtagad.

Ezen, ismétlem az előzményekkel oly szoros összefüggésben álló, mintegy azokból folyó intézkedések lettek volna hivatva arra, hogy a magyar közéletből minden felülről jövő önkényt kiküszöböljenek s egy jövőendő békés korszakot előkészítsenek.

Más kérdés, hogy a király akadályoztatása alatt, az ő befolyása nélkül tatott országgyűlés tehetett-e ily mélyreható intézkedéseket.

Adataink fogyatékosága miatt meg nem állapíthatjuk, hogy az országgyűlés nem kérte-e ki a fogoly kiárlynő jóváhagyását, de az már bizonyos, hogy kiszabadulása után Mária és megkoronázása után Zsigmond feltétlenül acceptálta a megrendszabályozott, de hatalmában növekedett tanács befolyását.

Erre nézve minden kételyt kizáró bizonyítékunk van.

Királyi okleveleink már korábban is szorgalmasan hivatkoznak a tanács deliberatiojára és consensusára. Ennek kifejezésére már ki is alakult, sőt megcsontosodott az oklevelekkel foglalkozók előtt oly jól ismert formula. Az ilyen formulához az oklevélgyártók mereven ragaszkodtak, annyira, hogy akárhányszor vígan használnak még akkor is, a mikor a létező állapotoknak már nem felelnek meg. Tehát ha változik egy for-

mula, annak rendszerint mélységes oka van; már pedig Mária kiszabadulása után a királyi leveleknek a tanács beleegyezésére hivatkozó formulája megváltozott — kibővült. Már első ismert levelébe becsúszott az ismert kifejezések mellé a *sanctio* szó — és e példát követik Zsigmond oklevelei is. E szó betoldása — bár Zsigmond magánuralkodása alatt már megszűnik, — mégis nagyjelentőségű a magyar királyi tanács történetében. Midőn ugyanis a király magánosok kezébe kerülő oklevelekben nyíltan hirdeti, hogy nemcsak a tanács beleegyezésével, hanem *szentesítésével* is intézkedik, a királyi hatalom fölé emeli az országnak felelőssé lett tanácsot.

Tehát az országgyűlés a királylyal szemben érvényt tudott szerezni általános jellegű határozatainak. Az új tanács törvénnyel elhárították az ország belbékéjét feldúló egyik okot.

Nagyon könnyű egy megfélemlített, megalázott királyt és tanácsosait néhány általános jellegű artikulussal korlátok közé szorítani; de nehéz a legális hatalom ellen lázadó megfélemlítőket és megalázókat megrendszabályozni. A nélkül pedig nem lehet a társadalmi rendet helyreállítani.

Érezték is ezt a nehézséget. Az az országgyűlés, mely classikus rövidséggel, könnyedén siklott át azon elveken, melyek évszázadok múltán vérbe borították Európát, a specialis pontoknál megfelelkezik hivatásáról. A székesfehérvári törvénynapok örökébe lépve, a fogoly királyt is helyettesítve a magyar állam teljes szuverénitásának birtokában öntudatos bíróként kellett volna fellépnie a lázadókkal szemben; e helyett a czélszerűség szolgálatába lépett, a viszonyokkal megalkudott. Büntetés helyett az országgyűlésen megjelent Horváthi párttal, a nyilvános lázadókkal a megegyezést kereste. Hogy hivatásával ne jöjjön ellentétbe és a megoldást könnyebbé tegye, a kétségtelen lázadást egyszerű párttusává, rixává fokozta le.

Mivel a bajért a tanácsosokat okozzák és mivel kimondják, hogy a királyi méltóság nem szenvedett sérelmet a pártok tusájában, — természetesen szó sincs a királynők fogságáról és kiszabadulásáról. Azt szóval, vagy titkos okmányban intézték el; a nyilvános határozatba csak a conclusio jutott: mint-hogy a királynőket nem sértették meg, ne álljanak boszút, fogadják udvarukba, ruházzák fel tisztségekkel a Horváthi-párt tagjait is. Némi elégtételadásra, a királyi kincsek és más elfoglalt magánjavak visszaszolgáltatására viszont a párt mediante ipsorum iuramento — esküvel kötelezi magát.

E békét talán elfogadhatónak tartották a segélytelen királynők, — és a hatalomra jutott Horváthiak; de mily magatartást tanúsítottak a Garák?

Nem elvi, hanem személyi ellentétekről, párturalmi kérdésről lévén szó, az ő magatartásuk is nagy súlylyal esik a mérlegbe. Epen az ő szerepükről nincs semmi adatunk.

A töredék reánk maradt pontjai annyi veszteségért, annyi atyafivérért nem szolgáltatnak nekik semmi elfogadható elégtételt; a megmaradt pontok tendenciája ki is zárja, hogy a hiányzó részből reájuk valami kedvezőbbet feltételezzünk.

Ebből három lehetőségre gondolhatunk. Mint a legitimitás hívei a királynők kiszabadulása és közbéke érdekében nemesen lemondtak a megtorlásról és jogos kárpótlásukról, — vagy az országgyűlésen jelen sem voltak, — vagy a határozatokhoz nem járultak hozzá.

A Garai-fiúknak későbbi magatartása, engesztelhetetlen gyűlölete és boszúszomja, melynek szolgálatában kockára teszik mindenüket — az utóbbi lehetőségek mellett szól; de nagyon valószínűnek tartom, hogy momentán, a helyzetre való tekintettel belementek a Horváthiak által diktált békébe. Erre vall az országgyűlési végzés bevezetése is.¹

A királynők szabadon bocsátásának késedelme azonban arra vall, hogy volt a valóságban valami akadály, a mely a papiroson oly szépen elrendezett békét megzavarta és a Horváthiakat arra ösztönözte, hogy a királynők további fogvatartásával uralkodó helyzetüket biztosítsák. Hiszen világos volt, hogy mihelyt a királynők kiszabadulnak, kipróbált híveikre s nem börtöntartóikra fognak támaszkodni.

A béke végrehajtásának siettetésére nemsokára újabb országgyűlést hívott össze a helytartótanács. Ez kikerülte eddig történetíróink figyelmét. Az igaz, hogy nincs is reá semmi közvetlen adatunk; de teljes joggal feltételezhetjük abból, hogy ez év őszén *új nádor*, Simontornyai Laczi István lépett az öreg, tehetetlen Széchy Miklós helyébe. Bármint gondolkozunk a nádori szék betöltéséről, nem tehetjük fel, hogy ezen alkalommal nem országgyűlés választotta a nádort. Az új nádor személye, mint-hogy a Horváthiaknak régi fegyvertársa, elárulja ezen országgyűlésnek is azt a tendenciáját, hogy a királynők szabadon bocsátását, a viszonyok változását csak békés úton, a Horváthiak jóakaratával akarja elérni.

Ha a Horváthiak késedelmezésére befolyt esetleg a joggal feltételezhető nápolyi diplomácia, az új nádor reményteljes

¹ A végzés pontjai két párt tusájáról beszélnek; bevezetése pedig arról, hogy *pro reformatione et bono statu Regni fecimus, ordinavimus et promulgavimus unionem et pacis reformationem*. Minthogy békét a két párt között kellett létrehozni, a Garaiak hozzájárulását igazoltnak kell tekintenünk.

működését is külső körülmény, Zsigmond betörése akasztotta meg. Zsigmond ezen szereplése meglehetősen homályos. Eddig észre sem vették. Általában megfejtetlen talány, hogy a győri béke után, mely őt férji jogaiba visszahelyezte, miért távozott az országból.

Az bizonyos, hogy ebben az országban, melyre testvéreivel ellenség gyanánt támadt, a hol őt gyűlölték, nem remélhette ambíciói valóságát. Bizonyos, hogy az 1386 augusztusi országgyűlés is őt értette első sorban külső ellenség alatt s ellene esküdött ellenállást.

Hogy az országlakók ezt az esküt teljesítették is akkor, a mikor, mint a készülő béke megbontója, egy cseh sereg élén megjelent, abból következtetem, mert conditíói kötelezik arra, hogy az ő és cseh katonái fogságába jutott magyarokat bocsássa szabadon.¹

Zsigmond fegyveres beavatkozása szétverte azt a pártot, a mely a középúton állva a békéért és közjóért harcolt.

Sikere meghódította a boszúért lihegő Garúkat. A tekintélyes párt támogatásával az ország ellenségéből az ország »gyámja«, az ország »védője« — főkapitánya, majd királya lesz.

Beavatkozása folytán a pártszenvedély még elkeseredettebben tört ki. Ennek esett aztán áldozatául az anyakirályné.

Az ő meggyilkolása még eddig meg nem fejtett problémája történelmünknek.

A kik eddig »oknyomozták« — pedig divatos egy dolog ez és így sokan cselekedtek — csak a Horváthiak gyűlöletét és boszúját emlegették.

Ez pedig lélektani absurdum. Akár a boszú, akár a gyűlölet szenvedélye első kitörése alkalmával követeli a kielégítést, az áldozatot. Ha fennforog az engesztelhetetlen, a felkent királynők vérét is kívánó személyi gyűlölet, akkor a gyakovári nappal zárult volna be a királynők tragédiája. E helyett a vérben gázoló csócselék kocsijuknál, illetve személyüknél a vérengzést, bizonyosan parancsszóra (ez is lélektani dolog!) abba hagyta.

Nem, olyan engesztelhetetlen gyűlöletről, mely csak a ki-

¹ Mikor a conditíók keltek, még a délvidéken meg sem fordult s így a Horváthiakkal nem is harcolhatott. Még ha azt — bár kizárt dolog — fel is tételezzük, hogy a Horváthiak pártjából ejtett foglyot, nem értjük meg akkor a conditíók ezen pontját. Hiszen a conditíókat egy szövetség, egy liga szerződésének kell tekintenünk, a mely épen a Horváthiak ellen irányult. Hogy kívánhatná tehát épen ez a liga az ellenséges pártból ejtett foglyok szabadon bocsátását? A helyes feltétel csak az, hogy Zsigmond mindjárt az ország határán ellenállásra talált, — de győzedelmeskedett.

rálányók vérével nyer kiengesztelést, szó sem lehet. Ha forgott is fenn valamelyes nehezteles, vagy épen harag, az a királynők rettegésének láttára, majd fogságukban naponkénti megalázásukkal kielégítést nyert, elhalványodott. Börtönük ajtaja csak politikai czélszerűségi szempontok miatt nem nyílt meg.

Ha mégis minden tapasztalati lélektani szabály ellenére egy félév múlva gyilkolták meg Erzsébetet, annak nem a régi gyűlölet az oka, hanem valami újabb körülmény.

Természetesen az ilyen rejtett indokokat nem nyomozhatjuk matematikai bizonyossággal; de mégis megkísértem a problémának történelmi adatokon nyugvó, lélektanilag is helyes, valószínű megfejtését adni.

Azt már kétségtelenül megállapítottuk, hogy nemsokára a királynők elfogatása után, 1386 augusztus 27-én összegyűlt az országgyűlés, a mely előkészítette a királynők kiszabadítását és békét hozott létre a Horváthiak által diktált feltétel alapján.

Mivel a királynők kiszabadítása már a pontok szerint befejezett dolognak tűnik fel, természetes, hogy a tárgyalások, valamint a béke végrehajtásának folyamata alatt enyhült a királynők felügyelete. Mihelyt a Horváthiak a szabadonbocsátás és további uralkodásuk feltétele alatt mennek bele a tárgyalásokba, már jövődő érdekük, hogy a királynőkkel feleddessék a sérelmeket, őket méltóságuknak megfelelő bánásmódban részesítsék.

Ezt az időpontot a nyughatatlan, türelmetlen Erzsébet arra használta, hogy összeköttetésbe lépett régi híveivel, Velenczével, — s majd bejövételéről értesülve, Zsigmonddal.¹ Terve az volt, hogy Velence és Zsigmond között szövetséget hoz létre, hogy a lázadókat egyszerre a tenger és szárazföld felől támadva megsemmisítsék.²

Ezek után már csak azt kell feltételeznünk, hogy egy elkeseredett hangulatban írt levél a Horváthiak kezébe jutott... A kielégítő megfejtéshez igen csekélyke hypotesis kell. A mi még hiányzik, — a részleteket — részben ismerjük egykorú tudósításokból, részben pedig tetszése szerint elgondolhatja, kiszínezheti bárki.

¹ Ezt mindeztideig nem vették észre. Kétségtelenül bizonyítja. Anjonkori Diplomatai Emlékek III k. 623. l.

² Ez is kétségtelenül kitűnik u. o. Zsigmond következő szavaiból: »... nos sumus contenti et requiri habere ligam cum dominis duce et Commune Venetiarum. sicut voluerunt et requisiverunt mater nostra et uxor nostra.« Hogy a tehetetlen Máriára való hivatkozás realis alappal nem bíró udvariasság, az kétségtelen.

Igy Erzsébet türelmetlensége, Zsigmond megjelenése, s a békét megzavaró fegyveres beavatkozása siettette a tragikai kifejlést s nyújtotta meg az ártatlan, tehetetlen Mária királynő szenvedését. Szabadságának visszanyerését mégsem férjének, hanem Velence hatalmának és éberségének köszönhetette!

Ezekben akartam mintegy példáját adni, hogy egyetlen év elhibázása, vagy helyes megállapítása a történelemben milyen fontos lehet.

Fáradtságunk nem volt hiábavaló.

A dátum nélkül korunkra maradt töredék már önmagában is fontos azért, mert jogtörténetünkben határkö gyanánt áll: egyfelől utolsó emléke a székesfehérvári törvénynapoknak, de egyszersmint első emléke is a helytartói kormány által összehívott és vezetett országgyűlésnek. Megbecsülhetetlen értékű a királyi tanács fejlődése szempontjából is. Illő dolog volt, hogy egy ennyire fontos határozatot az őt megillető helyére helyezzünk.

Keltének helyes meghatározása nemcsak arra képesített, hogy önmagában helyesen megismerjük, szellemébe behatoljunk, hanem rávilágított apró, eddig észre sem vett adatokra is s ezek segítségével biztos vezetőkül szolgált történelmünk néhány homályos kérdésének tisztázásához.

Még a felsoroltakon kívül is nyújt némi tanúságokat, de ezekről egy másik értekezésem keretében számolok be.

R. KISS ISTVÁN.

BAJTAY ANTAL SZEREPE ERDÉLY KÖZÉLETÉBEN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

A másik ügy, a mely Mária Terézia kormányát foglalkoztatta s a melynek intézésébe Bajtay is befolylt, az adóügy volt. Az óriási kincset felemészto háború szükségessé tette a jövedelmi források biztosítását és gyarapítását is.

Ausztriában Choteknek, a mikor a királyné a pénzügyek élére állította, első dolga a contributio ügyének rendezése volt.¹ Hasonlóképen akart eljárni Mária Terézia Magyarországon és Erdélyben is. Itt azonban útjában álltak a privilegiumok és immunitások. Hiába tett kísérletet a föld megadóztatására, hiába iparkodott a jobbágy földesúri terhein könnyíteni, hogy az államiakat annál inkább elviselhesse. Végre a hazánkat kizsákmányoló tiltó vámrendszerhez fordult.

Erdélyben is hasonlók voltak a viszonyok. A magyar nemes és a székely folyton kötelezettségeire hivatkozott, melyeket kiváltságai fejében teljesítenie kell és rámutatott a szász nemzetre, mely számos kiváltsága fejében csak néhány katonát és csekély adót szolgáltatott. Ez az okoskodás megokolt is lett volna, ha a kiváltságosok tényleg teljesítették volna a kiváltságaik erkölcsi alapjául szolgáló kötelezettséget; ez azonban nem történt meg. Ez indította a szász nemzetet arra, hogy az adó arányos megosztását kérje. Így tehát magából Erdélyből indult ki a lökés, a mely a contributio kérdését napirendre tűzte.

Bethlen Gábor kanczellár 1750—53-ig dolgozott az összeíráson, mely az új adó alapjául szolgáljon (Bethlen-adórendszernek is nevezték); a szászok azonban ezzel sem voltak megelégedve, mert mint az előbbi rendszer, a földművelésnek kedvezett az iparral szemben. Az 1759-iki országgyűlés ugyan elfogadta az új adórendszert,² de azonnal megindult a munka a rendszer megjavítására, a miben, ép úgy, mint elfogadásában, a legnagyobb szerepet Bruckenthal játszotta.

¹ Wolf i. m. 67—72. l.

² Benkő: Transilvania I. 576—83. l.

Bruckenthal Sámuel 1721-ben született előkelő, a Habsburgokhoz hű családból. Miután otthon befejezte tanulmányait, két évre Halleba ment jogot hallgatni. Külföldi tartózkodása alatt sok előkelő férfiúval ismerkedett meg, többek közt Nyenyvel is, a mely ismeretség előhaladására nagy hatással volt.

1745-ben nőül vette a szebeni polgármester leányát, Glockner Zsófiát. Ebben az időben Szebenben hivatalnokoskodott és a százszok egyeteme sérelmeit kezdte feszegetni. Kikelt az aránytalanul nagy adó ellen, a mely mellett még elszállásolással is terhelték a szászt. A hivatalnokok megerősítésének jogát a felség a korábbi gyakorlat ellenére fenntartotta magának, a minek az lett a következménye, hogy a katolikus százszok előnyben részesültek. Kirekesztő jogukat is mind gyakrabban megsértették a magyar és székely urak, a mikor szász földön birtokot igyekeztek venni.

Ezeknek a sérelmeknek orvoslását kérte a százszok küldöttsége, a melyben Bruckenthal is résztvett (1753), a királynétől. A biztos föllépésű és eszes fiatalember föltűnt a királynénak; már a következő évben guberniumi titkár lett s azután rohamosan emelkedett.¹ 1759-ben ismét megjelent a királyné előtt, mint nemzetének követe, s ugyanabban az évben fogadtatta el az új adórendszert. Erdemei jutalmául 1760-ban címzetes guberniumi tanácsos lett, a százszok pedig Adlershausen halála után grófjukká választották. A királyné formahibák miatt megsemmisítette ugyan ezt a választást, de ugyanakkor kinevezte Bruckenthalt valóságos guberniumi tanácsossá és tartományi kancellárrá.

További működésének jelleme szabott irányt, melyet röviden így fejezhetünk ki: nagyravágyó és szász, ki az alkotmányos formákkal és a többi nemzet érdekeivel keveset törődik, ha saját emelkedéséről, vagy a szászság javáról van szó.

1763-ban Buccowval együtt ment Bécsbe, hol az ügyes szásznak kétségtelenül nagy része volt abban, hogy a tábornok olyan győzelmesen tudott kikerülni a fenyegető veszedelemből. Ő maga nem tért vissza Buccowval, hanem Bécsben maradt, hogy felvilágosítással szolgáljon társa fölterjesztéseiről. Sőt kötelessége volt részt venni az udvari kancellária azon ülésein, a melyeken a contributio és a határórség ügyét tárgyalták. Ezekben a kancellária Bruckenthal alá volt rendelve, s Bethlen Gábor gróf ettől az időtől csak névleg volt kancellár.²

Míg tehát 1763 tavaszán a nemzeti érdekek és az alkotmány-

¹ Arneth: *Gesch. Maria Theresia's* X. 132. l. és Teleki Domokos értekezése. Budapesti Szemle (Új foly.) X. k. 11. s. köv. l.

² Arneth i. m. X. 135-36. l.

ellenes törekvések küzdelmében a nemzeti ügy győzelme bizonyosnak látszott, az év őszére teljes vereséget szenvedett; az idegen érdekek diadalmaskodtak.

A gubernium az egész év folyamán sokat foglalkozott a contribútióval, Bajtay is rajta volt, hogy megfelelő tervezetet nyújthassanak be a királynénak. Május 28-án kelt levelében jelezte, hogy igen fontos észrevételei lennének a contribútióra, annak komoly, igazságos alapon való megoldására, de most beteg, nem tud dolgozni. Neny azt írta a levélre, hogy a királyné kijelentése szerint addig semmi újat nem határoznak az adózásra vonatkozólag, míg Bajtay észrevételeit nem látták.¹

A lázas munkásság eredménye három különböző tervezet lett, a melyek közül Bajtay a Siskovicsét pártolja.² Egyébként a gubernium maga is reggeltől estig dolgozott az új systemán, s ezzel párhuzamosan haladt az állandó táblák (tabulae continuae) megvalósításának ügye is.³

A munka eredményeként bizonyos módosítások léptek életbe, de a feladat teljes megoldása nem sikerült, pedig hogy ez mennyire szívén fektült a királynénak, kitűnik Bajtayhoz intézett leveléből, mikor br. Bruckenthal Erdélybe küldte a systema tökéletesítésére.⁴

Bruckenthal új alapon akarta a szervezést végezni, s ez az alap — a királyné szavai szerint — megfelelt a királyné érdekének, a körülményeknek és az ország jólétének. A királyné meg volt győződve, hogy Bruckenthal meg fog tenni mindent, hogy a terv megvalósuljon, de hangoztatta, hogy sok függ Bajtay közreműködésétől is, a ki meggyőződése szerint új címeket fog szerezni az ő »régí és állandó« jóindulatára. A hol három ily tehetséges ember, »Mária Terézia barátai« működnek együtt, ott célt kell érni.⁵

Az adóügy végleges rendezése azonban akkor sem sikerült, a miben nagy része lehetett épen Bruckenthalnak, ki a szászoknak föltűnően kedvezett.

Bruckenthal nemcsak a systema körül dolgozott, hanem nemzete érdekében is. 1765-ben kieszközölte, hogy a királyné még Bethlen életében a szászoknak adja a fogarasi uradalmat 99 évre 140.000 frtéért. Ebből a szász nemzet 60.000 frtban több

¹ Nenyhez írt levél 1763 máj. 28. I. h.

² Nenyhez írt levél 1763 szept. 21. I. h.

³ Nenyhez írt levél 1763 nov. 5. I. h.

⁴ Udv. kancz. lvt. Transilv. 8. f. 1769 decz. 11-ről. Többek közt ezt írja a királyné: »Vous n'ignorez pas l'Importance de la Commission pour laquelle J'envoie Le Baron de Bruckenthal en Transilvanie et à quel point j'ai à Cœur qu'il puisse pendant le séjour qu'il y fera, y perfectionner le Systeme de Contributions etc.«

⁵ U. ott.

falut átengedett a határórség számára, s az illető területet 99 év múlva 100.000 frtéért tartoznak a kincstárnak visszaadni. Ugyancsak az ő közbenjárására kapta a száz natio az »inclyta« czímet, az addig használatcs »alma« helyett.

Mikor Erdély nagyfejedelemség lett, Bethlent, ki úgrys csak névleg volt már kancellár, nyugalomba küldték s az udvari kancellária élére Bruckenthal került kancelláriai elnöki minőségben. Szolgálataiért megkapta a Szt.-István-rendet (1765), majd valóságos belső titkos tanácsos (1768) és később Erdély gubernatora lett.

Bethlen Gábor udvari kancellár politikai szereplése viszont jellemére és hazafiságára kétes fényt vet.

Hogy Mária Terézia jóindulatát megnyerhesse, ő is, mint Kemény László, katolizált,¹ a mikor pedig a királyné kegye révén magas állásba emelkedett, azt birtokszerzésre használta fel.

Bajtay és Bethlen ellenséges viszonyban voltak egymással, s ez az ellenségeskedés még valószínűleg Bajtay bécsi tartózkodásának idejéből származott. A püspök meg volt győződve, hogy a kancellár, a hol csak teheti, ellene dolgozik, s ezért rendszeren arra kérte Nyent, hogy felterjesztései felől még a hivatalos referáda előtt informálja a királynét.

Bajtay biztosra vette, hogy Bethlen igyekezni fog a királyné szándékát az ő fizetésére vonatkozólag is megmásítani, s csak az vigasztalta, hogy ebben nem az ő előterjesztése, hanem a felség jóindulata a döntő.²

Egy másik levelében pedig nyíltan megmondta a püspök, hogy Bethlent ellenségének tartja.³ Akkor is, a mikor Bajtay Erdélyre vonatkozólag a királyné terveit kérte, felhívta Nyent, hogy ne tudassa Bethlennel levele tartalmát, »mert e nélkül sem tartozik barátaim közé, nem szeretném őt még jobban ingerelni.«⁴

Bethlen viszont akként iparkodott ellenfelének apró kellemtelenségeket szerezni, hogy felterjesztéseit későn juttatta a felség elé. Így járt el például az egyházmegye állapotáról szóló jelentéssel is.⁵

Annál nagyobb örömmel fogadta Bajtay Hadik gubernatort, s a gubernator, ki mint katona a politikához keveset értett, igen sokszor fordult püspök-barátjához és sok hasznát vette a nagy-eszű és képzettségű püspök tanácsainak. Azonban Hadik guber-

¹ Mint maga is convertita a kolozsvári r. kath. convictusban és seminariumban 12 convertita részére alapítványt tesz. Jakab: Kolozsvár története. Oklevéltár II. k. 615—16. l.

² Nyenyhez írt levél 1763 jan. 29. I. h.

³ Nyenyhez 1763 márcz. 12. I. h.

⁴ Nyenyhez 1763 ápr. 27. I. h.

⁵ »J'en suis faché en vérité.« Nyenyhez i. h.

natorságának vége felé ez a jó viszony meghomlott, a minek okát valószínűleg asszonyi pletykában kell keresnünk.¹

Hadik utóda O'Donnel lett (1768—70). Ő is, miként Bajtay és Bruckenthal, élvezte a királynő kegyét, a mit leginkább Ferencz császár barátságának köszönhetett. Tettei is becsületes, egyenes léleknek és hajthatatlan jellemnek mutatják. Az új adósystemában együtt kellett működnie Bruckenthalal, s épen ez az együttműködés tette reá nézve elviselhetetlenné Erdélyben a helyzetet. Utálattal fordult el a gőgös, önző, fennhéjázó Bruckenthaltól és szövetségbe a szászok iránt ellenséges érzületű magyar nemességgel és Bruckenthal az ő segítségükkel igyekezett az udvarnál lehetetlenné tenni. Mária Terézia azonban erős és nagy önbizalomra valló felelettel utasította el a vádaskodókat: »Ich kenne meine Leute und die Hetzereien verabscheue ich.«² Sőt Bruckenthal királyi biztosnak nevezte ki, hogy az új systemát keresztülvigye. Erre O'Donnel egészségi okokból felmentését kérte.³ A királyné ugyan épen abban az időben szükségesnek tartotta a kormányzó, Bruckenthal és Bajtay együttműködését, de O'Donnel és Bruckenthal közt az ellentét mindjárt az első napokban (1769 decz.) kitört.⁴

Az új adórendszer a királyné erőszakolására nagy nehezen életbelépett, a mire O'Donnel — most már nem lévén rá szükség — ismételt kérésére állását fölmentést nyert (1770), Bécsbe vonult s ott a következő évben meg is halt.

Bruckenthal tehát ismét diadalmaskodott s győzelmét azzal akarta betetőzni, hogy ő adjon új gubernátort Erdélynek.

A gubernatori és a katonai parancsnoki állást végre ismét különválasztották, s gubernátorrá Bruckenthal ajánlatára egy teljesen idegent, Auersperg József Mária herceget nevezte ki a királyné, míg a katonai parancsnok Preiss Ferencz báró tábornok lett.

Azonban Bruckenthal csalódott, ha azt hitte, hogy creaturája hűséges eszköz lesz a kezében; nagyon csalódott. Auersperg féltékeny volt hatalmára, Bruckenthal befolyását meg akarta törni, s Izdenczit Bruckenthal heves ellenzése daczára erdélyi udvari kancelláriai tanácsossá és titkárává tette meg. A két férfiú viszálya visszahatott a közügyekre is, s így az országra valóságos csapás volt, hogy »a jóakaró és belátó Bajtay«, a királynétól épen e zavarok közepette felmentését kérte.⁵

¹ Halmágyi beszél ugyan a dologról, de szokásához híven a püspökről gyűlölettel, s így adata nem fogadható el. Naplója 353. l.

² Arneth i. m. X. 139. l.

³ U. ott. X. 142. l.

⁴ U. o. X. 144. l.

⁵ Arneth i. m. X. 150. l.

Az adóügyből támadt Bajtay összeütközése Nemes János gróffal is, a mely szintén nagyon elkeserítette. Már 1763-ban egyik levelében így jellemezte a két Nemest, apát és fiát: »le père est un digne homme quoique reformé de sa religion et tres zelé pour le service. Mais le fils, qui est catholique, a le plus mauvais caractère du monde, et pour dire en peu, c'est un vaut rien«. ¹ 1766-ban mégis ez az összeférhetetlen természetű Nemes János lett guberniumi tanácsos, bár a nagy többség a jelölését is ellenezte, s »a püspök és Hutter úr nagy bajjal téteték belé«. ²

Nemes a jótéteményt azzal hálálta meg, hogy mindjárt székfoglalása után ellenkezésbe jutott Hutterrel, »azután pedig senki a püspökkel is annyit nem disputált, mint maga«. ³

Nemes folytonos kellemetlenkedése végre erős összeütközéshez vezetett közte és a püspök között. Az ügy meglehetősen homályos. Bajtay a királynőhöz írt levelében elmondja, hogy Nemes a guberniumba lépésétől folyton kereste az alkalmat a viszálykodásra mindenkivel, így Bajtayval is. A püspök akként állt rajta bosszút, hogy kitüntetésre ajánlotta a felségnek. Végre is nem egyéni sérelme indította a panaszkodásra, hanem, hogy a tanács méltóságát és az igazságosságot megóvjá. ⁴

Akkor a királyné vizsgálatot rendelt el, a vallomások azonban nagyon ellenmondók. Éltés István guberniumi fogalmazó vallo-mása terhelő volt Nemesre (1770 decz. 13.). Hutter fogalmazó nem volt jelen, csak azt hallotta, hogy Bajtay így fejezte be beszédét: »Kérem Excellenciákat és Méltóságokat, hogy annak idején minden szóra emlékezzenek vissza, én ugyanis előbb eltávozom innen örökre, semmint vetélkedve itt üljek és ezt impro-tocollálni kívánom«. Biró Antal az 1770 decz. 10-én történt össze-szólalokozásból csak Nemes e szavaira emlékezett: »itt nem a tekintély, hanem az igazságosság alapján kell tárgyalni«. Han-nenheim István guberniumi titkár úgy adta elő a dolgot, hogy az idézett napon a sóbányászok és hajósok adójáról szóló jelentést olvasták föl. A guberniumi tanácsosok kettő kivételével elmondták véleményüket. Azután Halmágyi az előző ülésről szóló jegyző-könyvet olvasta fel és az érvelést, mint határozatot emelte ki. Bajtay ekkor, mint elnök, közbeszólt és kijelentette, hogy ott semmit sem határoztak s ezt megerősítette az adminisztrátor is. Nemes azonban hevesen tiltakozott a püspök észrevétele ellen és kijelentette, hogy a mult gyűlésen hangoztatott véleménye

¹ Nenyhez aug. 27. I. h. Ez is bizonyítja, hogy az emberek megítélésében nem vezette őt vallási elfogultság.

² Halmágyi naplója 296. l.

³ Ugyanott.

⁴ Erd. kancz. lvt. 1771. 5. sz.

mellett megmarad, »hacsak a többi adózó kártalanítása érdekében« királyi rendelet nem jelenik meg. Ebből szóváltás keletkezett s Nemes odakiáltotta a püspöknek : »Nekem szabad szavam van, nem szolgáltam rá Excellenciád korholására«. — »En Excellenciádat nem korholom, — felelte a püspök, — sem szabad szavazati jogában zavarni nem akarom«.

Nemes azonban másként adta elő az esetet : Ő nem bűnös, — mondá — mert, mikor a felséghez intézendő fölterjesztést Halmágyi fölolvasta, ő csak annyit mondott, hogy úgy emlékszik, a mult alkalommal határozatot hoztak. A püspök erre hevesen rászólt, hogy ha másként vélekedik, adjon be különvéleményt, de ne csináljon zavart. Ebből kerekedett az összeszólalkozás, s Nemes csak annyit mondott : »Hallgasson már meg engem is Excellenciád«, mire Bajtay ezt jegyzőkönyvbe venni kérte. A gróf azt várta volna, hogy a püspök a királynéhez fordul, azonban — úgymond — a helyett vádiratot köröztetett a tanácsosok, titkárok, fogalmazók közt. Arra kérte tehát a királynét, hallgassák meg az ő védelmét is.

Az említett vádiratból megismerjük a jegyzőkönyvnek azt a mondatát, mely a közbeszólásra okot adott. »Nem tagadhatjuk, hogy mi a guberniumi tanácsosok gyülekezetével és a felségnek a guberniumhoz successive intézett határozataival összhangzóbb és az egész adóösszeg forrásainak fenntartására hasznosabb véleményt találtunk.«¹

A királyné ugyan leiratában kinyilvánította, hogy a szavazás szabadságát biztosítani akarja a tanácsosoknak, de megkívánja, hogy »sem tettel, sem szóval a mérséklet« határait át ne lépjék, s főleg az elnökkel szemben »a jó egyetértés és következéské az alárendeltség törvényeit meg ne sértsék«. Nemes dorgálásban részesült és a guberniumban ki kellett jelentenie, hogy a mit mondott, nem mondotta sértő szándékkal a püspök ellen. Hogy a jövőben hasonló eset elő ne forduljon, a királyné azt az utasítást adta, ha a vélemények megoszlanak, mindig szavazattöbbséggel döntenek, épségben hagyva mindenkinek a szavazati jogát.²

Ezt a leiratot a gubernium ülésén Clary Lipót olvastatta föl, a ki Bajtay helyett elnökölt. A fölolvadás után Nemes eleget tett a királynő kívánságának és szóval előrebocsájtott nyilatkozatát papírra vetve a legalázatosabban Felségedhez juttatni kívánta.³ Ezzel a kellemetlen ügy befejezést is nyert, de Bajtay kedvetlenségét az elintézés már nem oszlathatta el.

*

¹ Erd. kancz. lvt. 1771. 5. sz.

² Erd. kancz. lvt. 1771. 56. sz.

³ Erd. kancz. lvt. 1771. 164. sz.

A harmadik fontos ügy végre, a melylyel Bajtaynak foglalkoznia kellett s a mely szintén sok keserűséget okozott neki, a sok kellemetlen házassági pör volt.

Országok állapotára élénk fényt vet a családi élet tisztasága és szentsége. Ha azonban Erdélyt a XVIII. században ebből a szempontból vesszük szemügyre, szomorú képet nyerünk. A régi, bensőséges, tiszta családi életet — legalább az előkelők körében — ritkán találjuk föl, a miről a jó öreg Apor Páter keservesen panaszkodik, »az náj módi, új módi, rossz módi« ezen a téren is éreztette káros befolyását.

A házassági bonyodalmak, válópörök napirenden voltak, s ezekben Bajtaynak jutott a legnehezebb szerep. Nehéznek mondjuk helyzetét azért, mert a jogi szempontból érdekes pörök szereplői sok esetben törvényes alapon vélték állani és a jogforrás, melyre hivatkoztak, kényessé tette a püspök feladatát. Az ügyet tulajdonképen Matskássy Krisztina hozta szőnyegre. Ő mint a református egvház tagja házasságot kötött a szintén református Váradyval. Hosszabb együttélés után azonban Matskássy Krisztina elhagyta az urát és újabb házasságra akart lépni Dósa Mihálylyal. Hogy célját könnyebben elérje, katolizált és a hazai törvények és egyházi hatóságok kijátszásával egyenesen Rómába folyamodott. Kérelmét érdekének megfelelő érvekkel támogatva, kieszközölte a pápai brévét, a mely néki az új házasságkötést megengedte. XIV. Benedek, a ki az erdélyi viszonyokat nem ismerte, még egy nagyjelentőségű elvet is kimondott a brévében, a mely sok bajnak lett a forrása. Ez a rövid, de súlyos következményekkel járó tétel így hangzik: »Reformata matrimonia huius Principatus irrita.«

Matskássy Krisztina eljárása sértette a királyi tekintélyt, a miért Sztoyka püspök őt kolostorba záratta.¹ Ezzel azonban az ügy nem fejeződött be. Matskássy Krisztina ugyanis a pápai határozattal mindenütt eldicsekedett és csakhamar követőkre talált.

Leánya, a Bethlen Istvántól született Julia is az anyja példáján indult. Mint reformata férjhez ment a szintén református Földváry Györgyhez. Tíz év múlva — miként ő állítja — házasságtörése és folytonos részeskedése miatt elhagyta férjét, a nélkül, hogy törvényesen elvált volna tőle. Körülbelül 5 évig élt

¹ Az 1731-iki decretum szavai szerint: »est enim Princeps Indisputabilis supremus Juxta in Causis Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium«.

Mivel pedig az asszony protestáns volt, s a férfi még a válópör idején is az, ügyük a zsinat és a királyné elé tartozott volna. Benkő I. 337. l. Az ügyről szóló akták Erd. kancz. lvt. 1763. 271. sz.

elváltan, időközben katolizált, s látva, hogy anyja XIV. Benedek brevéjére támaszkodva férje életében új házasságra lépett az öreg Dósával, ő is nőül ment az ifjabb Dósa Mihályhoz. A királyi tábla bigámia címén elítélte, a gubernium lecsukatta őket. A börtönből azonban nemsokára kiszabadultak, együtt élniök nem volt szabad. Ezt természetesen nem tartották meg.

Ekkor a tábla előtt az ügyész emelt vádat és Bethlen Julia grófnő fejére házasságtörés miatt halálbüntetést kért. Az asszony a pápai döntésre hivatkozott és kérte ügyének a szentszék elé utalását, de a competentia fori-t megállapítva kérését elutasították. Mikor az ügy a gubernium elé került, a püspök követelte, hogy tegyék át azt az ő törvényszékéhez, a mi meg is történt.¹

A harmadik ügy a Kemény Ádám grófé. A református Kemény Ádám nőül vette gróf Rhédey Druzianát, azonban 1753-ban a zsinat elválasztotta őket, az asszonyt különféle kihágásokban, a férfit pedig abban találva bűnösnek, hogy a boritalnak adta magát,² »copia tamen ad secunda vota non prius transeundi donatus, quam poenitentia Legibus, ipsorum canonibus praescriptis pro suis excessibus ex aequo satis faceret«. *Az asszonyt házasságtörésért a világi hatóság is elítélte.*

Rhédey Druziana azonban porújítást kért, elhallgatva, vajjon a férjnek megítélt válás, vagy — miként Széles Teréz vitatja — a világi hatóság kezébe való kiszolgáltatás miatt cseleksznie azt, vagy mindkét okból. Igazát tanukkal bizonyította, s Kemény félve az esetleges elmarasztaló ítélettől, katolizált és XIV. Benedek brevéje értelmében szabadnak érezve magát, 1755 május 21-én eljegyezte Széles Mihály kolozsvári tanácsos leányát, Teréziát és Sztoyka püspök tiltakozása daczára nőül is vette 1756 július 21-én »invis et circumventis parochis«.³ A püspök ugyan 3 hét múlva tudomást szerzett a történetről, s az új házasságnak az együttlakást megtiltotta, »de csak egybe-egybe kerültek«.⁴

Széles Teréznek fia született, Kemény Ádám pedig nemsokára meghalt. Akkor az asszonyt a Kemény-féle birtokból kiűzték, az örökösödésből fiával együtt kizárták és tisztességtelen személynek tekintették. Az özvegy Sztoykához, majd Batthyányhoz fordult, hogy házassági pörüket fejezzék be, de hiába.

¹ Orsz. lvtr. (Erd. kancz. o.) 1763. 271. sz.

² A »species facti« közölve Századok. 1885. 610. és köv. l.

³ Pusztá-Kamaráson a kápolna ajtaját bezáratva esküdtek meg a katonai és erkei plébánosok előtt, kik tiltakoztak ugyan a tény ellen, de el nem távozhattak, s így a házasság eltekintve az előzményektől, törvényes lett volna, mert az illetékes plébános előtt jelentették ki akaratukat. Rettégi Gy. emlékiratai. Hazánk. III. k.

⁴ Halmágyi naplója 291. l.

Mikor Bajtay elfoglalta a püspöki széket, eléje került az ügy. A Kemény-család azt vitatta, hogy a második házasság érvénytelen, mert az első nem volt véglegesen felbontva; Széles Teréz viszont hivatkozott a pápai brevére, melynek értelmében a »Ducam te, donec in honestate permanseris« clausulával kötött református házasság érvénytelen, tehát ő törvényes neje Keménynek.¹ Bajtay a békés megegyezést ajánlotta, de erről a Kemény-család hallani sem akart. Így a püspök a királynénak Sztoykához intézett rendelete értelmében a felséghez terjesztette föl az ügyet. Mindenekelőtt a pápai határozatra nézve kérte ki a püspök a királyné véleményét »quod sententia Benedictina, utpote statum politicum concernens, absque benigno Maiestatis Vestrae Sacratissimae annutulata vim Constitutionis obligantis haud obtineret«.

Az udvarban Kemény László befolyása érvényesült és a királyné kijelentette, hogy a Kemény Ádám és Széles Teréz közt létrejött házasság érvénytelen. Mikor az özvegy erről a döntésről tudomást szerzett, Bajtayhoz fordult és a méltányosságra hivatkozva könnyek közt kért tőle segílyt.²

Bajtay kellemetlen dilemma előtt állott. A királyné határozata magában foglalta a pápai döntés érvényen kívül helyezését. Már most vagy érvényesnek tartja Kemény első házasságát, s akkor összeütközésbe kerül XIV. Benedeknek Sztoykához intézett brevéjével (1754), vagy semmisnek tartja az első házasságot, s ezzel minden protestáns házasságtörésből származottnak nyilvánít, azok örökösödési jogukat elvesztik, s ez esetben a királyné felfogásával is szembe kerül. Az egyház szolgájának tehát meg kellett egyeznie a politikussal. Így keletkezett a püspöknek a királynéhoz fölterjesztett véleménye.

E szerint mind Bethlen Júlia, mind Kemény helytelenül jártak el, mikor a püspöki tilalom és a plébános ellenkezése dacára házasságot kötöttek; helytelenül jártak el azért is, mert előbbi vallásuk szolgálai előtt a válást nem sürgették, pedig ezt előírják a hazai törvények, melyek a protestánsok házasságát törvényesnek ismerik el. Mivel azonban ők előbbi házasságukban a szentségi jelleget egyáltalában nem ismerték föl, ez a házasságuk érvényes.³

Az ügy így is nagy bajjal járt. Bethlen Júlia előbbi férjétől,

¹ Protocollum episcopale. I. 19. l.

² Erd. kancz. lvt. 1763. 271. sz.

³ »Quoniam tamen contrahentes in prioribus matrimoniis ne confuse quidem sacramentum intenderunt, multo minus intentionem habuerunt faciendi, quod ecclesia catholica facit, matrimonium sacramentale, verum, validum, simulque legitimum subinde contraxisse.« Erd. kancz. lvt. 1763. 271. sz.

Földváry Györgytől követelte vissza a hozományt, Széles Teréz pedig azt kívánta, hogy a Rhédey Druziana és fia birtokában levő Kemény-féle javaknak legalább felerésze reá, mint Kemény özvegyére és az ő fiára szálljon. Ha tehát a felség úgy dönt az örökösödési ügyében, hogy a javak a hazai törvények szerint öröklődnek, ezek a házasságok pedig a *hazai* törvényekkel ellenkeznek, ebből más kötelezettség nem származik, mint hogy a Kemény-örökösök gondoskodjanak a gyermek fenntartásáról és az anya hitbéréről. Így a kérdést megoldanák s elejét vehetnék a protestánsok panaszának is, hogy a protestánsok a püspökökben bízva elhagyhatják előbbi házastársukat, s mint katolikusok új házasságra léphetnek.

Bajtay papjainak is megtiltotta, hogy olyan házasság megkötését megengedjék, a melynél a feleket a hazai törvények szerint illetékes egyházi bíróságuk előbbi házastársuktól el nem választotta. Még hatásosabbnak vélte, ha a felség egyszersmind elrendelné, hogy azokat, kik a plébános ellenkezése daczára házasságra lépnek, ha nemesek, 2000 frt büntetéssel, ha nem nemesek, örökös fogsággal sújtának. Akkor ilyen eset bizonyára nem fog előfordulni.

Megkérdezte a püspök ez ügyben káptalanját is és annak véleményét is fölterjesztette a felség elé. A káptalan véleménye az volt, hogy a szabadok házassági és gyermekeik örökösödési joga nem ütközik a hazai törvényekbe. A zabolátlanság veszedelme miatt sem tartotta helyesnek jogilag szabad személyek házasságkötésének a megakadályozását. Ha a neoconvertiták gyermekei megfosztatnak az örökösödési jogtól, sokkal rosszabb lesz a sorsuk a katolikusoknak »katolikus fejedelem alatt«, mint az akatolikusoknak, mert ezek második házasságra léphetnek és gyermekeik is örökölhethetnek. Ha pedig válásról van szó, azt ne az akatolikus zsinat előtt, hanem a püspöki szentszék előtt tárgyalják, miként azt a tridenti zsinat előírja.¹

Természetes, hogy Bajtay — kitől mint embertől a méltanyosság és igazságérzet meg nem tagadható — ezzel az egyoldalú és merev felfogással nem érthetett egyet. Azt jegyezte meg a káptalan véleményére, hogy igaz ugyan, hogy a kánoni és természeti joggal ellenkezik, hogy a szabad emberektől megvonják a házasságkötés lehetőségét és gyermekeiket megfoszszák az örökösödési jogtól, csak hogy az éremnek van másik oldala is. Mi ennek a hazának polgárai vagyunk, bennünket köteleznek a hazai törvények is, azok pedig a házasságkötést csak a törvényes elválasztás után nyilvánítják szabadnak.

¹ Erd. kancz. levéltár 1763. 271. sz.

A káptalan másik ellenvetésén, hogy a katolikus vallás alábbvaló, mint az akatholikus, mert az utóbbihoz tartozók megőrzik örökösödési jogukat, míg a katolikus elveszti azt, s ez utóbbit házasság esetén a halálnál súlyosabb örökös fogsággal sújtják csak azért, mert »a re turpi et illicita« mint a milyen az akatholikus házasság »ad rem licitam et honestam, immo sacram atque sanctam«, mint a milyen a katolikus házasság, fordul, csodálkozását fejezte ki. Mert hol van itt a sérelem? Hiszen ha kellő oka van a válásra, bárki törvényesen elvásztathatja magát és jogot nyer az új házasságkötésre és gyermekei is teljes jogúak. A súlyos büntetés arra való, hogy megszüntessék a skandalumot, mert ő skandalumnak tartja ezt a visszaélést a házasság intézményével. A katonát néha egy alma vagy egy tyúk ellopásáért akasztófával sújtják, mert a jogrendet biztosítani kell.¹

Nemynek is feltárta nehéz helyzetét, mert lelkiismeretét ki kell egyeztetnie a politikai tekintetekkel, »a mi a jelen körülmények közt annál szükségesebb, mert közvetlenül érinti a köznyugalmat és az állam jólétét«. Ő akkor lesz nyugodt — írta —, ha a királyné olyan férfakkal vizsgáltatja meg a dolgot, a kik nemcsak a kánoni és polgári jogban, hanem Erdély törvényeiben és szokásaiban is jártasak. Kéri a titkárt, sürgesse meg a királyné döntését, mert a pörök elavulnak, s a felek folyton zaklatják.

Az úgy a kancellária elé került véleményezés végett, s a kancellária Bajtay érvelését alaposnak találta. A püspök maradjon meg elhatározása mellett, hogy törvényes elválásztás nélkül nem enged meg új házasságot. Bethlen Júlia együttlakását férjével akadályozza meg, s a grófnőt »nem ugyan ezen a címen, hanem más ürügy alatt« hívja Szebenbe, s zárassa az apácák kolostorába. A többire nézve az egyházi törvények szerint ítélezzék, a mennyiben a dolog joghatóságához tartozik, az örökösödésre nézve pedig várja meg a bíróság s a felség döntését.

Ez a királyi döntés csakhamar megjelent s ennek értelmében oly ügyekben, melyek a status politicust érintették, előleges királyi engedély nélkül a püspöki döntés semmi hatálylyal sem bír. A házasságra vonatkozólag az a határozat, hogy törvényes elválás nélkül új házasság lehetetlen.² A pápai breve, a mely érinti a status politicust s a királyi jóváhagyás előleges megnyerése nélkül jött létre, törvényerővel nem bír.³

¹ U. o.

² Erd. kancz. lvt. 1763. 271. sz.

³ »Quod itaque ad Pontificiam . . . Decisionem attinet: illa utpote in materia statum politicum concernente, absque praevia Regii nostri placiti impetratione lata, vim constitutionis normalis obtinere nequit.« Erd. kancz. lvt. 1764. 587. sz.

Ez a döntés azonban csak súlyosbította Bajtay helyzetét, s a püspök aggodalmát ki is fejezte a királynénak. Ő nem vetheti meg — úgymond — a pápai határozatot a nélkül, hogy eretnokség gyanujába ne keveredjék, másrészt az is fáj neki, ha a jóhiszeműleg cselekvőket házasságtörőknek, s gyermekeiket törvényteleneknek kell tekintenie. Kifogásolhatják azt is, hogy a pápai döntés a házasság szentségi voltára vonatkozik, s így nem politikai ügy. Ha ő a királyné határozata alapján ítél a jövőben, a felek a pápai székhez fognak folyamodni, a mi a királynénak sok kellemetlenséget fog okozni. Kéri a királynét, vagy fogadja el előbb kifejezett alázatos véleményét, vagy körvonalozza jobban akaratát és vegye figyelembe az ő nehéz helyzetét.¹ Ugyanebben az ügyben Nenyt is közbenjárásra kérte.²

A királyné újabb határozata szerint Kemény és Széles Teréz közt a házasság Kemény elhalálózása folytán úgvis felbomlott, Bethlen Júliát pedig, mivel az előző püspök tilalmát megvetette, zárják egy időre apáczakolostorba, Dósát meg barátságzárdába, de aztán azt a jogot élvezzék, a mely őket »egyházi és világi törvények szerint megilleti«. Az előző házasságból származott gyermekeket törvényeseknek kell tekinteni. Minthogy a királynénak tudomására jutott, hogy a reformátusok a házasságnál ezt a clausulát használják: »quoad usque in sua honestate et puritate permanserit«, úgy intézkedik, hogy ezt a jövőben hagyják el. A püspök pedig a jövőben a Bethlen Júliához hasonló házasságkötést ne engedjen meg.³

A püspök kijelentette, hogy ez nem is fog megtörténni, mert a clausula eltörlése lehetővé teszi azt, hogy a protestáns házasságot is felbonthatatlannak tekintsék a két fél életében.⁴ A kancellária azonban megtámadta a püspök véleményét, mert a bevett protestáns felekezetek az elváltatás jogát a jövőben is gyakorolhatják.

A királyi döntés tehát a Kemény-ügyet nem tudta befejezni. Rhédey Druziana a királyné előtt tisztázni akarta magát. Előadta ismert érveit: férje megvásárolt tanukkal lépett föl ellene a református zsinat előtt, s így eszközölte ki a reá nézve kedvező ítéletet. A mikor azonban ő pörújítással élt, Kemény katolizált és elvette Széles Terézt, kitől 7 hónap múlva fia született. Ez az asszony azután örökösödési igénynyel lépett fel, pedig ahhoz semmi joga nincs, mert ő, Rhédey Druziana, nem volt férjétől elváltaszta, s így férje törvényesen második házasságot nem

¹ Erd. kancz. lvt. 1764. 587. sz.

² Udvy. kancz. lvt. Trans. Palf. I. 4.

³ Erd. kancz. lvt. 1764. 587. sz. — Protocollum I. 174. l.

⁴ Erd. kancz. lvt. 1765. 138. sz. — Protocollum I. 175. l.

köthetett. Kemény Simon br., Rhédey Druziana fia, személyesen elment Bécsbe és Mária Teréziánál meg a fiatal császárnál, Józsefnél is azt állította, hogy Széles Teréz nem tisztességes személy és fia nem a Kemény Adámé, hanem egy Veszprémi Sámuel nevű legényé, »melyet maga Veszprémi sem tagadott.«¹ Mind a királyné, mind a császár megígérték támogatásukat. Nemsokára királyi leirat érkezett a guberniumhoz, a melynek értelmében többé a Kemény-Széles Teréz-féle házasság érvényét nem szabad feszegetni, a gubernium pedig hozzon létre békés megegyezést Széles Teréz és fia fenntartására nézve, ha pedig a megegyezés nem sikerülne, határozzon meg a gubernium bizonyos összeget.²

A békés megegyezés tényleg nem sikerült. Kemény Simon a tartási költség fejében követelte a Kemény név használatának megvonását Széles Teréztől és fiától, ez pedig saját személye és fia részére a birtok felét és megfelelő özvegyi tartásdíjat követelt. A gubernium végre is elutasította Széles Teréz és fia örökösödési igényét és eltartásukra évi 200 frtot ítélte meg.³

Bajtay elunta a sokáig húzódó és kellemetlen ügyet, fölkérte tehát a vikáriust, Szeredayt, hogy intézzék már el végleg és többé tárgyalásra föl ne vegyék.⁴ Széles Teréz azonban gondoskodott róla, hogy a püspöknek további kellemetlenséget okozzon vele.

Miként Kemény Simon, ő is felment Bécsbe, s ott kísérlette meg ügyének kedvező elbírálását, de eredménytelenül. A királyné rendelete szerint Széles Teréz és fia a Kemény nevet nem használhatják, örökösödési joguk nincs. Kemény Simon adjon egyszer s mindenkorra 6000 frtot, s éljenek anya és fia annak a kamataiból. Királyi kegye azonban a fiu jövőjére is kiterjedt s megengedte, hogy a váczai Theresianumban államköltségen végezhesse tanulmányait (1767).⁵

A szerencsétlen Széles Teréz nem tudott belenyugodni a lesújtó határozatba, a mely tisztességében is érintette s ismét a királynéhoz fordult. Mária Teréziában is győzött a gyöngéd lelkű asszony az uralkodó felett és Bajtayt oda utasította, hogy »a mennyiben a joggal és méltányossággal összeegyeztethető, adjon meg Széles Teréznek minden eszközt, hogy kellemetlen helyzetéből szabadulhasson.«⁶ Bajtay idejében azonban további fordulat ebben az ügyben nem történt.

¹ Halmágyi naplója. 291. l.

² Protocollum I. 375. Epistularium a Batthyany-könyvtárból.

³ Halmágyi naplója. 292. l.

⁴ Epistularium a Batth.-könyvtárból.

⁵ Protocollum I. 458—59.

⁶ »insoweit es mit dem Recht und Billigkeit vereinbarlich ist.« Udv. kancz. lvt. 1768 decz. 19-ről.

Hasonló házassági pörök, ha nem is ilyen hosszadalmasak és bonyolódottak, nagy számmal fordultak elő Bajtay püspöksége alatt. Néhányat röviden ide iktatunk.

Kemény Gergely felesége, Bánffy Mária bárónő, tudatta a püspökkel, hogy katolizálni akar. Bajtay, mivel ez akkor elég gyakori eset volt, közölte a dolgot Szeredayval és fölkérte őt, hogy legyen szolgálatára a bárónénak szándéka végrehajtásában. A vikárius azonban gyanakodott, hogy miként annak idejében Matskássy Krisztina és példájára mások, csak azért akar katolizálni, hogy könnyebben elválhasson. Elhatározta, ha jelentkezik, ő átveszi az egyházba, de semmiféle törvényellenes segínyt nem nyújt neki.¹ Szereday gyanúja valónak bizonyult: Kemény Gergelyné válni akart. A dologról tudomást szerzett a királyné is és megkísérelte a házaselek kibékítését, s ezzel a feladattal Bethlen Pál grófot, Nemes Jánost és Szombatfalvi Lászlót bízta meg. A kísérlet megtört a báróné makacsságán, ki Kemény Gergelyvel nem volt hajlandó többé együtt élni.²

Bajtay arra kérte a királynét, hogy a válópör, mivel Bánffy Mária katolizált, az ő consistoriuma előtt tárgyalassék.³ Mária Terézia maga akart ugyan az ügyben ítélni, de engedett Bajtay kérésének. Nem abban a formában, hogy consistorium előtt tárgyalják az válópört, hanem Bajtay elnöklete alatt egy forum delegatum előtt. A bizottságba a püspök tetszése szerint meghívhat 1—2 consistoriális tagot és 1 református papot is. Az ítéletet azonban kihirdetés előtt a királynéhez kell felküldeni.⁴

Teleki Pál gróf leánya nevében válópört indított ennek férje, br. Thoroczkay Gergely ellen. Ez az ügy Thoroczkay vallomásával, melyben önmagát vádolta, hamarosan véget ért; a báróné elhatározta, hogy kolostorba vonul.⁵

Bethlen Miklósné Bajtayhoz írt levelében vejét, Jósika Imre bárót hűtlenséggel vádolta. A püspök megbízta vikáriusát, hogy a legnagyobb titokban nyomozzon az ügyben, s ha a vád igaz, energikusan lépjen fel. A vizsgálat azonban nem igazolta be a vádat.⁶

Henter Zsigmond is súlyos panaszszal fordult a püspökhöz. Már régen észrevette, hogy felesége és Nemes gróf jobban érdeklődnek egymás iránt, mint azt a rokoni viszony megengedi. Gyanúját megerősítette egy elfogott levél, melyben Nemes fölszólítja az asszonyt, hogy szökjék vele Lengyelországba. Nemes

¹ Epistularium az 1765-ik évhez.

² Protocollum I. 339—40. l.

³ Protocollum I. 353. l.

⁴ Protocollum II. 9. l.

⁵ Epistularium a Batth.-könyvtárban. 1771-hez.

⁶ U. o.

vendégként tartózkodott Henternél, a ki a levél alapján szemrehányást tett a csábítónak. Nemes ekkor agyon akarta őt lőni és pedig előre megfontolt szándékkal, mert a lovász kint felnyergelt lóval várta urát.¹

Ugyancsak áldatlan családi czivódás következménye volt a Bánffy Dénes leányának ismeretes ügye. A »világ legszebb gyermekét«, kit anyja »úgy szeret, mint a szemeit«,² anyjától el akarták rabolni. Bajtay a részvételt iparkodik magától elhárítani,³ de a királyné parancsa őt is belekeverte a kellemetlen ügybe. Hogy a résztvevők egyenesen titkos királyi parancsnak engedelmeskedtek, bizonyítja Mária Terézia leirata, mely Bethlen Miklóst előre felmentette a hatalmaskodás vádjá alól az örményesi kuria megtámadása miatt.⁴

A sok házassági pör miatt a Congregatio 1763-ban kérdést intézett a püspökhöz, hogy szokásban van-e Erdélyben a katolikusoknak akatholikusokkal való házasságkötése? Bajtay azt felelte, hogy a királyné rendelete értelmében csak a püspök engedelmeivel szabad vegyes házasságot kötni. Az engedélyt csak reversalis ellenében kapják meg, mely szerint katolikus pap előtt katolikus szertartás szerint kötnek házasságot, ; mindkét nemű gyermekeket a katolikus vallásban nevelik, s a nem katolikus fél katolikus házastársát vallása gyakorlatában nem zavarja.⁵

Sok kellemetlenség származott azonban abból, hogy a protestáns felekezetek papjai törvény ellenére (Const. Part. I. Tit. 5. Art. 4.) összeadták a különböző vallású feleket. Ezt — Szereday szerint — 200 frt birsággal kellene büntetni, s a befolyó összeget a szebeni árvaház javára fordítani.⁶ Erre nézve azonban nem történt döntés.

Ezek a hercze-hurczák Bajtay érzékeny lelkét sok keserőséggel töltötték el. Nem született arra, hogy politikai intrikák szálait szövögesse. Valósággal visszaremült attól, hogy valakinek az érdekeit sértse. Ezért kísérlette meg, hogy Erdélyből szabaduljon. Menekülési vágya Erdélyből nem maradhatott titokban s csakhamar megindult a mende-monda és a találgatások áradata. Halmágyinak például Teleki László azt beszélt, hogy a magyarországi klérus elégedetlen Bajtayval s Batthyány szerint az a terv, hogy kiviszik őt Erdélyből. Egy trinitárius azt újságolta, hogy a bécsi érsekből primást akarnak csinálni, Batthyány lesz

¹ Epistularium.

² Bajtay Nenyhez. 1763 jún. 29-ről.

³ Bajtay Nenyhez. 1763 aug. 13-ról. I. h.

⁴ Halmágyi Naplója. 401. l.

⁵ Protocolum I. 69. l.

⁶ Epistularium.

bécsi érsek, Klimó kalocsai érsek, Bajtay pécsi püspök és Salpek erdélyi püspök. A püspök titkára viszont azt mondta, hogy Bajtay »nem is cserélné fel az erdélyi püspökséget oly könnyen a magyarországgival.«¹ Magának Halmágyinak, a ki ezeket a mende-mondákat közli, a püspök szintén panaszkodott, mily kellemetlen annyi nemzet és vallás közt a helyzete; vagy az egyiket, vagy a másikat sérti meg akaratlanul is, pedig beteges állapota nem bírja el a sok izgalmat.²

1768-ban Bajtay Bécsbe ment s Halmágyi ismét kellemetlen hírt hallott felőle: nem fogadták szívesen, mindenki ellensége, Eszterházy egri püspök sem nyilatkozott kedvezően felőle.³ Hogy ebből mi az igaz, könnyen megállapíthatjuk. A királyné kegyét Bajtay élete végéig élvezte, Mária Terézia jóindulatát ismételtelen nyíltan is kifejezésre juttatta. Ellenségei lehettek az erdélyi kancelláriában, a hol Bruckenthal befolyása erősebben érvényesült, mint az övé. Eszterházyban pedig az erőszakos, jó magyar, de büszke mágnás szólalt meg, a mikor lenézőleg nyilatkozott a szerzetesből lett püspökről.

A terjesztett híreket különben tudtán kívül maga Halmágyi czáfolta meg, a mikor elbeszélte, hogy a királyné két óra hosszáig tartó kihallgatáson fogadta Bajtayt, a ki beszámolt térítői munkásságáról, a melyet — Halmágyi szerint — úgy akart gyarapítani, hogy több fafunak kilátásba helyezte ügyes-bajos dolgaik elintézését arra az esetre, ha katholizálnak. Egy évvel előbb királyi leirat döntött a püspök címéről, a mely szerint az erdélyi püspök nem episcopus Transsilvaniensis, hanem episcopus Transsilvaniae.⁴ Az audencián azután szóba került az a terv, hogy az erdélyi püspökséget érseki rangra emeljék, és Bajtay legyen az első érsek. A püspök az új érsekséget Daciae primatus-nak kívánta nevezni.⁵ A terv azonban nem valósult meg, valószínűleg Bajtay rövid idő múlva bekövetkezett lemondása miatt.

Halmágyi a püspöki titkártól hallotta, hogy Bajtay nagy dolgokon töri a fejét, »mely — szerinte mi is lehetne más — kétségkívül a protestánsok oppressiója.«⁶

Mindezzel szemben egy tényt kell konstatálnunk: a püspök bámulatos tevékenysége, sokoldalú munkássága az 1765-ik évvel csökkenni kezdett, s nemcsak saját szavai árulják el, működése is bizonyítja, hogy belefáradt a folytonos küzdelembe és nyugalomra vágyott.

DR. MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ Halmágyi naplója 235. l. (1766. évhez.)

² U. o. 236. l.

³ U. o. 380. l.

⁴ Protocollum Episcopale I. 385. l. Püspöki levéltár.

⁵ Protocollum I. 489. l.

⁶ Halmágyi naplója. 396. l.

A BRODARICSOK.

A Brodarics-család szlavóniai eredetű. Innen való Brodarics István is, a ki származásának helyéül általánosságban Szlavóniát jelöli meg.¹

Brodaricsokkal azonban már a XIV-ik században is találkozunk. Így *Brodaricsné Margit* 1359-ben a zágrábi törvényszék előtt pörösködik.² 1383-ban pedig *Brodarics Imre* szerepel tanúként a zágrábi törvényszéknél.³

A következő adat már a XV-ik század második felébe vezet és szűkszavúan csak arról értesít, hogy valamelyik *Brodaricz* elhagyta szülőjét, nem törődött vele.⁴ Ebbe a korba esik Theryek Albert számadása is, melyben az Oszvald zágrábi püspök képviselőtében tett utazásai alkalmával fölmerült kiadásairól számol be 1481-ben, a mely számadásban ez található: »Továbbá Szaniszló ünnepe utáni csütörtökön (május 10.) *Brodarych Pált* küldtem Pozsega-Szent-Péterre; ugyanannak adtam a káptalan oda-és visszautazásának költségeire 250 sol.⁵

Valószínűleg ugyanezen Brodarics Pálról van szó egy beiktatás alkalmával, melyben keresetétől elütik.

Mátyás király ugyanis Nándori Sebestyén zágrábi lakosnak érdemeire való tekintettel egy Zágrábban levő kőből épített házat, melyet hajdani Klarych György kapott Mátyás királytól, — új adományozás címén reá és örököseire hagyja. Megparancsolja ennélfogva Zágráb város hatóságának, hogy az említett Sebestyént ezen ház birtokába iktassák be és annak megtörténtéről őt értesítsék.

Ámde még Mátyás király életében *Brodarych Pál* azt állította, hogy azon háznak ő az igazi, törvényes örököse. Ennek alapján

¹ *Brodarics Descriptio cladis Mohachianae*, Bonfini 1581. Frankfurti kiadás (Zsámboki) függeléke 758. l.

² *Tkalčić János*: Monumenta Hist. Zagrab. IV. köt. 111., 113., 117., 129., 131., 164., 167., 200. és 201. l.

³ U. o. V. 210. l.

⁴ U. o. XI. 32. l.

⁵ U. o. XI. 257. l.

Zágráb város hatósága maga elé idézte ugyanazon Brodarych Pált; a ki azonban sem személyesen, sem prókátora által képviseltetve, meg nem jelent.

Bizonyos idő múlva aztán Korvin János herczeg meghagyta, hogy a város hajtsa végre a bevezetést úgy, a mint azt atyja végrehajtani kívánta. A hatóság tehát Sebestyént bevezette és be is iktatta.¹

Előfordúl, bár a Brodarics István és Mátyásétól eltérő nemesi előnévvel, a budai káptalan egyik 1504 aug. 19. beiktatásánál *Brodarycz György de Podothocha* is.²

Mindezen adatok Brodarics-családról szólnak ugyan; de mivel a szóbanforgó személyek közt rokoni kapcsolatot nem találhattam, világos, hogy nem foghatom rájuk a Brodarics Istvánnal való rokonságot. Tényként csak annyi állapítható meg, hogy a Brodarics-család Szlavóniában élt és ismeretes volt már a XIV-ik századtól fogva.

Nem térhetek azonban ki a Brodarics név és jelentésének fejtegetése elől és pedig annál kevésbbé, mert a Brodaricsok címeres levelében a címerszerzést involváló tény és a nevők közt igen szoros összefüggés van. Lehetséges, hogy ez is csak véletlen, de még ez esetben is figyelemre méltó jelenség volna.

Brodar a horvát nyelvben révészt, hajóst, tengerészt jelent; *brodaroviti* pedig a hajózni igével azonos. Az *ics*, *vics* képző a szláv nyelvekben azt a szerepet tölti be, mint a görögben a *δης*, vagy a magyarban a *fi*.

Igy tehát a Brodaricsék neve akár Brodaryth-nek, akár Brodarych-nak és Brodarycz-nak (vagy latinosan: Brodaricus, Brodericus) írják, kétségtől Brodarfi-t, hajósfít jelent. Mivel pedig az 1517. évi címérbővítő levél³ a Brodaricsok ősi címérét leírva azt mondja, hogy Brodarics István családjának ősi címere »égkékszinű pajzsban az ellenségtől üldözött áthajózó, csónakba szorított és igen gyors sietéssel a folyó túlsó partjára igyekvő fegyveres embert«, tehát *hajóst*, tengerészt ábrázol, így közelfekvő a gondolat és természetes a következtetés, hogy a címerszerző volt az első *Brodar* (hajós), a kit talán még Nagy Lajos, vagy Zsigmond idejében tüntettek ki és ennek utódai a *Brodaricsok*, a Brodarfiak.

Igy az sem lehetetlen, hogy a Zágráb városáról kiadott okmánytár Brodar Gallus (1430., 1431., 1432.) és Tamás, továbbá

¹ U. o. XI. 62—63. l.

² Orsz. Lev. D. L. 21306.

³ *Kujáni Gábor*: Brodarics István levelezése 1508—1538. (Tört. Tár. 1908. 343—344. l.) Ezen közleményemet később csak a Tört. Tárra hivatkozva idézem.

Benedek (1445.)¹, valamint Benedek fia Péter (1452., 1456.)² nevei is a Brodaricsokkal rokon családtagokról tesznek említést. De ha ez föltevésnél nem is egyéb, még az esetben is elfogadhatjuk, hogy a címerszerző neve *Brodar* volt és ez esetben a név és a kiütetésre okot szolgáltató tény (háborús alkalommal történt *áthajózás*) közt szembetűnő kapcsolat és vonatkozás van. Ép azért a címerszerző Brodar ivadékai később annál szívósabban és büszkébben nevezhették magukat Brodarics-oknak, mert valamennyien tudtak ősük vitézi tetteről, a mit a címerbővítő levél István kitüntetésekor külön is kiemelendőnek tart ezen szavakkal: »... a ki *családodnak, a mely nem véletlenből, hanem hadi sikerért*, vagyis azon áthajózás alkalmából nyerte előbbi kitüntetését«.³ Ennek tudata kétségkívül bizonyos önérzettel tölthette el őket.

A mi nemesi előnevüket illeti, csak a meglevő okleveles anyag támogatásával tudunk megállapítást eszközölni; mert sem István, a ki legtöbbször csak vezetéknévét (S. Brodaryth, Brodericus) vagy egyúttal a méltóságát is jelző (Sirmiensis, Quinqueecclesiensis, Vaciensis) aláírását alkalmazza; sem testvéröccse, Mátyás, a ki szintén csak vezetékes és keresztnévét írja neve alá, — bővebb adattal nem szolgálnak.

A rendelkezésre álló adatok világánál azt látjuk, hogy Istvánra sohasem alkalmazzák a *polyánai* előnevet (a címerbővítő levél se); Mátyást viszont csak egy esetben találtam a jaro ni előnévvel,⁴ míg az összes többi alkalommal a polyánaival.

Hogy a két előnév közt milyen összefüggés van, vélemény tárgyát képezheti; de határozottan mindaddig semmi sem állítható, míg újabb adatok segítségre nem jönnek. Nézetem szerint a *polyánai* előnév a régebbi és Brodaricsok ősi lakóhelyéről jutott a Brodaricsok neve elé. Erre vall magának Istvánnak nyilatkozata is, a ki Nádasdy Tamás címén János királyhoz intézett levelében (1532 okt. 1.) ezeket írja: »*Az én Polyánámról, a hol atyám, most fivérem háza jelégettetett*, mit sem szólok — és kedves humorral teszi hozzá — »(Ezen) inkább örvidenem kell, mint fájlalnom: mert hiszen reparálásra szorúlt.«⁵ Annyira magáénak vallotta ezt, hogy a következő 1533. évi levelében nyomatékosan tiltakozik az ellen, hogy a papok a családi vagyontól kizárassanak; »mert — írja Nádasdy Tamásnak — ezen jog alapján *én is*

¹ *Tkalcic* i. m. VI. 127., 132., 133., 163., 415. és 496. l.

² U. o. VII. 40., 112. és 113. l.

³ Tört. Tár. 1908. 344. l.

⁴ Egyháztört. Emlékek a hitújítás korából. I. 282. l.

⁵ Tört. Tár. 1908., 287. l.

*elveszteném jogomat a — jóllehet fölégetett Polyánán, mitől Isten mentsen.*¹

A *jarosini* előnevet később, talán Brodarics püspök révén kapták és alkalmazták Mátyásra is, mivel hogy ez a birtok pénzen vett jászága a Brodaricsoknak. »Ugyanezön — írja osztopáni Perneszi András, Brodarics Mátyásnak egyik, a Jarosinra igényt tartó veje — Jarassynról megadta az Pechy Jánosné az okleveleket énnekem, kikért ez télben is felmentem vala Bors-monstrára, azokból is kitetszik, hogy illeti az leányágot mert pénzen vett jászág.«²

Sörös Pongrácz a Brodarics Istvánról szóló művében bizonyára a czímerbővítő levélből véve alkalmazza a jerosini előnevet. Pedig a helység neve még a XVI-ik század második felében külön per tárgyát is képezte.

Erdődy Péter horvát bán 1562-ben meghagyta a zágrábi káptalannak, hogy küldje ki káptalani emberét az ő báni emberével Kaproncza városába és azok Jarossyn birtok helyszínére a szomszédokat és határosokat, valamint Kaproncza nemeseit és nem nemeseit kihíván, vegyen tőlük tanúságot arról, hogy a birtok neve Jarossyn, vagy Jeressyn-e és erről tegyen jelentést a báni széknek.³

Mivel pedig a későbbi — 1564 évi jún. 19-iki — adat Jarassyn vagy Jarossynról szól, és pedig a dolgokat már érdekelttségénél fogva is jól ismerő osztopáni Perneszy András, a királyi személyes jelenlét ítélőmesterének a birtokra vonatkozó magyar nyelvű levelében,⁴ ez alapon, — mivel fölteszem, hogy a néveldöntésre kiküldött bizottság jelentése alapján meg is állapították a végleges nevet és figyelembe véve a levélíró nyelvi sajátságait is, — én is inkább a Jarosin helynevet és ennek következtében a *jarosini* előnevet tartom helyesnek.

Bármint álljon a dolog, határozott tényként megállapítható, hogy *Polyana* is, *Jarossyn* is Kőrös vármegyében fekvő helységek voltak. Ez ugyanis szószerint benne van az Erdődy-féle (1562.) oklevél szövegében.

Már most, a föntiek után, úgy vélem, épen nem erőltetett azon következtetésem és föltevésém, hogy *Brodarics István*

¹ *Békefi Remig*: A népoktatás tört. 1541-ig. 445. l.

² Id. gróf Zichy János zsélyi lev. (Kp. 1341. f. 217. et A. N. 32.)

³ U. o. (Kp. 1340. f. 217et A. N. 28. Fasc. Perneszi N. 28.)

⁴ U. o. mint a 2. jegyzet. Perneszy különben vegyest használ *a-t* és *o-t*. Inkább Jarassynt ír, mint Jarossynt; de mivel a városnak így írja: *várasnak*, és a most kell helyett *most kell*-et ír, bizonyos, hogy a Jarossynt is így ejtette, csak a-val írta. De Jerosin nem lehet.

(valószínűleg) *Polyánán* (Kőrös vármegyében)¹ született, a hol atyja háza és birtoka is volt és a melyhez még 1533-ban is oly odaadó ragaszkodással viseltetett.²

Születéshelyénél mindenesetre nehezebb és bizonyossággal el sem dönthető szül. tésének éve. Mert, hogy az 1471. év, a melyet Sörös Pongrácz Brodarics születésévéül megállapítani vélt, mennyire téves és minden bizonyíték híjával van, annak idején már kimutattam.³

Történelmi adatainkból azonban következtetés útján valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy körülbelül mikor születhetett.

Elsősorban magának Brodaricsnak nyilatkozatát kell figyelembe vennünk, a ki 1532-ben azt írja magáról Nádasdynak : »Veszélyes azonban nekem ilyeneket feszegetni egyrészt más okok miatt, másrészt mivel már aggkorba hajló ember vagyok (homo iam in senium vergens) és egyébként is beteges és azt se tudom, mikor szólíttatom máshová.«⁴

Oláh Miklós is azt mondja Brodaricsról 1539-ben, hogy szerette volna őt még látni halála előtt a régi, testvéries viszonyuk és (Brodaricsnak) előrehaladott, élemedett kora miatt is⁵ (propter aetatem provecum).

Korára nézve célzás van az Oláh készítette sírversben is, midőn szerencsésnek mondja őt, mert hazánk híres korszakát is láthatta.⁶ Ezzel kétségkívül Mátyás korára utal, mikor Brodarics már nem lehetett gyermek.

Ezt erősíti meg Heltai is, a ki a Mátyás király által tervbe vett budai főiskoláról szólva, ezeket mondja : ». . . Az írási tudományokhoz felette igen nagy kedve vala. Megkerestete minden országokban az ieles és tudós férfiakat, és drága kölczégekkel

¹ *Polyána* Zágrábtól kissé északkeletre, Kőröstől kissé délnyugtra, a Glagovnicza folyó mellett volt ; *Jarosin* v. *Jeresin*, *Jarasin* pedig *Kapronczához* közel, tőle északkeletre, nem messze a Drávától feküdt. (*Lipszky* : *Repertorium locorum* stb. 276. és 520. l. és a hozzávaló mappák. De ide utal Brodaricsnak a mohácsi ütközetről szóló művének ezen része is : . . . »*Stephanus Brodericus, in ea parte Pannoniae superioris natus, quae nunc peculiariter Sclavonia nominatur.*« (758. l.) V. ö. még *Acta Tomiciana* VIII. 226. l.)

² Szakci *Kukuljević János* : *Glasoviti hrvati proslih vjekovâ* (A múlt századok híres horvátjai. Életrajzok sorozata.) cz. művében *Pozsega* v. *Verőcze* vármegyében sejtí születése helyét (20. l.) ; de *Polyánáról* azt se tudja, hol feküdt (40 l.). — A horvát nyelvű fordításokat *dr. Sufflay* Milán ír szíveségének köszönöm.

³ Századok, 1908. 351. l.

⁴ Tört. Tár., 1908. 341. l.

⁵ *Pray* : *Epist. Proc.* II. 80. l.

⁶ U. o. II. 82. l. és *Specimen hierarchiae* I. 351. l. Ezenkívül több kéziratos gyűjteményben is megvan. V. ö. Sörös i. m. 7. l. 5. j.

el-hozzata azzokat Magyarországra. Kőlemb-kőlembb fele Mester embereket is be hozata az országba. *Eszt hallottam Brodoric István Püspéktől, kinél vala az egész épületnec iedzesének a képe — is . . .*»¹

Ezek alapján én Brodarics Istvánt halálakor (1539) legalább 70 körülnek ítéltem (inkább idősebbnek, mint ennél fiatalabbnak) és így születése évét 1470 köré helyezem.² És ezt, úgy érzem, nem alaptalanul tehetem; mert alig tehető fel, hogy valaki közel négyszáz évvel ezelőtt aggkorba hajlónak vallotta volna magát, vagy valakiről komoly, megfontolt egyének mint előrehaladott koráról tennének említést a 70. életéve előtt. Hiszen manap is, csak valóban koros, 70—80 éves emberre alkalmazzuk ezt a kifejezést.

Brodarics István a főntiek alapján ősi nemesi családból származott.³ Ősei valamelyikét háborús alkalommal szerzett érdemeiért, kiváltkép pedig bátor áthajózásért tüntette ki valamelyik királyunk. A főntebb már leírt címzerlevél ékes bizonyítéka hadi érdemeiknek. E helyen, mivel történelmi szakkönyvekben alig található; de azért is, mert a Brodaricsok ősi címzere nyitja meg a történeti és harczi vonatkozású címzereink sorozatát,⁴ érdemesnek vélem az István érdemei által szerzett bővít-ményekkel együtt leírni. A bővített címzer a következő:

Felülről lefelé halványuló kékszínű mezőben, ezüst vízen, fekete sajkán arany evezővel ev ző pánczélos vitez, a sajkából derékgig kiemelkedve; a pajzs felső jobb sarkában a vitez felé repülő, zöld koszorút vivő fekete holló látható, a bal felső sarokban nyolczágú arany csillag által kíserve. Sisakdísz a csillag, korona nélkül a takaróra állítva. A takaró mindkét oldalon váltakozó kék, fehér és arany színű, zölddel bélelve.⁵

¹ *Heltai Gáspár*: Magyar Krónika 1575. Kolozsvári Kiadás 177. l.

² *Székelv Samu* mai szemmel nézte és mérlegelte Brodaricsot és születése évét 1490 köré helyezte. (Tört. Tár., 1888. 2. l.)

³ *Gyurikovits István* egy hézagos genealogiai táblázatban Ákos nemzet-ségből származtatja a Brodaricsokat (Nemz. Múz. Kéziratgyűjt. Fol. Lat. 3807.) és őseik közé iktatja Mikts bánt is; de mivel táblázatát okleveles bizonyítékokkal nem támogatja, el nem fogadható.

⁴ *R. Kiss István*: Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar címzerekben, 71. l.

⁵ Az 1517. évi armális a Magy. Nemz. Múzeum másolatgyűjteményében. Eredetije báró Tallián-család szabási levéltárában. Kötelességszerűleg megemlítem, hogy dr. *Szendrei János*: Magyar hadtörténeti emlékek cz. művében teljesen hibásan és tévesen közli a címzert és a címzerkiterjesztés részleteit is. A tévedés onnan eredhet, hogy a szöveget figyelmen kívül hagyva, a címzerképet benyomásai alapján írja le, másrészt pedig olyant is kiolvas belőle, a miről az armálisban szó sincs. Ilyenek: »... II. Lajos Ferencznek és Félixnek (helyesen: *Eleknek*) magyar nemességet adományoz,

Ezen címerben Brodarics István érdemeit a babérkoszorút vivő fekete holló simbolisálja és azt jelenti, hogy István a tanultságával és tudományával ékesítette családjá érdemeit. Ezért van a fekete holló jelképesen alkalmazva, a mely, egyébként is Phöbusnak szentelt madara lévén, azért viszi a tudósok homlokát övező babérkoszorút.¹

Míg Brodarics István születésének helyét és évét csak következtetés útján és így csak valószínűséggel állapíthatjuk meg, születésének hónapját és napját már egész biztosan tudjuk. Erre vonatkozólag azért tekinthető biztosnak adatunk, mert maga Brodarics említi egyik. Nádasdy Tamáshoz intézett levelében, melyet így fejez be : »*Pécsett. 1532, október 20-án, az én születésnapomon.*«² E szerint tehát Brodarics István október 20-án született.

A családra vonatkozó adatokat is csak hosszas egybevetés, latolgatás útján lehet megállapítani és így a családfát is. De még az is hézagos. Ám az tagadhatatlan, hogy több adattal gazdagíthatom a családra vonatkozó ismeretünket s talán kissé sikerült a család ködbeburkolt multjának egyes részéről a homályt is eloszlatnom.

Nem lehetetlen ugyan, hogy Brodarics atyját Mátyásnak hitták ; de, hogy az az eddigi adatok alapján nem állítható, sőt teljesen alapr nélküli, bírálatomban bebizonyítottam.³ Annyit azonban mondhatunk, hogy atyját nem hívhatták Istvánnak, mert e nevet Brodarics püspök atyjának a fivére viselte. És ezt magától Brodaricstól tudjuk meg, a ki a Nádasdy Tamáshoz intézett levelében ezeket írja : »... Küldje azonkívül, vagy hozzá

még pedig ez utóbbiaknak azért, mert a hajózásban és hadban különösen kitűntek.« (127—128. l.) »A pajzs felső jobb sarkából sötétszürke színű galamb, szájában zöldelő olajág-koszorúval repül a vitéz felé.« (U. o.) — Hiszen ez minden lényeges dolognak elferdítése és ezzel szemben tény az, hogy a Brodarics-család és így Mátyás fiai : Ferencz és Elek is, nemesek voltak ; az 1517. címerbővítés csak Brodarics István érdemeit akarja megörökíteni és a bővített címert Mátyásra és fiaira is kiterjeszti ; de egyáltalán nem azért, mert ők tűntek volna ki a hajózásban. A szürke galamb, mint a fenti címerleírásban látható, holló helyett, az olajág pedig az örökzöld babér helyett van tévesen. . . . Corvum videlicet de sublimi advolantem, coronam lauri semper virentis . . . rostro afferentem . . .« mondja az armalis szövege. (V. ö. Tört. Tár. 1908. 343—344. l.) Érdekes, hogy a bővített címernek Brodarics Istvánra vonatkozó részét Szendrei idézett művére hivatkozva ugyan, de ferdítve és még önkényesebben írja le Csoma József legújabb művében (A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913. 92. l.), a hol is már épen »kiterjesztett szárnyú sas-sal tartatja a vitéz feje fölé a babérkoszorút.

¹ Tört. Tár. 1908. 344. l.

² U. o. 288. l.

³ Századok, 1908. 351. l.

Debreczenbe *unokaöcsémet, Brodarics Györgyöt*, a kit magammal akarok vinni, hogy világot lásson és ismét vissza fogom nektek adni. *Mert inkább akarom, hogy nagybátyjánál nevelkedjék, vagyis nálad, mint atyjánál, Brodarics Istvánnál.*»¹ Ebből világos, hogy az itt említett Brodarics István, a püspök Brodaricsnak atyai nagybátyja volt.

Brodarics István anyja a *Jalsics* családból való, kinek egyik fivére, Jalsics János, zágrábi éneklő kanonok volt.² Keresztnevét azonban anyjának se találhattuk sehol.

Legközelebbi vérrokonai közül két testvéréről tudunk; *Mátyásról*, a ki 1517-ben már családos ember,³ és *Borbáláról*.⁴ Utóbbiról azonban szintén nem mutatható ki, hogy ki volt a férje.

Családtörténeti szakmunkáink a Brodarics családra vonatkozólag igen kevés anyaggal szolgálnak. Nagy Iván Mátyásról is úgy emlékezik meg, a ki »tán testvére volt« Brodarics István-nak.⁵ Pedig ez a Mátyás eléggé jelentős szerepet vitt hazánk történetében, miért is külön is összeállítom az ő életére vonatkozó adatokat.

Kétszer nősült. Első neje Katalin volt.⁶ Alkalmassint ezen első házasságából származott a címerbővítő levélben is említett *Ferencz és Elek, továbbá Kozma*. Utóbbival a Brodarics Mátyás férfiivadékainak magvaszakadt és róla már 1560-ban mint megholtáról történik említés.⁷

Ez a három fiu bizonyára él még 1539-ben, mikor Brodarics Mátyásnak már második nejétől is voltak gyermekei. Kiviláglik ez Brodarics István végrendeletének azon részéből, a mely úgy intézkedik, hogy az adósságai kifizetése után fennmaradó rész fivérére, Brodarics Mátyásra és annak *különösen az első feleségétől származó gyermekeire marad*. Még külön is hozzáteszi »mert a másíak, a második feleségétől származottak, nem szorulnak annyira rá«.⁸

Hogy Mátyás még az 1530. év előtt nősült másodszor, kétségtelenné válik abból, hogy Brodarics István a Nádasdy Tamás-

¹ Tört. Tár., 1908. 268. l.

² »... Illos XII millia Lucam episcopum a Joanne Jalsyth custode, avunculo reverendissimi domini Broderici et Andrea doctore de Iwanych... extorsisse.« (Tkalčić i. m. III. 8. l.)

³ L. a címerbővítő levelet. (Tört. Tár., 1908. 343. l.)

⁴ Egyháztört. Eml. III. 372. l.

⁵ Nagy Iván: Magyarország családai II. 238. l.

⁶ Egyháztört. Eml. III. 373. l.

⁷ Zichyek zsélyi lev. Kp. 1340. f. 217 et A. N. 28.

⁸ Egyháztört. Eml. III. 374. l.

hoz intézett leveleiben már az 1530. év elején többször említi Mátyásnak a Pogány családdal való ügyét.

Második felesége ugyanis *csebi Pogány Sára*, csebi Pogány Jánosnak leánya volt.¹ Ebből a házasságból két leány származott: *Klára*, előbb osztopáni Perneszy Farkasné, majd Kisserényi Gáborné (1559) és *Katalin*² osztopáni Perneszy Andrásné.³ Ezen leányág révén rokonságban vannak több, részben ma is virágzó, előkelő családdal (Kürthy, Berekszói-Hagymásy, Sepsey, Zsám-bokréty, Meszlényi, báró Tallián, gróf Zichy, Csapody, Vukovits, Nagy, Rosty, Dezső, Baranyai stb. stb.)

Brodarics István Borbála nevű nővérének két gyermeke volt: *Erzsébet* és *Miklós*. Brodarics mindkettőről megemlékezik végrendeletében. Erzsébetnek 300 forintot és két ruhát, Miklós-nak pedig 200 forintot hagy. Utóbbi azonban könnyelmű és megbízhatatlan volt, a kiről panaszolva mondja Brodarics, hogy neki sem sikerült őt jó útra térítenie. Ép ezért külön kéri végrendeletének végrehajtóit, hogy valamikép Miklós kezéhez ne adják ezt az összeget, hanem vegyenek rajta részére valami birtokocskát, úgy azonban, hogy azt se el ne adhassa, se zálogba ne vethesse és semmi módon el ne herdálhassa.⁴

Apai nagybátyjának, Brodarics Istvánnak és az ő fiának, Brodarics Györgynek, életfolyásáról keveset tudunk. Azt már fentebb említettük, hogy a rokonai sorsát módfelett szíven viselő Brodarics Istvánnak volt gondja unokaöccsére, Györgyre is, a ki neveltetését Nádasdy Tamás mellett nyerte. Ez a György 1552-ben már nős ember, felesége Bisei Krisztina volt, a ki ezen évben elismeri és megerősíti, hogy Brodarics Kozmától (Mátyás utolsó fiától) teljesen megkapta a megállapított hozományát a Jarosin nevű birtokból.⁵ De bővebb adatot őreá se találhattam, valamint arra nézve se, hogy Nádasdy Tamás milyen rokoni kapocs révén *nagybátyja* az itt említett Brodarics Györgynek, általában, hogy milyen rokoni kötelék fűzte őt a Brodaricsokhoz. Jóllehet Brodarics Tomicki Péter lengyel alkanczellárhoz intézett egyik 1532. évi levelében Nádasdyt mint *unokaöccsét*, kit fiának tekint, ajánlja Tomickinak⁶ és egy másik — 1533 május 18-án kelt — Nádasdyhoz intézett levele végén is czéloz a rokonságra. »Az én nemzetes

¹ Nemz. Múz. Gyurikovits-féle kéziratgyűjt. Fol. Lat., 3808. és Orsz. Lev. Neoreg. 581. N. 13.

² Klára és Katalin 1549-ben még hajadonok. Orsz. Lev. a leleszi konvent egyik átíratá. Brodarics végrendeletében bizonyára rájuk czéloz, mint a kik vagyonosabbak.

³ Orsz. Lev. Neoreg. Fasc. 252. N. 28.

⁴ Egyháztört. Eml. III. 372. l. V. ö. Sörös. i. m. 143. l.

⁵ *Kukuljević* i. m. 40. l.

⁶ Tört. Tár., 1908. 273. l.

úrleányomat — írja — Orsika úrleányt és a mi közös atyánkat üdvözölni kívánom és ajánlja nekik, kérem, szolgálatomat.«¹

E helyen, úgy vélem, már most nem lesz érdektelen a Brodarics-családnak, bár még mindig nem teljes, de az eddigieknél mégis teljesebb családfáját összeállítani:

<i>Brodarics N.</i> neje: <i>Jalsics N.</i>		<i>Brodarics István</i> (1531) <i>György</i> neje: Bisei Krisztina (1552)	
<i>István</i> (II.) a püspök († 1539)	<i>Mátyás</i> 1. neje: Katalin, 2. neje: csebi Pogány Sára		<i>Borbála</i> (férje ?)
	<i>Erzsébet, Miklós</i> (1539)		
1. házasságából: <i>Ferencz, Elek, Kozma</i> (1560 †) (Vele a család férfiágának magva szakadt.)		2. házasságából: <i>Klára</i> <i>Katalin</i> (Előbb <i>Osztopáni</i> osztopáni <i>Perneszy</i> Farkasné, utóbb Kisserényi Gáborné.)	

Ezidőszerint még nem tudom ugyan a kapcsolatot kimutatni, de kötelességszerűleg rámutatok arra a tényre, hogy bár Kozmával magva szakadt Brodarics Mátyás férfiágának, a Brodarics család hazánkban mindazáltal még a XVII. és XVIII. században is virágzott. Lehetséges, hogy ez az ág Brodarics Györgynek a Bisei Krisztinával való házasságából sarjadt tovább és annak egyenes utódai. Ez az ág Baranya és Tolna megyében élt. Van adatunk Broderich Andrásról, kinek *bródi* előneve volt. 1695-ben Tolnán élelmezési tiszt és még ugyanazon évben élelmezési felügyelő és tolnai postamester.² Tolna vármegyének két ízben, 1696 és 1704—1712-ig, haláláig, alispánja volt.³ Ezt világítja meg Mária Teréziának oklevele is, mellyel 1742-ben *Gödri* birtokot (Baranya m.) Koller Mátyásnak, Jánosnak és Györgynek adományozza; de a bevezetés és beiktatás ellen *Broderics Terézia* tiltakozott.⁴

¹ U. o. 328. l. Ez a »közös atyánk« Hassághy Dénesre vonatkozik, a ki alkalmasint Brodaricsnak és Nádasdynak is rokona. Más levelekben világosan is megnevezi ezt a közös atyjokat.

² Béc-i közös p. ü. levél. Prot. E. 236.. 274.

³ Tolna vmegye levéltárából.

⁴ *Orsz. Levél.* Neoreg. Acta.

Ugyanezen Broderics Terézia, néhai Petrovszky Józsefné kérelmére Fribeisz Ádám baranyai alispán határmegállapító vizsgálatot rendelt el (1743 június 11.) *Marócza, Köblén és Szalatna* birtokokra, valamint *Kéthely* pusztára nézve. A határmegállapítás alkalmával 15 tanút hallgatnak ki.⁴ A két évvel későbbi adat szerint pedig Baranya vármegye hatósága előtt (1745 október 25) özvegy mindszentfalvai Petrovszky Józsefné Broderics Terézia *Bikall* és *Mocsolád* birtokokra nézve békés egyezsége lépett özv. Sztankovánszky Andrásnéval, valamint Sztankovánszky Pállal.² Az egyezés latin nyelven foglaltatván írásba, ezért, a záradék szerint, Broderics Teréziának magyar nyelven megmagyarázták és részére jogainak megvédhetésére a vármegye 1746 márczius 2. üléséből kifolyólag tanúságlevelet is adtak.

Mindenesetre tekintélyes család volt — már anyagi helyzeténél fogva is — úgy a Petrovszky, mint a Broderics család; mert a Petrovszky Józsefné Broderics Terézia elhúnyta után (1781) történt osztályegyezség szerint (az 1751. évi atyafiságos osztály megtartásával) a Petrovszky örökösöknek *atyjukról és anyjukról* maradt egész birtokaik, pusztáik és egyéb ingatlanaik három vármegye területére és húsznál több birtokra és birtokrészre terjednek ki.³

Eddig vezetett a Brodarics-családra vonatkozó történeti fonál. Ennél a pontnál lezárult előttem ismét az út és így a család további történetét és sok részben még ismeretlen múltját illetőleg, legalább egyelőre, be kell érnem ezen mozaikokkal; mert magam is érzem, hogy a család történetének teljes képéhez a sok hézagot pótló részecskék még hiányzanak és felderítésre várnak.

KUJÁNI GÁBOR.

¹ U. o. Fasc. 1838. N. 8.

² U. o. Fasc. 1838. N. 9.

³ U. o. Fasc. 1838. N. 24.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Berzeviczy Márton (1538—1596.). Irta *Veress Endre dr.* Kiadja a M. T. Akadémia Történelmi Bizottságának segélyezésével a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1911. Athenaeum-kny. 8-r. 228. l. (Magyar Történelmi Életrajzok XXVII. évfolyamának I. füzeté.)

Berzeviczy Márton korának kardcsörtető és pusztító évtizedeiben békés, eredményes működéssel járta be Európát Londontól Konstantinápolyig és Sziciliától Kurlandig, szóval az egész akkor ismert művelt világot, és így Európa több nagy levéltárában, illetve könyvtárában hagyott nyomokat nevének, Veress Endre pedig az ily távoli és rejtett nyomoknak igen szorgalmas, érdemes kutatója.

Berzeviczy Márton oly ősektől, a kik mint Zsigmond és Mátyás király zászlósurai főnemesi ranggal 31 község urainak vallhatták magukat, de oly szülőktől, a kik már visszaestek az igénytelen és kisvagyonú köznemesi rendbe, a sárosmegyei Berzeviczén született 1538-ban. Itt teltek gyermekévei, de már kora ifjúságában Nádasdy Tamás nádor udvarában találjuk, hol a szerény, de eszes íródeákból csakhamar jegyző, titkár lett s már húsz éves korában az ő érdeménél fogva jutnak vissza a Berzeviczyek vagyonuk jelentékeny részének, 15 szepes- és sárosvármegyei községnek, birtokába.

Ifjú vágya betelt, midőn ugyanez évben I. Ferdinánd király bécsi udvarába került, hol a m. kir. kancelláriában ugyan megint csak magyar íródeák volt, de a gyakran mozgó udvari élet kedvező alkalmat nyújtott neki ismereteinek tapasztalatok útján való gyarapítására. Így különösen Miksa főherczegnek királylyá választása és megkoronáztatása a cseh, német és magyar rendek által vették rá az udvart azon fárasztó utazásokra, melyekben Berzeviczy megismerhette Prága, München, Strassburg és Frankfurt városokat s tanúja lehetett a prágai, frankfurti és pozsonyi fényes ünnepeknek.

Azonban ép az udvarban szerzett tapasztalatai meggyőzték Berzeviczyt, hogy ismeretei minden tehetsége daczára még nagyon hiányosak a magasabb közéleti tevékenységre és előhaladásra; 25 éves korában tehát újabb külföldi tanulmányútra indult. London-

ban megismerkedett a népszerű Erzsébet királyné udvarával és az angol közelettel; majd hosszabb időt töltött Párisban, hol I. Ferdinánd királyról, halála gyász hírének vétele után, megírta híres »Oratio funebris«-ét, a mely közvetlenségénél fogva a történetíróknak is jó forrásul szolgálhat.

Közben Forgách Ferencz báró, régi pártfogója, a magyarok érezhető mellőzése miatt 33 éves korában szintén megvált Miksa udvarától és a már 30 éves Berzeviczyvel együtt 1568-ban beiratkozott a paduai egyetem jogi karára. Berzeviczy kiválóságát itt hamar felismerték és egyetemi polgártársai a rektorhelyettes utáni rangba sindikussá választották, kinek főhivatása volt, hogy néha hetenként három gyűlést is vezetett, a mi ily sok nyelvű ifjúság közt nem volt könnyű. Így külső díszszel is felruházva a jogi tudományokon kívül nagy élvezettel foglalkozott a klasszikusokkal és korának legnevesebb humanistáival állott levelezésben. Közben mind több olasz várost keresett föl és lelke betelt a klasszikus világ emlékeivel. Ily alapos készültséggel és ritka nyelvi tudásával négy év után (1572) bucsút mondott az olasz földnek s méltó önbizalommal fogadhatta el a jeles Báthory István, erdélyi fejedelem, meghívását, kinek udvarában ismét a már előbb hazajött és kancellárrá lett Forgách Ferencz várta — tárt karokkal.

Am alig tekintett körül új környezetében, Báthory bizalma fényes követség élén küldte vissza Rómába XIII. Gergely pápához, és sikeres követségeért, melylyel Berzeviczy Dél-Olaszország és Szicília beutazását is összekötötte, a pápa aransarkantyús lovaggá avatta, Báthory pedig tanácsosai közé vette föl, majd titkárává tette. Mint a követségbe ment Forgách kancellár helyettese pedig csakhamar az erdélyi események főmozgatójává lett, a mi ekkor a török és a német császári követségek ellentétes követelődzései és Békés Gáspár lázadása idején messzelátó diplomáciai számítást s bölcs mérsékletet igényelt. A békés lelkű Berzeviczynek mégis végig kellett szenvednie annak a szomorú ítéletnek kimondását és végrehajtását, mely Békések közül 43 nemest kivégzésre, 34-et orrfülvételre s még többet jószágvesztésre kárhoztatott.

A beteges Forgách akkor hagyta el az erdélyi udvart, mikor Berzeviczyre ép legfontosabb hivatása várt, t. i. kivinni Báthorynak lengyel királylány választását. Útravalóul a prokancellári czímet kapta és az unitárius vallása miatt hidegen fogadott Blandrata mellett főleg az ő ügyes diplomatiájának sikere, hogy a lengyel nemesség 1575 december 14-én annyi más hatalmas versenyzővel, köztük Miksa német császárral szemben Báthory Istvánt kiáltotta ki lengyel királylányá.

A mily nagy sikere volt ez Berzeviczy diplomatiájának, ép oly döntő jelentőségű Berzeviczy tüneményes pályafutásának be-

tetőzésére. Már 1678-ban megkapta a hatalmas leistenaus hűbértokot a lengyel király hűbéresétől, Albert Frigyes, brandenburgi örgróftól, majd a király kegye reá ruházta a starogardi és osieki kapitányságokat, úgyszintén a dondangeni báróságot. Nagy vagyoni előrehaladásához mértek voltak szolgálatai is: mint kancellár Báthory Kristóf fejedelemsége daczára voltakép ő intézte Erdély ügyeit, fényes siker kísérte konstantinápolyi követségét, a Báthoryak javára döntötte el a régtől vitás szatmári ügyet, s hogy Báthory István oly nagy nevet hagyott Erdély és Lengyelország történelmében, jó nagy része van benne Berzeviczynek.

Ennyi közhasznú elfoglaltsága közepett csak 40 éves korában gondolhatott családalapításra. Az előkelő származású Dameraui Katalinnal lépett házasságra. De míg maga a nagy király halála után is megmaradt jó magyarnak és a 15 éves török háború kitörésekor nemcsak aggódó szeretettel tekintett hazája felé, hanem megmentésére aránylag nagy segítséget is küldött, fiai a lengyel-német anyai nevelés és atyjuk korai (1596) halála miatt elvesztek a magyar nemzetre nézve.

Főbb vonásokban ezeket mondja el Veress Endre hat részbe osztott műve Berzeviczy Mártonról. Legjobban sikerült Berzeviczy külföldi tanulásának s különösen paduai egyetemi éveinek szemléletes rajzolása, de már az ifjúságáról szóló részben, bár megkapó helyek is vannak (pl. a prágai királyfogadó ünnepek), érzünk némi hiányosságot; így ifjúsága első lépéseivel s ebben kivált Nádasdy bizonyára egész életére kiható szerepével szinte felületes rövidséggel végez: nem a belső ható okokat, hanem úgyszólván csak a külső nagy eredményeket adja. Pedig Nádasdy szerepére Berzeviczy Márton kialakításában Berzeviczy Edmund »igénytelen« munkája is nagy súlyt helyez. (Századok 1898. évf. 784. l.)

Veress Endre a »Bevezetés«-ben jól kidomborítja Berzeviczy Márton történeti jelentőségét. De ép ezt a jelentőségét nem látjuk megelevenedve Berzeviczy aktivitásának, alkotó munkálkodásának idején (a III. és IV. részben); a külsőségek (pl. a követségek) színes leírása s a nagy anyagi sikerek felsorolása mellett sehol sem látjuk az újkor mesgyéjének mozgó eszméit és a velük szemben sikerrel megküzdő Berzeviczy, úgyszintén Báthory hatalmas szellemét. Csak testét, külső sikereit rajzolta meg, de lelket nem tudott belé lehelni, úgy hogy Berzeviczy alakja egész nagyságában elevedne nekünk lelki szemünk előtt.

Az igaz, hogy korának két fő vonását Berzeviczy épen nem mutatja: ebben a harcias században, bár urát két nagy küzdelemben, Békés Gáspár lázadó és Rettenetes Iván, orosz cár, elleni háborújában személyesen elkíséri, semmi nyomát nem hagyja vitézi hírnevének: és a mi még meglepőbb, ebben a türelmetlen vallás-

kutató korban nagy diplomata létére vallási felfogását annyira szíve mélyére tudta rejteni, hogy míg Berzeviczy Edmund élet-körülményei, katolikus érdekű diplomatiai sikerei alapján »két-ségtelen«-nek tartja katolikus vallását (Száz. 1898. 796. l.), bár magyar rokonai a XVI. század végén lutheránusokká lettek; Veress ép ellenkezőleg azt állítja, hogy Berzeviczy Márton már gyermekkorától lutheránus volt. Tényleg Veressnek ép egy vatikáni adata alapján ma is csak annyit tudunk, hogy Berzeviczy legalább 1584-ben már protestáns, valószínűleg lutheránus volt, bár szerettük volna, ha Veress ezen egyetlen, döntő jelentőségű adatát legalább az idevonatkozó főszövegében eredetiben, latinul, közölte volna; mindenesetre érdekelne bennünket, vajjon Berzeviczy csakugyan oly kereken jelentette-e ki, hogy »nem kíván katolikus lenni«. (170. l.) Azt azonban csupán negatív bizonyíték alapján, hogy t. i. áttéréséről később nincs említés, nehéz volna megállapítani, hogy Berzeviczy csakugyan már gyermekkorában, a szülői házban, tért volna át a lutheránus vallásra, mint ezt Veress valószínűnek tartja. (21. l.) Mert az csak nem bizonyíték, hogy Berzeviczy a XIII. Gergely előtti követségében elég enyhe megjegyzéssel, hogy t. i. valláshódításban a szigorúság »napjaink tanúsága szerint annyi bajnak okozója«, elítélőleg célzott a Bertalan-éjre »s könyörületes hangjával« — mint Veress magyarázza (74. l. jegyzet) — »önkénytelenül is lutheránus vallását árulta el«. Mintha bizony az elítélő, könyörületes hang katolikus ajkon ebben az időben lehetetlen lett volna főleg oly Bertalan-éji borzalmakkal szemben, melyekben a vallási érdekeknek csak ürügyszerepük volt az önző pártpolitikai érdekek mellett. De lám, a legfőbb katolikus, a pápa, ki imént Berzeviczy lábsókját fogadta, és tizenegy bíborosa közül egy sem szörnyűködik el a katolikus erdélyi fejedelem »lutheránus« követének vakmerő megjegyzésén, hanem a pápa őt »kedves fiú«-nak nevezi, sőt a legnagyobb katolikus kitüntetésben, aransarkantyús lovaggá ütésben, részesíti. (77. l.) Ifjabbkori életkörülményei, érdekei (Ferdinánd katolikus udvara, paduai egyetem, Forgách és Báthory benső barátsága) inkább a mellett szólnak, hogy java férfikoráig (1578.) katolikus volt. Midőn azonban bámulatos érdemei daczára az elért rangjához méltó leitenauai hűbértörököt, melyhez a lutheránus hitközség patronátusa is kötve volt, a brandenburgi őrgróftól, Báthory lengyel királyi hűbéresétől, ugyancsak Báthory minden jóakarata daczára sem tudta elnyerni, két évi hasztalan erőlködés után végül személyesen ment Königsbergbe, hol két heti ott időzése alatt naponta bejárva a lutheránus udvarba, bizonyára nemcsak az ajándéktárgyakkal, hanem elsősorban a lutheránus vallásra való áttéréssel érte el egyszeriben azt a kitüntető bizalmat, hogy a szép birtokot nemcsak maga, de jövőendőbeli felesége is haláláig élvezheti.

(117. l.) Csak ezzel egyeztethető össze Berzeviczy Edmund azon adata is, hogy Berzeviczy Márton magyar rokonsága a XVI. század végén tért át a lutheránus vallásra, mert ez bizonyára mindenben a hatalmas rokon példáját igyekezett követni. De ezt látszik igazolni Veress egy későbbi adata is, a mely szerint Berzeviczy halála után visszatért fiai »1605-ben nem törődve *adománylevelük határozott tilalmával*, — korlátlan kegyúri jogot gyakorolva — katolikus istentiszteletet akartak meghonosítani a leistenaus templomban« és ebben »a hűbérúr *königsbergi kormány*a akadályozta meg őket«. (202. l.) Aligha tévedünk tehát, ha azt hiszszük, hogy Berzeviczy áttérésének adata a königsbergi levéltár aktáiban rejtőzik.

Am Berzeviczy Mártont főérdekei mégis a katholicismushoz fűzték, bizonyára sietett tehát megnyugtatót a hitbuzgó Báthoryt, hogy áttérése csak formális. Lutheránus vallása tényleg sohasem vált gyakorlativá, Erdélyben ép az ő hatalmas egyénisége viszi keresztül a jezsuiták letelepítését (1583.), viszont leistenaus birtokán a »cuius regio, eius religio« akkori elvét sem érvényesíti, sőt elnézte, hogy midőn patrónusi jogánál fogva a brandenburgi őrgrof ellenére Leistenauban életbe akarta léptetni a Gergely-féle naptár-reformot, az emiatt kitört viszályban saját (katolikus) béresei eretneknek» szidalmazták a falu protestáns lakóit«. (169. l.) Csak egy ízben, már Báthory halála után, mint starogardi kapitány érvényesítette erélyesebben patrónusi jogát, midőn 1590-ben királyi határozat akart a protestáns nemesektől egy templomot visszavenni.

Bizonyos tehát, hogy Berzeviczy vallásilag vagy teljesen indifferens volt, vagy az ellentétes anyagi érdekei és diplomatiái hivatása közepett vallásos meggyőződését nagyon mélyen, szívében rejtegette. Annál meghatóbb élete végén a messze külföldön jólétben dúslakodó szívének hazafias fellobbanása, midőn a 15 éves török háború kitörésekor az elhagyott magyar hazát veszélyben látja.

Ez a megható vég kiengesztel jellemének némely homályáért, hivatásos diplomatiái tehetsége pedig gondviselészerű szolgáltatokat tett kettős hazájának, Magyar- és Lengyelország érdekeinek. Méltó az író tollára, méltó, hogy neve dicsőségének földerítésére Veress Endre tíz külföldi és tíz hazai nagyobb levéltárat, illetve könyvtárat kutatott át.

Mindenesetre haladás a modern magyar történetírásban, hogy a kinek eddig a nevét sem igen olvashattuk túlságosan harcziaszkodó és politizáló történeti könyveinkben, annak életéről most ily vaskos, díszesen illusztrált kötet jelenhetett meg. És mégis érezzük, hogy ez a mű nem utolsó életrajza Berzeviczynek. Veress Endre érdeme az adatgyűjtés és ezen adatoknak itt-ott festői, költői lendületű stílusban való közlése, de azon lelkes valami iránt, a mi az adatokba

is életet varázsol, a mi bevilágítana Berzeviczy Márton korán felül-
emelkedő lelki világába, inkább csak fölkelte érdeklődésünket,
mintsem ki is elégítette.

DR. ERDÉLYI ALAJOS.

*A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy
Ferencz haláláig. (1772—1831.)* Irta: *Pintér Jenő.* Budapest, 1913.
Szerző kiadása. VIII + 274, 317 lap. A két kötet ára 30 korona.

Mikor három év előtt e folyóirat hasábjain Pintér irodalom-
történetének első két kötetéről szólottunk (1910. 53—61. l.), azzal
az óhajtással zártuk ismertetésünket, hogy az író lelkesedése ki ne
apadjon s az irodalom újabb korszakainak feldolgozását is minél
hamarabb megkaphassuk. Várakozásunkban nem csalódtunk: Pintér
munkásságának újabb eredménye e két vaskos kötet, mely félezernél
több oldalon irodalmunk újjászületésének, sőt joggal mondhatnók:
megszületésének küzdelmes és tanulságos hatvan esztendejét mutatja
be. Az első kötet hat fejezete a történelmi s társadalmi milieu széles
megfestése után Kármánig viszi tárgyát, a második kötet nyolcz
fejezete az új irodalom klasszikusait s kisebb íróit ismerteti Kisfaludy
Károlylyal bezárólag.

Azt az elismerést, a melyben Pintérnek a régi irodalmat tárgyaló
kötetei részesültek, ez újabb két kötetre vonatkozólag csak hatvá-
nyoznunk lehet. Ha akkor kiemeltük tudományos módszerének apró-
lékos pontosságát, a forrástanulmányokra vonatkozó fáradhatlan
szorgalmát, az elért eredmények teljességét, ez elismerésből most nem
elvennünk, csak hozzátennünk lehet. Mert az egyoldalúság, a tekin-
télyekhez való tulságos ragaszkodás, a tapogatózó értékelés, mik
előbb itt-ott jelentkeztek, most úgyszólván teljesen eltiúntek a aestheti-
kai elmélyedésről, az önálló kutatás-adta öntudatos biztosságról tanús-
kodik a könyv minden lapja. Legnagyobb érdeme e köteteknek is az,
hogy az eredmények s értékelések végleges megállapításán kívül
végig kíséri az egyes irodalomtörténeti kérdések fejlődését is és lelki-
ismeretes pontossággal közli a kérdéseket tárgyaló forrásmunkákat.
S mikor egy-egy kérdés feldolgozását nem találja még eléggé kimerítő-
nek, nem mulasztja el fölhívni rá a kutatók figyelmét s így mód-
szerén és példáján kívül még tárgyakat is ad az irodalomtörténet
munkásainak. Így feldolgozásra váró themák volnának pl. a közok-
tatás multjának XIX. századi fejezete (I. 13. l.), a magyarországi
iparművészet s képzőművészetek története (I. 21.), a bécsi Theresia-
num magyar tanárai (I. 26.) stb.

Mennyire igaz a mű előszavának kijelentése, hogy az írói alkotá-
sokra vonatkozó irodalmat is lehetőleg teljesen átkutatta, bizonyítja
az, hogy még a legújabb, a mult évben megjelent tanulmányok,

czikkek stb. sem kerülték el figyelmét (pl. I. 46., 61., 106. l.) és bizonyítja mindenütt a jelesebb írók értékelésével foglalkozó s tartalmilag ismertetett munkák felsorolása. (Pl. Csokonainak 19 méltatóját idézi.) A források ily lelkiismeretes felhasználása után természetes, hogy tudásunkat sok-sok új adattal bővíti, egyes irodalmi tényeket új világításba helyez, sőt eddig nyílt kérdésekre is megadja a végleges választ. Ily czikkek pl. a nyomdászati és a censura, a könyvkereskedés, a pesti, bécsi s erdélyi ujságok és folyóiratok története (I. 13—36.), Berzeviczy Gergely latin kéziratának ismertetése (I. 61—63.), az irodalomtörténeti adatgyűjtők összeállítása (I. 73.). Mikor e hatvan éves korszak philosophusait s aesthetikusait ismerteti (I. 84—86.), szinte csodálkozva kérdezzük: hát ily sokan voltak? Bessenyeinek protestáns ügyvivősége is új világításban áll előttiünk Zoványi munkájának eredményei után. (I. 114.) Fekete János gróf munkásságát is szinte túlzott jelentőségűnek tünteti fel (I. 147—149.) s egyáltalában kutató előtt nem marad homályban a legkisebb író sem, a ki az irodalom ügyét valamely szempontból értékes munkával előbbre vitte. Ime ennek bizonyosságául csak néhány név, a melyek eddig tudásunkból vagy egészen, vagy legalább is részben hiányoztak: Csenkeszfi Poócs András, Szalkay Antal, Gelei József, Szentiványi László, Győrffy József, Lukács Miklós (I. 181—185), Töltényi Szaniszló, Kovacsóczy Mihály, Döme Károly (II. 215—257.). Bizony nem sokat hallottunk eddig a Göcseji Helikonról s a Horváth Ádám poeziáiról sem (II. 270.), pedig valóban érdemes e munkás korszaknak minden napszámásával is megismerkedni. Szentjóni Szabó eddig mellőzött drámájának egy egész oldalt szánt, Kölcsey úttörő novelláit három lapon át tárgyalja stb.

Meg kell említenünk Pintér könyvének egyik fontos újítását az írók csoportosításában. Az irodalmi irányok tárgyalásában az eddig megszokott *egyeztetők irányát* teljesen kiküszöböli, nem ismeri külön a *debreczeni iskolát* sem, hanem a sokféle skatulázás elkerülésével egységesebbé teszi a felosztást azzal, hogy az eddig egyeztetőknek, debreczenieknek ismert írókat, eszméik, forrásaik, példaképeik kimutatása után, a négy nagyobb irány egyikébe sorozza. Így pl. az egyeztetők közül Ráday Gedeon, Verseghy, Bacsányi, Szentjóni Szabó, Dayka a németes írók között, a debreczeniek közül Földi szintén ott, Fazekas a magyaros írók között foglal helyet. Úgy szintén megszűnt az *önállók* (Kisfaludy Sándor, Csokonai, Kármán) elnevezés is. Még Kisfaludy Károly romanticismusát sem hangsúlyozza a szokott módon, helyette így határozza meg költői irányát: »A németes iskola vele jutott el legközelebb a nemzeti irányú magyar költészethez«. Ez egyszerűsítés bizonyára sokunknak eszébe megfordult már, de majd Pintér példája kell ahhoz, hogy függetleníteni tudjuk magunkat a tekintélyek súlyától.

A szerző kritikai, aesthetikai felfogásáról szövegünkben már előbbi kötetekre nézve is jeleztük, hogy értékelése jó részben taposott úton jár. Ha azonban a régi irodalom egyik-másik kérdésében kifogásolható volt a taposott út követése, az újabb irodalom jelentős problémái már annyira megvilágítottak, hogy világosságuktól eltérni nehezen lehet. Ép azért csak helyeselni tudjuk, ha a szerző a maga véleménye mellett idézi nagy aesthetikusaink végleges megállapításait is (pl. Bessenyei tragoediáira nézve idézi Toldi, Gyulai, Beöthy, Bodnár, Széchy és Bayer ítéletét, I. 120.), sőt ismét helyesen olykor a már megcsontosodott tanításokkal szemben is helyet ad az alapos ellenkező véleménynek. (Pl. idézi Rákosi Jenő és Zoltvány Irén kevésbbé ismert, de az általános tanítástól eltérő nézetét a Bánk Bátoról, II. 203.) A mikor szükségét látja, nem titkolja a saját felfogását sem, még ha az általános nézet ellen való is, vagy bár a pör még a bíró előtt van. Így pl. nem tartja az iskolai színjátékokat a világi színészet szükségszerű előzőinek (I. 38.), a klasszikus trias tagjai közül Baróti Szabónak nyújtja az elsőséget Bánóczival s Császár Elemérrel szemben (I. 197.), vagy Kisfaludy S. Boldog Szerelmét nem helyezi annyira alá a Kesergő Szerelmenek, mint szokásban van, mert nagy érdeme, hogy szerinte itt a költő nem szorult idegen segítségre s volt bátorsága e korban a családi boldogság megénekelésére s a házastársi szerelem dicsőítésére. (II. 114.) Sok helyen megkap az a meleg szeretet, melylyel az íróban az ember pályafutását kíséri (pl. Virág, Verseggy életrajzaiban), sokszor meg új vonásokkal festi meg egy-egy író arczképét, vagy legalább feltűnő közvetlenséggel s alapos elmélyedéssel illeszti össze az eddig ismert vonásokat. (V. ö. Horvát István érdemei, I. 71—73., a klasszikus trias bemutatása, I. 196., Kazinczy pályája II. 60—64, D. Takács Judit értékelése, II. 269.) Ilyenkor egyébként tömör, kevésbbé színező stylusa meglevenedik, bár szükségtelenül pathetikussá nem lesz, a stylus lendülete, emelkedettsége jól esik a tudományosan száraz sorok után. Hadd idézzük például Virág méltatásának befejezését: »Nem élt hiába. Munkáin, melyeket ma alig olvas valaki, régentem nemzedékek lelkesedtek; verseit és prózáját áhitattal tanulták az ifjabb költők; műfordításainak sikere önbizalmat öntött az ingadozókba; történetírása láncszem volt a további fejlődéshez; költészete díszet adott a deákos iskolának. Berzsenyi Dániel, az irodalmi megújulás második felének lyrikusa, Virág Benedek vállain emelkedett a magyar ódaköltés fejedelmévé.« (I. 220.)

Ha ezek után néhány szeplőt is felsorolunk, ennek nem a pelengérezés a célja, hanem az igazságszeretet, mely a fény mellett az árnyékot is észreveszi. Mennyiben van igaza, mikor II. József intézkedéseinek egy részéről megbocsátó, megértő módon nyilatkozik (I. 3.), eldöntötte már a történelem ítéлőszéke. Ha itt-ott

a komoly történetíró tollára nem méltó köznapi phrasisok kerülnek tollára s »vakbuzgó szerzetes«-ről, »clericalis körök« elmaradottságáról beszél (pl. I. 64.), az ily jelenségeket, tekintve ritka voltukat, csak stylus-csuszamlásnak mondhatjuk. Azonban Ányos Pált, a már 10 éves szerzetest, nem küldhették előljárói az elefánti kolostorba azért, hogy ott »szerzetesi hivatására előkészülhessen« (I. 139.) és ne mondjuk már végre Ányost az egy panaszos verse miatt »világfájdalmas« költőnek (u. o). Egyáltalában e sokat magyarázott, de még többször félreértett költőre csak Császár Elemérnek utóbb megjelent monographiája vetett teljes világosságot. Nem szükséges okvetetlenül hiánynak vennünk, ha nem említi Gvadányi nótariusának mintaképét s már a nótarius tárgyalásakor nem mutat előre Gaál szindarabjára. Tollhiba Etédi (S.) Márton, kit csak teljes névén ismer az irodalom. (I. 180.) Két ízben is említi név nélkül B. Szabó beszterczebányai barátját, a ki a költőt a klasszikus verselésre buzdította. (I. 198.) Olykor kissé bántó a rideg valóság reális rajza : »Horváth Ádám még viselkedésében is iparkodott kimutatni romlatlan ősi magyarságát : jó kedvében szüntelen ivott, dalolt, tréfálózott, pipázott«. (I. 173.) Vagy : Földi János neje, Weszprémi István debreczeni orvos lánya »feszlett életet folytatott«. (I. 231.) Homályos célzás ez : Bacsányi olyan szolgálatot tett a francziáknak, hogy nem tartotta tanácsosnak, hogy továbbra is az osztrák fővárosban maradjon. (I. 243.) Mondjuk ki nyiltan, hogy ma sem tudjuk, mi volt ez a szolgálat. Míg, egyrészt csak phrasisnak mondható az ily jellemzés : »Bacsányi bizonyos tekintetben Petőfi előzőjének tekinthető, másrészt megint frappáns jellemzés van e pár szóban : »Verseiben nincs férfiatlan siránkozás, a mi ebben a sentimentális korban szokatlan erény«. (I. 246—47.) Néhol túlságba megy a lelkiismeretesség, mikor pl. lélektelen száraz módon felsorol éppen ötvenhét különböző nemzetiségű író, de csak nevüket, a kik a latin és görög poétákon kívül Csokonaira »hatottak«. (II. 83.) Vagy talán nem föltétlenül szükséges a *szövegben* egy oldalt lefoglalni azon írók neve számára, a kikhez Kazinczy levelet intézett. (II. 59.). Kisfaludy S. regényének, a Két szerető szív történetének, túlságos jelentőséget tulajdonít : »Kármán Fannija s Eötvös Karthauzija között e regény tölti ki a hézagot« (II. 127.), — mikor a regény kéziratban maradt 1870-ig.

Jól tudjuk, mindezek s még más hasonló apróságok semmit sem vonnak le a hatalmas munka becséből. Stylusát már jellemeztük, itt csak néhány kifogásolható szóhasználatot említünk : pártfogol (I. 39, 40.), előáll (I. 38.), előszeretet (I. 65.), itt-ott sok az : ő, ők. Sajtó- és tollhibákúl följegyeztük : vetélykedés (I. 12.), sujtatott (I. 17.), rossz a régies »kijött« (műveivel ?) használata (II. 143) s Terhes S. versei nem 1814-ben jelentek meg. (II. 255.) Se számra, se lényegre nem fontosak.

Végül az előző kötetekhez képest a szerzőnek egy fontos újításáról kell szót ejtenünk : sok helyen szemelvényeket közöl egy-egy író, főképp a költők műveiből. Joggal mondhatjuk : mire való e vesztegetés ? — mikor szerzőnk munkáját valóban tudományos czéloknak szentelte és másban nem tartotta szeme előtt a művelődni vágyó nagyközönséget. Szerzőnk is bizonyára meggondolta ez újítás czélszerű vagy czélszerűtlen voltát s megfelelő okokat talált elhatározása mellett, azonban szerintünk azzal végzett fölösleges munkát, hogy nem tartotta meg a kellő mértéket. Mert igenis helyén való a költői szemelvényeknek közlése ily tudományos, összefoglaló művekben is, de csak két esetben : mikor a szemelvény lényegesen hozzá tartozik az író vagy irodalmi kérdés megértéséhez, vagy pedig ha oly ritka az az irodalmi mű, hogy bárki könnyen nem férhet hozzá. Helyesnek gondoljuk, hogy pl. szemelvényt ad a Mondolatból és Feleletből, közöl leoninus verseket, vagy idézi Kazinczy elveit, Ráday verses próbálkozásait, — nem egy tanári könyvtárból hiányoznak régibb irodalmunk e nemű termékei s a tanár még illusztrálás czéljából is ilyen összefoglaló könyvre van utalva. De teljesen fölöslegesnek tartjuk — csak néhányat említek — pl. Ányos Panaszának, Verseghy Lillájának, Berzsényi A magyarokhoz ódájának még részben való közlését is, mert ezek már a legelemibb irodalmi tudás tárgyai. E megkülönböztetést és válogatást szabad legyen a tudós szerzőnek figyelmébe ajánlani, mikor a következő kötetek citátumait fogja összeválogatni.

Mert tekintve szerzőnk szorgalmát és munkakedvét, szabad remélnünk, hogy a következő kötetek is mihamar »kijönnek«. Mi »a legfontosabb nemzeti munkát teljesítő magyar tanárok«, kiknek szeretettel és bizalommal ajánlja e két kötetét a szerző, hasonló szeretettel és bizalommal várjuk tőle munkánk legfontosabb segítő eszközét : irodalmunk teljes történetének ily alapos és lelkiismeretes feldolgozását.

DR. TORDAI ÁNYOS.

Tóth Zoltán : I. Mátyás hadügyi politikája. Budapest, 1912. 8° 65. l.

»Röviden ismertetni az utolsó nagy nemzeti király hadseregét, a mely hatalma alapjául szolgált s megállapítani a hadviselésben érvényesült elveket : ez volt a czélom«, írja a szerző. Azonban többet nyújt, mint a mennyit ígér. Nagy szorgalommal, intelligenciával és nagy írói készséggel, kerek képet ad Mátyásról és Magyarországról.

Az első részben Magyarország katonai feladatairól beszél a nagy király korában. Tömören tárgyalja a török elleni küzdelem szükségét. Hiszen a nemzet maga is erre törekedett s érezvén erejét, nemzeti királyt választott. Mátyás uralkodása elején keresztes

háborúra is gondolt, a Balkán felé törekedett, de serege csak 14.000 lovas és 8000 gyalogos. Így elhagyatva nem indulhatott harcra, pedig még német vezér alá is szívesen rendelte volna seregét. Európa közömbössége, a cseh rablók és osztrák fondorlatok nyugat felé fordították Mátyást. A döntő fordulat a cseh kérdés volt; a római királyságra vágyó Mátyást vonta az ambitio. Magyarország és saját hatalmának növelése. Ettől az időtől fogva Mátyás a török ellen legfeljebb pusztító hadjáratokat viselt. Szomszédai, Velence kivételével, mind érezték erejét. 1478-ban a signoriának is háborút izent. de a küzdelem elmaradt. Harminczkét éven át alig pihent a magyar fegyver, a mely akkor megint mindenfelé rettegetté lett.

A munkának körülbelül legbecsesebb része: »A magyar haderő alkotó részei« cz. fejezete. Az Anjouk óta a sereg leglényegesebb részét a banderiumok képezték. Az ország valóságos katonái kerületekre oszlott, a területén lakó főurak, főpapok és az egyes megyék által kiállított banderiumokkal.

A király banderiuma el volt osztva, leginkább a fejegetett országrészekén.

A megyei banderiumok elvileg egyenlő fontosak voltak a főurakkal, a nemesi hadkötelezettség megváltását az 1454. törvény halállal sújtotta. A jobbágy a telekkatonaságban vett részt, míg a városok pénzt, zsoldos katonát, de különösen hadigépeket és fegyvert adtak. A magyar katona kiváló is volt, de nem kitartó, a miért Zsigmond óta a seregben zsoldosok is szerepeltek. Legkevesebbet ért a köznemesség, de a király mégsem szakíthatott velük teljesen. Felhasználta az egyházak banderiumait, esetleges portális hadaikat is. A főnemesek (banderiumuk összesen 12.000 nehéz lovas) 3 hónapi szolgálatra voltak kötelesek; jelentőségük azonban elsősorban honvédelmi. Nevezetes és igen képzett volt a királyi banderium (1464-ben 2000 lovas, 5000 gyalogos), a melybe sok harczkedvelő nemes lépett be, a kik a megyei banderiumokban helyettest állítottak maguk helyett. A telekkatona könnyű lovas volt; ezzel a sereggel a király mindig rendelkezhetett. A huszárokat Mátyás igen becsülte; ezek egyenes ősei a mai lovasságnak, még vezényszavaikban is. Gyalogos magyar igen kevés volt. A banderiumok után — ha nagyobb erő volt szükséges — a városok hadai következtek. Nagy volt a szerepük: az említetteken kívül kémszolgálatot teljesítettek, élelmet adtak stb. A köznemességet egészében bevonni igen nehéz volt.

Mátyás elfogadta a fennálló viszonyokat, de elvben mindenkit kötelezett egy fegyveres kiállítására, még az özvegyet, gyermeket is. Hadmentesség alig fordult elő (pld. a sófejtkőnél). A nemesi sereg inkább belföldi, rendfenntartó szolgálatot teljesített. A ki megtagadta a katonáskodást, a hadiköltségek kétszeresében marasztaltatott el; birtokát, míg ki nem fizette, lefoglalhatta a király.

A százszok egyetemére bizonyos számú harczos volt kiróva, szerepük a városokéhoz hasonló. A székelvek elsősorban határőri szolgálatot teljesítettek, a kúnok, tatárok, jászok meghatározott csapatokat adtak, de jóformán ezek is elvegyültek a magyarságban. Az oláh, ruthén külön iratik össze, mint a magyar jobbágy. Ilyen volt az állapot 1464 körül.

Mátyás azonban már koronázása idején belátta, hogy erősebb seregre van szüksége. Új hatalmi állást akart szerezni országának; így nem lassú átalakulásra törekedett, hanem mindent a régiben hagyva, a zsoldosokban kereste a feltétlenül megbízható fegyveres erőt. Különösen a Giskra meghódolása által nyert s eredetileg kivégzésre szánt csehekot használta fel új seregéhez.

Hogy a fenntartásra szükséges anyagi eszközöket is megszerezze, elvben elfogadta, hogy a nemes váltság fejében mentes legyen a katonáskodástól. Az így nyert összegeket zsoldos seregére fordította, a mely fekete öltözéke és vértje miatt »lekele serege« elnevezést nyert. Ez a sereg 10.000 embernél nem állott többől; de e mellett voltak szükség esetén más zsoldosai is. Ilyen a rácz lovasság (5000 ember), vad tömeg, a mely a levágott ellenséges fejek után kapott 1—1 aranyat. Rácz volt a dunai hajóhad legénysége is (330 hajó, 2600 emberrel és 34 naszád 1—1 ágyúval). Néha törökök, parasztok és keresztsek is voltak Mátyás seregében, mint rendkívüli segédcsapatok.

Ezeket leszámítva, körülbelül 150.000 embere volt Mátyásnak (fatális nyomdahiba folytán a műben 15.000 van), de ebből a derékhad csak körülbelül 50.000. A seregnek ez a magja egyre erősödött, legénysége képzett volt.

Tagozódása is érdekes. Mátyás koráig a derékhad nehéz lovas; ő ehhez a gyalogságot csatolta. Akkor is több a lovas, külön ordó a nehéz és a könnyű lovas, míg a kétféle gyalogos együtt alkotott egy ordót. A fekete seregben nem volt magyar, a rácz is különállott, míg a huszárok mind magyarok voltak. Mátyás célja volt az eltérő harczmodorok fenntartása, a verseny felébresztése az egyes fegyvernemek között. A magyarság túlnyomóvá tételére egy XV-ik századi uralkodó nem gondolhatott. A fekete seregnek volt nehéz lovassága és gyalogsága. Fegyverük sisak, pajzs, vért és lándzsa, míg a könnyű lovas karddal, pajzszaal, továbbá vagy íjjal, vagy lándzsával harczolt. A gyalogságban élénk szerepe volt a lövészeknek: a gyalogság $\frac{1}{5}$ részét ők alkották.

A szám szerinti tagozódásról kisebb csoportokra nem tudunk. A sereg ügyességét béke idején gyakorlatok fejlesztették; a csapatok ügyességét, művészi csapatformáikat Bonfini nem győzi dicsérni. A tüzérség is kiváló volt, de Mátyás a hadigépeket többre becsülte az ágyuknál, hiszen 500 méterre is el lehetett dobni velök, míg az

ágyú alig 2-szer oly messze vitt és sokba került. A hadiszekerek és szekérvárok is elég gyakran szerepelnek Mátyásnál korának szokása szerint. A sereg felszerelése gazdag volt; a magyar fegyvergyártás elég magas fokon állott ekkor, de ezenkívül lőport, fegyvert külföldről is hozatott a király. A sereget mesteremberek kísérték, így erősítéseket gyorsan emeltek. Említésre méltó az a körülmény, hogy a sereg betegeiről is gondoskodott.

A tanultság és ügyesség gyorsan előre vihették az embert a seregben. Ebben Mátyás teljesen modern volt. A középkorra emlékeztetnek ellenben a sereg bajvivói.

Természetes, hogy Mátyás hadai sok pénzt emésztettek fel. Csak a fekete sereg zsoldja évi 400.000 arany volt, így a király kénytelen volt jövedelmeit mindenféle módon növelni. A zsold, melyet negyedévenként fizettek, nehéz lovasnál 15, huszárnál 10, könnyű gyalogosnál és puskásnál 8 aranyra rúgott $\frac{1}{4}$ évre. Legtöbbet kapott a nehéz gyalogos és pajzsos, 16 aranyat, mivel fegyverhordóra volt szüksége. Ezek az összegek azonban csak a külföldi táborozás idejére szóltak; itthon körülbelül 1·7-szer kevesebbet kaptak. Az összeg egy részét posztóban adták ki nekik. Az élelmiszereket limitált áron vette a sereg, de azért igen sok visszaélés, erőszakoskodás fordult elő. A katona jól élt, megkövetelte a bort is.

Magasabb czélt persze a zsoldostól nem lehetett várni, csak pénzért harczolt. Még Mátyásnál is előfordult, hogy megtagadták a küzdést, ha nem fizette őket rendesen. Szökevény, elpártoló is elég akadt, de Mátyás egyéniségének hatása alatt ezek száma egyre csökkent. Ez az egyéniség formálta a sereget, fegyelmelte a katonákat, beléjük oltotta legalább a katonai kötelesség tudatát. Az ellenséggel szemben azonban rettenetes féktelen volt a had.

A tisztek rangsorát nehéz megállapítani. Legmagasabbak a campestralis capitaneusok (körülbelül generális), ez a megyei banderium vezetője, gyakran maga a comes. Erdély és Szlavonia védője gyakran a bán, a kit néha a nemesség választott. Külföldi tartományjaiban (pl. Szilézia) Mátyás nevezte ki hadvezérét. A belliductor az ezredparancsnoknak felelt meg, a rota-mester a zászlóaljparancsnoknak; ezeken kívül a kapitány is szerepel. A sollicitator és levator a szállás, élelem gondját viselték. A fővezér fontos szerepét mutatja az a körülmény, hogy a békefelmondó levelet ő küldi és nem a király. Ő bíraskodott, néha diplomatai funkciót is végzett.

A sereg kitűnt gyors mozdulataival. Mátyás került a döntő csatákat; legjobban kifejzi harczmódját a boroszlói táborozás. Eszközei: »az ellenség fogyasztása apróbb összecsapásokkal, serege jó ellátása, az ellenség lehető kiéheztetése s területének egyidejű megtámadása és végigdúlása.« Hadjáratai a védelem és támadás vegyületei; valamely erősség védelme alatt szeret táborba szállani. A vára-

kat nem szokta rohammal bevenni, kímélte seregét, a mi a régi magyar gyakorlatnak is megfelelt. Ostrom és kiéheztetés együtt legtöbbször sikert aratott nála. Taktikája a heves francia és az óvatos olasz harczmód között állott. Idegen országban első dolga volt a várak megszerzése bármilyen eszközökkel, országában pedig előmozdította az építésüket.

De arra is vigyázott, hogy a várurak ne pusztítsák a környéket. Bizalomra méltatlan embertől elvette az erősséget, beleszólt a várak eladásába, némely vár helyett pedig mást adott cserébe. Különösen a törökkel szemben fekvő végvárakról gondoskodott, ezért telepített oda szlávokat a Balkánról. Sajnos, hogy e »végvidék« terve is megsemmisült utódai alatt. A nemesség a végvárak védelmére köteles volt személyesen felkelni; a városok pénzsegélyeinek nagy része szintén erre kellett. A jobbágyokat közmunkára kényszerítette, élelemszolgáltatást követelt tőlük, a mit a végvárakra fordított.

Mátyás célja az volt, hogy országának feltétlen ura legyen, mindenki engedelmeskedjék parancsainak. Ezt a felfogást neki kellett meghonosítania, valamint azt is, hogy az ország érdekei a magánérdek felett állanak. Lassanként a honvédelemben is kifejlődött az a tudat, hogy a köz védelmét szolgáló tényezők nem állhatnak kizárólag egyéni rendelkezés alatt. Az újkor előjele volt ez, de Mátyás után a középkor kaszt-szellemé lépett ismét előtérbe. Alattvalói nem értették meg Mátyást, a ki Magyarországot a kifejlődő erős nemzeti királyságok közé emelhetne volna. Utána olyan renaissance uralkodókra lett volna szükség, a kik a Mátyásban megtestesült haladást elterjeszthették volna. Mátyás hibája, hogy »szolgákat és nem munkatársakat nevelt«, így nagy művét senki sem tudta folytatni. A nagy király hadvezéri jellemzésével, katonái szeretetének leírásával fejeződik be Tóth munkája. Kár, hogy a szerző nem osztotta művét határozott fejezetekre, a mi áttekintését megnehezíti, pedig sokat tanulunk belőle arról az uralkodóról, »ki az első szent királynak nemcsak koronáját tette a fejére, hanem oldalára övezte annak pallosát is s kinek dicsősége egyúttal Magyarország dicsősége is.«

BORCSICZKY BÉLA.

I. *Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban.* Irta dr. Loesche György, cs. kir. udv. tanácsos s a bécsi prot. theol. facultas tanára; magyarra fordította S. Szabó József, debreczeni ref. főiskolai tanár. — Függelékül: *A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben.* Irta S. Szabó József. Debreczen, 1912, Hegedüs és S. kiadása. 195 lap. Ára 4 K.

II. *La Hongrie Calviniste* par E. Doumergue doyen de la faculté libre de théologie protestante de Montauban. Toulouse, 1912. — 209 lap 8 r.

Alig egy év leforgása alatt 3 munka jelent meg, a mely a magyar prot. egyház s közelebbről a magyar kálvinizmus történetét tárgyalja. Az első (1911 szeptember havában) Sinay Miklós néhai debreczeni professzor »A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig« című művének latin és magyar nyelvű kiadása volt, a melyet Révész K. még ugyanez év folyamán ismertetett e folyóiratban (800 l.). Legyen szabad a másik kettőről is, a melyek a következő év április, illetőleg június havában jelentek meg, röviden megemlékeznem.

Loesche bécsi tanár 1909-ben. Kálvin születésének négyszázados emlékünnepe alkalmából írta: »Luther, Melancthon und Calvin in Österreich-Ungarn« című művét; ennek Kálvinról szóló részletét, a mely a kálvinizmus Ausztriában, Cseh- és Morvaországban, Sziléziában, Lengyelországban, végül Magyar- és Erdélyországban való elterjedését és hatását ismerteti, fordította le S. Szabó József debreczeni tanár, a magyar prot. egyháztörténet szorgalmas bűvára magyar nyelvre. De minthogy Loesche művében, éppen a magyar kálvini reformáció történetével nagyon mostohán bánik, a fordító ennek kiegészítése, vagy inkább pótlása gyanánt, teljesen önállóan, széleskörű forrástanulmányok alapján függelékül — a mely azonban csak kevéssel rövidebb, mint a Loescheből fordított részlet — megírta a helvét irányú reformáció magyar- és erdélyországi elterjedésének történetét. S ez a függelék a mi szemünkben nemcsak érdekesebb, hanem értékesebb is, mint a fordított szöveg, a melynek Magyar- és Erdélyországról szóló része, a maga felületességével, akár el is maradhatott volna.

S. Szabó József dolgozata 3 részre oszlik: 1. Zwingli, Oecolampadius és Bucer hatása (113—123. l.); 2. Kálvin és Bullinger hatása (123—159. l.); 3. Béza hatása (159—177. l.). Mellékletül közli: Belényesi Gergely és Kaprophontes Ferencz levelét Kálvinhoz, Mélius levelét Bullingerhez és Béza T. két levelét Meliushoz, valamennyit magyar fordításban.

E függelék első rendszeres kritikai összeállítás a helvét irányú reformáció magyarországi történetének, a legelső nyomoktól kezdve a XVI. század végéig, tehát éppen abban a korban, a melyben oly

nehéz a reformáció egyes irányait, árnyalatait egymástól határozottan megkülönböztetni, abban a korban, a melyből aránylag a leggyérebben állanak irodalmi művek és írott tudósítások rendelkezésünkre. A szerző hangyaszorgalommal mindazt felkutatta, összehordta és kritikailag megrostálta, a mi a hazai és külföldi irodalomban a főntebb említett reformátorok hatására, tanaiknak hazánkba való beszívárgására, elterjedésére vonatkozik; új adataival és szerencsés hozzávetéseivel nem egy homályos pontot sikerült tisztázni, nem egy eddig téves adatot helyreigazítani. Mint határozott tényről állapítja meg, hogy a lutheri irányzattól a helvét felfogáshoz Melancthon kryptokalvinismusa képezi az átmenetelt, és hogy a helvét reformáció első hazai irodalmi képviselőjét Dévai Biró Mátyásban kell látnunk. Adatai, mint említők, számos ponton gyarapítják, teljesebbé teszik eddigi ismereteinket; de előadásából egyúttal azt is látjuk, hogy nemcsak a hazai, hanem a külföldi levéltárakban is még nagyon sok kiaknázatlan történeti adat lappang; így pl. a Kálvin levelezésének (Herminjard kiadásában) még csak a felét ismerjük, Béza, Bullinger s Musculus levelezéseinek teljes kiadása is okvetlenül nagyon sok, eddig ismeretlen adattal fog hozzájárulni a hazai reformáció történetének megvilágításához.

Doumergue Emil montaubani teol. akad. dékán, Kálvin nagyszabású életrajzának írója, 1909 október havában hosszabb utazást tett hazánkban, a mely alatt meglátogatta a magyar ref. egyház főiskoláit, kiválóbb intézményeit, érintkezett egyházunk vezetőivel s ezek révén igyekezett ez egyház életével, intézeteivel, szervezetével, szellemével, multjával és jelenével közelebbről megismerkedni. Ennek az utazásnak köszönheti létrejöttét új műve, a melyben kisebb részben úti benyomásait adja elő, nagyobb részben a magyar ref. egyház multját és jelenét ismerteti. A könyv kinyomva, illusztrációkkal bőven ellátva, 1912 elején már készen állt, mikor közbejött egy nyomdai tűzvész, a mely az egész készletet a klisékkel együtt elpusztította, úgy, hogy a művet — egy véletlenül megmaradt revisió-példányból — újra kellett szedni. De persze a klisék oda voltak, azokat nem lehetett feltámasztani s így a könyv, őszinte sajnálatunkra, azok nélkül jelent meg (csupán Bethlen G. képe maradt meg), holott azok nagyban emelték volna a mű értékét s nagyban hozzájárultak volna a külföldi olvasó érdeklődésének felköltéséhez. Ám így is rendkívül becses munka ez, nemcsak a külföldi prot. világra, a mely ebből hű képet alkothat magának a magyar ref. egyház keletkezéséről, fejlődéséről, küzdelmes és viharos multjáról, mai helyzetéről, szervezetéről, tudományos intézeteiről s a szellemről, a mely egyházunkat a multban áthatotta és a jelenben irányítja, — hanem reánk, magyarokra nézve is minden részében érdekes és tanulságos mű a melyben mint egy tükörben — egy széles

látókörfű, nagy műveltségű tudós, a kálvini lélek és élet alapos ismerő-jének szemén és ítéletén keresztül — láthatjuk magunkat, láthatjuk történeti fejlődésünket és mai állapotunkat, láthatjuk erőnyeinket és hibáinkat, kifejtett energiánkat és fogyatkozásainkat.

Az *Előszóban* a szerző általánosságban jellemzi Magyarországot és a magyarokat, s szinte az elragadtatás hangján szól nálunk tett utazásáról, a vendégszerető fogadtatásról, a melyben részesült. A nyelv nagy akadályt képezett ugyan reá nézve, de e hiányon kísérői, házigazdái — a kik gazdagon szolgáltak neki minden irányú információval, továbbá rendelkezésére bocsátották az idevágó latin és német nyelvű műveket — lehetőleg igyekeztek segíteni; Pokoly J. kolozsvári theol. tanár egy külön emlékiratot szerkesztett számára, a melybe összefoglalta egyháztörténeti tanulmányainak s kutatásainak eredményeit, végül ifj. Révész Imre theológus (a Révész Kálmán fia) a Montauban-ban töltötte szentendő alatt jegyzeteit átnézte s számos magyar történeti munkából fordított számára egyes részleteket.

Az *I. fejezet* az öt ref. theológiai akadémiában tett látogatását írja le (1. Pápa, 2. Debreczen [*a*] a fakultás, *b*) a falú — Vámos-pércs], 3. Kolozsvár, 4. Budapest [*a*] a fakultás, *b*) a skót misszió], 5. Sárospatak). Mindenik úti rajznál az illető intézet története áll az előtérben, s ehhez politikai és egyháztörténeti, földrajzi és néprajzi, vallásos és pszichológiai jellegű észrevételek és megfigyelések fűződnek itt-ott hangulatos, költői színezetű előadásban.

A *II. fejezet* (Les grands noms et les grandes dates du calvinisme magyar, 73—166. l.) Magyarország s közelebbről a magyar ref. egyház multját, az elmúlt nehéz századokban átélt küzdelmeit, viszontagságait ismerteti hét szakaszban. Rövid bevezetés után részletesen előadja a reformáció elterjedésének főbb mozzanatait, bemutatja főszereplőit. A lutheri felfogás után a kálvini felfogás elterjedését ismertetvén, fölveti és tüzetesen vizsgálja azt a kérdést: miért tért át Magyarország jó részben a lutheri reformációról a kálvini reformációra? Fejtegetései nagy történelmi tájékozottságról s a néplélek alapos ismeretéről tanúskodnak. Ime főbb tételei: Magyarország és Kálvin közt korán kezdtek az érintkezés, összeköttetés szálai fonódni; az ultralutheránusok túlzó felfogása miatt (1590, Formula Concordiae) az eltérő gondolkozásúaknak külön kellett tőlük válni; nem politikai szempont, a kálvinismus aristokratikus jellege szerepel ok gyanánt, — mint az elfoglult s rosszul értesült Loesche tévesen állítja, nem is annak intellectualista-aristokratikus jellege, mint Veress István bihariószegi lelkész német dolgozatában (Einfluss der calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- und Staatswesen in Ungarn, 1910) szintoly tévesen írja, nem is az a körülmény, hogy a kevéssé művelt magyarok nem lettek volna képesek a vallás

igazi lényegét fölismerni, vagy hogy Kálvin harcziás theológiája jobban tetszett a harczkodó magyaroknak, hanem az átmenetel igazi oka az volt, hogy a kálvini vallásos felfogás jobban megfelelt a magyar népléleknek, a mely a luteranizmusban a német szellem megnyilatkozását látta. A kálvinizmus és a magyar néplélek egyaránt hangoztatja az egyén autonómiáját, az alkotmányos monarchiát, mindkettő szereti a törvényt, a törvényileg biztosított szabadságot s elnyomás esetén ellenáll. A magyarságot természetes gondolkozása a kálvinizmusra praedestinálta; ez az érzés és gondolkodás teljes erővel tört ki belőlük, a mint a kálvinizmussal megismerkedtek.

A magyar reformátorok közül Mélius-szal foglalkozik szerzőnk a legnagyobb előszeretettel; úgy tekinti őt, mint magyar Kálvint, a ref. egyház megteremtőjét. A reformáció hirdetői után jönnek annak politikai vezérei: Bocskay, Bethlen, Rákóczi, mind alapos, mélyenjáró jellemzéssel, méltatással; azután a gyásztized, az utolsó szabadságharcok, a Mária Terézia alatti babiloni fogság, II. József s a XIX. század a pátens visszavonásáig. Az utolsó szakasz a kálvinizmus irodalmi s politikai szereplését jellemzi; szerinte az a tetőpontra emelte minden téren a magyarság lelki erejét, alkotóképeségét; az második természetévé, lelki alkatává vált a magyarságnak.

A *III. fejezet a Belső életet* ismerteti 3 szakaszban (1. a szervezet, 2. a tan, 3. az élet). A *Befejezés* a magyar ref. egyház eddigi elszigeteltségének hátrányos oldalait s a külföldi prot. népekkel való sűrűbb érintkezés, belsőbb összeköttetés szükséges voltát fejtegeti.

Doumergue könyve gazdag adataival, sokoldalú tájékozottságával, pragmatikus történeti felfogásával, az egészen átvonuló megértési törekvésével, minden során átcillanó rokonszenvével — a mely azonban sehol nem teszi őt irántunk elfogulttá, hibáink iránt elnézővé — kiválóan érdekes, élvezetes olvasmány. Bámuljuk, mily mélyen behatolt történelmünk szellemébe, az egymást követő nagy változások okainak ismeretébe, a magyar nép gondolkodásába, lelki világába. Forrásai közt magyar műveket (Wargha L. Ker. Egyháztörténet, Beöthy Ákos és gr. Andrassy Gyula alkotmány-történeti tanulmányai) is öbbször idéz, a melyek adatait bizonyára Révész I. ismertette meg vele.

Itt-ott egy-egy toll- vagy sajtóhiba is megütötte szemünket s egy-egy elavult adat is feltűnt, de ezek igazán jelentéktelen szeplőfoltok a derék munkán.

RÁCZ LAJOS.

ÚJ KÖNYVEK.

Niklai Péter: A kereskedelmi választmány jelentésének tárgyalása az 1843/44. évi országgyűlésen és előzményei. Budapest, 1912. — A kereskedelmi választmányt Klauzál Gábor indítványára küldötte ki az 1843. évi országgyűlés, hogy az ország közgazdasági állapotát e célra folytatott vizsgálatok alapján feltárja, hogy közgazdasági életünk fejlődési nehézségeit megállapítsa s végül előterjesztéseket tegyen az akadályok elhárítására. E munkálatok kapcsán a vámrendszerre terelődött a figyelem s az országgyűlési tárgyalások alatt megindult a közös és önálló vámterület hívei között a küzdelem. Ez ellentéteknek nem csupán közgazdasági, hanem politikai hátterük is volt, mert a magyar politika vezető emberei Magyarország önállóságának biztosítékát látták az önálló vámterületben. Közgazdaságilag az egész mozgalom tisztán a védvamos rendszer meghonosítása, mely az elmaradt magyar ipar megerősítésére volt hivatva s elméletileg Friedrich List tanán nyugodott. Az Ausztria és Magyarország közötti vámpolitika kialakulására lényeges befolyással volt a német Zollverein megalakulása, a mely a német ipar védelme érdekében az osztrák ipari termelés előnyomulását megakasztotta. Ausztria a német fogyasztó közönség elvesztése után a magyar piacokra vetette magát s a magyar védvamos politika megerősödését nem nézhette jó szemmel. Magyarországon azonban Kossuth agitációjára rövidesen megindult a védvamos áramlat s a kormány minden akadékoskodása ellenére is megalakult a Védegylet, mely az önálló vámterület hiányát volt hivatva pótolni.

Ezt a védvamos világot rajzolja meg Niklai Péter kis értekezése. A történeti jelenségek gazdasági és politikai vonatkozásait sok helyen szépen magyarázza, néhol azonban nem ad elég magyarázatot s beéri a puszta adatközléssel. Az irálya nem elég gördülékeny, látszik, hogy kezdő az irodalomban. A forrásokat elég körültekintően válogatta össze. Kár azonban, hogy Láng Lajos »A vámpolitika az utolsó száz évben« című becses munkáját nem ismerte, mert abban a Zollverein fejlődése is sikerülten elő van adva s 1848 előtti vámpolitikánk is jellemezve van főbb vonásaiban. G. A.

Rex Sándor: A magyar katolikus egyház anyagi és politikai helyzete 1526-tól 1547-ig. Budapest, 1913. 8° 77. l. — Az értekezés a reformatio kezdeteit ismerteti hazánkban s a katolikus egyházat ért támadások következményeit írja le. A feldolgozás alapja elsősorban két forrásgyűjtemény: 1. a Nuntiaturberichte aus Deutschland, 2. az Egyháztörténelmi emlékek a hitújítás korából című művek e korba vágó kötetei. A mit tárgyára vonatkozólag e munkákban talált, azt kissé talán formátlanul és iskolaszerűen, de pontosan felhasználta, azonban a feldolgozás művészetéig már nem jutott el s nem is igyek-

szik arra, hogy a közölt adatokból valamelyes következtetéseket vonjon. A feldolgozás hiányossága mellett is akadnak azonban az értekezésben használható részek, melyek közül első sorban érdemel említést »Az érsekségek és püspökségek története 1526—1547-ig« című fejezet.

FOLYÓIRATSZEMLE.

Reményi Antal: A legrégibb Kína. Szerző a kínai nép eredetéről, állítólagos bevándorlásáról szóló nézetek érintése után, részletesen tárgyalja az egyes dynastiáknak uralkodását és uralkodásuk eredményét, s vázlatosan ismerteti mindazt, a mit a kínaiak műveltségéről, vallásáról s művészeti emlékeiről maradandóbb értékűnek tart. Tanulmányában hangsúlyozza, hogy »a kínai népnek jövője van, sőt nagy jövő vár reá«; a kínai conservatív szelleménél fogva nem mozgékony ugyan, de az Európával való sűrűbb érintkezésnek az az egy, nagyfontosságú hatása feltétlenül meg lesz, hogy Kína véderőjét fejleszteni, modernizálni fogja, s ennek következtében katonai állammá fejlődven, az európai befolyásnak véget vet. (Történeti Szemle, 1913. I. f.)

Heinlein István: Görög történeti problémák. Heinlein nevét a Történeti Szemle olvasói jól ismerik a görög történelemre vonatkozó tartalmas és önálló felfogású dolgozataiból. Ez alkalommal a görög történeti problémákkal foglalkozó modern feldolgozások eredményeinek ismertetésével kapcsolatosan, áttekinthető csoportosításban tárgyalja a pelasz kérdést, a dór vándorlást, az etruskok eredetét, Lykurgost, a királyság megszűnését Athenben, Kylon korát, az olympiai győzők jegyzékét, Dracon törvényhozását, a Solon-féle timokrátiát, Kleisthenes alkotmányát, a salamis csatát, az atheni vár felépítését és végül a makedonok faji és nyelvi eredetének kérdését. Mint a felsorolás mutatja, Heinlein a görögökre vonatkozó modern történetírás összes eldöntetlen kérdését sorra veszi, s azok jelenlegi állapotát tanulságosan és világosan adja elő. (Történeti Szemle, 1913. I—II. f.)

Márki Sándor: A senlac-hastingsi csata. Márki Sándor becses tanulmánya nem csupán a jelzett ütközet hadászati leírása, hanem a középkori hadtörténelembe való beillesztése is. A középkori hadakozás időnként és helyenként változó módját az egyes ütközetek beható tárgyalásából lehet megismernünk; így a XI. században kialakult lovagvilágnak taktikájától, annak gyakorlati alkalmazását legjellemzőbben a senlac-hastingsi csata állítja elénk, mely ezért a lovagkori csatáknak tipikus példája. A nagy irodalom lelkiismeretes felhasználásával készült tanulmány nemcsak az ütközet pontos hadászati leírását adja, hanem annak politikai előzményeit és következményeit is. (Történeti Szemle, 1913. I. f.)

Bodenstein Gusztáv: A belgrádi németek 1724-iki statutumának története. Belgrád meghódítása után (1717 aug.) számos német polgár telepedett meg, főleg a Rajna vidékéről, Szerbia meghódított fővárosában és pedig a citadellától keletre fekvő dunai városrészben. A német polgárok ideiglenes városi hatóságot szerveztek, sőt egy tervezetet is kidolgoztattak a dunai városrész városi életének ideiglenes szabályozása érdekében. A szerzőtől behatóan ismertetett tervezet jóváhagyása és életbeléptetése azonban különféle okok miatt 1724-ig húzódott, s csak 1724 február 18-án hagyta jóvá III. Károly. (Történeti Szemle, 1913. I. f.)

Miskolczy Gyula: Adatok Laonikos Chalkondyles életrajzához. A Kelet-Európa középkori történetére nézve nagy fontossággal bíró görög történetíró életrajzi adatai rendkívül hézagosak és bizonytalanok. Szerző az életrajzi adatokat nagy szorgalommal és kritikával állította egybe, s így sikerült Laonikos életrajzi adatait legalább megközelítő pontossággal egybeállítania. (Tört. Szemle, 1913. II. f.)

Szemere Samu: A renaissance culturája. Szerző a kérdés óriás irodalmából és az ellentétes felfogások nagy tömegéből a renaissance culturája alá tartozó fogalomkörből az ember (egyéniség), a természet, a szépség, az ész és végül az élet egészének újjáértékelési folyamatát tárja elénk, röviden összefoglalva mindazt, a mit ezen nézőpontok alá tartozónak vél. Szerző Giordano Bruno philosophiai műveinek magyarra fordításával bizonyosságát adja az eredeti források közvetlen használatának, mely tanulmányának önálló felfogásán észlelhető is. (Történeti Szemle, 1913. II. f.)

Rombauer Róbert Gyula: Grant Ulysses. Az északamerikai rabszolgháborúban nagy szerepet játszó tábornok életrajzi adatainak s politikai működésének rövid tárgyalása, magának Grantnak emlékiratai nyomán. Bennünket inkább magyar ismertetője érdekel, ki a magyar szabadságharcban mint főhadnagy vett részt, utóbb Amerikába vándorolván ki, mint ezredes harcolta át a rabszolgháborút a déliek ellen. Ennek a háborúnak egyes részleteit maga is megírta angol nyelven. (Történeti Szemle, 1913. II. f.)

Miskolczy István: Anjou Károly politikája a tagliacozzói csata után. A dolgozat azon kísérleteket ismerteti, melyekkel Anjou Károly a beneventói ütközet után részben Itáliának (az egyházi államon kívül való) megszerzésére, részben és főleg a görög császárság elnyerésére törekedett, mely törekvései azonban tudvalevőleg szerencsétlenül, sőt családja hatalmának összeroppanásával végződött. A dolgozat tanulságos képet fest Itália azon korbéli zavaros és forrongó belső állapotáról és nemzetközi helyzetéről is. (Történeti Szemle, 1913. III. f.)

Handelsmann Marcell: Napoleon és Lengyelország. A tanulmány egy részlet szerzőnek lengyel nyelven megjelenő nagyobb művéből.

Benne azt a hatást vizsgálja, melyet Napoleon gyakorolt Lengyelországra a varsói fejedelemség megteremtésével, illetve újjászervezésével. E hatás szerző szerint nagyon jelentékeny, mert Napoleonnak tulajdonítható, hogy Lengyelország újból erős szálakkal kapcsolódott a latin műveltséghez és birtokába jutott a Code Napoleonnak: az egyetlen dolognak, melyben ma Oroszországtól különbözik, s hogy ennek következtében társadalmi fejlődése törvényes formákba foglalódott. (Történeti Szemle, 1913. III. f.)

Erdélyi László: A társadalmi osztályok Szent István államában és a Békefi-émlékkönyv. Erdélyi tanulmánya a Békefi Remig tanárműködésének emlékére kiadott emlékkönyv dolgozatainak ismertetése mellett, Hóman Bálintnak: »A társadalmi osztályok Szent István államában« című, ugyanott megjelent értekezésének széles alapokon nyugvó kritikai megbeszélése. A dolgozat kiegészíti azon polemikus, de mindenkor tanulságos cikksorozatot, melyek Erdélyi és Hóman közt a címbeli kérdésre vonatkozólag épen a Századokban folytak, s melyek több vitás és homályos kérdésre derítettek újabb világosságot, de — úgy tudjuk — még másokat is felszólalásra fognak készíteni. (Történeti Szemle. 1913. 3. f.)

Halaváts Gyula: Szászorzbó vára. Szerző, ki a régi erdélyi szász várak szakszerű leírása és ismertetése körül érdemes munkát végez, ez alkalommal a Szeben vármegye északnyugati részében, Kelnektől dk. a Székás-patak egyik oldalvölgyében fekvő Szászorzbó parasztvárárt írta le. A vár a község közepén, a hegyekből jövő két patak egyesülésénél, síkon terül el. Eredetét szerző Zsigmond korában keresi; történeti jelentősége azonban alig volt, Mihály vajda 1599-ben bevette és a községet is teljesen elpusztította, úgy, hogy a 400 család közül csak 16 élte túl a pusztulást. 1625-ben a várat helyreállították, mely azután az 1656-iki tatár beütéskor jó védelműl szolgált a lakosságnak. Ez az évszám a vár szereplésének utolsó emléke. (Hadtört. Közlem. 1913. 1. f.)

Iványi Béla: Eperjes középkori ágyúöntőháza és puskapormalma. Az első adat löfegyvereknek és ágyúmestereknek Eperjesen való létezéséről 1429-ből való, de csak 1441-ben lehet igazolni azt, hogy a városban ágyút öntöttek és lőport készítettek. Szerző a városi számadáskönyvekben és a város levéltárában található összes adatok alapján összefoglaló, érdekes képet fest Eperjes ágyúöntőházának, (gyshaw) és puskapormalmának középkori sorsáról, berendezéséről, üzemköltségeiről és mestereiről; dolgozata a középkori magyar fegyverkészítés kevésbbé ismert részletét világítja meg. (Hadtört. Közlemények. 1913. 1—2. f.)

L.

Trócsányi Zoltán. Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása, 1612. oppenheimi kiadásának két töredékét ismerteti, melyek Ráth György könyvtárából kerültek elő. Érdekesekek a bejegyzések, melyek a tö-

redéklapok hovátartozására vonatkoznak. (Magyar Könyvszemle, 1913. 1. füzet.)

Harsányi István. I. Rákóczi György és fiának, Zsigmondnak egyesített könyvtáráról ír. A könyvszeretet igen erős volt a fejedelemben s e hajlandóságát Zsigmond örökölte fiai közül. I. György nem kisebbet tervezett, mint Mátyás király budai könyvtárát megszerezni Törökországból. A jeles munkákat, melyekről hallott, sietett megvenni. Maga is sokat tett az irodalom fejlesztésére: iratott, fordított, könyvnyomdát is akart állíttatni. Sokat olvasott s a bibliát a táborban is magával hordozta. Halála után Zsigmond hasonló buzgósággal folytatta a könyvtár gyarapítását. Harsányi elmondja a könyvtár további sorsát és széttörlését. A könyvtári katalogus töredékét Szombathi János fedezte föl, melyet a dolgozat szintén közöl. Természetszerűen a könyvek túlnyomó része theologiai. (Magyar Könyvszemle 1—3. f.)

Kemény Lajos. Kassa város levéltárából közöl okiratokat, a lőcsei könyvkötő-czéh levelét özv. Geness Bálintné ügyében 1662-ből, a kassai jezsuiták nyomdájában tartott tanukihallgatást 1727-ből és Buda város átiratát Notenstein budai könyvtárús érdekében 1737-ből. (Magyar Könyvszemle 1.)

A *Szakirodalom* rovata ismerteti Gnau Hermann *Die Zensur unter Joseph II.* cz. munkáját, mely sok új adattal világítja meg II. József császár fölfogását a cenzurát illetőleg s bizonyítja, hogy a császár bár sokszor enyhén járt el s folyvást a fölvilágosodást hirdette, a saját fölfogásával ellentétes könyvekkel szemben csak olyan türelmetlen volt, mint elődei és utódai. (Magyar Könyvszemle 1.)

Popovici József, két XVI. századi román bibliafordítást ismertet, melyek közül az egyik Heltai Gáspár bibliafordítása alapján készült. (Magyar Könyvszemle 2.)

Marmorstein Artur, három szombatos kódexet ismertet, a melyek Gaster Mózes angliai főrabbi birtokában vannak. Egy imádságos könyv, kettő biblia-fordítás; az egyiknél a fordító neve is ismeretes: nagyenyei Magyarai Péter. (Magyar Könyvszemle 2.)

Lukinich Imre. Bethlen Farkas erdélyi históriájának keresdi kiadásáról közli Bethlen Elek levelét, mely a mű korrekturájáról szól. A levél eredetije gr. Bethlen Gábor keresdi levéltárában van. (Magyar Könyvszemle 2.)

Gulyás Pál röviden ismerteti br. Kornfeld Mór könyvtárának jegyzékét, mely 217 régi magyar könyv rövid leírását tartalmazza Szabó Károly munkájára való utalásokkal. (Magyar Könyvszemle 2.)

U. Szabó Gyula, a Lugossy József kódexét írja le, melynek összeírója Somogyi Pál volt. A kódex már részesült rövidebb leírásban, tartalmát jórészt kiadta Szilády Áron a *Régi Magyar Költők Tárában.* (Magyar Könyvszemle 3.)

A *Magyar Könyvesház* cz. rovat Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* II. kötetéhez közli adalékul 14 régi magyar könyv címét. (Magyar Könyvszemle 3.)

Gulyás Pál. Ráth György hagyatékából a pesti könyvkötő-czeh szabályait közli 1746-ból. (Magyar Könyvszemle 3.)

Gulyás Pál, meglehangú nekrológot ír id. Sziunyei Józsefről. (Magyar Könyvszemle 3.)

A *Szakirodalom* rovata sok elismeréssel ismerteti Hellebrant Árpád *A magyar tört. irodalom 1912-ben* cz. művét, mely folyóiratunk ezidei melléklete. (Magyar Könyvszemle 3.) V.

Márton Lajos az Archeologiai Értesítőben hosszabb cikksorozatban foglalkozik a *magyarországi fibulatípusok* fejlődésének megállapításával. (1913. évf. 2—4. füz.)

Hekler Antal hat *római bronzemléket* ismertet a nemzeti múzeum régiséggyűjteményéből. A legjelentősebbek egy kis császári mellkép és a már régebben ismert Horváth-féle sarukötő Venus. (Arch. Értesítő, 1913. 3. füz.)

Freudenberg Mária »Görög-egyiptomi portrék a budapesti tudomány egyetem egyptologiai gyűjteményében« cízzel cikksorozatot kezd meg, a mely tudtunkkal előmunkálatul szolgál a Beöthy-féle egyptologiai mügyűjtemény Mahler Ede által kiadandó katalógusának megfelelő részéhez. Jelen első cikkében a tárgyra vonatkozó általános irodalommal foglalkozik szerző. (Arch. Értesítő, 1913. 3. füz.)

Nagy Géza a 796—896-ig tartott magyarországi karoling uralom néhány emlékét ismerteti. (»A honfoglaláskori temetkezési mód legelőbb is a XI. század végéig tartott.«) (Arch. Értesítő, 1913. 3. füz.)

Munkácsy Mihály és *Nagy Géza* megkezdik az orosz szakirodalom értékes ismertetését. Ezúttal a Tolstoj-Kondakow-féle »*Orosz műemlékek és régiségek*« III. kötetét, a népvándorláskori régiségekről szólót ismertetik, a melyben a Permben és Szibériában található arany lószerszámdisztményekeket taglalják. A pazarlás, a melylyel a nemes érczel bánnak, csak nomád és félnomád népeknél képzelhető el, a kik nem ismerhetik az arany valódi értékét. Ezen általánosabb körű meghatározás szűkebbre szorul, ha tekintetbe vesszük a tárgyakon gyakran szereplő jak-bika előfordulási körzetét, a melyen túl valamivel messzebb ez az állat már teljesen ismeretlen. Végül legközelebbi meghatározását e stílusnak a tárgyakon itt-ott előforduló egyes nagyobb figurális conceptiók nyújtják, a melyek mintha csak szó szerint volnának Herodotosnak a skythákról adott leírásai után komponálva. Az egyik ilyen jelenet pl. szó szerint emlékeztet azon helyére, »a hol — Nagy Géza így ír — a délnyugoti Szibériában, a thyssagetáktól keletre s massagetáktól északra tanyázó és minden valószínűség szerint a magyarság ősi törzsét képező jyrkákról« szól. (V. ö. ehhez most legújabbban Ellis Minus nagy művét: *Scythians* t

and Greeks, Cambridge, 1913, a mely egyrészt kinutatja, hogy a skytha stílus a Jenisszei mentén uralkodott ősi (bronzkori) ú. n. Minusszinszks stílusból — itt erős kínai befolyások alatt — alakult ki az archaimenida (Oxus-vidéki) stílus közrejátszásával; másrészt pedig a skytha vándorlás után a pontusi híres aranyművesség alkalmazkodott a hódító skythák ízléséhez és így a permi (thyssageta) vidéken már sok a kései hellenistikus elem ezekben az ábrázolásokban.) E sorok írója az egész körzetre az euráziai stílus elnevezést hozza javaslatba. Ebből a sokfajta keveredésből érthető, ha a legkülönbözőbb művészeti motívumokkal találkozunk egy és ugyanazon tárgyon. A Nagy Géza és Munkácsy Mihály által ismertetett egyik tárgyon pl. (261. l.), a melyen Nagy Géza kitűnő elmével a magyar Szent László-mondának egyik ősi formációját ismeri fel, a mely aztán survivalként újra jelentkezik a magyar középkori falfestményeken, vagyis, hogy »Szent László-legendánkba pogány korból eredő mondai elemek is keveredtek«. Minns erről a darabról megállapítja, hogy az ott ábrázolt nő olyan fejdísz visel, mint a minő a karagodeauski aranylemez királynéjának fején, vagy a Tu-huo-lo-i kínai festményeken látható. Miután ez utóbbiak minden bizonynyal a baktriai tochárok keze műve, nem csodálkozhatunk azon sem, ha pl. perzsa szőnyegeken ugyanezt a motívumot, bár századokkal később, újra felleljük. (Arch. Értesítő, 1913. 3. füz.)

Mahler Ede egyiptomi ásátásokról számol be, a melyeket H. Junker a bécsi akadémia segítségével Turah-ban, G. Reisner a gizehi harmadik pyramis mellett és L. Borchardt Abuszir mellett végzett. (Arch. Értesítő, 1913. 3. füz.)

Nagy Géza néhány újabb ásatási publicatio alapján foglalkozik *Erdélynek honfoglalási korával*, s ismét megerősítve látja, hogy a magyarság még Szt. István előtti időkben, a vezérek korában benyomult Erdély területére. A gombási sírok tanúsága szerint a honfoglalók temetkezésüknél fejhez és lábhoz mindig nagy lapos homokkövet tettek. Ugyanitt honfoglaláskori kemencze maradványai kerültek elő. A hajkarikát, a melyet Hampel a soros temetőben temetkező szlávtság jellegének ismert fel, Nagy G. nem tartja feltétlenül szláv hagyatéknak, származhattak azok »attól a honfoglalók által itt talált finn-ugor-szláv keverék néptől, mely a honfoglalókhoz csatlakozott«; ez az avarokori — nevén nevezve — hun-bolgár elem, a mely 671—678 táján költözött az avarok közé, nem pusztult el a frank háborúk alatt az avar nemességgel együtt, hanem »székelyre változtatva« nevét, az ú. n. Csiglamezőn vonta meg magát. A magyarok — Nagy G. szerint — valószínűleg inkább a Maros-, mint a Szamosvölgyi út mentén vonultak Erdélybe. (Arch. Értesítő, 1913. 3. füz.) *Sg.*

Barlé János a zágrábi érsekség levéltárában talált újabb adatokkal egészíti ki Vramecz Antal krónikaíró életrajzát, melyet Klaić

Vjekoszlav a Monum. spect. hist. Slovorum meridionalium XXXI. kötetül kiadott »Antonii Vramecz : Kronika« bevezetésül nyújtott. (Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskoga arkiva XV. 2. 81—92. l.)

Bojničić Ivdn a zágrábi horvát-szlavon-dalmát orsz. levéltárban őrzött »Tentamen publicum ex historia veterum Croatiae . . . 1775.« című könyvecskét ismertetve, közli a kérdéseket, melyekre a varasdi cs. kir. gymnasium I. osztálya nemes ifjainak a horvát történetből az 1775 aug. 16-án megtartott vizsgálaton felelniök kellett. A kérdésekből látható, hogy az I. osztályú tanulóknak aránylag behatóan kellett ismerniök szűkebbkörű hazájuk történetét. Több kérdés az országnak Magyarországhoz való tartozása előtti korára, ezen kor vezéreire, fejedelmeire, mint pl. Mislavra, Trpimirre, Krešimirre, Miroszlavra, Pribin vajdára stb. vonatkozik. (U. ott XV. 1. 70—72. l.)

U. az közli Mária Teréziának 1766 április 216-án kelt és jelenleg a zágrábi orsz. levéltárban őrzött horvát nyelven, a »kaj«-szólásban írt rendeletét, melyben Zala, Vas és a szomszédos horvát megyék jobbágyságait — kik az urbarium rendezését oly módon értelmezték, hogy ez őket a földesurakkal szemben minden kötelezettség alól felmenti — kötelességük teljesítésére utasítja. (U. ott XV. 1. 75—77. l.)

Dr Gruber Dániel folytatja a diokleai-antivári és raguzai érsekség történetéről szóló értekezést, melynek keretében kiterjeszkedik Imre magyar királynak azon törekvéseire is, hogy a magyar király fennhatóságát a szerbekre is kiterjeszsze. (U. ott XV. 2. 104—147. l.)

Ivić Alexa folytatólag közli a magyarországi szerbek történetéről szóló tanulmányát, mely most 1629-ig vezet. A magyar monographiákban ezen tárgyra vonatkozólag szétszórtnan található adatokat ügyesen egybeállítva és némileg kiegészítve, érdekes adalékokkal mutatja ki, mennyire szerették mind az ausztriai uralkodók, mind pedig az erdélyi fejedelmek háború idején a szerb csapatokat szolgálatukba fogadni, mennyire kizárólagos foglalkozása lett a harcz ezen népnek és mily nehézségek támadtak vele békésebb időben: jobbágyokká a szerbek nem akartak lenni; a hová letelepedtek, ott valósággal rémei voltak a szomszéd lakosságnak, mert tisztán rablásból akartak élni. A kiemelkedőbb csapatvezérek közül főleg Szlankaméni Rácz Györggyel, Horvát (Deli) Márkkal, Temesvári Szávával és a romantikus életű Bakié Péterrel foglalkozik behatóbban, ki iránt Révai Ferencz neje, Forgách Zsuzsánna szerelemre gyúlt és a ki a nőt 1607-ben elrabolta, Detrekőbe, Balassi Menyhért özvegyének várába vitte, Révai vitézeit és Mátyás főherczeg seregét ágyúkkal fogadta, az elrablott nőt még az országgyűlés felhívására sem adta ki, míglen a kínos ügynek 1625-ben Révai Ferencz halála véget nem vetett. (U. ott XV. 1. 48—69., 2. 92—104. l.)

Vilovszky István szemelvényül közli »Историја Београда« — (Belgrád története) című és Belgrád székesfőváros megbízásából

készülő nagy művéből a »Belgrád története 1427—1456-ig« című fejezetet, melyben elmondja, hogyan került a vár ismét magyar kézre, mily állapotban volt akkor, mit tett Zsigmond király a város és vár érdekében, hogyan szorult ki a szerb lakosság az alsóvárosba, míg a felsővárosban és várban csak magyar lakosság és magyar katonaság volt elhelyezhető; részletesen beszéli el az ostromot, melyet Murad szultán 1440-ben a vár ellen intézett és melyet Thallóczy János fényesen visszavert. (U. ott 96—79.) Sz.

Turán. A Turáni Társaság (Magyar Ázsiai Társaság) folyóirata. Megjelenik kéthavonként. I. évf. 1. szám. 1913. A Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság magyar bizottságának hivatalos folyóiratán, a Keleti Szemlén kívül, jelen számmal immár egy újabb folyóirat indult meg magyar nyelven, a melynek kimondott programja ez a parafrázis: »Ázsia nem volt, hanem lesz«. Igaz örömmel kell fogadnunk minden olyan törekvést, a mely a magyar köztudatba bele kívánja vinni azt a megismerést, hogy Magyarország a Nyugattal szemben mindig csak a tizennegyedik vendég-szerepe marad, míg jövője a Keleten rejlik. Mégis — bomlott gazdasági viszonyaink között, a melyek az erők legszorosabb koncentrálására s inkább kevesebb, de erősebb alakulatra utalnak bennünket — bizonyos tagadhatatlan aggodalommal szemléljük egy új társaság alapulását, a mely ugyan ragyogó, de a közel jövőre talán mégis kissé utópikus célokat tűz maga elé, a mikor »a velünk rokon európai és ázsiai népek tudományát, művészetét és közgazdaságát tanulmányozni, fejleszteni és a magyar érdekekkel összhangba hozni« kívánja. A Paikert Alajos kitűnő szerkesztésében megjelenő folyóirat bevezetéseül dr. Teleki Pál gróf néhány igen megszívlelendő gondolatát veti papírra. Czikkei közül meg kell emlékeznünk *Kmoskó Mihálynak* a sumirekről szóló tanulmánybevezetéséről, a melyben a kérdésre vonatkozó irodalmat foglalja össze. Sz.

TÁRCZA.

AZ ELSŐ KIRÁLYI KOMISSZÁRIUS A TEMESI BÁNSÁGBAN.

Mária Terézia királynő uralkodása alatt egy időben nagy gondot okozott az úgynevezett temesvári bánság kérdése. Az Eugen savoyai herczeg által a töröktől visszafoglalt országrészben valóban ázsiai állapotok uralkodtak. Az úttalan síkrengeteg szélén itt-ott egy-két község, míg belseje teljesen lakatlan, csupán a bujdosóknak és farkasoknak szolgált búvhelyül. A török hódoltság megszűntével ugyan bátorságosabb állapotok uralkodtak, azonban a néptelen területen való letelepedésre, a hazai földművesek és iparosok közül, csak igen gyéren vállalkoztak. A visszafoglalás utáni korban a vidék rácz és oláh lakosai mellett a kereskedés a görögök és arnóták kezébe került, kik igazi nádaly módjára szívták az országot. Ezen emberek egyébként vonakodtak a törökök ellen Magyarország védelmére fegyvert fogni, állítván, hogy a török császár az ő természetes uruk. E rablónépség elszaporodása folytán — mint a hazánkban járt külföldi utazók: gróf Hoffmanssegg, báró Born és Townson is említik — a közbiztonsági viszonyok kedvezőtlenek voltak. E veszélyes elem háttérbe szorítása végett szükségesnek mutatkozott a néptelen tartomány gyarmatosítása.

Kempelen Farkas udvari kamarai tanácsos a Bánság ügy politikai mint kamarai berendezésére nézve kész javaslattal járult a királynő elé. A temesi ispánság csatoltassék vissza a magyar királysághoz — indítványozta az audientíán a magyar nemes. Nemzetünk ezen régi kívánsága a bécsi kormánykörök ellenzése daczára az uralkodónő legfelsőbb *placet*-jét elnyerte.

Az úgynevezett »*Temesvári országos-administratio*« nyomban megkezdte működését. Ámde a délvidéki német telepítések rendetlenül indultak, sőt a csempészet is elharapódzott. Az anomáliák megszüntetése végett az ügy értelmi szerzője újabb előterjesztést nyújtott be. Ennek alapján a királynő a Bánátba

udvari bizottságot küldött, hogy az *impopulacio* ismét rendbe hozassék.

Kempelen Farkas kir. biztoshoz 1769 június 25-ikén kelt következő legfelsőbb »*Hand-Billet*«¹ érkezett:

»*Da Euch ohnehin bey der vorhabenden bannatischen Länder-Einrichtung das nähere zum Nachverhalt durch den Weg der banatischen Commission dem nächstens zukommen wird: So will Euch gegenwärtig nur insonderheit zu Euerer Direction mitgeben, dasz Ihr in den Fällen, wo Ihr wegen dringender Nothwendigkeit oder sonsten hinlängliche Ursache obzuwalten glaubet, um nebst den an das banatische Departement abgehenden Berichten auch gerade an Mich einige Vorstellungen gelangen zu lassen, nach eigenen Befund derley Anzeigen oder Anfragen entweder unmittelbar zu meinen Händen, oder an einen meiner Staats-Ministres einschicken möget.*

Maria Theresia m. pr.

E legfelsőbb kézirat vétele után Kempelen komisszáriusra és von Clary »*Temesvarer Landes-Administrations-Praesident*«-re fontos hivatás várt. A megkezdett munkálatok legszebb sikerrel kecsegtettek, midőn kitört az osztrák-bajor viszály s a délvidéki német telepítések további intézkedésig abba maradtak.

Az osztrák hadak József császár vezénylete alatt Nagy Frigyes ellen a cseh harcztérre vonultak. A sorkatonaság kivonulása folytán a magyar bányavárosokban, nemkülönben a temesi ispánságban forrongás támadt. Erdélyben a fiatalság a katonai toborzás elől az erdőkbe menekült, hol utonállók módjára raboltak és pusztítottak. A Bánságban is beköszöntött a rablóvilág, az oláh és rác martalócok állandó rettegésben tartották a vidék telepeseit.

E válságos helyzetben az udvari haditanács ismét Kempelen Farkas kormánybiztost küldte a garázda haramiak megfékezésére. A királyi biztos csakhamar meg is felelt a bizalomnak, vésztorvényszéket hirdetett s erélyes rendszabályai által ismét rövid úton helyreállította a közbiztonságot.

Mikor aztán Csehország felől békés szelek fujdogáltak, a félbezakított munkálatokat folytatták. Kempelen Farkas igazgatása alatt több ezer főnyi család telepedett a temesi ispánságba és az összes magyar kamarai uradalmakba. Ámde a komisszárius a kedvezőtlen éghajlat folytán súlyos betegségbe esett, mire a királynő felmentette a délvidéki német telepítésekben való részvétel munkája alól.² A Bánság megbízott ura a telepítéseknél, mint

¹ Kempelen családi levéltár fasc. 13. p. 2.

² Erre vonatkozólag 1770 aug. 25-én a következőket írja Mária Terézia gróf Hatzfeldnek: »*Weil Kempelen jetzt seine Relation von Banat ablegen und einige Zeit hier bleiben wird, so finde ich für gut, dass er Khevenhüller melde, ihn zu Banatischen Commissionen oder Sessionen bei zu ziehen, besonders in Populationssachen etc.* (Arneth: Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde. Bécs, 1881. IV. köt. 296. l.)

a berendezési terveknel teljesített fáradságos és hasznos szolgálataiért — legmagasabb megelégedés kifejezése mellett — 1000 arany jutalmat és 1000 forint élethossziglani nyugdíjat kapott.

A bánsági excursio folytán a pozsonyi udvari kamarai tanácsost két és fél esztendőn át gyötrő epeköbántalmak kínozták. Mikor a szívós szervezetű tanácsos kiheverte baját, csak évek múlva élvezte fáradságos munkája gyümölcsét.

A Bánság 1769-ik évben tervbe vett anyaországához való visszacsatolása végre a megvalósulás stádiumába jutott. A végleges bekebelezés gróf Niczky Kristóf elnöklete alatt ment végbe. A nemzet régi vágya teljesebben ment. A visszacsatolás határozatba léptekor Mária Terézia örömteli szívvel írja vejének, Albert herczegnek¹: »Ez nagy nap Magyarországra nézve. Megelégedemre szolgál, hogy a javítások a te kormányzásod alatt mennek végbe s az ország boldogabbnak érzi magát, mint valaha. Én jó magyar vagyok, szívem csordultig tele hála érzelmeivel e nemzet iránt.«

A Bánság rendezéséhez járult az illyr udvari küldöttség megszüntetése, minek folytán az eddig külön kezelt szerb egyházi iskolai és nemzeti ügyek a magyar kancellária és helytartótanács rendes igazgatása alá kerültek s ezáltal is régi panasz lőn orvosolva. Az illyr telepítések, úgymint a bánsági posztógyár létesítése ügyében szintén Kempelen Farkas intézkedett.

Az anyakirálynő és veje, Magyarország helytartója, a királyi biztos érdemdús szolgálataiért jutalmat helyeztek kilátásba. A magyar helytartó épen a bárói rangra emelést ajánlotta, midőn a felséges asszonyt hirtelen ágyba dönti betegsége.

Mária Terézia 1780 nov. 21-én írja Albert herczegnek a következőket²: »Az éjszakát kielégítően töltöttem s már azt hittem, hogy javulás áll be, mikor delelőtt ismét köhögési rohamok leptek meg. — A mit *Kempelen* felől ír, ő mindenütt megállja helyét. Csak a betegsége miatt aggódtam az utóbbi időkben. Fő dolog, hogy a neje állandóan mellette legyen. Ajánlatát, mint megtörtént dolgot fogom a császár előtt felhozni. A bárói rang teljesen tőle függ.«

A magyar helytartó Pozsonyban kézhez vette a beteg uralkodónő »Hand-Billet«-jét. Ámde a levélben említettek megvalósulására nem került sor. A királynő a következő héten váratlanul jobblétre szenderült, így a bárói rangra emelést már nem említhette fia előtt. A hátrahagyott levél art is documentálta, hogy

¹ *Wolf*: Aus dem Hofleben Maria Theresias. p. 353.

² *Horváth*: Magyarorsz. tört. VII. 445. és köv. l.

a lázas betegségben fekvő királynőnek eszébe jutott még tanácsosának rosszulléte.

Nemsokára ezután a magyar helytartó is búcsut mondott a pozsonyi várnak s tizenöt esztendei ott tartózkodás után Németalföldre költözködött.

Mikor II. József az örökös tartományok kormányzásához jutott, Kempelen Farkas bánsági királyi biztosi nyugdíját, a többi pensiókkal együtt, felfüggesztette. A királynő által fíradhatatlan szolgálatok önként adományozott jutalmát utóbb jogosnak és méltányosnak találta, ámde a már egyszer bevont nyugdíj helyett más kárpótlást ígért. Mikor nálunk a vallásalapjavaknál az örökbért készült bevezetni, a feloszlatott pozsonyi Klarissza-asszonyok kolostorához tartozó, Csallóköz-szigetén fekvő *Nagy-magyar (Gross-Magendorf)* birtokot engedte át. József császárt azonban aggodalom szállta meg s a királyságába behozott különféle újításait, köztük az örökbért, mint az országban szokatlan, eleddig egészen ismeretlen dolgot felfüggesztve, mindent előbbi állásába helyezett vissza.

Nemsokára ezután a philosoph császár is elköltözött az élők sorából, az udvari tanácsos legmagasabb pártfogóját veszítette. Mikor *I. Ferencz* lépett a trónra, a volt kormánybiztos a felség elődei által engedélyezett s a véletlen folytán ismét elvesztett méltányos jutalom helyett igazságos kárpótlást kért. Kempelen Farkas cs. és kir. udvari tanácsos Pozsonyban, 1802 június hó 14-én kelt felségfolyamodványa így hangzik:¹

An

Seine Majestät den Kaiser
allerunterthänigste Bitte
des Hofraths Wolfgang v. Kempelen
um eine Entschädigung.
Eure Majestät!

Unter der glorreichen Regierung Ihrer Majestät der Kaiserinn *Marie Theresie* ist der Unterzeichnete damaliger Hung. Hofkammerrath zu dreymalen in das *Temeschwarzer-Banat* als *k. k. Komisszár* abgeschickt worden, und zwar die ersten zweymal um die *Impopulation* der dazumal sehr unordentlich geführt wurde, in eine bessere Verfassung zu setzen, und das letztmal um seiner vorgelegten und durchaus Höchstbegünstigten Plan über eine ganz neue sowohl politische als kameralische Einrichtung dieser beträchtlichen Provinz in das Werk zu setzen. Seine diesfällige Bemühung hatte das Glück Höchstgedacht Ihrer Majestät vollen allergnädigsten Beifall zu erwerben und um demselben Ihre Zufriedenheit zu erkennen zu geben, hat die allergnädigste Monarchinn ihm bey seiner Zurrückkunft aus eigenenn Allerhöchsten Antrieb eine lebenslängliche Pension von jährlichen 1000 gulden bey der Hung. Hofkammer angewiesen.

Diese Allerhöchste Gnade hat er durch mehrere Jahre ruhig genossen, als aber nach dem traurigsten Hinscheiden dieser groszen unvergesslichen

¹ Kempelen cs. lt. fasc. V. p. 4.

Frau, Ihr würdigster Sohn, *Kaiser Joseph der zweyte* zur Regierung der Erbländer gelangte, hat er mit mehreren andern bestandenen Pensionen auch des Unterzeichneten Seine aufgehoben. Dieser machte die allerunterthänigste Vorstellung, dasz dieses keine erschlichene Pension, sondern eine von der *Regentinn freywillig verliehene Belohnung unermüdeten Dienstes gewesen sey* und bath ihm den weiteren Genusz dieser verdienten Allerhöchsten Gnade nicht zu entziehen.

Seine Majestät fanden nach Ihrer angeborenen Gerechtigkeits Liebe diese Bitte gerecht und billig, jedoch wollten Höchstdenselben wegen Folgerungen nicht geradezu die einmal eingezogene Pension wieder anweisen, und erklärten sich Allernädigst, dasz Sie ihm eine andere diesfällige Entschädigung angedeihen lassen würden, wenn derselbe auf etwas Verhältnismässiges zeigen könnte.

Zur Erfüllung dieser Allerhöchsten Zusage gab sich die Gelegenheit dadurch, dasz Seine Majestät eben den *Erbpacht* auch in Hungarn bey den *Religions-Fonds-Gütern* einzuführen in Begriff waren, der Unterzeichnete bath ihm das, den aufgehobenen *Pressburger-Klarissen Frauen Kloster* zugehörig gewesen, in der *Insel Schütt* gelegenen *Gut Grossmagendorf*, dessen Pachtschilling ungefähr jährlich m/10 f betragen haben würde in einen solchen Erbpacht allernädigst zu überlassen. Höchstgedacht Seine Majestät ergreifen diese Gelegenheit den Unterzeichneten einigermassen zu entschädigen, und bewilligten alsobald seine Bitte, so wie diese Höchste Entschlieszung ihm auch von der Hung. Hofkanzley mittelst des hier beyliegenden *Decrets* bekannt gemacht wurde.

Als er nun in Begriff war, diesen Erbpacht anzutreffen ereignete es sich, dass Seine Majestät bewegt wurden, die in dem Königreiche eingeführten verschiedenen Neuerungen, wo unter auch der *Erbpacht*, als eine im Lande unübliche und bisher ganz unbekannte Sache gehörte, aufzuheben, und alles in den vorigen Stand zurück zu setzen. Bald hierauf wurde auch dieser grosze Kaiser durch den Tod entrisen, und so kam der Unterzeichnete abermal um seine *Entschädigung* die er *bisher in Anbetracht* des langwierigen kostspieligen Krieges anzusuchen nicht den Muth hatte, und bleibet nun seit der Einstellung seiner Pension in einen Schaden von mehr als m/20 Gulden.

In tiefester Ehrfurcht fällt er daher Eurer Majestät zu Füßen und bittet um eine gerechte Entschädigung für die ihm von dero Höchstseeligen Vorfahren bewilligte, und durch Zufall wieder entriessenen Belohnung. Er unterfährt sich hierzu folgenden unterthänigsten Vorschlag zu machen.

Da der Erbpacht im Lande nicht bestehen kann, so würde sich der Unterzeichnete mit der Allerhöchsten Gnade begnügen, wenn ihm das obgedachte *Klarisser Gut Grossmagendorf* mit allen dazu gehörigen Gründen in einem zeitlichen Pacht auf 20 Jahre ohne Versteigerung, wie der Fall auch schon bey ähnlichen Gütern war, jedoch gegen Aufgabe von 5 Procent über die dermalige Erträgniss überlassen würde.

Sollte aber auch diese unterthänigste Bitte nicht statt finden, so legt der Unterzeichnete sein Schicksal in Euer Majestät Hände und bittet demüthigst, dasz Höchstdieselbe gnädigste Rücksicht auf einen ausgedienten Mann nehmen und ihm all einen Ersatz jener billigen Belohnungen, welche ihm Höchstdero Vorfahren zugebracht haben, ein für allemal m/20 Gulden gnädigst nachtragen zu lassen geruhen möge.

Beweggründe hierzu könnte der Unterzeichnete mehrere anführen, um aber nicht zu weitläufig zu werden, so unterbreitet er nur die drei folgenden der Allerhöchsten Beherzigung, als welche ihm die in der Frage stehende Pension *verschafft* haben.

Erstens hat der Unterzeichnete bey dem Antritt der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Joseph des zweiten ausgewiesen, dasz während Höchst dessen Mitregentschaft durch die Direction des Unterzeichneten in dem Temescher Banat und den gesamten Hung. Cameral Herschaften 37000 fremde Familien angesiedelt worden sind.

Zweitens, dasz das ihm widrige Klima des Temescher Banats ihm eine Gallensteinkrankheit zugezogen hat, die denselben über zwey und ein halbes Jahr nicht nur mit dem grausamsten Schmerzen gepeinigt, sondern ihm auch einen Kuraufwand von 10.000 Gulden verursacht habe.

Drittens, dasz er der Erste war, der Ihre Majestät Marie Theresie zu Einverleibung des Banats mit den Königreich Hungarn bewogen, folglich sich auch einn nicht Geringen Verdienst um das Land selbst, dessen Wunsch es so lange war, erworben hat.

Hiezu komtt endlich noch, dasz wenn der Unterzeichnete im Genusz seiner obbemeldeten Pension oder des Erbpachtes von *Magendorf* geblieben wäre, er durch eines sowohl als das andere bis auf gegenwärtigen Zeitpunkt weit mehr bezogen haben würde, als die Entschädigung beträgt, um deren Nachtragung er Euere Majestät hiermit fussfällig bittet

Wolfgang v. Kempelen
K. K. Hofrath.

Pressburg, den 14t Juny 1802.

*

1139/27066. Da die angezogene Pension jährlich 1000 f als eine blosser Gnadengabe zu betrachten ist, und sich auf keine *Normal-Resolution* gründet; anbey die Zusicherung einiger Schadloszhaltung nicht dargethan wird, so kann dem Gesuche des Herrn Bittsteller nicht willfahrt werden.

Per Sacram Cesarem Regiam et Apostolicam Majestatem.

Wien, den 28ten July 1802.

Winckler.

*

Fenti legfelsőbb határozat értelmében a nyugalmazott udvari tanácsos fent idézett kérvényében felsorolt s különösen Magyarországon körül szerzett érdemei nem találtak kellő méltánylásra. A volt bánati királybiztos a felség elődei által engedélyezett s a véletlen folytán elvesztett méltányos jutalmak fejében kért igazságos kárpótlástól elesett.

Igaz, hogy a hatvankilencz esztendő magyar nemes a pozsonyi udvari kamarától negyvenhárom esztendei »fáradhatatlan buzgalommal teljesített buzgó, kiváló fontosságú szolgálataiért« 5000 forint élethossziglani nyugdíjat kap. Ámde a csallóközi Nagymagyar birtok elvesztése mellett, két és fél esztendei súlyos betegsége, találmányai finanszírozása, valamint két esztendei európai körútja egész vagyont emésztettek fel.

Kempelen Farkas »nemes szerénységgel« mondott le annak idején a bárói rangemelésről s utasított vissza a mesterműveiért külföldön kínált horribilis összegeket. Fejedelmi vagyonnak lehetett volna ura, ha magyar lelke nem idegenkedett volna ettől, hogy tudományát pénzre váltsa. A dicsőség pálmáját megszerezte, de saját hasznát megtagadva, eszébe sem jutott, hogy vagyont gyűjtsön magának.

HELTAI H. ISTVÁN.

VÁLASZÚL SZERÉMI KÖZLEMÉNYÉRE.¹

A magyar történettudomány egyik régi munkatársától eredő ezen közleményben olyan aprólékos gondosság, a tárgy iránt való akkora szeretet nyilvánul meg, hogy, bár benne a Forgáchokról írott munkámnak második kritikáját veszik a folyóirat olvasói, magam volnék az első, a ki elismerésemet kifejezni sietnék érte az írónak, ha a közlemény hangja, helyenként a tényeknek kiszínezése, a czikk elolvasása után azt a meggyőződést nem támasztják bennem, hogy az író nem csak tárgyilagos tárgyszeretettel dolgozott ilyen fiatalos hévvel művem megbírálásán.

Szerémitől ezt a közleményt nem vártam, a ki a legjobban tudja azt, hogy az írónak milyen nagy nehézségekkel kell megküzdenie a mi viszonyaink között. »Legyen clnéző (az olvasó) a mű fogvatkozásai iránt, hiszen a genealogiai mű, természeténél fogva, sohasem tekinthető tökéletesnek, befejezettnek« — írja, ha a saját munkájáról van szó.² Más munkájára ellenben nem ezt a mértéket alkalmazza.

Észrevételeit három csoportba osztva a következőkben veszem tárgyalás alá.

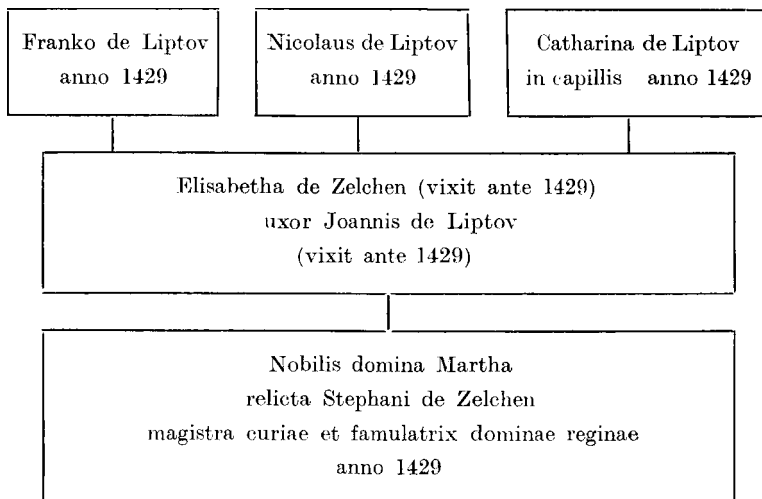
I. A kritikai eljárásban szokatlan az, hogy azt is a mű hibájául rójuk fel, a mi nincsen benne. Szerémi azon minduntalan ismétlődő megjegyzése, hogy egyre vagy másra nem terjeszkedtem ki, a Forgáchokkal rokoni viszonyban élt, vagy szomszédságban, perben állott családok történetét a legkorábbi adatoktól kezdve, a reájuk később, a XVI—XVII-ik századok folyamán házasság, adományozás stb. útján került várak, birtokok, puszták történetét az Árpádok korától kezdve nem mondom el, nem vehető figyelembe. Ezzel a szerző lehetlen célzt tűzne ki maga elé, a melyet minden igyekezete mellett sem tudna elérni. Ezt dokumentálja a Majthényiak monographiája is. Ennek ellenkezőjéből nem lehet a tárgyszeretet hiányára következtetni, hiszen tudvalevő dolog, hogy a nagy kiadatlan anyagból, a milyen pl. a Forgáchok 60—70.000 darabot kitevő levéltára, az igazi munka épen a közlésre méltó, a tárgyra vonatkozó részletek kiválasztásában áll.

Ilyen kérdés a Szelcsényiek és Szelezsényiek története is. Előtttem ez a kérdés harmadrendű volt; hogy Szerémit ez a jelentéktelen kis család története érdekli, onnan van, mert Szelcsényi Erzsébet 1429 körül birtokot kapott a lipótmegyei Olasziban, a szerző születése helyén. Feltűnő mindamellett, hogy a Majthényiak történetében, bár külön fejezetet szentel a családnak, igen keveset szól róla, a nagy közleményt ezen folyóiratnak szenteli. Az említett műben ugyanis

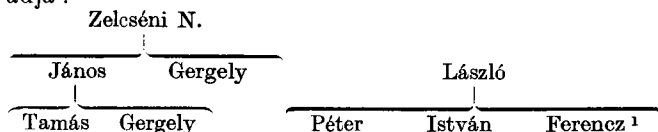
¹ Kalászatok a Forgách-család történetéhez. Századok 1913, 703—717.

² A Majthényiak és a felvidék, bevezetés, III. 1.

a következő »stemma« közli a Szelcsényiekről, — bizonyára a tökéletes, minden részletében kidolgozott, például szolgálható egyik családfaként :

Már most tény az, hogy én a két családot a munkában nem különböztetem meg egymástól. Szolgáljon mentésül ebben, hogy néha maguk az egykorú emlékek is hibásan írják a két nevet. Szerémi maga is közöl egy esetet, a mikor Szelcsényben Zeleséni (így) Zsigmondot hallgatják ki tanuként. A Szelezsényiek története tulajdonképpen 1413-mal kezdődik, a mikor Zsigmond király Zelesént a következőknek adja :

Viszont nem állítom azt, hogy a Forgáchok vették Szelcsént (= Szolcsányt). Ime a Szerémi által idézett s kifogásolt hely : »(Forgách János) 1435-ben a királytól 1361 forintért *zálogba veszi* Szelcsén birtokot, a melyet 1469-ben kénytelen Szelcséni Pálnak vissza engedni.« Forgách cs.-tört. 144. l. Hwrwssói Zewlczeni Pál 1469 április 26-án kijelenti, hogy a birtok zálogösszegét fél év alatt kifizeti (e helyen 1419 sajtóhiba 1469 helyett, ezt az író észrevehette volna, mert alább mondom : »Szelcséni a zálogösszeget 1469 végén

¹ Győri történelmi és régészeti füzetek III. 27—28. Szerémi ezt nem ismeri.

valóban megtérítvén« stb), a birtokot 1469 deczember 11-ikén adják vissza Szelcséninek. (Dl. 12715, u. ott 168. l.) Helytelen az, hogy az egy helyen látható ezen sajtóhibához Szerémi a következtetések hosszú sorát fűzi, a helyett, hogy a szöveget alaposan megfigyelné.

Hogy a terjengősséget elkerüljem (Szerémi feledi, hogy a mű terjedelme nem tőlem függött), nem tértem ki a főtárgy rovására a Simonyi-Oszlányi családfa tárgyalására, a Ghycziek előnévének tisztázására (tudom én jól, hogy Assakürtiek ők, de az általam idézett forrásban Alsókewrthy-nek láttam írva, közöltem változtatás nélkül, mint minden más esetben, ha érdekes variáns-nak látszott), és nem írtam a Praznócziak családfájáról és birtokaikról, a vezekényi csatáról (minek ismételni a már sokszor elmondott, közismert tényeket?), a Bercsényi-Forgách rokonságról (Thaly munkáit váltsam fel aprópénzre mint újdonságot?), Széchy Borbála nemzetségéről és galgóczi birtokjogáról. Ghymes vár történetéről én a rendelkezésemre álló helyhez mértén kimerítően igyekeztem szólni. A vár 1723-iki visszaszerzésétől kezdve azonban kevesebb anyag állott rendelkezésemre. A családi levéltár ghymes-i része t. i. akkor még az ottani udvarháznak egy itt meg nem nevezhető helyére volt begyömöszölve (— a fennkölt szellemű tulajdonos dicséretére), áll pedig 33.000 darabból —, s feldolgozására nekem három napot adtak, azután tovább kellett állanom. Bár éjjelt nappallá téve dolgoztam, természetes, hogy csak a legfontosabb darabok kikeresésére és feldolgozására lehetett szorítkoznom. Az így keletkezett hézagot azután a nyitrai káptalani levéltárban hoztam annyira, a mennyire lehetett, helyre.

A feljebb elmondottak miatt nem terjeszkedtem ki Ugrócz várának részletes történetére sem. Szerémi azt mondja, hogy »Nagy-Ugrócz soha nem létezett«. Úgy látom, itt cserben hagyta emlékezete. Ő maga a vár nevét a Majthényiak történetében a következő alakokban közli: Nagy-Ugrócz (8. l.), 1351-ben határjárást ír le »Nagy és Kis-Ugrócz között« (29. l.), 1389-ben említ Ugrad (ma Ugrócz, illetve Zay-Urócz) várat (59. l.), 1352-ben »Nagy-Ugrócz és Pasyth« határának megjárásáról beszél (86. l.), Ugróczról (Nagy-Ugrócz) (u. ott), az ugródi, ugróczi uradalomról (128. l.). Ehhez nem kell több magyarázat. Csak azt említem még meg, hogy az az 1537-ik évi oklevél,¹ mely a várat a Forgáchok kezén említi, Ugróczot ír, tehát a név ezen alakját én teljesen jogosan használtam.

Azon sok száz család egyike a Hrussói-Trencsényi család is, a kikkel a Forgách-monographiában találkozunk. A munka jegyzetei között közöltem Báthory Miklós országbírónak egy 1574-ik évi oklevelén látható származási táblát, a melyen Záblathy másként

¹ Nyitrai káptalan levéltára, statutoria 1530—1540., 488. szám.

Trinchyny Lőrinczné névszerint nem szerepel. Mivel arról akkor valóban nem volt tudomásom, hogy a három név egy családot jelent, Hrwssói Margitot külön személynek vettem Trencsényi, Záblathi, Hrussov Lőrincznek a jelzett iraton névszerint nem szereplő nevéből. A szakember tudja azt, hogy nagyobb hibát követtem volna el akkor, ha a kettőt kellő alap nélkül egy személynek veszem, — Szerémi ellenkezőleg jár el, az esetet módfelett kiélezi, s belőle az egész mű értékére von következtetést. Ha én azt a sok száz apró tévedést, hibát, a mikkel a szakirodalomban a Forgáchok történetének írása közben találkoztam, mind így felfújnam, helyesen járnék-e el?

2. Ha a figyelmes olvasó a közleményt végig olvasta, bizonyára észrevette, hogy az abban felsorolt hibák közül több pusztán sajtóhibáknak bemutatása. Ezekben egy-egy betű, az évszámnak egy része (Berényi, Perényi; 1419., 1469.; 1403., 1409.) nem egyezik meg az illető helyen elmondott eseményekkel.

Megjegyzésem ezekre az, hogy némi kis figyelemmel és jóakarattal e hibák javítását maga az olvasó is elvégezheti, hiszen az események egymásutánja és összefüggése, a jelzett adatoknak a mű más helyein ismételt történet helyes bemutatása útbaigazítja azt, a ki a hibát nem azért keresi, hogy azt kimutassa.

Forgách Gergely nyitrai főispánkodásának éveit nemcsak a 103-ik, a 140-ik lapon is közlöm, a tárgy- és személymutató nyomra vezette volna Szerémit, ha nem sajnálja tőle a fáradságot. Melobrandini természetesen hiba Aldobrandini helyett (275. l.), Majthényi András helyébe Bertalan teendő (300. l.), Forgách Ferencz báró grófi diplomája 1627 márczius 20-án kelt, nem 1647 márczius 20-án (725., 741. l.).

3. A »kalászatok«-nak azon megjegyzéseire, a melyek a tulajdonképeni »hibákat« sorolják fel, általában ez a válaszom: bocsássa meg nekem Szerémi azt, ha az ezekre fordított gondot nem méltánylom. Nem hiszem, hogy az egész Forgách-kötetben volna annyi idegen szó, értelmet zavaró idegenszerű kifejezés, helynév és datálás — meg nem fejtés, pontatlanság, a mennyi néha az ő Majthényi-kötetének egy-egy lapján található. Bizony nagyon sok esetben nem írja meg ő azt, mi az illető helynév mai neve, melyik megyében feküdt az, — én kikerestem, ha lehetséges volt; a keresztnevek az ő munkájában is gyakran hiányzanak, a sok nem magyar nyelvű részlet indokolatlan felvétele mellett, megvallom, nem kevésbé zavart a Majthényiak olvasása közben az is, hogy még a legközönségesebb nevek írásában sem következetesek a mű szerzői: Csák Máté nevét pl. négyféleképen is írják (Chaák Máté 360. l., Chák Máté 128., 130. l., Chaák Mátyus 129. l., Chák Mátyus 137. l.), hogy a Hunt-Paznan nemzetség nevét háromféle változatban láttam írva a munkában (58., 59., 70., 136., 346., 360. l. stb.), hogy a Turóczi név minden elképzelhető alak-

ban feltalálható (Thuróczy 30. l., Turoch-i, Thurochi 30. l., Thurócz 31. l., Turócz 31. l., Turóc 57. stb. l., Túrócz 60. l.) stb. Vajjon ebből én is az érdeklődés hiányára következtessék, vagy a mindnyájunkban közös emberi gyarlóságra?

A közlemény által felsorolt hibák magyarázata kettős: az író a behatónak látszó tanulmányozás daczára nem ismeri a Forgách-monographia rendszerét. Következtesen részletes genealogiai adatokat keres a mű fejezeteinek első részében, a hol én a köztörténeti részleteket emelem ki a család történetéből, a második részben a birtokok fejlődését adom, míg a genealogust érdeklő rész a fejezet végén, a ** jel után található fel. Ezt kiemelem már az előszóban is, s Szerémi mégis megró azért, mert az első részben nem mondok el minden apró-cseprő genealogiai adatot.

A Szerémi által hibául felrótt tények második, s a legtöbb esetre alkalmazandó magyarázata az, hogy nem figyelte meg helyesen a műben elmondottakat. Lássuk a főbb eseteket sorra.

A mű 604. lapján beszélek a 15-ik generációról, szorosabban Forgách Ádám fiai közül Ádámról. Elmondom, hogy első neje, Prunner Kata »elhúnyt 1707 június 8-án Pozsonyban, eltemették Rajkán«. Azután folytatom Forgách életrajzát, második házasságát, halálát, mely »1746 július 27-én Rajkán« következett be. Hogy kérdezheti azt, hogy nem a férj halt-e meg 1707-ben, mert a származási táblán 1707 helyett sajtóhibából 1716 áll?

Kétszer ismétlődnek a cikkben azon következtetések, a melyeket Forgách Antónia Fáy Jánosnének az előbbihez teljesen hasonló esetéhez fűz, bár a szöveg világosan elmondja, hogy 1788-ban született, hogy »meghalt 1823 december 15-én Fájon, eltemették Miskolczon a minoriták templomában« (638. l.).

Kérdi Szerémi: Kazai vagy Kazzai volt-e a 301-ik lapon olvasható Gyula. Érdekes, hogy alább ő maga idézi az illető nevét a mű egy másik helyéről: Kazai Kakas Gyula alakban (Századok i. évf. 709. és 711. l.), világos tehát, hogy nem olvasandó »Kazzai de eadem Lieszkocz et Banovecz«-nek (Majthényiak, 345. l.; ki érti meg munkájának ezt a helyét?).

Elismerem, hogy anachronismus volt, hogy 1717-ben történt események leírásánál azt a helyet, a hova a pénzt kamatra letették, banknak neveztem. De hát az ember nem igen tud a mai kor szemüvegétől megszabadulni. Megesik az efféle »becsempészés« mással is: a szakember előtt nem kisebb hiba az, hogy Szerémi 1246-ban nyitrai főispánról beszél (Majthényiak 54. l.), hogy a dos, res et paraphernalies-t 1488-ban hozománynak írja, hogy 1485-ben, Varin mezővárost, 1487-ben Oszlán mezővárost emleget (527., 543. l.), hogy 1489-iki oklevélből Nemzetes Majthényi uramat olvas ki (541. l.) stb. Bizony ezek is mulattató hibácskák.

A várjobbágyokról szóló megjegyzésre nincs semmi mondani-valóm, az író sem indokolja meg. Hogy Nagy Lajos szerintem miért nem tartotta vissza jogszerűen Csák Máté halálával a Forgáchok vagyonát, a mű 51—60-ik lapján bőven kifejtem, itt annak részletezésébe nem bocsátkozom. Talán Szerémi maga sem hiszi azt, hogy az ő közleményéből hallok először a koronára szállott birtokról ? ?

Unikum-számba megy az, az író szerint, hogy én Bars megyében egyidőben három főispánt szerepeltetek. Így is volna, ha a cikk a tényt elferdítve nem mutatja be. A munkában szószerint a következő áll : »Forgách Gergely közéleti ténykedését a megyében kezdte. Fiatalabb korából nem maradtak emlékek, 1483. január 22-én a családi levéltárban őrzött bars megyei kiadványokban Revistyei Bary Balázsszal, majd az év második felében Nagylucsei Balázsszal együtt a megye főispánjaként szerepel . . . Főispáni tisztét még 1483. folyamán leteszi ; október 2-án már Nagylucsei Balázs a *két társfőispán* utóda.«

Ebből világos, hogy csak két főispánt említek, nem hármat. Revistyei Bary Balázst egyéb adat híjával, pusztán a keresztnév azonossága alapján nem azonosíthattam Nagylucseivel.

Várna helyébe nem »csúszott tévesen« a nikápolyi mező (152. l.), mert tudvalevő, hogy a magyar sereg ott találkozott. Az első nikápolyi hadjáratról, az abban résztvevő Forgáchokról bőven szólok a mű más helyén (100—101. l.), az események tehát nem igen csúszkálnak a műben.

Meglehet, hogy a proscribálás gyakoribb szó, mint a levelesítés, de én lehetőleg magyar kifejezéseket alkalmazok (497. l.).

Kifogásolja azt is, hogy a gyermekkorukban elhunyt családtagokról »bővebben nem szólok«. A cikk szerint ez »semmiképen sem helyeselhető«. Vajjon mit tudna Szerémi hasonló esetben elmondani ? Nem czéltalan észrevétel-e ez is ?

Az sem szokatlan, hogy másnak írnak valakit a hivatalos iratok, mint a hogy az illető magát aláírta, vagy mások írták. Miért olyan szembetűnő ez Forgách Zsigmond János esetében ? Azt mondja Szerémi, hogy ócsároltam Forgách Ádámot. — Ellenkezőleg, minden szépítgetés nélkül mutattam be ennek a kétkulacos embernek az egyéniségét.

Befejezésül még egyet. Úgy látom, kellemetlenül érintette a cikk íróját az, hogy én Forgách Károlyról, a ghymesi birtok nemrég elhunyt uráról keveset jegyeztem fel a monographiában. Azt, hogy a vagyont gyarapította, én is megmondom, egyéb mondanivalót nem tudtam róla. Mint vendéglátó házigazda szíves volt hozzám, csak jól mondhatok róla ebben az irányban, bár nem tagadhatom el azt

sem, hogy magyarságomat fájóan érintette az a tapasztalat, hogy a ghymesi hitbizomány ura, magyar főrend, az általa beszélt nyolcz nyelv között nem látta szükségesnek a magyarnak megtanulását.

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ.

FELELET

ZSINKA FERENCZ KÖNYVISMERTETÉSÉRE.

A Századok októberi számában Zsinka Ferencz tollából ismertetés látott napvilágot a mult évben megjelent »Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthory Istvánig« című munkámról. Nincs szándékomban polemiciát kezdeni, de nem hagyhatom szó nélkül ezt a cikket, melyben a tartalmi ismertetés kapcsán olyan dolgokat közölt Zsinka, melyek, nemcsak hogy a valóságnak nem felelnek meg, hanem legnagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy megtévesszék az olvasót s értekezésemet ferde, sőt mondhatni nevetséges világitásba helyezik.

Zsinka úr ugyanis a gör. kel. egyházat illetőleg értekezésem tartalmi kivonata gyanánt a következőket írja :

»Az oláhok reformálására az erdélyi reformátorok már nagyon korán gondoltak. E célrt szolgálták evangélikus részről Luther kátéjának *görög*re fordítása, a mely az első *oláh nyelvű* könyv volt Magyarországon, majd az újtestamentomnak áttétele *görög nyelvre*.«

Hogy e fából való vaskarikát Zsinka Ferencz honnan vette, nem érdekel, de határozottan tiltakoznom kell az ellen, hogy úgy tüntesse fel a dolgot, mintha én valaha, valahol ilyen csodabogarat írtam volna. Ismertettem ugyan Luther kátéja és az újtestamentum görög nyelvre való áttüztetésének létrejöttét, említést tettem az első oláh nyelvű irodalmi munkáról is, de hogy ezzel mennyire nem azonos a fennebb idézett abszurdum, kitűnik az alábbiakból :

»A protestánsok figyelme legelőbb a Brassóban lakó orthodox hitű görögök felé irányult s ezek megtérítésére történik az első lépés. Görög nyelvre fordítva kezükbe adják Luther kátéját, hogy a lutheri reformáció hitelveit velük megismertetve, a protestáns vallás befogadására bírják . . . « stb. (VIII. fejezet, 110. lap.)

»Ugyancsak Wagner nyomatja és adja ki Benkner János brassai bíró ösztönzésére 1550-ben az új testamentumot görög nyelven s a kátéval együtt terjeszti a Brassóban lakó görög kereskedők között.

A görögök térítése után sor kerül az oláhok reformálására, kiknek azonban »igen tudatlan pópáik megvetik az új szertartást és hitcikkeit . . . « stb. — »Megjelenik Luther kátéja oláh nyelvre lefordítva s cyrill betűkkel kinyomatva Máhler Fülöp vagy a kor latinizáló szokása szerint Philippus Pictor kiadásában még ugyanazon évben . . . « stb. (VIII. fejezet, 111. lap.)

»Nagyfontosságú volt ez a könyv már csak azért is, mert ez volt az első oláh nyelvű irodalmi termék, sőt egyáltalán nyomtatott munka Magyarországon . . . « stb. (VIII. fejezet, 112. lap.)

Bajos lenne elgondolnom, hogy Zsinka Ferencz e sorokból vélte kiolvasni az általa közölteket.

A protestantismus terjedését megakadályozó törekvésekről szólva, Zsinka Ferencz megint csak saját állításom gyanánt közli, hogy az új hit ellen kiadott legelső rendelet az 1524 márczius 9-iki. Szeben városához intézett volt s ez lenne egyúttal az első ismert censurái rendelkezés.

Meglehet, hogy Zsinka Ferencz ezt így tudja, de én a magam részéről a hitújítás elleni mozgalmak tárgyalása keretében, a történeti igazsághoz híven, világosan megírtam, hogy II. Lajos király már 1520-ban rendeletet adott ki Várdai Ferencz erdélyi püspöknek az Erdélyben fellépő lutheránusok ellen, újabb rendeletével pedig az esztergomi érseket bízta meg a Szebenben lábrakapott lutheri irányzat elfojtásával, a szebeni egyházat, mint a reformatio melegágyát, az érsek egyenes joghatósága alá helyezvén. Ugyancsak Lajos király 1523 május 8-ikán szigorú rendeletet adott ki Luther követői ellen s vagyonvesztéssel bünteti azt, a ki könyveit vásárolja, olvassa, vagy terjeszti. Még ugyanezen évben Szapolyai János és Werbőczy sürgetésére az országgyűlés törvényileg mondja ki és LIV-ik cikkelyként életbe is lépteti, hogy fej- és jószágvesztéssel bünhődjék valamennyi lutheránus, de még azoknak pártfogói is. (II. fej. 21. lap.)

Hogy pedig e szigorú rendelkezés nemcsak papiros-törvény maradt, hanem a szebeniek ellen tényleg fogamatba is vétetett, erre nézve Haner György történelmi munkájának vonatkozó feljegyzését eredetiben még idéztem is. Csak e rendelet-sorozat után következik a Zsinka úr által legelsőnek feltüntetett rendelkezés, a mely még annyiban is téves, hogy azt Szeben városához intézettnek állítja.

Megengedem, hogy az itt felsorolt állítások Zsinka Ferencz külön egyéni nézetei, de sehogysem tudom helyénvalónak találni azt, hogy azokat más ember állításai gyanánt tüntesse fel olyan munka ismertetése keretében, a mely az ő nézeteivel homlokegyenest ellenkezőket állít.¹

Kritikai szempontból egyetlen dolgot említ meg ismertetésében, azt a kívánságát, hogy Erdélyt reformatiójának megindulásával kapcsolatban véleményt szeretett volna hallani Erazmus Rotterdamus hatásáról az erdélyi reformatio elterjedésében. E kérdésnél szíves emlékezetébe idézem munkám Előszavából a következőket: »Célom csupán az, hogy az események láncolatát arról az oldalról kísértsem megvilágítani, hogy milyen álláspontot foglalt el az államhatalom, Erdély törvényhozása a nagy szellemi mozgalom idején,

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a pontot a bíráló nem, mint a szerző állítását közölte, de a hozzávaló jegyzet (I. 617. l.), a melyben a bíráló *Molnár Imre* A censura története cz. művének 23. l.-jára és a 16. l. 2. jegyzetére hivatkozott, tévedésből elmaradt. Szerk.

milyen mértékben segítette elő, vagy korlátozta a régi s az egymásután kialakuló vallásfelekezetek munkáját s végül milyen előzmények után s körülmények között jött létre a felvilágosult országrendek korukat felülmúló nagyfentosságú határozata, mely a fényes múltú kis ország egyik legszebb alkotását képezi, amikor nem veri bilincsekbe a hitet s a lelkiismeret szabadságát.»

Ilyen céllal írott munka keretében a kívánt kérdésről tárgyalni fölösleges és a célt semmiképen sem szolgáló dolog lett volna.

Dr. GAGYI SÁNDOR.

VEGYES KÖZLÉSEK.

Társulatunk új elnöke. Társulatunk folyó hó 4-én tartott rendkívüli közgyűlésén betöltötte a gróf Teleki Géza halálával megüresedett elnöki széket. Egyhangú lelkesedéssel választotta meg dr. Thallóczy Lajos valóságos belső titkos tanácsost, a közös pénzügyminis-terium osztályfőnökét és levéltárának igazgatóját. Elnöki székünkbe ezzel a választással történetírói gárdánk egyik régi nagyérdemű tagja emelkedett, a kinek érdemeit e folyóirat tagjai előtt részletesebben ismertetnünk felesleges. Harmincznyolcz esztendeje, hogy folyóiratunk hasábjain első közleménye megjelent: egy könyvismertetés György Aladárnak »Az egyetemes művelődéstörténelem vázlata« cz. munkájáról. Azóta tolla nem pihent. Terhes és felelősségteljes hivatalának gondjai soha sem vonták őt el az irodalomtól és kedves tudományától. Az okmánypublicatiók, a szakszerű részlettanulmányok és az összefoglaló művészi földolgozások terén egyaránt kiváló alkotott. Mély alaposság és sok részlettudás, európai széles látókör és magas írói képességek jellemzik tudományos egyéniségét. Amaz első közleményétől és első könyvétől, a melyben a legnehezebb és legbonyolultabb kérdések egyikét: a kamara hasznának történetét tárgyalja (1875), a mai napig a cikkek és könyvek egész sora dicséri gyűjtői szorgalmát, bonczoló elméjének éles kritikáját és írói alkotó erejét. Ez alkalommal csupán a III. Béla király életrajzára mutatunk rá, a melyet a XII. század homályba burkolt adataiból oly eleven színekkel varázsolt elénk és azokat a nagyszabású okmánypublicatiókat emeljük ki, a melyekben összegyűjtötte a magyar uralom emlékeit a balkáni délszláv területeken, hogy új életre ébreszsze a középkori magyar imperialismusnak fennmaradt hírmondóit. A magyar kutatók egyéb hálával is tartoznak nekik. Szíves előékenységgel és tanácsaival mindig előmozdítja a közös pénzügyi levéltárban folytatott munkálkodásunkat s odaszakadt ifjú historikusainknak valóságos mentora. Sőt otthona úgyszólván az egész bécsi magyarság s a hazából a császárvárosba látogató magyar tudós világ központja. Őszinte örömmel üdvözljük azért ezt a választást. A társaság különböző

rétegeiben általánosan ismert és mindenütt szeretett férfiú büszkesége társulatunknak, a melyet kétségtelenül a virágzás útjain fog tovább vezetni.

Károlyi Árpád nyugalomban. A magyar történetkutatók osztatlan sajnálkozással értesültek arról, hogy a bécsi császári udvari és állami levéltár érdemes magyar igazgatója, Károlyi Árpád, saját kérelmére nyugalomba vonult. A király ez alkalommal osztályfőnökké nevezte ki a tudós levéltárnokot, a ki rendkívüli és sokoldalú tudásával s megnyerő, nyájas egyéniségével nemcsak a magyar kutatókat, hanem az idegeneket is kivétel nélkül magához vonzotta. A mikor a kitüntetéshez Károlyi Árpádnak szívből gratulálunk, egyszersemind kifejezzük sajnálkozásunkat távozásán. Csak az az egy remény vigasztal bennünket, hogy felszabadulva hivatalos elfoglaltsága alól, a magyar történetírás ismét teljesen visszanyeri őt, a ki az utóbbi időben az igazgatás gondjai miatt tollát évekig pihentette, s hogy ezután irodalmunkat kiváló munkássága ismét nagybecsű termékekkel fogja gazdagítani.

Szalay László emléke az Akadémiában. Az utolsó hónapokban tudományos és társadalmi testületeink a hála kegyetes tényeivel adóztak br. Eötvös József és Szalay László emlékének. A Magy. Tud. Akadémia kegyeletének Szalay László iránt december 1-én tartott rendkívüli összes ülésében adott kifejezést. Szalay életét és történetírói érdemeit Angyal Dávid méltatta mélyen szántó, érdekes fölolvassásában, a melyre megjelenése után még visszatérünk, hogy érdeme szerint, behatóan ismertessük.

Bethlen-émlékkünnep Kolozsvárott. Br. Eötvös József és Szalay László születésének százéves fordulója mellett az erdélyiek ez évben ünneplik Bethlen Gábor fejedelemmé választásának 300 éves fordulóját is. A kolozsvármegyei általános tanítóegyesület, az orsz. középiskolai tanáregyesület kolozsvári köre és az erdélyrészi tanítóegyesületek szövetsége november 14-én és 15-én tartott közgyűléseikkel kapcsolatosan rótták le kegyeletüket. Nov. 14-én a vármegyeház dísztermében tartott emlékkünnepélyüket egészen Eötvös és Bethlen emlékének szentelték. Nov. 15-én a kolozsvári iskolák ifjúsága, a melyhez ez alkalommal Szádeczky Lajos lendületes, szép beszédet intézett, meglátogatta a Bethlen emléket őrző helyeket, majd megtekintette az Erdélyi Múzeum Egyesületnek Bethlen-kori oklevél- és könyvkiállítását.

Helyreigazítás. A Századok ez évi IX. füzetébe több értelemzavaró sajtóhiba csúszott. Ezek a következőkép helyesbítendők :

- a 704 lapon fölülről a 7. sorban Tibor helyett Stibor
- a 708 lapon alulról a 11. sorban Hadezowicz helyett Hudezowicz
- a 712 lapon felülről a 7. sorban Semsei helyett Lúchei
- a 713 lapon felülről a 7. sorban Forgách László helyett Forgách Lászlóné olvasandó.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1913. évi december hó 4-én, d. u. 1/25 órákor tartott rk. közgyűlésének

JEGYZŐKÖNYVE.

Elnök : dr. Csánki Dezső.

60. a közgyűlést megnyitván, üdvözli a nagyszámban összegyűlt tagokat s a jegyzőkönyv hitelesítésére Fejérpataky Kálmán és Maróthi Rezső r. tagokat kéri fel. Azután az alapszabályok rendelkezései értelmében a gr. *Teleki* Géza elnök elhunytával megüresedett elnöki szék betöltésére a titkos szavazást elrendeli s a szavazatok összeszedésével a titkárt bízva meg. A szavazatokat megszámlálván, megállapítja, hogy 77 szavazat adatott be és ezek közül valamennyi *Thallóczy* Lajosra esett; ennélfogva *Thallóczy* Lajos vál. tagot a Magyar Történelmi Társulat egyhangúlag megválasztott elnökének jelenti ki. Meleg szavakkal örömét fejezi ki ez után a felett, hogy a rk. közgyűlés egyhangú bizalmával oly férfiút ültetett a Magyar Történelmi Társulat elnöki székébe, a ki erre úgy emberi, egyéni kiválóságai és képességei, mint történettudományi nagyszabású értékes munkálkodásánál fogva teljes mértékben méltó és érdemes; indítványozza, hogy az új elnök megválasztásáról a jelen rk. közgyűlésről szóló jegyzőkönyv másolatával értesíttessék.

Az indítvány elfogadtatván, elnök a közgyűlést felosztatja.

Kelt mint fent.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök

Dr. Iványi Béla s. k.
titkár

Hitelesítjük :

Fejérpataky Kálmán s. k.
vál. tag.

Maróthi Rezső s. k.
vál. tag.

